

chs

ISSN 2490-3604(print)
ISSN 2490-3647(online)

Godina VIII • Broj 3 (24) • decembar 2023. god.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

DHS - DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

Izdavač:

Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla, BiH

Glavni i odgovorni urednik:

Vedad Spahić

Tajnica redakcije:

Sanja Dukić

Urednički odbor:

Damir Matanović
Mirza Mahmutović
Adisa Imamović
Tamara Efendić-
-Spahić
Hariz Šarić
Izet Šabotić
Ana Cecilia Prenz
Kopušar
Jasmina Đonlagić
Azra Bešić
Jurij Toplak
Vanda Babić
Dijana Tiplić
Tatjana Vulić
Sead Alić
Anera Ryznar
Marijana Erstić
Emina Berbić Kolar
Zvonimir Užarević
Irena Cajner Mraović

Naučni odbor:

Keith Doubt, Wittenberg University, USA
David Elmer, Harvard University, USA
Peter McMurray, University of Cambridge, UK
Enisa Pliska, Europa-Universität Flensburg, Germany
Krystyna Pieniążek-Marković, Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Alenka Šauperl, University of Ljubljana, Slovenia
Samo Fošnarič, University of Maribor, Slovenia
Mario Brdar, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Danijela Majstorović, Univerzitet u Banja Luci
Vladislava Gordić-Petković, Univerzitet u Novom Sadu
Miroslav Brkić, Univerzitet u Beogradu
Esat Harmanci, University of Kocaeli, Turkey
Viktorija Car, Sveučilište u Zagrebu
Jelenka Vočkić-Avdagić, Univerzitet u Sarajevu
Amela Mujagić, Univerzitet u Bihaću
Jure Zovko, Sveučilište u Zagrebu
Sanela Mešić, Univerzitet u Sarajevu
Darko Gavrilović, Univerzitet u Novom Sadu
Adnan Velagić, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru
Omer Hamzić, Univerzitet u Travniku
Mateo Žagar, Sveučilište u Zagrebu
Tanja Kuštović, Sveučilište u Zagrebu

Design:

Maja Dedić

Tehnička priprema:

Rešad Grbović

Štampa:

Tiraž: 200

Izlazi najmanje dva puta godišnje.

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3
UDK 3+009

ISSN 2490-3604 (print)
ISSN 2490-3647 (online)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Tuzla
Tuzla, decembar 2023.

SADRŽAJ

CONTENTS

BOSNIстика

Fahrudin Kujundžić

POSVEĆENOST DUHOVIMA-ZAŠTITNICIMA: NAUČNI I AKADEMSKI RAD MUHAMEDA DŽELILOVIĆA / SCIENTIFIC AND ACADEMIC WORK OF MUHAMED DŽELILOVIĆ 13

Lejla Žujo-Marić

SARAJEVSKI PUCNJI: FRESKA TRAGIČNE BOSANSKOHERCEGOVAČKE HISTORIJE U ROMANU 28. 6. 1914. ZLATKA TOPČIĆA / THE SHOTS AT SARAJEVO: FRESCO OF THE TRAGIC HISTORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE NOVEL *JUNE 28, 1914*, BY ZLATKO TOPČIĆ 33

Indira Šabić

OJKONIMI ZOOMORFNOGA POSTANJA U TOPONIMIJI BOSNE I HERCEGOVINE / ICONYMS OF ZOOMORPHIC ORIGIN IN THE TOPONYMICAL SYSTEM OF BOSNIA AND HERZEGOVINA 57

OPĆA LINGVISTIKA

Dijana Kapetanović

BAUDOIN DE COURTENAY: PRETEČA SAVREMENE LINGVISTIČKE MISLI / BAUDOIN DE COURTENAY: PRECURSOR TO CONTEMPORARY LINGUISTIC THOUGHT 79

TEME IZ ROMANSKE LINGVISTIKE

(Uredile: Lejla Tekešinović i Alma Sokolija)

Snežana Gudurić

FONETIKA I/Š FONOLOGIJA: NA PRIMERIMA VOKALSKIH SISTEMA FRANCUSKOG, ŠPANSKOG, ITALIJANSKOG I RUMUNSKOG JEZIKA / PHONETICS I/Š PHONOLOGY BASED ON EXAMPLES OF VOWEL SYSTEMS IN FRENCH, SPANISH, ITALIAN AND ROMANIAN LANGUAGES 99

Lejla Tekešinović, Emir Šišić

L'EMPLOI DU PRONOM *EN* DANS LE CORPUS ÉCRIT D'APPRENANTS ALLOPHONES / THE USE OF THE PRONOUN *EN* IN THE WRITTEN CORPUS OF ALLOPHONE LEARNERS 113

Ana Lalić

O IZVORIMA GOVORNOG (ITALIJANSKOG) JEZIKA U HISTORIJSKOJ PERSPEKTIVI / ON THE SOURCES OF SPOKEN (ITALIAN) LANGUAGE IN A HISTORICAL PERSPECTIVE 135

Nermina Čengić

POREDBENE FRAZEME U ANDRIĆEVOJ *PROKLETOJ AVLIJI* I NJIHOVI ITALIJANSKI EKVALENTI / PHRASEOLOGICAL UNITS CONTAINING SIMILES IN ANDRIĆ'S *DEVIL'S YARD* AND THEIR ITALIAN EQUIVALENTS 151

Nerma Kerla

- O PREVOĐENJU NEKIH KULTURNO SPECIFIČNIH ELEMENATA ORIJENTALNOG
PORIJEKLA U ITALJANSKIM PREVODIMA ANDRIČEVOG ROMANA *NA DRINI ČUPRIJA* /
ON TRANSLATING SOME CULTURE-SPECIFIC ELEMENTS OF ORIENTAL ORIGIN IN
ITALIAN TRANSLATIONS OF THE NOVEL *NA DRINI ČUPRIJA* BY IVO ANDRIČ 173

ANGLISTIKA

Lidija Beko

- PROFESSION-ORIENTED CLIL TEACHING: LANGUAGE ACTIVITIES FOR GEOLOGISTS /
CLIL NASTAVA USMERENA NA STRUKU: JEZIČKE AKTIVNOSTI ZA GEOLOGE 195

Anela Mulahmetović Ibrišimović

- METONYMIC USES OF BODY PARTS *HAND* IN THE ENGLISH LANGUAGE AND *RUKA*
AND *ŠAKA* IN THE BOSNIAN LANGUAGE / METONIMIJSKA UPOTREBA DIJELOVA
TIJELA: *HAND* U ENGLESKOM JEZIKU I *RUKA* I *ŠAKA* U BOSANSKOM JEZIKU 211

Adi Maslo, Sofia Kefalidou

- SPREADING LIKE A VIRUS: CONCEPTUAL INTEGRATION AND DISCOURSE VIEWPOINT IN
INTERNET MEMS PERTAINING TO THE COVID-19 PANDEMIC / ŠIRI SE POPUT VIRUSA:
TEORIJA KONCEPTUALNE INTEGRACIJE I DISKURSNOG STAJALIŠTA U ANALIZI
INTERNETSKIH MEMOVA KOJI SE ODOSE NA PANDEMIJU COVID-19 231

Milea Ajduk Kurtović

- METAFORE LJUBAVI U ROMANU *ORKANSKI VISOVI* I NJEGOVOM PRIJEVODU /
METAPHORS OF LOVE IN THE NOVEL *WUTHERING HEIGHTS* AND ITS TRANSLATION 259

Marija Nešić, Milena Kaličanin

- THE KATABASIS TROPE AND A DESCENT INTO FUTURE IN MARGARET ATWOOD'S
THE HANDMAID'S TALE / KATABAZIČNI TROP I SILAZAK U BUDUĆNOST U ROMANU
SLUŠKINJINA PRIČA MARGARET ATWOOD 279

GERMANISTIKA

Borislav Marušić

- VIŠERJEČNI IZRAZI U NJEMAČKIM GODIŠNJIM IZVJEŠĆIMA: DIJAKRONIJSKI PRISTUP /
MULTI-WORD EXPRESSIONS IN GERMAN ANNUAL REPORTS: A DIACHRONIC APPROACH 297

ARABISTIKA

Mirza Sarajkić

- DIVERGENTNOST I (A)TIPIČNOST REVOLUCIJE U ROMANU *REPUBLIKA HIMBE* /
DIVERGENCE AND (A)TYPICALITY OF THE REVOLUTION IN THE NOVEL *THE
REPUBLIC OF FALSE TRUTHS* 329

TRADUKTOLOGIJA

Edina Špago-Ćumurija

SPECIFIKACIJA KAO PREVODILAČKI PRISTUP U ENGLSKOM PREVODU ZBIRKE PRIČA
SARAJEVSKI MARLBORO MILJENKA JERGOVIĆA / SPECIFICATION AS A TRANSLATION
APPROACH IN THE ENGLISH TRANSLATION OF THE *SARAJEVO MARLBORO* STORIES
COLLECTION BY MILJENKO JERGOVIĆ 351

Edina Spahić, Ajla Demiragić

O ZAMKAMA KULTUROLOŠKOG PROVINCIJALIZMA NA PRIMJERU PREVODA NA ŠPANSKI
JEZIK ROMANA *KAD SAM BIO HODŽA* DAMIRA OVČINE / ON THE PITFALLS OF CULTURAL
PROVINCIALISM ON THE EXAMPLE OF THE TRANSLATION OF DAMIR OVČINA'S NOVEL
WHEN I WAS A HODJA 367

FILMOLOGIJA

Marijana Erstić

ZVIJEZDA, DIVA, AMATERKA – DVA GLUMIČINA TIJELA NA PRIMJERU KRISTALNIH SLIKA
LUCHINA VISCONTIJA / STAR, DIVA, AMATEUR: THE ACTRESS'S TWO BODIES ON THE
EXAMPLE OF CRYSTAL PICTURES BY LUCHINO VISCONTI 395

Srebrenka Mačković

VIZIONARSKA TEORIJSKA PROMIŠLJANJA O FILMU VACHELA LINDSAYJA /
VACHEL LINDSAY'S VISIONARY THEORETICAL REFLECTIONS ON FILM 413

HISTORIOGRAFIJA

Enes Pašalić

SUSRET SA ZLOM: RAZMATRANJA POVODOM MONOGRAFIJE *TRAGOM BRČANSKIH*
JEVREJA TAMARE VIJOGLAVIN MANČIĆ / ENCOUNTER WITH EVIL THROUGH THE
MONOGRAPH *TRACING BRCKO'S JEWS* BY TAMARA VIJOGLAVIN MANČIĆ 435

ISLAMSKE STUDIJE

Asim Delibašić

ISLAMSKA CIVILIZACIJA I TEOLOŠKI UZROCI NERAZVIJENOSTI:
JEDNO TRADICIONALISTIČKO ČITANJE MODERNISTIČKIH TEZA /
ISLAMIC CIVILIZATION AND THEOLOGICAL CAUSES OF THE SOCIAL
UNDERDEVELOPMENT: A TRADITIONALIST READING OF MODERNIST
THESES 449

PRAVNA MISAO

Mahir Muharemović

O UZROCIMA NEDOSTATKA VLADAVINE PRAVA NA ZAPADNOM BALKANU /
N THE CAUSES OF THE LACK OF RULE OF LAW IN THE WESTERN BALKANS 471

Faris Hasanović

PRIMJENA KONVENCIJE O SPREČAVANJU I KAŽNJAVANJU ZLOČINA GENOCIDA PRED
MEĐUNARODNIM SUDOM U HAGU U PREDMETU BOSNA I HERCEGOVINA PROTIV
SRBIJE I CRNE GORE / APPLICATION OF THE CONVENTION ON THE PREVENTION AND
PUNISHMENT OF THE CRIME OF GENOCIDE BEFORE THE INTERNATIONAL COURT OF
JUSTICE (BOSNIA AND HERZEGOVINA V. SERBIA AND MONTENEGRO) 489

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Ivana Paula Gortan-Carlin, Žan Morović

IZVEDBA OPERE AKTIVNIM SLUŠANJEM: OPERA *ŠUMA STRIBOROVA* /
ACTIVE LISTENING OPERA PERFORMANCE: *ŠUMA STRIBOROVA*
(*THE STRIBOR'S FOREST*) OPERA 519

Ajdina Župić, Hana Hodžić, Merjem Sušić

KREATIVNOST U IZVOĐENJU NASTAVE PRIRODE I DRUŠTVA /
CREATIVITY IN TEACHING NATURE AND SOCIETY 533

Tatjana Mihajlović, Margareta Skopljak, Slaviša Jenjić

OSPOBLJENOST UČENIKA ZA SAMOSTALNO UČENJE MATEMATIKE /
PREPAREDNESS OF STUDENTS FOR SELF-REGULATED LEARNING OF MATHEMATICS 551

Safija Skomorac-Pezer, Sanela Merjem Rustempašić

PRIMJENA STRATEGIJA AKTIVNOG UČENJA SA FOKUSOM NA ISTRAŽIVAČKI USMJERENU
NASTAVU – SAMOPROCJENA UČITELJA / APPLICATION OF ACTIVE LEARNING STRATEGIES
WITH A FOCUS ON INQUIRY-BASED LEARNING – TEACHERS' SELF-ASSESSMENT 573

Martina Musa, Ivana Jovanović, Renata Šimunović

FILOZOFIJA, ODGOJ I NASTAVA OD ANTIKE DO DEWEYA I SUVREMENOG DOBA /
PHILOSOPHY, EDUCATION AND TEACHING: FROM ANTIQUE TO DEWEY AND
MODERN TIMES 593

PRILOZI IZ PSIHLOGIJE

Danina Salihagić, Denita Tuće

DRUGA STRANA LJUBAVI: TAKTIKE EMOCIONALNE MANIPULACIJE U ROMANTIČNIM
VEZAMA / THE OTHER SIDE OF LOVE: TACTICS OF EMOTIONAL MANIPULATION
IN ROMANTIC RELATIONSHIPS 609

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Lamija Silajdžić

TETRADA MEDIJSKIH EFEKATA I WEB STRANICE/USLUGE ZA DRUŠTVENO UMREŽAVANJE /
TETRAD OF MEDIA EFFECTS AND SOCIAL NETWORKING SITES/SERVICES 631

Tahani Komarica

SIMBOLIČKI JEZIK FILMA POST-DEJTONSKE BOSNE I HERCEGOVINE U KULTURALNOJ MEMORIJI RATNE TRAUME – ANALIZA FILMOVA *QUO VADIS, AIDA?* I *U ZEMLJI KRVI I MEDA* / THE SYMBOLIC LANGUAGE OF FILM OF POST-DAYTON BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE CULTURAL MEMORY OF WAR TRAUMA – ANALYSIS OF THE FILMS *QUO VADIS AIDA?* AND *IN THE LAND OF BLOOD AND HONEY* 651

Miralem Dautović

ZASTUPLJENOST VIDEOPOZIVA KAO MEDIJSKIH INOVACIJA U INFORMATIVNIM PROGRAMIMA TELEVIZIJSKIH STANICA U BOSNI I HERCEGOVINI / REPRESENTATION OF VIDEO CALLS AS MEDIA INNOVATIONS IN THE NEWS PROGRAMS OF TELEVISION STATIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 675

Borislav Vukojević, Miloš Španović

INTERPLAY BETWEEN MEDIA AND PLAYER ENGAGEMENT: A STUDY OF MEDIA'S EFFECT ON THE WORLD OF WARCRAFT GAMING EXPERIENCE / IZMEĐU MEDIJA I ANGAŽOVANJA IGRAČA: STUDIJA O UTICAJU MEDIJA NA ISKUSTVO IGRANJA WORLD OF WARCRAFTA 693

Ivana Radić

POSSIBILITIES AND OBSTACLES OF POLICE DIGITAL COMMUNICATION WITH CITIZENS AND THE COMMUNITY / MOGUĆNOSTI I PREPREKE DIGITALNE KOMUNIKACIJE POLICIJE S GRAĐANIMA I ZAJEDNICOM..... 713

Jelena Pavičić Vukičević, Ana Marija Dunaj, Irena Cajner Mraović

URBAN SECURITY MEASURES: ARE CITIZENS SUFFICIENTLY INFORMED ABOUT AND SATISFIED WITH THEM? / MJERE URBANE SIGURNOSTI: JESU LI GRAĐANI O NJIMA DOVOLJNO INFORMIRANI I ZADOVOLJNI? 733

SPORTSKI MENADŽMENT

Damir Ahmić, Matea Cikoja, Jovan Veselinović

PARADIGMA VODSTVA U SPORTSKIM KLUBOVIMA U ZAVISNOSTI OD SPOLA / THE LEADERSHIP PARADIGM IN GENDER DEPENDENT CLUBS 755

PRIKAZI

Gabriel Pinkas

OBRAZOVNI POTENCIJAL RADNE ORGANIZACIJE (KRISTINKA OVESNI, *ANDRAGOŠKI ASPEKTI ORGANIZACIONE KLIME I ORGANIZACIONO UČENJE*, INSTITUT ZA PEDAGOGIJU I ANDRAGOGIJU FILOZOFSKOG FAKULTETA UNIVERZITETA U BEOGRADU, BEOGRAD, 2019) 773

Amira Dervišević

UPOTPUNJENJE IDENTITETSKE SLIKE KULTURNE HISTORIJE I USMENE KNJIŽEVNOSTI SARAJEVA I OKOLINE (AMIR LJUBOVIĆ, *SARAJEVO IZMEĐU LEGENDI I HISTORIJE*, UDRUŽENJE URBAN, SARAJEVO, 2020) 777

Nedo Danilović

KRUNA TRIDESTOGODIŠNJEG AKADEMSKOG RADA PROF. DR. DŽEVADA TERMIZA (DŽEVAD TERMIZ, *METODOLOGIJA DRUŠTVENIH NAUKA* – 3. IZMIJENJENO I DOPUNJENO IZDANJE, FAKULTET POLITIČKIH NAUKA U SARAJEVU - MEĐUNARODNO UDRUŽENJE METODOLOGA DRUŠTVENIH NAUKA, BEOGRAD, 2022) 783

Senad Ćeman

ANALIZA SLOBODA U MUSLIMANSKIM DRUŠTVIMA IZ PERSPEKTIVE BOSANSKIH AUTORA [ADMIR ČAVALIĆ I RESUL MEHMEDOVIĆ (UR.), *SLOBODE U MUSLIMANSKOM SVIJETU*, UDRUŽENJE GRAĐANA "MULTI", TUZLA, 2022] 789

Pavle Mijović

FEMINIZAM I RELIGIJA NA TEHNOLOŠKIM VALOVIMA [GINA MESSINA-DYSERT, ROSEMARY RADFORD RUETHER (UR.), *FEMINIZAM I RELIGIJA U 21. STOLJEĆU: TEHNOLOGIJA, DIJALOG I ŠIRENJE GRANICA*, TPO FONDACIJA, SARAJEVO, 2022]797

Danijela Milinković

ČOVJEK I ZAJEDNICA IZ VIZURE SAVREMENE HUMANISTIKE I DRUŠTVENIH NAUKA [ZORICA KUBURIĆ, ANA ZOTOVA, LJILJANA ČUMURA (PRIR.), *INDIVIDUALNOST I KOLEKTIVITET IZ PERSPEKTIVE INTERDISCIPLINARNIH NAUKA*, ZBORNIK RADOVA 22. KONFERENCIJE SA MEĐUNARODNIM UČEŠĆEM, CEIR, NOVI SAD - BEOGRAD, 2022] 801

Edina Murtić

SMRT KAO TEMA I PJSNIČKI IZAZOV (ANDRIJANA KOS LAJTMAN, *POETSKI NAPON SMRTI, OD KRIKA DO TIŠINE*, NAKLADA LJEVAK, ZAGREB, 2022) 805

Zenaida Karavdić

KORAK NA PUTU KA BOSANSKOM TOPONOMASTIČKOM RJEČNIKU (NIHADA IBRIŠIMOVIĆ, *ILJAŠKA TOPONIMIJA*, UNIVERZITET U SARAJEVU, INSTITUT ZA JEZIK, SARAJEVO, 2022) 809

Azra Hodžić-Čavkić

INDIVIDUALNI *HOMMAGE* JEZIČKIM KLIŠEIMA BOSANSKOG JEZIKA (LORINA WINKLER – NEDZMA BOTONJIC-KISHK, *BOSNIAN-ENGLISH VOCABULARY*, HERSTELLUNG UND VERLAG: BOD, BOOKS ON DEMAND, NORDERSTEDT, 2023) 813

Amir Krpić

STUDIJA KOJA JE POKAZALA NEODRŽIVOST DOSADAŠNJIH NARATIVA O KRAJU OSMANSKE VLADAVINE U BOSNI (HANNES GRANDITS, *KRAJ OSMANSKE VLADAVINE U BOSNI: SUPROTSTAVLJENA DJELOVANJA I IMPERIJALNA PRISVAJANJA*, UDRUŽENJE ZA MODERNU HISTORIJU, SARAJEVO, 2023) 819

Samir Sinanović

HRONOLOGIJA I ANALIZA PROCESA KOJI SU DOVELI DO GENOCIDA (MUAMER DŽANANOVIĆ, JASMIN MEDIĆ, HIKMET KARAČIĆ, *NASTANAK REPUBLIKE SRPSKE: OD REGIONALIZACIJE DO STRATEŠKIH CILJEVA (1991-1992)*, UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA ISTRAŽIVANJE ZLOČINA PROTIV ČOVJEČNOSTI I MEĐUNARODNOG PRAVA, SARAJEVO, 2023) 827

Nehrudin Rebihić

DA LI GRAD ODREĐUJE KNJIŽEVNOST KOJA SE O NJEMU I U NJEMU PIŠE? [VESNA UKIĆ KOŠTA, MONIKA ŠINCEK BREGOVIĆ (UR.), *PREISPISIVANJE URBANOG PROSTORA U ANGLOFONOJ KNJIŽEVNOSTI I KULTURI*, SVEUČILIŠTE U ZADRU, ZADAR, 2023] 833

Amela Delić Aščić

NA POVRŠINI GDJE KRALJUJE PJENA (SEAD ALIĆ, *KOMUNICIRATI ILI BITI*, SVEUČILIŠTE SJEVER, VARAŽDIN/KOPRIVNICA, 2023) 839

Dragana Kujović

KOREKTAN I UTEMELJEN PREGLED STANJA I PRILIKA U HERCEGOVAČKOM SANDŽAKU TOKOM 17. VIJEKA, JEDNOG OD NAJMANJE ISTRAŽENIH PERIODA BOSANSKOHERCEGOVAČKE PROŠLOSTI (SEAD BEŠLIJA, *HERCEGOVAČKI SANDŽAK U 17. STOLJEĆU*, UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU, SARAJEVO, 2023) 843

Kerima Filan

FOLKLORNI MATERIJAL KAO ODREDNICA OČUVANJA KULTURNOG IDENTITETA (SEAD ŠEMSOVIĆ, *ŽIVOT BOŠNJAKA – OD BAŠESKIJE DO NAMETKA*, SLOVO BOSANSKO, SARAJEVO, 2023) 849

Tahani Komarica

NOVINARSTVO U DIGITALNOJ ERI (AMELA DELIĆ AŠČIĆ, *NOVINARSTVO DIGITALNOG DOBA: KAKO SAČUVATI PROFESIJU?*, LIJEPA RIJEČ, TUZLA, 2023) 855

Belma Alić Ramić

AKTIVNO UČENJE KAO DIDAKTIČKI ODGOVOR NA ZAHTJEVE SAVREMENOG DOBA [FILDUZA PRUŠEVIĆ SADOVIĆ I SEFEDIN ŠEHOVIĆ, *TEHNOLOGJE AKTIVNOG UČENJA (MEDIJSKA DIDAKTIKA)*, NARODNA BIBLIOTEKA "DOSITEJ OBRADOVIĆ, NOVI PAZAR, 2023] 861

Refik Bulić

VRIJEDAN DOPRINOS IZUČAVANJU BOSANSKOG JEZIKA U NASTAVNOJ PRAKSI (ISMAIL PALIĆ, MIRELA OMERIĆ, *BOSANSKI JEZIK I KOMUNIKACIJA U NASTAVNOJ PRAKSI*, SARAJEVO PUBLISHING, SARAJEVO, 2023) 867

Sarina Bakić

POSTMODERNA KAO DEKONSTRUKCIJA DEMOKRATIJE (BERNARD HARBAŠ, *POLITIKE POSTMODERNE*, CENTAR ZA KULTURU I EDUKACIJU LOGOS, TUZLA, 2023) 877

Nasir Muftić

POGLED KOJI ODBIJA ISKLJUČITI MORAL IZ PRAVA (DŽELALUDIN HODŽIĆ, *PRAVO IZMEĐU BIOETIKE I BIOPOLITIKE: FILOZOFIJA PRAVA RONALDA DWORKINA*, LOGOS, TUZLA, 2023) 881

Amra Banda

VRIJEDAN PRINOS UDŽBENIČKOJ LITERATURI U OBLASTI JAVNIH POLITIKA (ESAD DELIBAŠIĆ, MIRZA DŽANANOVIĆ, *JAVNE POLITIKE KULTURE: KULTURNA BAŠTINA I KULTURNI TURIZAM*, UNIVERSITY PRESS, SARAJEVO, 2023) 885

Edina Nikšić Rebihić

RAZUMIJEVANJE PEDAGOGIJE IZ SAME LJUDSKE PRIRODE (MUJO SLATINA, *O PEDAGOGIJI ČOVJEKA – OD ČOVJEKA KAO BIČA UČENJA DO UČEĆEG DRUŠTVA*, ILUM, BUŽIM, 2023) 891

Džejla Idrizović

KREATIVNOST KAO LJUDSKI POTENCIJAL I IZAZOV SAVREMENOG DOBA (DAVID GAUNTLETT, *CREATIVITY: SEVEN KEYS TO UNLOCK YOUR CREATIVE SELF*, POLITY PRESS, CAMBRIDGE, UK, 2023) 897

Almir Marić

NOVE PERSPEKTIVE PROUČAVANJA PROSTORA BOSNE I HERCEGOVINE U
ANTIČKO DOBA (MERSIHA IMAMOVIĆ, *SJEVEROISTOČNA BOSNA U ANTIČKO
DOBA*, UNIVERZITET U TUZLI, 2023) 903

Mevlida Đuvić

ZAMISLITI DRUGAČIJU HISTORIJU: O VIDLJIVOSTI ŽENE U IDEOLOŠKIM ZAMISLIMA
ŽENSKOG RODA [SABINA VELADŽIĆ I AIDA LIČINA RAMIĆ (UR.) *ZAMIŠLJANJE ŽENE.
O IDEOLOŠKIM I KULTURNIM KONCEPTIMA ŽENSKOG RODA U POVIJESTI BOSNE
I HERCEGOVINE*, HEINRICH-BÖLL-STIFTUNG SARAJEVO / FONDACIJA
HEINRICH BÖLL, SARAJEVO, 2023) 907

UPUTSTVO ZA AUTORE 915

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

BOSNIKA

Fahrudin Kujundžić

POSVEĆENOST DUHOVIMA-ZAŠTITNICIMA: NAUČNI I AKADEMSKI
RAD MUHAMEDA DŽELILOVIĆA / SCIENTIFIC AND ACADEMIC WORK
OF MUHAMED DŽELILOVIĆ 13

Lejla Žujo-Marić

SARAJEVSKI PUCNJI: FRESKA TRAGIČNE BOSANSKOHERCEGOVAČKE
HISTORIJE U ROMANU *28. 6. 1914.* ZLATKA TOPČIĆA / THE SHOTS AT
SARAJEVO: FRESCO OF THE TRAGIC HISTORY OF BOSNIA AND
HERZEGOVINA IN THE NOVEL *JUNE 28, 1914*, BY ZLATKO TOPCIC 33

Indira Šabić

OJKONIMI ZOOMORFNOGA POSTANJA U TOPONIMIJI BOSNE I
HERCEGOVINE / OICONYMS OF ZOOMORPHIC ORIGIN IN THE
TOPONYMICAL SYSTEM OF BOSNIA AND HERZEGOVINA 57

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.15

UDK 929 Dželilović M.

Primljeno: 16. 10. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Fahrudin Kujundžić

POSVEĆENOST DUHOVIMA-ZAŠTITNICIMA: NAUČNI I AKADEMSKI RAD MUHAMEDA DŽELILOVIĆA

U ovom radu se predstavlja naučni i akademski rad Muhameda Dželilovića, redovnog profesora na Odsjeku za komparativnu književnost i informacijske nauke Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Poseban fokus je na dvije Dželilovićeve knjige, *Slaveni o Danteu i Kalhasovo proročanstvo*, za koje se tvrdi da uspostavljaju okvir za sav ostali Dželilovićev naučni i akademski rad. Dželilovićev pristup književnosti podrazumijeva kompleksan dijalog sa najvećim piscima svjetske kulturne tradicije. Pritom, u tom širem kontekstu, svoje mjesto također nalaze i najvažniji domaći autori.

Ključne riječi: Muhamed Dželilović; komparativna književnost; Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu; *Slaveni o Danteu*; *Kalhasovo proročanstvo*

1. KRATKA BIOGRAFIJA

Prof. dr. Muhamed Dželilović je rođen 1957. godine u Sarajevu. Diplomirao je 1980. na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, magistrirao na Filološkom fakultetu u Beogradu 1985. godine, a doktorirao 1989. na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. U diplomskom radu se bavio Samuelom Beckettom, kod mentora Nikole Koljevića. Magistarski rad je posvetio ideji recepcije u nauci o književnosti, kod mentora Svetozara Petrovića, a za doktorsku disertaciju proučavao je Dantea Alighierija, kod mentora Tvrtka Kulenovića i stekao titulu doktora književnohistorijskih nauka.

Radi na Odsjeku za komparativnu književnost i informacijske nauke na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Zaposlen je na Filozofskom fakultetu od 1980. godine, prvo kao asistent-pripravnik, pa potom kao asistent, docent, vanredni profesor i redovni profesor, a od 2018. do 2022. godine bio je i dekan fakulteta. Na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu angažovan je i na Doktorskom studiju iz književnosti “Književnost i kultura”. Sarađivao je sa Akademijom scenskih umjetnosti u Sarajevu i Akademijom dramskih umjetnosti Univerziteta u Tuzli. Bio je dramaturg i direktor Drame u Narodnom pozorištu u Sarajevu. Objavio je dvije naučne monografije, brojne naučne i stručne radove, učestvovao na naučnim skupovima, bio član žirija za različite književne i teatarske nagrade...

2. SLAVENI O DANTEU

Knjiga *Slaveni o Danteu* nastala je na osnovu Dželilovićeve doktorske disertacije pod naslovom *Dante u slavenskoj književnoj kritici XX vijeka*. Doktorska disertacija je odbranjena 1989. godine, da bi knjiga bila objavljena u dva izdanja, 1991. i 2008.

Na početku drugog izdanja knjige dodata je “Napomena”, u kojoj, neočekivano, na jednom naizgled usputnom mjestu u bogatom Dželilovićevom opusu, otkrivamo jasno neke temeljne osobine Dželilovićevog naučnog rada i uopće njegovog pristupa književnosti. Osvrćući se na prvo, predratno izdanje svoje knjige, Dželilović osjeća da je u međuvremenu prošla “cijela vječnost”, da bi potom jezgrovito detektovao neke najvažnije probleme savremenog trenutka, koji svoje bolne odjeke nesumnjivo nalazi i u Bosni i Hercegovini:

„Definitivni nestanak komunizma sa globalne scene, surove faze ranog kapitalizma, tranzicijske muke zamjene jednog poretka vrijednosti drugim, nespretno upinjanje da se naprave kompromisi sa diktatima globalizacijskih procesa, a sve to pomiješano sa smradom i bojom krvave kaljuže protutnjalog zločina i totalnom moralnom erozijom...” (2008: 7)

Rečenica se, međutim, nastavlja tako što Dželilović iz užasa historije prelazi na teren historije književnosti: „...sve mi se to, dakle, javlja u obliku jedne simultane slike koja podsjeća na one mračne strane srednjovjekovnog imaginarija”.

Na taj način naša savremenost dobija jedan mnogo širi kulturni kontekst. Nakon kratke rasprave o proturječnim slikama srednjega vijeka, Dželilović se ponovo vraća u sadašnjost, da bi otvoreno ukazao na svoju osnovnu motivaciju za bavljenje srednjim vijekom:

„Upravo zbog suludog ubrzanja i nevjerovatne kompresije našeg povijesnog trenutka nije loše usmjeriti pogled prema periodu jedne sporije historije u kojoj je razvitak dubokih, materijalnih i mentalnih struktura bio značajniji od brzih ali površnih događaja. A to znači okrenuti se srednjem vijeku za koji nas još uvijek veže bezbroj neprekinutih niti.” (2008: 8)

Prije nego što zastane na Danteu, Dželilović koristi priliku da uvede i motiv “književno-teorijske prirode”, osvrćući se na stanje savremene nauke o književnosti. Dželilović prepoznaje kako je „spektar postmodernističke misli o književnosti i novih pristupa književnom djelu, međusobno preplitanje i igra značenjima koja dolaze iz književne teorije i književne prakse, dovelo do stanja duha koji želi sve da preispita i repozicionira” (2008: 8-9). Rezultat takvih teorijskih moda je „prevrednovanje i razbijanje svih tradicionalno uspostavljenih stereotipa” i težnja za „dekanonizacijom tradicionalnih i etabliranih književnih vrijednosti u povijesti” (2008: 9). Međutim, iako je svjestan da se zbog svega toga trenutno smanjuje interes za stare velike pisce poput Dantea, Dželilović se poziva na Petera Sloterdijka, jednog od svojih omiljenih mislilaca, koji je tvrdio da nas klasici ipak i dalje ne prestaju pratiti. Po riječima samoga Sloterdijka:

“Kad im se više ne vjeruje oni započinju govoriti na nov način. Kad im se više ne daje nikakav kredit započinju da nas obogaćuju na najneočekivaniji način. Kad im se više ne daje nikakav avans počinju da neupadljivo posežu za nama. Kad mislimo kako smo se definitivno okrenuli od njih i oslobodili ih se jednom zauvijek, počinju polagano i nezadrživo da idu za nama – ne kao progonitelji ili nametljivi učitelji, već kao neupadljivi preci i duhovi-zaštitnici, sa čijom velikodušnošću i diskrecijom smo već bili prestali da računamo.” (prema Dželilović 2008: 9)

U skladu s tim i Dželilović se vraća Danteu u nadi da bi svojom knjigom mogao ponovo „provocirati neke nove, mlade ljude kod nas da nastave i prošire područje književnonaučnog interesa za djelo jednog od najvećih svjetskih pjesnika u historiji” (2008: 10).

Na taj način, “Napomena uz drugo izdanje” knjige *Slaveni o Danteu* ocrtava put kojim Dželilović i inače redovno i rado ide, ne samo povodom Dantea, nego isto tako i povodom velikih antičkih pisaca iz *Kalhasovog proročanstva*. Tu bi se zapravo mogli prepoznati neki osnovni principi, prisutni na različite načine također i u ostalim Dželilovićevim naučnim i stručnim radovima, a sigurno i u Dželilovićevom bogatom akademskom radu. Uvijek je tu kao polazište svijest o našem današnjem vremenu i prostoru, precizno prepoznati neki ključni problemi s kojima se suočavamo. Priča se potom širi, odlazi se u daleku prošlost, u potrazi za nekim od najvećih pisaca historije

svjetske književnosti, danas nerijetko zapostavljenima. Duboke veze i “bezbroy neprekinutih niti”, na kojima Dželilović insistira, ponovo nam otkrivaju živim te naše daleke pretke i “duhove-zaštitnike”.

U prvome dijelu knjige, pod naslovom “Razgovori sa Danteom”, Dželilović u deset poglavlja ističe najvažnije teme za razumijevanje Dantea Alighierija, i to kroz prikaz odabranih slavenskih autora koji su se bavili Danteovim djelom. Sve kreće od Mihaila Bahtina, da bi uslijedili Jurij Lotman, uz kratku digresiju sa Borgesom, Osip Mandeljštam, Dmitrij Mereškovski, Konstanti Mihalski, Kalikst Moravski, Roman Jakobson, Witold Gombrowicz i Ilja Goleniščev-Kutuzov. Uz njihovu pomoć se uspostavlja jedan „analitički koordinatni sistem”, u kojem se prepoznaju „najautentičniji i metodološki najzanimljiviji pristupi Danteovom djelu u slavenskom svijetu XX stoljeća”, od „konceptualne i idejne osnove Danteovog djela” pa sve do analiza „njegovih mikrostrukturnih obilježja” (2008: 16). Tako se iz poglavlja u poglavlje, u dijalogu Dželilovića sa odabranim autorima, otvaraju sve najveće dantološke teme: konstrukcija Danteovog hronotopa, semiotika prostora, problem alegorije, simbolistički pristup, koncepcija ljubavi, stilistička analiza... Problemi se direktno nadovezuju jedan na drugi, poglavlja se višestruko međusobno dozivaju, dok se pred čitaocem postepeno gradi jedna kompleksna slika Dantea i klasičnog značaja njegovog djela.

Dželilović pritom uvijek ima izraženu svijest i o metodološkoj dimenziji djela autora koje predstavlja, te se redovno zaustavlja i na tom planu, preispitujući specifičnosti i domete različitih pristupa Danteu. Odličan je primjer rasprava u koju se Dželilović upušta u poglavlju posvećenom Jakobsonu. Iako, naravno, uvažava status koji je Jakobson stekao u modernoj nauci o književnosti, Dželilović ipak ukazuje i na moguće opasnosti takvog tipa pristupa književnom djelu. „Književnost jeste umjetnost govora”, kaže Dželilović tim povodom, „njena misterija jeste u jeziku”. Međutim, na to će dodati: „... ali ako tom jeziku pristupamo kao lingvisti kojima jedna pjesma služi samo za polje njihovog naučnog interesa, onda ćemo izgubiti iz vida bezmjerno bogatstvo i smisao poetskog govora što nas navodi na iskak u metafizičko”. Jakobson jeste opravdano veliko ime moderne misli o književnosti, on je nesumnjivo mnogo doprinio „emancipaciji i brižljivoj njezi” jedne dimenzije književnog djela, ali „opasnost njegovog pristupa koja tjera na oprez leži u isključivom oslanjanju samo na nju”. Zato Dželilović zaključuje da je Jakobsona „neophodno čitati, ali kritički i sa velikom dozom obazrivosti” (2008: 92).

To bi se moglo uzeti kao svojevrsni moto Dželilovićeve metodologije. Poznavanje i kritičko preispitivanje modernih književnoteorijskih moda, od kojih sigurno mo-

žemo imati i mnogo koristi, ali koje nam ne bi smjele postati smetnja u pokušaju istinskog razumijevanja književnosti i njene historije. Pogotovo, dakle, kada je riječ o klasicima kakav je Dante. Dželilović, ipak, i u tom kontekstu otvoreno prihvata da „o apriornom vjerovanju u životni značaj eminentnih tekstova u svakom slučaju više ne može biti govora”. Međutim, u isto vrijeme naglašava da je „također tačno da klasični tekstovi nadžive sve teorijske pomodnosti svojih interpretatora” (2008: 9). Upravo na toj napetosti je izgrađena knjiga *Slaveni o Danteu*, koja obuhvata i teorijski suprotstavljene poglede, jer teorija ne bi smjela biti sama sebi svrha, pošto je ipak najvažniji zadatak probati doprijeti do jednog velikog klasičnog pisca i njegovog književnog djela.

Nakon “Razgovora sa Danteom” i analiza odabranih autora i tema, Dželilović u ostatku knjige njima dodaje preglede i svih ostalih slavenskih autora koji su se bavili Danteom, prije XX stoljeća i onda posebno još detaljnije tokom XX stoljeća. Iako Dželilović i dalje koristi prilike da se na nekim temama malo duže zadrži, u tim dijelovima analize su kraće nego u “Razgovorima sa Danteom” zato što je tu i cilj drugačiji, da se budućim istraživačima ponude putokazi za proučavanje Dantea i autora koji su se dosad bavili Danteovim djelom. Kroz to svoje obimno i temeljito predstavljanje tradicije mišljenja o Danteu, Dželilović prepoznaje da su, u velikoj raznolikosti pristupa, ti radovi „učvrstili Danteovo djelo u samom vrhu povijesti književnosti i svjetskog duha uopšte” (2008: 11).

Fokus na slavensku književnu kritiku i fokus na XX stoljeće potvrđuju već spomenuto Dželilovićevo polazište iz aktualnosti vlastite kulturne i historijske pozicije. Jer, kako otvoreno ističe, „književnokritička recepcija Danteovog djela u XX stoljeću ne može se i ne smije posmatrati zasebno”, pošto “ona ima svoju dugu genezu, isto kao što preplitanje zapadnoevropskog svijeta sa slavenskim ima svoju dugu historiju”. Tako se ponovno otvara šira kulturna i historijska perspektiva do koje je Dželiloviću uvijek posebno stalo, jer kroz odnos slavenske kritike prema Danteu dolazimo nužno i do „odnosa slavenskih kultura prema Zapadu, odnosa koji je u mnogome odredio sudbinu Danteovog djela u ovom dijelu svijeta” (2008: 13).

3. KALHASOVO PROROČANSTVO

Prethodno istaknuti, osnovni principi knjige *Slaveni o Danteu* mogu se prepoznati i u drugoj Dželilovićevoj knjizi, s tim što je *Kalhasovo proročanstvo* u mnogo čemu sada još ambiciozniji, te zbog toga i uzbudljiviji poduhvat. U toj knjizi posvećenoj

antičkoj, prvenstveno grčkoj, ali i rimskoj kulturi, Dželilović odlazi još dalje u prošlost, i to ovaj put bukvalno na same početke, do Anaksimandrovog fragmenta, koji „predstavlja najstariji trag zapadnog mišljenja”: „Anaksimandar... je rekao... da je apeiron počelo bića... i iz čega bića nastaju u to isto i propadaju po nužnosti. Jer ona po redu vremena plaćaju kaznu i odštetu jedna drugima zbog nepravde...” (2006: 11-12)

Oslanjajući se na tumačenja Anaksimandra, Dželilović će prvo poglavlje svoje knjige posvetiti Homerovim epovima, naglašavajući da „u staroj helenskoj slici kosmičkog poretka svijeta nedostaje pravda” i da je upravo „suštinsko iskustvo [...] da nepravda predstavlja njegovu osnovnu crtu”, te da se zbog toga „već u ranim helenskim djelima objelodanilo tragično iskustvo svijeta” (2006: 25-26). O toj temi će Dželilović pisati i kod Homera, a onda također i na primjerima iz grčkih tragedija.

Homer će pritom poslužiti kao temelj, koji nas „istovremeno [...] vodi i naprijed i nazad ... i prema arhaičnoj mitskoj predstavi i prema kasnijim duhovnim i civilizacijskim tokovima” (2006: 27). U tom ključu se prepoznaju i okvirne razlike između *Ilijade* i *Odiseje*, jer su u *Ilijadi* „još uvijek živi najraniji oblici mitskog poimanja”, dok *Odiseja* već posjeduje „osnovne konture našeg vlastitog duhovnog utemeljenja” (ibid.). Te razlike se jasno mogu prepoznati u komparaciji centralnih likova tih epova, Ahileja i Odiseja, ali ono što je zajedničko jeste “agonalna struktura svijeta”, pošto Homer, kao i Heraklit poslije njega, „duhovno utemeljuje zapadnog čovjeka na način agona” (2006: 59).

Dželilović posebno ističe scenu iz *Ilijade* kada se Ahilej vraća na bojno polje, ubijajući pred sobom Trojance i bacajući ih u rijeku Skamandar, zbog čega sama rijeka, u obliku “trenutačnog boga”, napada Ahileja, dok Hera traži pomoć od Hefesta „da vatrom zaustavi vodu” (2006: 51-57). Dok se otkrivaju agonalni lanci na svim razinama postojanja, Ahilej ide dalje, a jedino čega se plaši je neherojska smrt. U tom smislu Dželilović tvrdi da se u toj epizodi iz *Ilijade* zapravo može prepoznati „arhetipska [...] slika zapadne filozofije života i iz nje izgrađene civilizacije” (2006: 59).

Pritom, jasno je da je tu prisutno „osjećanje tragičnosti svijeta koji funkcionira u ritmu stalnih agona lišenih logičkog kauzaliteta i udaljenih od bilo kakve ideje pravednosti” (2006: 57). Međutim, u isto vrijeme je jasno da kod Homera to nipošto nije razlog za rezignaciju. Naprotiv, „umjesto toga, nailazimo na čovjeka nevjerojatne aktivnosti, divlje upornosti i vjere u ljudske sposobnosti” (2006: 57). Dželilović će tek povodom Eshila govoriti o pokušajima da se u grčki kosmički poredak „ugradi ideja pravednosti”. Kod Homera je svijet „još uvijek [...] određen nepravdom koja je uz nepodnošljivost reda vremena izvor tragičnog osjećanja” (2006: 60). Bez predaje,

homerovski heroj živi kroz otpor prema toj nepravdi, dok „aktivitet koji se rađa iz kosmičkog agonalnog lanca već podrazumijeva ogromnu vjeru u čovjeka i na izvjestan način anticipira optimizam i vedrinu” (2006: 60).

Razlika između Ahileja i Odiseja je u sredstvima koja koriste u svojoj borbi. *Ilijada*, kao stariji ep, donosi „arhajski ratnički stereotip: široka herojska pleća, fizička snaga, brze noge i brzi konji, štit, mač, luk, strijele i koplje”. Nasuprot tome, „u *Odiseji* razabiremo onaj drugi temeljni kvalitet u duhovnom zasnivanju zapadnog čovjeka: prosvjetiteljsko utemeljenje uma kao moći” (2006: 64). Zato se Dželilović u svojim analizama *Odiseje* bitno oslanja na pristup Adorna i Horkheimara iz njihove *Dijalektike prosvjetiteljstva*, koji su također neke temeljne probleme modernog racionalizma prepoznali već u liku Odiseja. Na tragu *Dijalektike prosvjetiteljstva*, i Dželilovićev pristup podrazumijeva kritičko preispitivanje sistema vrijednosti koji uspostavlja Odisej u susretima sa ostacima starog mitskog svijeta. „Do Odiseja čovjek je bio samo jedna karika u beskrajnom agonalmom kosmičkom lancu. S njim, ta se karika istrže iz lanca, uspostavlja jasnu diferenciju između subjekta koji misli i svijeta o kojem se misli. *Adikia*, doduše, i dalje vlada svijetom, ali čovjek sada taj svijet, pod jakim svjetlom racionaliteta, sve jasnije vidi i sve više može da utiče na njega” (2006: 117), zaključuje Dželilović na kraju tog poglavlja o Homeru.

U nastavku knjige temeljite analize bit će posvećene grčkoj tragediji i trojici velikih grčkih tragičara. Slično kao i povodom Homerovih epova, podrazumijevaju se rasprave o brojnim tradicionalnim temama, ali tako da je uvijek prisutna i dimenzija u kojoj Dželilović, u svjetlu konkretnih djela, prati postepeni razvoj šire shvaćenog duhovnog utemeljenja Zapada.

Tragično iskustvo svijeta, duboko prisutno već kod Homera, „svoju pravu formu našlo [je] u tragediji” (2006: 26). Ali su odnosi između Eshila, Sofokla i Euripida vrlo složeni i svjedoče različitim fazama grčke kulture. Poseban fokus je na analizi tragičkog heroja, u čijoj sudbini se ogleda sudbina čitavog društva i cijelog kosmosa. Dželilović pritom odlazi do mitskih i ritualnih prapočetaka grčke drame, kako bi ukazao da je ta duboka istina itekako prisutna i u razvijenim oblicima prve evropske teatarske tradicije. Sama arhitektura grčkog teatra ukazuje na prirodu pitanja koje je grčka tragedija otvarala: „Čudesna arhitektonska scenografija predstavljala je najširi kosmološki hronotop djela tragičkih pjesnika. Tek tu mogla su odjeknuti suštinska pitanja. Tek takva scenografija dopuštala je da se na način agona sretnu *theos* i *antropos* u graničnom prostoru *herosa*” (2006: 199).

Po pitanju djelovanja tragičkog heroja moći će se prepoznati mnoge suštinske razlike između tri velika grčka tragičara. Tako se kod Eshila redovno pojavljuju

primjeri svojevrsne dvostruke motivacije, susreta karaktera i božanske sile. Zato Dželilović primjećuje da su Eshilovi likovi „na izvjestan način podvojeni: oni su čas uzrok i izvor svojih sudbina, a odmah potom su puki objekt uronjen u sistem sila koji ih prevazilazi i vuče za sobom” (2006: 245).

Sofoklo će i za Dželilovića predstavljati fazu klasične ravnoteže, tako da će se u njegovim dramama moći prepoznati „kompleksni metafizički čvor” (2006: 245) između ljudske slobode i božanske sudbine. Pritom je Sofoklo u isto vrijeme već svjestan da je njegov klasični pogled na svijet ugrožen sve većim insistiranjem sofista njegovog vremena na značaju samoga čovjeka. Zato Sofoklo svojim tragedijama zapravo brani svetu tradiciju te pokušava sveto znanje i dalje harmonizirati sa sve jačim antropocentrizmom.

Taj se proces, međutim, neće moći zaustaviti, o čemu pouzdano svjedoči Euripidovo djelo, u čijim rukama se forma tragedije već postepeno raspada. „Bogovi stare homerovske religije su polako odlazili sa antičke pozornice i s njima Eshilovo i Sofoklovo viđenje ljudske sudbine” (2006: 343). Kriza koju tragedija doživljava kod Euripida ujedno će biti početak šire krize manirističkih vremena grčke kulture.

Dželilović, međutim, svoju knjigu ne završava sa Euripidom, nego se odlučuje dodati još jedno poglavlje posvećeno Vergiliju, jer tek uz pomoć Vergilija moći će se zaokružiti priča o duhovnom utemeljenju Zapada. „Antička Grčka neosporno je bila velika kultura (ako kulturu koja izvorno znači ‘njegovanje’ shvatimo kao zbir duhovnih vrijednosti) i trajno nam je ostavila u naslijeđe velika djela umjetnosti i filozofije” (2006: 350). Grčka kultura je pritom podrazumijevala „ogroman prostor individualne slobode kako bi se čovjek do kraja ostvario” (2006: 352), što je Dželilović pokazao na grčkom tipu heroja. Međutim, ono što je omogućilo visoke kulturne domete, s druge strane je imalo za cijenu „nemogućnost da se izgradi velika kolektivna moć, da se izgradi snažna civilizacija” (2006: 352). Taj civilizacijski iskorak u antici napraviti će tek Rim, koji će zbog toga postati „model za moćnu civilizaciju iz kojeg je izrastao Zapad” (2006: 352). Dželilović to ubjedljivo pokazuje opet na književnom primjeru, uz pomoć Vergilijeve *Eneide* i tipičnog rimskog heroja Eneje.

Dželilović zaključuje da su grčka kultura i rimska civilizacija zapravo „stubovi savremene zapadnjačke civilizacije”, tvrdeći da „antičke korijene Zapad nikada nije napustio” (2006: 370-371). Mnoga moderna dostignuća imaju svoj dug prema antičkoj tradiciji, dok u savremenom globaliziranom svijetu, očekivano, to štaviše postaje dominantni civilizacijski model. Dželilović, međutim, tim povodom knjigu završava ponovo kritički, postavljajući niz pitanja o sadašnjosti i budućnosti, detektujući neke ključne napetosti i izazove s kojima se danas suočavamo. „Nastavak

svjetske dramske priče izmiče ljudskom predviđanju danas više nego ikad, jer su agonisti sve brojniji i slobodniji, čime je rezultat njihove radnje na planetarnoj orhestri sve kompleksniji i neizvjesniji. Jedino što je sigurno i jedino što povezuje sve je pretpostavka same drame – napetost. Ona ista napetost koju vidimo u stihovima Homera i grčkih tragičara” (2006: 373-374).

4. OSTALI NAUČNI I STRUČNI RADOVI

Knjige *Slaveni o Danteu* i *Kalhasovo proročanstvo* na različite načine su neraskidivo povezane. Zajednički su, dakle, neki osnovni principi. Dante se, potom, direktno i spominje u *Kalhasovom proročanstvu*, u vezi sa Homerovim Odisejem i sa Vergilijem. Antika i srednji vijek su Dželilovićevi nastavni predmeti otkad je počeo raditi na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Antika i srednji vijek, kao što uvijek insistira Dželilović na svojim predavanjima, predstavljaju nezaobilazne stanice evropske kulturne historije, tradiciju koja je i danas itekako živa i bez koje zapravo ne možemo ni razumjeti savremeni svijet. Zbog toga bi se moglo reći da knjige *Slaveni o Danteu* i *Kalhasovo proročanstvo* uspostavljaju najšire okvire za Dželilovićev pristup književnosti, za sve ostale njegove naučne i stručne radove, a isto tako i za njegov akademski rad.

Korisno je, međutim, dodati osvrt i na Dželilovićev magistarski rad, pod naslovom *Ideja recepcije u nauci o književnosti kod nas*, odbranjen 1985. godine na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu. To je jedan od rijetkih čisto teorijskih radova ovoga autora, bez književnih primjera, u kojem se daje presjek stanja aktualne nauke o književnosti. Kao takav, taj rad predstavlja svojevrsni naučni temelj, ali je osim toga zanimljiv zato što postavlja pitanja odnosa između razvoja domaće naučne misli i šire evropske nauke o književnosti.

Kao predmet rasprave izdvojena je estetika recepcije Hansa Roberta Jaussa. Dželilović daje kontekst domaće misli o književnosti nakon Drugog svjetskog rata, upućujući na slične probleme koji su obilježili i modernu evropsku nauku o književnosti u XX stoljeću. Ističu se zato primjeri imanentnih pristupa književnosti, zbog kojih je jedno vrijeme bio ozbiljno potisnut historijski pristup, tako da će estetika recepcije odigrati značajnu ulogu u pokušajima povratka historiji, što će nesumnjivo uticati i na budući Dželilovićev put.

Dželilović svojim radom predstavlja mogućnosti koje u tom smislu nudi Jaussova estetika recepcije, ukazujući i na značajne veze sa nekim drugim srodnim pristupima.

Pritom će fokus biti na domaćoj nauci o književnosti, tako da će se detaljne analize posvetiti najvažnijim domaćim autorima. Navedeni su i pokušaji primjene Jaussovih principa, ali i oni koji su sa Jausom iz različitih perspektiva polemizirali. Trenutak za raspravu bio je vrlo pogodan, zato što je estetika recepcije već dobila svoje „punopravno mjesto među ostalim značajnim idejama i metodima moderne nauke o književnosti, kako u svijetu tako i kod nas”. Međutim, iako i dalje aktualna, ona je i “relativizirana”, pošto je „priznata kao još jedan od niza značajnih ali parcijalnih pristupa, daleko od nostalgичnog ideala totalnosti” (1985: 77).

U skladu s tim, Dželilović na kraju svoga magistarskog rada zaključuje kako je „danas [...] već svima jasno da je metodološka sveobuhvatnost nemoguća” (1985: 78) i to zanimljivo povezuje sa stanjem moderne književnosti, koja također „ne teži više da bude izraz totaliteta svijeta, već prije jedna parcijalna slika koja se upotpunjuje u procesu komunikacije” (1985: 79-80). Estetika recepcije ima svoje argumente zašto zaslužuje mjesto u savremenom proučavanju književnosti, bez potrebe da uopće teži prema totalitetu. Umjesto totaliteta, Dželilović smatra da je njena budućnost „u onoj nužnoj upućenosti na saradnju s drugim idejama i drugim vidovima proučavanja književnosti koje i sama bitno dopunjuje” (1985: 80). Ta vrsta metodološke otvorenosti obilježiti će u punoj mjeri i sav budući Dželilovićev naučni i akademski pristup književnosti.

U Dželilovićevim kraćim naučnim i stručnim radovima nezaobilazno će biti zastupljene rasprave o Danteu i velikim antičkim piscima. Značajan dio tog korpusa tekstova o klasičnim autorima historije svjetske književnosti čine i predgovori koje je pisao za lektire u izdanju sarajevske “Svjetlosti”. Opet se posebno ističe Dante, pošto će predgovor *Božanstvenoj komediji* biti najtemeljitiji i uključivati jezgrovito mnogo toga iz knjige *Slaveni o Danteu* (2000, 2000. i 2001). Tu je, očekivano, predgovor i za *Izbor iz klasičnih epova: Gilgameš, Ilijada i Odiseja* (2000), u saradnji sa Azrom Čengić, a ubrzo poslije i za izdanje Vergilijeve *Eneide* (2003). U tom ciklusu, Dželilović je također pisao predgovore, komentare i priređivao izbore iz kritike i za Shakespeareove tragedije (1999), Boccacciov *Dekameron* (2000) i Petrarčin *Kanconijer* (2000).

Međutim, uporedo sa tom širom evropskom tradicijom, Dželilović će u svojim radovima koje objavljuje u različitim časopisima i zbornicima redovno koristiti priliku da se bavi i bosanskohercegovačkim piscima i djelima. Tek uz naglašavanje i te dimenzije Dželilovićevog opusa, može se dobiti potpunija slika. I u tim radovima je, naravno, i dalje prisutan širi kontekst evropske kulturne tradicije, s kojim su u dijalogu sada naši pisci.

U tom smislu vrijedi izdvojiti kao mogući reprezentativan primjer jedan od najnovijih Dželilovićevih radova, "Svjetlo iza vrata koja se njišu", objavljen 2020. godine u zborniku *Tvrtko Kulenović: Ja umjetnost – djelo*. U pitanju je, dakle, rad posvećen Tvrtku Kulenoviću, i to teatrološkom dijelu njegovog opusa. Iako je riječ o segmentu Kulenovićevog djela koji je u dosadašnjoj recepciji „možda ponajmanje analitički osvjetljen”, Dželilović podsjeća da su upravo ti Kulenovićevi radovi „skrenuli pažnju ukupne tadašnje jugoslavenske javnosti” i da su „uistinu preusmjerili našu tadašnju teatrološku misao prema najsavremenijim tokovima prakse i teorije te najstarije i najpopularnije performativne umjetnosti” (2020: 20). Dželilović osim toga tvrdi da „teatrološka djela Tvrтка Kulenovića na poseban način osvjetljavaju njegov književni, književnohistorijski i književnoteorijski opus”, tako da svoj rad piše u želji da posluži kao podsticaj za neka buduća istraživanja, „o brojnim krupnim i ozbiljnim temama od kojih su neke ovdje tek naznačene” (2020: 41).

Dželilović skreće pažnju na Kulenovićevu „svijest o višestrukoj pripadnosti”, što je „tema o kojoj se danas toliko puno govori”, dok je za Kulenovića „bila prirodno stanje duha još puno prije otiskivanja na putovanja širom svijeta” (2020: 16). Sâm Kulenović je pisao kako je život „vrlo veliki krug, a naš zadatak je da ne dozvolimo sebi zatvaranje u male krugove”. Za Kulenovića je to podrazumijevalo dijalog među kulturama: „Nema nikakve prednosti što živimo zatvoreni u pojedinom kulturnom ciklusu, kao u transu ili u snu. Treba naći način simultanog življenja u svim kulturnim oblicima a pri punoj svijesti...” (2020: 19)

U Kulenovićevim teatrološkim djelima, ta „otvorenost Kulenovićevog bića prema svim kulturama” (2020: 21) demonstrirat će se kroz knjige i radove posvećene Aziji: „*Teorijske osnove modernog evropskog i klasičnog azijskog teatra, Pozorište Azije, Indija i umjetnost...* uz brojne kraće radove na ovu temu” (2020: 20). Dželilović ističe da je temeljno Kulenovićevo teatrološko pitanje: „... koliko su zaista udaljeni moderni evropski i klasični azijski teatar?” (2020: 29) Uvodeći tezu da su oni zapravo „puno bliži nego što se mislilo” (2020: 29), Kulenović je dao „svoj doprinos ‘otvaranju’ evropskog teatra (i teatrološke misli) prema drugim tradicijama” (2020: 39).

Uporedo sa predstavljanjem principa Kulenovićevog teatrološkog rada, Dželilović detaljno razvija priču i o širem kontekstu nastanka i razvoja teatrologije uopće. Na taj način se već otvaraju različiti problemi savremenog stanja, i to opet s fokusom na kompleksnost XX stoljeća, ali tako da nas brojne teme također vode prema sve starijim vremenima, redovno i do samih početaka. To, međutim, nipošto nije samo ponavljanje pojedinih teza iz knjiga *Slaveni o Danteu* i *Kalhasovo proročanstvo*. Radovi poput ovog Dželiloviću omogućuju da se ranije otvorene teme dodatno

osvijetle iz nekih drugačijih perspektiva i da se obogate novim primjerima, a u ovakvim slučajevima da se posebno naglasi i mjesto naše kulture u tim širim kontekstima.

Djelo Tvrтка Kulenovića i sâmo doziva upravo takav pogled. Na jednom mjestu u radu Dželilović zato s pravom tvrdi kako je Kulenović razotkrivao duhovne kodove različitih epoha i različitih kultura: „Takvim čitanjem gradio je u sebi pisca koji je uvijek u stanju da snagom konkretnog primjera dovodi u vezu i međusobno prepliće brojne svjetove; da se s lakoćom kreće po geografsko-kulturnoj mapi svijeta i njegovoj duhovno-historijskoj vertikali” (2020: 16). Kao što smo u ovom pregledu željeli pokazati, moglo bi se reći da je Dželilović ovim riječima u isto vrijeme vrlo precizno objasnio i vlastiti naučni i akademski pristup književnosti.

Dželilović je i prije toga u dva navrata već pisao o Kulenoviću. U ediciji *Izabrana djela* predgovor pod naslovom “Esej kao sporazum svjetova” (2008), te za Kulenovićevu knjigu eseja *Vrata koja se njišu* (Jedan dio tog teksta Dželilović je prenio i na početak “Svjetla iza vrata koja se njišu”). Godinu poslije Dželilović je dao doprinos i na naučnom skupu posvećenom Kulenoviću, poslije kojega će radovi biti publikovani u specijalnom prilogu časopisa *Odjek*. Dželilovićev rad nosi naslov “Problem pripadnosti i identiteta u djelu Tvrтка Kulenovića” (2009).

Na sličnim projektima, u saradnji sa časopisom *Odjek*, Dželilović je učestvovao i na skupovima o književnom djelu Dževada Karahasana (2010) i Abdulaha Sidrana (2012). Za Karahasana je napisao i značajan predgovor predratnom izdanju romana *Istočni diwan*. Što se tiče domaćih autora, treba također barem spomenuti i tekstove o Meši Selimoviću, Midhatu Begiću, Ziji Dizdareviću, Jasmini Musabegović... (U prilogu bibliografija radova.)

PRILOG: BIBLIOGRAFIJA

Objavljene knjige:

- Dželilović, Muhamed (1991), *Slaveni o Danteu: Dante u slavenskoj književnoj kritici XX vijeka*, Svjetlost, Sarajevo
- (2006), *Kalhasovo proročanstvo*, Connectum, Sarajevo
- (2008), *Slaveni o Danteu: Dante u slavenskoj književnoj kritici XX stoljeća*, 2. izdanje, Connectum, Sarajevo

Naučni i stručni radovi:

- Dželilović, Muhamed (1984), "Dante – reminiscencije uz Bahove oratorije", *Treći program Radio Sarajeva*
- (1985), "Književni rad Samuela Becketta", *Književnost*
- (1986), "Ideja recepcije u našoj nauci o književnosti", *Međaj: časopis za književnost, umetnost i kulturu*, 6(9-10), 77-92.
- (1985), "Teatar i teorija recepcije", *AICT Zbornik Evropske asocijacije pozorišnih kritičara i teatrologa*, Sterijino pozorje, Novi Sad
- (1986), "Postmoderne tendencije u suvremenom teatru", *Prolog*,
- (1986), "Hronotopska struktura No-drame", *Polja*
- (1987), "Problemi Jakobsonove inepretacije Dantea", *Zbornik Instituta za jezik i književnost*, Sarajevo
- (1988), "Dante u Crvenom oktobru", *Odjek*
- (1988), "Kritika novog ili nova kritika u teatru", *AICT Zbornik Evropske asocijacije pozorišnih kritičara i teatrologa*, Sterijino pozorje, Novi Sad
- (1989), "Novi barok u evropskoj drami i teatru", *Prolog*
- (1989), prepjev: Mehmed Mejlija Guranija, *Izbor iz poezije*, Svjetlost, Sarajevo
- (1990), "Rane pripovijetke Meše Selimovića – strah jezika i jezik straha", *Književno djelo Meše Selimovića*, Zbornik radova, Institut za jezik i književnost, Sarajevo, 113-118.
- (1991), prepjev: Muhamed Hadžijamaković (1991), *Ilhamija: život i djelo*, El-Kalem, Sarajevo
- (1991), "Svijet Odisejevog herojstva", *Život*, Sarajevo
- (1991), "Umjetnost arhetipa ili umjetnost dizajna", *AICT Zbornik Evropske asocijacije pozorišnih kritičara i teatrologa*, Sterijino pozorje, Novi Sad
- (1991), "Svijetle Odisejeve staze", *Život*, Sarajevo
- (1993), "Sarajevo op. 92/93", *Multimedijски centar Obala*, Sarajevo
- (1998), "Le globe de cristal et la flamme sur la mappemonde", *Breves*, 56, 18-29.
- (1998), "Istočni diwan Dževada Karahasana", u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici. Knjiga 4: Novija književnost - Proza*, Alef, Sarajevo, 869-874.
- (1999), "Sur le chantiers de Paris", *Breves*
- (1999), "Istina ljubavi i ljubomore", u: William Shakespeare (1999), *Drame*, Svjetlost, Sarajevo, 5-20.

- (2000), "Predgovor", u: *Izbor iz klasičnih epova: Ep o Gilgamešu, Ilijada, Odiseja*, Svjetlost, Sarajevo, str. 5-10, 37-49.
- (2000), "Predgovor", u: Dante Alighieri, *Božanstvena komedija: Pakao*, Svjetlost, Sarajevo, 5-28.
- (2000), "Predgovor", u: Dante Alighieri (2000), *Božanstvena komedija: Čistilište*, Svjetlost, Sarajevo, 5-7.
- (2000), "In Search of a Theatre Audience", The 4th European Theatre Forum, Saint-Etienne
- (2000), "Predgovor", u: Giovanni Boccaccio, *Dekameron: izbor*, Svjetlost, Sarajevo, 5-10.
- (2000), "Predgovor", u: Francesco Petrarca (2000), *Kanconijer: izbor*, Svjetlost, Sarajevo, 5-8.
- (2001), "Predgovor", u: Dante Alighieri, *Božanstvena komedija: Raj*, Svjetlost, Sarajevo, 5-6.
- (2001), "The actor today – light and shadow", The 5th European Theatre Forum, Saint-Etienne
- (2002), "La mediterranee a l'Est de l'Europe", *Breves*
- (2003), "Drama *To* i jezičko pitanje u Bosni i Hercegovini", *Život*, 50(1-12), 109-115.
- (2003), "Predgovor", u: Vergilije, *Eneida: izbor pjevanja*, Svjetlost, Sarajevo, 5-20.
- (2003), "Razlika i granica u BiH književnosti", *Lica*
- (2005), "Heros, ili o granici", *Život*
- (2005), "Homer i doba apsoluta bitka", *Ostrvo*
- (2006), "Drama i dokument", *Sarajevske sveske*, 11-12.
- (2006), "Srebrenica dans les drames d'après-guerre en Bosnie-Herzégovine", *Revue des etudes slaves*, LXXVII, 1-2, 99-107.
- (2008), "Esej kao sporazum svjetova", u: Tvrтко Kulenović (2008), *Vrata koja se njišu: eseji*, Međunarodni centar za mir – Connectum - Planjax, Sarajevo, 5-11.
- (2009), "Problem pripadnosti i identiteta u djelu Tvrтка Kulenovića", *Odjek*, 62(2), 42-45.
- (2010), "Performativna umjetnost i duh prosvjetiteljstva", *Bosanska vila*, Sarajevo
- (2010), "Imaginarna integritetnost svijeta u djelu Dževada Karahasana", *Odjek*, 63(2), Sarajevo, 41-45.

- (2010), "Televizijsko vrijeme i vrijeme u drami", u: *Drama i vrijeme: vrijeme kao dramska tema i dramsko sredstvo, forme vremena i slike vremena*, Zbornik radova, Dobra knjiga, Sarajevo
- (2011), "Midhat Begić: O društvenom značaju eseja", *Novi izraz*, 53-54, 17-28.
- (2012), "Drama u i oko bosanskohercegovačkog teatra", u: *Poludniowianskie sasiedztwo – slawistyka i komparatistyka dzisiaj*, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, Seria Filologia Slowianska, Nr. 30, Poznan
- (2012), "Čovjek, Bosna i svijet u umjetničkim vidicima Abdulaha Sidrana", *Odjek*, 3-4, 71-76.
- (2013), "Provokacnite na našeto vreme – nova, sveža i intrigantna drama", u: *7 dramati od BiH*, [Izdanje na makedonskom jeziku, u koautorstvu sa Liljanom Mazovom], Silsons, Skopje, str. 19-41.
- (2015), "Snaga žene i Drugi svjetski rat u djelu Jasmine Musabegović", Univerzitet Lomonosov, Moskva
- (2017), "Vrijeme u priči i vrijeme u kasabi", *Zbornik radova o djelu Zije Dizdarevića: Godišnjak*, 32, 60-66.
- (2018), "Prof. Muhamed Nezirović i problem gubitka konekcije sa francuskom kulturom u poslijeratnoj BiH", *Naučne, kulturne i diplomatske veze Bosne i Hercegovine i Francuske kroz historiju*, Zbornik radova, Federalno ministarstvo Obrazovanja i nauke/znanosti, Mostar, 161-166.
- (2019), "Odlazak našeg duhovnog učitelja", *Almanah Prosvjete*
- (2020), "Svjetlo iza vrata koja se njišu", *Tvrko Kulenović: Ja umjetnost – djelo*, Zbornik radova, Fojnica, 15-41.
- (2020), "Glas žene u 'muškoj' historiji: Čitajući djela Jasmine Musabegović", *Život*, 1-4, 5-21.

LITERATURA

1. Dželilović, Muhamed (1985), *Ideja recepcije u nauci o književnosti kod nas: magistarski rad*, Univerzitet u Beogradu – Filološki fakultet, Beograd
2. Dželilović, Muhamed (1989), *Dante u slavenskoj književnoj kritici XX vijeka: doktorska disertacija*, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Sarajevo
3. Dželilović, Muhamed (1991), *Slaveni o Danteu: Dante u slavenskoj književnoj kritici XX vijeka*, Svjetlost, Sarajevo
4. Dželilović, Muhamed (2006), *Kalhasovo proročanstvo*, Connectum, Sarajevo

5. Dželilović, Muhamed (2008), *Slaveni o Danteu: Dante u slavenskoj književnoj kritici XX stoljeća*, 2. izdanje, Connectum, Sarajevo
6. Dželilović, Muhamed (1998), "Istočni diwan Dževada Karahasana", u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici. Knjiga 4: Novija književnost - Proza* (1998), Alef, Sarajevo, 869-874.
7. Dželilović, Muhamed (1999), "Istina ljubavi i ljubomore", u: William Shakespeare, *Drame*, Svjetlost, Sarajevo, 5-20.
8. Dželilović, Muhamed (2000), "Predgovor", u: *Izbor iz klasičnih epova: Ep o Gilgamešu, Ilijada, Odiseja*, Svjetlost, Sarajevo, 5-10, 37-49.
9. Dželilović, Muhamed (2000), "Predgovor", u: Dante Alighieri, *Božanstvena komedija: Pakao*, Svjetlost, Sarajevo, 5-28.
10. Dželilović, Muhamed (2000), "Predgovor", u: Dante Alighieri, *Božanstvena komedija: Čistilište*, Svjetlost, Sarajevo, 5-7.
11. Dželilović, Muhamed (2000), "Predgovor", u: Giovanni Boccaccio, *Dekameron: izbor*, Svjetlost, Sarajevo, 5-10.
12. Dželilović, Muhamed (2000), "Predgovor", u: Francesco Petrarca, *Kanconijer: izbor*, Svjetlost, Sarajevo, 5-8.
13. Dželilović, Muhamed (2001), "Predgovor", u: Dante Alighieri, *Božanstvena komedija: Raj*, Svjetlost, Sarajevo, 5-6.
14. Dželilović, Muhamed (2003), "Predgovor", u: Vergilije, *Eneida: izbor pjevanja*, Svjetlost, Sarajevo, 5-20.
15. Dželilović, Muhamed (2008), "Esej kao sporazum svjetova", u: Tvrтко Kulenović, *Vrata koja se njišu: eseji*, Međunarodni centar za mir – Connectum - Planjax, Sarajevo, 5-11.
16. Dželilović, Muhamed (2009), "Problem pripadnosti i identiteta u djelu Tvrтка Kulenovića", *Odjek*, 62(2), 42-45.
17. Dželilović, Muhamed (2010), "Imaginarna integriranost svijeta u djelu Dževada Karahasana", *Odjek*, 63(2), 41-45.
18. Dželilović, Muhamed (2012), "Čovjek, Bosna i svijet u umjetničkim vidicima Abdulaha Sidrana", *Odjek*, 3-4, 71-76.
19. Dželilović, Muhamed (2020), "Svjetlo iza vrata koja se njišu", u: *Tvrтко Kulenović: Ja umjetnost – djelo*, Zbornik radova, Štamparija Fojnica, Fojnica, 15-41.

SCIENTIFIC AND ACADEMIC WORK OF MUHAMED DŽELILOVIĆ

Summary:

This paper presents the scientific and academic work of Muhamed Dželilović, professor at the Department of Comparative Literature and Information Sciences, Faculty of Philosophy, University of Sarajevo. There is a special focus on two of Dželilović's books, *Slaveni o Danteu* and *Kalhasovo proročanstvo*, which claimed to establish the framework for all Dželilović's other scientific and academic work. Dželilović's approach to literature implies a complex dialogue with the greatest writers of the world's cultural tradition. At the same time, the most important domestic authors also find their place in that wider context.

Keywords: Muhamed Dželilović; comparative literature; Faculty of Philosophy – University of Sarajevo Sarajevo; *Slaveni o Danteu*; *Kalhasovo proročanstvo*

Adresa autora

Author's address

Fahrudin Kujundžić

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

fahrudin.kujundzic@ff.unsa.com

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.33

UDK 821.163.4(497.6).09 Topčić Z.

Primljeno: 15. 08. 2023.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Lejla Žujo-Marić

SARAJEVSKI PUCNJI: FRESKA TRAGIČNE BOSANSKOHERCEGOVAČKE HISTORIJE U ROMANU 28. 6. 1914. ZLATKA TOPČIĆA

*Nikad se nigdje ništa loše nije dogodilo a da se
nije ticalo i njih više nego ikog drugog.*

(Zlatko Topčić)

Zlatko Topčić je izgradio identitet romanopisca koji se otvoreno hvata u koštac s novim tehnikama i književnim postupcima na tragu postmodernih načina pisanja. Tome u prilog govore romani koji nastaju tokom i nakon posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini, gdje su sjene i traume rata doboko u porama teksta, a likovi na različite načine zahvaćeni njegovim vihorom, zatočenici traumatičnih stanja i u vremenu kada se bura događaja stišava, a ostaje dugi talog bolnih iskustava. Cilj ovoga teksta je ukazati kako se veliki historijski događaj – Sarajevski atentat – umjetnički transponira u romanu *28. 6. 1914. (roman, revizija)*, te kako se kroz njegove obrise može pratiti i usud bosanskohercegovačkog prostora tokom rata u periodu 1992-1995. Zbirom likova, historijskih i fikcionalnih, narativnom organizacijom prostora i vremena, intertekstualnošću i ironijskim odnosom spram metanaracija, Topčić stvara tekst kao produkt ličnih priča od kojih se kreira romaneskni mozaik historijskog događaja.

Ključne riječi: historija; Sarajevski atentat; Prvi svjetski rat; rat u Bosni i Hercegovini 1992-1995; roman; Zlatko Topčić

KRHOTINE SARAJEVSKE BOMBE I RASPRŠENOST ANTIRATNIH GLASOVA

*Neka se opire sudbini koliko mu volja, neće nadživjeti
oca svoga, ni djeda, ni babu s majčine strane, ni očevog
čukundjeda kojem je zaboravio ime i grob, pa makar jeo
samo čistu hranu i pio samo čistu vodu, zastirao se
zlatom i svilom i vježbao dan i noć.*

(Topčić 2021)

U kontekstu vremenskog presjeka, kontinuiteta i mijena bosanskohercegovačke književnosti, teme i motivi Topčićevih romana ne mogu se čitati odvojeno od onoga što je književna historija označila kao novohistorijski tip proze, koja je svojim interesom za historiju iz ugla malog čovjeka, najčešće gubitnika i autsajdera, obilježila našu književnost posljednje trećine 20. vijeka. Isti afinitet uz novije pripovjedne obrasce slijedi i književnost 21. stoljeća impregnirana postmodernističkim postupcima i historiografskom metafikcijom kao izrazom nepovjerenja prema zvaničnom historiografskom diskursu. Postmoderni tok književnosti specifičan je po povratku historiji pri čemu se „zapravo problematizuje celokupna predstava o istorijskom znanju. On nas poziva da preispitamo i kritikujemo naše predstave o njima“ (Hačion 1996: 87). U svojoj studiji *Postmoderna i tri romana*, polazeći od osnovnih misaonih i poetičkih postulata postmodernizma, Aida Džih-Šator prepoznaje historiografsku metafikciju kao poseban tip u okviru metafikcije za koju kaže da je „romaneskna tehnika koja u najvećoj mjeri širi granice romana i pretvara ga u književni eksperiment“ (2021: 65) dalje precizirajući da

„pisce koji koriste tu tehniku zanima utjecaj koji historijske sile i događaji imaju na pojedinca. U fokusu su, dakle, i historijska kretanja i uobičajeni život ljudi, a osnovno pitanje koje se nameće čitaocu je njegovo vlastito poimanje i viđenje te prošlosti. Cilj je prikazati tekstualnost i narativnost historijskog diskursa, dakle, prikazati da historijski diskurs nije objektivno predočavanje činjenica, nego je zasnovan na odabiru tekstova i njihovom subjektivnom uobličavanju u narativ o određenom historijskom periodu“ (Džih-Šator 2021: 83).

Dakle, historija je postavljena kao projekcija iz koje se ne progovara samo o prošlosti, već i češće i više o sadašnjosti, ali i o budućnosti, a jezik je zbir mogućnosti koji svako vrijeme može oživjeti posredstvom govora ili pisanja, te učiniti ga sadašnjim i aktuelnim.

Određujući koordinate Topčićevog stvaralačkog habitusa, Vedad Spahić ističe da proza ovoga pisca

„simulira poetiku nefikcionalnog teksta, s lakoćom se u pripovijedanje involviraju različiti funkcionalni stilovi, prosedei, žanrovi, podžanrovi i teme; čak s tolikom fleksibilnošću da roman dobija odlike svojevrsnog žanrovskog arboretuma u kome se dobro primaju, između ostalog, esejističke i kolumnističke dionice, elementi stripa, komentari uz fotografije iz porodičnog albuma, ali i fragmenti sasvim ozbiljne poezije“ (2015: 324).

Dijana Hadžizukić uočava da je Zlatko Topčić u jedinom prijeratnom romanu *Čovjek niotkud* (1986) naznačio glavne smjernice svoga pisanja, a to su: oneobičena kompozicija i siže, igra sa različitim narativnim obrascima, umetanje dramskih i esejističkih dijelova u roman, autoreferencijalnost, te samocitatnost i re-kontekstualiziranje ponavljajućih motiva. Kad se u eliotovskom ključu individualni talent pisca dovede u suodnos s književnom tradicijom, onda je sasvim jasno da književno djelo Zlatka Topčića nastaje kao slijed bogate književne tradicije 20. i 21. vijeka kako u Bosni i Hercegovini, tako i šire, pokazujući mogućnosti inovacije književnih postupaka i recentnih odgovora na vječna pitanja o položaju čovjeka spram historije, velikih priča i događaja. Upravo na tragu svega navedenog nastaje roman *28. 6. 1914.* prvi put objavljen 2019. godine. Dvije godine nakon toga, baš poput aktualnih trendova u javnom diskursu, spram kojih Topčić zauzima ironijski stav, njegov roman doživljava i svoje novo izdanje nazvano *28. 6. 1914. roman, revizija*. Melida Travančić upravo ističe spomenuto kazujući da je

„vrijeme u kojem živimo zapravo vrijeme revizije historije, a Topčić ide u korak sa vremenom, ironično se odnoseći prema navadi revizija i prekrajanja. Nudi jednu alternativnu verziju događaja, jednu novu priču o Sarajevskom atentatu, ispričanu kroz male, marginalne likove, slučajne žrtve, kroz posljedice pucnja u Sarajevu, kroz tragediju pojedinca, bol i patnju prouzrokovanu historijskim lomovima. Topčić dakako zna šta se dogodilo u Sarajevu, ali romanom želi pokazati koliko je istina (ne)važna“ (2019b: 94).

Godine 2022. roman *28. 6. 1914.* dobija Nagradu „25. novembar“ za knjigu godine, a u obrazloženju nagrade Almir Zalihić, između ostalog, ističe da „Topčićev roman podriva, rastače, demitologizira fakte zvanične, forsirane, politizirane i ideologizirane historije, ispisujući vrlo ubjedljivu priču o unutrašnjem tkivu Bosne, koja je uvijek u svojim dubinama i finesama složenija od nametnutih stereotipa“ (2022: 25).

Jedna od graničnih tačaka u historiji svijeta zasigurno je 28. juni 1914. godine, dan kada je u Sarajevu izvršen atentat na austrougarskog prijestolonasljednika Franza Ferdinanda i njegovu suprugu Sofiju, te najavljena dramatična era velikih ratova. Važnost Atentata potcrtavana je ne samo u realnom smislu kolopleta događaja koje je motivirao, nego još više i snažnije u vremenskom odmaku i u različitim kulturama na drugačiji način: „... njegovo značenje ispisuje se onog trenutka kada se on pretvori u priču, novinsku, policijsku, sudsku, političku, naravno, i književnu ili kasnije, filmsku. Sarajevski atentat jeste događaj zato što posjeduje imaginativni potencijal za stvaranje priča, njegova baza, građa, rekao bi Schiller, jeste izrazito signifikantna“ (Preljević 2015: 27-28). Potvrdu ovoj tezi pronalazimo i u djelima bosanskohercegovačke književnosti koja, kroz različite historijske etape, vodi dijalog s ovom temom, posebno s njenim protagonistom Gavrilom Principom koji postaje junakom brojnih prozih, dramskih i poetskih tekstova te figura na kojoj se ukrštavaju memorijski obrasci tvoreći umjetničku viziju historijskog događaja (Vidjeti Travančić 2019a) .

Točak historije Topčić pokreće dalje nastojeći da postmodernim književnim postupkom ispiše roman kao historiografsku metafikciju, u prvi plan ne stavljajući priče o protagonistima atentata historijskim ličnostima kao što su Muhamed Mehmedbašić, Mustafa Golubić, Nedeljko Čabrinović ili Gavrilo Princip čime signalizira drugačiji pristup u književnom oblikovanju ove velike teme. Osvijetljavajući sudbine malih ljudi dotaknutih krhotinama bombe kako sa sarajevskih pločnika, tako i iz ustaljenih tokova života, jedan od bitnih Topčićevih stvaralačkih ciljeva jeste skrenuti pažnju na Sarajevo kao prostor otvoren za rekonfiguracije historijskog pamćenja, ali još važnije i fikcionalnih izvedbi, te pokazati kako je „šeher najednom postao centar svijeta“ (Topčić 2021: 371). Veliki historijski događaj tako je vraćen na svoj početak više od stoljeća unazad, a pisac se, kako kaže u jednom od intervjua, *vraća na mjesto zločina* te atentat u nejkovim razvojnim račvanjima razlaže kao *otvoreni tekst* s kojim je još uvijek ne samo potrebno, nego i nužno komunicirati, posebno u kontekstu jedne kulture i književnosti kakva je bosanskohercegovačka, u zemlji gdje je okidač pištolja označio da je „velika klanica mogla početi sa radom, a potrajat će dugo, dugo... kao što će još dugo vremenom i svijetom odjekivati sarajevski pucnji“ (Topčić 2021: 369). „Počinjala je era kojoj još niko nije ugledao kraj“ (Topčić 2021: 371), a književno aktueliziranje teme Sarajevskog atentata sa vremenske distance i iz ugla 21., nakon svih tragičnih lomova 20. vijeka, posebno rata u Bosni i Hercegovini 1992–1995. i destrukcije bosanskohercegovačkog društva, vid je autoimaginativnog suočavanja i identitetskog (re)definiranja, jer „uistinu, neke se slike jasnije vide s veće udaljenosti, vremenske i prostorne, a neka pitanja, tada

nejasna, zagonetna i nesuvisla, protokom godina nađu svoje odgovore i svi djelujući se smjeste na svoje mjesto na velikoj fresci naše tragične historije“ (Topčić 2021: 362). Kretanjem kroz tekstualne prostore romana 28. 6. 1914. postaje jasno da cilj autora nije napisati historijski roman niti istraživati građu historiografskim metodom, iako uključuje historijske ličnosti i donosi brojne podatke konsultujući dokumente i pseudodokumente, već ostvariti komunikaciju s brojnim diskursima u kojima je tematiziran događaj čije se posljedice osjećaju još dugo.

Roman kao biće fikcije tvori svoje puteve literariziranja historije, u ovom slučaju razbijajući mitove o njenoj neporecivoj istinitosti i nesagledivoj monumentalnosti, te umjetničkim postupcima kreira novi mogući svijet. Taj svijet nastaje u sudaru velikih događaja i malih ljudi koji trpe posljedice i postaju žrtve, ali su istovremeno i najpotpuniji svjedoci jer „nigdje se nikad i ništa loše nije dogodilo a da se nije ticalo i njih više nego ikoga drugog“ (Topčić 2021: 369). Nemoguće je historiju sagledati u njenom totalitetu, posebno u trenutku dok traju njeni najdramatičniji procesi, što je u Topčićevom romanu obistinjeno kroz način vođenja naracije i oblikovanje svjedoka događaja: likovi nemaju mogućnost poimanja cjeline događaja niti distanciranog posmatranja stvarnosti. U umjetničkom smislu to se manifestuje kao disperzivnost i mijenjanje fokalizacijske tačke. Veliki broj likova se pojavljuje tek usput i kratko, čime se sugerše na mizernost maloga čovjeka u vrtlogu metanaracija, ali roman mu vraća ulogu i značaj svojom raspršenosti (kao realizirana metafora bombe čiji se geleri rasprskavaju) na pojedinačne refleksije fakcionalnih i fikcionalnih likova, malih ljudi čiji su životi tom eksplozijom promijenjeni.

Upravo se umjetnički domet visokog modernizma i nasljeđe romana toka svijesti ili, kako ga naziva Viktor Žmegač, *simultanistički koncept romana*, pokazao stvaralački potentnim za roman 28. 6. 1914., a aktueliziraju se kroz ono što je postmoderno stanje kao kolektor svih ranijih proizvoda kulture. Poetika simultanističkog tipa romana, izraslog iz avangardnog načina mišljenja i stvaranja, za temeljni prostor naracije uzima grad, slijedeći princip vremenske simultanosti koja svoju sinestezijsku metonimiju ima u zvucima saobraćaja, a njima na unutarnjem psihološkom planu, reflektovano na pojedinačnog junaka književnog djela, odgovaraju osjećanja bezizlaza i besmisla. I sarajevske ulice tog ljetnjeg dana 1914. godine scena su dramatičnih događaja kojima prethodi neka neobična neizvjesnost s (pred)osjećanjem tjeskobe, skučenosti i straha prisutnog u zraku: „... znali su tek toliko da se desilo strašno, veliko i važno, nešto što nadilazi njihove obzore i poimanja, nešto što je daleko iznad njih, ali se desilo tu, pred njima i tiče ih se itekako“ (Topčić 2021: 369).

Vahidin Preljević (2021), između ostalog, prepoznaje nefiksiranost pripovjedne pozicije kao važnu kariku u funkciji deheroizacije i destrukcije mitske perspektive koja se vezivala uz ovaj događaj: „... nema središnjeg glasa iz onostranosti koji relativizira ne samo atentat nego sve povijesno zbivanje, pa i ovozemaljski ljudski život, već je tu disperzija pripovjedne perspektive na više likova koji bivaju prikazani u svim svojim nedoumicama, unutarnjim proturječjima, sitnim slabostima i krupnim psihološkim kompleksima“. Uz prisustvo historijski prepoznatljivih figura vezanih uz atentat, poput Gavrila Principa, Muhameda Mehmedbašića, Nedjeljka Čabrinovića, Franza Ferdinanda i njegove supruge Sofije, za roman su podjednako važni obični ljudi, Topčićevi likovi poput Maruna Markote, Safeta Zolja, Faruka Pirage i Eve, prostitutke Izabele, Avde Vrete i njegovog sina Ekrema, Pauline Velić i njenog sina Antona. Mali obični ljudi istinske su žrtve velikih događaja. Utezi historije na njihovim leđima ono su na šta pisac stavlja fokus i što se kao poetička konstanta proteže u svim njegovim romanima. Iako geleri bombe sa sarajevskog pločnika aktivirane u ljeto 1914. ili u ljeto 1992. nose sudbonosni znak, ono što ubija Topčićeve junake sakriveno je u dubini ranjenog ljudskog bića – tu su zapečaćene tihe muke, donesene ratom ili iz pasivnog bilansa aktiviranih pošasti: bolesti, raseljavanja, ratnog zlostavljanja i silovanja, do pitanja porijekla i identiteta, gubitka ljubavi, porodice i doma, te psiholoških kriza i lomova koje upisuju traumu u krhko ljudsko biće. Izbor junaka je, dakle, jedan od načina relativiziranja i podriivanja monumentalnosti povijesti: umjesto Gavrila Principa ili Muhameda Mehmedbašića za protagonistu je uzet anonimus Marun Markota, a pri kraju romana, na istome tragu, efekat je postignut kontrastiranjem umiranja, jedne obične, male, iznutra pokrenute, realizovane suicidom, nezapažene i nevažne za konstelaciju svjetskog poretka i smrti Ferdinandove koja joj je postavljena kao ogledalo, velika i teška, sa dugotrajnim posljedicama, realizovana izvana kao politički motivirano ubistvo. Svi likovi, faksionalni i fiksionalni, zatočenici su kruga smrti, a ona sa sarajevskog pločnika bit će tek *uvertira* u one nebrojene koje će donijeti Prvi svjetski rat:

„... blizinu smrti i zjapeći bezdan pred sobom osjetili su i Franz Ferdinand i Marun Markota, i Sofija Chotek i Isabela zvana Orhideja, i Gavrilo Princip i Mehmed Mehmedbašić, kao i svi imenovani i bezimeni ljudi okupljeni na dočeku austrijskog nadvojvode. Slične predosjećaje imali su i svi drugi ljudi u širem okruženju jer je potpuno neprirodno kako je čitav svijet bio tako spreman na rat, kao zapeta puška, da se odmah počelo pucati i ubijati, što znači da su pripreme za razračunavanje počele mnogo prije sarajevskog metka Gavrila Principa.“ (Zalihić 2020)

Iako nijedan čovjek prema smrti nije ravnodušan, historijske ličnosti smrt doživljavaju kao okrutnu igru za koju nisu spremni.

„*Nichts haben wir nicht. Nichts haben wir nicht. Nichts haben wir nicht.* – tješila ga je Sofija, a on ju je i sam smrtno ranjen i bijel bodrio djecom kojima je bila prijeko potrebna ona kao majka, više nego on kao otac. *Nichts haben wir nicht... Nichts haben wir nicht... Nichts haben wir nicht...* - ponovila je sedam puta utjehu prije nego je, odmah po dolasku u rezidenciju, klonula u smrtnom hropcu. - *Sofer!! Sofer!! Nicht sterben! Er lebd furt unsere Kinder!* – šaptao je on, ali ga ona više nije čula. Franc Ferdinand ju je nadživio desetak minuta. Izdišući, rekao je: - Moj Bože, ali... ja... još nisam... spreman... Kao da se za smrt uopće može biti spreman! Treba zamisliti taj trenutak i izraz lica onog koji puca i onih koji su smrtno ranjeni; tu eksploziju radosti i ispunjenja; taj užas; taj talas što se u hipu prenese niz ulice, taj metež i bijes.“ (Topčić 2021: 300-301)

Da smrt ne mora uvijek imati konačno lice, Topčić pokazuje likom pehlivana Faruka Pirage „... čija je zapanjujuća i fantastična sposobnost, ispoljena još u najranijim godinama života, a i prije, da izigrava smrtna stanja duše i tijela tolikom uvjerljivošću i gotovo svirepom istinitošću, začuđivala sve svjedoke njegovih brojnih odlazaka na ahiret“ (Topčić 2021: 139). Zadržavajuća mogućnost da se preplavi smrću izgledom svoga lica, reakcijama tijela i stanjem duha, a da se potom ponovo vrati među žive baš onda kada se ljudi mire s činjenicom da je mrtav, u kontrastu je s apsolutom smrti političke figure kakva je Ferdinand i upotpunjava ironijski stav prema metanaracijama i njihovim zadatim determinantama. Faruk Piraga je, na izvjestan način, više mrtav nego živ, baš poput drugih članova svoje porodice i svih malih ljudi u kontekstu njihovog mjesta u krupnim historijskim tokovima. Farukova smrt kontekstualizirana je u okvire Prvog svjetskog rata i mobilizacije, te je, baš poput Marunove, data kao pitanje izbora i odluke, ali i kao posljedica smrti Franza Ferdinanda na sarajevskom pločniku. Kada je Ekrem Vreto, mladi potomak poznatog brijača Avde Vrete, oštrom britvom odvojio Farukovu glavu od suhonjavog tijela dok je ovaj ležao na postelji praveći se mrtav, ljudi su, iako skloni zaključku da je to bila njegova najbolja smrt, bili nevoljni da dođu na njegovu dženazu vjerujući da će iz plitke ilovače *mrtav lakše izaći*. Time je i smrt lišena patetike i mistifikacije, a kolektivni sistem vrijednosti dehumaniziran bez uvjerenja da će doći neko bolje vrijeme. Nasuprot ovome, Topčić smrt propituje i kao fenomen koji svoju interpretaciju dobija na osnovu kolektivnih mitologizovanih elemenata kulture unutar kojih se tumači i ubistvo političke ličnosti.

„Zapravo, sve se moglo dogoditi dan ranije, kao plod slučajnog incidenta i spleta nesretnih okolnosti, a ne pomno skovane zavjere, i sa možda sasvim drukčijim objašnjenjima i posljedicama; ali sudbina je htjela da se desi na Vidovdan, pa da smrt izgleda još strašnije i dobije nova značenja i poruke.“ (Topčić 2021: 19)

U literarnom predstavljanju suprotstavljenih vidova smrti autor podriva percepcije herojstva na osnovu kojih funkcioniraju velike priče, ali i pokazuje njihovu međusobnu povezanost: mitologeme i mistifikacija herojstva, žrtve i smrti porađaju tragizam 20. vijeka i nebrojene smrti običnih ljudi o kojima ništa nećemo znati jer oni ne participiraju u magistralnim historijskim tokovima. Uz to, Topčićev roman ne propituje tek *jedan dan neprekidnog trajanja* kakvim je ocijenjen 28. 6. 1914., već sondira dublje tragom posljedica koje je Atentat proizveo. Krhotine Sarajevskog atentata nastavljaju svoju balističku putanju katastrofom Prvog svjetskog rata koja je u romanu *28. 6. 1914.* uvedena motivima vojne mobilizacije i ratovanja s ciljem da osvjetli mračne uglove historije, zablude i stradanja malih ljudi u raljama visokih politika i velikih sila. Ova tema prelazi granice jednoga vijeka i živa je nakon stotinu godina i više, a Topčićev roman u tom dijalogu s kulturom sjećanja upravo aktivira pitanje pamćenja Prvog svjetskog rata kroz književnost.¹

Nedvojben je antiratni stav u djelima brojnih pisaca raštrkanih duž svjetskih meridijana. Poziv na mir i čovjekoljublje jasan je etički imperativ suprotstavljen činjenici da je čovjek dvadesetog vijeka više nego ikad ranije određen historijom u svom njenom tragizmu. Na istom tragu roman *Zlatka Topčića* svjedoči koliko se potisnuto osjećanje straha i traume civila ili običnog sarajevskog prolaznika začeto prvim pucnjima u Sarajevu i Prvim svjetskim ratom proteže i u novim historijskim etapama, u bosanskohercegovačkom kontekstu, nažalost, opet obilježenih ratom. Uvođenjem malih, običnih ljudi i njihovih životnih priča pokrenutih atentatom i

1. Poetski zapisi britanskih rovovskih pjesnika Siegfrieda Sassoon, Wilfreda Owena, Isaaca Rosenberga raspršenih duž ratnih linija posred Evrope napisani u jeku najvećih ofanziva potresno su svjedočanstvo o destrukciji Prvog svjetskog rata. Iako pripadnici pobjedničkih vojski, o ratu su pjevali kao o najvećoj poštasti čovječanstva, bolno istinito i ironično, kao antiratni glasovi čiji se oština gubila u užasima prvih linija fronta sa kojih se Wilfred Owen i Isaac Rosenberg nikad nisu vratili. Bio je to rat kojem se u službu stavilo jako artiljerijsko i biološko oružje, rat kilometarskih rovova gdje se ratovalo direktno i nemilosrdno. Posljedice Prvog svjetskog rata bile su višestruko pogubne, te se kroz literaturu različite orijentacije pokazalo da, osim što je fizički uništavao materijalna dobra i ljude, duboko se nastanjivao, i u godinama poslije, u dušu čovjeka razarajući njegovu psihu i preobražavajući biće. Oblikujući jedan novi svijet na omaglinama bolnih iskustava, Prvi svjetski rat, direktno ili posredno, već je u prvoj polovini XX vijeka snažno odjeknuo kroz opuse brojnih pisaca kao što su Ernest Hemingway, Virginia Woolf, Erich Maria Remarque, do proznih ostvarenja Miroslava Krležje i našeg bosanskohercegovačkog pisca Hasana Kikića, koji je u pripovjednom ciklusu *Provincija u pozadini* o Prvom svjetskom ratu progovorio kroz magmu dječaćkih sjećanja, sa periferije rata, u modernističkoj nomenklaturi još uvijek nezrele mase koja buja i sazrijeva kroz izazove historije.

Prvim svjetskim ratom, te literarizacijom historijskih ličnosti kroz prikazivanje njihovih najdubljih strahova, historijska činjeničnost ustupila je prostor ličnoj emociji i ograničenom pogledu na historijske slike, a sve to pokazuje da je određeni događaj značajan onoliko koliko utiče na tokove pojedinačnih sudbina. U gelerima na sarajevskim pločnicima rasprskane bombe reflektuje se pojedinačni glas kao konstituens totaliteta historijskog iskustva.

DINAMIKA PROSTORNO-VREMENSKIH KRUGOVA

Do večeri, cijeli civilizirani svijet je čuo za događaj koji se 28. 6. 1914. godine u 10,51. dogodio u Sarajevu, u kanjonu između prisojne vratničke i osojne bistričke mahale.

(Topčić 2021)

Uz fabulu, likove, teme i motive, hronotop (vrijeme i prostor) je kategorija je koja ne smije biti zanemarena. Imajući u vidu da već svojim naslovom *28. 6. 1914.* roman uspostavlja dijalog sa preciznim vremenom, odnosno historijskim datumom, i fokus će biti usmjeren na narativnu organizaciju vremena.

Budući da je riječ o historijskom događaju na prvi pogled bi se moglo pretpostaviti da se vrijeme u romanu organizuje iz historijske perspektive s fokusom na velike historijske ličnosti i događaje. Naprotiv, kako uočava Edin Pobrić:

„Topčićev roman se nemilosrdno razračunava sa ‘zvaničnom historijom’ u periodu 1914. godine i njenim posljedicama (fragmentarno, naprijed i nazad po povijesnoj liniji događanja – od doba kraljeva u Bosni pa do savremenosti) [...] Naprosto, Topčić je u svom sjajnom romanu historijske događaje prikazao kao skup artikuliranih iskaza jezika s obzirom na diskurs, s obzirom na iskaze koji sačinjavaju predmet tumačenja, odnosno, uspio je da svede historiju ‘odozgo’ na historiju ‘odozdo’“ (2019: 214).

Da je vrijeme organizovano mimo zakonomjernosti koje vrijede za historiografiju, kao i mimo linearne i ekskluzivističke koncepcije povijesti, pokazuje i skretanje pažnje na likove i njihov subjektivni doživljaj velikog historijskog datuma. Akcenat na prostor i vrijeme posebno je uočljiv na početku i na kraju, a to su upravo simbolična mjesta u svakom tekstu na koja valja obratiti pažnju. Topčićev roman na jednom dubljem planu propituje koncepte vremena, čovjekovu određenost historijom i

karakterom temporalnosti koju ona nameće. Vrijeme se ne računa samo po otiscima velikih historijskih događaja koje kreiraju politike i ideologije: Roman *28. 6. 1914.* pokazuje da se vrijeme može izgrađivati i u odnosu spram kulturnih/književnih figura i vrijednosti, pa je u godini 1914. moguće naći i savremenike i klasike kojih već odavno nema među živima, ali je njihovo prisustvo trajno i aktuelno u vremenu kada se sarajevskim ulicama kreću prolaznici sudbonosnog 28. juna 1914. godine. Dok Mici Moly snuje o bijelim oblacima žureći prema Ćumurija mostu

„Lav Nikolajevič iz Jasne Poljane se u tom trenutku već četvrtu godinu prevrće u mezaru, a Viljem Šekspir skoro ni ne pamti da je ikada bio živ; uostalom ne bi se radovali susretima s likovima koje su podrobno poznavali. Mladanom Kafki baš u tom trenutku na um pada bizarna ideja da se pretvara u kukca, koja će docnije u očima kritike ukazati kao genijalna jer je slavna. U istom času – daleko, daleko – mladi Ernest Hemingvej zakoračuje u šestometarski drveni čamac i zapućuje se s ocem u ljetnikovac Windemar na jezeru Waloon u sjevernom Michigenu; čamac se zaljulja pod njegovom težinom a otac jedva zadržava ravnotežu i zamalo ne pade u vodu koja je hladna i u junu. Petnaesta mu je i udara ga adrenalin. Radovao se ribolovu s ocem i oštrenju čeljusti za sve ono što će se tek zbiti samo zato da bismo to od njega saznawali; gospođa Grace je bila talentirana pjevačica i zato nesretna što njen sin nije pokazivao nimalo naklonosti za umjetnost.“ (Topčić 2021: 79)

Kontrastiranje vremenskih kategorija u romanu *28. 6. 1914.* u direktnoj je vezi s mjestom radnje kao i sa prožimanjem ličnog i kolektivnog. Centralni prostor u koji je radnja smještena jeste Sarajevo. *28. 6. 1914.* može se čitati u okviru tzv. sarajevskog teksta (vidjeti Rebihić 2014) odnosno književnog portreta sudbinu ovoga grada kroz trnoviti 20. vijek u kojem je Sarajevo od šehera na periferiji Evrope postalo metafora ratnog pakla i stradanja, epicentar ljudske boli i urbicida. Sarajevski tekst komunikacija sa segmentima kulturnog pamćenja grada i njihovom literarizacijom, a Topčić izgrađuje portret Sarajeva upravo u suodnosu fakcionalnog, pseudofakcionalnog i fikcionalnog, vanjskog i unutrašnjeg pogleda koji se pleće između dokumenata, legendi, radijskih vijesti i novinskih napisa te historijskih i geografskih koordinata svjedočeci povijest raskršća, dodira i prožimanja kultura, ali istodobno i vjekovni usud otuđenosti, neshvaćenosti, baš poput *ostrva u srcu svijeta*. Sarajevski literarni kosmos izgrađen je i portretiranjem pojedinih mikroprostora, građevina, kulturno-historijskih spomenika, ali i na prvi mah manje prominentnih objekata, poput gostionica, važnih za razumijevanje urbanih identiteta. Memorijalizacija segmenata koji tvore integral historije jednoga prostora znak su topofilijске određenosti i duboke veze s gradom oličene u poznavanju tokova njegovog života, mikropriča i

pojedinačnih nesvakidašnjih sudbina njegovih stanovnika, a sve to na širem planu kristalizira panoramu bosanskohercegovačke kulture, u ovome romanu literarno kondenzirane na granični trenutak s kraja juna 1914. godine.

Uvodne dijelove romana otvara priča o dvjema mahalama – Vratniku i Bistriku, jednoj na sunčanijoj, a drugoj na osojnoj strani koja se, s obzirom na to da je smještena u tekst romana treba čitati kao metaforična i višeslojna priča o kulturi, historiji, načinu života, jungovskom Erosu i Tanatosu, ali i mjestu ovoga grada na mapi svijeta – na njenoj periferiji, pri čemu je Sarajevo *mali ram za velike slike*. U ovoj paradoksalnosti sublimiranoj u rečenicu staje biografija jednoga grada. Sarajevu dobija sudbinsko određenje – njegovo mjesto u historiji podebljava se tragedijama i ratovima: od onih iz osmanskog perioda kada je spaljen zlom rukom Eugena Savojskog, potresa i drugih katastrofa, do kraja dvadesetog vijeka kada je „preuzeo rekord najduže opsjednutog grada u historiji“ (Topčić 2021: 9). Od periferne tačke na historijsko-političkoj mapi svijeta, Sarajevo je tokom dvadesetog vijeka steklo status epicentra historijskih kriza i lomova, „a njegovo teško orijentalno ime proslavilo se u psokama, prijetnjama i kletvama u kojima su se nadmetale novine na okcidentu, razgrabljene u milionima primjeraka“ (Topčić 2021: 371). Uz navedeno, vrijedno je istaknuti i priču o sarajevskim Bjelavama koja reflektuje šire procese u historiji grada i mentalitetske slike njegovih stanovnika postavljene kroz odnos svjetla i mraka, sunčanijih i tamnijih dijelova, starih Sarajlija i došljaka. Mahala Bjelave mozaik je historijskih procesa, lomova, migracija i pogroma jer je „naseliše mahom Jevreji protjerani iz Španije a zapadni brijeg nad centrom grada, obasjan onoliko koliko može biti obasjan ovaj grad u sjeni planina, a manje od drugih – naseliše siroti Romi“ (Topčić 2021: 80).

U topografiji sarajevskog života pred Veliki rat kulturno mjesto je gostionica kod Sameka. U njoj je moguće susresti i Tina Ujevića u njegovoj sarajevskoj fazi stvaranja, a sudbonosnog 28. 6. 1914. u njoj su se mimoišli historijski ovjenčani Gavrilo Princip i u velikim događajima potpuno nevažni Faruk Piraga.

„Tog jutra sjedio je Gavrilo Princip u gostioni kod Sameka i srkao prvu jutarnju kafu s Jezdimirom Dangićem, mladobosancem i budućim vojvodom, komandantom tjelesne žandarmerije kralja Petra II. (...) Za stolom preko puta Faruk Piraga čita *Sarajevski list* koji s divljenjem obznanjuje podatak da je „Ferdinand sa svojom suprugom pazario raznih orijentalnih stvari, osobito ćilima za deset hiljada kruna, hej“; to mu je samo opravdanje da u nastavku naglas pročita i tekst sa dna dvanaeste stranice koji je najavljavao današnje gostovanje njegove putujuće diletantske grupe.“ (Topčić 2021: 21)

Mikrosvijet gostionice ukršta i sublimira silnice raznih razdoblja i gibanja Sarajeva kao metonimije cijelog bosanskohercegovačkog prostora između Orijenta i Okcidenta. K tom u Topčićevom romanu taj mikrotopos simbolizira i presjecište dva svijeta – fikcionalnog i fakcionalnog, a zatim i relativizira ionako krhke granice među njima. U istoj gostionici noć prije atentata družili su se Alexander Buss-Waldack, Bernhard Schwartz i Josef Asher, stranci koji će tek nekoliko sati poslije biti ranjeni gelerima bombe i koji će se promijeniti tokove njihovih života. Pisac usmjerava pažnju na Buss-Waldacka donoseći kraći prikaz njegovog bosanskog života i doživljaja ovoga prostora koji nije oslobođen predrasuda i kolonijalnog stava. Mentalitet bosanskog čovjeka, *bosanskog dundera*, okosnica je njegovog ideološkog stava i uzurpatorskih afiniteta, tog saidovski definiranog orijentalizma i egzotike u kojima se unaprijed zna poredak uloga. Igra dominacije reflektuje se i na polju intimnih ljubavnih priča prepletenih u sarajevskom multikulturnom parteru kao zbiru mogućnosti uzročno-posljedično vezanih za historijske ganglije i sam atentat: da Lejlu, kćerku čuvenih Sokolovića, otac nije udao u Goražde udaljavajući je od Buss-Waldacka, a Mici Moly i Marija Keller, kasnije supruga Alexanderova, možda bi postale majke i sačuvale porodicu i dom. U sjeni ambicija majke Pauline živi Anton Velić, posredstvom kojega Topčić priziva elemente sarajevskog kulturnog pamćenja odnosno priče o ovoj porodici i famoznom filmskom snimku. Anton je navodno jedan od prvih koji je snimio čin ubistva, a video traka je, baš poput brojnih bosanskohercegovačkih artefakata, otuđena i njen trag se gubi upravo onako kako je i ova porodica nestala iz Sarajeva nakon sudbonosnog događaja, a jedini topos koji ih mapira na urbanoj karti Sarajeva jeste kino „Apolo“ koji je osnovala Antonova majka Paulina.

Razlomljenost vremenske perspektive psihološki je signirana i brojevima minuta u nekim dijelovima romana koji fokus stavljaju na pojedine likove, zgušnjavanje i trepereću napetost izazvanu važnošću historijskog trenutka. Akcenat je na subjektivizaciji vremena, na njegovoj rasparčanosti i psihologizaciji. Prividna temporalna fiksiranost (konkretan datum), a unutarnja nestabilnost u percepciji vremena te preplitanje historijskih dionica pokazatelj su kako velike ideologije svojim mitovima i praznim značenjima prodiru u ljudske živote uzrokujući pomjeren, psihotičan doživljaj vremena, čime zapravo i postižu svoj cilj – brisanje granica između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti u svrhu manipulacije. Zato se čini da pucanj od 28. 6. 1914. još uvijek traje, što u dubinskoj strukturi identiteta društvene zajednice stvara efekat traume i osjećaj zarobljenosti u vremenu koje kao da nikako ne prolazi (a fizički prolazi).

Psihološka svojstva hronotopa u pojedinim dijelovima romana umjetnički su transponirana u ključu moderne proze, tehnikama koje nastoje slojevito prodrijeti u nutrinu, i to na način da se zadrži vanjski pogled, ali da on bude obremenjen ličnom emocijom i doživljajem. Tako se u trenutku fatalnih pucnjeva u svijesti likova prepliću haotični trenuci sadašnjosti s bljeskom sjećanja, htijenja i neostvarenih snova. Produžno, snažan dramski naboj gradi se u tragičnom spoznanju da je besmisleno ratovati za velike sile, a osjećanje nesigurnosti, praznine i uzaludnosti osvještava se u ideji da najveću žrtvu ne podnose historijske ličnosti, već mali ljudi. Pomakom zbivanja iz sarajevskih kvartova i mahala na bespuća ratnih frontova, roman svojim umjetničkim putevima prati kako mali ljudi za interese distanciranih moćnika postaju pijuni, legija poraženih i izgubljenih koja tone u zaborav.

U prostornom pomjeranju od sarajevskih ulica do svjetskih frontova i mjesta ratnog bezumlja fokus je na apsurdnosti ratnih situacija čiji su akteri obični ljudi poput Maruna Markote i Safeta Zolja. Ljudska tragedija nema granica, ona postaje univerzalno pravilo, iz nje se progovara nadrealnim jezikom, krikom stegnutim u košmar koji se ponavlja u slikama nabujale Drine i njene višegradske ćuprije s koje u smrt padaju zaklani i nedoklani Bošnjaci, a njihova tijela prebrojava Salko Ćorkan, junak književnog opusa Ive Andrića.

„Već su bili zaboravili da mu je ime Salko i da je od majke ciganke i nekog anadoljskog podoficira i znali su ga samo kao Ćorkana – a Ćorkan nema ni ime ni vjeru! – pa su ga smatrali za svog, za budalu koja i nije čovjek, pa ne može biti ni svjedok, jer koja bi to budala povjerovala šta je sve budala Ćorkan vidio i čuo i za ta četiri duga dana?

Hej, Ćorkane, Drina je opet grobar, hljeb ti iz ruku uzima! – podvriskivale su vojvode nadmećući se u vještinama i tankog i tupog zarez, a kako bi neki ipak pao s ćuprije na obalu, ni živ ni mrtav, ili negdje do pojasa zaglavio u vodi, slali bi ga tek toliko da ne zaboravi hamalski zanat.“
(Topčić 2012: 243)

Navedene slike opetovani su san Safeta Zolja, ali njihovo značenje određeno je zabrinjavajućim ponavljanima zločina kroz historiju ovih prostora. U odlomku se spominje Ćorkan, junak Andrićeve proze, potomak Ciganke i nekog Anadolca, pojedinac na rubovima višegradskog života zadužen za najprljavije poslove, uz to predmet poruge i ismijavanja. Sa ovom popudbinom značenja on metaleptički dospijeva i u Topčićev roman simbolizirajući onoga ko nema moć razaznavanja dobra od zla i koji je zbog toga savršena poluga u izvršenju zločina i realizaciji šovinističkih pretenzija. Potpuna značenja citiranog odlomka nije moguće sagledati bez poznavanja

prototeksta, a to je roman *Na Drini ćuprija*. Topčić *28. 6. 1914.* višestruko skreće pažnju na Andrićevo književno djelo, a posebno na roman *Na Drini ćuprija* i to ne samo centralnim dijelovima teksta, nego i fus-notom u kojoj ostaje zabilježeno da se Andrić u trenutku atentata na prijestolonasljednika nalazio u Sarajevu tek nekoliko kvartova dalje, kao i aluzijama, parafrazama, citatima i uklapanjem likova i događaja u kontekst svoga teksta, uz neizostavnu pozadinu mladobosanstva i mjesta Ive Andrića unutar tog pokreta i njegove ideologije kroz prizmu šireg utjecaja na ovdašnje kulture i književnosti. Tako Sanjin Kodrić (2015) prepoznaje ključnu ulogu književnosti u, pored ostalog, memorijalizaciji atentata gdje nespornu ulogu imaju i Andrićeve djela, kako ona iz ranijih faza, tako i roman *Na Drini ćuprija* iz 1945. godine. Prema Kodrićevoj ocjeni roman *Na Drini ćuprija* jeste „vrhunac Andrićeve memorijaliziranja Sarajevskog atentata, jednako kao i vrhunac memorijaliziranja onog što je cjelina mladobosanskog djela“ (2015: 369).

U sinergiji mnoštva intertekstualnih segmenata bitno je da

„... vrhunac radnje samog romana kao cjeline jeste upravo ljeto 1914. godine koje se u romanu *Na Drini ćuprija* javlja od njegova XXI poglavlja pa sve do kraja romana, i to s dugim nizom sličnosti u poređenju s Andrićevim sjećanjem na 1914. iznesenim u jubilarnom intervjuu 1934. s tim što je ovdje, kao u romanu vezanom za Višegrad i njegov most, fokus prije svega lokalni“ (Kodrić 2015: 369-370),

čime značenje ove godine proliferira i čini se prekretnim kako za Ivu Andrića, tako i za književne opuse i biografije brojnih drugih pisaca. Historija se pokazuje kao otvoreni prostor uvijek ponovljenih matrica događaja, a roman *28. 6. 1914.* kao tekst koji podjednako govori i o prošlosti i o sadašnjosti, jer i potomci Muhameda Mehmedbašića i Safeta Zolja i Maruna Markote žrtve su budućih ratova i fašističkih ideologija koje ne samo da će ovdje vazda ponovo oživjeti, nikada okončane i u potpunosti poražene.

RUBOVIMA O CENTRU – MOGUĆNOSTI INTERTEKSTUALNOG UMREŽAVANJA

*Knjiga o početku jednog rata uoči početka drugog, u
nevrijeme, kada više nikom nije bilo ni do književnih ni
drugih opomena; zaboravljena prije nego je zaslužila.*
(Topčić 2021)

Na početku je kazano da je već prvi roman Zlatka Topčića nastajao u vremenu kada se, istina stidljivo, postmoderna probijala bosanskohercegovačku književnu scenu. Tri decenije poslije romanesknog prvijenca kada je postmoderna već prešla svoj zenit, njeni tragovi vidljivi su u romanu 28. 6. 1914., najprije u intertekstualnom dijalogu sa različitim poljima diskurzivnih praksi: od književnosti, pojedinačnih pisaca i njihovih djela kao što su Ivo Andrić i njegov roman *Na Drini ćuprija* do Bašeskijinog *Ljetopisa*, pa sve do religije, historije, filozofije, kao i drugih stilsko-formativnih i žanrovskih registara poput administrativno-pravnog i pseudonaučnog. Aktivan dijaloški okvir romana kontrapunkt je monolitnim ideološkim naracijama koje oblikuju sliku predmetnog događaja, te ima za cilj da propitivanjem formi uspostavi i neophodnu kritičku distancu spram postojećih znanja i horizonta očekivanja koji su o ovom događaju kroz književnost, nauku i druge diskurse stvorili cijeli jedan, mogli bismo reći, mitološki kompleks.

Intertekstualni dijalog razvija se citatno i pseudocitatno, ali i autocitatno (likovi iz ranijih Topčićevih djela svoje mjesto pronalaze i u 28. 6. 1914). Ironiziranje i parodiranje vidljivi su u postupku kojim književnost, uvjetno rečeno, oponaša histori(ografi)ju i mehanizme danas aktualnih interpretacija na bazi revizionizma. Onako kako je historija u aktualnim društvenim kretanjima, posebno na južnoslavenskim prostorima, ulovljena u mreže politizacije i revizionističkih (pre)ispisivanja, tako je taj metod u ironijskom ključu primijenjen na književni – u 28. 6. 1914. Naročito u centralnim dijelovima teksta ali i onim smještenim u fusnote. Duh ironije i nesmiljene paradoksalnosti prati i historijske procese i likove koji u ovom romanu, kako smo prethodno istakli, trpe posljedice velikih događaja. Lamija Milišić s tim u vezi posebnu pažnju posvećuje fus-notama jer se fiktionalni tekst nadopunjuje istinitim citatima, koji kao predmet manipulacije postaju konstituensi fikcije.

„Poenta je da nije bitno ko stoji iza citata. Poenta je da Topčićev tekst ironizira svaki upotrijebljeni citat, koristeći ga za potrebe svoje fikcije, za jedan novi kontekst. Citat može biti dosljedno naveden, no njegova cjelina i referentna moć uklopljene su u fusnotu, u trenutku u kom ih treba fiktivni tekst.“ (Milišić 2019)

U romanu se nalazi ukupno devetnaest fus-nota koje imaju potencijal da se osamostale kao zasebne narativne dionice, ali se opet mogu sklopiti u cjelinu i graditi sliku jednog događaja čije su silnice rasute u vremenu i unazad u prošlost i naprijed u budućnost. Topčić i ovdje dovodi u jukstapoziciju različite tipove tekstova i diskursa: pored biografskih i (pseudo)autobiografskih dionica susreću se službeni dokumenti, pisma, proizvodi novih tehnologija. Neki od njih nose obilježja biografskog portretiranja, s time da se i oni dekonstruiraju u ironičnom tonu. Tematsko jezgro fus-nota crpi se iz dokumenata, porodičnih legendi, sjećanja, ranijih književnih ostvarenja, kratkih priča, a neke služe i kao upotpunjujuće dopune narativnih linija koje već postoje u romanu, pa se tako u njima govori o porodičnim odnosima likova, njihovim precima i potomcima u dubokim virovima burne balkanske povijesti.

Tako je moguće čitati priču o Ceciliji, kćeri Maruna i Izabele, koja je rodila kćerku što će se udati za Mirka Sekulića, majora JNA, koji napušta službu uoči ratova 90-ih godina, a sin Uroš odlazi iz Srbije nakon nadimka koji je dao suprugu Slobodana Miloševića, do priče o susretu prapraunuka atentatora i žrtve – dr. Muhameda Mehmedbašića i Anite Hohenberg, te priče o Ommaru, Tariku Zolju i Slavenu Mehmedbašiću koji svojim sudbinama ispisuju kraj jednog turbulentnog vijeka na južnoslavenskim prostorima skončavajući na kolektivnim stratištima ili u dalekim stranim zemljama iskušavajući horizonte novih identiteta. Na primjeru porodice Mehmedbašić prate se sve linije koje XX vijek utiskuje u male ljudske živote: dok je atentator Muhamed Mehmedbašić djelovao kao pristaša ideja Mlade Bosne. dugo mučen i ubijen od ustaša u Drugom svjetskom ratu, dotle je njegov potomak Slaven žrtva rata 1992-1995. stradavši od ruke nasljednika velikosrpske ideologije s početka XX vijeka. Priča o posljednjem počivalištu Muhameda Mehmedbašića u butmirskom mezaru, koji „zapišavaju psi, nakrivljen, zapušten i zarastao u korov i makiju“ (Topčić 2021: 299), tužno svjedoči o pogubnim zabludama koje na bosanskohercegovačkom tlu imaju transgeneracijski karakter. Iz historije, porodične ili kolektivne, bosanski čovjek ne uči, pa mu se ona ceri u lice i morbidno ponavlja u novim mijenama i ratovima. Muhamedovu sudbinu ponovit će njegovi potomci: tjelesni ostaci Slavena i njegove porodice pronađeni su u Tomašici čitavo stoljeće nakon prvih

pucnjeva Prvog svjetskog rata, a zločin umjesto kazne, dobija nagradu, čime se krug historije apsurdno steže ostavljajući beznađe, kaos i klicu nekih budućih sukoba:

„Nadoše im neraspadnuta, mumificirana tijela u plitkoj ilovači, nadomak prvih kuća, petnaest godina nakon smrti, tek kada se Prijedorom ljeti, za neospornih vrućina, s polja i livada počeo širiti nenasan smrad leševa kao da su od juče. Tada se Momo dosjeti kako bi se na tom otkriću, koje odavno nikom nije bilo tajna, moglo ponešto i zaraditi, pa pod pritiskom savjesti, prijavi grobnicu nekoj komisiji i njegova NVO dobi lijepu nagradu kojom se počastiše mnogi od onih koji su tu onomad pregrtali i zatrpavali tjelesa.“ (Topčić 2021: 299-300)

Afiniteti postmoderne poetike da historiju razlaže kao naraciju koju je moguće čitati unaprijed i unazad uočljivi su u fus-notama. U nekoliko fus-nota može se pratiti vremensko udaljšavanje u prošlost, ali i u budućnost u odnosu na referentni 28. 6. 1914. kako bi se na osnovu prošlih događaja mogli tumačiti oni koji se aktuelno odvijaju ili oni koji će tek doći. Da se historija balkanskih prostora kreće u krugovima koji se neprekidno ponavljaju, potvrđuje i sadržaj fusnote u kojoj je citiran dio pisma Husein-efendije Užičanina poslato iz Turske 1887. godine hafizu Ibrahimu u Bijeljinu. Sadržaj pisma se paralelno može čitati sa pričom o tragičnom udesu revolucionara Mustafe Golubića smještenoj u centralni dio teksta, a ostaje i mogućnost ispisivanja (pseudo)biografija u parcijalno definiranim kontekstima zato što „nema zablude kojoj ne bijasmo sužnji“ (Topčić 2021: 309). Tako se u disonantnim tonovima prepliću ideja ujedinjenja protiv stranog okupatora, okupljanje pod mladobosanskom programom sa onim što je suštinska tragedija ovih prostora, a to je velikosrpska hegemonija čija žrtva je krajem 19. vijeka bilo i stanovništvo Užica otjelovljeno u glasu Husein-efendije, prognanika i žrtve. A njegovo pismo, primarno, jeste svjedočanstvo izbjeglice o stanju u napuštenom zavičaju i tegobi novog života pod tuđim suncem, tužna priča prognanika koja će svoje uprizorenje reprizirati u drugim vremenima:

„Tri je dana Užice gorjelo džehenemskim plamom, tri su dana duše naše umirale od toga plamena, tri dana se oni koje voljesmo naslađivahu našijem patnjama. I kada sve gotovo bješe, tavni se puti pred nama otvoriše, noć duboka što nam, evo, traje već dvaes i pet predugih ljeta. Skupismo se tada pred Silah ćuprijom, da pogled najzadnji na popaljeno Užice bacimo. (...) I odosmo. Oni što nas, koliko juče, braćom svojom nazivahu, ispratiše nas halakanjem i pogrdama nečuvenim. A za ciglo nekoliko nekoliko mjeseci dođoše do nas crni glasi. Ti isti srušiše i sruviše sve što još ostade, svaku gredu, svaki ubogi zid. Nestadoše, kao rukom džehenemskom izbrisane,

i džamije, i mektebi, i hamami, i hanovi, sve kuće naše zauzeše i razvališe, sva turbeta u zemlju učeraše, sva mezarja zaoraše, ne ostade ni traga najmanjega, ni kamena na kamenu, ni glasa jednoga, ni travke što naša bijaše. Ubiše nas žive, i ubiše sve naše mrtve, ni trunke od našijeh stotina godina ne ostade, moj hafize. Ništa. Kao da našeg nikad ne bijaše.“ (Topčić 2021: 39 – 40)

I porodične historije metonimijski izrastaju iz kolektivnih oslikavajući ih, a i nadrastajući ih. Pored priče o revolucionarima čiji je identitet izraz bunta ove zemlje, izrastao iz vjekovne patnje i jarma koji odlučno žele raskinuti, u fus-noti je ispričana i priča o porodici Selimić sublimirana u figuri Muhameda, njenog potomka i neobičnog gosta u kafani kod Sameka. S istaknutim odjevnim detaljima, a to su „kaftan od čohe, bogat ali demode, optočen zlatnim nitima i okićen sedefnim dugmadima, već je, kao prkosan znak nekadašnjeg statusa bio napadnut moljcima i podrugljivim pogledima onih koji su išli ukorak s vremenom“ (Topčić 2021: 151) koji simboliziraju neko minulo vrijeme i načina života u dramatičnoj eri koja nosi sasvim nove vrijednosti. Porodično korijenje seže do srednjovjekovne Bosne i Stjepana Tomaševića Kotromanića, preko osmanske Bosne, austrougarskog razdoblja i 20. vijeka s nasljednicima u novom dobu digitalnih tehnologija koji će obnoviti lozu i kreirati nove političke tokove čija vrijednost u savremenosti neće odmah biti prepoznata. U svemu tome se dakako osjeća humoristična nota i blagi odjek otužne ironije.

Ponovo je, kako vidmo, riječ o malim običnim ljudima u vrtlogu historijskih mijena. Konkretno, historijski kontekst jeste dolazak Omer-paše Latasa i gušenje pobune aga i begova protiv osmanske vlasti. Muž i žena su glavni likovi ove priče, obični ljudi nižeg socijalnog statusa, u ovoj su političkoj igri po prvi put sretnici jer su izbjegli okrutni epilog: „Zamukla čaršija osluškuje korake, čeka o čiju će kapiju zvekir zalupati a sitna žena iz potleušice grli svoga hamala, i tješi ga: “Blago meni pa si ti niko i ništa”“ (Topčić 2021: 113). Priče, bilo porodične ili one preuzete iz arhiva, potvrđuju da bosanski ljudi stoje na pasivnoj strani historije, bez obzira na svoj pogled, na porodični identitet ili socijalni kontekst iz kojeg dolaze. Rijetki uspijevaju ostati neokrznuti velikim historijskim previranjima, ali ima onih koji iskuse gorčinu događaja i ustrajni su da kažu istinu. Etički angažirani glas neustrašivo govori i s rubova ovoga romana upotpunjujući centralnu naraciju temeljnim pitanjima moralne odgovornosti.

Nikola Kovač (2005) tvrdi da pojedinac ne može mijenjati historiju, ali može odabrati da o njenom zlu svjedoči, što je prepoznatljivo u prozi Meše Selimovića, Franza Kafke, Ive Andrića i brojnih drugih pisaca 20. vijeka. U duhu ove misli može

se interpretirati sadržaj prve fus-note u romanu 28. 6. 1914. Ona donosi priču o mravu koji je u ratu 1992-1995 nosio vodu da bi gasio požar u zapaljenoj Vijećnici. Prostor pakla opet je isti, sarajevski, a narativno vrijeme se ovdje pomjera u budućnost u odnosu na 28. 6. 1914. i centralnu naraciju signalizirajući da će temporalni tok u romanu lavirati unatrag i unaprijed u odnosu na sudbonosni 28. 6. 1914. Književni tekst Zlatka Topčića upozorava da se avgustovski dan 1992. godine u kojem je izgorjela Vijećnica ne može razumjeti bez 28. 6. 1914., čiji se *longue durée* odjek reflektuje na ratove, historijske i političke i lomove koji će uslijediti u decenijama tokom 20. vijeka. Etički stav priče je potvrditi ugao odnosno poziciju malog, nemoćnog, ali hrabrog pojedinca nepokolebljivog u naumu da bori sa zlom.

Posljednja fus-nota gotovo futuristički stoji naspram sudbonosnog 28. 6. 1914. nastavljajući komunikaciju s njim u novim medijima 21. vijeka. Svijet društvenih mreža i digitalnih tehnologija novi je prostor u kojem borave i ljudi i događaji lišeni suštine i svedeni na informaciju čija se vjerodostojnost ne garantuje. Tako historijski događaji dobijaju mogućnosti novih interpretiranja, a književni tekstovi, kakav je roman 28. 6. 1914., ponovo se otvaraju, tražeći svoju novu, dopunjenu i revidiranu verziju koju Topčić objavljuje dvije godine kasnije. Naime, donoseći screen shot na poljskom jeziku gdje je postavljeno pitanje o tome ko je ubio Franza Ferdinanda, a gdje je jedan od mogućih odgovora da je počinitelj ubistva sâm pisac romana Zlatko Topčić, revizionizam se dovodi do potpunog besmisla, a historijska istina raspršuje u bespućima lažnih informacija kojima se hrani lanac manipulacija i novih interpretacija. Na posljednjim stranicama romana iznova se otvara pitanje jasne identifikacije onih snaga koje su počinile atentat, a citatni mozaik prepliće se u sadejstvu različitih diskursa – od (pseudo)akademskog koji se rastače u mitološkom do citiranja novinskih napisa:

„Oglasila se Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti saopćenjem koje potpisuje predsjednik Marković: „... u glavnom gradu bratske Bosne zločinačka ruka smače prejasnog nadvojvodu i vjernu njegovu suprugu, jasnu vojvotkinju. S te groze nam dahću bolna srca.“ Sutrašnji Manchester Guardian histerično piše: „Srbiju treba odvući nasred okeana i potopiti je!“ a John Bull s naslovnice žustro dreči: “Dodavola sa Srbijom!“ Obzor također piše da “... o samom atentatu kolaju protusloviye viesti.“ Neki otadžbinski novinari javiše kako su se ustvari konji poplašili i propeli na zadnje noge, čime su u pometnji stradali mnogi, pa zašto bi Ferdinand i supruga bili izuzeci; drugi patriotski prečani su pokušali spašavati šta se spasiti da pa javiše s lica mjesta da ih je udario grom iz vedra neba, što u Bosni nije neko veliko čudo, a jedan prestolni ekumenski žurnalista se na kraju dosjeti kako su zapravo nevini i Princip, i Mehmedbašić, i

Srbija, i Bosna, i Mlada Bosna, i svi... te da su se tog Vidovdana u Sarajevu na uglu Appelove obale i ulice Franje Josipa a ispred radnje Moritza Schillera i podružnice osiguravajuće zadruge Croatia, na zaprepaštenje i užas prisutnog građanstva kraljevski supružnici ustvari poubijali... međusobno!“ (Topčić 2021: 371-372)

Dok svaka ustanova ili medijska kuća oblikuje sopstvenu interpretaciju historijskog zbivanja, njegova istinitost se rasparčava i devalvira te se time omogućava ponovljivost ovakvog ili sličnog događaja u budućnosti, a lanac traumatiziranosti od historije prenosi se transgeneracijski i ispisuje na sudbinama novih pokoljenja.

U fus-notama romana *28. 6. 1914.* mogu se naći podaci o historijskim ličnostima, jednako kao i podaci o fikcionalnim likovima, običnim prolaznicima koji su od bombe atentatora u špaliru pretrpjeli prostrelne rane, a gdje se u istoj muci susreću različite nacije – Jevreji, Talijani, Nijemci, Bosanci. U krugu metafikcije uočljivo je skretanje pažnje na umjetnički postupak i odjeke drugih djela Zlatka Topčića. Izgrađujući Mici Moly, ženski lik opterećen strogim protokolom u gradskim ceremonijalima, a psihološki razuđen između javne i privatne sfere u gradskoj administraciji gradonačelnika Čurčića, djevojačkih snova i ljubavnih afera, Topčić u fus-noti uvodi dopunu čiji se sadržaj predstavlja intertekstualni dijalog s njegovim romanom *Uvertira* (2018). Tema ove fusnote jeste kroki-biografija Fadila, sina Fadila koji je umro uoči Drugog svjetskog rata, a tokom života bio je neshvaćeni umjetnik (kompozitor) čije stvaralaštvo bijaše strano sredini u kojoj je živio. Fasil (otac) je bio šofer Uroša Špirića, upravitelja groblja Sv. Marka s kojim je Mici Moly bila u ljubavnoj vezi. Fasilovi gospodski maniri i Micino nezadovoljstvo ljubavnim životom razlog su da i ustaljeni protokoli budu promijenjeni uoči dočeka prijestolonasljednika Franza Ferdinanda, te znak da će poredak uloga mijenjati kako u ličnim, tako i u kolektivnim tokovima života.

Važno je ovdje analizirati i autoreferencijalno osvrtnje na samoga pisca i njegovu pseudobiografiju, čime je ironiziran ne samo svijet historijskih zakonomjernosti, a velike ličnosti detronizirane i smještene na rubove teksta u fus-notu, nego i svijet umjetnosti koji je u ranijim epohama glorificirao kult genija uzdižući identitet pisca kao vrijednost s kojom se ne smije licitirati. Za razliku od nekih drugih prozaičkih tekstova roman *28. 6. 1914.* ne propituje umjetnost trivijalizirajući je, nego je, kako primjećuje Vedad Spahić „u Topčićevom sistemu vrijednosti *demistifikacija*, temeljita i bespoštedna u tolikoj mjeri da nijednog momenta ne isključuje autodemistifikaciju“ (2015: 325) kao ključno misaono polazište u razumijevanju svijeta, pa i onoga koji nastaje i u tekstu.

Pažnju plijeni i fus-nota koja donosi kratku biografiju Abdulaha Spahovića, potomka sarajevskih Spahovića koji su svjedočili nastajanju novih historijskih prilika tokom ljeta 1914. godine, što je u centralnom dijelu teksta ispričovano kroz priču o Smailu Spahoviću, sarajevskom obučaru koji u susretu s Mehmedbašićem otkriva svijet novih zanimanja kakvo je npr. revolucionar pa do novih ljepila koje može koristiti u svome poslu. Potomak Abdulah Spahović je mlad i talentovan pisac čija književna biografija treba biti uvrštena u Leksikon jugoslovenskih pisaca. I rođenjem i smrću sudbinski vezan za Sarajevo, Abdulah Spahović 1988. godine dobija zagonetno pismo u kojem se najavljuje njegova smrt s tačnim datumom njenog sigurnog dolaska tačno četiri godine kasnije i to 28. 6. 1992. Posezanjem za narativnom figurom prolepse u biografiji su navedeni naslovi koje on još nije bio napisao u trenutku kada je pismo stiglo na njegovu adresu na sarajevskoj Grbavici. U skladu sa postmodernim postupkom gdje riječ pokreće i događaje i sudbine, tako biva i u slučaju Spahovićeve smrti: on je u grotlu novog rata sa okupirane i od jezgra Sarajeva otrgnute Grbavice u sudbonosnoj igri datuma (28. 6. 1992.) uputio pismo koje nikad nije stiglo na adresu primaoca, a u kojem je sasvim sigurno zaključio prisjećajući se zlokobnog usuda: „Svi podaci o meni su tačni. Potvrđujem to svojim potpisom“ (Topčić 2021: 96). U beskrajnoj igri analeptičkih prekoračenja i ovdje „jedan tekst postaje drugom prototekst, a književnik Topčić svoj autorski identitet upliće u fikciju i pretvara u tekstualnu konstrukciju“ (Hadžizukić 2017: 214). Metafiktionalnim obrascima Topčić propituje i porijeklo umjetnosti riječi kao i proces stvaranja konkretnog književnog djela koje baš poput sarajevske bombe, što je svojim gelerima ranila različite profile ljudi obilježivši trajno njihove živote, unaprijed zadata, i tematski i stilski, putuje do svoga pisca koji je u spletu talenta i realnih životnih okolnosti ispisuje kao sudbinsku

„Pisao je brzo i lako a rečenice su same s veseljem skakale u nizove. Miris lipe se širio ranom zorom kada se, za stolom punim opušaka i pečata kafe, vratio na početak i zadaći disciplinirano dao neobičan naslov, sačinjen samo od brojeva, koji mu je onomad odredio i temu i način: 28. 6. 1914. Knjiga o početku jednog rata uoči početka drugog, u nevjeme, kada više nikom nije bilo do književnih, ni drugih opomena; zaboravljena prije nego je zaslužila.“ (Topčić 2021: 96)

Dok se centralni prostor teksta ispunjava sudbinama učesnika, namjernih i nenamjernih, atentatora i onih ugrabljenih u vojnu, fus-note su mjesta gdje se pažnja usmjerava na figure potomaka koji, nažalost, ponavljaju usud svojih predaka potvrđujući da je uslovljenost historijom okvir iz kojeg se ne može izaći, niti iskusiti ništa bolje i drugačije u odnosu na prošle generacije. Funkcija fus-nota u tom je smislu

upotpuniti totalitet historijskih zbivanja i pokazati da nema ni perifernih ni manje vrijednih priča ili podataka.

Zbirom umjetničkih postupaka među kojima dominira igra s različitim narativnim obrascima, umetanje dramskih i esejističkih pasaža, autoreferencijalnost, naglašen intertekstualni karakter na različitim nivoima, autocitatnost i odnos spram prve varijante romana iz 2019. koja je revidirana, te aktualizacija ranijih motivskih jedinica u novim narativnim krugovima, *28. 6. 1914. roman, revizija* Zlatka Topčića skreće pažnju ne samo na dugu sjenku koju iza sebe ostavlja historijski događaj, nego upućuje i na otpornost književnih formi kroz vrijeme i raznovrsnost stvaralačkih modusa, dokazujući da su umjetnički dometi tradicije romana toka svijesti, zrelog modernizma i postmodernizma kao forme otvoreni za raznovrsne eklektičke ansamble i inovacije – za susret sa filmskom umjetnošću, digitalnim dobom (tako screen shot može biti povod za novi zaplet) i nove medije komuniciranja integrirane u romanu koji kao žanr opstaje i svoje kapacitete testira različitim tehnikama i temama, otvarajući puteve novim razumijevanjima i književnosti i historije.

IZVORI

1. Topčić, Zlatko (2021), *28.6.1914. (roman, revizija)*, Planjax comerce, Tešanj

LITERATURA

1. Assmann, Aleida, *Duga senka prošlosti (kultura sećanja i politika povesti)*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2011.
2. Duraković, Irma (2015), "Shot – countershot. Antun Valić i njegovi snimci oko Sarajevskog atentata", u: Vahidin Preljević i Clemens Ruthner (prir.), *Sarajevski dugi pucnji 1914. (događaj – narativ – pamćenje)*, Vrijeme, Zenica, 253-267.
3. Džihović, Aida (2021), *Postmoderna i tri romana*, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru, Mostar
4. Hačion, Linda (1996), *Poetika postmodernizma (istorija, teorija, fikcija)*, Svetovi, Novi Sad
5. Hadžizukić, Dijana (2017), "Žrtva i svjedok zločina: Pitanja identiteta u romanima *Kulin*, *Košmar* i *Gola koža* Zlatka Topčića", *Zbornik radova Naučnog skupa "Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta"*, BZK "Preporod" Brčko, Brčko, 207-216.

6. Kodrić, Sanjin (2015), „Zanos i stradanje“. Sarajevski atentat i njegovi odjeci u književnom djelu Ive Andrića“, u: Vahidin Preljević i Clemens Ruthner (prir.), *Sarajevski dugi pucnji 1914. (događaj – narativ – pamćenje)*, Vrijeme, Zenica 359-375.
7. Kovač, Nikola (2005), *Politički roman (fikcije totalitarizma)*, Armis Print, Sarajevo
8. Lotman, Jurij (2001), *Struktura umjetničkog teksta*, Alfa, Zagreb
9. Milišić, Lamija (2019), 28. 06. 1914.; dostupno na: <http://strane.ba/lamija-milisc-28-6-2014/>
10. Oraić-Tolić, Dubravka (2005), *Muška moderna i ženska postmoderna*, Naklada Ljevak Zagreb
11. Pobrić, Edin (2019), "Sjajan roman je napisao Zlatko Topčić", pogovor uz knjigu: Zlatko Topčić, 28. 06. 1914, Buybook, Sarajevo
12. Preljević, Vahidin (2021), "Deheroizacija atentata", *Knjižni blok Oslobođenja*, 09. 06. 2021; dostupno na https://www.oslobodjenje.ba/magazin/kultura/knjizevnost/knjizni-blok-deheroizacija-atentata-659416?fbclid=IwAR2GdaFAQG9LZQ-D3C3eswfZNW3VS_MCFYXIh_HovKz5bBt4SgTWFifs7qk
13. Preljević, Vahidin (2015), "Heroji, apokalipsa, kult žrtve: Kulturološki uvod u poetiku jednog povijesnog događaja", u: Vahidin Preljević i Clemens Ruthner (prir.), *Sarajevski dugi pucnji 1914. (događaj – narativ – pamćenje)*, Vrijeme, Zenica, 25-53.
14. Rebihić, Nehrudin (2014), "'Sarajevski tekst' u poeziji Abdulaha Sidrana", *Pismo*, 12, 186-203.
15. Spahić, Vedad (2016), *Književost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/ konstrukciji bošnjačkog identiteta*, Lijepa riječ, Tuzla,
16. Spahić, Vedad (2015), "Završna riječ Zlatka Topčića autentičan prilog romanesknom dizajniranju autsajderske paradigme junaka u bosanskohercegovačkoj (post)ratnoj prozi", *Istraživanja*, 10(1), 313-330.
17. Travanić, Melida (2019a), *Ulaznica za junački kabare*, Lijepa riječ, Tuzla
18. Travanić, Melida (2019b), "Historija, fikcija i metafikcija u romanima o Sarajevskom atentatu Georgesa Pereca i Zlatka Topčića", *Društvene i humanističke studije*, 3(9), 85–95.
19. Zalihić, Almir (2020), "Restauracija jednog povijesnog vremena, grada Sarajeva, grada slučaja, grada kapisle", *Stav*, br. 285; dostupno na <https://arhiv.stav.ba/knjizevna-kritika-stava-restauracija-jednog-povijesnog-vremena-grada->

- sarajevo-grada-slucaja-grada-kapisle/?fbclid=IwAR2NoUjI99udfxDPQc1-dVLi6Vr0Zl3xIBJd8tznf2UItIwRY9Zl01T_srY, posjećeno 21. 07. 2023.
20. Zalihić, Almir (2022), "Ubjedljiva priča o unutrašnjem tkivu Bosne", *Stav*, br. 403-404, 25.
21. Žmegač, Viktor (2004), *Povijesna poetika romana*, Matica Hrvatska, Zagreb

THE SHOTS AT SARAJEVO: FRESCO OF THE TRAGIC HISTORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE NOVEL *JUNE 28, 1914*, BY ZLATKO TOPČIĆ

Summary

Zlatko Topčić has built the identity of a novelist who openly tackles new techniques and literary procedures in the wake of postmodern ways of writing. This is supported by the novels created during and after the last war in Bosnia and Herzegovina, where the shadows and traumas of the war are deep in the elements of the text, and the characters are caught in its whirlwind in different ways, prisoners of traumatic conditions even in the time when the storm of events subsides, but remains a long sediment of painful experiences. This text aims to show how a great historical event - the Sarajevo assassination - is artistically transposed in the novel *6/28/1914 (novel, revision)*, and how the fate of Bosnia and Herzegovina during the war in the period 1992-1995 can be traced through its outlines. With a collection of characters, historical and fictional, narrative organization of space and time, intertextuality, and an ironic relationship with metanarratives, Topčić creates a text as a product of personal stories from which a novelistic mosaic of historical events is created.

Keywords: history; Sarajevo assassination; First World War; War in Bosnia and Herzegovina 1992-1995; novel; Zlatko Topčić

Adresa autorice
Author's address

Lejla Žujo-Marić
Univerzitet „Džemal Bijedić“ Mostaru
Fakultet humanističkih nauka
lejla.zujo@unmo.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.57

UDK 811.163.4(497.6)'372.21

Primljeno: 26. 07. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Indira Šabić

OJKONIMI ZOOMORFNOGA POSTANJA U TOPONIMIJI BOSNE I HERCEGOVINE

U članku se analiziraju ojkonimi Bosne i Hercegovine koji su u procesu imenovanja tvoreni od zoomorfnih motiva. Raspravlja se o onomastičkim nazivima i odnosu ojkonima i zoonima. Na primjerima je pokazano kako životinjski nazivi obavljaju funkciju imena mjesta – zoojkonima. U glavnome dijelu rada autorica je prezentirala semantičke tipove zoojkonima, a zatim je utvrdila njihove tvorbene i etimološke značajke. S tim u vezi, najveći broj zoojkonima je slavenskoga porijekla, dok je samo jedan ojkonim motiviran posuđenicom, odnosno grecizmom, što potvrđuje tezu o slavenskome kontinuumu u pogledu ovakvoga načina imenovanja mjesta. Zaključeno je da proučavanje zoojkonima nije važno samo za utvrđivanje unutarjezičnih značajki nego i izvanjezičnih: utvrđivanje regija faune, privrednih kretanja i uopće odnosa čovjeka i prirode, čime se otvara prostor budućim multidisciplinarnim pristupima.

Ključne riječi: onomastika; toponimi; ojkonimi; zoojkonimi; zoomorfni motivi

UVOD

I u starim i u današnjim civilizacijama životinje su bile statusno pozicionirane u religijskim vjerovanjima, praksi i obredima, u svekolikoj umjetnosti, književnosti, slikarstvu ili plesu, ratu i lovu. Kauzalno, religijske dogme su imale pluralan utjecaj na čovjekov odnos prema životinjama, koji se kretao u rasponu od obožavanja do strepnje, zazora i straha. *Knjiga Postanka* je čovjeka učila kako selektivno djelovati prema životinjama. Tako priča iz Edenskoga vrta poučava o zloćudnoj zmiji, Jahve

o prirodnoj selekciji kad pored Kainove prinesene žrtve od zemaljskih plodova odabire Abelovu prvinu od stoke, dok nalog Abrahamu da žrtvuje svoga sina Izaka kao „žrtvu paljenicu” izjednačava vrijednost životinje i sa samim čovjekom. Ove i druge religijske predaje su uz mitološke o fantastičnim životinjama, hibridnim mutacijama ljudskih i životinjskih oblika, i uz stvarne životne prilike i neprilike iz suživota sa životinjama, stvorile u čovjeku osjećaj sistematiziranja životinja. Spoznavši mogućnosti životinja koje su ga okruživale čovjek je postao motiviran u procesima identifikacije (nadijevajući profilaktična imena sebi i drugima), karakterizacije (frazologizirajući čovjekove osobine/ponašanja u zajednici) i ojkonimizacije (imenujući naselja prema prisustvu životinja). Bilo da ih je povremeno zaticao, njegovao ili iskorištavao na određenim mjestima, ta je mjesta čovjek znao uvijekvečiti životinjskim imenom. Imenovanje je bilo uvjetovano pučkom taksonomijom koja je počivala na narodnom vjerovanju, običajima i percepciji uzgoja i koristi od životinja. U nastavku ćemo ispitati kako su isto radili Bosanci i Hercegovci na primjerima svojih naseobina, imajući u vidu da je danas bosanskohercegovačka ojkonimija zatvoren sustav – ne nastaju novi ojkonimi, ali se do skore prošlosti interveniralo na tom planu, najčešće zbog izvanjezičnih razloga. Istraživački korpus je oblikovan nad publikacijama *Sistemska/sustavna spisak općina i naseljenih mjesta Bosne i Hercegovine* (2013), *Abecedni spisak naselja u SFRJ. Promene u sastavu i nazivima naselja za period 1948-1990* (1991), *Imenik naseljenih mjesta u SFRJ* (1985), *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima* (1995) i terenskim radom.

ON NEKIM PROBLEMIMA ONOMASTIČKOGA NAZIVLJA

Prirodnogeografski uvjeti Bosne i Hercegovine su, s jedne strane, direktno odredili odlike prirodne vegetacije a indirektno uvjetovali veoma bogatu ojkonimiju sa zoološkim osnovama. Naime, kako je čovjek iz potrebe identificirao i diferencirao sve oko sebe, naročito ono što u njegovu životu ima osobit značaj, tako su i životinje dobile svoje nazive i imena. Primjerice, u priči „Konjska ikona“, iz zbirke *Bašta sljezove boje*, Branko Ćopić (1980: 43-44) razlikuje rasni naziv („Baš mi naročito ne ličiš na Đurđeva *bijelca*, ali besplatnom modelu nije red u zube gledati.“) od imena za konja („Djed pogleda našu *Mimu*, jednu staru mirnu kobilu...“). I dok je u tom suodnosu čovjek utvrdio pojmovnu razliku *ime* od *naziva*, prijepor se pojavio u pokušaju znanstvenoga usustavljanja: šta pripada općem leksiku a šta imenskoj

razini, i kako te riječi podrediti pravopisnim rješenjima pisanja velikim ili malim slovima? Ta su pitanja još uvijek aktuelna u lingvističkim radovima¹ budući da u znanstvenome diskursu sve do danas nije uvriježena razlika između pojmova *onom/ime* i *apelativ/naziv*, a u kontekstu određivanja *zoonima*.

Terminologija koja je u nastavku korištena ne oslanja se na izraz *zoonim*, jer se u radu ne govori o vlastitim imenima životinja, nego o njihovim nazivima koji su kao motivi poslužili u procesu imenovanja naseljenih mjesta. Za ovo potonje, predlaže se naziv *zojkonimi* u značenju imena naseljenih mjesta koja su motivirana realijama iz životinjskoga svijeta: nazivima životinja, njihovih zajednica i staništa.

OJKONIMI MOTIVIRANI NAZIVIMA IZ ŽIVOTINJSKOGA SVIJETA

U prošlosti Bosne i Hercegovine korist od životinja je bila višestruka, bilo da su posluživane u ishrani ili su služile za prijevoz, vuču i tovar, za izradu odjeće, pokrivala i prostirača, u ratu, narodnoj medicini za ljekovite pripravke ili seanse, za rasonodu i natjecanja itd. Njihova je korist uobličila pučku taksonomiju, na način da je definirala kulturne modele kroz prizmu narodnih vjerovanja i običaja. To je imalo odraz i na razvijenost leksika: sve ono što je malo, slabije ili nikakve koristi, nazivano je samo bubama, dok je korist porađala više naziva za krupnije životinje bile one divlje ili domaće. Zbog toga su veće životinje u općem leksiku, pa tako i u *ojkonimiji*, zauzimale više prostora. S tim u vezi, u skupini *ojkonima* kojima je *zoomorfni* motiv poslužio u imenovanju, oblikovane su tri grupe *ojkonima* u čijim je osnovama moguće prepoznati: a) sisare, b) ptice i c) sitne životinje (kukci, vodozemci i gmizavci).

Semantički tip: sisari

Za Bosnu se smatra da je, što se tiče prirodnoga bogatstva i poroda zemlje, bogat kraj. U tom se kontekstu naročito isticala Posavina. Međutim, ni Posavina ni Semberija ni Lijeve polje, kao ravnice i male bosanske žitnice, nisu ono što su mogle i trebale biti. Razloga tome ima više: zbog neuređenosti korita u prošlosti je taj dio često bio pod poplavama Save, Drine, Vrbasa i njihovih pritoka, pa su znatne površine dugo bile neplodne, pod močvarama i barama, a kada su korita uređena, ostajalo je

1. Usp. Rončević, Čilaš Šimpraga (2008), Finka (1984), Mihaljević (1984), Čilaš Šimpraga, Vidović (2023), Horvat (2016).

gusto šiblje, te je do zemljanih radova trebalo doći kroz mukotrpnu melioraciju, krčenjem šuma i šikara. Tako, u nizinskim dijelovima sjeverne Bosne, „do potkraj turske vladavine po poljima su bile velike šume, a živelo se u brdima, gde su pojedina domaćinstva raspolagala i sa po 300-400 dunuma (30-40 ha) zemlje, pa bi obrađivali samo po dvadesetak... Ranije, uopšte, malo se sejalo, a više se živelo od stoke i voća“ (Filipović 1969b: 94). Stočarstvo je u Bosni imalo primarni značaj. Zahvaljujući tome, razvila se i tzv. šumska privreda: mnoga su seoska domaćinstva imala privatne šume i proplanke, koji su služili, u prvome redu, kao paša za stoku i za žirenje svinja. Ljudi koji bi dovodili stoku, plaćali su za pašu. Zahvaljujući stočarskim kretanjima nastajala su mnoga naselja. Doseljednici su dolazili sa stokom i tako život u novom kraju otpočinjali s izvjesnim kapitalom. Primjerice, za majevičko područje Milenko Filipović sredinom XX st. piše da se ranije stanovništvo poglavito bavilo stočarstvom, da je stoka imala veći udio u narodnom životu, i da je bila glavni izvozni predmet (Filipović 1969). U stočnom fondu na kojem je počivalo seosko gospodarstvo, prva mjesta su zauzimali krava, bik/vol, konj, ovca, koza i magarac kao najproduktivnije životinje. Te životinje koje su bile u svakodnevnoj interakciji s ljudima, o kojima se brinulo zbog koristi koje su imali od njih, čovjek je i prozvao domaćim, tj. sebi bliskim. U toj se skupini naročito ističu goveda koja su bila najkorisnija jer su pored obrade zemlje i vuče tereta pružala mlijeko, meso, kožu i rogove koji su višestruko iskorištavani. Međutim, ti najkrupniji sisavci, koji su predstavljali golemu i važnu obiteljsku vrijednost, u seoskome gospodarstvu bili su rijetki zbog njihove obimne hranidbe koja je zimi bez aktivne ispaše bila otežana. „Društveni prestiž se sticao i mjerio po broju dobrih volova što su ih imala pojedina domaćinstva ... Imućni su držali po 3-5 jarmova volova: volovi su bili znak bogatstva“ (Filipović 1969a: 55). „Trgovci iz Trebinja su dolazili da kupuju goveda, koja su izvozili preko Dubrovnika. Bilo je i ovdašnjih ljudi koji su trgovali i izvozili u Dubrovnik i u Mletke“ (Filipović 1969b: 28). Njihov značaj u životu domaćega čovjeka moguće je prepoznati i u tome što je naselja imenovao prema njima, prateći pravilo imenovanja: da se objekt „ne imenuje po onom čega je mnogo“ (Šimunović 1976: 190) i latinsko pravilo *carum est, quod rarum est* (skupo je što je rijetko). Takvi su npr. ojkonimi: *Bak* (Kalinovik), *Bivolje brdo* (Čapljina), *Bravnice* (Jajce), *Bravski Vaganac* (Bosanski Petrovac), *Bravsko* (Bosanski Petrovac), *Kravarevo* (Gacko), *Kravica* (Bratunac), *Turjak* (Višegrad, Gradiška), *Turovi* (Trnovo), *Volari* (Šipovo), *Voloder* (Bosanska Krupa).

Uloga konja i goveda u životu ovdašnjeg čovjeka je donekle usporediva, jer je konj bio nužan na bojištima, njivi, šumi, putu i kulturi, odnosno iskorištavan je kao

pokretačka vojna snaga, za obradu zemlje, vuču, putovanje, zabavu (indirektno kao motiv narodnih kazivanja i direktno u najtecanjima). Analizirajući ulogu i značaj konja u bosanske srednjovjekovlju, Esad Kurtović se osvrće i na toponime koji u strukturi imaju odraz prisustva, mjesta i uloge konja, ističući toponime *Konjic*, *Konjsko*, *Konjina*, *Kobiljani* i *Kobila* (2014: 379-387). Iako je sam postanak imena još uvijek maglovit, uzme li se u obzir činjenica da se Konjic nalazio na važnom putu koji je dolinom Neretve spajao primorska područja s unutrašnjošću Bosne, da su osim trga i carinarnice u Konjicu bila i dva hana (svratišta) za smještaj putnika i tovara, i da se Konjic u mnogim historijskim potvrdama ističe kao određena tačka u kojoj se spominju cijene prijevoza po konju i tovaru², zrcali se razumna pretpostavka da je na ovome terenu njegovano konjogojstvo, uvjetovano društvenim, gospodarskim i trgovačkim kretanjima.

Da je konj bio opsesivan motiv u narodnoj umjetnosti, svjedoče i legendarna kazivanja o nastanku toponima, npr. *Konjsko* je „prema predanju dobilo ime po tome što je na tom mjestu uhvaćen konj „bez biljega“ koji je omogućio ženidbu careve kćerke“ (Kurtović 2014: 386). Konjske vještine su bile svodene i na manipulaciju, te su nerijetko konji zabavljali elitu i masu. Primjerice, poslije okupacije 1878. godine, Austro-Ugarska je u sjeveroistočnoj Bosni držala velike kontigente vojske zbog blizine granice sa Srbijom. Znatan broj oficira te vojske činili su austrijski, mađarski i češki plemići, koji su imali sklonost prema konjskim trkama. Od 1895. do 1905. godine trke su priređivane na lokaciji Jezerac, a od 1905. na uređenom trkalištu Obrijež, gdje su održavane do Prvog svjetskog rata. Ovakva su natjecanja organizirana još u Sarajevu na Butmiru i Bihaću (usp. Grabčanović 2006). Treba istaći i to da hercegovačko područje krša nastanjuju i divlji konji. Međutim, kako je to vidljivo i na Karti rasprostranjenosti nekih domaćih životinja u BiH, konji su bili više obilježje faune u Bosni nego i Hercegovini. Iz tog su razloga i ojkonimi motivirani ovim zoomorfnim oblikom, učestaliji u centralnim i sjevernim dijelovima Bosne i Hercegovine: *Konjbaba* (Goražde), *Konjic* (Konjic), *Konjević Polje* (Bratunac), *Konjoder* (Bužim), *Konjsko* (Posušje, Trebinje), *Konjkovići* (Tuzla), *Konjevići* (Kladanj, Zenica), *Kobilja* (Kneževo), *Kobilja Glava* (Sarajevo), *Kobiljača* (Sarajevo), *Kobiljak* (Bužim)

-
2. „Obrad Bogišić i Nadihna Krančić obavezali su se marta 1399. godine prevesti 5 tovara tkanina od Dubrovnika do Konjica. Četvorica vlahi iz katuna Nenka Krajsalića novembra 1402. godine ugovaraju prevoz 19 tovara tkanina do Konjica, za 4 perpera po tovaru, a za prijevoz putnika po konju 3 perpera i 6 groša. Februara 1403. godine vlah Bogdan Nikolić iz katuna Mirilovića ugovara prevoz 29 tovara robe do Konjica (in Chognić Bossine) uz cijenu od četiri perpera po tovaru ili konju (pro qualibet salma seu equo).“ (Kurtović 2014: 380-381)

Međutim, ovaj slučaj ne znači onimijsku analogiju, odnosno odstupanje od „biti psihologije imenovanja: da se ne imenuje po onom čega je mnogo, već po onom što je netipično, izuzetno, da bi upravo stoga na određenom terenu bilo razlikovno“ (Šimunović 1976: 190). Treba istaknuti da su konji, jednako kao i volovi, bili obilježje imućstva i da ih obični puk nije mogao lako posjedovati. Njihovu su ulogu najčešće nadomiještali magarci. Ta životinja koja zbog radinosti i izdržljivosti spada u skupinu tzv. biblijskih životinja, podlijevala je samarenju na način da je svakodnevno iskorištavan kao radna životinja, za prijenos hrane, vode, robe i ljudi, a moglo ga se naći i kako vrši žito. U usporedbi s bosanskim brdskim tovarnim konjem (Babić 1938) magarac ima živahniji korak, veću brzinu hoda i veću ustrajnost u radu, što je sasvim u suprotnosti s uvjerenjem da je tvrdoglav i lijen (Ernoić i dr. 2001: 135-136). Ova domaća životinja motivirala je ojkonime *Magarovci* (Jajce) i *Pulac* (Travnik).

Za razliku od magaraca, za koze je narodna mudrost držala da su spretne i vrlo prilagodljive različitim klimatskim i hranidbenim uvjetima, zbog čega su u prošlosti bile najzastupljenija domaća životinja bosanskohercegovačkoga seoskog gospodarstva. Primjerice, „pojedina domaćinstva na Majevidi su držala po 500-600 koza, a uopće nije bilo kuće bez koza“ (Filipović 1969a: 55). Međutim, kozarstvo je izgubilo primarni status u domaćinstvu kada je zakonskim zabranama, najprije iz vremena Austro-Ugarske (19. st.) a potom druge Jugoslavije (20. st.), zarad zaštite šumske zajednice od prekomjernog brsta i štete, spriječeno uzgajanje koza. Međutim, da je uzgoj nekada bio vrlo važan i dominantan na pojedinim područjima svjedoče ojkonimi: *Kozara* (Gradiška), *Kozarac* (Prijedor), *Kozarci* (Zenica), *Kozarde* (Rogatica), *Kozarevina* (Foča), *Kozaruša* (Prijedor), *Kozica* (Fojnica), *Kozice* (Gornji Vakuf - Uskoplje, Stolac), *Kozin* (Sanski Most), *Kozinci* (Gradiška), *Kozja Luka* (Trnovo), *Kozja Ravan* (Vlasenica), *Kozjak* (Lopare), *Jarci* (Višegrad), *Jardol* (Vitez)

Prije zakona kojim je zabranjeno držanje koza, ovce su uzgajane u manjem broju, a razlog tome je bila i masovna melioracija šuma: „kako nestaje šuma, ne mogu da drže ovce jer stradaju od metilja“ (Filipović 1969b: 28). Kako se njihovo mlijeko nije koristilo, čuvane su rijetko, radi vune i mesa u ritualnim gozbama ili vjerskim obredima kod muslimana. Zbog sličnosti na genetskoj, morfološkoj i fiziološkoj razini, mjesto koze u domaćem seoskom gospodarstvu ipak je nadomjestila ovca. I ona je uživala status biblijske životinje koja je malo tražila a puno davala, budući da bi i uz oskudnu pašu slabije kvalitete, ne samo opstajala, već i proizvodila. Potvrđeni su primjeri *Ovanjska* (Oštra Luka) te *Ovčarevo* (Travnik) i *Ovčari* (Konjic), u kojima je ova životinja indirektno poslužila kao motiv imenovanja, budući da su ojkonimi zapravo *nomina professionalia*.

Pored koza koje su bile stigmatizirane kao štetna vrsta, štetočinama su smatrani i miševi. Oni su u onirologiji, tumačenju snova, narodnoj mudrosti – frazeologiji, i uopće pučkim učenjima, imali negativan predznak, konotaciju zloslutnog predviđanja i zabrinutosti. Interpretaciju je poticala uloga miša u stvarnome svijetu budući da je nanosio štete u polju i kući, bio prenosilac bolesti i pri tome imao osobinu brzog razmnožavanja. Motivirali su ojkonime *Mišari* (Vlasenica) i *Miši* (Livno). Za lovicu ovih štetočina čovjek je pripitomio mačku, dok je funkciju čuvaru kuće povjerio psu kojega je kroz proces domestikacije naučio da služi, ide u lov i čuva druge životinje. Današnji jedinstven odnos koji je čovjek razvio s mačkom i psom izdvojivši ih kao kućne ljubimce, nastajao je u Europi tokom 19. stoljeća kada se čovjek počeo distancirati od prirode. Ipak, raniji suživot između ovih životinja i čovjeka počivao je na principu korisnosti, a kako je njihova korist bila neusporedivo manja u odnosu na ostale domaće životinje, tako je i njihov trag u ojkonimiji skoro neznatan: *Mačkovac* (Gornji Vakuf-Uskoplje, Gradiška, Lopare, Banovići), *Ćukovac* (Kneževo) i *Ćukovi* (Bihać).

Zbog sistematičnosti i preglednosti, u nastavku je urađen tablični prikaz ojkonima koji su motivirani nazivom sisara koji su prošli proces domestikacije. Iz predložene *Tablici 1* jasno je da su domaće životinje u životu stanovnika istraživanoga područja bile sastavni dio seoskoga gospodarstva, jer o tome svjedoče brojni ojkonimi koje su one svojim prisustvom motivirale. Razlog njihove učestalosti je jednostavan i počiva u činjenici da čovjek u jeziku češće koristi ono što mu je iskustveno, blisko i ono o čemu najviše zna.

Tablica 1. Ojkonimi motivirani nazivom sisara (domaće životinje)

apelativ	značenje lat.	ojkonim
bak /bik	' <i>Taurus</i> '	Bak (Kalinovik)
bivol	' <i>Bubalus</i> '	Bivolje Brdo (Čapljina)
brav	' <i>Pecus</i> '	Bravnice (Jajce), Bravski Vaganac (Bosanski Petrovac), Bravsko (Bosanski Petrovac)
ćuk	' <i>Canis</i> '	Ćukovac (Kneževo), Ćukovi (Bihać)
jarac	' <i>Capra</i> '	Jarci (Višegrad), Jardol (Vitez)
kobila	' <i>Equidae</i> '	Kobilja (Kneževo), Kobilja Glava (Sarajevo), Kobiljača (Sarajevo)
konj	' <i>Equidae</i> '	Konjbaba (Goražde), Konjic (Konjic), Konjoder (Bužim), Konjsko (Posušje)
koza	' <i>Capra</i> '	Kozara (Gradiška), Kozarac (Prijedor), Kozarci (Zenica), Kozarde (Rogatica), Kozarevina (Foča), Kozarska Dubica (Kozarska Dubica), Kozaruša (Prijedor), Kozica (Fojnica), Kozice (Gornji Vakuf-Uskoplje, Stolac), Kozin (Sanski Most), Kozinci (Gradiška), Kozja Luka (Trnovo), Kozja Ravan (Vlasenica), Kozjak (Lopare)
krava	' <i>Bos taurus</i> '	Kravarevo (Gacko), Kravica (Bratunac)
mačka	' <i>Felis</i> '	Mačkovac (Gornji Vakuf-Uskoplje, Gradiška, Lopare)
magarac	' <i>Equus</i> '	Magarovci (Jajce)
ovan	' <i>Ovis</i> '	Ovanjska (Oštra Luka)
svinja	' <i>Sus scrofa</i> '	Svinjarevo (Visoko, Kiseljak), Svinjašnica (Zavidovići)
vol	' <i>Taurus</i> '	Volari (Šipovo), Voloder (Bosanska Krupa)
zec	' <i>Lepus</i> '	Zecovi (Prijedor)

I dok su domaće životinje u osnovama ojkonima svjedočile njihovu nazočnost na mjestu imenovanja, s druge strane, nazivi divljih životinja su upućivali na nekadašnje prostiranje njihovih staništa. Takva staništa su se, uglavnom, nalazila u planinsko-kotlinskoj regiji Bosne i Hercegovine. Tu regiju odlikuje životinjski svijet koji se prilagodio uvjetima, te su prostrane šume životna zajednica vukova, medvjeda, lisica, risova ili divljih mačaka, divljih goveda i sitnih šumskih životinja. Ni fond zoomorfnih motiva u bosanskohercegovačkoj ojkonimiji nije zanemariv, budući da je čovjek svoj odnos s njima izgrađivao susretavši ih u lovu ili jednostavno braneći svoj dom ili stoku od njih. S obzirom na status divlje, razbojničke i krvoločne zvijeri, ne čudi što je upravo vuk predstavljao najčešću ojkonimsku osnovu. Ni ranije u Bosni lov nije imao privredni značaj u smislu da je neko živio isključivo od lova, ali je

posredno imao privrednog značaja jer su se na razne, dozvoljene i nedozvoljene načine, uništavale štetočine – zvijeri: lisice, vukovi, kune, tvorići... Primjerice, u sjeveroistočnoj Bosni, a tako i u drugim krajevima, „kada se namnože vukovi, traži se od vlasti odobrenje da se priredi hajka“ (Filipović 1969b: 29). Otuda i frazem *na vuka hajka, a lisica brkove briše*. Međutim, osim vuka, na divlje životinje se uopće gledalo kao na štetu za gospodarstvo, zbog čega su i druge vrste lovljene skoro do granica biološkoga opstanka, što bi u interpretacijama moglo biti blisko pojmu biocida (kao npr. u slučaju kune). O tome imamo potvrde u studiji s majevičkoga područja polovinom XX st.: „Nekada je bila senzacija ako se pojavi srna, a u novije vrijeme ima ih u velikom broju i velike su štetočine, naročito za kukuruze. Love ih. Pojavili su se i jeleni koji su još veće štetočine nego srne“ (Filipović 1969a: 58). Čestotnost ojkonima koji su motivirani nazivom sisara, i to divljih životinja, vidljiva je u tablici koja slijedi.

Tablica 2. Ojkonimi motivirani nazivom sisara (divlje životinje)

apelativ	značenje lat.	Ojkonim
lisica	<i>'Vulpes'</i>	Lisac (Novi Travnik), Lisice (Ljubuški)
medvjed	<i>'Ursus'</i>	Medvjedice (Hadžići), Međeđa (Višegrad, Sapna, Kozarska Dubica), Međeđe Brdo (Ključ)
jež	<i>'Erinaceus'</i>	Ježinac (Srebrenik)
košuta	<i>'Cervus'</i>	Košuta (Nevesinje), Košutica (Sokolac)
kuna	<i>'Martes'</i>	Kunovo (Foča), Kunja Glavica (Trebinje)
ris	<i>'Lynx'</i>	Risovac (Bosanski Petrovac, Jablanica)
srna	<i>'Capreolus'</i>	Srnetica (Drvar), Srnice Donje i Gornje (Gradačac), Podsmetica (Bosanski Petrovac)
tur	<i>'Bos primigenius'</i>	Turjak (Višegrad, Gradiška), Turovi (Trnovo)
vuk	<i>'Vulpes'</i>	Vučevo (Gacko, Foča), Vučija (Trebinje), Vučine (Višegrad), Vučja Luka (Istočno Stari Grad), Vučkovci (Gradačac), Vukovije Donje i Gornje (Kalesija), Vukovine (Zavidovići), Vukovo (Tešanj), Palivuk (Kotor Varoš)

Semantički tip: ptice

Bosnu i Hercegovinu u faunističkom smislu odlikuje posebnost velikog broja različitih vrsta ptica. Njihovu je učestalost u ojkonimiji diktirala u prvome redu

prisutnost na terenu, pa su tako zabilježene samo gnjezdarike staničnice, koje su kroz cijelu godinu u zamjetnom broju bile obilježje nekoga prostora. S tim u vezi, raznolikost ptica grabljivica u ojkonimima ukazuje na nekadašnju brojnost njihovih staništa. U ovoj skupini motiva, koji su zajedno s ojkonimima predloženi u *Tablici 3*, ističu se udomaćene vrste ptica koje ljudi hijadama godina uzgajaju zbog višestruke koristi (kokoši, ćurke, patke, guske, golubovi), jer opskrbljuju čovječanstvo mesom, jajima, kožom, perjem i gnojem. Pernatu živinu je imala gotovo svaka kuća, tim više što je vrijedilo načelo gostoprimstva: „Sramota je nemati kokoši. Jer dođe li gost u kuću, odmah se kolje kokoš“ (Filipović 1969a: 57). Ranije su se jeli čak i golubovi.

Tablica 3. Ojkonimi motivirani nazivom udomaćenih ptica

apelativ	značenje lat.	ojkonim
golub	' <i>Columbidae</i> '	Golubinac (Ravno), Golubinja (Žepče), Golubići (Kalinovik)
guska	' <i>Anserinae</i> '	Gusak (Prnjavor), Guskovići (Goražde)
kokoška	' <i>Gallus</i> '	Kokošari (Travnik), Kokošiči (Vareš)
patka	' <i>Anatidae</i> '	Patkovača (Bijeljina), Patkovina (Foča)
pijetao	' <i>Gallus</i> '	Pijevac (Goražde)

I ptice grabežljivice su znale čovjeku nanositi štetu otuđujući sitnu živinu. Međutim, i neke od njih čovjek je naučio podrediti tako što ih je dresirao za lov. Prije nego se počelo loviti vatrenim oružjem, čovjek je imao dugu tradiciju lova sa sokolima koji su se nabavljali najviše iz okoline Maglaja i Tešnja, gdje su bili najbolji uzgaljivači sokola. Međutim, da ojkonimi kojima je *sokol* poslužio kao osnova u tvorbi, nisu uvijek imenovani direktno prema ovoj ptici, svjedoče četiri srednjovjekovna bosanska Sokola: Sokol na Plivi u Donjim Krajima, Sokol kod Gračanice u Usori, Sokol u Konavlima i Sokol u Međurječju, koji su zapravo toponimijske metafore. „Ime ovih utvrda je jasna asocijacija na poziciju ptice sokola koja sa uzvisine posmatra i kontrolira okolinu, što bi odgovaralo osnovnim osobinama utvrđenih kompleksa koji su na takvim mjestima izgrađeni radi efikasne kontrole šire sredine“ (Kurtović, Filipović 2011: 83).

Tablica 4. Ojkonimi motivirani nazivom za ptice grabljivice

apelativ	značenje lat.	ojkonim
sokol	<i>'Falco'</i>	Soko (Gračanica), Sokolac (Sokolac, Šipovo), Sokolina (Donji Vakuf), Sokoline (Kotor Varoš), Sokolište (Novi Grad), Donje i Gornje Sokolovo (Ribnik)
orao	<i>'Aquilinae'</i>	Orlice (Travnik), Orlišće (Konjic), Orlovača (Prijeđor), Orlovo Polje (Pelagićevo), Donji i Gornji Orlovci (Prijeđor)
jastreb	<i>'Accipitridae'</i>	Jastrebac (Zenica)
kraguj	<i>'Accipitridae'</i>	Kragujevac (Višegrad)

I manje korisne ptice su potvrđene u ojkonimskim osnovama (Tablica 5). To se pravda njihovim prisustvom na određenome mjestu, ali je dakako praćeno i činjenicom o dubokoj ukorijenjenosti raznih oblika praznovjerja koja su bila vezana i za životinje, a koja su prisutna i danas, iako se iz faze slavenskoga politeizma i magije davno iskoraćilo. Tako se proricalo preko ponašanja pernatih živine: „Ako se sova zaleže u dimnjaku, to se tumaći kao predznak velike nesreće. Ako žuna klikti u ljeto, biće grada, a ako se čuje da klikti u zimu, biće snijega. Ako kljunom zvrći, udara u drvo, biće kiše. Kad pjevaćicu (kukavicu) prvi put u godini čuješ, nemoj brojati koliko je puta pustila glas: toliko bi godina još živio“ (Filipović 1969a: 198).

Tablica 5. Ojkonimi motivirani nazivom za manje korisne ptice

apelativ	značenje lat.	ojkonim
ćaplja	<i>'Ardeidae'</i>	Ćaplje (Sanski Most), Ćapljina (Ćapljina)
kukavica	<i>'Cuculidae'</i>	Kukavice (Kupres, Rogatica)
sova	<i>'Strigidae'</i>	Sovjak (Gradiška)
vrana	<i>'Corvidae'</i>	Vranovina (Bosanski Petrovac), Vranpotok (Goražde), Vranjaće (Tomislavgrad), Vranjak (Modrića)
vrabac	<i>'Passer'</i>	Vrapci (Sokolac), Vrapće (Sarajevo), Vrapćići (Mostar)
žuna	<i>'Picidae'</i>	Žune (Prijeđor), Žunova (Olovo), Žunovi (Sokolac), Žunovnica (Hadžići)

Semantički tip: kukci, gmizavci i vodozemci

Premda su vrlo korisni, u najbrojnijoj životinjskoj skupini koja objedinjuje kukce, gmizavce i vodozemce, čovjek je rijetko prepoznao dobro. Zbog neznatne veličine i bez naročite uloge u čovjekovu životu, uglavnom nisu raspoznavani te je oblik *buba* nastao kao regionalni naziv za sve kukce, dok su ribe rijetko razvrstavane. Budući da brojnost kukaca čovjek nije mogao ignorirati, iz ove skupine je izdvajao mrave i pčele koji su djelovali nadahnjujuće na čovjeka, živeći u zadrugama i gradeći svoje zajednice, mravinjake i pčelinjake, nastambe u kojima su sa po nekoliko hiljada jedinki. I u tome je čovjek gledao na svoju korist, pa kako je od pčela mogao crpiti med, koji je u ishrani cijenjen jer je mijenjao šećer, uzgajao ih je najprije u pletenim trmkama a zatim u sanducima. Pored meda „veoma važan proizvod pčelarstva je bio vosak koji je imao višestruku namjenu. Od njega su se pravile svijeće kao osnovno sredstvo rasvjete tokom srednjovjekovnog perioda. Pošto je pčelarstvo proizvodilo više voska nego meda, bilo je prirodno da se viškovi voska počnu izvoziti van zemlje, te se kao predmet izvoza iz Bosne u Dubrovnik vosak spominje dosta rano, još krajem 13. stoljeća. Radilo se o čistom i finom vosku kojim se preko Dubrovnika snadbijevalo i talijansko tržište. U prvoj polovini 15. stoljeća trgovina voskom je dosegla tolike razmjere da se po značaju mogla svrstati odmah iza plemenitih metala (Filipović 2018). Sve to je moglo biti razlogom zašto su ojkonimi bili više motivirani pčelama nego drugim kukcima (usp. *Tablica 6*).

Tablica 6. Ojkonimi motivirani nazivom kukaca

apelativ	značenje lat.	ojkonim
mrav	' <i>Formicidae</i> '	Mravi (Goražde), Mravica (Prnjavor), Mravinjac (Goražde), Mravići (Doboj), Mravljača (Foča), Mraovo polje (Kostajnica)
pčela	' <i>Apinae</i> '	Čelina (Konjic), Čelinac Gornji i Donji (Čelinac), Čelinovac (Gradiška), Čelinja (Velika Kladaša), Čelić (Čelić)
obad	' <i>Tabanus</i> '	Obadi (Kalinovik, Srebrenica)

Zbog velike vodene površine i kvalitete stajaćih i tekućih voda, vodena fauna u Bosni i Hercegovini je raznorodna i raznovrsna. Riba ima u obilju i ne samo u jezerima i rijekama nego i u močvarama. „Ribolov na rijekama davan je ranije u zakup. Prvi zakupci ribolova na Savi, Bosni i barama u bivšem gradačkom srezu, bili su profesionalni ribari Nijemci iz Apatima“ (Filipović 1969b: 127). Tako se razvijala privreda slatkovodnog ribarstva na sjeveru Bosne. Korijeni ribolova kao privredne

grane vuku se iz srednjovjekovnog perioda jer su „mnoge rijeke i jezera korišteni za ribolov, postojali su i specijalizirani vještački ribnjaci u kojima se gajila riba ... Riba je u ishrani imala veliku ulogu, pa su Dubrovčani često bosanskim vladarima i vlasteli poklanjali usoljenu ili svježu ribu“ (Filipović 2018: 508). Međutim, iako su korišteni kao živi mamci u ribolovu, crvi i gliste nisu zadobili čovjekovu pažnju da ih uzgaja. Inače je herpetofauna Bosne i Hercegovine, osobito dio koji se odnosi na gmizavce, slabo istražena. Kao da se naučna inertnost za ovaj dio oslanja na opću narodnu nezainteresiranost, jer što se tiče gmizavaca ojkonimija razlikuje tek crve od guštera. Budući da ih se užasavao ili gadio, čovjek je uglavnom zazirao od gmizavaca.

Tablica 7. Ojkonimi motivirani nazivima iz herpetofaune

apelativ	značenje lat.	ojkonim
crv	<i>'Vermes'</i>	Crvarevac (VK), Crvica (Goražde, SRC)
gušter	<i>'Algyroides'</i>	Gušteri (ZV)
rak	<i>'Crustacea'</i>	Rakovac (Pale, Bratunac, Novi Grad, Srbac)
riba	<i>'Pisces'</i>	Ribnik (Ribnik)
šaran	<i>'Cyprinus carpio'</i>	Šarani (TREB)
žaba	<i>'Anura'</i>	Žabica (Ljubinje), Žabljak (Livno, Tešanj), Donji Žabar (Donji Žabar)

TVORBENE ZNAČAJKE

Kada se prilazi ojkonima koji su motivirani nekim nazivom iz životinjskoga svijeta nužno je obratiti pozornost na njihovu tvorbu, kako bi se valjano zaključilo jesu li motivi iz životinjskoga svijeta ojkonime motivirali direktno ili indirektno. Tako se utvrđuje je li ojkonim s apelativnom osnovom i zoomorfnim sadržajem (npr. *Košuta*), s apelativnom osnovom i etničkim sadržajem (npr. *Janjari*), s antroponimnom osnovom i prisvojnim sadržajem (npr. *Vukovo* ili *Golubići*), s apelativnom osnovom koja iskazuje čime se lokalni ljudi bave, što su zapravo profesionalni ojkonimi (npr. *Ovčari*, *Kravarevo*).

Ojkonimi su nastajali ojkonimizacijom bez ikakvih dopuna, u singularnim: *Bak, Lisac, Košuta, Gusak, Pijevac, Soko*, i uvjetno rečeno bez ikakvih dopuna u pluralnim oblicima: *Čaplje, Gušteri, Jarci, Kukavice, Lisice, Obadi, Šarani, Vrapci, Zecovi, Žune*. Ovi ojkonimi uglavnom ukazuju na prisustvo (u trenutku imenovanja ili ranije) životinja na objektu. Tek bi se u slučaju Sokola moglo uključiti metaforično tumačenje prema geografskome položaju, o čemu je ranije u radu pisano.

Neki apelativi koji su motivirali analizirane ojkonime u općem jeziku sadržavaju deminutivne ili augmentativne sufikse, dok njihove ojkonime tretiramo bezafiksanim, da sadržavaju -*ø* ojkosufiks (formalno deminutivne forme: *Kozica, Kozice, Medvjedice, Košutice, Srnice, Vranjak, Vrapče, Vrapčići, Mravica*, i formalno augmentativne forme: *Čelina, Sokolina, Vranjače*). Na planu semantike takav ojkonim postaje alosem, tj. semna varijanta, budući da dolazi do nijansiranja značenja, jer leksičko značenje vremenom postaje sporadično i u funkciji ojkonima, iz prostoga razloga što „pri nastanku imena leksičko je značenje uvijek prisutno, ali što se više ističe toponomastička funkcija, to se brže gasi apelativno i bogati onomastičko značenje“ (Šimunović 1978: 299). Tako se ono zbog izvanjezičkih razloga gubi i u mnogih ojkonimima više nije prepoznatljivo. Isti je slučaj sa sufiksom -*ača* koji se dodaje pridjevskim osnovama (*Patkovača, Orlovača, Mravljača*), ili sufiksom -*ac* koji se dodaje na pridjevske ili imenske osnove (*Ćukovac, Mačkovac, Ježinac, Risovac, Golubinac, Kragujevac, Čelinac, Sokolac, Kozarac, Jastrebac*).

U ovome korpusu je česta konverzija ili preobrazba kao bezafiksani tvorbeni način koji počiva na prelasku jedne vrste riječi u drugu, pri čemu se mijenjaju gramatička obilježja osnovne riječi, ali nema promjene njenog glasovnog sastava: novodobijena riječ uzima gramatička obilježja one vrste riječi u koju stupa (GBJ 2000: 308). Ovim tvorbenim načinom, univerbizacijom, nastaju tzv. krnji ojkonimi, i to kontekstnim elidiranjem na sljedeći način:

konjsko polje / brdo >*Konjsko*
čapljina luka / ravan >*Čapljina*

Na isti način nastali su ojkonimi: *Ovanjska, Kozin, Bravsko, Ćukovi, Kobilja, Konjsko, Međeđa, Kunovo, Vučevo, Sokolovo, Čapljina, Čelinja*. Većina tih oblika potvrđena je i kao sastavnica dvorječnih ojkonima. Kod kvalitativnih višečlanih ojkonima, pridjevski član nastaje od naziva životinje, npr. orlovo-, kozja-, bivolje-, međutim tad ne znači posjedovanje. Značenje ojkonima ne ovisi samo o značenju pridjevske osnove nego i o imenici uz koju dotični pridjev stoji. U bosanskohercegovačkoj ojkonimiji takvu poziciju imenice u ojkonimskoj sintagmi pune

oblici *brdo, do, draga, glava, gora, kosa, luka, njive, polje, ravan, voda, potok*, pa budući da su to sve topografski termini, razvija se značenje ‘mesta na kojem je prisutna ili je bila prisutna životinja što je u osnovi’. Takvi su sljedeći ojkonimi: *Bivolje Brdo, Bravski Vaganac, Kobilja Glava, Kozja Luka, Kozja Ravan, Međeđe Brdo, Vučja Luka, Orlovo Polje*.

Prisutni su i ojkonimi tvoreni nastavkom *-(ov/ev)ići* koji bi mogli biti antroponimskoga postanja i kao takvi potencijalno upućuju na vlasništvo, takvi su: *Konjevići, Govedovići, Čavčići, Kokoščići, Golubići* i dr.

ETIMOLOŠKE ZNAČAJKE

Pretkazivo, u ojkonimskim osnovama prepoznati su idioglotski leksemi, odnosno slavenski nazivi životinja koji se u bosanskome jeziku koriste i danas. Pored toga što svjedoče istrajnost slavenskih naziva, ojkonimi progovaraju i o dalekoj prošlosti. Mnogi nazivi iz domene životinjskoga svijeta su u poredbenoj gramatici ukazali na zajednički slavenski jezik i pomogli da se bolje sagleda slavenska daleka prošlost i načini kako je čovjek percipirao neke životinje. Zanimljivo je da nazivi za bika i pčelu potiču iz istoga korijena: čovjek ih je najprije doživio afektivno, kroz buku koju su stvarali. Tako je iz psl. **būkati* u značenju ‘snažno se oglašavati’ nastalo **bykъ* u značenju goveda lat. *Taurus*, i **bъčela* u značenju kukca lat. *Apis* (usp. Snój 2006: 71, 93, 111). Dominantni slavenski korijen u ojkonimima moguće je prepoznati u sljedećem prikazu.

etimologija	apelativ
psl. <i>*bykъ</i> (Snój 2006: 71)	bik
psl. <i>*bъčela</i> (Snój 2006: 111)	pčela
psl. <i>*bōrnъ</i> (Snój 2006: 85)	brav
psl. <i>*čapъl'a</i> (Snój 2006: 109)	čaplja
psl. <i>*čьrnъ</i> (Snój 2006: 121)	crv
psl. <i>*golōbъ</i> (Трубачёв 1979: 215)	golub
psl. <i>*gōsъka</i> (Трубачёв 1974: 88)	guska
psl. <i>*arēbъ</i> (Трубачёв 1974: 73-74)	jarebica
stsl. <i>kokošъ</i> (Трубачёв 1983: 115)	kokoš
psl. <i>*korwa</i> (Snój 2006: 345)	krava
psl. <i>*košōtъ</i> (Трубачёв 1984: 193)	košuta
psl. <i>*koza</i> (Gluhak 1993: 340)	koza

psl. <i>*kragujъ</i> (HER 2002:622)	kraguj
psl. <i>*kuna</i> (Трубачёв 1987: 103)	kuna
psl. <i>*lisica</i> (Gluhak 1993: 378)	lisica
psl. <i>*orъlъ</i> (Gluhak 11993:455)	orao
psl. <i>*sokolъ</i> (Gluhak 1993: 570)	sokol
psl. <i>*sъrna</i> (Gluhak 1933: 577)	srna
psl. <i>*ryba</i> (Gluhak 1993: 526)	riba
psl. <i>*vorbъcъ</i> (Gluhak 1993: 680)	vrabac
psl. <i>*vornъ</i> (Gluhak 1993: 681)	vrana
psl. <i>*vъlkъ</i> (Gluhak 1993: 688)	vuk
psl. <i>*zajęcъ</i> (Gluhak 1993: 694)	zec
psl. <i>*zъмja</i> (Gluhak 1993: 689)	zmija
psl. <i>*žaba</i> (Gluhak 1993: 704)	žaba

Da *exemptio regulum confirmat* (iznimka potvrđuje pravilo) svjedoči zoomorf *bivol*, koji je usamljen primjer u analiziranome korpusu. Taj je grecizam *βovς* u značenju ‘bik, vo, krava, usp. goveče’ (Senc 1910: 159), preko latinskoga kao jezika posrednika (lat. *bubulus* usp. Žepić 1985: 38) zaprimljen u bosanski jezik.

ZAKLJUČAK

Principi imenovanja toponima su usko povezani s prirodnim i geografskim karakteristikama područja, uključujući životinjski svijet, pa smo proučavajući toponimiju Bosne i Hercegovine obratili pažnju na imena naselja – ojkonime. Međutim, ojkonimi motivirani nazivima životinja ne svjedoče samo o raznovrsnosti faune proučavanoga područja u prošlosti, nego iz odnosa prema životinjama profiliraju Bosance i Hercegovce kao konzumente, stočare, zemljoradnike i lovce. Da je životinjski svijet bio u prisnoj vezi s čovjekom svjedoči široka lepeza motiva (50 različitih motiva oblikovalo je 157 ojkonima), tim više što je sematička analiza utvrdila da preovladava klasa sisara (25) i da je najbrojnija skupina ojkonima motiviranih nazivima domaćih životinja (44). To opravdavamo činjenicom kulturnoga razvitka i civilizacijskoga napredovanja, jer se kroz stoljeća uloga životinja u životima ovdašnjega čovjeka, od nekadašnjega (straho)poštovanja prema njima, sve više se svodila na predmetnost – uzgoj, sredstvo prehrane, koristi i biološke manipulacije. Ujedno, to je i potvrda kako su u prošlosti stočarstvo i zemljoradnja bili najčešći životni izbor Bosanaca i Hercegovaca. Tome je svjedočila i tvorbena analiza koja je utvrdila brojne ojkonime čija je zoomorfna osnova iskazivala čime su se lokalni ljudi bavili, što su zapravo profesionalni ojkonimi, potvrdivši da je poljoprivreda najstariji oblik gospodarenja u Bosni i Hercegovini. Ojkonimi nastali ojkonimizacijom bez ikakvih dopuna ukazuju na prisustvo (u trenutku imenovanja ili ranije) životinja na objektu. U slučaju motivacije preko apelativa *sokol* do izražaja dolazi domišljatost, pronicljivost i kreativnost domaćega čovjeka u pozicioniranju naselja i u metaforičnome imenovanju.

Predvidivo, nazivi naselja i njihovo lociranje su potvrdili zoogeografske odlike Bosne i Hercegovine, pa su tako primjeri motivirani krupnim životinjama, bilo da su svjedočile stočarstvo ili lov, odlika zoogene oblasti planinsko-kotlinske Bosne i visoke Hercegovine. Etimološkom analizom je zaključeno da se nazivi predstavnika životinjskog svijeta, koji su potvrđeni u osnovama ojkonima, sreću i u savremenom jeziku. Zanimljiva je potvrda ojkonima Risovac, Turjak i Turovi, koji referiraju na

divlje životinje, koje su, pretpostavlja se, nestale u ovim krajevima. Može se pretpostaviti da su nekada na teritoriji ovih naselja postojale te životinje, pa otuda i njihova imena. Podatak da je u korpusu samo jedna potvrda iz posuđeničkog korpusa, navodi na zaključak o slavenskome kontinuumu.

IZVORI

1. *Sistemska/sustavna spisak općina i naseljenih mjesta Bosne i Hercegovine* (2013), Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Federalni zavod za statistiku FBiH, Republički zavod za statistiku RS, Sarajevo
2. *Abecedni spisak naselja u SFRJ. Promene u sastavu i nazivima naselja za period 1948-1990* (1991), Savezni zavod za statistiku SFRJ, Beograd
3. *Imenik naseljenih mjesta u SFRJ* (1985), Novinsko-izdavačka ustanova Službeni list SFRJ, Beograd
4. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima* (1995), Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb

LITERATURA

1. Brozović Rončević, Dunja, Ankica Čilaš Šimpraga (2008), "Nacrt za zoonomastička istraživanja (na primjeru imena konja)", *Folia onomastica* 17, 37–58.
2. Čilaš Šimpraga, Ankica, Domagoj Vidović (2023), "Onomastičko nazivlje", u: Mihaljević, Milica, Željko Jozić (ur.), *Hrvatsko jezikoslovno nazivlje*, 379–389.
3. Čopić, Branko (1980), *Bašta sljezove boje. Glava u klancu noge na vrancu*, Svjetlost - Veselin Masleša - Sarajevo, Prosveta - Beograd
4. Ernoić, Miljenko, Dragutin Vincek, Jasna Govorčin (2001), "Mogućnosti korištenja magaraca", *Stočarstvo*, 55(2), 135-140.
5. Filipović, Emir O. (2018), *Bosansko kraljevstvo. Historija srednjovjekovne bosanske države*, Mladinska knjiga, Sarajevo
6. Filipović, Milenko S. (1969a), *Majevica. S osobitim obzirom na etničku prošlost i etničke osobine majevičkih Srba*, ANUBIH, Sarajevo
7. Filipović, Milenko S. (1969b), *Prilozi etnološkom poznavanju sjeveroistočne Bosne*, ANUBIH, Sarajevo

8. Finka, Božidar (1984), "Ime i naziv", *Jezik*, 32(1), 14-15.
9. Galić, Branka (1996), "Nikola Visković. Životinja i čovjek. Prilog kulturnoj zoologiji", *Književni krug*, Split, 431-439.
10. GBJ (2000), *Gramatika bosanskog jezika*, Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić, Dom štampe, Zenica
11. Gluhak, Alemko (1993), *Hrvatski etimološki rječnik*, August Cesarec, Zagreb
12. Grabčanović, Mustafa (2006), *Bijeljina i Bijeljinci*, BZK Preporod, Bijeljina
13. HER (2002), Anić, Vladimir; Dunja Brozović Rončević, Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, Ljiljana Jojić, Ranka Matasović, Ivo Pranjković, *Hrvatski Enciklopedijski Rječnik*, Novi Liber, Zagreb
14. Horvat, Joža (2016), "Imena konja u Kurelčevu djelu *Imena vlastita i splošna domaćih životin u Hrvatov a ponekle i Srbalj s primětbami (1867.)* iz zoonomastičke perspektive", *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 42(1), 21-60.
14. Никаева, Татьяна Михайловна, Дина Сергеевна Егорова (2022), "Место зоо- и фитооиконимов в топонимической системе Республики Саха (Якутия)", *Арктика XXI век. Гуманитарные науки*, 3/29, 83–101.
15. Kurtović, Esad (2014), *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo
16. Kurtović, Esad, Emir Filipović (2011), "Četiri bosanska Sokola", *Pregled: časopis za društvena pitanja / Periodical for Social Issues*, 1, 83–114.
17. Mihaljević, Milica (1984), "O terminološkom nizu: leksem-riječ-termin-naziv-ime-znak-izraz", *Jezik*, 32(2), 57-59.
18. Snoj, Marko (2006), *Slovenski etimološki slovar: Tretja izdaja*, Inštitut za slovenski jezik, Ljubljana
19. Šimunović, Petar (1976), "Problemi u jugoslavenskoj onomastici", *Prva jugoslovenska onomastička konferencija*, CANU, 187-200.
20. Šimunović, Petar (1978), "Na granici toponima i apelativa", *Filologija*, 8, 299-308.
21. Грубачёв, Олег Николаевич (1974-1987), *Этимологический словарь славянских языков*, АНСССР, Наука, Москва

OICONYMS OF ZOOMORPHIC ORIGIN IN THE TOPONYMICAL SYSTEM OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

The article is devoted to the study of oikonoms of Bosnia and Herzegovina, formed from zoomorphic motifs. The relationship between the oikonym and the zoonym is discussed. How animal terms perform the function of place names has been demonstrated with examples. In the main part of the paper, the author presented the semantic types of zooikonoms. The approach includes the formation and etymology information. Accordingly, the largest number of zooikonoms are of Slavic origin while only one is Greek, which only underlines the theses of the Slavic naming continuum in terms of place naming. It is concluded that the study of zooikonoms is important not only for determining the fauna of the region but also for the relationship between man and nature.

Keywords: onomastics; toponyms; oikonoms; zooikonoms; zoomorphic motifs

Adresa autorice

Author's address

Indira Šabić

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

indira.sabic@untz.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

OPĆA LINGVISTIKA

Dijana Kapetanović

BAUDOIN DE COURTENAY: PRETEČA SAVREMENE
LINGVISTIČKE MISLI / BAUDOIN DE COURTENAY:

PRECURSOR TO CONTEMPORARY LINGUISTIC THOUGHT 79

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.79

UDK: 81-112

Primljeno: 09. 10. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Dijana Kapetanović

BAUDOUIIN DE COURTENAY: PRETEČA SAVREMENE LINGVISTIČKE MISLI

Rad ispituje naučni doprinos i stvaralaštvo nedovoljno poznatog poljskog lingviste Baudouina de Courtenaya (1845-1929), uglednog slaviste i indoeuropeiste. U radu se tematiziraju mnogobrojni aspekti njegovih modernističkih teorija te daje pregled najznačajnijih refleksija o jeziku koje se mogu smatrati pretečom savremene lingvističke misli. U dugogodišnjoj akademskoj karijeri od kazanjskog perioda, potom rada na univerzitetima u Dorpatu, Krakovu, Sankt Peterburgu i Varšavi, rad propituje različite uticaje koje je izvršio na jezička istraživanja svog vremena kao i na potonje generacije lingvista sa posebnim osvrtom na de Courtenayov uticaj na Ferdinanda de Saussurea i razvoj opće i strukturalne lingvistike. Rad ispituje evoluciju i razvoj de Courtenayove misli u različitim domenima poput teorije fonema i fonetskih alternacija, čime se smatra pretečom Praškog lingvističkog kruga, psiholingvističkih istraživanja te definiranja jezika kao psihosocijalnog fenomena, južnoslavenske dijalektologije i leksikologije, kao i proučavanja primjene jezika u drugim naukama i disciplinama.

Ključne riječi: historija lingvistike; poljska slavistika; Baudouin de Courtenay; Ferdinand de Saussure

1. DE COURTENAYOVO MJESTO U HISTORIJI LINGVISTIKE

Historija lingvistike eminentnom poljskom lingvisti Baudouinu de Courtenayu (1845-1929) još uvijek nije dala zasluženno mjesto u nauci imajući u vidu njegov plodonosni naučno-istraživački i akademski rad koji je ne samo usmjerio dvije generacije lingvista, već i odredio pravac razvoja nauke o jeziku u Evropi s početka 20. vijeka. Baudouin de Courtenay je bio iznimno plodonosan, svestran i društveno angažiran naučnik i univerzitetski profesor koji je u svojim razmišljanjima o jeziku baštinio tradicionalni atomistički pristup mladogramatičarke filološke škole, ali i inovativnost i kritičko promišljanje nezavisnog intelektualca.

Razlog nedovoljnoj upućenosti zapadnoevropske, a naročito anglosaksonske lingvistike u de Courtenayovu ostavštinu jeste činjenica da je samo mali dio njegovog opusa preveden na engleski i to relativno kasno, tek od 60-ih godina 20. vijeka, dok danas znamo da je ovaj poljski erudit i zaljubljenik u nauku tokom svoje duge karijere napisao preko četiri stotine radova na desetak jezika, uglavnom u formi članaka raspršenih u mnogobrojnim evropskim časopisima.

“Taj znameniti Poljak (1845-1929) mislio je i govorio o jeziku i lingvistici toliko drugačije i modernije ne samo od svojih učitelja nego i od svojih savremenika da, iz današnje perspektive govoreći, prosto i ne pripada svom nego vremenu današnjem. Kurtene je tridesetak godina prije pojave Sosirovog Kurasa opšte lingvistike izgradio i zastupao strukturalistički model lingvistike, pa je u stvari prvi pravi ne anticipator nego osnivač strukturalističke lingvistike.“ (Kovačević 1989: 55)

Predrag Piper u predgovoru prevoda de Courtenayovih najznačajnijih fragmenata zaključuje da njegovo djelo prelazi granice vremena i prostora, društvenih i teorijskih okvira neke sredine, naučnog pravca ili lingvističke škole, te da je „stvorio lingvističku teoriju koja je prevashodno plod njegovog analitičkog i sintetičkog duha“ (Piper 1988: 7).

Za potrebe svojih jezičkih teorija de Courtenay je stvorio i sopstvenu terminologiju koja se samo nominalno razlikuje od one koju će godinama kasnije utemeljiti drugi naučnici poput de Saussurea. Naime, de Courtenay je „samo s drugačijom terminologijom (za čiji je dalji razvoj takođe veoma značajan) uočio i ukazao na one temeljne dihtomije, danas poznate kao Sosirove dihtomije: jezik-govor, sinkronija-dijahronija, paradigmataska-sintagmataska osa... Kurteneov je pristup u navedenim dihtomijama mnogo saglasniji vremenu sadašnjem od Sosirovog, jer su one, za razliku od oštro polarizovanih Sosirovih, date u relativiziranijem obliku“ (Kovačević 1989: 55-56).

Baudouin de Courtenay nikada nije ostvario sintezu vlastitih teorijskih stavova za razliku od svog švicarskog savremenika Ferdinanda de Saussurea čiji su studenti Albert Sechehaye i Charles Bally sačuvali predavanja iz opće lingvistike te ih posthumno objavili. S druge strane, de Courtenay, u svojoj skromnosti, nikada ne spominje da je predavanja uglavnom zasnivao na jezičkom materijalu koji je sam pronašao i kompilirao. Poput de Saussurea, izvršio je značajan uticaj na svoje učenike kroz inspirativna predavanja i seminare otvorivši put modernim lingvističkim istraživanjima.

I pored svega navedenog, tvrdi Kovačević:

„... malo će se gdje, ako igdje, naići na konstataciju o Kurteneu kao osnivaču ne samo neke od navedenih grana lingvistike nego i lingvističkog strukturalizma. A razlozi za to su brojni. Naime, Kurtene svoje poglede na lingvistiku nikada nije izložio sistemski na jednom mjestu, nego su oni ostali razasuti u više stotina radova nastalih u toku šezdesetogodišnjeg bavljenja naukom o jeziku. (...) Nije beznačajno ni to što je Kurtene živio i radio van lingvistički »prestižnih« centara i krugova svog vremena, a ne treba smetnuti sa uma ni činjenicu da je i sam često mijenjao stavove, nerijetko i na vlastitu štetu, kao i to da svi njegovi radovi nisu podjednake vrijednosti“ (1989: 56).

De Courtenayov uticaj na razvoj moderne lingvističke misli dugo nije bio prepoznat u američkoj i zapadnoevropskoj lingvistici. Naime, trebalo je sačekati 1968. da bi bila objavljena prva opsežna studija Franka Häuslera posvećena Baudouinu de Courtenayu i njegovoj fonološkoj teoriji. Edward Stankiewicz 1972. objavljuje antologiju radova prevedenu na engleski jezik *A Baudouin de Courtenay Anthology*. Jedan od glavnih razloga nedovoljnom priznavanju de Courtenayovih publikacija na Zapadu možda leži u činjenici što su bile napisane pretežno na poljskom ili na ruskom jeziku što ipak ne može biti dovoljan argument budući da je de Courtenay kao vrsni filolog i poliglot pisao ne samo na poljskom, ruskom, slovenskom, češkom, pa čak i litavskom, nego i na njemačkom, francuskom i talijanskom. Jedno od najvećih priznanja u smislu naglašavanja međunarodnog karaktera de Courtenayovog stvaralaštva dao je njegov učenik Lev Vladimirovich Shcherba u nekrologu posvećenom svom učitelju. Danas znamo da postoje razlozi za ograničeno poznavanje de Courtenayovog rada jer su mnogi njegovi spisi publikovani u teško dostupnim i nedovoljno poznatim ruskim časopisima. Ovdje slobodno možemo dodati da ni sam de Courtenay svojim nasljednicima nije olakšao zadatak budući da za vrijeme svoje duge univerzitetske i naučne karijere nije objavio sintezu svog bogatog opusa koja bi na jednom mjestu obuhvatila glavninu njegove

lingvističke misli (ako zanemarimo popis od dvadeset dva lingvistička principa formulirana u njegovoj autobiografskoj bilješci) (Piper 1988). Zanimljivo je spomenuti da su njegovi savremenici, poput poljskog filologa i profesora Jana Rozwadowskog, tvrdili da je, osvrćući se na svoju dugu karijeru, nerijetko kudilo sebe što je trošio svoju energiju na previše različitih tema.

2. AKADEMSKI I NAUČNI PUT

De Courtenay je svoju doktorsku disertaciju odbranio kod Augusta Schleichera, eminentnog stručnjaka iz oblasti komparativne indoevropske gramatike i slavenske filologije na Univerzitetu u Jeni. U svojoj je tezi naglasio univerzalnost mladogramatičarske analogije, insistirajući na tome da njeno djelovanje treba biti priznato ne samo za savremene, već i za prošle faze jezika. Kao vrsni poznavalac komparativne indoeuropeistike i slavenske filologije de Courtenay započinje karijeru profesora i istraživača.

Njegova profesionalna karijera može se, prateći univerzitete na kojima je predavao, podijeliti na pet perioda, naprije u Kazanju (1875-1883), potom u Dorpatu (1883-1893), u Krakovu (1894-1899), u Sankt Peterburgu (1900-1918) i konačno u Varšavi (1918-1929). Vrijeme provedeno u Kazanju, najistočnijem univerzitetskom središtu u Rusiji, donijelo mu je većinu slave jer je predstavljalo njegov najplodonosniji period u kojem je utemeljio Kazanjsku lingvističku školu, intelektualno žarište i nezaobilaznu referencu u epohi rađajućeg strukturalizma. U tom periodu je stvorio svoju poznatu teoriju fonema i definirao fonem, suprotstavio statiku i dinamiku u jeziku te odredio važnost proučavanja živih jezika. Krug učenika koji su se okupljali u Kazanju uključivao je imena poznata u lingvistici poput Mikolaya Kruszewskog (1851-1887) i Sergeya Bulicha (1859-1921). Roman Jakobson će kasnije izjaviti da je period de Courtenayove saradnje sa Kruszewskim na Kazanjskom univerzitetu (1878-83) u okviru tzv. Kazanjske škole bio njegov najplodniji period u karijeri.

S druge strane, deset godina provedenih u Dorpatu (u današnjoj Estoniji) nije bilo obilježeno produktivnim ličnim kontaktima, ali je njegova naučna produkcija bila na vrhuncu sa četrdesetak izvanrednih publikacija o širokom spektru tema kao što su opća lingvistika, slovenska dijalektologija ili poljski pravopis. Može se reći da je gotovo sve što je kasnije objavio bilo uglavnom elaboriranje i produbljivanje ideja iz dorpatskog perioda. Na ovom univerzitetu de Courtenay je na njemačkom i ruskom jeziku predavao više od trideset teorijskih i praktičnih predmeta. U to vrijeme de Courtenay postavlja svoju morfonološku teoriju koju će kasnije preuzeti Praška škola.

Nakon Dorpata de Courtenay iznova ulazi u još jednu plodnosnu fazu svoje akademske karijere kao profesor slavistike na Univerzitetu u Krakovu (1893-99). Međutim, budući da se Krakov nalazio pod austrougarskom vlašću de Courtenay svojim predavanjima o slavenskim jezicima kao i zastupanjem prava manjinskih naroda izaziva otpor javnosti i političkih vrhova koji ga primoravaju da se udalji sa ovog univerziteta. U Krakovu de Courtenay vodi aktivnu prepisku i razvija prijateljske odnose sa poznatim naučnicima tog vremena: Vatroslavom Jagićem (1838-1923), Hugom Schuchardtom (1815-1886), Hermannom Paulom (1846-1921), Ferdinandom de Saussureom, Ottom Jespersenom (1860-1943), Antoineom Meilletom (1866-1936) i drugim eminentnim lingvistima.

De Courtenay svoju aktivnost potom nastavlja u carskoj Rusiji, na Univerzitetu u Sankt Peterburgu (1901-1918) kao profesor komparativne lingvistike i sanskrita te još jednom okuplja mnoge studente od kojih se, kao dva najuglednija, ističu lingvist i fonetičar Lev Vladimirovich Shcherba, šef Lenjingradske škole, i orijentalist Yevgeny Dmitrievich Polivanov. Zajedno s drugim učenicima peterburškog kruga Polivanov je bio suosnivač čuvenog Peterburškog društva za proučavanje poetskog jezika (poznatog kao *Opojaz*) koje predstavlja embrij pokreta ruskog formalizma (1915-1930). Ovo društvo je osnovano kao pandan Moskovskom lingvističkom krugu, čiji je predsjednik bio Roman Jakobson, a u kojem je važnu ulogu igrao još jedan de Courtenayov učenik, ruski formalist, teoretičar i historičar književnosti Boris Viktorovich Tomashevsky (1890-1957) (Koerner 1972: 675)¹.

U Poljskoj, koja je ponovo stekla nezavisnost nakon Prvog svjetskog rata, de Courtenay u dobi od sedamdeset i tri godine preuzima katedru indoevropske lingvistike na Varšavskom univerzitetu, gdje je i započeo studij pedeset pet godina ranije. Uprkos već podmaklim godinama ostaje aktivan, drži predavanja i konferencije u Pragu i u Kopenhagenu u kojima se fokusira na uticaj jezika na poimanje svijeta i mentalitet. Tu će djelovati do svoje smrti 1929. godine, u vrijeme kada praški fonolozi već uveliko idu ka svojim najvećim dostignućima.

3. DE COURTENAYOV NOVI SMJER RAZMIŠLJANJA O JEZIKU

Baudoin de Courtenay pripada epohi u kojoj filolozi koriste historijsko-komparativnu metodu u rekonstrukciji genetski srodnih jezika i u opisivanju jezičke evolucije. To je i vrijeme primata darvinizma i biološkog naturalizma koji jeziku pristupaju po

1. Autor napominje da ovdje i u svim kasnijim dijelovima lično prevodi s engleskog i francuskog jezika.

analogiji s organizmom koji se rađa, živi i umire slijedeći neumoljive biološke zakone. Pa ipak, u takvoj klimi, izvjestan se broj avangardnih filologa suprotstavlja tradiciji te u nauci popularizira nove ideje i stavove. Naime, lajpciški mladogramatičari Karl Brugmann i August Leskien, a nakon njih i Baudouin de Courtenay i Kruszewski, napuštaju staru naturalističku metaforu jezika kao organizma. Ujedno se distanciraju od hipoteza o rekonstruiranju prajezika, poput protoindoevropskog, kao i od dijahronijske analize koja krutim zakonitostima, poput mladogramatičarskih fonetskih zakona i principa analogije, objašnjava jezičku evoluciju. De Courtenay se suprotstavlja mladogramatičarskoj metodologiji te odbacuje metodu fonetskih zakona koji su bili neprikladni za njegov pristup izučavanja jezika u sinhroniji okrenuvši se novoj tehnici i metodologiji koju možemo okarakterizirati kao empirijsku i eksperimentalnu. Naime, de Courtenay samostalno skuplja živi jezički materijal, kompilira ga, klasificira, analizira te donosi sopstvene zaključke o jezičkim fenomenima.

U svojim je radovima de Courtenay na različite načine definirao i opisivao jezik, uglavnom u formi usputnih opaski, bez cjelovitog pristupa problematici. U početku svoje karijere on tvrdi da jezik „nije schleicherovski organizam, nego jedna od njegovih funkcija“ (Adamska-Salaciak 2008: 29-30). U skladu sa svojom osnovnom orijentacijom de Courtenay se time suprotstavlja svom učitelju Schleicheru koji je jezik smatrao autonomnim organizmom, a nauku o jeziku podvrstom prirodne nauke. Nasuprot tome, de Courtenay jezik definira na humboldtovski način, kao univerzalnu reakciju duha na poticaje ili podražaje svijeta, kao formativni organ za mišljenje ili pogled na svijet (Mueller-Vollmer, Messling 2022).

Krajem 19. vijeka jedan dio naučne zajednice mijenja svoju metodološku refleksiju i problematiku pomjera na istraživanje jezika u sinhroniji. Umjesto rasprava o fonetskim mutacijama u protoindoevropskom jeziku, učenjaci se usredotočuju na živi, konkretni jezik. U naučnoj zajednici Evrope krajem 19. i početkom 20. vijeka dominira psihološka paradigma, tzv. psihologizam, koji svoj trag ostavlja u književnosti, sociologiji, antropologiji. U Rusiji on postaje nekom vrstom prizme kroz koju se analiziraju znanja stečena u svim naukama (Simonato-Kokoshkina 2003). Uspon psihološke paradigme predmet je brojnih i detaljnih istraživanja u pokušaju definicije kolektivnog duha ili pojedinca, najprije na njemačkom govornom području, a potom i u Rusiji. Štaviše, revolucionarna Brugmannova ideja iz 1885. da jezik postoji i živi samo u pojedincima bit će okosnica zanimanja ruskih lingvиста nekoliko decenija (Archambault 2017). Među svojim kolegama lingvistima de Courtenay citira mnoga poznata imena poput Leskiena, Breala ili pak Brugmanna kao zagovornika *psihološke struje* u Rusiji tog vremena. Kao vrsni metodičar i

pedagog de Courtenay je napisao nekoliko udžbenika za studente poljskog, ruskog, staroslavenskog i drugih slavenskih jezika. 1909. u Sankt Peterburgu objavljuje *Uvod u nauku o jeziku* koji će narednih godina doživjeti čak pet reprinta, što je svjedočilo o ogromnoj popularnosti i interesu akademske zajednice. U njemu de Courtenay govori o novom pristupu jeziku, tzv. psihološkom pristupu, i navodi, među svojim izvorima, Humboldtova filozofska razmatranja kao i Herbartovu primjenu psihologije na nauku i proučavanje jezičkih fenomena. Uprkos publikovanju, ovaj litografski zbornik za potrebe studenata nije u potpunosti opravdao svoj naslov budući da se u suštini ograničio na pitanja iz oblasti fonologije i morfologije.

Filologija je naučna disciplina koja se, shvaćena u širem smislu, bavi proučavanjem jezika i književnosti, i to onih relevantnih tekstova kroz čiju analizu otkriva kulturne i civilizacijske značajke određene sredine ili epohe. Ipak, filologija u užem smislu, u ovom slučaju filologija 19. vijeka, prevashodno podrazumijeva kritičko utvrđivanje starih tekstova (kritika teksta) i njihovo tumačenje (hermeneutika). U tom smislu de Courtenay filologiju ne odbacuje u potpunosti već samo u onoj mjeri koliko smatra da je preuveličana pažnja koju pridaje dijahroniji tj. analizi starih tekstova, a posebno velikim tekstovima antike, čiji je jezik artifičijelan, skamenjen. To je ono što de Courtenay sažima pod pežorativnim izrazom *teret erudicije*: „Istorija jezika pretvara se u istoriju spomenika ili čak u hronologiju radova o jeziku (...) u bibliografiju rasprava (...) Otud aristokratizam (...) otud precenjivanje značaja sanskrtu za proučavanje drugih jezika (...) precenjivanje značaja latinskog i starogrčkog“ (prema Piper 1988: 70).

De Courtenay ipak ne negira značaj filologije koja, po njemu „u sebi objedinjuje znanja iz oblasti različitih nauka koje se bave proučavanjem ljudskog društva. To je svojevrsna enciklopedija (...). Lingvistika za svoj postanak duguje zahvalnost filolozima (...) i danas nosi pečat svog filološkog porekla“ (ibid. 69), ali ona „odražava u sebi noviji pogled na svet“ (ibid. 108). De Courtenay, dakle, konstatuje kako je daleko „važnije proučavanje novih jezika, koji su nam u svakom pogledu dostupni“ (ibid. 70).

Metoda jezičke analize koju poljski erudita preporučuje mora se temeljiti na *konkretnom govoru*. Za de Courtenaya nauka o jeziku treba naći mjesto u raznolikom korpusu koji se proteže od dječjeg govora do govora stranih govornika, ali i do govora duševnih bolesnika ili patološkog govora koje će kasnije izučavati Roman Jakobson.

Na početku karijere de Courtenay razlikuje tzv. čistu lingvistiku, lingvistiku uzetu samu za sebe, čiji je predmet sam jezik, i primijenjenu lingvistiku koja za predmet proučavanja ima primjenu rezultata čiste lingvistike na pitanja iz oblasti drugih nauka.

Prvu potom dijeli na tzv. pozitivnu lingvistiku i na istraživanje o počecima ljudskog govora. Pozitivna lingvistika obuhvata gramatiku i sistematiku ili klasifikaciju.

Međutim, de Courtenay u poznijim godinama daje mnogo savremeniju definiciju jezika: „Jezik je kompleks artikuliranih zvukova i sazvučja koji nose značenja i koje udružuje u jednu celinu instinkt izvesnog naroda“ (ibid. 65). A potom i definiciju same nauke o jeziku: „(...) lingvistika je naučno upoznavanje i proučavanje jezika, ili ljudskog govora, u ukupnosti njihovih raznovrsnih pojavnih oblika“ (ibid. 70). On jezik smatra posebnom vrstom znanja, iznoseći kako „imamo osnova da govorimo o trećem znanju, jezičkom znanju, pored druga dva znanja – intuitivnog, očiglednog, neposrednog, s jedne strane, i naučnog, teorijskog, s druge“ (ibid. 139).

De Courtenayovo dugo putovanje bilo je praćeno evolucijom njegovih ideja o prirodi jezika, sa izvanrednim spojem strukturalizma i psihologizma, koji je vremenom zauzimao sve važnije mjesto u čitavom njegovom sistemu. Smatrao je da bitne osobine jezika, uključujući i njegovo poligenetsko porijeklo, proizlaze iz identične psiho-fiziološke konstitucije svih ljudi. Što je najvažnije, de Courtenayov koncept jezika je psihološki, a to dokazuje njegova često ponavljana izreka da jezik postoji samo u umovima govornika te da je u potpunosti psihički fenomen što znači da je osnova za sve njegove manifestacije isključivo psihička tj. cerebralna.

„Nijedan jezik objektivno *ne postoji*. (...) *Postoje* kao realnosti samo individue, samo pojedinci (...) u ljudskim glavama se odvija proces jezičke cerebracije, ili proces jezičkog mišljenja (...) Pravi proces nastajanja individualnog jezika, kao i njegovo postojanje, vezan je samo za mozak i dušu pojedinca. Svaka jedinka tu počinje *ab ovo*, sa svakom jedinkom nastaje i nestaje ceo svet kao odraz makrokosma u psihičkom mikrokosmu. (...) jezik *postoji* samo na psihičkoj osnovi (...) sve što je u jeziku *stalno*, sve što neprestano živi, u potpunosti *pripada oblasti psihičkog sveta*. (...) ali, ono je moguće samo u ljudskom društvu, u kolektivu. (...) Iz svega toga proističe (...) psihološko-sociološka karakteristika jezika.“ (ibid. 196-197)

Ipak, čini se da de Courtenayov *psihologizam* graniči sa etnopsihologijom, te da je, kako tvrdi Adamska-Salaciak, zaista spojen s nekom vrstom *sociologizma*. Nikada nije govorio o nacionalnom jeziku kao o manifestaciji i mjerilu nacionalnog duha, već je na jezik gledao kao na jezičku aktivnost grupe ljudi koji čine društvo (Adamska-Salaciak 2008).

De Courtenay je među prvim pristalicama teze da je jezik apstrakcija, za razliku od dotadašnjeg darvinistički obojenog pogleda na jezik koji ga posmatra kao biološki organizam. U redakciji članka za *Veliku poljsku univerzalnu ilustrovanu enciklopediju* 1903. on pravi razliku između individualnog jezika, koji ima efektivno prisustvo

u mozgu osobe, i kolektivnog jezika, čije je postojanje imaginarno. Naime, de Courtenay smatra da jezik postoji samo u individualnim dušama, u psihi pojedinaca koji čine datu jezičku zajednicu dok su etnički i nacionalni jezik puke apstrakcije, kao suma individualnih jezika, psihofizioloških realnosti u svakom članu zajednice (Wakoulenko 2021). U dijalektici odnosa individualnog i društvenog jezika, koji još naziva tzv. narodnim ili plemenskim jezikom, de Courtenay iznosi sljedeću konstataciju: „Individua može jezički da se razvija samo u društvu, ali društveni jezik nema i ne može da ima razvoj. On može da ima samo istoriju“ (prema Piper 1998: 73).

Mladogramatičarskom mitu o homogenom društvu i homogenom monolitnom nacionalnom jeziku de Courtenay suprotstavlja koncept jezičke raznolikosti koju posmatra kao zbir individualnih mentaliteta govornika u društvu, s naglaskom na psihosocijalnom aspektu. Društveni aspekt počiva upravo unutar jezičke upotrebe. Odgovor na pitanje odnosa između pojedinačnog jezika i etničkog ili nacionalnog jezika, poljski lingvist najbolje objašnjava metaforom kristala: „(...) ono što neki Poljak sadrži u svojoj glavi kao svoj maternji jezik samo je djelić totaliteta, kao što su kristali koji se susreću u stvarnosti samo fragmenti idealnih kristala“ (ibid. 86).

Jezik ima svoju spoljašnju (govorni aparat i realizacija govora) i unutrašnju (psihičku) stranu. Prvi aspekt čini fonaciju ili govorenje, a drugi audiciju ili slušnu percepciju kao i cerebraciju (ili društveno uvjetovano jezičko mišljenje pojedinca) (ibid. 199), tj. složeni umni proces koji prethodi samom činu govorenja. Naime, za de Courtenaya su fonemi stabilne mentalne predstave koje ne postoje u stvarnosti, već u umovima govornika, te ih se smatra mentalnim ekvivalentom glasa i govora kao nestabilnih fizičkih pojava. De Courtenay, dakle, smatra da se fonetika ili nauka o glasovima bavi isključivo proučavanjem spoljašnje strane jezika (ibid. 78).

De Courtenay i Kruszewski postavljaju temelje dijelu nauke o jeziku koji je kasnije ruski fonetičar Troubetzkoy nazvao morfonologijom. Kao utemeljitelj teorije fonema koje razlikuje od glasova, što će kasnije detaljnije elaborirati Kruszewski, de Courtenay osobito naglašava da je fonem apstraktna jezička jedinica, u jednakoj mjeri kao i morfem ili pak grafem. Njegova su promišljanja u tolikoj mjeri moderna i avangardna za epohu u kojoj je djelovao i predavao da ih možemo uporediti sa savremenim:

„Emsku razinu jezika čine jedinice. Te jedinice zovu se fonem, morfem, leksem, tagmem, frazem... ovisno već o razini o kojoj je riječ. Te jedinice, kao uostalom sve jedinice, kako ih mi razumijemo, apstraktne su. U njima nema ništa fizičko, stvarno, tvarno, one su naši umni

konstrukti kojima pokušavamo opisati i sami sebi predočiti umni sustav koji nam omogućuje da govorimo i da razumijemo što govorimo, koji sustav onda zovemo jezikom“ (Marković 2015: 86).

U svom pristupnom predavanju na Univerzitetu u Sankt Peterburgu 1870. de Courtenay gramatiku dijeli na tri komponente: fonetiku i fonologiju (koristeći ih kao sinonime), tvorbu riječi u najširem smislu i sintaksu. Potom dijeli predmet istraživanja fonetike na tri aspekta: fiziološki, tj. stvaranje zvuk(ov)a i njihovu klasifikaciju, funkcionalni, tj. analizu glasova na temelju morfoloških kriterija, i historijsko-komparativni. Naime, de Courtenay uspostavlja teoriju tzv. morfološke artikulacije govora ili morfologizacije te nudi podjelu na tzv. izgovorno-slušne (foneme) i pismeno-vizuelne predstave (grafeme), koje „žive u jezičkom mišljenju samo utoliko ukoliko su semasiologizovane i morfologizovane“ (Piper 1988: 203). Pod semasiologijom de Courtenay podrazumijeva nauku o značenju riječi i izraza (ibid. 104). Za njega sve psihofonetske i psihografske predstave, pošto postoje u jezičkom mišljenju, podliježu semasiologizaciji i morfologizaciji. Izvan sfere semasiologizacije i morfologizacije one mogu da izazivaju akustičke ili optičke utiske, ali onda ne pripadaju jezičkom mišljenju (ibid 204).

Tokom proučavanja fonemskih alternacija on uočava da postoje i alternacije koje nisu uvjetovane distribucijskim pravilima i nisu automatske. Radi se o obaveznim alternacijama uz morfološke i tvorbene nastavke, koje su uvjetovane gramatičkim položajem te ovise o padežu, broju, sadašnjem ili prošlom vremenu, pozitivu i komparativu, imenici i pridjevu itd. (npr. *junak-junaci-junacima* ili *junak-junače*). Proučavanje navedenih alternacija je, dakle, predmet morfološkog opisa jezika (Zečević 1978). Baudouin de Courtenay skovao je termin *morfem* oko 1880. godine, a početkom 20. vijeka i termin *grafem* te ga koristio u značenju *najjednostavnijeg elementa pisma* (Marković 2015).

De Courtenay je razlikovao tri potklase onoga što je nazvao fonetikom: akustičku fonetiku, fiziološku fonetiku i, ono što je postalo najvažnija komponenta de Courtenayovog teoretiziranja, psihofonetiku. Prva dva je podveo pod novoskovani termin *antropofonija* (ibid. 116, 163). Kruszewski i de Courtenay bili su propagatori antropofonije koja je postulirala da se fonetika, nauka o glasovima, mora proučavati, s jedne strane, kao proizvodnja glasova u svom fiziološkom i artikulacijskom aspektu, a s druge strane, kao neka vrsta semantičke vrijednosti vezane uz te glasove (Archambault 2017). Iako je danas općepoznato kako fonemi nemaju značenje ali imaju razlikovnu ulogu, u ovakvim se promišljanjima nalaze izvjesni aspekti istraživanja savremene fonostilistike:

„Naime, još od antičkih vremena i od diskusije anomalista i analogista postavlja se pitanje motiviranosti/nemotiviranosti jezičnog znaka. Fonemi sami po sebi, smatra moderna lingvistika, ne nose značenje. Ipak, oni mogu zahvaljujući nekim svojim stvarnim svojstvima, diferencijalnim obilježjima, i sami po sebi, u određenom kontekstu evocirati i potencirati neka značenja. (...) I lingvisti poput A. Martineta priznaju izvjesnu asocijativnu vezu u takvim slučajevima, što objašnjavaju artikularnim osobinama ovih glasova“ (Katnić-Bakaršić 1999: 80).

Ta je disocijacija otvorila put ka teoretizaciji onoga što će de Saussure definirati kao oznaku i označeno, *le signifiant* i *le signifié*.

Grana eksperimentalne fonetike povezana sa zanimanjem za antropofoniju također je doživjela važan razvoj u Rusiji krajem 19. vijeka mobilizirajući mnoge učenike Baudouina de Courtenaya. Zahvaljujući Abbéu Rousselotu, pioniru eksperimentalne fonetike, Sergey Bulich pokreće eksperimentalni laboratorij na Univerzitetu u Sankt Peterburgu, dok je drugi otvoren u Kazanju. Prerana smrt Kruszewskog u dobi od trideset godina privremeno je zaustavila ovo istraživanje, ali u ostatku Evrope naučnici nastavljaju sa radom kako bi od fonetike stvorili nezavisno polje istraživanja. Psihofonetika, s druge strane, nije bila neposredno povezana s tezom o dvije empirijski pristupačne grane fonetske nauke, već je imala za cilj da se bavi psihičkim utiscima koje ostavljaju stvarni govorni zvukovi u umovima i govornika i slušaoca. Ruski lingvist i fonetičar Nikolai Troubetzkoy, začetnik strukturalne fonologije, koji će s Jakobsonom i Kruszewskim osnovati Praški lingvistički kružok, bio je duboko impresioniran de Courtenayovim psihološkim konceptom fonema iako je lično pokušao da se oslobodi svih vrsta psihologizama u svojoj fonološkoj teoriji. De Courtenayov koncept psihofonetike će kasnije elaborirati njegov učenik Lev Vladimirovich Shcherba postulirajući da je nauka o psihofoneticici zapravo identična Praškoj fonološkoj školi.

Uporedo s proučavanjem govora u sinhroniji razvija se i studij dijalekata, koji ističu lokalne fonetske posebnosti. Budući da dijalektologija i fonetika imaju dodirnih tačaka, nije čudno što de Courtenay ulazi i u ovo polje istraživanja smatrajući da se dijalekti i poddijalekti mogu grupirati na osnovu dva smjera ili kriterija. Prvi je horizontalni smjer, geografski, topografski, poput dijalekata različitih zemalja, a drugi je vertikalni smjer, u kojem izdvajamo stratificirane varijante jednog lokalnog jezika (djeljivog npr. na klasnoj osnovi, društvenom statusu, zanimanju i obrazovanju itd.) (Piper 1998: 152). U ovim promišljanjima vidimo začetke budućih sociolingvističkih istraživanja o jezičkim varijantama ili registrima unutar jednog jezika: „Klasifikacija

jezika mora da uzme u obzir postojanje posebnih jezika različitih društvenih slojeva, različitih zanimanja, dozvoljenih i nedozvoljenih, i, pre svega, činjenicu da u različitim društvima postoje tajni govori ili žargoni – prestupnika, lopova, skitnica itd.“ (ibid. 82)

De Courtenay se bavi i primjenom lingvistike u drugim naukama čiji bi osnovni zadatak bio „osvetljavanje kulturne situacije putem jezičkih poređenja i (...) jezičkih podataka“ (ibid. 85). Primjenu lingvistike vidi u nekoliko domena: u didaktici, manje u retorici, a ponajviše u obučavanju gluho-nijemih, donekle i u politici (ibid. 86). De Courtenay je bio zagovornik i tzv. miješanih ali i vještačkih međunarodnih jezika suprotno stavovima Lajpciške škole na čelu sa Karlom Brugmannom. U odgovoru na Brugmannovu i Leskienovu “Kritiku vještačkih svjetskih jezika” de Courtenay je progovorio o značaju intelektualne angažiranosti i istupa akademske inteligencije u javnom prostoru „naglasivši da odgovornost lingviste ne bi smjela biti ograničena na akademski rad i naučno istraživanje, te da se od naučnika treba očekivati da zauzme stav u javnom životu“ (Koerner 1972: 680).

De Courtenay također zastupa tezu da svi govornici imaju tendenciju minimizirati napor u procesu govora. Osnovna pretpostavka je da, u odnosu na jezik, ljudski um radi u tri smjera: od centra prema van (npr. rad mišića uključen u govor ili proces fonacije), izvana prema unutra (percepcija i audicija), i u samom centru mozga (proces cerebracije ili jezičkog mišljenja). Svaki od tri aspekta podliježe tendenciji da ide putem najmanjeg otpora te da uz minimalan napor proizvede maksimalan učinak. Međutim, kada de Courtenayovi savremenici govore o lakoći kao faktoru koji određuje smjer jezičke promjene obično podrazumijevaju lakoću izgovora. Ali, de Courtenayov tretman ovog pitanja ide dublje te se u njemu vidi zametak poznatog principa jezičke ekonomije koji je pedesetih godina u savremenu lingvistiku uveo poznati francuski funkcionalist André Martinet (1955).

U oblasti morfologije de Courtenay termin *morfem* koristi u širem značenju označavajući njime i morfologiju riječi i rečenice, čime je također pripremio teren za Martinetovu teoriju o dvostrukoj jezičkoj artikulaciji. Za de Courtenaya je morfem elementarni glasovni niz koji je nositelj značenja tj. najjednostavniji psihičko-jezički element u zvučnom ruhu (Marković 2013). Proučavajući morfemske kao i morfonološke alternacije de Courtenay dolazi i do pojma fonema. Naime, morfonologija proučava raspodjelu glasova u različitim morfemima, njihove fonološke odnose, alternacije, kao i slučajeve neutralizacije distinktivnih karakteristika fonema uvjetovanih njihovim specifičnim položajem u riječi ili u morfemu:

„Prvi jezikoslovci koji su u zapadnoj kulturi uopće govorili o alternacijama glasova i glasovnim alternantama u današnjem smislu bili su prvaci Kazanjske škole. (...) Baudouin de Courtenay o alternacijama je predavao još u drugoj polovici 1870-ih. (...) Usput, skovao je u to doba termin *morfem*, a zajedno s Kruszewskim razradio je i termin *fonem*, koji je kao zamjenu za njem. *Sprachlaut* g. 1873. bio skovao Francuz A. Dufrique-Desgenettes. (...) Od Saussurea su Baudouin de Courtenay i Kruszewski preuzeli i termin *alternacija*. (...) Njemačko jezikoslovlje zakopano u dijakronijske glasovne znakove (njem. *Lautgesetz*) nije prepoznalo bitne vrijednosti poljskih radova, (...) stoga je pitanje bi li se one i kojom brzinom na zapadu proširile da ih nisu poduprli F. de Saussure i osobito Francuz A. Meillet“ (Marković 2013: 38-39).

De Courtenay je dao najistaknutiji doprinos razvoju moderne lingvistike uvođenjem teorije fonema kao apstraktne zvučne jedinice. Za razliku od funkcionalne koncepcije fonema i teorije distinktivnih obilježja koju će ponuditi Praška škola, de Courtenay je bio na pragu otkrića distinktivnog obilježja svojim učenjem o kinemama i akusmama kao dijelovima fonema, ali ih nije dovoljno elaborirao. Pod kinemom on podrazumijeva izgovornu ili fonacionu stranu jezičkog mišljenja, a pod akusmom najjednostavniji psihički element u oblasti slušne percepcije (Piper 1988: 203). On smatra da je fonem, iako apstraktan, jedinica koja objektivno postoji kao mentalna predstava, te da se promjene u jeziku trebaju posmatrati prevashodno kao psihološki fenomeni na individualnom planu (Simonato-Kokoshkina 2003: 243-244). Također, budući da je komunikacija ne samo individualno-psihološki, već nadasve psihosocijalni fenomen, te da se odvija među govornicima određene društvene zajednice, de Courtenay utvrđuje da fonemi svoju vrijednost u jeziku stižu tek kada čine dio živog govornog lanca poput morfema kao nositelja izvjesnih značenjskih predstava. De Courtenay prvi u lingvistici jasno razgraničava fonem od glasa, smatrajući prvi jezičkom jedinicom, a drugi govornom jedinicom. *Fonem* je za njega samo *psihički ekvivalent glasa* koji se kao takav nigdje ne ostvaruje: „ (...) u lingvistici treba na pravi način zameniti pojam „glasa“ pojmom njegovog psihičkog ekvivalenta, pojmom njegove psihičke predstave koju zovemo fonema. Jezički glasovi (...) pripadaju antropologiji... [koja] se u tom slučaju bavi perifernim pojavama, tj. fizičkim i fiziološkim pratiocima i koordinatorima predstava i ideja koje postoje u psihi“ (prema Piper 1988: 144). Roman Jakobson, koji se uz grofa Troubetzkoya smatra ocem fonologije i osnivačem Praškog lingvističkog kruga, odao je zahvalnost de Courtenayu na području razvoja fonologije (Jakobson 1960).

4. DE SAUSSURE I DE COURTENAY

Kako Koerner tvrdi, de Saussure je 1908. izrazio osobito žaljenje što većina naučnika sa Zapada ne poznaje ova dva lingvisti, referirajući se pritom na de Courtenaya i Kruszewskog. 60-ih godina 20. vijeka otkrivena je privatna korespondencija između de Saussurea i de Courtenaya u kojoj de Saussure u pismu iz 1889. spominje njihov susret sedam godina ranije, dok je i sam Emile Benveniste, francuski indoeuropeist i lingvist, potvrdio da su se dva erudita sastala u dva navrata u Parizu u tokom 1881. i 1882. u vrijeme održavanja sjednice udruženja *Société Linguistique de Paris* te moguće još nekoliko puta iste godine (Koerner 1972: 674). 70-ih godina prošlog vijeka N. A. Sljusareva objavljuje transkripciju dva pisma iz arhivskog fonda Akademije nauka SSSR-a u kojima Ferdinand de Saussure upućuje de Courtenayu izvjesna pitanja vezana za problem akcentuacije u litvanskom. Kako navodi Sljusareva, dva lingvisti su se upoznala mnogo ranije, već od 1881. na redovnoj sesiji pomenute asocijacije na kojoj je de Courtenay predstavio i radove svog saradnika Kruszewskog. Pored navedenog, de Courtenay je asocijaciji redovno slao primjerke svojih radova, te ih je de Saussure, u funkciji pomoćnog sekretara, zasigurno imao priliku pročitati (Sljusareva 1970-1972).

Iz svega navedenog može se izvući zaključak da su de Courtenayovi principi lingvističke analize pomogli de Saussureu u definiranju vlastitih teorijskih koncepata strukturalne lingvistike. Dalje, de Courtenay je i putem svog saradnika i učenika Kruszewskog, koji je ponnije pratio rad ženevskog kolege, saznao izvjesne informacije o njegovom radu i istraživanjima. S druge strane, zanimljivo je napomenuti da je upravo mladi Kruszewski, pod uticajem de Courtenaya, uticao na de Saussurea svojim idejama o dvije vrste morfosintaktičkih odnosa u formi asocijativnog povezivanja jezičkih jedinica: po sličnosti ili po kontingentnosti. U njima vidimo de Saussureovu poznatu dihotomiju kojom se u jeziku postuliraju dvije vrste odnosa, *in absentia* i *in praesentia*, u formi vertikalne ose (osa selekcije) i horizontalne ose (osa kombinacije), koje će Jakobson kasnije nazvati paradigmatskom i sintagmatskom osom. Osim navedenog, da Saussure je bio pod velikim uticajem de Courtenayovog istraživanja govornog jezika tj. njegove realizacije u sinhroniji. Također je prihvatio i njegov funkcionalni pristup analizi jezičkih elemenata kao i neke od ideja o semantički relevantnom karakteru fonema.

Zanimljivo je primijetiti da se, iako formirani u duhu historijsko-komparativne metode tog vremena, de Courtenay i de Saussure sve više suprotstavljaju glavnim principima mladogramatičarske doktrine. De Saussure, s jedne strane, naglašava valjanost, čak i primat sinhronijskog istraživanja jezika u odnosu na tradicionalni

historijski (dijahronijski) pristup. S druge strane, de Courtenay, kao empirist i praktični lingvist, odbacuje hipotezu o fonetskim zakonitostima koja je odražavala rigidnu pravilnost u procesu glasovnih promjena na temelju proučavanja dijalektalnih fonetskih varijacija (Koerner 1972: 668).

De Courtenayovu tehniku i metodologiju rada možemo opisati kao empirijsku i eksperimentalnu, za razliku od de Saussurea koji ne sprovi istraživanje na terenu već razvija kompleksan teorijski model. Ipak, oba erudita uvode u lingvistiku novu jezičku terminologiju, u čemu se svakako ističe de Saussure kojem danas dugujemo bogat terminološki aparat. Obojici je zajedničko istraživanje jezika na planu sinhronije, *la parole*, koje de Courtenay naziva statičkim proučavanjem jezika. Ipak, dva lingvisti ne negiraju značaj dijahronijske perspektive koju de Saussure (1971: 138) posmatra kao specifičan dio sinhronije: „(...) sve što je dijahronijsko u jeziku postoji samo kroz govor. U govoru se nalazi zametak svih promjena: svaku od njih najprije pokreće određeni broj pojedinaca prije nego što uđe u upotrebu”.

De Courtenay ne pridaje osobit značaj jasnom razlikovanju sinhronijskog i dijahronijskog principa, kao što je to činio teorijski orijentirani de Saussure, jednako kao što nije eksplicitno razlikovao fonetiku od fonologije, tj. artikulacijske i akustičke aspekte govornog čina od sistema distinktivnih obilježja u jeziku, što se u suštini svodi na de Saussureovu dihotomiju *langue-parole*: „Dakle, dijahronijski identitet dvije različite riječi kao što su *calidum* i *chaud* jednostavno znači da je jedna prešla u drugu kroz niz sinhronijskih identiteta u govoru (*la parole*), a da veza koja ih ujedinjuje nikada nije bila prekinuta uzastopnim fonetskim transformacijama (“*ibid.* 250).

U vezi s pitanjem sinhronije i dijahronije možemo utvrditi da, iako se de Courtenayova i de Saussureova stajališta ne mogu izjednačiti, ne smiju se ni precijeniti njihove razlike. U oba slučaja temeljna je podjela između promjenjivog (de Courtenayova dinamika vs. de Saussureova dijahronija) i nepromjenjivog (de Courtenayova statika vs. de Saussureova sinhronija). Na ovu razliku nadovezuje se de Courtenayov koncept historije koji ne uključuje samo promjenu, već i postojanost, dvije komplementarne strane jednog fenomena (Adamska-Salaciak 2008).

5. ZAKLJUČAK

Baudouin de Courtenay je bio ključna figura u razvoju opće i strukturalne lingvistike. Njegova promišljanja o jeziku i inovativna tehnika i metodologija oblikovali su način na koji razumijemo jezik i pristupamo njegovom proučavanju. Iako je od posebnog značaja njegov uticaj na Ferdinanda de Saussurea i Prašku lingvističku školu, njegovo

nasljeđe proteže se i na cijelu lingvističku zajednicu, ostavljajući dubok trag u razvoju moderne lingvistike. Njegova inovativnost i hrabrost da preispituje tradicionalne ideje o jeziku postavili su temelje za daljnji napredak lingvistike. Courtenayova metodologija, koja je uključivala empirijski pristup, terensko istraživanje i analizu govornih obilježja, pružila je nove smjernice za proučavanje govornog jezika. Courtenayova teorija fonema pomogla je razvoju de Saussureovog koncepta lingvističkog znaka kao spoja oznake i označenog. Njegovi radovi iz jezičke psihologije i fonetike naglasili su važnost psiholoških i mentalnih procesa u jezičkom izražavanju, te otvorili put neurolingvistici, psiholingvistici, eksperimentalnoj fonetici i fonologiji, dok su istraživanja iz oblasti leksike i primjene lingvistike utrla put razvoju leksikologije, sociolingvistike, teorije jezika u kontaktu i primijenjene lingvistike. Nadajmo se da će mu historija lingvistike podariti počasno mjesto koje, kao preteča savremene lingvistike, s pravom zaslužuje.

LITERATURA

1. Adamska-Salaciak, Arleta (2008), "Jan Baudouin De Courtenay's Contribution to Linguistic Theory", *Historiographia Linguistica*, 25(1-2), 25-60.
2. Archaimbault, Sylvee (2017), "De la philologie à la linguistique: l'éclatement d'une discipline", *Revue des études slaves*, 88(1/2), 25-49.
3. de Courtenay, Jan Nicieslaw Baudouin (1910), "Les lois phonétiques", *Rocznik Slawistyczny. Revue Slavistique*, 3, 57-82.
4. Jakobson, Roman (1960), "The Kazan school of Polish linguistics and its place in the international development of phonology", u: Jakobson, Roman, *Selected Writings II: Word and Language*, Mouton, The Hague, 3-34.
5. Katnić-Bakaršić, Marina (1999), *Lingvistička stilistika*, Open Society Institute – Center for Publishing Development, Budapest
6. Koerner, Ernst Frideryk Konrad (1972). "Jan Baudouin de Courtenay: His Place in the History of Linguistic Science", *Canadian Slavonic Papers. Revue Canadienne des Slavistes*, 14(4), 663-682.
7. Koerner, Ernst Frideryk Konrad (2004), *Essays in the History of Linguistics*, John Benjamins Publishing, Amsterdam & Philadelphia
8. Kovačević, Miloš (1989), "Osvrti i prikazi", *Književni jezik*, 18(1), 55-57.
9. Marković, Ivan (2013a), *Hrvatska morfonologija*, Disput, Zagreb
10. Marković, Ivan (2013b), *Uvod u jezičnu morfologiju*, Disput, Zagreb

11. Marković, Ivan (2015), "O grafemu i hrvatskoj abecedi", *Filologija*, 65, 77-112.
12. Martinet, André (1955), *Économie des changements phonétiques*, Éditions A. Francke, Berne
13. Mueller-Vollmer, Kurt, Markus Messling (2022), "Wilhelm von Humboldt", in: E. N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (summer edition 2022), Stanford
14. Piper, Predrag (1988), *Jan Boduen de Kurtene. Lingvistički spisi*, Biblioteka Anthropos, Novi Sad
15. de Saussure, Ferdinand (1971), *Cours de linguistique générale*, Ed. Bally et Sechehaye, Payot, Paris
16. Simonato-Kokoshkina, Elena (2003), "Une phonologie à base psychologique? Les conceptions de Baudouin de Courtenay et de Ščerba", *Cahiers Ferdinand de Saussure*, 56, 241-255.
17. Sljusareva, Natal'ya A. (1970-1972), "Lettres de Ferdinand de Saussure à J. Baudouin de Courtenay", *Cahiers Ferdinand de Saussure*, 27, 7-17.
18. Stankiewicz, Edward (1972), *A Baudouin de Courtenay Anthology. The Beginnings of Structural Linguistics*, Indiana University Press, Bloomington
19. Wakoulenko, Serhii (2021), "Jan Baudouin de Courtenay: l'abstrait et le concret de la langue", *Revue des études slaves*. 92 (2), 229-246.
20. Zečević, Vesna (1978), "Prilog razumijevanju fonemskih alternacija", *Filologija*, 8, 425-431.

BAUDOUIIN DE COURTENAY: PRECURSOR TO CONTEMPORARY LINGUISTIC THOUGHT

Summary

The paper examines the scientific contribution and creative work of the lesser-known Polish linguist, Baudouin de Courtenay (1845-1929), a distinguished Slavist and Indo-Europeanist. The paper discusses numerous aspects of his modernist theories and provides an overview of the most significant reflections on language that can be considered as precursors to contemporary linguistic thought. In his long academic career from the Kazan period to his engagement at the universities of Dorpat, Kraków, Saint Petersburg, and Warsaw, the paper highlights the various influences he exerted on the linguistic research of his time as well as on the later generations of linguists with a special reference to de Courtenay's influence on Ferdinand de Saussure and the development of general and structural linguistics. The paper examines the evolution and development of de Courtenay's thought in various domains such as the theory of phonemes and phonetic alternations, which positioned him as the forerunner of the Prague Linguistic Circle, psycholinguistic research and the definition of language as a psychosocial phenomenon, South Slavic dialectology and lexicology, as well as the study of the use of language in other sciences and disciplines.

Keywords: history of linguistics; polish slavic studies; Baudouin de Courtenay; Ferdinand de Saussure

Adresa autorice
Author's address

Dijana Kapetanović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
dijana.kapetanovic@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

TEME IZ ROMANSKE LINGVISTIKE (Uredile: Lejla Tekešinović i Alma Sokolija)

Ovaj tematski blok objedinjuje radove izložene na Okruglom stolu 2. *dan romanske lingvistike* koji je u organizaciji Odsjeka za romanistiku održan 25. februara 2023. godine na Univerzitetu u Sarajevu - Filozofskom fakultetu. Organizatorice i voditeljice Okruglog stola bile su prof. dr. Lejla Tekešinović i prof. dr. Alma Sokolija

Snežana Gudurić

FONETIKA I/S FONOLOGIJA: NA PRIMERIMA VOKALSKIH SISTEMA FRANCUSKOG, ŠPANSKOG, ITALIJANSKOG I RUMUNSKOG JEZIKA / PHONETICS I/S PHONOLOGY BASED ON EXAMPLES OF VOWEL SYSTEMS IN FRENCH, SPANISH, ITALIAN AND ROMANIAN LANGUAGES 99

Lejla Tekešinović, Emir Šišić

L'EMPLOI DU PRONOM *EN* DANS LE CORPUS ÉCRIT D'APPRENANTS ALLOPHONES / THE USE OF THE PRONOUN *EN* IN THE WRITTEN CORPUS OF ALLOPHONE LEARNERS 113

Ana Lalić

O IZVORIMA GOVORNOG (ITALIJANSKOG) JEZIKA U HISTORIJSKOJ
PERSPEKTIVI / ON THE SOURCES OF SPOKEN (ITALIAN) LANGUAGE
IN A HISTORICAL PERSPECTIVE 135

Nermina Čengić

POREDBENE FRAZEME U ANDRIĆEVOJ *PROKLETOJ AVLIJI*
I NJIHOVI ITALIJANSKI EKVIVALENTI / PHRASEOLOGICAL
UNITS CONTAINING SIMILES IN ANDRIĆ'S *DEVIL'S YARD*
AND THEIR ITALIAN EQUIVALENTS 151

Nerma Kerla

O PREVOĐENJU NEKIH KULTURNO SPECIFIČNIH ELEMENATA
ORIJENTALNOG PORIJEKLA U ITALIJANSKIM PREVODIMA
ANDRIĆEVOG ROMANA *NA DRINI ĆUPRIJA* / ON TRANSLATING
SOME CULTURE-SPECIFIC ELEMENTS OF ORIENTAL ORIGIN IN
ITALIAN TRANSLATIONS OF THE NOVEL *NA DRINI ĆUPRIJA*
BY IVO ANDRIĆ 173

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.99

UDK 81'34:811.131.1
81'34:811.135.1

Primljeno: 16. 10. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Snežana Gudurić

FONETIKA VS FONOLOGIJA: NA PRIMERIMA VOKALSKIH SISTEMA FRANCUSKOG, ŠPANSKOG, ITALIJANSKOG I RUMUNSKOG JEZIKA

U radu se razmatra odnos između fonetike i fonologije na primerima vokalskih sistema četiri romanska jezika – francuskog, španskog, italijanskog i rumunskog. Polazeći od tekovina Praškog lingvističkog kružoka i principa fonologije N. Trubeckojaja, koji je na temeljima de Sosirove strukturalne teorije i na opoziciji između jezika (*langue*) i govora (*reči – parole*) izgradio svoju teoriju o fonetici kao disciplini koja proučava materijalnu, tj. fizičku stranu minimalnih jezičkih jedinica kao elemenata govora (*reči*), koristeći se metodologijom prirodnih nauka, i o fonologiji kao o disciplini čiji su predmet interesovanja distributivna svojstva ograničenog broja minimalnih jezičkih jedinica – fonema, dakle elemenata koji pripadaju jeziku i koja u svojim istraživanjima primenjuje metodologiju svojstvenu lingvistici, sociologiji i psihologiji. Usporedni prikaz vokalskih sistema četiri romanska jezika pokazao je različite pristupe u klasifikaciji istovetnih ili veoma sličnih glasovnih realizacija, ali i sličnosti u samoj njihovoj prirodi. Istraživanje je pokazalo da su složeni sistemi nestabilniji i da teže da se redukuju, dok su oni jednostavniji stabilni. Pojedine alofone realizacije u jednom ili više jezika javljaju se kao punopravni fonemi u sistemu nekog drugog, dok se neke, prisutne u spontanom govoru ali ne i u fonološkom sistemu određenog jezika, pojavljuju kao fonematske jedinice u nekom drugom jeziku.

Ključne reči: fonetika; fonologija; vokalski sistemi; romanski jezici

1. UVOD

Jasnu distinkciju između fonetike i fonologije ustanovio je početkom XX veka ruski lingvista Nikolaj Trubeckoj (N. Troubetzkoy)¹ polazeći od dve premise: prve, po kojoj je u osnovi (među)ljudske komunikacije govorni čin, koji se odvija na određenom mestu i u određenom trenutku i druge, po kojoj osobe (govornik i slušalac)² koje govore o određenoj temi upotrebljavaju isti jezik (Troubetzkoy 1939).³ Primenjujući ove dve premise na učenje F. de Sosira (de Saussure 1972) o distinkciji između jezika (*langue*) i govora (ili *reči – parole*), kao i o onoj koja razdvaja jezički izraz (*signifiant*) od onoga što on označava (*signifié*) (Saussure 1906) Trubeckoj pravi jasnu razliku između proučavanja glasova i glasovnih nizova koji pripadaju govornom činu, od onog koje se bavi glasovima (opšteg) jezika. Ipak, bilo bi netačno tvrditi da je Trubeckoj u ovim svojim stavovima bio apsolutno revolucionaran. Pre njega su de Sosirovi učenici A. Meje (A. Meillet 1936), Š. Baji (Ch. Bally 1926. i 1937) i A. Seše (A. Sechehaye 1908) ukazivali na potrebu razlikovanja „nauke o glasovima govora“ od „nauke o glasovima jezika“ (Troubetzkoy 1939: 5). A još pre njih, J. B. de Kurtene (J. B. Courtenay) zagovarao je razgraničenje deskriptivne fonetike u dva pravca: prvi bi za cilj imao proučavanje fizičke prirode glasova u neposrednim komunikativnim situacijama (tj. bavljenje konkretnim glasovima kao fizičkim pojavama), dok bi polje istraživanja drugog bili fonički signali kojima se služe govornici jedne jezičke zajednice (Troubetzkoy 1939).

Konačno razgraničenje između proučavanja glasova jezika (*langue*) i glasova govora (ili *reči – parole*) doneo je Prvi međunarodni kongres lingvista u Hagu (1928) u kojem su sastavljači programa (R. Jakobson, S. Karčevski i N. Troubetzkoy)⁴ naglasili da od učesnika Kongresa očekuju radove iz ove dve oblasti, kao i radove koji se odnose na „zakovitosti strukturisanja fonoloških sistema, koje bi podrazumevale ne samo opis glasova pojedinih fonoloških sistema, već njihov istorijski razvoj“ (Troubetzkoy 1939: 5)⁵. Već 1929. publikovana su prva dva toma Radova Praškog lingvističkog kružoka, koji su u potpunosti bili posvećeni nauci o „glasovima jezika“,

-
1. Zanimljivo je da je Trubeckoj svoje kapitalno delo, nastalo na osnovu autorovog proučavanja blizu 200 fonoloških sistema, posvetio svom prijatelju Romanu Jakobsonu, takođe Rusu u egzilu.
 2. Danas bismo rekli *sagovornik*.
 3. „...il faut que toutes deux possèdent le même langage » (Troubetzkoy 1939: 1). Teorija govornog čina (ili govornih činova) dobila je svoj puni zamah mnogo kasnije, tek krajem XX i početkom XXI veka.
 4. Reč je o članovima tzv. Praškog lingvističkog kružoka, osnovanog 1926.
 5. Nismo uspeli da dodemo do originalnog programa, pa smo podatak preuzeli iz Troubetzkoy (1939).

odnosno fonologiji.⁶ Definišući konačno odnos između fonetike i fonologije Trubeckoj navodi da fonetika, budući nauka o fizičkim svojstvima glasova, treba da se u svojim istraživanjima osloni na metode svojstvene prirodnim (i tehničkim) naukama, dok će se fonologija, kao nauka o glasovima jezika (odnosno, jezičkog sistema) služiti lingvističkim, sociološkim i psihološkim metodama istraživanja.

Nauka o jeziku je tokom druge polovine XX i početkom XXI veka u osnovi prihvatila ovako utemeljenu distinkciju između fonetike i fonologije, pri čemu se ove dve discipline nikako nisu mogle oštro odvojiti jedna od druge. Naime, foneme kao jedinice koje proučava fonologija, razlikuju se prema svojim distinktivnim obeležjima, koja zapravo predstavljaju njihove fonetske (akustičko-artikulacione) karakteristike. Stoga ne iznenađuje što su se autori, govoreći o fonologiji, oslanjali na fonetiku i obrnuto. Primetno je da su oni koji su se bavili komparativnim studijama (P. Bec 1971, C. Tagliavini 1937, I. Jordan 1965)⁷ primat davali istorijskom razvoju fonoloških sistema jezika, posmatrajući ih prevashodno kroz vreme, pri čemu ipak nisu mogli da ostave po strani fonetiku *govora (reči – parole)*, koja je imala svoje zakonitosti i koja se ogledala posebno u kombinatoričkim fenomenima koji su neposredno uticali na promene u posmatranim sistemima. S druge strane, autori koji su se u naznačenom periodu bavili istraživanjima glasovnih osobenosti jednog jezika, (P. Delattre 1966, B. Malmberg 1962, L. Costamagna i A. Batinti 2002, E. Alarcos Llorach 2015⁸)⁹ posmatrali su njihove fonološke sisteme prevashodno sa aspekta fonetske prirode glasova, odnosno sa aspekta njihovog ponašanja u glasovnom nizu.¹⁰ Tek početkom ovoga veka pojavila su se izdanja u kojima se komparativno proučavaju savremeni romanski jezici (npr. F. de Castro Juvenico 2020. ili koautorski udžbenik *Panromanic – Manuale di intercomprensione fra lingue romanze*, izdanje Zanichelli, 2022).

Novi zamah fonetsko-fonološkim proučavanjima jezika dala su tehnička otkrića druge polovine XX veka, posebno ona vezana za računarske programe za akustičku

6. Daleko od toga da su svi savremenici delili entuzijazam Trubeckoj, Jakobsona i Karčevskog; videti u vezi s tim rad V. Doroševskog (W. Doroszewski) „Langue et parole“ u *Prace Filologiczne* XIV, 1930, kao i radove Svita (Sweet) i Jaspersena (Jaspersen). Zanimljiv je i pokušaj Cvirnera (E. Zwirner) da uvede termin „fonometrija“ koji bi obuhvatio i fonetiku i fonologiju (E. Zwirner i K. Zwirner, *Grundfragen der Phonometrie*, Berlin 1936).

7. Navedeni su samo neki autori, lista je svakako dugačka za svaki od pomenutih jezika.

8. Španska kraljevska akademija izdala je 2011. *Novu gramatiku španskog jezika*, treći tom: *Fonetika i fonologija (Nueva Gramática de la Lengua Española*. Volumen III. Fonética y Fonología; Madrid). Nas su ovde zanimali pojedinačni autori, a ne same publikacije.

9. Videti prethodnu fusnotu.

10. Ovaj pristup je naročito došao do izražaja u nastavi stranih jezika.

analizu (i kasnije sintezu) glasovnih nizova. Radovi mnogih istraživača doveli su do svakako jedinstvene studije P. Ladefogda i I. Medisona *The Sounds of the World's Languages* (Ladefoged & Maddieson 1996), u kojoj autori, opisujući akustičko-artikulaciona svojstva glasova jezika kojima se danas služe govornici na svim kontinentima, zapravo govore o njihovim fonološkim sistemima, alofonima i kombinatoričkim varijantama. Sličan pristup zagovarao je u prvoj polovini XX veka E. Cvirner u okviru svoje „fonometrije“ (Zwirner 1936).

Kakav bi danas bio odnos između fonetike i fonologije na nivou više jezika koji pripadaju istoj jezičkoj grupi? Da li bi pristup nužno morao biti istorijski (što je tendencija na svim kursevima uporednih studija romanskih jezika) ili bi on mogao biti i sinhronijski, vezan za sadašnji trenutak?

Na primeru četiri romanska jezika pokušaćemo da pokažemo do koje mere se danas ove dve lingvističke discipline preklapaju, odnosno da ukažemo na fluidnost granica između fonema i fona kako u okviru jednog, tako i u ravni više posmatranih jezika. S obzirom na tehnička ograničenja koja se postavljaju pred jedan članak, kao ilustracije svojih stavova daćemo samo po nekoliko primera za koje smatramo da najbolje odslikavaju određene datosti.

2. ZAŠTO FONETIKA vs FONOLOGIJA?

Naslov rada je odabran upravo zato da pokaže metodološku različitost dve discipline, mada ni onaj koji bi ih doveo u sastavni odnos (fonetika i fonologija) ne bi bio pogrešan, budući da obe jedino u sinergiji daju potpune informacije o onome što je sistemsko (fonološki sistem) i o onome što je neposredna realizacija (priroda i ponašanje glasova u glasovnim nizovima). Ako fonetiku definišemo kao disciplinu koja se bavi *prirodom* minimalnih materijalnih elemenata / jedinica ljudskog govora,¹¹ onda je fonologija grana koja proučava distribuciju minimalnih elemenata / jedinica ljudskog govora, definisanih na osnovu opozicija njihovih distinktivnih obeležja.

I kao što je Trubetzkoy rekao pre skoro stotinu godina, istina, nešto drugačijim rečima, ovde zapravo imamo opoziciju onoga što pripada opštem jezičkom nivou, odnosno onome što nazivamo standardnim (ili bolje: standardizovanim) jezikom i onoga što jeste (iz)govor(e)ni jezik, oličen u neposrednom govornom činu. Kako normativna fonologija posmatra sistem kao zatvoren skup jedinica, ona nužno odražava

11. Upotrebljavamo termin *minimalna materijalna jedinica* kako bismo izbegli svaku vezu sa distributivnim pravilima njene upotrebe ili sa bilo kakvim morfosintaksičkim ili semantičkim sadržajem.

prethodno stanje. S druge strane, fonetika savremenog jezika beleži promene u fonološkim sistemima, prateći istovremeno fonem kao jedinicu sistema, njegovu koartikulacionu varijantu (ili varijante – alofone), položaj u glasovnom nizu i položaj u sintaksičkoj strukturi.^{12.}

3. FONOLOŠKI SISTEM vs GLASOVNI SISTEM U FRANCUSKOM, ŠPANSKOM, ITALIJANSKOM I RUMUNSKOM JEZIKU

Fonološki sistem bilo kog jezika, a ovde govorimo o francuskom, španskom, italijanskom i rumunskom, predstavlja podskup glasovnog sistema kako u širem (ljudski govor uopšte) tako i u užem smislu (glasovi koje produkuju govornici jedne jezičke skupine^{13.}). Stoga se mora napraviti jasna razlika između glasovne jedinice, s jedne strane (koja se može, ali i ne mora poklapati s opštim tipom nekog fonema^{14.}), i fonološke jedinice, s druge. Suprasegmentalna obeležja (akcenat i intonacija) takođe utiču kako na samu akustičko-artikulacionu prirodu glasova, tako i na njihovu ulogu u glasovnim nizovima. Ovde se, međutim, nećemo posebno baviti ovim obeležjima.

Sistemi beleženja glasovnih nizova posmatranih jezika različito su koncipirani, ali se uslovno mogu svesti na sisteme za beleženje fonema unutar svakog fonološkog sistema ponaosob. Sva četiri posmatrana romanska jezika imaju različite fonološke sisteme, koji se u pojedinim elementima preklapaju, a što zavisi od svakog jezika ponaosob. Istorijska osnova im je ista – vulgarni latinski, ali su im različiti supstrati i superstrati^{15.}, ili ako ih ima i zajedničkih, nisu delovali u istom vremenskom periodu. Za francuski su to galski i germanski (*frankisk – francique*), za španski – iberijski, keltski, baskijski i arapski, za italijanski etrurski, a za rumunski – dački (dačanski), trački (tračanski), slovenski i turski^{16.}

Fonološki sistem bilo kog jezika, pa i ovih koji su predmet našeg interesovanja, sastoji se iz najmanje dva podsistema – vokalskog i konsonantskog. Uz ova dva, gra-

12. Položaj u sintaksičkoj strukturi zanimljiv je za oblast fonetike i fonologije samo u kontekstu prozodijske odnosno suprasegmentalne karakterizacije fonema i/ili fona.
13. Upotrebljavamo termin *skupina* kako bismo naglasili da to ne mora biti jezička zajednica, već i neka druga skupina, npr. dijalekatska zajednica u okviru jednog jezika.
14. Na primer, glas koji se proizvodi uvlačenjem vazduha, a koji se beleži kao ccccccc.... ne odgovara nijednom opštem tipu fonema u posmatranim jezicima, dok su alofoni kombinatoričke varijante opštih fonema.
15. Pitanje adstrata za sada ostavljamo otvorenim, iako npr. pozajmljenice iz engleskog unose nove artikulacije u jezike koji prihvataju agnlicizme, ali te artikulacije nemaju status fonema.
16. U ovom poslednjem videti posebno u *Les Celtes carpato-danubiens et le problème du substrat du roumain – Actes du XVIIème congrès international de linguistique et philologie romanes.*

matike pojedinih jezika izdvajaju u posebne sisteme poluvokale, kao i diftonge i poliftonge.

3.1. Vokalski sistemi francuskog, španskog, italijanskog i rumunskog jezika

I pored zajedničkog pretka, vokalski sistemi unutar fonoloških sistema savremenih romanskih jezika pokazuju međusobne značajne razlike. Za razliku od klasičnog latinskog koji je imao sistem od 5 vokala, zasnovan na opoziciji po kvantitetu – kratak vokal / dug vokal i 3 diftonga (*poena*, *caelum*, *auricula*¹⁷), predak romanskih jezika – vulgarni latinski prvo je redukovao diftonge u monoftonge, a onda je počeo da stvara opozicije zasnovane na boji (timbru) vokala (otvoren/zatvoren). Svaki od današnjih romanskih jezika je dalje samostalno razvijao svoj (fonološki pa samim tim i) vokalski sistem.

Francuski vokalski sistem je kroz istorijski razvoj¹⁸ došao do današnjih 16 vokalskih fonema (a, α, e, ε, o, ɔ, ø, œ, i, u, y, ə + nazalni ã, õ, ẽ/ œ̃), koje se međusobno razlikuju prema opozicijama: a) oralnost / nazalnost (*paix* [pe]/*pain* [pɛ̃], *las* [la]/*lent* [lã], *saut* [so]/ *son* [sõ]); b) stepen aperture (zatvoren / otvoren vokal: o/ɔ, e/ε, ø / œ : *fée* – *fait*, *sotte* – (*il*) *saute*, *jeûne* – *jeune*); 3) mesto tvorbe (prednji / zadnji : *patte* – *pâte*); 4) zaobljenost / nezaobljenost : ø, œ / e, ε.

Dužina vokala u francuskom je kombinatorička, odnosno fonetska i vezana je za naglašen zatvoren slog (*laver* – (*il*) *lave*, (*il*) *lit* – (*ils*) *lisent*, *route* – *rouge*, *sous* – *sourd*).

Francuski poseduje i tri poluvokala koji nastaju na osnovu iza zatvorenih vokala [i, u, y] u kombinaciji sa drugim vokalima. U popisu fonoloških jedinica, francuski nema diftonga niti poliftonga, iako se u govornom lancu *aérer* [aeRe], pogotovo u brzom govoru, prva dva vokala izgovaraju u jednoj emisiji bez oštrog prelaza, što u potpunosti odgovara diftonškoj akustičko-artikulacionoj realizaciji.

17. Postojao je u klasičnom latinskom još jedan diftong – *eu* (*neuter*⁶ nijedan (od dvojice⁷)).

18. Od kojih su najznačajnije etape: 1) romanska diftongacija (otvoreni e / o u otvorenom naglašenom slogu (= it; ≠ rum; /šp.) : *piet*, *cœur*) ; 2) propadanje nenaglašenih vokala u finalnom slogu: *morte* – *mort*, *porto* – *port*, osim -a → e : *porta* – *porte*, *rosa* – *rose*; 3) galska diftongacija (zatvoreni e / o u otvorenom naglašenom slogu (= rum; ≠ it. /šp.): *flore* – *flour* – *fleur*, *fede* – *feid* – *foi*, zatim a u otvorenom slogu → -e (preko diftonga ai, koji se sačuvao pred nazalnim suglasnikom : *manu* – *main*, *pane* – *pain*); 4) čuvanje proto-romanskog vokalizma (fonološka opozicija između e/ε et o/ɔ (=it, ≠ šp.) : *regarderai* / *regarderais*; *Paule* / *Paul*); 5) zatvaranje e,i u hijatusu (*filia(m)* – *filya* (*fille*), *vinea* – *vinia* – *vinya* (*vigne*), 6) protetički vokal ispred grupe s+okluziv (epenteza) (=šp, ≠ ital, roum.) : *école*, *espérer*, 7) gubljenja nenaglašene penultime: *camera* – *cam`ra*, *homine(m)* – *om`ne*; 8) pomeranje unapred (ka palatumu) mesta izgovora dugog [u] - [y] : *mūru* – *mur*, *puru* – *pur*, *nudu* – *nu*; 9) tri nazalizacije : *tant* / *mont/vin*. Pri tom ne treba zaboraviti i uticaje supstrata (galski) i superstrata (franački).

Kao što smo napred naveli, normativna fonologija, uz normativnu ortoepiju, teško da može dati aktuelnu sliku govora (*reči – parole*), odnosno, ona definiše prethodno stanje koje se održava do naredne veće (ili manje) promene koja će se ustaliti i samim tim nagnati gramatičare da redefinišu dotadašnju normu.

U francuskom govornom jeziku danas se uočavaju sistemске promene koje ozbiljno dovode u pitanje njegov opšteprihvaćeni standardni fonološki sistem.

Na prvom mestu, upitan je broj vokalskih fonema, koji je ubedljivo najveći od svih romanskih jezika danas. U savremenom govornom francuskom, međutim, primećuje se značajna redukcija ovog broja. Iz govorne upotrebe nestaje opozicija prednje [a] / zadnje [ɑ], koja se polako prebacuje na opoziciju kratak vokal / dug vokal, tako da izvorni govornici danas u Francuskoj u rečima *tache* i *tâche* artikulišu isti tipa vokala /A/, ali ga produžuju u slučajevima kada je potrebno napraviti razliku između dva značenja, pod uslovom da to nije moguće ustanoviti na osnovu konteksta. I opozicija otvoren vokal / zatvoren vokal (*fêe – fait, sotte – (il) saute*) polako nestaje, pogotovo u slogovima koji nisu pod akcentom, a zamenjuju je ili dužina (ako je u pitanju zatvoren vokal u zatvorenom slogu) ili češće kontekstualna identifikacija. I broj nazalnih vokala se smanjuje, pri čemu je *œ* nestalo čak i iz savremenih udžbenika francuskog jezika (kao, uostalom, i zadnje *a*), dok se u govoru mladih primećuje identifikacija nazalnih vokala *ã, õ*. Razlog redukcije sistema je vrlo jednostavan i uvek isti – jezička ekonomija. Budući da se *œ* javlja u malom broju reči, a da tamo gde je najfrekventniji (u obliku neodređenog člana muškog roda *un*) ima strogo određenu sintaksičku poziciju, zamena ovog glasa njegovom nezaobljenom varijantom neće dovesti do šuma u komunikacionom kanalu.

Ostaje otvoreno i pitanje diftonga. Naime, činjenica je da će fonološki sistem delovati jednostavnije ukoliko se izbegnu sve moguće kombinacije dva vokala koji se izgovaraju u jednom dahu (emisiji) pri čemu se jedan skraćuje do krajnjih granica, a drugi zadržava trajanje. Skraćeni vokal se na spektrogramu uglavnom vidi kao tranzicioni glas¹⁹, a kombinacija sa vokalom na koji se oslanja u akustičkoj fonetici jeste definisana kao diftonška. Dakle, sa artikulaciono-akustičke tačke gledišta, svaka kombinacija poluvokal + vokal u francuskom jeziku jeste jedan tip diftonga, pri čemu su te diftonške kombinacije ograničene na formulu *zatvoren vokal + vokal*.

S fonetske tačke gledišta, dakle, vokalski podsistem fonološkog sistema savremenog francuskog u primeni (kroz govorne činove, odnosno govor ili *reč*), brojao bi manje jedinica od onog koji stoji u normativnoj fonologiji. S druge pak strane, svaka fonološka jedinica podložna je varijacijama u zavisnosti od neposrednog okruženja

19. Stoga ga pojedini autori nazivaju i glajdom (*glide*).

(i suprasegmentalnih obeležja), ali će se te varijacije uvek kretati u opsegu prepoznatljivosti za određen fonem²⁰.

Italijanski jezik danas svakako ne predstavlja jedinstven jezički korpus u zbiru akustičko-artikulacionih i suprasegmentalnih obeležja. Dijalekatski vrlo razuđen, ali normativno strogo određen, savremeni italijanski je direktan potomak latinskog jezika. Glasovne promene koje je pretrpeo tokom istorijskog razvoja²¹: generisale su u savremenom standardnom italijanskom jeziku vokalski sistem od 7 jedinica /a, e, ε, i, o, u/ perceptibilnih u naglašenom (madre / sarà; edicola / c'è; prima / colibrì; come / **otto**, com**ò**; ultimo), koji se redukuje na 5 /a, e, i, o, u/ u nenaglašenom slogu.

Italijanski jezik je, nasuprot svom pretku latinskom i savremeniku francuskom, razvio sistem od čak 20 diftonga (avrai, dei, sei [sei], noi, poi [pɔi], causa, Europa, reuma [rɛuma], piano [pjano], pensieroso, ieri [jeri], fiore, pioggia [pjɔddʒa], più, quando [kwando], quello [kwelo], guerra [gwɛrra], qui [kwi], quotidiano [kwotidjano], vuoto [wɔto]) kojima se pridružuju i tri triftonga (continuiamo [kontinwjamɔ], requie [rekwje], miei [mjei]).

Nazalizacija je kao i u latinskom (*angor*) kombinatorički fenomen (= rum, šp / ≠ fr. (port.): anche ['aŋ.ke], andare [ãn.'da:re]).

Ovakvo postavljen vokalski sistem ipak ostavlja nekoliko pitanja otvorenim. Na prvom mestu je reč o opoziciji otvoren / zatvoren vokal, odnosno o doslednosti njenog javljanja na čitavom italijanskom govornom području. Pored toga, u brzom govoru, u prozodemama se često gubi jasna razlika između artikulacije otvorenog i zatvorenog tipa glasa, odnosno govornici artikulišu medijalni tip, koji je dovoljan da, u datom kontekstu, prenese odgovarajuću poruku. Kao i u francuskom, kontekstualni okvir, s jedne strane, i prepoznatljiv opšti tip fonema, s druge, dovoljni su za osnovnu jezičku funkciju – komunikaciju, a jezička ekonomija će nemilosrdno eliminisati svaki višak i dodatni napor u okviru govornog čina.

20. To znači da će se formantska struktura glasa kretati u frekvencijskim okvirima u kojima se taj glas percipira kao određeni tip fonema.

21. Kao najvažnije zakonitosti koje su dovele do današnjeg oblika vokalskog sistema italijanskog jezika mogle bi se nabrojati sledeće: 1) romanska diftongacija u otvorenom naglašenom slogu (= fr; / šp.) : *piede, cuore, pietra, fuoco* (za razliku od *porta, festa*); 2) čuvanje protoromanskog vokalizma (fonološka opozicija e/ε et o/o (=fr., ≠ esp.) : e / è; pero / però (cf. mesto akcenta); 3) čuvanje finalnih vokala i nestanak svih latinskih finalnih konsonanata (vokalske finale) : *mare, leggere, amico*; 4) nema protetičkog vokala ispred konsonantskih grupa tip s+okluziv (*scuola, sperare, stendere* (=rum, ≠ šp, fr.); 5) zatvaranje romanskih pretoničkih é, ó u i, u (*mesura* → *misura*, *molino* → *mulino*).

Otvoreno je i pitanje broja diftonga, odnosno klasifikacije fonoloških jedinica u okviru diftonških kombinacija. Pitanje je, naime, da li bi se ceo sistem pojednostavio kada bi *j* i *w* dobili status poluvokala, kao što je to slučaj u francuskom. Sa artikulaciono-akustičke tačke gledišta, kombinacije sa *j* i *w* pripadaju istom opštem tipu artikulacija, prepoznatljivih u odgovarajućim frekvencijskim okvirima. Međujezičke ili čak međudijalekatske nijanse još uvek ne izlaze iz takvih opštih okvira.

Španski jezik je razvio daleko jednostavniji vokalski sistem od prethodna dva jezika. Mnogobrojne glasovne promene²² koje su pogodile ovaj jezik, dale su rezultat od 5 vokalskih fonema /a, e, i, o u/ i 13 diftonga (na osnovu /i/ : j+vokal, vokal+j – diablo, tierra, adiós, ciudad, bailar, seis, hoy; i na osnovu /u/ : w+vokal, vokal+w – cuatro, puerta, antiguo, ruido, causa, deuda) u savremenom španskom standardnom jeziku.

Broj od pet vokalskih jedinica odgovara broju kakav je imao i njegov predak latinski i predstavlja sistem koji teško da se može redukovati. S druge strane, 13 diftonških jedinica bi se u sistemu moglo pojednostaviti ukoliko bi se primenio princip svojstven francuskom, uz napomenu da se u francuskom zatvoreni vokal uvek javlja kao prvi elemenat diftonga (s tačke gledišta fonetike, a ne fonologije), dok se u u španskom on može javiti bilo kao prvi, bilo kao kao drugi elemenat u diftonškoj kombinaciji. Uvođenjem poluvokala kao fonološke jedinice, broj fonema u fonološkom sistemu bi se povećao za dva, ali bi se u potpunosti izgubili diftonzi.

Rumunski jezik zauzima posebno mesto u porodici romanskih jezika budući da je od ostalih romanskih zemalja geografski odvojen. Specifičan položaj, poseban istorijski kontekst i osobeni supstrati i superstrati uslovlili su i donekle drugačiji razvoj rumunskog²³ u odnosu na druge savremene romanske jezike

22. Među kojima su najznačajnije: a) propadanje finalnih nenaglašenih vokala (comedere – comer, videre – ver, legale – leal); 2) pojava protetičkog vokala (epenteza: schola – escuela, stella – estrella); 3) diftongacija u otvorenom i zatvorenom naglašenom slogu (populu(m) – pueblo, petra(m) – piedra porta – puerta); 4) konfuzija e/i (+sinkopa) (viridem – verde, vindicare – vengar); 5) lat. -u → o (decimum – diezmo, dominicum – domingo); 5)
23. Od mnogobrojnih glasovnih promena koje su pogodile vulgarnolatinske vokale izdvojićemo samo najznačajnije: 1) zatvaranje lat. o (*frontem* > *frunte*); 2) lat. nenaglašeni a, e → [ə] (ã) (*casa* > *casá* [ˈkasə], respondere - *răspunde*); 3) latinski naglašen vokal → [i] (*canto* > *cânt* [kint], *ventus* > *vânt* [vint] (cf. izgovor u ruskom i poljskom); 4) diftongacija (moline – moară, flore – floare, *petra* – *piatră*, *coda* – *coadă*); 5) asimilacija (sinereza: *caballu* > *caalu > **cal**; hijatus se toleriše između zatvorenih vokala (*fientia* > *ființă*) i između otvorenog i zatvorenog vokala (videti npr. oblike prezenta glagola *a auzi* < *audire*); 6) stvaranje velikog broja poliftonga (stëlla

Savremeni standardni rumunski jezik raspolaže vokalskim sistem od 7 fonemskih jedinica, od kojih su čak četiri velarne²⁴ - *o, u, ă [ə], î / â [i]* (om, urs, ăsta, înger, (limba) sârba). Prema stepenu aperture, otvoreno je *a*, dok u srednje spadaju *e, o* i *ă*. Dva tipa */l/* i *u* su zatvoreni, kao i u ostalim jezicima.

Četiri poluvokala (*e, j, o, w*) predstavljaju fonološke jedinice, koje tvore brojne diftonge i triftonge u kombinaciji sa različitim vokalima.

U govornom jeziku, na kraju reči posle suglasnika izgovara se oslabljena varijanta poluvokala */j/* na kraju reči posle suglasnika – */j/* : (actori, tu mergi, pantofi).

Jasno je da se rumunski, što se tiče odnosa prema klasifikaciji fonoloških jedinica, približio francuskom – poliftonzi nisu izdvojeni kao poseban podsistem u okviru fonološkog sistema, već predstavljaju kombinatorne varijante sa poluvokalima. Ostao je ipak nejasan status oslabljene varijante */j/* – da li je treba tretirati kao oslabljeni poluvokal ili kao alofon vokala */i/*.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Kada se uporede vokalski sistemi četiri romanska jezika vrlo je uočljivo da, i pored očiglednih razlika u popisu fonema, oni na fonetskom planu imaju mnogo dodirnih tačaka. S fonetske tačke gledišta, zajednički su im opšti tipovi vokala, svi poznaju diftonške kombinacije (iako im je status u okviru fonološkog sistema različit), svi imaju bar po dva ista tipa poluvokala (*w, j*), iako ih tako ne definišu u svojim fonološkim sistemima. Italijanski i rumunski imaju i triftonge.

Kombinatoričke varijante pojedinih vokalskih fonema u jednom jeziku (npr. nazalizovani vokali u španskom, italijanskom i rumunskom), mogu se javiti kao pune fonematske jedinice u drugom (npr. nazalni vokali u francuskom).

S druge strane, pojedine glasovne realizacije, koje su svojstvene govornicima jednog jezika, ali su potpuno izvan njegovog fonološkog sistema, javljaju se kao fonemi u drugom. Takav je primer artikulacije [ə], koja u francuskom i rumunskom funkcioniše na nivou fonema, dok u italijanskom i španskom predstavlja samo propratnu glasovnu realizaciju u okviru nekog konkretnog govornog čina i izvan njega ne postoji.

Jednostavni vokalski sistemi su izrazito stabilni (npr. španski), dok složeni pokazuju tendenciju pojednostavljivanja (francuski). Normativna fonologija definiše prethodno jezičko stanje, dok fonetika prati prirodu minimalnih materijalnih govornih

> stea, stëlla-illa > steaua, leone – leu, *põtë(b)a(s) > puteai (imperfekta); 7) lat. -i u množini čuva se ispred grupe -str (nostri – noștri), a slabi u ostalim slučajevima (lupi – lupi [lup]).

24. Ili post-medijalne, posteriorne u odnosu na medijalno a.

jedinica u trenutku njihove realizacije. Fonološki sistemi, koliko god izgledali stabilni, podložni su promenama kako u vremenu tako i u prostoru, ali te promene su dugotrajne i obično podrazumevaju akciju i reakciju – ako se nešto na jednoj strani izgubi, nadomestiće se na drugoj (na primer, gubljenje francuskog zadnjeg *a* dovelo je do funkcionalne uloge dužine vokala u kontekstima u kojima je potrebno napraviti razliku između leksema tipa *patte* i *pâte* ili *tache* i *tâche*).

Iako se u ovom radu nismo posebno bavili istorijskim razvojem fonoloških sistema četiri romanska jezika, na osnovu zakonitosti navedenih u fusnotama, lako je uočljiva sličnost u njihovim istorijskim razvojem, ali su krajnji rezultati do kojih se došlo veoma različiti, što zbog nespornih razlika, što zbog različitog ugla posmatranja istih jezičkih datosti.

Uparedna istraživanja romanskih, slovenskih ili nekih drugih jezika uvek imaju i svoj teorijski i primenjeni značaj. Ukoliko se spoje slika istorijskog razvoja i savremeno jezičko/govorno stanje, dobija se jasniji uvid u nastanak i razvoj određene grupe jezika, bolje se razumeju uzroci i posledice pojedinih jezičkih pojava, a moguće je i predvideti pravac u kojem će se promene dalje kretati u posmatranim jezicima. Ovo je značajno i iz perspektive maternjeg jezika, jer se i u njemu mogu uočavati i pratiti isti ili slični fenomeni, a svest o promenama u sopstvenom jeziku je u osnovi njihovog prihvatanja. Svi ovi elementi zajedno razvijaju svest o jeziku kao entitetu u neprestanom kretanju.

Zašto je važno proučavanje savremenih romanskih jezika, sa svih aspekata, ne samo kroz prizmu njihovih fonoloških sistema i fonetskih zakonitosti? Ono na prvom mestu omogućava njihovo lakše međurazumevanje, a samim tim otvara odjednom više prozora sa više perspektiva, omogućavajući svakome od nas da bolje razume drugog, kao i da onom drugom bolje objasni sebe.

LITERATURA:

1. Alarcos Llorach, Emilio (2015), *Fonología española*, Gredos, Madrid
2. Bally, Charles (1926), *Le langage et la vie*, Payot, Paris
3. Bally, Charles (1937), "Synchronie et diachronie", *Vox romanica*, 2, 345-352.
4. Bec, Pierre (1970-1971), *Manuel pratique de philologie romane*, tome I, II, Éditions A. & J. Picard, Paris
5. Costamagna, Lidia, Antonio Batinti (2001), *Fonetica e fonologia della lingua italiana*, Edizioni Guerra, Perugia

6. de Castro Juvencio, Fabio (2001), *Elementos de Gramática Comparativa entre Cinco Lenguas Románicas: Portugués, Español, Francés, Italiano, Rumano – una guía para la intercomprensión*, Zampieri
7. Iordan, Iorgu (1965), *Introducere în lingvistica romanică*, (În colaborare cu Maria Manoliu), Editura Didactică și Pedagogică, București
8. Ladefoged, Peter, Ian Maddieson (1996), *The Sounds of the World's Languages*, Blackwell, Oxford
9. Meillet, Antoine (1936), *Linguistique historique et linguistique générale*, I–II, (1921–37), Klincksieck, Paris
10. Menéndez Pidal, Ramon (1926), *Orígenes del español*, Espasa-Calpe, S.A.
11. Saussure de, Ferdinand (1972), *Cours de linguistique générale*, Édition critique préparée par Tullio de Mauro, Payot, Paris
12. Sechehaye, Albert (1908), *Programme et méthodes de la linguistique théorique: psychologie du langage*, Champion, Paris
13. Tagliavini, Carlo (1937), *Grammatica comparata delle lingue neolatine. Fonetica storica*, Gruppo Universitario Fascista, Padova
14. Trubetskoi, Nikolai Sergeevich (1949), *Principes de phonologie*, Librairies Klincksieck, Paris
15. Zwirner, Eberhard, Kurt Zwirner (1936), *Grundfragen der Phonometrie*, Verlag, Metten & Co., Berlin
16. Ferrera, Susana Benavente, Francisco Calvo del Olmo, Erika Hilde Frisan, Veronica Manole, Karine Marielly Rocha da Cunha, Hugues Sheeren (2022), *Panromanic. Manuale di intercomprensione fra lingue romanze*, Zanichelli editore S.p.A, Bologna

PHONETICS VS PHONOLOGY BASED ON EXAMPLES OF VOWEL SYSTEMS IN FRENCH, SPANISH, ITALIAN AND ROMANIAN LANGUAGES

Summary

The paper deals with the relationship between phonetics and phonology using examples from the vowel systems of four Roman languages – French, Spanish, Italian, and Romanian. Starting from the principles of the Prague Linguistic Circle and N. Trubetzkoy's Phonology Theory, which built his theory of phonetics as a discipline studying the material of physical aspects of minimal linguistic units as speech

elements and using the methodology of natural sciences, and of phonology as a discipline concerned with the distributive properties of a limited number of minimal linguistic units i.e. phonemes, elements belonging to language and which applies methodologies specific to linguistics, sociology and psychology in its research. A comparative analysis of the vowel systems of the four Roman languages revealed different approaches in classifying identical or very similar vocal realizations, but also similarities in their nature. The research showed that complex systems tend to be less stable and tend to reduce, while simpler ones are more stable. Certain allophonic realizations in one or more languages appear as full-fledged phonemes in the system of another language, whereas some other realizations, present in spontaneous speech but not in the phonological system of a specific language, emerge as phonemic units in another language.

Keywords: phonetics; phonology; vowel systems; Roman languages

Adresa autorice
Author's address

Snežana Gudurić
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
snezana.guduric@ff.uns.ac.rs

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.113

UDK 811.133.1'367.62

Primljeno: 16. 8. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Lejla Tekešinović, Emir Šišić

L'EMPLOI DU PRONOM *EN* DANS LE CORPUS ÉCRIT D'APPRENANTS ALLOPHONES

Le pronom *en* est généralement décrit dans la littérature comme un pronom adverbial bien que la valeur adverbiale ne soit qu'une parmi toute une série de fonctions qu'il peut exercer. C'est un pronom dont l'usage est très divers et complexe. C'est pourquoi il n'est pas étonnant que les étudiants de français aient souvent des difficultés à maîtriser l'usage de ce pronom et surtout à identifier sa fonction syntaxique dans un contexte donné. Puisque cette forme présente des spécificités syntaxiques et sémantiques que l'on ne retrouve pas dans la langue bosnienne, notre premier objectif est d'approfondir nos connaissances sur ce sujet. Dans la première partie de l'article, nous exposerons donc plus en détail la description grammaticale, à savoir nous présenterons de nombreuses fonctions syntaxiques de la forme *en* à partir des exemples pris dans les grammaires et dans deux romans de Stendhal. Nous mettrons ensuite l'accent sur l'analyse d'exemples dans le corpus écrit *Didacquis* (n = 156), qui comprend des travaux d'étudiants allophones (n = 54) répartis en trois stades (post-initial PI, intermédiaire INT et avancé haut AH). Notre objectif est de déterminer dans quelle mesure ce pronom est représenté dans le corpus mentionné et dans quelles fonctions syntaxiques il apparaît le plus souvent, c'est-à-dire dans quelle mesure les étudiants maîtrisent réellement son usage. Cette analyse inclura également des exemples dans lesquels l'utilisation de ce pronom est absente ainsi que des exemples dans lesquels son utilisation est erronée. Les résultats de cette recherche seront d'autant plus précieux que nous n'avons trouvé aucun travail sur l'acquisition de la forme *en* par des apprenants de FLE. De toute façon, les conclusions auxquelles nous aboutirons dans ce travail peuvent nous aider à améliorer la qualité de l'enseignement de la grammaire de FLE quand il est question de la forme mentionnée et de son acquisition.

Mots-clés: pronom *en*; fonctions syntaxiques; stade PI; stade INT; stade AH; allophone

1. INTRODUCTION

Le pronom *en* est généralement considéré comme jouant le rôle d'un syntagme introduit par *de* (Grevisse & Goosse 2008). En effet, en dehors des expressions figées et de l'emploi comme attribut, *en* correspond à un syntagme en *de*, qu'il s'agisse de la préposition ou de l'article indéfini (*du, de la, des* et *de*) qui incorpore historiquement la préposition *de* (Abeillé & Godard 2021: 1025). La forme *en*, comme le remarquent Riegel et al. (1999: 198), apparaît dans diverses constructions pronominales où elle reprend le sens lexical de son antécédent. Ainsi, dans la phrase *Pierre a deux enfants*, on peut enchaîner par - *Vous en avez, vous aussi ? / Vous en avez combien ? / Jean n'en a qu'un. / Jean en a trois. / Jean n'en a pas*, où *en* renvoie chaque fois au sens lexical du mot *enfant*.

L'objet de cette recherche concerne donc cet ancien adverbe de lieu¹ dont le fonctionnement, assez complexe et diversifié, est présenté dans la première partie de ce travail. Ensuite, nous présenterons le corpus que nous avons exploité. Il s'agit du corpus écrit d'apprenants allophones intitulé *Didacquis*. La partie centrale de cet article constitue l'analyse de ce pronom dans les exemples trouvés dans les écrits des étudiants.

2. FONCTIONS SYNTAXIQUES DU PRONOM EN

Le pronom *en* est toujours attaché à un verbe, à savoir il suit le verbe à l'impératif et précède les autres formes verbales. Il est aussi toujours invariable, qu'il ait pour antécédent un masculin, singulier ou pluriel ou bien un féminin, singulier ou pluriel. Du point de vue syntaxique, le pronom *en* correspond à plusieurs fonctions. Dans la partie suivante, nous en donnerons quelques exemples à partir d'extraits des romans *Le Rouge et le Noir* (RN) et *La Chartreuse de Parme* (ChP) de Stendhal dont le premier fait partie de la lecture obligatoire dans la Licence 2 et 3 de l'enseignement de FLE.

En effet, le pronom *en* peut être utilisé en tant que:

1. D'où l'appellation de *pronom (personnel) adverbial* ou d'*adverbe pronominal*. Abeillé & Godard (2021: IX-4) parlent plutôt de *la proforme EN*, en appelant *proformes* les expressions dont l'interprétation est dépendante du contexte: «Un syntagme nominal comme *le livre de Paul* permet de désigner une entité qui a la propriété d'être un livre. En revanche, un syntagme comme *celui de Paul*, avec la proforme *celui*, ne peut rien désigner hors contexte. Les proformes incluent les pronoms, une catégorie mieux reconnue par la tradition grammaticale, mais elles relèvent de catégories morphosyntaxiques variées (adverbe, déterminant etc.)»

2.1. Complément de nom

«Tous ces marchands de toile me portent envie, j'**en** ai la certitude, ...» (RN :18)

→ ..., j'ai la certitude **de cela** : c'est le complément du nom *la certitude*.

«Il ne vit que ses fils aînés, espèces de géants qui, armés de lourdes haches, équarri-
ssaient les troncs de sapin, ... Tout occupés à suivre exactement la marque noire
tracée sur la pièce de bois, chaque coup de leur hache **en** séparait des copeaux
énormes.» (RN: 22)

→ ..., chaque coup de leur hache séparait des copeaux énormes **de la pièce de
bois**: c'est le complément du nom à savoir du groupe nominal *des copeaux énormes*.

Cependant, *en* est exclu s'il s'agit d'un complément de caractérisation: *Il a exigé
un homme de forte constitution.* > * *Il en a exigé un homme.* (Grevisse & Goosse
2008: par. 676, c)

Quand *en* correspond à un complément de nom, il peut être en concurrence avec
le déterminant possessif. Parfois, les deux formes sont possibles avec la même inter-
prétation:

*J'aime beaucoup cette ville et j'**en** connais tous les vieux quartiers. /... et je
connais tous **ses** vieux quartiers.* (Grevisse & Goosse 2008: par. 609, c)

*Ce parfum, j'**en** aime l'odeur. / J'aime **son** odeur.* (Abeillé & Godard 2021:
1036)²

2.2. Complément d'un adjectif attribut

Dans cet emploi *en* est placé devant le verbe copule:

«..., aux yeux d'un Parisien, cette grâce naïve, pleine d'innocence et de vivacité,
serait même allée jusqu'à rappeler des idées de douce volupté. Si elle eût appris ce
genre de succès, Mme de Rênal **en** eût été bien honteuse.» (RN: 18)

→ ..., Mme de Rênal eût été bien honteuse **de cela**: c'est le complément de l'ad-
jectif *honteuse*.

2. Mais, comme le remarquent Abeillé & Godard (2021: 1036), il existe certaines restrictions. Ainsi *son* est préféré pour un complément humain (*Paul, je connais son père. / J'en connais le père.*) tandis que *en* est seul possible pour un infinitif (*Paul a la volonté de réussir. → Paul **en** a la volonté. * Paul a sa volonté.*) ou une subordonnée (*Nous admettons la possibilité que Paul soit en retard. → Nous **en** admettons la possibilité. * Nous admettons sa possibilité.*) et pour le complément d'un nom de quantité (*Ces livres, j'**en** ai lu une dizaine. * J'ai lu leur dizaine.*) ou de proportion (*Ce livre, j'**en** ai lu la moitié. * J'ai lu sa moitié.*)

«En revanche, le comte Norbert lui semblait admirable de tous points. Julien était tellement séduit, qu'il n'eut pas l'idée d'**en** être jaloux et de le haïr, parce qu'il était plus riche et plus noble que lui.» (RN: 270)

→ ..., qu'il n'eut pas l'idée d'être jaloux **de lui (du comte Norbert)**: c'est le complément de l'adjectif *jaloux*.

«Se trouvait-elle seule un instant avec lui, elle le voyait visiblement embarrassé. Elle **en** était inquiète, car son instinct de femme lui faisait comprendre que cet embarras n'était nullement tendre.» (RN: 49)

→ Elle était inquiète **de cela (de l'embarras de Julien)**: c'est le complément de l'adjectif *inquiète*.

L'attribut peut aussi être un syntagme nominal. Son complément en *de* se pronominalise par *en* de la même façon (Abeillé & Godard 2021: 1033):

Paul est maire de ce village depuis vingt ans. → *Paul **en** est maire depuis vingt ans.*

Paul demeure un fervent partisan de cette réforme. → *Paul **en** demeure un fervent partisan.* *Joseph est le gardien de notre immeuble.* → *Joseph **en** est le gardien.*

2.3. Complément de pronom (numéral ou indéfini) sujet logique (ou réel) ou objet direct

Les exemples suivants pris dans la grammaire de Grevisse & Goosse (2008: par. 676, e) montrent cet emploi:

*On manquait de porteurs; il s'**en** présenta un.* → ..., *il se présenta un **de porteurs***: c'est le complément de pronom numéral sujet réel.

*Oh! les beaux fruits que vous avez, donnez-m'**en** quelques-uns.* → ..., *donnez-moi quelques-uns **de ces beaux fruits*** : c'est le complément de pronom indéfini objet direct.

*Parmi ces conditions, l'expérience **en** a dévoilé quelques-unes.* → ..., *l'expérience a dévoilé quelques-unes **de ces conditions***: c'est le complément de pronom indéfini objet direct.

*De ces quatre formes essentielles du drame, les Anciens **en** ont connu trois.* → ..., *les Anciens ont connu trois **de ces quatre formes essentielles du drame***: c'est le complément de pronom numéral objet direct.

Le complément nominal est redondant dans l'exemple suivant pris dans la langue familière:

*Que j'**en** trouve encore une, de montre!* (ibid.)

2. 4. Complément de verbe

Employé en tant que complément de verbe, *en* est soit le complément circonstanciel, soit le complément d'objet.

2.4.1. Complément circonstanciel

Il peut s'agir du complément circonstanciel d'instrument, de lieu ou de cause comme le montrent les exemples suivants:

«[Le père de Julien] alla chercher une longue perche pour abattre des noix, et l'**en** frappa sur l'épaule.» (RN: 23)

→ ... il le frappa **de cette longue perche** sur l'épaule : c'est le complément circonstanciel d'instrument.

«Sur le revers de la feuille il dessina le gros archiduc ; un soldat français lui donnait un coup de baïonnette dans le ventre, et, au lieu du sang, il **en** sortait une quantité de blé incroyable.» (ChP: 5)

→ ..., il sortait une quantité de blé incroyable **du ventre de l'archiduc** (une quantité de blé incroyable sortait **du ventre de l'archiduc**): c'est le complément circonstanciel de lieu.

«La marquise del Dongo, ajoutait-il, était alors dans tout l'éclat de sa beauté : ... Dieu voulut que je fusse tellement saisi de cette beauté surnaturelle que j'**en** oubliai mon costume.» (ChP: 6)

→ ... que j'oubliai mon costume **de cela, de cette beauté surnaturelle**: c'est le complément circonstanciel de cause.

2.4.2. Complément d'objet indirect

«M. le comte est plein de bontés pour moi, reprit Julien, je l'**en** remercie, ...» (RN: 274)

→ ..., je le remercie **de cela / de bontés qu'il a pour moi**: c'est le complément d'objet indirect du verbe *remercier*.

«Le marquis n'aime pas les écrivailleurs, je vous **en** avertis; c'est sa seule antipathie.» (RN: 286)

→ ..., je vous avertis **de cela**: c'est le complément d'objet indirect du verbe *avertir*.

«Mon Dieu, monsieur le comte, dit Julien, s'il s'agissait d'abattre un arbre de quatre-vingts pieds de haut, de l'équarrir et d'**en** faire des planches, je m'en tirerais bien, j'ose le dire; ...» (RN: 274)

→ ..., s'il s'agissait d'abattre un arbre de quatre-vingts pieds de haut, de l'équarrir et de faire des planches **de l'arbre** / et de faire **de l'arbre** des planches : c'est le complément d'objet indirect du verbe *faire*.

En ce qui concerne les locutions verbales, elles sont senties comme un tout et nous pouvons les considérer comme des verbes (Wartburg & Zumthor 1958: par. 104; Riegel et al. 1999: 492). Dans l'exemple suivant il s'agit donc aussi de la fonction du complément d'objet indirect :

«...; au lieu de se moquer de la misère de ces braves soldats, on **en** eut pitié, et on les aima.» (ChP: 8)

→ ..., on eut pitié **de la misère de ces braves soldats**: c'est le complément d'objet indirect du verbe à savoir de la locution verbale *avoir pitié de*.

2.4.3. Complément d'objet direct comportant l'article partitif ou indéfini

On emploie également le pronom *en* pour renvoyer aux compléments d'objet direct: *As-tu du feu / de la monnaie / des voisins ? - Oui, j'**en** ai.* (Riegel et al. 1999: 201)

«Cette idée le consolait de ses malheurs qu'il croyait grands, et redoublait sa joie quand il **en** avait.» (RN: 30)

→ ..., et redoublait sa joie quand il avait **de la joie** : c'est le complément d'objet direct comportant l'article partitif du verbe *avoir*.

«..., mais son mari ne lui offrant jamais d'argent pour ces voyages, c'était sa belle-sœur, l'aimable comtesse Pietranera, qui lui **en** prêtait.» (ChP: 13)

→ ..., c'était sa belle-sœur, l'aimable comtesse Pietranera, qui lui prêtait **de l'argent** : c'est le complément d'objet direct comportant l'article partitif du verbe *prêter*.

Dans l'exemple - *On lui **en** donne du frais*. l'article partitif est présent devant l'adjectif mais sans le nom³. (Grevisse & Goosse 2008: par. 676, a 1°).

3. Grevisse & Goosse (2008: par. 676, a 1°) donnent les exemples où l'antécédent n'est pas exprimé quoiqu'il détermine l'accord de l'adjectif : en raconter une bonne (où *histoire* est facile à suppléer). - *Vous en avez de bonnes, vous !* (Ce que vous faites ou dites est surprenant), en faire de belles (sous-entendu sottises). - Il vous en fera voir de belles (il vous donnera du souci), *en conter*, *en dire de belles* (des choses incongrues), *en dire de belles sur qqn* (des choses déplaisantes).»

Certains compléments introduits par *de* ne peuvent être représentés par *en*. C'est le cas des compléments de manière: *Il a fait cela de sa propre initiative. * Il en a fait cela.* De même, pour le complément de *se composer*: ** Ces trois parties, le roman s'en composait déjà dans le manuscrit.* La substitution n'est guère possible non plus quand les verbes sont pris au figuré: ** Vous deviez être mort de faim ! Oui, j'en étais mort.* (Grevisse & Goosse 2008: par. 676, a 2°)

2. 5. Complément d'agent

Dans cet emploi le pronom *en* est le complément d'agent du verbe à la voix passive:

«Julien entra, sans dire un seul mot, chez les ouvriers indiqués par les adresses; il remarqua qu'il **en** était reçu avec respect, ...» (RN: 267)

→ ... ; il remarqua qu'il était reçu avec respect **de ces ouvriers**: il remarqua que *ces ouvriers* le recevaient avec respect.

«La position morale où il avait été toute sa vie se renouvelait chez M. le maire de Verrières. Là, comme à la scierie de son père, il méprisait profondément les gens avec qui il vivait, et **en** était haï.» (RN: 48-49)

→ ..., il méprisait profondément les gens avec qui il vivait, et était haï **de ces gens (des gens avec qui il vivait)** : *ces gens (les gens avec qui il vivait)* le haïssaient.

2. 6. Sujet logique (ou réel) d'un verbe impersonnel

L'exemple suivant montre que le pronom *en* peut aussi être employé en tant que sujet réel dans la construction impersonnelle:

Tous les livres sont-ils là? Non, il en manque. (Grevisse & Goosse 2008: par. 676, a 1°)

→ *Non, il manque des livres.* À savoir : **Des livres manquent.**

2. 7. Attribut

Dans cet emploi le pronom *en* représente un nom sans article ou précédé d'un article indéfini ou partitif. Grevisse & Goosse (2008: par. 676, b) donnent les exemples suivants:

Peut-être faut-il distinguer ici ce qui est poésie de ce qui n'en est pas. → ... *de ce qui n'est pas poésie.*

J'appelle «histoires» ce qui n'en est pas. → ... *ce qui n'est pas «histoires».*

Est-ce de l'or ou n'en est-ce pas? → ... *ou n'est-ce pas de l'or?*

Il avait la sereine douceur ... des hommes qui ne sont pas nés pour être des amants, veulent pourtant en être et n'en seront jamais. → ... veulent pourtant être des amants et ne seront jamais des amants.

On croyait entendre travailler des mineurs. On discutait si c'en était ou pas. → On discutait si c'était des mineurs ou pas.

*En peut représenter aussi un syntagme prépositionnel marquant l'appartenance: Êtes-vous de mes amis ou n'en êtes-vous pas ? Mais on ne dit pas : * Êtes-vous de mon avis ou n'en êtes-vous pas ? * Êtes-vous de bonne constitution ou n'en êtes-vous pas ? (ibid.)*

Nous pouvons donc constater que le pronom *en* peut occuper plusieurs fonctions mais il faut noter aussi qu'il peut n'en avoir aucune. En effet, dans un grand nombre d'expressions *en* a une valeur imprécise comme dans celles-ci : *s'en aller, en vouloir à qqn, en imposer, en rester là, il en est (ainsi, de même, autrement, etc.), il s'en faut de beaucoup*, etc. (Grevisse & Goosse 2008: par. 679, a). Dans ces expressions verbales figées, *en* est sans antécédent et la plupart du temps inanalysable (Abeillé & Godard 2021: 1026-1027).

3. MÉTHODOLOGIE ET CORPUS

Comme nous l'avons déjà évoqué, notre étude comprend un corpus qui comporte les productions écrites en français par des apprenants bosniens. Ce à quoi nous visons dans ce sous-chapitre est d'expliquer aussi les raisons pour lesquelles nous avons choisi des sujets et dans quelles conditions les rédactions ont été faites. Nous consacrons également une partie de ce sous-chapitre à l'explication plus détaillée des problèmes que nous avons rencontrés au cours de l'échantillonnage des données ainsi qu'aux autres difficultés que nous avons eues dans la préparation de ce travail. Le recueil des données, c'est-à-dire la collecte des récits écrits a été fait en Département de français, à la Faculté des lettres et sciences humaines durant l'année académique 2016/2017 (le semestre de printemps: février-juillet). Au total, nous avons recueilli 156 copies ($n = 156$) de 54 apprenants ($n = 54$). Toutes les rédactions ont été écrites au stylo après quoi nous les avons transcrites à l'ordinateur. Dans ce cas, il s'agit d'une transcription dactylographiée à l'aide du support numérique (Testenoire 2017). Nous avons respecté l'originalité des écrits et les avons transcrits de manière qu'ils restent authentiques (y compris toutes les erreurs comme l'ajout ou l'omission d'une

lettre ou bien les erreurs de langue). Indiquons que nous avons respecté tous les ponctèmes (Rastier 2002), c'est-à-dire les signes de ponctuation dans le corpus lors de la transcription. Nous respecterons aussi ces signes quand nous donnerons des exemples. Dès le début de cette étude, nous nous sommes intéressé à des réalisations des tâches écrites en milieu « naturel » visant toujours l'enregistrement des données authentiques. Cet enregistrement des données est sollicité par l'enquêteur même et il est le seul à connaître les objectifs et les hypothèses de l'étude. Notons qu'il s'agissait d'un travail délicat, car il n'était pas toujours facile de lire l'écriture des apprenants qui était parfois presque illisible. Certes, nous avons toujours réussi à déchiffrer toutes les lettres écrites. Les tâches employées dans ce corpus sont toutes centrées sur une écriture communicative qui a pour but la transmission du message et du contenu de la part des apprenants. Pour nous référer aux apprenants, nous utiliserons leurs initiales. Ils nous ont autorisés à procéder ainsi.

Bien évidemment, nos apprenants étaient conscients que tout cela n'avait qu'un seul but, à savoir scientifique. Nous avons donné six sujets différents à rédiger aux étudiants de deuxième et de troisième année de Licence. Il s'agit de trois sujets narratifs et trois sujets argumentatifs sur les thèmes actuels et quotidiens tels que les études, les voyages, la vie quotidienne des étudiants. D'abord, nous montrons les sujets donnés aux apprenants que nous observerons dans le corpus ainsi que le nombre des textes recueillis pour chaque sujet:

Tableau 1: Sujets pour la rédaction et le nombre d'apprenants

Textes narratifs	Nombre d'apprenants
<i>Racontez le voyage qui vous a le plus profondément impressionné.</i>	33
<i>Évoquez les plus beaux souvenirs de votre enfance.</i>	30
<i>La période scolaire : était-elle la plus jolie de votre vie ? Racontez vos expériences!</i>	26
Textes argumentatifs	Nombre d'apprenants
<i>Faire les études à l'étranger : une idée qui vous séduit?</i>	30
<i>Les nouvelles technologies ont-elles changé votre vie et comment? Racontez en donnant des exemples.</i>	11
<i>La sincérité est-elle toujours souhaitable?</i>	26

Dans le tableau suivant, nous regroupons le nombre de copies des textes narratifs et argumentatifs rédigés:

Tableau 2: Types de texte et le nombre de apprenants

Type de texte	Nombre de textes
Texte argumentatif	86
Texte narratif	70

En conséquence, nous n'avons pas dû organiser un lieu ou un moment spécial de la collecte, mais nous avons fait appel à nos apprenants plusieurs fois en leur demandant d'être nombreux lors de la récolte des données autant que possible. L'enquêteur leur a seulement donné quelques consignes techniques n'entrant pas dans les détails pour que les processus de rédactions soient spontanés et sans aucune contrainte. Nous, en tant qu'enquêteur, nous leur avons indiqué qu'ils devraient écrire un texte aussi élaboré que possible avec autant de détails que possible. Ils n'ont pas pu utiliser les grammaires et les dictionnaires ou n'importe quelle autre aide pour rédiger. C'est la raison pour laquelle nous considérons que le déroulement de recueil des données s'est produit dans des conditions naturelles et spontanées. L'essentiel était de produire des textes en français aussi élaborés que possible de sorte que les informateurs étaient libres d'ajouter ou d'exclure certains détails pour respecter toujours le sujet de la rédaction. Les apprenants ont eu au total 60 minutes pour rédiger. Cependant, certains ont terminé avant l'heure indiquée, tandis que les autres avaient besoin de plus de temps. Nous avons laissé les apprenants élaborer leurs idées jusqu'à ce qu'ils nous aient dit avoir terminé et rendu les textes. Quelques apprenants ont à la fin rendu des rédactions très courtes et avaient dit qu'ils n'étaient pas tout simplement inspirés pour que la longueur de leurs textes soit pertinente et suffisamment adéquate au sujet. Or, nous avons inclus tous les textes, qu'ils soient courts et/ou inachevés. Nous devons préciser que les étudiants qui ont participé à cette étude se situent sur trois stades selon l'échelle de Bartning & Schlyter (2004): le post-initial (PI), l'intermédiaire (INT) et l'avancé haut (AH). Par conséquent, nous nous appuyons sur ces études dans le déroulement de l'acquisition chez des apprenants bosniens, car nous avons constaté que le niveau de français de nos apprenants ne correspond pas toujours au CECRL. Selon Tyne également (2012 : 297), les niveaux préconisés par le CECR et ceux assignés par les contributions des études sur l'acquisition ne correspondent pas forcément. D'après cet auteur, la manière de déterminer le niveau des apprenants n'est en

effet pas identique. Le CECR regroupe l'inventaire des actes que les apprenants sont censés réaliser, alors que les stades établis par les chercheurs – acquisitionnistes cherchent à rendre compte du fonctionnement linguistique du système en place. En conséquence, la répartition sur les niveaux faite à la base de la durée de l'apprentissage ne s'est pas avérée très pertinente et c'est la raison pour laquelle nous avons opté pour le critère «des profils grammaticaux» de Bartning & Schlyter (2004).

3.1. Les six stades d'après Bartning & Schlyter (Lund et Interfra)

Dans cette section, notre but est d'expliquer les caractéristiques linguistiques de tous les six stades appelés aussi les itinéraires acquisitionnels ou les parcours développementaux (Bartning & Schlyter 2004). Ces itinéraires ont été établis grâce aux profils grammaticaux de Pienemann (1998) et ensuite répartis en plusieurs stades. Chaque stade représente un profil grammatical typique d'un apprenant à un moment donné de son développement. Les traits caractéristiques de ces stades sont morphosyntaxiques et discursifs (la structuration des énoncés – structuration nominale ou verbale), la morphologie verbale, le système temporel et modal, l'accord dans le syntagme nominal, la subordination et aussi les connecteurs discursifs. Bartning (1997a) a conçu le répertoire des stades de l'appropriation du français, inspiré par la séquence proposée par Klein & Perdue (1997). Ce travail a été finalisé dans Bartning & Schlyter (2004). Afin d'établir les stades d'acquisition, ces deux auteures ont examiné les domaines syntaxiques responsables du développement en français L2/LE. Elles proposent les points suivants:

- la structuration de l'énoncé et la primauté des énoncés averbaux nominaux ou à base verbale; la flexion du verbe et l'accord sujet-verbe;
- l'évolution du système temps-mode-aspect (TMA);
- la prédication à l'aide de la structure *c'est*;
- la forme et la place de la négation;
- le développement du syntagme nominal;
- la subordination.

Nous constatons que ce modèle est similaire à la proposition fondée par Véronique (1992, 1997). Après avoir examiné les stades d'acquisition d'apprenants suédois de français L2 dans les domaines de l'accord et de la morphologie verbale, du développement du système temps-mode-aspect ainsi que d'autres marqueurs, Bartning & Schlyter (2004) ont implanté six stades d'acquisition du français. La séquence obtenue

nue a été classée de façon suivante : stade initial → stade post-initial → stade intermédiaire → stade avancé bas → stade avancé moyen → stade avancé supérieur. Nous présenterons plus en détails ces stades dans ce qui suit parce qu'ils sont une référence directe pour notre étude ayant réparti les apprenants selon la même échelle.

Il s'agit de six stades sur le développement de la morphologie du temps et de l'aspect en français langue seconde chez des enfants monolingues et bilingues dans l'étude:

1. Stade 1 (initial): Deux formes de base (par défaut) sont en usage variable: une forme finie courte *avant, je joue* et une forme non-finie longue et *il donne*. L'emploi des indicateurs temporels de base comme *avant/après* est également visible.

2. Stade 2 (post-initial): Le marquage de la valeur du passé avec le passé composé est présent: '*Aux V-e*' (*il a donné, il a suivi*) ainsi que l'émergence de quelques formes isolées de l'imparfait: les auxiliaires *était, avait*. Les apprenants recourent aux formes préfabriquées comme *c'est* et *il y a*. Les subordinations temporelles avec *quand* et de la causale avec *parce que* sont introduites ainsi que les verbes modaux *je peux, je veux*. Nous pouvons noter l'absence d'accord au pluriel au présent (*ils prend*) perçue comme une surgénéralisation et dû au fait que le pluriel est dans la plupart des cas inaudible (*il parle-ils parlent*).

3. Stade 3 (intermédiaire): La plupart des contextes du passé sont marqués morphologiquement. L'apparition de l'imparfait qui est moins fréquent que le passé composé et remarquée et il est restreint à quelques lexèmes : *était, avait, voulait*, etc. La forme de base courte persiste, surtout dans des contextes imperfectifs : *j'ai fait des promenades, mais il pleut tout le temps*. Les subordinées causale, temporelle, complétive, relative sont plus fréquentes. L'interlangue est plus systématique et régulière dans ce stade.

4. Stade 4 (avancé bas): L'imparfait se répand sur les verbes dynamiques, le plus-que-parfait apparaît de même que le futur simple dans quelques cas isolés. Tous les contextes du passé sont marqués. L'accord en nombre est attesté mais non pertinent pour les verbes irréguliers à la troisième personne du pluriel: *ils sort, ils prend*. L'emploi des pronoms clitiques est pertinent devant le verbe auxiliaire. Les négateurs autres que: *rien, personne, jamais* sont employés.

5. Stade 5 (avancé moyen): Toutes les formes verbales sont stables; le plus-que-parfait est utilisé de manière quasi standard, le futur simple est employé de façon plus variée et spontanée ainsi que le conditionnel et le subjonctif.

6. Stade 6 (avancé haut): La morphologie verbale conforme à la langue cible est utilisée ainsi que des propositions complexes. Nous notons une maîtrise complète de l'accord au pluriel du présent. L'emploi natif des connecteurs logiques est présent et

l'utilisation du conditionnel et du plus-que-parfait est stable dans tous les contextes obligatoires.

4. ANALYSE DU CORPUS

L'analyse que nous avons faite dans la première partie nous confirme toute la complexité grammaticale du pronom *en* et nous aide à mieux comprendre son fonctionnement et son interprétation dans un contexte donné. Certes, une étude contrastive (par rapport à la langue bosnienne, dans notre cas) serait dans ce sens bienvenue, pourtant, comme les dimensions de ce travail sont limitées, c'est le but que nous nous proposons pour la prochaine recherche. Dans cette partie du travail, nous allons donc mettre l'accent sur l'analyse des exemples dans notre corpus à partir des stades mentionnés précédemment. Nous allons d'abord présenter les emplois erronés du pronom *en*. Ensuite, nous allons analyser ceux qui sont corrects pour terminer avec les exemples où le pronom est absent.

A) Stade PI (emplois erronés):

1) Là, j'ai rencontré un garçon qui fait l'étude de la langue française. Il était très content. Il ne savait pas français, mais il voulait **EN** apprendre. (...) C'est très belle langue d'amour et j'**EN** aime beaucoup. (A.S.4)

Emploi correct: *Il ne connaissait pas le français mais il voulait l'apprendre. (...) et je l'aime beaucoup.*

B) Stade INT (emplois erronés):

2) Faire les études à l'étranger est une bonne expérience, non seulement pour les étudiants des langues, mais aussi pour des autres étudiants. Mais, je trouve que c'**EN** est beaucoup plus important pour moi que pour mon amie qui est étudiante de l'économie. (D. H. 51)

Emploi correct : *Mais, je trouve que c'est beaucoup plus important (...).*

3) Quand j'étais petite, ma vie était remplie de joie. Mes parents et mon frère m'**EN** portèrent une enfance dont chaque enfant rêve. (B. B. 97)

Emploi correct: *Mes parents et mon frère m'apportèrent une enfance (...).*

Stade INT (emplois corrects):

4) J'ai eu l'envie d'habiter à la campagne de toujours. Pour moi, c'est exactement là où la nature se montre d'une manière disponible aux gens à profiter aussi que s'EN approcher, se détendre complètement. (L. D. 39)

(...) *s'en approcher* → *s'approcher de la nature*.

Fonction : le complément d'objet indirect du verbe *s'approcher*.

5) Étudier à l'étranger est un projet incroyablement passionnant. Toute le monde EN parle, (...). (A. D. 47)

Toute le monde en parle → *Tout le monde parle de cela, des études à l'étranger*.

Fonction: le complément d'objet indirect du verbe *parler*.

6) Les études en étranger ont plus du positif que du négatif et je crois que cette expérience a une valeur et qu'on peut EN profiter beaucoup. (...) Aujourd'hui, en 21ème siècle, il y a beaucoup d'opportunités de voyager et étudier en étranger et je crois que chaque jeune personne doit trouver une manière d'EN profiter. (L.Dž. 54)

(...) *et qu'on peut en profiter beaucoup* → *et qu'on peut profiter beaucoup de cette expérience*. (...) *chaque jeune personne doit trouver une manière d'en profiter*. → *chaque jeune personne doit trouver une manière de profiter de cette opportunité*.

Fonction : les compléments d'objet indirect du verbe *profiter*.

7) Il faut mentionner que j'étais la meilleure étudiante de ma génération et j'EN étais très fière. (...) Je ne suis pas sûre que la période scolaire était la plus jolie de ma vie, mais je suis sûre que c'était une période très belle et je peux dire que je m'EN souviens très souvent. (A. M. 59)

Il faut mentionner que j'étais la meilleure étudiante de ma génération et j'en étais très fière. → (...) *et j'étais très fière de cela*.

Fonction: le complément de l'adjectif *fière*.

(...), *mais je suis sûre que c'était une période très belle et je peux dire que je m'en souviens très souvent*. → (...) *et je peux dire que je me souviens très souvent de cette période*.

Fonction: le complément d'objet indirect du verbe *se souvenir*.

8) Il y a une autre chose: quand la personne n'est pas sincère, elle peut nuire à ses amis. J'EN ai peur vraiment. (A.V. 70)

J'en ai peur vraiment. → *J'ai peur vraiment de cela*.

Fonction: le complément d'objet indirect du verbe, à savoir de la locution verbale *avoir peur*.

9) Ce sujet est présent partout et il y a aussi beaucoup d'enquêtes dans les journaux et sur Internet qui EN parlent aussi. (A. M. 78)

(...) *et il y a aussi beaucoup d'enquêtes dans les journaux et sur Internet qui en parlent aussi.* → *et il y a aussi beaucoup d'enquêtes dans les journaux et sur Internet qui parlent aussi de ce sujet.*

Fonction: le complément d'objet indirect du verbe *parler*.

10) Pour chacun, Paris est unique, différent simplement, j'**EN** suis tombé amoureux.

(A. D. 86)

(...), *Paris est unique, différent simplement, j'en suis tombée amoureuse.* → (...), *je suis tombée amoureuse de Paris.*

Fonction: le complément de l'adjectif *amoureuse*.

11) Le soleil, la plage, les boulevards, le long de la plage, la mer, tout cela me rendait heureuse à **EN** mourir. (B. B. 97)

(...), *tout cela me rendait heureuse à en mourir.* → *tout cela me rendait heureuse à mourir de cela, du bonheur.*

Fonction: le complément circonstanciel de cause du verbe *mourir*.

Stade INT (absence du pronom *en*):

12) Quand on parle de ce progrès, je crois que ce sont les smartphones qui occupent le premier place. Il ne faut pas parler s'il è bien ou non, le fait est que tous _ possèdent un et qu'aujourd'hui nous pouvons faire beaucoup de choses grâce à lui. (A. R. 62)

(...) *le fait est que tous _ possèdent un* → (...) *le fait est que tous [en] possèdent un : le fait est que tous possèdent un des smartphones.*

13) Je prendrais les habits et le maquillage de ma mère et mes tantes. C'étaient les plus intéressantes situations et je me les souviens avec sourire. (E.M. 100)

(...) *et je me les souviens avec sourire.* → (...) *et je m'[en] souviens avec sourire: et je me souviens avec sourire de ces situations.*

C) Stade AH (emplois erronés):

14) Il est difficile, cependant, de choisir, entre beaucoup de souvenirs, celui qui est le plus beau et qui vaut le mieux. D'autre part, il y **EN** a ceux qui resteront dans notre esprit à jamais. (O. H. 115)

Emploi correct: *il y a ceux qui resteront*

15) La vraie solution se cache dans la discussion ouverte, qui n'est pas facile parce qu'elle demande de prendre en considération ce que l'autre personne pense et dit et, après, d'**EN** réfléchir. (B. M. 121)

Emploi correct: *et, après, d'y réfléchir.*

Stade AH (emplois corrects):

16) Dans nos temps, on a souvent l'opportunité de faire des études à l'étranger, les professeurs et tout le monde nous disent qu'il faut d'**EN** profiter et acquérir une nouvelle expérience. (O. H. 111)

(...) *qu'il faut en profiter et acquérir une nouvelle expérience → qu'il faut profiter de cela, de cette opportunité, et acquérir une nouvelle expérience.*

Fonction: le complément d'objet indirect du verbe *profiter*.

17) Dans le grand jardin, les enfants du voisinage se réunissaient, il y a **EN** avait une foule et le rire d'enfant parcourait la cour. (E. M. 112)

(...), *les enfants du voisinage se réunissaient, il y a en avait une foule et le rire d'enfant parcourait la cour. → (...), il y a avait une foule d'enfants (...).*

Fonction: le complément du nom *une foule*.

18) Chaque époque de la vie a ses charmes, et même la période scolaire, quoi qu'on **EN** dise en apparence. (...) L'école primaire était l'unique période où je me sentais parfaitement insouciable et sans aucun devoir sauf celui d'apprendre. Je me souviens peu de choses de cette époque parce que je ne veux pas m'**EN** souvenir. (E. G. 118)

(...), *quoi qu'on en dise en apparence. → quoi qu'on dise de cela en apparence.*

Fonction: le complément d'objet indirect du verbe *dire*.

Je me souviens peu de choses de cette époque parce que je ne veux pas m'en souvenir. → Je me souviens de peu de choses de cette époque parce que je ne veux pas me souvenir des choses de cette époque.

Fonction: le complément d'objet indirect du verbe *se souvenir*.

19) Pour finir, je dirai que j'ai profité beaucoup de mon expérience scolaire et j'**EN** profite encore aujourd'hui. (B. M. 119)

(...), *je dirai que j'ai profité beaucoup de mon expérience scolaire et j'en profite encore aujourd'hui. → et je profite encore aujourd'hui de mon expérience scolaire.*

Fonction: le complément d'objet indirect du verbe *profiter*.

20) Somme toute, la technologie rend ma vie meilleure et j'**EN** suis fort heureuse.
(E. G. 120)

*Somme toute, la technologie rend ma vie meilleure et j'en suis fort heureuse. → (...)
et je suis fort heureuse de cela.*

Fonction: le complément de l'adjectif *heureuse*.

21) Mais, les choses ne sont pas si simples. Il y a toujours un pour et un contre.
L'étranger n'est pas une notion parfait. Les gens ont la tendance d'**EN** faire une es-
pèce d'utopie. (A. Š. 136)

*Les gens ont la tendance d'en faire une espèce d'utopie. → Les gens ont la ten-
dence de faire de cette notion une espèce d'utopie.*

Fonction: le complément d'objet indirect du verbe *faire*.

22) D'autre part, un plus grand nombre de population mondial affirme que la tech-
nologie est un avantage dans le monde contemporain et qu'un devrait absolument
s'**EN** servir. (A. O.140)

*(...) et qu'un devrait absolument s'en servir. → et qu'on devrait absolument se
servir de la technologie à savoir des nouvelles technologies.*

Fonction: le complément d'objet indirect du verbe *se servir*.

23) D'abord, selon mon expérience, j'ai remarqué que la majeure partie de per-
sonnes avec lesquelles je passe mon temps, n'apprécie pas la vérité. Il arrive souvent
que quelqu'un parmi d'elle se trouve blessé par la vérité au lieu d'**EN** être contente.
(A. O. 141)

(...) au lieu d'en être contente. → au lieu d'être contente de la vérité.

Fonction: le complément de l'adjectif *contente*.

24) Nous gardons tous des souvenirs d'enfance. D'une part ce sont des beaux sou-
venirs et d'autre part des mauvais. Quoi qu'il **EN** soit, beaux ou mauvais, ils restent
gravés dans nos têtes la vie entière. (Đ. V. 143)

*Quoi qu'il en soit, (...). – Dans cet exemple le pronom *en* fait partie de la locu-
tion⁴ ou d'un adverbe⁵ ayant le sens de: *de toute façon, en tout cas*.*

25) Je me souviens très bien de mon enfance. Je m'**EN** souviens par la façon dont
je me sentais optimiste et libre dans l'expression de moi-même. (E. P. 145)

*Je m'en souviens par la façon (...) → Je me souviens de mon enfance par la
façon (...).*

Fonction: le complément d'objet indirect du verbe *se souvenir*.

4. <https://www.linternaute.fr/dictionnaire/fr/definition/quoi-qu-il-en-soit/>

5. <https://dictionnaire.sensagent.leparisien.fr/quoi%20qu%27il%20en%20soit/fr-fr/>

26) On met souvent la sincérité en valeur, la considérant comme une vertu suprême dans ce monde où règne l'hypocrisie. Par conséquent, on peut **EN** parler sans fin sans rien conclure, mais l'on peut, effectivement, **EN** déduire des avantages et des inconvénients. (...) Pour ce qui est de moi-même, je suis né sincère. L'avis des autres, je m'**EN** moque et tout le monde le sait. (A. K. 151)

Par conséquent, on peut en parler sans fin sans rien conclure, (...) → on peut parler de cela à savoir de la sincérité ...

Fonction: le complément d'objet indirect du verbe *parler*.

(...), mais l'on peut, effectivement, en déduire des avantages et des inconvénients. → l'on peut, effectivement, déduire des avantages et des inconvénients de la sincérité.

Fonction: le complément des noms coordonnés *des avantages et des inconvénients*.

L'avis des autres, je m'en moque (...). → Je me moque de l'avis des autres.

Fonction: le complément d'objet indirect du verbe *se moquer*.

27) Au supermarché, on pouvait acheter un carton dans lequel il y avait une vingtaine de paquets de chips. On pouvait aussi acheté un pot de glace qui faisait la taille d'un seau, ou bien un paquet de petites bouteilles d'eau dans lequel il y **EN** avait 32. (M. M. 152)

(...), ou bien un paquet de petites bouteilles d'eau dans lequel il y en avait 32. → dans lequel il y avait 32 petites bouteilles d'eau.

Fonction: le complément de pronom numéral sujet réel.

Stade AH (absence du pronom *en*):

28) Il y a encore quelques personnes responsables pour mes beaux souvenirs. Ce sont tous mes enseignants. Chaque personne m'a appris quelque chose, et je _ suis très remerciante. (A. B.134)

(...), et je _ suis très remerciante. → et je lui [en] suis très reconnaissante: et je lui suis très reconnaissante de cela.

29) Faire les études à l'étranger est un sujet qui est très actuel parmi les jeunes gens et surtout parmi les étudiants d'une langue étrangère. On _ parle de cela avec les professeurs, les parents, les copains et avec soi-même. (A. Š.136)

On _ parle de cela avec (...) → On [en] parle avec (...).

30) Je n'ai plus d'inspiration pour cette rédaction et je _ suis désolée. (A.O.139)

(...) et je _ suis désolée. → et j' [en] suis désolée: et je suis désolée de dire cela.

5. RÉSULTATS DE LA RECHERCHE

Dans la continuation, nous présenterons les résultats principaux de cette recherche. Dans le corpus analysé, nous avons trouvé 31 occurrences de l'emploi du pronom *en* (corrects et erronés). Il est important de constater que les apprenants du stade PI de nos échantillons ne maîtrisent pas ce pronom et donc ne développent pas d'emplois productifs. Dans le stade INT, nous avons repéré 2 emplois agrammaticaux et 10 emplois corrects. Dans ce stade, nous observons une utilisation instable de ce pronom ce qui est le résultat de l'interlangue des apprenants, c'est-à-dire de la maîtrise incomplète des structures grammaticales du français. En revanche, le stade AH possède une maîtrise productive du pronom *en*. Au total, nous avons repéré 15 occurrences correctes et 2 incorrectes. En ce qui concerne la fonction la plus fréquente de ce pronom dans le corpus, il s'agit du complément d'objet indirect qui apparaît dans 16 occurrences. Les autres fonctions syntaxiques sont peu nombreuses: complément d'adjectif (4 occurrences), complément de nom (2 occurrences), complément circonstanciel de cause (1 occurrence), complément de pronom numéral sujet réel (1 occurrence). Nous avons aussi trouvé un exemple dans lequel la valeur du pronom *en* est imprécise. Enfin, ces résultats amènent naturellement la continuation de son étude. En effet, une analyse contrastive des équivalents de ce pronom, dans tous les contextes que nous avons mentionnés, nous permettrait probablement de comprendre, à un niveau plus profond, les spécificités qui posent des problèmes dans son acquisition. Cela devrait être notre tâche suivante et le présent travail pourrait en être une solide base de départ.

6. CONCLUSION

Dans cet article, nous avons analysé le pronom adverbial *en* dans le corpus écrit d'apprenants allophones à l'Université de Sarajevo. Il s'agit des étudiants de Licence 2 et 3 qui font des études de langue et littérature françaises. Vu la complexité grammaticale du pronom *en*, nous pouvons conclure sans étonnement que sa maîtrise n'est point facile étant absent du système grammatical de la langue première des apprenants. Certes, les apprenants de tous les stades ont utilisé ce pronom dans divers contextes dans leurs rédactions, mais ce sont surtout les étudiants du stade avancé haut qui ont proposé des pistes d'un emploi fréquent et productif de ce pronom. Nous considérons qu'il serait judicieux d'observer l'emploi de cette structure grammaticale dans le discours oral aussi et ainsi comparer les résultats obtenus avec ceux que nous avons eus dans le corpus écrit *Didacquis*.

RÉFÉRENCES

1. Abeillé, Anne, Danièle Godard en collaboration avec Annie Delaveau et Antoine Gautier (2021), *La grande grammaire du français*, 1e édition, Actes Sud, Arles
2. Bartning, Inge, Suzanne Schlyter (2004), "Itinéraires acquisitionnels et stades de développement en français L2", *Journal of French Language Studies*, 14, 281-299.
3. Klein, Wolfgang, Clive Perdue (1997), "The basic variety (or: Could not languages be much simpler?)", *Second Language Research*, 13(4), 301-347.
4. Grevisse, Maurice, André Goosse (2008), *Le Bon Usage*, 14e édition, DeBoeck Duculot, Paris
5. Osipov, Vladimir (1989), *Francuski glagol faire, semantika i gramatika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Monografije 2, Sarajevo
6. Pienemann, Manfred (1998), *Language processing and second language development: Processability theory*, vol. 15, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam
7. Rastier, François (2005), "Enjeux épistémologiques de la linguistique de corpus", dans Williams, G. (dir.), *La linguistique de corpus*, Presses Universitaires de Rennes
8. Riegel, Martin, Jean-Christophe Pellat, René Rioul (1999), *Grammaire méthodique du français*, P. U. F., Paris
9. Testenoire, Pierre-Yves (2017), "Transcrire des écrits scolaires: entre philologie et génétique textuelle", URL: <https://journals.openedition.org/corpus/2762>
10. Tyne, Henry (2012), "Acquisition d'une langue seconde en milieu naturel: contextes, contacts, enjeux", dans Adami, H. & Leclercq, V., *Les migrants face aux langues des pays d'accueil: acquisition en milieu naturel et formation. Savoirs mieux*, n° 31, Presses Universitaires du Septentrion
11. Véronique, Daniel (1992), "Recherches sur l'acquisition des langues secondes: un état des lieux et quelques perspectives", *Aile*, 1, 5-36.
12. Véronique, Daniel (1997), "Émergences grammaticales en L2", dans Martinot, C., *Actes du colloque international sur l'acquisition de la syntaxe en langue maternelle et en langue étrangère*, Université de Franche-Comté-Besançon, 24-25 novembre 1995, 295-332.

13. Wartburg, Walter von, Paul Zumthor (1958), *Précis de syntaxe du français contemporain*, Éd. A. Francke S. A., Berne

DICTIONNAIRES

1. Guilbert, Louis, René Lagane, Georges Niobey (1972), *Grand Larousse de la langue française en six volumes*, Tome deuxième, Librairie Larousse, Paris
2. Rey, Alain (1986), *Le Grand Robert de la langue française, Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*, deuxième édition entièrement revue et enrichie par Alain Rey, tome III, Paris

SITES INTERNET

1. <https://www.linternaute.fr/dictionnaire/fr/definition/quoi-qu-il-en-soit/>
2. <https://dictionnaire.sensagent.leparisien.fr/quoi%20qu%27il%20en%20soit/fr-fr/>
3. <https://bescherelle.ca/pronoms-personnels-adverbiaux/>

ABRÉVIATIONS DU SOUS-CORPUS

1. RN – Stendhal (1997), *Le Rouge et le Noir, Chronique de 1830*, Le Livre de Poche, Paris
2. ChP – Stendhal (1960), *La Chartreuse de Parme*, Classiques Garnier, Paris

THE USE OF THE PRONOUN EN IN THE WRITTEN CORPUS OF ALLOPHONE LEARNERS

Summary

The pronoun *en* is usually described in the literature as an adverbial pronoun, although the adverbial value is only one of several functions in which it can appear. It is a pronoun whose use is very diverse and complex, which is best seen based on numerous syntactic functions that we will present first in this paper. Then we will emphasize the analysis of examples of its use in the corpus, which includes student works divided into three stages (PI / INT / AH). Our goal is to determine to what extent this pronoun is represented in the mentioned corpus and in which syntactic functions it appears most often, i.e., to what extent students master its use. The analysis will also include those examples in which the use of this pronoun was absent as well as those in which its use is unacceptable.

Keywords: pronoun *en*; syntactic functions; stage PI; stage INT; stage AH; allophone

Adrese autora
Authors' address

Lejla Tekešinović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
lejla.tekesinovic@ff.unsa.ba

Emir Šišić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
emir.sisic@ff.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.135

UDK 811.131.1'27

Primljeno: 23. 08. 2023.

Pregledni rad

Review paper

Ana Lalić

O IZVORIMA GOVORNOG (ITALIJANSKOG) JEZIKA U HISTORIJSKOJ PERSPEKTIVI

U ovom radu istražujemo značaj korpusa u historijskoj pragmatiki. Od nastanka historijske pragmatike kao nauke pitanje odabira adekvatnog korpusa se nalazi u samom centru istraživanja. Problematika historijske pragmatike zahtijeva odabir korpusa koji vjerno odražava govorni jezik iz vremena u kojima ne postoje registrovani zvučni zapisi govornog jezika. U vezi s tim se istraživači suočavaju sa problemom odabira korpusa koji je neophodno pisan, ali bi morao odražavati karakteristike govora. Dakle, sintetiziramo pregled najčešće korištenih korpusa te analiziramo njihove prednosti i mane. Najprije se oslanjamo na istraživanja Giovannija Nencionija (1976) koji razlikuje govorni jezik u pravom smislu te riječi (*parlato parlato*), zapisani govorni jezik (*parlato scritto*) i recitovani govorni jezik (*parlato recitato*). Na osnovu njegovog istraživanja se ispostavlja da su neke od privilegovanih formi u historijskoj pragmatiki književna djela, pozorišni komadi, religijski spisi i transkripti govora. Stoga, u ovom radu ispitujemo prednosti i mane prethodno navedenih korpusa i analiziramo u kojoj su mjeri adekvatni za istraživanja u historijskoj pragmatiki. Istraživanje pokazuje da suštinski u potpunosti adekvatan korpus nije moguće naći. U konačnici, svaki od ovih korpusa pokazuje određene mane koje predstavljaju ograničenje za istraživača i nijedan se ne približava u potpunosti govornom jeziku već samo parcijalno.

Ključne riječi: historijska pragmatika; korpus, izvori; problem “loših podataka”; govorni jezik

1. UVOD

U ovom radu se bavimo jednim aspektom istraživanja u okviru historijske pragmatike, a radi se o problematici izbora adekvatnog korpusa. Izbor korpusa¹ je centralni problem historijske pragmatike koji je teško prevazići i ovim radom ćemo nastojati dati doprinos prevazilaženju tog problema. U radu ćemo izložiti osnovnu problematiku odabira korpusa u historijskoj pragmatiki te ćemo se koncentrisati na italijanski jezik. S tim ciljem smo ovaj rad podijelili u tri dijela: u prvom ćemo predstaviti problem „loših podataka“ i njegovu vezu sa historijskom pragmatikom, zatim u drugom obrazložimo kakvi mogu biti izvori govornog jezika u prošlosti, a u zadnjem dijelu nudimo neke od potencijalnih izbora na italijanskom jeziku.

2. HISTORIJSKA PRAGMATIKA I PROBLEM „LOŠIH PODATAKA“

Historijska pragmatika je nauka koja je još uvijek u nastajanju i koja u sebi obuhvata principe pragmatike i istorijske lingvistike (Jucker 2008). Taavitsainen i Fitzmaurice (2007) historijsku pragmatiku definišu kao nauku koja se koncentriše na upotrebu jezika u prošlosti i koja ispituje kako se stvara značenje; radi se o empirijskoj grani lingvistike koja se bavi autentičnom upotrebom jezika u prošlosti. Sa sociološke tačke gledišta historijska pragmatika je nauka koja nastoji shvatiti modele namjerne ljudske komunikacije (kako je definišu uslovi utvrđeni unutar društva) u prošlim vremenima, historijski razvoj tih modela i generalne principe potrebne za takav razvoj (Jucker 2008). Ipak, od samih početaka discipline raspravlja se o praktičnosti i ciljevima historijske pragmatike (Jucker 1994).

Historijska pragmatika nastaje unutar pragmatike pod impulsom koji su dali anglisti Andreas H. Jucker i Andreas Jacobs (1995), a u posljednje tri decenije se pomjerila sa marginalizovane ka središnjoj poziciji (Taavitsainen & Jucker 2010). Uzimajući u obzir da se disciplina po prvi put pojavila zahvaljujući anglistima, činjenica da se najveći broj istraživanja u oblasti bavi engleskim jezikom nije iznenađujuća. Ipak, to ne znači da istraživanja u vezi sa dijahronijskim razvojem pragmatike u drugim jezicima, a naročito evropskim, nisu dala značajan doprinos.

1. Iako u savremenoj lingvistici postoji tendencija da se „korpusom“ nazivaju velike skupine tekstova podložne digitalnoj analizi, mi u radu koristimo taj termin sa značenjem „tekst koji se analizira“ (Definition of a corpus, n. d.).

Refokalizaciju na pragmatičku stranu upotrebe jezika dugujemo istraživanjima iz sedamdesetih godina XX stoljeća (Taavitsainen & Jucker 2010). Zapravo, fonologija, morfologija, sintaksa i semantika gube svoje privilegovano mjesto u lingvističkim istraživanjima, a pragmatička strana jezika se počinje smatrati podjednako važnom kao i druge oblasti, a možda čak i važnijom od njih zato što studije o strukturi jezika moraju uzeti u obzir stvarnu upotrebu jezika u kontekstu i moguće interpretacije (ibid.). Još jedan faktor koji pomaže nastanku historijske pragmatike je izdvajanje heterogenosti jezika u odnosu na homogenost što znači da su studije o jezičkoj varijaciji uvijek podložne na više podražaja (ibid.). Takav novi fokus zapravo pokazuje da se jezik pročava kao „dijahronijski, društveni i dinamički sistem, a ne samo kao sinhroničan i statičan“ (Taavitsainen & Jucker 2010: 4). Na ovakvoj osnovi nastaje historijska pragmatika devedestih godina.

Sve do ranih devedesetih godina XX stoljeća činilo se nemogućim pomiriti pragmatiku sa historijskom lingvistikom zato što je historijska lingvistika zasnovana na filološkoj analizi pisanih tekstova i prevashodno književnih tekstova, dok je pragmatika većinski bila posvećena analizi spontane interakcije koja se odvija licem u lice (Jucker 2008). Opšte je prihvaćeno da se pragmatika bavi živim i govornim jezikom što podrazumijeva da se istraživanja zasnivaju na korpusima sastavljenim od prirodne i izgovorene građe. Dalje, historijska pragmatika se mora oslanjati na pisane korpusne u nedostatku podataka spontane jezičke produkcije iz prošlosti. Labov (1994) ovaj problem odabira korpusa naziva problemom „loših podataka“ (it. *dati errati*; eng. *bad data*).

Labov (1994) izdvaja probleme upotrebe pisanih tekstova kao korpusa u historijskoj pragmatiki. Kreće od pretpostavke da pisani tekstovi slučajno preživljavaju zahvaljujući mješavini historijskih događaja i slučajnosti. Uz to, jezik tih tekstova se najvjerojatnije razlikuje od govornog jezika pisaca koji su, moguće, pokušavali približiti pisanu produkciju jezičkoj normi tog vremena. Stoga su mnogi tekstovi puni hiperkorektnih formi, mješavina dijalekata i pravopisnih grešaka. Još jedan problem proizilazi iz činjenice da nerijetko znamo veoma malo i o društvenom položaju pisca kao i o društvenoj strukturi zajednice. Konačno, iako možemo poznavati napisani sadržaj, obično ne možemo zaključiti šta je čitalac iz tog vremena mogao razumjeti. Zbog svih tih problema, historijska pragmatika predstavlja „vještinu upotrebe loših podataka“ (Labov 1994: 11).

Ovaj problem je centralni problem i mnogih istraživanja nakon Labova (1994). Prvo historijsko-pragmatičko istraživanje u pravom smislu te riječi Jacobsa i Juckera (1995) se bavi problemom izvora govornog jezika u prošlosti. Njime su se bavili

Culpeper i Kytö (2000), Jucker (2000, 2008), Nevalainen i Raumolin-Brunberg (1995) kao i Taavitsainen i Fitzmaurice (2007). Na osnovu ovih istraživanja se mogu izdvojiti dva rješenja za problem loših podataka: 1. Izabrati korpus koji na najvjerodostojniji način predstavlja govorni jezik iz vremena koje istražujemo; 2. Smatrati da i pisani jezik ima komunikativne ciljeve i da zbog toga zaslužuje da bude predmet studija pragmatičkih istraživanja (Taavitsainen & Jucker 2010).

Dalje, Jucker (2008) predlaže tri aspekta zahvaljujući kojima se ima pristup korpusima. Prvi aspekt je promjena u shvatanju dihotomije između pisanog i govornog jezika. Drugi aspekt podrazumijeva da se pisani tekstovi smatraju samostalnim komunikativnim činovima koje autor proizvodi sa specifičnim ciljevima i specifičnom publikom na umu. Treći aspekt predstavlja udaljšavanje od uopštenog opisa jezika i priblijšavanje specifičnim varijetetima.²

3. IZVORI GOVORNOG JEZIKA

Izbor korpusa se izdvaja kao ključno pitanje historijske pragmatike. U centru problema se nalazi izbor odgovarajućeg pisanog korpusa na koji se, kao što je već primijećeno, moramo oslanjati. Zbog lake dostupnosti prvi materijali na kojima su rađena istraživanja bila su književna djela. Salmon (1965) opravdava upotrebu pozorišnih i drugih književnih djela zato što ih smatra jednim izvorima govornog jezika iz prošlosti, dok Brown i Gilman (1989) tvrde da ne postoji nijedan drugi adekvatan izvor.

Culpeper i Kytö (1999, 2000, 2006, 2010) su dali veliki doprinos odabiru korpusa. Budući da je nemoguće odrediti koja se pisana forma najviše priblijšava govornom jeziku, predlažu da se opozicija pisani/govorni jezik smatra skalom i razlikuju tekstove na osnovu nivoa oralnosti koji pokazuju. Ti tekstovi su povezani sa govornim jezikom (ing. *speech related*) i mogu se podijeliti u tri kategorije (Culpeper & Kytö 2010: 17):

1. slični govornom jeziku (it. *simili al parlato*; eng. *speech like*);
2. zasnovani na govornom jeziku (it. *basati sul parlato*; eng. *speech based*);
3. simuliraju govorni jezik (it. *simulanti il parlato*; eng. *speech purposed*).

2. Na primjer, Shakespeareov jezik se ne analizira u historijsko-pragmatičkoj dimenziji zato što bi predstavljao aproksimaciju govornog engleskog jezika iz elizabetanskog perioda nego zbog svoje intrinzičke vrijednosti (Jucker 2008). U sličnom ključu Sell (2000, 2001) analizira fenomen književnosti kao komunikativnog čina između autora i čitalaca.

Prvoj kategoriji pripada privatna korespondencija koja, iako za cilj ima direktnu komunikaciju, ne predstavlja razgovor licem u lice i zbog toga pokazuje drugačije karakteristike u odnosu na govorni jezik. Drugoj pripadaju transkripti koji sačinjavaju direktan zapis govora, ali ne mogu garantovati tačnost izgovorenih riječi. Konačno, trećoj kategoriji pripadaju fitkivni tekstovi koji simuliraju razgovor ili govor kao što su dijalozi u književnim djelima ili pozorišni komadi.

Privilegovano mjesto u analizi književne građe zauzimaju pozorišni tekstovi koji mimetizuju govor vjernije od drugih tekstova (Mazzon 2003; Fitzmaurice 2010). Još jedno opravdanje za upotrebu pisanih tekstova možemo pronaći u činjenici da oni predstavljaju i samostalne komunikativne činove sa vlastitim pravilima i konvencijama koji se razlikuju od svakodnevnog govora (Jucker 2008).³ Ipak, Jacobs i Jucker (1995) su mišljenja da pisana dokumentacija zasnovana na govoru vjernije odražava govorni jezik nego književna djela. Dakle, prirodno je da se historijska pragmatika služila i nastavlja da se služi epistolografijom, propovijedima, simuliranim dijalozima i sudskim presudama (Paternoster 2015). Ipak, iako se ovi tekstovi približavaju govornom jeziku, postoji gradacija blizine, što znači da lično pismo i pedagoški dijalog ne pokazuju isti nivo oralnosti (ibid.). Pored pisane korespondencije, jedna forma koju možemo izdvojiti da posebno pogoduje prevazilaženju problema izbora korpusa je testament. Jedan od razloga za to je što su testamenti formulski i njihova fiksna struktura ne dopušta subjektivne interpretacije. Dalje, posebni su po tome što su performativnog karaktera (Visconti 2009), ali su i monološke prirode jer se ne uspostavlja komunikativni odnos između dva govornika i nije predviđen odgovor primaoca poruke (Jucker 2000). Neki autori (npr. Kurzon 1986; Bach 1995; Visconti 2009; Nakaš 2010; Tollerton 2011; Lovrić Jović 2006, 2013) stoga biraju upravo testamente za primarni korpus hipotezirajući da oni predstavljaju živi jezik. U ovim tekstovima, za razliku od književnih djela, autor nije ograničen stilskim zahtjevima i može se izraziti upotrebljavajući autentični jezik (Bartoli 2000, Lovrić Jović 2006).

4. PRIMJERI IZVORA NA ITALIJANSKOM JEZIKU

Ako uzmemo u obzir da prvi snimci italijanskog jezika datiraju iz 1902. godine (Serianni 2015), jasno je da se istraživanja govornog jezika u dijahronijskoj perspektivi moraju oslanjati na pisanu građu. Ipak, i unutar italijanske lingvistike se

3. Npr. Busse (2002, 2003) na osnovu Shakespeareovih djela definiše fenomen društvene gramatike koja predstavlja društvene konvencije koje autor koristi, ali prilagodene na taj način da ispunjavaju dramatsku ulogu.

ustalilo mišljenje da pisani i govorni jezik ne moraju biti dva u potpunosti odvojena binarna pola podjele jezičke aktivnosti, već da između njih postoji cijeli kontinuum tekstova koji se u većoj ili manjoj mjeri približavaju govornom jeziku i omogućavaju nam, barem, kratkotrajne uvide u govorni jezik kroz historiju (ibid.).⁴ U vezi s tom idejom, podjelju jezika možemo zamisliti na sljedeći način (Nencioni 1976):

- govorni jezik u pravom smislu te riječi (*parlato parlato*);
- zapisani govorni jezik (*parlato scritto*);
- recitovani govorni jezik (*parlato recitato*).

Zapravo, zapisani govorni jezik predstavlja sve one tekstove i pisanu građu koja, iako zapisana, pokazuje elemente govornog jezika. Dalja istraživanja su zapisani govorni jezik podijelila na tri potkategorije: zapisani, recitovani i transkribirani govorni jezik (Serianni 2015). U zapisani govorni jezik možemo uvrstiti manifestacije govornog jezika u književnosti, recitovani govorni jezik su svi oni zapisani tekstovi čija je svrha da se izvedu na pozornici ili filmu i televiziji, dok transkribirani govorni jezik predstavlja transkripciju stvarnog govora za koju možemo pretpostaviti da odražava karakteristike govora osobe čije se riječi zapisuju. U nastavku ćemo objasniti osnovne karakteristike svake od ovih kategorija te ponuditi i neke primjere građe.

4.1. Zapisani govorni jezik

Budući da ćemo se pozorišnim tekstovima baviti kao recitovanim jezikom, u ovom dijelu ćemo se posvetiti manifestacijama govornog jezika u prozi i poeziji. Generalno je prihvaćeno da pozorišni tekstovi najviše mimitizuju govorni jezik, poezija najmanje, a da proza zauzima međuprostor i da može vjerno opisati govorni jezik (Serianni 2015). Zbog ograničenja prostora primjere iz proznih djela nećemo nuditi, međutim, pokazat ćemo da i poezija može upotrijebiti određene mehanizme govornog jezika. Naravno, nije nam cilj da predstavimo sve primjere govornog jezika u poeziji već samo da ukažemo na neke pojave.

Prvi primjer koji ćemo prokomentarisati je iz pjesme *Le due strade* pjesnika Guida Gozzana iz 1903. godine.

4. Budući da su vrste tekstova u kojima se mogu primijetiti osobnosti govornog jezika tema našeg rada, nećemo se baviti već sastavljenim digitalnim korpusima italijanskog jezika koji, svakako, mogu poslužiti kao jedan od izvora dostupne građe na osnovu koje se može analizirati govorni jezik u korpusno-lingvističkom ključu u pravom smislu te riječi (v. Kytö 2011; Taavitsainen, Jucker & Tuominen 2014).

- (1) Ci venne incontro; scese. «Signora! Sono Grazia!» sorrise nella grazia dell'abito scozzese. «Graziella, la bambina?» – «Mi riconosce ancora?» «Ma certo!» E la Signora baciò la Signorina. «La piccola Graziella! Diciott'anni? Di già? La Mamma come sta? E ti sei fatta bella! La piccola Graziella, così cattiva e ingorda!...» «Signora, si ricorda quelli anni?» – «E così bella vai senza cavalieri in bicicletta?» – «Vede...» «Ci segui un tratto a piede?» – «Signora, volentieri...» «Ah! ti presento, aspetta, l'Avvocato, un amico caro di mio marito... Dagli la bicicletta» (Gozzano 2013: 89).

Ovaj odlomak ćemo analizirati oslanjajući se na interpretaciju Luce Seriannija (2015: 1). Serianni ističe da su replike gospođe i Grazije modulirane tako da liče na pravi razgovor. Naime, pravilno su upotrijebljeni alokutivi – Grazia persira gospođu, dok se gospođa Graziji obraća sa ti. Istovremeno, gospođa se djevojci obraća deminutivom njenog imena *Graziella*. Dalje, gospođa upotrebljava truizme (it. *Dicott'anni? Di già?*; bos. *Osamnaest ti je godina? Zar već?*), kao i društveno prigodna čavrljanja (it. *La mamma come sta?*; bos. *A kako ti je mama?*). Upotrebljava i konektore (it. *Ah! ti presento, aspetta, l'Avvocato*; bos. *Ah, upoznat ću te sa, sačekaj, advokatom*), formule pozdrava koji su tipični za prozu, a ne za poeziju (it. *Signora! Arrivederla!*; bos. *Gospođo! Doviđenja!*). Slične su i afirmativne formule karakteristične za govorni jezik, a ne za pisani (it. *Ma certo!*; bos. *Ma naravno!*).

Ipak, karakteristike govornog jezika možemo naći i u starijoj italijanskoj književnosti, a kao ilustrativne primjere ćemo uzeti replike iz Danteove *Božanstvene komedije* i Tassovog *Oslobođenog Jeruzalema*. Prvi primjer koji ćemo prokomentarisati je iz Danteovog Pakla:

- (2) *Siete voi qui, ser Brunetto? (Inferno, XV, v. 30)*

Dante na svom putovanju kroz pakao sreće Brunetta Latinija i upućuje mu fatičko pitanje kako bi izrazio svoje čuđenje što je učitelja sreo u paklu (Serianni 2015). Radi se o pitanju tipičnom za govorni jezik na koje ne očekujemo odgovor ili o pitanju na koje je odgovor očigledan.

I sljedeći primjer smo uzeli iz *Božanstvene komedije*, ali ovaj put iz *Čistilišta*:

- (3) *Dante, perché Virgilio se ne vada, / non pičbanger anco, non piangere ancora; / ché pianger ti convien per altra spada. (Paradiso, XXX, v. 55-57)*

Radi se o riječima koje Beatrice upućuje Danteu nakon što se Dante ražalostio što ga je napustio Vergilije. Zapravo, ovaj odlomak dantistima predstavlja priličnu teškoću za analizu (Serianni 2015). Upravo je leksema *anco* problematičan dio koji

je podložan raznim interpretacijama. Jedno od mogućih rješenja njenog značenja je ponudio Gianfranco Contini (1970:) koji predlaže da se *anco* čita kao onomatopeja uzdaha ili jecaja. Ukoliko je Contini u pravu, to znači da Dante u *Komediji* vjerno predstavlja i vanjezičke realije govornog jezika.

Zadnji stihovi koje analiziramo su iz Tassovog *Oslobođenog Jeruzalema*:

- (4) *Amico, hai vinto: io ti perdon... perdona / tu ancora, al corpo no, che nulla pave /.../* (Tasso 2013: 390)

Radi se o zadnjim trenucima života ratnice Clorinde. Za razliku od apokope u prvom licu jednine prezenta glagola *essere* (*sono/son*), apokopa na kraju glagola *perdon* nije uobičajena i može se smatrati i nezgrapnom. Serianni (2015) tu pojavu interpretira kao ilustraciju nedostatka snage žene koja je na rubu smrti.⁵

Naravno, možemo postaviti pitanje nedostataka književnih korpusa. Jedno od najvećih ograničenja književnih korpusa je što oni, ipak, predstavljaju umjetničku interpretaciju govora i kao takvi ne moraju vjerno odražavati govor vremena u kojem su nastali. Naravno, mi smo u navedenim primjerima uspjeli ponuditi određene karakteristike govornog jezika i u poeziji, ali to ne mijenja činjenicu da su takvi primjeri u jeziku poezije rijetki i predstavljaju radije izuzetak nego pravilo.

4.2. Recitovani govorni jezik

Uopšteno govoreći, pozorišni tekstovi najvjernije odražavaju italijanski govorni jezik. Luca D'Onghia (2014) ističe da su razlozi za to u samoj prirodi pozorišta koje predstavlja simulaciju prirodnog dijaloga kao i u činjenici da italijansko pozorište, za razliku od proze i poezije, nema uzora u književnosti iz četrnaestog stoljeća. Samim time, pozorište se moglo slobodno razvijati i autori su mogli eksperimentisati u jeziku. Pored toga, pozorišni tekstovi ukazuju i na vanjezičke realije koje utiču na govorni jezik tako što ih opisuju bilo u prologu bilo u didaskalijama (Serianni 2015).

Bilo bi nemoguće nabrojati sve primjere govornog jezika italijanskih dramskih spisatelja pa ćemo se samo ukratko osvrnuti na doprinos Carla Goldonija italijanskom govornom jeziku. Zapravo, Goldoni je prvi zapisao mnoge frazeološke izraze govornog italijanskog jezika i u njegovim djelima nalazimo njihov prvi pisani trag⁶.

5. I sam Tasso se pokajao za upotrebu apokope i u revidiranoj verziji epa pod nazivom *Gerusalemme conquistata* isti stih glasi *perdono io* (Tasso 2013: 404).
6. Pored frazeoloških izraza koje je Goldoni zapisao, njegov jezik karakteriše upotreba dijalekata kao i izraza specifičnih za društveno porijeklo lika (Folena 1958).

(Rossi 2010; Serianni 2015). Nabrojat ćemo samo neke:

- *averne abbastanza* – dosta mi je svega;⁷
- *chiudere un occhio* – progledati kroz prste;
- *essere alle solite* – sve je po starom;
- *non fa niente* – nije bitno;
- *pezzo grosso* – bitna zvjerka;
- *prendere la mano* – oteti se kontroli;
- *volerci poco* – lako je, malo je potrebno;
- *chiaro e tondo* – jasno, precizno;
- *da un momento all'altro* – jako brzo, skoro istovremeno;
- *una volta o l'altra* – prije ili kasnije;
- *non poter soffrire* – ne podnositi nekoga ili nešto;
- *basta così* – dosta je;
- *dove hai la testa* – gdje ti je glava;
- *un cavolo* kao komplement negacije – *Non ci penso un ca cavolo* iz *La favola de' tre gobbi* (Rossi 2010: 144)
- *essere fritto* – biti gotov;
- *l'occasione fa l'uomo ladro* – prilika čini lopova;
- *imprinciparsi* – udati se za princa.

Ukoliko se istraživač mora oslanjati na pisane podatke, možemo tvrditi da mu pozorišni komadi daju najbolju osnovu upravo zato što takvi tekstovi nastoje mimetizirati govor. Ipak, kao što je slučaj i sa govornim jezikom u prozi i poeziji, kao istraživači nikada ne možemo biti sigurni da li zapisani jezik zaista pripada govornom nivou jezika ili se radi o autorovoj interpretaciji ili želji da postigne određeni efekat.

4.3. Transkribirani govorni jezik

Transkribirani govorni jezik predstavlja transkripciju stvarnog govora neke osobe u trenucima kada je potrebno vjerno prenijeti njene riječi na papir. Ova vrsta građe pokazuje najviše varijacija od svih do sada prikazanih izvora. Možemo ga podijeliti na svjedočanstva iz pravnog jezika, tekstove religijskog karaktera i tekstove političkog karaktera.

7. Prijevodi izraza i frazema su naši.

4.3.1. Tekstovi pravnog jezika

Najprije ćemo obratiti pažnju na tekstove pravnog jezika. Nemoguće je govoriti o izvorima govornog italijanskog jezika i pravnom registru a da ne spomenemo *Il placito campano*⁸:

- (5) *Sao ko kelle terre, per kelle fini que ki contene, trenta anni le possette parte Sancti Benedicti* (iz Marazzini 2006: 36).

Pored ovog, vjerovatno najpoznatijeg, primjera govornog italijanskog jezika u historiji, primjere govornog jezika u pravnim tekstovima možemo naći u arhivima u svjedočenjima gdje su doslovce prenesene riječi svjedoka na narodnom jeziku. Najčešće se radi o suđenjima za uvredu i uvredljive riječi su doslovno prenesene (Serianni 2015: 140). Mi ćemo navesti dva primjera takve građe:

- (6) *Tu sè pappatore leccone, robbatore, furo, traditore e compratore di officii* (arhiv u Luki, iz: Serianni 2015: 140).

Radi se o nizu upućenih uvreda: ti si prevarant, kradljivac, lopov, izdajica i daješ mito. Teško je zamisliti da u sudskom zapisu slična rečenica može biti produkt autora i radi se o dokazu za zločin koji je svjedok prenio (Serianni 2015). Drugi odlomak je iz klevetničkog natpisa okačenog na rimskoj krčmi 16. jula 1621. godine:

- (7) “Francesco Riccio, beccaccio, vituperoso, infame, non la credi, Ruffiano mancia potte, nella tua bettola se concludono tutti li Ruffianeggi, tutti li tradimenti, tutte le furbarie del rione, spionaccio: questa Berardinaccia tua moglie puttana vecchia e Ruffiana chiama assieme con te la frusta briconaccio [...]” (iz Serianni 2015: 141).

Cijeli odlomak obiluje vulgarizmima i pejorativnim izrazima koji su karakteristični za govorni jezik. Neki od njih su *beccaccio* sa značenjem rogonja; *vituperoso* što znači bijedan; *potta*, vulgarizam za ženski spolni organ; kao i opsesivna upotreba pejorativnog sufiksa *-accio* i *-accia* (Serianni 2015: 141).

8. *Il Placito campano* je poznat i kao rodni list italijanskog jezika. Radi se o prvoj atestaciji vulgarnog italijanskog jezika koja donosi svjedočanstva o sporu o granicama benediktinskog samostana. Ostatak dokumenta je napisan na latinskom jeziku, a samo svjedočanstvo o granicama na vulgarnom čime je data bespogovorna atestacija da su autori dokumenta bili svjesni da se italijanski jezik razlikuje od latinskog (Marazzini 2006: 35).

4.3.2. Tekstovi religijskog karaktera

Što se tiče primjera govornog jezika u tekstovima religijskog karaktera, u njih možemo uvrstiti homelije pisane na narodnom jeziku kao i vizionarsko žensko pismo (Serianni 2015). Prokomentarisat ćemo jedan primjer, propovijed svetog Bernardina:

- (8) “E però a tutti voi vi dico: non allargate le vostre mani a opera di sangue; non allargate, ma più tosto perdonate, perdonate! O, a chi dico io, perdonate? Io dico a te – A chi? – A te. A chi dico io? A colui e a colui e a colui. – A chi? A quello e a quell’altro, e non voliate succhiare el sangue l’uno dell’altro. [...] Costoro i quali vanno così detraendo e volendo occultare loro medesimi, si possono assimigliare alla ranocchia. Sai come fa la ranocchia? La ranocchia fa: «Qua, qua, qua, qua!». Io vi so’ già ito quando elleno dicono pure «qua, qua!»; e gionto ch’io so’ alla fossa dove elle so’, e come io so’ ine, subito elleno fuggono sotto, e niuna fa più motto. Così fa lo infamatore; ché quando elli vuole infamare, elli usa quello dire «qua, qua, qua!». Colui che si sente chiamare, va là oltre: «Eccomi qua, che è?».
Non è più nulla.” (iz Serianni 2015: 142).

Karakteristike govornog jezika i u ovom odlomku ćemo analizirati uz pomoć Seriannijevih tumačenja (2015). Cijeli odlomak vjerno odražava karakteristike govornog jezika iz Sijene. Radi se o formama *voliate* (standardni italijanski jezik preferira formu *vogliate*), *gionto* umjesto *giunto*, određeni član *el*. Kao još jednu karakteristiku govornog jezika možemo izdvojiti i imperativ napravljen uz pomoć glagola *volere* (*non voliate succhiare*) po latinskom modelu *nolite* + infinitiv umjesto *non* + infinitiv. Što se tiče leksičkih karakteristika sijenskog govora, možemo izdvojiti glagol *detraendo* u značenju *klevetati* upotrijebljen umjesto rasprostranjenijeg *calunniando*. Za govorni jezik je karakteristična i prekomjerna upotreba zamjenica *A tutti voi vi dico* jer bi bilo dovoljno upotrijebiti ili zamjenicu *voi* ili *vi*. U odlomku također možemo izdvojiti i neke vanjezičke realije koje odražavaju govorni jezik. Mislimo prvenstveno na niz upitnih rečenica na početku *A chi? – A te* itd. nakon kojih možemo zamisliti propovijednika koji upire prstom u pojedinačne vjernike. Zadnja karakteristika govornog jezika koju izdvajamo je upotreba onomatopeja *Qua, qua, qua, qua!* koje opisuju kreketanje žaba.

4.3.3. Politički tekstovi

Zadnja vrsta tekstova koje ćemo razmatrati su politički tekstovi. U kontekstu italijanske lingvistike najčešće se uzimaju u obzir usmene izjave iz Firence tokom XVI stoljeća kada je postojao običaj da se zapisuju izjave zvaničnika tokom sjednica

Republike (Serianni 2015). Ipak, ovi tekstovi ne pokazuju mnogo karakteristika govornog jezika i one su ograničene na deikse (ibid.). Možemo navesti sljedeći primjer koji je 1505. godine zapisao Biagio Buonaccorsi:

(9) *!.../ che sendo di nuovo chiamati in su la medesima proposta di hiersera, pareva loro farne questa resolution !.../* (iz Serianni 2015: 144)

Serianni (2015: 144) kao primjer govornog jezika izdvaja prilog *hiersera* (bos. sinoć) zato što on pripada samo horizontu govornika na toj sjednici u tačno određenom trenutku. Ipak, Serianni ističe da je najveći dio karakteristika govornog jezika, kao što su poštapalice ili suvišna upotreba zamjenica, izostavljen u procesu zapisivanja govora i izjava (ibid.).

Dakle, moguće je izdvojiti osobenosti govornog jezika u transkriptima. Kao glavni nedostatak transkripta bismo izdvojili mogućnost ljudske greške. Naime, pogotovo ako se radi o grafiji, teško je zaključiti da li se radi o određenoj karakteristici govornog jezika ili o omašci autora. Kao još jedan nedostatak možemo izdvojiti težu dostupnost građe jer pristup materijalu zahtijeva rad u arhivima kao i transkripciju.

5. ZAKLJUČAK

U ovom radu smo predstavili najbitnija istraživanja o korpusima u historijskoj lingvistici. Opisali smo problem „loših podataka“ i napravili vezu između tog fenomena i historijske pragmatike. Također smo dali pregled istraživanja o mogućnostima prevazilaženja problema loših podataka i o određenim privilegovanim korpusima u historijskoj pragmatiki. U nastavku smo dali primjere pisane građe na italijanskom jeziku u kojoj smo bili u prilici izdvojiti karakteristike govornog jezika. Radi se o pjesmi *Le due strade*, određenim odlomcima iz *Božanstvene komedije* i *Oslobođenog Jeruzalema* gdje smo izdvojili primjere govornog jezika u poetskoj građi. U nastavku smo ponudili nekoliko primjera doprinosa Carla Goldonija italijanskom govornom jeziku. Konačno, analizirali smo transkripte propovijedi svetog Bernarda, transkripte uvreda kao i jedan primjer iz političkog govora. U svim vrstama građe smo bili u mogućnosti ukazati na osobenosti govornog jezika prisutne u tekstu, ali smo ukazali i na nedostatke ponuđene građe.

Jedan od zaključaka ovog rada može biti da je u potpunosti odgovarajući korpus nemoguće naći i da se istraživači u oblasti historijske pragmatike moraju oslanjati na aproksimativne korpusne i surogate jer čak i najprivilegovanija građa pokazuje određene nedostatke zbog kojih ne možemo reći da se radi o pravoj slici govornog

jezika. Dakle, historijska pragmatika zaista predstavlja, kako je to mislio i Labov, „vještina upotrebe loših podataka“ (1994: 11) sa ciljem najpribližnije mogućeg određivanja karakteristika govornog jezika iz prošlosti.

LITERATURA

1. Alighieri, Dante (2000), *La divina commedia*, UTET, Torino
2. Bartoli, Matteo G. (2000), *Il Dalmatico*, Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani S.p.a., Roma
3. Brown, Roger, Albert Gilman (1989), "Politeness theory and Shakespeare's four major tragedies", *Language in Society*, 18, 159–212.
4. Bach, Ulrich (1995), "Wills and Will-Making in the 16th and 17th Century England: Some Pragmatic Aspects", u: Andreas H. Jucker (ur.), *Historical Pragmatics*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 125-144.
5. Busse, Ulrich (2002), *Linguistic variation in the Shakespeare Corpus. Morpho-syntactic variability of second person pronouns*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam
6. Busse, Ulrich (2003), "The co-occurrence of nominal and pronominal address forms in the Shakespeare Corpus: Who says thou or you to whom?", u: Irma Taavitsainen, Andreas H. Jucker (ur.), *Diachronic Perspectives on Address Term Systems*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 193-221.
7. Contini, Gianfranco (1970), *Varianti e altra linguistica. Una raccolta di saggi (1938-1968)*, Einaudi, Torino
8. Culpeper, Jonathan, Merja Kytö (1999), "Modifying pragmatic force: hedges in a corpus of early modern English dialogues", u: Andreas H. Jucker, et al. (ur.), *Historical Dialogue Analysis*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 293-312.
9. Culpeper, Jonathan, Merja Kytö (2000), "Data in historical pragmatics: Spoken interaction (re)cast as writing", *Journal of Historical Pragmatics*, 1(2), 175-199.
10. Culpeper, Jonathan, Merja Kytö (2006), "'Good, good indeed, the best that ere I heard': Exploring lexical repetitions in the Corpus of English Dialogues 1560-1760", u: Irma Taavitsainen et al. (ur.), *Dialogic Language Use / Dimensions du dialogisme / Dialogischer Sprachgebrauch, Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki, Vol. 66*, Société Néophilologique, Helsinki, 69-85.

11. Culpeper, Jonathan, Merja Kytö (2010), *Early Modern English Dialogues: Spoken Interaction as Writing*, Cambridge University Press, Cambridge
12. D'Onghia, Luca (2014), "Drammaturgia", u: Giuseppe Antonelli, Matteo Motolese, Lorenzo Tomasin (ur.), *Storia dell'italiano scritto: II. Prosa letteraria*, Carocci, Roma, 153-202.
13. Definition of a corpus (n. d.), Lancaster University,
<https://www.lancaster.ac.uk/fss/courses/ling/corpus/Corpus2/2DEFIN.HTM>
(pristupljeno: 04. 10. 2023)
14. Fitzmaurice, Susan (2010), "Literary discourse", u: Andreas H. Jucker, Irma Taavitsainen (ur.), *Historical Pragmatics*, 679-704, Mouton de Gruyter, Berlin
15. Folena, Gianfranco (1958), "L'esperienza linguistica di Carlo Goldoni", *Lettere Italiane*, 10, 21-54.
16. Gozzano, Guido (2013), *Opere*, UTET, Torino
17. Jacobs, Andreas, Andreas H. Jucker (1995), "The Historical Perspective in Pragmatics", u: Andreas H. Jucker (ur.), *Historical Pragmatics*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 3-33.
18. Jucker, Andreas H. (1994), "The feasibility of historical pragmatics", *Journal of Pragmatics*, 22, 533-536.
19. Jucker, Andreas H. (2000), "English historical pragmatics: Problems of data and methodology", u: Gabriella di Martino, Maria Lima (ur.), *English diachronic pragmatics*, CUEN, Napoli, 17-55.
20. Jucker, Andreas H. (2008), "Historical pragmatics", *Language and Linguistics Compass*, 2(5), 894-906.
21. Kurzon, Dennis (1986), *It is hereby performed... Explorations in legal speech acts*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam
22. Kytö, Merja (2011), "Corpora and historical linguistics", *Revista Brasileira de Linguística Aplicada*, 11(2), 417-457.
23. Labov, William (1994), *Principles of Language Change. Volume 1: Internal Factors*, Blackwell, Oxford
24. Lovrić Jović, Ivana (2006), "Fonološka adaptacija talijanizama u dubrovačkim oporukama iz 17. i 18. stoljeća", *Filologija*, 32(1), 173-192.
25. Lovrić Jović, Ivana (2013), "Dubrovačke ćirilične oporuke iz 17. i 18. stoljeća", *Filologija*, 63, 131-149.
26. Marazzini, Claudio (2006), *La storia della lingua italiana attraverso i testi*, Il Mulino, Bologna
27. Mazzon, Gabriella (2003), "Pronouns and nominal address in Shakespearean

- English: A socio-affective marking system in transition”, u: Irma Taavitsainen, Andreas H. Jucker, (ur.), *Diachronic Perspectives on Address Term Systems*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 223-249.
28. Nakaš, Lejla (2010), *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Slavistički komitet, Sarajevo
 29. Nencioni, Giovanni (1976), “Parlato-parlato, parlato-scritto, parlato-recitato”, *Strumenti critici*, 29, 126-179.
 30. Nevalainen, Terttu, Helena Raumolin-Brunberg (1995), “Constraints on politeness: The pragmatics of address formulae in Early English correspondence”, u: Andreas H. Jucker, (ur.), *Historical Pragmatics: Pragmatic developments in the history of English*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 541-601.
 31. Paternoster, Annick (2015), *Cortesi e scortesi. Percorsi di pragmatica storica da Castiglione a Collodi*, Carocci, Roma
 32. Rossi, Fabio (2010), “L’eredità linguistica lasciata da Goldoni al melodramma primottocentesco”, u: Reto Müller, Albert Gier (ur.), *Rossini und das Libretto*, Leipziger Universitätsverlag, Leipzig, 139-157.
 33. Salmon, Vivian (1965), “Sentence structures in colloquial Shakespearian English”, *Transactions of the Philological Society*, 64, 105-140.
 34. Sell, Roger D. (2000), *Literature as communication*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam
 35. Sell, Roger D. (2001), “Historical but non-determinist pragmatics of literary communication”, *Journal of Historical Pragmatics*, 2(1), 1-32.
 36. Serianni, Luca (2015), *Prima lezione di storia della lingua italiana*, Laterza, Bari
 37. Taavitsainen, Irma, Andreas H. Jucker (2010), “Trends and developments in historical pragmatics”, u: Andreas H. Jucker, Irma Taavitsainen (ur.), *Historical Pragmatics*, 3-30, Mouton de Gruyter, Berlin
 38. Taavitsainen, Irma, Andreas H. Jucker, Jukka Tuominen (ur.) (2014), *Diachronic Corpus Pragmatics*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam
 39. Taavitsainen, Irma, Susan Fitzmaurice (2007), “Historical pragmatics: What it is and how to do it”, u: Susan Fitzmaurice, Irma Taavitsainen (ur.), *Methods in Historical Pragmatics*, Mouton de Gruyter, Berlin, 11-36.
 40. Tasso, Torquato (2013), *Il Gerusalemme. Gerusalemme liberata. Gerusalemme conquistata*, UTET, Torino

41. Tollerton, Linda (2011), *Wills and Will-Making in Anglo-Saxon England*, York Medieval Press, Suffolk
42. Visconti, Jacqueline (2009), "Speech Acts in Legal Language: Introduction", *Journal of Pragmatics* 41, 393-400.

ON THE SOURCES OF SPOKEN (ITALIAN) LANGUAGE IN A HISTORICAL PERSPECTIVE

Summary

In this paper, we research the importance of corpora in historical pragmatics. From the origins of historical pragmatics as a science the question of choosing an appropriate corpus has been in the center of attention. The problematics of historical pragmatics demand a corpus that reflects faithfully the spoken language. However, such registered sources do not exist. Thus, researchers face problems when choosing corpora that have to be written but also reflect speech. That is why we synthesize a review of often-used corpora and we present their advantages and disadvantages. We apply the theory of Giovanni Nencioni (1976) that differs between the spoken language in the true meaning of the word (*parlato parlato*), written spoken language (*parlato scritto*), and recited spoken language (*parlato recitato*). Based on his research, we can claim that some of the privileged forms in historical pragmatics are literary works, theater pieces, religious scriptures, and speech transcripts. Thus, we examine the advantages and disadvantages of the aforementioned corpora and we aim to determine if they are suitable to be used in historical pragmatics. The research shows that it is impossible to find a completely adequate corpus because none of them reflect the spoken language in all of its characteristics and they approach it only partially.

Key words: historical pragmatics; corpora; sources; the "bad data" problem; spoken language

Adresa autorice
Author's address

Ana Lalić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
ana.lalic@ff.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.151

UDK 821.163.4(497.6):811.131.1'373.7
821.163.4(497.6).09 Andrić I.

Primljeno: 31. 08. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Nermina Čengić

POREDBENE FRAZEME U ANDRIĆEVOJ *PROKLETOJ* *AVLIJI* I NJIHOVI ITALIJANSKI EKVIVALENTI

Poređenje je semantičko-stilska figura koja je veoma zastupljena u književnom tekstu i autori je rado koriste kako bi svom djelu dali nova, šira, prenesena značenja. U kategoriji poređenja moguće je prepoznati poredbene frazeme, odnosno posebnu vrstu frazeoloških konstrukcija čijom upotrebom autor želi ostvariti snažniji umjetnički dojam. S obzirom na izrazitu frekventnost upotrebe ovih leksičkih elemenata u književnom opusu Ive Andrića, uradit ćemo analizu određenog broja poredbenih frazema ekscerpiranih iz Andrićevog romana *Prokleta avlija* kako bismo zaključili o specifičnostima njihove strukture i upotrebe u bosanskom jeziku. Smatramo zanimljivim ove leksičke jedinice posmatrati i kontrastivno, tako da ćemo u prevodu *Proklete avlije* na italijanski jezik (ital. *La Corte del diavolo*), koji je uradio Lionello Costantini, prepoznati italijanske ekvivalente izvornih poredbenih frazema i utvrditi njihove karakteristike. Cilj nam je da ovom vrstom kontrastiranja ponudimo pregled osnovnih osobina posebnih leksičkih konstrukcija u kojima dolazi do realizacije poređenja te zaključimo o sličnostima i razlikama u njihovoj strukturi, značenju i upotrebi u dva jezička sistema. Rezultati istraživanja omogućit će nam također da uočimo intenzitet autorove kreativnosti i vještinu prevodioca da prepozna semantičku i stilsku vrijednost ovih frazeoloških jedinica i prenese ih u italijanski jezik.

Ključne riječi: frazeologija; poređenje; bosanski jezik; italijanski jezik

UVOD

Frazeološke jedinice ili “idiomatski izrazi”, kao „konvencionalni izrazi jednog jezika“¹. (Casadei 1995: 335), leksičke su strukture koje „predstavljaju lingvistički fenomen veoma specifičan za svaki jezik: to su temeljni elementi u simboličkoj i metaforičkoj komunikaciji” (Ferron 2020: 303) i mogu poslužiti kao odlično sredstvo pomoću kojeg „se analiziraju ne samo lingvistički, nego i društveni, kulturni i mentalni aspekti koji su povezani s određenim jezikom” (Isto 304). Veliki je broj frazema koje su motivirane „zahvaljujući retoričkim figurama” (Bralić 2011: 174) i u tom se slučaju može govoriti o figurativnoj motivaciji, procesu u kojem se „formiranje slike odvija u čovjekovoj mašti i izražava riječima koje čine dio njegovog vokabulara postajući elementi stereotipne sintagme čije značenje nastaje zahvaljujući slici” (Isto 174-175).

Poređenje je semantičko-stilska figura koja je, osim u razgovornom jeziku, izrazito zastupljena u književnom tekstu. Ova je retorička forma naročito karakteristična za narativni stil izražavanja gdje autori imaju priliku da na poseban način objasne određenu situaciju i obogate opis neke činjenice, likova i sl. U kojoj će mjeri ovo izražajno sredstvo biti zastupljeno u nekom iskazu zavisi prvenstveno od teme koja se tretira, načina na koji se to želi uraditi, odnosa koji autor ima prema toj temi i efekta koji želi ostaviti kod čitalačke publike. Obično se poredi ono što je manje poznato ili je nepoznato sa onim što je poznato širem krugu recipijenata informacija kako bi im se olakšalo prepoznavanje i prihvatanje novog podatka, odnosno kako bi im i to nepoznato postalo poznato. Naime, tehnikom poređenja traže se sličnosti i razlike između nepoznatog i poznatog elementa, a ti elementi mogu biti osobe, predmeti, pojave i sl. U procesu poređenja ističu se kvalitativne i kvantitativne osobine poznatog i nepoznatog, što pomaže autoru da obogati semantičku vrijednost iskaza i u konačnici dobije živopisniji tekst jer poređenja „obogaćuju stil, čine ga življim, plastičnijim, slikovitijim, ugodnijim za slušanje ili čitkijim” (Fink-Arsovski 2002: 10). Kako bi poređenje uopće bilo moguće i kako bi imalo svoju svrhu, elementi koji se poredi (ono što se poredi i ono s čime se poredi) trebali bi imati minimalno jednu zajedničku osobinu. U zavisnosti od intenziteta kvalitativnih vrijednosti osobina koje se poredi rezultat poređenja može imati pozitivnu i negativnu vrijednost, što se da ilustrirati sljedećim frazeološkim strukturama sa istom zoonimskom sastavnicom: “biti kao riba u vodi” (Halilović, Palić i Šehović². 2010: 1149), što znači „ponašati se

1. Prevod na bosanski jezik iz konsultirane literature na italijanskom jeziku uradila je autorica ovog članka.

2. U nastavku ćemo za *Rječnik bosanskoga jezika*, Halilović, Palić, Šehović (2010) koristiti skraćenicu RBJ.

komotno, kao u svojoj sredini” (Isto) i „biti kao riba na suhom” (Isto), što znači „ne moći se snaći u nekoj situaciji, biti bespomoćan” (Isto).

Leksičke strukture u kojima je došlo do realizacije poređenja svrstavamo u kategoriju poredbenih frazema. Veoma često ovakve konstrukcije kontinuiranom upotrebom postaju ustaljene fraze koje lako prepoznaje i koristi širi krug recipijenata. Ovu vrstu leksičkih elemenata proučava i opisuje poredbena frazeologija, kao posebna grana frazeologije, nauke „o ustaljenim izrazima čvrste strukture” (Fink-Arsovski 2002: 5). S obzirom na tvrdnju da „idiomska frazeologija može se smatrati ogledalom društva i poimanja svijeta u svijesti govornika” (Bralić 2011: 177), jasno je da poredbene frazeološke konstrukcije imaju „snažnu ekspresivnost i konotativno značenje, te jarko izraženu slikovitost” (Fink-Arsovski 2002: 11) i, u zavisnosti od frekventnosti upotrebe, postaju sastavni dio frazeološkog leksičkog fonda jednog jezika. Za ovakve je ustaljene višečlane izraze karakteristično da se posmatraju kao cjelina i njihova je semantička vrijednost zbir značenja pojedinih sastavnica.

Što se tiče opsega i leksičkog sastava (strukturalni aspekt), u zavisnosti od broja elemenata od kojih se sastoje poredbene frazeme mogu biti trodijelne, gdje su sastavnice element koji se poredi, poredbeni veznik (ili prilog) i element s kojim se poredi, npr. *spavati kao zaklan* (Isto 13) i italijanski ekvivalent *dormire come un sasso* (DMDCS³), i dvodijelne, gdje su sastavnice poredbeni veznik (ili prilog) i element s kojim se poredi, npr. *kao lud* (Fink-Arsovski 2002: 19) i italijanski ekvivalent *come un matto* (DMDCS). U poredbenim frazeološkim konstrukcijama u bosanskom se jeziku najčešće koristi poredbeni veznik *kao*, koji je „u razgovornome jeziku obično realiziran u formi *ko*” (Šehović 2004: 125), ali ima i slučajeva kada se umjesto ovog veznika koriste „poredbeni prijedlog *poput* i prilog *nalik* (na)” (Isto). Važno je napomenuti da navedeni poredbeni veznik, prijedlog i prilog imaju istu semantičku funkciju kada su sastavnica poredbene frazeme [npr. *kao furija* (Fink-Arsovski 2002: 19) ali i *poput furije*, *nalik na furiju*] i o njihovom izboru odlučuje autor takve konstrukcije. Razlika između njih uočava se jedino u padežnom obliku elementa s kojim se poredi⁴. Kod italijanskih ekvivalenata poredbenih frazeoloških konstrukcija, koje smo analizirali u slučajevima potpune i djelimične ekvivalencije, struktura je manje-više identična, odnosno kao sastavnice se uočavaju element koji se poredi, prilog *come* (bos. *kao*, *poput*, *nalik*), kao ekvivalent poredbenom vezniku *kao*, i

3. U nastavku ćemo za onlajn izdanje italijanskog rječnika izreka *Dizionario dei modi di dire Corriere della Sera* koristiti skraćenicu DMDCS.

4. Nakon poredbenog veznika *kao* koristi se nominativ, nakon poredbenog prijedloga *poput* genitiv, a akuzativ se koristi nakon poredbenog priloga *nalik* (na).

element s kojim se poredi. U slučajevima gdje ekvivalencija ne postoji obično se koristi leksička struktura koja nije u kategoriji poredbenih frazema, ali najčešće čini sastavni dio frazeologije italijanskog jezika, što potvrđuje registriranost takvih konstrukcija u rječnicima italijanskog jezika koje smo konsultirali. Ako se posmatra kategorijalno značenje (semantički i sintaksički aspekt), odnosno vrsta riječi kojom je izražen element koji se poredi, poredbene frazeme mogu biti glagolske, pridjevske, priložne, imeničke i zamjениčke (upor. Fink-Arsovski 2002). Ovakvu je podjelu moguće identificirati u oba jezička sistema čijom se frazeologijom bavimo, a za ovo istraživanje iz korpusa smo izdvojili glagolske i pridjevske poredbene frazeme.

PRIKAZ KORPUSNE GRAĐE

Korpus našeg istraživanja obuhvata frazeološku građu iz romana Ive Andrića *Prokleta avlija*⁵ i prevoda ovog romana na italijanski jezik (ital. *La Corte del diavolo*⁶) koji je uradio Lionello Costantini. U *Proklesoj avliji* lako se uočava bogata upotreba frazeoloških jedinica općenito, što Andrićeva djela inače čini autentičnim i prepoznatljivim, te se na temelju toga može govoriti o autorovoj izuzetnoj frazeološkoj kreativnosti. Ova se kreativnost ogleda u upotrebi ustaljenih frazema, ali i autorski modificiranih ustaljenih frazema i varijanti među kojima je moguće prepoznati "autorske frazeme", koje „su rezultat individualnog, piščevog leksičko-frazeološkog stvaranja i kombiniranja” (Tanović 2000: 92). Modificirane autorske frazeme su kategorija frazema koja nije registrirana u rječnicima, a njihova značenjska i upotrebna vrijednost ograničene su kontekstom, odnosno razlog formiranja i upotrebe ovakvih konstrukcija je „komunikacijska uloga, to jest, postizanje određena efekta” (Marković 2013: 132). Kako bi stilski obogatio pojedine dijelove i dao im nova, šira, prenesena značenja, Andrić u *Proklesoj avliji* u velikoj mjeri koristi i poredbene frazeme, što nas je navelo da ispitamo strukturalnu, značenjsku i upotrebnu vrijednost takvih leksičkih konstrukcija u bosanskom jeziku.⁷ Poredbene frazeološke konstrukcije su u velikoj mjeri prisutne i u italijanskom jeziku, tako da smatramo zanimljivim uraditi analizu i prevoda na italijanski jezik Andrićeve *Proklete avlije*. Kontrastiranjem poredbenih frazema iz izvornog teksta i njihovih italijanskih

5. U nastavku ćemo za izvor Andrić, Ivo (1985) *Prokleta avlija* koristiti skraćenicu PA.

6. U nastavku ćemo za izvor Andrić, Ivo (2001) *La Corte del diavolo* koristiti skraćenicu LCDD.

7. Andrić je svoja djela napisao na jeziku koji je tada nazivan srpskohrvatskim, a bosanski je kao naziv vraćen jeziku nakon raspada zajedničke države. Karakteristike koje prepoznajemo i opisujemo su iste ili slične u oba jezika i u ovom ćemo radu govoriti o bosanskom jeziku.

ekvivalenata zaključivat ćemo o sličnostima i razlikama ovih posebnih leksičkih struktura u dva jezička sistema, a na temelju toga i o vještini prevodioca da prepoznajemo semantičku i stilsku vrijednost i prenese je u italijanski jezik, odnosno o (ne)prevodivosti frazema.

U frazeološkoj građi koju smo analizirali glagolske poredbene frazeme su najbrojnija vrsta poredbenih frazema, kako u izvornom tako i u italijanskom tekstu. Osnovne sastavnice ovih struktura u bosanskom jeziku su glagol (element koji se poredi), poredbeni veznik *kao* i imenica ili imenska sintagma (element s kojim se poredi), a u njihovom italijanskom ekvivalentu se veza između glagola i imenice (ili imenske sintagme) uspostavlja upotrebom priloga *come* (bos. *kao*, *poput*, *nalik*). Za ovu je vrstu analize zanimljiv i primjer u kojem je umjesto imenice, kao trećeg elementa, u bosanskom jeziku upotrijebljen poimeničeni pridjev, kao i primjeri u kojima se nakon poredbenog veznika *kao* koriste strukture pridjev + imenica i imenica + prijedlog + imenica. Pridjevske poredbene frazeme su znatno manje zastupljene u odabranom korpusu. U ovim leksičkim strukturama element koji se poredi je pridjev, element s kojim se poredi je imenica, a veza između njih najčešće je realizirana upotrebom poredbenog veznika *kao*. Zapažali smo i nekoliko primjera poredbenih leksičkih struktura u kojima je odnos između elementa koji se poredi (pridjev) i elementa s kojim se vrši poređenje (imenica) ostvaren pomoću poredbenog prijedloga *poput* (npr. *taman poput uboja*, *izgubljen poput pahuljice*). Međutim, budući da su u pitanju slobodne kombinacije leksema sa komponentom *poput*, takve strukture nismo uvrstili u ovu analizu. Navedeni raspored leksema u obje kategorije poredbenih frazema u većini je slučajeva moguće identificirati i u italijanskom jeziku.

Analizom reprezentativnih primjera iz izvornog i ciljnog teksta ilustrirat ćemo neke od navedenih kombinacija sastavnica glagolskih i pridjevskih poredbenih frazeoloških konstrukcija kako bismo zaključili o njihovim karakteristikama. Registriranost analiziranih leksičkih konstrukcija provjeravat ćemo u rječničkoj građi bosanskog jezika, ponuđenoj u RBJ, te u onlajn rječničkoj građi italijanskog jezika, ponuđenoj u sljedećim rječnicima: *Vocabolario italiano Treccani*⁸, *Dizionario di italiano – la Repubblica*⁹ i *Dizionario italiano De Mauro*¹⁰. U ovu analizu svjesno nismo uključili frazeološke rječnike bosanskog i italijanskog jezika jer nam je cilj

8. U nastavku ćemo za onlajn izdanje jednojezičnog rječnika italijanskog jezika *Vocabolario italiano Treccani* koristiti skraćenicu VIT.
9. U nastavku ćemo za onlajn izdanje jednojezičnog rječnika italijanskog jezika *Dizionario di italiano – la Repubblica* koristiti skraćenicu DILR.
10. U nastavku ćemo za onlajn izdanje jednojezičnog rječnika italijanskog jezika *Dizionario italiano De Mauro* koristiti skraćenicu DIDM.

provjeriti jesu li i u kojoj mjeri ekstrahirane frazeme zabilježene u općim rječnicima polaznog i ciljnog jezika. Mišljenja smo da je u navedenim instrumentima istraživanja moguće naći valjane i primjerene podatke relevantne za predmet istraživanja, a to su poredbene frazeme i/ili njihove komponente za koje, u većini slučajeva, postoje detaljna objašnjenja o etimološkim i semantičkim karakteristikama.

ANALIZA POREDBENIH FRAZEMA IZ ANDRIĆEVE PROKLETE AVLIJE I NJIHOVIH ITALIJANSKIH EKVIVALENATA

Analizom su, zbog ograničenog prostora, obuhvaćene dvije kategorije poredbenih frazema: glagolske (pet primjera) i pridjevske (jedan primjer). Nesrazmjer u broju primjera koji pripadaju navedenim vrstama frazema objašnjavamo činjenicom da je upotreba glagolskih frazema u korpusu generalno dominantnija u odnosu na druge vrste.

Prokleta avlija sastoji se od niza povezanih priča u kojima se pojavljuju raznovrsni likovi kroz čija je pričanja predstavljen svakodnevni život onih koji su se našli u toj avliji, odnosno carigradskom zatvoru iz vremena Osmanskog carstva, zbog čega ovaj prostor ima posebnu simboliku te uglavnom negativnu konotaciju povezanu sa imperijalnom vladavinom. Opise likova i pripovijedanje Andrić je obogatio brojnim leksičkim konstrukcijama, odnosno semantičkim i stilskim sredstvima, među kojima su i poredbene frazeme.

Kako muškarci pričaju o svom iskustvu sa ženama Andrić predstavlja kroz žive razmjene mišljenja, a veoma često i oštre prepirke, u kojima sudionici s ushićenjem opisuju posebne emotivne reakcije koje kod njih izazivaju fizičke i karakterne osobine žena. Poredbenom frazedom iz narednog primjera ilustrirat ćemo način na koji je Andrić dao opis u kojem sagovornici kao da se nadmeću ko će što bolje predstaviti svoj odnos prema ženi.

(1)

PA: *Pazila me je kao oči u glavi. Tu što sam poživio četiri godine u svakom dobru!*
(str. 23)

LCDD: *Ero la pupilla del suo occhio. Come me la sono passata bene per quattro anni.* (str. 1300)

Optuženici vrijeme u Avliji provode uglavnom tako što jedni drugima pričaju o

svojim životnim iskustvima, a jedan od zanimljivih pripovjedača je Zaim koji govori o sebi, svojim putovanjima i iskustvima sa ženama. Prisutne naročito oduševljava svojom tipično “muškom” pričom o ženama u kojoj se hvali kako se ženio više puta i u svom pripovijedanju iznosi pozitivne i negativne karakteristike tih žena. S posebnim je zanosom govorio o imućnoj udovici koju je oženio i koja je bila veoma brižna prema njemu. Opis osjećaja ugodnosti koji je Zaim imao u društvu te žene Andrić naglašava frazeološkom konstrukcijom *paziti kao oči u glavi*. Kako bi kod prisutnih stvorio što vjerniju sliku o intenzitetu ljubaznosti kojom ga je obasipala tokom četiri godine zajedničkog života, što je kod njega stvaralo osjećaj sreće i zadovoljstva, Zaim je način na koji je to činila uporedio s pažnjom s kojom bi se čovjek trebao odnositi prema očima. Naime, oko je organ čula vida čija je struktura prilično složena i, budući da služi za primanje najvećeg broja informacija iz okoline (oko nam omogućava da primjećujemo, razaznajemo svjetlo, boje, oblike, udaljenosti), njegova funkcija u životu svakog čovjeka je od izuzetnog značaja. Upravo zbog takve strukturalne i funkcionalne kompleksnosti i važnosti, potrebno je voditi veliku brigu o očima kako bi bile zdrave i nesmetano obavljale svoju funkciju. Glagol *paziti* je nosiva sastavnica navedene frazeme, tako da je možemo svrstati u kategoriju glagolskih poredbenih frazema. Poredbenim veznikom *kao* uspostavljen je odnos između glagola i elementa s kojim se realizira poređenje, a to je sintagma gdje su somatizmi *oči* i *glava* povezani prijedlogom *u*. S obzirom na frekventnu upotrebu i registriranost u rječnicima, poredbenu frazemu *paziti kao oči u glavi*¹¹ možemo shvatiti kao ustaljenu frazemu. Njena konotativna semantička vrijednost koja je najčešće navedena u rječnicima odnosi se na isticanje najvećeg stepena pažnje i opreza s kojim se postupa prema kome ili čemu, kao npr. „voditi računa o kome iznad svega, u najvećoj mogućoj mjeri” (RBJ: 315). Italijanski ekvivalent *essere la pupilla del suo occhio* je konstrukcija čije su sastavnice glagol *essere* (bos. *biti*) i sintagma u kojoj je između somatizama *pupilla* (bos. *zjenica*) i *occhio* (bos. *oko*), koji je određen prisvojnim pridjevom *suo* (bos. *njegov/njen*), odnos izražen padežnim prijedlogom *del* kako bi se označio genitivni oblik. Preneseno značenje ovako formirane leksičke konstrukcije (bos. *biti zjenica čijeg oka*) koristi se kada se želi istaknuti da je neko/nešto od velike važnosti – u analiziranom primjeru Zaim sebe predstavlja kao zjenicu oka žene koja ga voli i brine o njemu. Očigledno je da odnos između elementa koji se poredi (glagol *essere*) i elementa s kojim se poredi (sintagma *la pupilla del suo occhio*) nije uspostavljen prilogom *come*, što je karakteristično

11. U konsultiranom rječniku bosanskog jezika registrirana je i varijanta *voljeti kao oko/oči u glavi* (RBJ: 315) koja ima isto značenje.

za strukturu poredbene frazeme. Međutim, ako analiziramo njeno značenje, zaključujemo da ima poredbenu funkciju, odnosno koristi se kada se želi naglasiti postojanje pažnje prema nekome/nečemu, i to onakve kakva se ima prema nekome/nečemu ko/što ima dragocjenu važnost u čijem životu, prema kome/čemu se ophodi s izuzetnom pažnjom. Ako posmatramo kontekst, shvatamo da se stepen pažnje koju imućna udovica poklanja Zaimu poredi sa stepenom brige sa kojom bi se trebalo odnositi prema dijelu organa čula vida od veoma velike važnosti za svako živo biće, tačnije prema zjenici oka, a to je „otvor na dužici kroz koji svjetlost prodire u unutrašnjost oka” (RBJ: 1524), zahvaljujući čemu je moguće reagirati osjetilom vida, odnosno imati sposobnost vida. Bez obzira na činjenicu da u italijanskoj konstrukciji nedostaje prilog *come*, kao sastavnica pomoću koje se obično ostvaruje poređenje, možemo je shvatiti kao vrstu poredbene frazeme. Dakle, iako se izvorna i italijanska frazema formalno razlikuju, možemo ustanoviti da je prevodilac prepoznao poruku iz izvornog teksta, odnosno upotrijebljenu frazeološku univerzaliju, i odgovarajućim leksičkim elementima ju prenio u ciljni tekst i takvim je prevodilačkim rješenjem ostvarena djelimična ekvivalencija. Zanimljivo je istaknuti da postoji registriran b/h/s ekvivalent analizirane italijanske frazeme čiji su struktura i značenje gotovo identični. Taj je ekvivalent moguće prepoznati u konstrukciji „ti si zjenica oka moga”¹² (isto) i djelimično u konstrukciji „čuvati kao zjenicu oka”¹³. (Isto 146), u kojima se *zjenica oka* shvata kao nešto što je veoma drago i važno.

Posebno mjesto u romanu ima priča o braći Džemu i Bajazitu u kojoj se isprepliću pozitivno i negativno, tragično i uspješno. Kako bi privukao pažnju čitaoca, Andrić je, osim predstavljanja prilično detaljne relevantne historiografske građe, uveo Ćamilov lik koji, zanesen nesretnom sudbinom nesuđenog sultana, prisutnima u Avliji priča o Džem sultanu. U tim je pričama moguće prepoznati brojna semantičko-stilska sredstva, a narednim ćemo primjerom ilustrirati upotrebu poredbene frazeme iz kategorije onih koje se odnose na čovjeka, odnosno na opis njegovog izgleda, načina držanja tijela, ponašanje.

(2)

PA: */.../ sa koje su svi, od kardinala do konjušara, netremice posmatrali stasitog čoveka sa belim, zlatom izvezenim visokim kaukom na glavi, kako izdvojen, na tri koraka ispred svoje pratnje stoji kao kip.* (str. 69)

LCDD: */.../ sulla quale tutti, dai cardinali agli scudieri, guardavano fissi*

12. U ovoj je konstrukciji glagol *biti* (*biti zjenica čijeg oka*) ekvivalent glagola *essere* iz italijanske frazeme *essere la pupilla del suo occhio*.

13. I ova konstrukcija sadrži sintagmu *zjenica oka*, ali je umjesto glagola *biti* upotrijebljen *čuvati* (*paziti*).

quell'uomo di bella statura, con un alto turbante intessuto d'oro, quasi isolato, a tre passi dal suo seguito, immobile come una statua. (str. 1360–1361)

Kod predstavljanja detalja Džemovog hapšenja osvrnut ćemo se na dio u kojem se opisuje fizički izgled sultana, odjeća koju ima na sebi te naročito način držanja njegovog tijela. Naime, dok ga odvede u zatočeništvo, Džem se u jednom trenutku izdvojio od ljudi koji su zaduženi da budu u njegovoj pratnji i neko je vrijeme stajao nepomično, a Andrić takvo držanje tijela poredi sa izgledom kipa. Budući da je kip (kojim se predstavlja ljudski ili životinjski lik) obično izrađen od nekog čvrstog materijala, jasno je da nije moguće pomjeranje bilo kojeg dijela tijela na njemu. Upotrebom poredbene frazeme *stajati kao kip* naglašena je činjenica da Džem sultan potpuno mirno, bez ijednog pokreta prihvata čin odvođenja u zatočeništvo. Frazema se sastoji od glagola (*stajati*), poredbenog veznika *kao* i imenice (*kip*) i prepoznajemo ju kao glagolsku poredbenu frazemu. U ovom je obliku registrirana u RBJ gdje se navode sljedeća značenja: *stajati ukočeno, ne pomjerajući se* (RBJ: 501). Navedena je konstrukcija u kategoriji frazeoloških univerzalija i u njenom italijanskom ekvivalentu *immobile come una statua*, koji nudi Costantini, element s kojim se poredi je također imenica (*statua*, bos. *kip*), ali je, vjerovatno iz stilskih razloga, izostavljen glagol, odnosno prisutan je samo dio imenskog predikata – *immobile* (bos. *nepokretan, nepomičan*), a podrazumijeva se da bi mu mogao prethoditi glagol *stare* (bos. *biti, stajati*). Italijanski ekvivalent izvorne frazeološke univerzalije registriran je i u konsultiranom rječniku, a zanimljivo je da se, osim nepomičnosti i ukočenosti, kao značenje navodi i „posebno svečano i veličanstveno držanje” (VIT), što naročito odgovara kontekstu u kojem je ova leksička konstrukcija upotrijebljena u analiziranom korpusu. Dakle, iako se radi o eliptičnoj formi, značenjski je potpuno ekvivalentna izvornoj konstrukciji.

Priča o Latifagi, zvanom Karadžoz, upravniku „čudne i strašne ustanove” (PA: 26), kako Andrić opisuje *prokletu avliju*, nudi prilično detaljan opis Karadžozovog lika. Karadžoz je „i svojim izgledom i svima svojim osobinama” (Isto) istinsko oličenje Avlije, zatvora u kojem se, podržan vladajućim sistemom, izuzetno dobro snalazi i vlada prostorom. Na veoma grub i ironičan način obraća se ljudima koji su završili u zatvoru, svoje ponašanje i komunikaciju s njima prilagođava vrsti razloga zbog kojih su se našli u avliji i svaku priliku koristi da verbalno isprovocira svakog od njih i nametne im stav da su svi krivi, odnosno da u Avliji nema nevinih. Nadimak koji mu daje Andrić sasvim mu dobro pristaje s obzirom na činjenicu da je Karadžoz zapravo groteskna ličnost turskog pozorišta sjena, a upravnik Latifaga je glavni lik Avlije

u kojoj, poput pozorišnog glumca, masku, koju u komunikaciji stavlja na lice, prilagođava određenoj situaciji. Odabrali smo dvije takve situacije iz kojih izdvajamo primjere upotrebe poredbenih frazema.

(3)

PA: *Kupi prnje i da te moje oči više ne vide, jer ću narediti da te **prebiju kao mačku**.* (str. 32)

LCDD: *Raccatta i tuoi stracci e che i miei occhi non ti vedano mai più, altrimenti ti faccio **bastonare di santa ragione**.* (str. 1312)

U trenutku kada, uz čuđenje i nevjericu prisutnih, odluči pustiti iz zatvora jednog od zatvorenika, Karadžoz mu saopštava da što prije uzme svoje stvari i napusti Avliju, a kako bi svoj nastup učinio što teatralnijim, prijeti da će, u suprotnom, obavezati svoje podređene da mu jakim udarcima nanesu izuzetno veliku bol. Semantičko-stilska atraktivnost opisa aktivnosti nanošenja boli postignuta je upotrebom frazeme **prebiti (koga) kao mačku**, što je istovremeno upravo onaj intenzitet prijete koje odgovarao Karadžozu za jedan takav nastup. Ovom se frazedom ističe tjelesno zlostavljanje, i to onakvo kakvo je moguće prepoznati kada čovjek na okrutan način postupa prema životinjama. Frazeme sa zoonimskom sastavnicom najčešće se „temelje na univerzalnim iskustvima o izgledu i ponašanju životinja i na stereotipima o njima kojima se obično pripisuju ljudske karakteristike” (Turk i Spicijarić Paškvan 2021: 454). Dakle, ovom se frazedom želi istaknuti da će se prema zatvoreniku postupiti veoma grubo, a cilj upotrebe zoonimske sastavnice *mačka*¹⁴ jeste da se ukaže na činjenicu da će se u toj aktivnosti lošeg postupanja, gdje se pravi poređenje sa životinjom, zatvorenik osjećati upravo kao mačka nakon što je okrutno i nemilosrdno istučena. Analizirana je frazema u kategoriji glagolskih poredbenih frazema jer su joj sastavnice glagol *prebiti*, poredbeni veznik *kao* i imenica *mačka*. Njenu aplikativnu vrijednost potvrđuje registriranost u RBJ, a ponuđena su sljedeća značenja: *jako pretući, prebiti, istući* (RBJ: 616); *jako, krvnički istući, izudarati* (Isto 1000). Italijanska leksička konstrukcija ***bastonare di santa ragione***, koju Costantini nudi kao prevodni ekvivalent, nije poredbena frazema niti sadrži zoonimsku sastavnicu. Ova je konstrukcija u kategoriji frazema i sastoji se od glagola *bastonare*

14. U konsultiranom rječniku i istraživanjima koja tretiraju pitanja iz oblasti frazeologije registrirane su i druge poredbene frazeme karakteristične za razgovorni jezik čije je značenje slično ili isto iako imaju druge nosive zoonimske sastavnice, kao npr.: *istučiti/isprebijati/izmlatiti/ubiti kao psa* (RBJ: 880) i *istučiti/tučiti (namlatiti/mlatiti) koga kao vola u kupusu* (Fink-Arsovski 2002: 14).

(bos. *udariti*) i sintagme *di santa ragione*, čija su izvorna značenja *giustamente* (DMDCS), bos. *na pravi način; ispravno, pošteno*,¹⁵ ili *secondo un sacrosanto diritto* (DILR), bos. *prema svetom pravu*, odnosno pravu koje se mora poštovati. Kao sinonim ovoj sintagmi navodi se i prilog *abbondantemente* (isto), bos. *obilno*, kao i priloški izrazi *in grande quantità* (isto), bos. *u velikoj količini*, i *con violenza, con forza* (DIDM), bos. *nasilno, jako*, što, također, opravdava njenu upotrebu u datom kontekstu. Dakle, konstrukcijom *bastonare di santa ragione*, ali i njoj sličnim koje su prikazane u konsultiranim rječnicima, npr. *picchiare sodo, con energia* (VIT); *darsele di santa ragione* (Isto); *prendersele di santa ragione* (DIDM), iskazuje se aktivnost nasilnog ponašanja udaranjem nekoga kako bi ga se kaznilo, s tim da se podrazumijeva da je “razlog” (ital. *ragione*) za takvu vrstu kažnjavanja “svet” (ital. *santa*), odnosno ispravan i opravdan, što znači da je kazna primjerena zlu koje je kažnjeni počinio. Ovakva analiza navodi na zaključak da, bez obzira na različitosti u strukturi, italijanski ekvivalent ima istu značenjsku i upotrebnu vrijednost kao izvorna frazema.

(4)

PA: *Karađoz je vazda zazirao od političkih okrivljenika /.../ zaobilazio ih je kao okužene /.../* (str. 52)

LCDD: *Karagöz aveva sempre provato avversione per i detenuti imputati di reati politici /.../ li evitava come appestati /.../* (str. 1338–1339)

Iako se Karađoz nastojao predstaviti drugima kao neko ko nepokolebljivo vlada prostorom i ljudima, bilo je i situacija u kojima ta njegova težnja nije mogla doći do izražaja. Budući da je i sam u mladosti dolazio u sukob sa zakonom, bio je svjestan djelovanja državnog aparata i ljudi iz političkog miljea. Zbog toga je osjećao snažnu dozu psihičkog opterećenja u kontaktu sa političkim okrivljenicima koji su završili u Proketoj avliji. Za njega su to bili nepoželjni “stanovnici” Avlije i veoma je teško podnosio njihovo prisustvo. Odbojnost koju je osjećao prema toj vrsti zatvorenika bila je tako intenzivna, da je izbjegavao svaki kontakt s njima. Svjesno izbjegavanje te vrste zatvorenika Andrić poredi sa nastojanjem da se ne ostvari bilo kakav kontakt sa ljudima koji imaju neku zaraznu bolest jer su, kao takvi, opasni za ostale, odnosno mogući su prenosnici klice te bolesti. Slikovitost takvog opisa postignuta je upotrebom modificirane autorske frazeme *zaobilaziti (koga) kao okužene*, gdje je

15. Nekada se pridjev *santo* (bos. *svet*) koristio kao sinonim pridjeva *giusto* (bos. *ispravan, opravdan, legitiman*).

sastavnica *okuženi* element s kojim se porede politički zatvorenici, čime je istaknuto da se Karađoz nastojao držati dalje od te vrste zatvorenika kao od bolesnika koji boluju od bolesti koja se kontaktom lako i brzo prenosi na druge. Za razliku od prethodno analiziranih, strukturu ovog glagolskog poredbenog leksičkog spoja, osim glagola (*zaobilaziti*) i poredbenog veznika *kao*, čini poimeničeni glagolski pridjev *okužen*, koji je nastao od glagolskog pridjeva trpnog glagola *okužiti*, te ima sve osobine imenice kojom se označava osoba u čiji je organizam prodrila zarazna bolest, odnosno osoba koja ima štetno i opasno djelovanje na druge. U konsultiranom rječniku nije registrirana ova slobodna kombinacija riječi, ali su registrirana značenja njenih sastavnica. Kao preneseno značenje svršenog glagola *zaobići* navodi se „izbjeci kakvu nepriliku ili neugodnost” (RBJ: 1492). Glagolski pridjev *okužen* nastao je od glagola *okužiti*, sa osnovnim značenjem „izložiti kakvoj zarazi, zaraziti” (isto 822), dok je preneseno značenje „ispuniti štetnim idejama, zamislama i sl.” (isto). Ova se leksema obično koristi u razgovornom jeziku kako bi se označila osoba koja je u neodređenom smislu zaražena ili zagađena čime, zahvaćena nečim lošim (bolestima, bakterijama, lošim idejama i sl.).

Costantini potpuno razumije ovaj Andrićev opis i vjerno ga prenosi u italijanski jezik upotrebom glagolskog izraza *evitare (qualcuno) come appestati*, koji se strukturalno podudara sa poredbenim izrazom iz izvornog teksta. U jednojezičnom rječniku italijanskog jezika *Il Devoto – Oli Vocabolario della lingua italiana 2014* je pored sintagme *malato di peste* (Devoto i Oli: 166), bos. *zaražen kugom*, navedena konstrukcija *scansare uno come un appestato* za koju je ponuđen i njen sinonim – *evitare di proposito e con ogni mezzo*, bos. *izbjegavati namjerno i svim sredstvima*, što u potpunosti odgovara značenju konstrukcije za koju se prevodilac opredijelio. Dakle, i u italijanskom glagolskom izrazu se, osim glagola (*evitare*, bos. *izbjeci, izbjegavati*) i priloga *come* (bos. *kao*), kao sastavnica nalazi poimeničeni glagolski pridjev (*appestato*, od glagola *appestare*, bos. *zaraziti kugom ili nekom drugom zaraznom bolesti*; *appestato* je particip prošli glagola *appestare* i u ovom je spoju upotrebljen poimeničeni oblik). Ovom je leksičkom konstrukcijom u italijanskom prevodu postignut isti značenjski efekt, odnosno italijanskom čitaocu je jasno da Karađoz svim silama bježi od svega što je opasno i zarazno, a to su za njega politički optuženici koji su završili u Proklesoj avliji.

Ako analiziramo etimologiju sastavnica *okužen* i *appestato*, zaključujemo da su derivirane od imenica *kuga* i *peste* (bos. *kuga*). Denotativno značenje odnosi se na tešku zaraznu bolest koja je u prošlosti bila epidemijskog karaktera jer je izazivala „masovno umiranje ljudi i životinja, dok je danas uglavnom iskorijenjena” (RBJ: 566).

Budući da su ove imenice sastavni dio slobodnih spojeva leksema, prepoznamo njihovu konotativnu semantičku vrijednost kojom se označava općenito ono što se smatra opasnim, štetnim, a pejorativno značenje, koje smo identificirali u našem primjeru, odnosi se na osobu koja je „izuzetno zla, opaka” (isto), spremna nanijeti nekome zlo i koju bi, prema tome, trebalo izbjegavati. U RBJ registrirane su sljedeće frazeološke varijante sa sastavnicom *kuga*: *bježati (od koga, od čega) kao od kuge, bojati se (koga, čega) kao kuge* (isto), što znači “izbjegavati (koga, šta) na svaki način” (isto), i to nas navodi na zaključak da je analizirana izvorna autorska frazema nastala kombiniranjem postojećih, obično zabilježenih u rječnicima. Što se tiče italijanskih ekvivalenata sa sastavnicom *peste*, u konsultiranim rječnicima registrirane su konstrukcije *non avrà mica la peste; non ci sarà mica la peste* (VIT) i *fuggire qcn. o qcs. come la peste* (DIDM), čije značenje može biti hiperbolično ili šaljivo i služi da se označi „izrazito snažna nevoljkost i odbojnost prema uspostavljanju kontakta s ljudima ili situacijama koji izazivaju zabrinutost ili nelagodu” (DIDM), što je blisko značenju analiziranih leksičkih struktura iz korpusa. Dakle, preneseno značenje imenice *peste* odnosi se na negativne pojave općenito, na sve što može biti štetno s društvenog i moralnog aspekta, ali odnosi se i na ljude (u rječnicima stoji da se najčešće misli na djecu) koji zbog karakternih osobina i ponašanja mogu biti smetnja drugima, nepodnošljivi su i zbog toga bi ih trebalo izbjegavati (upor. VIT).

Među zatvoreniciima je bilo i onih koji su kao nevini završili u Prokletoj avliji. Jedan od njih je fra Petar kojeg Andrić predstavlja kao staloženog, opreznog i inteligentnog čovjeka koji lako ostvaruje kontakt s ostalima i rado učestvuje u razgovorima. Zanimljive su i priče iz vremena njegovog boravka u Avliji iz kojih ćemo izdvojiti naredni primjer upotrebe poredbene leksičke konstrukcije.

(5)

PA: *To je čovek **nevin kao jagnje**, a ti se bez potrebe plašiš i sumnjičiš ljude.* (str. 53)

LCDD: *Quello è **innocente come un agnellino**, e tu ti affanni a temere e a sospettare senza nessun motivo.* (str. 1340)

Fra Petrovu pribranost, mudrost, bistrinu duha i sposobnost razumijevanja i lakog snalaženja u svakoj prilici uočavamo i u jednoj od brojnih razmjena mišljenja koju ostvaruje sa Haimom, zatvorenikom koji komunicira samo sa fra Petrom jer jedino u njega ima povjerenja. Naime, preplašeni Haim koristi svaku priliku da upozori fra Petra na opreznost jer smatra da među optuženiciima ima špijuna i da ih treba iz-

bjegavati. Kada u jednom od takvih razgovora Haim svom sagovorniku saopćava svoje sumnje i nastoji ga uvjeriti na moguće opasne i neprijatne situacije, fra Petar, kojeg su životno iskustvo i boravak u Avliji naučili da lako prepoznaje karakter i moralne kvalitete ljudi oko sebe, stišava izuzetno izraženu Haimovu uznemirenost objašnjavajući mu da čovjek u kojeg sumnja nema loše namjere te da je i on nedužan završio u Avliji. Snažna ekspresivnost opisa postignuta je upotrebom leksičke konstrukcije (*biti nevin kao jagnje*) pomoću koje fra Petar, kako bi bio što uvjerljiviji, “sumnjivog” zatvorenika poredi sa jagnjetom, malom domaćom životinjom koja nije opasna i obično ne nanosi zlo drugima. Konstrukcija se sastoji od pridjeva *nevin* i zoonima *jagnje*, a odnos između ovih elemenata ostvaren je poredbenim veznikom *kao*. Budući da je jedna od sastavnica pridjev, analizirana struktura je u kategoriji pridjevskih poredbenih frazema. Riječ je o modificiranoj autorskoj strukturi koja u RBJ nije registrirana kao frazema, ali je zabilježena konotativna semantička vrijednost zoonimske sastavnice *ja(g)nje* koja se koristi u slučaju kada se želi opisati osoba koja je „nježna, mila, krotka, blaga” (RBJ: 457). Osim toga, neka od ciljanih istraživanja na planu frazeologije rezultirala su prepoznavanjem frazema koje su strukturom i značenjem bliske ovoj, a to su npr. *miran kao janje* (Ribarova i Vidović Bolt 2009: 164) i *krotak kao janje* (isto 165). Međutim, bez obzira na ovu djelimičnu registriranost prenesenog značenja, navedenu leksičku strukturu možemo smatrati poredbenom frazomom (dokaz za to je i raspored njenih sastavnih dijelova) zbog činjenice da su uspješno istaknute sličnosti između opisa stanja nedužnog čovjeka i stanja male i bezazlene životinje (osobina životinje, koja joj je pripisana u Bibliji, iskorištena je u opisu čovjeka istih osobina), kao i zbog činjenice da ovako formirana leksička jedinica ima široku upotrebnu vrijednost u razgovornom jeziku. Prevodilac je shvatio smisao Andrićeve ideje utvrđivanja sličnosti između osobina čovjeka i životinje, tako da konstrukciju (*essere innocente come un agnellino*) možemo smatrati sasvim prikladnim rješenjem. Komponente od kojih je sastavljena su pridjev *innocente* (bos. *nevin*), prilog *come* i imenica *agnellino* (bos. *malo janje*), tako da je i strukturalno i značenjski usklađena sa onom iz izvornog teksta. S ciljem postizanja intenzivnijeg stilskog efekta Costantini koristi deminutiv imenice *agnello* (bos. *janje*) i to je jedina bitna razlika između izvorne i italijanske strukture koja nikako ne narušava značenje izraza u cijelosti i njegovu upotrebnu vrijednost. U konsultiranim italijanskim rječnicima nije registrirana leksička struktura u ovoj formi, ali postoje sljedeće varijacije: *essere, sembrare un agnello* (DILR), bos. *biti, izgledati kao janje; sembrare un agnello* (VIT), bos. *izgledati kao janje, biti poput janjeta; mite come un agnello* (isto), bos. *blag kao janje; tenero come un agnello* (isto), bos. *nježan kao*

janje i sl.. Za navedene bi konstrukcije preneseno značenje bilo ostavljati dojam blage, pokorne, nevine osobe, što je dosta slično značenju analizirane frazeme, tako da ju možemo svrstati u kategoriju poredbenih frazema.

Autorice Ribarova i Vidović Bolt su, ispitujući karakteristike biblijskih zoonimskih frazema, ustanovile da se „biblijska simbolika životinja prenosi (se) i na frazeološku razinu“ (2009: 163). Što se tiče simbolike lekseme *janje*, odnosno konvencionalnog znanja o obilježjima ovog mladunčeta, možemo zaključiti da je to životinja koja se obično posmatra kao simbol nevinosti i, kao takva, „u Novom Zavjetu je simbol Isusa Hrista nevino žrtvovanog za spasenje ljudi, a u Evandjelju po Ivanu istaknuto je kao *Božije janje koje svijet spašava od grijeha*“ (VIT). Janje je „simbol nevinosti, jednostavnosti i blagosti“, zbog čega „se prinosi kao žrtva“ (DMDCS).

I narednim primjerom, koji se odnosi na lik fra Petra, ilustrirat ćemo formalne, semantičke i stilske karakteristike upotrebe poredbenih leksičkih konstrukcija.

(6)

PA: *Na kraju te staze tanka pruga prtine širi se u nepravilan krug, a sneg oko nje ima rumenu boju raskvašene ilovače, i sve to izgleda kao sveža rana u opštoj belini koja se proteže do unedogled /.../ (str. 17)*

LCDD: *La sottile striscia alla fine si allarga in un cerchio irregolare e la neve attorno ha il colore vermiglio dell'argilla bagnata, come una ferita fresca nel biancore diffuso che si estende all'infinito /.../ (str. 1292)*

U uvodnom dijelu romana, prije nego što predstavi prostor Avlije, centralne pozornice romana na kojoj će se odvijati/pripovijedati zanimljive priče, nalazi se opis groblja na kojem je sahranjen fra Petar, pripovjedač kojemu Andrić daje posebno mjesto i spominjanjem čijeg imena simbolično započinje ali i završava roman. Prikazom atmosfere na groblju dominira snježni pokrivač od čije visine je gotovo nemoguće vidjeti obilježja na grobovima. Jedino što se razaznaje je uska stazica napravljena prije kratkog vremena u dubokom snijegu kako bi se mogla obaviti sahrana fra Petra. U tom je opisu Andrić posebno naglasio izgled prostora oko te stazice gdje se ugaženi snijeg pomiješao s raskvašenom ilovačom poprimivši tako crvenkastu boju. Takva slika izdvaja se iz sklada bjeline snijega koja vlada prostorom, a mjesto gdje je snijeg promijenio boju zbog raskvašene ilovače izgledom podsjeća na ranu. Kako bi prikaz narušene bjeline snježnog pokrivača učinio što slikovitijim,

Andrić koristi leksičku strukturu *izgledati kao sveža rana*, poređenje kojim je postignut izuzetno snažan efekt. Iako je i u ovom slučaju upotrijebljena slobodna kombinacija riječi sa komponentom *kao*, a ne poredbena frazeološka konstrukcija, ipak smo i ovaj primjer odlučili uvrstiti u analizu s obzirom na činjenicu da su u konsultiranim rječnicima prisutne leksičke konstrukcije (frazeološke varijante) sa sastavnicom *rana* i njenim italijanskim ekvivalentom *ferita*. Upotrebom navedene konstrukcije Andrić je htio prenijeti dvije značenjski prilično bliske poruke. Sa jedne strane, čitalac shvata da mjesto na groblju koje se opisuje izgleda kako obično izgleda dio tkiva na tijelu gdje se nalazi ozljeda u bliskoj prošlosti izazvana djelovanjem vanjske sile. Budući da je riječ o svježije nanesej povredi, ozlijeđeno tkivo obično je bolno i umrljano krvlju. Sa druge strane, realiziranim poređenjem tu je “živu ranu” moguće shvatiti kao nešto što je veoma bolno, odnosno ono što izaziva bolan duševni osjećaj, a to je u ovom slučaju tuga zbog fra Petrove smrti. Analizirana se konstrukcija sastoji od glagola (*izgledati*) i imenske sintagme čije su komponente pridjev (*živa*) i imenica (*rana*), a veza između ovih sastavnica ostvarena je poredbenim veznikom *kao*. U RBJ je moguće pronaći djelimičnu registriranost slobodnih i frazeoloških konstrukcija u čijem je sastavu leksema *rana*. Izdvojit ćemo vezani spoj riječi *živa rana* za koji je, osim denotativnog značenja – „rana koja nikako ne zacjeljuje” (RBJ: 1104), zabilježeno i njegovo konotativno značenje – „ono što je za koga naročito bolno, na šta je ko posebno osjetljiv” (isto) i „neprolazna, velika bol” (isto: 1543). Navedena konotativna semantička vrijednost podudara se sa značenjem poruke koju Andrić šalje posredstvom konstrukcije *izgledati kao živa rana*. Njen je italijanski ekvivalent *come una ferita fresca* strukturalno i značenjski prikladan, što znači da je prevodilac spojem odgovarajućih leksičkih elemenata uspio poruku izvornog teksta prenijeti u ciljnu. Bitna razlika između izvorne i italijanske strukture je u tome što se italijanska sastoji samo od imenske sintagme *una ferita fresca*, čije su komponente imenica *ferita* (bos. *rana*) i pridjev *fresca* (bos. *svježa*) koje su uvedene prilogom *come*. Dakle, za razliku od izvornog teksta, gdje je dio složene rečenice u kojem se koristi poredbena slobodna kombinacija riječi *izgledati kao sveža rana* izražen koordiniranom rečenicom čiji je predikat eksplicitno predstavljen, u ciljnom je tekstu dio opisa u kojem se koristi poredbena leksička struktura *come una ferita fresca* predstavljen eliptičnom rečenicom, odnosno u prevodu je izostavljen glagol koji bi obavljao funkciju predikata, a mogao bi biti glagol *sembrare* (bos. *izgledati*). Ova vrsta odstupanja od izvornog teksta je prihvatljiva zbog toga što nikako ne narušava strukturu i značenje cijelog iskaza. I italijanski ekvivalent, s obzirom na njegove sastavne elemente, možemo prepoznati kao slobodnu kombinaciju riječi pomoću koje

se vrši poređenje. Djelimičnu registriranost ovakvog spoja leksema pronalazimo u konsultiranim rječnicima. Figurativno značenje strukture *una ferita ancora aperta* (DIDM), bos. *još uvijek otvorena rana*, koristi se da se označi „bol, duboka tuga, još uvijek živa bol” (isto). Strukturom *avere aperta una ferita* (DILR), bos. *imati otvorenu ranu*, označava se „bol, duševna patnja” (isto). Sličnu značenjsku i upotrebnu vrijednost imaju i sintagme *una crudele ferita* (VIT), bos. *okrutna rana*, i *una ferita aperta nel cuore* (isto), bos. *otvorena rana u srcu*. Ove se konstrukcije metaforički koriste kako bi se izrazila „duševna bol, teška rana koju u duši stvara ono što duboko pogađa ili uznemirava” (isto).

ZAKLJUČAK

Na temelju analize nekoliko reprezentativnih primjera poredbenih frazema jasno se uočava strukturalna i značenjska vrijednost posebne vrste leksičkih elemenata čijom se upotrebom ističe očitovanje misli ili osjećaja, odnosno opis ljudi i situacija predstavljenih u Andrićevoj *Prokletoj avliji*. S obzirom na broj elemenata od kojih se sastoje u ovom smo istraživanju ispitivali trodijelne frazeološke konstrukcije. Iz te smo kategorije izdvojili dvije grupe, i to: glagolske konstrukcije, gdje je odnos između glagola i imenice (*paziti kao oči u glavi, stajati kao kip, prebiti kao mačku, zaobilaziti kao okužene*) ili glagola i imenske sintagme (*izgledati kao sveža rana*) ostvaren poredbenim veznikom *kao*, te jedan primjer pridjevske konstrukcije, gdje je upotrebom istog poredbenog veznika (*kao*) postignut odnos između pridjeva i imenice (*nevin kao jagnje*). S obzirom na upotrebu navedenih poredbenih leksičkih izraza i njihovu registriranost u konsultiranim rječnicima, primjećujemo da je u većini slučajeva zabilježena djelimična semantička vrijednost koja se odnosi na značenje sastavnica ovih izraza. U skladu s navedenim, možemo ustanoviti da je riječ o tzv. autorskim frazemama, čija je upotrebna i značenjska vrijednost karakteristična za određenog autora i njegovo književno stvaralaštvo. Osim toga, prepoznali smo i upotrebu ustaljenih frazeoloških konstrukcija i slobodnih kombinacija riječi, koje su naročito svojstvene za razgovorni jezik, odnosno dijaloške situacije. Rezultat kontrastiranja izvornih leksičkih izraza i njihovih italijanskih ekvivalenata jeste konstatacija da se u velikom broju slučajeva podudaraju gramatičke kategorije sastavnica takvih konstrukcija i u polaznom i u ciljnom tekstu, što znači da se radi o formalno i semantički gotovo identičnim leksičkim izrazima. Dakle, i italijanske poredbene leksičke strukture prepoznali smo kao glagolske, gdje je prilogom *come*

(bos. *kao*) ostvaren odnos između glagola i imenice (*/stare/ immobile come una statua, evitare come apestati*) i glagola i imenske sintagme (*/sembrare/ come una ferita fresca*), te kao pridjevsku, gdje se, također posredstvom priloga *come*, realizira poređenje između pridjeva i imenice (*innocente come un agnellino*). Zanimljivo je da je kao italijanske ekvivalente leksičkih konstrukcija *paziti kao oči u glavi* i *prebiti kao mačku* prevodilac ponudio frazeme *essere la pupilla dell'occhio di qualcuno* i *bastonare di santa ragione* i to su jedini izuzeci među analiziranim primjerima. Naime, u ova dva slučaja ne postoji potpuna podudarnost između gramatičkih kategorija konstituenata izvorne i italijanske frazeme (poklapanje je postignuto samo kada je riječ o prvom elementu frazema *prebiti kao mačku* i *bastonare di santa ragione*, odnosno upotrebi glagola *prebiti/bastonare*, dok u drugoj konstrukciji ne postoji usklađenost kada je riječ o značenju upotrijebljenog glagola, *paziti/essere*), tako da italijanske konstrukcije prema formi ne možemo svrstati u kategoriju poredbenih frazema, ali je, uprkos navedenom, u potpunosti zadovoljena semantička vrijednost i slikovito je prenesena poruka iz izvornog teksta.

Smatramo da su konsultirani opći rječnici polaznog i ciljnog jezika bili kvalitetni instrumenti istraživanja u kojima smo uspjeli naći odgovarajuće podatke relevantne za predmet analize, odnosno objašnjenja o etimološkim i semantičkim karakteristikama poredbenih frazema i slobodnih kombinacija leksema i/ili sastavnih komponenata takvih konstrukcija. Strukturalna, značenjska i upotrebnost vrijednost svih analiziranih leksičkih konstrukcija uglavnom se podudaraju, a to se naročito odnosi na njihovu ekspresivnu i konotativnu značenjsku vrijednost. U većini slučajeva imamo potvrdu potpune i djelimične ekvivalencije, što govori o vještini prevodioca da ponudi adekvatan prevod, odnosno da prepozna značenje i upotrebu poredbenih frazema i slobodnih kombinacija leksema sa sastavnicom *kao* u jednoj kulturi i prikladnim ga odabirom leksičkih, semantičkih i stilskih sredstava prenese u drugu. Dakle, možemo ustanoviti da je moguće identificirati brojne sličnosti između bosanske i italijanske poredbene frazeologije, odnosno sintaksičko-semantičkih cjelina pomoću kojih se označava njihova konotativna semantička vrijednost.

IZVORI

1. Andrić, Ivo (1985), *Prokleta Avlija. Most na Žepi*, Svjetlost, Sarajevo
2. Andrić, Ivo (2001), *Romanzi e racconti (La Corte del diavolo)*, traduzione di Lionello Costantini, Mondadori, Milano

RJEČNICI

1. Devoto, Giacomo, Gian Carlo Oli (2013), *Il Devoto – Oli Vocabolario della lingua italiana 2014*, Mondadori Education S.p.A., Milano
2. Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo

Onlajn izdanja rječnika italijanskog jezika

1. *Dizionario dei modi di dire Corriere della Sera*, dostupno na: <https://dizionari.corriere.it/dizionario-modi-di-dire> (januar–oktobar 2023)
2. *Dizionario di italiano – la Repubblica*, dostupno na: <https://dizionari.repubblica.it/italiano> (januar– oktobar 2023)
3. *Dizionario italiano De Mauro*, dostupno na: <https://dizionario.internazionale.it> (januar– oktobar 2023)
4. *Vocabolario italiano Treccani*, dostupno na: <https://www.treccani.it/vocabolario> (januar– oktobar 2023)

LITERATURA

1. Bralić, Snježana (2011), "Sulla motivazione e sulla grammatica dei modi di dire in italiano", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*, br. 4, 171–183.
2. Casadei, Federica (1995), "Per una definizione di 'espressione idiomatica' e una tipologia dell'idiomatico in italiano", *Lingua e stile*, 30(2), 335–358.
3. Ferron, Isabella (2020), "Fraseologismi in ottica plurilingue e contrastiva. I fraseologismi contenenti nomi di animali in italiano, inglese e tedesco", *Phrasis*, 303–313.
4. Fink-Arsovski, Željka (2002), *Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra*, Filozofski fakultet, Zagreb

5. Marković, Bojana (2013), "Kreativna upotreba frazema i drugih višerječnica u djelima Mladena Kerstnera – mogućnosti i namjere", *Jezikoslovlje*, 14(1), 129–159.
6. Ribarova, Slavomira, Ivana Vidović Bolt (2009), "Biblijski zoonimski frazemi u hrvatskom, češkom i poljskom jeziku", u: *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim I.*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 163–170.
7. Šehović, Amela (2004), "Ekspresivni potencijal frazema u Muradbegovićevim dramama 'Na Božijem putu' i 'Pomrčina krvi'", *Književni jezik*, 22/1-2, 122–132.
8. Tanović, Ilijas (2000), *Frazeologija bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
9. Turk, Marija, Nina Spicijarić Paškvan (2014), "Kontrastivna raščlamba kao postupak otkrivanja podrijetla frazema (na primjeru frazema sa zoonimskom sastavnicom)", u: *Životinje u frazeološkom ruhu: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Animalistički frazemi u slavenskim jezicima*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 445–458.

PHRASEOLOGICAL UNITS CONTAINING SIMILES IN ANDRIĆ'S *DEVIL'S YARD* AND THEIR ITALIAN EQUIVALENTS

Summary

A simile is a semantic-stylistic figure, very common in literary texts and authors tend to use it to give their text a new, broader, figurative meaning. In the category of simile, there exist simile phrases, that is, a special type of phraseological unit intended to create a more powerful artistic impression. Given the high frequency of use of these lexical elements in Ivo Andrić's literary works, to conclude their structure and use in Bosnian, we will analyze several phraseological units that contain similes, all taken from Andrić's novel *Devil's Yard*. We consider it interesting to observe these lexical units contrastively, so in the Italian translation of *Devil's Yard* (*La Corte del Diavolo*) done by Lionello Costantini, we will identify the Italian equivalents of original simile phrases and analyze their characteristics. With this contrastive analysis, we aim to offer an overview of the basic features of special lexical constructions which contain similes, and to make generalizations about the similarities and differences in their structure, meaning and use in the two language systems. The results of this study will also allow us to comment on the intensity of the author's creativity and the skill of the translator to recognize the semantic and stylistic value of these phraseological units and transfer them into the Italian language.

Keywords: phraseology; simile; Bosnian; Italian

Adresa autorice
Author's address

Nermina Čengić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
nermina.cengic@ff.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.173

UDK 821.163.4(497.6)-31:811.131.1'255

Primljeno: 31. 08. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Nerma Kerla

O PREVOĐENJU NEKIH KULTURNO SPECIFIČNIH ELEMENTA ORIJENTALNOG PORIJEKLA U ITALIJANSKIM PREVODIMA ANDRIĆEVOG ROMANA NA *DRINI ĆUPRIJA*

Na *Drini ćuprija* je jedan od najpoznatijih i najčitanijih romana nobelovca Ive Andrića koji je na italijanski jezik preveden u dva navrata: prevod Brune Meriggija (*Il ponte sulla Drina*) je objavljen 1960. godine, a četrdesetak godina kasnije, tačnije 2001. godine, objavljen je i prevod koji je uradila Dunja Badnjević. Roman je duboko ukorijenjen u kulturni i društveni kontekst u kojem je nastao. Opisuje historijske događaje i ličnosti koji su obilježili četiri stoljeća višegradske kasabe i okolnih mjesta (od gradnje mosta preko Drine 1516. godine do njegovog djelimičnog rušenja 1914. godine), najprije pod osmanskim, a zatim i pod austrijskom vladavinom. Orijentalizmi su prodirali u lokalni jezik kao posljedica osmanske vojne i civilne uprave, razvoja trgovine, zanatstva i ekonomije, a Andrić je orijentalizme inkorporirao u svoje djelo kako bi vjerno predočio sliku tadašnjeg društva, administracije i života bosanskohercegovačkog naroda. Cilj ovog rada je izdvojiti kulturne realije, i to isključivo orijentalnog porijekla, kojima se imenuju državne, društvene i vjerske titule i zanimanja u romanu *Na Drini ćuprija*, a potom kontrastivnom analizom utvrditi u kojoj mjeri su te kulture zastupljene i da li su podjednako predstavljene u oba prevoda romana na italijanski jezik. S obzirom na prostornu i kulturološku udaljenost, izdvojene realije uglavnom ne postoje u italijanskom leksičkom repertoaru i, kao takve, predstavljaju problem za prevodioce, a nerijetko se i u bosanskom jeziku na njih gleda kao na arhaizme, historizme ili regionalizme jer su usljed kulturnih i socijalnih promjena tokom vremena potisnute iz upotrebe i nisu bliske široj čitalačkoj publici.

Ključne riječi: prevođenje; bosanski jezik; italijanski jezik; prevodilac; realije; orijentalizmi

UVOD

Andrićev najpoznatiji roman *Na Drini ćuprija* počeo se prevoditi na strane jezike ubrzo nakon njegovog objavljivanja (1945. godine), pa je tako već 1947. godine svjetlo dana ugledao najprije prevod na mađarski jezik, potom na njemački i „tako je roman o ćupriji pošao u svet /.../ u pohod i osvajanje svetskih književnih scena“ (Andrić 2013: 677).¹ Mnogo se pisalo i piše se o recepciji Andrićevih djela na drugim jezicima², a ona uveliko zavisi od prevoda preko kojih se afirmišu i književna djela i njihovi autori. Andrićev književni opus se i dan danas iznova objavljuje i čita širom svijeta, a činjenici da su mu djela prevedena na preko pedeset jezika je u velikoj mjeri doprinijela Nobelova nagrada za književnost koju je ovaj pisac dobio 1961. godine.

Različiti periodi u kojima su objavljena dva prevoda romana *Il ponte sulla Drina* na italijanskom jeziku³ (1960. i 2001. godina) su obilježeni i brojnim vanjezičkim činjenicama (društvenim, političkim, gospodarskim i sl.), što je također bitno utjecalo na recepciju Andrićevog romana, ali „i na samo jezičko tkivo prevedenog djela“ (Džindo 2010: 17).⁴

Pojavom Osmanlija na prostoru Bosne i Hercegovine koji su sa sobom donijeli istočnu kulturu uspostavlja se i nova hijerarhija, nastaju nove ustanove, administracija, predmeti i pojmovi koji su u lokalni jezik ulazili zajedno sa njihovim nazivima (Halilović, Tanović, Šehović 2009). Orijeentalizmi se u jeziku i narodnim govorima „šire pod uticajem njihove masovne govorne upotrebe, dakle, one *neknjiževne*“ (Jahić 1999: 27) i tako su riječi iz orijentalnih jezika ulazile u dijalekte

-
1. Na zvaničnom sajtu Zadužbine Ive Andrića (<https://www.ivoandric.org.rs>) u rubrici Bibliografija se mogu konsultovati izdanja objavljenih prevoda Andrićevih djela, kao i u elektronskom katalogu Biblioteke Matice srpske (<http://www.bms.ns.ac.rs/bms107.htm#11>).
 2. Samo neki od zbornika radova koji se bave Andrićevim književnim opusom su: *Zbornik radova o Ivi Andriću* (1979), *Andrićeva ćuprija* (2013), *Zadarski filološki dani IV* (2013), *Andrićeva hronika* (2014), *Andrićeva avlija* (2015), *Ivo Andrić – svugdašnji* (2015), *Andrićevi znakovi* (2016) i *Andrićeva gospodica* (2017). Osim zbornika, spomenut ćemo i *Hum* br. 8 (2012), časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, u koji su uvršteni radovi sa skupa o Ivi Andriću povodom pedesete godišnjice dodjele Nobelove nagrade. Sveobuhvatni popis literature o Ivi Andriću (knjige, prilozi u knjigama, časopisima i listovima) je dostupan na: https://www.ivoandric.org.rs/images/bibliografija/bai_sep2011.pdf
 3. Roman je u Italiji objavljen u čak osamnaest izdanja. Više o prevodu na italijanski jezik ostalih Andrićevih djela u Avirović (2003) i Džindo (2010).
 4. Potreba za savremenijim prevodima nastaje usljed mijenjanja vremenā i ideologija, a u svojoj knjizi *Jedan roman – dva prijevoda: o nekim aspektima dviju verzija prijevoda na italijanski jezik romana „Na Drini ćuprija“ Ive Andrića* (2010) Džindo je pisao o razlozima i potrebama da se ovo djelo prevede iznova (u razmaku od četiri decenije). Analitičkim kontrastiranjem dvaju prevoda je ukazao na promjene do kojih je u ovom periodu došlo na leksičkom, semantičkom, sintaktičkom i ortografskom planu, što svjedoči o evoluciji italijanskog književnog jezika.

bosanskog jezika i udomaćivale se, a da pri tome nisu narušavale njihovu gramatiku ni unutrašnju strukturu, jer, kako objašnjava Jahić, iako su „orijentalni jezici bili vladajući i u administrativnom i u kulturnom pogledu /.../, nije bilo njihovog nametanja i organiziranijega djelovanja da se potisne domaći jezik“ (ibid. 28).

Pod terminom *orijentalizmi*⁵: (Jahić 1999; Vajzović 1999; Haverić, Šehović 2017) podrazumijevamo riječi koje pripadaju turskom, arapskom i perzijskom leksičkom fondu, ali i riječi iz drugih jezika kod kojih su se promjene prilikom jezičkog posuđivanja dešavale u skladu sa jezičkim promjenama turskog jezika (više o turskom jeziku u Bosni u Filan 2017).

Orijentalizmi čine sastavni dio jezičkog stanja razdoblja koje Andrić prikazuje u svom romanu *Na Drini ćuprija* (Vrljić 1998). Međutim, ovi leksemi su i jedan od najproblematičnijih aspekata prilikom prevođenja na ciljni jezik jer predstavljaju realije koje zapravo „označavaju specifična obilježja materijalne i duhovne kulture, karakteristična za određeni areal“ (Halilović, Tanović, Šehović 2009: 68). Termin *realija*⁶: su u teoriju prevođenja uveli bugarski teoretičari Sergej Vlahov i Sider Florin (1969). Savremeni italijanski teoretičar prevođenja Bruno Osimo (2011) prenosi da Vlahov i Florin ovim pojmom definišu riječi iz narodnog jezika kojima se označavaju nazivi predmeta, koncepata i pojava, tipičnih za određeno područje, kulturu, materijalni život ili historijsko-društvene specifičnosti određenog naroda; ovi leksemi nose nacionalnu, lokalnu ili historijsku obojenost i nemaju precizne ekvivalente u drugim jezicima.

Zbog brojnosti orijentalizama zastupljenih u Andrićevom romanu⁷: [mnogi od njih danas nisu u upotrebi u standardnom bosanskom jeziku pa su rječnici i glosari neizostavan dio kako izvornog teksta (*Na Drini ćuprija*), tako i njegovih prevodā (*Il ponte sulla Drina*)] u ovu kontrastivnu analizu su uključeni kulturemi orijentalnog porijekla kojima se imenuju zvanja, zanimanja i titule⁸: (koje su, opet, podijeljene na

5. Budući da je posrednik većinom bio turski jezik, u literaturi se ova leksika često označava terminom *turcizmi* (Škaljić 1957; Hadžiefendić 1984; Peco 2007; Poletan 2016), rjeđe *orijentalne riječi*, *arabizmi*, *turske i istočanske reči* (upor. Poletan 2016: 78).

6. Tanović objašnjava da se „pored termina realije, u literaturi upotrebljava i niz drugih: *bezekvivalentna leksika*, *egzotična leksika*, *egzotizam*, *etnografizam*, *konotativna leksika*, *leksika s kulturnom komponentom*, *alijenizam* (Halilović, Tanović, Šehović 2009: 68).

7. Pišući o turcizmima u funkciji imenovanja likova u *Dervišu i smrti* i *Na Drini ćuprija* Hadžiefendić navodi da se u Andrićevom romanu nalaze 292 različita turcizma, sa ponavljanjima ih je ukupno 1621, dok ih prosječno na svakoj stranici ima 4,68 (1984: 201).

8. Abdulah Škaljić u svom Rječniku nudi sljedeću klasifikaciju orijentalizama: 1. potpuno udomaćene riječi u saobraćajnom i književnom jeziku, 2. potpuno udomaćene riječi u narodnom govoru koje se bez zamjerki upotrebljavaju i u književnom jeziku, 3. riječi iz svakodnevnog govora koje se u književnom jeziku upotrebljavaju samo ukoliko se nešto želi istaknuti sa određenim ciljem, 4. riječi vezane za pojedina narječja ili pokrajine, 5.

tri grupe) i njihovi prevodni ekvivalenti na italijanskom jeziku⁹. Prva grupa obuhvata titule državnih službenika, u drugu grupu su uključene titule društvene hijerarhije, a treća sadrži titule duhovne hijerarhije. Često se samo na osnovu upotrebljenog orijentalizma likovi mogu svrstati u određeni društveno-historijski kontekst, što je vrlo teško prikazati u prevodu zbog nepostojanja njihovih apsolutnih ekvivalenata.¹⁰ Procjenjuje se da u bosanskom jeziku ima desetak hiljada orijentalizama, dok ih je u najreprezentativnijim rječnicima¹¹ italijanskog jezika registrovano tek manje od hiljadu.

Vajzović ističe da u bosanskom jeziku većina orijentalizama kojima se označavaju zanimanja, zvanja i titule „... aktualizira se u tekstu s ciljem da se dočara vrijeme koje je pripadalo orijentalnoj tradiciji, jer su u savremenom dobu pojmovno manje-više prevaziđeni“, oni su „...vrlo brojni i često nemaju (adekvatnu) zamjenu, pa je to razlog da su, bez obzira na stepen aktuelnosti pojma koji označavaju, znatno prisutni i u standardnom jeziku (makar kao historizmi)“ (1999: 44). U kategoriji nezamjenjivih orijentalizama u bosanskom jeziku autorica navodi mnoge koji su uključeni i u ovu analizu, kao npr. *asker, bašibozuk, čengija, derviš, dunder, dželat, efendija, kadija, kalfa, muderis, muftija, paša, seiz, sultan, šegrt, vezir* itd. Dakle, iako preuzeti tokom intenzivnih kontakata sa Osmanskim Carstvom, ovi leksemi se i danas upotrebljavaju u standardnom bosanskom jeziku i za njih se vremenom nisu razvile nove sinonimne oznake neorijentalnog porijekla.

riječi prisutne u narodnim pjesmama, iščezle iz govornog jezika, 6. riječi iz vjerskog života muslimana, 7. riječi karakteristične za uža područja (1966: 15–17).

Vajzović (1999) dijeli orijentalizme prema: 1. pojmovnoj klasifikaciji, 2. statusu u jeziku, 3. regionalnoj zastupljenosti, funkciji i značaju koji imaju u jeziku. Autorica unutar svake grupe nudi odgovarajuće primjere i kratke komentare o njihovom karakteru.

Više o klasifikaciji kulturoloških pojmova općenito u Newmark (1988), Osimo (2011), Halilović, Tanović, Šehović (2009).

9. O višestrukoj povezanosti Ive Andrića sa Italijom, prvenstveno italijanskom književnošću i kulturom, pisali su: Jurišić (*Italijanske teme Ive Andrića*, 1981), Zandel, Scotti (*Invito alla lettura di Ivo Andrić*, 1981), Sequi (*Andrić, Italija i Italijani*, 1962), Scotti (Quel segreto amore -https://www.ccm.it/ProxyVFS.axd/arti_cle/r16653/territorio_bollettino_it_833_pdf_-pdf?v=10233&ext=.pdf).
10. Pronalaženje prevodne ekvivalencije je glavni problem prevodilačke prakse i nauke o prevodenju. Američki teoretičar Eugene A. Nida definiše prevodenje kao „nalazaženje najbližeg prirodnog ekvivalenta u ciljnom jeziku za obavijest iz izvornog jezika, najprije u pogledu značenja, a potom u pogledu stila“ (Nida, Taber 1982: 12), te u teoriju prevodenja uvodi termin „dinamička ekvivalencija“ (Nida 1964) prema kojoj su dopuštene intervencije prevodioca u smislu proširivanja ili pojašnjenja kako bi se tekst pobliže objasnio i prilagodio čitaocima ciljne kulture.
11. Smatra se da je *Grande dizionario italiano dell'uso* (1999) najiscrpniji rječnik italijanskog jezika. Priredio ga je Tullio de Mauro koji nudi i statističke podatke, te navodi da je u navedenom rječniku prisutno 469 arabizama, 133 turcizama i 68 persijanizama (De Mauro 2005).

Budući da bosanski i italijanski jezik pripadaju različitim porodicama jezika, a njihovi govornici baštine različito kulturno nasljeđe i tradiciju, značenje orijentalizama klasifikovanih u tri prethodno navedene grupe je većini italijanskih čitalaca nepoznato. Shodno tome nas zanima na koji su način prevodioci uspjeli premostiti kulturalne razlike i približiti barem dio bosanskohercegovačke osobnosti ciljnim čitaocima, i da li su uopće u tome uspjeli.

TITULE DRŽAVNE HIJERARHIJE

U prvu kategoriju smo uvrstili orijentalizme kojima se imenovao sloj društva koji je pripadao hijerarhiji državne vlasti Osmanskog Carstva i bio njen snažan oslonac. Ovdje spadaju zvanja i titule onih koji su vršili neku vlast, mogli utjecati na nju, djelovali u korist bosanskog vezira, kao i onih koji su učestvovali u vojnoj službi. Kao povlašten stalež imali su vlastite posjede, jak i istaknut društveni i politički status, a „... po svom ugledu i uticaju isticali su se oni pojedinci koji su bili ekonomski jači, po rangu viši, društveno priznatiji, obrazovaniji i učeniji“ (Sućeska 1968: 49).

U korpusu smo primijetili da je prisutna velika nedosljednost prilikom izbora strategija¹² i ekvivalenata za prevođenje iste funkcije ili titule na italijanski jezik. Ta nedosljednost je najizraženija upravo u prvoj kategoriji, što ćemo vidjeti u nastavku.

(1) Arabizam *mulazim*, kojim se u osmanskoj vojsci imenovao *poručnik* (TUSHJ 472)¹³, je u prevodu BM¹⁴ uvijek preuziman u izvornom obliku i istaknut kurzivom (il *mulazim*), s tim da prilikom prvog pojavljivanja ovog leksema prevodilac u fusnoti nudi dodatno objašnjenje njegovog značenja – *capo della polizia* (*načelnik policije*¹⁵). S druge strane, prevoditeljica DB kombinuje dva prevodilačka postupka – odlučuje se za preuzimanje i unutartekstno objašnjenje značenja ove titule (il *mulazim*, il *capo della polizia*), ali ne, kao što je očekivati, prilikom njenog prvog pojavljivanja u romanu, već tek u desetom poglavlju. Kod prevoditeljice ne postoji kontinuitet jer također naizmjenično upotrebljava ili samo objašnjenje (*capo della polizia*), ili samu

12. U traduktološkoj literaturi postoji više autora koji se bave strategijama prevođenja kulturema. Među najistaknutijima su: Newmark (1988), Vinay, Darbelnet (1995), Vlahov, Florin (upor. Osimo 2011).

13. U nastavku rada ćemo za rječnik Abdulaha Škaljića (*Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*) koristiti oznaku TUSHJ.

14. Kako bismo lakše uočili sličnosti i razlike prilikom navođenja i analize prevoda Andrićevih kulturema orijentalnog porijekla na italijanski jezik, oznakom BM ćemo bilježiti prevod koji je uradio Bruno Meriggi, a oznakom DB prevod Dunje Badnjević.

15. Sve povratne prevode sa italijanskog na bosanski jezik uradila je autorica ovog rada.

posuđenicu (*il mulazim*), vodeći računa o kontekstualnim situacijama u kojima se dati leksemi nalaze.

(2) Prenoseći titulu **muktar** na italijanski jezik oba prevodioca prvi put pribjegavaju istoj strategiji, opisnom prevodu, ali različitim sintagmama – *capi di tutti i quartieri* (BM) (*starješine svih četvrti*) i *responsabili dei vicoli* (DB) (*upravitelji ulica*). Na jednom mjestu u romanu prevodioci ovaj orijentalizam i latinizam *kmet* iz izvornog teksta prevode samo jednim, stilski neobilježenim leksemom – BM imenicom *capi* (*starješine*), a DB imenicom *responsabili* (*upravitelji*). Dakle, došlo je do poistovjećivanja izvornih leksema *muktar* i *kmet*, odnosno do zanemarivanja Andrićevog leksičkog pluraliteta, te je ciljnim čitaocima uskraćena mogućnost uočavanja razlike između navedenih leksema koju mi primjećujemo čitajući izvornik (*kmet* je bio na samom dnu društveno-ekonomske ljestvice, dok je *muktar* imao viši status i bio je *starješina mahale u gradu* (TUSHJ 470)).

Ista titula je kod BM naredni put direktno preuzeta (*il muktar*) uz objašnjenje njenog značenja u fusnoti (*capo di quartiere cittadino – starješina gradske četvrti*), te je kao posuđenica zadržana u nastavku romana, a DB pribjegava najprije posuđenici (*il muktar*), a potom i objašnjenju *capi dei quartieri – starješine kvartova*.

(3) Još veću raznolikost u prevodu DB primjećujemo prilikom prenošenja titule **mubašir**¹⁶ u ciljnu kulturu. Naime, prevoditeljica je uz opisni prevod, *inviato del sultano* (*sultanov poslanik*), ponudila još jedno dodatno objašnjenje unutar samog teksta u vidu apozicije, *un funzionario* (*funkcioner*), a, kako bi izbjegla ponavljanje, istu titulu je prevodila i kao *delegato del sultano* (*sultanov izaslanik*), *delegato* (*izaslanik*) i *uomo di Istanbul* (*čovjek iz Istanbula*). Ovakvu opredjeljenost objašnjavamo njenom željom da leksemi i izrazi budu bliski savremenom italijanskom čitaocu. BM u većini slučajeva ovu realiju prevodi kulturološki neutralnim leksemom *delegato* (*izaslanik*), a rjeđe i nominalnim sintagmama *delegato del sultano* (*sultanov izaslanik*) i *delegato imperiale* (*carski izaslanik*).

(4) I prilikom prevođenja titule **silahdar**¹⁷ uočavamo dvije suprotne prevodilačke metode – BM upotrebljava stilski neobilježen pojam, *dignitario* (*dostojanstvenik*), zbog čega se gubi kulturalna osobenost navedenog leksema; s druge strane, direktnim preuzimanjem pojma (*il silahdar*) i objašnjenjem njegove funkcije koje je integrisano u tekstu u vidu apozicije (*responsabile dell'armeria alla corte imperiale – zadužen za oružnicu na carskom dvoru*), a koje je svojstveno prevodu koji potpisuje DB, jače

16. *Glasnik, izaslanik; komesar* (TUSHJ 468).

17. *Zvanje službenika na službi kod vezira ili paše, koji se brinuo o čuvanju i održavanju oružja* (ibid. 565).

se osjeti orijentalni duh i zapaža historijska pozadina koja je pisca motivisala za nastanak djela.

(5) (6) Na nekim mjestima su titule *askeri*¹⁸. i *sejmeni*¹⁹. u oba prevoda postovječene i prevedene kulturološki neutralnim pojmom – *vojnici (soldati)*, čime se izgubilo Andrićevo nastojanje da upotrijebi kultureme kojima će što realističnije dočarati precizno naznačeno vrijeme i prostor. Ovakvim traduktološkim postupkom ne dolazi do proširenja kulturoloških i civilizacijskih vidika, tako da ova metoda predstavlja osiromašenje italijanske verzije romana.

BM je na jednom mjestu u romanu *askere* preveo i italijanizmom *ascari*; ipak, ovom imenicom su se označavali pretežno afrički domorodački vojnici koji su bili dio italijanskih kolonijalnih snaga krajem XIX i početkom XX stoljeća, dok su u Andrićevom romanu *askeri* pripadnici vojničkog staleža Osmanskog Carstva, ali i pripadnici društvenog sloja koji je bio oslobođen plaćanja poreza, za razliku od običnog puka (*raje*²⁰). Dakle, terminom iz izvornog teksta je čitaocima omogućeno i hijerarhijsko svrstavanje likova po funkcijama koje su obavljali, a koje je usko vezano za Osmanski vojni sistem, dok italijanski čitaoci ostaju uskraćeni za ove informacije.

Reformama u XIX stoljeću podjela staleža na *askere* i *raju* je nestala, pa se terminom *askeri* označavala općenito *vojska*; stoga je ova realija prevedena i nadređenim pojmom, *esercito (vojska)*, s tim da je DB nacionalnim atributom *turco* pokušala nadoknaditi kulturološki gubitak i u prevodu *esercito turco (turska vojska)* je naglasila da je u pitanju isključivo turska vojska, dok kod BM ne primjećujemo ovu distinkciju.

BM dosljedno prevodi persijanizam *sejmen* italijanskom imenicom *soldato (vojnici)*, dok je DB, pored ovog rješenja, ponudila i sintagme *uomini di Abid-aga (Abid-agini ljudi)*, *giannizzeri di Abid-aga (Abid-agini janjičari)*, kao i neutralne pojmove *uomini (ljudi)* i *alcuni uomini (neki ljudi)*. Treba naglasiti da je ovo jedan od rijetkih slučajeva kada je izvorni termin orijentalnog porijekla (*sejmen*) u ciljni jezik preveden drugim, također orijentalnog porijekla (*il giannizzero*).

(7) Italijansko-turska složenica *kapudan-paša*²¹. je u oba prevoda prisutna u obliku *kapudan pascià* (prva titula je preuzeta u transliteriranom obliku, a druga je

18. *Vojska; vojnik* (ibid. 101).

19. *1. Pripadnik jednog roda janjičarske pješadije 2. Stražar; pandur* (ibid. 556).

20. Muslimani seljaci i kršćani koji su imali status *raje* znači „da su spadali u kategoriju zavisnih ljudi obaveznih da daju feudalnu rentu (desetinu i dr.) svojim spahijama i da vrše izvjesne usluge u korist države“ (Sućeska 1968: 46).

21. *Ministar mornarice u Tur. Carevini* (TUSHJ 394).

naturalizovana), a DB uz samu titulu, u vidu apozicije, nudi i njeno objašnjenje, odnosno *grande ammiraglio* (*veliki admiral*). Zanimljivo je da leksem *kapudan* potječe od italijanske²² riječi *capitano* (*kapetan*) i da se ponekad u italijanski jezik prenosi doslovno sintagmom *capitano del mare* (*kapetan mora*), dok se u korpusu ovom složenicom označava vrhovni zapovjednik osmanske flote.

(8) (9) Treba napomenuti da bi se titule *aga*²³ i *beg*²⁴ zbog svoje višeznačnosti mogle smjestiti i u kategoriju društvene hijerarhije. Prva je dosljedno prenesena u oba prevoda, *aga* (iako se u standardnom italijanskom jeziku češće upotrebljava oblik *agha*), s tim da je BM u fusnoti zabilježio i objašnjenje “*signore*” *in turco* – “*gospodin*” *na turskom*. Prevodilac preuzima tursku titulu *beg* u izvornom obliku (*beg*) i označava je kurzivom, dok DB pribjegava njenom italijaniziranom obliku *bey*. Prevodioci primjenjuju isti postupak i u slučajevima kada se ova titula nalazi uz antroponim (*Šemsibeg* i *Šemsi-bey*), a karakteristika obje navedene titule je da se obično dodaju na kraju vlastitog imena.

(10) (11) (12) Realije *sultan*²⁵, *vezir*²⁶ i *janjičar*²⁷ su također italijanizovane u rječnicima u oblicima *sultano*, *visir* i *giannizzero*, te kao takve su dosljedno prisutne u oba prevoda. U ovim slučajevima uočavamo da je prilikom jezičkog posuđivanja došlo do prilagođavanja na fonološkom i morfološkom planu koje je neizbježno prilikom ulaska stranih termina u jezik primalac.

TITULE DRUŠTVENE HIJERARHIJE

Budući da su bosanski gradovi bili centri muslimanske kulture i civilizacije [a naročito Višegrad kao „mjesto sastanka dviju nekadašnjih imperija, dviju civilizacija“ (Wonisch 2013: 947)], oni su bili i jezgro gdje se obavljala i razvijala trgovina i zanatstvo po uzoru na Orijent. Nosioци ovog proizvođačkog sloja društva su pripadali

22. Osim leksema orijentalnog porijekla u Andrićevom tekstu nailazimo i na latinizme i germanizme. Više o njemačkim tuđicama u romanu *Na Drini ćuprija* u Čoralić, Smajlović (2013).

23. 1. *Gazda, dobro stojeći građanin; gospodar, prvak, veleposjednik*; 2. *Naslov svih zapovjednika turske plaćene vojske*. 3. *Počasni naslov za svakog onog koji ne pripada inteligenciji i plemstvu* (TUSHJ 72).

24. 1. *Plemić, plemićka titula*. 2. *Kao titula pridaje se musl. imenu iz poštovanja, iako nosilac imena nije stvarno beg. To je vrlo često običaj u bosanskohercegovačkim gradovima i selima*. 3. *Gospodin, gospodar, odličnik (kod muslimana i nemuslimana)*. 4. *Zapovjednik sandžaka* (ibid. 129).

25. *Car, vladar* (ibid. 574).

26. *Najviša titula u državnoj hijerarhiji Osmanske Carevine; ministar, guverner jedne pokrajine, upravnik vilajeta* (ibid. 641).

27. *Poznati rod turske vojske koju je osnovao sultan Orhan 1328. g.* (ibid. 361).

nižem rangu, nisu bili utjecajni i ugledni kao funkcioneri iz prve kategorije, ostvarivali su znatno niže prihode (pretežno oporezivane u korist vezira). Većinom su ga sačinjavali zemljoradnici, trgovci i zanatlije, a ovaj sloj je bio i najbrojniji. U nastavku ćemo navesti neke od orijentalizama kojima su se imenovala zanimanja i nosioci titula iz ove kategorije te ćemo objasniti prevodilačka rješenja prilikom njihovog prenošenja u italijanski jezik.

(13) Perzijsko turska riječ *bostandžija* je u oba prevoda prenesena opisno, i to kao *uzgajivač dinja* (*coltivatore di meloni*) kod BM i *prodavač lubenica* (*venditore di cocomeri*) kod DB²⁸. Ovdje je bitno istaknuti da persijanizam *bostan*, koji je u osnovi imenice *bostandžija*, osim što označava *vrt* i *bašču*, također označava i *lubenice* i *dinje* zajedno (TUSHJ 148). U korpusu je orijentalizam *bostandžija* upotrijebljen sa snažnim simboličkim značenjem; naime, svirepi posao dželata, odnosno izvršenje pogubljenja koja su se vrlo često dešavala na mostu [„Tu su im odsecane usijane ili prosto nesrećne glave i naticane na kolje koje je bilo postavljeno oko čardaka, a tela su im bacana s mosta u Drinu, ako se niko ne bi javio da otkupi i sahrani obezglavljen leš.“ (NDĆ 68)²⁹], vješto i brzo je obavljao izvjesni vojnik, Hajrudin, koji je potom i *obilazio* izložene glave na kolju. On se u tom kontekstu poredi sa *bostandžijom* koji *obilazi svoj bostan*.

Ovo je samo jedan od primjera u kojima je jasno istaknuto Andrićevo nastojanje da izuzetno pažljiv odabir leksema svjedoči i o samom društvenom statusu osobe koju imenuje. Jer, osim što znači *vrtlar*, *zeleničar* (TUSHJ 148), leksemom *bostandžije* se također imenovao i „janjičarski rod vojske koji je u početku imao zadatak da se brine o carskim bostanima i baščama u Carigradu i njegovoj okolini. Zbog toga su i dobili ovaj naziv. Iz ovog odreda se regrutovala carska garda“ (*ibid.*). Prema tome, *bostandžija* nije bilo kakav vrtlar koji može raditi bilo gdje u svijetu.

Ipak smo svjesni činjenice da u prevodu neminovno mora doći i do gubitaka ekspresivnosti koja je, u ovom slučaju, postignuta upotrebom navedenog orijentalizma u izvornom tekstu, ali smatramo da se, s druge strane, upotrijebljenim sintagmama u prevodu sačuvala komunikativna funkcija i smisao te olakšala sama percepcija teksta.

(14) Budući da se turcizmom *ajlukčija* označava *mjesečar*, *službenik* ili *radnik sa mjesečnom platom* (*ibid.* 77), a da isti ne postoji u italijanskom jeziku, mišljenja smo da je sasvim adekvatan prevod verbalnom sintagmom *avere un salario fisso* (*imati stalnu platu*), pa tako rečenica „Šućur dragom Bogu kad je i moj Ferhat ajlukčija.“

28. Objasnjavajući semantičke lažne parove između italijanskih dijatopijskih varijeteta, Ljubičić navodi da *cocomero* u standardnom italijanskom jeziku znači *lubenica* i da se upotrebljava u centralnoj Italiji, dok se u južnoj Italiji za *lubenicu* upotrebljava upravo leksem *melone* (2011: 183). U ostatku Italije *melone* označava *dinju*.

29. U nastavku rada ćemo za izvorni tekst (*Na Drini ćuprija*) koristiti oznaku NDĆ.

(NDĆ 165) u prevodu DB postaje „Dio sia lodato, ora anche il mio Ferhat ha un salario fisso.“ (839) (*Hvaljen neka je Bog, sada i moj Ferhat ima stalnu platu.*), dok je kod BM leksem *ajlukčija* preveden neutralnim terminom *službenik (salaritato)*, koji također, kao i *ajlukčija*, označava osobu koja ima redovni plaćeni posao. Dakle, iako je došlo do gubitka stilske vrijednosti orijentalizma, ovakvim prevodima se data kulturema može lakše interpretirati, te smatramo da ciljni čitaoci mogu uspješno stvoriti sliku koja je prikazana u Andrićevom izvornom tekstu.

(15) Turcizam *bašibozuk* označava *naoružane grupe sastavljene od demobilisanih vojnika koje su se odmetale u pljačku* (TUSHJ 123), a, prema Škaljiću, *naziv je kasnije upotrebljavan pogrdno i za regularnu tursku vojsku i u našim zemljama (ibid.)*. Termin je u italijanskim rječnicima preveden opisno kao *soldato irregolare turco* (Deanović, Jernej 1944: 34) (dosl. *turski neregularni vojnik*), a kako se uz ovaj orijentalizam u izvornom tekstu nalazi prisvojni pridjev *bosanski*, BM je kao prevodilački ekvivalent upotrijebio leksem *irregolare* u funkciji subjekta (sa značenjem *pripadnik neregularnih vojnih jedinica*), a DB se opredijelila za sintagmu *soldattaglia irregolare* (dosl. *neregularna rulja vojnika*); na ovaj način su prevodioci dodatno približili značenje navedenog orijentalizma čitaocima ciljnog jezika.

(16) (17) U nekim slučajevima oba prevodioca pribjegavaju istoj strategiji, ali nude različite prevodilačke ekvivalente; tako je npr. zamjenom približno odgovarajućim elementom kulture zanimanje *kiridžija*³⁰ kod BM postalo *cocchiere (kočijaš)*, a kod DB *vetturale (vozač)*. *Kalfa*³¹ je zanimanje za koje prevodioci, na tri mjesta u romanu na kojima se ovaj orijentalizam pojavljuje, upotrebljavaju isto toliko različitih ekvivalentnih leksema – BM *lavorante, commesso* i *garzone (radnik, prodavač, šegrt)*, a DB *apprendista, commesso* i *garzone apprendista (početnik, prodavač, šegrt početnik)*, što svjedoči o razlikama u prevodilačkim shvatanjima i tumačenjima navedene realije.

(18) (19) U nekoliko navrata su prevodioci intervenisali dodavanjem opisnih pridjeva uz kulturološki neutralni leksem: DB prevodeći persijanizam *dunder*³² kao *straordinari carpentieri (izvanredni tesari)* [navedeno zanimanje je kod BM prevedeno terminom *falegnami (stolari)*], a BM prevodeći tursko-arapski leksem *abadžija*³³ kao *modesto sarto (skroman krojač)* [DB je upotrijebila ekvivalent *sarto*

30. *Kirijaš, onaj koji s konjima i kolima prevozi robu uz nagradu* (TUSHJ 409).

31. 1. *Pomoćnik majstora u esnafu koji je nakon šegrtskog staža položio ispit za kalfu*. 2. *Pomoćnik hodže u mektebu* (ibid. 387).

32. *Starinski stolar i graditelj (drvodjelja, tesar i zidar ujedno)* (ibid. 227).

33. 1. *Suknar; zanačija koji izrađuje odijela ili predmete od abe*; 2. *Trgovac koji prodaje izrađevine od abe* (ibid. 65).

(*krojač*)]. Dodavanje ovih pridjeva je sasvim opravdano: *dunder* i jeste *izvanredan* majstor pošto je ujedno bio tesar, zidar i stolar, a *aba* (koja je u osnovi leksema *abadžija*) je vrsta ne tako fine (*skromne*) tkanine od koje se kroje odijela, ogrtači, narodna nošnja i sl. Ovakvim postupkom su prevodioci pokušali približiti posebnosti navedenih termina ciljnoj kulturi, a također, svjesni da u prevodu vrlo često dolazi do neizbježnog eliminisanja kulturalno specifičnih referenci, možemo reći da su na drugim mjestima u tekstu (barem donekle) nastojali nadoknaditi izgubljene sadržaje.

(20) Postupak izostavljanja³⁴. kulturne realije smo uočili prilikom prevođenja imenice *kafedžija*³⁵. koja u više navrata nestaje; dolazimo do utiska kao da DB u početku izbjegava prevesti ovo zanimanje – od devet puta koliko se i pojavljuje, prevoditeljica čak šest puta potpuno izostavlja leksem prilikom čega parafrazira situacijske kontekste u kojima je upotrebljen, samo jednom je ovaj arabizam zastupljen objašnjenjem njegovog značenja – *proprietario del caffè* (*vlasnik kafane*), dok je tek pri kraju same radnje romana upotrijebila približno odgovarajući ekvivalent *caffettiere* (*kavanar*), za kojim BM poseže svaki put.

(21) Jedno od rijetkih ženskih zanimanja koje se spominje u korpusu je *čengija*, odnosno *kafanska igračica*, *plesačica* (TUSHJ 171). Opisnim prevodom se kod BM ova tuđica gubi i postaje *ciganska pjevačica* (*danzatrice zingara*); DB nudi još neobičnije rješenje – upotrijebivši leksem *baiadera*, prevoditeljica se udaljava od izvornog teksta s obzirom na to da je *baiadera* naziv koji su zapadnjaci dodjeljivali indijskim plesačicama koje su nastupale na vjerskim i svjetovnim zabavama i ceremonijama (Devoto, Oli 2014: 273), što nije lahko spojivo sa bosanskohercegovačkim prostorom koji je bio pod višestoljetnom dominacijom i utjecajem osmanske kulture. Ipak, s obzirom da se u romanu *čengija* uopšte i ne pojavljuje, dakle nije vršilac radnje, već se samo poredi sa jednim od likova, Pljevljakom, koji zbog neizmjerne radosti što je živ počinje da igra „šireći ruke, pucketajući prstima i vijučući se u pasu“ (NDĆ 40), i zapravo je njegova igra ta koja se poredi sa plesom *čengije*, smatramo da oba prevodioca uspješno prenose sliku koju je Andrić ovim poređenjem prikazao.

Titule iz ove kategorije koje su kod oba prevodioca izražene jednakim leksemom, služeći se tehnikom približno odgovarajućeg elementa ciljne kulture, su sljedeće: *čivčija* – *colono* (*kmet*), *neimar* – *architetto* (*arhitekt*), *esnaflija* – *artigiano* (*zanatlija*), *telal* – *banditore* (*glasnik*), *dželat* – *boia* (*krvnik*), *kalauz* – *guida* (*vodič*),

34. Kod DB je u ciljnom tekstu izostavljen prevod leksema *gazija* [*heroj, ratni junak, pobjednik* (*ibid.* 290)], a kod BM leksema *zabit* [*oficir* (*ibid.*, 643)].

35. *Onaj koji kuha kafe; onaj koji drži kafanu* (*ibid.*, 381).

seiz – *servo* (sluga), **šegrt** – *apprendista* (učenik) i *garzone* (mladić), **sahibija** – *proprietario* (vlasnik), **hamal** – *facchino* (nosač), **aščija** – *cuoco* (kuhar), **saharija** – *cavaliere* (konjanik), **pelivan** – *funambolo* (plesać po užetu).

Svi ovi termini iz ciljnog teksta pripadaju savremenom standardnom italijanskom jeziku i bliski su italijanskim čitaocima, ali, na osnovu povratnog prevoda, ne možemo reći da su i potpuni ekvivalenti za one iz izvornog. Andrić je namjerno upotrijebio orijentalizme da bi naglasio kako su se stanovnici višegradske kasabe prilagođavali novoj vjeri, kulturi, vlasti, poretku i drugačijim uslovima života, a, posmatrajući prethodno navedene, stilski neobilježene lekseme, možemo zaključiti da su čitaoci ciljnog teksta uskraćeni za mogućnost uočavanja Andrićevog upornog naglašavanja razlika u kulturi i društvenom poretku Bosne i Hercegovine i poretku zemalja Zapada. Udaljivši se od izvornog teksta ovi primjeri svjedoče da u prevodu nije zadržana korelacija sa bosanskohercegovačkim, pa samim tim ni sa orijentalnim kulturnim krugom. Smatramo da se ta poveznica ne bi izgubila da su izvorni termini zadržani i istaknuti u ciljnom tekstu.

TITULE DUHOVNE HIJERARHIJE

Jedna od najvažnijih činjenica tokom osmanske vladavine³⁶. na bosanskohercegovačkom prostoru je ta što je veliki dio stanovništva prihvatio islam³⁷, a posljedice toga se bez sumnje ogledaju i na jezičkom planu. Orijentalizmi koji pripadaju religijskom okviru islama su pretežno arapskog porijekla, odlikuju se izrazitom stilskom markiranošću i u većini slučajeva su nezamjenjivi, pa su dosta zastupljeni u bosanskom standardnom i svakodnevnom govornom jeziku.

U kategoriju titula duhovne hijerarhije su uvršteni viši i niži predstavnici duhovnog reda, vjerski službenici, učeni ljudi, nastavno osoblje, s tim da treba napomenuti da bi se, s obzirom na karakter osmanske države, najviši predstavnici uleme (kao npr. *kadija*, *muftija*, *muderis*), mogli uvrstiti i u prvu kategoriju jer su uživali ugled, bili su stvarni nosioci vlasti, imali politički utjecaj, jak ekonomski položaj i razne povlastice. U nastavku ćemo objasniti kako su ove titule predstavljene u italijanskoj kulturi.

36. Andrić je o razvoju duhovnog života u Bosni pod utjecajem osmanske vladavine pisao još u svojoj doktorskoj disertaciji koju je odbranio 1924. godine (upor. Andrić 1994).

37. Više o procesu islamizacije i privilegijama koje su uživali muslimani vidjeti u Sućeska (1968).

(22) (23) Prevodioci su preuzeli titule **šeh**³⁸. i **hadži**³⁹. u izvornom obliku uprkos tome što italijanski jezik ne poznaje grafeme *š* i *dž* i uprkos tome što u rječnicima postoji italijanizirani ekvivalent leksema *šeh* u imenici *sceicco*. Arabizmi su na ovaj način u prevodu vrlo upadljivi, čitaoci ih prepoznaju kao posuđenice i tako mogu uočiti distinkciju različitih kontekstâ, samim tim i različitih kultura. Budući da se radi o leksemima koji označavaju titule koje su davno ušle u aktivni leksik, mišljenja smo da njihovim direktnim preuzimanjem u prevodu nije otežano shvatanje njihovog smisla, a ni prevodioci nisu smatrali da je uopće potrebno objasniti značenje ovih termina.

(24) (25) Leksemi iz ove kategorije koji su direktno preuzeti u ciljni tekst i objašnjeni u fusnotama (od strane BM) su samo **muderis**⁴⁰. i **efendija**⁴¹.; informacije koje prevodilac nudi su da je *muderis* zapravo *direttore di seminario musulmano* (*upravnik muslimanske bogoslovije*), a *efendija* je *titolo turco per le persone istruite* (*turska titula za obrazovane osobe*).

Mada postoje italijanizirani oblici *effendi* i *efendi*, oba prevodioca preuzimaju titulu *efendija* u izvornom obliku; kod BM je potpuno odvojena od vlastitih imena i istaknuta kurzivom, dok je kod DB prisutna u polusloženicama (npr. *Osman-efendija*). Osim što titula *efendija* označava vjerski obrazovanog muslimana (TUSH 263), ona se na bosanskohercegovačkim prostorima upotrebljava i prilikom oslovljavanja školovanih ljudi i ukazivanja poštovanja prema njima, dakle, prelazi okvire konfesijske sfere (Halilović, Tanović, Šehović 2009: 107).

(26) (27) Oba prevodioca pribjegavaju (nejednakom) opisnom prevodu prenoseći titulu **ulema**⁴². koju BM objašnjava kao *clero musulmano* (*muslimansko svećenstvo*), a DB kao *autorità religiosa islamica* (*islamska vjerska vlast*). Dakle, umjesto preuzimanja izvornih oblika, prevodioci bilježe njihova značenja. I titula **hafis** opisnim prevodom kod BM postaje *muslimanski teolog* (*teologo musulmano*), a kod DB *studioso del Corano* (*učač Kur'ana*), mada moramo reći da su ova objašnjenja parcijalna jer se *hafisom* naziva *onaj koji zna čitav kur'an napamet* (TUSHJ 297).

(28) (29) (30) Vidljiva je težnja DB da, iako u rječnicima postoje njihovi apsolutni ekvivalenti, odnosno leksemi prilagođeni fonetskim, grafemskim i morfološkim normama italijanskog jezika (koji su prisutni kod BM), upotrebljava direktno preuzete

38. *Starješina tekije, prvak derviša jednog reda* (TUSHJ 583).

39. *Onaj koji je izvršio hadž, tj. kod muslimana koji je posjetio svetu zgradu Kabu u Meki, a kod hrišćana koji je išao na poklonjenje Hristovu grobu u Jerusalimu* (ibid. 296).

40. *Nastavnik, profesor medrese* (ibid. 468).

41. *1. Gospodin, gospodar. 2. Titula muslimanskog sveštenika ili vjerski obrazovanog muslimana* (ibid. 263)

42. *Muslimanski vjerski učenjak, muslimansko učeno sveštenstvo* (ibid., 631).

termine iz izvornog jezika, kao npr. **kadija**⁴³ umjesto *cadì* [na jednom mjestu u romanu oba prevodioca posežu za kulturološki neutralnim terminom *giudice* (*sudija*)] ili **muftija**⁴⁴ umjesto *muftì*. DB također naizmjenično upotrebljava i posuđenicu **hodža**⁴⁵ i njen apsolutni italijanski ekvivalent *imano*, dok BM zadržava ovu titulu samo uz antroponim *Dauthodža* (u svim ostalim slučajeva koristi termin *imano*).

(31) (32) Ujednačenost u prevodilačkim strategijama i ekvivalentima prilikom prevođenja titula duhovne hijerarhije je zabilježena u sljedećim slučajevima:

- italijanizovanom obliku *derviscio* za **derviša**⁴⁶,

- kulturološki neutralnom leksemu *studente* za **softu**⁴⁷; persijanizam *softa* je zastupljen i u italijanskim rječnicima i preveden je opisno kao *studente musulmano di teologia* (*muslimanski student teologije*), te smatramo da u našem korpusu nije bilo neophodno reduciranje samo na imenicu *studente*.

ZAKLJUČAK

U ovoj analizi prevodilačkih ekvivalenata leksema orijentalnog porijekla na italijanski jezik primijetili smo veliki broj neujednačenosti prilikom prevođenja jednog istog termina, i to naročito u kategoriji titula državno-vojne hijerarhije (npr. *mubašir*, *asker*, *sejmen*). Te neujednačenosti su prisutne i kod istog prevodioca, čak i tamo gdje je kulturema zasebno izdvojena i objašnjena (kao što je slučaj sa titulom *muktar*). Također smo uočili da nije prisutna dosljednost prilikom odabira leksema za koje su prevodioci ponudili dodatna objašnjenja, pa tako npr. BM u fusnotama ističe titule *aga* i *muktar* iz prve kategorije, a *muderis* i *efendija* iz treće, dok značenje ovih titula DB uopće nije ponudila, ali je zato u sami tekst inkorporirala objašnjenja za kultureme *mulazim*, *silahdar* i *kapudan paša*, također iz prve kategorije. Zanimljivo je da u kategoriji titula društvene hijerarhije ni kod jednog prevodioca nema dodatnih objašnjenja ni u vidu apozicija ni u fusnotama, već dominiraju stilski neobilježeni ekvivalenti.

Titule orijentalnog porijekla koje su se i do danas najviše zadržale u bosanskom jeziku su titule duhovne hijerarhije, pa u ovoj kategoriji prevodioci bez većih

43. *Šerijatski sudija* (ibid., 378).

44. *Najstariji po rangu muslimanski sveštenik u jednom okrugu ili u jednoj pokrajini* (ibid., 468).

45. *Muslimanski sveštenik; vjeroučitelj; profesor u medresi* (ibid., 332).

46. *Pripadnik derviškog reda, sekte (tarikata)* (ibid., 213).

47. *Učenik medrese* (ibid. 568).

problema pronalaze funkcionalne ekvivalente u ciljnom jeziku, a ovdje uočavamo i najveću ujednačenost u dva prevoda (npr. za zvanja *šeh*, *hadži* i *derviš*).

BM više pribjegava postupku udomaćivanja orijentalizama tako što upotrebljava približno odgovarajuće ekvivalente ili generalizuje lekseme (npr. *silahdar*, *ajlukčija*, *dunder*) – na ovaj način se gubi obojenost izvornih termina i mogućnost da se na osnovu njih likovi prepoznaju kao pripadnici određenog društvenog sloja. Prevodilac također češće poseže za samo jednim ekvivalentom, dok DB pribjegava raznovrsnijim rješenjima koja su različito uslovljena kontekstualnim situacijama (kao što je slučaj sa titulama *mubašir* i *sejmen*), sve to u svrhu približavanja prevoda savremenim čitaocima.

Prilikom kontrastivne analize navedenih leksema nismo uočili da su prevodioci unijeli bitne promjene u odnosu na izvornik, osim integrisanih nota u osnovni tekst kojima je često pribjegavala DB. Ipak, možemo zaključiti da ciljnim čitaocima nije pružena mogućnost (identičnog) hijerarhijskog svrstavanja likova po funkcijama koje su obavljali, kao što je to slučaj sa čitaocima izvornog teksta, budući da je Andrić nastojao likove svoga romana u svakom pogledu prikazati što vjerodostojnije i pomno je birao orijentalizme kojima će ih predstaviti, dok se u prevodima, kad god su ovi leksemi zamijenjeni stilski neobilježenim riječima (što je često slučaj u prevodu BM), nažalost ne osjeća ta varijacija kulturalnih posebnosti likova.

S druge strane, DB je blago sklonija uvođenju tuđica (12 puta od ukupno 45 analiziranih orijentalizama), što svakako doprinosi „proširenju kulturnog i civilizacijskog horizonta čitaoca“ (Džindo 2010: 20). Uvođenjem izvornih termina u ciljni tekst prevoditeljica postiže egzotizaciju i tako dolazi do izražaja sveprisutna orijentalna nit u Andrićevom djelu. Mišljenja smo da je zadržavanje orijentalizama i u prevodu od krucijalne važnosti za čitaочеvo razumijevanje Andrićevog djela, ali i općenito njegovog stila, sredine i kulture o kojima pripovijeda.

Zbog ograničenosti na analizu orijentalizama iz samo jednog semantičkog polja, smatramo da bi u budućnosti bilo itekako korisno dublje istražiti probleme prevođenja kulturno specifičnih elemenata u književnim djelima sa b/h/s/c jezika na italijanski, što bi ujedno bio i značajan doprinos kontrastivnom izučavanju navedenih jezika.

IZVORI

1. Andrić, Ivo (1945), *Na Drini ćuprija*, Prosveta, Beograd
2. Andrić, Ivo (1960), *Il ponte sulla Drina* (preveo Bruno Meriggi), Mondadori, Milano
3. Andrić, Ivo (2001), *Il ponte sulla Drina* (prevela Dunja Badnjević), Mondadori, Milano

LITERATURA

1. Andrić, Edita (2013), "Prevod romana *Na Drini ćuprija* na mađarski jezik", u: Tošović, Branko (ur.), *Andrićeva ćuprija / Andrićs Brücke*, tom 6, Beogradska knjiga - Svet knjige - Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität - Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Beograd / Graz / Banja Luka, 677–693.
2. Andrić, Ivo (1994), *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine: doktorska disertacija*, Prosveta, Beograd
3. Anić, Šime, Nikola Klaić, Želimir Domović (2002), *Rječnik stranih riječi: Tuđice, posuđenice, izrazi, kratice i fraze*, Sani-Plus, Zagreb
4. Avirović, Ljiljana (2003), "Il ponte di Andrić collega uomini e cose: Sulla traduzione di Ivo Andrić in Italia", *Comunicare, letterature - lingue*, 376–388.
5. Ćoralić, Zrinka, Adna Smajlović (2013), "O njemačkim tuđicama u književnom tekstu Ive Andrića *Na Drini ćuprija*", u: Tošović, Branko (ur.), *Andrićeva ćuprija / Andrićs Brücke*, tom 6, Beogradska knjiga - Svet knjige - Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität - Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Beograd / Graz / Banja Luka, 755–769.
6. Deanović, Mirko, Josip Jernej (1994), *Hrvatsko-talijanski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb
7. Deanović, Mirko, Josip Jernej (2002), *Talijansko-hrvatski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb
8. De Mauro, Tullio (2005), *La fabbrica delle parole: Il lessico e problemi di lessicologia*, UTET Libreria, Torino
9. Devoto, Giacomo, Gian Carlo Oli (2014), *Il Devoto - Oli: Vocabolario della lingua italiana*, Le Monnier, Firenze

10. Džindo, Jasmin (2010), *Jedan roman - dva prijevoda: o nekim aspektima dviju verzija prijevoda na italijanski jezik romana „Na Drini ćuprija“ Ive Andrića*, Mediterranea, Trst
11. Filan, Kerima (2017), *O turskom jeziku u Bosni*, Connectum, Sarajevo
12. Hadžiefendić, Remzija (1984), "Turcizmi u funkciji imenovanja likova u *Dervišu i smrti* i *Na Drini ćuprija*", *Književni jezik*, 13/4, 199–217.
13. Halilović, Senahid, Ilijas Tanović, Amela Šehović (2009), *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, Slavistički komitet, Sarajevo
14. Haverić, Đenita, Amela Šehović (2017), *Riječi perzijskog porijekla u bosanskom jeziku*, Institut za jezik, Sarajevo
15. Jahić, Dževad (1999), *Školski rječnik bosanskog jezika*, Ljiljan, Sarajevo
16. Jurišić, Šimun (1981), "Talijanske teme Ive Andrića", u: *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture*, Zadužbina Ive Andrića, Beograd, 689–697.
17. Ljubičić, Maslina (2011), *Posuđenice i lažni parovi: hrvatski, talijanski i jezično posredovanje*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu - FF-press, Zagreb
18. Newmark, Peter (1988), *A Textbook of Translation*, Shanghai Foreign Language Education Press, Shanghai
19. Nida, Eugene Albert (1964), *Toward a Science of Translating*, E. J. Brill, Leiden
20. Nida, Eugene Albert, Charles Russell Taber (1982), *The Theory and Practice of Translation*, E. J. Brill, Leiden
21. Osimo, Bruno (2011), *Manuale del traduttore. Guida pratica con glossario. Terza edizione*, Editore Ulrico Hoepli, Milano
22. Peco, Asim (2007), *Radovi o turcizmima*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo
23. Poletan, Tamara (2016), "Problematika prevođenja turcizama na slovenački jezik na primeru romana *Na Drini ćuprija*", *Slovenika*, II, 75–89.
24. Sequi, Eros (1962), "Andrić, Italija i Italijani", u: *Ivo Andrić*, Institut za teoriju književnosti i umetnosti, Beograd, 287–299.
25. Skok, Petar (1971), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
26. Stojanović, Ana M. (2020), "Significanti *intraducibili* nella traduzione del romanzo storico *Il ponte sulla Drina* di Ivo Andrić", *Reči: časopis za jezik, književnost i kulturu*, 12(13), 9–28.

27. Sućeska, Avdo (1968), "Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima", *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta*, 4, 43–58.
28. Škaljić, Abdulah (1966), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo
29. Tošović, Branko (ur.) (2013), *Andrićeva ćuprija / Andrićs Brücke*, tom 6, Beogradska knjiga - Svet knjige - Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität - Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Beograd / Graz / Banja Luka
30. Vajzović, Hanka (1999), *Orijentalizmi u književnom djelu: lingvistička analiza*, Institut za jezik - Orijentalni institut, Sarajevo
31. Vinay, Jean-Paul, Jean Darbelnet (1995), *Comparative Stylistics of French and English*, Benjamins Translation Library, Amsterdam / Philadelphia
32. Vrljić, Stojan (1998), "Denotativno i konotativno značenje riječi na odabranim primjerima", *Filologija*, 30-31, 369–378.
33. Wonisch, Arno (2013), "Šta je neprevodivo u romanu *Na Drini ćuprija*? Njemački i slovenački leksički aspekti", *Comunicare, letterature - lingue*, 3, 947–959.
34. Zandel, Diego, Giacomo Scotti (1981), *Invito alla lettura di Ivo Andrić*, Mursia, Milano

ON TRANSLATING SOME CULTURE-SPECIFIC ELEMENTS OF ORIENTAL ORIGIN IN ITALIAN TRANSLATIONS OF THE NOVEL *NA DRINI ĆUPRIJA* BY IVO ANDRIĆ

Summary

Na Drini ćuprija (*The Bridge on the Drina*) is one of the most recognized and most popular novels by Nobel laureate Ivo Andrić. It has been translated into Italian twice – by Bruno Meriggi (*Il ponte sulla Drina*) in 1960 and by Dunja Badnjević in 2001. This novel is deeply rooted in the cultural and social context of the early 16th to early 20th century Bosnia and Herzegovina. Since the novel describes historical events and figures who marked four centuries in Višegrad and its surroundings (from the bridge construction in 1516 until its partial destruction in 1914), first under the Ottoman, and then under the Austro-Hungarian rule, it is only natural that many words of Oriental origin are a frequent occurrence in the novel. These words permeated the language of the locals at the time, but also trade, economy, and state affairs, and therefore Andrić decided to incorporate them in his writing - to paint an authentic picture of life in Bosnia and Herzegovina during that time. The focus of this paper is to excerpt the cultural realia of Oriental origin that denote state, social, and religious titles and occupations in the novel. The next step is to analyze these instances contrastively and examine their frequency in the original as well as their frequency in both Italian translations. It has been concluded that, since there is a significant spatial and cultural distance present, the identified realia do not exist in the Italian language repertoire and therefore they pose a problem for translators. Additionally, they are often seen as archaisms, historicisms, and regionalisms even in the contemporary Bosnian language because they have been suppressed from the lexical inventory due to different cultural and social changes that occurred over time.

Keywords: translation; Bosnian; Italian; translator; realia; Orientalisms

Adresa autorice
Author's address

Nerma Kerla
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
nerma.dk@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ANGLISTIKA

Lidija Beko

PROFESSION-ORIENTED CLIL TEACHING: LANGUAGE ACTIVITIES
FOR GEOLOGISTS / CLIL NASTAVA USMERENA NA STRUKU:
JEZIČKE AKTIVNOSTI ZA GEOLOGE 195

Anela Mulahmetović Ibrišimović

METONYMIC USES OF BODY PARTS *HAND* IN THE ENGLISH
LANGUAGE AND *RUKA* AND *ŠAKA* IN THE BOSNIAN LANGUAGE /
METONIMIJSKA UPOTREBA DIJELOVA TIJELA: *HAND* U
ENGLISKOM JEZIKU I *RUKA* I *ŠAKA* U BOSANSKOM JEZIKU 211

Adi Maslo, Sofia Kefalidou

SPREADING LIKE A VIRUS: CONCEPTUAL INTEGRATION AND
DISCOURSE VIEWPOINT IN INTERNET MEMS PERTAINING TO
THE COVID-19 PANDEMIC / ŠIRI SE POPUT VIRUSA: TEORIJA
KONCEPTUALNE INTEGRACIJE I DISKURSNOG STAJALIŠTA
U ANALIZI INTERNETSKIH MEMOVA KOJI SE ODOSE NA
PANDEMIJU COVID-19 231

Milea Ajduk Kurtović

METAFORE LJUBAVI U ROMANU *ORKANSKI VISOVI* I NJEGOVOM
PRIJEVODU / METAPHORS OF LOVE IN THE NOVEL *WUTHERING*
HEIGHTS AND ITS TRANSLATION 259

Marija Nešić, Milena Kalićanin

THE KATABASIS TROPE AND A DESCENT INTO FUTURE IN
MARGARET ATWOOD'S *THE HANDMAID'S TALE* / KATABAZIČNI
TROP I SILAZAK U BUDUĆNOST U ROMANU *SLUŠKINJINA*
PRIČA MARGARET ATVUD 279

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.195

UDK 811.111'243:551.1/4

Primljeno: 11. 09. 2023.

Pregledni rad

Review paper

Lidija Beko

PROFESSION-ORIENTED CLIL TEACHING: LANGUAGE ACTIVITIES FOR GEOLOGISTS

The paper deals with establishing a connection between the labor market and English language teaching for geologists using the CLIL method. This means that the traditional method of learning the language for specific purposes is improved by a more intensive linguistic approach through the 4Cs model (content, cognition, communication, and culture) where academic teaching tries to be intimately connected with real life and the corresponding profession. In achieving that goal, the work offers teaching activities that combine academic and practical knowledge, which are adapted to the current moment and created according to the needs and expectations of users. For the sake of clarity, the paper is divided into the following parts: introduction, the logic of the connection between teaching geology and the labor market, the first part addresses the combination of geology, language skills, and occupations, the second part offers concrete examples of activities and their application in teaching, and finally, the concluding considerations where the importance of autonomous learning as a prerequisite for quality lifelong growth and self-fulfillment is highlighted. Without the ambition to reach the full scope of the described intention in the first year of study, our goal is for students to notice the value and connection between knowledge and the profession so that learning from the first lecture can be meaningful, motivated, and personalized.

Key words: CLIL; the English language activities; geology; labour market; profession

INTRODUCTION

The vocation acts as both a magnet to attract and as glue to hold. Such an organization of knowledge is vital, because it has reference to needs: it is so expressed and readjusted in action that it never becomes stagnant. No classification, no selection and arrangement of facts, which is consciously worked out for purely abstract ends, can ever compare in solidity of effectiveness with that knit under the stress of occupation. (Dewey 1916: 310)

Today, language teachers are under no illusion that it is enough to simply offer interesting or entertaining teaching content that is attractive to all students and relevant only from a linguistic point of view. When it comes to geology courses, professors are increasingly faced with demands that come not only from the world of science but also from the labour market. Said differently, in modern reality, university professors must „produce” such graduates who will readily and successfully fill vacant jobs, who are open to fast and constant learning of ever-changing professional terminology and growing colloquial vocabulary, who have a good command of foreign languages, who are “team players”, who are able to easily connect with other colleagues in various professional situations, and who are persuasive in negotiation situations. This requires the language teaching to be designed in such a way that not only encompasses academic and theoretical knowledge but also communicative, creative, and proactive skills and competences.

Connecting academic teaching to the profession in real-life situations, offers a focus that allows students to organize information in a more solid and lasting way than in any abstract system. Also, students learn best when they are considered capable of developing their abilities and solving problems, that is, when they are not engaged in mere imitation and repetition. Also, learning through professions favours opening and considering many questions related to all issues of the career field, both from the present and the past. Finally, studying professional aspect of content is convenient for more active learning, lecturers design such hands-on activities that lead students to independent and analytical thinking.

“Integration that is rigorous, authentic, and sustained is much more difficult than most of its advocates imagine. Constructing a rich, complex, cumulative integrated curriculum that

simultaneously helps students master an academic discipline and apply it in a coherently defined domain demands time, expertise, and resources that are beyond the reach of most teachers.” (Hoachlander 1999: 2-3)

In that regard, there are several ways to solve the requests that arise before the language teacher:

- Didactic materials that introduce the concepts of the specialty should be completely clear and unambiguous.
- It is necessary for the language teacher to narrow down the linguistic field and prepare activities from specific specialty or speech situation.
- Learning should be purposeful and personal application of knowledge is of primary importance.
- It is desirable that students get to solve practical tasks in which they apply theoretical knowledge from textbooks to situations from the real world and life.
- Students are encouraged to use the help of a language teacher during the implementation of tasks, but it is of primary importance that purposeful learning and a stimulating environment encourage the student to work independently and creatively.

According to Pink’s research (2009), what really motivates us is grouped around three things: autonomy, mastery, and purpose. The author believes that motivation is based on the desire to be responsible and that control over one’s task, time and technique is the way to that destination (p. 107). Successful learning does not imply high-stress situations, neither does it imply watering down the standards by saying “well done”, for this is not feedback. Ideally, the best learning state is the one that involves mild stress. In such a state, students have the basis or foundation to be successful, they get a nudge when necessary, and create the self-system of interrelated attitudes, beliefs, and emotions.

Despite the educational vision of creating linguistic and mental experiences for all students that underpins this type of learning, some of its elements remain open to criticism from the outset. First, this type of approach is open to the question of whether career concerns are prioritized before students discover or create their identity and relationship to the world. Should we first allow students to find meaning and beauty in geology and the purpose of life that surpasses the exclusively materialistic world, that is, the materialistic world of occupation, is an important question to be considered. Also, appropriate criticism can be directed at limiting ourselves only to the present-day world, occupations that are current and where there are real employment opportunities.

Another important aspect of the potential shortcoming of this kind of teaching is that, in order to teach professionally and according to the current market standards, university teachers themselves must be aware of the demands of such goals:

1. Modern professional teacher must leave behind the stereotypes, clichés and myths of traditional educative teaching that may hinder professional development.

2. The professional evolution of teachers is not only spontaneous in nature but is increasingly becoming a prerequisite for external control by the public and the market.

3. The professional subjectivity of teachers often blurs the criteria of success and effectiveness of their own professional actions, which can lead to professional aberration. Instead, proper training and adaptation to the labour market is a reasonable setting for personal development and consistent and professional updating of various aspects of knowledge and practice.

1. GEOLOGY STUDIES AND LANGUAGE SKILLS THROUGH CLIL

The content of learning in foreign language classes should be such that it has a professional and communicative orientation in which, in addition to the acquired knowledge, the student is realised in personal expression and presentation. Each student's interest in a certain subject will expand when they clearly understand the prospects for using the acquired knowledge, when this knowledge and competencies will be able to increase their chances of success in the future. CLIL method is an integrated content and language learning approach in which an additional language is used as a medium for content instruction. Content learning means teaching that encourages active interaction and thinking about the use of language in real-life rather than educational situations. Successful learning leads to diverse classroom practice, authentic language situations, active communication, thinking skills and cognitive challenges (Coyle et al. 2010; Genesee 1987; Marsh and Wolff 2007; Marsh and Marshland 1999; Coyle 2005; Dalton-Puffer 2007).

It is important to emphasise that the definition and interpretation of the CLIL concept by its users and advocates indicates that its features are explained in different ways and that there are many modalities. As Coyle, one of the most prominent proponents of CLIL, points out, there is no single approach, no single theory of CLIL (Coyle et al. 2008: 101). What has been adopted as a generic definition is that this dual concept is based on the integration of content and foreign language, which, along

with communication and culture (in practice they are often called 4C, due to the initials of the mentioned terms in English (content, cognition, communication, culture) achieves: multiple advances in knowledge; cognitive processes of complex thinking; dynamic interaction with all contextual content and collaborators or respondents; high degree of deepened intrinsic and extrinsic motivation.

Through training in the content of CLIL we try to provide our students with the conditions of such language habits that they will learn to use and improve, realise in numerous ways all through their career and life. In light of the language itself, it must be said that language teachers represent the portal of knowledge since all we know is always used, translated, and uttered by means of words.

Although the modern market of textbooks for general English courses is very well supplied, textbooks for English for geology or mining based on the CLIL method are non-existent. In this sense, it is very important to make a clear distinction between ESP and CLIL since there may well be ESP textbooks for English for geology and mining, CLIL textbooks, however, are extremely scarce, if present at all. Their production is probably not profitable for large publishing houses, and since this assessment can take many years, language teachers reluctantly become textbook authors themselves. When it comes to CLIL, as mentioned above, the creation of textbooks seems to be a last resort, but the only way to ensure quality work, attainment of cognitive literacy and linguistic growth which is always a new and unrepeatable experience.

For a student who has decided to pursue a career in geology, he/she can choose from the following categories:

1. Corporations focused on mining, engineering, petroleum, and environmental protection;
2. Government positions among local, regional, or state institutions and organizations, national research, planning and environmental protection, geological institute, etc;
3. Non-profit organizations;
4. Academic positions at faculties and universities.

2. EXAMPLES OF TWO CLASS ACTIVITIES

As Zeigler (2007: 420) claims, there is an increasingly present need for a modern engineer to possess, in addition to solid professional knowledge, skills that are crucial in performing work, especially in critical situations. According to Santi & Higgins

Astrogeologist or planetary geologist	Glacial geologist
Crystallographer	Hydrogeologist
Engineering geologist	Mineralogist
Environmental consultant/geologist	Mining geologist
Ecologist	Natural history or natural science museum curator
Engineering geologist	Palaeontologist
Environmental consultant/geologist	Palynologist
Exploration geologist	Petrologist
Geochemist	Petroleum geologist
Geological surveyor	Production geologist
Geology professor	Sedimentologist
Geomorphologist	Soil scientist
Geophysicist	Soils engineer
Geotechnical engineer	Seismologist
Geotechnical project/design engineer	Stratigrapher
Gemmologist	Volcanologist, and many more

(2005: 152), soft skills are increasingly implemented in teaching such as: adaptability, problem solving, interaction skills with transnational cultures, etiquette, etc. Santi and Higgins state that hydrogeology and engineering geology courses should include new skills to make students multimodally literate, and thus introduce multiliteracies as an integral part of linguistic and non-linguistic expression.

Immediately after in-depth activities related to reading and vocabulary, it is necessary to focus on personalization, directing knowledge and activities towards the personal needs and capabilities of students, opportunities for improving one's own knowledge and applying it in potential real-life circumstances.

Since in CLIL we are a facilitator, not a teacher, and we are not limited by the physical classroom, we strive to meet the needs of our students, to follow them, not to be followed by them. In this situation, we may need to talk to colleagues in the field who can provide additional information relevant to this specific area of knowledge and who can provide appropriate materials or personal experience to better

adapt the teaching to the students, allowing to be carried along the activity and simultaneously being in charge.

Traditional teaching methods students are presented with are potentially at odds with the styles used in the modern CLIL classroom. Students come from an educational tradition where information is not presented to be challenged, personalized and further developed, but to be absorbed.

CLIL materials do more than just communicate facts and figures. They tend to promote critical and creative thought, ignite discussion and develop learner autonomy. At the same time, CLIL teaching materials help students to recognise the limitations of their current thinking and learning. Avoiding clichés, quality CLIL learning tends to progressively promote students' sense of engagement in their own profession and country, supranational organisations and other groupings. For students to develop professional language proficiency a systematic effort is required, we as teachers need to resort to task reduction in order for students to attain both long-term and short-term language outcomes.

As examples of such CLIL tasks, we provide three possible activities, out of the pool of many which teachers can create on their own based on the material provided.

The first suggested activity can be a T-chart, which students are given to fill out on their own, as a form of eliciting and activation task. Through this, the students are actively engaged from the onset and motivated to further explore the material which is to be discussed in class. In this specific case, the students need to list the pros and cons of a certain profession, regardless of whether they have any prior knowledge of it. In this way, what is accomplished is the development of the following:

- Cognitive skills
- Social skills
- Critical thinking
- Learner autonomy
- Practical application of their own experiences and knowledge

T CHART - <u>PROFESSIONS</u>	
Pros	Cons
<ul style="list-style-type: none">•••••	<ul style="list-style-type: none">•••••

Example of a T-chart

Upon completing the T-chart, the students are encouraged to share their ideas with the class, which fosters a productive debate and discussion of their opinions, resulting in a well-rounded activity which has prepared them for the upcoming segment of actually reading the description of the profession they had discussed. Students are offered a description from the Dictionary of occupational titles, in which they can read about the specificities of a given profession, its functions and scope. Here, for the first time, students contextualize academic knowledge into the real world of work, about which the student knows either very little (from parents or family members) or almost nothing. The students are equipped with the necessary vocabulary to fully understand the reading segment, as well as being given a wide range of opinions enabling them to independently interpret the material.

The following part addresses the practical application of what was developed through the T-chart activity, and that is the real-life use of what was learned. Namely, having gained sufficient knowledge of what a certain profession entails, the students are now directed to apply that knowledge through a life-like scenario and discuss the different aspects connected to it.

In the material provided, the students can see a real-life internship/volunteer/job vacancy call according to which they are to decide whether it would be suitable for them as members of a certain profession. They are motivated to critically assess the requirements and job expectations of the call and determine whether it is in line with what they have learned about the profession in question and discuss in which way,

if any, it would be useful for them to partake in the programme, all the while bearing in mind the traits of the profession they are exploring.

The basis of the activity is a reading – speaking task, fully focused on active student participation. The following provides an overview of the elements covered in such an activity:

Outline	A reading/speaking activity based on a specific topic		
Thinking skills	Evaluating, reasoning, identifying, giving opinion		
Language focus	Speaking about a specific topic, using CLIL and using specific language for being indirect and polite		
Language skills	Reading, speaking		
Time	10 minutes		
Level	B2 or above		
CONTENT	COGNITION	COMMUNICATION	CULTURE
<ul style="list-style-type: none"> - Highly specific CLIL - Creating a language database for critically assessing, determining and discussing relevant terminological units and topics 	<ul style="list-style-type: none"> - Verbal and visual interaction - Academic language - Practical application of the acquired vocabulary and CLIL units 	<ul style="list-style-type: none"> - Precise and clear transmission of the desired message - Appropriate use of target - specific language 	<ul style="list-style-type: none"> - Business culture - Since each profession is tied to a certain niche group, this exercise allows for the development of cultural adaptation and insights into various aspects of different careers

Short-term language results in this case are connected with long-term results, which cognitively make it easier for students to identify the challenge of knowledge with the challenge of a profession. As Cummins (2000: 586) warns, many language activities can inadvertently trap students in simplified and facilitated learning and tasks, where they will not be able to learn either the language or the content they need.

The third part feeds and develops on the previous two, demonstrating the obligatory interconnectedness and purposefulness of a CLIL activity. Namely, the final part focuses on the students' active application of what was developed through the previous two activities, by giving them an opportunity to further explore and assess the additional aspects and possibilities of a certain profession and if the

profession offers equal opportunities for both sexes, working and living conditions, nutrition, and the like. Before or while working on this activity, students could do an exercise to research the cost of living in certain environments in which they would like to find employment, and perform and organize the selection of sources for a specific profession. Students can decide whether they want to work in pairs or individually.

The purpose of each CLIL activity is to create fertile grounds for student initiative and original input through a priori providing them with the tools necessary for that to be accomplished. In that sense, it fosters student independence and personal choice, proving the intricate connection between the CLIL classroom and real life. What is more, the last part offers an opportunity for the students to fully exploit the potential of talk and to visualize a possible lifelike situation, for which they would be fully prepared.

These activities are examples of what CLIL is all about and that is to treat the lesson plan as a living, organic document and allow it to be adapted, which means that the student are equal owners and creators of the syllabus, alongside the institution and the teachers.

The given examples draw students' attention to the identification or examination of personal opinion and knowledge within the profession relevant to the topic of the lesson, in this case a geotechnician and palaeontologist. What we gave as suggestions for CLIL activities based on the teacher-tailored material provided above are a part of a non-exhaustive list that can potentially be supplemented within numerous language exercises to be created, altered and prepared by the teachers themselves, in order to cater for the specific needs of each student group. All the while focusing on adherence to the CLIL method.

As was stated, the teacher is given free reign over the types of exercises they wish to incorporate in their classroom, which in turn not only motivates the teacher's originality, creativity and independence, but also serves as a reminder that the teachers themselves need to be actively engaged in the matter they are teaching. Short-term language results in this case are connected with long-term results, which cognitively make it easier for students to identify the challenge of knowledge with the challenge of a profession. As Cummins (2000: 586) warns, many language activities can inadvertently trap students in simplified and facilitated learning and tasks, where they will not be able to learn either the language or the content they need.

YOUNG GEOTECHNICIAN

Newspaper

Geotechnician

Applying geological theory and understanding in a very practical way, geotechnicians are involved in locating mineral deposits and potential building materials and assessing the safety of construction locations. Typical activities include:

- employing a variety of techniques, including satellite and aerial photography, computer simulations and soil / rock samples to locate mineral deposits
- working both in the lab and on site
- determining if areas allocated for construction and development are at risk from landslides based on soil mechanics.

Summer Intern Programme
Royal Canadian Construction Corporation has been commissioned to carry out a feasibility study for largescale residential developments in northern Ontario and Manitoba, along the Hudson Bay shoreline. As this area has been assessed as being at risk from landslides, extensive research will be needed, and we are looking for interns who will spend 4 - 6 weeks on site this summer, taking part in collecting soil and rock samples and studying the soil mechanics of the region in order to produce a safety assessment and feasibility report. There will be opportunities for applicants with some knowledge of interpreting data from aerial and satellite photographs to be involved in some more complex analyses. For more details please contact ...

(When we buy a house or apartment, we tend to take it for granted that it will be a solid, safe, secure building, and we focus much more on the view, the local amenities, the transport infrastructure. How do we KNOW we are going to be safe living there, that our house will not collapse into a sinkhole overnight, or be washed away in a flash flood, or be demolished by a landslide or buried in a mudslide? What aspects need to be considered before any construction project can begin?)

99\$
T: 012-345-6789

Example of a teacher-tailored “Profession” activity

YOUNG PALAEOONTOLOGIST

Newspaper

Palaeontologist

Scientist specialising in the recovery, study and classification of fossilised remains of animals and plants. Typical activities may include:

- organizing / taking part in expeditions focused on locating and retrieving fossil deposits
- noting the location / position of discoveries and reassembling fossilised lifeforms
- classifying discoveries in terms of genus, era, etc
- preparing and publishing papers about discoveries, thereby adding to general scientific understanding and contributing to possible discoveries of fossil fuel deposits.

* See also: palaeobiologist; palaeobotanist; palaeozoologist; micropalaeontologist.

University of Glen Alen,
Department of Palaeontology

Volunteers are needed to assist in the recovery of specimens from the

recently discovered Strathmorangie fossil beds in northern Scotland. While no prior experience is necessary, as some basic training will be given on-site, and the work will be supervised by our experienced university team, applicants with some knowledge of identifying and categorising various fossil types, and of different rock formations and types are very welcome.

(Do you remember the first time you found a fossil on the beach? Or your first visit to a Museum of Natural History, and coming face-to-face with the articulated fossilised remains of a dinosaur? If you'd like to relive that excitement, we're looking for volunteers to take part in a dig at the newly discovered Strathmorangie fossil beds in northern Scotland. Duties will include cleaning the recovered fossils and preliminary categorization into type. There will be some opportunities to learn the techniques of fossil recovery, and assist the experienced team members. To apply, contact ...)

99\$
T: 012-045-0789

Example of a teacher-tailored “Profession” activity

Many scholars increasingly see the teacher as a mediator who gradually relinquishes control over the learning process to the students themselves, allowing students to develop autonomy, active engagement, and intrinsic motivation (Holec 1981; Marzano 1998; Veenman et al. 2002; Little 2008; Kohonen 2009; Edmondson 2009; Knouzi et al. 2010; Oxford 2011). In the field of learning, it is not the most important thing to define what students should think, do, or feel. On the contrary, Knouzi et al. (2010) believe that students should independently set and develop a form of “private speech” in order to be able to successfully manage joint learning and thinking about the language. Good language learners, as Edmondson (2009) concludes, are active learners who look for language patterns and regularities on their own. This way, students can independently monitor their progress and analyse language as a means of communication, following and developing metacognitive, metasocial and metaaffective strategies over time, eventually taking full responsibility for their own learning (Oxford 2011 :5).

In order for students to reach cognitive fluency and avoid cognitive load, the last part of this activity focuses primarily on providing support in dealing with the field of career analysis, but through intimate and humane inclusive reviews. In its 2007 report “Understanding the Brain, the Organization for Economic Co-operation and Development” claims that for educational purposes the analysis of fear and stress is especially important because they dramatically reduce analytical capacity, while, in contrast, positive emotions open the door to the brain (OECD 2007: 154). In an authentic and humane learning environment, students feel that positive emotions have the potential to enhance learning and that students are free to experiment with their language and feelings.

3. CONCLUSION

The design and implementation of the offered activities according to the CLIL method are based on the acquisition and application of knowledge in conditions that may potentially be expected and needed in the labour market. The teacher’s role here, in addition to the organization of the course, creation of teaching materials and goals, requires that the activities, coupled with a good atmosphere for learning and assessment of progress relate to a unique motivation for the needs of career development and progress. The challenges of teachers specific to this type of work are based on insufficient preparation, ineffective teaching strategy, lack of theoretical basis and personal training. Apart from competence in English, challenges related to students include the lack of ideas on how to effectively use knowledge for future specific purposes of profession and career, because they do not see fully the relevance of what

they learn in both mother tongue and foreign language in the first year of their academic studies. Based on the premise that all learning begins in the self-system of the brain, we strive to use classroom processes that help foster self-efficacy, a positive climate, and adequate challenge to keep our students motivated to learn. In the specific examples of offered language activities related to the potential professions of our students, we tried to create an environment with moderate stress and high challenges.

Also, we believe that in accordance with modern research, the possibility of autonomous learning, and finding a purpose in work through the tools offered, provides the work structures necessary for our students to successfully master not only academic tasks, but also those from the real world of business and creativity. With the offered CLIL materials, we tried to ensure a novelty in the classroom that would avoid stereotypes, encourage new learning and thinking skills, develop the ability to apply and maintain a multiple focus not only on content, language and learning duties, but also on conceptualizing the development of personal and quality future of every single student. At the basis of all of this is the teacher's belief that all of their students will be successful in this undertaking and that this belief is made clear and visible to every student.

BIBLIOGRAPHY

1. Cummins, Jim (2000) *Language, Power, and Pedagogy: Bilingual Children in the Crossfire*, Multilingual Matters, Clevedon
2. Coyle, Do (2005), "Developing CLIL: Towards a Theory of Practice", *APAC Monographs*, 6, 5-29.
3. Coyle, Do, Nancy van Dusen-Scholl, Nancy Hornberger (2008), "CLIL a pedagogical approach from the European perspective", in: *Encyclopaedia of Language and Education*, Springer
4. Coyle, Do, Philip Hood, David Marsh (2010), *Content and language integrated learning*, CUP, Cambridge
5. Dalton-Puffer, Christiane (2007), *Empirical Perspectives on CLIL Classroom Discourse*, Peter Lang, Frankfurt
6. Dewey, John (1916), *Democracy and education*, Cosimo Classics, New York
7. Dictionary of occupational titles, <https://occupationalinfo.org/> (09. 09. 2023)
8. Edmondson, Willis (2009), "Language Awareness", in: K. Knapp, B. Seidlhofer, H. Widdowson (eds.), *Handbook of Foreign Language Communication and Learning*, Mouton de Gruyter, London, 163-190.

9. Genesee, Fred (1987), *Learning through Two Languages*, Newbury House, Cambridge, MA
10. Marsh, David, Bruce Marshland (1999), *CLIL Initiatives for the Millennium*, Continuing Education Centre, University of Jyväskylä
11. Marsh, David, Dieter Wolff (2007), *Diverse Contexts-Converging Goals: CLIL in Europe*, Peter Lang, Frankfurt
12. Marzano, Robert J. (1998), *A Theory-Based Meta-Analysis of Research on Instruction*, Aurora, CO Mid-continent Regional Educational Laboratory
13. Hoachlander, Gary (1999), "Integrating academic and vocational curriculum – Why is it so hard to practice?", *Centerpoint*, No. 7, ERIC Document: ED433454
14. Holec, Henri (1981), *Autonomy and Foreign Language Learning*, Pergamon Press, Oxford
15. Knouzi, Ibtissem, Merrill Swain, Sharon Lapkin, Lindsay Brooks (2010), "Self-scaffolding mediated by languaging: Microgenetic analysis of high and low performers", *International Journal of Applied Linguistics*, 20(1) 23-49.
16. Kohonen, Viljo (2009), "Autonomy, Authenticity and Agency in Language Education: The European Language Portfolio as a Pedagogical Resource", in: R. Kantelinen, P. Pollari (eds.), *Language Education and Lifelong Learning*, University of Eastern Finland, Joensuu, 9-44.
17. Little, David (2008), "Knowledge About Language and Learner Autonomy", in: J. Cenoz, N. H. Hornberger (eds.), *Encyclopedia of Language and Education*, Volume 6, Springer, New York, 247-259.
18. Organisation for European Economic Co-operation (2007), *Understanding the Brain. Towards a New Learning Science*, OECD Publications, Paris
19. Oxford, Rebecca (2011), *Teaching and Researching Language Learning Strategies*, Longman
20. Postman, Neil, Charles Weingartner (1971), *Teaching is a Subversive Activity*, Delacorte Press
21. Santi, Paul, Jerry Higgins (2005), "Preparing Geologists for Careers in Engineering Geology and Hydrogeology", *Journal of Geoscience Education*, 53(5), 513-521.
22. Zeigler, Rosetta (2007), "Student Perception of „soft“ skills in Mechanical Engineering", International Conference on Engineering Education / ICEE 2007, Coimbra, Portugal, <http://icee2007.dei.uc.pt/proceedings/>

23. Pink, Daniel (2009), *Drive: The surprising truth about what motivates us*, Riverhead Books, New York
24. Veenman, Marcel V. J., Frans J. Prins, Jan J. Elshout (2002), "Initial Inductive Learning in a Complex Computer Simulated Environment: The Role of Metacognitive Skills and Intellectual Ability", *Computers in Human Behavior*, 18(3), 327–341.

CLIL NASTAVA USMERENA NA STRUKU: JEZIČKE AKTIVNOSTI ZA GEOLOGE

Sažetak

Rad se bavi uspostavljanjem veze između tržišta rada i nastave engleskog jezika za geologe CLIL metodom. To znači da je tradicionalni metod učenja jezika za specifične svrhe (ESP) unapređen intenzivnijim lingvističkim pristupom kroz 4C model (sadržaj, kognicija, komunikacija i kultura) gde akademska nastava pokušava da bude intimno povezana sa stvarnim životom i odgovarajućom profesijom. U ostvarivanju tog cilja rad nudi nastavne aktivnosti koje kombinuju akademska i praktična znanja, koja su prilagođena aktuelnom trenutku i kreirana prema potrebama i očekivanjima korisnika. Radi preglednosti, rad je podeljen na sledeće delove: uvod-logika veze između nastave geologije i tržišta rada; prvi deo, koji se bavi kombinacijom geologije, jezičkih veština i zanimanja; drugi deo, koji nudi konkretne primere aktivnosti i njihove primene u nastavi, i na kraju zaključna razmatranja u kojima se ističe značaj autonomnog učenja kao preduslova kvalitetnog doživotnog rasta i samoispunjenja. Bez ambicije da na prvoj godini studija dostignemo puni obim opisane namere, cilj nam je da studenti uoče vrednost i povezanost znanja i profesije kako bi učenje već od prvog predavanja bilo sadržajno, motivišuće i personalizovano.

Ključne reči: CLIL; aktivnosti na engleskom jeziku; geologija; tržište rada; profesija

Adresa autorice
Authors' address

Lidija Beko
University of Belgrade
Faculty of Mining and Geology
lidija.beko@rgf.bg.ac.rs

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.211

UDK 811.111'373.612.2

Primljeno: 29. 09. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Anela Mulahmetović Ibrišimović

METONYMIC USES OF BODY PARTS: *HAND* IN THE ENGLISH LANGUAGE AND *RUKA* AND *ŠAKA* IN THE BOSNIAN LANGUAGE

This paper explores metonymic uses of the body part “hand” in the English language and „ruka” and „šaka” in the Bosnian language. The aim of the paper is to establish similarities and differences between the languages in terms of conceptual metonymies exploiting these body parts. The paper also tries to determine to what extent conceptual metonymy interacts with or exploits other processes of cognitive thinking, namely chained metonymies and metaphor. The methodological framework of corpus analysis is in accordance with the taxonomies of metonymy types developed by Radden and Kövecses (1999) and Kövecses (2002) and patterns of conceptual interaction (Diez Velasco 2000, 2002). The study will show that body-part metonymies can form chained metonymies and that they often serve as a basis for metaphorical mapping.

Keywords: Cognitive linguistics; metonymy; metaphor; English; Bosnian; “hand” “ruka-šaka”

1. INTRODUCTION: A COGNITIVE VIEW ON METONYMY

Metonymy, as a conceptual phenomenon, first drew the attention of cognitive linguists with the publication of Lakoff and Johnson’s most cited book *Metaphors We Live By* (1980). In the book that deals mostly with metaphor, a single chapter is dedicated to the notion of metonymy. The authors assert that, like metaphor, metonymy is neither a poetic nor rhetorical device but conceptual in nature and grounded in our experience.

However, while the primary function of metaphor is understanding one concept in terms of another based on similarity, metonymy is an instance of using one entity to refer to or stand for another on the basis of contiguity or association (Lakoff and Johnson 1980: 35).

Kövecses (2002: 145) suggests that metonymy is a cognitive process in which one conceptual entity, the vehicle, provides mental access to another conceptual entity, the target, within the same domain or idealized cognitive model (ICM). Specifically, a metonymically related vehicle and target are close to each other in conceptual space. In the conceptual metonymy THE PRODUCER FOR THE PRODUCT, the producer is conceptually close to the product because he is the one who makes it. In a similar vein, in PLACE FOR INSTITUTION metonymy, the place of an institution is conceptually close to the institution itself because most institutions are located in particular physical places.

In Warren's (2002) opinion, metonymy is not necessarily referential but can take on a predicational role. Referential metonymies are modifier-head constructions bringing about superficial violations of truth conditions when picking out the intended referent. Predicational metonymies involve the connection between two propositions via an "if-then" relationship. The former is found with nouns and noun phrases linking one entity to another, while the latter tends to occur in other parts of speech, usually clauses, linking two propositions (Warren 2002: 115). Pragmatic aspects of metonymy are accounted for by the introduction of illocutionary metonymies in which one speech act can stand for another speech act, or a part of a speech act scenario can evoke an entire scenario (Panther and Thornburg 1998: 757).

Metonymy-producing relationships are said to fall into two major categories: WHOLE AND PART and PART AND PART (Radden and Kövecses 1999: 30). In WHOLE AND PART metonymies, we mentally access a part of the conceptual domain via its whole (PART FOR WHOLE) or use the whole domain to target one of its parts (WHOLE FOR PART). An example of the WHOLE FOR PART metonymy is the expression "America," which stands for the United States. When speakers use the word "England" to refer to Great Britain, they are exploiting the PART FOR WHOLE metonymy (Radden and Kövecses 1999: 32). In PART FOR PART metonymies, a part of a conceptual domain provides access to its related part. Thus, in the sentence "the whole town showed up", the place where people live was used to refer to its inhabitants (Radden and Kövecses 1999: 41).

The phenomenon of chained metonymies drew the attention of several linguists (Ruiz de Mendoza and Diez Velasco 2002; Hilpert 2006; Hilpert 2007; Littlemore

2015). If metonymy involves one conceptual shift from the source to the target referent, metonymic chains imply two or more conceptual shifts from one metonymy to another metonymy triggered by the same linguistic expression. Chained metonymies are not to be confused with metonymic chains. Brdar-Szabo and Brdar (2011) and Brdar (2015) explore the latter by highlighting the existence of linguistic metonymic chains and conceptual metonymic chains. According to Brdar (2015), all metonymic vehicles form a metonymic textual macro-chain that can be subdivided into metonymical micro-chains, regardless of the fact whether they share the same metonymic sources and targets. The chains can be simple and complex, the latter being far more common in usage. Conceptual metonymic chains involve a sequence of metonymic sources connected by unified metonymic targets (Brdar-Szabo and Brdar 2011).

In addition, Littlemore (2015: 26) observes that a metonymically used expression can reveal a number of underlying conceptual metonymies. Thus, in “I’ll have a *glass* to celebrate”, the MATERIAL FOR OBJECT metonymy (glass for a glass) is combined with the CONTAINER FOR CONTAINED metonymy to indicate the contents of the glass. Furthermore, CATEGORY FOR MEMBER OF CATEGORY metonymy is also involved in the process of meaning construal through the semantic process of specialization or narrowing of the meaning. The expression “to have a glass of” no longer triggers the meaning of any drink but an alcoholic drink. It can be concluded that various conceptual metonymies can have a role in the metonymic shift in meaning within a single lexeme.

Considering that conceptual metaphor and metonymy are cognitive in nature, there have been many instances of their interaction in language. Goossens (2002) names the connection metaphonymy and observes that metaphor from metonymy and metonymy within metaphor predominate in the corpus study. Riemer (2002) proposes two new categories: post-metaphor and post-metonymy. The former encompasses originally metaphorical expressions whose metaphorical conceptualization is no longer applicable, while the latter refers to cases where there is a distinct metonymic semantic extension that got lost over time and became conventionalized. Ruiz de Mendoza and Diez Velasco (2002) explore metaphor-metonymy interaction by re-analyzing examples proposed by Goossens (2002). They use different kinds of visual schemas or patterns of conceptual interaction to show how metonymy can be built into either the source or the target of a metaphor. Further evidence in support of their claim was provided by Diez Velasco (2002) and Herrero Ruiz (2002), the latter adding sequencing of interaction operations as an additional interactional pattern. Image

schemas as skeletal but preconceptual dynamic patterns play an important role in metaphor-metonymy interactions since they often “make it possible for us to experience, understand, and reason about our world” (Lakoff 1987: 19).

Expressions involving body parts are often polysemous and can be used to refer to ideas that are not directly related to the human body. In recent years, a significant amount of research has been dedicated to the study of body part metonymies (Deignan and Potter 2004; Ahn & Kwon 2007; Radić-Bojanić and Silaški 2012; Stanojević; 2013; Zhang et al., 2015; Imamović and Mulahmetović Ibrišimović 2015; Kraska-Szlenk 2019). Taking into account that metonymy is grounded in our interaction with the world, cross-linguistic comparisons are an important area of study as they help us reveal to what extent languages share the same conceptual metonymies. Metonymy as a cognitive process is thought to be universal, while its variation can be ascribed to different cultural and social specifics reflected in its different linguistic realizations.

2. AIM OF THE PAPER

The aim of the paper is a contrastive analysis of conceptual metonymies with body parts - „hand” in the English language and its counterparts “ruka” and „šaka” in the Bosnian language. According to Diez Velasco (2000), there are three different patterns of cross-linguistic metonymy comparison. In the first pattern, both the mapping and specific instantiations are found in both languages. In the second pattern, the mapping and its instantiations appear only in one language. Finally, in the third pattern, the mapping is present in both languages, but the instantiations are culture-specific (Diez Velasco 2000: 52).

It is believed that the study will demonstrate a great degree of similarity between the languages in terms of the use of conceptual metonymies and expressions that illustrate them. The paper is also expected to show that metaphor and metonymy frequently interact as cognitive processes, resulting in linguistic expressions where metonymy often forms a prominent basis of metaphorical mapping.

3. METHODOLOGY

The data for the study consisted of 41 metonymic expressions in the English language and 50 metonymic expressions in the Bosnian language. Since the methodology applied in this paper is primarily based on Radden and Kövecses’ (1999) and Kövecses’

(2002) taxonomies of metonymy types, all expressions were manually analyzed and subsumed under the conceptual metonymies they illustrated. The major source for the English language was the electronic database *The Corpus of Contemporary American English (COCA)*. Bosnian examples were taken from online Bosnian newspapers and websites *Dnevni avaz*, *Oslobođenje*, *Klix.ba*, and *TIP.ba*, as well as a number of literary works of Bosnian authors.

Taking into consideration that a great number of identified examples displayed a considerable degree of complexity that could not be accounted for by the mentioned taxonomies, the analysis included other approaches to metonymy analysis, such as chained metonymies and metaphor-metonymy interaction (Diez Velasco 2000, 2002; Herrero Ruiz 2002; Ruiz de Mendoza and Diez Velasco 2002; Hilpert 2006; Hilpert 2007; Littlemore 2015). Additional clarification of expressions for the English language was sought in online dictionaries *Longman Dictionary of Contemporary English* and *The Free Dictionary*. Metonymic patterns that were identified in the Bosnian examples were checked in *Rječnik bosanskog jezika*, a dictionary of the Bosnian language.

4. ANALYSIS

THE PART FOR THE WHOLE metonymy, as one of the main metonymy subtypes, has been commonly illustrated in examples involving body parts. Lakoff and Johnson (1980: 36) mention that body parts can be used as salient reference points that provide mental access to the whole person. Our corpus analysis confirmed the presence of THE PART FOR THE WHOLE metonymy realized as the HAND FOR PERSON metonymy.

4.1. HAND FOR PERSON metonymy

4.1.1. HAND FOR MANUAL WORKER

- 1) *The women and the kids would like to join them, but many don't have enough money. That means fewer hands on the farm and a smaller harvest.*
- 2) *Authorities have frozen hiring due to government budget cuts, but freight railroads need hands.*

In the selected examples, the word “hand” is used as a metonymic vehicle providing access to the target “people”. Yet, the metonymic extension does not map onto

people in general but onto those providing physical work. The metonymic motivation can be said to have an experiential basis, as hands are an essential tool when performing an activity.

The search for the existence of HAND FOR PERSON metonymy in the Bosnian corpus via word „šaka” returned no results, despite the fact that the word „šaka” is a Bosnian equivalent to the word „hand”. However, the HAND FOR PERSON metonymy was identified once the word „šaka” was replaced by the word „ruka”. The finding can be accounted for by the nature of the relation between the terms *ruka* ‘arm’ and *šaka* ‘hand’. Even though „ruka” as a body part extends from the shoulder to the fingertips, the terms „ruka” and „šaka” are often interchangeable in the Bosnian language. Halilović et al. (2010: 1160) observe that *šaka* ‘hand’ is the second meaning of the word *ruka* ‘arm’. In this regard, it does not come as a surprise that *ruka* ‘arm’ and „hand” share striking similarities as metonymic short hands. Examples that illustrate the HAND FOR PERSON metonymy in the Bosnian language using the word *ruka* ‘arm’ as a metonymic vehicle are given below:

- 3) *Ne treba nam pesimizam, teorije i priče kako se ne može, trebaju nam vrijedne ruke, volja, odlučnost i poduzetan duh koji će nas pokrenuti da radimo, privređujemo i investiramo u resurse ove zemlje.*
- 4) *Zemlja hoće vrijedne ruke i đubre: I staro i mlado uzelo motiku.*
- 5) *Gdje će ruska ruka tokom glasanja o genocidu u Srebrenici ?*
- 6) *Mostaru treba ženska ruka i došlo je vrijeme za to.*
- 7) *Prilikom jedne posjete Sarajevu, nedavno, na fasadi u Pofalićima je vidio 10 metara velikog bika kojeg je nacrtao za Novo Nordisk pet godina ranije. Naravno, niko u gradu nije znao da je tu bila umiješana sarajevska ruka.*
- 8) *Kako idemo na odbjegle dječake, naoružaćemo se štapovima, opasačima, ularima, šibama, bičevima; za ovaj posao dobra je i neka podugačka ruka da malog odmetnika zgrabi za vrat.*
- 9) *Niko od tih ljudi nema rane na sebi, ni po jednome se ne bi moglo reći da je ubijen. A niko ne može dokazati da je bilo koga od njih ljudska ruka ubila.*

A subclass of the HAND FOR PERSON metonymy is the HAND FOR CONTROLLER metonymy exemplified in the phrase “a firm hand”. The metonymic shift, enhanced by the adjective “firm”, evokes a person possessing the skill of a strict way of dealing with things or the ability to control them. Thus, it seems sensible to suggest that the conceptual metonymy that underlies these expressions is HAND FOR CONTROLLER.

- 10) *Kids need a firm hand.*
- 11) *Our party chairman got livid. He decided a firm hand was needed here.*
- 12) *Then they returned to discover that the servants had quarreled in their absence and it required a firm hand and some understanding to restore peace and efficiency to the household.*
- 13) *That's why you need a firm hand to deal with them. Kind of like women that way.*
- 14) *My boys are high-spirited and unruly. I think they need a firm hand.*

The same metonymy was identified in Bosnian in the expression *čvrsta ruka* 'a firm hand'. However, its existence is manifested through a different linguistic realization, as the word *ruka* 'arm' corresponds to the word "hand":

- 15) *Mesić je rekao kako je cilj toga poručiti kako su "svi lopovi i razbojnici, svi su krali, treba čvrsta ruka i netko tko to može uspostaviti".*
- 16) *Najvećim potencijalom da se izdigne iz sivila Premijer lige BiH. Sarajevo je organizacijski daleko ispred svih drugih klubova u Bosni i Hercegovini i tu nema nikakve sumnje. Svjesni su toga i navijači i zato traže više, traže da klub krene evropskim tokovima. Za to je samo potrebna čvrsta ruka i uspostava hijerarhije.*
- 17) *Samo nas čvrsta ženska ruka može smiriti.*

4.2. HAND FOR CONTROL metonymy

This instance of metonymy has been examined by several authors. Radden and Kövecses (1999:31) and Hilpert (2006:8-9) mention the expression "(things) got out of hand" meaning "(things) got out of control." Kövecses (2002: 209) offers several expressions for which he thinks they illustrate the HAND FOR CONTROL metonymy:

1. gain the upper hand ('attain an advantage over another person')
2. rule with an iron hand ('keep strict discipline')
3. with a heavy hand ('in an oppressive fashion')
4. with an iron hand in a velvet glove ('with a hard attitude made to seem soft')
5. keep a strict hand upon a person ('keep under total control').

The corpus-based analysis has revealed a significant number of linguistic expressions with the word “hand” that can be subsumed under the HAND FOR CONTROL metonymy, i.e., “fall/wind up into/out of somebody’s hands”, “to be in somebody’s hands”, “get into somebody’s hands”, and “put/transfer/place something into somebody’s hands”. Kövecses (2002: 209) regards these examples as pure instances of the conceptual metaphor CONTROL IS HOLDING. This paper has adopted a stance that the examples are to be treated as metaphor-metonymy interaction CONTROL IS HOLDING + HAND FOR CONTROL. In a number of examples to follow, a verb and/or a preposition are viewed as metaphorically motivated, while a noun involves metonymic mapping that can be postulated as HAND FOR CONTROL.

- 18) *An activist based near Busra al-Harir, said the whole town fell into the hands of regime forces Wednesday night after army defectors withdrew.*
- 19) *(...) to protect the public by making sure the critical information doesn't get into the hands of those who might misuse it, “says Science editor-in-chief Bruce Alberts.*
- 20) *Judge James Daniel said the decision was “out of my hands”.*
- 21) *As the goal of developing a practice guideline is to put relevant information, into the hands of those providing treatment, an especially sizeable body of experts could undermine this primary goal by delaying or failing to complete the guideline.*
- 22) *Fraga's electoral loss suddenly transferred the costly CdC project into the hands of the opposition.*
- 23) *The possibility that nuclear weapons could wind up in the hands of terrorists is a serious risk.*
- 24) *Third, university faculty can help establish and sustain PLCs by placing the major decision-making in the hands of the teachers, enabling them to develop a feeling of autonomy.*
- 25) *In the end, the decision is in the hands of Americans.*

The complete understanding of the metaphor-metonymy interaction instantiated in the given examples requires the activation of one’s knowledge of the CONTAINER and SOURCE-PATH-GOAL image schemas. Grounded in our bodily experiences, Lakoff (1987: 271-272) observes that the CONTAINER image schema consists of an interior, exterior, and a boundary between them. Elements in the CONTAINER image schema are said to be “either inside the container or out of it”. The source of metaphor-

ical conceptualization of hands as containers is signaled by the use of prepositions “in/to” and “out of”. Furthermore, the motion of an object from the starting location to the endpoint suggested by the verbs of motion (“transfer, wind up, place”) follows the internal logic of the SOURCE-PATH-GOAL image schema. Extensions and reductions of the schema are possible so some of the elements may be omitted, added or implied. Sometimes an image schema can superimpose itself on another image schema resulting in a combination of elements so that “*out of*” indicates that the exterior is the Goal location, and *into* indicates that the interior is the Goal” (Dodge and Lakoff 2005: 6). However, without the metonymic mapping triggered by the expression “hand/s”, the significance of the “control” aspect would have been left out, resulting in the misinterpretation of the phrases. Our encyclopedic knowledge of this body part includes the experience of holding an object and, consequently, controlling it. The metonymy HAND FOR CONTROL cues as central the metaphoric correspondence it applies to.

As for the Bosnian language, the only metonymic motivation of the lexeme „šaka” has been identified in the expression *dopasti šaka*. The expression has two meanings, “to fall under someone’s control” and “to get your hands on someone”. The contextual reference has provided a fair amount of evidence to conclude that the first meaning is the intended meaning.

- 26) *Ako je zabrinjavajuće za nas “domorodce”, kako li je tek onim drugima koji dopadnu šaka našim “organima reda”.*
- 27) *Bilo je monotono, ali napeto. “Da bar mogu ustrijeliti Ceausescua! Da mi padne šaka, što bih učinio?”*, rekao je jedan njegov prijatelj na Badnjak.
- 28) *Gradonačelnik Behmen, kojeg mnogi građani Sarajeva po forumima popularno zovu Alija Betmen i pozivaju ga na akciju zbog pogoršane sigurnosne situacije, danas je upozorio vandale da im je bolje da ne padnu njegovih šaka.*
- 29) – *Čekaj ti, stara, pašće on u naše šake!*
- 30) *Neće dopasti poganih ljudskih šaka, neće kititi ničije grudi ni ramena, ne!*

Moreover, a great number of Bosnian expressions containing the word *ruka* ‘arm’ can be subsumed under the meaning “to control”. Those identified in the corpus study are *dospjeti u ruke* ‘come into the right hands’, *pasti u ruke* ‘fall into somebody’s hands’, *doći u ruke* ‘get into somebody’s hands’, *dobiti u ruke*, *predati u ruke*, and *staviti u ruke* ‘put/transfer/place something into somebody’s hand’. They have been treated as part of the metaphor-metonymy continuum due to the fact they do not exclusively fall into the category of metaphor or metonymy.

- 31) *Hvala Bogu, dospjeli smo u ruke dobrih ljudi, koji se boje Boga.*
- 32) *(...) ukoliko bi oružje i pomoć sa flote upućene u zaljev Aden dospjeli u ruke pobunjenika (...).*
- 33) *“Zašto se više ne fokusirate na sprečavanje da oružje dođe u ruke islamskih terorista, a manje u ruke Amerikanaca koji poštuju zakon?”*
- 34) *Saveznici se zvanično plaše da oružje ili nešto od opreme koju šalju SSV-u ne dođe u ruke radikalnih frakcija, koje su povezane sa Al-Kaidom.*
- 35) *Režim u Siriji neće pasti u ruke vanjskih entiteta, već u ruke sirijskog naroda u zemlji.*
- 36) *Srebrenica je pala u ruke vojske Republike Srpske pod komandom Ratka Mladića u julu 1995.*
- 37) *Marc Wilmots je kao neiskusni trener 2012. godine dobio u ruke neizbrušeni dragulj - belgijsku reprezentaciju.*
- 38) *(...) optužuju da su članove njihovih porodica predali u ruke bosanskih Srba.*
- 39) *Reisu-l-ulema Kavazović naglasio da je upravo misija UN-a Bošnjake u Srebrenici predala u ruke krvnika.*
- 40) *(...) istu borbu - što znači da će demokratija političku moć staviti u ruke transjordanskih Jordanaca,*
- 41) *Mi stavljamo svoju budućnost u svoje ruke, kazao je on.*

The expression with the word „šaka” and expressions containing the word „ruka” exploit the CONTAINER and SOURCE-PATH-GOAL image schemas in the same manner as their English counterparts. The HAND FOR CONTROL metonymy has the function of emphasizing that part of its source domain is crucial for the understanding of the metaphorical correspondence on which it is based on.

4.3. HAND FOR OWNERSHIP metonymy

Since the CONTAINER and SOURCE-PATH-GOAL image schemas interact with the HAND FOR OWNERSHIP metonymy in the same manner as in HAND FOR CONTROL metonymy, the role of context as a linguistic factor restricts possible interpretations of the phrases “arrive/remain/be in the hands of”. The ensuing examples that contain the expression “to be in someone’s hands” cue the meaning of owning and, at the same time, downplay the idea of control. Consequently, metaphor interacting with

metonymy is no longer the CONTROL IS HOLDING conceptual metaphor, but the POSSESSION IS HOLDING conceptual metaphor.

- 42) *When it finally arrived in the hands of American Art, it was in shambles, requiring reconstruction of the queen's nose, hands and breast, while the asp in her hand (which Cleopatra famously used to commit suicide) had to be replaced before it was unveiled by the museum in 1996.*
- 43) *I believe these reviews should remain in the hands of the Attorney General and the U.S. Attorney, " he said.*
- 44) *These funds will not come, or will come unevenly, from state and local governments. There is plenty of money out there to pay for college costs, but most of it is in private hands.*
- 45) *(...) corruption, poverty, and unemployment; the overwhelming concentration of wealth in the hands of a small stratum of elite families intertwined with the authorities.*

Another pattern that was discovered in our data is "to change hands". In line with the expressions that were analyzed earlier, the phrase draws on a metonymic element that serves as the basis for metaphorical meaning. If something is "to change hands", it is to change its owner. In that respect, the term "hands" would stand for ownership in the following cases:

- 46) *Limit tax consequences by avoiding funds that typically trade most of the investments in their portfolio within a given year say, a fund with a turnover ratio higher than 50 percent, which means more than half of the holdings change hands.*
- 47) *By the end of the day, about 570 million shares had changed hands, a huge trading volume for any company.*
- 48) *He says the business changed hands three times after the riots.*
- 49) *There is a concept called the "velocity of money," which says the more often money changes hands, the more benefit for all who touch the money, which would include the state.*

The expressions *stići u ruke* 'arrive in the hands', *otići u ruke*, *dospjeti u ruke* 'come into the right hands', *preći u ruke* 'change hands', and *vratiti u ruke* are classified as instances of the HAND FOR OWNERSHIP metonymy in the Bosnian lan-

guage. Their presence indicates that both English and Bosnian follow the same pattern of metaphoric extension, the only difference being the replacement of the word *hand* 'šaka' with the word *ruka* 'arm'. The preposition *u* 'in' activates the CONTAINER schema, and the verbs of motion indicating the transfer of the ownership of an object bring into play the SOURCE-PATH-GOAL image schema. Expressions are cases of conceptual interaction between the metaphor POSSESSION IS HOLDING and the metonymy HAND FOR OWNERSHIP. The concept of hand has an essential role in the mental image of the action since the metonymic mapping licenses the metaphorical meaning of the expressions.

- 50) *GRACANICA: Zlatna plaketa KUD-u "Lukavica" stigla u prave ruke.*
- 51) *Haitija ostavio na cjedilu, jer su pronevjerili novac, a pomoć nije otišla u ruke onih koji su u potrebi.*
- 52) *Države izražavaju zebnju da bi formula mogla dospjeti u pogrešne ruke i ubiti desetine miliona ljudi.*
- 53) *Dodgersi, koji su najuspješnija ekipa u historiji bejzbola sa šest osvojenih titula, ali posljednjom još davne 1988. godine, preći će u ruke novih vlasnika do kraja aprila, jer transakciju mora odobriti sud, pošto je klub zvanično u stečaju.*
- 54) *Najveća poljoprivredna grupa u Australiji, Grain Corp, mogla bi uskoro promijeniti vlasnika i preći u ruke američkog rivala.*
- 55) *Poslije tri uzastopne titule jugoslavenskih košarkaša, trofej se 1979. godine vratio u ruke sovjetskih igrača.*
- 56) *Zlato u rukama Hasan-dede bilo je krpa, bilo je smetlje. Sad je ono tvoje!*

4.4. HAND FOR INVOLVEMENT metonymy

Even though the expression "to have a hand in" is idiomatic, the metonymic root is easily traceable. It stems from the common knowledge that hands are needed for performing an activity. The focus is primarily on involvement and motivates the HAND FOR INVOLVEMENT metonymy. The metonymy serves as the basis of the ACTIONS ARE CONTAINERS conceptual metaphor.

- 57) *The niches thus vacated are being filled by the economic operatives of the states that had a hand in the change of the ruling regime.*
- 58) *Deaf users of sign language also have a hand in this dispute.*
- 59) *Kids can have a hand in helping others.*

Another expression that can be said to be showcasing this particular metonymy is the phrase “at the hands of”. In *Longman Dictionary of Contemporary English*, the expression is defined as “caused or done by a particular person – used about something bad or unpleasant that someone does”. *The Free Dictionary* provides the meaning “because of someone’s actions”. In this regard, the term “hands” metonymically invokes a person’s involvement in certain actions that negatively affect others.

- 60) *In contrast, it is estimated that 51,319 people have died at the hands of Islamic terrorists in the past seven and a half years alone.*
- 61) *The projected costs and threats of environmental damage resulted in an overwhelming defeat at the hands of voters statewide.*
- 62) *If someone’s child is killed at the hands of some lunatic, is it enough for that psycho to offer an apology?*

The same metonymy has been identified in the Bosnian language. However, as in the previous cases, it is the word *ruka* ‘arm’ that evokes the metonymic mapping.

- 63) *Stradala su naša djeca od ruke djeteta. Ovo je opomena za sve nas.*
- 64) *U novinama Al Naba se slavi ubistvo Soleimanija od ruke njegovih “američkih saveznika”.*

4.5. HAND FOR SKILL metonymy

Even though only a single case has been extracted from the corpus, the HAND FOR SKILL metonymy has been recognized as such on the basis of the more general BODY PART FOR (MANNER OF) FUNCTION metonymy. Additional evidence in favor of the claim was found in Barcelona (2003: 244), who notes that in the “She caught the Minister’s ear and persuaded him to accept the plan”, the word “ear” represents the BODY PART FOR (MANNER OF) FUNCTION metonymy, i.e., EAR FOR ATTENTION. The example of the HAND FOR SKILL metonymy is given below.

- 65) *He’s a good hand with cattle, your boy.*

The analysis of the given example shows that body parts can be used to evoke their typical functions. In this case, “a good hand” gives rise to the HAND FOR SKILL conceptual metonymy, a subtype of the BODY PART FOR ITS TYPICAL FUNCTIONS AND ATTRIBUTES CONNECTED WITH THEM.

A single example was identified in the Bosnian corpus as well.

66) *Pomogli su vaučeri da kupimo materijal, ali smo ruke sami plaćali.*

In this example, *ruka* ‘hand’ is used as a substitute for „work done by the hands”, and thus is to be understood as metonymic. Moreover, this particular example is an instance of a chained metonymy, as the mapping takes place from the metonymic vehicle „ruke” onto „skill” and then onto „person performing the action”.

4.6. “Hand” in EFFECT FOR CAUSE metonymy

Radden and Kövecses (1999: 38) provide the example „a slow road” standing for „slow traffic resulting from the poor state of the road,” as an illustration of the EFFECT FOR CAUSE metonymy. In the English corpus, the EFFECT FOR CAUSE metonymy was identified in the expression „a steady hand,” which can be interpreted as a result of a person being relaxed and quiet, not angry, nervous, or upset, and thus able to control one’s movements. Furthermore, the metonymic interpretation involves multiple-metonymy motivation since the EFFECT FOR CAUSE metonymy interacts with the SPECIFIC FOR GENERIC metonymy or INSTANCE FOR TYPE. The generic use of a singular countable indefinite noun phrase suggests that, although referential, it does not refer to an individual but is understood as a generalization.

67) *The most useful tools? A fine paintbrush and a steady hand. Daniele says.*

In a similar vein, *sigurna ruka* and *mirna ruka* ‘steady hand’ are regarded as displaying the same level of metonymic mapping since premodifiers „sigurna” and “mirna” are a result of a person’s emotional state. They have been detected in the following examples:

68) *Španija je bila u blagoj prednosti do sredine meča, stalno vodeći sa jednim golom prednosti, ali strpljenje i sigurna ruka donijeli su srpskim vaterpolistima zlato.*

69) *Budući da su određeni proizvodi vrlo sitni, za njihovu preciznost potrebna je mirna ruka i velika preciznost.*

5. CONCLUSION

The analysis shows that body part metonymies involving the words „hand”, and „šaka” and „ruka” exist both in the English and the Bosnian language. However, the

study has revealed that, despite the fact that there is a distinction between „šaka” and „ruka” in Bosnian, a large number of patterns use the lexeme „ruka” to denote expressions that are found with „hand” in English. Although there is no obstacle to using the term *šaka* ‘hand’ for the metonymic mapping, word *arm* ‘ruka’ seems to be given more prominence in Bosnian. The discrepancy is regarded as a result of differences in cultural perspective, confirming the hypothesis that metonymy as a cognitive phenomenon is universal, but its linguistic realization may be different due to cultural and linguistic reasons.

The paper also proves the hypothesis that metaphor and metonymy frequently interact in the mental conceptualization of the world around us, their interaction being reflected in language. Thus, expressions such as „to be in one’s hands” or „biti u rukama” illustrate the connection between the CONTROL IS HOLDING metaphor and the HAND FOR CONTROL metonymy. The particular meaning of an expression is context-sensitive since the context is an inherent component in arriving at the intended meaning. The absence of context would prevent the introduction of relevant situational elements in the interpretation of an expression, making it impossible to distinguish between its linguistic meaning and contextual meaning. In that case, we would fail to see that one expression, e.g., „to be in one’s hands” or „biti u rukama” can be motivated by both the CONTROL IS HOLDING + the HAND FOR CONTROL and POSSESSION IS HOLDING + HAND FOR OWNERSHIP combinations. The role of image schemas must not be disregarded as their activation regularly provides the crucial piece of information necessary for the understanding of metaphor-metonymy interaction.

The phenomenon of chained metonymies, although not so frequent in distribution, was also found in the corpus analysis. It was indicated by mappings from the metonymic vehicle „ruke” onto „skill” and then onto „person performing the action”. Moreover, it was established that a metonymically used expression can be motivated by a number of conceptual metonymies. A case in point are the expressions *sigurna ruka* and *mirna ruka* that exploit both the EFFECT FOR CAUSE metonymy and the SPECIFIC FOR GENERIC metonymy.

Although the paper presents preliminary research on body part metonymies, it proves that conceptual metonymies exploit body parts to manifest themselves in language. Further research focusing on a larger corpus might lead to the identification of other linguistic patterns underlying conceptual metonymies and their possible interplay with metaphor. The paper can serve as a starting point for exploring the metonymic productivity of other body parts in English and Bosnian.

List of literary works:

1. Čolaković, Enver (1989), *Legenda o Ali-paši*, Islamska zajednica Zagreb, Zagreb
2. Čopić, Branko (1959), *Orlovi Rano Lete* [Online], available at: http://www.dio.genpro.com/uploads/4/6/8/8/4688084/branko_opi-orlovi_rano_lete.pdf
3. Džamonja, Dario (2003), *Priče*, Sarajevo Pressing, Sarajevo
4. Karahasan, Dževad (1989), *Istočni Divan*, Svjetlost, Sarajevo
5. Mulabdić, Edhem (1898), *Zeleno Busenje*, Matica Hrvatska, Zagreb
6. Selimović, Meša (1966), *Derviš i Smrt*, Svjetlost, Sarajevo
7. Selimović, Meša (1970), *Tvrđava*, Svjetlost, Sarajevo
8. Selimović, Meša (1974), *Ostrvo*, Prosveta, Beograd
9. Sušić, Derviš (1984), *Veliki vezir: Istorijska drama u dva dijela (šest slika)*, Zajednica profesionalnih pozorišta, Sarajevo

Dictionaries:

1. *Longman Dictionary of Contemporary English*
2. *The Free Dictionary*

Corpus:

1. <http://corpus.byu.edu/coca/>
2. <http://www.klix.ba/>
3. <http://www.tip.ba/>
4. <http://www.oslobodjenje.ba/>
5. <http://www.avaz.ba/>

BIBLIOGRAPHY:

1. Ahn, Hyun Jung, Yeon Jin Kwon (2007), "A Study on Metaphor and Metonymy of Hand", *Journal of Language Sciences*, 14(2), 195–215.
2. Barcelona, Antonio (2003), "Clarifying and applying the notions of metaphor and metonymy within cognitive linguistics: An update", in: Rene Dirven, Ralf Porings (eds.), *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*, Mouton de Gruyter, Berlin and New York, 207-278.

3. Brdar-Szabo, Rita, Mario Brdar (2011), "What do metonymic chains reveal about the nature of metonymy?", in: Réka Benczes, Antonio Barcelona and Francisco José Ruiz de Mendoza Ibáñez (eds.), *Defining Metonymy in Cognitive Linguistics: Towards a consensus view*, John Benjamins Publishing Company, 217-248.
4. Brdar, Mario (2015), "Metonymic chains and synonymy", *Fluminensia*, 27(2), 83-101.
5. Goosens, Louis (2002), "Metaphtonomy: The Interaction of Metaphor and Metonymy in Expression for Linguist Action", in: Rene Dirven, Ralf Porings (eds.), *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*, Mouton de Gruyter, Berlin and New York, 349-378.
6. Deignan, Alice, Liz Porter (2014), "A corpus study of metaphors and metonyms in English and Italian", *Journal of Pragmatics*, 36, 1231–1252.
7. Diez Velasco, Olga (2002), "Metaphor, metonymy, and image-schemas: An analysis of conceptual interaction patterns", *Journal of English Studies*, 3(3), 47-63.
8. Diez Velasco, Olga (2015), "A cross-linguistic analysis of the nature of some HAND metonymies in English and Spanish", *ATLANTIS*, 22(2), 51-67.
9. Dodge, Ellen, George Lakoff (2005), "Image schemas: From linguistic analysis to neural grounding", In: Beate Hampe, Joseph E. Grady (eds.), *From perception to meaning: Image schemas in cognitive linguistics*, Mouton de Gruyter, Berlin, 57–91.
10. Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo
11. Herrero-Ruiz, Javier (2002), "Sequencing and integration in metaphor-metonymy interaction", *Revista Española de Lingüística Aplicada / Spanish Journal of Applied Linguistics*, 15, 73-91.
12. Hilpert, Martin (2006), "Keeping an eye on the data: Metonymies and their patterns", in: Anatol Stefanowitsch, Stefan Th. Gries (eds.), *Corpus-Based Approaches to Metaphor and Metonymy*, Mouton de Gruyter, Berlin and New York, 123-151.
13. Hilpert, Martin (2007), "Chained metonymies in lexicon and grammar: A cross-linguistic perspective on body-part terms", in: Günter Radden, Klaus-Michael Köpcke, Thomas Berg, Peter Siemund (eds.), *Aspects of Meaning Construction*, John Benjamins, Amsterdam, 77-98.

14. Imamović, Adisa, Anela Mulahmetović Ibrišimović (2015), "Some conceptual and grammatical properties of body part metonymies in English and Bosnian", *ExELL (Explorations in English Language and Linguistics)*, 3(1), 26-39.
15. Kraska-Szlenk, Iwona (2019), "Metonymic Extensions of the Body Part 'Head' in Mental and Social Domains", in: Iwona Kraska-Szlenk (ed.), *Embodiment in Cross-Linguistic Studies: The 'Head'*, Brill, 136-154.
16. Kövecses, Zoltan (2002), *Metaphor: A Practical Introduction*, Oxford University Press, New York
17. Lakoff, George, Mark Johnson (1980), *Metaphors We Live By*, Chicago University Press, Chicago and London
18. Lakoff, George (1987), *Women, Fire and Dangerous Things*, Chicago University Press, Chicago and London
19. Littlemore, Jeanette (2015), *Metonymy: Hidden Shortcuts in Language, Thought and Communication*, Cambridge University Press, Cambridge
20. Panther, Klaus-Uwe, Linda L. Thornburg (1999), "A cognitive approach to inferencing in conversation", *Journal of Pragmatics*, 30, 755-769.
21. Radden, Günter, Zoltan Kövecses (1999), "Towards a Theory of Metonymy", in: Klaus-Uwe Panther, Günter Radden (eds.), *Metaphor and Metonymy in Language and Thought*, John Benjamins, Amsterdam and Philadelphia, 17-60.
22. Riemer, Nick (2002), "When is a metonymy no longer a metonymy?", in: Rene Dirven, Ralf Porings (eds.), *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*, Mouton de Gruyter, Berlin and New York, 379-406,
23. Radić-Bojanić, Biljana, Nadežda Silaški (2012), "Metaphoric and metonymic conceptualizations of the head – a dictionary-based contrastive analysis of English and Serbian", *Facta Universitatis, Series: Linguistics and Literature*, 10(1), 29–39.
24. Ruiz de Mendoza, Francisco Jose, Olga Diez Velasco (2002), "Patterns of Conceptual Integration", in: Rene Dirven, Ralf Porings (eds.), *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*, Mouton de Gruyter, Berlin and New York, 489-532.
25. Stanojević, Mateusz-Milan (2013), *Konceptualna metafora: Temeljni pojmovi, teorijski pristupi i metode*, Srednja Europa, Zagreb
26. Warren, Beatrice (2002), "An Alternative Account of the Interpretation of Referential Metonymy and Metaphor", in: Rene Dirven, Ralf Porings (eds.),

Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast, Mouton de Gruyter, Berlin and New York, 121-138.

27. Zhang ,Weiwei, Dirk Speelman, Dirk Geeraerts (2015), "Cross-linguistic variation in metonymies for PERSON: A Chinese-English contrastive study", *Review of Cognitive Linguistics*, 13(1), 220-256.

METONIMIJSKA UPOTREBA DIJELOVA TIJELA: HAND U ENGLESKOM JEZIKU I RUKA I ŠAKA U BOSANSKOM JEZIKU

Sažetak

Ovaj rad istražuje metonimijsku upotrebu dijelova tijela "hand" u engleskom jeziku i „ruka” i „šaka” u bosanskom jeziku. Cilj rada je utvrđivanje sličnosti i razlika između jezika po pitanju konceptualnih metonimija koje u sebi sadrže navedene dijelove tijela. Rad također nastoji utvrditi stepen interakcije i učesća metonimije u drugim kognitivnim procesima, tj. višeslojnim metonimijama te metafori. Metodološki okvir analize korpusa je u skladu sa metonimijskim taksonomijama koje su uspostavili Radden i Kövecses (1999) i Kövecses (2002) te obrascima konceptualne interakcije (Diez Velasco 2000, 2002). Analiza će pokazati da metonimije koje u sebi sadrže dijelove tijela mogu učestvovati u formiranju višeslojnih metonimija i da često služe kao osnova metaforičnog preslikavanja.

Ključne riječi: kognitivna lingvistika; metonimija; metafora; engleski, bosanski; 'hand' 'ruka-šaka'

Adresa autorice
Author's address

Anela Mulahmetović Ibrišimović
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
anela.mulahmetovicibrisimovic@untz.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.231

UDK 316.776:004.738.5
004.738.5:578.834

Primljeno: 05. 10. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Adi Maslo, Sofia Kefalidou

SPREADING LIKE A VIRUS: CONCEPTUAL INTEGRATION AND DISCOURSE VIEWPOINT IN INTERNET MEMES ABOUT THE COVID-19 PANDEMIC¹.

This paper analyzes internet memes pertaining to Covid-19. We analyzed more than 200 memes over nine months. By utilizing Blending Theory and Discourse Viewpoint, we attempt to explain the creative inner workings of memes as well as how meaning is negotiated on the internet. We were clearly able to detect memes synchronously following the actual development of Covid-19. We show that meme makers use visuals metonymically to address the current state of Covid-19 while the overall message of memes is driven by simile. As much as memes draw on the concept of Covid-19, they also feed back to it in a loop of self-reference. Along with their underlying metaphoric nature, memes convey a *feels-like* attitude with two main phases emerging from their usage, i.e., the Observer Phase and the Experiencer Phase. The former showed memes at a stage where Covid-19 was not yet a pandemic (but perceived through media coverage from elsewhere) while the latter, the Experiencer Phase, clearly showed that meme creators had experienced the virus themselves. As for the timeframe covered, however, we conclude that memes do not show full conceptual integration as Covid-19 was not yet fully entrenched.

Keywords: Covid-19; conceptual integration; discourse viewpoint; memes; cognitive linguistics

1. We thank the three anonymous reviewers without whom this paper would have seriously lacked consistency and readability.

1. INTRODUCTION

Covid-19 hit the world as few phenomena before. It was all over the media and in everyday lives of people around the planet. Its omnipresence seems to be unmatched by anything before. Hence, the Covid-19 pandemic offered itself globally for discussion. Starting off in the Chinese city of Wuhan at the end of 2019, Covid-19 apparently reached the rest of the globe by March 2020. The outbreak of the new Coronavirus brought the world into chaos with governments across the globe introducing emergency measures to prevent the spreading of the disease. Most salient among the safety/emergency measures were lockdowns across the globe, mandatory masks, and so-called social distance. Neither of the measures and consequences left the world population indifferent. There were rallies against emergency measures while authorities of each state were pushing regulations and even “Corona laws” to fight both the disease itself and its negative impact onto public health and the economy. To keep their population informed, several governments rolled out Coronavirus smartphone apps.² It seems that no part of public life remained unaffected, and almost all of them had their presence in social media.

The global population took part in the discussion about Covid-19 through social media. In sharing their viewpoints, each person, regardless of their place of living, shaped the way the new Coronavirus is conceptualized, thus framing the pandemic in alternate ways. The fact that the disease was pandemic in nature brought forth the cross-linguistic notion of the phenomenon. Having said that, there are several reasons why the discussion about Covid-19 is of particular interest to the cognitive linguist. Firstly, it is the global scale. With people around the globe sharing their views and/or experience, the conceptualization can be traced cross-linguistically and across nations. Secondly, owing to the accessibility of data, solid conclusions about the conceptualization process itself can be made. On the one hand, data is captured in real time and reflects how people think and talk of the pandemic. On the other hand, once the pandemic and the virus became part of our common ground, the virus served as a source to figuratively talk (and think) about other targets. Finally, the variety of media used to express people’s views on the pandemic offers us insight on multimodal thinking. We are thus able to monitor how meaning emerges, is distributed, echoed, recycled and, as importantly, to pinpoint how context or common ground (a central but some-

2. <https://play.google.com/store/apps/details?id=de.rki.coronawarnapp&hl=en&gl=US&pli=1> (Germany), <https://www.gov.uk/guidance/nhs-covid-19-app-download-and-set-up-guide> (UK), <https://coronavirus.app/map> (US) (retrieved Nov 5th 2023).

what elusive concept in the study of meaning) affects and shapes meaning. Following the realization of the unique opportunity that the development of the pandemic offers, as early as in March 2020 the Reframe Covid-19 initiative, taken by Cognitive Linguists such as Inez Olza, Elena Semino and Veronika Coller offers an open-source database in which linguists from around the world are invited to contribute examples of figurative conceptualization of the Covid-19 virus. Crucially, the project aims to capture metaphorical expression of the virus featuring as source domains other than the WAR frame, seeking to “offer alternative ways to look at the current global emergency” (from the initiative’s web page) as war related language dominating public discourse is found not only to obscure important aspects of the PANDEMIC frame and to put additional stress to people but also to manipulate people’s viewpoints and evaluations of the emergency state they find themselves into. Finally, and following the first two points, the need soon emerged to systematize the enormous and ubiquitous data into a comprehensive framework that will give insights into how the new Coronavirus is conceptualized. A first move in that direction was done by the Thessaloniki Cognitive Linguistics Research Group who organized an online workshop on “Coronavirus and Figuration” in July 2020. This paper, stemming from the above-mentioned workshop, is a contribution to the figurative conceptualization of the new Coronavirus.

The aim is to utilize a well-established theory in Cognitive Linguistics, namely, Conceptual Integration Theory (Blending Theory) and its extension as proposed by Dancygier and Vandelanotte (2016, 2017a, 2017b), that establishes a discourse viewpoint space constructed on-line for the purposes of processing semiotic products and generating meaning to try to scrutinize Internet memes on 9gag.com, a social networking site that features user-generated content. In the “selfie culture” (Lakshmi 2015; Peraica 2017) it seems that “[i]mages are the core of society today” (Farías 2015: 74), in the social media context at least. Human propensity to use images as a means of communication speaks in favor of that claim.³ Combined with captions, short descriptions giving the rationale for the picture at hand, images have huge communicative potential. Using the Blending Theory model, this paper will try to systematize the user-generated content displayed in multimodal inputs, i.e., memes present an “evolution” of the conceptualization of Covid-19. This so-called evolution of figuration of the new Coronavirus will be proof of how the general public perceives and labels new occurrences surrounding Covid-19. The main hypothesis in this paper

3. As an illustration, more than 500 million Stories daily on Instagram only (source: <https://www.omnicoreagency.com/instagram-statistics/>; retrieved on Nov 27th 2020)

is that through systematic analysis of Internet memes on Covid-19 several stages of internalization of the new virus can be traced, along with the meme creators' emotional viewpoint. The fact that the study encompasses contributions from users all around the globe in all the different stages is of crucial importance and cannot be highlighted enough. In light of this hypothesis, several research questions arise which the paper tentatively tackles, since such broad research areas put forward broad theoretical issues that require time and collective effort to be adequately addressed: a) Can we trace the stages of the internalization process that we hypothesize in the data?; b) Can we systemize the study of the manner in which context participates in the generation of meaning? c) and how viewpoints are generated and negotiated within multimodal inputs?

2. INTERNET MEMES AND IMAGE MACROS

In 2012, South Korean musician Psy released "Gangnam Style", a song more remembered for its peculiar dance than for the lyrics. With over two billion views on YouTube, Gangnam Style remained the most clicked music video on the platform for years. More importantly, it has been replicated numerous times with viewers themselves adapting the dance (and the song). This is representative of what is called "participatory culture" (Burgess 2008). The initial definition of the term "meme" comes from evolutionary biologist and ethnologist Richard Dawkins who, speaking of examples of memes such as sounds, ideas, clothing etc., says: "Just as genes propagate themselves in the gene pool by leaping from body to body via sperms or eggs, so memes propagate themselves in the meme pool by leaping from brain to brain via a process which, in the broad sense, can be called imitation" (2006: 192).

Before any further analysis is introduced, the distinction between (mere) Internet memes and Image macros need to be made.

"Internet memes encompass all kinds of online objects that are copied and imitated, altered and modified, propagated and diffused by participants on the web. Image macros are a specific example of such online content, consisting of text superimposed on an image. Whereas the image and discursive theme of image macros are typically fairly consistent in the replication process, the text is particularly open to the online "remix culture" that characterizes Internet memes." (Zenner and Geeraerts 2018: 167)

Image macros are interesting for the cognitive linguist for reasons of multimodality, i.e., a combination of image and text. In more detail, an image macro consists of

the image, a top text (TT), and a bottom text (BT). In its intertwining of creativity and stability, the image macro is naturally related to the Cognitive Linguistic notion of construction (Langacker 1987; Goldberg 1995; Croft 2001). Constructions are “form and function pairings” that are characterized by variation in fixedness and conventionality, and that can be expressed across different degrees of schematicity (Zenner and Geeraerts 2018: 174).

Image 1 – Scumbag Steve image macro

Memes do have some history – there are meme series that revolve around specific image-TT pairings with numerous instantiations of the same visual scenario. They are called typical image macro memes (Dancygier and Vandelanotte 2017a: 573). Some of them feature stock characters like “Success Kid” and “Scumbag Steve” (*Image 1*). Those are visuals that depict non-famous, actual people whose pictures happened to be used by the meme community.⁴ With odd etymologies at times, such memes appeared seemingly accidental, e.g., in forum threads or as comments stories and posts on social media. Another type of image macros depicts famous people like the “Leonardo DiCaprio Laughing” meme or the “Conspiracy Keanu” meme. Those do not behave particularly differently than the former. Rather counter-intuitively, the fact that famous people are shown does not significantly contribute to the meaning-making process. Just like with stock characters, it is more the situation and/or the facial expression of the celebrity at hand that is at the heart of the meaning-making

4. A history of verified memes can be found on knowyourmeme.com.

process. Image macros sometimes draw on a particular event surrounding a celebrity⁵, however, detailed knowledge is not required for a basic understanding of the overall meme. Apart from humans, image macros also depict animals such as “Advice Dog” or “Confession Bear”. Just like with memes featuring humans, animal memes are mainly cherished for the animals’ odd “facial expressions” or situations they are in. It is not far-fetched to say that the anthropomorphic qualities of animal memes make them utilizable. As a matter of fact, the TT and BT “give animals a voice”. Interestingly enough, even objects carry meme potential. However, that is only one part of the story. A case in point and proof of the proliferation and recycling of image macros and their features, Scumbag Steve’s hat (extensively covered in Dancygier and Vandelanotte 2017a) also gained meme status. The peculiarly patterned hat that is shown in the original Scumbag Steve image macro became metonymically representative of Steve’s behavior/character, thus being put on other individuals or even things. One such image macro shows former US president Obama with a scumbag hat on, with the TT writing “promises change” while BT wrote “changes promise”.

All of the above-mentioned verified memes can be looked upon the meme database knowyourmeme.com. Some memes are actual photos taken for non-meme purposes (“Success Kid”, “Advice Dog” etc.) while some are screenshots from movies. A certain level of “meme literacy” (Milner 2013, cited in Zenner and Geeraerts 2018) is required to fully appreciate image macro events that utilize. The reason for this may be that typical image macro memes are recurring images with the same background logic (usually derived from or coded in the image macro’s name). However, background knowledge on the meme’s history is not a must-have to reach *some* level of understanding. Additionally, metonymy largely facilitates rendering proper meanings. Besides metonymy as an all-present feature of thought and language⁶, meaning is, we claim, coded and decoded easier in the pandemic context because meme users (both makers and viewers) have an active experiential basis. An additional feature of image macros is incongruity between textual and the visual inputs. That kind of cognitive challenge viewers are presented with forges proper meaning in rich and nuanced ways. It is usually the discrepancy between the meme character’s beforehand

5. Lou (2017) explains a meme featuring Miss Philippines on the 2015 Miss Universe pageant. The background of the story is that Steve Harvey, an announcer at the pageant, incorrectly declared the winner of the contest. In the meme, Miss Philippines is shown in four successive frozen images that recapture the incident. However, it is more the juxtaposition than knowledge of the concrete event that fosters understanding, thus making the image suitable for similar awkward real-life occurrences.

6. Jakobson (2002) calls metaphor and metonymy “the two basic modes or ways of thought”.

agreed-upon traits and the TT/BT. This is true for a number of memes and at times presented in the very name of the meme (advice-giving dogs or Scumbag hats).⁷

Frozen motion, one of the features of memetic photos in Shifman's view (2014: 94), offers itself for participants to "complete a seemingly unfinished movement" and add interpretation. The image macros that make up the corpus are only to a small percentage well-established memes in the sense of the ones named above. Frozen motion and actual pictures are, in fact, utilized in a majority of instances. However, that does not mean that mems pertaining to the Coronavirus are not fabricated. It simply means that a wider variety of images potentially offer themselves as mems that address the Covid-19 pandemic.

3. METHOD

9gag.com, the social media site under scrutiny, features more than 80,000 memes tied to Covid-19 up to date. Those memes have been presented in various world languages. However, only memes written in English were considered for the study. As the main focus of our research is the systematic analysis of the manner in which context (in the sense of the broader conditions that forge immediate response by means of our symbolic ability) shaped meaning during the pandemic, we decided that the study of viewpoint can be a revealing tool to monitor the emergence of new conceptualizations and frame knowledge. From this respect, our search was not restricted to conceptualizations of the virus itself. Instead, we established the following criteria a) the time-frame of meme production (from February through October 2020) in order to look at the evolution of the views on the pandemic and of the pandemic's framing, and b) the relevant aspects of the pandemic frame that we are searching for so that we can view what interests users and public opinion. We also used the memes' caption (the title provided by the meme maker) to cross-check our interpretation of the meme and to establish how the meme was meant and what aspect of the pandemic it was designed to refer to. As mentioned above, we did not solely focus on the way that the virus is conceptualized but rather we searched for memes that involve an emotional reaction to the virus, or to show how different aspects of the pandemic frame are gradually formed/added/become highlighted: emotional reactions to news/ information/ facts about the virus, sanitary and preventive measures, views on the fact that the virus supposedly originated in China, evaluation of the response of the health sys-

7. With the types of memes mentioned, we do not attempt to provide an exhaustive account of all categories there are. The types mentioned are only among the most salient ones.

tems etc. In light of these, memes first underwent an initial skimming process in order to determine the different aspects of the newly formed frame of the virus and next on the basis of these aspects to detect potential meme candidates for analysis. Since we were mostly interested in the study of the way context shapes meaning, we selected memes in which the virus itself is either the source or the target. That stage yielded around 200 memes. The second stage of analysis involved grouping the memes chronologically, establishing their commonalities regarding their focus of attention and searching for recurrent aspects of the pandemic frame being highlighted. In this stage we also selected memes that received the most reactions, because this meant that they corresponded to a common viewpoint or at least that they caught the public stance towards the virus: people's worries, reactions etc.⁸ This process resulted into what appeared to instantiate "the evolution" of conceptualization of Covid-19 pandemic. Eventually, three stages have been established showcasing the portrayal of the new Coronavirus. These insights were then confirmed by a similar quick and coarse-grained search in the Know Your Meme website.

The data have been qualitatively analyzed using Fauconnier and Turner's Conceptual Integration Theory (2002) and Dancygier and Vandelanotte's (2017) framework on Discourse Viewpoint. We used Blending Theory to pinpoint the aspects of the pandemic frame that were considered relevant and were selected to project to the generic space and feed the blend but also to determine the stance expressed towards the pandemic and the virus as the latter is revealed by the selection of the input space that the pandemic frame is blended with. Since blending is a process of online meaning construction drawing on frames as long-term schematic knowledge (Fauconnier and Turner 2002: 40), instances of memes will give us feedback on what the PANDEMIC frame contains. Following the analysis of the data using Blending Theory, we further scrutinized the data tapping into the concept of Discourse Viewpoint as proposed by Dancygier and Vandelanotte (2017). Analysis of the Discourse Viewpoint enabled us to monitor the intersubjective relevance of the memes thus providing us with insight into the way context, publicly available viewpoints, and publicly shared knowledge generate new meaning. Finally, memes were analyzed with respect to the figures motivating them (metaphor, metonymy, and irony) in order to see their interaction within multimodal discourse and their contribution to multimodal intersubjective constructions.

8. For each meme we also captured points (up-votes). However, that is only relevant to the date of capturing since they can go either up or down. We could have an orientation of the respective meme's popularity though.

3.1. Blending Theory

Based on Fauconnier's (1985) Mental Spaces, Blending Theory has been reported to be an explanatory tool for various disciplines such as art, literature, poetics, mathematics, political science, musicology, linguistics, theology, psychoanalysis, and film (Fauconnier and Turner 2002: 417). In simple terms, the theory revolves around the human ability to cognitively entertain different entities and/or scenarios and fuse them into a particular scene that sheds light on the issue at hand. More fundamentally, the theory structures a cross-domain mapping between the input spaces, matching corresponding counterparts while proposing a structure with at least two distinct input spaces, a generic space, and a resulting blend. Since blending is based on mental spaces, the entire conceptual integration network (with all its integral spaces) is evoked for local understanding. Relevant aspects to the topic at hand are accessed, matched, and mapped in an ephemeral meaning-making scene – the blend. Linguistically speaking, blending deals with verbal inputs primarily. Prototypical instances of blending like the “Bhuddist Monk”, “Debate with Kant” or “Regatta” (Fauconnier and Turner 2002) are foremost textual examples that show blending as a cognitive faculty. However, memes are image driven. “[A]udiences are likely to see the image first before processing the text” (Lou 2017: 118). Thus, in memes, we see multimodal conceptual integration networks. The generic space employs general enough, relevant aspects of a given frame to be able to forward them to either of the input spaces. In order to be utilized online, mental spaces need to have a background frame to connect to. From a Cognitive Linguistics viewpoint, it is “the world out there” (Evans and Green 2006: 7), i.e., the actual physical world that concepts are derived from. It follows that both meme makers and viewers, living in pandemic times, derive the concept of Covid-19 from shared experience, first as a media event only, later also as real-life experience. That is to say, memes that deal with the Coronavirus both draw on the concept of Covid-19 and feed back to it. By following the evolution of memes, we will get a big picture of what the PANDEMIC frame looks like.

“We do not establish mental spaces, connections between them, and blended spaces for no reason. We do this because it gives us global insight, human-scale understanding, and new meaning. It makes us both efficient and creative. One of the most important aspects of our efficiency, insight, and creativity is the compression achieved through blending.” (Fauconnier and Turner 2002: 92)

The mapping between spaces and the emergence of new structure are made possible by underlying vital relations. Vital relations are the connectors that serve to identify counterparts within and across mental spaces (Evans 2007: 220). Fauconnier and Turner (2002: 101) list most common vital relations, which are: change, identity, time, space, cause-effect, part-whole, representation, role, analogy, disanalogy, property, similarity, category, intentionality, uniqueness. As suggested above, the compression of vital relations is key to meaning making. Compression is used to simplify complex causal relationships, both so they can be more readily understood, and so that they can be construed with motivational human scale frames (Coulson and Oakley 2006: 64). With memes, it seems, compressions are performed highly intuitively, and accurately at that. However, all that is only possible against the background of, in the case our corpus, the PANDEMIC frame/real-life knowledge. The tendency to reach a human scale induces meme viewers to compress odd relationships, e.g., identity (e.g., receiving comments from “Grumpy Cat” or random people representing a country).

“Mental spaces are built up dynamically in working memory, but they can also become entrenched in long-term memory. For example, frames are entrenched mental spaces that we can activate all at once. Other kinds of entrenched mental spaces are Jesus on the Cross, Horatio at the bridge, and the rings of Saturn.” (Fauconnier and Turner 2002: 103)

In the light of the current study, the dynamic aspect of language processing will be of high importance. Recurring aspects of the Coronavirus utilized in blending will be proof of them being entrenched in the PANDEMIC frame. Once established, features of the pandemic frame can further proliferate and become source domains in figurative language. In our current approach, Blending Theory is responsible for the inner workings, i.e., the overall construction of the message (image and text combined) and its ties to the PANDEMIC frame.

3.2. Discourse Viewpoint

Dancygier and Vandelanotte (2017a) draw upon Construction Grammar, Mental Space Theory (Fauconnier 1985) and Dancygier’s framework on the processing of stories (2008) to address the issue of processing image macros altogether. Dancygier and Vandelanotte (2017a: 567) claim that Internet memes qualify as constructions since they are pairings of form – specifically multimodal configurations of forms – with identifiable meanings, while, at the same time the principle of constructional

compositionality (ibid) “a particular constructional version of frame metonymy” enables the addressee to flesh out full frames on the basis of salient enough characteristic constituting parts and details of the frames. Furthermore, the TT sets the tone for the meme event while the BT answers the question, both against the background of an image that guides the meaning-making process in viewers.

Crucially, they treat memes as intersubjective constructions that evoke, embed, recycle and reproduce viewpoints available in public discourse in order to negotiate them and align with them or distance from them. Of course, the meme itself comes with its own viewpoint (the meme maker’s viewpoint) and for the recipient to appreciate it and accommodate it with his/her own viewpoint, it is essential that s/he establishes a space that has access to all viewpoints (both the explicitly expressed and those that are implicitly evoked) from where s/he can resolve any incongruities, find analogies and fill in any gaps. This space is dubbed Discourse Viewpoint Space. “Reaching intersubjectively available viewpoints not expressed in the meme itself and reconciling them with the meme maker’s standpoint and one’s own requires a bird’s eye view of the network from what we call the Discourse Viewpoint Space” (Dancygier and Vandelanotte 2017a: 585).

The concept originated from Dancygier’s (2008) work on the processing of stories. According to her analysis, narrative discourse is ultimately a multi-space text containing genre specific space builders, narrative anchors, that serve as guidance for the recipients to meaningfully and coherently handle the relevant viewpoint spaces as discourse unfolds. The configuration of the network of viewpoints is realized from a bottom-up mega-blend, the Story Viewpoint Space, that also contains the parameters constituting the communicative instance within which the story is supposedly being told. Having access to all the viewpoint spaces, the Story Viewpoint Space brings together aspects from several viewpoint spaces by means of viewpoint compression, re-alignment etc. to yield a coherent plot. Along the same lines, Discourse Viewpoint Space is thus a mega-blend established for the purposes of processing discourse (multimodal also) supervising the dynamic network of mental spaces constructed as any stretch of discourse unfolds, continuously re-evaluating, compressing and decompressing important aspects of the conceptualizations involved in the individual mental spaces that constitute the network (Dancygier 2017). Discourse Viewpoint Space brings together and thus reconciles the viewpoints that individual mental spaces carry, taking into account the *overall discourse* and finally yielding coherent meaning. The term overall discourse or “global communicative context” (Dancygier 2017: 1) needs some clarification. It does not refer to just immediate or even broader context. It en-

compasses whatever an embodied subjectivity at any given time and space and during whatever usage event highlights as relevant for meaningfully interacting with another embodied subjectivity. Langacker (2001: 144) points out that “the conceptualization inherent in a usage event includes the interlocutors’ apprehension of their interactive circumstances and the very discourse they are engaged in. It thus incorporates their apprehension of the ground (G) and the current discourse space (CDS)”.

It is thus evident that “viewpoint is a discourse phenomenon” (Dancygier 2017: 2) and that Discourse Viewpoint Space framework [...] treats perspective in terms of discourse driven viewpoint networks and proposes mechanisms which lead to coherent interpretations of various forms (ibid.)

By allowing individual mental spaces to feed Discourse Viewpoint Space with conceptualizations and respectively by allowing Discourse Viewpoint Space to embed individual viewpoints and compress important aspects that constitute them, resolving at the same time any incongruities, we have at our disposal a significant explanatory tool to address issues and describe factors that have been long and vaguely categorized as contextual in a more systematic way. Furthermore, the framework seems to acknowledge and handle sufficiently the assumption that discourse is intersubjective, that is, is driven towards the negotiation of meaning, since it enables the representation, in terms of networks, of simultaneously present multiple viewpoints. The idea that semiotic products can serve the handling and manipulation of multiple viewpoints is not new within Cognitive Linguistics but it is certainly gaining ground as Cognitive Linguistics turn to the study of discourse and more functionalist views on language. Studies such as Dancygier and Sweetser (2012), Dancygier and Vandelanotte (2009), Israel and Tobin (2012), Verhagen (2005) and Verhagen and Van Duijn (2019), put forward the importance of recognizing that certain constructions go beyond the mere embedding of viewpoints and enable viewpoint evocation and/or the handling (contrasting, juxtaposing, associating to or dissociating from) of multiple viewpoints in parallel. This is particularly important for the study of (Covid-19) memes as the internet as a discursive, semiotic, and cultural environment is by definition a virtual public space where meaning is recycled, reproduced, deconstructed, negotiated and collectively created. Furthermore, it facilitates immediate response to events, especially those that count as emergency, and thus features the multiplicity of emotional, epistemic and evaluative viewpoints of societies responding to a world in flux.

4. RESULTS

Following a skimming stage, the second stage of meme selection yielded a total of 180 image macros spread across nine months. Results strongly suggest that the Coronavirus pandemic was viewed from a non-Chinese perspective during the month of February. This is what we call the Observer Perspective (OP). That is, the position of the meme creator is one that views the not-yet-pandemic as a media event, spreading through China only. An entire series of image macros viewed Covid-19 from the OP, as *Image 2* shows. Other memes in the OP phase referred either to various examples of Chinese alleged bat eating habits (where the Coronavirus apparently emerged from) or the city of Wuhan. As for the visual input (taken to be the source domain since it aids the contextualization of the experience under conceptualization process, as is the case with *Image 2*, it seems that meme makers relied on concepts known outside the Coronavirus. Another image macro from the OP, dubbed “Batman slaps Robin”, captured Robin saying “Let’s go to China to save them from the Coronav—” with Batman slapping him mid-sentence and saying “I’m the main dish in China”. Winning something on the internet (*Image 2*) and comic book character Batman are well-known concepts, thus suitable for source-domain exploitation.

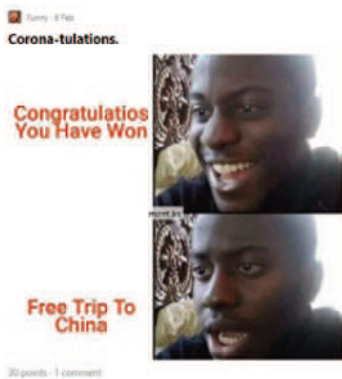

Image 2 - OP of the Coronavirus⁹.

Image 3 - transfer from OP to EP

Mememes on the Coronavirus do in general sway between a US focus and a European focused viewpoint. *Image 3* shows a strong European focus while simultaneously indicating a transfer to the next phase.¹⁰ By the end of the month, results show, the

9. Discussed in more detail in section 5.

10. The meme’s date corresponds to the sudden increase Italy saw in number of Covid-19 cases (https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200225-sitrep-36-covid-19.pdf?sfvrsn=2791b4e0_2).

Coronavirus was viewed by users as a pandemic. March onwards, the memes analyzed showed an inside perspective, which is what we call the Experiencer Perspective (EP). EP showed the PANDEMIC frame forming. Most salient features of the frame are: hand sanitizers, going out vs. staying in, Coronavirus testings, media attention, quarantine, social distancing, working from home, lockdowns, and wearing masks. Once established, the frame is able to provide necessary feedback for various memes and their structure.

The EP was split into two phases – the lockdown phase and the post-lockdown phase. In the lockdown phase, several novel behavior patterns seem to have surfaced. *Image 4* is a representative of a fair amount of image macros that addressed restrictions in outdoor activities. Memes of this sort also addressed introverts (perhaps introverts themselves being the meme makers) who “capitalized on” the pandemic as their pattern of behavior matches the restrictions. Other image macros representative of the lockdown phase include memes on hairstyle, video calls, and presenting Covid-19 as a menace in general. Their common ground is the graduality with which new aspects to the PANDEMIC frame were being added. Working from home became a recurring feature and saw new aspects within itself being added. Some of them were slow internet, bed looking comfy, no IT guy, teacher (who can afford to be) drunk during online classes. The lockdown phase in memes ostensibly matched the actual lockdown duration in a majority of countries. By the end of May, memes of the fist EP phase ceased to exist.

As the world population was anticipating the end of the lockdown so were netizens. *Image 5* marked the transfer from the fist to the second EP phase, timely so it seems, since it dates back to early June 2020. Perhaps surprisingly, the image macro in *Image 5* features an emotional reaction that speaks in favor of the quarantine. Another meme featuring “Confession Bear” wrote: “I missed my friends and family but” (TT) “I absolutely loved working from home during quarantine” (BT). As public life restarted, masks being mandatory, a fair amount of memes addressed masks from various aspects. One meme showed a stock image of a boy doing a facepalm with TT writing “Me in front of the supermarket” while BT wrote “didn’t bring my mask”. Most of the mask-related memes actually criticized people who do not obey the rules.

Image 4 - restrictions to go outdoors

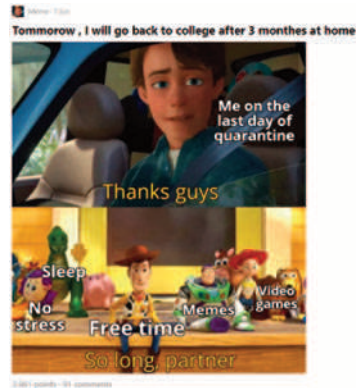

Image 5 - post-quarantine

As the actual Coronavirus and its consequences were evolving, we see reactions in memes for every major event regarding the pandemic. Immediately after Russian officials announced their Covid-19 vaccine, meme makers reacted. An image macro dating from August 16, 2020 showed a topless Putin with apparently female breasts upon which the BT wrote “Russian covid vaccine. No side effects. Confirmed”. Another meme pertaining to the Sputnik V vaccine showed Putin’s face pasted onto Trump’s head again referring to side effects while yet another meme showed the alleged picture of the vaccine with a Vodka label on it.

Immediately after US president Trump tested positive for the Coronavirus, the same day, October 2, the meme community reacted in a number of ways.¹¹ Most of the memes were devised as to reflect Trump’s apparently bad reputation. One meme showed a “Tornado Selfie” typical image macro that announced the Trump-tested-positive memes (*Image 6*) while most of the memes hailed the fact that Trump was tested positive.

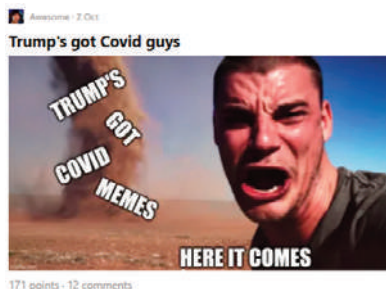

Image 6 - Tornado Selfie

11. Eleven memes appeared only on that day.

Apart from the apparently opportune memes that show new features of the Coronavirus as it developed, ubiquitous lineaments of image macros presented Covid-19 as an obstacle to life plans. Those can be found throughout the entire corpus.

5. DISCUSSION

As outlined in the Results section, memes do seem to synchronously follow the actual development of the perceptions of the Coronavirus pandemic. We see immediate responses to new occurrences pertaining to the virus. Meme makers utilize existing knowledge on the virus to render multimodal representations of its current state. This speaks in favor of our “evolution hypothesis”. An important finding was to see the developmental phases of the pandemic perception. Memes from February, the first month analyzed, showed a clear outside-China perspective, i.e., the Coronavirus was viewed as a media event only. It is important to stress that at that point people’s conceptualization of the pandemic is mediated only through its mass media representations, which in turn are not transparent reflections of reality. Rather, they are shaped by what the seminal paper of Galtung & Ruge (1965) labelled new values, among which we find two that are relevant for the study of the shaping of people’s perspectives on the pandemic: namely, threshold and meaningfulness. The former predicts that events have to pass a certain threshold (of intensity, numbers etc.) before being recorded by the media and therefore public opinion as relevant. The latter posits that cultural proximity of events warrants their media representation. *Image 2* (Coronatulations) and *Image 3* (PTSD Europe) from above illustrate the point clearly.

In *Image 2*, the meme tells a small story: the meme character is happy because he has just been informed that he won a free trip only to find out that the trip is to China. The disappointment in his face is apparent and the meme’s interpretation requires a recognition of an emotional viewpoint by the viewers, yielded by a facial expression (which is quite representative of the emotion of surprise globally). The compression of the various discourse spaces and the visual input is taking place at the Discourse Viewpoint Space level¹², to yield a meaningful story. The textual input, by constructional compositionality (Dancygier and Sweetser 2005; Dancygier and Vandelanotte 2017), metonymically evokes the frame of winning free stuff over the internet, along with its positive evaluations, which essentially provides an overarching frame of interpretation, available at the Discourse Viewpoint Space. As far as the textual input we have TT (Congratulations, you have won) and BT (free trip to China) in which

12. Which functions also as a Discourse Viewpoint Space, cf. section 3.2 above.

the speaker is the automated reply of the internet page and the addressee is the meme character depicted right next to the text, integrated with the visual input 1 and 2 into a higher level space to yield a narrative space containing a (mini)plot. It's crucial to notice that the implied positive evaluation of TT is visually represented by the facial expression of meme character, while the implied negative evaluation of BT is again visually represented by the facial expression of the meme character. Viewpoint compression and re-alignment of identity is happening at the Discourse Viewpoint Space. This type of meme (which was often encountered in our corpus) resembles a lot with the classic when-memes: The textual input could be very well paraphrased as "when you win a free trip and then you find out that it's to China"). As is the case with memes and when-memes¹³ in specific, these basic spaces are accessible from the current communicative instance, the Discourse Viewpoint Space so that "the emotional viewpoint in the image is attributed to the meme maker" (Dancygier and Vandelanotte 2017: 589) as a response to an imaginary situation where one wins a free journey over an internet contest only to find out that the trip is to China. The incongruity and contradiction of winning a free trip and at the same time being completely disappointed about it and the reversal of the inherent positive evaluation of the frame can be accommodated and resolved intersubjectively only at the Discourse Viewpoint Space, which grants access to all the lower level spaces. Crucially, the ironic and humorous effect can be appreciated through the alignment of the meme's viewer to the reaction of the meme character and the evaluation of the meme maker. Discourse Viewpoint Space views the pandemic as happening *there* whereas meme maker and meme viewer are *here*. More importantly, the meme does not seem to say something about the pandemic. It says something about what is happening in China. Finally, following Lou's categorization (2017), the specific meme belongs to the 3rd type, whereby the interpretation of the visual does not require culturally specific knowledge and relies on the recognition of a facial expression¹⁴. Rather, we should add, it is the textual input that requires very specific cultural knowledge (a very specific *when* and *where* as well as knowledge about what is happening right now in China). Given that the visual input is a standard meme template labelled by the 'Know your meme' website as "disappointed black guy" that is a four-panel reaction image-macro pertaining to cases where we have a clash between expectations and reality, we can say that an

13. "[A] popular internet meme which prototypically juxtaposes a when clause with an ostensibly unrelated image" (Lou 2017: 106).

14. It is true that not all non-verbal language is global, but the facial expressions etc. that were part of our corpus can be unfailingly understood (as was confirmed in the image macros' respective comments sections).

already entrenched format is retrieved to comment on a novel situation. Similar remarks can be made about *Image 3*. Again, a small story is depicted that can be appreciated for its humorous and ironic effects only if it is interpreted intersubjectively from a Discourse Viewpoint Space with a very specific *here* and *now*, providing access to all the lower discourse and viewpoint spaces as well relevant knowledge of the current ambient conditions. Furthermore, the visual input consists in an entrenched image macro (Sleeping Shaq¹⁵) that is used to convey a perceptive and kinesthetic reaction to a situation that is experienced as a breach on one's normality.

Memes from that phase went a rather facetious direction with meme makers even provoking a fallout (*Image 7*). This is highly important in the light of Discourse Viewpoint, as this stage was dubbed Observer Phase, providing the meme maker's position/viewpoint as an outsider. In *Image 7*, the rest of the world population (outside China) is metonymically represented by a child-like figure that pokes at the metonymic representation of the Coronavirus. Originating in the webcomic *White Ninja*, originally represented to be poking a dead fish, *Image 7* employs two input spaces – the comic space and the Coronavirus space. The emergent structure resulting from the image macro depicts the world population's jolliness in poking/provoking a Corona-fallout. Discussing when-memes, Lou (2017: 108) states that the visual image, despite appearing unrelated, prompts viewers to negotiate the incongruity of the visual element and to select meaningful aspects of the image to retain and make sense of. Meme viewers may not know where the image macro (in *Image 7*) emerged from, however, owing to decompressions to the blend, i.e., its ties to the respective input spaces, viewers can reconstruct (decompress) the structure of each input space. This is because “at the moment of solution, the entire integration network is still active in the brain” (Fauconnier and Turner 2002: 57).

Image 7 - the fallout meme

15. <https://knowyourmeme.com/memes/sleeping-shaq>.

Apart from the finding following our assumption that memes evolve simultaneously to the Coronavirus, another finding, counter to previous assumptions, also occurred. Namely, the initial assumption was that the conceptual integration network features a *single-scope network*, much like conceptual metaphor. However, the incongruity between the visual input and the verbal part of the artifact's multimodal construction calls for a revision of that view. It is the dissimilarity between the visual and the verbal that induced such a conclusion. It is as though, perhaps owing to "intersubjectively accessible assumptions" (Dancygier and Vandelanotte 2017a: 594), that the Coronavirus can be rendered multimodally using almost any image. It follows that it is the target (occurrences surrounding the Coronavirus) that dictates which attributes of the source domain are going to be utilized. This finding is in line with Lakoff's Invariance Principle which states that "metaphorical mappings preserve the cognitive topology (that is, the image-schema structure) of the source domain, in a way consistent with the inherent structure of the target domain" (Lakoff 1993: 215). In other words, it is not the background knowledge/experience coming from the source domain that is mapped onto the target but rather select instances of the target domain that seek their counterpart in the source domain¹⁶. This is what Dancygier and Sweetser (2014) call a *limited-scope blend* (following Moder's 2008, 2010 notions of *narrow-* and *broad-scope* similes). The selective nature of the target's "picky" mapping is what makes this blend limited in scope (however, only limited by the creative potential of the meme maker). We could argue that first a non-obvious similarity between two frames is brought into our attention and then we work our way back to the rest of the role-values similarities. In this sense we have metonymy as the basic licensing cognitive mechanism of similes. As a result, memes are useful in dealing with the pandemic exactly because they highlight specific aspects of a dynamic frame and convey this *feels-like* feature that everyone shared. The selective nature of the mechanism is apt for a process of conceptualization in which context (in the sense of being aware of broader conditions that define, during the specific period, our lives) plays the defining role. As new aspects of the pandemic arose following the way our lives had to adapt to unprecedented conditions, each of these new aspects, at any point, may become the focus of our attention, forcing us to search for ways to conceptualize them. The process or re-adapting can reach the point in which our cultural standards need to be re-evaluated. The most characteristic example of cases like that

16. We assume that meme makers first experienced/perceived a particular event surrounding the Coronavirus after which they either chose an image that suits their viewpoint (emotional standpoint) or created the image macro themselves.

are the memes that retrieve an already existing cultural categorization of people as introverts and extroverts and make it relevant, as the one below, dubbed Rookie numbers.

Image 8 – Rookie numbers image macro

In western civilization, people are profiled as extroverts vs introverts with the former being defined (following the online Cambridge Dictionary) as “an energetic person who enjoys being with other people” and the latter as “someone who is shy, quiet, and prefers to spend time alone rather than often being with other people”. The meaning of the meme (and its following humorous effect) seems to be something along these lines: what is a real achievement for the extroverts is just rookie numbers for the introverts. The Discourse Viewpoint Space is aligned with the introverts’ perspective; in the meme it is their reaction that is multimodally represented and the image itself comes with a built-in frame and carries a structure of its own: Mathew McConaughey, re-aligned intersubjectively as introverts in Discourse Viewpoint Space, is the mentor of the young stock broker (re-aligned as extroverts in Discourse Viewpoint Space). Two points are useful here. First, the fact that context activates and makes more prominent one aspect of the introvert/extrovert frames than others: exactly the one that has to do with staying at home. The other is that from a social and cultural perspective being an introvert is often evaluated negatively (even for the person itself) while in the image schematic level *in* is associated with hidden, unnoticed, unknown, unavailable whereas *out* is associated with public, available for use and

known. *Image 8* seems to reverse the negative evaluation of staying in, responding to an actual adoption dictated by our need to survive the new conditions, by which staying in is the socially responsible thing to do.

In discussing when-memes, Lou (2017) suggests that there is no full integration of input spaces into the blend. What viewers are given are cues as to how to make meaning of the artifact. Hence, Lou proposes that the underlying trope is, in fact, multimodal simile.

“Whatever construction is used to express it, a simile prompts a blend which is similar to a metaphor blend (single-scope), but the cross-mapping is more focused and is usually not expected to yield rich inferences [...] In extended discourse contexts, however, similes, like metaphors and analogies, can play more elaborate roles in construing concepts in new ways – but (as with metaphor and analogy) that depends on the discourse, rather than on the nature of the mapping itself.” (Dancygier and Sweetser 2014: 148)

We suggest that image macros in a corpus-driven study represent an extended discourse context, hence, similes found in memes do provide us with relevant inferences.

Owing to the selective and limited (in Dancygier and Sweetser’s view) nature of mappings occurring between input spaces in the conceptual integration network, images with varying degrees of (dis)similarity to the actual pandemic can be utilized. In other words, even though single instances of blends do not provide rich inferences, the spectrum of images that can be used to address the pandemic is rather broad. As Lou (2017: 114) points out “simile’s selective mapping lends itself to be structured in the image-macro form”. In this way, the PANDEMIC frame is fed back to in rich and nuanced ways. *Image 5* is a case in point there. The Toy Story meme forges a farewell scenario in which Andy Davis, a major character, leaves his toy friends. The visual input (space) is aligned with what the meme maker intended to present as “leaving quarantine habits/routines behind”. The emergent structure of the blend gives novel insights, rather surprising ones, into the PANDEMIC frame, i.e., fondness for the quarantine.

Memes on the Coronavirus convey a *feels-like* attitude. “Emphasizing one specific feeling or attribute is one of the rhetorical strengths of the simile, and we see that this is the same strength being augmented in its multimodal form” (Lou 2017: 117). The discrepancy between visual and verbal input induces the viewer to select the proper *feels-like* sense based on what the source-domain bears in terms of relevance to the target (Covid-19). In fact, Vandelanotte and Zenner (2018) define multimodal simile as image-text combinations using a source domain scene as a depiction, with textual

cues helping to guide the interpretation. That is, the visual part of the image macros represents the source domain in which only select attributes are metonymically featured with the intent to evoke certain emotional responses. The metonymic labelling is usually achieved by captions written over parts of images that should stand for attributes from the target domain. From that viewpoint, it is interesting to observe that, despite being very different in their respective visual inputs, all the memes pertaining to Trump tested positive for Covid-19 managed to convey their own nuanced meaning/emotion. The proper meaning can only be successfully conveyed given the knowledge on the current state of the pandemic and being acquainted with the meme scene. It is, then, that memes pertaining to Covid-19 can only be broad-scope similes (as defined in Lou 2017). In other words, it is not that the entire decoding potential (on the viewer's part) is vested in the multimodal artifact itself. It is rather that viewers actually need to know the current state of the pandemic to arrive at proper meaning. *Image 4* conveys the feeling that the meme maker (obviously) has in terms of going outside with the government being metonymically represented by a mean-looking wrestler¹⁷: waiting in ambush. Even "waiting in ambush" is not an inherent part of the wrestling frame, meme viewers are able to successfully align the roles and values provided in the visual. The selection process, it seems, is performed intuitively, facilitated by common background knowledge (on the Coronavirus).

6. CONCLUSION

The aim of the study was to show how context-dependent meaning in memes pertaining to Covid-19 is generated. As could be seen, instances of image macros synchronously depicted the actual state of the Coronavirus, speaking in favor of the propounded evolution of memes. The highly creative blends yielded rich inferences for the Coronavirus. Owing to the conceptual network structure and selective mappings, various features have successfully been added to the PANDEMIC frame. It was shown that multimodal simile is responsible for meme layout. Most notably, we were able to detect two major phases – the Observer Phase and the Experiencer Phase – when it comes to meme content and proliferation, i.e., meme usage reflected the actual spread of the virus on a global scale with netizens first addressing Covid-19 in Chinese terms only while focus significantly shifted when the virus became a pandemic and resulted in memes that clearly show actual experience of the disease. It was

17. The Undertaker in the „Undertaker Standing Behind AJ Styles“ meme (not yet confirmed by knowyourmeme.com).

shown that meme makers selected visuals that addressed the current state of the Coronavirus and their personal viewpoint. A somewhat surprising result was that not only deeply established and verified (by knowyourmeme.com) image macros had their place in Covid-related memes. It was suggested that meme creators perhaps chose memes that correspond to what they wanted to communicate at a given time. Shared experience between meme makers and meme viewers in a pandemic context facilitated understanding of multimodal inputs, e.g., *Image 8* was fully comprehensible at the time of creation because it corresponded to global events at the time of creation. On the flipside, the same image is perhaps of little meaning (as posted originally and shown in this paper) today, three years after it was generated (one might ask “What numbers?”). In other words, meme creators forged a link – a temporary one, we should say – between the visual part and the textual part (i.e., the actual state of affairs regarding Covid-19). Of the almost two hundred memes that made it into the final pool, most illustrative image macros were used in the paper according to the two phases detected and proposed in the paper. Blending Theory and Discourse Viewpoint were used as a theoretical foundation in the paper because of their compatibility and argumentative power in explaining the multimodal nature of memes. Blending Theory was responsible for explaining the creative part of the meme as to how an otherwise unrelated image can be meaningful in a context it was not originally created for while Discourse Viewpoint served as a theoretical framework by which we tried to explain what holds the meaning-making process together and how meaning is negotiated over the internet.

It was observed that memes have a *feels-like* flavor to them, with simile and metonymy as most salient tropes. Images that fit the intended message were chosen, as we suggested, on the basis of metonymical representation (*Image 7* is a very good example for that) while the content of the image at hand was understood as to what holds true for the actual state of affairs (at the time). In other words, simile emerged from emphasizing a specific feeling projected into the meme (again, relevant at a certain time) which is why we claimed that memes have a *feels-like* (the current state of Covid-19) attitude.

The findings show that memes are a powerful and opportune communicational tool that allows its users to convey their viewpoints in multimodal ways. Text-image pairing resulted in surprisingly nuanced meaning both powered by the PANDEMIC frame and fed back to it. Monomodality seems to have given way to multimodal artifacts that better represent the contemporary way of communication, and with social media on a high, multimodality is expected to further proliferate. As for the timeframe

covered (nine months in 2020), it was claimed that properties of the Coronavirus were not yet entrenched, i.e., rooted, because we only witnessed the virus unfolding, simply not having the big picture. The World Health Organization officially ended Covid-19 on May 5, 2023, almost three years after the timeframe for which we studied memes, which means that we covered only one third of the virus, and which also answers the question why Covid was not yet entrenched at the time of data collection.

Even though the study tried to systematize a huge corpus into a meaningful framework, its limitations are still scope-bound. The study did not classify memes according to types to show whether typical image macros function differently than images that are in meme format. Further research will be needed to see if entrenchment (typical image macros) yields finer-nuanced meaning as opposed to creative blends (images that do not yet have meme status). Future studies pertaining to the Coronavirus in memes (perhaps, memes in general) may also tackle memes in GIF format to see whether video clip-based visuals behave any differently than frozen image. Another attempt to get more insight into memes pertaining to the Coronavirus may go in the direction of humor research since the overall tone of memes (as is their general nature) was facetious. Such a study could provide us with understanding the degree and types of humor that can be found in memes around Covid-19, perhaps also, even somewhat outside the field, if and in what way humor-based memes help meme makers and viewer in coping with the pandemic.

REFERENCES

1. Berger, Jonah, Katherine Milkman (2012), "What Makes Online Content Viral?," *Journal of Marketing Research*, 49(2), 192–205.
2. Burgess, Jean (2008), "All Your Chocolate Rain Are Belong to Us? Viral Video, YouTube, and the Dynamics of Participatory Culture", in: Geert Lovink and Sabine Niederer (ed.), *Video Vortex Reader: Responses to YouTube*, Institute of Network Cultures, Amsterdam, 101–109.
3. Coulson, Seana, Todd Oakley (2006), "Purple persuasion: Conceptual blending and deliberative rhetoric", in: Luchjenbroers, J. (ed.), *Cognitive Linguistics Investigations: Across languages, fields and philosophical boundaries*, John Benjamins Publishing Company, 47–65.
4. Croft, William (2001), *Radical Construction Grammar: Syntactic Theory in Typological Perspective*, Oxford University Press, Oxford

5. Dancygier, Barbara (2008), "The text and the story: Levels of blending in fictional narratives", in: Oakley, Tod, Anders Hougaard (eds.) *Mental Spaces in Discourse and Interaction*, 51-78.
6. Dancygier, Barbara (2017), "Viewpoint phenomena in constructions and discourse", *Glossa: A journal of general linguistics*, 2((1)37), 1–22.
7. Dancygier, Barbara, Lieven Vandelanotte (2016), "Discourse viewpoint as network", in: Dancygier, Barbara, Wei-lun Lu, Arie Verhagen (eds.), *Viewpoint and the fabric of meaning*, de Gruyter, Berlin, 13-40.
8. Dancygier, Barbara, Lieven Vandelanotte (2017a), "Internet memes as multimodal constructions", *Cognitive Linguistics*, 28(3), 565–598.
9. Dancygier, Barbara, Lieven Vandelanotte (2017b), "Viewpoint phenomena in multimodal communication", *Cognitive Linguistics*, 28(3), 371–380.
10. Dawkins, Richard (2006), *The Selfish Gene (30th Anniversary Edition)*, Oxford University Press, Oxford
11. Evans, Vyvyan (2007), *A Glossary of Cognitive Linguistics*, Edinburgh University Press, Edinburgh
12. Evans, Vyvyan, Melanie Green (2006), *Cognitive Linguistics An Introduction*, Edinburgh University Press, Edinburgh
13. Fariás, Gabriela (2015), "Selfie and the Experience of the Virtual Image in Tarun Tapas Mukherjee", *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*, 7(1), 74-81.
14. Fauconnier, Gilles (1994), *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction*, Cambridge University Press, Cambridge
15. Fauconnier, Gilles, Mark Turner (2002), *The Way We Think*, Basic Books, New York
16. Galtung, Johan, Mari Holmboe Ruge (1965), "The structure of foreign news: The presentation of the Congo, Cuba and Cyprus crises in four Norwegian newspapers", *Journal of Peace Research*, 2(1), 64-90.
17. Goldberg, Adele E. (1995), *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*, The University of Chicago Press, Chicago
18. Jakobson, Roman (2002), "Metaphoric and metonymic poles", in: Dirven, René, Ralf Pörings (eds.), *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*, Walter de Gruyter, 41-47.
19. Koestler, Arthur (1964), *The Act of Creation*, Macmillan, New York
20. Lakoff, George (1993), "The Contemporary Theory of Metaphor", in: Andrew Ortony (ed.), *Metaphor and Thought* (second edition), Cambridge University

- Press, 202-251.
21. Lakshmi, A. K. (2015), "The Selfie Culture: Narcissism or Counter Hegemony?", *Journal of Media and Communication Studies*, 5(1), 1-4.
 22. Langacker, Ronald W. (1987), *Foundations of Cognitive Grammar vol I*. Stanford CA Stanford University Press.
 23. Langacker, Ronald W. (2001), "Discourse in Cognitive Grammar", *Cognitive Linguistics*, 12(2), 143-188.
 24. Lou, Adrian (2017), "The "when" meme in social media discourse", *English Text Construction*, 10(1), 106–131.
 25. Peraica, Ana (2017), *Culture of the Selfie: Self-Representation in Contemporary Visual Culture*, Institute of Network Cultures, Amsterdam
 26. Ristanović, Tatjana (2021) "Konceptualizacija koronavirusa u online novinskim člancima na bosanskom/hrvatskom/srpskom / Conceptualization of Coronavirus in Online Articles in Bosnian, Croatian and Serbian", *Journal of the Faculty of Philosophy in Sarajevo / Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, 24, 193–211.
 27. Shifman, Limor (ed.) (2014), *Memes in Digital Culture*, MIT Press, Cambridge, MA
 28. Sweetser, Eve (2012), "Viewpoint and perspective in language and gesture, from the Ground down", in: Dancygier, Barbara, Eve Sweetser (eds.) *Viewpoint in Language – A Multimodal Perspective*, Cambridge University Press, 1-22.
 29. Zenner, Eline, Dirk Geeraerts (2018), "One does not simply process memes: Image macros as multimodal constructions", in: Winter-Froemel, Esme, Verena Thaler (eds.) *Cultures and Traditions of Wordplay and Wordplay Research*, De Gruyter, 167-194.

Online resources

1. 9gag.com
2. omnicoagency.com/instagram-statistics/
3. knowyourmeme.com

ŠIRI SE POPUT VIRUSA: TEORIJA KONCEPTUALNE INTEGRACIJE I DISKURSNOG STAJALIŠTA U ANALIZI INTERNETSKIH MEMOVA KOJI SE ODNOSE NA PANDEMIJU COVID-19

Sažetak

Ovaj rad analizira memove koji se odnose na Covid-19. Analizirano je više od 200 memova u razdoblju od devet mjeseci. Koristeći teoriju blendinga i teoriju diskursnog stajališta, pokušavamo objasniti kreativne unutarnje mehanizme memova kao i to kako se značenje sukreira na internetu. Jasno je utvrđeno da memovi sinkrono prate stvarni razvoj virusa Covid-19. Pokazujemo i da kreatori memova metonimijski koriste vizualne elemente kako bi referirali na trenutno stanje virusa Covid-19, dok memove u cjelini pokreće trop poređenja. Koliko se memovi oslanjaju na koncept Covid-19, jednako se vraćaju na njega u krugu samoreferencijalnosti. Zajedno sa svojom temeljnom metaforičkom prirodom, memovi prenose *osjećaj* s dvije glavne faze koje proizlaze iz njihove upotrebe, a to su faza promatrača i faza doživljavača. U prvoj fazi prikazani su memovi kada Covid-19 još nije bio pandemija (ali je percipiran kroz medijsku popraćenost s drugih mjesta), dok je druga faza jasno pokazala da su kreatori memova sami iskusili virus. Međutim, što se tiče obuhvaćenog vremenskog okvira, zaključujemo da memovi ne pokazuju potpunu konceptualnu integraciju jer Covid-19 još nije bio u potpunosti ukorijenjen.

Ključne riječi: Covid-19; konceptualna integracija; diskursna stajališta; memovi; kognitivna lingvistika

Adrese autora

Authors' address

Adi Maslo

Džemal Bijedić University of Mostar

adi.maslo@unmo.ba

Sofia Kefalidou

Aristotle University of Thessaloniki

sokefali@eled.auth.gr

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.259

UDK 811.111'373.612.2
821.111.09-31

Primljeno: 13. 09. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Milea Ajduk Kurtović

METAFORE LJUBAVI U ROMANU *ORKANSKI VISOVI* I NJEGOVOM PRIJEVODU

Rad se temelji na općim načelima teorije konceptualne metafore i teorije prevođenja metafore te će biti opisane konceptualne metafore ljubavi u romanu *Orkanski visovi* i njegovu prijevodu, zasnovano na ranijim studijama u području analize konceptualne metafore i spoznajama kognitivne lingvistike, ističući metaforu kao jednu od najvažnijih retoričkih figura u književnom djelu. Kognitivno-lingvistička kontrastivna analiza konceptualne metafore najbolje je ukazala na probleme u prikazivanju književnih metafora, društvenih i kulturoloških razlika među različitim jezicima, koristeći se metodološkim postupcima koji uključuju proučavanje korpusa i klasificiranje metafora koja su temeljene na konceptualizaciji entiteta LOVE u originalu teksta. Cilj ovog istraživanja je bio je, dakle, ukazati na važnost metaforičnosti, te entiteta LOVE u konceptualnom području, kao i komunikaciji među dvama tipološki različitim jezicima odnosno načina na koji se ove metafore realiziraju.

Ključne riječi: metafore ljubavi; teorija konceptualne metafore; teorija prevođenja; univerzalne i kulturno-specifične metafore

1. UVODNA RAZMATRANJA

Kako je u središtu zanimanja kognitivne lingvistike konceptualna metafora koja se razlikuje od one pjesničke i definira se kao „jedan od kognitivnih procesa konstruiranja značenja na temelju kojega povezujemo dvije konceptualne domene, izvornu i ciljnu“ (Kövecses 2010: 4)¹, u radu su definirane i klasificirane prema kognitivnoj funkciji konceptualne metafore ljubavi u romanu *Wuthering Heights* (Orkanski visovi) Emily Brontë.

Književnici koriste različite metafore budući da se isti pojam može metaforički strukturirati na različite načine, a uporaba konceptualne metafore može utjecati na razumijevanje književnog teksta u ideološkom i kognitivnom smislu. Pisci mogu posezati za metaforama koje su dio našeg svijeta stvarnosti da bi nas povelili iznad i pri čemu metafore postaju bogatije i dublje od pojmova u našoj svakodnevnoj uporabi (Lakoff i Turner 1989). Književne metaforične izraze doživljavamo kao nove i originalne, ali razumljive jer su često utemeljene na konvencionalnim konceptualnim metaforama. Personifikacija je metaforičko sredstvo koje se često koristi u književnim tekstovima. Omogućava nam korištenje znanja o nama samima da bismo shvatili druge aspekte u svijetu kao što su vrijeme, smrt, prirodne sile, neživi objekti (Kövecses 2002). Neke metafore su univerzalne, a neke imaju specifična obilježja kultura u kojima su nastale, s tim da metaforičke varijacije mogu postojati i u okvirima iste kulture. Drugi jezik označava i drugi kulturni i književni krug, koji čitatelj ne može rekonstruirati kao govornik maternjeg jezika. Glavni cilj rada je analizirati promjene koje se događaju kada metafore prelaze iz jednog u drugi jezik na razini konceptualne metafore, dok se ne istražuje kvalitet samog prijevoda. Određeni izrazi preklapaju se u većini jezika, tako da preklapanje, bilo na kulturnom ili semantičkom polju, olakšava tumačenje prijevoda jer stvara i u izvoru, i u prijevodu, istu sliku (Schäffner 2004, 2012).

2. TEORIJSKE POSTAVKE

Pojam konceptualne metafore su uveli George Lakoff i Mark Johnson (1980), koji smatraju da je metafora dio ljudskog kognitivnog sustava i temeljno načelo mišljenja. Metafora nije samo stvar jezika, nego je ona nezaobilazni dio ljudskog iskustva o fizičkom svijetu i temelji se na uvjerenju da je spoznajni sustav pomoću kojeg razmišljamo i djelujemo metaforički strukturiran. Primarna funkcija metafore je

1. VP – vlastiti prijevod (svi prijevodi na engleski i s engleskoga jezika vlastiti su prijevod autorice rada).

omogućiti razumijevanje teških, složenih, apstraktnih i nedovoljno određenih pojmova, budući da metafore „igraju središnju ulogu u definiranju naše svakodnevne stvarnosti“ (Lakoff i Johnson 1980: 5).

Konceptualne metafore podrazumijevaju dva koncepta i imaju oblik A je B, gdje se koncept A podrazumijeva pomoću koncepta B. Lingvističke metafore ili metaforični jezični izrazi su jezične realizacije konceptualnih metafora. Konceptualna metafora se obično predstavlja tako da se koriste umanjena velika slova CILJNA DOMENA (A) JE POLAZNA DOMENA (B) = ŽIVOT(A) JE PUTOVANJE(B).

Metafora uključuje prosudbu koja se temelji na odnosu između polazne domene (*source domain*) i ciljne domene (*target domain*). Kako bismo vezu između dvije domene mogli nazvati konceptualnom metaforom, između izvorne i ciljne domene mora postojati dovoljna razlika, izvorna i ciljna domena moraju pripadati dijelovima našeg iskustva koje doživljavamo kao nešto različito (Lakoff i Johnson 1980; Lakoff i Turner 1989; Lakoff 1993b; Kövecses 2002, 2005; Stanojević 2013).

I lingvističke i konceptualne metafore mogu biti konvencionalne (*conventional*) i nekonvencionalne ili inovativne (*unconventional ili novel*). Kognitivna lingvistika pruža jedinstveni okvir u kojem se mogu proučavati i sasvim inovativne i konvencionalne metafore. Konvencionalni metaforički jezični iskazi najčešće su izraz neke konvencionalne konceptualne metafore, dok inovativni jezični izrazi mogu biti rezultat novih konvencionalnih konceptualnih preslikavanja, ali i sasvim novih konceptualnih metafora (Lakoff i Turner 1989; Kövecses 2002).

Klasifikacija i analiza nekonvencionalnih metafora temelje se na odnosu između izvornih područja konkretnog, fizičkog iskustva, iz kojih se vrši preslikavanje na ciljna područja apstraktnih entiteta, mentalnih stanja, emocija i osjećaja. Pored klasifikacije prema izvornim područjima, odnosno temeljnim metaforama, naglasak je na procesima proširivanja, razrađivanja temeljnih metafora i stvaranju metaforičkih sklopova, te na interakciji metafora sa slikovnim shemama. Velika se pozornost posvećuje i izražavanju pozitivnih i negativnih vrijednosnih sudova, odnosno aksiološkom dinamizmu, koji je ugrađen u slikovne sheme poput vektora. Slikovne sheme shvaćamo kao pravilnosti koje se pojavljuju u našim svakodnevnim aktivnostima, u kretanju ljudskog tijela i našoj interakciji sa svijetom oko nas, bez kojih bi naše iskustvo bilo kaotično i nerazumljivo (Lakoff 1987).

Po svojoj prirodi metafore se zasnivaju na znanju, ali i na predodžbama (Kövecses 2002). Kod metafora utemeljenih na našem znanju o određenim konceptima preslikavamo elemente znanja, a kod metafora utemeljenih na predodžbenim shemama preslikavamo konceptualne elemente predodžbenih shema (*image shemas*). Osnovne

sheme nastaju u interakciji s okolinom iz domena kao što su spremnici, putovi, veze, sile, ravnoteža... „Naša fizička iskustva potiču stvaranje predodžbenih shema koje metaforički strukturiraju mnoge naše apstraktne pojmove“ (Kövecses 2002: 37).

Jedno od metaforičkih sredstava koja se često koriste u književnim tekstovima je personifikacija. Omogućava nam, kako smo već istakli, korištenje znanja o nama samima da bismo shvatili druge aspekte u svijetu kao što su vrijeme, smrt, prirodne sile, neživi objekti (Kövecses 2002). Personifikacija je podvrsta ontološke metafore u kojoj se apstraktan entitet strukturira prvo kao da je fizički predmet, a potom se strukturira kao ljudsko biće. Konceptualizacijom apstraktnih entiteta pripisujemo im atribute i karakteristike svojstvene ljudskim bićima, što ne bi bilo moguće bez njihove personifikacije, dajemo im ontološki status svodenjem na nešto opipljivije, neposrednije i osnovnije, samim time mnogo lakše za razumijevanje. „Personifikacija nije jedan, jedinstven, opći proces, nego se ona razlikuje prema aspektima osobe koji se biraju“ (Lakoff i Johnson 1980:33) i prema Kövecsesu „koristi jednu od najboljih polaznih domena koje imamo – nas same“ (2002: 35).

Apstraktni složeni sustavi metaforički se konceptualiziraju kao osobe. Konceptualne metafore ovoga sustava imaju polaznu domenu osoba. Ciljne domene vrlo su širokog raspona od političkih, ekonomskih, industrijski entiteta, pogleda na svijet, društvenih organizacija, odnosa i sl. Glavno žarište značenja ciljnih domena je dvos-truko: (1) ODGOVARAJUĆE STANJE i (2) STRUKTURA APSTRAKTNOG SUSTAVA (Kövecses, 2002). „Apstraktni kompleksni sustavi posredstvom sustava živih metafora postaju antropomorfni pa ih je lakše razumjeti, jer postaju bliži kada dobiju svoje značenje preko konvencionaliziranih znanja o živim bićima i njihovom ponašanju“ (Charteris-Black 2000:158-159).

Konceptualna metafora APSTRAKTNI KOMPLEKSNI SUSTAV JE OSOBA / LJUDSKO TIJELO može se podvesti pod opći kognitivni model OTJELOVLJENJE (Musolff 2004) u kojemu se specifični dijelovi tijela koriste za razumijevanje metafore. Na temelju istraživanja provedenih na tipološki različitim jezicima došlo se do spoznaja da postoje *univerzalne konceptualne metafore*, koje imaju strukturu *opće* (generičke) razine i da se njihova univerzalnost najbolje objašnjava otjelovljenjem. Takve su metafore: ŽIVOT JE PUTOVANJE, LJUBAV JE PUTOVANJE SREĆA JE GORE, SREĆA JE SVJETLOST, SREĆA JE TEKUĆINA U SPREMNIKU, LJUTNJA JE TEKUĆINA/PLIN POD TLAKOM U SPREMNIKU I METAFORE STRUKTURE DOGAĐAJA (Kövecses 2002).

Percepcija, kultura i kategorije u suodnosu s iskustvom mogu biti temelji motiviranosti različitih metaforičkih modela i lingvističkih izraza. Neke metafore su, ponovimo, univerzalne, a neke imaju specifična obilježja kultura u kojima su nastale, a metaforičke varijacije mogu postojati i u okvirima iste kulture. „Univerzalno otjelovljenje može dovesti do nastajanja potencijalno univerzalnih metafora. Različita društveno-kulturološka iskustva i različiti kognitivni procesi mogu biti uzrok metaforičkih varijacija“ (Kövecses 2005: 292). Primarne (temeljne) metafore možemo naći gotovo u svakom jeziku bez obzira na područje u kojem se on govori, na kulturu ili povijesno razdoblje u kojem su nastale. Veliki broj metafora koje su specifične za neki jezik ili društvo u drugim kulturama uopće ne nalazimo. Istraživanja pokazuju da „konceptualna metafora nije samo sredstvo konceptualizacije na razini općih kognitivnih sposobnosti, nego je ona stilsko izražajno sredstvo i sredstvo istraživanja književnosti“ (Stanojević 2013: 123). Prijevodom se smatra tekst koji je uvažen kao prijevod u ciljnoj kulturi, tako da prijevod ne mora ispunjavati zahtjeve „apsolutne ekvivalencije“ ili „adekvatnosti“ da bi bio prijevod (Chesterman 1997: 59).

Lakoff i Turner smatraju da metaforama i u književnosti upravljaju opća kognitivna načela. Postoje konceptualne metafore za razumijevanje života i smrti koje su dio naše kulture i koje automatski koristimo da bismo shvatili književna djela. To se postiže pomoću četiri strategije: proširivanje (extension), razrađivanje (elaboration), postavljanje pitanja (questioning) i kombiniranje (composing) konceptualnih metafora. Stvaranje složenih metafora odvija se na konceptualnoj razini i vrlo je kompleksno. Bitno je uočiti da se ovdje radi o konceptualno-spoznajnom procesu, o sastavljanju kompleksnih metaforičkih koncepata, a ne o spajanju riječi.

Može se zaključiti kako su metafore u književnosti najčešće *nove*, odnosno *originalne*, zbog postojanja procesa *proširivanja* i *razrađivanja* te kako su složene, odnosno *kompleksne*, zbog postojanja procesa spajanja nekoliko metafora u sklopove metafora. *Složene metafore* omogućuju uporabu običnih konceptualnih resursa na neobičan način, dalje od svakodnevnog, automatske, nesvjesne uporabe metafora.

Lakoff i Turner ističu kako je važno razlikovati slikovne metafore (*image-based metaphors*) od metafora koje se temelje na predodžbenim shemama (*image-schemas*). Slikovne metafore su bogate mentalne slike koje se preslikavaju na druge bogate mentalne slike. To su *jednopotezne* metafore (*one-shot metaphors*) u kojima se jedna bogata slika, koja se sastoji od nekoliko elemenata, povezuje s drugom bogatom slikom. Premda se uvijek eksplicitno ne izražavaju elementi koji se preslikavaju, oni pridonose uspješnoj interpretaciji književnog teksta. Neke se metafore protežu kroz čitav književni tekst ili njegov veći dio. Te metafore se nazivaju proširene metafore

(*extended metaphors*) ili megametafore (*megametaphors*). Predodžbene sheme nisu bogate mentalne slike, one su zapravo temeljne strukture kao što su ograničena područja, putevi, središta itd. (Lakoff i Turner 1989). U ovom se kontekstu primarne metafore u nekim jezicima i kulturama mogu sastaviti i tako stvoriti kompleksne metafore poput ŽIVOT JE PUTOVANJE i LJUBAV JE PUTOVANJE u kojima djeluju kao konceptualna poklapanja ili preslikavanja između izvorne domene PUTOVANJE i ciljnih domena ŽIVOT i LJUBAV.

Među ostalim, Kövecses (2005: 10) predlaže sljedeće:

- univerzalna iskustva ne vode nužno do univerzalnih metafora;
- tjelesno iskustvo može biti selektivno korišteno u stvaranju metafora;
- tjelesno iskustvo mogu premostiti i kultura i kognitivni procesi;
- primarne metafore nisu nužno univerzalne;
- kompleksne metafore mogu biti potencijalno ili djelomično univerzalne;
- mnoge su zasnovane na razmatranjima o kulturi i raznim vrstama kognitivnih procesa;
- metafore ne moraju nužno biti zasnovane na tjelesnom iskustvu.

Združivanje izvorne domene s ciljom vrlo često rezultira stvaranjem složenica, odnosno konceptualnih materijala koji su novi u odnosu i na izvor i na cilj. Potrebno je naglasiti kako se konceptualne metafore često ostvaruju ili izvode na nelingvističke načine, odnosno ne samo u jeziku i misli nego i u društveno-fizičkoj praksi i stvarnosti.

3. IDENTIFIKACIJA I ANALIZA PRIMJERA MEATAFORE LJUBAVI U ROMANU *WUTHERING HEIGHTS* (*ORKANSKI VISOVI*)

U određivanju specifičnosti domene kojom se bavimo te pojedinosti vezanih uz konkretne metafore i njihove prijevode opisat ćemo jezične konstrukcije koje su povezane s izražavanjem ljubavi, te različitim domenama. Metodologija rada je razrađena na način da su metafore iz originalnog teksta *Orkanskih visova* na engleskom jeziku, kao jednog od najpoznatijih ljubavnih romana, izdvojene prema kriterijima Kövecsesa (2005), a odnose se na metafore ljubavi:

LJUBAV JE VATRA, LJUBAV JE PUTOVANJE, LJUBAV JE SLUŽBA, LJUBAV JE SILA, LJUBAV JE VRIJEDAN PREDMET, LJUBAV JE RAZMJENA, LJUBAV JE DAVANJE, LJUBAV JE UZIMANJE PREDMETA.

Izuzev metafora ljubavi sa ciljnom domenom LOVE, iz romana su izdvojeni primjeri sa ciljnom domenom AFFECTION i HEART.

Sličnosti i razlike prema prijevodu metafora uzete su u obzir na temelju tri glavne metode prevođenja metafora:

- a) metafora u istu metaforu – direktni prijevod;
- b) metafora u različitu metaforu – zamjena slike sa metaforom koja ima isti ili sličan smisao ili slične asocijacije;
- c) metafora u značenju – parafraza, promjena ka neslikovitom ekvivalentu. (Schäffner 2012)

Prepoznavanje konceptualnih metafora koje se ogledaju u metaforičnim izrazima u književnom djelu radi se na osnovi konvencionalnih metafora. U ovom radu istraživanje konceptualnih metafora kreće iz engleskog jezika i metaforičnih izraza pronađenih u prijevodu navedenog romana, pa je hipoteza da je većina metaforičnih izraza ostala metaforična nakon prelaska u drugi jezik.

3.1. Konceptualne metafore sa domenom LOVE i AFFECTION

3.1.1. LJUBAV JE ŽIVO BIĆE

- *Her affection tired very soon – njena ljubav se umorila*
- *she who was always “love“ – nju koja je uvijek bila “ljubav”(metonimija)*
- *never to waken your filial regard for me – probudila u tebi sinovlju ljubav prema meni*
- *had he been aware that her attachement rose unsolicited – znao da je njena ljubav ponikla netražena*

3.1.2. LJUBAV JE SILA

- *Your love will make him an outcast and beggar – Tvoja ljubav učinit će od njega bijednika i prosjaka(metonimija)*

3.1.3. LJUBAV JE VATRA

- *He has extinguished my love effectually - Sasvim je ugasio moju ljubav*

3.1.4. LUBAV JE DAVANJE

- *lavishing such marks of affection on him – njega obasipa tim znacima ljubavi*

3.1.5. LJUBAV JE BOLEST

- *it is impossible that a person should die for love of a stranger – kako je nemoguće da itko umre od ljubavi prema nepoznatoj osobi*

3.1.6. LJUBAV JE IGRA

- *Making love in play? – Igrali ste se ljubavi u šali?*

3.1.7. LJUBAV JE VRIJEDAN PREDMET

- *he loses friend, and love, and all – izgubio je prijatelja, i ljubav, izgubio je sve*

3.1.8. LJUBAV JE GRAĐEVINA

- *and that's a poor love of yours that cannot bear a shower of snow – jadna je tvoja ljubav kad ne može podnijeti malo snijega*

3.1.9. LJUBAV JE OPASNOST

- *But I think she is safe from her love – mislim da mu ne prijete nikakva opasnost od njene ljubavi*

3.2. **Metafore sa domenom HEART**

3.2.1. SRCE KAO PREDMET

- *fit to break her heart – kao da joj se slama srce*
- *as recommend you to bestow your heart on him! – tako da ti ne bih preporučila da njemu daš svoje srce*
- *he had a heart – osim ako bi imao srca*
- *I would have torn his heart out, and drank his blood! – iščupao bih mu srce i pio krv*

- *if I surrendered my heart to that young person – ako bih predao srce toj mladoj osobi*
- *You and Edgar have broken my heart – Ti i Edgar slomili ste mi srce*
- *you have a heart and nerves the same as your brother-man – ti imaš srce i živce kao i svi drugi ljudi!*
- *I gave him my heart, and he took and pinched it to death, and flung it back to me – Dala sam mu svoje srce, on ga je uzeo, izmučio do smrti i bacio mi ga natrag*
- *that the Lord has touched his heart, and he is saved – da je Gospod dirnuo njegovo srce, i da je spašen*
- *breaking his heart at your fickleness – njegovo srce puca*
- *but I divined instinctively that Catherine`s heart was clouded now in double darkness – ali sam instinktivno osjećala da je Catherinino srce sada obavila dvostruka tama*
- *and casting back a look that cut my heart – ona mi dobaci pogled koji mi presječe srce*

3.2.2. SRCE KAO OSOBA

- *She is better acquainted with his heart than I, or any one besides – Ona bolje poznaje njegovo srce nego ja, ili bilo tko drugi*
- *My heart invariably cleaved to the master`s, in preference to Catherine`s side – Moje je srce bilo na gospodarevoj strani više nego na Catherininoj*
- *that my heart returned to Thrushcross Grange – da se moje srce vratilo u Thrushcross Grange*
- *heart at ease – srce ne bi brinulo*
- *Why did you betray your own heart – Zašto si izdala vlastito srce*
- *and her poor, little heart reproached itself – a njeno jadno srce korilo je sebe*
- *fortunately for my susceptible heart – srećom po moje zaljubljivo srce*

3.2.3. SRCE KAO SPREMNIK

- *he is in my soul – on je u mojoj duši*
- *ancient associations lingered round my heart – stare uspomene probudiše mi se u srcu*

- *Her affection for him was still the chief sentiment in her heart – Njena ljubav prema njemu još je prevladavala u njenom srcu*
- *I supposed I should be condemned in Hareton Earnshaw's heart – Mislio sam da bi me Hareton Earnshaw osudio u svom srcu*
- *But I've most of them written in my brain and printed in my heart – Ali većina njih je napisana u mom mozgu i mome srcu*

3.2.4. SRCE JE HRABROST

- *She hadn't had a heart to mention her ride – nije imala srca spomenuti sastanak (metonimija)*

Glede sličnosti i razlika prema prijevodu metafora, uzimajući u obzir tri glavne metode prevođenja metafora, gotovo svi izdvojeni primjeri su direktni prijevod tj. metafora u istu metaforu, dok je samo mali broj primjera zamjena slike sa metaforom koja ima isti ili sličan smisao ili slične asocijacije.

ZAKLJUČAK

U ovome se radu prikazuju i opisuju temeljne značajke konceptualne metafore u kognitivnoj lingvistici. Navedeni su primjeri metafora na hrvatskome i engleskome jeziku iz romana *Orkanski visovi*. Na temelju toga prikazan je jedinstven integrirani pristup koji u obzir uzima sve najvažnije elemente opisa konceptualne metafore. U najvažnije elemente ubrajamo sposobnost povezivanja domena i metaforičkih preslikavanja te razumijevanje nastanka metafore. Metafora se, dakle, ne koristi samo unutar pojedinog jezika kao kognitivni mehanizam nego se, kako pokazuje naš korpus odabranih primjera, može koristiti i kao prenosnica između dvaju jezika u procesu prevođenja, što je još jedan dokaz koji potvrđuje njezinu univerzalnost.

Dokazano je da konceptualna metafora u književnome djelu nije samo mehanizam proizvodnje riječi i rečenica, nego je u sprezi s kulturnim i društvenim aspektima. Također, izdvojeni su i primjeri koji potkrepljuju činjenicu da određena apstraktna domena, kao što je ljubav, može biti shvaćena na čitav niz različitih načina.

Istražili smo i metaforičnost cjelokupnog korpusa metaforama LJUBAV JE VATRA, LJUBAV JE ŽIVO BIĆE, LJUBAV JE SILA, LJUBAV JE VRIJEDAN PREDMET, LJUBAV JE DAVANJE, LJUBAV JE PREDSTAVA, LJUBAV JE IGRA i LJUBAV JE BO-

LEST, te od metafora čija je domena srce SRCE JE PREDMET, OSOBA ili SPREMNIK.

Imenica HEART i njezin značaj je dokazan metaforama koje ta imenica tvori. Kako srce služi kao metafora za emocije, odnosno srce znači život, opis nesretne ljubavi izražen je metaforom slomljenog srca, a voljena osoba je u srcu. Izdvojili smo konceptualne metafore SRCE KAO PREDMET; SRCE KAO OSOBA; SRCE KAO SPREMNIK u službi opisa metafora ljubavi. Da se poimanja konceptualnih metafora u kulturama i jezicima razlikuju, potkrijepljeno je mnogim primjerima kao što su: *felt the same horror and detestation of his ancient enemy that had occupied his heart*, pri čemu prijevod metafore iz izvornoga teksta glasi: *osjećao je ono isto gnušanje i mržnju što mu se usadila u srce*. Nastojeći obraditi kako se u pojedinima metaforama konceptualizira *srce*, uočili smo da u izvornom tekstu i prijevodu kulturalne razlike imaju utjecaj na metafore, dok većina primjera ukazuje na to da postoji univerzalna struktura čovjekovih misli, osjećanja i poimanja ljubavi. Prijevod je nekad potrebno prilagoditi, pa je tako primjer *would shoot a shaft into your soul* preveden *poslala strijelu u tvoje srce*, iz razloga što u duhu našega jezika nije prikladno reći *poslala strijelu u tvoju dušu*. Analizom primjera metafora u originalnom tekstu i prijevodu dokazano je da postoji tendencija ka sličnostima i promjenama u vrsti preslikavanja u hrvatskom i engleskom jeziku, te da metafore izdvojene iz romana *Orkanski visovi* na uvjerljiv način potvrđuju polazišta teorije konceptualne metafore.

POPIS METAFORA

<p>1. I „never told my love “vocally; still, <i>if looks have language</i>, the merest idiot might have guessed I was over head and ears. (21)</p>	<p>Nisam joj nikada „izjavio ljubav“ riječima; <i>ali ako moji pogledi imaju svoj jezik</i>, i najveći idiot mogao je pogoditi da sam zaljubljen do ušiju. (8)²</p>
<p>2. She was slender, and apparently scarcely past girl hood: an admirable form and the exquisite little face that I have ever had a pleasure of beholding; small features, very fair; flaxen ringlets, or rather golden, hanging loose on her delicate neck, and eyes had been agreeable in expression, they would be irresistible: <i>fortunately for my susceptible heart</i>, the only sentiment they evinced hovered between scorn and kind of desperation, singularly unnatural to be detected there. (25)</p>	<p>Bila je vitka i vrlo mlada; imala je divan stas i najdražesnije lice koje sam ikada imao zadovoljstvo promatrati; uvojci jasno žute boje, ili čak zlatni padali su joj oko nježnog vrata, a oči bi joj, da su imale ljubazan izraz, bile neodoljive; <i>srećom po moje zaljubljivo srce</i> jedini osjećaj koji su izražavale bio je nešto između prijezira i neke vrste očaja. (13)</p>
<p>3. I guessed, however, by his irregular and intercepted breathing, <i>that he struggled to vanquish an excess of violent emotion</i>. (38)</p>	<p>Ali sam po njegovu nepravilnom i isprekidanom disanju zaključio <i>da se bori kako bi savladao neki odveć snažan osjećaj</i>. (29)</p>

4 Roman *Wuthering Heights* s engleskog je jezika na hrvatski prevela Anita Ljubić.

<p>4. I, who had determined to hold myself independent of all social intercourse, and thanked my stars that, at length,, I had lighted on a spot where it was next to impracticable - I, weak wretch, <i>after maintaining till dusk a struggle with low spirits and solitude</i>, was finally compelled to strike my colours; (42)</p>	<p>Ja koji sam odlučio držati se po strani od društvenih dodira, koji sam zahvaljivao svojoj zvijezdi što sam, najposlije, našao mjesto gdje su društvene veze gotovo nemoguće ... <i>nakon što sam se do sumraka borio protiv potištenosti i osjećaja osamljenosti</i>, napokon sam bio prisiljen spustiti svoju zastavu, i pod izgovorom da mi treba obavijest o potrebama moga domaćinstva, zamolih gospodu Dean, kad mi je donijela večeru, da sjedi u blagovaonici dok jedem; (33)</p>
<p>5. I was frightened, and Mrs. Ershaw was ready to fling it out of doors: <i>she did fly up</i>, asking how he could fashion to bring that gipsy brat into the house, when they had their own bairns to feed and fend for? (45)</p>	<p>Uplašila sam se, a gospoda Ershaw je bila spremna da ga izbaci; <i>planula je</i>, i pitala ga kako je mogao donijeti to cigansko derište u kuću kad oni imaju svoju djecu da ih podižu i hrane. (36)</p>
<p>6. He was not insolent to his benefactor, he was simply insensible; <i>through knowing perfectly the hold he had on his heart</i>, and conscious he had only to speak and all the house would be obliged to bend this wishes.(47)</p>	<p>Nije bio obijestan prema svome dobrotvoru, ali je bio ravnodušan, <i>iako je vrlo dobro znao da vlada njegovim srcem</i> i da je dovoljno samo da progovori pa da stari prisili cijelu kuću da se pokori njegovim željama. (38)</p>
<p>7. And they both set up a heart-breaking cry. (50)</p>	<p>Oboje <i>zaplakaoše kao da im se srce cijepalo</i>. (44)</p>
<p>8. Her affection tired very soon, however, and when she grew peevish, Hindley became tyrannical. (52)</p>	<p><i>Ali njena ljubav je uskoro ohladnjela</i>, kad je postala mrzovoljna Hindley se počeo vladati nasilnički. (46)</p>
<p>9. A few words from her, evincing to dislike to Heathcliff to become, <i>were enough to rouse in him old hatred of the boy.</i> (52)</p>	<p>Nekoliko njenih riječi, koje su pokazale da ona ne voli Heathcliffa, bilo je dovoljno da <i>probudi svu njegovu staru mržnju</i> prema tome mladiću. (45)</p>
<p>10. Afterwards, they dried and combed her beautiful hair, and gave her a pair of enormous slippers, and wheeled her to the fire; and I left her, as merry as she could be, dividing her foot between the little dog and Skulker, whose nose she pinched as he ate; <i>and kindling a spark of spirit in the vacant blue eyes of the Lintons-</i> a dim reflection from her ownenchanting face. (56)</p>	<p>Zatim su joj osušili i počesljali lijepu kosu, stavili joj na noge velike papuče i u naslonjaču je prenijeli do ognjišta; ostavio sam je veselu, kako samo ona zna biti, dok je dijelila svoju hranu između malog psa i Skulkera, čiju je njušku uštipnula dok je <i>zapalila iskru veselosti u hladnim Lintonovim očima</i> – to je bio samo slab odsjaj s njezina čarobnog lica. (50)</p>
<p>11. Fasting and reflection seemed <i>to have brought him to a better spirit.</i> (59)</p>	<p>Gladovanje i razmišljanje <i>doveli su ga u bolje raspoloženje</i>. (56)</p>
<p>12. <i>A good heart will help you to bonny face</i>, my lad. (61)</p>	<p><i>Dobro srce pomoći će ti da imaš lijepo lice</i>, moj mladiću. (57)</p>
<p>13. Mr. Earnshaw snatched up the culprit directly and conveyed him to his chamber; where, sdoubtless, <i>he administered a rough remedy to cool the fit of passion</i>, for he appeared red and breathless. (62)</p>	<p>Gospodin Earnshaw zgrabi krivca i uvuče ga u svoju sobu, gdje je, bez sumnje, <i>upotrijebio grubo sredstvo da rashladi taj nastup strasti</i>, jer se vratio crven i zadihan. (58)</p>
<p>14. In the first place, he had by that time lost the benefit of his early education: continual hard work, begun soon and concluded late, <i>had extinguished any curiosity he once possessed in persuitpursuit of knowledge and any love for books or learning.</i> (69)</p>	<p>Prije svega, on je u to vrijeme već bio izgubio sve koristi svoga ranog odgoja; neprekidan teški rad, koji je započinjao rano ujutro a završavao kasno uvečer, <i>ugasio svaku radoznalost koju je prije imao za stjecanje znanja i ugušio svaku ljubav za knjige i učenje</i>. (67)</p>

<p>15. Catherine and we were constant companions still at his seasons of respite from labour; but he had ceased to express his fondness for her in words, and recoiled with angry suspicion from her girlish caresses, as if conscious there could be no gratification in <i>lavishing such marks of affection on him.</i> (70)</p>	<p>Catherina i on još su bili stalni prijatelji u trenucima kada nije radio; ali je prestao riječima izražavati svoju odanost prema njoj i uzmicao je s gnjevnom sumnjom od njezina djevojačkog milovanja, kao da je mislio da ona ne može naći nikakva zadovoljstva u tome što <i>njeга obasipa tim znacima ljubavi.</i> (67)</p>
<p>16. And so it was: he turned abruptly, hastened into the house again, shut the door behind him; and when I went in a while after to inform them that Earnshaw had come home rabid drunk, ready to pull the whole place about our ears (his ordinary frame of mind in that condition), I saw the quarrel had merely effected a closer intimacy – had broken the outworks of youthful timidity, and enabled them to forsake the disguise of friendship, <i>and confess themselves lovers.</i> (73)</p>	<p>Tako je i bilo; on se odjednom okrenu, požuri u kuću i zatvori vrata za sobom; i kad sam nakon nekog vremena ušla da ih izvijestim da se Earnshaw vratio kući mrtav pijan, spreman napraviti nered po kući i da nasrće na ukućane (uvijek je bio takvog raspoloženja kada je bio pijan), vidjela sam da je svađa samo dovela do veće bliskosti – srušila je vanjske ograde mladenačke bojažljivosti i potaknula ih da skinu veo prijateljstva i <i>izjave jedno drugom ljubav.</i> (71)</p>
<p>17. As soon as you become Mrs. Linton, <i>he loses friend, and love, and all!</i> (80)</p>	<p>Čim postanete gospođa Linton, <i>on će izgubiti prijateljicu, ljubav i sve!</i> (80)</p>
<p>18. She seemed almost over- fond of Mrs. Linton; and even to his sister <i>she showed plenty of affection.</i> (89)</p>	<p>Činilo se kao da je gotovo odveć voljela gospođina Lintona; pa je čak i prema njegovoj sestri <i>pokazivala veliku ljubav.</i> (90)</p>
<p>19. I believe I may assert that <i>they were really in possession of deep and growing happiness</i> (90)</p>	<p>Mogu reći, mislim, <i>da je njihova sreća bila duboka i postajala sve veća.</i> (90)</p>
<p>20. <i>She was nearly heartbroken</i> when he ran off. (91)</p>	<p><i>Umalo joj nije srce puklo od žalosti</i> kada je otišao. (92)</p>
<p>21. I never feel hurt at the brightness of Isabella's yellow hair and the whiteness of her skin, at her dainty elegance, and the <i>fondness all the family exhibit for her.</i> (94)</p>	<p>Ja nikad nisam zavidna; ja se nikad ne osjećam pogođenom zbog sjaja Isabelline žute kose, bjeline njezina vrata, njene dražesne otmjenosti i <i>ljubavi koju joj pruža cijela kuća.</i> (96)</p>
<p>22. He would have recoiled still more <i>had he been aware that her attachment rose unsolicited</i>, and was bestowed where it awakened no reciprocation of sentiment; for the minute he discovered its existence, he laid the blame on Heathcliff's deliberate designing. (96)</p>	<p>Užasavao bi se toga još da je <i>znao da je njena ljubav ponikla netražena</i> i da je usmjerena onamo gdje nije pobuđivala odgovarajuće osjećaje; ali on to nije znao, jer čim je otkrio njeno postojanje, otkrio je Heathcliffa za smišljen plan. (99)</p>
<p>23. I'd as soon put that little canary into the park on a winter's day, <i>as recommend you to bestow your heart on him!</i> (98)</p>	<p>Kao što ne bih stavila toga malog kanarinca u park hladnog zimskog dana, <i>tako ti ne bih preporučila da njemu daš svoje srce.</i> (100)</p>
<p>24. <i>She is better acquainted with his heart than I, or any one besides;</i> and she would never represent him as worse than he is. (98)</p>	<p><i>Ona bolje poznaje njegovo srce nego ja, ili bilo tko drugi</i> i ona ga nikad ne bi prikazala gorim nego što jest. (101)</p>
<p>Here are two people sadly in <i>need of a third to thaw the ice between them;</i> and you are the very one we should both of us choose. (99)</p>	<p>25. Ovdje su dvije osobe kojima je <i>vrlo potrebna treća da bi otopila led među njima;</i> i ti si baš ta osoba koju bismo obje izabrale. (102)</p>
<p>26. We were quarrelling like cats about you, Heathcliff; and I was fairly beaten in protestations of devotion and admiration: and, moreover, I was informed that if I would but have the manners to stand aside, my rival, as she will have herself to be, <i>would shoot a shaft into your soul</i> that would fix you for ever, and send my image into eternal oblivion! (100)</p>	<p>Svađale smo se kao mačke zbog tebe, Heathcliff, i ona me je u izrazima odanosti i divljenja po svemu pobijedila; i štoviše, priopćeno mi je, kad bih se samo držala po strani, da bi moja suparnica, što ona želi biti, <i>poslala strijelu u tvoje srce</i>, koja bi te zauvijek prikovala i odaslala moju sliku u zaborav! (102)</p>

<p>27. <i>My heart invariably cleaved to the master's, in preference to Catherine's side: with reason I imagined, for he was kind, and trustful, and honourable; and she- she could not be called the opposite, yet she seemed to allow herself such wide latitude, that I had little faith in her principles, and stillless sympathy for her feelings.</i> (101)</p>	<p><i>Moje je srce bilo na gospodarevoj strani više nego na Catherininjoj; smatrala sam da je bio razlog za to, jer je on bio ljubazan, povjerljiv i častan; ona – ne bih mogla reći za nju da je bila opreka tome, ali je ipak privijala sebi toliku slobodu da sam imala malo povjerenja u njena načela, a još manje simpatije za njene osjećaje.</i> (104)</p>
<p>28. The sun shone yellow on its grey head, reminding me of summer; and I cannot say why, but all at once, <i>a gush of child's sensations flowed into my heart.</i> (102)</p>	<p>Zlatno sunčevo svjetlo obasjalo je njegov vrh i podsjećalo me na ljeto; ne znam zašto, ali odjednom mi <i>bujica dječjih osjećaja ispunila srce.</i> (107)</p>
<p>29. Well, if I cannot keep Heathcliff for my friend –if Edgar will be mean and jealous, <i>I'll try to break their hearts by breaking my own.</i> (109)</p>	<p>Pa dobro, ako ne mogu imati Heathcliffa za prijatelja, ako Edgar i dalje bude pakostan i ljubomoran, <i>pokušat ću im zdrobiti srce time što ću slomiti svoje.</i> (115)</p>
<p>30. <i>Your cold blood cannot be worked into a fever: your veins are full of ice-water; but mine are boiling, and the sight of such chilliness makes them dance.</i> (110)</p>	<p><i>Tvoja hladna krv ne zna što je vrućica, tvoje su vene pune ledene vode; ali u mojima ključa i ta tvoja hladnokrvnost prisiljava ih da drhte.</i> (115).</p>
<p>31. Nelly, if it be not too late, as soon as I learn how he feels, I'll choose between these two; either to starve at once, that would be no punishment <i>unless he had a heart</i> - or to recover, and leave a country. (112)</p>	<p>Nelly, ako ne bude prekasno, čim doznam kako se on osjeća, izabrat ću jedno od ovog dvoga: ili da umrem od gladi – što ne bi bila nikakva kazna za njega, <i>osim ako bi imao srca</i> – ili da ozdravim i napustim ovaj kraj. (120)</p>
<p>32. Sorry? <i>It'll break his heart should anything happen!</i> (120)</p>	<p>Žao? <i>Pući će mu srce ako se išta dogodi!</i> (128)</p>
<p>33. Inform Edgar that I'd give the world to see his face again – <i>that my heart returned to Thrushcross Grange</i> in twenty- four hours after I left of, and is there in any moment, full of warm feelings for him, and Catherine! (124)</p>	<p>Reci Edgaru da bih dala cio svijet samo da opet vidim njegovo lice – <i>da se moje srce vratilo u Thrushcross Grange</i> dvadeset i četiri sata nakon što sam ga napustila, i da je ovdje i ovog trenutka, puno toplih osjećaja za njega i Catherinu! (135)</p>
<p>34. Mr. Edgar's coldness depressed me exceedingly; and all the way from the Grange <i>I puzzled my brains how to put more heart into what he said</i>, when I repeated it; and how to soften his refusal of even a few lines to console Issabella. (133)</p>	<p>Bila sam vrlo potištena zbog te Edgarove hladnoće; cijelim putem do Grangea mučila sam svoj mozak mislju kako da <i>unesem više srca u ono što je rekao</i> kad to budem pričala, i kako da ublažim njegovo odbijanje da napiše bar nekoliko redaka da bi to utješilo Isabellu. (145)</p>
<p>35. Her appearance is changed greatly, her character much more so; and the person who is compelled, of necessity, to be her companion, <i>will only sustain his affection hereafter by the remembrance of what she once was, by common humanity, and a sense of beauty.</i> (133)</p>	<p>Njena se vanjšina jako promijenila, a njen karakter još i više; i onaj koji je nuždom prisiljen biti njen prijatelj, <i>održavat će svoju ljubav odsad samo sjećanjem</i> na ono što je ona nekad bila, općom čovječnošću i osjećajem dužnosti! (147)</p>
<p>36. The moment her regard ceased, <i>I would have torn his heart out, and drank his blood!</i> (134)</p>	<p>Ali onog trenutka kad njena naklonost prestane, <i>išćupao bih mu srce i pio krv!</i> (147)</p>
<p>37. <i>And Catherine has a heart as deep as I have: the sea could be as readily contained in that horse-trough, as her whole affection be monopolised by him!</i> (134)</p>	<p><i>A Catherina ima srce ponosno poput mojega; more bi moglo stati u onu ondje konjsku kôpanju isto kao što bi on mogao privući cijelu njenu ljubav.</i> (148)</p>
<p>38. <i>And Catherine has a heart as deep as I have: the sea could be as readily contained in that horse-trough, as her whole affection be monopolised by him!</i> (134)</p>	<p>A Catherina ima srce ponosno poput mojega; more bi moglo stati u onu ondje konjsku kôpanju <i>isto kao što bi on mogao privući cijelu njenu ljubav.</i> (148)</p>
<p>39. "<i>Somebody's love comes shortin her case, obviously: whose, I may guess; but, perhaps, I shouldn't say.</i>" (134)</p>	<p><i>Nečija ljubav, očigledno, nedostaje:</i> čija, mogu pogoditi; ali možda ne bih trebala reći. (148)</p>
<p>40. But tell him, also, to set his fraternal and magisterial heart at ease: that I keep strictly within the limits of the law. (136)</p>	<p>Ali, reci mu i to □ da se njegovo očinsko i sudačko srce ne bi brimulo – da se strogo držim granica. (150)</p>

<p>41. I'll extract wholesome medicines from Mrs. Dean's bitter herbs; and firstly, let me beware the fascination that lurks in Catherine Heathcliff's brilliant eyes, I should be in curious taking <i>if I surrendered my heart to that young person</i>, and the daughter turned out a second edition of the mother! (139)</p>	<p>Iscijedit ću krepak lijek iz gorkih trava gospođe Dean; i, prije svega, moram biti na oprezu pred čarima koje se kriju u sjajnim očima Catherine Heathcliff. Bio bih u čudnom položaju <i>ako bih predao srce toj mladoj osobi</i>, a poslije bi se pokazalo da je kći drugo izdanje majke! (153)</p>
<p>42. Then the paleness of her face- its haggard aspect having vanished as she recovered flesh- and the peculiar expression arising from her mental state, though painfully suggestive of their causes, <i>added to the touching interest which she awakened</i>; and invariably to me, I know, and to any person who saw her, I should think- refuted more tangible proofs of convalescence, and stamped her as one doomed to decay. (140)</p>	<p>Izmučeni izraz njezina mršavog lica bio je iščeznuo nakon oporavka – ali neobičan izraz koji je potjecao od njezina duševnog stanja, iako je bolno podsjećao na svoje uzroke, <i>pojačavao je dirljivu pažnju koju je ona budila</i>; i □ za mene, a mislim i za svakoga tko ju je vidio – osporavao je opipljive dokaze njezina oporavljanja i obilježavao je kao biće kojemu je suđeno umrijeti. (154)</p>
<p>43. <i>You and Edgar have broken my heart</i>, Heathcliff. (141)</p>	<p><i>Ti i Edgar slomili ste mi srce</i>, Heathcliff. (157)</p>
<p>44. Mrs. Linton's glance followed him suspiciously: <i>every movement woke a new sentiment in her</i>. (143)</p>	<p>Pogled gospođe Linton sumnjičavo ga je pratio: <i>svaki njegov pokret budio novi osjećaj</i>. (159)</p>
<p>45. I shall love mine yet; and take him with me: <i>he is in my soul</i>. (143)</p>	<p>Ja ću ipak svoga voljeti; i ponijet ću ga sa sobom; <i>on je u mojoj duši</i>. (159)</p>
<p>46. <i>Why did you betray your own heart</i>, Cathy? (143)</p>	<p><i>Zašto si izdala vlastito srce</i>, Cathy? (160)</p>
<p>47. <i>I have not broken your heart- you have broken it</i>; and in breaking it you have broken mine. (144)</p>	<p><i>Ja nisam slomio tvoje srce... ti si ga slomila</i>; i slomivši ga, slomila si i moje. (160)</p>
<p>48. I instinctively echoed the words she had uttered a few hours before: "Incomparably beyond and above us all! Whether still on earth or now in heaven, <i>her spirit is at home with God!</i>" (146)</p>	<p>Instinktivno sam u sebi ponovila riječi koje je ona izrekla prije nekoliko sati: „Beskrajno daleko i iznad svih vas!“ – Bilo da je još na zemlji ili već na nebu, <i>njena se duša udomila kod boga!</i> (163)</p>
<p>49. When I firsts looked into his face, I perceived that he had got intelligence of the catastrophe; and <i>I foolish notion struck me that his heart was quelled</i> and he prayed, because his lips moved and his gaze was bent on the ground. (147)</p>	<p>Čim sam mu prvi put ugledala lice, vidjela sam da zna za nesretni događaj; i zato što su mu se usne micale dok je gledao dolje u zemlju, <i>opsjela me misao da mu je srce slomljeno bolom</i> i da se moli Bogu. (165)</p>
<p>50. "Poor wretch!" I thought; <i>you have a heart and nerves the same as your brother-man!</i> (148)</p>	<p>"Jadni bijedniče!" – pomislih – <i>"ti imaš srce i živce kao i svi drugi ljudi!"</i> (165)</p>
<p>51. <i>He has extinguished my love effectually</i>, and so I am at my ease. (152)</p>	<p><i>Sasvim je ugasio moju ljubav</i>, tako da sam sad potpuno mirna. (171)</p>
<p>52. <i>I gave him my heart, and he took and pinched it to death, and flung it back to me</i>. People feel with their hearts, Ellen; and since he has destroyed mine, I have no power to feel for him. (152)</p>	<p><i>Dala sam mu svoje srce, on ga je uzeo, umorio mučenjem i bacio mi ga natrag</i>. Ljudska bića osjećaju srcem, Ellen; i jer je uništio moje nisam više sposobna osjećati za njega. (172)</p>
<p>53. Joseph affirms he's sure he's an altered man: <i>that the Lord has touched his heart, and he is saved</i> ' so as by fire'. (153)</p>	<p>Joseph tvrdi da je on postao drugi čovjek, <i>da je Gospod dirnuo njegovo srce, i da je spašen "kao vatrom"</i>. (173)</p>

54. I answered: ‘ <i>and that’s a poor love of yours that cannot bear a shower of snow!</i> (156)	Odgovorih: <i>jadna je tvoja ljubav kad ne može podnijeti malo snijega!</i> (175)
55. For a few days, I said, he seemed regardless of the puny successor to the departed: that coldness melted as fast as snow in April, and ere the tiny thing could stammer a word or totter a step, <i>it wielded a despot’s sceptre in his heart.</i> (161)	Rekla sam vam da nekoliko dana nije obraćao nikakvu pažnju maloj nasljednici preminule; ta se hladnoća topila brzo kao travanjski snijeg, i to malo stvorenje, prije nego što je moglo protepati ijednu riječ ili učiniti ijedan korak, <i>već je tiranski zavladao njegovim srcem.</i> (182)
56. I confess this blow was greater to me than the shock of Mrs.Linton’s death: <i>ancient associations lingered round my heart</i> ; I sat down in the porch and wept as for blood relation, desiring Mr.Kenneth to get another servant to introduce him to master. (162)	Priznajem da je to bio veći udarac nego smrt gospođe Linton; <i>stare uspomene probudiše mi se u srcu</i> ; sjela sam na trijem i plakala kao za rođakom; zamolila sam gospodina Kennetha da zovne nekoga drugog slugu da ga odvedu gospodaru. (183)
57. That capacity for intense attachments reminded me of her mother: still she did not resemble her, for she could be soft and mild as a dove, and she had a gentle voice and pensive expression: her anger was never furious; <i>her love never fierce: it was deep and tender.</i> (165)	Ta sposobnost za jaku ljubav podsjećala me na njenu majku; ipak ona nije bila nalik njoj jer je mogla biti blaga i nježna kao golubica i imala mio glas i zamišljen izraz; gnjev joj nikada nije bio pakostan, <i>a njezina ljubav nikad divlja, već duboka i nježna.</i> (187)
58. <i>Than the language he had held to her rankled in her heart; she who was always “love” and “darling” and “queen”, and “angel” with everybody at the Grange, to be insulted so shockingly by a stranger!</i> (172)	<i>Riječi koje joj je on uputio nagrizle su joj srce; nju koja je bila “ljubav”, “mila”, “kraljica” i “anđeo” za sve u Grangeu, da tako užasno uvrijedi jedan stranac!</i> (195)
59. What a shame of your mother, <i>never to waken your filial regard for me!</i> (179)	Sramota je za tvoju majku što nije <i>probudila u tebi sinovlju ljubav prema meni!</i> (204)
60. “Only nobody else must be kind to him: <i>I am jealous of monopolising his affection.</i> (180)	Samo nitko ne smije biti ljubazan prema njemu; <i>želim njegovu ljubav samo za sebe.</i> (205)
61. <i>But I thing he is safe from her love.</i> (187)	Ali, <i>mislim da mu ne prijete nikakva opasnost od njene ljubavi.</i> (213)
62. He couldn’t bear to discourse long upon the topic; for though he spoke little of it, <i>he still felt the same horror and detestation of his ancient enemy that had occupied his heart</i> ever since Mrs. Linton’s death. (191)	Nije mogao dugo govoriti o tom predmetu. Iako je malokad govorio o tome <i>još uvijek je prema svom starom neprijatelju osjećao ono isto gnušanje i mržnju što mu se usadila u srce nakon smrti gđe Linton.</i> (218)
63. “I didn’t! I didn’t!” sobbed Cathy, <i>fit to braek her heart.</i> (194)	Nisam! Nisam! Zajeca Cathy, <i>kao da joj se cijepa srce.</i> (221)
64. Two or three months since, were you not in a habit of writing to Linton- <i>making love in play?</i> (199)	Niste li prije dva ili tri mjeseca običavali pisati Lintonu; <i>igrali ste se ljubavi u šali?</i> (228)
65. As a true as I live, he’s dying for you: <i>breaking his heart at your fickleness: not figuratively, but actually.</i> (199)	Kod njega to bijaše ozbiljno; on se doista zaljubio. Života mi, on umire za vama; <i>njegovo srce puca, ne simbolično, nego doista.</i> (228)
66. You can feel in yourself, <i>it is imposible that a person should die for love of a stranger.</i> (199)	I vaši će vam osjećaji reći <i>kako je nemoguće da itko umre od ljubavi prema nepoznatoj osobi.</i> (229)

<p>67. Our hurry prevented any comment on the encounter Heathcliff, as we stretched towards home; with but I divined instinctively that Catherine's heart was clouded now in double darkness. (200)</p>	<p>Hitnja da što prije stignemo kući priječila je svaki razgovor o susretu s Heathcliffom; <i>ali sam instinktivno osjećala da je Catherininno srce sada obavila dvostruka tama.</i> (230)</p>
<p>68. And belived that your kindness has made me love you deeper than if I deserved your love: and though I couldn't, and cannot help showing my nature to you I regret it and and repent it; and shall regret and repent it till I die! (215)</p>	<p>I vjerujem da je tvoja ljubaznost učinila da te volim dublje nego da sam zaslužio tvoju ljubavi; i premda nisam mogao i ne mogu da ti ne otkrijem svoju narav, ja žalim i kajem se zbog toga, žalit ću i kajat ću se do smrti. (247)</p>
<p>69. Her affection for him was still the chief sentiment in her heart; and he spoke without enger: he spoke in the deep tenderness of one about to leave his treasure amid perils and foes, where he remembered words would be the only aid that he could bequeath to guide her. (216)</p>	<p>Njena ljubav prema njemu još je prevladavala u njenom srcu; a i on joj je govorio bez ljutnje; govorio joj je s dubokom nježnošću čovjeka koji će uskoro ostaviti svoju ljubljenu kćer među opasnostima. (249)</p>
<p>70. She hadn't had a heart to mention her ride, when Thursday came round; I mentioned it for her, and obtained permission to order her out of doors: for the library, where her father stopped a short time daily- the brief period he could bear to sit up-and his chamber, had become her whole world. (223)</p>	<p>Kada je došao četvrtak, nije imala srca spomenuti sastanak; umjesto nje govorila sam ja i dobila dopuštenje da izađe, jer su biblioteka – gdje je njen otac ostajao kratko vrijeme svaki dan, onoliko koliko je mogao sjediti – i njegova spavaća soba postale cio njen svijet. (259)</p>
<p>71. Catherine's face was just like a landscape-shadows and sunshine flitting over it in rapid succession; but the shadows rested longer, and the sunshinewas more transient; and her poor, little heart reaproached itself for even that passing forgetfulness of its cares. (223)</p>	<p>Catherininno lice bilo je kao i predio oko nas – sjene i sunce brzo su prelazili preko njega, al isjene su se zadržavale dulje, a sunce je bilo kratkotrajnije; a njeno jadno srce korilo je sebe čak i zbog tih prolaznih trnutaka zaborava. (259)</p>
<p>72. He signed her to precede him; and casting back a look that cut my heart, she obeyed. (243)</p>	<p>Dade joj znak da pođe ispred njega; ona mi dobaci pogled koji mi presječe srce, i poslušna ga. (284)</p>
<p>73. But I've most of them written in my brain and printed in my heart, and you cannot deprive me of those! (250)</p>	<p>Ali većina njih je napisana u mom mozgu i mome srcu, njih me ne može nitko lišiti! (293)</p>
<p>74. I supposed I should be condemned o Hareton Earnshaw's heart, if not by his mouth, to the lowest pit in the infernal regions, if I showed my unfortunate person in his neighbourhood then; and feeling very mean and malignant, I skulked round to seek refuge in the kitchen. (256)</p>	<p>Mislio sam da bi me Hareton Earnshaw osudio u svom srcu, ako ne i riječima, na najdublju jamu pakla da sam tada pokazao svoju nepoželjnu osobu u njegovoj blizini, te se, osjećajući podlu zavist, odšuljah unaokolo da potražim pribježište u kuhinji. (299)</p>
<p>75. It's yon flaysome, graceless queen, that's witched our led, we' her bold een and her forward ways – till-Nay! it fair bursts my heart. (256)</p>	<p>Evo, ova grozna bestidna ženska ovdje opčinila je mladića svojim očima i drskim ponašanjem ...tako da mi to kida srce! (311)</p>
<p>76. Your love will make him an outcast and begger. (266)</p>	<p>Tvoja ljubav učinit će od njega bijednika i prosjaka. (312)</p>

<p>77. <i>She showed a good heart, thenceforth, in avoiding both complaints and expressions of antipathy concerning Heathcliff; and confessed to me her sorrow that she had endeavoured to raise a bad spirit between him and Hareton: indeed, I don't believe she has ever breathed a syllable, in the latter's hearing, against her oppressor since. (267)</i></p>	<p><i>Pokazala je dobro srce, jer je otad pazila da mu se nikad ne požali na Heathcliffa i da mu ne otkriva svoju naklonost prema njemu; a meni je priznala da žali što je uopće pokušala izazvati neslogu između njega i Heathcliffa. I zaista mislim da otad nije više nikad u njegovoj prisutnosti kazala ni riječ protiv svog mučitelja. (312)</i></p>
--	--

LITERATURA

1. Brontë, Emily Jane (1994), *Wuthering heights*, Penguin books, London
2. Chesterman, Andrew (1997), *Memes of translation: The spread of ideas in translation theory*, Cambridge University Press, Cambridge
3. Chesterman, Andrew (2009), "The Name and Nature of Translator Studies", *Hermes – Journal of Language and Communication Studies*, 22(42), 13–22.
4. Charteris-Black, Jonathan (2004), *Corpus Approaches To Critical Metaphor Analysis*, Palgrave Macmillan, London
5. Charteris-Black, Jonathan (2011), *Politicians and Rhetoric: He Persuasive Power of Metaphor*, Palgrave Macmillan, London
6. Kövecses, Zoltán (2010), *Metaphor: A Practical Introduction*, Oxford University Press, Oxford:
7. Kövecses, Zoltán (2005), *Metaphor in Culture: Universality and Variation*, Cambridge University Press, Cambridge
8. Ortony, Andrew (ed.) (1993), *Metaphor and Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 168-180.
9. Lakoff, George (1993), "The Contemporary Theory of Metaphor", in: Ortony, Andrew (ed.), *Metaphor and Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 202-251.
10. Lakoff, George, Mark Johnson (1980), *Metaphors We Live By*, University of Chicago Press, Chicago
11. Lakoff, George (1987), *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*, University of Chicago Press, Chicago
12. Lakoff, George, Mark Turner (1989), *More Than Cool Reason: A Field Guide To Poetic Metaphor*, University of Chicago Press, Chicago
13. Schäffner, Christina (2004), "Metaphor and Translation: Some Implications of a Cognitive Approach", *Journal of Pragmatics*, 36(7), 1253-1269.

14. Schäffner, Christina (2012), *Intercultural Intertextuality as a Translation Phenomenon*, Aston University, Birmingham
15. Shuttleworth, Mark (2014), *Dictionary of Translation Studies*, Routledge, Abingdon
16. Stanojević, Mateuzs-Milan (2013), *Konceptualna metafora: Temeljni pojmovi, teorijski pristupi i metode*, Srednja Europa, Zagreb

METAPHORS OF LOVE IN THE NOVEL *WUTHERING HEIGHTS* AND ITS TRANSLATION

Summary:

The article is based on the general principles of the theory of conceptual metaphor and the theory of metaphor translation, and will describe the conceptual metaphors of LOVE in the novel *Wuthering Heights* and its translation, based on earlier studies in the field of conceptual metaphor analysis and cognitive linguistics, emphasizing metaphor as one of the most important rhetorical figures in a literature. The cognitive-linguistic contrastive analysis of the conceptual metaphor best indicates the problems in the presentation of literary metaphors, social and cultural differences between different languages, using methodological procedures that include the study of the corpus and the classification of metaphors that are based on the conceptualization of the LOVE entity in the original text. The aim of this research is therefore to point out the importance of metaphoricality and the entity LOVE in the conceptual field, as well as communication between two typologically different languages and the way in which these metaphors are realized.

Key words: metaphors of love; conceptual metaphor theory; translation theory; universal and culture-specific metaphors

Adresa autorice
Author's address

Milea Ajduk Kurtović
Sveučilište u Mostaru
Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti
milea.ajduk.kurtovic@fpmoz.sum.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.279

UDK 821.111(71).09-31

Primljeno: 06. 11. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Marija Nešić, Milena Kaličanin

THE KATABASIS TROPE AND A DESCENT INTO FUTURE IN MARGARET ATWOOD'S *THE HANDMAID'S TALE*

Katabasis represents a narrative trope which refers to the hero's journey into the underworld, a descent into the realm of the dead, and whose presence can be found across the world, from ancient mythologies to contemporary literature. The aim of this paper is to point to the possibility of reading Margaret Atwood's *The Handmaid's Tale* as a katabatic narrative, more precisely as a variation of the archetypal hero's journey into the underworld, where, instead of the land of the past, the descent is directed towards a dystopian future and where, instead of a mythical superhero, the protagonist is a modern-day heroine. Having already tackled the subject of Western capitalism governed by patriarchal power relations, its obsession with controlling nature, especially the process of reproduction, and the ensuing feminist descent from it, in *The Handmaid's Tale* Atwood adjusts and adapts the dynamic topos of the katabasis so as to suit the contemporary reality and modern traumas. She presents a female narrator, a super heroine, trapped within the boundaries of a claustrophobic world, where women live subjugated and segregated by the oppressive male regime. Following the generic features of the term katabasis, the paper analyses the katabatic experience of Offred in the Republic of Gilead, a topos of Hell in not such a distant future, where the past has been erased and the citizens, especially the female ones, have been denied any right to identity and individuality. As there are numerous instances of carnivalesque elements, it is possible to approach the community of Gilead from the perspective of the carnivalization of the katabasis, both in the way it was defined by Mikhail Bakhtin and in a modern rendition explained by Linda Hutcheon, i.e. both a positive and an ironizing version of the concept.

Key words: katabasis; katabatic trope; descent narrative; female identity; carnivalization

1. INTRODUCTION

Combining two ancient Greek words *bainein*, which means to go, and *kata*, which means down, the word *katabasis* refers to the hero's journey into the underworld, a descent into the realm of the dead. Katabasis represents a narrative trope, whose presence can be found across the world, from ancient mythologies to contemporary literature. Downward journeys and encounters with the dead were deployed even before the Graeco-Roman myths and epics, in the Mesopotamian cultural tradition and its epic of Gilgamesh (Scherer 2021: 13). However, it is in the period of antiquity that the descent narrative was quite prevalent: in Homer's *Odyssey*, Odysseus visits the land of the dead; in *Republic*, Plato's description of the philosopher's journey into the cave resembles the hero's descent into Hades; in Virgil's *Aeneid*, Aeneas enters the Underworld; Ovid's *Metamorphoses* offers examples of katabasis as well. Orpheus's descent into Hell represents the most conspicuous katabatic example, though. The omnipresence and endurance of the katabasis trope are unquestionable. Journeys to the underworld, which symbolise a quest for knowledge, wisdom, truth and, very often, a quest for memories, have remained popular through the history of literary writing and are equally present in the contemporary narrative. Works like Dante's famous epic poem *Divine Comedy*, more precisely its first part *Inferno*, John Milton's *Paradise Lost*, Joseph Conrad's *Heart of Darkness*, T. S. Eliot's *The Waste Land*, James Joyce's *Ulysses*, Adrienne Rich's *Diving into the Wreck*, Kazuo Ishiguro's memorious novels, Margaret Atwood's *The Penelopiad*, are only some of the famous katabasis narratives, many of which engage not only with Graeco-Roman sources of katabasis, but with each other as well (17). Numerous transformations and variations of the katabasis trope point to its never diminishing popularity and relevance. Whether adapted or refigured, the journey is considered to be part of a universal adventure (Campbell 1993), an indispensable constituent of Western civilisation, more important than the notion of Hell (Falconer 2007).

Some of the images and motifs that appear in any Western katabatic narrative, according to Falconer, are: a person lost in a wood, labyrinth or ocean, a guide from the otherworld sent to recover the person lost, a series of initiatory rites, the discovery of a talisman, a threshold crossing, a river crossing, regions of Hell/Hades subdivided into circles or compartments, a series of graded punishments increasing in severity as the traveller descends lower, distortions of time, distortions of space, a graded series of tests that the traveller must overcome culminating in an encounter with the demonic Other and/or the beloved Other (43). The aim of this paper is to point to the

possibility of reading Margaret Atwood's *The Handmaid's Tale* as a katabatic narrative, more precisely as a variation of the archetypal hero's journey into the underworld, where, instead of the land of the past, the descent is directed towards a dystopian future and where, instead of a mythical superhero, the protagonist is a modern-day heroine. Following the generic features of the term katabasis, the paper analyses the katabatic experience of Offred in the Republic of Gilead, a topos of Hell in not such a distant future, where the past has been erased and the citizens, especially the female ones, have been denied any right to identity and individuality.

2. KATABASIS, ANTIQUE AND MODERN HEROES

In the Graeco-Roman world, a katabasis narrative tells of a hero descending to the underworld, where the encounter with the dead enables him to recover memories, to find what or who he is looking for, and be metaphorically reborn. The katabatic experience is summoned by the hero's passive state, characterised by his inability to act and respond to the problems of the world. Such an idle predicament requires a tutelary figure that would guide the hero through the unknown of the underworld until he is ready to be reborn, i.e. leave the realm of the dead and take active participation in the real world. Caeners (2015) notices that in the classical epic tradition a typical journey into the afterlife is taken when the hero finds himself in a hopeless situation with no other choice but to visit the underworld in search for counsel and guidance, or for some knowledge restricted to the dead. According to this author, there are three main elements that define the katabasis trope: 1) the descent takes place at the moment of crisis in the hero's life; 2) the hero is looking for something of vital importance, be it an object or a piece of information; 3) the hero is accompanied by a guide or protector, who takes him to the destination or, as someone who possesses prophetic knowledge, stands for the destination (2). Upon the return to the upper world, the hero's position changes from his passive dependence into an active approach to the crisis so that, after some time of being apparently lost or dead, the hero is reborn. Interestingly, sometimes instead of a revelatory experience that leads to the transcendence of the historical, material world, i.e. conversion, there may be a radical shift of perspective that leads further down, i.e. inversion (Falconer 2007). Needless to say, the only person that was eligible to undergo a transformative journey and experience a revelation and a metamorphosis in antiquity was a male hero. Not surprisingly at all, there were no female heroes descending as women were considered the very embodiment of the underworld.

Gradually, the literal death has been replaced by allegories, where the underworld is actually a symbol for life on earth and Hell a predominant feeling of modern time, the setting that the protagonist longs to escape. As Falconer explains, instead of traditional crossing from historical to eternal realms, modern katabasis narratives depict heroes “peering through cracks, ripping back curtains, opening trapdoors to find infernal worlds contingent and coterminous with their own” (22), as if there was nowhere to descend. Hell is neither more abstract, nor less real. It is a state of mind. Both narratives and research now focus on inward journeys, i.e. journeys into the unconscious, where protagonists are supposed to face their demons. Such a descent is not a punishment, but rather indicates metaphorical alienation and fragmentation and, predictably, a quest for self leads not only to self-discovery but to the uncovering of human injustice, as well. Thus, the katabasis represents an archetypal locus where the revision of modern-day superheroes is facilitated and enacted (Caeners 2015) and where, instead of unity sought by classical heroes, the contemporary human realm with all its traumas allows only for fragmentation. Not surprisingly, with a different descent, a different rebirth, *anabasis*, is expected. What can be often found in contemporary women’s writing is that women use the katabatic narrative to express the uneasy relationship between female subjectivity and patriarchal culture: sometimes the underworldly, feminine position is used to critique different aspects of Western capitalism, especially its embrace of patriarchal ideologies, and sometimes it simply shows awareness of a paradoxical relation to Western capitalism (Falconer 2007). Having already tackled the subject of patriarchal power relations governing Western capitalism, its fantasy to control nature, especially the process of reproduction, and the ensuing feminist descent from it (*Surfacing*), in *The Handmaid’s Tale*, Margaret Atwood presents a female narrator, a superheroine, trapped within the boundaries of a claustrophobic world where “power and control over reproductive rights are central issue” (Deer 1994: 131) and where women live subjugated and segregated by the oppressive male regime. Atwood adjusts and adapts the dynamic topos of the katabasis so as to suit the contemporary reality and modern traumas. This alternative world to which Offred is dragged is almost tangible, within grasp, already unfolding in earnest and, bordering on reality, this world, as Atwood insists, pertains not to science fiction, but rather speculative fiction.¹ It is Offred’s voice that speaks out from the abyss,

1. For more on this discussion, initiated by U. Le Guin’s reviews of Atwood’s *Oryx and Crake* and *The Year of the Flood*, published in *The Guardian* (2009), where she argues that the two novels, as well as *The Handmaid’s Tale*, belong to science fiction, see Lešić (2022). Lešić aligns with Le Guin and proceeds to interpret the novel about Gilead as a science fiction piece, more precisely, a gothic novel.

acquainting the reader with a whole new ideology and social authority. The desire for liberation it compels, as well as Offred's almost forlorn hope of self-preservation and repossession of identity, seem to be haunted by the inscription on the entrance to Dante's underworld which encourages (or warns) the newcomers to abandon all hope and all cowardice and arm themselves with endurance and strength of spirit as they are about to encounter and experience the darkest facets of humanity. Indeed, Offred, being more than an ordinary human, moving in a world with altered laws of nature, seems to be a descendant of a hero that, as described by Frye (2000), defines a romance, which Luketa (2018) uses as a starting point in her analysis of *The Handmaid's Tale*, trying to prove that Atwood's novel, which abounds in motifs and techniques employed primarily by the gothic novel and romance, is actually their relative and derivative. Luketa highlights a lack of understanding found in the critical literature regarding the interconnection of various genre determinations, which led to rigid categorizations of the novel as science fiction, dystopia, futuristic novel, satire, to mention just a few (64-65) and suggests that, by employing conventions of the gothic novel, Atwood constructs a subversive critique of the patriarchal social order and presents a compelling version of the future (66), and thus invites to a reconsideration of one's ties under the patriarchy (76).

3. A DESCENT IN(TO) GILEAD

The Handmaid's Tale begins with the narrator whose descent has already happened. After having been abducted and taken to Gilead, Offred's initiation process takes place in the gymnasium, a liminal space between the old and new life, where she and other women, who had proved to be fertile before and outside of Gilead, are held captive and educated until they are ready to be sent to Commanders and assigned their new names. The Republic of Gilead is a totalitarian patriarchal theocracy, ruled by the Committee, and, on a regional level, by Councils. It borders Canada to the north and Mexico to the south, so it is not some generic subterranean space, but rather an underworld with concrete geographical features in the middle of America. In other words, neither in terms of distance nor in terms of time is Gilead a faraway place. After the rise of Gilead, all former citizens of the US have been assigned to a particular class and are expected or forced to fulfill their roles. A greater part of the legislation is based on a rigid interpretation of Scripture. It is only men that have access to higher education, titles and career, whereas women are supposed to submit to the authority of men, they are not allowed to read or write (except Aunts), participate in

the government, or hold any property. The only purpose of women is to bear children, and, consequently, only those women who have already proved fertile are abducted. Upon arrival in Gilead, they are supervised and instructed by Aunts, who represent tutelary figures as their role is to guide handmaids through the system of Gilead by teaching them how to behave. Although an inverted world, in the words of Aunts it is a privilege to be there, not a prison (Atwood 2016: 11). In other words, handmaids should be thankful for being chosen by a certain household as breeders instead of being sent to Colonies to clean up radioactive waste.

The reader learns throughout the novel that, in accordance with the katabatic topos, the heroine used to be quite passive, unlike her mother and best friend Moira, who fought for women's rights, protesting and warning about women's position in society. It was Moira who had been apprehensive, alert to the gradual foreboding changes that were preparing the country for an oppressive regime, whereas most people, including Offred, "lived, as usual, by ignoring" (89). At the very moment of crisis, while planning their escape, Luke, the heroine's husband and her daughter's father, was the one who was active all the time, while Offred depicts herself predominantly waiting, sitting, smoking: "white, flat, thin [...], transparent" (133), "running: away, away" (346). They did not manage to cross the border, though, and, together with her daughter, she was carried unconscious to Gilead, where she begins to tell her story as the one and only chronicle of the Republic of Gilead. By means of the experiences she narrates, Offred allows the world to see itself in a near future, to see where it is headed. Her intention is, actually, to preserve not only the remnants of her past, but also hope that she will eventually be able to revive the old life. And the only hope lies in the fact that she is telling a story, the one she apologizes for being as it is: not civilized, not happy, with so much pain (409), but also the one which presupposes there is a listener or reader, someone in the future who will understand the longing that is encoded in her words: "I tell, therefore you are" (410). Thus, telling a story or writing it represents a hopeful act. Offred's story is, like everything else, told in fragments. As if she knew that it would be impossible to tell it later, she reminds herself of who she is and whom she used to be, and, in that way, defies the system by yelling in its face *nolite te bastardes carborundorum*. Emphasizing the importance of a novelist's writing activity, which could be compared to Offred's tremendous narrative skills, and which could be conceived as "an act of hope" or "a gesture toward psychological survival", Howells paraphrases Carol Shields' words: "fiction is a response to the real, often 'untenable' world in which the writer finds herself, but it is also an act of transformation where telling stories reinterprets the world from different angles,

reclaiming secrets from the past or hidden within personal histories” (Howells 2003: 199). Moreover, it represents an act of power since the control over the ending is in the author’s hands (Atwood 2016: 63), or, at least, should be. Offred is compelled to tell her story in the same way and for the same reason a novelist is propelled to write – as an act of hope it can secure psychological survival.

Atwood’s portrayal of her entrapped heroine as alternating between her old and new identity, struggling to remember who she was while performing her new role, represents another typical characteristic of the katabasis. This kind of estrangement and split identity, which is not an unprecedented theme in Atwood’s fiction, is further highlighted by two names the heroine has – her real name remains unknown and her new name Offred, two countries – the US and Gilead, two households – the one with Luke and their daughter and the other with the Commander, Fred, his wife and two Marthas. Similarly to *Lady Oracle*, *Cat’s Eye*, *The Robber Bride*, *Alias Grace*, the heroine’s double identity in *The Handmaid’s Tale* allows the dark twin of the conscious self, which is shadowed or displaced, to come closer to figuring out what is unspeakable and to speak in a disruptive voice (Howells 2003). Sedgwick (1986) explains that the doubles, the position which arises when the self is blocked off from something to which it ought normally to have access (in this case, from its own past and the old life), have to continue their lives separately. Even though they stay connected, the relationship between them is one of the parallels. That is what usually happens in post-1945 narratives, where, as Falconer explains, “the function of the descent journey can no longer be to overcome and subjugate the dark realm”, but rather “to acquire the ability to live with the double-vision or to stand astride the two realities” (Falconer 2007: 4-5). Not forfeiting her old identity easily, Offred will carry the burden of the new one, that of a handmaid. The patronymic names the handmaids are given represent the first token of them having to renounce who they used to be and accept that now they are the possessions of their Commanders. Even more, the fact that they are moved to a new posting and given a new name after three failed attempts at bearing children implies that they have no control over who they are and, just like their names, can easily be substituted. The maternalistic names of Aunts, which imply love and care, however, do not encourage any trustful relationship between women, but rather rank them in terms of authority. Even the colours of the prescribed uniforms, allocated to different sections of society so as to denote a woman’s role in the community, reinforce social status. The overpowering red colour, which is reserved for the handmaids (red skirts, gloves and shoes), stands not only for passion and fertility, but for sacrifice and blood as well. Only the wings around the hand-

maids' faces are white, but, ironically, instead of giving freedom, they are meant to restrict the handmaids' view, i.e. their access to the surrounding world.

Besides the major heroine's descent – into Gilead, there are numerous instances of literal and metaphorical descent within Fred's household and outside it. Offred's room is upstairs, so every time she is summoned or expected, she has to descend in her fairytale, carnivalesque costume, first go along the hall and then down the stairs:

“I go out into the polished hallway, which has a runner down the centre, dusty pink. Like a path through the forest, like a carpet for royalty, it shows me the way.

The carpet bends and goes down the front staircase and I go with it, one hand on the banister [...].

There remains a mirror, on the hall wall. If I turn my head so that the white wings framing my face direct my vision towards it, I can see it as I go down the stairs, round, convex, a pier-glass, like the eye of a fish, and myself in it like a distorted shadow, a parody of something, some fairytale figure in a red cloak, descending towards a moment of carelessness that is the same as danger. A Sister, dipped in blood.” (Atwood 2016: 11-12)

Each of the repeating “Night” chapters in the novel allows a cyclical descent into a new nightmare, where Offred is struggling to preserve the most cherished moments and memories of her former life. The worst dream she has, which is actually her memory of her and her daughter trying to escape, their fall before they managed to reach the water and their separation, is described in the “Nap” chapter.

The most atypical and unexpected descent, however, represents the Commander's taking Offred out, to an unknown place of deforming mirrors, a journey she has to embark on disguised in his wife's light blue winter cloak with a hood so as to safely reach a secret brothel arranged by high officers of Gilead. Dressed in a girdle-like costume of purple sequins and feathers, glittering and theatrical, “an old theatre costume, or something from a vanished nightclub act” (356), which had been procured by the Commander himself, in “absurdly high heels” and with painted face (357-358), Offred enters what once used to be a hotel, instructed to say, if anyone asks, that she is “an evening-rental” (361). Akin to Persephone's descent into the Underworld (Trivellini 2016), this specific katabasis into Jezebel's, a place that represents another instance of men's power and the subordination of women, is orchestrated by the Commander, which temporarily turns him into her guide, the one who could possibly lead her to wisdom or knowledge.

Atwood's female historian manages to gain some advantage by refusing to accept that her role of victim is inevitable. She devises risky schemes to double-cross the Commander and his wife, starts a sexual affair with Nick, becomes associated with the underground network, all these highlighting her struggle to survive. Yet, readers are left in suspense about her fate. Offred is not a typical descent narrator, the survivor of Hell or escape artist from the underworld. Were it not for "Historical Notes", *The Handmaid's Tale* would have an open end; however, professor Pieixoto closes the story, concluding that, like Eurydice, Offred cannot be brought back to speak: "We may call Eurydice forth from the world of the dead, but we cannot make her answer; and when we turn to look at her we glimpse her only for a moment, before she slips from our grasp and flees" (478-479).

4. THE CARNIVALIZATION OF THE KATABASIS

With respect to the afore-mentioned features of the descent, it is possible to analyse the community of Gilead from the perspective of the carnivalization² of the katabasis, as it contains the most distinguishing elements of the carnival, such as rituals, oaths, abundance, even laughter. Literary criticism recognizes two types of carnivalesque, one being linked to the founder of the concept, Mikhail Bakhtin, and the other described and defined by a modern literary scholar, Linda Hutcheon. For Bakhtin, the carnival and carnivalesque represent an entirely positive phenomenon, whereas Hutcheon insists that, besides having a positive impact of potential change, if used with irony and criticism, carnivalesque has the power to unveil the cruelty and alienation of modern society. In a parodic and self-reflective manner, modern cultural forms tend to criticize the selfishness and consumerism of the modern way of life, as well as to envisage a future society based on male power, with women being re-marginalized and re-subjugated. Since modern literature abounds with pain and confusion, a demonic world, inverted but full of folly, Hutcheon (1983) believes that contemporary novelists have actually restored the negative pole of Bakhtin's ambivalence (88), almost completely eradicating the positive effects of the carnival, such as inexhaustible energy and irrepressible freedom, so as to credibly depict the modern condition's overall sterility.

In that sense, except for leading to birth and renewal, the concept of the Ceremony seems to be devoid of the typical grotesque elements as it is neither an act of love-making nor copulation, but rather represents serene, passive acceptance on the maid's

2. On carnivalization and the use of carnival logic of a world turned upside down, see M. Bakhtin (1984). On modern interpretation of carnivalization, see L. Hutcheon (1983).

part.³ On the other hand, the entire scene of descent into Jezebel's resembles a carnival: starting from the disguising costumes women are wearing, their make-up, the reason why Offred accepts to go there despite the risk involved – to “break the monotony” and subvert “the perceived respectable order of things” (Atwood 2016: 357), to the general entertaining atmosphere of a masquerade party with men mingling with doll-like women with “mouths too red, too wet, blood-dipped and glistening; or on the other hand, too clownish” (364). A similar carnivalesque description is used in the grim ‘Salvaging’ chapter:

“The three bodies hang there, even with the white sacks over their heads looking curiously stretched, like chickens strung up by the necks in a meatshop window; [...] It's hard to take your eyes off them. Beneath the hems of the dresses the feet dangle, two pairs of red shoes, one pair of blue. If it weren't for the ropes and the sacks it could be a kind of dance, a ballet, caught by flash-camera: mid-air. They look arranged.” (425)

The Republic of Gilead can boast of both original and ironized carnivalesque features. It is an inverted world, where the real world's fight for feminism has been extinguished and the male power enthroned. The citizens have to wear clothes of specific types and colour, but, contrary to the carnival's equality, these costumes are designed to match their hierarchical status. Abortions and homosexuality are suspected to have led to low birth rates and infertility, which consequently disrupted the cycle of birth and death. What could now lead to a possible birth is the Ceremony, devised according to the Scripture, and what definitely leads to an imminent death, i.e. Salvaging and the Wall displaying the bodies of executed people, is any violation of rules. Atwood's engagement with carnivalesque themes, whether those framed by Bakhtin or those modified by Hutcheon, is aimed at criticizing modern society, showing and warning that, although the current condition is far from ideal, the future that the world is heading for is even worse. Being a dystopian novel, *The Handmaid's Tale* proffers a totalitarian male regime, where power and control are the most sought-after instruments, which even those deprived of all communication and individualism, such as handmaids, long to be able to exercise: “I enjoy the power; power of a dog bone, passive but there” (Atwood 36). Striving not only for power, but for individualism and desire for the future as well, Offred is referring to the way she could move her hips as she passes by in front of the guards to attract their eye. However, the predominant power, in its absolute form, lies in the hands of the Commanders and Aunts,

3. On the grotesque, see M. Bakhtin (1984a).

who, with different forms and levels of prohibition and punishment, instill fear⁴. The fact that Gilead is not a world that has been distorted beyond recognition, but rather a logical continuation of the current state, contributes to the forewarning tone of the novel, where the aim of Offred's telling a story from the very bottom of Hades is not to amuse readers, but rather to inform them of the catastrophe that is not unrealistic. In that sense, Offred mirrors Atwood's 'role as an artist in trying to change the course of events that seem to be inevitable' (Lopičić 2007).

5. CONCLUSION

Apart from there being two clearly distinctive worlds at the very surface of the story – the one in which Offred was happy with her family and the other into which she and her daughter have descended (or, following the generic katabatic features, the upper world and the underworld), the novel exhibits many other classical katabatic features. Firstly, even in the new, dystopian underworld, it is easy to differentiate between the setting upstairs, the room assigned to Offred, where she tries to preserve her old self, and the setting downstairs to which she, in her new role, descends on request as Offred. Symbolically, there is a hall and stairs, which are a typical katabatic element, representing a liminal space that connects and/or separates the two worlds. The antithetical relations between these worlds are highlighted by the fact that only upstairs in the room Offred can consciously try to keep her new and old self separate so as to preserve at least the memory of who she used to be, while downstairs she has to succumb to her new identity devoid of any kind of freedom. Secondly, there is the aforementioned passivity of the heroine at the moment of crisis. Also, immediately upon the descent, Offred and other women are introduced to their guides, i.e. Aunts, responsible for the process of assimilation and accommodation to the new world. Furthermore, there is an alteration of the dream motif, which allows some of the most vivid realist scenes from the previous life to occur. Finally, a most conspicuous example of katabasis is Offred's descent into Jezebel's, orchestrated by the Commander, which represents the deepest level of the underworld that Offred lives in. Throughout

4. In his essay *Margaret Atwood's The Handmaid's Tale and the Dystopian Tradition* (1987), Malak identifies precisely the power as described in *The Handmaid's Tale* as one of the main characteristics of dystopian novels. Another feature would be conflicts that arise from the binary oppositions, i.e. dialectical dualities, such as emotion and reason, imagination and logic, intuition and science, love and power, kindness and cruelty, tolerance and judgment, spirituality and materialism, good and evil. Furthermore, dystopian characters tend to be two-dimensional and they live in societies associated with fear of the future, which contributes to the nightmarish atmosphere of the novel. The novel also displays elements of irony and feminism, as well as of grotesque realism, typical of Bakhtin's carnival.

the novel, there are instances of Atwood using carnivalesque, both in the way it was defined by Mikhail Bakhtin and in a modern rendition explained by Linda Hutcheon, i.e. both a positive and an ironizing version of the concept, thus interweaving life, equality and universalism with infertility, alienation and death. Therefore, it could be argued that *The Handmaid's Tale* carnivalizes the katabatic trope so as to adjust it not only to contemporary society but, more importantly, to its immanent future.

On the other hand, what differs from the ritual reading of the katabasis, which includes the initiation of death and rebirth after spending some time in the underworld and after finding the wisdom, object or person of interest, is the third phase that remains undefined in *The Handmaid's Tale*. The novel does not end with the triad having been achieved. It is only in the photo that Offred manages to recover her daughter (even that only for a moment), so her own rebirth does not seem feasible either, especially after the *Historical Notes*, written ironically by two men, both scientists, where the reader is offered an explanation on the heroine's story, its origin and structure. Offred does not emerge as a hero from the katabasis. Moreover, instead of there being a moment of identity formation or certain transformation, katabasis turns into a permanent displacement with almost no chance of coming back to the old life. The track of Offred and, more importantly, her voice, has been lost, smothered by a scientific male world. This is a rather disturbing ending given that Gilead is not some subterranean world or the world of the dead only to be visited or inhabited afterlife; it is a country within the USA boundaries, that part of it that is becoming chaotic, fragmented, deprived of freedom. Gilead represents the counterpart of Hades – a modernist and realistic dystopian response to the introduction of a futuristic world. It is no longer just a folklore matrix, but rather the interior of man's subconscious. It is a realistic dystopia, the abominable future into which humanity is descending. What has been lost is the belief in return.

REFERENCES

1. Atwood, Margaret (2016), *The Handmaid's Tale*, Vintage, London
2. Bakhtin, Mikhail (1984), *Problems of Dostoyevsky's Poetics*, University of Minnesota Press, Minneapolis
3. Bakhtin, Mikhail (1984a), *Rabelais and His World*, Indiana University Press, Bloomington
4. Caeners, Torsten (2015), "Making of the Hero: Katabasis and the Superhero in the Marvel Cinematic Universe", *The Superhero project: First Global Meeting*, University of Oxford, Mansfield College, Oxford; retrieved from <https://paperzz.com/doc/7723092/the-making-of-the-hero-katabasis-and-the-superhero-in>
5. Campbell, Joseph (1993), *The Hero with a Thousand Faces*, Fontana, London
6. Deer, Glenn (1994), *Postmodern Canadian Fiction and the Rhetoric of Authority*, McGill – Queen's University, London
7. Falconer, Rachel (2007), *Hell in Contemporary Literature: Western Descent Narratives since 1945*, Edinburgh University Press
8. Frye, Northrop (2000), *Anatomija kritike: Četiri eseja*, Golden marketing, Zagreb
9. Howells, Coral Ann (2003), *Contemporary Canadian Women's Fiction: Refiguring Identities*, Palgrave Macmillan, New York
10. Hutcheon, Linda (1983), "The Carnavalesque and Contemporary Narrative: Popular Culture and the Erotic", *Revue de l'Universite d'Ottawa/University of Ottawa Quarterly* 53(1), 83-94.
11. Luketa, Teodora (2018), "Romance/romansa u romanu "Sluškinjina priča" Margaret Atwood", *Novi izraz*, 71-72, 63-78.
12. Lešić, Andrea (2022), *Popularni žanrovi i alternativni svjetovi: Atwood, Le Guin, Byatt*, University Press, Sarajevo
13. Lopičić, Vesna (2007), *Developing Identities: Essays on Canadian Literature*, Filozofski fakultet u Nišu, Niš
14. Malak, Amin (1987), "Margaret Atwood's The Handmaid's Tale and the Dystopian Tradition", *Canadian Literature*, 112, 9-16.
15. Scherer, Madeleine (2021), *Memories of the Classical Underworld in Irish and Caribbean Literature*, De Gruyter, Berlin

16. Sedgwick, Eve Kosofsky (1986), *The Coherence of Gothic Conventions*, New York, Methuen
17. Trivellini, Samanta (2016), "Myths of Violence and Female Storytelling in Margaret Atwood's *The Handmaid's Tale* and Kate Atkinson's *Human Croquet*". *Annali di Ca' Foscari. Serie Occidentale*, 50(1), 341-359.

KATABAZIČNI TROP I SILAZAK U BUDUĆNOST U ROMANU SLUŠKINJINA PRIČA MARGARET ATVUD

Sažetak

Katabasis predstavlja narativni trop koji se odnosi na putovanje junaka u podzemni svet, silazak u carstvo mrtvih, a čije se prisustvo može naći širom sveta, od drevnih mitologija do savremene književnosti. Brojne varijacije i transformacije ovog tropa ukazuju na njegovu popularnost i uvek prisutnu relevantnost. Bilo da je prilagođen ili preoblikovan, silazak se smatra delom univerzalne avanture, neizostavnom komponentom zapadne civilizacije. Postepeno je bukvalna smrt zamenjena alegorijama, gde je podzemni svet postao zapravo simbol života na zemlji, a pakao preovlađujuće osećanje modernog vremena, okruženje iz kojeg protagonista žudi da pobjegne. Cilj ovog rada je da ukaže na mogućnost čitanja romana *Sluškinjina priča* Margaret Atvud kao katabatičkog narativa, tačnije kao varijacije arhetipskog putovanja junaka u donji svet, gde je, umesto u prošlost, silazak usmeren ka distopijskoj budućnosti i gde je, umesto mitskog superheroja, protagonista savremena heroína. Dotakavši se i ranije teme zapadnog kapitalizma, kojim upravljaju patrijarhalni odnosi moći, njegove opsednutosti kontrolom prirode, posebno kontrolom procesa reprodukcije, kao i feminističkog iskoraka iz istog, u romanu *Sluškinjina priča* Atvud prilagođava dinamički topos katabaze savremenoj realnosti i modernoj traumi. Ona predstavlja ženskog naratora, superheroínu, zarobljenu unutar granica klaustrofobičnog sveta, u kome žene žive potčinjene i segregirane od strane represivnog muškog režima. U skladu sa generičkim svojstvima pojma katabaze, rad analizira katabatičko iskustvo Ofred u Republici Gilead, svojevrsnom toposu pakla u ne tako dalekoj budućnosti, gde je prošlost izbrisana, a građani, posebno žene, uskraćeni svakog prava na sopstveni identitet i individualnost. S obzirom na brojne primere karnevalskih elemenata, poput rituala, zakletvi, izobilja, čak i smeha, zajednici Gilead moguće je pristupiti i iz perspektive karnevalizacije katabaze, kako na način koji je definisao Mihail Bahtin, tako i u modernom viđenju, koje je predstavila Linda Hačion, odnosno i u pozitivnoj i u ironizovanoj verziji koncepta. Stoga

bi se moglo tvrditi da *Služkinjina priča* karnevalizuje katabatički trop kako bi ga prilagodila ne samo savremenom društvu, već, što je još značajnije, njegovoj imanentnoj budućnosti.

Ključne reči: katabaza; katabazični trop; narativ o silasku; ženski identitet; karnevalizacija

Adrese autorica
Authors' address

Marija Nešić,
Singidunum University Belgrade
mnesic@singidunum.ac.rs

Milena Kaličanin
University of Niš
Faculty of Philosophy
milena.kalicanin@filfak.ni.ac.rs

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

GERMANISTIKA

Borislav Marušić

VIŠERJEČNI IZRAZI U NJEMAČKIM GODIŠNJIM IZVJEŠĆIMA:

DIJAKRONIJSKI PRISTUP / MULTI-WORD EXPRESSIONS IN

GERMAN ANNUAL REPORTS: A DIACHRONIC APPROACH 297

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.297

UDK 811.112.2'276.6:658

Primljeno: 18. 10. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Borislav Marušić

VIŠERJEČNI IZRAZI U NJEMAČKIM GODIŠNJIM IZVJEŠĆIMA: DIJAKRONIJSKI PRISTUP

Korporacija i burza smatraju se „srcem kapitalizma“ jer su zaslužne za nastanak izuma, novih tehnologija i cijelih industrija u proteklim dvama stoljećima te su tako svojim djelovanjem značajno potpomogle tehnološki i društveni napredak. Od druge polovice 19. stoljeća njemačke korporacije imaju ulogu stuba njemačke ekonomije i učinile su je jednom od gospodarski najrazvijenijih europskih država. Unatoč njihovoj ekonomskoj važnosti, njemački korporativni jezik, kao segment poslovnoga njemačkog jezika (njem. Wirtschaftsdeutsch), nije značajnije istraživani. Ovaj rad iz korpusne lingvistike predstavlja rezultate dijakronijskoga istraživanja višerječnih izraza (jedinica) u godišnjim izvješćima korporacija iz triju najvažnijih dioničkih DAX Prime Standard indeksa, kreiranih od strane Njemačke burze (njem. Deutsche Börse) – DAX-a, MDAX-a i S-DAX-a. Predmet jezikoslovne analize jesu godišnja izvješća 11 njemačkih korporacija za fiskalne godine 1997. i 2022. Rezultati analize pokazuju promjene u leksiku u njemačkome korporativnom jeziku u proteklih 25 godina i mogu biti poticaj za daljnja korpusna istraživanja na tome području. Rezultati istraživanja mogu imati i svoju pedagošku implikaciju jer mogu biti rabljeni za kreiranje različitih tipova leksičkih zadataka u nastavi poslovnoga njemačkog jezika koji sadržavaju najnoviji vokabular s toga područja.

Ključne riječi: jezik struke; poslovni njemački jezik; analiza korpusa; višerječni izrazi; nastava poslovnoga njemačkog jezika

1. UVOD

Burza se smatra „srcem kapitalizma“ jer djelujući kao posrednik između poduzeća koje treba nove izvore financiranja i zainteresirane investicijske publike omogućuje nastajanje korporacija, tehnologija i industrija i samim time rast i razvoj gospodarstva kao i društva u cjelini. Koncept burze omogućuje da se dobra poslovna zamisao ili vizija ostvari uz financijsku pomoć investitora, koji su spremni kupiti dio korporacije s ciljem ostvarivanja buduće dobiti. Na taj se način mijenja i razvija svijet. Bez burzi većina tehnologija i industrija ne bi ni nastale, a svijet bi bio puno zaostali i siromašniji. Dokaz tomu jest činjenica da su gotovo sve tehnologije i industrije nastale u zapadnim državama, u kojima posljednjih dvjestotinjak godina važnu ulogu u tome procesu imaju burze. To je jedan od glavnih razloga zašto su dijelovi svijeta koji povijesno nisu razvili burzovno poslovanje tehnološki nerazvijeni. Korporacija kao glavni subjekt na burzi datira iz prve polovice 19. st. Greenspan & Wooldridge¹ (2018) navode da je prvu polovicu 19. stoljeća obilježila jedna od najvećih revolucija u kapitalizmu jer je gotovo svatko mogao osnovati kompaniju, poslovnim ljudima bilo je lakše prikupiti velike količine novca od investitora, a njima je bilo pogodnije investirati u kompanije. Bakan (2005) navodi primjer željeznica u Engleskoj i Americi koje svoju ekspanziju duguju ogromnim ulaganjima kapitala ubrizganim s burzi. Prema istome autoru bilo je to prvi put u povijesti da je masa ulagača potpomogla razvoj cijele jedne industrije slijedeći vlastite financijske interese.

Iako je u Nürnbergu 1540. nastala prva njemačka burza koja je trgovinski povezivala Italiju s drugim europskim gospodarskim centrima, na kojoj se obavljala robna razmjena, ali i ona financijskih proizvoda, prva njemačka burza vrijednosnih papira utemeljena je 1558. u Hamburgu pod nazivom *Hamburška burza vrijednosnih papira* (njem. *hanseatische Wertpapierbörse*). Osnutak danas najpoznatije njemačke burze, one u Frankfurtu na Majni (njem. *Frankfurter Börse*), bio je 1585. Mnoge i danas poznate njemačke korporacije kao što su Allianz AG², BASF AG, Bayer AG, Beiersdorf AG, Commerzbank AG, Deutsche Bank AG, Henkel AG, Thyssen Krupp AG i Siemens AG osnovane su u 19. stoljeću³ i znatno su doprinijele industrijskome razvoju carske Njemačke. Te korporacije još uvijek igraju važnu ulogu u gospodarstvu Savezne Republike Njemačke, a svojim inovacijama sudjeluju i u transformaciji svijeta na globalnoj razini.

1. Sve citate i parafrazirane dijelove rečenica s engleskoga i njemačkog jezika preveo je autor.

2. AG – njem. d. d. (dioničko društvo)

3. <https://finanzkun.de/artikel/deutschland-wurde-zur-groessten-industriention/>, posjet 10. lipnja 2023.

Korporacije (njem. *Konzerne*), čijim se dionicama trguje na burzama, komuniciraju putem mrežnih stranica namijenjenih investitorima (engl. *Investor Relations IR*, njem. *Investorendialog*) s različitim dionicima objavljujući najraznovrsnije podatke o vlastitome poslovanju i djelovanju, kao i nekoliko tipova financijskih izvješća, od kojih su najvažnija kvartalno izvješće (njem. *Quartalbericht*) i godišnje izvješće (njem. *Geschäftsbericht*). Godišnje izvješće financijski je dokument koji kod pojedinih korporacija ima opseg od nekoliko stotina stranica i opisuje sve aspekte poslovanja korporacije u dotičnoj fiskalnoj godini. Dudenov rječnik *Gospodarstvo od A do Z* (2008: 272) definira godišnje izvješće kao „oznaku za objavljena godišnja financijska izvješća“.

Ovo korpusno istraživanje bazirano je na dijakronijskoj analizi leksika u jeziku godišnjih izvješća 11 njemačkih korporacija za fiskalne godine 1997. i 2022. Dobiiveni rezultati omogućili su uvid u promjene u jeziku u razdoblju od 25 godina na razini frekvencije pojedinačnih leksema i kolokacija te atributa koji su u funkciji njihovih premodifikatora i 4-rječnih i 5-rječnih N-grama.

2. TEORIJSKA OSNOVA

2.1. Poslovni njemački jezik

Poslovni njemački jezik (njem. *Wirtschaftsdeutsch*) jedan je od njemačkih jezika struke (njem. *Fachsprache*). Hoffmann (1985: 31) ga pojednostavljeno definira kao „vezu jezika struke sa stručnjakom“. Njegova specifičnost se, kao i kod ostalih poslovnih jezika, ogleda u tome da zbog svoje komunikacijske funkcije njegova uporaba nije isključivo vezana za stručnjake na određenome području, nego se s njim služi širok spektar osoba koje sudjeluju u poslovnim procesima, što „...rezultira daleko većim stupnjem međusobne povezanosti sa svakodnevnim životom nego na drugim područjima“ (Horst 1998: 49). Poslovni njemački jezik jest po Karabinošovoj (2010: 1) ekstremno heterogen pojam: „Njemu pripadaju gospodarska politika, ekonomska znanost, ali i trgovina, burza, industrija i puno drugih područja“. Buhlmann (1989: 85-86) na sljedeći način definira poslovni njemački jezik:

„Izraz poslovni njemački ili stručni jezik gospodarstva je skupni izraz za različite stručne jezike koje koriste skupine ljudi s različitim obrazovnim pozadinama, različitim aktivnostima i različitim komunikacijskim ciljevima i oblicima u profesionalnom, akademskom i/ili okruženju

povezanom s osposobljavanjem koje ima veze s gospodarstvom. Stoga moramo pretpostaviti da je ono što se naziva stručnim jezikom gospodarstva zbroj stručnih jezika koji se koriste u poslovanju ili u poslovnoj komunikaciji“.

Gore navedene definicije pokazuju da poslovni njemački jezik obuhvaća komunikaciju na čitavom nizu gospodarskih područja, a jedno od temeljnih obilježja mu je da se njime ne služe samo stručnjaci nego i ostale osobe koje sudjeluju u gospodarskim procesima. Samim tim, poslovni njemački jezik je i jedan od najčešće rabljenih njemačkih jezika struke.

Godišnje izvješće financijski je dokument koji sastavlja Uprava korporacije, a prikazuje cjelokupno poslovanje korporacije u prethodnoj fiskalnoj godini. Ono predstavlja komunikaciju Uprave s različitim dionicima koji su zainteresirani za poslovanje poduzeća, čijim se dionicama trguje na burzama: *dioničarima, dobavljačima, kreditorima, konkurencijom i ostalom (investicijskom) javnošću*. Digitalni rječnik njemačkoga jezika Berlinsko-Brandenburške akademije znanosti definira ovo izvješće kao: „godišnje izvješće jednog poduzeća“.⁴ Gospodarski leksikon Gabler⁵ navodi da se „u praksi radi o skupnom izrazu koji je uobičajen u praksi za sažetak godišnjih financijskih izvješća⁶ i izvješća o upravljanju⁷ odn. konsolidiranih financijskih izvješća⁸ i izvješća o upravljanju korporacijom,⁹ kao i ostalim dragovoljnim informacijama društva“.

2.2. Višerječni izrazi

Godišnje izvješće predstavlja zanimljiv izvor za jezikoslovna istraživanja najrazličitijih vrsta. Jedno od njih su i višerječni izrazi. Masini (2005: 145) ih definira „leksičkim jedinicama većim od riječi koje mogu imati i idiomatska i tvorbeno značenja (...) termin višerječni izraz se rabi kao predteorijska oznaka koja uključuje spektar fenomena koji se protežu od kolokacija do fiksnih izraza“. Ista autorica (2019) navodi: „Općenito uzevši, višerječne izraze možemo operativno definirati kao lingvističke objekte sastavljene od dvije ili više riječi koji se ponašaju kao ‘cjelina’

4. <https://www.dwds.de/wb/Geschäftsbericht>, posjet 11. lipnja 2023.

5. <https://wirtschaftslexikon.gabler.de/definition/geschaeftsbericht-33697>, posjet 11. lipnja 2023.

6. Njem. *Jahresabschluss*

7. Njem. *Lagebericht*

8. Njem. *Konzernabschluss*

9. Njem. *Konzernlagebericht*

ili 'komad' tako što pokazuju neke formalne ili funkcionalne idiosinkrazijske osobine u odnosu na slobodne kombinacije riječi (tj. normalne izraze).“ Baldwin & Kim (2010: 269) navode da su „višerječni izrazi sastavni dio jezika: mnogobrojni i jako raznoliki po svojoj prirodi. Oni su definirani idiomatski na leksičkoj, sintaktičkoj, semantičkoj, pragmatičkoj i statističkoj razini, i pojavljuju se u čitavom nizu razno-likih konstrukcija u jezicima diljem svijeta“. Uxo (2020) daje sljedeću definiciju: „Višerječni izrazi su kombinacije riječi koje pokazuju neku vrstu leksičke, morfosintaktičke, semantičke, pragmatičke ili statističke idiosinkrazije“, a Sprenger (2003: 4) ih definira kao „fiksne izraze koji se odnose na specifične kombinacije dvije ili više riječi koje se obično koriste za izražavanje specifičnoga koncepta“. Za višerječne izraze je vrlo specifična njihova brojnost i heterogenost. U ovome istraživanju njemačkoga jezika u godišnjim izvješćima fokus je bio na kolokacijama, imenskim frazama s atributivno uporabljanim pridjevima i N-gramima, jer rezultati takovog istraživanja daju izvrstan izvor leksika koji se može koristiti u nastavi poslovnog njemačkog jezika.

Istraživanje višerječnih izraza (engl. *multiword expressions* – *MWEs*) se ubrzalo razvojem relativno novije lingvističke discipline – korpusne lingvistike. Višerječni izrazi se u novije vrijeme intenzivno istražuju njezinim alatima, koji omogućuju lingvističku analizu korpusa koji se mogu sastojati i od nekoliko milijuna riječi. Ekstrakcija višerječnih izraza se događa automatski uspoređujući zadani korpus s nekim unaprijed učitanim referentnim korpusom i prema unaprijed isprogramiranom modelu analize jezika. Stoga je ekstrakcija višerječnih izraza sastavni dio većine alata za analizu korpusa: „U računalnoj se lingvistici najčešće susreće naziv višerječni izrazi (engl. *multiword expressions*, skraćeno *MWEs*) (vidi npr. Mitkov 2017).² Taj naziv odražava činjenicu da se računalna lingvistika usredotočuje na ekstrakciju, identifikaciju i označivanje navedenih jedinica, ne obazirući se na to kako ih govornici razumiju“ (Parizoska, Stanojević 2018: 613).

2.3. Korpusna istraživanja i njihova primjena u nastavi

Razvoj tehnologije omogućio je promjene u pristupu učenju stranih jezika koje se ogledaju u uporabi korpusa. Goźdz-Roszkowski (2021: 1515) navodi da je korpusna lingvistika „revolucionirala način na koji se danas jezik razumije i istražuje dovodeći do umnožavanja empirijskih istraživanja doslovce svakoga aspekta jezika“. Začetke opisa rada s korpusima dao je John Sinclair svojim člancima iz 1987, 1991. i 2004. Nakon njih uslijedilo je značajnije proučavanje jezika alatima za njihovu analizu,

koji su intenzivno nastajali i bili poboljšavani. Campoy-Cubillo i sur. (2010: 3) ističu da su svi pristupi u korpusnoj lingvistici „temeljeni na empirijskim dokazima, koji tako vode do razrade kvalitativno boljeg unosa za učenike, a nastavnicima i istraživačima omogućuju širi i rafiniraniji uvid u jezik koji je u uporabi, tj. uvid u razumijevanje kako se jezik ponaša u specifičnim kontekstima“. Korpusne po Römer (2008: 124) možemo u nastavi rabiti „na više načina, neizravno za informiranje o nastavnim materijalima i referentnim radovima ili izravno kao alate za učenje jezika i repozitorije za osmišljavanje nastavnih aktivnosti koje sadrže puno podataka“.

Na internetu postoji velik broj sadržajno različitih njemačkih korpusa i nekoliko alata za njihovu analizu. Alat za analizu korpusa koji je korišten u ovome istraživanju, Sketch Engine, raspolaže s 24 gotova njemačka korpusa iz nekoliko područja, koji sadrže od 667.310 riječi, koliko ima GerManC korpus (Njemački novinski korpus u razdoblju 1650–1800), do najkompleksnijeg korpusa German Web 2020 (deTenTen 20), koji sadrži 17.512.733.172 riječi i služio je kao referentni korpus u ovome istraživanju. Mrežna stranica CLARIN-D¹⁰. nudi pregled različitih prikupljenih korpusa na njemačkome jeziku s područja humanističkih i društvenih znanosti: GermaNet – korpus njemačkoga jezika Sveučilišta u Tübingenu, DeReKo – njemački referentni korpus pisanoga jezika, koji postoji od 1964. godine, a održava ga i dopunjuje Institut za njemački jezik (njem. *Institut für Deutsche Sprache – IDS*) iz Mannheima, DTA – Njemački arhiv tekstova (njem. *Das Deutsche Textarchiv*) s tekstualnom građom iz raznih disciplina u razdoblju 1500–1900. Berlinsko-Brandenburške akademije znanosti, DWDS – Digitalni rječnik njemačkoga jezika 20. stoljeća (njem. *Das Digitale Wörterbuch der Deutschen Sprache des 20. Jahrhunderts*) Berlinsko-Brandenburške akademije znanosti i Njemački vokabular (njem. *Der Deutsche Wortschatz*) – baza podataka od 35 milijuna rečenica i više od 500 milijuna riječi Sveučilišta u Leipzigu. Od značajnijih korpusa možemo još spomenuti NEGRA¹¹. korpus – zbirku novinskih članaka preuzetih iz Frankfurter Rundschau i Reuters¹². korpus Volume 2 – višejezični korpus sastavljen od Reutersovih članaka na 13 jezika. Od alata za analizu korpusa na njemačkome jeziku možemo spomenuti WebLicht¹³. – alat za analizu korpusa Sveučilišta u Tübingenu i COSMAS II¹⁴. – alat za analizu DeReKo korpusa.

10. <https://www.clarin-d.net/de/>, posjet 11. lipnja 2023.

11. https://www.lt-world.org/kb/resources-and-tools/language-data/ltw_x3alanguage_x5fdata_.2010-09-23.5303689618, posjet 11. lipnja 2023.

12. <https://trec.nist.gov/data/reuters/reuters.html>, posjet 12. lipnja 2023.

13. https://weblicht.sfs.uni-tuebingen.de/weblichtwiki/index.php/Main_Page, posjet 12. lipnja 2023.

14. <http://www2.ids-mannheim.de/cosmas2/>, posjet 12. lipnja 2023.

Problem gore navedenih korpusa jest taj što mahom nisu pogodni za analizu jezika struke, jer tako nisu ni sastavljeni. Zanettin (2001: 3) naglašava da je čak i Britanski nacionalni korpus, koji se sastoji od 100 milijuna riječi „loše opremljen za zadovoljavanje potreba prevoditelja koji rade sa specijaliziranim tekstovima i suočeni su sa specifičnom terminologijom“. Zato je važno sastavljati vlastite korpusne u pojedinim jezicima struke da bi temeljem empirijskoga istraživanja nastavnici struke mogli doći do autentičnoga materijala za izradu raznih tipova zadataka i primjenu u nastavi. Što se tiče poslovnih jezika, prednjače istraživanja u poslovnome engleskom jeziku, a za istraživanja u poslovnome njemačkom jeziku ima još dosta prostora.

Specijalizirani korpusi mogu nam uvelike pomoći, kako u pripremanju silabusa nastavnog predmeta tako i u samome izvođenju nastave, budući da je „(...) pronalaženje osnovnih elemenata s kojima se treba pozabaviti glavni je problem podučavanja“ (Gavioli 2006: 23). I Römer (2010: 26) naglašava da „manje zbirke specijaliziranih tekstova ili jezik stvoren od specifične skupine ljudi može također imati direktni ili indirektni utjecaj na praksu učenja jezika“. Rezultati korpusnih istraživanja značajno mogu doprinijeti kakvoći nastave stranih jezika na fakultetima. Krajka (2007: 52) ističe da se to posebice važno u kontekstu jezika struke jer „(...) zbog stalne promjene prirode jezika i sve specijaliziranih očekivanja od jezika od strane studenata, može se pojaviti nužnost kreiranja prilagođenih setova korpusa temeljenih ili na online materijalima (Web kao korpus), tekstova koje su odabrali nastavnici ili onih koje su napravili učenici. Ovakav pristup omogućuje postizanje znatnije relevantnosti materijala posebice u kontekstima jezika struke, pošto gotovi korpusi dostupni za pretraživanje ne sadržavaju u značajnijoj mjeri područja jezika struke“. Isti autor (2007: 47) naglašava i da za razliku od pristupa Web kao korpusu, koji naglašava veličinu nauštrb relevantnosti, korpusi napravljeni od pažljivo probranih tekstova uključuju veću kontrolu sadržaja od strane nastavnika.

3. METODOLOGIJA

3.1. Cilj istraživanja i hipoteze

Cilj istraživanja bio je napraviti dijakronijsku analizu leksika na jednome području poslovnoga njemačkog jezika: u tekstovima godišnjih izvješća njemačkih korporacija iz DAX Prime Standard indeksa.¹⁵ Uspoređena su dva korpusa koji sadrže tekstove iz godišnjih izvješća istih korporacija za fiskalne godine 1997. i 2022. kako bi se

15. <https://www.deutsche-boerse-cash-market.com/dbcm-de/primary-market/marktstruktur/segmente/prime-standard>, posjet 14. lipnja 2023.

došlo do podataka o promjenama u leksiku na tome području poslovnoga njemačkog jezika. Uvidom u učestalost pojavljivanja najfrekventnijih leksema, kolokacija i njihovih premodifikatora, 3-rječnih i 4-rječnih N-grama na milijun tokena, trebalo je utvrditi možebitne dijakronijske promjene u leksiku na navedenom području.

Dodatni cilj ovoga članka bio je pružanje konkretne pomoći kolegama i kolegicama koji podučavaju poslovni njemački jezik na fakultetima i veleučilištima u smislu upoznavanja s tehničkim mogućnostima analize postojećih korpusa i izrade vlastitih korpusa. Najbolji nastavni materijali nastaju na osnovi empirijskih istraživanja o tome kako jezik zaista funkcionira, što će mnogima dati ideju istražiti, bilo sinkrono ili dijakronijski, područja poslovnoga njemačkog jezika koja oni podučavaju i za koja nemaju dovoljno nastavnoga materijala. Također, željeli smo skrenuti pozornost na činjenicu da je poslovni jezik jezik struke koji se brzo mijenja. Promjena leksika u poslovnome njemačkom jeziku događa se kao posljedica dinamičnih promjena u globalnome poslovnom svijetu. Tu činjenicu nastavnici trebaju uvijek imati na umu, kao i potrebu studenata da budu izloženi najnovijemu leksiku s određenoga područja.

Iako je promatrano vrijeme od 25 godina s jezikoslovnoga aspekta relativno kratko razdoblje, promjene u svjetskome gospodarstvu (nagli razvoj financijskoga sektora, koji dominira cijelim gospodarstvom, ubrzana globalizacija, koja se očituje u tome da korporacije dosežu svaki kutak kugle zemaljske, rast svjetske trgovine, tehnološke inovacije, ekološka svijest, koja značajno utječe na promjenu proizvodnje u mnogim industrijama itd.) toliko su rapidne da zacijelo utječu na promjenu fokusa, načina i dinamike poslovanja u korporacijama koje su globalnoga karaktera. Sukladno tome očekuju se promjene i u jeziku: dijakronijske promjene u poretku najfrekventnijih riječi, kolokacija i njihovih najčešćih premodifikatora, N-grama, te promjene frekvencije njihova pojavljivanja na milijun tokena. Očekivane promjene same po sebi dovode i do nastanka novih termina, koji se počinju koristiti. Očekuje se da gore opisani elementi potvrde sveobuhvatne promjene na ovome području poslovnoga njemačkog jezika.

3.2. Korpus i alat za analizu korpusa

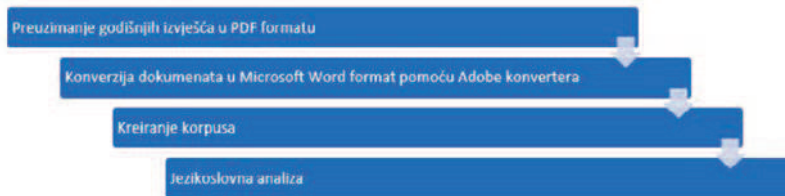
Analizirani korpus sastoji se od poslovnih izvješća sljedećih kompanija koje pripadaju skupini DAX Prime Standard indeksa: Adidas AG – (DAX Konsum¹⁶), Allianz SE (DAX Versicherungen), BASF SE (DAX Chemie), BMW Group (DAX All Automobile), Deutsche Bank AG (DAX Banken), Deutsche Beteiligungs AG (DAX Finanz-

16. Klasifikacija korporacija prema gospodarskim sektorima: <https://www.boerse.de/indizes/DAXsector/kursliste>, posjet 16. lipnja 2023.

dienstleistler), Deutsche Post AG (DHL Group) (DAX Transport & Logistik), Hannover Rück SE (DAX Versicherungen), Henkel AG & Co. KGaA (DAX Konsum), Siemens AG (DAX Technologie) i Volkswagen AG (DAX All Automobile). Za potrebe jezikoslovnoga istraživanja kreirana su dva korpusa s godišnjim izvješćima gore navedenih korporacija za poslovne godine 1997. i 2022. Na taj način bilo je moguće izvršiti dijakronijsku analizu leksika na ovome području poslovnoga njemačkog jezika u vremenskome razmaku od 25 godina. Pošto su u dva i pol desetljeća poslovna izvješća najvećih njemačkih korporacija značajno narasla po svome obujmu, nije bilo moguće napraviti analizu po broju pojavnica u pojedinome korpusu, nego su sve provedene usporedbe i analize izvršene temeljem broja pojavnica na milijun tokena. Na taj način omogućena je direktna usporedba i analiza rezultata.

Sami korpusi imaju sljedeće karakteristike: specijalizirani su (služe za analizu prikupljenog materijala na jednome segmentu poslovnoga njemačkog jezika), pojedinačno prikupljeni (engl. *custom-made/do-it-yourself/ad hoc* – sadrže tekstove koje je prikupio istraživač), monolingualni (sadrže tekstove samo na njemačkome jeziku), dijakronijski (dva korpusa odražavaju vremenski razmak od 25 godina), dobro balansirani i stoga reprezentativni (sadrže isti tip analiziranih tekstova) te, naposljetku, dovoljno veliki (sadrže stotine tisuća riječi).

Proces pripreme i obrade korpusa izgledao je ovako:

Prikaz 1. Faze obrade korpusa

Na početku rada preuzeta su godišnja izvješća gore navedenih korporacija iz njemačkih DAX Prime Standard indeksa u PDF formatu, odvojeno za fiskalne godine 1997. i 2022. Nakon toga je, za potrebe unošenja podataka u alat za analizu korpusa Sketch Engine, izvršena konverzija iz PDF-a u MS Word pomoću Adobe konvertera, što je omogućilo kreiranje dva odvojena korpusa na Sketch Engineu. Posljednji korak obrade korpusa predstavljala je sama lingvistička analiza najčešćih leksema, kolokacija i N-grama u dvama korpusima i njihova međusobna usporedba.

Term	Frequency ¹		Frequency per million ¹		Document frequency ¹		Relative DOCF ¹	
	Focus	Reference	Focus	Reference	Focus	Reference	Focus	Reference
Geschäftsjahr 2022	969	119	721.74	< 0.01	11	108	100.00%	< 0.01%
Dezember 2022	847	1.438	618.11	0.07	11	1.237	100.00%	< 0.01%
bezugender Zeitwert	948	4.063	690.36	0.19	11	1.030	100.00%	< 0.01%
Jahr 2022	1.093	10.801	790.33	0.51	11	9.853	100.00%	0.02%
Bmw Group	958	19.588	699.11	0.93	2	7.897	18.18%	0.02%
finanzieller Vermögenswert	554	3.180	404.29	0.15	11	1.057	100.00%	< 0.01%
Allianz Konzern	465	85	339.34	< 0.01	1	77	9.09%	< 0.01%
Hannover Rück	476	3.573	347.37	0.17	1	1.447	9.09%	< 0.01%
Volkswagen Konzern	405	6.587	295.55	0.31	2	3.587	18.18%	< 0.01%

Prikaz 2. Alat za analizu korpusa Sketch Engine

Sketch Engine¹⁷ je alat za analizu korpusa razvijen u Češkoj od strane Lexical Computing CZ s.r.o.-a. Sadrži 700 korpusa spremnih za analizu na više od 100 jezika. Koriste ga jezikoslovci, leksikografi, prevoditelji, nastavnici, studenti, povjesničari jezika. Mnogi postojeći korpusi mogu se analizirati nakon početne registracije. Za analizu korpusa napravljenih od strane korisnika (engl. *custom-made corpora*), koji sadrže više od milijun riječi, potrebno je plaćanje koje se odvija sukladno broju (milijuni) riječi od kojih je sastavljen. Sketch Engine možemo rabiti za analizu pojavnosti pojedinačnih riječi, kolokacija, konkordancija i drugih višerječnih izraza kao što su N-grami koji se sastoje 3-6 riječi.

Sljedeća tablica pokazuje tehničku specifikaciju podataka dvaju korpusa:

Tablica 1. Tehnički podatci korpusa

Brojke	Korpus 1997.	Korpus 2022.	Referentni korpus – German Web 2020 (deTenTen20)
Broj tokena	307 083	1 370 306	20 999 598 683
Broj riječi	225 236	1 125 327	17 512 733 172
Broj rečenica	11 092	45 743	1 145 230 688
Broj riječi po rečenici	27,68	24,60	15,29
Broj dokumenata	11	11	47 255 278
Broj riječi po dokumentu	20 476	102 302	370,60

17. Vidi <https://www.sketchengine.eu/>, posjet 20. lipnja 2023.

Kao referentni korpus automatski je odabran German Web¹⁸. (deTenTen20), koji pripada obitelji TenTen korpusa koje Sketch Engine nudi za preko 40 jezika. Oba analizirana korpusa sadrže jednak broj godišnjih izvješća istih korporacija za fiskalne godine 1997. i 2022. Pošto je broj riječi u korpusu iz 2022. višestruko veći od onoga u korpusu iz 1997. jezikoslovna je analiza u svim kategorijama napravljena prema podacima pojavnosti na 1.000.000 tokena. Na taj način omogućena je točna statistička usporedba dvaju analiziranih korpusa. U direktnoj usporedbi prosječne duljine rečenice korpus iz 1997. ima 12,52 % veći broj riječi po rečenici od onoga iz 2022. Iako se, dijakronijski gledano, broj rečenica u godišnjim izvješćima više nego četverostruko povećao u razdoblju od 25 godina, sama rečenica postala je kraća. Daljnja usporedba podataka o broju riječi po rečenici s onima iz referentnoga korpusa pokazuje da korpus iz 2022. sadrži rečenice koje su 60.89 % dulje od onih u referentnom korpusu, a korpus iz 1997. sadrži rečenice koje su čak 81.03 % dulje od onih u referentnom korpusu. To je dokaz tomu da je rečenica u ovome području njemačkoga poslovnog jezika kompleksnija po svojoj strukturi od prosječne rečenice u referentnom korpusu German Web 2020 (deTenTen20). Broj riječi po dokumentu u analiziranim korpusima nekoliko je desetaka odnosno stotina puta veći od onoga u referentnome korpusu. Dok se prosječni članak na internetu sastoji od 370,60 riječi, prosječno godišnje izvješće iz korpusa iz 1997. ima 20.476 riječi, a ono iz korpusa iz 2022. sastoji se od 102.302 riječi.

4. ANALIZA KORPUSA I REZULTATI

Dijakronijska analiza korpusa je provedena u sljedećim leksičkim kategorijama: 1) najčešći leksemi; 2) najčešće kolokacije; 3) premodifikatori najčešćih leksema i kolokacija; 4) najčešći 3-rječni i 4-rječni N-grami. Da bismo dobili objektivni pregled leksika na analiziranome području iz analize su isključeni elementi koji se učestalo ponavljaju, a terminološki nemaju nikakvu ulogu u jeziku: prijedlozi, brojevi (cijeli i redni), godine, sve vrste zamjenica, osobna imena i nazivi tvrtki. Navedena analiza izvršena je s ciljem utvrđivanja promjena u leksiku poslovnih izvješća njemačkih korporacija iz DAX Prime Standard indeksa u razdoblju od 25 godina.

18. <https://www.sketchengine.eu/detenten-german-corpus/>, posjet 20. lipnja 2023.

Tablica 2. Najčešći leksemi u korpusu iz 1997.

	Lema	Frekvencija	Frekvencija na milijun	Frekvencija na milijun u referentnom korpusu German Web 2020
1.	werden	2 523	8 216,02	9 573,55
2.	sein	2 212	7 203,26	16 811,84
3.	haben	1 132	3 686,30	7 748,63
4.	neu	749	2 439,08	1 530,64
5.	Jahr	657	2 139,49	1 822,51
6.	Prozent	593	1 931,08	282,14
7.	können	512	1 667,30	4 904,94
8.	deutsch	443	1 442,61	602,99
9.	Unternehmen	439	1 429,58	395,52
10.	Markt	305	993,22	130,26
11.	Ergebnis	296	963,91	205,14
12.	Entwicklung	262	853,19	214,31
13.	gut	282	918,32	2,024,36
14.	Gesellschaft	275	895,52	152,38
15.	weit	270	879,24	841,17
16.	Kunde	250	814,11	231,00
17.	Vorstand	249	810,86	47,73
18.	Bereich	243	791,32	331,09
19.	Vorjahr	241	784,80	28,64
20.	Deutschland	240	781,55	449,41

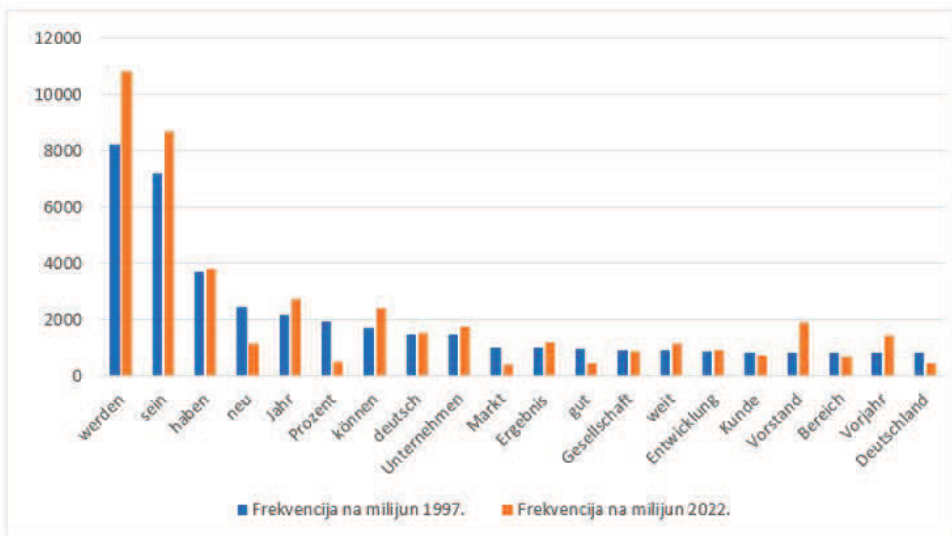
Tablica 3. Najčešći leksemi u korpusu iz 2022.

	Lema	Frekvencija	Frekvencija na milijun	Frekvencija na milijun u referentnom korpusu German Web 2020
1.	werden ¹⁹	14 822	10 816,56	9 573,55
2.	sein	11 857	8 652,81	16 811,84
3.	haben	5 155	3 761,93	7 748,63
4.	Jahr	3 686	2 689,91	1 822,51
5.	können	3 279	2 392,90	4 904,94
6.	Risiko	2 853	2 082,02	75,59
7.	Konzern	2 797	2 041,15	27,16
8.	Aufsichtsrat	2 591	1 890,82	< 0,01
9.	Vorstand	2 562	1 869,66	47,73
10.	Unternehmen	2 374	1 733,19	395,52
11.	Geschäftsjahr	2 374	1 733,19	9,92
12.	wesentlich	2 196	1 602,56	114,64
13.	deutsch	2 051	1 496,75	602,99
14.	Höhe	1 976	1 442,01	13309
15.	Vermögenswert	1 921	1 401,88	4,07
16.	Vorjahr	1 895	1 382,90	28,64
17.	hoch	1 714	1 250,82	641,52
18.	sonstig	1 626	1 186,60	44,83
19.	Ergebnis	1619	1 181,49	205,14
20.	neu	1 539	1 123,11	1 530,64

¹⁹ Leksemi markirani žutom bojom nalaze se među 20 najfrekventnijih pojavnica u oboma korpusima.

Dijakronijska analiza najčešćih leksema pokazala je da se samo 11 leksema (55 %) nalazi među 20 najčešćih pojava u oboma korpusima, što ukazuje na značajnu promjenu najfrekventnijih leksema. Najčešći leksemi koji se pojavljuju u oboma korpusima imaju sljedeći 2022/1997 omjer na milijun tokena: *werden* (+ 31,65 %), *sein* (+ 20,12 %), *haben* (+ 2,05 %), *Jahr* (+ 25,73 %), *können* (+ 43,52 %), *Vorstand* (+ 130,58 %), *Unternehmen* (+ 21,24 %), *deutsch* (+ 3,75 %), *Vorjahr* (+ 76,21 %), *Ergebnis* (+ 22,57 %), *neu* (- 53,96 %). Deset leksema dijakronijski su postali učestaliji na milijun tokena, a samo jedan rjeđi – *neu*. Direktna usporedba frekvencije na milijun tokena s onom u referentnome korpusu pokazuje da je frekvencija najčešćih leksema u korpusu i do nekoliko desetaka puta veća od one u referentnome korpusu, posebice onih koje semantički potpuno pripadaju njemačkome poslovnom jeziku: *Unternehmen* (> 3 puta – 1997 i > 4 puta – 2022 veća), *Markt* (> 7 puta veća), *Vorstand* (> 16 puta – 1997 i > 39 puta – 2022 veća), *Konzern* (> 75 puta veća), *Geschäftsjahr* (> 174 puta veća), *Vermögenswert* (> 344 puta veća), *Aufsichtsrat* (> 189 082 puta veća). Analiza najčešćih leksema u korpusu iz 1997. pokazuje sljedeću podjelu najčešćih leksema prema vrsti riječi: imenice (12), glagoli (4), pridjevi (4). Istovjetna analiza korpusa iz 2022. dala je sljedeći rezultat: imenice (11), pridjevi (5), glagoli (4). Broj imenica među najčešćim pojavnicama u oboma korpusima signalizira visok stupanj nominaliziranosti u predmetnome jeziku struke.

Grafikon 1. Frekvencija najčešćih leksema na milijun tokena

U jezikoslovnu analizu uključeni su i pridjevi kao atributi najčešćim imenicama u oboma korpusima.

Tablica 4. Najčešći atributi imenicama u korpusima iz 1997. i 2022.

	Korpus 1997.		Korpus 2022.	
	Atributi	Imenica	Atributi	Imenica
1.	vergangen / letzt / nächst	Jahr ²⁰	vergangen / laufend / letzt	Jahr
2.	versicherungstechnisch / betrieblich / außerordentlich	Ergebnis	operativ / sonstig / betrieblich	Ergebnis
3.	verbunden / assoziiert / einbezogen	Unternehmen	assoziiert / strukturiert / tätig	Unternehmen
4.	---	Vorstand	gesamt / aktiv / entsprechend	Vorstand
5.	positiv	Vorjahr	stark / schwach / geprägt	Vorjahr
6.	positiv / erfreulich / wirtschaftlich	Entwicklung	gesamt / tätig / deutsch / ganz	Konzern
7.	konsolidiert / ausländisch / einbezogen / inländisch	Gesellschaft	abgelaufen / jeweilig / laufend	Geschäftsjahr
8.	neu / privat / operierend	Kunde	voll / gleich / angemessen	Höhe
9.	---	Prozent	finanziell / immateriell / langfristig	Vermögenswert
10.	gegründet / eingerichtet / neu	Bereich	operationell / wesentlich / nichtfinanziell	Risiko
11.	deutsch / neu / wachsend / europäisch	Markt	inländisch / verschieden / gesamt	Aufsichtsrat
12.	---	Deutschland		

Dijakronijske promjene u leksiku njemačkih poslovnih izvješća razvidne su i ako usporedimo tri najfrekventnija pridjevka atributa koji stoje ispred najfrekventnijih imenica u oboma korpusima: imenice *Vorjahr* i *Vorstand* imaju sva tri različita atributa u dvama analiziranim korpusima. Zanimljivo je to da prije pojavnice *Vorstand* u korpusu iz 1997. nema zabilježenih pridjevskih atributa. Drugoj skupini pripadaju one imenice koje imaju jedan isti najčešći atribut – *assoziiertes Unternehmen* i *betriebliches Ergebnis*. U trećoj je skupini imenica *Jahr*, koja ima dva ista atributa – *letzt* i *vergangen*. Analiza nije zabilježila primjer u kojemu bi sva tri najčešća atributa

²⁰ Imenice označene žutom bojom nalaze se među 20 najfrekventnijih pojava u oboma korpusima.

u oboma korpusima bila ista. Potrebno je istaknuti i sintagme kao što su *der finanzielle / immaterielle Vermögenswert, das abgelaufene Geschäftsjahr, das assoziierte Unternehmen* i *das operative Ergebnis* koje su višestruko učestalije od onih koje ih po frekvenciji slijede.

Sljedeći korak jezikoslovne analize bio je ekstrahirati najčešće višerječne kolokacije u oboma korpusima i usporediti frekvencije njihove pojavnosti na milijun tokena, kao i frekvencije njihove pojavnosti s onima istih kolokacija u referentnome korpusu. Analizirane kolokacije jesu imenske fraze koje uz glavu fraze – imenicu imaju atributivno uporabljeni pridjev ili drugu(e) imenicu(e) – *assoziiertes Unternehmen, Bericht des Aufsichtsrats, Finanz- und Ertragslage*.

Tablica 5. *Najčešće kolokacije u korpusu iz 1997.*

	Kolokacija	Frekvencija	Frekvencija na milijun	Frekvencija na milijun u referentnom korpusu German Web 2020
1.	verbundenes Unternehmen	49	159,57	0,68
2.	assoziiertes Unternehmen ²¹ / Gewinn- und Verlusrechnung	32	104,21	0,08 / 0,59
3.	Vorsitzende des Vorstands	31	100,95	0,32
4.	Insurance Company / vergangenes Jahr	28	91,18	0,04 / 45,80
5.	latente Steuer ²²	27	87,92	0,35
6.	letztes Jahr	26	84,67	69,39
7.	International Accounting	23	74,90	0,15
8.	laufendes Jahr / neues Produkt	21	68,39	3,29 / 5,78
9.	festverzinsliches Wertpapier	19	61,87	0,31
10.	deutsche Treuhandgesellschaft / Home Care / neue Aktie	18	58,62	< 0,01 / 0,05 / 0,52
11.	Bericht des Aufsichtsrats / Finanz- und Ertragslage / Vorsitzende des Aufsichtsrats / Financial Services / immaterieller Vermögensgegenstand	17	55,36	0,03 / 0,15 / 0,23 / 0,56 / 0,20
12.	betriebliche Aufwendung / positive Entwicklung	16	52,10	0,12 / 2,83

²¹ Ukoliko više kolokacija ima istu učestalost pojavljivanja, sve su navedene pod istim rednim brojem.

²² Kolokacije označene žutom bojom nalaze se među 15 najfrekventnijih pojavnica u oboma korpusima.

13.	Aktie im Nennbetrag / Schaden- und Unfallversicherung / gezeichnetes Kapital / genehmigtes Kapital / erste Linie	15	48,85	< 0,01 / 0,07 / 0,11 / 0,17 / 27,35
14.	Group Automobile / Treuhand-gesellschaft Aktiengesellschaft / betriebliches Ergebnis / hohes Niveau	14	45,59	0,00 / 0,00 / 0,05 / 10,04
15.	Anteil an verbundenen Unternehmen / Mitglied des Aufsichtsrats / entsprechendes Bild / mittlerer Osten / Tschechische Republik	13	42,33	0,03 / 0,06 / 0,26 / 0,36 / 1,82

Tablica 6. Najčešće kolokacije u korpusu iz 2022.

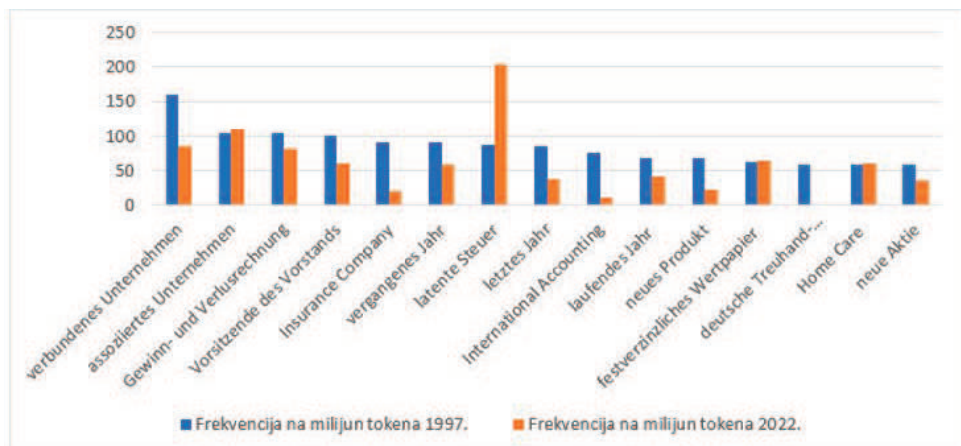
	Kolokacija	Frekvencija	Frekvencija na milijun	Frekvencija na milijun u referentnom korpusu German Web 2020
1.	beizulegender Zeitwert	946	690,36	0,19
2.	finanzieller Vermögenswert	554	404,29	0,15
3.	Mitglied des Vorstands	508	370,72	0,78
4.	variable Vergütung	345	251,77	0,21
5.	latente Steuer	280	204,33	0,35
6.	immaterieller Vermögenswert / gesetzlicher Vertreter	270	197,04	0,28 / 1,23
7.	Mitglied des Aufsichtsrats	245	178,79	0,26
8.	Corporate Governance	196	143,03	0,94
9.	eigene Aktie	193	140,84	0,51
10.	weitere Informationen	178	129,90	37,23
11.	folgende Tabelle	176	128,44	1,66
12.	Geschäfts- oder Firmenwert	174	126,98	0,07
13.	derivatives Finanzinstrument	165	120,41	0,10
14.	operatives Ergebnis	164	119,68	1,06
15.	internes Kontrollsystem	161	117,49	0,25

Međusobna usporedba dobivenih rezultata ukazuje na značajnu promjenu najfrekventnijih višerječnih kolokacija u razdoblju od 25 godina: samo se dvije iste kolokacije nalaze u oboma korpusima – *latente Steuer* i *Mitglied des Vorstands*. Usporedimo li njihovu frekvenciju na milijun tokena dobivamo sljedeći 2022/1997 odnos: *latente Steuer* (+ 132,40 %) i *Mitglied des Vorstands* (+ 322,37 %), što ukazuje na to da su ovi termini postali višestruko učestaliji u promatranome vremenskom

razdoblju. Direktna usporedba prosjeka frekvencije najčešćih 15 kolokacija na milijun tokena u oboma korpusima dala je rezultat od 75,76 pojava u korpusu iz 1997. i 221,60 pojava u korpusu iz 2022. Rezultat indicira da je u njemačkome jeziku poslovnih izvješća tijekom 25 godina došlo do značajne terminologizacije te su gore navedeni najučestaliji termini prosječno 192,50 % češći. Usporedba frekvencije pojavnosti kolokacija u njemačkome korporativnom jeziku s onima u referentnome korpusu još više pokazuje da se radi o stručnome jeziku, nego što je to bilo na primjeru pojedinačnih leksema. Učestalost pojavljivanja analiziranih kolokacija ide do nekoliko tisuća puta više u odnosu na onu iz referentnoga korpusa. Zanimljivo je to da kolokacije *Group Automobile* i *Treuhand-gesellschaft Aktiengesellschaft* uopće nisu zabilježene među 17.512.733.172 riječi referentnoga korpusa, tako da razlika u njihovoj učestalosti u odnosu na onu iz referentnoga korpusa teži k beskonačnosti. Kolokacija *bestehendes Geschäft* sadržana je u referentnome korpusu 227 puta, *deutsche Treuhand-gesellschaft* 38 puta, *Aktie im Nennbetrag* svega 26 puta.

Nužno je istaknuti da rezultati sadrže pojedine frekventne kolokacije npr. *Insurance Company*, *International Accounting*, *Home Care*, *Financial Services* i *Corporate Governance* na engleskome jeziku koje su od alata za korpusnu analizu prepoznate i uvrštene među njemačke. To svjedoči o tendenciji u poslovnim krugovima i upravama korporacija koje sastavljaju ova izvješća da često rabe engleske izraze, iako su dostupne i inačice na njihovu materinskome jeziku. Primjerice, *Insurance Company* bez problema prevodimo na njemački s postojećim terminom *Versicherungsunternehmen (Versicherungskonzern)*, a *Financial Services* s *Finanzdienstleistungen*. Prva četiri primjera preuzeta su iz korpusa iz 1997., što znači da u njemačkome korporativnom jeziku već desetljećima postoji tendencija uporabe engleskih izraza prvenstveno pod snažnim utjecajem globalizacije.

Grafikon 2. Frekvencija najčešćih kolokacija na milijun tokena

Dodatni predmet jezikoslovne analize najčešćih kolokacija bio je utvrditi najčešće pridjeve koji se u oboma korpusima pojavljuju ispred ekstrahiranih kolokacija:

Tablica 7. Premodifikatori najčešćih kolokacija

	Kolokacija	Premodifikatori u korpusu 1997.	Premodifikatori u korpusu 2022.
1.	latente Steuer	aktiv ²³ , ausgewiesen, aktivisch, pasivisch	passiv, aktiv
2.	Mitglied des Aufsichtsrats	ehemalig	neu, weit
3.	verbundenes Unternehmen	-	-
4.	asoziiertes Unternehmen	-	-
5.	Gewinn- und Verlustrechnung	Konzern-, dazugehörig, versicherungstechnisch	Konzern-, konsolidiert, verkürzt
6.	Vorsitzender des Vorstands	ehemalig, stellvertretend	ehemalig, stellvertretend
7.	beizulegender Zeitwert	-	höher, positiv
8.	finanzieller Vermögenswert	-	derivativ, ähnlich, bestehend, langfristig
9.	Mitglied des Vorstands	ehemalig, früher	ehemalig, einzeln, früher
10.	variable Vergütung	-	einjährig, gesamt, mehrjährig
11.	Insurance Company	National, International, General	General
12.	immaterieller Vermögenswert	-	sonstig, inklusiv, erstellt

Dijakronijski najstabilnije atribute imaju kolokacije *Vorsitzender des Vorstands* i *Mitglied des Vorstands* s dva identična atributa. Relativnu stabilnost pokazuju

²³ Atributi označeni žutom bojom nalaze se među 3 najčešća u oboma korpusima. Kolokacije označene žutom bojom nalaze se među 15 najfrekventnijih pojava u oboma korpusima.

kolokacije *latente Steuer, Gewinn- und Verlustrechnung* i *Insurance Company*, koje na sebe vežu po jedan identični atribut. Ostale kolokacije imaju potpuno različite attribute ili ih u nekim primjerima uopće nema, što pokazuje snažnu dijakronijsku nestabilnost sveukupnosti izraza.

Sljedeći korak jezikoslovne analize bili su 3-rječni i 4-rječni N-grami²⁴. Da bi analiza bila što reprezentativnija, u istu su uključeni N-grami koji imaju leksičko značenje i pojavljuju se u najmanje 5 godišnjih izvješća:

Tablica 8. Najfrekventniji N-grami s 3 riječi u korpusu iz 1997.

	N-gram	Frekvencija	Frekvencija na milijun	DOCF ²⁵
1.	in Höhe von	90	293,08	6
2.	in den USA	84	273,54	9
3.	nach wie vor	24	78,15	9
4.	Forschung und Entwicklung / als im Vorjahr	21	68,39	5 / 7
5.	handelt es sich / die Nachfrage nach	18	58,62	8 / 7
6.	mehr als im	17	55,36	5
7.	von mehr als / im Zusammenhang mit / unter Beachtung der / haben wir uns	16	52,10	5 / 6 / 6 / 6
8.	in den Vorjahren / im Bereich der	15	48,85	6 / 6
9.	Lieferungen und Leistungen / im Einklang mit / auf den Markt / nach der Equity-Methode	14	45,59	6 / 9 / 6 / 5
10.	Mitarbeiterinnen und Mitarbeiter / es handelt sich	13	42,33	5 / 6

Tablica 9. Najfrekventniji N-grami s 3 riječi u korpusu iz 2022.

	N-gram	Frekvencija	Frekvencija na milijun	DOCF
1.	in Höhe von	1 492	1088,81	11
2.	im Zusammenhang mit	557	406,48	11
3.	für das Geschäftsjahr	430	313,80	11
4.	in Bezug auf	358	261,26	11
5.	im Rahmen der	341	248,85	11
6.	zum beizulegenden Zeitwert	339	247,39	11
7.	in der Ukraine	232	169,31	11
8.	im Vergleich zum	228	166,39	11
9.	Lieferungen und Leistungen	196	143,03	7
10.	in den USA	193	140,84	11

²⁴ N-gram (njem. N-Gramm) je rezultat raščlanjivanja teksta u fragmente (slova, foneme, riječi). N-grami, koji se sastoje od nekoliko istovjetnih elemenata (slova, fonema ili riječi), se rabe u korpusnoj lingvistici za analizu tekstova.

²⁵ Učestalost dokumenta (engl. *Document frequency – DOCF*) pokazuje koliko dokumenata sadrži navedeni element.

Oba korpusa sadrže tri ista 3-rječna N-grama: *in Höhe von*, *im Zusammenhang mit* i *in den USA*. Dijakronijski odnos njihove učestalosti 2022/1997 na milijun tokena je *in Höhe von* (+ 271,50 %), *im Zusammenhang mit* (+ 680,19 %), *in den USA* (- 48,53 %). Zanimljivo je i da se stjecajem povijesnih okolnosti među najfrekventnijim N-gramima našao *in der Ukraine*. Ukupno gledajući, frekvencija najčešćih N-grama na milijun tokena znatno je veća u korpusu iz 2022. (+ 213,59 %).

Tablica 10. Najfrekventniji N-grami s 4 riječi u korpusu iz 1997.

	N-gram	Frekvencija	Frekvencija na milijun	DOCF
1.	in den letzten Jahren	13	42,33	6
2.	steht im Einklang mit / handelt es sich um	10	32,56	8 / 7
3.	im Zugangsjahr voll abgeschrieben	5	16,28	5

Tablica 11. Najfrekventniji N-grami s 4 riječi u korpusu iz 2022.

	N-gram	Frekvencija	Frekvencija na milijun	DOCF
1.	aus Lieferungen und Leistungen	183	133,55	7
2.	im Zusammenhang mit der	154	112,38	11
3.	im Vergleich zum Vorjahr	141	102,90	11
4.	in Bezug auf die	125	91,22	11
5.	im Zusammenhang mit der	120	87,57	11
6.	Krieg in der Ukraine	100	72,98	10
7.	Deutschen Corporate Governance Kodex	86	62,76	11
8.	in allen wesentlichen Belangen / Vergütung der Mitglieder des	83	60,57	10 / 8
9.	Konzernabschlusses und des Konzernlageberichts	82	59,84	9
10.	in Übereinstimmung mit den	71	51,81	11

Analiza 4-rječnih N-grama pokazala je da su u dvama korpusima zastupljeni potpuno različiti N-grami. Direktna usporedba zastupljenosti 4 najfrekventnija 4-rječna N-grama na milijun tokena pokazala je značajno veću učestalost u korpusu iz 2022. (+ 282,61 %).

5. RASPRAVA

Kvantitativna analiza obrađenih podataka dala je sljedeće rezultate:

1. U oboma korpusima 11 je istih (55 %) pojedinačnih leksema među najčešćih 20: *werden*, *sein*, *haben*, *Jahr*, *können*, *Vorstand*, *Unternehmen*, *deutsch*,

Vorjahr, Ergebnis, neu. Jedini među njima koji je u razdoblju od 25 godina postao manje frekventan jest leksem *neu*. Leksemi koji su dijakronijski postali frekventniji i samim time ušli među najučestalijih 20 u korpusu iz 2022. jesu: *Aufsichtsrat, Geschäftsjahr, hoch, Höhe, Konzern, Risiko, sonstig, Vermögenswert, wesentlich*. U korpusu iz 1997. svi najčešći leksemi frekventniji su od istih u referentnome korpusu, osim glagola i riječi koje ne pripadaju poslovnome nego svakodnevnome jeziku – *werden, haben, sein, können* i *gut*. U korpusu iz 2022. takvi leksemi su *sein, haben* i *neu*. Najstabilniji leksemi, koji imaju jednaku učestalost pojavljivanja na milijun tokena u oboma korpusima, jesu *haben* (omjer 2022/1997 = + 2,05 %) i *deutsch* (omjer 2022/1997 = + 3,75 %).

2. Analiziramo li kolokacijski potencijal imenica u korpusu iz 1997. godine, ispred imenice *Markt* stoji 12 različitih pridjevskih atributa – *ausländisch, bedeutend, deutlich, deutsch, erfolgreich, europäisch, gut, neu, stark, US-amerikanisch, wachsend* i *wichtig*. Nadalje, ispred triju imenica stoji 9 različitih pridjevskih atributa: 1. *Ergebnis* – *abschließend, allgemein, außerordentlich, betrieblich, gut, positiv, technisch, versicherungstechnisch, zufriedenstellend*; 2. *Entwicklung* – *anhaltend, erfolgreich, erfreulich, günstig, gut, konjunkturell, positiv, wirtschaftlich, zukünftig*; 3. *Jahr* – *abgelaufen, folgend, gesamt, kommend, laufend, letzt, nah, vergangen, weit*. Najmanji kolokacijski potencijal imaju imenice *Vorstand*, kod koje uopće ne bilježimo atribut u obliku pridjeva, i imenica *Vorjahr* s jednim pridjevskim atributom – *positiv*. Najveći kolokacijski potencijal u korpusu iz 2022. imaju imenice *Risiko* s čak 65 različita pridjevska atributa koja veže na sebe: *abgesichert, aktuell, allgemein, auftretend, beschrieben, bestandsgefährdend, bestimmt, biometrisch, definiert, einzeln, entsprechend, entstehend, erheblich, erhöht, finanziell, finanzwirtschaftlich, genannt, geopolitisch, gering, geschäftsbereichsspezifisch, groß, grundsätzlich, hoch, identifiziert, immanent, inhärent, jeweilig, klimabedingt, klimabezogen, kurzfristig, langfristig, makroökonomisch, möglich, neu, nichtfinanziell, ökonomisch, operationell, operativ, physisch, politisch, potenziell, qualitativ, rechtlich, regulatorisch, relevant, resultierend, sonstig, spezifisch, steuerlich, strategisch, technologisch, technisch, transitorisch, übernommen, unvermeidbar, verbunden, verschieden, versicherungstechnisch, weit, wesentlich, wichtig, zentral, zollbezogen, zukünftig* i *zusätzlich* i *Ergebnis* s 37 različita pridjevska atributa: *abschließend, anteilig, ausreichend, basierend, bereinigt, betrieblich, deutlich, direkt,*

entfallend, erfolgsneutral, erwartet, geplant, gering, gut, hoch, nachhaltig, negativ, nichtoperativ, niedrig, operativ, positiv, regelmäßig, sonstig, stabil, stark, steuerlich, tatsächlich, übrig, unverwässert, verbessert, versicherungstechnisch, versteuernd, verwässert, wesentlich, zukünftig i zustehend. Nasuprot tome, dvije imenice s najmanjim kolokacijskim potencijalom su *Aufsichtsrat – bildend, gesamt, gesetzlich, inländisch i verschieden i Höhe – angemessen, gleich, maximal i voll.*

3. Samo dvije kolokacije *latente Steuer i Mitglied des Aufsichtsrats* nalaze se među najčešćih 15 u oboma korpusima. Kolokacije koje su dijakronijski postale učestalije i samim time ušle u najčešćih 15 jesu: *beizulegender Zeitwert, derivatives Finanzinstrument, eigene Aktie, finanzieller Vermögenswert, folgende Tabelle, Geschäfts- oder Firmenwert, gesetzlicher Vertreter, immaterieller Vermögenswert, internes Kontrollsystem, Mitglied des Vorstands, operatives Ergebnis, variable Vergütung, weitere Informationen.* Omjer frekvencije na milijun tokena 2022/1997 ukazuje na proces *terminologizacije* ovoga područja poslovnoga njemačkog jezika, a gore navedeni najučestaliji termini prosječno su 192,50 % češći. Istu činjenicu potvrđuje i odnos medijalne vrijednosti učestalosti najčešćih kolokacija iz dva korpusa na milijun tokena od 2,61.
4. Analiza kolokacijskoga potencijala kolokacija u korpusu iz 1997. pokazuje da kolokacija *latente Steuer* ima 5 različitih atributa – *aktiv, entstehend, nicht-ausgewiesen, passiv, passivisch, a verbundenes Unternehmen* njih 4 – *ausländisch, indirekt, nicht-konsolidiert, wesentlich.* Čak 13 kolokacija nasuprot tome nema niti jedan atribut, jer se ispred njih nalaze članovi, prijedlozi + članovi ili zamjenice. Kolokacije bez atributa jesu: *Aktie im Nennbetrag, Anteil an verbundenen Unternehmen, Bericht des Aufsichtsrats, betriebliches Ergebnis, deutsche Treuhand-gesellschaft, erste Linie, Group Automobile, Home Care, International Accounting, laufendes Jahr, Mitglied des Aufsichtsrats, mittlerer Osten, neue Aktie, Schaden- und Unfallversicherung, verbundenes Unternehmen i vergangenes Jahr.* Analiza kolokacijskoga potencijala kolokacija u korpusu iz 2022. indicira da kolokacija *finanzieller Vermögenswert* ima 29 različitih atributa – *ähnlich, ausfallgefährdet, ausgebucht, bestehend, bestimmt, betroffen, bewertet, bilanziert, derivativ, einzeln, enthalten, erfasst, garantiert, gehalten, gehörend, klassifiziert, kurzfristig, langfristig, leistungsgestört, liquid, modifiziert, neu, nicht-derivativ, relevant, sämtlich, separat, sonstig i übertragen,* a *variable Vergütung* 28 atributa – *aktienbasiert, aufge-*

schoben, ausbezahlt, besonder, bezahlt, diskretionär, einjährig, erfolgsabhängig, erfolgsbezogen, eventuell, festgesetzt, garantiertgering, gesamt, gewährend, gewährt, individuell, jährlich, kurzfristig, langfristig, leistungsabhängig, maximal, mehrjährig, nachlaufend, potenziell, sonstig, spezifisch, transaktionsbezogen i verfallend. Bez kolokacijskoga potencijala odnosno pridjevskoga atributa ispred sebe jesu kolokacije *gesetzlicher Vertreter* (ispred imenice u svim primjerima nalaze se samo određeni članovi), *weitere Informationen* i *folgende Tabelle* – ispred ove kolokacije samo su prijedložne fraze (in, in der, in den) i određeni članovi.

5. Analiza najčešćih 3-rječnih N-grama pokazala je da se u oboma korpusima među najčešćih deset nalaze samo tri: *in Höhe von, im Zusammenhang mit, in den USA*. Najčešći 3-rječni N-grami u korpusu iz 2022. ravnomjernije su raspoređeni jer su zastupljeni u svih 11 godišnjih izvješća, s izuzetkom N-grama *Lieferungen und Leistungen*, koji se nalazi u 7 godišnjih izvješća. Najčešći 3-rječni N-grami dijakronijski su gledano postali 213,59 % učestaliji od onih 25 godina ranije. Analiza najčešćih 4-rječnih N-grama pokazala je da se u oboma korpusima nalaze sasvim drukčiji N-grami. Najčešći 4-rječni izrazi su se u analiziranome razdoblju promijenili i također postali učestaliji.

Svi rezultati pokazuju statističku značajnost promjena u analiziranim elementima tijekom 25 godina i mogu se direktno iskoristiti u nastavi poslovnoga njemačkog jezika pripremanjem najraznovrsnijih tipova zadataka i aktivnosti.

Istraživanjem je potvrđena hipoteza kojom su se očekivale dijakronijske promjene u poretku najfrekventnijih riječi, kolokacija i njihovih najčešćih premodifikatora, N-grama te promjene frekvencije njihova pojavljivanja na milijun tokena. Iako je razdoblje od 25 godina s jezikoslovnoga aspekta relativno kratko, promjene u svjetskome gospodarstvu toliko su rapidne da su utjecale na promjenu fokusa, načina i dinamike poslovanja u korporacijama koje su globalnoga karaktera, a samim time i njihova jezika. Rings (2001: 1) također tvrdi da „Zbog novih tehnoloških i sociostrukturnih trendova, osobito u poslovnom njemačkom jeziku, postoji stalna potreba za imenovanjem novih predmeta i činjenica ili za promjenom starih oznaka koje su nedostatne za specifičnu komunikaciju“.

Nastavnici poslovnoga njemačkog jezika trebali bi bili svjesni brzih promjena u leksiku i izradom vlastitih nastavnih materijala odgovoriti potrebi izlaganja studenata najnovijemu vokabularu. Rezultati dobiveni lingvističkom analizom stoga iskusnome nastavniku poslovnoga njemačkog jezika predstavljaju solidnu osnovu za pripremu različitih tipova zadataka baziranih na najnovijoj, empirijski potvrđenoj jezičnoj građi.

6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Korpusno istraživanje postalo je jedna od najzastupljenijih metoda istraživanja u lingvistici. Zahvaljujući brzome razvoju informacijske tehnologije omogućen je nastanak alata za korpusna istraživanja, poput Sketch Enginea, koji su postali moćno sredstvo u empirijskim lingvističkim istraživanjima u više od 100 jezika. Korpusna analiza u ovome je radu poslužila dijakronijskoj analizi leksika u godišnjim izvješćima njemačkih korporacija iz DAX Prime Standard indeksa. Istraživanje je provedeno s odmakom od 25 godina da bi se utvrdile možebitne promjene u leksiku u tim financijskim dokumentima. Istraživanje je provedeno na dvama korpusima od podrobno odabranih istovrsnih tekstova, koji su zbog svojih karakteristika međusobno usporedivi. Rezultati istoga pokazali su statističku značajnost promjena među najučestalijim leksemima i kolokacijama s pripadajućim pridjevskim atributima te N-gramima. Isto tako postoji statistička značajnost promjena učestalosti njihova pojavljivanja na milijun tokena.

Samo nastavnici koje prate trendove u vokabularu omogućit će svojim studentima da kroz nastavni materijal izvuku korist od tih trendova. Dobro znanje stranoga jezika vlastite struke danas je jedna od osnovnih pretpostavki brzoga pronalaska posla nakon završenoga fakulteta: „Podučavanje u jeziku struke ima više ciljeva: ono podučava komunikativne, socijalne, prenosive vještine zapošljivosti“ (Stojković 2023: 11). Nastavni materijali u poslovnome njemačkom jeziku predstavljaju prilično velik problem zato što ih nema dovoljno, a često predloženi izrazi nisu ovjereni, jer se ustvari predložene riječi ili kolokacije ili uopće ne koriste ili im je frekvencija uporabe u stvarnome poslovnom jeziku toliko mala da ih se realno ne isplati učiti. Potrebno je dakle ekstrahirati prototipni vokabular, a pritom je najbolji alat korpusno istraživanje.

Ovaj rad predstavlja pojedinačno jezikoslovno istraživanje i nije dio većega istraživanja. Nastojalo se dati doprinos proučavanju njemačkoga poslovnog jezika i predočiti bogatstvo leksika u godišnjim izvješćima njemačkih korporacija. Isto tako, poticaj je osuvremenjivanju nastave poslovnoga njemačkog jezika, jer daje čitave nizove izraza koji se mogu iskoristiti u nastavi. Rad bi mogao poslužiti i kao poticaj za dodatna istraživanja istoga, bilo da se radi o sinkronijskim, dijakronijskim ili komparativnim korpusnim istraživanjima. Rezultati ovoga istraživanja mogu poslužiti i kao osnova za dodatna istraživanja na području terminologije i leksikografije u poslovnom njemačkom jeziku.

ALAT ZA ANALIZU KORPUSA I STATISTIČKU ANALIZU

1. <https://www.sketchengine.eu/>
2. IBM SPSS 22 S (IBM SPSS Statistics for Windows, Version 22.0. Armonk, NY: IBM Corp.)

LITERATURA

1. Bakan, Joel (2005), *The Corporation: The Pathological Pursuit of Profit and Power*, Robinson Publishing, London
2. Bauer, Michael (2008), *Wirtschaft von A bis Z*, Dudenverlag, Mannheim
3. Baldwin, Timothy, Su Nam Kim (2010), "Multiword expressions", u: N. Indurkha, F. J. Damerau (ur.), *Handbook of natural language processing*, CRC Press, Boca Raton, 267–292.
4. Boulton, Alex, Henry Tyne (2014), "Corpus-based study of language and teacher education", M. Bigelow & J. Ennser-Kananen (ur.), *The Routledge Handbook of Educational Linguistics*, Routledge, New York, 301-312.
5. Buhlmann, Rosemarie (1989), "Fachsprache Wirtschaft – gibt es die?", *Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache*, 15, 82-108.
6. Campoy-Cubilo, Mari Carmen, Begoña Bellés-Fortuno, Maria Lluisa Gea-Valor (2010), "Introduction to Corpus Linguistics and ELT", u: Mari Carmen Campoy-Cubilo, Begoña Bellés-Fortuno, Maria Lluisa Gea-Valor (ur.), *Corpus-Based Approaches to English Language Teaching*, Continuum International Publishing Group, New York / London
7. Gavioli, Laura (2001), "The learner as researcher: Corpus concordancing in the classroom", *Aston, G. Learning with Corpora*, Bologna, 108-137.
8. Goźdz-Roszkowski, Stanisław (2021), "Corpus Linguistics in Legal Discourse", *International Journal for the Semiotics of Law*, 34(3), 1515-1540.
9. Greenspan, Alan, Adrian Wooldridge (2019), *Capitalism in America – A History*, Penguin Books, London
10. Hoffmann, Lothar (1985), *Kommunikationsmittel Fachsprache: eine Einführung*, Narr Verlag, Tübingen.
11. Horst, Sabine (1998), *Wortbildung in der Wirtschaftskommunikation. Linguistische Modelle und fremdsprachendidaktische Perspektiven*, Heidrunn Popp, Waldsteinberg

12. Karabinošová, Zuzana (2010), "Wirtschaftsdeutsch und sein Wortschatz", *Jazyk a kultúra* 1, 1-4.
13. Krajka, Jaroslaw (2007), *Corpora and Language Teachers: From Ready-Made to Teacher-Made Collections*, *Computer Resources for Language Learning*, 1, 36-55.
14. Marušić, Borislav (2015), *Funktionsverbsgefüge in deutscher Konzernsprache*, doktorski rad, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Filozofski fakultet, Osijek
15. Masini, Francesca (2005), "Multi-word expressions between syntax and the lexicon: The case of Italian verb-particle constructions", *SKY Journal of Linguistics*, 18, 145-173.
16. Masini, Francesca (2019), "Multi-Word Expressions and Morphology", *Oxford Research Encyclopedias*, Oxford University Press
17. Parizoska, Jelena, Mateusz-Milan Stanojević (2018), "Problemi frazeološkog nazivlja", *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 44(2), 611-625.
18. Rings, Guido (2001), "Wirtschaftskommunikation ohne Komposita und Derivate? Zur Vermittlung von Wortbildungsstrukturen in Theorie und Praxis des Wirtschaftsdeutschen", *Journal, German as a foreign language GFL*, 1, 1-28.
19. Römer, Ute (2008), "Corpora and language teaching", *Corpus Linguistics – An International Handbook Volume 1*, De Gruyter Mouton, Berlin / New York, 112-130.
20. Römer, Ute (2010), "Using General and Specialized Corpora in English Language Teaching: Past, Present and Future", Mari Carmen Campoy-Cubilo, Begoña Bellés-Fortuno, Maria Lluisa Gea-Valor (ur.), *Corpus-Based Approaches to English Language Teaching*, Continuum International Publishing Group, London / New York, 18-35.
21. Sinclair, John M. (ur.) (1987), *Looking Up: An Account of the COBUILD Project in Lexical Computing*, Collins, London
22. Sinclair, John M. (1991), *Corpus Concordance Collocation*, Oxford University Press, Oxford
23. Sinclair, John M. (ur.) (2004), *How to Use Corpora in Language Teaching*, John Benjamins, Amsterdam
24. Sprenger, Simone (2003), *Fixed expressions and the production of idioms*, doktorska dizertacija, Max Planck Instituut voor Psycholinguïstiek, Nijmegen

25. Stojković, Nadežda (2023), "Theoretical Considerations for Teaching Foreign Languages in University Education Settings", *Corpus Analysis for Language Studies at the University Level*, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge, 8-20.
26. Uxoá, Innurieta (2020), "Learning about phraseology from corpora: A linguistically motivated approach for Multiword Expression identification", *PLoS One*, 15(8): e0237767
27. Oleškevičienė, Giedrė Valūnaitė, Liudmila Mockienė, Nadežda Stojković (2023), *Corpus Analysis for Language Studies at The University Level*, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge
28. Zanettin, Federico (2001), "DIY corpora: The WWW and the translator", B. Maia, H. Haller & M. Urlrych (ur.), *Training the Language Services Provider for the New Millennium*, Universidade do Porto, Faculdade de Letras, 239-248.

IZVORI S INTERNETA

a) Godišnja izvješća za fiskalnu godinu 1997.

1. https://www.adidas-group.com/media/filer_public/2013/08/14/gb_1997_d.pdf, posjet 15. lipnja 2023.
2. https://www.allianz.com/content/dam/onemarketing/azcom/Allianz_com/investor-relations/de/berichte_und_finanzdaten/geschaeftsbericht/archiv/1997_geschaeftsbericht_allianz_group_de.pdf, posjet 15. lipnja 2023.
3. https://www.basf.com/global/documents/de/about-us/history/History-in-Figures/1990-2017/1997_BASF_Geschaeftsbericht.pdf
4. <https://bmw-grouparchiv.de/research/detail/index.xhtml?jsessionId=706ef08ae2c5f13047530eca8ab0.0?id=3194646>, posjet 15. lipnja 2023.
5. https://www.bankgeschichte.de/files/documents/facts-figures/deutsche-bank-saar/SKB_1997.pdf?language_id=3, posjet 15. lipnja 2023.
6. <http://erscontent.deutsche-boerse.com/erscontentXML/bericht?isin=DE000A1TNUT7&id=19974&language=EN&datei=15667>, posjet 15. lipnja 2023.
7. https://www.post-und-telekommunikation.de/PuT/IFundus/Dokumente/Geschaeftsberichte/Deutsche%20Post/dpwn_GB_1997_de.pdf, posjet 15. lipnja 2023.
8. <https://www.hannover-re.com/47744/geschaftsbericht-1997.pdf>, posjet 15. lipnja 2023.

9. <https://silo.tips/download/das-121-geschftsjahr-henkel-geschftsbericht-1997>, posjet 15. lipnja 2023.
10. https://www.siemens.com/investor/pool/en/investor_relations/downloadcenter/gb1998_d_1365088.pdf, posjet 15. lipnja 2023.
11. <https://www.volkswagen-group.com/de/publikationen/unternehmensberichte/geschaeftsbericht-1997-2315>, posjet 15. lipnja 2023.

b) Godišnja izvješća za fiskalnu godinu 2022.

1. https://report.adidas-group.com/2022/de/_assets/downloads/annual-report-adidas-gb22.pdf, posjet 15. lipnja 2023.
2. https://www.allianz.com/content/dam/onemarketing/azcom/Allianz_com/investor-relations/en/results-reports/annual-report/ar-2022/de-Allianz-Gruppe-Geschaeftsbericht-2022.pdf, posjet 15. lipnja 2023.
3. https://bericht.basf.com/2022/de/_assets/downloads/entire-basf-gb22.pdf, posjet 15. lipnja 2023.
4. <https://www.bmwgroup.com/de/bericht/2022/downloads/BMW-Group-Bericht-2022-de.pdf>, posjet 15. lipnja 2023.
5. https://www.db.com/files/documents/2023/03-MAR/Geschaeftsbericht-2022.pdf?language_id=3, posjet 15. lipnja 2023.
6. <https://www.dbag.de/investor-relations/geschaeftsbericht-2021/2022/>, posjet 15. lipnja 2023.
7. <https://reporting-hub.dpdhl.com/downloads/2022/4/de/DPDHL-Geschaeftsbericht-2022.pdf>, posjet 15. lipnja 2023.
8. <https://geschaeftsbericht.hannover-rueck.de/reports/hannoverrueck/annual/2022/gb/German/0/home.html>, posjet 15. lipnja 2023.
9. <https://www.henkel.de/resource/blob/1804848/f0b1d97b296713dae1934cad8271fb8d/data/2022-geschaeftsbericht.pdf>, posjet 15. lipnja 2023.
10. https://www.siemens.com/applications/b09c49eb-3a14-73b3-9f71-e30e3c2dfdbd/s3_assets/pdfs/de/Siemens_Bericht_GJ2022.pdf?ste_sid=7078d338a4c1d5623fc78cc4ddfa3b6c, posjet 15. lipnja 2023.
11. https://geschaeftsbericht2022.volkswagenag.com/_assets/downloads/entire-vw-gb22.pdf, posjet 15. lipnja 2023.

c) Ostali izvori s interneta

1. <http://www2.ids-mannheim.de/cosmas2/>, posjet 1. srpnja 2023.
2. <https://finanzkun.de/artikel/deutschland-wurde-zur-groessten-industriation/>, posjet 1. srpnja 2023.
3. <https://trec.nist.gov/data/reuters/reuters.html>, posjet 1. srpnja 2023.
4. https://weblicht.sfs.uni-tuebingen.de/weblichtwiki/index.php/Main_Page, posjet 1. srpnja 2023.
5. <https://wirtschaftslexikon.gabler.de/definition/geschaeftsbericht-33697>, posjet 1. srpnja 2023.
6. <https://www.boerse.de/indizes/DAXsector/kursliste>, posjet 1. srpnja 2023.
7. <https://www.clarin-d.net/de/>, posjet 1. srpnja 2023.
8. <https://www.deutsche-boerse-cash-market.com/dbcm-de/primary-market/marktstruktur/segmente/prime-standard>, posjet 1. srpnja 2023.
9. <https://www.dhm.de/lemo/kapitel/kaiserreich/industrie-und-wirtschaft/gruenderzeit.html>, posjet 1. srpnja 2023.
10. <https://www.dwds.de/wb/Geschäftsbericht>, posjet 1. srpnja 2023.
11. <https://www.investopedia.com/terms/a/annualreport.asp>, posjet 1. srpnja 2023.
12. https://www.lt-world.org/kb/resources-and-tools/language-data/ltw_x3alan_guage_x5fdata_.2010-09-23.5303689618, posjet 1. srpnja 2023.
13. <https://www.sketchengine.eu/>, posjet 1. srpnja 2023.

MULTI-WORD EXPRESSIONS IN GERMAN ANNUAL REPORTS: A DIACHRONIC APPROACH

Summary:

Corporations and stock exchanges are considered the "heart of capitalism" because they are responsible for the creation of inventions, new technologies, and entire industries in the past two centuries, and thus, through their actions, have significantly supported technological and social progress. Since the second half of the 19th century, German corporations have played the role of a pillar of the German economy and Germany has become one of the most economically developed European countries. Despite its economic importance, the German corporate language, as a segment of Business German (German: Wirtschaftsdeutsch), has not been significantly researched. This corpus linguistics paper presents the results of diachronic research of multi-word expressions in the annual reports of corporations from the three most important DAX Prime Standard indices, created by the German Stock Exchange (German: Deutsche Börse) from Frankfurt am Main – DAX, MDAX, and S-DAX. The subject of the linguistic analysis is the annual reports of 11 German corporations for the fiscal years 1997 and 2022. The results of the analysis show changes in the lexicon in the German corporate language over the past 25 years and can be a stimulus for further corpus research in that area. The results of the research can also have pedagogical implications because they can be used to create various types of lexical exercises in Business German classes, which contain the latest vocabulary from that field.

Keywords: LSP; Business German; corpus analysis; multi-word expressions; teaching business German

Author's address

Adresa autora

Borislav Marušić

Veleučilište „Lavoslav Ružička“ u Vukovaru

bmarusic@vevu.hr

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ARABISTIKA

Mirza Sarajkić

DIVERGENTNOST I (A)TIPIČNOST REVOLUCIJE U ROMANU

REPUBLIKA HIMBE / DIVERGENCE AND (A)TYPICALITY

OF THE REVOLUTION IN THE NOVEL *THE REPUBLIC OF*

FALSE TRUTHS 329

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.329

UDK 821.411.21.09-31

Primljeno: 08. 11. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Mirza Sarajkić

DIVERGENTNOST I (A)TIPIČNOST REVOLUCIJE U ROMANU *REPUBLIKA HIMBE*

*U Novom Poretku više nema revolucija, već samo grčenja.
Kao u nekoj mehanici koja želi biti savršena, u odviše
dobro integriranom sustavu više nema kriza, nego samo
disfunkcija, pogreški, zastoja, aneurizmičkih pukotina.*

Jean Baudlliard

Ovaj rad se usredsređuje na predodžbe i imageme Arapskog proljeća u romanu *Republika himbe* savremenog egipatskog književnika Ala'a al-Asvanija. Primarno se analiziraju glavni i sporedni likovi, te junaci i antijunaci revolucije koji se nastoje grupisati u pripovjedne tipove, a potom i u reprezentе savremenih kolektiviteta (ne)moći. U radu se razmatraju i perspektive Arapskog proljeća, posljedice ovog ustanka na egipatsko društvo, kao i fenomeni naglašene priustnosti određenih imagema te destabilizirajući značaj odsutnog u romanu.

Ključne riječi: revolucija; savremeni arapski roman; Arapsko proljeće; tip; (anti)junaci; mnoštvo; narod; nedogađaj; praznina; selekcija; odsutno

UVOD: INTENZIVIRANJE (POST)REVOLUCIONARNIH NARATIVA

Roman *Republika himbe* savremenog egipatskog pisca Alaa al-Asvanija ('Alā' al-Aswānī)¹ još je jedan roman o zgaslom Arapskom proljeću u kojem autor opisuje

1. Ala' al-Asvani je rođen 1957. godine u Kairu. Iako po profesiji stomatolog, još od studentskih dana piše kratke priče, drame, novinske kolumne o politici i književnu kritiku. Proslavio ga je roman *Jakubijanova zgrada* iz

odsudne dane revolucije na kairskom Trgu al Tahrir (Trg oslobođenja), te događaje koji su prethodili svrgavanju egipatskog predsjednika Husnija Mubaraka, kao i period nakon uspostave nove vlasti u Egiptu. Objavljen 2018. godine u Bejrutu *Republika himbe* izvorno *Ġumhuriyya ka ann* odnosno, ili, u nešto doslovnijem prijevodu, *Takozvana republika* instantno je postao kontroverzno i zabranjeno štivo kako u autorovoj domovini, tako i u drugim arapskim zemljama. Recepcija romana je uglavnom dvojaka i kreće se o pohvala koje mu upućuju zapadni i arapski kritičari (Kevin Blankinship², Michael Upchurch³ i Ilyās Ḥūrī⁴) do posve suprotnih ocjena (Robyn Creswell⁵, Aḥmad Matārīk⁶ i Muḥammad al-Ṭayyib⁷). Bez obzira na oštro polarizirana mišljenja roman *Republika himbe* ulančava se u sada već etablirani žanr romaneskih narativa o arapskom proljeću kao najutjecajnijem događaju u arapskom svijetu s početka trećeg milenija. Al-Asvani piše o revoluciji iz prve ruke, kao svjedok i učesnik januarskih protesta u Kairu, te dodatno pluralizira kompleksnu geografiju ovoga žanra. U tom kontekstu al-Asvani se pridružuje značajnim imenima savremenog arapskog romana poput Ḥālida Ḥalīfe, Nawāl al-Sa‘dāwī i ‘Izz al-dīn Šukrī Fišajra u pokušaju da fikcionaliziraju fenomen Arapskog proljeća i njegove posljedice na društvo u cjelini. Općenito govoreći, revolucionarni narativi kreću se na klatnu utopijskog i distopijskog sa iznimkom malog broja autora koji umiču ovoj percepcijskoj dihotomiji posljednjeg velikog dešavanja naroda u arapskom svijetu. Upravo ovoj potonjoj grupi narativa pripada roman *Republika himbe*.

Al-Asvani znalački donosi polifonu pripovijest o životima stanovnika Kaira koji se sudbonosno prepliću u vrtlogu januarske revolucije. Narativ paralelno prikazuje anti/junake Arapskog proljeća kako kroz slike nadljudske požrtvovnosti za revoluciju, tako i kroz kontrarevolucionarni bestijarij prožet bojama krajnjeg licemjerstva i najprizemnijim nagonima za preživljavanjem na vlasti. Roman je stoga zanimljiv

2002. godine, a dobru recepciju su imali i romani *Chicago* iz 2007. kao i *Automobil klub* iz 2013. Al-Asvani u svojim književnim djelima oštro kritikuje egipatsko društvo, vlast i religijske ustanove. Bio je aktivni sudionik Arapskog proljeća i pobune na Trgu al-Tahrir a jedan je od osnivača pokreta „Kifaya“ („Dosta“). Dobitnik je brojnih međunarodnih nagrada. Trenutno živi u Sjedinjenim Američkim Državama.

2. <https://foreignpolicy.com/2021/08/01/alaa-al-aswanys-novel-republic-false-truths-review-arab-spring-dictatorship/>
3. <https://www.seattletimes.com/entertainment/books/the-republic-of-false-truths-proves-fiction-neednt-be-flawless-to-be-invaluable/>
4. <https://qantara.de/en/article/alaa-al-aswany%CA%B9s-novel-republic-false-truths-elias-khoury-salutes-al-aswany%CA%B9s-courage>
5. <https://www.nytimes.com/2021/08/10/books/review/republic-of-false-truths-alaa-al-aswany.html>
6. <https://www.ida2at.com/jumhuriyat-kaann-novel-review/>
7. <https://www.alquds.co.uk/%EF%BB%BF%D8%AC%D9%85%D9%87%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A9>

književni imagem političkih i društvenih faktora koji su doveli do pojave i utruća Arapskog proljeća. Spomenuti faktori su predstavljeni upravo kroz simultane životne priče (anti)junaka (kontra)revolucije. Pobunjenu egipatsku omladinu predstavljaju pripadnici pokreta „Kifaya“ Mazin i Esma, hrabri studenti kairskih univerziteta poput Halida Madanija i Dānije Alvani. Energičnoj mladosti suprostavljeni su prepređeni poklonici režima poput šejha Šamila, medijskog mogula Šanavanija, fatalne voditeljice Nurhan te šefa Službe državne sigurnosti generala Ahmada Alvanija. Između ovih antipoda u romanu leluja tiha i zburnjena većina Egipta, a među njima se ističu ražalovani revolucionar iz sedamdesetih godina prošlog vijeka Isam Ša’alan i njegov vozač Hamad Abd al-Varis Madani. Navedeni likovi zrcale mnogostruko društveno i ideološko trenje čija je tragična posljedica „himbena“ zbilja Egipta koju roman pokušava temeljito propitati.

Posebne vrijednosti romana kriju se u divergentnim perspektivama te formalnoj i značenjskoj pluralnosti koja je ostvarena kroz različite oblike. Ilustrativne su, u tom smislu, epistolarne sekvence mladih ljubavnika Esme i Mazina, koje nam kroz forme e-mailova, SMS poruka i facebook prepiske otkrivaju trnoviti put rađanja revolucija, uspone i padove, euforiju i razočarenja. Efektan semantički rasjed ostvaren je posredstvom dokumentarnog ili faktografskog diskursa kojeg al-Asvani neočekivano umeće u posljednjoj trećini romana. Riječ je o potresnim svjedočenjima Lubne Darviš, Bišoy Sa’ada, Muhammada al-Zayata, Samire Ibrahim, Raše Abd al-Rahman i Salve al-Husseini Džuda. Ovi su revolucionari pretrpjeli fizičko nasilje i prošli kroz ponižavajuću policijsku torturu. Njihova svjedočanstva imaju dvojaku ulogu: s jedne strane su kratkotrajan ali upečatljiv zbiljski *flashback*, a s druge su i svojevrsno grčenje (prekid ili *glitch*) pripovjednog toka koje zlokobno podsjeća na (ne)moć podvlačenja crte između fikcije i faksije kada se pripovijeda o (post)revolucionarnom bezdanu.

TIPOGRAFIJA ARAPSKOG PROLJEĆA

Zahvaljujući velikom broju protagonista *Republika himbe* se prvenstveno može posmatrati kao roman likova. Gusta koncentracija likova, pak, negativno se odrazila na njihovu karakterizaciju, pa je većina junaka reljefnog karaktera. Premda sve protagoniste upoznajemo u naročitom povijesnom kovitlacu, krizni momenat ne mijenja njihove karakterne crte. Zbog toga ne bi bilo zahvalno ulaziti u dubinsku analizu najvažnijih aktora al-Asvanijeve pripovijesti. S druge strane, sve njih sudbinski definira revolucija, pa se u odnosu na nju likovi romana *Republika himbe*

mogu podijeliti prema osobinama svojstvenim nekoj grupi ljudi, odnosno na temeljne tipove. Ovi romaneskni tipovi reflektiraju autorovu težnju da definira najistaknutije glasove u polifonom diskursu o egipatskoj revoluciji, te, tako, (ne)svjesno uspostavi imaginativnu tipografiju Arapskog proljeća. Tako u romanu primjećujemo najmanje tri tipa likova.

Revolucionari: superheroji

Prvi tip u romanu čine revolucionarni pojedinci. Oni se dijele na revolucionare po vlastitom izboru/uvjerenju i revolucionare po kontekstu ili „sili prilika“. Revolucionari po uvjerenju su djevojke i mladići ili nove generacije. Uglavnom je riječ o obrazovanoj omladini iz srednje ili više srednje klase. Mazin i Esmā se upoznaju na jednom od sastanaka pokreta „Kifaya“ te započinju epistolarnu romansu u kojoj se prepliću ideali ljubavi i revolucije. Razvoj njihove ljubavne veze podudara se sa rasplamsavanjem revolucije i oni djeluju poput neke vrste kamere koja nas vodi kroz najpresudnije trenutke Arapskog proljeća. I dok Esmin otac, brat i mlađa sestra rade u Saudijskoj Arabiji i time ispunjavaju zlatni standard srednje klase, ona predaje engleski u konzervativnoj srednjoj školi, te se tvrdoglavo bori protiv arogantnih prosaca, autoritarne majke i neprijateljskog kolektiva. Ova oštroumna djevojka u svome prvom pismu otkriva suštinske probleme egipatskog društva, koji ujedno predstavljaju i semantičku os oko koje se vrti cjelokupna pripovijest romana.

Mazene, možeš zamisliti da me ponašanje roditelja straši više no istraga. Ja branim pravo njihovih kćeri na obrazovanje, a oni me izbjegavaju bojeći se problema...

Zar su svi Egipćani samo ili korumpirani ili uplašeni? U kakvoj to močvari živimo?

Zlo mi je od svih tih laži, licemjerja i korupcije. Molim te reci mi što misliš o tome, jer ja sam posve obeshrabrena. Hvala ti na pozornosti koju ćeš tome posvetiti.

Esmā

P.S. Ovo ti ne šaljem sa svoje stalne e-adrese nego s druge. Možda bi i ti mogao otvoriti novu e-adresu? Dobro znaš da Sigurnost sve nas nadzire. (al Aswany 2023: 35)⁸

Esmin vapaj ukazuje na duboko licemjerstvo, sveprisutnu korupciju te, nadalje, ukorijenjeni strah koji se prenosi sa jedne generacije na drugu umrtvljujući svaku vrstu dostojanstva i nade u bolje sutra. Sve to vrlo dobro razumije njen sagovornik Mazin al-Saqqa, radnik nekada najveće cementare na Bliskom istoku. Kao i kod Esme, njegov kolektiv je korumpiran, a firmu su privatizirali i sistematski urušili

8. U daljem tekstu citati iz romana bit će referirani samo brojem stranice.

talijanski tajkuni. Mazin u potpunosti razumije Esmu, ali pokazuje više odlučnosti i nadežnosti, a to će se pokazati posebno važnim u epilogu romana.

Bitku kakvu ti vodiš u svojoj školi ja vodim svaki dan kao član sindikalnog odbora. Branim prava radnika od talijanske uprave koja ih nesuzdržano pljačka i uz pomoć Državne sigurnosti drži pod kontrolom. Slažem se s tobom – mi uistinu živimo u močvari, ali nikad se ne smijemo predati niti odustati. Mi ćemo promijeniti ovu zemlju, Asma. Kunem ti se Bogom, promijenit ćemo je. No neće biti lako. Suočavat ćemo se s mnogim poteškoćama, ali ćemo na koncu pobijediti. (54)

Mazinova odlučnost izvire iz sindikalnog iskustva, traumatičnog incidenta sa kairskom policijom te, najvažnije, iz neke vrste porodičnog naslijeđa jer je njegov otac bio aktivista koji je zbog borbe za studentska i radnička prava izgubio posao i bio zatvoren. Lik oca je predstavljao trajno nadahnuće za ovog junaka, što on i prenosi u odgovoru Esmi:

Istini za volju, to nisu moje misli, već je to lekcija koju sam naučio od svog oca aktivista koji, iako je bio u zatvoru i izgubio posao, ni trenutka nije odustao od svojih uvjerenja. Jednom sam mu, glupo, rekao: “Proveo si deset godina života u zatvoru, a u Egiptu se, usprkos tomu, ništa nije promijenilo. Zar se nisi pokajao?” On se nasmiješio i odgovorio mi: “Izvršio sam svoju dužnost, i zato sam sebe poštujem. Osim toga, tko kaže da se ništa nije promijenilo? Ljudi su svakim danom sve više svjesni i svakim danom istina im se sve jasnije ukazuje. Doći će dan kad će njihov gnjev dosegnuti granicu, i to će ih potaknuti na revoluciju. Pa ako ja i ne doživim revoluciju, umrijet ću mirne savjesti jer sam učinio sve što sa mogao za pravu stvar.” Prava stvar u rječniku moga oca značila je borba za demokratsku državu i socijalističko društvo. (56)

Esmine i Mazinove epistolarne epizode predstavljaju neki vid revolucionarne genealogije koja zrcali razvojni put pobunjene mladosti koji kreće od (samo)spoznaje vremena i prostora, preko istovjetnog doživljaja stanja u društvu, vizije spasa pa sve do konačne pobune i revolucije na djelu.

Na sličnoj matrici funkcionira drugi narativni par romana Danija Alvani i Halid Madani, studenti medicine. Odnos ovo dvoje je složeniji kako zbog različitog porijekla, tako i zbog drugačijeg poimanja religije. Danija pripada vladajućoj eliti, dok je Halid još jedno obično dijete Kaira. Danija se ne usuđuje propitati stavove zvaničnih religijskih poglavara oličenih u šejhu Šamilu. Halid je vjernik nesputan nametnutim autoritetima, slobodnog duha i zavidne naobrazbe. Dok se on bori za ljudska prava i slobode, Danija je silom prilika dio režima kojem se opire u granicama mogućnosti. Oboje učestvuju u protestima te pomažu ranjenim i povrijeđenim. Uspjeh

revolucije za njih bi značio još jednu pobjedu, a to je brisanje nepremostivih klasnih razlika što bi im omogućilo ljubavno sjedinjenje. I u ovom primjeru se prožimaju motivi ljubavi i revolucije.

Treći i posljednji lik koji pripada revolucionarnom tipu po kontekstu je Ašraf Vissa, vlasnik zgrade u centru Kaira. Riječ je o sredovječnom Koptu punome jeda i sarkazma zbog nesretnog braka i nemogućnosti razvoda. Ašraf je želio postati filmska zvijezda, ali nije uspio zbog korupcije koja je izjela sve sfere društva. Ispunjen brojnim frustracijama, on utočište nalazi u hašišu i seksu sa siromašnom sluškinjom Ikram. Revolucija se dogodila kao grom iz vedra neba i temeljito promijenila tok Ašrafove sudbine. Njegova zgrada gleda na Trg al-Tahrir, prostor koji, prema Hamidu Dabbashiju (2012: 232) predstavlja „epistemičku paradigmu promjene“ i ultimativnu „referencijalnu tačku javne sfere i oslobođene republike“⁹. Ašraf izravno svjedoči pobuni i prvim krvavim okršajima sa režimskim snagama koje bezosjećajno gaze nenaoružanu egipatsku mladost. Upravo je Esma, bježeći od policije, zatražila spas u njegovom stanu i od trenutka kada joj je pružio utočište Ašraf Visa postaje drugi čovjek i započinje autentično živjeti.

Sutradan se Ashraf Wissa pojavio na Tahriru. Njegova pojava među prosvjednicima bila je jedinstvena, i na neki način simbolička – pedesetogodišnjak, aristokrat, sijede po sredini podijeljene kose, klasične elegancije: odijelo, džemper visoka ovratnika, engleske cipele. Izgledao je, moglo bi se reći, kao da je dospio iz prošlosti. Muškarac iz prošloga vremena, glumac stare generacije, koji je došao objaviti da se pridružuje revoluciji... Ashraf je više puta obišao cijeli trg, slušajući govornike i razgovarajući s mladićima i djevojkama, odlučno i zanosno im izražavajući svoje stajalište: “Revolucija je mogla prihvatiti kompromis dok vlasti nisu počele ubijati prosvjednike. Naša nas dužnost i dug spram palih mučenika obvezuje da srušimo Mubaraka i dovedemo ga pred sud.” (174)

Ašraf se posvetio revolucionarnoj borbi. Jedan od stanova poklonio je revolucionarima, osigurao im sve materijalne potrebe i pratio ih na sastancima i protestima. Konačno, on organizira medijsku grupu pobunjenika. Počinje producirati i uređivati video sadržaje o poginulim i povrijeđenim revolucionarima, što je predstavljalo ostvarenje njegova mladalačkog sna. Stekavši nove prijatelje, on istovremeno gubi vlastitu porodicu koja čvrsto ostaje s one strane ustanka. Ujedno, ljubav sa Ikram doseže zenit, pa su se i ovom primjeru društveni i intimni ideali saobrazili.

9. Opširnije o značaju Trga al-Tahrir pogledati u Mehrez (2012).

Likovi revolucionarnog tipa u al-Asvanijevom romanu jasno zrcale dijagnozu egipatskog društva. Svi koji pripadaju ovom tipu iz prve ruke su osjetili ponižavajuću korupciju na radnom mjestu, licemjerje koje razara zajednicu/kolektiv i nemilosrdni represivni aparat kojim se održava tiranija vlasti. Iako protagonisti koji pripadaju ovom tipu dolaze iz heterogenih porodičnih i ideoloških miljea, njihove različitosti se stapaju i ujedinjuju u borbi za neko novo sutra. Revolucionarna amplituda se pojačava u skladu sa njihovim romansama. Konačno, najzornija kvaliteta revolucionarnog tipa jeste beskompromisna borba za ostvarenje ideala i spremnost na ultimativnu žrtvu.

Kontrarevolucionari: zlikovci svagdanji

Drugi skup likova u romanu *Republika himbe* čine predani poklonici Režima i njih možemo svrstati u tip kontrarevolucionara. Gravitacioni je centar ovog tipa general Ahmed Alvani, šef Državne bezbjednosti, koji se, znakovito, prvi pojavljuje u al-Asvanijeveom narativnom svijetu. Ostali likovi kontrarevolucionarnog tipa dio su njegove učinkovite mreže preko koje general kontrolira živote stanovnika Kaira, prije, poslije i za vrijeme revolucije. Alvani je krajnje prijetvoran lik pa ova odlika snažno prožima cijeli tip. Pomalo je iznenađujuće da se prvi čovjek tajnih službi represivnog režima predstavlja kao ideal predanog vjernika čiji maniri u privatnom životu graniče sa likom nekog ubogog isposnika.

Njegova ekscelencija general Alwani živio je pedeset i osam godina kao pobožan vjernik, ne odstupajući od vjerskih obveza i sune, ne učinivši ni koraka prije no što bi se uvjerio da to vjerezakon dopušta: u životu nije okusio ni kap alkohola, nije udahnuo ni jedan dim hašiša. Uopće nije pušio, niti je upoznao ženu izvan bračne postelje. (Osim poneke do kraja neostvarene seksualne avanture u ranoj mladosti, Bog mu oprostio.) Dvapat je, Bogu hvala, obavio hadž u Meki, a mali hadž tripot. Što se tiče milostinje za siromašne, o tome se može nadugo govoriti. Dvadeset obitelji živi od mjesečnog prihoda koji on plaća iz svoga džepa. (8)

Navedeni opis predstavlja tek zastor iza kojeg upoznajemo nemilosrdnog isljednika koji na najokrutnije načine muči političke zatvorenike i zvjerski iznuduje priznanja o tobožnjim izdajničkim i terorističkim djelima protiv Države. Alvanijeva porodica je također skoro pa savršena. Tahani je pokorna supruga koja mu besprijeekorno ispunjava sve želje. Generalov najstariji sin Abdurahman je sudija, a Bilal oficir Republikanske garde. Najmlađe dijete u porodici je kćerka Danija. Njeno ponašanje uzrokuje jedinu rupturu na ulaštenoj slici savršene egipatske porodice po

bogatstvu, utjecaju i javnom moralu. Danija studira medicinu na Kairskom univerzitetu. Otvoreno se suprotstavlja ocu i sistemu koji oličava. Nadasve, još je i zaljubljena u Halida Madanija, mladog revolucionara i kolegu s fakulteta. Za generala Alvanija narod je predstavljao karijeru i teret oličen u amorfnoj masi nezalica i beskičmenjaka za čije blagostanje se morao brinuti cijelog života. Premda se čini da ga je pobuna na Trgu al-Tahrir na tren iznenadila, Alvani zadržava prisebnost te ne odustaje od čvrstog upravljanja iz sjene.

Vladavina je za generala Alvanija naročit vid discipliniranja društva koja se realizira, kako to Foucault definira, „tehnikom proizvodjenja poslušnih ljudi“ koji se poput bilo kojeg resursa mogu efikasno „pokoriti, iskoristiti, transformisati i poboljšati“ (prema Milenković, Marinković 2005: 292). General je u tom smislu blizak arhetipu čuvara koji bdije nad nezakonitim radnjama, a proces kažnjavanja shvata kao funkciju zamjene „neodređene vreve populacije koja se bavi prigodnim nezakonitim radnjama s relativno ograničenom i zatvorenom skupinom pojedinaca koje se može stalno nadzirati – prijestupnika“ (De Lagasnerie 2020: 101).

Alvani je doslovno centralna figura kairskog (post)revolucionarnog panoptikuma u kojem on ima ekskluzivno pravo proskribiranja istine i laži, života i smrti. I prije Arapskog proljeća Alvani je bio istaknuti simbol Režima. Za vrijeme januarske pobune djelovao je iz sjene, a nakon svrgavanja Mubaraka, on opet preuzima vodstvo kontrarevolucijom. U njegovom liku na zanimljiv način su se saobrazila dva modela društvenog zločina, kako ih vidi Eric Hobsbawm. Naime, „njegova ekscelencija“ djeluje neumoljivo jer prevazilazi pretpostavljene granice između javnog i tajnog, formalne i dubinske države, manifestnog morala i podzemne krvoločnosti. Na taj način, lik Alvanija spaja kategorije “socijalnog” i “kriminalnog” razbojništva pri čemu se naglašava važnost pojavnosti/(ne)vidljivosti i prostora. Prema Hobsbawmu „zločinac se skriva, djeluje noću, u mraku, živi povučeno. Društveno-politički razbojnik, naprotiv, ne skriva se, živi u pol bijela dana, djeluje na očigled svima. Razbojnik je društven, a njegovi postupci su politički ako svoje bitke vodi ‘nepokrivena lica i u javnosti’“ (prema ibid. 61). Upravo takav je način djelovanja glavnog protagoniste kontrarevolucionarnog tipa u *Republici himbe*.

Razgranata mreža generalovih porodičnih i društvenih odnosa otkriva svijet koji se reinkarnira na zgarištima Arapskog proljeća. Taj svijet utjelovljuju ostale figure kontrarevolucionarnog tipa poput „novokomponovanog“ karizmatika, šejha Šamila, tajkuna Šanavanija i zavodljive novinarke Nurhan. Svaki od ovih likova upotpunjuje mozaik postrevolucionarne stvarnosti i reflektira bitnu strukturu moći u okviru novog Režima.

Šejh Šamil je slika i prilika estradnog klerika koji hipnotizira mase, a vjerske dogme podređuje i podvodi despotskom režimu. Šejh je uvijek okružen tjelohraniteljima i suprugama, odjeven i našminkan, vozi se u crnom mercedesu i dolazi pred okupljene vjernike poput holivudskih celebrityja. Njegove propovijedi su ustvari inačice jeftinih debatnih emisija (*trash talk show*) u kojima izgovara dogmatske floskule i kvaziučene fraze lišene svakog smisla. On sve navedeno izvodi sa neviđenim žarom i suznih očiju što publiku u pravilu baca u kolektivni trans. Dekor njegovih predavanja je upečatljiv primjer religijske kompenzacije ili mehanizma kojim se hipnotičkim i distrakcijskim metodama prikrivaju nedostaci/slabosti, a stvara lažni osjećaj spoznaje. Sve što određuje šejha u funkciji je nadoknade ograničenja te kvalitativne, odnosno etičke limitiranosti. Ograničenost ovog estradnog klerika najbolje se može iščitati pogledom na genealogiju njegove učenost:

Mnogi ne znaju da šeik nema formalno vjersko obrazovanje, da ima samo diplomu iz španjolskog jezika i književnosti koju je stekao na Kairskom sveučilištu. Kad je diplomirao, želio je biti turistički vodič, ali turizam je zbog terorističkih napada zapao u recesiju. Šeik je onda dobio posao administrativnog voditelja nekog sportskog kluba u Saudijskoj Arabiji. Tu je otkrio Boga. U džamiji je upoznao šeika Al-Ghamidija, koji je u njemu prepoznao nekoga tko obećava te mu je prenio mnogo od svoga znanja. Šeik Shamel je u Saudijskoj Arabiji živio deset godina, nakon čega se vratio u Egipat i odlučio da će život posvetiti širenju vjere. Lagano se smiješeci znao je uvjerenom govoriti: "Bog mi je bio milostiv kad mi je dopustio da sjedim do nogu učenoga šeika Al-Ghamidija. Napajao sam se vjerovjerskim znanjem iz toga čistog vrela u punoj mjeri. Onda mi je moj uzoriti šeik – Bog ga dobrim nagradio za sve što je učinio za vjeru – dopustio da mu se pridružim u služenju vjeri".

Egipćani su zavoljeli šeika Shamela još od njegove prve tjedne emisije na postaji Pobožnost. Kad mu je popularnost narasla, napustio je tu postaju i pokrenuo svoju Ispravan put, što mu je otvorilo vrata blagostanju. (37)

U kontrarevolucionarnoj perspektivi uloga šejha Šamila je mnogostruko važna. On obezbjeđuje metafizičku apologiju i epistemološko uporište Režimu, upotpunjuje medijsku simulaciju jedinog mogućeg svijeta te konačno nudi jeftino čistilište frustriranom narodu iskrivljujući njihovu percepciju stvarnosti i istodobno zatumljujući moć njihovog djelovanja/pobune. Najdjelotvornije „čini“ šejha Šamila odnose se na neutraliziranje kolektivne (samo)spoznaje i ukidanje bilo kakvog djelatnog potencijalитета. Za sve to šejh Šamil je obilato nagrađen od Režima koji mu je zbog predanosti već na zemlji podario edenska blaga.

Suštinski je važno da se navedene operacije društvene hipnoze i simulacije odvijaju preko medija koje utjelovljuju likovi Nurhan i Šanavanija. Premda je riječ o likovima koji upravljaju utjecajnom medijskom platformom, Nurhan i Šanavani su obavijeni velom tajne. Njihova lica su poznata i upečatljiva, čak su i dijelom svakodnevice prosječnog Egipćanina. Ipak se o njihovim životima malo zna. Uvodeći ih u pripovjedni svijet al-Asvani koristi skoro identične rečenice. „Egipćani poznaju Nourhan kao voditeljicu na televiziji, ali o njoj kao osobi ne znaju ništa“ (59). „Hadžiju Mohammada Shanawanija okružuje aura tajnovitosti, koja je u njegovu slučaju pridodana hladnoći i distanciranosti svojstvenim milijarderima“ (215). Nepisano pravilo medjskih mogula jeste da nam otkriju i najsitnije detalje svega, osim onoga iza kulisa, odnosno samih njih.

Šanavani je tipičan primjer režimskog tajkuna koji je bio blizak Mubarakovoj porodici, a naročito njegovom sinu sa kojim je radio unosne poslove. Njegov *modus operandi* sličan je onom koji praktikuje general Alvani, a odlikuje ga nepokolebljiva odanost vlasti i ustrajnost na poziciji moći. Stoga ne čudi njegova dovtljivost i snalaženje nakon izbijanja revolucije.

Na sastanku što ga je na dan Mubarakove ostavke sazvao general Alvani, Shanawani je zasigurno bio jedan od najpotresenijih sudionika. Poslije sastanka dočekao je generala na hodniku i, čim ga je ugledao, rekao mu sa žarom: "Htio sam vam reći da sam za spas domovine spreman staviti na raspolaganje sav svoj imutak." General se nasmiješi i reče: "To se i očekuje od domoljuba kakav ste Vi... Potražite dužnosnika koji je za to zadužen i ostanite u kontaktu s njime u svakom trenutku."

Shanawani se sastao s dužnosnikom i dogovoriše se da će pokrenuti televizijsku postaju, za koju Shanawani predloži naziv Autentični Egipat. Za nekoliko tjedana nađena su u luksuznoj kući u Garden Cityju na obali Nila četiri stana za upravu televizijske postaje, a u Egyptian Media Production Cityju opremljen je golemi televizijski studio. Pripreme za uspostavu nove postaje vrlo su brzo napredovale. Službenici Državne sigurnosti bili su zaduženi za odabir kandidata za personal nove televizijske postaje - kako za voditelje tako i za tehničare. (215)

Navedeni citat jezgrovito pokazuje načine preživljavanja režimskog aparata i preustroj strukture. Koliko god je bilo požrtvovnosti na strani revolucionara koji su netremice davali svoje živote u borbi, toliko je bila sofisticirana borba režimskih kameleona, ali i finansijski izdašna. Indikativno je imenovanje medija (*autentični, pravi, stvarni Egipat*), kao i sistem nadzora i odabira kandidata. U trenutku kada se na obzorju konačno ukazivala revolucionarna istina, istovremeno se podzemnim žilama društva granala propagandna mreža postistinosti. Ovaj proces kreće od moćnih

mogula te se sa zapanjujućom brzinom i opsegom širi među stanovništvom i polučuje ultimativni rezultat, a to je opstanak režima. Šanavani ne želi prihvatiti revoluciju kao istinu, te potire zbilju i na njeno mjesto postavlja ličnu, odnosno režimsku iluziju. „Kad odbacite razliku između onog što želite čuti i onoga što odgovara stvarnim činjenicama, podvrgavate se tiraniji“ (Snyder 2017: 66). Šanavani ovo čini svjesno višestruko natkodirajući zvanične poluistine ili režimske slike svijeta. Na ovaj se način maksimaliziraju snopovi propagandnih reflektora Režima pod kojima narod ne može ništa vidjeti. „Ako ništa nije tačno i istinito, onda nitko ne može kritizirati vlast, jer za to nema nikakve osnove. Ako ništa nije istinito, onda je sve samo predstava. Najbogatiji plaćaju svjetla koja najviše zasljepljuju“ (ibid. 65). Šanavanijev lik utjelovljuje upravo najbogatiji sloj ili tzv. društvenu elitu kao generatora blještavog spektakla u kojem se naziru tek fragmenti stvarnosti koju više nije moguće rekonstruirati i konzimirati. Ishod ove ideološko-medijske manufakture jesu savršeni podanici. Prisjetimo se da je i Hanna Arendt u svom klasičnom djelu o tiraniji zaključila kako su „idealni subjekti totalitarne vladavine“ upravo „ljudi koji između činjenice i fikcije (a nju čini stvarnost iskustva), između istine i neistine (nju, opet, čine norme mišljenja) više ne prave razliku“ (Arendt 1998: 482). Takvi se subjekti moraju naročito proizvoditi u vremenima krize kakvo je bilo Arapsko proljeće koje je u sebi nosilo potencijal drugačije optike i konačnog suočenja sa stvarnošću u Egiptu. Zbog toga je odgovor kontrarevolucionara bio silovit i brz. Za realizaciju ponovne uspostave režimskog simulakruma odabrani su najbolji, a kada je riječ o prezentaciji logičan izbor je bila Nurhan, medijska zvijezda u usponu.

Njezina je biografija prepuna priča, od kojih su neke istinite, a neke puke izmišljotine što ih o njoj šire žene koje razdire zavist zbog njezine ljepote, inteligencije, elegancije, popularnosti, no osobito zbog njezine magičnosti koja privlači muškarce. Evo što se o njoj priča.

Govori se da Nourhan posjećuje propovijedi šeika Shamela zato da bi se mislilo da je pobožna, i da za tih propovijedi ne plaće iskreno, već zato da privuče poglede na sebe... (59)

Nurhan "nenamjerno" zavodi viđene muškarce koji joj osiguravaju lagodan život i poslove na najboljim medijima. Kruna njenog iskustva jeste udaja za Šanavaniya i preuzimanje vodećeg medija u postrevolucijskom Egiptu. Važna je povezanost Nurhan i šejha Šamila, njenog redovnog gosta u emisijama koje imaju misiju „autentično“ predstaviti „izvorni“ Egipat i stvarno stanje stvari. Jedan isječak iz njene emisije sa šejhom slikovito opisuje (ponovnu) uspostavu režimskog simulakruma, sistem fabriciranja činjenica i proizvodnju (ne)znanja zaogrnutog u religijski diskurs.

Pozvala je u emisiju šeiika Shamela tražeći od njega da kaže kako vjera gleda na to što se događa. I on je posve nedvosmisleno rekao: "Ovi prosvjedi izazivaju ljutnju Božju i ljutnju Njegova Poslanika. Islam nam nalaže da se pokoravamo vlastodršcima, i da ih opozovemo samo ako rade protiv vjere." "Poštovani šeiče", reče mu Nourhan, "što biste poručili prosvjednicima?" Namrštivši se, šeiik uzviknu: "Poručujem svima njima da je ovo masonska urota, koju su organizirali Židovi zato da odvrate muslimane od njihove vjere. Upozoravam naše mlade na Tahriru da su ih u zabludu doveli cionisti. Pokajte se i vratite se Bogu, odbacite zabludu koja bi mogla našu zemlju okupati u krvi. Mladosti, vrati se svome domu. Ovo nije put u promjene. Vi vlastitim rukama uništavate Egipat. Vratite se Bogu, vratite se Bogu!" Razgovorom sa šeiikom Nourhan je zaključila emisiju, a onda je do sljedeće emisije puštala patriotske pjesme. (161-162)

Nurhan vješto gledatelj hvata u postfaktičku klopku. Gast je neprikosnoveni autoritet i „vlasnik“ za narod vrlo bitne religijske istine. Šejh, pak, tendenciozna pitanja propušta kroz filtere sakralnih tekstova i uspostavlja crno-bijelu sliku svijeta vješto spajajući dekontekstualizirane hadise i ajete sa teorijom zavjere. Pobuna zaziva nebesko prokletstvo, ona je čin stranih neprijatelja, pa je jedini spas u „obnovi režima“ ili smjernoj pokori pri čemu se čin kontrarevolucije divinizira i proglašava povratkom samome Bogu. Proces kreiranja nije oličen u nekoj vrsti zavodljive distrakcije. Štaviše, Nurhanina strategija prokazuje homologiju kontrarevolucionarnog stanja sa postnormalnim vremenima koja više

„nisu ograničena na ‘lažne vijesti, alternativne činjenice’ i ‘postistinite proglose’. Zapravo, neznanje postaje nova, vrlo vrijedna roba široke potrošnje, koja se lahko može osmisliti, proizvesti i distribuirati u gigantskim industrijskim razmjerama. Neznanje dolazi u različitim inačicama, smišljenim kao instrument moći i manipulacije, kao agens kontradikcija i haosa, kao strategija za stvaranje pometnje i nesigurnosti. Ono je dragocjeni instrument državama, grupama, mrežama, kao i pojedincima.“ (Sardar 2022: 21)

Neznanje kao roba i učinkovito sredstvo hiperkontrole vrhunski su dometi kontrarevolucionarnog tipa u romanu oličenog u dijaboličnom spletu generala, šejha, tajkuna i voditeljice. Oni su upornim „šamanističkim inkantacijama“, targetiranjem, stereotipizacijom i mitologizacijom rekreirali idealne subjekte režima, a revolucionare preobrazili u zlikovce, podrivajući moć pobunjenog mnoštva i pluralne, proaktivne zajednice. Emisije koje režira i vodi Nurhan maksimalno su performativne, jer njene riječi ili fabrikovane režimske vijesti određuju činjenice, događaje i stanje. Sve navedeno je vješto postavljeno u kontekst neizbježnog (o)čuvanja domovine i vjere.

U trenutku kada se „zdravo za gotovo prihvati neizbježnost, kritika počinje uzmicati.“ (Snyder 2017: 120). Ovaj se čin (mentalne) regresije finalizira uspostavom trajnog prezenta ili kafkijanske politike vječnosti u kojoj neprijatelj vreba iz svakog pojedinca.

„U politici vječnosti, zavodeenje mitologiziranom prošlošću onemogućuje nam da razmišljamo o mogućim budućnostima. Navika bavljenja statusom žrtve otupljuje nagon za samo-ispravljanjem. Kako narod određuje prirodna vrлина, a ne budući potencijal, politika postaje raspravom o dobru i zlu, a ne raspravom o mogućim rješenjima stvarnih problema. Budući da je kriza permanentna, uvijek je prisutan i dojam hitne ili izvanredne situacije. Planiranje budućnosti tada se čini nemogućim ili čak nelojalnim činom. Kako uopće razmišljati o reformama kada je neprijatelj u svakom trenutku pred vratima? Ako je politika neizbježnosti nalik na komu, politika vječnosti nalik je na hipnozu: piljimo u vrtlog cikličnih mitova dok ne padnemo u trans – a onda činimo nešto šokantno prema tuđim nalogima.“ (ibid. 123)

Plutajući objekti: poraženi čovjek

Kolateralna šteta neumoljivog režimskog djelovanja i politika neizbježnosti bivaju akteri trećeg tipa romana *Republika himbe*. Radi se o fluktuirajućim likovima, a najupečativlji predstavnici ovog tipa su Isam Ša'alan i Hamad Abd al-Varis Madani. Isam je upravnik ranije spominjane privatizirane cementare Bellini i doušnik Režima protiv kojeg se neuspješno borio u mladosti. Madani je njegov vozač. Radno mjesto na simboličan način definira ove likove. Vlasnici cementare su strani investitori koji žele likvidirati uspješnu firmu i iznijeti novac. Vlasti se tobože tome protive dok radnici ostaju bez posla. Isam i Madani plutaju između ove tri divergentne strane. Isam je u mladosti vodio studentske proteste i bio glasnogovornik komunista u zatvoru, ali se nakon strašnih tortura odrekao bilo kakvog aktivizma. Život mu se sveo na sitno mešetarenje, alkohol i žene. Temeljna karakterna crta Isamovog lika je potpuno ravnodušje koje izbija u trenutku kada saznaje za pobunu na Trgu al-Tahrir.

Kakav je to demon obuzeo dio Egipćana i natjerao ih da se ponašaju posve oprečno svojoj naravi? Egipćanin ne zna što je to revolucija, ne razumije je i, nađe li se sred pobune, vrlo brzo odustaje i iznevjerava je. Kad je na televiziji vidio kako ljudi plešu od radosti na ulici zbog Mubarakove ostavke, pobjesnio je. Ne toliko zato što je ostao bez radnoga mjesta, koliko zbog načina na koji se Egipćani zavaravaju. Rado bi napisao članak u kojem bi rekao: "Dragi Egipćani, prije no što svoju djecu pošaljete da uzaludno pogibaju, pročitajte povijest Egipta i povijest revolucija u cijelome svijetu. Ima naroda koji su po prirodi revolucionarni, ali vi, dragi moji Egipćani,

niste stvoreni za revoluciju, niti je revolucija za vas. U vašoj modernoj povijesti ni jedna nije doživjela uspjeh. Kad god ste se pobunili protiv vlasti bilo je to bez uspjeha, a životni uvjeti su postali još gori." To je istina koju je spoznao uz visoku cijenu. Napuni još jednu čašu, ispruži se na sofi gledajući u tavanicu. (196)

Poučen traumatičnim iskustvom iz mladosti Isam spoznaje da se „povijest se može kretati isključivo u jednom smjeru“, a to je sukus proklamovane „politike neizbježnosti“ (Snyder 2017: 118). Stanje ovog junaka može se opisati kao „samoinducirana intelektualna koma“ (ibid. 119) ili čak autoimunim oboljenjem usljed biopolitičke situacije u njegovoj domovini. Kada naposljetku i on postane jedna od Nurhaninih ljubavnih žrtava, krug samoprezira i očaja se zatvara, te prenosi na cjelokupni kolektiv.

“Ja razumijem povijest. Svaka bitka između naroda i vlasti završava porazom naroda. Vlasti u Egiptu mogu u svemu biti neuspješne, samo ne u pokoravanju Egipćana.“ (163)

Lik Madanija u većini romana funkcionira kao blijeda kopija Isama za kojeg i radi kao vozač. On svijet posmatra iz sigurne distance, poslušno izvršava narebe svog poslodavca i jasno razumije da je tiha potčinjenost najbolja životna deviza. Madani se za razliku od ostalih protagonista ne pojavljuje često u pripovijesti, pa je karakterizacija njegovog lika veoma plošna. Stvari će izmijeniti smrt njegovog sina Halida kojeg za vrijeme protesta na trgu ubija oficir Hejsem. Kada shvati da će ubica proći nekažnjeno, Madani planira osvetu koju usmjerava prema pojedincu/posljedici, a ne režimu/uzroku. Tim se tragičnim prizorom roman završava.

Na kraju prikaza tipske panorame likova romana *Republika himbe* može se zaključiti da je al-Asvani znalački kreirao i pozicionirao veliki broj aktera egipatske revolucije u složenu narativnu cjelinu, koja otkriva kako geografiju tako i nutarnje sličice najvećeg društvenog događaja u Egiptu u dvadesetprvom stoljeću.

REVOLUCIJA U MAKROPERSEKTIVI: MNOŠTVO, NAROD I PRAZNINA

Analizirani tipovi u romanu mogu se detaljno tumačiti i u makroperspektivi odnosno kroz prizmu teorija o društvenim kolektivitetima. Tako se mogu detektovati dodatne narativne natkategorije likova. U tom kontekstu kontrarevolucionarni tip korespondira sa pojmom naroda. Misli se na moćne pojedince i pojedince moći, titulare te jasno povezan kolektiv koji inzistira na općoj sigurnosti i očuvanju sistema. Nasuprot njima,

revolucionarni tip koincidira sa pojmom mnoštva kojeg prati vrenje, disonanca, pobuna, neposluš, izgubljenost i otpor vlastima. Paolo Virno (2004: 12) navedene kategorije definira na sljedeći način: „Narod je kolektiv, dok je mnoštvo obilježeno nemoći koja mu se pripisuje, tj. stalnim nemirom ujedinjenih individua. Individua je neutjecajni ostatak podjela i multiplikacija koje se vrše daleko od nje same“. U romanu se jasno vidi kako kontrarevolucionarni tip u pravilu postupa staloženo, homogeno i udruženo, a revolucionarni tip je više izraz stihijskog pluraliteta koji djeluje *ad hoc*, disperzivno te euforično.¹⁰ Smjerovi ovih dvaju kolektiviteta ili društvenih snaga su suprotstavljeni. „Narod je rezultat centripetalnog pokreta: od atomiziranih individua ka jedinstvu »političkog tijela«, ka suverenitetu. Jedno je krajnji rezultat tog centripetalnog pokreta. Mnoštvo je, pak, rezultat centrifugalnog pokreta: od Jednog k Mnogima“ (Virno 2004: 34).

Životni putevi likova revolucionarnog tipa jasno ukazuju na njihovu želju da kao pojedinci urade nešto za svoje društvo, dok su likovi kontrarevolucionarnog tipa ideološki atomizirani, djelatno kastrirani i upregnuti u potčinjavajući okvir države odnosno režima. Ideal kontrarevolucionarnog tipa je apsolutan i u potpunosti potire svaku individualnost. Zbog toga, kako je ranije tumačeno, oni ne žele da vide stvarnost, nego da je dokinu i na njeno mjesto instaliraju postistinu unutar koje bi režim postojao samo zarad režima. S druge strane, mnoštvo svoju snagu vidi u singularnosti, polifoniji te simbiozi različitosti. Individua(litet) se ne smije izgubiti u metežu borbe. Ustvari, očuvanje njene izvornosti je ishodišna tačka djelovanja mnoštva.

„Mnoštvo znači pluralitet – doslovno: biti mnogi – kao trajnu formu društvenog i političkog postojanja suprotstavljenu kohezivnom jedinstvu naroda. Dakle, mnoštvo se sastoji od mreže individua; mnogi su singularitet. Odlučujuće je te singularnosti promatrati kao ciljnu točku, a ne kao podatak od kojeg se polazi; singularnosti kao posljednji ishod procesa individuacije, a ne kao solipsističke čestice.“ (ibid. 81)

Januarska revolucija predstavlja je savršen hronotop za odmjeravanje snaga mnoštva i naroda kao kolektivnih akantata ili, po Virnu, savremenih formi života. Posljedice sraza ovih dvaju kolektiviteta otkrivaju temeljnu epistemološku odrednicu svijeta i duha vremena predočenog u romanu. Ala' al-Asvani jasno pokazuje da je mnoštvo poraženo, narod je pobijedio, a budućnost pripala Režimu. Autentični pluralitet kao potencijal promjene je brzo iščezao. Ustalasalo proljeće zamijenila je

10. Arapski autori u ovom kontekstu koriste termine rijeka/mnoštvo i močvara/država. Opširnije pogledati u al-Ḥurūb (2012).

tišina surove zime. Revolucija se u *Republici himbe* pokazala kao praznina ili Baudrillardov (2006: 111) »nedogađaj« koji nema „vlastitu objektivnost ili svršenost već poprima tek oblik neke zavjere, egzorcizma.“ Halid je ubijen, revolucionari protjerani ili uhapšeni, a ubice i zlikovci nagrađeni. Skršenost revolucionarne generacije ističe se na primjeru Mazina, koji završava u režimskom kazamatu, i Esme, koja nakon torture dobija azil u Engleskoj. I dok Mazin tvrdoglavo i prkosno čuva ulogu „nepopravljivog pesimiste“ (368), Esmino razočarenje zlokobno odjekuje romaneskom pripovijesti.

Vjeruj mi, Mazene, nisam otišla iz straha od lažnih optužbi koje će podignuti protiv nas; otišla sam zato što znam istinu, zato što mi je oficir koji je naredio vojnicima da me siluju rekao: "Asma, ti si nitko i ništa, znaš." I to jest istina. Ja sam zaista nitko i ništa, ti si nitko i ništa, svi oni mladi revolucionari su nitko i ništa. Radili su s nama, i dalje će s nama raditi, što god hoće. Ubijati će nas, silovati će nas, izbijati nam oči gumenim mecima, i nitko nikad neće biti osuđen, nitko za to neće platiti. Znaš zašto? Zato što smo nitko i ništa! Zato što smo pokrenuli revoluciju koja nikome nije bila potrebna i koju nitko nije želio. Znam da ti i dalje vjeruješ u narod. Ja više ne vjerujem. Taj narod za čiju su slobodu i dostojanstvo dali život najbolji među nama ne zna što bi s tom slobodom is tim dostojanstvom (...)

Narod radi kojeg smo podigli revoluciju, Mazene, mrzi nas i mrzi revoluciju. (...) Nikad više neću dopustiti da budem zavedena. Mediji su djelovali na Egipćane zato što su to Egipćani htjeli. Većini Egipćana odgovara da budu tlačeni. Većina njih pristaje na korupciju i sudjeluje u njoj. Revoluciju su mrzili od samoga početka zato što ih je suočila s tim kakvi su. Oni su revoluciju najprije sami mrzili, a onda su im mediji pružili razloge: mržnju. Egipćani žive u Republici himbe. Žive u laži koju smatraju istinom... Egipat je Republika himbe... (375-376; podvukao M. S.)

Praznina gromoglasno odjekuje Esminim nutarnjim svijetom. Arapsko proljeće se pokazalo tek zatišjem pred kontrarevolucionarnu oluju koja je polomila sve što joj se našlo na putu. Štaviše, kontrarevolucija više nije podrazumijevala povratak na već viđeno i „puku restauraciju prijašnjeg stanja stvari, već, doslovno, revoluciju naglavce“ (Virno 2004: 117.). Pluralnost je potpuno dokinuta, a privid uspjeha pobune na Trgu al-Tahrir bio je tek instrument za ulančavanje „u cirkulaciju medija ili potrošačkog društva, a svakako u prazninu koju stvara simulacijska epidemija, izazivajući sekundarne oblike egzistencije, koji potiru autentičnost“ (Žmegač 2010: 371)

KAKOFONIJA KAO RAZ/RJEŠENJE

Ala' Al-Asvani je u posljednjem romanu slojevito predstavio geografiju Arapskog proljeća kroz njene sudionike koje se kao metonimijski reprezenti mogu kategorizirati u tri tipa i dva kolektiviteta ili forme moći karakteristične za savremena društva. Revolucionarni tip je predstavljen u formi kontrasubjekta države i dubleta autentičnih pojedinaca koje ujedinjuju ideali pobune i ljubavi. U krupnom planu, ovaj se tip nadaže kao kritični pluralitet i buntovno mnoštvo. Kontrarevolucionarni tip predstavlja gustu mrežu prijatvornih moćnika i njihovih beskrupuloznih saveznika koji sa submisivnom većinom ili optimalnim subjektima tiranije čine himbeni (na)rod, odnosno državu. Na rubovima ovih tipova/formi pojavljuju se rezignirani pojedinci kao amorfni plutajući kolaterali.

Svi likovi u romanu su u nekoj vrsti suodnosa i povezanosti, ali to ne utječe na njihov karakter. Nemogućnost premoštavanja ovih karakternih ruptura u al-Asvanijevom romanu ozbiljan je simptom koji intenziviraju čisti paradigmatski ideologemi dati u optici crno-bijelih polarizacija. Tako su, naprimjer, pripadnici pokreta „Kifaya“, posebno Esma, savršeni likovi: oni se uvijek bore za pravu stvar, hrabro se suprotstavljaju kolektivu i/ili porodici, ekskluzivno brane ljudsku slobodu i prava. Nasuprot njih su čisti destilati zla: režimski ljudi (Alvani i Šanavani), ali još više religiozne osobe poput šejha Šamila i fatalne Nurhan. Ovu bismo oštru dihotomiju možda mogli i razumjeti, ali kada se ključnim faktorima gašenja Arapskog proljeća u pripovijesti pridruže likovi iz pokreta Muslimanska braća onda koordinatne revolucije postaju prilično zbunjujuće. Analiza pogubnih metamorfoza ovog religijskog pokreta izlazi iz okvira rada. Međutim, bez obzira na njihove eventualne pobude ili ideološke markere, jasno je kako su revolucionari ovog pokreta obilno i tragično krvarili ne samo u Arapskom proljeću već i u brojnim pobunama prije i poslije januarskog ustanka.¹¹ Nije jasno kako su u al-Asvanijevom romanu oni dislocirani i (pret)postavljeni u središte kontrarevolucije!? Još je nejasnije zašto se u apokaliptičnom stanju nakon revolucije potpuno „prešutio“ pokolj pobunjenika na trgu Rabija al-Adevija gdje su kontrarevolucionarne snage ubile najmanje osam stotina, a ranile i zatvorile nekoliko hiljada ljudi.

U tom kontekstu Robyn Creswell primjećuje da je roman nepopravljivo degradiran usljed al-Asvanijevog intencionalnog previđanja i prizemnog ismijavanja Muslimanskog bratstva, ali i općenito svih Egipćana koji ne pripadaju nijednom etabliranom taboru. Takva imagologija je, prema Creswellu (2021), mnogostruko

11. O ulozu Muslimanske braće u Arapskom proljeću opširnije pogledati u: Trager (2016).

pervertirala sliku povijesti, a autorova neodmjerena u negativnom markiranju religioznih pojedinaca i organizacija dovela do toga da „iako Aswany ismijava teorije zavjere šejha i vojnih časnika, koji revoluciju prikazuju kao stranu zavjeru, njegov vlastiti roman na kraju sugerira da je egipatska država upravo ona vrsta svemoćnog i dalekovidnog entiteta kakvim je predstavljaju njeni ideolozi – a to je mit za koji su revolucionari 2011. potrošili toliko krvi da bi ga razotkrili“. Ahmad Matarik (2019) zapaža isti fenomen i tumači ga opširnije nego Creswell zaključujući da je al-Alvani, kao nikad ranije, prenio rivalstvo između sekularnog i religijskog tabora revolucionara („Kifaya“ naspram „Muslimanskog bratstva“) u *Republiku himbe* do te mjere da se sam roman preobrazio u „književnost osvete“. Nije neuobičajeno da arapski liberali i sekularne elite u presudnim trenucima otpisuju revolucionarne suborce i za saveznike na poslijetku odaberu vojnu vlast protiv koje se desetljećima bore. Tajna ovog paradoksa vjerovatno se krije u neizlječivoj paranoji od (političkog) islama i pokretā religijske provenijencije općenito. Da ironija bude veća, važan dio vojne vlasti koju je al-Asvani naposljetku politički i (po)etički odabrao upravo je notorna *Stranka svjetlosti (Hizb al-nūr)*, ultrakonzervativna islamistička partija, koja je već deceniju dio postrevolucionarne vlade. Očekivano, *Stranka svjetla* za svoj pragmatizam i lojalnost izdašno je nagrađena (Lacroix 2016: 14).

Zagonetno i ironično je da se jedan vrstan pripovjedač egipatske stvarnosti odlučio na izrazito tendenciozan i pomalo autodestruktivni čin u maniru narevnosnijih propovjednika kulture otkazivanja i ostracizma (*cancel culture*). Zašto je al-Asvani odstranio ili dokinuo dokazane revolucionarne figure sa ploče Arapskog proljeća i, još bitnije, prešutio pokolj revolucionara na Trgu Rab'a, da ne spominjemo Trg al-Nahda i masakre u Gizi? To su proganjajuća pitanja o učesniku/hroničaru jedne revolucije i razlozima njenog neuspjeha? Ipak, kada se pomnije razmisli, navedena su pitanja, ustvari, znakoviti odgovori o tragediji Arapskog proljeća.

IZVORI:

- al-Aswānī, 'Alā' (2018), *Ġumhuriyya ka ann*, Dār al-Ādāb, Bayrūt
- al Aswany, Alaa (2023), *Republika himbe*, preveo s arapskog Daniel Bučan, Fraktura, Zagreb

LITERATURA:

1. Arendt, Hanna (1998), *Izvori totalitarizma*, prev. Slavica Stojanović i Aleksandra Bajazetov-Vučen, Feministička izdavačka kuća 94, Beograd
2. Baudrillard, Jean (2006), *Inteligencija zla ili pakt lucidnosti*, prijevod s francuskog i pogovor Leonardo Kovačević, Naklada Ljevak, Zagreb
3. Creswell, Robyn (2021), "A Novel Tracks Egypt's 2011 Revolution and Its Bloody Crackdown", *The New York Times*, 10. 8. 2021; dostupno na internet stranici: <https://www.nytimes.com/2021/08/10/books/review/republic-of-false-truths-alaa-al-aswany.html>
4. Dabashi, Hamid (2012), *The Arab Spring: The End Of Postcolonialism*, Zed Books, London & New York
5. De Lagasnerie, Geoffroy (2020), *Umijeće pobune: Snowden, Assange, Manning*, s francuskog preveo Zlatko Wurzberg, Udruga Bijeli val, Zagreb
6. al-Ḥurūb, Ḥālīd (2012), *Fī madīh al-ṭawra: al-nahr diḍ al-mustanqa'*, Dār al-sāqī, Bayrūt
7. Lacroix, Stéphane (2016), *Egypt's Pragmatic Salafis: The Politics of Hizb al-Nour*, Carnegie Endowment for International Peace.
8. Matarik, Ahmad (2019) "Riwāya Ḡumhūriyya ka ann: Ka annah riwāya taḥkī qiṣṣa al-lāṣay'", *Iḍā'āt*, 29. 3. 2019., dostupno na internet stranici: <https://www.ida2at.com/jumhuriyat-kaann-novel-review/>
9. Mehrez, Samia (2012), *Translating Egypt's Revolution: The Language of Tahrir*, The American University in Cairo Press, Cairo
10. Milenković, Pavle, Dušan Marinković (ur.) (2005), *Mišel Fuko 1926-1984-2004: Hrestomatija*, Vojvođanska sociološka asocijacija, Novi Sad
11. Sardar, Ziaudin (2022), *Postnormalna vremena: Čitanka*, Centar za napredne studije, Sarajevo
12. Snyder, Timothy (2017), *O tiraniji: dvadeset lekcija 20. stoljeća*, preveo s engleskoga Damir Biličić, Naklada Ljevak, Zagreb
13. Trager, Eric (2016), *Arab Fall: How the Muslim Brotherhood Won and Lost Egypt in 891 Days*, Georgetown University Press, USA
14. Virno, Paolo (2004), *Gramatika mnoštva: Prilog analizi suvremenih formi života*, prev. Jasna Jakšić, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
15. Žmegač, Viktor (2010), *Prošlost i budućnost 20. stoljeća: Kulturološke teme epohe*, Matica Hrvatska, Zagreb

DIVERGENCE AND (A)TYPICALITY OF THE REVOLUTION IN THE NOVEL *THE REPUBLIC OF FALSE TRUTHS*

Summary

This paper focuses on the notions and images of the Arab Spring in the novel *The Republic of False Truths* by the contemporary Egyptian writer Ala'a al-Aswani. The paper primarily analyzes the main and secondary characters, as well as the heroes and anti-heroes of the revolution, who are grouped into narrative types, and then structured further into representatives of contemporary collectivities of power. The paper also considers the perspectives of the Arab Spring, the consequences of this uprising on Egyptian society, as well as the phenomena of the overemphasized openness of certain concepts, and the destabilizing significance of the absence in the novel.

Keywords: revolution; contemporary Arabic novel; the Arab Spring; type; (anti)heroes; multitude; people; unevent; emptiness; selection; absent

Adresa autora
Authors' address

Mirza Sarajkić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
mirza.sarajkic@ff.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

TRADUKTOLOGIJA

Edina Špago-Ćumurija

SPECIFIKACIJA KAO PREVODILAČKI PRISTUP U ENGLISKOM
PREVODU ZBIRKE PRIČA *SARAJEVSKI MARLBORO* MILJENKA
JERGOVIĆA / SPECIFICATION AS A TRANSLATION APPROACH
IN THE ENGLISH TRANSLATION OF THE *SARAJEVO MARLBORO*
STORIES COLLECTION BY MILJENKO JERGOVIĆ 351

Edina Spahić, Ajla Demiragić

O ZAMKAMA KULTUROLOŠKOG PROVINCIJALIZMA NA
PRIMJERU PREVODA NA ŠPANSKI JEZIK ROMANA *KAD SAM BIO*
HODŽA DAMIRA OVČINE / ON THE PITFALLS OF CULTURAL
PROVINCIALISM ON THE EXAMPLE OF THE TRANSLATION
OF DAMIR OVČINA'S NOVEL *WHEN I WAS A HODJA* 367

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.351

UDK 821.163.4(497.6)-31:811.111'255.2

Primljeno: 26. 09. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Edina Špago-Ćumurija

SPECIFIKACIJA KAO PREVODILAČKI PRISTUP U ENGLISKOM PREVODU ZBIRKE PRIČA SARAJEVSKI MARLBORO MILJENKA JERGOVIĆA

Prevođenje djela pisaca koji su sami iskusili odlazak iz svog originalnog kulturnog konteksta, pri čemu im je taj odlazak dao jedinstvenu poziciju sagledavanja svog i drugih identiteta, postaje sve zanimljivije i dobija novu funkciju. Svrha prevođenja nije više traženje zajedničke podloge koja će poslužiti za univerzalno prepoznavanje i razumijevanje na osnovu istih iskustava, nego komuniciranje različitosti i specifičnosti lokalnog u odnosu na globalno. U engleskom prevodu zbirke priča *Sarajevski Marlboro* Miljenka Jergovića, koja donosi priče o životima sarajevskih običnih ljudi prije i u toku opsade grada u devedestim godinama dvadesetog vijeka, može se uočiti nešto drugačiji odnos između prevodioca i čitatelja, zahvaljujući upravo potrebi da se ostvari komunikativna funkcija prevođenja. Pri tome specifikacija može biti prepoznata ne samo kao najčešće korištena prevodna tehnika, nego i prevodilački pristup kojim se mogu pojasniti ili eksplicitirati bosanskohercegovački kulturni elementi koji su nevidljivi, tj. ispod površine teksta.

Ključne riječi: prevođenje; kultura; Jergović; specifikacija

UVOD

U kontekstu prevođenja, gdje je potrebno kreirati uporište koje će prevodilac koristiti za prekodiranje kulturnih elemenata, kultura može biti definisana i klasificirana na različite načine. Kulturni identitet je jedan aspekt kolektivnog identiteta. Pojedinaac svijet doživljava na određeni način, ali uvijek u subjektivnoj razmjeni sa drugima.

Unutar kulturnog miljea javljaju se kulturni kodovi, vrijednosni sistemi, religija, ideologija, pogled na svijet, grupne norme, kulturne namjere, kognitivni sistemi, pa i psihološke crte i mentalitet (Mucchielli 1985, prema Golubović 1999). Kulturni identitet je *druga priroda* čovjeka kojom se usaglašavaju razlike između individualnog i zajedničkog identiteta, pri čemu vanjska realnost nije odvojena od ličnosti – kulturni identitet je neka vrsta referentnog okvira koji pojedincu pokazuje šta je poželjno, a šta nije sa stanovišta date kulture. U sprezi individualnog i kolektivnog konceptualizira se svijet koji je *shvaćen* naspram onoga koji je *viđen*. U tom dinamičkom odnosu između pojedinca i kulture posrednik je jezik jer izražava iskustva i saznanja svih ljudi, a ne samo ono jedno, lično (Golubović 1999). U tom smislu, svijet koji *vidi* stranac, npr. Amerikanac iz Jergovićeve priče *Grob* koji pita šta je *dunjaluč*, nije isti onaj svijet kako ga *shvata* Sarajlija koji mu pokušava odgovoriti, svjestan da je razumijevanje otežano. Ono što je shvaćeno ne mora biti izrečeno tj. napisano, i to su prostori u tekstu koji mogu praviti šum čitatelju ove zbirke i svih drugih djela koja sadrže specifične ili apstraktne elemente kulture.

Dinamički odnosi između individualnog i kolektivnog danas se dešavaju u globalizovanom svijetu u kojem nestaju granice. Sa brisanjem granica nestaje i poznati svijet, dok novi još nije uspostavljen, što dovodi do svojevrstnih *identitetskih vakuuma* (D'Andrea 2002, prema Spahić 2016). U novom kontekstu dolazi, međutim, i do retribalizacije u pokušaju da se zaštiti vlastiti identitet. U tom svijetu balkanski narodi posjeduju *tranzitorni* identitet i žive razapeti između prošlosti i sadašnjosti. Za razliku od razvijenih društava gdje budućnost oblikuje sadašnjost, na Balkanu prošlost oblikuje i sadašnjost i budućnost (Mitrović 2002). Upravo je bosanskohercegovačka kultura ogledni primjer tih temporalnih i spacijalnih specifičnosti jednog kulturnog prostora i njegove istovremene isprepletenosti kako unutar sebe tako i sa drugim i drugačijim koje ga okružuje. Lovrenović (2015) u tom smislu ističe da je Bosna i Hercegovina spoj civilizacijsko-religijskih sistema i kao takva čini zanimljiv kulturni pejzaž i neobičnu strukturu – *kompozitnu i cjelovitu u isti mah*, te da je upravo unutrašnja dinamika njena stalna karakteristika, a ta se dinamika mijenja u zavisnosti od trenutnih političkih konstelacija u balkanskom, južnoslavenskom i evropskom kontekstu – od sklada i saradnje, do razdora i sukoba.

Glasovi perifernih kultura i književnosti opstaju uprkos internacionalizaciji (Bachmann-Medick 1996). Huntington (1993) pak smatra da u budućnosti neće biti univerzalne civilizacije već svijet sastavljen od različitih civilizacija, od kojih svaka mora naučiti da koegzistira sa onom drugom. I teme u književnosti šire se od onih svojstvenih nacionalnim tradicijama prema pričama migranata, političkih izbjeglica,

pričama sa granica i prvih linija frontova (Ahmad 1987). I prevođenje u globalnom svijetu sve više je transnacionalno i postalo je *prevođenje identiteta*, cirkulacija ideja i transfer kultura u kulturnim prostorima koji se danas nužno preklapaju. Ni konflikt i ratove nije više moguće ograničiti samo na (među)nacionalne okvire (Footitt 2016). Tako i prevođenje postaje komunikacijska strategija u svijetu u kojem su neizbježno međuslovljene lokalna i globalna komunikacija (Cronin 2000, prema Polezzi 2011). Kretanje u formi migracije ili egzila kao globalni fenomen kraja dvadesetog i početka dvadesetprvog stoljeća, koje je zadesilo mnoge autore, prebacuje fokus na autobiografsko u književnosti te u traduktološkom smislu podrazumijeva *prevođenje čovjeka* koji je dislociran i koji poprima neku novu intelektualnu poziciju. Kretanje u globalnom svijetu vodi etničkoj i kulturnoj hibridnosti (Polezzi 2011), a prevođenjem ovakvih tekstova postajemo interkulturalno i multikulturalno pronicljiviji i duhovno bogatiji (Podemska 2010).

Zbirka priča *Sarajevski Marlboro* Miljenka Jergovića opisuje svijet u kojem sve počinje i završava u Sarajevu, glavnom gradu Bosne i Hercegovine, od djetinjstva autora do izgorjele sarajevske Vijećnice. Prvi dio *Nezaobilazan detalj u biografiji* donosi priču *Izlet*, drugi dio 27 priča objedinjenih pod naslovom *Rekonstrukcija događaja*, a treći dio ima opet samo jednu priču, onu o sarajevskoj Vijećnici.¹

Priče su o svakodnevnom životu običnih, malih ljudi *s jakom lokalnom i stvarnosnom ukotvljenošću* (Udier 2011). Slike iz života tipičnih sarajevskih likova u ratu bilježe i opisuju šta se desilo ljudima tokom anticivilizacijske opsade grada devedestih godina dvadesetog stoljeća. Ove priče nalaze svoje mjesto u kulturnoj memoriji Sarajeva i Bosne i Hercegovine – naglašavajući zapravo šta treba zapamtiti (Vervaeet 2011). Čitajući ovu zbirku i lokalni čitalac će uložiti napor da složi kockice identiteta autora i njegovih likova. Jergović, Sarajlija koji je preselio u Zagreb, piše o muslimanu u ustašama koji je spašavao židovske porodice, o četniku koji ne želi pucati na grad u ratu – ukratko, svi likovi iz ove zbirke nose u sebi Sarajevo – jedinstveno kulturno stjecište različitih identiteta koji su viševjekovnim suživotom kreirali jedan novi, hibridni, a ipak jedinstveni sarajevski i bosanskohercegovački identitet.

Jergović u priči *Pismo* kaže: *Nisam baš uživao u sarajevskim psovkama, ali sam možda zbog njih ostao cijeli život (jer još uvijek ne znam je li ovo poslije život) u tom gradu*. Može se u tom pogledu povući određena paralela sa Andrićem koji je znao prepoznati posebnost bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta, a koji Jergović integriše u svoju zbirku priča. Prilikom napuštanja grada, u priči *Slijepac*, jedna

1. Zbirku je 1997. na engleski prevela Stela Tomašević.

sarajevska porodica pakuje Andrićeve knjige *Put Alije Đerzeleza* i *Travničku hroniku*, a u jednom trenutku žena pita muža da izabere hoće li sa sobom ponijeti *Travničku hroniku* ili *Bibliju* – dajući tako Andrićevom djelu status nečega dragocjenog što treba sačuvati. Poveznica između Jergovića i Andrića može se zapravo tražiti u Andrićevom shvatanju Bosne i Hercegovine: ona je *treći svijet* gdje se istovremeno pripada i jednom i drugom svijetu ali i mrzi i jedno i drugo, i gdje se čovjek koleba između dva zavičaja, a svugdje je kod kuće i istovremeno stranac (Liebmann 2022).

I naslov zbirke, *Sarajevski Marlboro*, referira na taj jedinstveni identitet – s omotom gdje se tek ispod površine krije originalni omot predratnih cigareta Marlboro pravljenih sa specifičnim okusom za BiH od duhana koji se uzgajao u Gradačcu i Orašju, a važio je za jedan od najkvalitetnijih u sklopu globalnog američkog brenda. Slično tome, sarajevska kultura, kao jedna od paradigmi bosanskohercegovačke kulture, ostaje skrivena u unutrašnjoj strani napisanih riječi. Tako Jergović piše:

„Možda sam i mogao naučiti drugi jezik tako da mi postane materinji, tako da mi postane mnogo više od toga, jezik pripovijedanja i mišljenja. Ali ono što nisam mogao prihvatiti bila je ideja o drugim ljudima i drugom svijetu. Kako njih da prisluškujem ako ne razumijem šta govore? Mogu razumjeti riječi, ali ne mogu razumjeti šta oni stvarno govore.”²

PREVOĐENJE KULTURE

Prevoditelji moraju prenositi i lingvističko i kulturalno značenje, ali najprije moraju objasniti tekst sami sebi (Liddicoat 2016: 360). U slučaju zbirke priča *Sarajevski Marlboro*, u prevođenju bh. kulturnog konteksta kojem je imanentna raznolikost, radi se o svojevrsnom reverzibilnom prevođenju, gdje se prevod, prije nego ode čitatelju, najprije mora zaustaviti na nivoima višestrukih kulturnih značenja lokalnih identiteta koja prevodilac sam sa sobom mora razumjeti i pomiriti, a tek potom prevod može biti odaslan prema čitatelju. U toj situaciji je uloga prevodioca od najvećeg značaja. Postoje s tim u vezi dvije vrste čitalaca – oni koji dijele sličan pogled na svijet kao autor, svojevrsni *insajderi*, i oni koji to nisu (*outsiders*, Katan 2016). Isto tako možemo reći da postoji i više vrsta *insajdera* koji, čitajući djelo, mogu prepoznati samo neke elemente identiteta koje im nudi autor, neke ne uočiti, a neke odbaciti. Tako svaka grupa *domaćih* čitalaca može kreirati ono što Katan zove *aggrandizement* (2016), tj. amplifikaciju vlastite stvarnosti, što nosi rizik od potencijalnog čitalačkog kulturnog konflikta.

2. Zubobolja, krvarenje, rastanak: jedna privatna priča o trideset godina opsade Sarajeva (jergovic.com)

Kulturno nasljeđe je osnova identiteta (Særeheim 2007: 173) i u tom smislu prevodilac donosi odluku kakav će status imati kulturno specifični elementi tog identiteta, a pogotovo oni skriveni *ispod površine* u tekstu. Prevodilac mora odlučiti da li će ih zadržati kao prepoznate elemente identiteta društva o kojem je riječ u tekstu, ili će ih *brisati* olakšavajući recepciju čitatelju u ciljnom jeziku.

Edward T. Hall je po modelu ledenog brijega definisao tri aspekta kulture: vidljivi, poluvidljivi i onaj koji je nevidljiv, tj. ispod površine. Elementi trećeg aspekta su skriveni ali i mnogo bliži neupitnim uvjerenjima o svijetu i našim kulturnim identitetima. O njima i drugačije učimo, putem nesvjesnih usvajanja principa i pogleda na svijet. Tu spadaju način razmišljanja, komuniciranje, odnos prema vremenu, prostoru, moći, moralu i sl. Ovi elementi su odraz unutrašnje, neformalne slike svijeta, pa je i zadatak prevodioca da ih prevodi na neformalnom nivou (Katan 2011).

U analizi prevoda Jergovićevih priča obrađen je korpus od 247 primjera sa prevodima. Imajući u vidu da je primarna osobina bh. kulture dinamičnost u realnom historijskom vremenu i kontekstu, te da je glavna tema Jergovićeve zbirke rat kao prekretnica u životima njegovih likova, primjeri su kategorizirani u tematske grupe bazirane na vremenskoj podjeli. Kategorija koja se odnosi na likove je *Ljudi i ljudske karakteristike* a kategorija *Kontekst u kojem ljudi djeluju* podijeljena je na vremenskoj osi na podteme: *Predratni period*, *Leksika iz turskog doba*, *Leksika iz austrougarskog doba*. Zadnja kategorija koja odnosi se na ratni period nosi naziv *Ratna leksika*.

Prilikom analize korišten je kao polazna tačka Pedersenov model tehnika (2007, 2016). Kulturno specifični elementi se po tom modelu dijele na tri grupe:

1. transkulturni elementi – poznati objema kulturama;
2. monokulturni elementi – poznati u izvornoj kulturi;
3. mikrokulturni elementi – ograničeno poznati čak i u izvornoj kulturi.

Pri prevodenju se može pribjeći korištenju tehnika koje su, u ovom modelu, organizovane na osnovu kriterija stepena odomaćivanja tj. postranjivanja teksta u prevodu:

- službeni ekvivalent – prethodno usvojeno i ustaljeno prevodilačko rješenje;
- zadržavanje – prevodilac oslanja na izvorni jezik;
- specifikacija – specificiranje elemenata u prevodu koje se može uraditi eksplicitacijom i dodavanjem;
- direktni prevod – struktura originala se zadržava, uz kalkiranje ili sitne strukturne promjene koje služe većem stepenu prirodosti izraza;

- generalizacija – tehnika koju prevodilac koristi krećući se na osi hiponimije, prema manje specifičnom pojmu;
- supstitucija – zamjena drugim pojmom iz ciljne kulture;
- izostavljanje – potpuno izostavljanje ukoliko prevodilac odluči da postoji prevelik kulturološki šum.

Zadržavanje i specifikacija su najviše orijentisane na izvorni tekst, direktni prevod je neutralna tehnika, a generalizacija, supstitucija i izostavljanje su više orijentisane na ciljni jezik.

U analizi u ovom radu pokazuje se značaj prve grupe tehnika, kojima odgovara naziv direktne tehnike (Vinay i Darbelnet 1958, prema Newmark 2009).

Venuti (2001: 244) sugeriše da u prevodenju književnosti češće dolazi do veće orijentiranosti prema ciljnoj kulturi zbog uticaja njenih vrijednosnih sistema. Chesterman (2004) navodi da prevoditelji kao medijatori, odnosno interpretatori izvornog teksta žele zadovoljiti očekivanja čitatelja i učiniti tekst razumljivim, pa ga pojednostavljaju za ciljnog primatelja. Levy također smatra da prevodilac želi sa što manje napora prenijeti što više (1967, prema Obdržálková 2016). Agorni (2016) u tom smislu govori o svjesnom *riziku* koji bi prevodilac trebao preuzeti u nastojanju da predstavi izvornu kulturu. Time je zanimljiviji podatak da je u analiziranom korpusu, od svih navedenih tehnika, specifikacija, kao tehnika usmjerena na izvorni jezik, korištena kao najbrojnije rješenje.

Tabela 1. Udio tehnike specifikacije u prevodilačkim rješenjima po tematskim grupama

Tematska grupa	Udio specifikacije u korištenim tehnikama
Ljudi	43%
Kontekst	44%
Ratna leksika	69%

Specifikacija po Pedersenovom modelu podrazumijeva eksplicitaciju i dodavanja. To je pristup koji zahtijeva pojačani kognitivni napor prevodica (Lapshinova-Koltunosi 2022). U tekstu prevoda prepoznaje se u formi tri elementa: element koji ne postoji u izvorniku ali se nalazi u ciljnom tekstu, element koji je implicitan u originalu a eksplicitan u prevodu, te element koji je značajniji u prevodu jer dobija više pažnje leksičkim odabirom (Séguinot 1988). Uključeni su i primjeri koje neki autori smatraju sredstvom eksplicitacije, kao što je *korištenje većeg broja veznika* u prevodu (Lapshinova-Koltunski 2022), *dodavanje* novih riječi koje nisu postojale

u izvornom tekstu, odnosno riječi koje imaju specifičnije značenje od riječi u originalnom tekstu (Kludy & Károly 2005: 15), tj. bilo koje dodavanje u prevodu koje se ne može objasniti strukturnim, stilskim ili retoričkim razlikama između dva jezika (Séguinot 1988).

Uzimajući u obzir prirodu specifikacije, može se reći da je ona u prevodu ove zbirke priča ne samo prevodna tehnika nego i strateško opredjeljenje prevodioca. Specifikacija je također indikator potrebe da se uloži dodatni kognitivni napor u prevođenju kako bi se premostio jaz između *viđenog* i subjektivno *shvaćenog* svijeta. Očekivano, leksika iz najnovijeg ratnog perioda ima najveći udio specificiranja u procesu prevođenja, čak 69% od ukupnog broja primjera iz ove tematske grupe.

LJUDI I LJUDSKE KARAKTERISTIKE

U tematskom dijelu koji se odnosi na ljude od ukupno 97 primjera pri prevodu njih 42 je korištena neka vrsta specifikacije. Rezultat su opširnije rečenice, proširene sintagme i veći broj rečenica u prevodu. Likovi su, i pored lako čitljivog stila autora, složeni, puni sumnje, podozrivosti, nepovjerenja – svega onoga što je donio rat u kome su neprijateljske strane morale biti jasno definisane i pored, paradoksalno, kulturno mješovite zajednice unutar koje je poduhvat takvoga razdvajanja gotovo nemoguć. Na tom je tragu vrlo zanimljiv i vidljiv prevodilački pečat – strateška orijentacija da se stvari u prevodu izvuku na površinu. Gledajući tematski, ova tendencija se uočljivo pojačava od neutralnih svakodnevnih sintagmi i metaforičkih izraza o ljudima prema rečenicama koje se suštinski odnose upravo na rat te na lokalno, specifično bosansko iskustvo. Prevodilac dodaje vidljive sponne na ova prevodilačka uporišta:

*čime je bila inficirana, drugim gradom – whether she had become **addicted to Sarajevo**; puko čovjek – the **poor** guy lost the plot; da je duša mine – **hoping to make things up for her**; gospar – a gentleman **like Mr. Ivo**; pri drugom već na maršupičku materinu – **only to be crudely familiar the next time she met them**; poprijeko gledao – **and yet, for some reason**, he refused to have anything to do with her; mala snaga – when he felt a bit weak; Što je dublje propadao i što je situacija u zemlji bivala teža, Zlaja je sve više sanjao. – The **more time he wasted**, and the more the situation **in Bosnia deteriorated**, the more Zlaja **yielded to his fantasies**.; Komšiluk se prestravio, samo se pričalo koga je i kako Rade htio i mogao ubiti. – The neighbors were **understandably** frightened. **Indeed**, they began to speculate about whom Rade*

was **planning** to kill, and how.; Tada su komšije nakon dugog vremena opet vidjeli Radeta. Stotinu godina stariji nego što je bio samo prije koji mjesec, izašao je iz stana s lončićem juhe i tri smežurana limuna. – **The tragedy had the unfortunate effect of driving Rade into the open, so to speak.** For the first time in ages, the neighbors got to see Rade in the flesh, although he seemed to have aged preternaturally in the last few months and looked a hundred years old when he finally emerged from his house with a little saucepan of soup and three shrivelled lemons.; Činjenica da tako različiti ljudi žive na jednome mjestu i da ih ta različitost ne opterećuje s vremenom je donijela užitak, zadovoljstvo koje svojom površnošću i neposrednošću podsjeća na čekaonicu kolodvora s kojeg vlakovi voze u pakao i u raj. – **Pretty soon** she began to derive pleasure from the way so many people lived **on top of one another** without making a fuss about their differences. **The trivial but immediate quality** of this pleasure brought to her mind the atmosphere of a station waiting-room on a platform from which trains depart to heaven **and** hell.; Smrt je bila jednako pojavom iz snova i iz stvarnosti, i posebno je nesretnim činila ljude koji su živjeli u čistim i jasnim svjetovima, ljude koji nisu previše sumnjali i koji su, na ovakav ili onakav način, imali svoj stav o životu. – Death **bulked large** not only in people's dreams but also in their **day-to-day lives**, and perhaps that is why **the bombardment** was especially upsetting for people like Zlaja and Elena who were **cocooned** in a world of their own, not wanting to question the state of things, and having in some ways an **unusual** approach to life.

Korištene su lekseme sa specifičnijim značenjem [*planirao* umjesto *htio* (*ubiti*), *neobičan stav* umjesto *svoj stav*, *začahuriti se* umjesto *živjeti*, *ovisna* umjesto *inficirana* itd.]. Zanimljiva su rješenja gdje je npr. *muslimanska obitelj* prevedena kao *bosanska* (*Bosnian family*), pri čemu je identitet *podignut* na nivo države, ili ostavljanje turcizma uz dodavanje riječi (i rečenica) u svrhu pojašnjenja značenja: *eglen-efendija* – *eglen-effendi* **or brilliant talker**; *daidža* – *smalltime crook*; *ustaša Rasim* – *Rasim of the Ustaša*; *ovi iz nacionalnih stranaka* – **various national parties**; *nesvrstani studenti* – **students from non-aligned countries**; *bosanski grb, od šake do lakta* – *the national sign language of Bosnia* – **an obscene gesture involving the forearm**; *čovjek iz kavane, finih manira, dobrog čuga* – **always urbane, and with a taste for drink**; *hodala s kamenčićem u cipeli* – **walked around her native city with a pebble in her shoe**; *kad je glava u pitanju* – **when life depends on it**; *džaba da ti ja govorim* – **what's the point in my telling you?**; *česmu je sagradio neki beg* – **it was generally accepted that the local pasha has been responsible for the project.**

U nekoliko primjera gdje je korišteno izostavljanje, moglo bi se čak reći da je riječ o specifikaciji izostavljanjem. U primjeru *stara Muslimanka s maramom na glavi*

prevod glasi *an old Muslim woman with a scarf*, gdje je izostavljeno *na glavi*, što zapravo pojašnjava način nošenja marame (nije samo na glavi). Drugi primjer je sintagma *mekani bosanski islam* koja je prevedena kao *liberal Islam*. Iako je riječ o generalizaciji, ipak je eksplicitirano značenje konotacije lekseme *mekan*.

Tabela 2. Korištene prevodne tehnike u tematskoj grupi Ljudi i ljudske karakteristike

Tehnika/period	Ljudi i ljudske karakteristike
Službeni ekvivalent	/
Zadržavanje	/
Specifikacija	42
Generalizacija	13
Direktni prevod	12
Supstitucija	22
Izostavljanje	8
UKUPNO	97

KONTEKST U KOJEM LJUDI DJELUJU

Ova kategorija uključuje leksiku iz predratnog perioda, a kao podgrupe se mogu tretirati turcizmi i germanizmi.

Konkretni datumi i događaji su pobliže određeni eksplicitacijom: *šestog travnja – on the sixth of April 1992*.³; *u vrijeme Sarajevske Olimpijade – during the Sarajevo Olympics in 1984*. Prevodilac daje pojašnjenja npr. *ljepša vremena, širom raskriljenih zagrljaja – a more prosperous age in which comradely hugs and outstretched arms*; *u vrijeme prvih radnih akcija – the first wave of proleterian labor camps*, *jugo – the fierce south wind*; *titraj s Igmana i Bjelašnice – the shimmering light over Mounts Igman and Bjelašnica*, *okrenuo janjca – to roast lamb on the spit*; ili dodaje lekseme u primjerima konkretnih objekata iz svakodnevnog života ili referenci koje nove generacije nemaju u svom iskustvu: *Diana – Citroën 2cv*; *tristać – the Yugo 1300*; *Golf – Golf VW*; *istetovirani Zagor – a tattoo of Zagor the cartoon hero*; *Carringtonova vila – Lord Carrington's villa*; *Clintonovi kreveti – Bill Clinton's bedrooms*. Ponekad prevodilac koristi specifične lekseme sa preciznijim značenjem, npr. *bezbroy bosanskih svjetova – the diverse Bosnian cultures*; *harmonikaški zvuk – synthesized*

3. Šesti april je vrlo poseban datum za Sarajevo, i to višestruko: dan kad je Sarajevo prvi put bombardovano 1941, dan kad je Sarajevo oslobođeno 1945, a potom i kao dan kad je počela opsada Sarajeva 1992. godine. <https://radiosarajevo.ba/metromahala teme/sarajke-i-sarajlije-sretan-vam-6-april-prica-o-najznacajnijem-datumu-u-historiji-sarajeva/490982>

muzak. Od turcizama, najzanimljivija je leksema *mahala* koja je dobila nekoliko ekvivalenata u prevodu na engleski: *particular neighbourhood, downtown area, his own part of the country* i *district*. Tu su i svakodnevni predmeti i pojave: *fildžani – Turkish cups; zvuk s minareta – the sound of muezzin; čaturica – the hip-flask; pred Kurban – before the animal sacrifice of Bairam*; ili specificiranje da je riječ o turskom dobu iako ta informacija ne postoji u originalu: *nekada davno, ne pamti se kada – a long time ago, during the Ottoman Empire*.

Iz austrougarskog kulturnog nasljeđa je specificiran izraz *glava uzdignuta ko u cara Franje – holding his head high like Emperor Franz Josef*.

Tabela 3. Pregled prevodnih tehnika za tematsku skupinu koja opisuje kontekst u kojem likovi žive i djeluju

Tehnika/period	Predratni period	Turcizmi	Austrougarsko/ Germanizmi	UKUPNO
Službeni ekvivalent	1	/	/	1
Zadržavanje	/	/	/	/
Specifikacija	18	10	2	30
Generalizacija	6	7	/	13
Direktni prevod	7	2	/	9
Supstitucija	8	/	7	15
Izostavljanje	/	/	/	/
UKUPNO	40	19	9	68

RATNA LEKSIKA

Ono što je specificirano u prevodu leksike koja se odnosi na rat i opsadu Sarajeva u koje su smješteni Jergovićeви likovi jeste mnoštvo detalja koje lokalni čitatelji imaju u svom kulturnom iskustvu. Većina ovih primjera su u originalnom tekstu bez ikakvih posebnih stilskih oznaka. Obični toponim Plitvice postaje *the conflict in Plitvice*; *Počelo je oko podne – The bombardment started about midday*; *gruhanje – persistent bombing*; *četnici – Serbs*; *šubara – Serbian cap*; *crna šubara i ogromna drvena kokarda – traditional black fur hat with a Serbian cockade*; *balije i ustaše – the Muslims and Croats*; *četnička granata – killed by a Serb mortar*; *hanumice moja – my Muslim doll*; *sve kroz četničke položaje – right through the Serb positions*; *ovi (četnici) – those Serb marauders*.

U procesu specifikacije rečenice postaju duže i bogatije leksikom preciznijeg značenja: *najuporniji (su) poželjeli sačuvati živu glavu – the most determined patriots*

*became refugees; makar ne znali šta će kasnije s njom (sa živom glavom) – they discovered they had no use once **in exile**; s prvom granatom – as soon as shelling began; filter Croatije – a packet of Croatian cigarettes; Edo Inžinjer, Velija Fudbaler, Meha Padobranac, Mirso Kuglager i Stevo Lopov analizirali su situaciju – Edo the Engineer, Velija the Footballer, Meho the Paratrooper (specifično vojni padobranac), Mirso the Ballbearing and Stevo the Thief analyzed the **political** situation; Na Vitez nije padalo – Vitez was not **bombed**; planuše prve kuće – then to **set fire to one another's** houses; sve kroz četničke položaje – right through the Serb positions; mirovnjački transporter – a **UN armored** truck; kapetan u uniformi JNA –captain wearing the uniform of the **Yugoslav National Army**; čisti Hrvat – **out-and-out** Croat; zaklao hrvatskog pjesnika – **to slit throat of Juraj** the Croatian poet; Teritorijalna odbrana – the **Territorial Army**; koja ga je provlačila između granata – to help them **survive** the shelling; humanitarna pomoć – the army handout, i jednom službeni ekvivalent humanitarian aid; bijeli svijet – **outside** world; sarajevska sveučilišna knjižnica, slavna Vijećnica – the Sarajevo University library, **its** famous city hall.*

Ponekad nisu dodane samo riječi u prevodu, nego i čitave sintagme i rečenične strukture:

*Mimo frontova i četničkih zasjeda, ostavivši svu poklanu rodbinu – who had come to Sarajevo – **god knows how** – after the rest of her family had been killed in a massacre; čiji je zapravo on, naš ili njihov, i da nije možda kakav pritajeni snajperist ili špijun – she couldn't help wondering whose side Čipo was on. **Was he one of us or one of them?** Could he be a secret sniper or a spy?; svi su oni jednaki – **the Bosnian government wasn't helping people to escape from the war zone, those no-good politicians are all the same**; Jurja mobilizirali u „radni vod“ – draft Juraj into **what they called „the labor platoon“**; navrat (mu) se navalio komšija Spasoje – His neighbour Spasoje immediately **began to point the finger at Izet. It was very sad.***

Zanimljiv je primjer posljednji iz raje kojeg je Bog pozvao sebi zbog ciroze – the last of the **boozers to die from cirrhosis in the traditional way** – jer se u Sarajevu u ratu nije umiralo od obične, starinske smrti.

Tabela 4. Prikaz omjera korištenih tehnika u prevodu leksike iz rata devedesetih u Bosni i Hercegovini

Tehnika	Ratni period
Službeni ekvivalent	1
Zadržavanje	2
Specifikacija	57
Generalizacija	3
Direktni prevod	9
Supstitucija	10
UKUPNO	82

ZAKLJUČAK

Iz analiziranog korpusa vidljiv je strateški pristup korištenja različitih vrsta specifikacije. U pregledu u tabelama se može vidjeti da su tehnike specifikacije najviše korištene za najnoviji ratni period devedesetih, kao očito za prevođenje najproblematičnije razdoblje u kojem kultura *bosanskog lonca*, ta osebujna hibridna kultura postaje teško objašnjiva i sudbonosna za same njene pripadnike. Iz ovih primjera najbolje se vidi koliko je donošenje odluka teško u prevođenju.

Treba spomenuti i hibridni stil Miljenka Jergovića kad je u pitanju korištenje leksike sarajevskog i govora stanovnika Bosne i Hercegovine, a koji je ostao nevidljiv u prevodu. Primjeri paralelne upotrebe različitih varijanti jezika koji se koristi u BiH, kao što su *kuhala kavu, miris kahve i rakije, kavanska tuča, kavanske bašte, kafić*, potom *drugi svibanj* ali i *Prvi maj, grob i mezar*, i mnoštvo sličnih primjera pokazuju specifičnu kvalitetu bosanskohercegovačkog govora koji u sebi nosi šarolikost ljudi i kultura.

Osim toga, vidljiva je neprevodivost jedne sintaksičke strukture, a to je oblik *Dok je Titu spuštalo, Pitalo Ivu T., ubilo ga, garant me kaznilo* itd. Ova bezlična struktura prevodi se engleskim pasivom, ali je u ovakvim rečenicama neprevodiv utisak nemoći onoga koji trpi radnju. Posrijedi je svojevrsna *gramatika sudbine* – osoba ne može ništa jer ga je neka viša sila, nešto, bacilo u određena događanja.

Jergovićeve fikcije može se prepoznati i kao *proza sa stavom* (Udier 2011), a stav autora se reflektira i u strategiji prevodioca. Specifikacija bi se mogla posmatrati kao jedna od mogućnosti u procesu prevođenja kojom bi se mogli popuniti djelići nevidljivog a prisutnog značenja kulturno specifičnih elemenata kod pisaca kao što je Miljenko Jergović, koji pišu o malim, a značajnim kulturama kao što je bosanskohercegovačka.

LITERATURA

1. Ahmad, Aijaz (1987), "Jameson's Rhetoric of Otherness and the 'National Allegory'", *Social Text*, No. 17. 3-25.
2. Bachmann-Medick, Doris (1996), "Cultural Misunderstanding in Translation: Multicultural Coexistence and Multicultural Conceptions of World Literature", Institut für Anglistik/Amerikanistik Erfurt, EESE, 7; pristupljeno na http://webdoc.gwdg.de/edoc/ia/eese/artic96/bachmann/7_96.html
3. *Cambridge Dictionary*, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/>
4. Chesterman, Andrew (2000), *Memes of translation: the spread of ideas in translation theory*, Benjamins, Amsterdam
5. Footitt, Hilary, (2016), "War and Culture Studies in 2016: Putting Translation into the transnational?", *Journal of War and Culture Studies*, 9(3), 209-221.
6. Golubović, Zagorka (1999), *Ja i Drugi, Antropolološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*, Republika, Beograd
7. Huntington, Samuel (1993), "The Clash of Civilization", *Foreign Affairs*, 72(3), 22-49.
8. Jergović, Miljenko (2022), "Zubobolja, krvarenje, rastanak: jedna priča o trideset godina opsade Sarajeva", pristupljeno na: www.jergovic.com
9. Jergović, Miljenko, (2003), *Sarajevo Marlboro*, prev. Stela Tomašević, Archipelago Books
10. Jergović, Miljenko (2004), *Sarajevski Marlboro*, Jutarnji list, Zagreb
11. Katan, David (2011), "Culture", in: Baker, M. & Sandahla, G. (eds.), *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, Taylor & Francis Group, New York, 70-74.
12. Katan, David (2016), "Translating for outsider tourists: Cultural informers do it better", *Cultus*, 9(2), 63-91.
13. Klaudy, Kinga, Krisztina Károly (2005), "Implication in translation: Empirical evidence for operational asymmetry in translation", *Across Languages and Cultures*, 6(1), 13-28.
14. Lapshinova-Koltunski, Ekaterina, Michael Carl (2022), "Using translation process data to explore explicitation and implication through discourse connectives", *Proceedings of the 3rd Workshop on computational approaches to discourse*, Gyeongju, Republic of Korea, 42-47.
15. Liebmann, Frančeska (2022), *Kulturemi u romanima Ive Andrića. Analiza njemačkih i engleskih prijevoda*, Durieux, Zagreb

16. Liddicoat, Anthony J. (2016), "Translation as intercultural mediation: Setting the scene", *Perspectives*, 24 (3), 347-353.
17. Leppihalme, Ritva (1997), *Culture Bumps, An empirical approach to the translation of allusions*, Multilingual Matters, Clevedon
18. Lovrenović, Ivan (2015), "Kulturni identitet(i) Bosne i Hercegovine"; pristupljeno na: <https://ivanlovrenovic.com/clanci/bosna-argentina/kulturni-identiteti-bosne-i-hercegovine>
19. Mitrović, Ljubiša (2002), "Sudbina kulturnih i etničkih identiteta u procesima globalizacije i regionalizacije Balkana", u: Ljubiša Mitrović, Dragoljub B. Đorđević, Dragan Todorović (prir.), *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*, CBS, JUNIR i Punta, Niš, 15-31.
20. Nedegaard-Larsen, Brigit (1993), "Culture-Bound Problems in Subtitling", *Perspectives: Studies in Translatology*, 1(2), 207-240.
21. Newmark, Peter (2009), "The linguistic and communicative stages in translation theory", u: Munday, J. (ed.), *Routledge companion to Translation studies*, Taylor & Francis Group, NY, 20-36.
22. Pedersen, Jan (2007), "How is culture rendered in subtitles?. Challenges of Multimedial Translation", u: Nauert, Sandra, Heidrun Gerzymisch-Arbogast (eds.), *Proceedings of the Marie Curie Euroconferences MuTra*, Saarbrücken, 113-130.
23. Podemska, Teresa (2010), "Translating multiculturalism", pristupljeno na: https://www.researchgate.net/publication/307429660_Translating_Multiculturalism
24. Polezzi, Loredana (2011), "Mobility", u: Baker, M & Sandahla, G. (eds.), *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, Taylor & Francis Group, New York, 172-178.
25. Radio Sarajevo, <https://radiosarajevo.ba/metromahala/teme/sarajke-i-sarajlije-sretan-vam-6-april-prica-o-najznacajnijem-datumu-u-historiji-sarajeva/490982>
26. Særheim, Inge (2007), "Official urban naming: cultural heritage and identity", *Onoma*, 42, 171-187.
27. Séguinot, Candance (1988), "Pragmatics and the Explication Hypothesis", *Erudite: TTR: traduction, terminologie, rédaction*, 1(2), 106-113.
28. Sharifian, Farzad (2010), "Semantic and Pragmatic Conceptualization within an Emerging Variety: Persian English", u: Kirkpatrick, A. (ed.), *The Routledge Handbook of World Englishes*, Taylor & Francis Group, New York, 442-432.

29. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet, Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK "Preporod", Tuzla
30. Udier, Sanda Lucija (2011), *Fikcija i fakcija: Rasprava o jeziku književnosti na predlošcima tekstova Miljenka Jergovića*, Disput, Zagreb
31. Valero-Garces, Carmen (2018), "Mediation as translation or translation as mediation? Widening translator's role in a new multicultural society"; retrieved from: <https://www.nottingham.ac.uk/research/groups/ctccs/projects/translating-cultures/documents/journals/mediation-as-translation-or-translation-as-mediation.pdf>
32. Venuti, Lawrence (2001), "Strategies of translation", u: Baker, M. (ed.), *Routledge encyclopedia of translation studies*, Taylor & Francis Group, New York, 240-244.
33. Vervaet, Stijn (2023), "Writing war, writing memory. The representation of the recent past and the construction of cultural memory in contemporary Bosnian prose", *Neohelicon*, 38(1), 1-17.

SPECIFICATION AS A TRANSLATION APPROACH IN THE ENGLISH TRANSLATION OF THE *SARAJEVO MARLBORO* STORIES COLLECTION BY MILJENKO JERGOVIĆ

Summary

Translating work by authors who were forced to leave their original cultural context, which provided them with a unique position of viewing of their own, but also other identities – now has a new, more interesting function. Translation thus is not only search for a common space for universal recognition and understanding based on common experiences, but rather communicating differences and specific local qualities as opposed to the global context. In the English translation of the collection of stories by Miljenko Jergović, *Sarajevo Marlboro*, a book about lives of common people from Sarajevo before and during siege in the nineties, translator is in a different relation toward the readers, due to the very need to use translation for communication. In this process, specification can be seen as not only translation technique, but a strategy for explication and explanation of Bosnian & Herzegovinian cultural elements, especially those which are invisible, under the surface of text, coded in our cultural identities. This paper analyses translation of cultural elements of Bosnian identity, and techniques used in their translation.

Key words: translation; culture; Jergović; specification

Adresa autorice

Author's address

Edina Špago-Ćumurija
Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru
Fakultet humanističkih nauka
edina@unmo.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.367

UDK 821.163.4(497.6)-31:811.134.2'255.2

Primljeno: 29. 10. 2023.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Edina Spahić, Ajla Demiragić

O ZAMKAMA KULTUROLOŠKOG PROVINCIJALIZMA NA PRIMJERU PREVODA NA ŠPANSKI JEZIK ROMANA *KAD SAM BIO HODŽA DAMIRA OVČINE*

Svako međujezičko prevođenje koje vrši transpoziciju književnog teksta iz izvornog u ciljani jezik uvijek ujedno prenosi i specifična znanja i životna iskustva iz kulture u kojoj je tekst izvorno nastao. U radu se analizira prevod romana *Kad sam bio hodža* Damira Ovčine na španski jezik s fokusom na kulturološki markirane elemente. Promatra se način na koji su kultureme izvornog teksta prenesene u ciljnu kulturu. Naglašava se da, kada su u pitanju prevodi književnih narativa u kojima se daju prikazi ratova, zadatak prevoditelja/prevoditeljice postaje utoliko važniji jer on/ona svojim prevodom doprinosi proizvodnji novog znanja i novih predodžbi o ratovima te da se prevođenju kulturema u takvim tekstovima mora posvetiti posebna pozornost.

Ključne riječi: *Kad sam bio hodža*; *Plegaria en el asedio*; Damir Ovčina; Luisa Fernanda Garrido Ramos; Tihomir Pištelek; kultureme; prevođenje književnosti o ratu

UVODNE NAPOMENE

U okviru interdisciplinarnih istraživanja fikcionaliziranih kulturnih reprezentacija rata u posljednjih deset godina sve veća pozornost se usmjerava na različite uloge i značaj prevoda u procesima proizvodnje i cirkulacije diskursa o ratu. Angela Kershaw u studiji naslovljenoj *Translating War Literature and Memory in France and Britain from the 1940s to the 1960s*, pozivajući se na Footitta (2016), navodi da

su transnacionalne zone rata uvijek obilježene jezicima pa samim tim i da je prevod „vitally constitutive of the transnational spaces of war and conflict, of the ways in which identities are constructed and exchanged in the transnationalism of war” (Footitta 2016, prema Kershaw 2019: 13). K tome, upravo se posredstvom jezika najčešće odvija proces proizvodnje pamćenja rata te postaje važno i pitanje kako se fikcionalizirana sjećanja transformiraju u prevodima odnosno koja je uloga prijevoda u transnacionalnom projektu pisanja kulturne povijesti rata (usp. Winter 2013, prema Kershaw 2019).

U ovom radu istražiti ćemo samo jedan segment složenog procesa prevoda književnog teksta koji se po svojim osnovnim karakteristikama može smjestiti u okvir književnosti o ratu. Analizirajući prijevod romana *Kad sam bio hodža* Damira Ovčine na španski jezik fokusirat ćemo se na kulturološki markirane elemente u tekstu koji je u potpunosti historijski kontekstualiziran. Osnovne jedinice analize u radu su kulturemi, koji karakteriziraju jednu kulturu odnosno samo za nju su specifični i čine je jedinstvenom. Promatrat ćemo način na koji su kulturemi preneseni u ciljnu kulturu i kako se taj ‘prenos’ može odraziti na gore spomenuti transnacionalni projekt pisanja kulturne povijesti rata.

Uzimajući u obzir složeni kulturološki ratno/poratni kontekst Bosne i Hercegovine unutar kojeg je nastao roman *Kad sam bio hodža*, smatrali smo kako se može očekivati da bi upravo prevod ovog teksta mogao, pored oslalog, poslužiti i za interkulturalno obrazovanje i promišljanje o ratu te načinima na koje rat propituje temeljne ljudske vrijednosti, ali i kako ga zapadne kulture prikazuju i ‘pamte’. U uvodnom dijelu rada bit će ponuđen kraći osvrt na izvorni tekst. U drugom dijelu se najprije nudi kratak teorijski okvir o izazovima prevođenja književnih tekstova s težištem na pitanje prijevoda kulturema. U centralnom dijelu rada bit će predstavljena analiza izdvojenih primjera prijevoda kulturema u romanu *Kad sam bio hodža*. Analizirat će se da li su i kako su kulturemi objašnjavani te da li su u prevodu izgubili poveznicu sa bh. kulturom.

Na kraju rada iznijet ćemo zaključke dobijene nakon sprovedene analize, ukazati na poziciju i ulogu prevoditelja/prevoditeljice i njegovu/njezinu sposobnost interpretacije izvornog teksta, selekcije i odabira prevodilačkog postupka u procesu prevođenja kulturema.

PRIKAZ OSNOVNIH KARAKTERISTIKA IZVORNOG TEKSTA ROMAN *KAD SAM BIO HODŽA*

Književnik, publicist i prevoditelj Damir Ovčina svoj prvi roman *Kad sam bio hodža* objavio je 2016. godine (Buybook, Sarajevo)¹. U samo nekoliko godina roman je doživio pet izdanja. Pored izvanrednog prijema kod publike, kritika je ovaj roman svrstala među najznačajnija ostvarenja suvremene bh. književnosti. Roman je osvojio međunarodnu nagradu „Mirko Kovač“ za najbolji roman u 2017. godini kao i nagradu „Hasan Kaimija“, a do danas je preveden na četiri jezika; njemački, slovenski, španski i italijanski.

Roman nudi specifičnu fikcionalnu reprezentaciju traumatskog iskustva i stradanja ljudi u sarajevskom naselju Grbavica tokom rata kroz vizuru glavnog lika, neimenovanog mladića, učenika četvrtog razreda elektrotehničke škole, koji će spletom okolnosti ostati zatočen na Grbavici od prvog dana blokade i okupacije ovog sarajevskog naselja pa sve do njegove reintegracije. Priča se može podijeliti na dva pripovijedna bloka. U ekspozičiji je kroz nekoliko scena dočaran život junaka u periodu neposredno prije početka opsade grada. Mladić, koji je ujedno i narator priče, opisuje bolest majke i njenu iznenadnu smrti svega nekoliko dana prije početka opsade kao i kratke susrete s neimenovanom djevojkom u malom stanu na Grbavici. Do zapleta priče dolazi kada mladića zaustavi patrola srpske rezervne milicije te mu oduzme isprave i zabrani da napusti okupiranu Grbavicu. U nastavku prvog dijela romana junak kazuje o prvim mjesecima zatočeništva i zločinima koji su se svakodnevno dešavali na Grbavici. U radnom vodu prisiljen je da raznosi namještaj i bijelu tehniku iz stanova, kopa rovove na prvoj liniji fronta, ali i da odnosi i zakopava leševe mučenih i ubijenih stanovnika Grbavice. Budući da je jedini u vodu zapamtio “desetetak riječi” (Ovčina 2021: 109) molitve, komandir voda zahtijevat će da, svaki put prilikom ukopavanja mrtvih, mladić kratko prouči nekoliko “redova”. Zbog tih nekoliko riječi molitve koje je umio da izgovori naizust prozvat će ga hodža. Pored toga, zajedno s kolegom iz voda, prijeratnim pijanistom, bit će prisiljen dva puta da svira, prvi put na orgijama organiziranim na okupiranoj zoni Dobrinje, a drugi put na Grbavici, kada će uz njihovo muziciranje biti silovane dvije zarobljene žene. Prvi dio priče završava se tako što glavni junak, nakon što u samoodbrani ubije Rogaticu² i

- 1 Pored ovog romana Ovčina je objavio i zbirku poezije *Jesenji dani* (Sarajevo, Međunarodni centar za mir, 1997) i roman *Ko sam ti ja* (Sarajevo, Impruva 2021), a preveo je i eseje Ayn Rand *Kapitalizam: nepoznati ideal* (Impruva 2022)
- 2 Rogatica nije određen kao vojnik ili pripadnik neke od paravojnih formacija. Osim kroz prikaz njegovog izminog nasilnog ponašanja prema mladiću o Rogatici doznajemo još samo da se mladiću učinio kao osoba „nesklona zakonskim okvirima“ (Ovčina 2021: 443).

snajperistu, uspije da se domogne stambene zgrade u kojoj je boravio od početka zatočeništva na Grbavici zajedno s jedine dvije preostale stanarke: mladom nastavnicom ruskog jezika i njenom slabo pokretnom bakom. U drugom narativnom bloku mladić opisuje dugi period skrivanja po napuštenim stanovima u zgradi na prvoj liniji razgraničenja koji je bio moguć zahvaljujući svesrdnoj pomoći mlade nastavnice i njenoj ljubavi prema mladiću. Roman se završava opisom prvog dana reintegracije Grbavice i ponovnim susretom s ocem na parkingu ispred zgrade u aerodromskom naselju na Dobrinji.³

Za razliku od narativa koji se smještaju u korpus književnosti o opsadi Sarajeva – poput proznih i poetskih tekstova: Miljenka Jergovića, Ozrena Kebe, Gorana Samardžića, Alme Lazarevske, Marka Vešovića, Tvrtka Kulenovića, Nenada Veličkovića, Semezdina Mehmedinovića, Feride Duraković – koji su napisani tokom opsade ili neposredno nakon rata, oslanjajući se na neposredno (proživljeno) iskustvo života pod opsadom, roman *Kad sam bio hodža* nastajao je u dugom periodu od kraja rata pa sve do objavljivanja 2016. godine. Upravo taj vremenski odmak od rata odnosno pisanje o ratu nakon što je ishod rata dobro poznat nudi mogućnost da se ratno iskustvo sagleda i predstavi u drugačijem kritičkom svjetlu. S jedne strane, književnost o ratu, koja je napisana nakon rata, vrlo često govori o razočaranju ratom, o besmislu, uzaludnosti ili praznini (usp. Munton 1989) dok, s druge strane, prikaz rat iz poratne perspektive nerijetko služi kao izlika za kritičko sagledavanje aktualnog trenutka te se rat predstavlja kroz okoštalu, prerađenu, „institucionaliziranu“ formu (usp. Cooke 1989). U slučaju romana *Kad sam bio hodža* ovaj vremenski odmak od rata odnosno dugi period pisanja omogućio je autoru da traga i otkrije odgovarajući način pisanja koji on sam⁴ smatra određujućim i presudnim.

No prije nego se ukratko osvrnemo na neka obilježja i specifičnosti načina na koje je ova priča o ratu ispriповijedana važno je istaknuti, posebice u svjetlu kasnije

3 Pripovjedač završava naraciju slično kao što ju je i započeo. Dok se na početku kazivanja nižu kratke rečenice: „Napadalo do vrha snjegobrana. Otac s lopatom ispred zgrade. Na njemu tankerica. Okrenut leđima. Ja prtinom preko parkinga. Snijeg s grane bora oblikujem u grudvu. Padne pred lopatu. Oči mu zelene” (Ovčina 2021: 7), na kraju se priča zatvara na sljedeći način: „Sunce čisto više naselja. Snijeg se topi i slijeva niz zidove. Udahnem duboko. Krenem preko parkinga pogledajući da nema kakva mina zakačena za nešto. Neko se dovikuje kod trafoa. Okrenem se da pogledam niz ulicu prema donjoj trafici. Čisti ispred naše garaže. Nosi kapu. Napravim grudvu od mokrog snijega. Padne blizu. Bore su me duboko urezale. Oči zelene“ (Ovčina 2021: 583).

4 U razgovoru s književnom kritičarkom Kristinom Ljevak autor pojašnjava da načinom: „... prilazimo likovima. Ljudima. Građi koja se opire. Otvaramo svijet. Možemo doprijeti do vrijednog. Književnost je način. Sva događajnost nije toliko vijest koliko je svježina govora put ka prepoznavanju treptaja života u nečemu skoro neprimijećenom dotad. (...) Mene fakti zanimaju, ali tražim i ono iza njih. Tu je zanimljivije. Pisati o Lenjinovoj ulici ili o Čajniču teško je i kad je poznato i nepoznato. Sve se čini prazno i već rečeno ili opasno dok se ne nađe način” (Ljevak 2021 online).

analize prijevoda naslova romana, da se ovaj roman, čija radnja se najvećim dijelom odvija na Grbavici, ne uklapa u gore spomenute narative o opsadi grada. Nakon okupacije i blokade ovog naselja početkom maja 1992. godine pa sve do reintegracije, Grbavica nije bila u sastavu opkoljenog Sarajeva. Tokom cijelog rata naselje se nalazilo izvan sarajevskog obruča, kao dio neprijateljske zone duž koje se protezala borbena linija razgraničenja. Istovremeno, za mnoge osobe koje su živjele na Grbavici – uglavnom nesrpsko stanovništvo, ali i Srbe koji nisu bili lojalni režimu ili koji nisu željeli da se pridruže srpskim (para)vojnim formacijama – prostor prijeratnog stanovanja se tijekom rata pretvara u logor, stravično mjesto zatočeništva i svirepih zločina.

Međutim, iako se priča ne odvija unutar opkoljenog Sarajeva, ovaj narativ isto kao i književni tekstovi o opsadi Sarajeva, predočava rat na osnovu prostornog modela. Kako objašnjava Davor Beganović, u pripovjednim tekstovima o opkoljenom Sarajevu prostor ima ključnu ulogu odnosno „fokus se stavlja na klaustrofobično suženje tog prostora te ono postaje obilježje u sebi i po sebi zatvorenog svijeta koji se preobražava od mjesta intimnosti u mjesto tuđosti te tako postaje heterotopija u najčistijem fukoovskom smislu“ (2009: 363-364).

I dok se u prvom dijelu romana prostor Grbavice prikazuje kao suženi zatvoreni vanjski prostor unutar kojeg se junak kreće po jasno propisanim linijama, u drugom dijelu radnja se u cijelosti odvija u prostoru zgrade unutar koje se ostvaruje minimalno kretanje junaka između spratova i stanova. I dok se u prvom dijelu nekada dobro poznat prostor Grbavice transformira u tuđinski prostor dotle se u drugom dijelu romana nekoć nepoznati prostori stanovanja, tuđi domovi, pretvaraju u mjesta intimnosti. Premještanjem junaka iz početnog semiotičkog polja (naselja na Dobrinji) u drugo semantičko polje (naselje Grbavicu) dolazi do zapleta priče ali i nužne transformacije samog junaka koji se od početka gradi kao lik koji se nepresatno kreće kroz različite dijelove grada. Onog trenutka kada se njegovo kretanje svede na minimalni broj koraka unutar prostora stambene zgrade, u imaginarnim šetnjama, taj prijeratni prostor grada, s njegovim ulicama i naseljima, pripovjedač neprestano se širi, ukazujući na još jedan važan paradoks rata: prostori koji su udaljeni svega nekoliko minuta hoda u vremenu mira, tijekom rata postaju prozori neizmjerne udaljaljenosti. Kako uočava Beganović, ova koncentracija na prostor prisutna je u svim pripovjednim tekstovima o opsadi u kojima Sarajevo postaje grad-fikcija odnosno „nerealna, gotovo imaginarna, topografska cjelina u kojoj se dotadašnje vrijednosti pokazuju obsolentnim a na njihovo mjesto stupaju nove čije se iscrpljenje ne može pronaći u propisanim etičkim premisama, dotada čvrsto ukorijenjenim u

vremenskoj dimenziji“ (2009: 195). Kao egzemplarni tekst Beganović izdvaja i analizira zbirku heterogenih tekstova *Sarajevo blues* Semezdina Mehmedinovića. No, dok grad promatran iz obruča Mehmedinović prikazuje „kao vojnu mapu“ (2004: 149), u kojem granate i snajperski hici, „stvaraju nove prostorne konstelacije (...) a kuće postaju palimpsesti“ (Beganović 2009: 197), u romanu *Kad sam bio hodža* u prvom dijelu junak opkoljene dijelove grad promatra s neprijateljskih pozicija s kojih se grad postupno ‘preoblikuje’ u prostor zgarišta i ruševina ili, krećući se u radnom vodu prečicama i sporednim ulicama na Grbavici, postaje nemoćni svjedok prostorne transformaciji tog prijeratnog stambenog naselja u koncentracioni logor u kojem se posve ‘nedužni’ prostori škola ili prodavnica računalne opreme pretvaraju u zloglasna mjesta mučenja. S druge strane, u drugom dijelu romana, kako navode Džihlo-Šator i Žujo-Marić, tokom skrivanja u zgradi pripovjedač:

„... pokušava zapamtiti prostore Sarajeva kroz tekst i osmisli njihovu trenutnu sudbinu, a tjelesnim vježbama vizuelizira šetnje po gradu i premoštava ratom odsječene sarajevske prostore. Na taj način tekst oblikuje svoju unutarnju stvarnost zaustavljajući urbicid i izmaštavajući slobodu u vremenu kada je sve paralizovano ratom. Zapisi funkcioniraju kao mjesto sjećanja na urbane prostore, njegove stanovnike i ratne patnje, te kao forma otpora neprijateljskom panoptikonu, ali i kao čuvanje duhovne veze sa kulturnim vrijednostima prostora kojem prijeti krivotvorenje historije i uništenje njegove baštine i mentaliteta.“ (2019: 149)

Iako se u pojedinim medijskim prikazima roman *Kad sam bio hodža* predstavlja kao autobiografska fikcija,⁵ bitno je istaknuti da ovaj narativ ne nastaje kao čin pripovijedanja autorovog proživljenog iskustva zatočeništva ili prikaza ratne svakodnevnice, što je, u pravilu, bio slučaj s proznim i pjesničkim tekstovima o opsadi Sarajeva. Autor se oslanja na poslijeratna svjedočenja preživjelih žrtava koje su bile izložene monstruoznim formama zlostavljanja i svakodnevnoj torturi tokom rata na okupiranim dijelovima grada (poput Grbavice, Vraca i dijelova naselja izgrađenog 80-ih godina u neposrednoj blizini aerodroma na Dobrinji). Međutim, iako je ovaj narativ nastao kroz proces prerade i transponiranja autentičnih svjedočenja žrtava⁶ u medij književnosti, za razliku od mnogih narativa koji su nastajali u poratnom periodu kao fakto-fikcionalna svjedočenja o vremenu zla u kojima su nerijetko preuzimani i izravno navođeni iskazi žrtava, Ovčina roman piše s jasnom svijeću da se o teškoj

5 Usp. <https://www.slobodnaevropa.org/a/intervju-damir-ovcina/31134721.html>; <https://avaz.ba/showbiz/jet-set/663322/ademir-kenovic-snima-film-i-seriju-kad-sam-bio-hodza-kako-je-damir-ovcina-znao-da-ce-ga-potraziti-reditelj-iz-meksika>; <https://www.visoko-rtv.ba/odrzana-promocija-knjige-ko-sam-ti-ja/>

6 Bitno je naglasiti da je Ovčina, uz Zlatka Topčića, jedan od prvih bh. umjetnika koji tematizira stravične zločine počinjene na području Grbavice u polju književnosti.

patnji i stradanju ne smije (o)lako pisati.⁷ Stoga težište ne stavlja na opise zločina ili na prikaz patnje nedužnih žrtava s Grbavice. Naraciju cijelo vrijeme ‘kontrolira’ autodijegetski pripovjedač koji kazuje samo ono što vidi i čuje i koji ni u jednom trenutku naracije ne pokušava da preuzme na sebe teret ‘govorenja u ime žrtava’. Sebe uglavnom prikazuje kao prislinog sudionika akcija “čišćenja” i uništavanja tuđe imovine i svjedoka brutalnih zločina. Fokus je na prikazu događaja i opisu senzacija tijela. Narator ne komentira, tačnije ne pokušava da objasni prikazne događaje. Kao da o ratu odbija da misli jer bi mišljnje o ratu moglo da vodi ka pojašnjenju i razumijevanju, pa čak i opravdavanju ratnih dešavanja. Osim toga narator ne opisuje ni svoja osjećanja ili emocionalna stanja. Naracija se odvija između prikaza nužne ili prisline akcije i činjenja kao nagona da se preživi te opisa stanja mirovanja ili neposrednog čulnog doživljaja ratne svakodnevnice.

Kao što je ranije spomenuto, Ovčina smatra da je način pisanja ono što primarno određuje tekst. A u slučaju književnosti o ratu pitanje načina reprezentacije rata ili postupaka putem kojih je dočarano iskustvo rata postaje iznimno važno. U nastavku ćemo u osnovnim linijama ukazati na neke karakteristike forme iskaza.

Od početka romana autor pribjegava postupcima ekspresivne sintakse. Tako je naglašena upotreba sintaksičke figure elipse u vidu izostavljanja predikata, a česte su i nominativne rečenice.⁸ Po mišljenju stilističarke Marine Katnić-Bakaršić (2021: 261) ove figure tekst čine začudnim, usmjeravajući pozornost čitatelja/čitateljica na samu formu iskaza. Pored ispuštanja glagola, autor rijetko navodi pridjeve uz imenice, baš kao i imena najvećeg broja aktera ovog narativa koja se uglavnom određuju preko funkcije koju vrše ili uloge koja im dodijeljena u ratu. Kao da se sve opisano nastoji svesti na jedno svojstvo ili stanje (Pr. plava buba, Trebević zelen, čaj crven, Sunce visoko, rafal blizu, stariji čovjek, žene s cekerima, plitka jama). Pisac pomnim izborom riječi dočarava kroz medij jezika ono posebno ratno stanje u kojem ne samo ljudi ili mjesta već i riječi postaju opasne, izdajničke i/ili neprijateljske. Istovremeno, u ratu često nedostaju riječi kojima bi se mogao iskazati užas, strah, očaj, strepnja, pa se iskazi upotpunjuju opisom govora lica i pokretima ruku i tijela. Dok kazuje, pripovjedač kao da oponaša ritam zadihanog tijela koje iznosi mašinu

7 Ovčina naglašava da: „Olako blebetanje ili nerijetka opsjednutost svojim uspjehom autora žednih nagrada kao da hoće cijeli narod žrtvovati za nekakvo priznanje. Ponizit dodatno samo da se dokopa nečeg za sebe. Naš svijet me ne zanima prikazan kao jadan i nemoćan. To je nepodnošljivo, pa i neprihvatljivo” (razgovor s Kristinom Ljevak, 2021, online).

8 Stilističarka Marina Katnić-Bakaršić objašnjava da kod nominativne rečenice kao tipa jednokomponentnih prostih rečenica nominativna sintagma preuzima na sebe predikativnost odnosno glagol predaje imenici svoj smisao i dio svojih funkcija i na taj način se pažnja fokusira na pojave, na njihovo nominalizirano imenovanje, ne na vršioce radnje, niti na radnju. (usp. 2001: 261)

za već ispred zgrade u jeku unakrsne paljbe i granatiranja ili ritam srca koje prebučno kuca u trenutku dok se mladić skriva na krovu zgrade. Odnosno, kako je u svom kritičkom osvrtu na ovaj roman ukazao Miljeno Jergović: „Ovčina pokušava pisati tako da čitatelj prestane primjećivati rečenice, i da mu priča poteče preko njih, kao rijeka, bez objašnjenja, mudrih zaključaka, unutarnjih preživljavanja, iskazanih emocija i strahova. Ima samo ono što se događa. I ono što se osjeća” (2021, online).

No, svoju nemoć da spriječi razaranje grada junak pokušava ublažiti opsesivnim prisjećanjem na ulice i dijelove grada. Taj čin pripovijedanja grada odvija se kroz jezik u kojem realije poput naziva ulica, škola, prodavnica ili predmeta iz svakodnevnice upotrebe jesu jedino što u cijelom romanu pripovjedač imenuje njihovim stvarnim nazivima. Za razliku od predmeta, ljudi uglavnom nisu imenovani. Po mišljenju Miljenka Jergovića to je važna gesta jer „... kao što izostavlja glagole, i time postiže strahovito snažan efekt u priči, pisac izostavlja riječi kao što su Muslimani, Srbi, Hrvati, islam, pravoslavlje... Ne spominje ni imena ljudi, osim kad su mu ona potrebna. Ali nema u tome verbalnog nasilja, nema ni viška političke korektnosti. Samo saznanje da su neke riječi previše puta izgovorene i napisane da bi mogle ponijeti svoja značenja u jednome ovakvom romanu” (2021 online).

Izvan svake sumnje, roman *Kad sam bio hodža* ponudio je jedinstven i kompleksan prikaz ratne zbilje, no zbog limita ovog rada nastojali smo ukazati samo na neke osnovne karakteristike i osnovne narativne postupke izvornog teksta.

Osim individualne stvaralačke kvalitete Damira Ovčine za nastanak ovog narativa, kao i za bilo koji drugi narativ o posljednjem bh. ratu, od presudnog je značaja i složeni kontekst kulture iz kojeg dolazi sam autor odnosno u kojem i iz kojeg nastaje djelo. Unutrašnja višeznačnost polazne (bosanskohercegovačke) kulture rata na presudan je način oblikovala ovaj narativ i stoga je kulturološki značaj prijevoda ovog narativa iznimno važno pitanje.

KNJIŽEVNO PREVOĐENJE

Prije nego se osvrnemo na probleme i prevodilačka rješenja u procesu prevođenja kulturno markiranih elemenata Ovčininog teksta reći ćemo nekoliko riječi o prevodu književnog teksta općenito.

Ne razmišljamo tako često čitajući književni tekst o prevodiocu koji ga je učinio dostupnim našoj kulturi, zapravo gotovo pa zanemarujemo činjenicu da druge kulture ne bismo skoro ni poznavali da ne postoje prevodi. Dakle, u ovom radu osvrnut ćemo se i na figuru prevodioca ili, kako kaže Lefevere (1997: 13): „Knjiga

se bavi onima koji su u sredini, muškarcima i ženama koji ne pišu književnost nego je *reescriben* (nanova pišu)". Oni su za Lefevera jednako, ako ne i više, odgovorni od samog autora za preživljavanje i percepciju književnih tekstova među neprofesionalnom čitalačkom publikom koja zapravo i predstavlja većinu. Neki prevodioci nakon desetina prevedenih dijela jednog autora postaju njegov glas u ciljnoj kulturi. Takav je bio npr. Albert Bensoussan koji je hispanске autora, a posebno Vargasa Llosu, približio francuskoj ciljnoj kulturi. Sebe je smatrao Llosinim pisarom kojem se divio, poštovao ga i imitirao, a sam proces prevođenja poredio sa Picassovim slikarstvom:

„Es como el dibujo de Picasso que parece muy evidente, el rasgo del óvalo de una cara de un solo y seguro trazado, mientras que en realidad es el resultado de años de tentativas complejas en las que el artista se aplicó a una reproducción detallista y complicada, para finalmente optar por un sencillo trazo de lápiz tan obvio que uno se dice: ha de ser muy fácil, un niño lo haría.”
(http://www.trans.uma.es/pdf/Trans_1/tra ns1-vargasllosa.pdf)

Octavio Paz u eseju “Traducción literaria y literalidad” (1971) književni prevod vidi kao transformaciju izvornog teksta pa shodno tome ta transformacija mora biti književna. Termin *reescritura* upotrebljava se često u romanskim jezicima kada se referira na književni prevod. Prevodilac od već poznatog stvara novi tekst na drugom jeziku i za drugi i drugačiji kulturološki kontekst. Kreira novu dimenziju izvornog teksta, otvara ga i otkriva kako bi ga prenio Drugom. Prevoditelji postaju kulturološki mediatori koji dešifriraju kulturološki markirane elemente iz izvorne kulture te stoga moraju biti izvrsni poznavatelji kako izvorne tako i ciljne kulture, drugim riječima moraju biti *bikulturalni*. „Un texto es la expresión de un estado de cosas específico de una cultura. Por tanto, toda translación es también, como translación de un texto, una translación cultural“¹⁰ (Reis y Vermeer 1996: 103). U konačnici prevođenjem prevodilac uči i sopstveni jezik, kada i ako je ciljni prevod ujedno i prevod na maternji jezik. Na osnovu rečenog zaključujemo da je prevodilac najpažljiviji čitalac koji mora razumjeti sve segmente izvornog teksta da bi ih uspješno prenio / ponovo napisao ciljnom čitatelju na ciljnom jeziku u sasvim drugačijem kontekstu. On se kreće u okvirima koje je postavio autor izvornog teksta čija sloboda nije bila ograničena.

9 „To je poput Picassovog crteža koji se čini tako evidentnim, duguljasti oblik glave nacrtan jednim sigurnim potezom, a u biti rezultat je autorovih dugogodišnjih kompleksnih pokušaja detaljnog i komplikovanog reproduciranja da bi se na kraju odlučio za jednostavan potez olovkom za koji bi svako rekao: mora da je lako i dijete to može uraditi.”

10 „Tekst je odraz stanja stvari specifičnog za jednu kulturu. Shodno tome translacija je uvijek kako tekstualna tako i kulturološka.“

Nevidljiv je ili, kako kaže Nord: „... the translator may be compared with a ghost-writer, who produces a text at the request, and for the use of somebody” (1991: 10)

Kada govorimo o traduktološkim studijama kroz povijest, uočiti ćemo dva osnovna pravca: prvi koji zagovora da je prevod moguć i drugi skeptični po kojem je prevod nemoguć ili kako je tvrdio Ortega y Gasset (1936) prevod je utopijski i očajnički napor jer je prevodilac i kada misli da sve razumije primoran da bira u ogromnoj ponudi riječi od kojih svaka nosi vlastitu kulturnu implikaciju. No i pored nikada prevaziđene polemike o prevodivosti ili neprevodivosti književnog teksta, svjedoci smo da svakodnevno nastaje ogroman broj prevoda, pa se pomenuta polemika čini neproduktivnom jer prevod će uvijek biti u funkciji konteksta u kojem je nastao, a njegova svrha povrh svega treba biti komunikativna ili, kako tvrdi H. Albir: „Se traduce para comunicar, para traspasar la barrera de incomunicación debida a esa diferencia lingüística y cultural; la traducción tiene, pues, una finalidad comunicativa”¹¹ (2013: 28).

PREVOD KULTUREMA U KNJIŽEVNOM TEKSTU

Traduktološke studije čije je uporište sociokulturološko podudaraju se sa onim što H. Albir (2001) u svojoj klasifikaciji naziva komunikativnim sociokulturološkim pristupom, a koji definira kao „aquellos enfoques que, de una manera u otra hacen hincapié en la función comunicativa de la traducción, considerando los aspectos contextuales que rodean la traducción y señalando la importancia de los elementos culturales y de la recepción de la traducción”¹² (Albir 1996: 152). Među teoretičarima koji fokus stavljaju na kulturološke aspekte i način kako se oni tretiraju u procesu prevođenja izdvajaju se između ostalih: Nida, Tiber, Margot, Newmark, Vlahov, Florin, Koller, Hous, Reiss, Vermeer, Nord... Teorijske postavke nekih od spomenutih autora poslužiti će nam u analizi korpusa, drugim riječima, interesira nas primjena metoda prevođenja koje predlažu navedeni teoretičari prevođenja.

Nidin članak *Linguistics and Ethnology in Translation Probelems* (1954) u studije o prevođenju uvodi probleme kulturološke prirode tvrdeći da: „Quienes traducen de una lengua a otra deberían ser conscientes en todo momento de las diferencias culturales que refleja cada lengua.”¹³ (1975a: 66, preuzeto od Albir 2008: 523).

11 „Prevodi se kako bi se komuniciralo, kako bi se prevazišle prepreke u komunikaciji koje su rezultat lingvističkih i kulturoloških razlika; prevod, dakle, ima komunikacijski cilj.”

12 „Pristupi koji na jedan ili drugi način naglasak stavljaju na komunikativnu funkciju prevoda, uvažavajući kontekstualne aspekte i ukazujući na značaj kulturoloških elemenata i recepcije prevoda.”

13 „Oni koji prevode sa jednog na drugi jezik moraju u svakom trenutku biti svjesni kulturoloških razlika koje se reflektiraju u jeziku.”

Nekoliko decenija kasnije i drugi traduktolozi nastavljaju u istom pravcu insistirajući na kulturološkim razlikama, pa će tako funkcionalisti Reiss i Vermeer prevod smatrati posebnom vrstom transferencije: “Es más adecuado hablar de “translación intercultural” que de “traslación interlingual”, ya que este último concepto es demasiado limitado”¹⁴ (1996: 18).

Po uzoru na Nidu Newmark (1996: 135) predlaže klasifikaciju kulturoloških pojmova u sljedeće kategorije: ekologija (flora, fauna, vjetrovi, ravnice, brda); materijalna kultura (odjeća, obuća, nastambe, prevozna sredstva); društvena kultura (posao i slobodno vrijeme); organizacije, običaji, aktivnosti, koncepti; geste i navike. Newmark jasno razlikuje “cultural” kulturalni jezik od univerzalnog “universal” i ličnog “personal”, smatrajući da se problemi u prevodu javljaju upravo kada jezik postaje kulturološki obojen, specifičan (Newmark 1996: 134).

U traduktološkoj literaturi koriste se različiti nazivi koji se odnose na kulturološke elemente svojstvene izvornoj ali ne i ciljnoj kulturi. Sedamdesetih godina prošlog stoljeća Vlahov i Florin uvode pojam *realia*, koji u svojim istraživanjima upotrebljavaju između ostalih i Bodeker i Freese (1987), Koller (1992) kao i mnogi lingvisti sa našeg govornog područja. Ovaj specifični vokabular Newmark naziva *cultural focus*. Nešto kasnije funkcionalisti Nord (1997) i Vermeer (1983) uveli su pojam kulturema u traduktološke studije i definirali ga kao: „Un fenómeno social de una cultura A que es considerado relevante por los miembros de esta cultura y que, cuando se compara con un fenómeno social correspondiente en la cultura B, se encuentra que es específico de la Cultura A”¹⁵ (Vermeer 1983: 8). Svaka kultura posjeduje ovakve specifične, kulturološki obojene riječi. U španskom jeziku takvi koncepti nazivaju se: *palabras culturales, culturema, realia, marcas culturales, conceptos culturales*, dok kod nas nailazimo na pojmove kao što su: bezekvivalentna leksika, egzotična leksika, egzotizam, realija, kulturema, izvanjezične kulturne referencije. U španskoj kulturnoj tradiciji svijet bikova, koride i sve što je vezano za tauromahiju generirali su cijeli vokabular svojstven toj kulturnoj tradiciji, koji je teško ili gotovo nikako prevodiv u druge kulture, osobito ne u one koje ovu tradiciju uopće ne poznaju. Broj kulturema u jednom jeziku nije konačan a i njihov status se mijenja kroz povijest pa tako neki pojmovi prelaze iz jedne kulture u drugu u kojoj se odomaće ali ne prestaju biti kulturološki specifični. Npr. španska riječ *siesta* (kratki

14 „Adekvatnije je govoriti o “interkulturalnoj translaciji” nego o “interlingvalnoj translaciji”, s obzirom da je ova druga isuviše ograničena.”

15 „Kulturema je društveni fenomen određene kulture A koji se smatra važnim za tu kulturu i koji kada se poredi sa odgovarajućim fenomenom u kulturi B pokaže se da je svojstven kulturi A.”

poslijepodnevni odmor) ušla je u mnoge jezike i ne predstavlja problem u prevođenju.

U procesu prevođenja važno je znati procijeniti značaj koji jedana kulturema ima u izvorniku kako bi se prevodilac odlučio za ispravan metod prevođenja. Ne postoji jedinstven stav niti se preporučuje jedna specifična tehnika u prevođenju kulturema. Rješenja su višestruka i ovisit će o više faktora kao npr. kontakt između dvije kulture, žanr, funkcija prevedenog teksta, itd. Newmark (1996) predlaže više metoda prevođenja kulturema: posuđenica, kulturalni ekvivalent, neutralizacija (pojašnjenje), bukvalan prevod, naturalizacija, komponencijalna analiza ili pojašnjenje elemenata kulture, izostavljanje, prihvaćeni standardni prevod, parafraziranje, golasari i fusnote. Istina sve spomenute strategija su primjenjive, ali realno prevod kulturema će na koncu biti sveden na dvije metode: metodu postranjivanja (egzotizacija) i metodu odomaćivanja (naturalizacija). Prvom metodom zadržat će se kako Newmark (2006) kaže stepen “abnormalnosti”, tj. odstupanje od gramatičkih i leksičkih normi izvornika. Dakle, u pitanju je procedura transliteracije ili transkripcije kako bi se sačuvao lokalni kolorit u ciljnom tekstu. Prednost ove metode je u konciznosti, njen nedostatak je u činjenici da se akcenat stavlja na elemente kulture, a ne na značenje poruke pa postoji opasnost da dođe do izostanka komunikacije. „Por medio de la transferencia, a pesar de ser breve y concisa, se obstaculiza la comprensión, se realiza lo cultural, se excluye el mensaje y se interrumpe la comunicación“¹⁶ (Newmark 1996:136). Suprotna ovoj strategiji je komponencijalna analiza ili pojašnjenja u vidu dodavanja elemenata u tekst. Pojašnjenja u vidu fusnota također su česta kako bi se lakše prokrčio put do ciljnog čitatelja, iako pretjerana upotreba fusnota može narušiti proces čitanja. Glosar je također jedna od mogućih strategija i često se primjenjuje u tekstovima nastalim u dalekoj prošlosti. Neke izdavačke kuće obavljaju i prevodiočev prolog kako bi se čitalac upoznao sa društveno-historijskim i lingvističkim specifičnostima teksta, kao i problemima s kojima se prevodilac susreo u procesu prevođenja. No, priznat ćemo, to je rijetka praksa pa i onda kada bi takav predgovor olakšao proces čitanja u ciljnoj kulturi. U svakom slučaju donošenje odluke o metodi koju će prevodilac primijeniti nije jednostavno jer, kako ističe Barbe: „The dichotomy domesticating-foreignizing sounds very appealing but is ultimately not very useful in describing what to do with a text“¹⁷ (1996: 333).

16 „Transferencija iako kratka i koncizna otežava značenje, prenosi kulturološko pri čemu isključuje poruku i prekida komunikaciju.”

17 „Dihotomija odomaćivanje-postranjivanje zvuči vrlo zanimljivo, međutim, u konačnici nije previše korisna kada se treba opisati (precizirati) što treba učiniti s tekstem.“

O PREVODU ROMANA *KAD SAM BIO HODŽA* NA ŠPANSKI JEZIK – UVODNE NAPOMENE

Luisa Fernanda Garrido Ramos i Tihomir Pištelek poznati je prevodilački tandem koji potpisuje desetine prevoda na španski jezik, prevashodno hrvatskih i srpskih autora/autorica. Bez sumnje riječ je o prevodiocima koji su posljednjih decenija učinili naše kulture dostupnijim hispanskoj čitalačkoj publici. Za svoj rad Garrido Ramos i Pištelek nagrađeni su 2005. godine Nacionalnom nagradom za prevod te nagradom *Estado Crítico* za najbolji prevod u 2020. godini. Riječ je prevodu romana Dubravke Ugrešić *Baba Jaga je snijela jaje* sa hrvatskog jezika. Od bosanskohercegovačkih autora ovaj prevodilački par preveo je nekoliko djela Dževada Karahasana, te 2021. godine previjenac Damira Ovčine *Kad sam bio Hodža (Plegaria en el asedio)* u izdanju *Automática Editorial*.

Automática je mlada izdavačka kuća koja ne slijedi trenutne trendove nego se vodi isključivo potrebom za prevodenjem dobrih književnih djela, kako klasika koji odavno nisu u katalozima, tako i suvremenih autora do sada neprevedenih na španski jezik. Prevod Ovčininog *Hodže* povjerili su bračnom paru Garrido Ramos i Pištelek vodeći se principom da biraju najbolje prevodioce. Nije slučajno izbor pao na njih jer način na koji Ovčina piše, a niko ne piše kao Ovčina, kaže španska kritika, jedinstven je: kratke i direktne rečenice u kojima glagol često izostaje, a čitalac ima osjećaj da se našao usred verbalne pucnjave. Ko je čovjek koji je sahranjivao mrtve po sarajevskim zajedničkim grobnicama, čija proza, kaže Isaak Begoña, nikoga ne ostavlja ravnodušnim.

ANALIZA PREVODA KULTUREMA U ROMANU *KAD SAM BIO HODŽA*

Nakon sažete teorijske introdukcije o prevodenju kulturema prelazimo na analizu ekstrahiranih kulturema iz Ovčininog romana u prevodu na španski *Plegaria en el asedio* (Molitva u opsadi). Za početak ćemo pojasniti razloge potpune promjene naslova romana u španskom prevodu. Promjena naslova na ciljnom jeziku nije rijetka pojava. Najčešće urednički tim izdavačke kuće odlučuje kakav će biti finalni naslov na ciljnom jeziku. Postoji više faktora koji će utjecati na tu odluku, a oni mogu biti historijsko-ideološki, izdavačko-tržišni ili kulturološki motivirani. U razgovoru sa autorom saznali smo da on ne bi mijenjao izvorni naslov svoga djela, ali da nije

mogao utjecati na odluku. Od izdavačke kuće *Automatica* tj. od urednika Daría Ochoa de Chinchetrua i Alicie López González dobili smo pojašnjenje odluke¹⁸. Naime, oni su se, i pored želje da naslov prevedu doslovno, odlučili da to ne urade jer su procijenili da na španskom naslov neće moći dobro funkcionirati i u potpunosti bi udaljio potencijalne čitatelje od teme rata i opsade grada orijentirajući ih ka književnosti religijskog sadržaja. Mi bismo dodali da bi se takav prevod naslova odrazio i na tržišni aspekt budući da na španskom tržištu prodaja tog vida književnosti nije dobra. Budući da ne znamo da li je prevodilački par izvorno ponudio drugačije rješenje prevoda naslova ovdje ćemo ustvrditi da je ovakvom uredničkom intervencijom u naslovu izdavačka kuća napravila znakovitu grešku. Kako je naglašeno u prvom dijelu rada, radnja priča nije smeštena u Sarajevu pod opsadom već u dijelu grada pod okupacijom srpskih vojnih i paravojnih formacija. Na ovaj način u ciljnoj kulturi može doći do pogrešnog proširenja ili modifikacije već prihvaćenog značenja kultureme „grada pod najdužom opsadom nakon završetka II svjetskog rata“.

Nažalost, problemi nisu uočeni samo na razini prevoda naslova nego i u prevodu velikog broja kulturema koje se pojavljuju u izvorniku, a vrlo su važne za prikaz rata u ovome romanu. Činjenica da su Garrido Ramos i Pištelek oboje izvorni govornici jednog od dva jezika uveliko je trebala olakšati i zasigurno je utjecala na kvalitet prevoda. No ovaj par imao je izvjesnih problema u prevodenju kulturema iz izvornika na ciljni španski jezik. Iako je Pištelek izvorni govornik hrvatskog jezika, budući da je rođen i da je živio jedan dio svoga života u kulturnom kontekstu bliskom onom na koji referira Ovčina u romanu *Kad sam bio hodža Hodža*, prevoditelj nije osoba za koju možemo ustvrditi da ne poznaje kulturološke specifičnosti zbog kojih ne može najbolje razumjeti kulturološki kod romana. Ta činjenica se vidi u prevodu naziva materijalne kulture kao što su npr. imena brendova i prodavnica gdje prevodilac uz manja pojašnjenja, najčešće u samom tekstu, naziv prenosi putem transkripcije kao u sljedećim primjerima:

18 U uvodnoj riječi urednici su napisali i doslovan prevod romana.

izvornik	ciljni tekst	naš prevod ciljnog teksta
Planika	la zapatería Planika	Prodavnica obuće Planika □
jafa keks	galletas Jaffa □	
Konjuh Živinice	Konjuh Živinice	
Agrokomerc	rótulo de Agrokomerc	etiketa Agrokomerc
Gorenje fullmix	Gorenje Fullmix	
Podravka Vitaminka	marca Podravka y Vitaminka	brend Podravka i Vitaminka
kolinska senf	mostaza de la marca Kolonska	senf brenda Kolinska
Stojadin	Zastava 101	
Vrećica faksa	una bolsa de detergente	vrećica deterdženta
Likvi	botella de lavajillas	boca deterdženta za suđe
Unis	rótulo de UNIS	etiketa UNIS
sloboda čačak	Fabrika Sloboda Čačak	Fabrika Sloboda Čačak
Fis	Centro deportivo FIS	Sportski centar FIS
Sloga	Asociación cultural Sloga	Kulturna udruga Sloga
Margarin dobro jutro	Margarina Buenos Días	Margarin Dobro Jutro

- Prevodioci slijede ortografsko pravilo španskog jezika o pisanju velikog slova za nazive brendova ili prodajnih objekata
- U originalu se naziv ovih biskvita piše sa dva f što je prevodilac i poštovao u ciljnom jeziku.

Postupkom transkripcije prevode se i druge kultureme koje pripadaju imenskoj kategoriji kao što su toponimi, imena ulica, trgova, javnih ustanova, novinskih kuća, radio-stanica, ugostiteljskih objekata. Prevodilac će takve kultureme transkribirati uz manja proširenja dodajući ispred naziva imenicu ulica, trg, bolnica, slastičarna i kada u izvorniku to ne stoji kao npr:

1. Preko Skenderije pa niz rijeku dalje ka Lenjinovoj. (11)
A través de la plaza de Skenderija y a pie por la orilla del río hasta la calle Lenjinova. (23)
2. Ovi su sišli iz Miljevića sigurno. (trga Skenderija, ulica Lenjinova)
Seguro que han bajado de la zona de Miljevići. (s područja Miljevića)
3. Slatka muzika s dvesta dva. (15)
Música dulzona de la emisora 202. (27) (Slatka muzika sa radiopostaje 202)

4. Na zgradi kod Jadranke izletjeli prozori. (176)
En el edificio contiguo a la pastelería Jadranka las ventanas han salido volando. (227) (slastičarna Jadranka)
5. Zvali onu sestru iz vojne. Kaže da je dovedete. (26)
Hemos llamado a aquella enfermera del hospital militar. Dice que la llevéis allí. (43)

U posljednjem primjeru vojna bolnica je doslovno prevedena i ciljani čitalac će zasigurno razumjeti da se radi o vojnoj instalaciji jer je rat jedna od centralnih tema *Hodže*.

U prevodu je ukupno petnaest fusnota što ukazuje na činjenicu da prevodioci nisu htjeli narušavati proces čitanja, iako tekst obiluje povijesnim događajima i historijskim ličnostima važnim za razumijevanje bh. povijeti. Fusnote se uglavnom odnose na materijalnu kulturu prevashodno na hranu, piće te neke kulturološki izrazito markirane predmete i simbole od kojih prevodilac posebno izdvaja oznake i navijačke pjesme fudbalskih klubova. U nastavku navodimo kultureme koje je prevodilac pojasnio u fusnotama: džezva, sarma, palačinke, tulumbe, baklava, burek, ajvar. Burek kao tipični kulinarski specijalitet Bosanaca i Hercegovaca Pištelek pojašnjava na način kako tu vrstu pite percipiraju drugi narodi sa naših prostora tj. kaže da se radi o vrsti slanog kolača obično punjenog mesom. U španskoj kulinarskoj kulturi postoji izraz za jufke (*el ojaldre*) kojim bi se ovaj specijalitet adekvatnije približio španskom ciljnom čitatelju. Za baklavu kaže da je to kolač od pistacija ili oraha fino rezan i umočen u agdu. Ovo pojašnjenje više odgovara opisu baklave kao orijentalne delicije s protora Sirije ili Irana jer se u Bosni tradicionalna blakava nikada nije pravila s pistacijama već isključivo s orasima. Pored toga, kako u ovom slučaju, tako i u nekoliko narednih koje ćemo razmotriti u nastavku analize, prevoditelj insitira na odrednici turska premda je balkava svjetski poznata orijentalna delicija te se na taj način definira u skoro svim gastronomskim pojmovnicima. Pištelek također objašnjava simboliku srpskog krsta sa četiri s. Od pozdrava Pištelek u izvornom obliku prenosi pozdrav *merhaba* koji objašnjava kao tipični turski ili arapski pozdrav. Od etnografskih kulturema izdvaja narodni ples kolo koje objašnjava kao tipični balkanski ples. Od kulturema, koje prema Newmarku spadaju u grupu ekologija/vjetrovi, Pištelek izdvaja vjetar buru koji u fusnoti objašnjava kao hladni suh vjetar koji puše u Dalmaciji. Neobično je da se Pištelek odlučuje da neke pojmove pojasni u fusnoti jer evidentno smatra da se radi o kulturemi koju treba transkribirati i pojasniti dok neke druge koje su jednako prisutne i važne u izvornoj kulturi

pojašnjava u tekstu kao npr. fildžan koji prevodi opisno kao tipična turska šolja za kafu. I u ovom slučaju uočavamo da je ovaj opisni prevod neprecizan odnosno netačan jer se ne pokušava opisati izgled šolje već njeno pretpostavljeno ‘tursko’ porijeklo. Fildžan je riječ koja postoji u nekoliko orijentalnih jezika (tur. fincan; arap. fiṅṅān; perz. pingān) i u svakom od njih, baš kao i u bosanskom jeziku, fildžan označava plitku posudu odnosno šoljicu bez ručke.

Prevodeći jedno od najpopularnijih jela s prostora BiH Pištelek koristi imenicu *pita de espinaca/patatas* (pita od špinata/krompira) koju RAE registrira kao *pan de pita* (ravni okrugli hljebčić obično prazan, orijentalnog porijekla). Zanimljivo je da se odlučuje ostaviti u izvornom obliku samo imenicu burek dok ostale pite koje također u izvornom jeziku imaju zasebne odrednice (pita od zelja – zeljanica, pita od sira sirnica itd.) prevodi metodom adaptacije kao u sljedećem primjeru:

- U podne komšinica donese dvije prozirne kutije sa zeljanicom i burekom.
Al mediodía la vecina trae dos tarteras con pita de espinacas y burek.

Tipični bosanski preliv za jela zaprška Pištelek prevodi imenicom *sofrito* (umak od povrća) koji nije parcijalni ekvivalent jer u španskoj kuhinji postoji sos od brašna (*salsa de harina*). Sok na razmućivanje prevodi približnim ekvivalentom *zumo en polvo* (sok u prahu), iako u Španiji postoji flaširani koncentrirani voćni sok *zumo concentrado* koji se razblažuje vodom.

Sinonime grah/pasulj, koji prave tako jasnu kulturološku aluziju u izvornom tekstu, Pištelek pokušava savladati upotrebom dvije imenice za grahorice koje nisu sinonimi u španskom jeziku *alubias/judías* i koje sasvim očekivano ne mogu imati isti efekat u ciljnom tekst. Vjerovatno bi ta aluzija bila jasnija da je umjesto dvije vrste grahorica upotrijebio samo jednu uz posesiv tvoj (grah) / *tus (alubias)*, ukazujući da se zapravo radi o istoj vrsti variva a istovremeno aludirajući na razlike kako se često u tekstu aludira upravo upotrebom posesiva tvoji, moji, naši, vaši.

Dženaza, jedan od obreda koji spada u etnografske kultureme opisan u *Hodži*, Pištelek izvrsno prenosi u ciljni tekst. No postoji jedan detalj, a odnosi se na prevod imenice ljudi koju izvorni čitalac razumije kao muškarci *Žene i nekoliko ljudi ostalo iza*. U ciljnom tekstu imenica ljudi prevodi se imenicom *personas* (osobe) zbog činjenice da bi za ciljnog čitaoca distinkcija žene/ljudi bila nonsens.

Pištelek nerijetko primjenjuje i strategiju proširivanja ili dodavanja u tekstu s ciljem pojašnjenja, kao u sljedećem primjerima koje smo izdvojili:

- Od 1389 do danas je tren a mi u tom trenu igramo utakmicu za svih pet vekova ropstva i poniženja. (310)
Desde la antigua batalla de Kosovo en 1389 hasta hoy esperamos el momento y el momento ha llegado...(392) (Od stare bitke na Kosovu iz 1389 do danas čekamo trenutak i trenutak je došao...)
- Nema ga, bolan, na Baščaršiji rahat-lokum u kafu umače. (451)
No está, tío, está en Baščaršija, sorbiendo y mohando delicias turcas en el café. (566) (Nema ga, tetak, eno ga na Baščaršiji srče i umače tipični turski slatkiš u kafu.)
- Počinje nekim Njegoševim citatom i veli da ga zna cijelog napamet. (166)
Empieza con una cita de La Guirnalda de la Montaña de Njegoš, y dice que se sabe la epopeya de memoria. (215) (Počinje citatom iz Njegoševog Gorskog vijenca.)
- Mujo, Haso i Fata. Haj, kaže reci mu da si glup, da ste familija i nacija za vica. (339)
Mujo, Haso i Fata, los personajes más famosos de los chistes de Bosnia, están allí. Venga, le espeta uno, di que eres tonto, que sois una familia y un pueblo de chiste. (427) (najpoznatiji likovi iz bosanskih viceva)
- Kad vidi glumca, prodere se, Ćoro eto Šintora! (211)
Cuando ve al actor, lanza el grito que evoca a los personajes de la película ¿Te acuerdas de Dolly Bell? (270) (priziva likove iz filma *Sjećaš li se Dolly Bell*)
- Na stepenicama se prvo ukaže cijev pa kapa šajkača. (89)
En la escalera asoma primero el cañón de un fusil, luego una šajkača, (el gorro tradicional serbio). (118) (tradicionalna srpska kapa)

Izuzetno prevodilačko umijeće Pištelek pokazuje u prevodu pjesama u kojima se spominju historijske ličnosti kao u sljedećim primjerima:

- nema boja, nema rata bez Šešelja komandanta. (264)
no hay batalla ni combate sin Šešelj comandante. (nema bitke, nema borbe bez Šešelja komandanta) (336)
- Tito care kupi nam cigare. (12)
Tito Tito, hermano, cómprame un habano. (25) (Tito, Tito, brate, kupi mi jednu habanu)

U nekoliko slučajeva, međutim, Pištelek pogrešno prevodi kulturološki markirane elemente:

- Komandir radnog voda hercegovačkim dužinama objašnjava da smo mi poštenu ljudi...(124)
El comandante del pelotón de trabajo explica con rodeos herzegovinos que somos gente honrada...(162)

Autor se referira na specifičnost hercegovačkog govora u kojem su vokali duži pri izgovoru. Prevodilac ne prenosi adekvatno tu karakteristiku nego hercegovačke dužine iz izvornika prevodi imenicom *rodeos* koju RAE definira kao način govora upotrebom termina i izraza koji nisu direktni, drugim riječima okolišati.

- Neno, kono moja dobra. (221)
Neno, querida vecina. (283)

Prevodilac pogrešno prevodi imenicu *nena* (koristi se prevashodno kod bosanskih Muslimana) vlastitim imenom / nadimkom *Nena* umjesto španskom imenicom *abueta*.

- Kod drugog ulaza betoniran sto, ruže izrasle uz postavljene metalne potpore, jedna hoklica ostala na zemlji. (300)
En la segunda entrada una mesa de hormigón, las rosas han crecido apoyadas en las guías de metal, un palo de hockey en el suelo. (380)

Kolokvijalni naziv za malu drvenu stolicu hoklica prevodilac pogrešno prevodi složenom imenicom palo de hockey (štap za hokej).

Pogrđni naziv za bosanske Muslimane balija/balije/balinkura Pištelek prevodi uvijek pojmom *mahometano/a* osoba islamske vjerosipovjesti, Musliman ili Muhamedanac, potpuno neutralan prevod (onako kako se riječ *bali* javlja u originalu na perzijskom jeziku) koji ni po čemu ne ukazuje da se radi o uvredljivom nazivu za bosanske Muslimane. U ovom konkretnom slučaju fusnota bi bila veoma korisno prevodilačko rješenje.

U nekoliko slučajeva Pištelek se odlučuje za strategiju izostavljanja kao u sljedećim primjerima:

- (...) da ti pokaže kako guja kolje, da ti pokaže pećinu u kojoj Sandokan živi. (190)
(...) que te muestren cómo degüella el ogro, que te muestren cómo se desaparece en una cueva. (244) (kako se nestaje u pećini)
- Ti si pjesnik. Ti ćeš iz ovoga ako se izvučemo sastaviti Stojanku majku Knešpoljku naših dana. (287)
Eres un poeta. Si salimos de esta vas a escribir la epopeya de nuestros días. (364) (ep našeg vremena)

Vlastita imena prevode se metodom transkripcije pri čemu valja istaći da se prevodilac odlučuje nadimke prevoditi punim imenom i prezimenom izostavljajući same nadimke. Vlastita imena obavezno piše velikim slovom što nije slučaj u

izvorniku. Na jednom mjestu u romanu prevodilac smatra da je pojašnjenje imena ipak neophodno pri čemu odlučuje zadržati i nadimak pod navodnicima.

- Ovi ljudi nisu nikom ništa krivi. Ako nisu oni jesu juke, čele i slični. (115)
Esas personas no han hecho daño a nadie. Puede que ellos no, pero sí lo han hecho diversos criminales y ladrones como tal Jusuf «Juka» Prazina, Ramiz «Ćelo» Delalić y delincuentes parecidos. (150) (različiti kriminalci i lopovi kao što su Jusuf «Juka» Prazina, Ramiz «Ćelo» Delalić i drugi delikventi)

I dok se u ovom primjeru prevodilac odlučio da povijesne ličnosti koje su povezane s kriminalnim aktivnostima tokom rata „uvede” njihovim punim imenom i prezimenom, a ne nadimcima navedenim u množini i napisanim malim početnim slovima kao u izvorniku, znakovito je da to nije učinjeno u nekim drugim slučajevima, posebice u slučaju kada se u priču uvodi zloglasni „monstrum s Grbavice” Veselin Vlahović Batko. Iako autor izvornog teksta tog zločinca u tekstu ne imenuje stvarnim nadimkom Batko, kao što je slučaj s ostalim povijesnim ličnostima koje se spominju, već izmišljenim nadimkom Bugarin (búlgaro u ciljnom tekstu) uvjereni smo da bi čak i veoma površno informiranje o zločinima na Grbavici prevodioca dovelo do stvarne povijesne osobe poznatog zločinca Veselina Vlahovića Batka. Ujedno, u ovom slučaju prevodilac propušta priliku da španskoj čitalačkoj publici u fusnoti predstavi najvećeg zločinca sa Grbavice koji je poslije rata u BiH prebjegao najprije u Srbiju gdje je počinio nekoliko zločina, a potom i u Španiju gdje je i uhapšen u pokušaju pljačke. A upravo bi Batko bio važan ciljnoj španskoj publici s obzirom da je njegovo hapšenje u Španiji izazvalo veliku medijsku pozornost i da je zahvaljujući odluci španske vlade da ga isporuči vlastima BiH bilo omogućeno prvo veliko suđenje za ratne zločine počinjene nad stanovnicima Grbavice. A važan je jer upravo njegov primjer svjedoči o razornoj moći zločina koji se ciklično širi i kao u ovom slučaju proteže od Grbavice pa sve do Španije.

Pored toga, u tekstu postoji niz aluzija na imena drugih historijskih ličnosti koje izvorni čitatelji mogu razumjeti, ali te aluzije, bez dodatnih pojašnjenja, ostaju nejasne ciljnom čitatelju/čitateljici.

Iako nismo ni u jednom trenutku pomislili da u nekim segmentima prevoda ima ideološki motiviranih rješenja, nažalost iz prethodne analize nametnula su se neka pitanja i dvojbe koje su nastale kao posljedica nedekvatnog prevoda kulutrema ili njihovog pojašnjenja, bilo da se radi o pojašnjenjima u vidu fusnota ili onima koja su inkorporirana u sami tekst. Primjerice, hoće li ciljni čitatelj/čitateljica, doći do zaključka da su npr. razlozi konflikta odnosno rata koji se tematizira utemeljni u

činjenici da postoje ogromne kulturne razlike između strana u sukobu jer se za jednu od strana u prevodu tako često koristi nacionalni atribut turski/tursko/turska, bilo da se radi o pojašnjenjima u vidu fusnota ili onima koja su inkorporirana u sami tekst? Je li bilo moguće izbjeći ovu zamku osobito ako imamo u vidu činjenicu da se vlastita imenica Turci u romanu pominje već dovoljno često? Postoji još nekoliko primjera koja se odnose na pojašnjenja nekih kulturoloških momenata kao npr. zašto se u jednom trenutku prevodilac odlučuje pojasniti, i u tekst dodati naziv crnogorskog epa, dok se istovremeno naziv jedne pjesme Skendera Kulenovića u potpunosti neutralizira u ciljnom tekstu tim prije što se u izvornom tekstu precizno navodi naslov Kulenovićeve najpoznatije ratne poeme koja je u kanonizirana jugoslovenskom kulturnom kontekstu.

- Ti si pjesnik. Ti ćeš iz ovoga ako se izvučemo sastaviti Stojanku majku Knešpoljku naših dana. (287)
Eres un poeta. Si salimos de esta vas a escribir la epopeya de nuestros días. (364) (ep našeg vremena)

O prevodu vlastitih imena u ovom romanu, ali i općenito, ima se puno toga reći jer uobičajne tehnike varirat će u ovisnosti na koji jezik se prevodi, što je činjenica koju prevodilac mora imati na umu kako, kao što Bernádez kaže, ne bi pao u zamku *kulturološkog provincijalizma*. Prevod vlastitih imena u romanu *Kad sam bio hodža* zavređuje više pažnje što u ovom radu zbog prostorne ograničenosti ne možemo postići, ali svakako otvaramo novu inspirativnu temu.

ZAKLJUČAK

Svako međujezičko prevođenje koje vrši transpoziciju književnog teksta iz izvornog u ciljni jezik uvijek ujedno prenosi i ciljnu kulturu specifična znanja i životna iskustva iz kulture u kojoj je tekst izvorno nastao. Odnosno, kako je naglasila Gisèle Sapiro: "... importing a literary work from one national field to another means that the work will be received out of the context of its creation, opening up a large space for interpretation and strategies of appropriation through labeling, prefaces, critics, etc., which can be understood only in light of the specific issues at stake in the reception field (Bourdieu "Social Conditions"; Damrosch)"¹⁹ (2016: 90). Upravo zato, a

19 "... prenos književnog djela iz jednog nacionalnog područja u drugo znači da će djelo biti primljeno izvan konteksta njegovog nastanka, otvarajući široki okvir za tumačenje i strategije prisvajanja putem označavanja (imenovanja), predgovora, kritike itd., što se može razumjeti samo u svjetlu specifičnih pitanja o kojima se radi u polju recepcije."

posebice kada su u pitanju književni tekstovi koji su i narativi o ratnoj traumi i koji prikazuju užase rata, zadatak prevodioca/prevoditeljice postaje važniji jer on/ona svojim prevodom doprinosi proizvodnji novog znanja i novih predodži o ratovima te aktivno sudjeluje u procesu tvorbe transkulturnog pamćenja rata.

Kada je u pitanju centralna tema ovog rada, tj. prevod kulturema u ciljnom književnom tekstu nakon sprovedene analize teorijske pretpostavke su se pokazale tačnim. Preciznije, kultureme su izazov i zasigurno najkompleksniji segment u procesu prevodenja, pa tako ni prevod romana *Kad sam bio hodža* nije izuzetak. Prevodioci su se na svoj način suočavali s ovim preprekama primijenjujući uglavnom sve etablirane tehnike i metode prevoda kulturema. Kao što smo i očekivali prevodilačka rješenja su funkcionalna u ciljnom tekstu imajući u vidu neupitne lingvističke kompetencije autora ovog prevoda, međutim uočili smo da kvalitet prevoda nije na istoj razini kada su prevodi kulturema u pitanju, iz prostog razloga što je prevod kulturema mnogo zahtjevniji i podrazumijeva izvanlingvističke kompetencije ili bikulturalnost na koju smo ukazali u ovom radu. Istaknuli smo uočene neujednačenosti i nedosljednosti povezane s oslanjanjem prevodioca na vlastiti osjećaj o kulturemima, a ne na istraživanje specifičnosti kulture u kojoj je narativ nastao. Upravo zato što prevodenje kulturema postaje iznimno kompleksno usljed unutrašnje višeznačnosti polazne (bosanskohercegovačke) kulture i iskustva rata, prevoditelj je mogao, pomnim istraživanjem povijesnog i kulturološkog okvira, biti u stanju ponuditi adekvatnije i preciznije prevode kulturema iz izvornog teksta.

Kao što smo naglasili u uvodu, uzimajući u obzir složeni kulturološki ratno/poratni kontekst Bosne i Hercegovine unutar kojeg je nastao ovaj roman, pretpostavljamo da bi upravo prevod ovog romana mogao, pored ostalog, poslužiti i za interkulturalno obrazovanje i promišljanje o ratu i načinima kako rat propituje temeljne ljudske vrijednosti, ali i kako ga zapadne kulture prikazuju i “pamte”.

Nedostatno poznavanje kulturnog prostora u koji je lociran ovaj roman ukazuje na stalnu potrebu istraživanja i stjecanja novih kulturoloških kompetencija u procesu prevodenja. Ukoliko su u pitanju prevodi traumatskih ratnih narativa onda je uloga prevodioca još važnija samim time što pogrešnim prevodima kulturema može doći do neželjenih tumačenja i revizija povijesnih činjenica o nekom ratnom konfliktu koje pri tome mogu poprimiti i ideološke obrise. Ovaj prevod zasigurno je put koji ove kulture približava, ali kao ni svaki drugi nije i nikada neće biti vjerna kopija izvornika jer bi onda svijet bio isuviše uprošćen i nezanimljiv.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI:

1. Ovčina, Damir (2021), *Kad sam bio hodža*, Imrpuva, Sarajevo
2. Ovčina, Damir (2021), *Plegaria en el asedio*, prev. L. F. Garrido Ramos i T. Pistelek, Automática Editorial, Madrid

Rječnici:

1. DRAE (2001), *Diccionario de la lengua española*, Real Academia Española, Madrid
2. Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo
3. Matešić, Josip (1982), *Frazeloški rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb
4. Menac, Antica, Željka Fink-Arsovski, Radomir Venturin (2014), *Hrvatski frazeološki rječnik*, Naklada Ljevak, Zagreb

LITERATURA:

1. Barbe, Katharine (1996), "The Dichotomy Free and Literal Translation", *Meta*, XLI, 3, 328-337.
2. Beganović, Davor (2009), *Poetika melankolije*, Rabic, Sarajevo
3. Bensoussan, Albert (1966), "Mario Vargas Llosa visto por su traductor al francés", *TRANS: Revista De Traductología*, 1, 39-45,
4. Bernárdez, Enrique (1983), „El nombre propio: su función y su traducción”, *Problemas de traducción*, Fundación Alfonso X el Sabio, Madrid, 11-21.
5. Cooke, Miriam (1989), "Deconstructing War Discourse. Womens Participation in the Algerian Revolution", Working Paper #187, Michigan State University
6. Džihó-Šator, Aida, Lejla Žujo-Marić (2019), "Istina, sjećanje i pripovijedanje u romanu *Kad sam bio hodža Damira Ovčine*", *Istraživanja*, 14, 137-151.
7. Hurtado Albir, Amparo (1996), "La traductología: lingüística y traductología", *TRANS: Revista De Traductología*, 1, 151-160.
8. Hurtado Albir, Amparo (2008), *Traducción y traductología. Introducción a la Traductología*, Cátedra, Madrid,

9. Jergović, Miljenko (2021), "Velik roman o Grbavici", <https://www.jergovic.com/subotnja-matineja/veliki-roman-o-grbavici/> [8. 7. 2023.]
10. Kershaw, Angela (2019), *Translating War Literature and Memory in France and Britain from the 1940s to the 1960s*, Palgrave
11. Lefevere, André (1997), *Traducción, reescritura y la manipulación del canon literario*, Ediciones Colegio de España, Salamanca
12. Ljevak, Kristina (2021), "Damir Ovčina: Treba oteti lopovima vlast i čast", razgovor s autorom; dostupno na: <https://express.24sata.hr/kultura/damir-ovcina-treba-oteti-lopovima-vlast-i-cast-25093>. [2. 7. 2023]
13. Katnić-Bakaršić, Marina (2001), *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo
14. Newmark, Peter (1996), *Manual de traducción*, Cátedra, Madrid
15. Nord, Christiane (1991), *Text analysis in translation: Theory, methodology and didactic application of a Model for translation oriented text analysis*, Amsterdam, Atlanta, GA
16. Molina, Lucía (2006), *El Otoño del pingüino: análisis descriptivo de la traducción de los culturemas*, Publicaciones Universitat Jaume I, Castelló de la Palma
17. Paz, Octavio (1971), *Traducción: literatura y literalidad*, Tusquets, Barcelona
17. Reiss, Katharina, Hans J. Vermeer (1996), *Fundamentos para una teoría funcional de la traducción*, Akal, Madrid
18. Sapiro, Gisèle (2016), "How Do Literary Works Cross Borders (or Not)?", *Journal of World Literature*, 1(1), 81–96.

ON THE PITFALLS OF *CULTURAL PROVINCIALISM* ON THE EXAMPLE OF THE TRANSLATION OF DAMIR OVČINA'S NOVEL *WHEN I WAS A HODJA*

Summary

Any interlingual translation that transposes a literary text from the original to the target language almost always conveys particular knowledge and life experiences from the culture in which the text was originally created. In this paper, the translation of the novel *When I Was a Hodja* by Damir Ovčina into Spanish is analysed, focusing on culturally marked elements. The manner in which the cultural themes of the original text were transferred to the target culture is observed. It is emphasized that, when it comes to translations of literary narratives in which depictions of wars are exhibited, the translator's task becomes all the more important because he/she contributes to the production of new knowledge and new ideas about wars through his/her translation, and, therefore, special attention must be given to the *translation of cultures* in such texts.

Keywords: *When I was a Hodja*; *Plegaria en el Asedio*; Damir Ovčina; Luisa Fernanda Garrido Ramos; Tihomir Pistelek; *culturemes*; translation of a war literary text

Adrese autorica
Authors' address

Edina Spahić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
hispadina@gmail.com

Ajla Demiragić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
demiragic.ajla@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

FILMOLOGIJA

Marijana Erstić

ZVIJEZDA, DIVA, AMATERKA – DVA GLUMIČINA TIJELA NA PRIMJERU
KRISTALNIH SLIKA LUCHINA VISCONTIJA / STAR, DIVA, AMATEUR:
THE ACTRESS'S TWO BODIES ON THE EXAMPLE OF CRYSTAL
PICTURES BY LUCHINO VISCONTI 395

Srebrenka Mačković

VIZIONARSKA TEORIJSKA PROMIŠLJANJA O FILMU VACHELA
LINDSAYJA / VACHEL LINDSAY'S VISIONARY THEORETICAL
REFLECTIONS ON FILM 413

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.395

UDK 791.43(450)

Primljeno: 01. 09. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Marijana Erstić

ZVIJEZDA, DIVA, AMATERKA – DVA GLUMIČINA TIJELA NA PRIMJERU KRISTALNIH SLIKA LUCHINA VISCONTIJA

Fenomen dive unutar talijanske kinematografije – sličan fenomenu filmske zvijezde – već je nekoliko puta bio temom znanstvenih rasprava. Upravo je Luchino Visconti (1906-1976) prvi radio isključivo s amaterskim glumcima i to u filmu *La terra trema* (1947/48), a zatim filmom *Bellissima* (1951) doveo u pitanje pristup neorealističkih filmaša. Visconti je 1967. godine u filmu *La strega bruciata viva* preispitao i industriju zvijezda. U radu se raspravlja pitanje amaterskih glumaca, diva, zvijezda, na temelju navedenih filmova i uz pomoć teorije Gillesa Deleuzea (kristalna slika) i Ernsta H. Kantorowicza (dva kraljeva tijela).

Ključne riječi: Luchino Visconti; neorealizam; *Bellissima*; *La strega bruciata viva*; Gilles Deleuze; Ernst H. Kantorowicz

Fenomeni ‘dive’ i ‘zvijezde’ više su puta analizirani u raznim znanstvenim publikacijama.¹ Pri tome se divu, koja neminovno ne mora biti ženskoga spola, u superlativima opisuje kao zvijezdu, njeno uzvišenje i sublimaciju (Bronfen et al. 2002). No pojava tzv. instantnih zvijezda unutar medijske kulture posljednjih 20-ak godina baca potpuno novo svjetlo na cijeli problem. Približava li se ovaj fenomen onome amaterskog glumca, a time i inovaciji koja je 40-ih godina XX. stoljeća filmovima talijanskog neorealizma trebala osigurati autentičnost? Rad je posvećen talijanskom neorealizmu, posebice dvama filmovima Luchina Viscontija: *Bellissima (Najljepša)*,

1 Jedna od najljepših knjiga na tu temu je Bronfen et al. (2002). Usp. i Dyer (1998); Faulstich (1997); Lowry et al. (2000); Patalas (1963); Morin (1971) i Ullrich et al. (2002), posebice članak Vogel (2002).

IT (1951) i *La strega bruciata viva (Vještica spaljena živa)* IT (1967). Naime, Visconti se nakon filma *La terra trema (Zemlja drhti)*, IT (1947/48), snimljenim isključivo s amaterskim glumcima, filmom *Bellissima* distancira od radikalnog neorealizma. U kratkom filmu *La strega bruciata viva* [epizoda omnibusa *Le streghe (Vještice)* 1967] tematizira i danas aktualnu industriju zvijezda. Omnibus *Le streghe* su uz Viscontija režirali Mauro Bolognini (1922-2001), Pier Paolo Pasolini (1922-1975), Franco Rossi (1919-2000) i Vittorio De Sica (1901-1974). Glavnu ulogu u svih pet epizoda igra Silvana Mangano (1930-1989), dok je producent filma glumičin suprug Dino de Laurentis (1919-2010). U Viscontijevoj epizodi i biografija zvijezde Silvane Mangano igra veliku ulogu.

Nakon svog prvog neorealističnog filma *Roma città aperta (Rim, otvoreni grad)*, 1945) s Anom Magnani (1908-1973), Viscontijev kolega Roberto Rossellini (1906-1977) u Italiju će čak „vesti“ Ingrid Bergmann (1915-1982.), holivudsku zvijezdu „čistog lica i sapuna“, i to za snimanje filmova koji svoju snagu crpe iz sukoba kinematografskih pristupa – onog talijanskih neorealista (koji između 1945. i 1953. godine rade s naturščicima te snimaju na autentičnim mjestima radnje i uglavnom bez čvrstog scenarija) i onog studijskih, holivudskih filmskih stvaratelja (Möhrmann 1999). Šezdesete godine XX. stoljeća postaju klasični period talijanskog filma i talijanskih zvijezda poput Sophie Loren (rođ. 1934.), dok špageti-vestern donosi novi pristup problemu masovnog filma i zvijezda. U 1980-ima Ornella Muti (rođ. 1955.) moglo se smatrati istinskom talijanskom zvijezdom, dok u 1990-ima i 2000-ima taj naslov preuzima bivša manekenka Monica Bellucci (rođ. 1964.). Ali jesu li ove dvije glumice doista prave nasljednice (anti)diva iz 1940-ih, 1950-ih i 1960-ih godina, poput jedne Ane Magnani, ili su i one primjeri trenutnih, instantnih zvijezda kakve televizija i internet sa svojim casting emisijama i na instagramu proizvode posljednjih tridesetak godina? Upravo casting i žute emisije stvaraju atmosferu istodobne blizine i daljine koju gledatelj možda i ne očekuje. Opravdano je pitati se je li stoga cijela fascinacija tek puka medijska inscenacija. Ili ja za sve ipak kriva publika koja u svojoj čežnji za uvijek novim licima podlegne fascinaciji zvijezde, odnosno dive?

Prvi film Luchina Viscontija *Bellissima* (1951), kojeg se analizira u ovoj raspravi, bavi se pričom o djetetu koje, prema mišljenju majke, treba, ili čak i mora postati zvijezdom. Drugi Viscontijev kratkometražni film *La strega bruciata viva* pripovijeda priču o zvijezdi koja je dosegla vrhunac karijere i sada želi postati majkom. Oba filma se koriste kristalnim slikama u smislu Gillesa Deleuzea (1925-1995). Pojam slike-kristala odnosi se na uklapanje ogledala, fotografija, skulptura, umjetničkih slika u filmski kadar. Filmskom kadru to uklapanje daje mnogoznačnost. Na ova dva Vi-

scontijeva filma moguće je primijeniti i teoriju njemačko-američkog povjesničara i medievaliste Ernsta H. Kantorowicza (1895-1963) o dva kraljeva tijela. I ovdje se, kao i na primjerima slike-kristala, radi o ambivalentnim inscenacijama tijela, i to ne samo kralja ili vladara, već i neke značajne ličnosti, npr. iz svijeta medija i filma, kako će biti objašnjeno u radu. Sâm početak rada čine informacije o filmskom autoru Luchinu Viscontiju.

LUCHINO VISCONTI

Filmski i kazališni redatelj Luchino Visconti rođen je u Milanu 2. studenog 1906. godine, a umro u Rimu gotovo 70 godina kasnije, 17. ožujka 1976. godine. Njegov je otac potjecao iz drevne talijanske plemićke obitelji, podrijetlom iz Venecije, nastanjene na sjeveru Italije, dok je majka bila porijeklom iz buržujske, industrijske obitelji. Viscontijevo djetinjstvo i rana mladost bili su ispunjeni posjetama kazalištu i koncertima, a stalni gost u njihovoj kući bio je dirigent Arturo Toscanini (1867-1957). Tijekom ladanja, godišnjih odmora i zimovanja obitelj je boravila npr. u Hotel des Bain na otoku Lidu kraj Venecije, u mondenim hotelima u Kitzbühlu i na drugim prestižnim mjestima boravka visokog društva. Početkom 1930-ih godina Visconti podliježe fascinaciji talijanskog fašizma i njemačkog nacionalsocijalizma, posebice masovnim paradama. No sredinom 1930-ih godina, tijekom dužeg boravka u Parizu, gdje se uz posredovanje Coco Chanel (1883-1971) upoznaje s redateljem Jeanom Renoirom, Visconti zamjenjuje političku ignoranciju idealima komunizma. Već 1936. godine Visconti je asistent Renoireu na filmu *Une partie de campagne (Izlet)*, FR. U toj funkciji danima vodi glavnu glumicu Sylvie Bataille (1908-1993) u pariške muzeje, kako bi uz pomoć impresionističkih slika razradio ideje za filmske kostime i glumičine nastupe. Već u ovom filmu kostimi nisu samo ilustracije. U Viscontijevim filmovima kostimi su uvijek i ogledalo duše, kao što je to slučaj i u romanima Giovannija Verge (1840-1922), Gustava Flauberta (1821-1880), ali i Thomasa Manna (1875-1955). Viscontijev esteticizam je poseban – kostimi, interijeri, svi rekviziti, sve je to autentično (Erstić 2008). Visconti se kasnije bavi i filmskim adaptacijama spomenutih autora, ali i mnogih drugih.

Vrativši se krajem tridesetih godina u Italiju, Visconti se pridružuje grupi filmaša i filmskih entuzijasta koji su se okupili oko časopisa *Il Cinema (Kino)*. Glavni urednik časopisa je Vittorio Mussolini (1916-1997), sin Benita Mussolinija. *Il Cinema* postaje izvorom novih ideja o filmu. U njemu i Visconti piše neke od članaka koji postaju

epohalni za povijesti ne samo talijanskog filma, kao što je primjerice članak „Il Cinema antropomorfo“ („Antropomorfno kino“, Visconti 1943: 108–109). 1942. godine Visconti snima film *Ossessione* (*Opsjednutost*, IT) koji je svojim realističkim pristupom i kriminalističkom pričom (prema romanu *The Postman Always Rings Twice* / *Poštar uvijek zvoni dvaput* američkog autora Jamesa M. Caina iz 1934. godine) uvod u epohu talijanskog neorealizma.

Neorealistička tendencija Viscontijevih filmova ostat će dugo vidljiva – od već spomenutog filma *La terra trema*, preko filma *Bellissima* do filma *Rocco e i suoi fratelli* (*Rocco i njegova braća*, IT, 1960). Navedeni se filmovi bave životima ribara, seljaka, proletera i migranata. Ali Viscontijevi ribari, radnici, lopovi i migranti doimaju se poput drevnih, antičkih plemića ili čak svetaca. Uvažavanje i sublimacija najnižih slojeva društva suprotni su devalvaciji plemstva. Stoga se u filmu *Senso* (*Čežnja*, IT, 1954) priča o talijanskom ujedinjenju, ali bez imalo sublimacije i na osnovi afere mletačke grofice Livije Serpieri, koja sebe i revoluciju vodi u propast. U filmu se zbog ljubavne čežnje ostarjele, narcisoidne aristokratkinje gubi bitka koja je bitna za talijansko ujedinjenje (Erstić 2021). Tijekom 1960-ih i 1970-ih godina Visconti snima „Njemačku trilogiju“, filmove *La caduta degli dei* (*Sumrak bogova*, IT, 1969), *Morte a Venezia* (*Smrt u Veneciji*, IT, 1971) i *Ludwig* (IT, 1973). Prema Viscontiju nacionalsocijalizam je rezultat dekadencije njemačke buržoazije (usp. npr. Storch 2003).

Valja istaknuti da se nakon neorealističke faze Visconti od sredine 1950-ih godina sve više okreće ka esteticizmu i historijskim filmovima u kojima minuciozno reinscenira svijet XIX. i početak XX. stoljeća pa tako snima filmove *Il Gattopardo* [*Gepard*, IT, 1963, prema istoimenom romanu Giuseppea Tomasi di Lampeduse (1986-1957)] i *L'Innocente* [*Uljez*, IT, 1976, prema istoimenom romanu Gabriela D'Annunzia (1863-1938)]. U odnosu prema glumcima Visconti tijekom cijelog filmskog, ali i kazališnog djelovanja, zadržava neorealistički pristup i angažira ih najčešće suprotno njihovim glumačkim biografijama ne bi li ostvario novu i suvremeniju recepciju. Tako, primjerice, hollywoodski *cowboy* Burt Lancaster u filmu *Il Gattopardo* glumi princa Salinu, a Romy Schneider u kratkometražnom filmu *Il lavoro* (*Posao*) iz 1962. godine nije više sladunjava princeza Sissi, već mlada žena koja se pomalo neuspješno bori za brak, supruga i dostojanstvo. Visconti je, štoviše, istodobno odgovoran za stvaranje zvijezda i diva, bila to Maria Callas (1923-1977), Alain Delon (rođ. 1935.) ili Romy Schneider (1938-1982) (Schifano 1988).

FOTOGRAFIJA NA FILMU

Jednu od glavnih uloga u procesu stvaranja zvijezde ili dive igra fotografija. Ta objektivna imitacija stvarnosti gotovo uvijek sugerira autentičnost i stvara nekakav idealan svijet, o kojem govori André Bazin (2004: 34). U isto vrijeme ona je i fiktionalna, jer neophodno nosi u sebi fragmentarni karakter, ona uglavnom predstavlja isječak svijeta. Fotografija je upravo zbog navedenih karakteristika bliska mediju filma. Obrnuto, film često koristi elemente fotografije te se uz njenu pomoć igra vlastitom funkcionalnošću i referencijalnošću. Time kao da se želi pokazati da se i sam film kao medij sastoji od fotografija u pokretu. Uz to, od druge polovice XIX. stoljeća, portretna fotografija služi kao medij prezentacije građanstva, ali i glumaca (Winter 1985). Portretne fotografije kao *cartes de visite* i privatne ikone tako brišu granicu između javno-simboličkog i intimnog tijela (Straumann 2002).² Sâm izraz portret pri tome ne znači samo portret u smislu žanra ili u smislu vanjske sličnosti s motivom. Na portretu bi trebali biti prikazani ličnost i individualnost portretirane osobe, a time i nešto vlastito i svojstveno unutar odnosa motiv – medij – promatrač. To se može odnositi i na nešto sveto. Tako npr. njemački povjesničar umjetnosti Hans Belting ističe da se uspoređivanje ikone i fotografije nudi samo po sebi, jer je kod obje manje bitan izum umjetnika, bitna je istina slike. Prema Beltingu fotografija time krije u sebi jezgru rane uporabe slike, u kojoj je promatraču bitna stvarna prisutnost i iscjeliteljska snaga artefakta. One su zajamčene samo točnim podudaranjem slike i originala, bez intervencije umjetnika (Belting 1991). Filmovi Luchina Viscontija igraju se upravo tom karakteristikom fotografije. Oni su, kao što će to biti prikazano u nastavku, simbol i medija fotografije i medija filma.

DVA KRALJEVA TIJELA

Uz kristalnu sliku Gillesa Deleuzea za oba je filma signifikantna i teza o dva kraljeva tijela. Tezu o kraljevima tijelima još je 1957. godine postavio Ernst H. Kantorowicz. Elisabeth Bronfen i Barbara Straumann istu su tezu 2002. godine povezale sa slikom i inscenacijom dive.

2 Pri tome je bitno navesti da fotografski portret obuhvaća razne podvrste, poput dokumentarnih portreta, studijskih portreta, autoportreta itd. te da pojedine epohe razvoja ovoga žanra nude i različita tumačenja i različite funkcije žanra. U ovom radu se prvenstveno razlikuju realni filmski krupni plan nekog lika s jedne i filmska snimka studijskog fotografskog portreta snimljena u okvirima npr. srednjeg ili krupnog plana (Sl. 3.) s druge strane. Sraz filmskog kadra/plana i snimljene fotografije karakterističan je za kristalnu sliku, ali i za inscenaciju konkurencije prirodnog i političkog tijela nekog lika. Sličan sraz vidljiv je i u ogledalima snimljenim npr. u filmskoj polutotali (Sl. 1.).

Kraljevsko dvostruko tijelo se prema Kantorowiczu (1990) sastoji od biološkog tijela osobe (*body natural*) i simboličkog ili političkog tijela vladara (*body politics*). Biološko tijelo je sklono bolestima, deformacijama i na kraju je i smrtno. Političko tijelo simbolizira i predstavlja moć i dostojanstvo, ono ne umire s vladarom, već nakon njegove smrti biva preneseno na nasljednika i time predstavlja vječno biće. Kantorowicz koristi i sliku ptice (novog) feniksa, rođenog iz pepela spaljenog (starog) feniksa, kao i, nešto kasnije, francuski izraz: „Le roi est mort! Vive le roi!“, odnosno „Kralj je mrtav! Živio kralj!“ (Kantorowicz 1990: 406), kako bi objasnio mitološki i politički značaj funkcionalnog tijela vladara. Biološko i političko tijelo obično se pokušava odvojiti, budući da je prirodno tijelo ranjivo, a samim time i politika, jer ranjivošću biološkog tijela u pitanje se može dovesti i utjelovljenje moći. Međutim, oba se tijela spajaju jedno s drugim u mjeri u kojoj je javnost zainteresirana za prirodno tijelo vladara.

Prema Kantorowiczu metaforu o dva kraljeva tijela anticipira već William Shakespeare u drami *Richard II.* (oko 1590-1599), u kojoj se na kraju drame prikazuje likvidacija političkog tijela (Kantorowicz 1990: 57). Kao obratan primjer stvaranja političkog od prirodnog tijela može se navesti i ritual jutarnjeg odijevanja Ludwiga XIV. (1638-1715). Takvo se odijevanje aristokracije, prikazano kao stavljanje društvene maske, često koristi u filmovima o XVII. i XVIII. stoljeću za ilustraciju sprog nastanka društvene uloge koju lik utjelovljuje unutar *teatra mundi*, npr. u filmu *Dangerous Liaisons (Opasne veze)* redatelja Stephena Frearsa (rođ. 1941) iz 1988. godine. I Luchino Visconti se 1973. godine na početku filma *Ludwig* o legendarnom bavarskom kralju Ludwigu II. (1845-1886) koristi usporedivom inscenacijom stvaranja funkcionalnog tijela vladara. Rascjep tijela na funkcionalno i biološko kod Kantorowicza nadahnut je figurom Isusa Krista, koja je istodobno ljudska i božanska (Balke 2016).

U slučaju filmova *Bellissima* i *La strega bruciata viva* Visconti se već 1950-ih i 1960-ih ironično igra s odijevanjem i razodijevanjem, stavljanjem (društvenih) maski i njihovim razotkrivanjem, ali i nestajanjem privatne osobnosti i nastajanjem javne funkcije. Kantorowiczeva teza vidljiva je kod Viscontija, a dijelom je i anticipirana pričama iz svakodnevice filmske industrije. Na primjeru djeteta, kao u filmu *Bellissima*, i na primjeru žene, kao u filmu *La strega bruciata viva*. Posebnu ulogu pri tome igra fotografija. Ona u filmu *Bellissima* dekonstruira majčin san o filmu, prikazuje ga nerealnim, a u filmu *La strega bruciata viva* cementira divinu ulogu na medijskom nebu. Time kristalna slika postaje značajnim oblikom filmske vizualizacije teze o dva kraljeva tijela.

BELLISSIMA ILI KRISTALNA SLIKA DJETETA

Gotovo svi likovi u oba navedena filma Luchina Viscontija (*Bellissima* i *La strega bruciata viva*) uzdižu filmsku industriju do njene fikcionalne i simboličke stvarnosti, ili barem vjeruju u nju. Simboli filma, odnosno filmski glumci, često postaju simbolima divljenja, ali te ikone u Viscontijevim filmovima bivaju dekonstruirane. Kao da se pomoću studijske fotografije uvijek iznova inscenira *body politics*, a pomoću filma *body natural* nekog lika. Pri tome, fotografija često služi i kao element konstrukcije zvijezde ili dive i kao simbol istodobnog nestajanja fikcionalne osobe. Tako je u filmu s ironičnim naslovom *Bellissima* prikazan očajnički stav majke Maddalene Cecconi (Anna Magnani), koja pod svaku cijenu nastoji lansirati svoju ne posebno lijepu ni nadarenu kćer Mariu u svijet tvornice snova.³ Majka tako prisiljava kćer na audiciju za film u rimskoj Cinecittà te ju podvrgava raznim fizičkim tretmanima, uključujući treninge glume i baleta, (neuspjele) frizerske tretmane, neprirodne kostime i termin kod fotografa. Tako dresirano i inscenirano dijete smješteno je pred kraj filma poput beživotne lutke na prijestolje ispred oslikane pozadine (sl. 1.), gdje biva fotografirano, dok majka s oduševljenjem promatra scenu u ogledalu. Činjenica da se prizor vizualno prikazuje iz zrcala, a time i rabi slika-kristal u smislu francuskog filozofa filma Gillesa Deleuzea, ukazuje na upitnost i krhkost situacije, jer ništa nije onakvim kakvim se (majci) čini (Deleuze 1991; Erstić 2008; Jelača 2018)³.

Slika 1: *Bellissima*, screenshot

3 O ulozi majke usp. Brauerhoch (1996).

Francuski filozof Gilles Deleuze svoju je filozofiju filma formulirao kao nastavak filozofije vremena Henrija Bergsona (1859-1941) (Bergson 1991; Raulff 2000; Dosse i Frodon 2011; o vremenu na filmu usp. Musabegović 2007). Henri Bergson, koji oko 1900. godine slovi kao vodeći francuski filozof, vrijeme dijeli na tehnički mjerljivo vrijeme *temp* i na subjektivno trajanje *durée*. Film, u to doba još uvijek nov medij, prema Bergsonu je usporediv samo s tehničkim vremenom *temp* i ne može stvoriti dojam trajanja, odnosno *durée* i biti simbolom života, odnosno životnog zamaha, takozvanog *elan vital*. Film je prema Bergsonu lažni prijatelj (ljudske) percepcije jer ju on tehnički modificira. Deleuze tu teoriju razvija dalje. Prema njemu, granicu između starog filma, tzv. slike pokreta (*image-mouvement*) (Deleuze 1989) i modernog filma, tzv. slike vremena (*image-temp*) (Deleuze 1991, Deleuze 2012), čine od 1941. godine filmovi Orsona Wellea (1915-1985), posebice *Citizen Kane* (*Građanin Kane*, USA, 1941.), ali i filmovi talijanskog neorealizma od 1943. odnosno od 1945. godine. Talijanski neorealizam, a ne Nouvelle vague, za njega predstavlja početak modernog filma. Sliku-pokret (*image-mouvement*), a time i stari film, Deleuze pri tome uspoređuje s Bergsonovim tehničkim vremenom *temp*. Sliku-vrijeme (*image-temp*), odnosno moderni film, Deleuze uspoređuje s Bergsonovim subjektivnim vremenom *durée*. No činjenica je da Deleuze drugi dio svoje kinofilozofije, a time i moderni film naziva *image-temp*, a ne *image-durée*. To znači da nije želio opovrgnuti Bergsonovu kritiku kina kao lažnog prijatelja percepcije, nego ju je samo želio revidirati (usp. npr. Dosse et al. 2011).

Deleuze smatra da Viscontijevi filmovi markiraju prekretnicu u povijesti kinematografije:

„U Viscontijevom filmu svjedočimo vrlo suptilnoj promjeni, počecima mutacije koja se tiče pojma situacije općenito. [...] predmeti i sredine preuzimaju autonomnu materijalnu realnost koja ih čini vrijednima zbog njih samih. Potrebno je zato da uz gledatelja i protagonisti opkoljuju sredine i predmete pogledom, da vide i čuju stvari i ljude, da bi se rodilo djelovanje i trpljenje, probijajući se u već postojeći svakodnevni život. [...] Reklo bi se da akcija pluta u situaciji, prije nego da je dovršava ili ograničava. To je izvor vizionarskog Viscontijevog esteticizma.“ (Deleuze 2012: 8–9)

Situacija je postala samostalnom, filmski likovi su njeni zarobljenici. Za filmove Luchina Viscontija bitna je upečatljiva forma slike vremena, a to je tzv. kristalna slika. Ona kod Viscontija dobiva oblik kristala u raspadanju. Na početku Viscontijevih filmova često vidimo jedan plemenit, ali i ponešto umjetan svijet, koji se nalazi u procesu dekompozicije. Povijest, povijesne činjenice i povijesna događanja, poput

katalizatora ubrzavaju taj proces. Na kraju filma gotovo je uvijek prekasno za bilo kakav preokret – kristal se raspao. Umjetan i plemenit svijet s početka filma tek je sjećanje (Deleuze 2012, usp. i Erstić 2008).

Početna ideja kristalne slike je pri tome koalescencija, odnosno srastanje stvarnog i virtualnog, sadašnjosti i prošlosti, koju Deleuze preuzima od Bergsona. Prošlost prema Bergsonu nije linearna i homogena. Prošlost uvijek nosi karakter subjektivnog sjećanja, a to sjećanje se formira kod svakog od nas kao proces u raznim razdobljima. Naše sjećanje je heterogeno jer se pojedine faze prošlosti ne moraju neminovno podudarati. Primjer za to su često potpuno drugačiji pogledi na iste situacije kod različitih ljudi, ali i kod istih osoba u različito vrijeme (Bergson 1991). Poput Bergsonovih faza prošlosti i artefakti ugrađeni u filmsku sliku, a to su film u filmu, kazalište u filmu, slike, skulpture, fotografije u filmu itd., prema Deleuzeu razotkrivaju filmsku sliku dajući joj daljnju, virtualnu razinu, neku vrstu gore navedenog drugačijeg pogleda na događanja. Na primjer, ako su u filmsku sliku ugrađeni drugi artefakti, poput zrcala ili umjetničkih slika, prošlost simbolički prodire u sadašnjost, ona doslovno (po)stoji pored nje. Dakle, i same se figure ne suočavaju samo sa sadašnjošću, nego i s virtualnim slikama prošlosti koje egzistiraju pored sadašnjosti. Umjesto situacija ranog i nijemog filma 1920-ih, ali i ranog zvučnog filma, publika je od sredine XX. stoljeća, prema Deleuzeu, konfrontirana s čistim optičkim i zvučnim situacijama, koje sačinjavaju moderan film, ili kako to formulira Friedrich Balke: „Kristalni poredak stvara područja neodređenosti i nerazlučivosti, jer izvlači slike iz njihovog motoričkog nastavka i povezuje ih s virtualnom slikom, kristalnom slikom koja pripada sjećanju“ (Balke 1998: 73, autoričin prijevod). Ipak, spomenuti kristalni poredak karakterističan je prije svega za autorski film nakon 1945. godine, a ne za cjelokupnu kinematografiju od 1945.

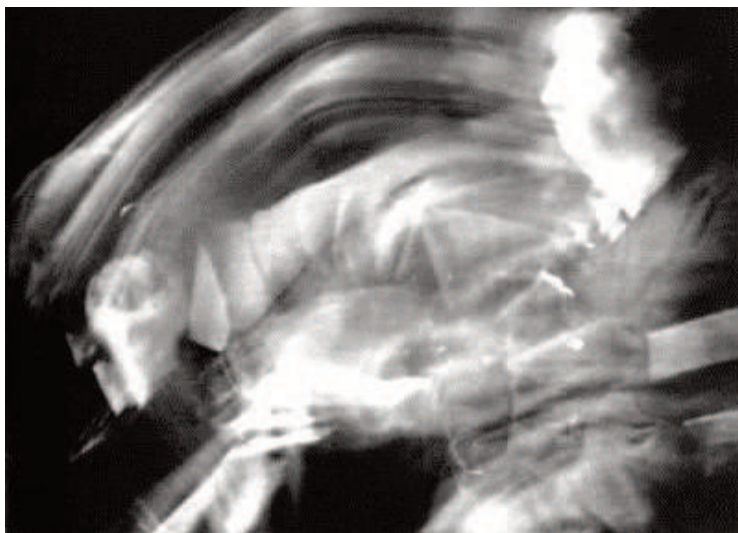
U slučaju kristalne slike razlika između aktualnog i virtualnog više nije jasna, ona i dalje postoji *de iure*, ali *de facto* je atribucija nemoguća. Prema Mirjam Schaub, trenutna i virtualna slika nalaze se „u ciklusu međusobne razmjene između te dvije kategorije i vodi ih u fenomenološku zonu nerazlučivosti (*l'indiscernabilité*)“ (Schaub 2003: 133, autoričin prijevod, usp; i Erstić 2008). Deleuze ovu zonu nerazlučivosti naziva objektivnom iluzijom:

„Najpoznatiji slučaj je zrcalo. Nagnuta zrcala, konkavna, konveksna zrcala, venecijanska zrcala neodvojiva su od jedne kružnice [...]. Sama kružnica je tu razmjena: slika u zrcalu je virtualna u odnosu na lik koji zrcalo hvata, ali je aktualna u zrcalu, koje liku dozvoljava samo običnu virtualnost i odguruje ga u neotkriveni prostor. [...] Kada virtualne slike tako bujaju, njihov skup

apsorbira čitavu aktualnost lika, dok je lik istodobno još samo jedna virtualnost među ostalima.“
(Deleuze 2012: 92-93)

Visconti npr. često koristi portrete filmskih likova u zrcalu, snimljene tako da gledatelj nije siguran radi li se o snimci u zrcalu, a time o virtualnosti, ili o direktnoj, aktualnoj snimci realne osobe. No virtualna slika prema Deleuzeu nije ograničena na sliku u zrcalu, ona može uključivati i fotografije, kao i razglednice. Schaub sugerira da se u svim tim slučajevima radi o karakteristikama onoga što se u slici vidi kao aktualno. Prema Schaub važno je da objekti ostave izravan trag na slikama, baš kao što fotografije ili slike u zrcalu duguju svoju egzistenciju konkretnom i jedinstvenom lomu svjetlosti (Schaub 2003: 134; o svjetlu na filmu usp. Cadava 1997 i Erstić 2008). Zrcala, fotografije, slike, svim se tim artefaktima Luchino Visconti koristi u filmu *Bellissima* ne bi li ukazao na upitnost situacije. Prilikom snimanja fotografije za *casting*, i fotograf, i dijete, i prijestolje na kojem dijete sjedi, prelomljeni su više puta, i u zrcalu i na fotografiji, pa je situacija i više nego upitna. Djetetov *body natural* pretvara se time čak nekoliko puta u (iskrivljeni) *body politics*.

No činjenica da ulogu fotografa igra sam Arturo Bragaglia (1893-1962), mlađi brat predstavnika *fotodinamismo futurista* (*futurističkog fotodinamizma*) Antona Giulia Bragaglie (1890-1960), otkriva još jasnije tendenciju filma u smjeru dekonstrukcije buržoaskog žanra fotografskog portreta (Braun 1992; Muybridge 1957; Calvesi 1970; Lista 2001; Raghianti 1965; Tisdall et al. 1977; Erstić 2018). U avangardističkom fotodinamizmu bitni su pokret i promatrač. U futurističkoj fotodinamici, kako pokazuju fotografski eksperimenti Antona Giulia Bragaglie, ali i brata mu Artura iz 1910-ih godina, futuristički, dinamički i grozničavi pokret ne bi trebao biti samo fotografski zabilježen, već bi trebao nadražiti i gledatelja (Bragaglia 1970). Štoviše, njihove fotodinamike (sl. 2.) pokazuju ono što je golim okom nevidljivo, a događa se između pojedinih stupnjeva pokreta. Percepcija recipijenta time je tehnički usavršena (Arnheim 1978). Stoga oba brata još 1910-ih godina fotografiju podižu na meta-razinu, otkrivajući medijski proširenu percepciju, sličnu onoj koju su Étienne-Jules Marey (1830-1904) i Eadweard Muybridge (1830-1904) upotrebljavali sredinom i krajem XIX. stoljeća, ne bi li bilježili i morfologizirali pokrete ljudi i životinja. No ti fotografski eksperimenti sve su samo ne malograđanski lijepi, dapače, oni nisu nimalo prikladni za stvaranje dječje filmske zvijezde 1950-ih godina.

Slika 2: Anton Giulio Bragaglia: *Cambiando positura (Promjena položaja)*, 1911, © VG Bild-Kunst, Bonn 2019

Ipak, za razliku od fotodinamičkih eksperimenata Antona Giulia Bragaglie, fotograf Arturo Bragaglia izrađuje „klasičan“ studijski portret. Ali i to je referencijalan i ironičan element, jer Arturo Bragaglia, koji do svog debija na filmu 1937. godine radi i kao fotograf portretist, u filmu *Bellissima* glumi samoga sebe. I to nije sve. U filmskoj sceni snimljenoj subjektivnom kamerom, u kojoj je prikazan fotografov pogled u fotoaparat, dijete je prikazano naopako, doslovno naglavačke. Nakon snimanja slijede retuširanje i uljepšavanje fotografije, što implicira kritički pogled ne samo na fotografsku, već i na kinematografsku stvarnost 1950-ih godina. Tako i *casting*-scena filma prikazuje dijete smješteno iza rođendanske torte kako bi dahom ugasilo rođendanske svječice i nakon toga recitiralo pjesmicu. Kamera snima, a filmska ekipa promatra scenu. Preopterećeno dijete zaboravlja pjesmicu i počinje histerično plakati. Na taj trenutak istine filmska ekipa reagira gromoglasnim smijehom. Svi osim redatelja Blasettija. Iako su, suprotno očekivanjima, Mariju na kraju filma zbog njenog vrlo prirodnog izraza ipak htjeli angažirati, majka Maddalena (koja je promatrala *casting* skrivena u *cutting room*) to odbija jer napokon uočava licemjernu igru filmske industrije. Dijete bi se koristilo kao laika, a ne kao zvijezdu nalik Shirley Temple (rođ. 1928.) ili Judy Garland (1922-1969), znači koristio bi se *body natural* malene glumice. No umjesto za filmsku „ikonu“ u obliku neorealističke autentičnosti majka

Maddalena se odlučuje za proletersku obiteljsku idilu, koju prekidaju samo povremeni posjeti kinu i tvornici snova.

LA STREGA BRUCCIATA VIVA ILI KRISTALNA SLIKA DIVE

Ovaj kritički pristup filmu još je iznijansiraniiji u Viscontijevoj kratkometražnoj epizodi *La strega bruciata viva* omnibus filma *Le streghe*, u kojoj se prikazuje „dekonstrukcija” slike junakinje Glorie od strane znatiželjno-zlonamjernih ‚prijateljica‘ i ‚obožavateljica‘. Zvijezda simboličkog imena Gloria rođena je davno, a njena je dekonstrukcija provedena već na samom početku filma. Ljubomorne prijateljice ‚oslobađaju‘ nemoćnu Gloriju, koju glumi Silvana Mangano, od svih pomagala ljepote, poput lažnih trepavica, *face-liftinga*, odnosno traka, koje služe kao potpora očima, licu i obrazima, i možda od preuske odjeće. Zvijezda je naime na početku filma, tijekom privatnog primanja u mondenom zimskom odmaralištu Kitzbühlu, pala u nesvijest. Dan nakon tog ponižavajućeg tretmana, koji su joj priredile ‚prijateljice‘, Gloria saznaje da je trudna i traži spas od lažnog svijeta filma u obitelji. No njena se obitelj također sastoji od predstavnika filmske industrije – njen je suprug producent (kao i u slučaju glumice Silvine Mangano) i svi njeni prijatelji predstavnici su *show businessa*. Ljubomorne prijateljice upotrebljavaju zvijezdine fotografije (sl. 3.) da bi zavele muškarce. Time su Glorijini portreti iz fundusa zvijezde neka vrsta sekularizirane i erotizirane ikone u čiju se moć vjeruje. Gloria kao osoba nije bitna, u svijetu filma ona nije prisutna kao individua već kao inscenacija *imagea* elegantne zavodnice (usp. Erstić 2008).

Usporedi li se ova scena s Deleuzeovim opažanjima o kristalnoj slici, onda Glorija u filmu u potpunosti predstavlja simbol kristala i virtualne osobe. Štoviše, kristal slika podrazumijeva virtualni i stvarni kontekst istog motiva i opažanje prošlosti kroz aktualni, sadašnji trenutak gledanja. Visconti prikazuje i reakcije na taj simbol u Glorijinoj okolini – zavist, npr. u trenucima kad je prijateljice svlače, ali i njihovu ljubomoru i požudu, kad istu fotografiju jedna poznanica i njen ljubavnik koriste kao fetiš (sl. 3.). Kristal se u ovom filmu u potpunosti stapa s pojavom dive, koja, da bi postala divom, mora biti uzvišena i odsutna, mora u potpunosti postati *body politics*. Drugim riječima, diva mora biti ili u nesvijesti ili fizički neprisutna. Ona i ne smije predstavljati biće s ovoga svijeta. Jedini trenuci istinitosti osobe vidljivi su tijekom telefonskog razgovora sa suprugom producentom koji Gloriji nalaže da napravi po- bačaj. Scena razgovora izuzetno je histerična, Gloria je uplakana, raščupana, zamrljane šminke, dok je njen suprug prisutan tek kao glas. Tek je ovdje diva de-

konstruirana. Kristal se raspao, a osoba je rascijepljena između želje za majčinstvom i filmskom karijerom, odnosno između djeteta i dive. U svim ostalim scenama gledatelj ne vidi osobu, jer je ona totalno inscenirana, ono što on vidi na kraju filma začeđeni je kristal umjetne filmske božice. Visconti time oštro kritizira svijet filma i medija te ostavlja svoj etički poučak.

Slika 3: *La strega bruciata viva*, screenshot

Za razliku od već naveliko afirmirane Glorie iz filma *La strega bruciata viva*, čije su fotografije toliko zadivljujuće da se navodne prijateljice skrivaju iza njih ne bi li izgledale poželjno, u slučaju Marie Ceccioni iz filma *Bellissima* prikazan je početak nastajanja zvijezde. Radikalna majčina odluka na kraju filma ipak spašava dijete od filmskog žrvnja. U epizodi *La strega bruciata viva*, iz omnibusa *Le streghe*, takva radikalna i pozitivna odluka više nije moguća. Gloriji njen pigmalionski suprug, filmski producent, savjetuje da nastavi život zvijezde bez majčinstva – za spas je prekasno. Žrtva⁴ koju zvijezda time plaća, žrtva je filmskoj industriji u kojoj umjetnost primadone postaje umjetnošću sterilnog proizvoda koji zamjenjuje ljubav, brak, obitelj i u kojem se govori o ‘konzerviranom mesu’, za koje je, prema jednom od muških filmskih likova, jedino „bitno da se ne pokvari“. I u filmu *Bellissima* dječji je lik od početka gotovo odsutan, a ono što se može vidjeti su emocionalna majka i dijete kojem prijete opasnost da postane ‘konzervirano meso’ filmske industrije. No na kraju

4 Na temu žrtve usp. još uvijek prvenstveno Bronfen (1996) te Ribler-Pipka (2005).

filma *Bellissima* majka se instiktivno odlučuje za djetetov *body natural*. Nasuprot tome, na kraju filma *La strega bruciata viva* kod Glorie više i nema razlike između slike i originala, između *body politics* i *body natural*. Zvijezda Gloria simbolički se oslobađa prirodnog tijela, u potpunosti oponaša vlastitu fotografiju i doslovno se, poput božice i feniksa, vine u nebesa – suprugovim helikopterom. Zvijezda ponovno postaje (ironiziranom) divom, sada (najvjerojatnije) zauvijek (o poveznici između filma i aviona usp. prvenstveno Morin 2023).

ZAKLJUČAK

Oba analizirana filma primjeri su tipičnog Viscontijevog kina u ljudskom obliku, njegovog *cinema antropomorfico* (Visconti 1943). U filmu *Bellissima* eruptivna i angažirana majka djevojčice Maddalena Cecconi (najvjerojatnije od *cieco*, tal. slijep) spremna je učiniti baš sve ne bi li od *body natural* svog djeteta stvorila *body politics*, koji bi obitelji osigurao status i sigurnost. I redatelj Alessandro Blasetti (1900-1987), koji u filmu *Bellissima* glumi samoga sebe, na kraju se odlučuje za djevojčicu Mariju i njenu prirodnost. U planiranom filmu ona bi ipak postala posebnim oblikom *body politics*, posebnim autentičnim izrazom te male glumice. No osviještena majka se odlučuje za djetetov *body natural*. Time je splasnulo majčin san o djetetovoj filmskoj karijeri.

Na kraju filma *La strega bruciata viva* rascjep lika Glorie na *body natural* i *body politics*, prouzrokovan mogućim majčinstvom, eliminiran je, jer se Gloria, nakon odluke za abortus, u potpunosti pretvara u (tragičnu) divu, a time i u *body politics*. No baš kao i u razmatranjima Bronfen i Straumann (2002) i ova diva kroz svoju tragediju u sebi nosi i veliku dozu autentičnosti koja ju uzvisuje i koja ju čini jedinstvenom. Glorija se helikopterom vine ‚u nebesa‘, postaje živućom boginjom i odlučuje se za samoću dive.

Visconti u oba filma koristi fotografije i zrcala da bi ukazao na ambivalentnost situacije. Baš kao da time želi reći da su zvijezde i dive uvijek uhvaćene u kristalu. Kristalna slika tako postaje najvjerodostojnijim medijem kinematografske inscenacije teze o dva tijela dive ili zvijezde. Ona je njen simbol.

Navedena podjela tijela na prirodno i funkcionalno teško se može primijeniti na primjere današnjih instant-zvijezda jer njihova su dva tijela najčešće od samog početka karijere stopljena jedno s drugim. Štoviše, njihova fascinacija često i proizlazi iz fascinacije njihove privatnosti, iz njihovih *body natural*, bez obzira na to koliko for-

mirano i modificirano to tijelo bilo. Digitalizacija, internet, instagram itd. podržavaju i ubrzavaju nastanak, ali i nestanak (instantnih) zvijezda. Bitno i nebitno, elegantno i vulgarno, privatno i javno sve se više i sve brže stapaju jedno s drugim. Futuristička fotografija, u kojoj bi granica između gledatelja i fotografskog portreta trebala nestati i u kojoj je vidljivo i ono nevidljivo, možda se može nazvati jednim od simbola tog spajanja privatnog i javnog, biološkog i političkog, kako je to zabilježio Luchino Visconti u svojim filmovima.

LITERATURA

1. Arnheim, Rudolf (1978), *Kunst und Sehen. Eine Psychologie des schöpferischen Auges*, De Gruyter, Berlin / NewYork
2. Balke, Friedrich (1998), *Gilles Deleuze*, Campus, Frankfurt a. M. / NewYork
3. Balke, Friedrich (2016), "Phönix und Falke. Zwei Modelle der Souveränität im Werk von Ernst H. Kantorowicz", u: Jan-Henrik Witthaus, Patrick Eser (ur.), *Machthaber der Moderne. Zur Repräsentation politischer Herrschaft und Körperlichkeit*, Transcript, Bielefeld, 19-41.
4. Bazin, Andre (2004), *Was ist Film?*, Alexander Verlag, Berlin
5. Belting, Hans (1991), *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*, Beck, München
6. Bergson, Henri (1991), *Materie und Gedächtnis. Eine Abhandlung über die Beziehung zwischen Körper und Geist*, Meiner, Hamburg
7. Bragaglia, Anton Giulio (1970), *Fotodinamismo futurista*, Einaudi, Torino
8. Brauerhoch, Annette (1996), *Die gute und die böse Mutter. Kino und Mütterlichkeit*, Schüren, Marburg
9. Braun, Marta (1992), *Picturing Time. The Works of Etienne-Jules Marey*, University of Chicago Press, Chicago
10. Bronfen, Elisabeth (1996), *Nur über ihre Leiche*, dtv, München.
11. Bronfen, Elisabeth, Barbara Straumann (2002), *Diva. Eine Geschichte der Bewunderung*, Hirmer, München
12. Cadava, Eduardo (1997), *Words of Light: Theses on the Photography of History*, Princeton University Press, JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/j.ctv39x7bt>. (29. 09. 2023)
13. Calvesi, Maurizio (1970), "Le fotodinamiche di Anton Giulio Bragaglia", u: Anton Giulio Bragaglia, *Fotodinamismo futurista*, Einaudi, Torino, 167-194.

14. Deleuze, Gilles (1989), *Kino I. Das Bewegungs-Bild*. Suhrkamp, Frankfurt a. M.
15. Deleuze, Gilles (1991), *Kino II. Das Zeit-Bild*, Suhrkamp, Frankfurt a. M.
16. Deleuze, Gilles (2012), *Film 2: Slika – vrijeme*, Udruga Bijeli val, Zagreb
17. Deleuze, Gilles (2013), *Henri Bergson zur Einführung*, Junius, Hamburg
18. Dosse, François (2017), *Gilles Deleuze, Felix Guattari. Biographien*, Turia und Kant, Berlin
19. Dyer, Richard (1998), *Stars*, British Film Institute, London.
20. Erstić, Marijana (2008), *Kristalliner Verfall. Luchino Viscontis (Familien-) Bilder al di là della fissità del quadro*, Universitätsverlag Winter, Heidelberg
21. Erstić, Marijana (2018), *Paragone 1900. Studien zum Futurismus*, Universi, Siegen
22. Erstić, Marijana (2021), "Livia als Emma. Luchino Viscontis Film „Senso“, u: Marijana Erstić et al. (ur.), „*Madame Bovary c'est nous*“. *Lektüren eines Jahrhunderts romans*, Transcript, Bielefeld, 109-130.
23. Faulstich, Werner (ur.) (1997), *Der Star. Geschichte – Rezeption – Bedeutung*, Fink, München
24. Jelača, Matija (2018), "Deleuze's critique of representation between post-structuralism and speculative realism". *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*, 11, 35-57.
25. Kantorowicz, Ernst H. (1990), *Die zwei Körper des Königs. Eine Studie zur politischen Theologie des Mittelalters*, dtv, München
26. Lista, Giovanni (2001), *Cinema e fotografia futurista*, Skira, Milano
27. Lowry, Stephen, Helmut Korte (2000), *Der Filmstar. Brigitte Bardot, James Dean, Götz George, Heinz Rühmann, Romy Schneider, Hanna Schygulla und neuere Stars*, Metzler, Stuttgart
28. Möhrmann, Renate (1999), *Ingrid Bergmann und Roberto Rossellini. Eine Liebes- und Beutegeschichte*, Rowohlt, Berlin
29. Morin, Edgar (1971), *Les stars*, Eds. Du Seuil, Paris
30. Morin, Edgar (2023), *Der Film oder der imaginäre Mensch: ein anthropologischer Essay*, Brill / Fink, Paderborn
31. Musabegović, Sadudin (2007), *Film kao vremenski oblik: predavanja iz estetike filma*, Armis Print, Sarajevo
32. Muybridge, Eadweard (1957), *Animals in Motion*, Dover, New York
33. Patalas, Enno (1963), *Sozialgeschichte der Stars*, von Schröder, Hamburg

34. Raghianti, Carlo Ludovico (1956), "Fotodinamica futurista", u: Mario Verdone (ur.), *Anton Giulio Bragaglia*, Edizioni di Bianco e Nero, Roma, 117-128.
35. Raulff, Ulrich (2000), *Der unsichtbare Augenblick. Zeitkonzepte in der Geschichte*, Wallstein, Göttingen
36. Rißler-Pipka, Nanette (2005), *Das Frauenopfer in der Kunst und seine Dekonstruktion. Beispiele intermedialer Vernetzung von Literatur, Malerei und Film*, Fink, München
37. Schaub, Miriam (2003), *Gilles Deleuze im Kino. Das Sichtbare und das Sagbare*, Fink, München
38. Schifano, Laurence (1988), *Luchino Visconti. Fürst des Films*, Gernsbach, Katz
39. Storch, Wolfgang (ur.) (2003), *Götterdämmerung. Luchino Viscontis deutsche Trilogie*. Stiftung Deutsche Kinemathek / Jovis, Berlin
40. Straumann, Barbara (2002), "Queen, Dandy, Diva – Eine Geschichte der theatralischen Selbstentwürfe vom höfischen Schauspiel bis zur Fotografie", u: Elisabeth Bronfen, Barbara Straumann, *Diva. Eine Geschichte der Bewunderung*, Hirmer, München, 69-87.
41. Tisdall, Caroline, Angelo Bozzolla, (1977), *Futurism*, Thames and Hudson, London
42. Ullrich, Wolfgang, Sabine Schirdewahn (ur.) (2002), *Stars. Annäherungen an ein Phänomen*, Fischer, Frankfurt a. M.
43. Visconti, Luchino (1943), "Il Cinema antropomorfo", *Cinema*, 173-174, 108-109.
44. Vogel, Juliane (2002), "Himmelskörper und Schaumgeburt: Der Star erscheint", u: Wolfgang Ullrich, Sabine Schirdewahn (ur.), *Stars. Annäherungen an ein Phänomen*, Fischer, Frankfurt a. M., 11-39.
45. Winter, Gundolf (1985), *Zwischen Individualität und Idealität: die Bildnisbüste. Studien zu Thema, Medium, Form und Entwicklungsgeschichte*, Urachhaus, Stuttgart

STAR, DIVA, AMATEUR: THE ACTRESS'S TWO BODIES ON THE EXAMPLE OF CRYSTAL PICTURES BY LUCHINO VISCONTI

Summary

The problem of the diva/the divo within Italian cinematography has – just like that of the star – already been examined several times. But the appearance of the minute stars within the media culture of the past 20 years throws a completely new light on the problem of the divine – not only in Italy. Does this phenomenon come close to that of the amateur actor in Italian neorealism, the innovation that should ensure the authenticity within the films? This question will be explored in the essay. It was Luchino Visconti (1906–1976) who made the film *La terra trema* (1947/48) exclusively with amateur actors, and then questioned the neo-realist filmmakers' approach with the film *Bellissima* (1951). Visconti settled with the star industry in 1967 in his film *La strega bruciata viva*. The question of amateur actors, divas, stars is discussed on the basis of the two films and the theories of Gilles Deleuze ('crystal image') and Ernst H. Kantorowicz ('the king's two bodys').

Key Words: Luchino Visconti; neorealism; *Bellissima*; *La streggha bruciata viva*; Gilles Deleuze; Ernst H. Kantorowicz

Adresa autorice
Author's address

Marijana Erstić
Sveučilište u Splitu
Filozofski fakultet
erstic@ffst.hr

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.413

UDK 791.43

Primljeno: 03. 10. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Srebrenka Mačković

VIZIONARSKA TEORIJSKA PROMIŠLJANJA O FILMU VACHELA LINDSAYJA

Iako decenijama zanemarivan, američki pjesnik, novinar i slikar Nicholas Vachel Lindsay (1879-1931) dao je značajan doprinos filmskoj teoriji u nastanku u knjizi *The Art of The Moving Picture*, prvoj američkoj knjizi na tu temu, objavljenoj 1915. Budući je zapazio široku popularnost nijemih filmova među milionima Amerikanaca, Lindsay je smatrao da ova nova vizuelna umjetnička forma, koja, po njemu, predstavlja kombinaciju tradicionalnog teatarskog komada sa različitim elementima slikarstva, kiparstva, arhitekture i drugih oblika vizuelnih iskaza i koju je nazvao *photoplay*, može, s vremenom, postati istinski američki umjetnički proizvod, te se iz tog razloga i zalagao za uspostavljanje filmskih škola, biblioteka i arhiva, kao i korištenje filma u edukativne svrhe. Ovaj rad analizira Lindsayjeve temeljne teorijske postavke o filmu kao važnoj lijepoj umjetnosti koje je iznio u spomenutoj knjizi, kao i njegovo vizionarsko predviđanje kasnijeg razvoja filma, pa i televizije, kao unosnih komercijalnih aktivnosti, ali i interesantnog naučnog polja izučavanja.

Ključne riječi: *photoplay*; (nijemi) film; filmska teorija; umjetnost; phonoplay

1. ZAMALO ZABORAVLJENI ZAČETNIK FILMSKE TEORIJE U SAD

U svojoj knjizi *A Viewer's Guide to Film Theory and Criticism* (1979) Robert Eberwein je izvukao iz zaborava pjesnika, novinara, talentiranog slikara i vjerovatno jednog od prvih teoretičara filma Nicholasa Vachela Lindsayja (1879-1931). Lindsay je napisao prvu knjigu filmske kritike pod nazivom *The Art of the Moving Picture* koju

je objavio ugledni izdavač Macmillan u New Yorku 1915. godine, a smatra se i jednim od prvih obrazovanih Amerikanaca koji je isticao vrijednosti nove umjetničke forme u vidu nijemog filma. Revidirano i dopunjeno izdanje ove knjige je objavio izdavač Liveright (New York 1922), a 1970. je objavljen reprint i na njega su se, uglavnom, referirali oni rijetki poštovaoci Lindsayjevog djela, uključujući i Eberweina. Posljednje izdanje iz 2000. godine je uredio poznati američki pisac i filmski kritičar Stanley Kauffmann, napisavši i opširni Predgovor u kojem je, pred uobičajenih detaljnih biografskih podataka, ukazao na to da je ta knjiga nestala iz vida pjesnikovih biografa, poput Edgara Lee Mastersa 1935. ili Eleanor Ruggles 1959. godine. Kod nas je Eberwein poznat zahvaljujući prevodu knjige koju su objavile *Filmske sveske* 1985. pod naslovom *Vodič kroz teoriju i kritiku filma* (1985). Nekako u isto vrijeme (1986) izlazi u *Fimskim sveskama* i članak poljskog historičara filma Zbigniewa Czczot-Gawraka (1911-2009) „Nepoznati počeci teorije filma u SAD - Vejšel Lindzi i Hugo Münsterberg”, izvorno objavljen 1978. godine u njegovoj studiji *Proby nowej interpretacji historii myśli filmowej*.

U ovom preglednom članku Czczot-Gawrak (1986: 196) poredi Lindsayja i Hugoa Münsterberga, te tvrdi: „... koliko je Münsterberg povezivao filmsku estetiku, pre svega, sa psihologijom, toliko je Vejšel Lindzi krenuo od njenog povezivanja sa sociologijom i (kako bismo danas rekli) sa kulturologijom filma“, ali, u fusnoti jasno kaže da ih ne pominju ni poznati historičari filma Guido Aristarco ni Henri Agel u svojim studijama iz 1950-ih godina.

U tekstu je dato jednako prostora Lindsayju (potpoglavlje II) i Münsterbergu (potpoglavlje III), za koje kaže da su se u oblasti filmske misli u Americi pojavila kao dva meteora, „... a onda se ova naglo ugasila, tako da je sledećih nekoliko decenija, ako se zanemari filmska misao emigranata iz Evrope, u američkoj teoriji filma vladao mrak” (Ibid. 195). Ne treba da čudi što ovaj ugledni filmski historičar dovodi u vezu neke ideje Vachela Lindsayja sa idejama svog zemljaka Boleslava Matuszewskog, kao i Ricciotta Canudoa, ali korektno navodi da su tekstovi ove dvojice ranih filmskih teoretičara, ipak, kraće rasprave u odnosu na cjelovite knjige dvojice američkih autora koji su u svojim promišljanjima „... bar do pola, bile posvećene esteticima nove umetnosti, znači: istraživanjima strukturne ili dramaturške specifičnosti filmskog dela, a istovremeno su tu estetiku širile u dva različita pravca, kao da su intuitivno osećale potrebu za kompleksnošću” (ibid. 195).

Iako je, dakle, tek šačica filmskih entuzijasta i kritičara znala što za njega, što za njegovu knjigu, Eberwein Lindsayja naziva jednim od “... pionira [...] i vodećih teoretičara moderne filmske kritike” (1979: vii), te ga stavlja rame uz rame sa

imenima kao što su Béla Balázs, Siegfried Kracauer, André Bazin i Rudolf Arnheim. Prema Eberweinu, njihova promišljanja o filmu „pružaju osnovne formulacije glavnih pitanja u teoriji filma“ (ibid.), a za knjigu *The Art of the Moving Picture* kaže da je „... zadivljujuća u svom rasponu interesovanja, kao i svojoj osebujujoj mješavini bizarnih preporuka i značajnih spoznaja“ (ibid. 3), pri čemu Lindsay postavlja „mnogo godina prije André Bazina, rudimentarnu teoriju o filmskom redatelju kao autoru filma“ (ibid.). Istog mišljenja je bio i Stanley Kauffmann koji, u dokumentarnom filmu *For the Love of Movies: The Story of American Film Criticism* (2009), razložno tvrdi kako je *The Art of the Moving Picture* iznimno važna studija jer se radi o prvoj knjizi koja je tretirala film kao umjetnost, te naglašava kako je Lindsay bio vizionar koji je predvidio budućnost razvoja ne samo filmske kritike, nego i cjelokupne filmske industrije (Peary 2009).

Kauffmann je na kraju svog Uvoda za izdanje iz 2000. godine (u kome je svoj stavove pune divljenja iznio i čuveni reditelj Martin Scorsese, inače urednik ove edicije, a svoj opširni prilog na kraju izdanja je dao i filmski kritičar Kent Jones) sumirao sve one pretpostavke o razvoju filmske teorije i kritike, kao i uspostave budućih institucionalnih kulturnih okvira gdje će se filmska umjetnost naći ravnopravno sa književnošću, slikarstvom, muzikom i svim drugim umjetnostima:

“Lindsay uvida, još 1915. godine, suštinsku bit autorske teorije u filmskoj kritici, koja će biti formulirana četrdeset godina kasnije: “Umjetnički photoplay ... nije samo neki serijski fabrički proizvod, nego produkt kreativne snage iz jedne duše, cvjetanje duha koji ima naviku da se vječito obnavlja u samom sebi”. On predviđa filmske škole, filmske biblioteke i arhive, dokumentarce, upotrebu filma u obrazovne svrhe. On predviđa potrebu za uspostavljanjem američke tradicije ozbiljnog filma. On čak predviđa filmske uspješnice koje će donijeti veliku zaradu i TV reklame: “Neki gotovi proizvodi će biti privlačniji ako se pokaže kako ih koriste filmski glumci u svakodnevnoj upotrebi.” (Kaufmann 2000: 12)

2. RAZNOVRSNSI PRISTUP TUMAČENJA I PREVOĐENJA TERMINA *PHOTOPLAY*

Pada u oči Lindsayjeva upotreba kovanice *photoplay*, koja se, po odluci *United States Copyright Office* (*Ured za zaštitu autorskih prava SAD*), već od 1912. godine koristi kao izraz za nijemi filmski uradak određene vrste. Naime, tada su se počele razlikovati dvije vrste dugometražnih filmova (*feature films*) – nasuprot nefikcijskim i animiranim filmovima, fikijski filmovi su nazivani *photoplay*. Uskoro su tim

terminom označavani i tekstovi koji su pisani za stvaranje filma. Na našim nekadašnjim zajedničkim prostorima taj izraz je različito shvatan i tumačen pa su takvi bili i pokušaji da mu se nađe odgovarajući ekvivalent. U nedostatku boljeg termina mogao bi se prevesti kao “filmovana drama”/“filmodrama”, “slikodrama”, pa i “fotodrama”¹, ili čak i “svjetlosni komad” pa i “svjetlodrama”, ako bismo se doslovno držali grčke osnove *photo-* koja upravo znači “svjetlo”. Svojevremeno je istaknuti jugoslavenski filmski teoretičar Vladimir Petrić, kasnije dugogodišnji profesor filmske historije i teorije na Univerzitetu Harvard (1973-1997), ponudio i svoj prevod kao “foto-igra” ili “fotografisani komad” (*photo-play*) ukazujući na to da je u Americi, čim se pojavio film, „kinematograf smatran za isključivo tehničku ekstenziju pozorišta” (1970: 33). Petrićev prevod je ponešto doslovan, jer se drži poveznice sa riječju *photograph* (fotografija ili “pisanje svjetlom”) kao stvarne osnove niza uokvirenih sličica (*frames, framed pictures*) koje ubrzanim kretanjem postaju “pokretne slike” (*moving pictures*). S druge strane, riječ *play* doista označava “igru”, ali i pozorišni komad, te bi se njegova sintagma “fotografisani komad” danas prije mogla shvatiti kao pojedinačna fotografija nekog pozorišnog komada (*still photograph/picture*, ili samo *still/s/*), najčešće u reklamne svrhe. Petrić u svojoj knjizi *Kako se razvijao film* razmatra, između ostalog, i sintagmu “umjetnički film”:

„Tako se već u najranijem razvoju kinematografije rodilo “snimljeno pozorište” (théâtre filmé), u kome je film postao “sluškinja” jedne druge umjetnosti. Kao zahvalnost za tu ulogu, ceo ovaj pravac u istoriji kinematografije dobio je naziv “umetnički film” (film d’art), što će reći da je film stekao odlike umetnosti tek kada se stavio u službu pozorišta!“ (ibid. 33)

Prema Petriću, umjetnički film je snimljena teatarska pantomima u kojoj tada istaknuti pozorišni glumci, ponajviše u Italiji i Francuskoj, igraju pred kamerom likove iz predstave kao da su na pozornici u teatru. On pominje *La Mort du duc de Guise* iz 1908. kao prvi “umjetnički film”, nakon kojeg su ekranizirana i druga dramska djela istaknutih evropskih pisaca poput Shakespearea, Molièrea, Dantea ili Goethea. Važno je uočiti da je već tada film smatran inferiornim (“sluškinja”), i to pretežno tehničkim medijem u odnosu na tradicionalnu “klasičnu” dramu, baš kao što su i dotadašnji dometi američke umjetnosti u odnosu na evropsku, ma kakvog kvaliteta bili, potpadali pod istu kategoriju. I to je upravo razlog Lindsayjeve borbe za pozicioniranje filma kao lijepe umjetnosti; njegov krajnji cilj je bio da u tek

1 Ovako je ovaj termin preveden u odabrana dva poglavlja iz Lindsayjeve knjige, koja su objavljena u *Filmskim sveskama* 1980. godine (vol. 12, br. 4, str. 321-334). Radi se o odlomcima iz “Trideset razlika između foto drame i pozorišta” i “Hijeroglifi”, iako se u prevodu koristi i “foto drama” i “fotodrama”, pa i “super-fotodrama”. (Lindzi 1980: 321-327)

otvorenom prostoru novog medija pronade uporište za legitimiranje filma kao izrazito američkog kulturnog proizvoda i da ga situira u područje vizuelnih umjetnosti na tragu nespornih dometa evropske likovne tradicije, koja se u tom trenutku već okrenula ka apstraktnom izrazu i odmakla od figurativnog predstavljanja prirode i ljudi. Baš iz ovih razloga, termin “filmovana drama” ili “filmodrama” (*photoplay*) je zasigurno bliži suštinskom karakteru filmskog umjetničkog iskaza od Petrićeve “foto-igre” ili “foto-komada”, a tako ga je, na koncu, razumijevao i sam Vachel Lindsay. Kako niti jedan od mogućih prevoda na b/h/s nije cjelovit², u nastavku teksta će se, ipak, koristiti Lindsayjev termin *photoplay* kao centralni pojam njegove filmske teorije u nastanku.

3. RANI TEORETIČARI FILMA U EVROPI – MATUSZEWSKI I CANUDO

Za širenje ideje o filmu kao umjetnosti sa druge strane okeana je zaslužan dugogodišnji fotograf i snimatelj za firmu braće Lumière Ricciotto Canudo (1879-1923) kao jedan od prvih italijansko-francuskih, a uz poljskog fotografa, a potom i filmskog snimatelja i zagovornika osnivanja filmskih arhiva Bolesława Matuszewskog (1856-1943/44), i evropskih teoretičara filma. O Matuszewskom se malo toga zna, iako su, kako to navodi Srđan Knežević (1984), poljski historičari filma Władysław Jewsiewicki i Zbigniew Czeczot-Gawrak pomno istražili raspoložive podatke o njihovom sunarodniku koji je tvrdio da je bio lični fotograf ruskog cara Nikolaja II, za koga je snimio prve filmove tokom posjete francuskog predsjednika Félixa Faurea Rusiji 1897 (Knežević 1984). Matuszewski je vjerovao da film predstavlja savršeni izraz dinamičnog modernog života, kao i

„... najdivniju pobjedu koju je čovek ikad ostvario nad zaboravom; ona čuva i ponovo uspostavlja ono čemu nije moglo da vrati život obično sećanje, a još manje njegova pomagala: rukopis, crtež, fotografija“ (Matuszewski 1984: 13).

2 Czeczot-Gawrak navodi nedostatak odgovarajućeg prevoda za termin *photoplay* i u poljskom jeziku: “Termin *photoplay* nema precizniji, odgovarajući izraz u poljskom jeziku i prevodimo ga sa “film”, jer novo izdanje iz 1970. godine nosi naslov *The Film, A Psychological Study* (Njujork). Termin *photoplay*, široko korišćen još u vreme prvog svetskog rata, u poljskoj predmetnoj literaturi je bio preveden sa *dramat kinowy* (“filmska drama”, “bioskopska drama”)“ (Čečot-Gavrak 1986: 194).

Smatra se da je bio autor prva dva teksta ikad objavljena o filmu, a oba su izvorno objavljena na francuskom jeziku. Prvi tekst „Une nouvelle source de l’histoire“³ objavljen je u martu 1898. godine, a u njemu je istakao dokumentarnu funkciju kinematografije, što ga je potaklo i da predloži stvaranje prvih arhiva (on ih zove muzejima i bibliotekama, a nudi i naziv tog budućeg depozitorija historijskog filma: *Dépôt de cinématographie historique*) u kojima bi se sakupljali, obrađivali i čuvali vizuelni zapisi. On je i autor brošure *La Photographie animée*⁴, koja je objavljena u avgustu iste 1898. godine, a u njoj je razmatrao primjenu filma u lijepim umjetnostima, ali i industriji, medicini, obrazovanju, nauci i vojsci (Matushevski 1984). U ovim publikacijama je prvi spomenuo i potrebu za razvrstavanjem filmova u budućim arhivama po tematskim okvirima (*théâtre filmé* /filmovani teatar/ i *film policier* /policijski film/), pa se može smatrati i svojevrsnim rodonačelnikom ideje o filmskim žanrovima.

Bez obzira na to da li je bio upoznat sa idejama Matuszewskog – a prije bi se reklo da nije – i Lindsay u *The Art of the Moving Picture* dijeli filmove u tri kategorije – akcioni filmovi (*Photoplay of Action*), psihološki, intimistički filmovi (*The Intimate Photoplay*) i filmovi spektakla (*Photoplay of Splendor*). Na svojevrsan način Lindsay se ne samo nadovezao na ono što je još 1898. predložio Matuszewski, nego je otišao i nekoliko koraka dalje uspostavivši jednu od prvih, cjelovitijih, žanrovskih podjela filma.

Iako je Lindsay pokušavao da prati šta se događalo u modernističkim raspravama o prirodi umjetnosti u prve dvije decenije 20. stoljeća u Evropi, malo je vjerovatno da je znao za stavove Ricciotta Canudoa o filmu, koje je ovaj iznio 1908. godine u tekstu “Lettere d’arte. Trionfo del cinematografo” objavljenom u časopisu *Il Nuovo giornale* u kojem govori o ”trijumfu kinematografa” (Macovaz 2013). Uostalom, Canudo je, nakon završenih studija u rodnoj zemlji, još 1902. prešao u Francusku, gdje je u svojim narednim radovima kao što je druga verzija spomenutog teksta na tri stranice, sada pod naslovom *L’avvenire del cinematografo* (Budućnost kinematografa), bliže razradio zamisli kako bi, u konačnici, u trećoj verziji teksta, pokušao podići ovu tehnološku novotariju na višu, umjetničku razinu (Macovaz

3 Kinoteka Poljske je prevela i objavila ovaj tekst za vrijeme održavanja kongresa FIAF-a (Međunarodnog udruženja kinoteka) u Varšavi 1955 kao: *Nove Źródło Historii* (Warszawa: Filmowa Agencja Wydawnicza, 1955), dok je na našim prostorima objavljen u *Filmskim sveskama* 1984. godine kao „Novi istorijski izvor (stvaranje depoa istorijske kinematografije)” (Matushevski 1984).

4 Jewswiewicki i Czczot-Gawrak su 1980. godine objavili prevod na poljski u knjizi *Boleslaw Matuszewski i jego pionierska mysl filmowa (dokumenty i wstepne komentarze)*, dok je na našim prostorima objavljen u *Filmskim sveskama* 1984. godine kao „Oživljena fotografija, šta ona jeste, šta treba da bude” (Matushevski 1984).

2013). Canudo je to učinio 1911. godine u manifestu „Naissance d’une sixième art” (”Rađanje sedme umjetnosti”), gdje je ustvrdio da je film nova umjetnost, odnosno, plastična umjetnost u pokretu: „... šesta umjetnost nametnut će se nemirnom i znatiželjnom duhu. Bit će to izvanredna pomirba Ritmova Prostora (Plastičnih umjetnosti) i Ritmova Vremena (Glazbe i Poezije)” (u MacKenzie 2014: 595). Većina historičara filma se slaže da je taj manifest jedno od prvih teorijskih promišljanja o filmu, ali je ostao dugo vremena nepoznat, osim što su ga sporadično pominjali Jean Epstein i Léon Moussinac.

Treba imati na umu da je Canudo 1922 u „Manifeste des Sept Arts”⁵ revidirao svoje mišljenje o redosljedju, odnosno, mjestu filma u hijerarhiji umjetnosti, te je na šesto mjesto stavio ples, a film na sedmo. Razlog je, možda, moguće otkriti već u njegovom ranijem povezivanju kinematografije s plesom, jer je umjesto ritmične, pažnju usmjerio na slikovnu komponentu u pokretu baš da bi otvorio put “pokretnim filmskim slikama” kao, u tom trenutku, posljednjem, još nepotvrđenom mjestu u hijerarhiji umjetnosti: „To još uvijek nije umjetnost, jer joj nedostaje sloboda izbora koja je svojstvena plastičnim interpretacijama, uslovljena time da je kopija predmeta, uslov koji sprečava fotografiju da postane umjetnost” (ibid. 598).

Svoje ideje Canudo je dalje razvijao u avangardnom dvomjesečniku *Montjoie!, organe de l’impérialisme artistique Français*, a nakon svršetka I. svjetskog rata pokrenuo je novi avangardni časopis *Le gazette de sept ars* i filmski klub CASA N (*Club des amis du septième art*) 1921. godine. Dvije godine kasnije objavio je svoj najpoznatiji tekst „Réflexions sur le septième art”. Pored toga, Canudo je pisao i teorijske članke o dokumentarnom filmu, kao i o “čistom filmu” (*cinéma pure/pure film*) čiji je krajnji cilj vidio u prikazivanju osobnosti unutrašnjeg života kroz stvaranje visokih estetskih i poetskih emocija. Prerana smrt u dobi od 46 godina je zaustavila ovog kreativnog mislioca, ali su njegove ideje opstale neko vrijeme među francuskim i španjolskim filmofilima i teoretičarima filma. Zaslužan je i za prve klasifikacije dokumentarnog filma, jer razlikuje biografski film, ratni dokumentarni film, propagandni film i znanstveni film (Aitken 2013). U angloameričkom kritičko-teorijskom okruženju bio je, kao, uostalom i Bolesław Matuszewski, skoro pa nepoznat. O njemu je, pored spomenute studije o filmskim žanrovima Vlade Petrića iz 1970. godine, tridesetak godina kasnije pisao i David Bordwell (1997: 29): „Canudo je vjerovao da su tri ritmičke umjetnosti (glazba, poezija i ples) i tri plastične

5 “Manifeste des Sept Arts” (“Manifest sedam umjetnosti”) je preveden na engleski jezik kao “Manifesto of the Seven Arts”. Tekst je preveo Steven Philip Kramer, a objavljen je u *Literature/Film Quarterly*, 3, No. 3 (Summer 1975), str. 252-254. Kod nas se taj tekst pojavio u prevodu Dušana Stojanovića sa francuskog kao “Teorija sedam umjetnosti” u okviru knjige *Teorija filma* (u Stojanović 1978: 51-54).

umjetnosti (arhitektura, slikarstvo i kiparstvo) pronašle svoju sintezu u kinematografiji, sedmoj umjetnosti“.

Kako je ovakvo Canudovo uvrštavanje filma u umjetnost s rednim brojem sedma na izvjestan način i legitimiralo ne samo sve veću popularnost filma nego i njegove nesporne kvalitete i domete, potonji razvoj televizije kao sve dominantnijeg vizuelnog i zabavnog medija priskrbio je, putem analogije i inercije dodjeljivanja “zvučnih” odrednica, toj tehnološkoj novotariji status “osme sile”. Pri tome se analogija odnosila na novinarstvo kao djelatnost koje je od ranije, u doba svakolike vladavine štampe, označena kao “sedma sila”. U historijskom kontekstu, za ovakvu odrednicu je zaslužan njemački “željezni kancelar” Otto von Bismarck, koji je jednom prilikom 1870. godine izjavio da u svijetu postoji šest velikih sila (*Great Powers*): Engleska, Italija, Francuska, Njemačka, Austro-Ugarska i Rusija, ali da se sve više nameće i štampa (*the press*) kao “sedma sila”. Zanimljivo je da je, stotinjak godina kasnije, već spomenuti teoretičar filma Vladimir Petrić ukazao na televiziju kao na sljedeću veliku silu u knjizi pod znakovitim naslovom *Osma sila – Televizija*, koju je objavila tadašnja Radio-televizija Beograd 1971. godine. Tu je naveo mišljenje britanskog autora nekoliko dokumentarnih filmova, historičara i kritičara po imenu Paul Roth (1907-1984) izrečeno još 1956. godine o važnosti televizije: “Televiziju shvaćam kao nerazlučivi dio života suvremenog čovjeka, kao veoma važan društveni faktor današnjeg svijeta, jer su ogromne i raznolike mogućnosti njenog korištenja i djelovanja“ (prema Petrić 1971: 11). Pedeset godina nakon Petrićeve *Osme sile* na televiziju se i dalje gleda gleda kao na „veoma važan društveni faktor“ i “nerazlučivi dio života savremenog čovjeka“, danas vjerovatno i više nego što je to bio slučaj ranije, te se na tu temu pišu nebrojene studije.

4. OSOBENI PRISTUP SLIKOVNIM I SIMBOLIČKIM VRIJEDNOSTIMA HIJEROGLIFA I IDEOGRAMA

Kao odličan poznavalac likovne umjetnosti Lindsay u *The Art of The Moving Picture* razvija teoriju filma koju dovodi u vezu sa egipatskim hijeroglifima. Budući da su ta “sveta slova” (*hieroglyphs*, iako on koristi riječ *hieroglyphics*) davno nestale visoke kulture starog svijeta dešifrirana tek stotinu godina ranije (1822) briljantnim naporom mladog francuskog egiptologa Jean-François Champolliona, čini se da je Lindsay naslutio njihovu simboličku vrijednost kao znaka *σημειῶ* (*sēmeiō*) u procesu označavanja (*σημείωσις*, *semiosis*), te je na taj način skoro pa predvidio potonje izuzetno produktivne semiotičke studije. Lindsay je prvenstveno pjesnik koji u

hijeroglifima vidi ogroman prostor prenošenja njihove slikovne, piktografske vrijednosti (iako su kao sistem bilježenja znakova ti uokvireni foto-ramovi istovremeno i ideogrami i način fonetskog bilježenja apstraktnih pojmova) u poetski svijet mističnih alegorija. Tim mogućnostima su bili naprosto opsjednuti romantičarski pjesnici, koji su se zanosili mišlju da postoji oblik pisanja u kojem su sadržane magične moći putem kojih se mogu otkriti duboke tajne prirode. Sličan pristup, navodi Lindsay, imao je Ezra Pound i drugi zagovornici imažističke poezije (*The Imagists*), koji su smatrali da usmjerenost ogromnog sistema japanskog znakovlja ka idejama umjesto zvukovima povećava mogućnost pluralizma u pisanju, a ujedno povećava njihove pjesničke mogućnosti (Lindsay 2000). Sve ovo ukazuje na izuzetno dobru obaviještenost samog Lindsayja i o prošlim, ali i veoma savremenim pjesničkim kretanjima. Iako su njegovi originalni stavovi dugo vremena ostali nepoznati američkoj ali i široj svjetskoj kritičkoj misli, Lindsay je otvorio prostor za dalje promišljanje o tim slikovnim mogućnostima filma, što su, na svoj način, tumačili i neki kasniji teoretičari. Četrnaest godina nakon Lindsayja (1929. godine) poznati sovjetski reditelj i teoretičar filma Sergei Mihajlovič Eisenstein (1898-1948) je u svoja tri eseja „Razmišljanje nad kadrom“, „Dramaturgija filmske forme“ i „Četvrta dimenzija u filmu“ postavio temelje „intelektualne montaže“, te pokušao da od simboličkog izražavanja napravi važan oblik filmskog jezika. On tvrdi kako „niz slika može, kada ih ispravno posloži reditelj, a, potom, protumači gledalac, proizvesti apstraktan koncept koji nije strogo prisutan u svakoj pojedinačnoj slici“ (prema Lindop 2007), a ovaj proces objašnjava primjenjujući na film dinamiku koju je pronašao u hijeroglifima za koje se, baš kao i Lindsay, veoma zanimao:

„Spoj dva najobičnija hijerogliifa ne treba smatrati njihovim zbirom, već proizvodom, to jest veličinom druge dimenzije, drugog stepena; svaki hijeroglif pojedinačno odgovara nekom predmetu ili činjenici, a njihovo upoređivanje pojmu. Spajanjem dve stvari koje se 'mogu slikovno prikazati' dobija se crtež nečega što se grafički ne može prikazati. Na primer, slika vode i oka znači 'plakati'...“ (prema Joskjevič: 69-70)

Bitno je spomenuti da Lindop naglašava kako ova tri eseja „prije djeluju kao sesije *brainstorminga* nego prezentacije jasno formuliranih ideja“ iz razloga što Eisenstein „ne podvrgava ni vrste značenja ni proces kojim se značenje proizvodi ovim ideogramima posebno rigoroznoj analizi, već iznosi opće tvrdnje koje, nakon pažljivog razmatranja, izgledaju problematično“ (Lindop 2007). Eisenstein nije krio ni svoje oduševljenje Kabuki teatrom i, baš kao i Lindsay, japanskim ideogramima, te je smatrao „da postoji načelna srodnost između kabukijevske glume, japanskog

pisanog ideograma i njegovog velikog otkrića – montaže“ (Volen 1972: 65)⁶. Iako se ne može pouzdano utvrditi da se u svojim promišljanjima oslanjao na Lindsayja ili referirao na njegovu teoriju, nekom dubljom analizom lako se može uočiti mnogo sličnosti u načinu na koji obojica ističu slikovnost kao veoma važan element filmskog izraza. U svakom slučaju, ostaje činjenica da je u historiji filmskih teorija Eisenstein bio (a i dan danas jeste) dosta poznatiji, kao i da se ideja o povezanosti piktoograma, ideograma i pokretnih slika dugo vremena pripisivala upravo njemu, a ne Lindsayju.

5. LINDSAYJEVO ZALAGANJE ZA *PICTURE-WRITING* ILI SLIKOPIS KAO NOVI SISTEM FILMSKOG ALFABETA

Film kao tehnološka novotarija bio je otvoren za sve ljude bez obzira na stepen njihovog obrazovanja ili društveni status, jer je komunicirao isključivo slikama a ne riječima. Te slike je mogao shvatiti doslovno svako. I Lindsay smatra da ljudska bića lakše doživljavaju svijet u slikama nego u zvukovima, riječima ili u pisanom tekstu u knjigama. Zbog toga se protivio i upotrebi prateće muzike za vrijeme projekcije nijemih filmova, a bio je sklon i potpunom isključivanju međunatpisa (*intertitles*) na ekranu, koji su se pojavljivali kao poveznica između pojedinih scena. Iz istih razloga se protivio i budućem zvučnom filmu (*phonoplay*), jer bi se time slikovni karakter filma stavio u drugi plan. S druge strane, vidio je opasnost u dužini nijemih filmova, koji su negdje od 1913. već dosegli i do sat vremena u odnosu na skromnih izvornih 15 minuta, jer je shvatio da će književne forme, roman ili drama, pogodne kao adaptirani predlošci za filmsku priču upravo zbog svoje dužine uticati na sve veću dužinu nijemih filmova. Lindsay je smatrao da predugo gledanje filmova može pogubno uticati na zdravlje – i na oči i na mozak gledaoca – čime je predvidio savremenu opsjednutost zurenja u ekran televizora, računara ili mobitela. Istovremeno, bio je veoma svjestan da je moderna američka kultura sve više okrenuta tom slikovnom elementu kroz stripove u novinama, plakatiranje u malim i ogromnim formatima (*billboard*) i ilustrirane reklame u novinama i časopisima. Moglo bi se s pravom reći da se Lindsay zalaže za novi sistem razmišljanja zasnovan na slikovnim asocijacijama koji će se razviti u neku novu vrstu savremenog alfabetu. On je naziva *picture-writing*, ili slikopis, te je poredi sa fascinacijom drevnih pećinskih ljudi slikama. Kasniji, sve složeniji razvoj ljudske kulture, kada su riječi u nizu počele da se pretvaraju u priče, pjesme, mitove, a naposljetku i u religijske predodžbe, stavio

6 Ovdje je korišten prevod poglavlja o Sergeiu Eisensteinu ("Eisenstein's Aesthetics"), koji je izvorno objavljen na engleskom jeziku u knjizi Petera Wollena (1969).

je u prvi plan dominaciju *Logosa* – božanske riječi prenesene kao vječna istina ljudima. Time je neminovno došlo do društvenog raslojavanja, jer su tek pripadnici vladajuće klase (svećenici i vladari) imali pristup tom magičnom svijetu, dok su narodne mase tek u novije vrijeme i same počele da čitaju i pišu i na taj način prevladaju višestoljetnu isključenost iz pisane riječi. Tu Lindsay povlači paralelu sa slikama, odnosno onom dijelu strukturnih elemenata filma koji i sami dobijaju neku vrstu uloge. Riječ je o predmetima, pa čak i krajolicima, koji efektno dopunjavaju filmski narativ, jer pružaju dodatno objašnjenje radnje koja se odvija kroz glumu. Na taj način nijemi film oživljava nežive predmete, pa i prirodu, te kroz slike uobličene u filmske hijerogliffe/znakove spaja i ono doslovno, neposredno vizuelno i ono simboličko, više apstraktno značenje. To je bitan dio filmske iluzije, nalik na onu Čehovljevu opasku da, ako se puška okačena na zidu pojavi u prvom činu drame, ona mora opaliti u kritičnom trenutku na kraju drame. Kada se u određenom trenutku u filmu kamera zaustavi na nekom predmetu koji u sebi krije mogući odgovor nagoviješten u zapletu, ona ga, potom, direktno ili indirektno povezuje sa daljim odvijanjem radnje i likovima koji je određuju, te taj predmet poprima sasvim određenu ulogu u integralnom filmskom narativu. On postaje neka vrsta *smoking gun* – pištolja koji se puši nakon počinjenog ubistva i daje odgovor na pitanje *who's dunit?* – ko je počinitelj. Međutim, jedna od ključnih magija filmske priče nalazi se u odlaganju rješenja, što i jeste jasan uticaj književne strukture na koju se oslanjaju scenaristi. U romanu ili drami to odlaganje se postiže postepenim stvaranjem zapleta, izgradnjom glavnih i sporednih likova, te njihovim dovodenjem u međusobnu vezu. Autoru su na raspolaganju i brojne druge mogućnosti – kompozicija i kretanje radnje, brojni opisi, monolozi i dijalozi, komentari, kretanje kroz vrijeme i prostor, te mnoga sredstva koja književno djelo produžavaju i na više desetina, pa i stotina stranica. Pisac u knjizi mora riječima iskazati svu tu složenost narativnog tkiva, dok se u filmu ona može sažeti upravo kroz nizanje slika, gdje ponavljanjem i fokusiranjem na određene predmete, oni postaju naglašeni i dobijaju važnost. Osim onog doslovnog značenja ti predmeti sadrže i osobine metaforičkog značenja, što otvara brojne mogućnosti daljeg tumačenja. Na taj način naizgled jednostavni predmet (*object*) postaje mnogo složeniji, ali, istovremeno, i lakši za shvatanje. Iz tih razloga se Lindsay i zalaže da se i scenario za film bazira na tim pretpostavkama. Kao što lucidno zaključuje Tom Gunning (2015: 27): „Idealni scenario će međusobno spojiti obična, doslovna značenja, sa povremenim ali duboko značajnim apstraktnim ili misterioznim značenjem“.

6. BUDUĆNOST FILMA KAO VISOKE UMJETNIČKE FORME

Nesporno je da je Lindsay iskreno vjerovao kako filmska umjetnost istinski spada u tzv. "visoku" umjetničku formu, jer je svrstava uz bok najvećih dostignuća u književnosti, slikarstvu i muzici:

„UMJETNOST POKRETNIH SLIKA JE VELIKA VISOKA UMJETNOST, A NE PROCES KOMERCIJALNE PROIZVODNJE. Ljudi koje se nadam da ću uvjeriti u ovo su (1) Veliki muzeji umjetnosti Amerike, uključujući ljude koji ih podupiru na bilo koji način, ljudi koji tamo postavljaju svoje izložbe ili idu da ih posjete, studenti umjetničkih škola koji se nalaze u hodnicima ispod tih muzeja u istoj djelatnosti; (2) odsjeci za engleski jezik, historiju drame, dramsku praksu, te historiju "umjetnosti" na iznenađujuće dugoj listi naših koledža i univerziteta – koja se može pronaći, na primjer, u World Almanacu; (3) općenito, kritičarski i književni svijet. Negdje u toj ogromnoj djelatnosti, u kojoj ima toliko zadužbina visokih kao planina, bit će moguće da se uspostavi teorija i praksa photoplayja kao lijepe umjetnosti." (Lindsay 2000: 71)

U preplitanju ovih kulturnih institucija najvišeg ranga on vidi i mogućnost zasnivanja teorije i prakse filma kao lijepe umjetnosti (*fine art*), a da će se njegovim zalaganjem utrti put za uspostavljanje kritičkog standarda na osnovu koga će se ocjenjivati vrijednost filma [„Moja sirota mala propovijed se bavi velikim pitanjima, da raščisti put za kritički standard po kojima se definitivna filmodrama može procjenjivati“ (ibid. 72)].

Nešto dalje u knjizi Lindsay se osvrće i na razloge zbog kojih gledaoci odlaze u kino i, ponovo proročanski, nagovještava brojna potonja teorijska i kritička promišljanja o privlačnosti filmova zbog načina njihovog projiciranja na platno:

„Mi idemo da gledamo photoplay da uživamo u pravilnim i sjajnim pokretima slika, da osjetimo određeno uzbuđenje kada dijelovi kaleidoskopskog stakla kliznu na novo mjesto. Umjesto pravolinjskog kretanja, kao što se događa u mehaničkoj igrački, one se kreću u čudnim krivuljama koje su dio istih tih oblika u koje upadaju. Razmislite: prvo se pojavila fotografija. Onda je dodat pokret fotografiji. Pri našem prosuđivanju, moramo se koristiti ovim redoslijedom. Ako se [photoplay] ikada razvije u umjetnost na državnoj razini, prvo mora postojati dobra slika, a onda i dobar pokret.“ (Lindsay 2000: 154-155)

On ukazuje i na povezanost između drame i *photoplaya* kao dva povezana umjetnička izraza, čiju će prirodu moći odrediti najbolji umjetnici, ali upozorava da „ono što se adaptira da bi upotpunilo iskaz u jednoj vrsti umjetnosti, tek napola osigurava isti taj iskaz u drugoj (...) najbolji *photoplay* će biti u stanju da prikaže u

cijelosti one stvari koje su tek napola iskazane u drugim medijima koji su s njom povezani“ (ibid. 210-211). Lindsay je svjestan da između ta dva medija postoji “slijepi i zavidni rat” (ibid. 211), ali insistira na tome da se to nesretno stanje može prevazići naporima ljudi koji se interesiraju i za eksperimentalnu dramu i za vrhunsku formu filma koju on naziva *super-photoplay*. Rješenje sukoba između drame i filma vidi u ukazivanju na sličnosti i razlike, koje su u tom trenutku, za šire gledateljstvo skoro pa nevidljive, pa upravo ti odabrani poznavatelji i jednog i drugog medija, kao što je i on sam, mogu pomoći da se shvati prava priroda onoga što *photoplay* jeste, ali i šta nije. Poziva se na dobar primjer univerzitetskih studija historije i engleskog jezika i književnosti, koji na prijateljski način rasvjetljavaju temelje i jedne i druge akademske discipline i posmatraju jedni druge u lijepom i prijateljskom kontrastiranju, kao što bi trebalo da čine i ova dva umjetnička oblika:

„Kad se jednom usvoji ovaj princip, postoji mnogo razloga zašto bi isti ljudi koji su bili zainteresirani za naprednu eksperimentalnu dramu, trebalo da podrže ovaj super-photoplay. Dobri građani koji veoma lako mogu da shvate tu razliku, treba da se pobrinu za višu dobrobit tih institucija. Ovaj paralelni razvoj bi trebalo da se desi, ako ništa drugo zbog toga, jer su ove dvije umjetnosti i dalje veoma bliske po grubom mišljenju publike. Odabrani mogu naučiti publiku o tome što je drama tako da im precizno pokažu šta jeste a što nije photoplay. Baš kao što univerzitet ima odsjeke i za Historiju i za Engleski, koji prijateljski podučavaju svoje predmete, a svaki od njih razjašnjava rad onog drugog, tako bi i ova dva oblika trebalo da opstaju u međusobnom vidokrugu u lijepom i prijateljskom kontrastu.“ (ibid. 211)

Zalaže se i za to da se film prikazuje u dvoranama posebno sagrađenim za tu namjenu, jer projekcije u neprikladnim prostorima, u kojima se odvijaju jeftine vodviljske predstave, narušavaju integritet filma i svode ga na cirkusku zabavu, a na isti način se protivi i muzičkoj pratnji za vrijeme prikazivanja nijemog filma i insistira na tome da se u toj namjenskoj dvorani za prikazivanje čuje samo prigušeni šum razgovora koji vode gledaoci (Lindsay 2000). I tu je vidljiva Lindsayjeva sklonost ka slikarstvu, odnosno slici kao primarnom mediju u kojem se može uživati isključivo u direktnom kontaktu, a bez posredovanja bilo čega drugog što može da odvuče pažnju od tog totalnog doživljaja slike. Iz tih razloga predlaže kao kompromis da se muzika izvodi samo u intervalima između predstava, jer tada je uloga zvuka svedena na onu vrstu “muzičke zavjese” (*music curtain*) kakva se u novije vrijeme čuje u hotelskim liftovima, ili poslovnim zgradama kao sredstvo za smirivanje straha od zatvorenih prostora. Tek izuzetno bi dozvolio pažljivo odabranu muzičku pratnju „koja bi bila direktno povezana sa radnjom, kao što je i sama radnja prema

scenografiji u pozadini“ (ibid. 231). U suprotnom bi zvuk postao uljez (*intruder*) i doveo bi slike u podređeni položaj, pa nudi rješenje u vidu nekog imaginarnog, briljantnog brata blizanca nekog filmskog stvaraoaca, koji bi bio u stanju da podredi zvuk slici u cilju izvjesne standardizacije širom zemlje. I tu se Lindsay zalaže za stvaranje nacionalne, američke umjetnosti, jer vidi u nijemom filmu sjajne mogućnosti pariranja dotadašnjim visokim dosezima likovne umjetnosti Evrope, koja je za njega ideal i mjerilo stvari:

„Ako postoji nešto što producent treba učiniti da bi film rekao nešto više, neka to onda bude dublja studija slikovnog uređivanja gdje bi tonovi bili pažljivije uravnoteženi, a skulptura revitalizirana. Ovo je, svakako, bolje nego da se film kao sirovi proizvod siluje sa muzičkim programom, koji je namijenjen da premosti slabe strane strukture. Film se ne bi smio uopće prikazivati dok se o njemu ne promisli u cijelosti. Producent koji ima pred sobom ovakav cilj neće imati ni vremena ni mozga na bacanje kako bi napisao muziku tako blisko i delikatno povezanu sa radnjom u pozadini. A ako melodije nisu istovetne sa odvijanjem radnje, onda one predstavljaju uljeza. Možda kada bi filmski stvaralac imao brata blizanca koji je je skoro pa isto tako sposoban za muziku, koji posjeduje kvalitet da potčini svoja kreativna djela ostvarenju svog briljantnijeg saradnika.“ (ibid. 231)

Svjestan ogromnih mogućnosti filma kao novog medija u nastajanju, Lindsay predviđa i pojavu zvučnog filma, s tim što ostaje vjeran svojim načelima primata “nijeme” slike. Za njega slika svojim vizuelnim osobnostima predstavlja istovremeno i temeljnu informaciju o onome što prikazuje, ali i stvara uzvišeni estetski, umjetnički užitak koji se ne da iskazati niti riječima niti bilo kojim drugim zvukovima, makar to bili i skladni muzički tonovi. On se boji da bi upravo uvođenje ljudskog glasa razorilo umjetničku, slikovnu vrijednost nijemog filma, jer bi zvučni film počeo odveć da liči na stvarnost. Jasno je da se Lindsay zalaže za umjetnički, a ne i za dokumentarni karakter filma, što je odjek onih suprotstavljenih stavova braće Lumière i Georges Méliès u prvoj deceniji nastanka i razvoja filma. Ujedno se određuje i prema nazivu te buduće inovacije, jer je naziva “zvučna drama” ili “zvukodrama” (*phonoplay*):

„Ako zvučna pokretna slika postane vjerno ogledalo ljudskog glasa i lika, onda će to postati osnova za posve odvojenu umjetnost na koju se neće moći primjeniti ništa od njenih dotadašnjih prethodnika. To će biti phonoplay, a ne photoplay. I neće biti ugodna za gledanje dugi niz godina.“ (Lindsay 2000: 234)

Ne bi se moglo reći da je Lindsay bio nesvjestan mogućnosti koju bi filmska tehnologija mogla da razvije u bliskoj budućnosti, uključujući i film u boji i na širokom platnu (*cinemascope*), jer bi to predstavljalo krupan iskorak u njegovom poimanju slike kao vrhunskog kriterija umjetničkog iskaza. On se samo pridržavao vlastitih metodoloških i teorijskih načela, koja je na prilično koherentan i uvjerljiv način predstavio u svojoj knjizi, i koja je nastojao dopuniti u narednom pokušaju, 1925. godine⁷, da se odredi prema onome što se na tom planu dogodilo u međuvremenu. Upravo se u tom vremenskom rasponu njegova strasna umjetnička strana, kombinirana sa nespornim darom za kritička promišljanja, sudarila sa grubom realnošću vremena u kojem je živio. Naime, u neku ruku je Lindsay, doslovno, bio “crna ovca” među svojim američkim sunarodnicima, jer nije bio spreman da se odrekne svojih stavova i mišljenja o visokoj estetskoj vrijednosti te nove umjetnosti zarad nekog višeg, kolektivnog političkog cilja komercijalizacije kojom bi se film sveo na jeftinu, a profitabilnu zabavu. Time je još jednom pokazao koliko je bio ispred svog vremena i nagovijestio da će se desiti ono što je filmska industrija (*Hollywood*) nesporno u međuvremenu i postala. U to spada i navođenje brojnih naoko nevažnih činjenica koje danas prate filmsku produkciju, a odnose se na intimne detalje iz života filmskih zvijezda, odnosno filmadžija uopće.

U duhu tih omiljenih trivijalnih podataka, kojima obiluje današnja tekuća novinska filmska kritika i bezbrojni internetski blogovi i podcasti, valja spomenuti da je Lindsay rođen u Springfieldu, koji je i rodno mjesto predsjednika SAD Abrahama Lincolna kao i glavni grad savezne države Illinois, ali i mjesto učestalih rasnih nemira 1907. Vrlo je interesantno to da je Lindsay, u skladu sa svojim estetskim kriterijima, u svojoj knjizi s oduševljenjem pozdravio film *The Birth of A Nation* Davida Warda Griffitha, uprkos vidljivim nedostacima koje je i sam zapazio:

„*The Birth of a Nation* je slika društva u trostrukom smislu. Na filmu, kao i među publikom, pretvara masu u rulju koja je ili za ili protiv otrovne mržnje velečasnog Thomasa Dixona prema crncima. Griffith je kameleon u tumačenju svojih autora. Gdje god scenario pokazuje tragove književnog predloška *The Clansman* autora Thomasa Dixona, to je loše. Gdje god se nametnula Griffithova umjetnička estetika, što je polovina filma, to je dobro.” (Lindsay 2000: 98-99)

Pravo je pitanje koliko je Lindsay mogao da brani svoju kritičku ocjenu ovog nesumnjivo bitnog Griffithovog filmskog ostvarenja, o kome je opširnu studiju

7 Neobjavljeni Lindsayjev rukopis iz 1925. godine pod nazivom *The Progress and Poetry of the Movies*, koji je svojevrsan nastavak *The Art of the Moving Picture*, priredio je i objavio Myron Lounsbury 1995. godine. Ni to izdanje nije potaklo veće zanimanje za Lindsayja, sa izuzetkom Toma Gunninga, koji ga spominje u svom preglednom tekstu o Lindsayjevim teorijskim razmatranjima (Gunning 2015).

napisao Tom Gunning (1991) jer su ga aktivisti Pokreta za unapređenje prava obojenih ljudi (*The National Association for the Advancement of Colored People - NAACP*), s pravom, žestoko napali 1915. godine kao neprimjeren i rasistički prikaz ljudi crne boje kože. I nije to bila jedina kontroverza koju je za života izazivao Lindsay, nesporno dobri poznavalac umjetnosti i književnosti, koji se dopisivao s W. B. Yeatsom, a koji je, opet, cijenio njegovu poeziju; dok je, istovremeno, kao bijelac, bio kritiziran od svojih crnih sunarodnika za ponešto stereotipne i primitivne prikaze Afroamerikanaca u svojoj poeziji. U njegovom pjesničkom opusu te su teme bile prilično česte, ali nedovoljno dobro artikulirane da bi izbjegle takve opravdane kritike.

7. ZAKLJUČAK

Na žalost, Lindsay nije imao sreće u privatnom životu i bez obzira na izdašnu finansijsku pomoć koju je za života dobio od *Poetry Magazine*, zapao je u dugove i depresiju. Sve to je pogubno uticalo na njegovo zdravlje i psihu pa je izvršio samoubistvo 5. decembra 1931. godine popivši bocu luga (*lye*), rastvorenog drvenog pepela u vodi. Dvadesetak godina kasnije izašao je prilično korektan prikaz njegovog doprinosa filmskoj kritici u časopisu indikativnog naziva *IMAGE*:

„Lindsayjevo razmatranje filma u knjizi iz 1915. godine je prva rasprava te vrste koja je nastala iz pera nekog eminentnog pisca. Kada je Lindsay pisao o umjetnosti pokretnih slika, taj termin je bio tek nešto više od lirskog iskaza nekog pjesnika, jer je Lindsay bio energičan istraživač umjetnosti. Bio mu je poznat svaki kutak Instituta umjetnosti u Chicagou i Metropolitan muzeju umjetnosti u New Yorku, a bio je jednako poštavan zbog svog kritičarskog rada kao i zbog poezije.

Veliki pjesnik mora biti poput nekog proroka, te biti i veoma blizak vječitim istinama. Stoga ne treba da čudi da prilikom čitanja knjige ovog pjesnika, napisane u samo praskozorje velike filmske umjetnosti, da su njegova predskazanja veoma tačna prema onome što tek dolazi, ali i inspiracija za budućnost. U vrijeme kada je proizvodnja filmova bila usredsređena na istok zamlje, Lindsay je pozvao svijet da gleda na Californiju, za koju je osjetio da će postati ona vrsta kulture za film, kao što je to bio Boston za književnost. Insistirao je na tome „da photoplay zadire dublje u neke slojeve društva u odnosu na predjele do kojih su ikada doprle novine ili knjige” a vidio je film kao „obnovu pisanja u slikama”, koja će oživjeti pogled na svijet pećinskog čovjeka i zbog čega je potrebna posebna pažnja društva.“ (Anonim 1953: 23)

Iz današnje historijske perspektive je prilično jasno da Lindsay, uprkos veoma preglednom iznošenju svojih ideja, nije mogao biti shvaćen za života. Kako je filmska

teorija bila tek u povoju, nije se moglo očekivati da, bar za neko dogledno vrijeme, njegove vizionarske ideje budu predmet cjelovitih analiza na tu temu. Obnovljeni interes u 21. stoljeću za njegove rane teorijsko-kritičke postavke o filmu svakako je dobar znak da će se on i njegova razmatranja naći u društvu sa drugim značajnim misliocima kao što su Béla Balázs, André Bazin, Siegfried Kracauer, Sergei Mihajlovič Eisenstein ili dugovječni Rudolf Arnheim (1904-2007), koji je bio živi svjedok razvoja i uticaja filmske umjetnosti tokom 20. stoljeća. Eberwein (1985: 6) čak tvrdi da Lindsay „anticipira Ejzenštejnovu teoriju intelektualne montaže i kasniju analizu znakova Ervina Panofskog (Erwin Panofsky) i Kristijana Meza (Christiana Metza)”, ali, budući da svi ovi navedeni teoretičari nisu bili upoznati sa njegovim promišljanjima o filmu, kao i mnogi drugi proučavatelji filmske umjetnosti u SAD-u i svijetu do ranih 1970-ih, poređenje sa njihovim teorijsko-kritičkim stavovima bi zahtijevalo zasebno istraživanje. Ovaj rad je bio pokušaj da se i u našem kulturnom prostoru osvijetli nešto od tih ideja i potakne mogući daljnji interes za ovu temu.

LITERATURA

1. Aitken, Ian (ed.) (2013), *The Concise Routledge Encyclopedia of the Documentary Film*, Routledge, London & New York
2. Anonim (April 1953), "Vachel Lindsay on Film", *IMAGE - The Journal of Photography of the George Eastman House*, 2(4), 23-24.
3. Bordwell, David (1997), *On the history of film style*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
4. Canudo, Ricciotto (1911), "The Birth of the Sixth Art", u: Scott MacKenzie (2014), *Film manifestos and global cinema cultures: a critical anthology*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 595-603.
5. Čečot-Gavrak, Zbignjev (1986), "Nepoznati počeci teorije filma u SAD – Vejšel Lindzi i Hugo Minsterberg", *Filmske sveske*, 18(4), 193-204.
6. Ebervejn, Robert T. (1985), "Vodič kroz teoriju i kritiku filma", *Filmske sveske*, 17(1), 1-143.
7. Eberwein, Robert T. (1979), *A viewer's guide to film theory and criticism*, Scarecrow Press, Metuchen, N. J.
8. Gunning, Tom (1991), *D. W. Griffith and the Origins of American Narrative Film: The Early Years at Biograph*, University of Illinois Press, Urbana, Illinois

9. Gunning, Tom (2015), "Vachel Lindsay: Theory of Movie Hieroglyphics", u: Murray Pomerance and R. Barton Palmer (eds.), *Thinking in the Dark: Cinema, Theory, Practice*, Rutgers University Press, Ithaca, NY, 19-30.
10. Joskjevič, Jakov (1981), "Problemi filmološke analize u Ejzenštejnovom teorijskom nasleđu", *Filmske sveske*, 13(1), 65-76.
11. Kanudo, Ričoto (1978), "Teorija sedam umetnosti", s francuskog preveo Dušan Stojanović, u: Stojanović, Dušan (ur.), *Teorija filma*, Nolit, Beograd, 51-54.
12. Kauffmann, Stanley (2000) "Introduction", u: Vachel Lindsay, *The Art of The Moving Picture*, Modern Library, New York, 7-13.
13. Knežević, Srdan (1984), "Film kao istorijski izvor – dosadašnja teorijska razmišljanja", *Filmske sveske*, 16(1), 1-8.
14. Lindop, Jason (2007), "Eisenstein: 'Intellectual Montage', Poststructuralism, and Ideology", *Off Screen*, 11(1); dostupno na: https://offscreen.com/view/eisenstein_intellectual_montage_poststructuralism_and_ideology.
15. Lindsay, Vachel (2000), *The Art of The Moving Picture*, 3. izdanje, Modern Library, New York
16. Lindsay, Vachel (1995), *The Progress and Poetry of the Movies*, Scarecrow Press, Lanham, Maryland, USA
17. Lindzi, Vejšel (1980), "Iz »umetnosti pokretne slike« (1915)", *Filmske sveske*, 12(4), 321-334.
18. Macovaz, Paul (2013), "Ricciotto Canudo: Cinema Art Language", *Screening the Past*, Issue 38; dostupno na: <http://www.screeningthepast.com/issue-38-cinematic-thinking/ricciotto-canudo-cinema-art-language/>.
19. Matuševski, Boleslav (1984), "Novi istorijski izvor (stvaranje depoa istorijske kinematografije)", *Filmske sveske*, 16(1), 9-12.
20. Matuševski, Boleslav (1984), "Oživljena fotografija, šta ona jeste, šta treba da bude", *Filmske sveske*, 16(1), 13-31.
21. Peary, Gerald (2009), *For the Love of Movies: The Story of American Film Criticism*, narration by Patricia Clarkson, AG Films LLC, Cambridge, MA. Distributed by Bullfrog Films, 80 minutes
22. Petrić, Vladimir (1970), *Razvoj filmskih vrsta: kako se razvijao film*, Umetnička akademija Beograd, Beograd
23. Petrić, Vladimir (1971), *Osma sila – Televizija*, Radio-televizija Beograd, Beograd

24. Stojanović, Dušan (1978), "Misao stara sedam decenija – film", u: Dušan Stojanović (ur.), *Teorija filma*, Nolit, Beograd, str. 11-45.
25. Volen, Piter (1972). "Znaci i značenje u filmu", *Filmske sveske*, 4(1), 53-92.
26. Wollen, Peter (1969), *Signs and Meaning in the Cinema*, British Film Institute, London

VACHEL LINDSAY'S VISIONARY THEORETICAL REFLECTIONS ON FILM

Summary

Although neglected for decades, American poet, journalist, and painter Nicholas Vachel Lindsay (1879-1931) made a significant contribution to the rising film theory with his book *The Art of The Moving Picture*, the first American study of a kind, published in 1915. Having noticed the widespread popularity of silent movies among the millions of film lovers in the USA, Lindsay proposed that this new visual art form, which, according to him, represented a combination of a traditional theatre play and diverse elements of painting, sculpture, architecture and other forms of visual expression that he called *photoplay*, could, in due time, become a true American art brand. For that reason, he advocated the establishment of film schools, film libraries and archives, as well as the use of film for educational purposes in schools. This paper analyzes Lindsay's key theoretical tenets of film as an important fine art as presented in his book *The Art of The Moving Picture*, as well as his visionary predictions regarding the later development of film (and later television) as not just lucrative, commercial products, but also an interesting field of academic study.

Keywords: *photoplay*; (silent) film; film theory; art; *phonoplay*

Adresa autorice

Author's address

Srebrenka Mačković
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
srebrenka.mackovic@ff.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

HISTORIOGRAFIJA

Enes Pašalić

SUSRET SA ZLOM: RAZMATRANJA POVODOM MONOGRAFIJE

TRAGOM BRČANSKIH JEVREJA TAMARE VIJOG LAVIN MANČIĆ /

ENCOUNTER WITH EVIL THROUGH THE MONOGRAPH *TRACING*

BRCKO'S JEWS BY TAMARA VIJOG LAVIN MANČIĆ 435

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.435

UDK 930.1:94(497.6 Brčko=411.16)

Primljeno: 10. 10. 2023.

Pregledni rad

Review paper

Enes Pašalić

SUSRET SA ZLOM KROZ MONOGRAFIJU *TRAGOM BRČANSKIH JEVREJA* TAMARE VIJOGLAVINI MANČIĆ

U izdanju Službe za arhiv, Odjeljenja za javni registar Vlade Brčko Distrikta BiH i Jevrejske zajednice BiH objavljena je 2022. godine monografija *Tragom brčanskih Jevreja* autorice Tamare Vijoglavini Mančić. Riječ je, za brčanske prilike, o rijetkoj publikaciji koja na pregnantan, slikovit, dobro dokumentovan i metodičan način, vraća iz zaborava tragičnu sudbinu Jevreja, koji su dali značajan doprinos privrednom i kulturnom razvoju ovoga grada, i koji su, u jednom historijskom trenutku, najbrutalnije eksterminirani sa brčanskih prostora. Danas u Brčkom nema tragova njihovog obitavanja, kao ni „mjesta sjećanja“ na njihovu tragičnu sudbinu. Kao takva, monografija *Tragom brčanskih Jevreja* je dobra historiografska minijatura otimanja od zaborava prisustva Zla na ovim prostorima. I mnogo više od toga. Jer na njenim „mjestima šutnje“ očitava se nedostatak sopstvene slobode da se suočimo sa Zlom u sebi i oko sebe. A od Zla se ne može pobjeći, jer je ono uvijek potencijalno u nama. Zlu se moramo suprotstaviti, i u nama i oko nas. Stoga ova „mjestima šutnje“ zahtijevaju mijenjaje sopstvenog egzistencijalnog pozicioniranja. U protivnom, novo Zlo je pred vratima, sa čijim dolaskom ćemo ponovo biti ili žrtve ili zločinci. Ili, i jedno i drugo.

Ključne riječi: Jevreji; historiografija; sjećanje; mjesta šutnje; Zlo; eksterminacija; genocid; radikalno zlo; slobodna volja

U izdanju Službe za arhiv, Odjeljenja za javni registar Vlade Brčko Distrikta BiH i Jevrejske zajednice BiH objavljena je 2022. godine monografija *Tragom brčanskih Jevreja* autorice Tamare Vijoglavini Mančić. Riječ je, za brčanske prilike, o vrijednoj i rijetkoj publikaciji. Ne ulazeći dublje u ideološki i normativno-pravni kontekst

genocida nad Jevrejima, ova monografija na pregnantan, slikovit, dobro dokumentovan i metodičan način, vraća iz zaborava tragičnu sudbinu ovoga naroda koji je, u jednom povijesnom trenutku, najbrutalnije eksterminiran sa brčanskih prostora. Danas u Brčkom nema tragova njihovog obitavanja, kao ni „mjesta sjećanja“ (*lieux de mémoire*) na njihovu tragičnu sudbinu.

Na više od 200 stranica ove monografije, kao na filmskoj traci, prikazuje se povijest brčanskih Jevreja, od doseljavanja u 19. stoljeću, do njihovog fizičkog nestanka 1941. godine. Taj međuperiod od dolaska Jevreja, prvo Sefarda iz susjednih gradova, pa onda i Aškenaza iz srednje i istočne Evrope, do holokausta, u knjizi je dokumentirano i pitoreskno prikazan kao povijesna biografija jednog naroda na određenom prostoru, od prilagođavanja lokalnom načinu života, učenja bosanskog jezika i poštivanja bosanske kulture, do formiranja sopstvenih nacionalnih i vjerskih institucija, kao što je Bogoštovna jevrejska općina Brčko. Dokumentovano i slikovito je prikazano rađanje, odgajanje i obrazovanje novih pokoljenja Jevreja u Brčkom, javni i politički angažman istaknutih pojedinaca, različitih profesija i obrazovanja. Posebno su predstavljene pojedine jevrejske porodice, njihovo harmonično uklapanje u bosansku zajednicu, ali uz očuvanje sopstvenog identiteta koji je postao sastavni dio bosanske (brčanske) kulture. A onda je 1941. godine u Brčkom oživjelo Zlo i Jevreji su u korijenu uništeni. Prvo fizički, zatim materijalno, kulturno i duhovno. Jevreja više nema u Brčkom, kao ni mjesta sjećanja na njihovo prisustvo.

Osim što ova monografija predstavlja pionirski i na arhivskoj građi zasnovan historiografski prikaz života i stradanja Jevreja u Brčkom, jer takvih radova do sada nismo imali¹, bilo bi polemički provokativno i intelektualno poticajno istaknuti njene dvije, implicitne, karakteristike koje mogu iz lokalne perspektive potaknuti dodatna naučna istraživanja od šireg značaja.

Prva je metodološke prirode i odnosi se na određene metode i tehnike prikupljanja i sređivanja arhivske građe i njenog korištenja u predstavljanju života i zločina genocida nad Jevrejima u Brčkom. Nakon zvjerskih ubistava oko 6 miliona Jevreja u toku II svjetskog rata, postavilo se pitanje kako živjeti nakon takvih zločina. Kako živjeti nakon zla koje je gotovo nemoguće pojmovno-jezički predstaviti i koje je dovelo u pitanje smislenost (svrhu i smisao) čovjekovog bitisanja u svijetu. Holokaust,

1 Ismet Dedeić u svome radu „Jevreji u Brčkom: Zločin nestanka i grijeh nesjećanja“, u kojem pokušava objediniti dosadašnja saznanja o zločinu genocida nad Jevrejima u Brčkom, kaže da su svjedočenja i dokumenti o boravku Jevreja na ovim prostorima tako oskudni da se može reći da je sa nestankom jevrejske zajednice, nestao i spomen o njoj. Pored toga Dedeić konstatira da su istraživanja o stradanju Jevreja u Brčkom rijetka, neujednačena, pa čak i sa kontradiktornim podacima, kao i da su najnovija obilježja o stradanju Jevreja u Brčkom pokušaji prekrajanja historije i falsifikati (2020: 299-323).

koji je proveden u našem modernom racionalnom društvu, koje je bilo na vrhu civiliziranosti i kulturnih postignuća, doveo je u pitanje samu tu racionalnost, to društvo, tu civilizaciju i kulturu (Braiterman 1963). Poezija nakon Auschwitzta je barbarska, pisao je Adorno (Hofmann 2005), jer je svaka re-rezentacija ovakvog zla manjkava. Stoga je predstavljanje, poimanje i razumijevanje ovoga radikalnog zla jedino bilo moguće oslanjajući se na fakte (Sparks 220). Re-rezentacija zločina morala je da bude povezana sa onim što re-rezentira, sa samim zločinom, sa onim što je nekada bilo življeno iskustvo zla, sa autentičnim dokumentima zla i zločina, sa autentičnim slikama žrtava, sa sudbinama onih koji su doživjeli zlo, sa izjavama učesnika i slikama stradalih, mjesta njihovog stradanja kroz čije sudbine realnost zla progovara.

Ovaj metodološki i epistemološki princip velikim dijelom je korišten u ovoj monografiji. Kroz kroki, uvodnu predstavu svakodnevnog života Jevreja na prostorima Brčkog, uz set dokumentirane građe koja se uprisutnjuje u svijesti čitaoca, monografija završava konkretizacijom i prezentacijom fakata, posebno o žrtvama zločina. Korišteni su dokumenti, izvještaji i izjave svjedoka, kao i svjedočenja preživjelih žrtava genocida, navedena su imena žrtava i njihove slike. Opisan je kontekst zločina i njegova priprema, obilježavanje žrtava žutim trakama, njihovo vezivanje žicom i odvođenje na pontonski most, mjesto egzekucije, što realistično prezentira stradanje jednog naroda, ali ne dokumentuje tako realistično samo Zlo i, posebno, njegove egzekutore.

SUOČAVANJE SA ZLOM

Druga značajna karakteristika ove monografije je da prizivanjem u javno sjećanje zla koje je vladalo na ovim prostorima priziva potrebu da se suočimo sa zlom kao takvim, čime ćemo se, najvećim dijelom, baviti u nastavku ovoga rada. Zlo koje je 1941. godine oživjelo na prostoru Brčkog, ogrnuto u ustašku ideologiju Nezavisne države Hrvatske, samo je drastičan egzemplar permanentno prisutne mračne strane čovjeka. Zlo koje je 1941. godine vladalo u Brčkom nije slučajna patološka pojava, niti aberacija u razvoju brčanskog društva.

Pogrešno bi bilo genocid nad Jevrejima posmatrati isključivo kao jevrejsko pitanje². Riječ je nova, ali je pojam drevan (Kuper 1981). Eksterminacija određenih

2 Time ne želimo relativizirati strašni zločin genocida nad Jevrejima u II svjetskom ratu. Radi se, zasigurno, o najvećem zločinu nad jednim narodom, ne samo u 20. stoljeću. No, matrica istrebljenja određenih društvenih grupa nije nova, niti je izum 20. stoljeća, nego je stalni pratilac ljudske historije, od stare Grčke do današnjih dana. Jones navodi da „studirati genocid znači studirati naše historijsko nasljeđe... Sve faze zabilježenog ljudskog postojanja i gotovo svi dijelovi svijeta imaju iskustvo genocida, na ovaj ili na onaj način“ (2006: XVIII).

društvenih grupa prisutna je od prahistorije i antike do modernog doba u gotovo svim dijelovima svijeta (Jones 2006). Stoga prikazivanje i podsjećanje na zločine nad Jevrejima 1941. godine u Brčkom, treba da inicira sjećanja i na druge zločine na ovim prostorima. Kada dovedemo do svijesti da zločin genocida nad Jevrejima nije slučajna devijantna pojava nego samo užasan egzemplar prisustva ljudskog zla u svijetu i da je zlo, latentno ili manifestno, permanentno prisutno i na ovim prostorima, moramo se zapitati: kako je moguće da deklarativno svi osuđujemo zlo, a da je zlo i dalje prisutno. To samo govori da se nismo suočili sa zlom, kao i razlozima koji dovode do njega. Stoga i ne vidimo da nam zlo ponovo kuca na vrata i da ćemo ponovo biti žrtve tog zla ili njegovih izvršioči.

Levinas smatra da samo fizička blizina i fizička vidljivost stradanja drugih, konkretan susret sa zlostavljanim licem rađa etičku odgovornost (Pollefeyt 1998). Stoga se moramo suočiti sa Zlom i Zločinom u njegovoj konkretnosti.

„Predstavite sebi: Na rukama uzdrhtale majke dijete dojenče, a unakolo upali ljudi. Oni smislili veselu šalu: miluju dijete, smijući se da i njega nasmiju, i to im polazi za rukom. Dijete se nasmijalo. U tom trenutku uperi Čovjek svoj pištolj iz blizine od nekoliko centimetara. Dijete se veselo smijulji, pruža ruke da dočepa pištolj. U tom trenutku odapne Čovjek ravno u lice i smrška mu glavu“.³

Ovaj prikaz zla nije samo književna fikcija. Ovakvo zlo se dešavalo 7. decembra 1941. godine u Brčkom kada su muslimani i Hrvati, ogrnuti u ustaške uniforme, zvjerski, udarcima čekićem u glavu ubili Emiliju Levi, Jevrejku iz Brčkog, i njene tri kćerke od 7, 9 i 11 godina i bacili ih u Savu. Slično zlo se dešavalo i maja i juna 1992. godine u Brčkom kada su srpske paravojne formacije zvjerski danima silovale Brčanku Senu V., zatim je mučili strujnim udarima. Pucnjem u glavu je 1992. godine ubijena Amila Džaferović, dojenče od 6 mjeseci iz Biljana, pored čijeg je tijela nađena jedna bijela i jedna plava dječja cucla...

Otkuda takvo, gotovo nepojmljivo, zlo u čovjeku? Ako je Bog svemoguć i milostiv, otkud onda takvo zlo u svijetu koji je On stvorio? Odgovor na pitanje o prisustvu zla u svijetu dat je u učenju o teodiceji (theos - Bog i dike - pravednost) kojim se opravdava Bog zbog prisustva zla u svijetu. Bog je, kao izraz svoje milosti, darivao čovjeku slobodu, a čovjek je zloupotrijebio tu slobodu čineći zlo, za što Bog nije odgovoran (Sparks 2016). Za Augustina i Akvinskog zlo je *privatio boni*, odsustvo dobra, tako da zlo biva bez sopstvene osnove (Sparks 2016).

3 Prevod ovoga citata iz romana *Braća Karamazovi* F. M. Dostojevskog neznatno je izmijenjen (Dostojevski 1975: 263).

Moderna koncepcija zla je prihvatila ovo amnestiranje Boga zbog prisustva zla u svijetu i odgovornost za činjenje zla locirala u čovjeka i njegovu slobodnu volju (Neiman 2002). No, za modernu koncepciju zla ono nije *privatio boni*, trenutna devijacija, slučajan defektan i perverznan događaj, bez sopstvene osnove (bitka). Jean-Luc Nancy smatra da je čovjek mjesto zla. Zlo je esencijalna predispozicija čovjeka. Ljudska bića nisu zla zato što mogu biti zla, nego zato što je zlo ukorijenjeno u ljudskom biću (Sparks 2016). Zlo je upisano u srce čovjekove slobode. Stoga zlo ne treba tražiti samo među bolesnim, perverznim i defektnim osobama, jer je zlo u svim ljudima u formi slobode izbora (odluke) između dobra i zla. Ovakvo učenje potvrđuje činjenica da su mnogi umni i ugledni građani slobodnom voljom birali zlo i zločine, što slučaj Brčkog samo potvrđuje.

Hanna Arendt je genocid nad Jevrejima definirala kao „banalnost zla“. Pod „banalnošću zla“ Arendt podrazumijeva poseban tip zločina koji se dešava u takvim okolnostima koje gotovo u potpunosti dovode do toga da zločinci niti znaju, niti osjećaju da rade nešto zlo i pogrešno (Arendt 1963). Zlo ne proizilazi iz čudovišne prirode čovjeka, nego upravo iz njegove prosječnosti i normalnosti.

Za užasne zločine nad Jevrejima počinjene decembra 1941. godine odgovorni su i brčanski muslimani i Hrvati, među kojima su i neke ugledne osobe i dobri domaćini, kao što su humanista i javni radnik dr. Abdulah Bukvica, članovi ugledne brčanske porodice Edhemović, ali i mnogi drugi ugledni građani Brčkog (Vijoglavin Mančić 2022). No, osim prononsiranih i proskribiranih ustaških dželata, tipa Montanija, monografija Tamare Vijoglavin Mančić, i ne samo ona, ne sadrži detaljnije istraživanje onih ličnosti koje su učestvovala u zločinima nad Jevrejima u Brčkom, kao ni one koji su se, prećutno ili otvoreno, solidarizirali sa ovim zločinima.⁴ To su

4 Jedan od mogućih razloga za ovako „stidljiv“ pristup autora istraživanju počinilaca zločina nad Jevrejima u Brčkom je lista Samuela Pinta od 66 osoba za koje Pinto tvrdi da su učestvovala u zločinu nad Jevrejima u Brčkom (Pinto 1952: 435-445). Mnogi istraživači genocida nad Jevrejima u BiH mehanički prepisuju ovu listu, što je uradila i autorica ove knjige. Pintova lista zasnovana je na dokaznom gradivu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za BiH, a u samoj knjizi nije dokumentovana (Pinto 1952). Stoga je bilo potrebno da se ovi Pintovi navodi temeljno istraže i dokumentuju, jer potencijalno na ovom spisku mogu se nalaziti i nevine osobe, kao što i sam spisak može biti mnogo širi. Istraživači i pisci o zločinu nad Jevrejima u Brčkom kao da se sa nelagodom i strahom suočavaju sa ovom temom, kao da postoji prešutna suglasnost da se o tome ne istražuje i ne piše. Ni profesionalni historičari koji su se ozbiljno bavili stradanjima Jevreja u BiH kada je u pitanju Brčko, zaobilaze ovu temu, te poput Taubera (2014), samo prepisuju Pintovu listu, bez upuštanja u ozbiljnije propitivanje Pintovih navoda. Pitanje je, zašto? Da li nije bilo historijskih izvora, što može biti bitan ali ne i dovoljan razlog. Ili postoje i drugi razlozi, koje valja istražiti. Pisati o zločinu u kojem je jedan narod na najbrutalniji način „spaljen“ na prostoru Brčkog, a koji je sastavni dio jednog od najvećih zločina u historiji čovječanstva, a pri tome ni elementarno ne istražiti ko su počinio tih zločina i njihovi pomagači, nego se više od pola vijeka oslanjati na nedokumentovanu Pintovu listu, u najmanju ruku je indikativno i zaslužuje posebnu pažnju.

„prazna mjesta“ ili „mjesta šutnje“ u monografiji. Zločinci i saučesnici u zločinu su svedeni na fusnotu, pisanu jako sitnim slovima, koja se referira isključivo na istraživanja Samuela Pinta (1952). Kao da se autorica ustručavala da istražuje ovu temu, kao da se plašila da javno objavi velikim slovima imena i slike Brčaka koji su počinili zločine ili bili saučesnici u zločinu. To su „prazna mjesta“ ili „mjesta šutnje“ u monografiji. A treba da bude upravo suprotno. Istražiti, a zatim imena zločinaca i saučesnika u zločinu argumentovano javno obznaniti i osuditi. Ova monografija svjedoči da još uvijek nismo spremni za to.

To da su Abdulah Bukvica i mnogi drugi ugledni Brčaci činili zločine i bili saučesnici u zločinima, kako navodi Pinto, ne može se pravdati vanjskim povijesnim razlozima, egzistencijalnim strahom, lojalnošću vlasti... jer je taj čin u krajnjem rezultat njihove slobodne odluke⁵. Zlo proizilazi iz slobodne odluke, odluke kojom se egzistencijalno spajamo ili razdvajamo u odnosu na druge, odluke kojom se pozicioniramo na stranu zla ili na stranu dobra, smatra Jean-Luc Nancy (Morin 2015).

No, za modernog čovjeka, piše From, sloboda ima dvostruko značenje. S jedne strane ga oslobađa od tradicionalnih autoriteta, ali s druge strane ga čini izoliranim, nemoćnim i podložnim za nove okove. Spas od ove ontološke nesigurnosti moderni čovjek traži u „bjekstvu od slobode“ uspostavljanjem novih sekundarnih veza sa nečim većim i jačim izvan sebe, spreman na potčinjavanje, ali i vladanje (From 1941). No, od slobode se ne može pobjeći. Mi smo osuđeni da budemo slobodni, pisao je Sartr (1964). Sloboda nam je dana kroz našu moralnost, kroz naš moralni sud, kroz našu odluku, kroz naš izbor kako ćemo vrednovati svijet i kako ćemo djelovati u njemu, tako da su i dobro i zlo upisani u našu slobodu.⁶ Odluka se ne može izbjeći, odluka je uslov slobode (Nancy 1988).

To što smo umjesto sopstvenih moralnih prosudbi prihvatili zapovijedi Drugih ne umanjuje našu moralnu odgovornost za ono što činimo jer smo dobrovoljno prihvatili vrijednosti i ciljeve Drugih kao svoje.⁷ Time se samo prikriva sloboda izbora za zlo

5 Kant kaže da je čovjek nosilac transcendentne slobode koja je pretpostavka da možemo, bez obzira na vanjske okolnosti, biti sami svoj uzrok djelovanja u skladu sa moralnim zakonom (kategoričkim imperativom) (Vilhaur 2017). Kategorički imperativ je dati fakt uma i svaka razumna osoba može djelovati u skladu sa moralnim zakonom čiji je jedini cilj čovječanstvo i čovječnost (Snir 2010). Moralni zakon se ne gradi na tradiciji, religiji ili nekim vanjskim razlozima, nego u odnosu sa samim sobom. To je stvar samopoštovanja koje priziva ljudsko biće da saosjeća s boli i patnjama drugih kao svojim. Ako učinimo zlo drugome, osuđeni smo da živimo zajedno sa počinioцем zla u nepodnošljivoj intimi (Basutro 2016).

6 Schelling u svojim istraživanjima esencije ljudske slobode piše: „Čovjek je postavljen na vrh. Unutar sebe posjeduje sposobnost za spontano kretanje i ka dobru i ka zlu. Veze koje u njemu drže ove principe nisu nužne, nego su slobodne. Čovjek stoji pred izborom. Što god da izabere bit će njegovo djelo... Esencija čovjeka su njegova djela“ (prema White 1983: 1).

7 Još je Kant ukazao da čovjekova praktična sloboda nije dovedena u pitanje time što vrednujemo, biramo i djelamo na osnovu spoljnih impulsa i vanjskih poticaja jer su ti vanjski poticaji uvijek posredovani našim slobodnim izborom (*arbitrium liberum*) (Reath 2006).

i traži opravdanje za činjenje zla pozivajući se na poštivanje viših sila i objektivnih zakona, kako se ne bismo suočili sa moralnom odgovornošću sopstvenog slobodnog izbora.⁸ Te vanjske više sile u moderno doba su države, nacije, klase, rase... kojima ideologija daje numenalni kapacitet, što vodi slijepoj poslušnosti i destrukciji odgovornosti (Burdman 2019). Prikriivanje slobode izbora i pravdanje činjenja zla svoj racionalni izraz u moderno doba nalaze u *raison d'état* (državnom razlogu)⁹. Državnim razlozima se provodi „patološka homogenizacija“ izabranih. A svi oni koji se ne uklapaju u tu homogenizaciju izabranih bivaju asimilirani, prognani ili uništeni (Wendt 2010). Suverena teritorijalna država kao integralni dio svog suvereniteta dobila je pravo da čini genocid ili da se angažuje u genocidnom masakru, smatra Leo Kuper (1981).

To se dešavalo i ovdje u Brčkom i pravdalo državnim (nacionalnim) razlozima stvaranja Nezavisne države Hrvatske i interesima hrvatskog naroda, stvaranjem Velike Srbije i interesima srpskog naroda. No, ni državom, ni nacijom, ni klasom, ni rasom ne mogu se pravdati počinjeni zločini jer oni su uvijek posredovani našom slobodnom odlukom. Bez toga sve bi bilo dozvoljeno jer ne bi bilo odgovornosti. Stoga nije dovoljno utvrditi da su činjeni zločini i nad kim su činjeni zločini. Da bismo se oslobodili zla prošlosti mora se utvrditi i ko je činio zločine kako bi se ti zločini sankcionisali. U protivnom, zločini prošlih generacija pritiskat će kao mora mozak živih i dovoditi u pitanje „juscogens“, normu koja implicira ljudski poredak zasnovan na čovječnosti i humanosti.

MEMORIJALIZACIJA ZLA

Nakon iskustva zla (genocida), ono što ostaje žrtvama jeste sjećanje na stradanje i nada da će se pravda ostvariti. Iskustva zla (genocida) nisu podložna voljnom zaboravu jer se traumatska iskustva nekontrolisano oživljavaju u sjećanju žrtava zločina (Stone 2010). Tako memorija i genocid bivaju neodvojivi. Zločin genocida sadržava enormnu količinu zla koja se ne može bez posljedica zaboraviti. Potreba za

8 I Kant i Arendt u svojim kasnim radovima smatraju da „radikalno zlo“ proizilazi iz slobodnog izbora, a da paralelno sa tim ide prikriivanje tog slobodnog izbora, te da je „radikalno zlo“ povezano sa „banalnošću zla“ kod kojeg nema osjećaja odgovornosti za počinjenje zločine jer se sopstveni izbor pravda višim razlozima (Burdman 2019).

9 **Raison d'état** (francuski: državni razlog) u politici je načelo postupanja koje zagovara ostvarenje državnih interesa prije svega i pod svaku cijenu. Polazi od koncepcije da država, bez obzira na to kakav je njezin oblik i režim, posjeduje organsku tendenciju za povećanjem i unutarnjom konsolidacijom na račun svakoga drugoga mogućeg cilja i razloga, i stoga neizbježno teži kršenju moralnih i pravnih normi i upotrebi nasilnih sredstava. (Proleksis enciklopedija - online)

memorijalizacijom traumatskog iskustva proizlazi i iz potrebe da se oslobodimo unutarnje traume i da je socijaliziramo, odnosno javno podijelimo sa drugima. Stoga se traumatska iskustva zla moraju simbolički objektivizirati na „mjestima sjećanja“, spomenicima, muzejima, obilježenim mjestima stradanja na kojima se komemorira podsjećanjem na tragične događaje i stradale.

Ako postoji potreba za javnom memorijalizacijom iskustva zla, postavlja se pitanje gdje su „mjesto sjećanja“ u Brčkom, gdje su muzeji, spomenici, obilježena mjesta stradanja na kojima Brčaci javno komemoriraju, čuvajući od zaborava sjećanje na tragične događaje. Gdje su mjesta sjećanja na zlo iz novije povijesti Brčkog, na stradanja Jevreja i Srba od strane ustaša u II svjetskom ratu, na stradanja Hrvata nakon II svjetskog rata od strane komunističke vlasti, na stradanja Bošnjaka i Hrvata 1992. godine od strane srpskih vojnih i paravojnih formacija?

Ako se ne uzme u obzir suspekti spomenik civilnim žrtvama rata u Brčkom 1941-1945. godine i 1992-95. godine koji, u težnji za lažnom univerzalnošću i estetski i idejno amnestira zločine (Pašalić 1992), u Brčkom nema „mjesto sjećanja“ na zla vremena i njegove žrtve. Jedino mjesto sjećanja u Brčkom na genocid nad Jevrejima bila je spomen-ploča na kojoj je pisalo:

Putniče! Na ovom mjestu noću 7. decembra 1941. godine Nijemci i ustaše su na zvjerski način poubijali i poklali mnoštvo Jevreja i drugih rodoljuba.

Ta spomen-ploča je uništena rušenjem mosta 1992. godine, kojim je započelo etničko čišćenje Brčkog, da bi 2011. godine brčanski SUBNOR uputio zahtjev da se spomen-ploča ponovo postavi sa istim tekstom. No, tekst je izmijenjen i sada na ploči piše:

Na ovome mostu tokom Drugog svjetskog rata od 1941. do 1945. godine ustaše i Nijemci su poklali i poubijali 736 Srba, Jevreja, Roma i drugih simpatizera NOP-a iz drugih naroda...

Zašto je došlo da izmjene teksta na novoj spomen-ploči, na koju niko nije reagirao osim brčanskog hroničara Ataha Mahića? Na novoj ploči se u prvi plan stavljaju srpske žrtve, a ne jevrejske. Upitno je i da li se egzekucija Srba, Jevreja, Roma i ostalih uopće vršila na mostu, jer je most bio srušen, kako navodi Mahić. No, autorica knjige niti navodi, niti komentariše ovu činjenicu i time dovodi u pitanje sopstveni moralni stav (egzistencijalno pozicioniranje) pri pisanju ove knjige.

Na samom kraju knjige stoji slika prve spomen-ploče koja svjedoči o stradanju Jevreja u Brčkom 1941. godine, spomen-ploče koje više nema. Na ovom mjestu, kao i kod prikaza brčanskih eksponenata Zla, pojavljuju se „prazna mjesta“ ili „mjesto

šutnje“ u knjizi. Autorica je postupila upravo onako kako se stoljećima egzistencijalno pozicioniraju građani Brčkog. Okrenula je glavu na drugu stranu. O zločinima nad Jevrejima se i može govoriti i pisati, jer su oni izborili legitimitet sopstvenog stradanja. Svo ostalo zlo i zločine, kao i počinioce zločina treba zaboraviti, potisnuti iz svijesti, da se ne vide, da se ne čuju, da se ne imenuju, vjerujući da ćemo tako biti pošteđeni zla (MacIntyre 2006).

No, i kao takva, monografija *Tragom brčanskih Jevreja* je dobro došla historiografska minijatura otimanja od zaborava prisustva zla na ovim prostorima. I mnogo više od toga. Jer na njenim „praznim mjestima“ „mjestima šutnje“ očitava se generalni nedostatak moralnog stava da se suočimo sa Zlom u sebi i oko sebe. A od Zla se ne može pobjeći, jer je ono uvijek potencijalno u nama i oko nas, kao sastavni dio čovjekove slobode. Zlu se moramo suprotstaviti, zlo moramo javno osuditi sopstvenom moralnom odlukom. Stoga ova „mjesto šutnje“ ukazuju na potrebu promjene sopstvenog moralnog egzistencijalnog pozicioniranja. U protivnom, novo zlo je pred vratima, sa čijim dolaskom ćemo ponovo biti ili žrtve ili zločinci. Ili i jedno i drugo. A tada:

*Domaći bijes će i građanski rat
Zahvatiti našu zemlju svu,
Krvoproliće s uništenjem bit će
Tako često, a grozote stalne
Da će se majka osmjehnuti samo
Kad im ruke rata odojčad čereče,
Svako sažaljenje bit će ugušeno
Navikom na te strahote.*

(Shakespeare)

LITERATURA

1. Arendt, Hannah (1963), *Eichmann in Jerusalem: A report on the banality of evil*, The Viking Press, New York
2. Basurto, Amando (2016), "Hannah Arendt's Kantian Socrates: Moral and political Judging", *Teoria Politica*, Annali VI, 315-334.
3. Braiterman, Zachary (1963), *(God) After Auschwitz: Tradition and Change in Post-Holocaust Jewish Thought*, Princeton University Press

4. Rizvanović, Samija (ur.) (1985), *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Univerzal, Tuzla
5. Burdman, Javier (2019), "Between banality and radicality: Arendt and Kant on Evil and Responsibility", *European Journal of political Theory*, 18(2), 174-194.
6. Dedeić, Ismet (2020), "Jevreji u Brčkom: Zločin nestanka i grijeh nesjećanja", u: *Migracije i Brčko*, Zbornik radova, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla, 299-323.
7. Dostojevski, Fjodor (1975), *Braća Karamazovi*, Znanje/Zora, Zagreb
8. From, Erich (1941), *Escape from Freedom*, Avon Books, New York
9. Hofmann, Klaus (2005), "Poetry after Auschwitz - Adorno's Dictum", *German life and letter*, 58(2), 182-194.
10. Jones, Adam (2006), *Genocide, A Comprehensive Introduction*, Routledge
11. Mahić, Atah (n. d.) „Tko i zašto prekraja istoriju Brčkog“, <https://dzematrahic.ba/index.php/historija/brckog-i-okoline/8777-tko-i-zato-prekraja-historiju-brckog-2>
12. Kuper, Leo (1981), *Genocide*, Yale University Press
13. MacIntyre, Alasdair (2006), "Introduction „Naming Evil Judging Evil“ edited by R. W. Grant", University press of Chicago, Chicago-London, 1-15.
14. Morin, Marie-Eva (2015), "We Must Become What We Are", u: Sanja Dejanovic (ed.), *Nancy and Political*, Edinburgh University Press, 21-43.
15. Nancy, Jean-Luc (1988), *Experience of Freedom*, Stanford University Press, Stanford
16. Neiman, Susan (2002), *Evil in Modern Thought*, Princeton University Press, Oxford
17. Pašalić, Enes (2022), "Ko i kojim civilnim žrtvama rata u Brčkom podiže spomenik". <https://istraga.ba/kultura-sjecanja-po-medunarodnom-planu-ko-i-kojim-civilnim-zrtvama-rata-u-brckom-podize-spomenik/>; pristupljeno 25. 08. 2023.
18. Pinto, Samuel (1952), *Zločini okupatora i njihovih pomagača nad Jevrejima u BiH*, Sarajevo
19. Pollefeyt, Didier (1998), "How Modern is a Holocaust", u: Marilyn F. Nefsky (ed.), *The Pall of the Past: The Holocaust, Genocide and the 21st Century*, University of Washington, 101-110.
20. Reath, Andrews (2006), "Kant's Critical Account of Freedom", u: Graham Bird (ed.), *A Companion to Kant*, Blackwell, 275-291.

21. Sartr, Jean-Paul (1964), *Egzistencijalizam je humanizam*, Veselin Masleša, Sarajevo
22. Snir, Itay (2010), "The New Categorical Imperative and Adorno's aporetic moral philosophy", *Continental Philosophy Review*, 43(3), 407-437.
23. Stone, Dan (ed.) (2001), *Theoretical Interpretations of the Holocaust*, Brill, Amsterdam-Atlanta
24. Stone, Dan (2010), "Genocide and Memory", u: *The Handbook of Genocide Studies*, edited by Bloxham and Moses, Oxford University Press, 102-120.
25. Šekspir, Viljem (1963), *Timon Atinjanin; Julije Cezar: tragedije*, Kultura, Beograd
26. Tauber, Eli (2014), *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo
27. Vijoglavin Mančić, Tamara (2023), *Tragom brčanskih Jevreja*, Vlada Brčko Distrikta BiH – Jevrejska zajednica BiH, Brčko
28. Vilhaur, Benjamin (2017), "Immanuel Kant", u: *Routledge Companion to Free Will*, Routledge
29. Wendt, Anton Weiss (2010), "The State and Genocide", u: *The Handbook of Genocide Studies*, edited by Bloxham and Moses, Oxford University Press, 81-101.
30. White, Alan (1983), *Schelling: An Introduction to the System of Freedom*, Yale University

ENCOUNTER WITH EVIL THROUGH THE MONOGRAPH *TRACING BRCKO'S JEWS* BY TAMARA VIJOGLAVIN MANČIĆ

Summary

In 2022, the Department for the Public Register of the Government of Brčko District of BiH, Section for Archive, and the Jewish Community of BiH, published the monograph *Tracing Brcko's Jews* (Monograph), authored by Tamara Vijoglavin Mančić. It is, in Brcko's circumstances, a valuable and rare publication which, in a concise, graphic, well-documented, and methodical way, brings back from oblivion the tragic fate of the Jews, who made a significant contribution to the economic and cultural development of the city, and who were, at one historical moment, most brutally exterminated from the area of Brcko. Today, there are no traces of their habitation in Brčko, nor a "place of memory" of their tragic fate. As such, the Monograph *Tracing Brcko's Jews* is a historiographical miniature of snatching from oblivion the presence of Evil in these parts. And much more than that. Because in her "places of silence" we can read off the lack of our freedom to face the Evil in ourselves and around us. And you can't escape from Evil, because it is always potentially within us. We must confront Evil, both within us and around us. Therefore, these "places of silence" ask for a change one's existential positioning. Otherwise, a new Evil is at the door, with whose arrival we will again be either victims or criminals. Or both.

Keywords: Jews; historiography; remembrance; places of silence; Evil; extermination; genocide; radical evil; free will

Adresa autora
Author's address

Enes Pašalić
samostalni istraživač, Brčko
pasalicenes@yahoo.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ISLAMSKE STUDIJE

Asim Delibašić

ISLAMSKA CIVILIZACIJA I TEOLOŠKI UZROCI NERAZVIJENOSTI:
JEDNO TRADICIONALISTIČKO ČITANJE MODERNISTIČKIH TEZA /
ISLAMIC CIVILIZATION AND THEOLOGICAL CAUSES OF THE
SOCIAL UNDERDEVELOPMENT: A TRADITIONALIST READING
OF MODERNIST THESES

449

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.449

UDK 28-423.78

Primljeno: 02. 11. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Asim Delibašić

ISLAMSKA CIVILIZACIJA I TEOLOŠKI UZROCI DRUŠTVENE NERAZVIJENOSTI: JEDNO TRADICIONALISTIČKO ČITANJE MODERNISTIČKIH TEZA

Ovaj rad analizira teoriju o islamu kao religiji koja je mogla oformiti racionalističku civilizaciju, zasnovanu na naučnom progresu, individualizmu i demokraciji. Jedna od reprezentativnih studija na ovu temu je i djelo Mustafe Akyola *Ponovno otvaranje muslimanskih umova*, u kojoj autor koristi metod analize kontračinjenica, postavljajući temeljno pitanje: kako bi islamska civilizacija izgledala da u njoj sunnijskoj većini nije prevladala ašarijska teologija, nego racionalistička, mutazilijaska, teologija? Iako bi se moglo reći da autor ove studije ne griješi kada zaključuje da je ašarijski okazionalizam zaustavio razvoj znanosti u islamu, on ipak griješi kada tvrdi da su doktrine voluntarizma, predodređenja i nestvorenosti Kur'ana bile generatorima nepravde u islamskom društvu. U ovom radu pokušali smo analizirati metafizičke temelje ovih doktrina, preispitati zasnovanost hipoteze o njihovoj štetnosti, te da li zamijećeni štetni efekti dolaze iz islamske tradicije ili iz skorašnjih pokušaja modernizacije.

Ključne riječi: islam; demokracija; ljudska prava; diktatura; racionalizam; teologija; ašarizam; mutazilizam

UVOD

Društvena nerazvijenost kao termin označava nedostatak socio-ekonomskog progresa u društvima karakterističnim po niskim stopama privredne razvijenosti, vladavine prava, obrazovanosti, zdravstvene zaštite, ljudskih prava i sloboda, ili, oprečno, karakterističnim po visokim stopama nepismenosti, nejednakosti, siromaštva, nasilja, korupcije, netransparetnosti i nefunkcionalne demokracije. Mnoga društva na Bliskom istoku danas spadaju upravo u ovu kategoriju, premda ne tako davno društvena zbilja islamskog svijeta nije bila tako siva. U svojoj knjizi *Ponovno otvaranje muslimanskih umova* (2022) turski islamolog Mustafa Akyol pred sebe postavlja veoma ambiciozan zadatak: da rasvijetli zašto islam više nije moćna, kreativna i sofisticirana civilizacija kakva je nekad bio. Kao i u toliko drugih slučajeva sličnih objašnjenja do sada, norma civilizacije koja je izabrana u ovoj knjizi je model modernog Zapada koji je predstavljen kao ideal u odnosu na koji druga društva predstavljaju manja ili veća zastranjenja. To nije samo pitanje zašto je islam podređena civilizacija, nego je i pitanje zašto islam nema one značajke koje se danas smatraju izuzetnim vrijednostima. Riječi “sofisticirana” i “kreativna” civilizacija ukazuju da iz svijeta islama više ne izvire znanstveni napredak, da je islam zastao u svom razvoju na izvjesnoj tački s koje se stoljećima značajno ne pomiče, a islamska društva kao takva izgledaju prepoznatljiva po negiranju prava i sloboda čovjeka. Uzrok ovom stanju društvene nerazvijenosti, prema Akyolu (2022), bila je velika promjena, u XI stoljeću, kada je islamska civilizacija skrenula s kursa racionalizma.

Ali, šta je to racionalizam, da li nam je njegova priroda zaista poznata? Odgovor na ovo pitanje mogao bi se ponuditi iz različitih perspektiva. Sekularni humanisti bi uvijek kazali da je “racionalizam” suština naučnog i tehnološkog “progresa” i kao takav on je jedini mogući put za čovječanstvo (Hobsbawn 1996); dok bi branitelji pluralizma vrijednosti kazali da u modernom svijetu zasigurno možemo vidjeti “razvoj”, ali ne i “progres”, jer se ne može sa sigurnošću kazati da je novi sistem vrijednosti za čovjeka bolji od starog (Berlin 1969; Cf. Aarsbergen-Ligtvoet 2006; Crowder 2020). Nadalje, oni koji kritikuju moderni racionalistički i individualistički Zapad zbog rastakanja vrijednosti (moralnog poretka, društvene solidarnosti, nacionalnog identiteta, kulture i tradicije) kazat će da ovo raspadanje vrijednosnog sistema predstavlja prirodni kraj jednog dinamičnog društva koje završava svoj ciklus (Spengler 1991). Konačno, racionalizam i iz njegov izvirača modernizacija mogli bi se promotriti kao razmotavanje duhovnog propadanja čovječanstva u svojoj ukupnosti,

kojem je moderna zapadna civilizacija, od kraja srednjega vijeka naovamo, jedna od konačnih faza u aboliranju čovjekovog duha (Guénon 2001, 2004; Cf. Stoddart 2009).

Akyolova pozicija je posve različita od potonje, zapravo obrnuta: u nedostatnoj moderniziranosti islamskih društava on uviđa zbilju ne samo materijalnog propadanja, nego i duhovnog i moralnog propadanja islama. U razvijanju svoje teorije uzroka islamske nazadnosti i podređenosti, autor se koristi kontračinjenicama: naime, on postavlja temeljno pitanje šta bi se desilo da je u islamskoj civilizaciji, u jednom historijskom momentu, prevladala racionalistička mutezilijaska teologija, koja bi ponudila pretpostavke za razvoj znanstvenog i humanističkog pogleda na svijet, a ne ašarijska teologija, koja je fatalno ograničila racionalistički kurs u islamu (Akyol 2022).

Da bismo razumjeli Akyolovu perspektivu moramo objasniti najprije šta ove dvije škole znače u kontekstu islama. Naime, ašarizam i mutezilizam bile su dvije glavne islamske škole spekulativne teologije u većinskom sunnizmu (Britannica 2020). Mutezilizam je bila prva sunnijske spekulativne teologije, naglašavala je upotrebu razuma pri tumačenju religijskih učenja, pa se ponekad nazivala i racionalističkom školom, iako je taj izraz tačan samo ako se shvati u kontekstu islamskog svijeta, a ne u modernom smislu. Mutezilije su, prema S. H. Nasru (2003), nastojali čuvati Božansku transcendenciju na racionalan način, promatrajući Boga kao apstraktno jedinstvo lišeno Njegovih svojstava, čiji značaj su odbijali raspravljati iz straha od antropomorfizma. Nakon što su porekli mogućnost razumijevanja značenja Božanskih svojstava, mutezilije su, također, negirali vječnost Kur'ana, koji je, kao Božja Riječ, očigledno nerazdvojan od stvarnosti Božjih Imena i svojstava. Svoje racionalne metode koristili su i u slučaju prirodne filozofije, pa su razvili karakterističnu doktrinu atomizma, kao i "racionalnu etiku" po kojoj su postali poznati. Bivajući snažno osporavani od strane mnogih pravnika i hadiskih stručnjaka, mutezilije su postupno nestali do XI stoljeća. Za razliku od mutezilizma, ašarizam je nastojao ograničiti upotrebu razuma u vjerskim pitanjima, iako se nije potpuno protivio upotrebi razuma, za razliku od hanbelizma koji se protivi spekulativnoj teologiji kao takvoj. Ašarizam je, prema Nasru (*ibid.*), nastojao pronaći srednji put između ekstremnih stavova grupa poput hanbelija i mutezilija: naglašavao je značenje Božanskih svojstava, ali je tvrdio da nisu slična ljudskim svojstvima; jasno je istaknuo i učenja svemoćnosti i predodređenja, kao i nestvorene i vječne zbilje Kur'ana, unatoč njegovom izrazu u stvorenim elementima. Sveukupno je nastojao uspostaviti put između transcendencije (*tenzīh*) i imanencije (*tešbīh*), te između Božije strogosti i Božije milosti. Iako je osnivač ove škole mišljenja, Abu'l-Hasan Al-Aš'arī, prvobitno

bio mutezilija, nakon jednog sna o Poslaniku, okrenuo se protiv mutezilijskog racionalizma.

Razlog razočaravajućim društvenim pojavama u svijetu islama danas, kao što su autoritarizam, nedostatak slobode govora, uskraćenost mnogih ljudskih prava, nepismenost, korupcija – Akyol (2022) vidi upravo u ašarijskim teološkim doktrinama. To korištenje teologije kao korijena postojećih društvenih poroka i drugih razočaravajućih pojava moglo bi donekle čuditi, jer teološka misao nikada nije sama oblikovala društvo, pa ipak osjećanje svijeta, način življenja i ono što se smatra vrlinom u jednoj religijskoj civilizaciji svoje uporište obično ima u teološkom viđenju i osjećanju stvarnosti, posebno u vremenu kad su većina filozofa bili istovremeno i znanstvenici. U tom smislu, autor identificira sunnijsku teologiju kao ključ islamske stagnacije, to jeste tri distinktno karakteristike ašarijske teologije: okazionalizam, voluntarizam, i predodređenje. Osvrnimo se zasebno na svaku od njih.

OKAZIONALIZAM: PORICANJE ZNANOSTI I SEKUNDARNIH UZROKA

Prema Akyolu, okazionalizam kao teološko učenje sasjekao je pretpostavke za razvoj prirodnih i zdravstvenih nauka u islamu. To je učenje da stvari ne posjeduju svoje inherentne kvalitete, nego samo postoji direktno djelovanje Božije. Tako, u prirodi vatre nije da gori i sagara materiju određene hemijske strukture, nego Bog odlučuje da će se desiti gorenje, i On odlučuje da će se tvar ugljenisati, i On odlučuje da će se čovjek ugrijati pored te vatre. Drugim riječima, stvari nemaju nikakav inherentni kauzalni slijed: vino po sebi ne opija, vatra po sebi ne grije, snijeg po sebi ne hladi, postoji samo Božija odluka da se dogodi i opijanje i grijanje i hlađenje. Bog načisto stvara svako dešavanje, u svakom času, onako kako On hoće (Akyol 2022).

Ovo ašarijsko učenje o neprestanom stvaranju, koje su, usput budi rečeno, promicali i veliki gnosticci poput Al-Ghazzalija, ističe Akyol, dovelo je do napuštanja nauke u islamu. U ovom razmatranju uzroka za izostanak moderne znanosti u islamskoj civilizaciji, teško je ne biti saglasan s autorom, s obzirom da u tradicionalnim civilizacijama religija i znanost nisu bili razdvojeni, pa ipak, s njim se možemo složiti uz jednu uvjetnu rezervaciju: ašarijski okazionalizam bio je prvenstveno duhovna doktrina, odnoseća na jednu višu razinu od one na kojoj bi djelovala prirodna znanost. Njegov cilj bio je da učvrsti, u zbilji egzoterizma, za svakog muslimana, jednu tipično ezoterijsku svjesnost da je Bog prisutan i djelatan u svim stvarima i da ukaže da bi svijet bio ništa više do jedan diskontinuirani kaos

kada ne bi bilo božanske Prisutnosti. Kao što je Frithjof Schuon (2008) naglasio, ašarijski okazionalizam bio je uvođenje u svakodnevni život čovjeka osjećaja da vjera nije racionalizam, nego viđenje svega samo u suodnosu s božanskim Uzrokom, što je stvorilo jednu perspektivu “metafizičke transparentnosti” stvari ovoga svijeta i dalo vjeri neku vrstu konkretne i sakramentalne misterije.¹

Nema sumnje da se okazionalizam, zbog svoje pojavne besmislenosti u negiranju sekundarnih uzroka, nadaje kao “sveta glupost,” ali njegov efekat izgradnje osjećaja za Sveprisutnost, čak i u svakodnevnom vjerniku, bio je u duhovnom i operativnom smislu velika pobjeda nad čisto zemaljskom zaboravnosti čovjeka. Istodobno, ova perspektiva sasjekla je, ako ne pojavu znanosti u kontekstu islama, onda barem pojavu jednog modernog scijentističkog svjetopogleda koji bi, poput dekartijanske mehaničke filozofije, svijet promatrao kao “materiju u kretanju” dostatnu u samoj sebi (Guénon 2001). Ovo je veoma lako mogao postati krajnji ishod razvoja krutog mutezilijskog racionalizma – ne zaboravljajući i mogućnost evolucionizma, čiji začetak Akyol (2022) mutezilijama pripisuje usputno – bar u nekoliko narednih stoljeća kao što se to desilo na Zapadu. Tako, u okrilju islamske civilizacije, ašarijska perspektiva je “usporila” pojavu znanosti koja negira bilo kakvu uzročnost višu od proste materije, ali nije spriječila razvoj znanosti kao takve, jer je islam nastavio biti prvom civilizacijom u tom polju još dugo nakon ašarizma i XI stoljeća. I zacijelo, Akyol u svojoj knjizi ne uspijeva dokazati neprijepornu vezu između ovog ašarijskog učenja i navodnog islamskog napuštanja znanosti, koje se, suštinski, nije ni desilo, već radije – što konstantno izbjegava eksplicitno reći – on nastoji pokazati zašto se nije desilo napuštanje sveukupne tradicionalne perspektive u ime konstrukcije jednog znanstvenog svijeta u kojem se religija više nije doimala plauzibilnom.

Iako *ratio* (razum) i upotreba njegovih sredstava nije suprotstavljena religiji kao takvoj, a i islamski filozofi poput Ibn Rušda bili su dovoljno daleko od napuštanja religije, opasnost za religijski svjetonazor se po definiciji krije u uznošenju racionalizma do njegovih krajnjih granica. Ovdje je bitno naglasiti da se ta opasnost – koja je, u suštini, promatranje svijeta kao odsječenog od Boga i dostatnog u sebi – ne krije u *ratii* samome, koji može biti nadahnut božanskom Objavom, i djelovati

1 Osim u djelima Al-Ašarija i Al-Ghazzalija ovo učenje je moguće naći i u kompleksnom metafizičkom sistemu Ibn Arabija, koji je naučavao da Bog stvara svijet u svakome dahu (*khalq al-aalam fi kulli nafas*) što je značilo da Božanska Volja neprestano obnavlja svijet. Ibn Arabijeva metafizička doktrina jeste islamska advaita (učenje o ne-dvojtvi) dok je ašarijski teološki sistem predominantno uzdignut na temeljima razdvajanja svijeta od Boga, ali ono što čini zajedničku bazu i u prvom i u drugom slučaju jeste naglašavanje apsolutnosti moći Boga nad svijetom koje seže do granice poricanja svake nezavisne kauzalnosti ili nužnosti u prirodnom poretku. Za detaljniju kritiku ovog odraza okazionalizma u nauku Ibn Arabija vidijeti Schuon (2022).

pod njezinim utjecajem bez zastranjivanja, nego se krije u perspektivi “racionalizma”, koja daje apsolutno pravo *ratii*, koja sve promatra samo u terminima *ratia*, i *a fortiori* proglašava bezvrijednom svaku nadracionalnu ili nadljudsku perspektivu.

Suštinski, “racionalizam” je negiranje svake druge dimenzije inteligencije osim jednostavne sposobnosti za razumijevanje uzročnosti pojavnog svijeta. U svijetu koji je nastajao na temeljima racionalizma, ta sposobnost je tretirana kao najviši dio ljudske inteligencije, i kasnije kao inteligencija sama. U početku, racionalizam je imao karakter spekulativne filozofije, ali je kasnije prelazio sve više u polje praktične misli, koja je generirala nauke čija je temeljna svrha unapređenje tehnologije i ekonomije. Ovakav tok se mogao razviti samo na temelju “naturalizma”, naime stava da sve ono što se stere izvan prirode jest nedostupno pojedincu kao takvom, tako da je čovjekova inteligencija ostala definirana kao fatalno ograničena na ono što je mogla primiti putem osjetila. Taj stav je, logički, vodio negiranju metafizike i preusmjerenju pažnje čovjeka isključivo prema osjetilnim objektima, što je nužno rezultiralo insinuiranjem jednog “materijalističkog instinkta” u mentalitet naroda, tako da čak i za obične ljude ideja postojanja bilo čega višeg od materijalnog postaje krajnje sumnjiva (Guénon 2001). Ašarizam je spriječio upravo ovakav razvoj stvari.

Rezimirajmo, ono u čemu Akyol griješi nije toliko identifikacija izvjesnih teoloških učenja kao uzroka zašto se islam nije preobrazio u moderni Zapad, nego sami način usporedbe ovih dviju civilizacija. Ta usporedba je pogrešna utoliko što kritički ne razmatra moderni Zapad, nego ga uzima za “prvolik” civilizacije kao takve i predstavlja ga optimalnom mjerom za cijelo čovječanstvo. Pri tome, negativni aspekti te civilizacije uopće nisu uzeti u obzir ili su štaviše promotreni kao vrline, a krucijalno pitanje da li bi islamska civilizacija još uvijek bila islamska da se razvijala na isti način kao i Zapadna nije ni postavljeno – čini se iz jednostavnog razloga što pitanje da li je Zapad ostao imalo religijskim i tradicionalnim nakon velikih revolucija poput renesanse, prosvjetiteljstva, scijentizma, i evolucionizma, autor nastoji zadržati van domašaja kritičke analize u ovoj knjizi.

VOLUNTARIZAM I NERAZLUČIVOST DOBROG OD LOŠEG

Ašarijski okazionalizam je imao i etički apsurdnu dimenziju raskrivenu u voluntarizmu koji je brisao granicu između dobrog i lošeg. Kako Akyol (2022) naglašava, okazionalizam u ašarizmu tvorio je osnovu za učenje da dobro i loše ne mogu biti razlučivi ljudskim razumom, jer je sama kauzalnost koja bi ih učinila djelima sa dobrim ili lošim ishodom okazionalizmom bila isključena. Dobro i loše

nije tumačeno kao takvo po sebi, već zato što ga je Bog učinio takvim. Prema tome, jedino je Objavljeni Zakon, ne i ljudski razum, mogao razdvajati dobro od lošeg. Dobro je dobro samo zato što ga Zakon opisuje kao dobro, a zlo je zlo samo zato što ga Zakon opisuje kao zlo, i ništa više.

Ovakvo učenje, prema Schuonu (2008), imalo je jasno razlučivu anti-metafizičku stranu u obliku sentimentalističkog izopačenja inteligencije svojstvenog egzoteričkoj teološkoj perspektivi kao takvoj: naime, ašarijski voluntarizam smetnuo je s uma da je suprotno sa samom božanskom Prirodom da Bog želi apsurdno ili da apsurdno prestaje biti apsurdno zato što ga Bog hoće. Metafizička perspektiva, za razliku od ovakve teologije, bi kazala da Bog želi istinu i dobro zato što On jeste Istina i Dobro, i da, kao takav, On – metafizički govoreći – ne može htjeti ništa osim ono što On sam jeste. Bog, drugim riječima, nema “moć” da ne bude Sveopće Dobro, odnosno da ne bude Bog (Schuon 2008a).

Schuon objašnjava da se ovaj voluntarizam u islamskoj perspektivi – baš kao i u perspektivi kršćanstva – javio se iz jednostavnog razloga što je trebalo dati odgovor na dilemu: ako Božansko Stvaranje nije posve proizvoljno, da li to znači da sam Bog mora biti ograničen? Teolozi su dali odgovor u skladu sa svojim duboko antropomorfnim poimanjem Boga, ne uviđajući da “svojevoljnost” po sebi nosi slabost i da “nužnost” po sebi nosi aspekt savršenstva koji se izvodi iz same božanske Apsolutnosti. U naravi egzoterijske teološke perspektive nije da svijet promatra kao samo/očitovanje nadosobne i apsolutne Stvarnosti, nego kao djelo stvaranja uosobljenog i antropomorfog Boga. U ovakvim okvirima odgovor na pitanja “ograničenosti” i “svojevoljnosti” u stvaranju biva opterećen perspektivom po kojoj Bog u djelovanju svoje volje sličí čovjeku. Ono što u stvarnosti jeste posrijedi, odraženo je u svetom predanju: „Bio sam Riznica skrivena; poželio sam biti spoznat, pa sam stvorio svijet”. Samoraskrivanje Riznice Skrivene (*Kenzun Mahfijjun*) podrazumijeva da Bog koji je beskrajni, u svom stvaranju se odražava kao Njegova Beskrajnost; Bog koji je dobri, u svom stvaranju se odražava kao Njegovo Dobro; Bog koji je moćni, u svom stvaranju se odražava kao Njegova Moć. Ova unutarnja nužnost isijavanja Općeg Dobra – koja dolazi iz Njegove Beskrajnosti – jeste ono što proizvodi mirijade svjetova kao forme božanskoga Očitovanja, koje podrazumijeva ne samo izraze Božijeg Dobra, Ljepote i Pravde, nego i izraze deprivacije, ili zla, koji proistječu iz relativnosti svijeta, tj. iz činjenice da svijet nije Apsolut-Beskraj-Savršenstvo. Ako zlo u svijetu postoji to je zato što ono nastaje indirektno u slici većeg dobra, pa iako ga Bog može ukloniti kao pojedinačno ili bilo koje zlo, ono jednostavno u svijetu mora postojati kao takvo, jer svijet nije Bog (Schuon 2008).

Razlog zašto Akyol spominje ovu karakteristiku ašarijske teologije nije rasprava o tipičnoj metafizičkoj nedostatnosti jedne semitske teološke perspektive. Razlog je, zapravo, na daleko nižoj razini: autor nastoji objasniti zašto se u islamskim društvima nije razvila teorija o ljudskim pravima i ljudskoj slobodi, i zašto su ta društva ostala ukovana u tradicionalizmu koji je teško dopuštao promjene postojeće moralnosti, budući da je diobu između zla i dobra vidio božanski proizvoljnom i van domašaja ljudskog razumijevanja (Akyol 2022). Istina je, zapravo, da ašarijski voluntarizam, sentimentalistički i antimetafizički kakav jeste, ipak nije bio lišen providonosne uključenosti u veće dobro. U racionalističkoj perspektivi – koja strebi ka okorjelom materijalizmu – razumijevanje da su Božanske zapovijedi inteligibilne vodilo je ka konstituiranju teorije o inherentnim etičkim kvalitetama racionalno dokučivim u prirodi. Ovaj koncept postao je prilično popularan u prosvjetiteljstvu i kasnije se razvio u teoriju o čovjeku prirođenim pravima i slobodama. Ono što je određivalo ta prava bilo je naučno poimanje individualnog dobra i korisnosti, a to je podrazumijevalo netrajnost i potencijalnu diskontinuiranost tradicije. Ukoliko neki tradicionalni moralni model nije u skladu sa onim što je ocijenjeno kao dobro pojedinačnog čovjeka, kao nužnost njegovog psihološkog, tjelesnog i socijalnog ekvilibrijuma, onda on ne bi smio ni opstati. To upravo stoji u pozadini Akyolovog iscrpnog dokazivanja devijacije ašarijske voluntarističke perspektive.

Teorija o ljudskim slobodama je jedna od koncepcija ljudskoga dobra koja nije definirana nužno kao ona koju baš svi narodi po prirodi stvari posjeduju, već kao ona koja je racionalno osmišljena, definirana kao univerzalna i internacionalno formulisana, sa potencijalom trajnog unapređivanja i širenja na bazi postavljenih principa. U srži ove teorije stoji pretpostavka postojanja jednog entiteta koji posjeduje univerzalno znanje o tome šta čovjek jeste i šta je pravi odabir koji ostvaruje istinsku svrhu ljudskog života. Taj entitet je definiran kao jedno “latentno racionalno jastvo” čovjeka, koje jedino zaslužuje da se njegove potrebe, prava i slobode uzimaju u obzir. Sada, ukoliko se neki pojedinci i kolektivi, u sljepoći svog zemaljskog neznanja, ili svoje dogmatske obmane, svjesno opiru zahtjevima ovog racionalnog jastva, ili ukoliko je njihovo oskudno empirijsko jastvo, koje je po definiciji ograničeno vremenom i prostorom, posve nesvjesno legitimnosti tih zahtjeva, njih se onda može lišiti slobode izbora, jer takva sloboda i nije istinska sloboda, a njenim lišavanjem oni ne bi ništa izgubili (Berlin 1969).

Univerzalistička koncepcija čovjekova dobra u sebi očigledno nosi intenciju “paternalizacije”, tj. potrebu da se nekompetentne ljude očinski podučiti onome što bi trebali misliti i činiti, jer je to za njih dobro. To dobro, u liberalizmu –

racionalističkom kakav jeste – zamišljeno je u terminima vanjskog i materijalnog dobra koje daje slobodu čovjeku da se u maksimalnom smislu ostvari u polju ovog svijeta. Ukoliko bi se govorilo o nekom višem idealu, koji bi moguće podrazumijevao ograničenje izbora u dimenziji vanjskog i materijalnog, takva bi se vrijednost okarakterizirala neracionalnom i tiraničkom; ako čovjek bira to, onda ne bira slobodu! Neupitno je da ova ideja implicira tiransko negiranje pluralizma vrijednosti, što nužno vodi u neku formu nasilja protiv onih koji se ne mogu saobraziti sa postavljenim univerzalnim standardima.

Međutim, sve što smo do sada rekli o ašarijskoj perspektivi ne treba shvatiti kao pohvalu, jer upotreba *ratia* za čovjeka je nezaobilazna. Skripturalizam i slijepo slijedenje dobrano čovjeka lišavaju njegovih temeljnih kapaciteta, a današnji svijet islama je, nažalost, zatočen perspektivom koja je upravo uznapredovala devijacija tog tipa.² Pa ipak, u odlučivanju o tome što bi ljudsko biće trebalo biti i šta je krajnje dobro čovjekovo, Objava bi trebala imati prednost nad racionalizmom i Tradicija³ primat nad promjenom. Ovdje se radije radi o izboru manje pogrešnog modela za jednu civilizaciju u cjelini, a ne o osobnom izboru. Zapravo, o izboru koji bi tu civilizaciju mogao sačuvati od zapadanja u materijalizam i izopačenje koje nužno dolazi s racionalizmom, ili od izloženosti izvjesnim prijetnjama po društvo koje racionalistička perspektiva nije u stanju sagledati adekvatno. Ono što mi želimo istaknuti ovdje, zasigurno, nije zalaganje za skripturalizam, naprotiv naša intencija je da se suprotstavimo veličanju progressa i konstantnom naglašavanju da postoji norma, odražena u modernom svijetu, koju je islamski svijet mogao postići kroz svoj mutezilijski racionalistički tok, ali koju nije postigao jer ju je ugušio u skučenosti ašarijskog obskurantizma.

U tom smislu, zanimljiv primjer u Akyolvoj knjizi jeste i njegovo navođenje plemenitosti misli nesumnjivog genija kakav je bio Ibn Rušd. Naime, da bi ilustrirao avangardnost mutezilijske perspektive u kontekstu unapređenja društva i ekonomije, Akyol (2022) navodi Ibn Rušdovo razmišljanje da žene ne bi trebale biti vezane samo za kuću i odgoj djece, već da bi trebale imati slobodu da se bave znanošću ili da slijede profesionalnu karijeru, jer bi takve promjene bile veliki napredak za ekonomiju društva u cjelini. Neupitno, historija nam dokazuje da je Ibn Rušd bio upravo: veće mogućnosti za žene, njihovo zapošljavanje u polju svakodnevnog ili znanstvenog

2 Ne treba zaboraviti da je reformirani islamski svijet usklađen sa principima hanbelizma i selefizma, i ne predstavlja istinsku ašarijsku perspektivu u mnogim svojim aspektima.

3 Tradicija je razlučenje između onoga što dolazi s Neba i što je u skladu sa duhovnom prirodom čovjeka, i onoga što je naprosto ljudskog porijekla i što je utemeljeno na poricanju nadljudskog, pa je, stoga, snagom samog tog ograničenja, u krajnjemu razmatranju, pod-ljudsko (Nasr 2005).

rada donijelo je ekonomski procvat društva na Zapadu. I zaista, genijalan čovjek, poput Ibn Rušda, mogao je to predvidjeti još u vrijeme kad niko o tome nije razmišljao, dijelom zahvaljujući i prevladavajućoj predrasudi protiv ženske inteligencije. Jedini problem u ovome predstavlja činjenica da su brojne studije dokazale da je neumoljivo opadanje stope nataliteta u današnjim zapadnim društvima u velikoj mjeri izazvano promjenom kulture porodice, prouzročene, iznad svega, karijerizmom žena. Sada, ukoliko bismo zamislili društvo – poput bilo kojeg većeg grada iz doba Ibn Rušda – u kojem medicina još uvijek nije bila razvijena kao danas, u kojem nisu postojale vakcine i antibiotici, niti sigurne hirurške metode liječenja, u kojem je većina ljudi jela slabu hranu, živjela u neuvjetnim domovima i u kojem su veći gradovi bili preplavljeni prljavštinom, onda možemo imati sliku jednog svijeta u kojem vlada visoka stopa smrtnosti i u kojem su epidemije daleko smrtonosnije i češće nego danas. U takvom društvu žena je stalno noseća, veliki broj djece se rađa, veliki broj ih umire u najranijim godinama, a veliki broj ih ni ne pređe drugu dekadu života. Životni vijek onih koji nadžive ovu dob, obično nije duži od pedeset ili šezdeset godina u prosjeku. Takvo društvo ovisi o visokoj stopi nataliteta bez koje bi populacija u kratkom roku postala iznimno ugrožena, a visoka stopa nataliteta je neostvariva uz žene koje poslovno i intelektualno doprinose društvu, jer jednostavno ne mogu biti istodobno i stalno trudne i stalno poslovno aktivne.

Mnoge stvari koje se mogu doimati dobrim na jednoj razini, mogu biti pogubnim na drugoj; ašarizam je, čini se, od početka bio prepoznavanje te inherentne limitiranosti čovjekovog razuma i opasnosti koje je racionalizam nosio za društvo u cjelini. S druge strane, nemoguće je isključiti i negativne strane ašarijske ograničavajuće perspektive, povezane sa, recimo, sporim i nevoljkim ukidanjem ropstva u islamskom svijetu,⁴ kao i nizom drugih ograničenja i apsurdnosti koje dolaze iz uskogrudnosti skripturalizma. Ipak, koliko god ašarizam mogao biti razočaravajući, njegova prevlast nad mutezilizmom u islamskoj civilizaciji odražava jedan providonosni izbor alternative koja, iako po sebi nije savršena, barem jeste manje nesigurna i štetna za duhovnu konjunkturu dotične civilizacije u cjelini. Izgleda da to tako mora biti, jer zemaljsko postojanje podrazumijeva hod po klizavim i oštrim bridovima.

4 Ovdje je neophodno spomenuti da su islamski učenjaci ropstvo smatrali pravom koje je odredio Bog i koje ne treba biti ukinuto, pa je njegovo ukidanje u islamskim društvima išlo sporo. Interpretaciju i kontekstualizaciju pitanja ropstva, relevantnu za ovaj rad, vidjeti kod Akyola (2022) u poglavlju „Lekcije ropstva i njegovog ukidanja“ (str. 77-81). Također, usporediti sa analizom islamskih temeljnih tekstova i moralnih principa po pitanju ropstva koje je pružio Jonathan Brown u svojoj knjizi *Slavery & Islam* (2019).

PREDODREĐENJE I ZEMALJSKA VLAST

Veoma je čudno da Akyol (2022) promatra uzrok jednog društvenog poroka – poput korupcije i autoritarizma koji bolno pogađaju islamski svijet – u doktrini predodređenja koja je karakteristika svake istinske religije, i koja je neizostavni dio metafizike. Tvrdnja da bi islamski svijet bio drugačiji da nije usvojio učenje o predodređenju jednaka je tvrdnji da bi islamski svijet bio drugačiji kada ne bi bio islamski ili uopće religijski. Kršćanstva, u svim svojim tokovima i denominacijama, uključujući i protestantizam,⁵ sadržava snažno naglašeno augustinsko učenje o predodređenju: sada, zašto je u protestantizmu razvoj demokratskog društva bio moguć bez da se ukida ta doktrina, i zašto je u islamu mutezilijsko eliminiranje ove doktrine trebalo biti jedini uvjet postizanja pravednog demokratskog društva – pitanje je koje mora biti postavljeno, i koje Akyol u svojoj knjizi upadljivo izbjegava.

Iako je autor predstavio da je moguća alternativa između slobode i predodređenja u okvirima islamske religije (označena u dihotomiji mutezilizam i ašarizam), ta tvrdnja je daleka od istinite. Predodređenje je kao doktrina prisutno u svim ortodoksnim religijama pošto je ono jedna ontološka nužnost: kada Bog ne bi poznavao sva zbivanja unaprijed, On onda ne bi bio Apsolut, jer bi, naprosto, ta zbivanja bi bila izvan Njega. Ontološki, čovjekova djela su predodređena, jer da nisu bio bi suveren poput Boga ili smješten izvan Njegove Volje; ali, s aspekta individualnog ljudskog bića, čovjekova djela se nadaju slobodnim i, dakle, zaslužnim i mjerodavnim, naprosto zato što se Božanska Sloboda odražava u njima i zato što je svijet stvoren na sliku Boga, koji je po sebi Apsolut i Beskraj. Učenje o predodređenju naglašeno je u Kur'anu s jednom iznimnom strogošću u cilju da se istakne Svemogućnost Boga (Schuon 2008).

Prema Schuonu, Apsolutni Bitak u Sebi obuhvata i Nužnost, koja izvire iz Njegove apsolutnosti, i Slobodu, koja izvire iz Njegove beskrajnosti; i Apsolut i Beskraj se odražavaju u Očitovanom koje je relativnost i privid. Djelo koje čovjek učini slobodno sadržava predodređenje kao svoju drugu dimenziju (Schuon 2008). Ova veza između predodređenja i čovjekove slobode mogla bi se prikazati usporedbom potonje sa vodom koja se nalazi unutar jezera čije nepravilne i vrludave obale predstavljaju predodređenje; talasanje vode, njezino gibanje, koje ne nadilazi obale kojim je omeđeno jezero, slične slobodnom izvršavanju naše volje. Volja čovjekova je, dakle, relativno zbiljno sudjelovanje u svom univerzalnom prototipu; zahvaljujući ovom sudjelovanju, čovjek osjeća i doživljava svoje djelovanje slobodnim (Schuon 1997).

5 Ovo posebno naglašavam jer društva pripadajuća ovoj sekciji zapadnog kršćanstva su nesumnjivi šampioni demokracije u svijetu.

Metafizički gledano, sloboda kao takva je uvijek sloboda, i nužnost kao takva je uvijek nužnost; i dok su Nužnost i Sloboda apsolutne u Bogu, one su relativne u svijetu, jer ne postoji očitovana nužnost koja ne uključuje element slobode zbog svog očitovanja u mogućem, baš kao što ne postoji očitovana sloboda koja u sebi ne sadržava element nužnosti zbog svoje predodređenosti u Apsolutnom. Svoditi djela čovjekova na samu predodređenost, smjeralo bi pripisivanju aspekta apsolutnosti tim djelima; s druge strane, vjerovati da su ona slobodna u odnosu na Apsolut, bilo bi isto što i pripisati im Njegovu Slobodu, to jeste smatrati ih apsolutom pored Apsoluta. Takvo učenje bilo bi metafizički besmisleno (Schuon 2008a).

Povezano sa pitanjem predodređenja, u Akyolovoj knjizi, jeste i pitanje karaktera Kur'an: da li je stvoren ili nestvoren? Prema mutezilijskom shvatanju, koje promiče autor, Kur'an je Božija Riječ, ali Bog ju je stvorio u vremenu; suprotno tome, za ašarijsku perspektivu, Kur'an je kao Riječ Božija nestvoren i jedno s Bogom u vječnosti, ali je spušten u vrijeme i prostor u obličju knjige, i izražen unutar stvorenih elemenata, poput riječi i zemaljskog jezika. Prema Akyolu (2022), ako je Kur'an vječna Riječ, onda se kur'anske zapovijedi i propisi prilično teško mogu tumačiti i prilagođavati nekom drugom vremenu od onog Arabije iz VII stoljeća, sa svim njezinim običajima i društvenim kontekstom tako različitim od onog današnjeg. S druge strane, ako je Kur'an "stvoren", izgovoren od Boga u vremenu, u dijaloškom odnosu sa temporalnom ljudskom realnošću, onda je sve što je u Kur'anu rečeno primjenjivo na jedno zasebno vrijeme, i kao takvo ili nerelevantno ili na znatno drugačiji način relevantno u nekom drugom vremenu. Postranična posljedica ovoga, koju autor ne raspravlja, bila bi da Kur'an nema svoju sakralnu ili teurgijsku vrijednost budući da bi tada bio akcident među drugim akcidentima.

Ključni razlog zašto Akyol promiče perspektivu stvorenosti, jeste funkcionalistički: otvoriti islam za svakovrsne promjene i pobrisati bilo kakav pojam o postojanju prototipa koji obuhvata jednu cijelu civilizaciju. Naime, prototip svega islamskog, od metafizike i teologije, pa do prava, etike, nauke i umjetnosti, nalazi se u Kur'anu (Nasr 2002). Sada, ako takav prototip postoji, ako on ima svoj zemaljski izraz dostupan čovjeku, zauvijek će ograničiti razvoj civilizacije i nauke, postavljajući granice za područja u koja se smije i u koja se ne smije zaći, ili još bolje, takav prototip bi uspostavljao jasnu razdjelnicu (*furqan*) između svetog i profanog (Schuon 2008a). Takva razdjelnica u progresivizmu koji promiče Akyol ne samo da je nepoželjna, već je i izvor svakog zastoja apsolutno nedopustivog za civilizaciju koja želi napredovati jednom humanističkom i scijentističkom putanjom koju je već ocrtao moderni Zapad.

Drugi, ništa manje bitan, razlog Akyolovog odbijanja nestvorenosti Kur'ana jeste derogacija mekanskih ajeta medinskim ajetima, koja je usko povezana sa pitanjem mača i rata, uređenja društva i stvaranja države. Problem sa korištenjem mača kao sredstva širenja vjere, za Akyola i nije toliko sporan – jer koristile su ga i druge religije – koliko je sporna činjenica da je u medinskim ajetima danas utemeljeno snažno uvjerenje da su vjera i država nerazdvojni, dok je do ovog razdvajanja, u kršćanstvu, u jednom momentu povijesti ipak došlo. Islam je, vjeruje autor, danas mogao biti jedna pacifistička religija da je ostao na svojim mekanskim metodama širenja. Naime, u svom mekanskom razdoblju, islam je bio teološki ambiciozan pokret, jer je nastojao preobratiti što veći broj žitelja Meke, ali istovremeno politički pacifističan, jer je odbacivanje islama promatrao kao dio Božije Volje i zauzimao rezon zasnovan na stavu “propovijedaj, ali ih ostavi da žive”. Stoga su prvi muslimani, u vrijeme mekanskog islama, prema Akyolu, bili nalik religijskim propovjednicima u modernim otvorenim društvima, koji u javnom prostoru propovijedaju “Pokaj se!”, “Boj se Boga!” ili “Kraj je blizu!”, ili zahtijevaju da se uklone neka društvena zla i poroci (Akyol 2022: 173-174). Čitajući ovo stiče se utisak kao da temeljna karakteristika islama nije njegova narav univerzalističke religije koja polaže pravo na sve narode pod nebom, ili kao da je novu normu života moguće uspostaviti jednim mirnim putem, za što historija ne nudi dostatne dokaze.⁶

Religija namijenjena cijelom čovječanstvu je izraz Apsoluta na zemaljskoj ravni i ona ima pravo da se nametne društvu sa apsolutnim zahtjevom. To je izgleda ono što Akyol zaboravlja kada nastoji veliku univerzalističku religiju svijeta, kakav je islam, svesti na rang jednog sentimentalističkog i moralističkog protestantizma. Iznad svega, ova ponižavajuća usporedba prvih muslimana koji su prikazani kao tele-evendelisti, ili čak profani i suludi propovjednici smaka svijeta na ulicama današnjih sekularnih metropola, otkriva poželjni kurs kojim bi se religija trebala razvijati u racionalističkoj perspektivi: naime, nakon prihvatanja racionalizma religija bi se trebala svesti na individualnu religioznost, to jeste na nejasne i sentimentalne aspiracije iza kojih ne stoji nikakvo istinsko znanje (Guénon 2004).

Ukoliko bismo i ostavili po strani profane usporedbe ovakve vrste, koje očituju nesumnjivu površnost autora, mogli bismo ipak zaključiti da se iza onoga što Akyol nastoji postići raspravom o nestvorenosti Kur'ana krije jedna pragmatička tendencija: naime, nada da, ukoliko bi se eliminiralno shvatanje da je Kur'an nestvoren, ili ukoliko bi se Kur'an smatrao jednostavno dijalogom s obzirom na događaje u vremenu čiji razvoj je slobodan – a ne nepromjenjivim prototipom očitujućim iz

6 Čak ni demokratsko društvo, koje Akyol ovdje ima na umu, nije uspostavljeno nigdje bez krvi i ubijanja.

mrkline vječnosti – tada se medinski ajeti ne bi smatrali dovršenjem mekanskih ajeta, nego izrazom tek jednog postupka prikladnog prolaznom trenutku historije koji ne predstavlja ni po čemu normu islamskog djelovanja, već jedan akcident u mnoštvu drugih akcidenata od kojih je povijest satkana. U tom slučaju, bilo bi moguće eliminirati džihad, zatim ukloniti nametanje cijelom društvu svete norme na kojoj islam toliko insistira, i, konačno, ono najbitnije, bilo bi moguće izgraditi jedno društvo u kojem bi islamski sistem vrijednosti bio tek dio individualnog izbora, a ne društvenog moranja. Bilo bi to, dakle, jedno sekularno društvo, zasnovano na slobodi i demokraciji, u kojem bi religija bila prisutna u životu onih koji to žele, uz mnoge druge navade koje mogu izabrati u životu, kao što su čitanje novina, odlazak na utakmicu subotom, a na džumu petkom, sedmični izlasci u restoran, bavljenje sportom i razni hobiji. Ukratko, bilo bi moguće jedno nacionalno društvo, sa sekularnim identitetom, u kojem bi religija mogla biti – mada ne nužno – jedan pasivni dio tog identiteta utemeljenog na nacionalnoj kulturi, ali, u svakom slučaju, stvar načisto individualnog izbora. To načisto ne može biti ono što Bog želi objavljujući novu veliku religiju!

U Akyolovoj imaginaciji eliminiranje veze između religije i države, odnosno demokratizacija Bliskog Istoka, trebala bi donijeti prosperitet, socijalnu pravdu i mir među različitim zajednicama (Akyol 2022). Teško da bi išta moglo biti dalje od istine! Krenimo sa najočiglednijim, od samog svrgavanja tradicionalnih oblika vladavine na Bliskom Istoku, modernizacija po primjeru Zapada donijela je više štete nego koristi. Prema Bernardu Lewisu (2010), moderni državni instrumenti nadzora i represije davali su sitnim tiranima, koji su se uspjeli na vrh države, veću moć nego što su je ikada ranije imali i sultani i imperatori, dok su društvene i pravne promjene eliminirale tradicionalna ograničenja koja su nekada limitirala autokratsku moć vladara i države. Rezultat ove modernizacije, ističe Lewis, bilo je osnaživanje autokratije i pojava nove korumpirane društvene klase koja se oslanjala na korištenje državnog aparata kako bi stekla bogatstvo i moć za sebe i svoje porodice. Jedan britanski mornarički oficir, koji je bilježio svoja zapažanja o društvima Bliskog Istoka, jasno je izrazio ovu pojavu, kazavši: „Plemstvo starih vremena imalo je svoje posjede i živjelo je na njima. Plemstvo novih vremena ima cijelu državu za svoj posjed“ (Lewis 2010: 129). Vlast diktatora u ovim zemljama ne održava se zahvaljujući religijskim doktrinama koje govore o predodređenju; naprotiv, njihovu vlast održava ogromni aparat indoktrinacije i represije, kao i razgranate agencije za otkrivanje i prisilnu provedbu. Daleko od toga da narod ne želi slobodu, ali daleko i od toga da je u takvom sistemu može postići lako!

Nadalje, veza između crkve i države je prirodna. Prema René Guénonu (2001a), ne postoji nijedna tradicionalna civilizacija u kojoj ova veza nije jasno postojala, od kastinskog društva u Indiji, preko kršćanske Europe, do islamskog Bliskog Istoka. U svim ovim društvima temporalna svjetovna moć je bila ovlašćena od strane duhovnog autoriteta. Istini na volju, svjetovna moć je uvijek nastojala kontrolirati taj duhovni autoritet i na taj način se učvrstiti na vlasti, ali je, u svijetu islama, postojala teoretska mogućnost da glavni muftija, ili šejhu-l-islam, svrgne vladara. U skladu sa islamskim vjerezakonom, vladavina je ugovorna, i podrazumijeva implicitni dogovor između zajednice i vladara, koji uključuje prava i obaveze obiju strana. Kada vladar prekrši ili ne ispoštuje svoj dio ugovora, onda se podložnost vladaru više ne podrazumijeva, jer prema Poslanikovom hadisu „nema podložnosti u grijehu“. Štaviše, spram vladara koji se ogriješio o sveti zakon zajednica ima jasnu obavezu svrgnuti ga (Lewis 2010).

Akyolova deluzija o teološkoj doktrini predodređenja koja uvjetuje pokornost tiranima, postaje sasvim jasna kada se usporede iskustva demokracije u različitim religijskim ograncima, nakon čega nam postaje jasno da su ta iskustva veoma različita. U katoličkom i pravoslavnom svijetu ona su općenito jada, označena zabasavanjima u represivne režime, u protestantskom svijetu ona su, naprotiv, prilično dobra, ali ta razlika zasigurno ne počiva u religijskim doktrinama predodređenja, već u specifičnoj prirodi religije kakva je protestantizam. Od samog početka on je bio revolucija, što znači naprasnost usmjerena u izvjesnom pravcu koji se silovito nastojao naglasiti. Njegova posebnost bilo je ustajanje protiv autoriteta jedine organizacije koja je imala pravo na tumačenje religijske tradicije Zapada, i umjesto nje je postavio *slobodni kriticizam* odnosno bilo koju interpretaciju koja rezultira iz osobne prosudbe, čak i krajnje nekompetentne (Guénon 2004). Ovo je dovelo do trajnog vježbanja racionalizma, koji je zajedno sa insistiranjem na pismenosti i obrazovanju, neophodnom za individualno interpretiranje Biblije, pridonio stvaranju jedne drugačije političke kulture u protestantskim društvima, neophodne za funkcioniranje demokracije.

Ipak, demokracija kao srastanje nacionalne kulture (naroda) i političke moći nikad nije imala lice milosti. Od svoje pojave ona je davala svirepe izdanke u formi asimilacija, deportacija, etničkih čišćenja i genocida provedenih nad onima koji nisu bili identificirani sa dotičnom kulturom. Ova zla strana demokracije proizlazi iz činjenice da demokracija povezuje narod sa državom, jednim „oblikom ljudske zajednice koji (uspješno) polaže pravo na monopol legitimnog fizičkog nasilja unutar pojedinačnog teritorija” (Weber 2004: 33). Od časa kada jedan narod ili etnička grupa preuzme vlast nad državom, ona automatski preuzima i raspolaganje ovim mo-

nopolom, i u cilju da država opstane oni nad kojima se vlada uvijek se moraju pomiriti sa činjenicom da je vlast u rukama drugoga. Stoga, u većini slučajeva, takva društva skončavaju u nekom vidu pobune i u posljedičnoj tiraniji vladajuće većine. Čitavo XX stoljeće, kao doba ekspanzije demokracije, bilo je označeno upravo brutalnim nasiljem. Njezina relativno mirna narav u protestantskim zemljama posljedica je višedecenijskih vjerskih ratova u Evropi, u kojima je jedna vjerska zajednica nastojala potlačiti drugu pri čemu se stvorila dostatna homogenost političkih jedinica potrebna za demokraciju. Ništa slično tome se nije desilo u svijetu islama. Unatoč razlikama između šiija i sunnija te povremenim sukobima, europski vjerski ratovi nisu imali pandana u islamskom svijetu. Istinski sukobi na Bliskom Istoku nastupili su tek nakon kolonijalnog perioda, sa nametanjem nacije, demokracije i kolonijalističkog crtanja nacionalnih granica rulerom po mapama, bez uzimanja u obzir religijskih i kulturalnih razlika. Taj novi koncept donio je krvoproliće, terorizam i valove etničkog čišćenja koji i danas traju (Lewis 2010).

Razlog zašto su zla etno-nacionalističkog kolektivizma zaobišla tradicionalna islamska društva, bila je činjenica da starinski sistem islamske vlasti nije podrazumijevao ljudske zakone, nego Božiji Zakon. Društvo ili zajednica nije bila ta koja je određivala šta će biti zakoni, nego je upravo objavljeni Zakon određivao šta društvo ima da bude. Zajednica koja ima vlast i koja određuje zakone ima i mogućnost nasilja potaknutog inherentnim sektaškim i etničkim mržnjama koje su dolazile iz ostrašćenih narodnih masa, međutim u društvu određenom Božanskim Zakonom izvjesna prava predstavljanja interesa su morala biti dodijeljena svim zajednicama (Nasr 2002). Iako ovakvo uređenje nije predstavljalo demokraciju u smislu posebnih institucija karakterističnih za moderne zapadne sisteme, demokracija kao izražavanje volje naroda u tradicionalnom islamskom društvu je postajala i bila je odražavana u vladajućim strukturama kroz tradicionalno uspostavljene mehanizme predstavljanja i konsultacije (Cf. Al-Raysuni 2012; Al-Sulami 2005). Ne tako davne 1786. godine francuski ambasador u Istanbulu oslikao je islamski sistem vladanja u pismu svojoj vladi u kojem je pokušao objasniti razloge sporosti otomanskih procedura u donošenju odluka, kazavši: „Ovdje stvari nisu kao u Francuskoj, gdje je kralj jedini vladar i radi kako mu je volja. Ovdje se sultan mora konsultirati!“ Taj sistem konsultacija podrazumijevao je konsultiranje sa sadašnjim i nekadašnjim namještenicima na visokim službama, zatim konsultacije sa predvodnicima različitih interesnih grupa, etničkih skupina, esnafa itd. Iako takav sistem nije bio demokracija, podrazumijevao je predstavljanje i uvažavanje različitih interesa (Lewis 2010).

Ovo pismo francuskog ambasadora bilo je poslano tri godine prije Francuske

revolucije, koja se može smatrati prekretnicom od koje se i nacija i demokracija, kao moderni sistemi društvenog uređenja, počinju razvijati. Kraj XVIII stoljeća je vrlo daleko od Akyolove hipoteze o islamskom strmoglavljivanju od XI stoljeća nadalje. Ono što je istina, jeste da se na Zapadu, sa Francuskom revolucijom i prosvjetiteljstvom, javilo nešto nezapamćeno što je zauvijek stvari usmjerilo u jednom posve drugačijem pravcu (Cf. Nasr 2002). Iako bi se evidentni primjeri diktature uvijek mogli spočitati – jer njima smo imali priliku izravno svjedočiti – istina je da islamsko društvo nije uvijek imalo lice tiranije koje se moglo vidjeti u XX stoljeću: diktatori poput Saddama Husseina u Iraku, Asada u Siriji, Mubaraka u Egiptu, prema Lewisu (2010), bili su pojave bez presedana u islamskoj povijesti nastale kao posljedica modernizacije koja je krenula početkom prošloga stoljeća. Naime, tokom Drugog svjetskog rata na Bliski Istok najprije je uveden nacistički režim iz Vichya, da bi nakon što je, na kraju rata, taj režim izgnan došli su Sovjeti sa svojim krutim nedemokratskim komunizmom. Oba režima bila su slična forma diktature i ostavili su težak trag na razvoj društava na Bliskom Istoku. Daleko od toga da se diktatura održavala zbog teoloških doktrina, on je tu ostala kao posljedica napuštanja tradicije i iznimno neuspjelog pokušaja modernizacije.

ZAKLJUČAK

Akyolova perspektiva, iskazana u knjizi *Ponovno otvaranje islamskih umova*, nije interesantna toliko sama po sebi, koliko kao moderno razmišljanje o islamu koje ima za cilj islam korjenito reformirati po uzoru na Zapad. Takav pokušaj ne bi bio ni po čemu poseban da za uzroke društvenog haosa i različitih društvenih poroka, koji su očigledni u islamskom svijetu danas, ne krivi izravno islamski mentalitet formiran temeljnim religijskim vjerovanjima od kojih se mnoga mogu naći i u svim drugim velikim religijama svijeta. Ipak, ono što izdvaja Akyolovu perspektivu od ranijih sličnih pokušaja okrivljavanja islama za jad koji pogađa čovjeka, jeste činjenica da njegova optužba nije toliko usmjerena protiv same vjere, koliko je usmjerena protiv teoloških formulacija od kojih su mnoge čisto ljudski odgovori na neumoljive zahtjeve postavljane pred religiju. U svom pokušaju da odmrši gordijevski čvor islamskog zaostajanja, on krunske krivce pronalazi u islamskim skolasticima, poput Hasana Al-Ašarija i Abu Hamida al-Ghazzalija. Sve do njihove pojave u XI stoljeću islamska civilizacija je bila na ispravnim tračnicama i na svom putu ka zamašnom razvoju, ali njihove formulacije religijskih vjerovanja stvari su okrenule u jednom sasvim drugačijem pravcu. Autor je, stoga, svoja razmatranje zasnovao na kon-

tračinjenicama, postavljajući temeljno pitanje: kako bi islamska civilizacija izgledala da u njenoj sunnitskoj većini nije prevladala ašarijska, već ona racionalistička, mutazilijaska teologija, koja je bila dominantna do XI stoljeća.

Naše glavno spočitavanje Akyolu odnosi se ne toliko na njegov pokušaj da se uhvati u koštac sa teološkim doktrinama i njihovim mogućim posljedicama, koliko je to njegov nekritički stav prema civilizaciji Zapada. Čitajući knjigu stječe se jasan osjećaj da je Zapad mjerilo svih stvari i da su temelji na kojima se Zapadna civilizacija razvila u svoju postojeću formu, zapravo, jedini istinski odgovori na stanje čovječanstva. Činjenica je da autor od čitatelja očekuje da nekritički prihvati zapadna filozofska shvatanja o racionalizmu, individualizmu i humanizmu. Ova shvatanja Akyol ostavlja izvan kritičkog razmatranja, kreirajući na taj način jednu novu vrstu dogmatizma protiv čijih pojavnih oblika pokušava da se bori u polju teologije i islamskog prava.

Premda bi se moglo reći da autor toliko ne griješi kada zaključuje da je ašarijski okazionalizam spriječio da se znanost u islamu razvije do nivoa modernog empiricizma usporavajući interes za istraživanja u tom polju, on ipak griješi kada tvrdi da su doktrine voluntarizma, predodređenja i nestvorenosti Kur'ana bile generatorima korupcije, autoritarizma i nepravde u islamskim društvima. Temeljnim religijskim učenjima je pogrešno objašnjavati društvene poroke, osobito ukoliko smo svjesni da su ista učenja postojala u religijskim kontekstima u kojima su se razvile upravo one vrijednosti koje priželjkujemo. Na dubljoj razini, smatramo da autor posve griješi, jer u svom nastojanju da originalno pronađe nemoguće odgovore na mjestima gdje ih nema on zapada u jednu antimetafizičku perspektivu negiranja središnjih religijskih istina čija posvudašnjost bi trebala biti dovoljan dokaz, čak i za iznimnog racionalistu neosjetljivog za duhovnu dimenziju, da njegova objašnjenja i pretpostavke mogu biti duboko pogrešne.

LITERATURA

1. Aarsbergen-Ligtvoet, Connie (2006), *Isaiah Berlin: A Value Pluralist and Humanist View of Human Nature and the Meaning of Life*, Rodopi, Amsterdam / New York
2. Akyol, Mustafa (2022), *Ponovno otvaranje muslimanskih umova: Povratak razumu, slobodi, i toleranciji*, Buybook, Sarajevo
3. Al-Raysuni, Ahmad (2012), *Al-Shura: The Qur'anic Principle of Consultation, a Tool for Reconstruction and Reform*, The International Institute of Islamic Thought, London / Herndon

4. Al-Sulami, Mishal Fahm (2005), *The West and Islam: Western Liberal Democracy versus the System of Shura*, Routledge Curzon, New York
5. Berlin, Isaiah (1969), "Two Concepts of Liberty", u: *Four Essays on Liberty*, Oxford University Press, Oxford, 118-172.
6. Britannica (2020), "Mu‘tazilah", *Encyclopedia Britannica*; <https://www.britannica.com/topic/Mutazilah>
7. Brown, Jonathan (2019), *Slavery & Islam*, One World Publications, London
8. Crowder, George (2020), *The Problem of Value Pluralism: Isaiah Berlin and Beyond*, Routledge, New York
9. Guénon, René (2001), *The Reign of Quantity and the Signs of Times*, Sophia Perennis, Ghent
10. Guénon, René (2001a), *Spiritual Authority and Temporal Power*, Sophia Perennis, Hillsdale
11. Guénon, René (2004), *The Crisis of the Modern World*, Sophia Perennis, Hillsdale
12. Hobsbawm, Eric (1996), *The Age of Revolutions 1789-1848*, Vintage Books, New York
13. Lewis, Bernard (2010), *Faith and Power: Religion and Politics in the Middle East*, Oxford University Press, New York
14. Nasr, Seyyed Hossein (2002), *Srce Islama: trajne vrijednosti za čovječanstvo*, El-Kalem, Sarajevo
15. Nasr, Seyyed Hossein (2003), *Islam: religion, history, and civilization*, Harper Collins, New York
16. Nasr, Seyyed Hossein (2005), "Introducing the Writings of Frithjof Schuon", u: Seyyed Hossein Nasr (ur.), *The Essential Frithjof Schuon*, World Wisdom, Bloomington, 1-64.
17. Schuon, Frithjof (1997), *O transcendentnom jedinstvu religija*, El-Kalem, Sarajevo
18. Schuon, Frithjof (2008), *Christianity / Islam: Perspective on Esoteric Ecumenism*, World Wisdom, Bloomington
19. Schuon, Frithjof (2008a), *Razumijevanje islama*, El-Kalem, Sarajevo
20. Schuon, Frithjof (2022), *Sufizam: zastor i bit*, Connectum, Sarajevo
21. Stoddart, William (2009), *Prisjećanje u svijetu zaboravljanja: razmišljanja o tradiciji i post-modernizmu*, Dobra Knjiga, Sarajevo
22. Spengler, Oswald (1991), *The Decline of the West*, Oxford University Press, New York / Oxford

23. Weber, Max (2004), *The Vocation Lectures: Science as Vocation and Politics as Vocation*, Hackett Publishing Company, Indianapolis / Cambridge

ISLAMIC CIVILIZATION AND THEOLOGICAL CAUSES OF THE SOCIAL UNDERDEVELOPMENT: A TRADITIONALIST READING OF MODERNIST THESES

Summary:

This paper analyzes the theory of Islam as a religion that could have formed a rationalistic civilization, based on scientific progress, individualism and democracy. One of the representative studies on this topic is the work of Mustafa Akyol *Reopening of Muslim Minds*, in which the author uses the method of counterfactual analysis, posing the fundamental question: what would Islamic civilization look like if in the Sunni majority had not prevailed Ash'ari theology, but rationalistic, Mu'tazili theology? Although it could be said that the author of this study does not err when he concludes that Ash'ari occasionalism stopped the development of science in Islam, he nevertheless errs when he claims that the doctrines of voluntarism, predestination, and uncreatedness of the Qur'an, were generators of injustice in Islamic society. In this paper we tried to analyze the metaphysical foundations of these doctrines, re-examine the validity of the hypothesis about their harmfulness, and re-examine whether the observed harmful effects come from Islamic tradition or from the more recent attempts of modernization of Islam.

Keywords: Islam; democracy; dictatorship; human rights; rationalism; theology; Ash'arism; Mu'tazilism

Adresa autora

Author's address

Asim Delibašić
samostalni istraživač, Zenica
asim.delibasic@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRAVNA MISAO

Mahir Muharemović

O UZROCIMA NEDOSTATKA VLADAVINE PRAVA NA ZAPADNOM
BALKANU / ON THE CAUSES OF THE LACK OF RULE OF LAW IN
THE WESTERN BALKANS 471

Faris Hasanović

PRIMJENA KONVENCIJE O SPREČAVANJU I KAŽNJAVANJU ZLOČINA
GENOCIDA PRED MEĐUNARODNIM SUDOM U HAGU U PREDMETU
BOSNA I HERCEGOVINA PROTIV SRBIJE I CRNE GORE /
APPLICATION OF THE CONVENTION ON THE PREVENTION
AND PUNISHMENT OF THE CRIME OF GENOCIDE BEFORE
THE INTERNATIONAL COURT OF JUSTICE (BOSNIA AND
HERZEGOVINA V. SERBIA AND MONTENEGRO) 489

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.471

UDK 321.7:342.7

Primljeno: 11. 09. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Mahir Muharemović

O UZROCIMA NEDOSTATKA VLADAVINE PRAVA NA ZAPADNOM BALKANU

Regija Zapadnog Balkana i dalje se suočava sa značajnim izazovima u uspostavljanju vladavine prava. Ovaj rad ispituje društveno-pravne faktore koji doprinose slabosti vladavine prava na Zapadnom Balkanu. Identificira tri ključna faktora: neefikasne i neodgovorne državne institucije, vladavinu neformalnih institucija i koruptivnih mreža, te nemoćno formalističko sudstvo. Analiza utvrđuje da su državne institucije na Zapadnom Balkanu često ekstraktivne i pod kontrolom političkih elita, potkopavajući sistem kočnica i ravnoteža. Osim toga, neformalne institucije poput klanovskih mreža i dalje cvjetaju, promovirajući korupciju i nekažnjivost. Konačno, sudstvo zadržava ostatke socijalističkog pravnog formalizma, otežavajući nepristrasno suđenje. Preporuke se odnose na potrebu suštinskih reformi koje će biti inicirane od domaćih aktera. Održiva vladavina prava zahtijeva sposobne i odgovorne državne institucije zajedno sa snažnim građanskim angažmanom. Evropska unija i međunarodni donatori moraju preispitati svoj tehnokratski pristup i inzistirati na opipljivim poboljšanjima.

Ključne riječi: vladavina prava; Zapadni Balkan; institucije; sudstvo; korupcija; Evropska unija

UVOD

Gotovo da i nije iznenađenje kada pročitamo sljedeći zaključak: Regija Zapadnog Balkana (ZB), koja obuhvata Albaniju, Bosnu i Hercegovinu, Kosovo, Crnu Goru, Sjevernu Makedoniju i Srbiju, suočava se sa značajnim izazovima u postizanju vladavine prava (European Court of Auditors 2022). Ili je „uobičajeno“ da države ZB relativno loše stoje u svakom mjeranju vladavine prava (vidi World Justice Project 2022a; The World Bank 2021). Ono što zvuči kao standardni birokratski jezik Evropske unije (EU) ili suhoparni statistički podaci ima poražavajuće posljedice po društva i ljude u navedenim zemljama. Zašto? Zato što vladavina prava je od suštinskog značaja. Vijeće Evrope je definisalo vladavinu prava kao višedimenzionalni koncept u kojem su, između ostalog, svi javni akti u okvirima koje postavlja zakon, u skladu s vrijednostima demokratije i temeljnim pravima te pod kontrolom nezavisnih i nepristrasnih sudova (Council of Europe 2023). EU je usvojila ovu definiciju i učvrstila vladavinu prava u članu 2 Ugovora o Evropskoj uniji kao jednu od zajedničkih vrijednosti njenih država članica. To je vodeće načelo njene vanjske politike. To je također bitan i nužan uvjet za članstvo u EU (European Court of Auditors 2022). Ovo osnovno načelo EU je važno jer su sve države ZB (osim Kosova) dobile status kandidata za pristupanje EU.

Ali, dobro uspostavljena vladavina prava nije važna samo kao puki kriterij koji treba ispuniti za pristup EU, već je mnogo vitalnija za društvo. „Zakoni pružaju alate kojima vladari mogu urediti i kontrolirati svoja društva. Ali također nude resurse kojima se ljudi mogu okrenuti tražeći pravdu i odupirući se vršenju vlasti samovoljom” (Pirie 2021: 31). Funkcionalna vladavina prava osigurava da se moć političkih i ekonomskih elita drži pod kontrolom (Kmezić 2020: 3). U tom pogledu jačanje vladavine prava je također intrinzično povezano sa borbom protiv korupcije (Council of the EU 3). Konkretno, tamo gdje vladavina prava nedostaje, ili je slaba, postaje „normalno“ da korupcija i organizirani kriminal cvjetaju. Regija ZB je jedna od najkorumpiranijih regija u Evropi (vidi podatke za Indeks percepcije korupcije Transparency International za 2022. godinu). U poređenju sa 2019. godinom Zapadni Balkan je smanjio svoje napore za suzbijanje korupcije u posljednjih nekoliko godina, što je suprotno napretku ostvarenom u prvom desetljeću (Šemić 2022). Slična situacija je i sa organiziranim kriminalom. Zemlje Zapadnog Balkana su vodeće u Evropi u ovoj aktivnosti (vidi Stankovic 2022; Global Organized Crime Index 2023).

Vladavina prava nosi još veći značaj za društvo. Demokratija, ljudska prava i vladavina prava su međusobno povezani i međusobno se potkrepljuju. Ljudska prava

i vladavina prava su nužni za funkcionisanje demokratije. Kako bi se osiguralo demokratsko upravljanje, građani se moraju složiti oko zakona i propisa kroz demokratske procese (Democracy International 2023). Međutim, nedavna istraživanja (Bieber 2020; Kmezić 2020) pokazala su da su vlade Zapadnog Balkana postale sve autoritarnije u proteklih deset godina, unatoč koracima prema pristupanju Evropskoj uniji. Primijećeno je da su ove vlade bile u stanju formalno zadržati posvećenost demokratiji i evropskim integracijama istovremeno se upuštajući u autoritarne prakse. Freedom House smatra svih šest država ZB tranzicionim ili hibridnim režimima (Freedom House 2023) i, s izuzetkom Sjeverne Makedonije, sa stabilnom ili čak opadajućom putanjom. Također postoji značajan regres ili stagnacija slobode izražavanja tokom 2010-2020. (vidi više u Caushi 2020; European Court of Auditors 2022: stav 66). Također, postoje empirijski dokazi da zemlje s više korupcije imaju lošije rezultate u zaštiti ljudskih prava (Landman & Schudel 2007; Peters 2015).

Imajući na umu sve rečeno, jasno je da je vladavina prava važan alat dobrog javnog upravljanja. Pomaže održavanju mira i reda, osigurava da javna dobra i usluge budu dostupni, pomaže borbi protiv korupcije i potiče ekonomski rast (World Justice Project 2020). Korelacija je jasna: što je jača vladavina prava, u prosjeku je viši BDP po stanovniku u zemlji, niži mortalitet i niže stope korupcije (World Justice Project 2022b). S obzirom na to da države ZB deklarativno žele pristupiti EU, koja je, između ostalog, uspostavljena na načelu vladavine prava, EU i druge međunarodne organizacije mnogo ulažu u razvoj vladavine prava u regiji ZB. Ali, kada pogledamo rezultate, i dalje postoje fundamentalni problemi s vladavinom prava. Obeshrabrujuće je kada Izvještaj Evropskog revizorskog suda (2022) dolazi do zaključka:

„Nakon više od 20 godina političkih i finansijskih napora na Zapadnom Balkanu, i Komisija i druge međunarodne organizacije izvještavaju o ograničenom napretku u situaciji vladavine prava u regionu. Reforme opisane gore očigledno nisu bile dovoljne da izazovu sveobuhvatnu promjenu vladavine prava, uglavnom zbog nedostatka domaćeg vlasništva i političke volje.“
(stav 57)

Uprkos ovom sumornom zaključku, u njemu postoji i zanimljivo zapažanje. Naime, u izvještaju se referira i na moguće uzroke takve situacije: nedostatak domaće inicijative za reforme u svrhu jačanja vladavine prava i nedostatak političke volje. To je također tačka koju su mnogi eksperti istakli, navodeći da je „ključni izazov na Zapadnom Balkanu neuspjeh političkih elita da se posvete sprovođenju standarda vladavine prava“ (Imeri i dr. 2018; Milošević i Muk 2016). Da budemo jasni, reforma vladavine prava je težak, skup i zahtjevan proces zbog raznolikosti metoda, ciljeva,

pregleda, planova i prioriteta različitih uključenih aktera (Mendelski 2018). Različiti međunarodni donatori su stoga naglasili i širok spektar pitanja vezanih za uspostavljanje vladavine prava, poput jačanja sudskih kapaciteta (EU, USAID i Svjetska banka); poštovanja ljudskih prava i pravičnog suđenja (ECHR); borbe protiv korupcije, nezavisnosti sudstva, nepristranosti i obuke (Vijeće Evrope i EU); vladavine prava i prava manjina (OSCE) (Mendelski 2018). Ova varijabla (fragmentacija i nedostatak koherentnosti u reformi vladavine prava) također bi trebala biti uzeta u obzir kada se govori o uzrocima deficita vladavine prava u ZB. Ipak, osnov je i dalje politička volja zemalja koje primaju takvu podršku od međunarodnih donatora.

Cilj ovog rada je, polazeći od pretpostavke o „nedostatku domaćeg vlasništva nad procesom i nedostatku političke volje“, istražiti koji relevantni društveno-pravni faktori sprečavaju vlade zemalja ZB da uspostave funkcionalnu i održivu vladavinu prava. Kao što Haider (2018: 2) priznaje:

„Ključna zajednička karakteristika u akademskoj i NVO literaturi je kritika da donatori nisu u svojim reformskim naporima dovoljno obratili pažnju na pitanja sveprisutne politizacije i historijskog naslijeđa u regionu koja utiču na trenutnu kulturu i okruženje. Također je bilo neadekvatne pažnje po pitanju odgovornosti.“

U ovom radu identificirali smo tri ključna faktora koja doprinose slabosti vladavine prava u ZB: neefikasne i neodgovorne državne institucije, vladavinu neformalnih institucija i nemoćno sudstvo. Sva tri imaju svoje korijene u historijskim, sociološkim i pravnim preduvjetima. Svi spomenuti faktori su prisutni u većoj ili manjoj mjeri u svakoj od analiziranih zemalja ZB.

1. NEEFIKASNE I NEODGOVORNE DRŽAVNE INSTITUCIJE

Generalno, državne institucije imaju ključnu ulogu u uspostavljanju vladavine prava u društvu (vidi Fukuyama 2014; Acemoglu i Robinson 2012; Rothstein 2011). Institucije poput sudova, organa za provođenje zakona i zakonodavnih tijela odgovorne su za održavanje vladavine prava, osiguravajući da se zakoni poštuju i da oni koji ih krše odgovaraju za to. One imaju i ključnu ulogu u promicanju odgovornosti i transparentnosti, jer stvaraju mehanizam kojim se osigurava da dužnosnici vlade i javne institucije odgovaraju za svoje postupke. U suštini, institucije osiguravaju okvir za donošenje, tumačenje i provođenje zakona. One promoviraju odgovornost, transparentnost i pravdu, osiguravajući da svi podliježu

zakonu i da niko nije iznad njega. Bez institucija se vladavina prava ne može provoditi, a društvo bi tonulo u kaos i anarhiju (Pirie 2021). Stoga je uspostava i održavanje jakih institucija od vitalnog značaja za očuvanje vladavine prava i pravednog i poštenog društva.

Moderna evropska država i njene institucije relativno su nov društveno-intelektualni pothvat. To je proizvod društveno-ekonomskog (industrijalizacija i kapitalizam) i svjetonazorskog (racionalnost kao način gledanja na svijet) pomaka. Stoga se moderna država nije rodila odjednom, već je to bio proces (Thiele 2019: 44). Strukturne društvene i ekonomske promjene značajno su doprinijele razvoju modernih (političkih) institucija (vidi Eskelson 2021). Ali jednom kada je uspostavljena moderna (administrativna) država sa svojim institucijama i birokracijom, zasnovanom na meritokraciji, ona je značajno doprinijela razvoju vladavine prava. Institucije i vladavina prava su međusobno zavisne, a institucije mogu pomoći u uspostavljanju vladavine prava (Araya n. d.). Birokrati obavljaju važne uloge, uključujući provođenje zakona, donošenje i provedbu pravila kada su zakonodavna određenja nejasna. Oni bi u svemu što rade trebali djelovati u okviru zakona i trebali bi odgovarati putem zakona (Stanford Encyclopedia of Philosophy 2016). Stoga institucije i birokracije igraju dvostruku ulogu u pogledu odgovornosti. S jedne strane omogućavaju državnu moć, ali s druge strane je ograničavaju. Ali, kako Fukuyama (2014: 53) primjećuje, „prije nego što se vlade mogu ograničiti, moraju stvoriti moć da zapravo nešto učine. Države, drugim riječima, moraju biti u stanju vladati”. Centralizirana vlada sa zakonima koji štite prava i imovinu ljudi i odgovornost u poslovanju može imati pozitivan učinak na razine nasilja, povjerenja, korupcije, konkurentnosti i obrazovnog uspjeha društva (Pinker 2011; Fukuyama 1995; Eskelson 2021). Povijesno, postoji primjer u kojem je snažna birokracija formirana dok je još uvijek bila pod autoritarnim režimom, a ta se birokracija održala kroz naknadne promjene režima do danas. Takav primjer je nekadašnja Pruska (Fukuyama 2014: 65) u kojoj je vladar-suveren vladao kroz institucionaliziranu birokraciju koja je poticala redovitost i transparentnost u ponašanju vlade. Vremenom se to razvilo u pravno ograničenje proizvoljnog despotizma. Istina, nije se razvilo do razine na kojoj je suveren bio ograničen nezavisnim sudovima, ali je djelovalo kao ograničenje proizvoljnog ponašanja nižih razina vlasti. Nije iznenađenje ni da je ovakav oblik “Rechtsstaata” uvelike ovisio o dobro obučanim državnim službenicima, koji su uglavnom imali pravno obrazovanje (Fukuyama 2014). Dakle, očito je da su djelotvorne i kompetentne institucije *conditio sine qua non* (ali ne i jedini) za vladavinu prava.

Uopćeno govoreći, zemlje Zapadnog Balkana povijesno nisu imale mnogo iskustva s političkim subjektima koji su osiguravali dovoljnu vladavinu prava (vidi u Čavalić i Gajić 2017). Ali čini se da su državne institucije ZB, barem nakon pada socijalističkih režima, izgrađene pod međunarodnim vodstvom da budu više ograničene nego sposobne. Ne postoji drugo prihvatljivo objašnjenje budući da zemlje ZB imaju jednu od najgorih učinkovitosti vlada u Europi (vidi podatke u Prorok 2022). Zemlje ZB redovito podbacuju u parametru “Provedba propisa”, koji je jedan od ključnih u Indeksu vladavine prava Svjetskog projekta pravde (World Justice Project 2022). Samo za usporedbu, Njemačka ima rezultat 0,86, dok npr. Bosna i Hercegovina ima rezultat 0,49. Jedan od mogućih razloga leži u samoj prirodi javnih institucija na ZB. Te institucije su ekstraktivne, što znači da političke elite kontroliraju pristup svim javnim institucijama (stoga kontroliraju raspodjelu javnih resursa), uključujući kontrolne i sudske institucije. „Ako su javne institucije ekstraktivne, omogućit će zloupotrebu javnih resursa, generirati neodgovorno javno trošenje i, kao posljedicu toga, visoku razinu korupcije“ (European Fund for the Balkans 2016: 8). Zbog toga Blagovčanin (2020) u svojoj analizi situacije u Bosni i Hercegovini govori o „vladini kartela“. U tom pogledu European Fund for the Balkans (2016: 9) u svojoj analizi navodi:

„Najnovija povijest politike Zapadnog Balkana puna je primjera koji upućuju na izravno uključivanje dužnosnika u izbornu prijevaru, korupciju, zloupotrebu vlasti i ovlasti, sukob interesa, ucjenu, prislušivanje i kriminal, ali i na imenovanje i postavljanje javnih tužitelja i sudaca. To su sve aktivnosti usmjerene na osiguranje takvog povlaštenog pristupa. Sklonost prema neslaganju s demokracijom stoga je posljedica sklonosti prema povlaštenom pristupu ekstraktivnim javnim institucijama.“

Konačna posljedica postojanja takvih ekstraktivnih javnih (državnih) institucija jeste da „ekstraktivne političke i ekonomske institucije utiru put potpunom neuspjehu države, uništavajući ne samo zakon i red, već i najosnovnije ekonomske poticaje“ (Acemoglu i Robinson 2012: 372). Postojanje ekstraktivnih institucija također ugrožava sam temelj demokracije – izbore. Izbori na ZB stoga su postali farsa (vidi Blagovčanin 2020; European Fund for the Balkans 2016). Blagovčanin (2020) dalje elaborira navodeći da je u hibridnim režimima (a sve zemlje ZB su klasificirane kao takve) korupcija prisutna u izbornom procesu zbog manipulacije sustavom. Aktualne vlasti koriste neetičke taktike da zadrže vlast, poput kupovanja glasova, davanja poslova u javnom sektoru svojim pristašama i dodjeljivanja javnih ugovora tvrtkama

bliskim vodećim elitama. Te tvrtke zatim osiguravaju resurse za kampanje vladajuće stranke.

U konačnici, podjela vlasti, sistem kočnica i ravnoteža, neovisno i nepristrano sudstvo, jednakost pred zakonom (svi kameni temeljci modernog koncepta vladavine prava) postaju iluzije. Kada javne (državne) institucije „zaposjednu“ političke elite, onda je i vladavina prava zaposjednuta, a odgovornost je nepostojeći koncept.

Jedan važan aspekt jeste i kako političke elite na ZB percipiraju državu i koju ideologiju primjenjuju u izgradnji javnih institucija. To također utječe na učinkovitost i odgovornost javnih institucija. Istraživanje (Spenkuch et al. 2021) je utvrdilo da ideološko usklađivanje između birokrata i kreatora politika može utjecati na kadrovsku politiku i učinak u javnim organizacijama. Primjer Srbije najbolje ilustrira kako slijepi nacionalizam i unatrag usmjerena ideologija oblikuju sliku državnosti na ZB. Savanović (2022) navodi kao glavne odrednice takve „ideološke“ države:

- suverenitet vladara i vladavina pojedinaca umjesto vladavine zakona;
- građani se smatraju podanicima, a ne izvorom suvereniteta;
- veza između crkve i države – funkcija crkve je da osigura legitimnost državnim projektima;
- jednodimenzionalno društvo: monopoli jednog dopuštenog tumačenja svijeta i označavanje bilo kakvog disidentskog mišljenja kao “izdaje” i otpadništva;
- politički program u takvoj državi uvijek su neka velika pitanja i “pretpolitičke teme” – teme iz područja konstitucionalnosti i konstitutivnosti (kao što su teritorij, ideologija, identitet itd.).

Takvi pogledi su u osnovi suprotni konceptu moderne europske države (podjela vlasti sa sistemom kočnica i ravnoteža, vladavina prava, depersonalizacija vlasti, neutralna država bez ambicije nametanja svoje ideologije i pluralizam).

Imajući na umu sve rečeno, u igru ulazi dodatni destabilizirajući faktor u zemljama ZB – strateška korupcija od raznih stranih država. To podrazumijeva da strane sile (zainteresirane za promicanje svojih geostrateških interesa u regiji ZB) koriste korumpirane političke elite kako bi ih dodatno korumpirale u cilju destabilizacije određenih državnih institucija (vidi više u Zelikow et al. 2020).

U takvoj situaciji prikladno je na zemlje ZB primijeniti Fukuyaminu izjavu da je „u mnogim zemljama demokracija sama po sebi ugrožena jer je država previše korumpirana ili nesposobna da učini stvari za koje se očekuje da će učiniti, kao što su osiguravanje sigurnosti, zaštita vlasničkih prava, stavljanje obrazovanja i javnih

zdravstvenih usluga na raspolaganje te izgradnja infrastrukture koja je potrebna da bi se ostvarivao ekonomski rast“ (2014: 54). Zbog toga mnogi eksperti zagovaraju „prvo osnove“ pristup na ZB (vidi Šelo-Šabić 2018; Milošević i Muk 2016). Sa druge strane, ni dosadašnji pristup Europske unije (EU) reformama iz oblasti vladavine prava na ZB ne doprinosi dovoljno istinskom (supstancijalnom) jačanju vladavine prava. Tako Mendelski (2018) identificira kao ključni problem s reformama vladavine prava od strane EU njen kvantitativni pristup (mentalitet “što više, to bolje”). To znači da samo procjena vladavine prava ne uzima dovoljno u obzir kvalitativne reforme. On sasvim opravdano primjećuje da „kvantitativni i tehnički pristupi ne samo da mogu ograničiti utjecaj na terenu, već mogu stvoriti i perverzne poticaje te površne ishode“. Isti autor (2015) čak ističe i patološki učinak reformi vladavine prava koje pokreće EU na ZB, upravo zbog pogrešnog pristupa reformi vladavine prava i nepovoljnih društvenih uvjeta u zemljama ZB, a koji faktori u svom međudjelovanju pojačavaju određene reformske patologije (pravna nestabilnost, nekoherentnost, politizacija). Čini se da je EU, ovakvim pristupom, više zainteresirana održavati određenu, prividnu, stabilnost država i režima na ZB nego istinsku transformaciju institucija (vidi više o tome u Hogić 2020) koje bi bile i efikasne i odgovorne, internalizirajući princip vladavine prava.

2. VLADAVINA NEFORMALNIH INSTITUCIJA ILI KAKO SE RAZVIJA KORUPCIJA

Institucije u društvu mogu se podijeliti na neformalne i formalne. Neformalne institucije su zajedničko znanje, uvjerenja, priče, rituali i moralni kodeksi koji oblikuju međusobnu interakciju i djelovanja ljudi. Formalne institucije stvaraju države s jasnom hijerarhijom kako bi održale red i osigurale funkcioniranje društva (Eskelson 2021: 111). Da bi društvo funkcioniralo i opstalo kroz vrijeme mora postojati relativno usklađivanje i ravnoteža između formalnih i neformalnih institucija društva (vidi Giddens et al. 2019: 72). Prema empirijskim dokazima, da bi društvo i sloboda napredovali, država i društvo moraju biti jaki.

„Jaka država je potrebna da kontrolira nasilje, provodi zakone i pruža javne usluge koje su ključne za život u kojem ljudi imaju moć da donose i slijede svoje izbore. Jako, mobilizirano društvo je potrebno da kontrolira i sputava jaku državu.“ (Acemoglu i Robinson 2019: 12)

Samo u takvoj ravnoteži snaga između države i društva može se pojaviti stabilan poredak i prosperitet. Ako ta ravnoteža ne postoji, nemoguće je djelotvorno provoditi zakone i izgraditi odgovorne institucije, dakle uspostaviti održivu vladavinu prava.

Povijesno, regija ZB doživjela je mnoge promjene, uključujući formiranje i raspad država, političkih i pravnih sustava, ideologija, institucija i društvenih klasa. Unatoč tome određene društvene prakse su ostale iste. Suočeni s ovim drastičnim ideološkim i pravnim promjenama ljudi su se okrenuli neformalnim društvenim mrežama rodbine, prijatelja i klanova tražeći sigurnost, umjesto vladavinu prava (European Commission-Cordis n. d.). Kada se tradicije i običaji čvrsto uspostave, oni mogu imati značajan utjecaj na to kako ljudi žive svoj život. Vjerojatno je da će oni s više utjecaja u društvu biti povlašteno tretirani u odnosu na one s manje moći. Čak i kada su društvene norme dugotrajne, one se često tumače i provode od strane onih s više autoriteta (Acemoglu i Robinson 2019: 37). Crna Gora i Albanija su povijesno najbolji primjeri gdje je društvo ostalo visoko fragmentirano i sumnjičavo prema centraliziranoj vlasti. Sastojalo se od rodovskih grupa, klanova i plemena, a nedostajali su elementi centralizacije (Acemoglu i Robinson 2019: 285).

Ali, i socijalističko razdoblje na ZB značajno je doprinijelo porastu neformalnih institucija koje utječu na društvo. Općenito, iskustvo gustog sistema neformalnih društvenih odnosa, samovoljnih odluka i svakodnevne korupcije koji su obilježavali svakodnevni život u državnom socijalizmu duboko je oblikovalo ta društva. Službena pravila su dopunjena neformalnim kodeksom odanosti. „U državnom socijalizmu, korupcija je bila strukturalna nužnost u svim sferama svakodnevnog života“ (Swirek i Pospech 2021: 141). Chavance (2008) također potvrđuje da socijalističke neformalne institucije i pravila i dalje imaju značaj sve do danas.

Tamo gdje su država i njene institucije korumpirane, nepouzdana ili možda potpuno odsutne, društvo se, radi zaštite i sigurnosti, okreće „privatnim pružateljima usluga“ kao što su klanovi, mafijaške strukture itd. (Fukuyama 2014: 114). U takvim situacijama formalna pravila postaju „mitovi“ za koje ljudi tvrde da ih slijede, ali koji u stvarnosti imaju malo supstance. „Oni služe da opravdaju načine na koje se zadaci obavljaju, čak i ako se ti načini uvelike razlikuju od toga kako bi se stvari trebale raditi prema pravilima“ (Giddens et al. 2019: 361). Zbog toga Knaub (2018) vezano za situaciju u Albaniji tvrdi da strukture klanova, korupcija i regionalizam nadomještaju nedostajuće državne strukture. Jer kada javne institucije zakažu, ljudi se organiziraju privatno, u obiteljima i zajednicama da nadoknade taj nedostatak. Slično tome Jülichmann (2016: 12) dolazi do vezano za Kosovo, dolazi do spoznaje: „... buduću da se državne strukture pokazuju slabima, za razliku od starih struktura, Kosovari ne vide razlog da napuste te tradicije“.

Uzimajući u obzir prethodno rečeno možemo se saglasiti:

„Dok su države ZB općenito bile uspješne u usvajanju pravnih reformi koje čine dio uvjetovanosti u procesu pristupanja EU, mnogi zakoni ostaju neprovedeni, „prazne ljuštore.“ U prostoru između zakona, onako kako je napisan, i praksi onako kako se provode u svakodnevnom životu, postoji jaz koji karakterizira neformalnost.“ (UCL School Of Slavonic And East European Studies n. d.)

Dakle, neformalne prakse uglavnom ostaju iste, samo ugrađene u nove formalne strukture.

Korupcija je, kao što je prije viđeno, prirodni ishod takvih neformalnih struktura i mreža. Zbog toga je ona jedna od glavnih aktivnosti kojom se građani ZB moraju baviti u svakodnevnom životu. Iako građani Zapadnog Balkana stavljaju korupciju kao treće najhitnije pitanje u regiji (Center for Insights in Survey Research 2022), oni se aktivno upuštaju u koruptivne aktivnosti (Regional Cooperation Council 2020) jer još uvijek vjeruju da je to nazamjenjiv način ostvarivanja vlastitih interesa. Korupcija, podmićivanje i nepotizam postali su sastavni dio kulture na Zapadnom Balkanu, posebno kada je riječ o javnoj upravi, zdravstvenoj zaštiti ili obrazovanju. Vrlo često podmićivanje je rezultat lošeg rada javne birokracije ili ograničenog pristupa kvalitetnim javnim uslugama (Aljović 2021). Ova „nesposobnost“ javne birokracije rezultat je nepotizma i klijentelizma u procesu zapošljavanja državnih službenika (ibid.).

Ova društveno-povijesna negativna iskustva ljudi na ZB (izloženost tlačiteljskim strukturama ekonomskog i političkog/društvenog okruženja) također bi mogla utjecati na psihološku internalizaciju primijećene nadmoći i podređenosti kod ljudi. Kao što je primijetio Sager (2019) „konformno ponašanje pruža potrebnu praksu za razvoj sklonosti pokoravanju „neizbježnim“ naredbama tlačitelja. Što je politički sustav hijerarhijskiji, to se više uči bespomoćnost s posljedicom nekritičkog i strašljivog ponašanja koje potkopava demokratske procese“. To dovodi do političke pasivnosti. Politička pasivnost može se objasniti začaranom spiralom koja vodi od loše vlade do slabog povjerenja, niske učinkovitosti i na kraju do neaktivnog civilnog društva (ibid.). Također, pojedinci koji vjeruju svojim sugrađanima vjerojatnije će imati povoljno mišljenje i o demokratskom sustavu, sudjelovati će u političkim aktivnostima i biti uključeni u građanske organizacije. Zemlje s više društvenog povjerenja imaju učinkovitije demokratske sustave, otvorenija tržišta, veći ekonomski rast i manje kriminala i korupcije (Rothstein 2011: 147). U zemljama ZB društveno povjerenje je prilično nisko (vidi podatke World Values Survey 2017-2022).

Postavlja se pitanje zašto je društveno povjerenje problem na ZB? Prema teoriji društvenog kapitala da bi jačalo društveno povjerenje mora biti ugrađeno u politički kontekst i formalne političke i pravne institucije te povezano s njima. Postojanje pouzdanih, poštenih i nepristranih državnih institucija koje koriste svoj autoritet za provođenje politika u djelo ono je što izgrađuje povjerenje i društveni kapital. Postoji jaka povezanost između visoke razine povjerenja u društvu i niske razine korupcije (Rothstein 2011: 150). Također, postoji jaka korelacija između društvenog povjerenja i razina vladavine prava (Muharemović 2021). Osim toga, znanstvenici otkrivaju da je društveno povjerenje povezano „ne s onim što se događa na ulaznoj strani predstavničkog demokratskog sustava, već s onim što se događa na izlaznoj strani“ (Rothstein 2011: 151). Stoga ne čudi što postoji rašireni nedostatak povjerenja u državne institucije na ZB (vidi podatke u Center for Insights in Survey Research 2022). U osnovi, državne institucije propustile su priliku izgraditi društveno povjerenje, a bez društvenog povjerenja društvo ne može izgraditi bolje državne institucije. Ovo je jednostavna, ali začarana spirala u koju su zemlje ZB uvučene.

3. PRAVNI FORMALIZAM KAO PREPREKA VLADAVINI PRAVA

Nesporno je da je funkcionirajuće, profesionalno, nepristrano i neovisno sudstvo neizostavno jedan od najvažnijih preduvjeta za vladavinu prava. No što se događa ako je sudstvo formalno posvećeno tim vrijednostima, ali u biti još uvijek koristi drugi „operativni sustav“? Upravo se to dogodilo u zemljama ZB. Naime, nasljeđe socijalističke sudske kulture igra ulogu u stupnju usklađenosti zemalja ZB s europskim standardima i učvršćivanjem vladavine prava (vidi u Mendelski 2018; Čavalić i Gajić 2017; Preshova i dr. 2017). Pravni formalizam je jedna od ključnih odrednica spomenute socijalističke pravne kulture. Ukratko, pravni formalizam je sustav mišljenja usredotočen na primjenu pravnih tekstova na činjenice. To je značilo da se od sudaca očekivalo da mehanički primjenjuju pravne tekstove na činjenice, koristeći pravni silogizam kao svoju glavnu metodu. To je često rezultiralo donošenjem odluka na formalnim osnovama, a ne na temelju merituma slučaja (Karčić 2020).

U zemljama Zapadnog Balkana mnoge neformalne strukture u sudstvu još uvijek funkcionišu prema starim socijalističkim obrascima koji su postojali prije rata. Od političara i javnih službenika se očekuje da slijede ista pravila koja su postojala za vrijeme nomenklature. Ovaj stav je duboko ukorijenjen u pravosuđu i zasniva se na socijalističkoj pravnoj tradiciji u kojoj suci i tužioc i ne vide sebe kao nepristrasne

arbitre pravde ili sluge naroda, već kao lojalne provoditelje državne moći. Unatoč brojnim promjenama zakona i reformama koje je inicirala međunarodna zajednica javni službenici još uvijek nisu promijenili svoj pristup zakonu i građanima. I dalje se strogo pridržavaju proceduralnih formalnosti, tumače i primjenjuju zakon na krut i dogmatsko-formalistički način te izbjegavaju donošenje suštinskih odluka jednostavno prelazeći preko pravnih pitanja, kao što je bilo uobičajeno u zastarjeloj socijalističkoj pravnoj praksi (Uzelac 2010). Tako se u ekspertskom izvještaju EU o problemima vladavine prava u BiH (Export Report on Rule of Law Issues in BiH 2019) eksplicitno navodi da se pozitivističko i formalističko ponašanje mnogih dužnosnika na svim razinama često pojavljuje kao stvarna prepreka pravilnoj implementaciji propisa.

Također, u post-socijalističkim zemljama mnoge pravne institucije i njihov način razmišljanja koji su postojali za vrijeme socijalističke ere još uvijek postoje. To uključuje sudove, državna odvjetništva i odvjetničke komore. Osim toga, vijeća sudske i tužilačke vlasti, koja su odgovorna za sudsku samoupravu, često i dalje imenuju iste vrste sudaca i tužilaca kao i za vrijeme socijalističkog razdoblja. Također postoji kontinuitet pravnog obrazovanja s prethodnim sustavom (Karčić 2020). Pravni formalizam ima štetan učinak na djelotvornost sudova, vladavinu prava i zaštitu individualnih prava i sloboda. To je vidljivo iz zaostalih predmeta, kašnjenja i dugotrajnih postupaka, što može dovesti do gubitka povjerenja u sudove među općom populacijom. Ovaj pravni formalizam izravno utječe na vladavinu prava (ibid.).

4. ZAKLJUČCI

Regija Zapadnog Balkana se dugo suočava sa slabom vladavinom prava. Jedan od glavnih razloga za slabu vladavinu prava u regiji je nedostatak djelotvornih i odgovornih javnih institucija. U mnogim slučajevima državne agencije i dužnosnici se ne pozivaju na odgovornost za svoje postupke, a malo je transparentnosti ili nadzora. To je dovelo do raširene korupcije i nepovjerenja u javne institucije.

Drugi faktor koji doprinosi slaboj vladavini prava na Zapadnom Balkanu je postojanje neformalnih mreža koje potiču korupciju. Ove mreže često djeluju izvan formalnog pravnog sustava i često ih je teško otkriti ili kazneno goniti. Time je stvorena kultura nekažnjivosti u kojoj korumpirani dužnosnici i poslovni ljudi mogu djelovati gotovo bez straha da će biti uhvaćeni.

Konačno, sudstvo na Zapadnom Balkanu je često slabo i preformalno. To dovodi do kašnjenja u pravnom procesu i nedostatka odgovornosti onih koji krše zakon. Osim

toga, sudstvo je često podložno političkom uticaju, što može dodatno potkopati javno povjerenje u pravni sustav.

Zaključno, slaba vladavina prava na Zapadnom Balkanu je složeno pitanje koje zahtijeva višedimenzionalno rješenje. Bavljenje osnovnim uzrocima, kao što je predstavljeno u ovom radu, jedini je način za izgradnju održive i djelotvorne vladavine prava u regiji. Ovi naponi će zahtijevati održivu političku volju i posvećenost prije svega od domaćih aktera. Na kraju, sve počinje i završava sa političkom voljom za suštinske reforme. EU i drugi međunarodni akteri moraju preispitati svoj pristup i inzistirati na opipljivim rezultatima u području vladavine prava, a ne na formalnostima i procedurama. Još jedan označeni kvadratić nije riješen problem na terenu.

LITERATURA:

1. Acemoglu, Daron, James A. Robinson (2019), *The Narrow Corridor: States, Societies, and the Fate of Liberty*, Penguin Press
2. Acemoglu, Daron, James A. Robinson (2012), *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty*, Crown Business
3. Aljović, Armin (2021), "Korupcija, mito i nepotizam postali sastavni dio kulture na Zapadnom Balkanu", AlJazeera, [https://balkans.aljazeera.net/teme/2021/5/4/umjesto-nulte-tolerancije-protiv-korupciji-na-balkanu-postoji-tolerancija-na-korupciju](https://balkans.aljazeera.net teme/2021/5/4/umjesto-nulte-tolerancije-protiv-korupciji-na-balkanu-postoji-tolerancija-na-korupciju)
4. Araya, Araya Kebede (n. d.), "Interplay between institutions and rule of law to engender development", Loyola University Chicago, <https://www.luc.edu/media/lucedu/prolaw/documents/pdfs/5studentjournalaraya.pdf>
5. Bieber, Florian (2020), *The Rise of Authoritarianism in the Western Balkan*, Palgrave
6. Blagovčanin, Srđan (2020), *The Rule of the Cartel*, Transparency International Bosna and Hercegovina
7. Caushi, Denisa (2020), *The Regress Of Freedom Of Expression In Western Balkans: An analysis of the performance on freedom of expression in Western Balkans and its impact on European integration of those countries*, Uppsala University, <https://repository.gchumanrights.org/server/api/core/bitstreams/c3dd4e46-10df-42e5-bd68-f2c33b1205f3/content>
8. Čavalić, Admir, Mihailo Gajić (2017), "International property rights index. Case study – Weak governments and partial protection: Property rights in the

- Western Balkans”, International property rights index 2017, Property Rights Alliance, Washington, DC, USA, 1-12
9. Center for Insights in Survey Research (2022), *2022 Western Balkans Regional Survey*, IRI
 10. Chavance, Bernard (2008), “Formal and informal institutional change: The experience of postsocialist transformation”, *The European Journal of Comparative Economics*, 5(1), 57-71.
 11. Council of Europe (2023), *The Rule of Law*, <https://www.europewatchdog.info/en/council-of-europe/core-values/rule-of-law/>
 12. Council of the EU (2019), *EU action against corruption – Exchange of views*, 12276/19. <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-12276-2019-COR-1/en/pdf>
 13. Democracy International (2023), <https://www.democracy-international.org/human-rights>
 14. Eskelson, Tyrel C. (2021), “States, Institutions, and Literacy Rates in Early-Modern Western Europe”, *Journal of Education and Learning*, 10(2), 109-123.
 15. European Commission-Cordis (n. d.), *Closing The Gap Between Formal And Informal Institutions In The Balkans*; Retrieved March 21, 2023 from <https://cordis.europa.eu/project/id/693537>
 16. European Court of Auditors (2022), *EU support for the rule of law in the Western Balkans: despite efforts, fundamental problems persist*, https://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/SR22_01/SR_ROL-Balkans_EN.pdf
 17. Expert Report on Rule of Law Issues in Bosnia and Herzegovina (2019), <https://archive.europa.ba/wp-content/uploads/2019/12/ExpertReportonRuleofLawissuesinBosniaandHerzegovina.pdf>
 18. Freedom House (2023), *Democracy Status*, <https://freedomhouse.org/countries/nations-transit/scores>
 19. Fukuyama, Francis (1995), *Trust: Human Nature and the Reconstitution of Social Order*, Touchstone Books
 20. Fukuyama, Francis (2014), *Political Order And Political Decay: From The Industrial Revolution To The Globalization Of Democracy*, Farrar, Straus and Giroux
 21. Giddens, Anthony, Mitchell Duneier, Richard P. Appelbaum, Deborah Carr (2019), *Essentials of sociology*. Seventh edition, W. W. Norton & Company, New York

22. Global Organized Crime Index (2023), <https://ocindex.net/>
23. Haider, Huma (2018), *Rule of law challenges in the Western Balkans*, K4D Helpdesk Report
24. Hogić, Nedim (2020), "The European Union's Rule of Law Promotion in the Western Balkans: Building a Rule of Law Constituency", 16 CYELP, 197.
25. Imeri, Ardita Abazi, Aleksandra Ivanovska, Amela Hrasnica (2018), "The (in)effectiveness of EU benchmarking mechanism in the Western Balkan", Reforming from the Bench – Marking offside, European Policy Institute (EPI)
26. Jülichmann, V. (2016), *Der Kosovo – Ein „Failed State“?*, Institut für Politische Wissenschaft und Soziologie, Universität Bonn
27. Karčić, Fikret (2020), *A Study on Legal Formalism in the Former Yugoslavia and its Successor States*, CIDS report No. 1
28. Kmezić, Marko (2020), "Rule of law and democracy in the Western Balkans: Addressing the gap between policies and practice. *Southeast European and Black Sea Studies*", 20(1), 183-198.
29. Knaub, Maria (2018), "Österreichische Entwicklungszusammenarbeit in Albanien: Perspektiven, Akteure*, Hintergründe", Forschungsseminar Archive des Helfens? Schwerpunktländer und Partnerschaftsabkommen der österreichischen EZA, Studienjahr 2017
30. Landman, Todd, Carl Jan, Willem Schudel (2007), *Corruption And Human Rights: Empirical Relationships And Policy Advice*, International Council on Human Rights Policy
31. Mendelski, Martin (2018), "The Rule of Law (in Central and Eastern Europe)", In: Fagan, A. and Kopecký, P. (eds.), *The Routledge Handbook of East European Politics*, Routledge, London, 113-125.
32. Mendelski, Martin (2015), "The EU's Pathological Power: The Failure of External Rule of Law Promotion in South Eastern Europe", *Southeast Europe*, 39, 318-346.
33. Milošević, Milena, Stevo Muk (2016), "Back to basics: Re-affirming the rule of law in the Western Balkans", Institute Alternativa, Podgorica
34. Muharemović, Mahir (2021), "Social (Dis-)Trust and The Plague of Corruption in the Western Balkans: The Rule of Law as the Victim", Konrad Adenauer Stiftung
35. Peters, Anne (2015), "Corruption and Human Rights", Basel Institute on Governance

36. Pinker, Steven (2011), *The Better Angels of our Nature: Why Violence Has Declined*, Penguin Books
37. Pirie, Fernanda (2021), *The Rule of Laws: A 4,000-Year Quest to Order the World*, Basic Books
38. Prorok, Thomas (2022), *Wirksamkeit und Kosten der öffentlichen Verwaltung*; https://issuu.com/kdz_austria/docs/fpm_2-22
39. Regional Cooperation Council (2020), *Balkan Barometer 2020*, <https://www.rcc.int/balkanbarometer/about#>
40. Rothstein, Bo (2011), *The quality of government : corruption, social trust, and inequality in international perspective*, The University of Chicago Press
41. Sager, Mathias (2019), "The Psychology of Political Helplessness", <https://mathias-sager.medium.com/the-psychology-of-political-helplessness-b323242383f5>
42. Savanović, Aleksandar (2022), "Latinka Perović: Krivo srastanje srpske državnosti", <https://6yka.com/kolumne/latinka-perovic-krivo-srastanje-srpske-drzavnosti>
43. Šemić, Anđela (2022), "Corruption in the Western Balkans not abating: What is next?", *European Western Balkans*; <https://europeanwesternbalkans.com/2022/04/20/corruption-in-the-western-balkans-not-abating-what-is-next/>
44. Šelo-Šabić, Senada (2018), "Fundamentals first: Operationalising the fight against corruption in the EU accession of the Western Balkan countries", In: *Rule of law in the Western Balkans: Exploring the new EU enlargement strategy and necessary steps ahead. 16-19 April*. Alt Madlitz
45. Spenkuch, Jorg L., Edoardo Teso, Guo Xu (2021), "Ideology and Performance in Public Organizations. National Bureau of Economic Research", *Working Paper, Series* <https://www.nber.org/papers/w28673>
46. Stanford Encyclopedia of Philosophy (2016), "The Rule of Law"; <https://plato.stanford.edu/entries/rule-of-law/>
47. Stankovic, Dusan (2022), *Little Black Book of Organized Crime Groups in Western Balkans*, Belgrade Centre for Security Policy
48. Swirek, Krzysztof, Pavel Pospech (2021), "Escape from arbitrariness: Legitimation crisis of real socialism and the imaginary of modernity", *European Journal of Social Theory*, 24(1), 140–159.
49. The European Fund for the Balkans (2016), *Extractive Institutions in the Western Balkans*, Paper Series

50. The World Bank. (2021), *WGI - Rule of Law*, <https://databank.worldbank.org/source/worldwide-governance-indicators#>
51. Thiele, Alexander (2019), *Der gefräßige Leviathan: Entstehung, Ausbreitung und Zukunft des modernen Staates*, Mohr Siebeck, Tübingen
52. Transparency International (2022), *Corruption perceptions index 2020*, <https://www.transparency.org/en/cpi/2022>
53. UCL School Of Slavonic And East European Studies (n. d.), *Meaningful reform in the Western Balkans – Between formal institutions and informal practices* <https://www.ucl.ac.uk/ssees/meaningful-reform-western-balkans-between-formal-institutions-and-informal-practices>
54. Uzelac, Alan (2010), "Survival of the Third Legal Tradition?", *Supreme Court Law Review*, 49, 377-396.
55. World Justice Project (2022a), *Rule of Law Index 2022*; <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/global>
56. World Justice Project (2022b), *The Business Case for Rule of Law*, <https://worldjusticeproject.org/news/business-case-rule-law>
57. World Values Survey (2017-2022), <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSEVSjoint2017.jsp>
58. Zelikow, Philip, Eric Edelman, Kristofer Harrison, Celeste Ward Gventer (2020), "The Rise of Strategic Corruption: How States Weaponize Graft", *Foreign Affairs*; <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2020-06-09/rise-strategic-corruption>

ON THE CAUSES OF THE LACK OF RULE OF LAW IN THE WESTERN BALKANS

Summary

The Western Balkan region continues to face significant challenges in establishing the rule of law. This paper examines the socio-legal factors contributing to the weakness of the rule of law in the Western Balkans. It identifies three key factors: inefficient and unaccountable state institutions, the rule of informal institutions and corruption networks, and impotent formalistic judiciary. These are traced back to underlying historical, sociological, and legal prerequisites in the region. The analysis finds that state institutions in the Western Balkans are often extractive and controlled by political elites, undermining checks and balances. Additionally, informal institutions like clan networks continue to thrive, promoting corruption and impunity. Finally, the judiciary retains vestiges of socialist legal formalism, hampering impartial adjudication. Recommendations focus on the need for substantive domestic ownership of reforms by local actors. Sustainable rule of law requires capable and accountable state institutions along with strong civic engagement. The EU and international donors must re-examine their technocratic approach and insist on tangible improvements.

Keywords: rule of law; Western Balkans; institutions; judiciary; corruption; European Union

Adresa autora
Author's address

Mahir Muharemović
Univerzitet u Tuzli
Pravni fakultet
mahir85@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.489

UDK 341.485:341.645.2

Primljeno: 22. 09. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Faris Hasanović

PRIMJENA KONVENCIJE O SPREČAVANJU I KAŽNJAVANJU ZLOČINA GENOCIDA PRED MEĐUNARODNIM SUDOM U HAGU U PREDMETU BOSNA I HERCEGOVINA PROTIV SRBIJE I CRNE GORE

Predmet ovog rada je analiza primjene Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1951. godine pred Međunarodnim sudom u Hagu, u predmetu Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, zbog kršenja odredaba ove Konvencije. Ovaj sud je u skladu s članom IX Konvencije nadležan za rješavanje sporova između država ugovornica vezanih za tumačenje, primjenu i izvršenje Konvencije, uključujući i one koji se odnose na odgovornost neke države kada je u pitanju zločin genocida ili nekog drugog krivičnog djela navedenog u članu III Konvencije. U članu I Konvencije, propisano je da su države dužne spriječiti genocid i kazniti počinioca. Nadalje, odgovornost država propisana u članu IX Konvencije, odnosi se samo na propuštanje države da spriječi činjenje genocida i drugog djela iz člana III Konvencije i da kazni počinioce. Izvršenom analizom teksta Konvencije i sadržaja tužbenog zahtjeva Bosne i Hercegovine od 24. aprila 2006. godine, moguće je utvrditi da tužbeni zahtjev Bosne i Hercegovine izlazi iz okvira člana IX Konvencije, što autor posebno problematizira u ovom radu.

Ključne riječi: Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida; aplikacija; tumačenje; tužbeni zahtjev; genocid

1. UVOD

Kada se u bosanskohercegovačkoj javnosti govori o Presudi Međunarodnog suda u Hagu (u daljem tekstu: Međunarodni sud; Sud) u predmetu *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*¹, koja je donesena 26. februara 2007. godine² (u daljem tekstu: Presuda iz 2007. godine), mišljenja smo da se analizi navedene problematike ne pristupa uvijek racionalno i objektivno. U jednu ruku, takav stav prema samom postupku i navedenoj presudi nije neočekivan, s obzirom na činjenicu da je imajući u vidu karakter oružanog sukoba koji se vodio na teritoriju Bosne i Hercegovine (vidjeti više Softić 2020) donesena presuda koja u pojedinim aspektima ne odgovara stvarnim činjenicama.

Potrebno je naglasiti kako opće razočarenje Presudom iz 2007. godine svoj korijen može pronaći i u nedovoljnom poznavanju sadržaja Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, ali i okvira djelovanja i nadležnosti Međunarodnog suda, kao i pravne prirode njegovih odluka. U javnosti se nerijetko stvarala slika (bez valjane naučne elaboracije na navedenu temu) da se u Hagu „sudi“ Srbiji i Crnoj Gori za zločine agresije³ i genocida (vidjeti Degan 2008), a ne treba posebno spominjati da se – bude li utvrđena odgovornost tužene strane u punom obimu – s ogromnim nestrpljenjem očekivala ogromna materijalna kompenzacija (reparacija) po osnovu pričinjene ratne štete međunarodno priznatoj Republici Bosni i Hercegovini. Ipak, kako Međunarodni sud nema mogućnost da naloži primjenu uobičajenih krivičnihopravnih sankcija prema odgovornoj državi, jer se u navedenom slučaju radi o posve drugoj vrsti i prirodi pravne odgovornosti (vidjeti više Omerović 2020), posebno u smislu kolektivne odgovornosti države i naroda za počinjene međunarodne

1 Zbog ekonomičnosti autor će u ovom radu koristiti skraćeni (a u naučnoj i stručnoj literaturi uvriježeni) naziv navedenog predmeta pred Međunarodnim sudom u Hagu, čiji izvorni i potpuni naziv na engleskom jeziku glasi: *Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*

2 Presuda Međunarodnog suda u Hagu u predmetu *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore* od 26. februara 2007. godine (preuzeto sa: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf>, pristup: 25. 08. 2023.)

3 Nesporna činjenica jeste da zločin agresije, u okviru sistema međunarodnog prava, nije sadržan u nekom općem međunarodnom ugovoru (dakle, ne predstavlja “konvencijsko pravo” *per se*), kao što je primjerice slučaj sa zločinom genocida. Međutim, i pored činjenice da u okviru sistema Ujedinjenih nacija nije usvojena konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina agresije, koja bi omogućila jednostrano pokretanje postupka (podnošenjem aplikacije nadležnom međunarodnom pravosuđnom organu; kada je u pitanju odgovornost država kao takvih – onda nesumnjivo Međunarodnom sudu u Hagu), „rezolucijska definicija ovoga zločina, odnosno opisi radnji agresije iz čl. 3. Dodatka Rezoluciji iz 1974. godine ipak predstavljaju odraz općeg običajnog međunarodnog prava, koje kao takvo uključuje i zabranu napadačkog ili agresivnog rata” – što u svakom slučaju predstavlja pitanje o kojem (dakako, s pravnog, a ne političkog aspekta) ima nadležnost odlučivati Međunarodni sud u Hagu (vidjeti više Omerović 2022).

zločine (poput genocida), nije bilo realno očekivati potpunu satisfakciju kada je u pitanju strana koja u ovom slučaju nesumnjivo predstavlja žrtvu.

U skladu s ranije navedenim u ovom radu će se primarno analizirati ključne odredbe Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, a potom i problematizirati pitanje nadležnosti Međunarodnog suda u Hagu – kako općenito, tako i u ovom konkretnom slučaju, a predmetom analize bit će i postavljeni tužbeni zahtjev Bosne i Hercegovine, kao i konačna presuda Međunarodnog suda u ovom predmetu – što bi na koncu trebalo dati jasan odgovor na pitanje šta (ni)je Bosna i Hercegovina dobila okončanjem navedenog postupka.

2. KONVENCIJA O SPREČAVANJU I KAŽNJAVANJU ZLOČINA GENOCIDA

Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida⁴ (u daljem tekstu: Konvencija o genocidu; Konvencija) predstavlja jedan od ključnih međunarodnih ugovora kada je u pitanju zaštita temeljnih ljudskih prava, prije svega onog najvažnijeg – prava na život, koje je kao takvo apsolutne prirode i predstavlja *conditio sine qua non* za uživanje svih ostalih ljudskih prava i sloboda. Istu je usvojila Generalna skupština Ujedinjenih nacija (u daljem tekstu: UN) 09. decembra 1948. godine, a stupila je na snagu tri godine kasnije – 12. januara 1951. godine.

Konvencija o genocidu danas broji ukupno 152 strane ugovornice⁵, što znači da ova Konvencija predstavlja jedan od onih međunarodnih dokumenata o ljudskim pravima i slobodama koje su ratificirale gotovo sve međunarodno priznate države članice UN-a, pa stoga odredbe ove Konvencije predstavljaju općeobavezujuće (imperativne) norme međunarodnog prava, čije kršenje je strogo zabranjeno i povlači međunarodnu odgovornost države (Softić 2012; vidjeti i Omerović 2011).

Konvenciji o genocidu je prethodila Rezolucija 96 (I) Generalne skupštine UN-a od 11. decembra 1946. godine⁶, koja je kvalificirala genocid kao međunarodni zločin, dajući do znanja pojedincima da ih se za navedeno djelo može procesuirati bez obzira na eventualnu dopuštenost takvog ponašanja prema domaćem pravu (Jutriša 2007). Vrijedi napomenuti da oba pravna akta u prvi plan stavljaju pitanje individualne

4 Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (preuzeto sa: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2078/volume-78-I-1021-English.pdf>, pristup: 25. 08. 2023)

5 Spisak država ugovornica Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (preuzeto sa: <https://www.un.org/en/genocideprevention/genocide-convention.shtml>, pristup: 24. 08. 2023)

6 Rezolucija 96 (I) Generalne skupštine UN-a od 11. decembra 1946. godine (preuzeto sa: <https://daccess-ods.un.org/tmp/7334668.04027557.html>, pristup: 24. 08. 2023)

odgovornosti i procesuiranja pojedinaca za genocid, te da u tom smislu stranama ugovornicama nameću niz pozitivnih i negativnih obaveza (Ibid.). Za ispravno razumijevanje kako pozitivnih, tako i negativnih obaveza, koje se nameću stranama ugovornicama, nužno je analizirati ključne odredbe Konvencije o genocidu.

Najprije, potrebno je naglasiti kako je članom I Konvencije o genocidu izričito konstatovano kako genocid – bez obzira da li je izvršen u vrijeme mira ili rata – predstavlja zločin prema međunarodnom pravu (detaljnije Pavišić 2012), kao i da se strane ugovornice obavezuju da će ga kao takvog spriječiti i kazniti.

Član II Konvencije o genocidu predstavlja nesumnjivo najvažniju odredbu ovog međunarodnog dokumenta, s obzirom na to da isti jasno definira pojam genocida – navodeći alternativno postavljene radnje koje podrazumijevaju učinjenje istog, i to: ubistvo pripadnika grupe, nanošenje teških fizičkih i psihičkih povreda pripadnicima grupe, namjerno podvrgavanje grupe takvim uslovima života koji bi trebali dovesti do njenog potpunog ili djelimičnog uništenja, nametanje takvih mjera kojima se želi spriječiti rađanje unutar grupe, te prisilno premještanje djece iz jedne grupe u drugu. Pri tome je od izuzetne važnosti činjenica da se za učinjenje ovog međunarodnog zločina – pored ranije navedenih radnji izvršenja (lat. *actus reus*, odnosno fizički element) – traži i posebna namjera (lat. *mens rea*, odnosno subjektivni element) na strani učinitelja, koja se nužno odnosi na namjeru uništenja (u cijelosti ili djelimično) određene nacionalne, etničke, rasne ili vjerske grupe (vidjeti: Omerović 2012; Crnić-Grotić 2019).

U članu III Konvencije o genocidu, taksativno su navedena sljedeća djela kao kažnjiva: genocid, udruživanje radi izvršenja genocida, direktno i javno podsticanje da se izvrši genocid, pokušaj izvršenja genocida i saučesništvo u genocidu. Prema članu IV Konvencije o genocidu, osobe koje počine bilo koje od djela navedenih u članu III biće kažnjene, bez obzira da li se radi o državnim funkcionerima, javnim službenicima ili pojedincima. Član V Konvencije o genocidu obavezuje strane ugovornice na usvajanje zakonskih mjera kojima bi se osigurala primjena Konvencije, ali i propisale odgovarajuće krivične sankcije za lica odgovorna za genocid, kao i ostala djela navedena u članu III Konvencije.

Članom VI Konvencije o genocidu propisano je da će osobama optuženim za genocid, ili bilo koje drugo djelo navedeno u članu III, suditi nadležni sud države na čijoj teritoriji su počinili djelo ili međunarodni krivični sud, nadležan za one strane ugovornice koje budu prihvatile njegovu nadležnost. Navedeni član je izuzetno bitan u kontekstu osnivanja⁷ i uspostavljanja nadležnosti Međunarodnog krivičnog

7 Rezolucija 827 (1993) Vijeća sigurnosti UN-a (preuzeto sa: https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statut_827_1993_bcs.pdf, pristup: 24. 08. 2023)

tribunala za bivšu Jugoslaviju (u daljem tekstu: MKTJ), čije je djelovanje uređeno Statutom⁸, a koji je imao presudnu ulogu u *rasvjetljavanju* zločina počinjenih za vrijeme trajanja oružanih sukoba – kako u Bosni i Hercegovini za vrijeme agresije od 1992. do 1995. godine, tako i na prostoru ostalih republika koje su se nalazile u sastavu SFRJ.

Član VII Konvencije o genocidu propisuje ekstradiciju (izručenje) počinitelja prethodno inkriminiranih djela, dok prema članu VIII svaka strana ugovornica može zahtijevati od nadležnih organa UN-a da poduzmu, u skladu s Poveljom UN-a⁹, odgovarajuće mjere za sprečavanje i zabranu genocida ili bilo kojeg drugog djela navedenog u članu III. Uzimajući u obzir činjenicu da je u okviru Vijeća sigurnosti, kao ključnog organa UN-a kada je u pitanju održavanje međunarodnog mira i sigurnosti, teško postići konsenzus među stalnim članicama – djelotvornost i efikasna primjena navedene odredbe nalaze se pod ogromnim znakom pitanja (vidjeti Rusan-Novokmet 2019).

Član IX Konvencije o genocidu sadrži ključne odredbe u pogledu odgovornosti država ugovornica kada su u pitanju obaveze koje nameće sama Konvencija. Navedeni član regulira pitanje jurisdikcije u sporovima koji se mogu pojaviti između država ugovornica u pogledu tumačenja, primjene i provođenja Konvencije, a koji se odnose na odgovornost određene države za sprečavanje i kažnjavanje zločina genocida ili bilo koje drugo djelo navedeno u članu III Konvencije. U kontekstu toga propisano je kako će navedeni sporovi biti iznijeti pred Međunarodni sud u Hagu. Važno je naglasiti kako, stavi li se težište na jezičko tumačenje Konvencije, države ugovornice imaju dvije ključne obaveze – sprečavanje i kažnjavanje zločina genocida. Međutim, kao što je Međunarodni sud konstatovao i opsežno elaborirao u Presudi iz 2007. godine¹⁰, iako član I Konvencije *expressis verbis* ne zahtijeva da se sama država uzdrži od izvršenja zločina genocida, Sud smatra da je, uzimajući u obzir cilj Konvencije, svrha člana I Konvencije zabrana izvršenja zločina genocida za sve države. Prema mišljenju Suda, bilo bi paradoksalno kada bi države imale obavezu sprečavanja izvršenja zločina genocida, a da pritom njima samima nije zabranjeno izvršenje takvog djela – bilo putem vlastitih organa, bilo putem lica nad kojima imaju takvu kontrolu zbog koje se njihove radnje mogu pripisati toj državi po međunarodnom pravu.

8 Statut Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (ICTY) (preuzeto sa: https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_bcs.pdf, pristup: 24. 08. 2023)

9 Povelja Ujedinjenih nacija (preuzeto sa: <https://www.un.org/en/charter-united-nations/>, pristup: 24. 08. 2023)

10 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. februara 2007. godine, § 165–169.

Najkraće rečeno, obaveza sprečavanja zločina genocida nužno podrazumijeva i zabranu izvršenja istog, a države ugovornice su Konvencijom obavezane da ne izvrše genocid ili bilo koje drugo djelo navedeno u članu III Konvencije, a u skladu s formulacijom iz člana IX Konvencije, što u svakom slučaju proširuje obim njihove odgovornosti u odnosu na usko postavljene obaveze sprečavanja i kažnjavanja zločina genocida. Moglo bi se konstatovati kako odgovornost država ugovornica ove Konvencije za zločin genocida i druga djela navedena u članu III Konvencije proizlazi iz njihovog propuštanja da postupe u skladu s obavezom propisanom drugim odredbama Konvencije – naročito članom III u vezi s članovima I i II Konvencije o genocidu (vidjeti Omerović 2011).

Preostalih deset članova Konvencije o genocidu tiču se pitanja u vezi sa stranama ugovornicama i njenim stupanjem na snagu, pa kao takvi nisu od presudnog značaja za razumijevanje problematike koja će se razmatrati u nastavku rada.

3. JURISDIKCIJA MEĐUNARODNOG SUDA U HAGU

U kontekstu problematiziranja Presude iz 2007. godine¹¹ najprije je potrebno analizirati nekoliko ključnih odredaba koje se tiču nadležnosti i načina funkcioniranja Međunarodnog suda u Hagu. Razlog tome je što veći dio javnosti u Bosni i Hercegovini, ali i susjednim državama, na pogrešan način interpretira ulogu ovog pravosudnog organa. Naime, tokom trajanja cijelog postupka uporno se zanemarivala činjenica da je Međunarodni sud jedan od glavnih organa UN-a, kao međunarodne organizacije čiji je cilj očuvanje međunarodnog mira i sigurnosti (Softić 2015). Tužba Bosne i Hercegovine podnesena 20. marta 1993. godine protiv Savezne Republike Jugoslavije (od 04. februara 2003. godine Srbija i Crna Gora, a od 03. juna 2006. godine Republika Srbija)¹² – na osnovu koje je sam postupak iniciran – pružila je priliku Međunarodnom sudu da ustanovi i interpretira značenje Konvencije o genocidu u savremenom kontekstu, koji se u značajnoj mjeri razlikovao od perioda usvajanja i stupanja na snagu navedenog akta.

Međunarodni sud u Hagu, kao takav, predstavlja pravosudni organ, osnovan u skladu s Poveljom UN-a, koji se bavi rješavanjem sporova isključivo između država (nikako pojedinaca, kako se često stvarala slika u javnosti), kao i da daje savjetodavna

11 Presuda Međunarodnog suda u Hagu u predmetu *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore* od 26. februara 2007. godine (preuzeto sa: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf>, pristup: 25. 08. 2023)

12 Tužba Bosne i Hercegovine protiv SR Jugoslavije u vezi s navodnim kršenjima Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida od 20. marta 1993. godine (preuzeto sa: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/91/7199.pdf>, pristup: 25. 08. 2023)

mišljenja onda kada postoji njegova jurisdikcija.¹³ Dakle, jedino se države (kao primarni subjekti međunarodnog prava) mogu pojaviti kao stranke pred Međunarodnim sudom, i to samo one države članice Statuta Suda – pri čemu je važno naglasiti kako su sve države članice UN-a *ipso facto* članice Statuta.¹⁴ Važno je naglasiti kako države dobrovoljno pristaju na nadležnost ovog Suda i ne mogu biti prisiljene da protivno njihovoj volji učestvuju u postupku pred ovim Sudom.

Postupak pred ovim pravosudnim organom pokreće se na dva načina: saopćenjem specijalnog sporazuma (*kompromis*) ili pismenim zahtjevom (aplikacijom, odnosno tužbom) – u situaciji kada postoji *kompromisna klauzula* u samom ugovoru (bez obzira da li se radilo o bilateralnom ili multilateralnom međunarodnom ugovoru).¹⁵ I jedno i drugo se, prirodno, upućuje Registraru suda – pri čemu specijalni sporazum, odnosno tužbu u pravilu potpisuje agent – koji djeluje kao zastupnik države članice u toku trajanja postupka.¹⁶

Za razliku od Međunarodnog suda, ranije spomenuti MKTJ ima jurisdikciju za krivično gonjenje fizičkih lica (dakle, pojedinaca – ne država, čiju odgovornost utvrđuje spomenuti Međunarodni sud u Hagu) na osnovu individualne krivične odgovornosti, i to zbog teških povreda Ženevskih konvencija¹⁷, kršenja običaja i pravila ratovanja, odnosno počinjenja teških međunarodnih zločina kao što je primjerice genocid, ali jednako tako i zločin protiv čovječnosti te ratni zločini (pogledati Pavišić 2012; Scheffer 2006).

4. PITANJE NADLEŽNOSTI MEĐUNARODNOG SUDA U HAGU U PREDMETU BOSNA I HERCEGOVINA PROTIV SRBIJE I CRNE GORE

Kao na glavni argument za postupanje Međunarodnog suda u predmetu *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore* aplikacija se poziva na član IX Konvencije o genocidu kao osnov za nadležnost. Kao što je već rečeno, navedeni član primarno regulira pitanje odlučivanja u sporovima koji se pojave u pogledu tumačenja,

13 Statut Međunarodnog suda u Hagu (ICJ) (preuzeto sa: <https://www.icj-cij.org/en/statute>, pristup: 25. 08. 2023)

14 Vidjeti: Član 34. i Član 35. Statuta Međunarodnog suda u Hagu

15 Vidjeti Član 40. Statuta Međunarodnog suda u Hagu

16 Vidjeti: Član 42. Statuta Međunarodnog suda u Hagu i Član 38. Pravila Međunarodnog suda u Hagu

17 Detaljnije pogledati Ženevske konvencije od 12. 08. 1949. godine (preuzeto sa: <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/publications/icrc-002-0173.pdf>, pristup: 25. 08. 2023), kao i Ženevske konvencije – dopunski protokoli iz 1977. i 2005. godine (preuzeto sa: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/icrc_002_0321.pdf, pristup: 25. 08. 2023).

primjene i provođenja Konvencije o genocidu, a koji se odnose na odgovornost određene države za genocid ili bilo koje drugo djelo navedeno u članu III Konvencije o genocidu. U kontekstu toga utvrđena je tzv. *ugovorena nadležnost* Međunarodnog suda u Hagu kao jedinog ovlaštenog suda za postupanje u sporovima koji se tiču, između ostalog, samog kršenja Konvencije o genocidu.

Nakon što je Vlada Republike Bosne i Hercegovine podnijela tužbu 20. marta 1993. godine, tužena strana je u propisanom roku postavila prigovor vezano za nadležnost Međunarodnog suda u navedenom sporu¹⁸, povodom čega je Sud donio Presudu o preliminarnim primjedbama 1996. godine (u daljem tekstu: Presuda o nadležnosti iz 1996. godine; Presuda iz 1996. godine)¹⁹ – kojom je prihvatio nadležnost na osnovu člana IX Konvencije o genocidu. Savezna Republika Jugoslavija (u daljem tekstu: SR Jugoslavija) je potom 24. aprila 2001. godine uputila Zahtjev za preispitivanje Presude o nadležnosti iz 1996. godine, o čemu je održana i usmena rasprava, čiji je ishod do samog kraja bio neizvjestan. Ključni argument tužene strane predstavljala je nesporna pravna činjenica da je SR Jugoslavija primljena u članstvo UN-a tek 2000. godine, a da je Sud kao takav otvoren samo za države članice UN-a, koje su ujedno i članice Statuta Suda. Pored navedenog zahtjeva agent tužene strane je 04. maja 2001. godine podnio Međunarodnom sudu dokument pod nazivom *Inicijativa za razmatranje utvrđene nadležnosti u odnosu na SR Jugoslaviju*²⁰, tražeći od Suda da po službenoj dužnosti preispita nadležnost u ovom sporu, pri čemu su logika i sadržaj Zahtjeva za preispitivanje i navedene Inicijative bili gotovo identični (Softić 2015).

Jedan od ciljeva tužene strane bio je i osporavanje ranije spomenutoj Presudi iz 1996. godine svojstva *res iudicata*, aktuelizirajući pitanje da li je SR Jugoslavija u vrijeme pokretanja postupka bila strana ugovornica Konvencije o genocidu, te je pokušala dokazati kako ona u dato vrijeme to nije bila, zbog čega nije ni mogla imati svojstvo stranke u postupku.²¹ Navedena tvrdnja u svakom slučaju ne predstavlja održiv pravni argument, s obzirom na činjenicu da je SR Jugoslavija 27. aprila 1992. godine postala članica Konvencije o genocidu na osnovu sukcesije.²²

Postupajući po prethodno navedenom Zahtjevu za preispitivanje Presude o

18 Preliminarne primjedbe SR Jugoslavije u predmetu *Bosna i Hercegovina protiv SR Jugoslavije* od 26. juna 1995. godine (preuzeto sa: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/91/8618.pdf>, pristup: 25. 08. 2023).

19 Presuda o nadležnosti Međunarodnog suda u predmetu *Bosna i Hercegovina protiv SR Jugoslavije* od 11. jula 1996. godine (preuzeto sa: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/91/091-19960711-JUD-01-00-EN.pdf>, pristup: 25. 08. 2023)

20 Dostupno na: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/91/10509.pdf> (pristup: 25. 08. 2023)

21 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. 02. 2007. godine, § 140.

22 U prilog tome: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=IV-1&chapter=4&clang=_en (pristup: 25. 08. 2023)

nadležnosti iz 1996. godine Međunarodni sud je 03. februara 2003. godine u predmetu *SR Jugoslavija protiv Bosne i Hercegovine*²³ odlučio kako prijem SR Jugoslavije u članstvo UN-a sam po sebi ne predstavlja „novu činjenicu“, budući da je do tog prijema došlo tek nakon donošenja Presude iz 1996. godine, čije se preispitivanje u konkretnom slučaju tražilo.²⁴ Također, Sud je ponovo naglasio činjenicu da je SR Jugoslavija 27. aprila 1992. godine postala članica Konvencije o genocidu na osnovu sukcesije, pa se samim tim ima smatrati državom ugovornicom. Upravo iz navedenih razloga, Međunarodni sud je odlučio kako je Zahtjev za preispitivanje presude od 11. jula 1996. godine neprihvatljiv.²⁵

Nadalje, kada je u pitanju predmet *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, tužena strana je na javnoj raspravi, održanoj 09. maja 2006. godine, u svom odgovoru na postavljeni tužbeni zahtjev Bosne i Hercegovine, ponovo konstatovala kako Međunarodni sud nije nadležan u ovom predmetu, jer tužena strana nije u periodu na koji se zahtjev odnosi imala pristup Sudu, odnosno alternativno – da Međunarodni sud nije nadležan u odnosu na tuženu stranu, iz razloga što ista nije bila ili nastavila biti obavezana članom IX Konvencije o genocidu, a da pritom ne postoje nikakvi drugi osnovi na kojima bi bila zasnovana nadležnost Međunarodnog suda u odnosu na odgovornu stranu.

Međunarodni sud je u Presudi iz 2007. godine zauzeo stav kako su razlozi u vezi sa stanovištem da Presuda iz 1996. godine rješava pitanje nadležnosti u ovom predmetu sa snagom *res iudicata* primjenjivi *a fortiori* i na predmet ove rasprave, budući da je Presuda iz 1996. godine potpuno jasna u pogledu stranačke sposobnosti tužene strane, te stoga isti zaključuje da je, kako je i odlučeno u Presudi iz 1996. godine, na osnovu člana IX Konvencije o genocidu dužan presuditi u sporu koji je pokrenut tužbom od 20. marta 1993. godine.²⁶ Vodeći se elementarnim principima pravne logike stav suda moguće je okarakterizirati potpuno racionalnim i opravdanim.

Na osnovu svega navedenog moguće je zaključiti kako je Međunarodni sud u konkretnom predmetu svoju nadležnost zasnovao isključivo na odredbi člana IX Konvencije o genocidu, a da su svi ostali osnovi za nadležnost na koje se ranije pozivao tužilac odbačeni. Bitno je naglasiti kako je Međunarodni sud također naglasio da kao pravosudni organ nema jurisdikciju da odlučuje o navodnim kršenjima drugih

23 Zahtjev za preispitivanje Presude o nadležnosti od 11. jula 1996. godine u predmetu *Bosna i Hercegovina protiv SR Jugoslavije* od 03. februara 2003. godine (*SR Jugoslavija protiv Bosne i Hercegovine* – preliminarne prijedbe) (preuzeto sa: <https://www.refworld.org/cases,ICJ,4023a60f4.html>, pristup: 25. 08. 2023)

24 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. 02. 2007. godine, § 110.

25 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. 02. 2007. godine, § 111.

26 *Ibid.*

obaveza prema međunarodnom pravu, a koje nisu izjednačene sa zločinom genocida (posebno obavezama koje se odnose na zaštitu ljudskih prava u vrijeme rata) – čak i ukoliko se navodna kršenja tiču obaveza propisanih imperativnim propisima međunarodnog prava ili se njima pak štite temeljne ljudske vrijednosti.²⁷

Ipak, navedena konstatacija nikako ne podrazumijeva da Međunarodni sud prilikom utvrđivanja eventualnog kršenja obaveza koje proizlaze iz Konvencije o genocidu neće biti prinuđen interpretirati i opća pravila međunarodnog prava o tumačenju ugovora, ali i odgovornosti država za djela suprotna međunarodnom pravu.²⁸

5. ANALIZA TUŽBENOG ZAHTJEVA BOSNE I HERCEGOVINE

Kada je u pitanju suština vođenja postupka pred Međunarodnim sudom u Hagu u predmetu *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore* nužno je krenuti od postavljenog tužbenog zahtjeva. Naime, kako je u samoj Presudi iz 2007. godine i konstatovano²⁹, tužbeni zahtjev Bosne i Hercegovine preciziran je na usmenoj raspravi od 24. aprila 2006. godine. Isti je formuliran na sljedeći način:

„Bosna i Hercegovina traži da Međunarodni sud donese i objavi sljedeću presudu:

1. Da je Srbija i Crna Gora, putem svojih organa, odnosno tijela pod njenom kontrolom, prekršila obaveze propisane u Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, namjernim uništavanjem dijela nersrpskog stanovništva, etničkih ili vjerskih grupa unutar, ali i van teritorije Bosne i Hercegovine, posebno uključujući Muslimane, i to:
 - ubijanjem pripadnika grupe;
 - izazivanjem ozbiljnih fizičkih i psihičkih povreda pripadnika grupe;
 - namjernim nametanjem uslova života grupi sračunatih da izazovu fizičko uništenje grupe, u cijelosti ili djelimično;
 - nametanjem mjera usmjerenih na sprečavanja rađanja unutar grupe;
 - namjernim premještanjem djece iz jedne u drugu grupu;
2. Supsidijarno:
 - (i) da je Srbija i Crna Gora prekršila obaveze propisane u Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, saučesništvom u genocidu na način određen naprijed u stavu 1, i/ili

27 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. 02. 2007. godine, § 147.

28 Na ovom mjestu posebno je važno naglasiti značajnu ulogu Bečke konvencije o pravu ugovora iz 1969. godine (preuzeto sa: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_1_1969.pdf, pristup: 25. 08. 2023)

29 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. 02. 2007. godine, § 66.

- (ii) da je Srbija i Crna Gora prekršila obaveze propisane u Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida pomažući i podstičući pojedince, grupe i tijela uključene u genocid, na način određen naprijed u stavu 1.;
3. da je Srbija i Crna Gora prekršila obaveze propisane u Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida udruživanjem radi počinjenja genocida i podsticanjem na genocid, na način određen naprijed u stavu 1.;
 4. da je Srbija i Crna Gora prekršila obaveze propisane u Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, jer nije spriječila genocid;
 5. da je Srbija i Crna Gora prekršila i krši obaveze propisane u Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, jer je propustila i propušta da kazni počinioce genocida, odnosno bilo kojeg drugog djela zabranjenog Konvencijom o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, te da nije Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju (MKTJ) izručila pojedince optužene za genocid ili druga krivična djela zabranjena Konvencijom, niti je u potpunosti saradivala sa Tribunalom;
 6. da povrede međunarodnog prava navedene u stavovima od 1. do 5. predstavljaju protivpravna djela koja se mogu pripisati Srbiji i Crnoj Gori, a koja povlače njenu odgovornost prema međunarodnom pravu, pa da će u skladu s tim:
 - (a) Srbija i Crna Gora odmah poduzeti efektivne mjere da osigura potpuno ispunjenje obaveze kažnjavanja genocida prema Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, odnosno bilo kojeg drugog djela zabranjenog Konvencijom, kao i da će Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju izručiti pojedince optužene za genocid ili druga krivična djela propisana u Konvenciji, te u potpunosti saradivati sa Sudom;
 - (b) Srbija i Crna Gora mora ispraviti posljedice svojih nezakonitih radnji u međunarodnim okvirima, što je posljedica međunarodne odgovornosti za navedene počinjene povrede Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, te da mora platiti Bosni i Hercegovini, kao takvoj i kao *parens patriae* za njene građane, punu naknadu štete i izazvanih gubitaka. Posebno, naknada će pokriti svaku finansijski odredivu štetu koja se odnosi na: (i) štetu koja je pojedincima nanesena djelima navedenim u članu III Konvencije, uključujući i nematerijalnu štetu koju su pretrpjele žrtve, njihovi preživjeli nasljednici, srodnici ili osobe koje su izdržavali; (ii) materijalnu štetu izazvanu na vlasništvu pojedinaca i pravnih lica, javnih ili privatnih, djelima navedenim u članu III Konvencije; (iii) materijalnu štetu nanijetu Bosni i Hercegovini u pogledu razumnih troškova učinjenih za popravljavanje ili ublažavanje šteta proizašlih iz djela navedenih u članu III Konvencije;
 - (c) prirodu, oblik i iznos kompenzacije odrediće Sud, sa rokom ispunjenja po dogovoru stranaka u roku od godine dana od dana objavljivanja presude, ostavljajući mogućnost prinudnog postupka u suprotnom;

(d) Srbija i Crna Gora će dati specifične garancije i uvjeravanja kako bi se izbjeglo ponavljanje pobrojanih protivpravnih radnji, a čiji će oblik i vrstu odrediti Sud;

7. da je, ne postupajući po Naredbama za određivanje privremenih mjera koje je Sud donio 8. aprila 1993. godine i 13. septembra 1993. godine, Srbija i Crna Gora prekršila nametnute međunarodne obaveze, čime je u obavezi da Bosni i Hercegovini isplati simboličnu naknadu čiju će visinu odrediti Sud.“

Prilikom analize postavljenog tužbenog zahtjeva potrebno je vratiti se još jednom na odredbe Konvencije o genocidu, kako bi bilo potpuno jasno za šta je nadležan Međunarodni sud, a za što nije. Naime, upravo pretjerana očekivanja i *preuveličavanje* uloge i ovlaštenja ovog pravosudnog organa predstavljaju temeljni uzrok razočarenja bosanskohercegovačke javnosti konačnom presudom u predmetu *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*.

Dakle, Međunarodni sud u Hagu može u skladu sa članom IX Konvencije o genocidu postupiti na sljedeći način: utvrditi da država članica Konvencije o genocidu nije spriječila činjenje genocida (što uključuje i obavezu države ugovornice da sama ne počini navedeni zločin), da nije kaznila počinitelja genocida, da nije postupila po naredbi o privremenim mjerama, obavezati državu da prestane kršiti svoje obaveze koje proizlaze iz Konvencije o genocidu, zatražiti da odgovorna država pruži određene garancije da neće ponoviti navedene radnje, te obavezati odgovornu državu da oštećenju državi i njenim građanima nadoknadi pričinjenu štetu po osnovu kršenja Konvencije o genocidu (Softić 2015). S druge strane, Međunarodni sud ne može, prema važećim odredbama Konvencije o genocidu, postupiti na sljedeći način: državu oglasiti krivično odgovornom za genocid, nametati državi ili njenim državljanima krivične sankcije, utvrditi odgovornost države za međunarodni zločin agresije, niti može donijeti odluku koja bi značila direktno uplitanje u pitanja ustavnog uređenja, koja su u isključivoj nadležnosti država ugovornica (Ibid.).

U skladu s navedenim saznanjima posve je jasno kako je tužbeni zahtjev Bosne i Hercegovine racionalno postavljen, te da je isti u potpunosti kompatibilan s nadležnostima koje su Konvencijom o genocidu dodijeljene Međunarodnom sudu u Hagu. Naime, primarni cilj postavljenog tužbenog zahtjeva Bosne i Hercegovine bio je utvrditi odgovornost tužene strane za počinjenje djela navedenih u članu II Konvencije o genocidu, odnosno supsidijarno utvrditi kako je tužena država bila saučesnik u izvršenju zločina genocida – podsticanjem i pomaganjem pojedinaca, grupa i tijela involviranih u počinjenje zločina genocida.

Također, tuženoj strani je stavljeno na teret i udruživanje radi počinjenja zločina genocida, zatim propuštanje sprečavanja učinjenja zločina genocida, odnosno kažnjavanja počinitelja istoga (prvenstveno kroz odbijanje saradnje s MKTJ, posebno u vidu izručenja lica optuženih za genocid), kao i da sve ranije navedene povrede međunarodnog prava predstavljaju protivpravna djela, te se kao takva mogu pripisati tuženoj strani i povući za sobom njenu međunarodnu odgovornost. Posljedica toga bila bi, kako je decidno navedeno i u samom tužbenom zahtjevu, da tužena strana mora odmah poduzeti efektivne mjere da osigura potpuno kažnjavanje zločina genocida u skladu s odredbama Konvencije o genocidu, da ista mora ispraviti posljedice svojih nezakonitih radnji u međunarodnim okvirima, te da mora platiti Bosni i Hercegovini naknadu štete i izazvanih gubitaka. Na kraju, postavljen je i zahtjev da tužena strana bude oglašena odgovornom za nepostupanje po Naredbama za određivanje privremenih mjera od 08. aprila 1993. godine³⁰ i 13. septembra 1993. godine³¹, za što je Bosna i Hercegovina ponovo tražila naknadu štete, i to u simboličnom iznosu, u visini koju odredi Sud.

6. PRESUDA MEĐUNARODNOG SUDA U HAGU OD 26. FEBRUARA 2007. GODINE

Nakon skoro četrnaest godina vođenja postupka u predmetu *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*³² Međunarodni sud u Hagu je 26. 02. 2007. godine donio konačnu presudu u ovom predmetu. Nakon što je utvrdio svoju nadležnost (o čemu je bilo riječi u prethodnim poglavljima rada) i proveo cjelokupan dokazni postupak, te analizirao sve pravno relevantne činjenice kako pojedinačno – tako i jedne u vezi s drugima, Sud je donio Presudu, čiji operativni dio³³ glasi:

„Iz navedenih razloga,

Sud,

(1) sa deset glasova i pet protiv,

Odbija prigovore koje je konačno iznijela tužena strana u odnosu na to da Sud nije nadležan za odlučivanje, a potvrđuje da ima nadležnost, na osnovu člana IX Konvencije o sprečavanju i

30 Naredba za određivanje privremenih mjera od 08. 04. 1993. godine (preuzeto sa: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/91/091-19930408-ORD-01-00-EN.pdf>, pristup: 26. 08. 2023)

31 Naredba za određivanje privremenih mjera od 13. 09. 1993. godine (preuzeto sa: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/91/091-19930913-ORD-01-00-EN.pdf>, pristup: 26. 08. 2023)

32 Presuda Međunarodnog suda u Hagu u predmetu *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore* od 26. 02. 2007. godine (preuzeto sa: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf>, pristup: 25. 08. 2023)

33 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. 02. 2007. godine, § 471.

kažnjavanju zločina genocida, da presudi u sporu koji je pred njim pokrenula Bosna i Hercegovina 20. marta 1993. godine;

(...)

(2) sa trinaest glasova za i dva protiv:

Utvrdjuje da Srbija nije počinila genocid putem svojih organa ili osoba čije djelovanje povlači njenu odgovornost prema međunarodnom običajnom pravu, suprotno obavezama iz Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida;

(...)

(3) sa trinaest glasova za i dva protiv:

Utvrdjuje da Srbija nije učestvovala u udruživanju radi izvršenja genocida, niti da je podsticala na genocid suprotno obavezama iz Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida;

(...)

(4) sa jedanaest glasova za i četiri protiv:

Utvrdjuje da Srbija nije saučestvovala u genocidu suprotno obavezama iz Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida;

(...)

(5) sa dvanaest glasova za i tri protiv:

Utvrdjuje da je Srbija prekršila obavezu sprečavanja genocida iz Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida u vezi sa događajima koji su se desili u Srebrenici u julu 1995. godine;

(...)

(6) sa četrnaest glasova za i jedan protiv:

Utvrdjuje da je Srbija prekršila obaveze iz Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida time što nije predala Ratka Mladića, optuženog za genocid i saučesništvo u genocidu, radi suđenja pred Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju, čime je propustila da u cijelosti sarađuje s Tribunalom;

(...)

(7) sa trinaest glasova za i dva protiv:

Utvrdjuje da Srbija nije ispunila obaveze iz privremenih mjera koje je Sud naredio 8. aprila i 13. septembra 1993. godine u ovom predmetu, tako što je propustila poduzeti sve mjere koje je imala na raspolaganju da spriječi genocid u Srebrenici u julu 1995. godine;

(...)

(8) sa četrnaest glasova za i jedan protiv:

Odlučuje da Srbija mora odmah poduzeti efikasne korake da bi osigurala ispunjenje svojih obaveza prema Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida kako su definisane u članu II Konvencije, ili bilo koje druge mjere propisane članom III Konvencije, i predati

optužene za genocid ili drugi od tih zločina za suđenje Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju, te u cijelosti saradivati s Tribunalom;

(...)

(9) sa trinaest glasova za i dva protiv:

Utvrđuje da, u vezi s kršenjem obaveza navedenih u podstavu (5) i (7), zaključak Suda u tim podstavovima predstavlja odgovarajuću satisfakciju, te da ovo nije predmet u kojem bi bilo odgovarajuće narediti plaćanje kompenzacije ili, u odnosu na kršenje iz podstava (5), narediti davanje garancija i uvjerenja da se kršenje neće ponoviti.“

Važno je naglasiti kako je, uprkos konstantnom osporavanju jurisdikcije Međunarodnog suda u navedenom predmetu od strane tužene države, osnov za presuđenje u ovoj pravnoj stvari nesumnjivo postojao, i to ne samo u kontekstu utvrđivanja odgovornosti države za propuštanje obaveze sprečavanja i kažnjavanja zločina genocida, nego i kada je riječ o izvršenju zločina genocida *per se* – bilo putem vlastitih državnih organa, bilo putem lica nad kojima odgovorna država ima takvu kontrolu zbog koje joj se njihove radnje mogu pripisati prema međunarodnom običajnom pravu (tačka 2), zatim učešću u udruživanju radi izvršenja genocida, kao i podsticanju na genocid (tačka 3), saučestvovanju u genocidu (tačka 4), ali i kada je u pitanju eventualno naređivanje plaćanja kompenzacije ili pak davanja garancija i uvjerenja od strane tužene države da se kršenje Konvencije neće ponoviti u budućnosti (tačka 9).

Analizom člana IX Konvencije o genocidu, ali i na osnovu stavova koje je zauzeo Sud u Presudi iz 2007. godine³⁴, moguće je zaključiti kako obaveza sprečavanja zločina genocida nužno podrazumijeva i zabranu izvršenja istog, a države ugovornice su samom Konvencijom obavezane da ne izvrše genocid ili bilo koje drugo djelo navedeno u članu III Konvencije, čime je proširen obim njihove odgovornosti u odnosu na isključivo obaveze sprečavanja i kažnjavanja zločina genocida. Dakle, odgovornost strana ugovornica ove Konvencije za genocid i druga djela navedena u članu III Konvencije, proizlazi iz njihovog propuštanja da postupe u skladu s obavezom propisanom drugim odredbama Konvencije, posebno članom III u vezi s članovima I i II.

Kada je u pitanju nadoknada pričinjene štete, opće pravilo međunarodnog prava vezano za reparaciju sadržano je u članu 31. Nacrta Pravila o odgovornosti država za

34 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. februara 2007. godine, § 165–169.

međunarodna protivpravna djela³⁵ (u daljem tekstu: Pravila). Odgovorna država je obavezna u potpunosti nadoknaditi štetu (moralnu i/ili materijalnu) koja je prouzrokovana međunarodnim protivpravnim djelom, što u konkretnom slučaju kršenje obaveze sprečavanja i kažnjavanja zločina genocida svakako jeste (vidjeti više Omerović 2021b). Važno je napomenuti da su, prema odredbama članova 34. do 39. navedenih Pravila, ustanovljena tri oblika reparacija: restitucija, kompenzacija i satisfakcija, pri čemu je u kontekstu obrazloženja Presude iz 2007. godine od strane Suda, bitno naglasiti kako se navedeni oblici reparacije međusobno ne isključuju, kao i da određena povreda može biti takve prirode da zahtijeva sva tri oblika reparacije (Softić 2012).

U pogledu pravila o jurisdikciji Međunarodnog suda, važno je ponovo naglasiti činjenicu kako je ovaj pravosudni organ otvoren samo za države članice Statuta Suda, pri čemu su sve države članice UN-a *ipso facto* članice Statuta Suda.³⁶ Navedeno se, kako je Međunarodni sud konstatovao u Presudi o nadležnosti iz 1996. godine (analizirana u prethodnim poglavljima rada), nesumnjivo odnosilo i na SR Jugoslaviju, odnosno Srbiju i Crnu Goru, a danas Republiku Srbiju kao državu sukcesora.

Tužena država je, govorimo li o nadležnosti *ratione materiae*, postala stranka u navedenom postupku pred Sudom na osnovu člana IX Konvencije o genocidu, kojim je ugovorena nadležnost Međunarodnog suda u Hagu za sve sporove koji se mogu pojaviti između država ugovornica u pogledu tumačenja, primjene i provođenja ove Konvencije. Na ovom mjestu potrebno je još jednom naglasiti kako je tužena država (SR Jugoslavija) postala stranom ugovornicom Konvencije o genocidu 27. 04. 1992. godine na osnovu sukcesije, što je Sud izričito konstatovao kako u Presudi o nadležnosti iz 1996. godine, tako i u Presudi iz 2007. godine. U ovom slučaju smatra se da postoji tzv. *kompromisna klauzula*, koja je kao takva omogućila Bosni i Hercegovini da jednostrano (podnošenjem tužbe od 20. marta 1993. godine) pokrene postupak pred Sudom, koji je (nakon prigovora tužene strane) prihvatio nadležnost u ovom predmetu Presudom iz 1996. godine, čija je revizija kasnije odbijena, te donio navedenu Presudu iz 2007. godine kojom je meritorno riješio spor između dviju država.

35 Nacrt Pravila o odgovornosti država za međunarodna protivpravna djela, usvojen od Generalne skupštine UN-a (preuzeto sa: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf, pristup: 25. 08. 2023)

36 Vidjeti Član 34. i Član 36. Statuta Međunarodnog suda u Hagu.

7. U KOJEM DIJELU JE MEĐUNARODNI SUD U HAGU UDOVOLJIO TUŽBENOM ZAHTJEVU BOSNE I HERCEGOVINE?

Već iz samog dispozitiva Presude iz 2007. godine moguće je zaključiti kako je Međunarodni sud u Hagu u ovom konkretnom slučaju djelimično prihvatio tužbeni zahtjev Bosne i Hercegovine. Navedena činjenica ogleda se u tome da je Međunarodni sud, ravnajući se prema odredbama Konvencije o genocidu, van svake razumne sumnje utvrdio kako je Republika Srbija prekršila obavezu sprečavanja genocida, a u vezi s događajima koji su se desili na prostoru Srebrenice u julu 1995. godine. U tom kontekstu, Sud je posebno naglasio nekoliko činjenica. Prvo, Sud je zapazio kako je SR Jugoslavija tokom kritičnog perioda (pri čemu se misli na dešavanja iz jula 1995. godine na prostoru Srebrenice) imala mogućnost utjecaja na bosanske Srbe koji su osmislili i proveli zločin genocida na prostoru Srebrenice, za razliku od drugih država ugovornica Konvencije o genocidu³⁷, kao i da je ista imala vrlo specifičnu obavezu u pogledu osiguravanja da niti jedna vojna, paravojna ili neregularna jedinica kojoj SR Jugoslavija može narediti ili pružiti podršku, ne počini zločin genocida, zavjeru za izvršenje genocida, direktno i javno podsticanje na izvršenje genocida ili saučesništvo u genocidu, i to na osnovu dvije naredbe o privremenim mjerama koje je Sud donio 1993. godine.³⁸ Osim toga, Sud je utvrdio kako je tužena država cijelo vrijeme pružala značajnu vojnu i finansijsku podršku Republici Srpskoj, te da je kojim slučajem odlučila uskratiti navedenu podršku takav čin bi u velikoj mjeri ograničio mogućnosti koje su vlastima Republike Srpske stajale na raspolaganju.³⁹ Ipak, Sud je podsjetio kako, uprkos ranije navedenim činjenicama, nije uspio utvrditi da su informacije koje su bile na raspolaganju beogradskim vlastima sa sigurnošću ukazivale da je genocid neminovan, zbog čega, u krajnjoj liniji, nije utvrđeno postojanje saučesništva Republike Srbije kada je u pitanju zločin genocida, koji je počinjen na prostoru Srebrenice.⁴⁰

Međutim, Sud je izričito naglasio kako su tadašnje jugoslavenske savezne vlasti trebalo da poduzmu sve što je bilo u njihovoj moći da pokušaju spriječiti tragične događaje koji su u kritično vrijeme poprimali svoj oblik, a čiji se obim (iako se to, prirodno, nije moglo sa sigurnošću predvidjeti u takvim okolnostima) mogao u

37 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. 02. 2007. godine, § 434.

38 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. 02. 2007. godine, § 435.

39 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. 02. 2007. godine, § 241.

40 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. 02. 2007. godine, § 436.

najmanju ruku naslutiti.⁴¹ Kao što je i sam Sud ranije konstatovao, da bi neka država bila odgovorna za kršenje obaveze sprečavanja zločina genocida ne mora se dokazati da je ista zaista imala mogućnost da spriječi genocid, dovoljno je dokazati da je u tom pogledu imala određene mogućnosti na raspolaganju, a da očigledno te mogućnosti nije koristila⁴², što je u slučaju Republike Srbije (kao pravne sljednice SR Jugoslavije) evidentno bio slučaj.

Nadalje, Međunarodni sud je konstatovao kako je Republika Srbija prekršila obaveze koje proizlaze iz Konvencije o genocidu, time što nije predala Ratka Mladića, kao lice optuženo za genocid i saučesništvo u genocidu, radi suđenja pred MKTJ, čime je propustila obavezu da u potpunosti saraduje s MKTJ na što je bila obavezna i po osnovu Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini (Aneks 1A sporazuma). Na osnovu toga, ustanovljena je međunarodna odgovornost tužene strane u pogledu propuštanja ispunjenja svoje dužnosti kao strane ugovornice Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini (ali i države članice UN-a) da saraduje s MKTJ, čime je ista direktno prekršila član VI Konvencije o genocidu.⁴³ Stoga je Sud odlučio, a u skladu s ranije utvrđenom odgovornosti tužene strane za propuštanje kažnjavanja počinitelja genocida, odnosno lica optuženih za genocid ili saučesništvo u istom, da je Republika Srbija dužna odmah poduzeti efikasne korake kako bi osigurala ispunjenje obaveza koje proizlaze iz Konvencije o genocidu onako kako su iste definirane u članu II Konvencije, ili bilo koje druge mjere propisane članom III Konvencije i smjesta predati optužene za genocid ili drugi međunarodni zločin za suđenje pred MKTJ, te u cijelosti saradivati s navedenim tribunalom.

Osim toga, Međunarodni sud je utvrdio kako Republika Srbija nije ispunila obaveze koje su joj bile nametnute privremenim mjerama, koje je Sud naredio 08. 04. i 13. 09. 1993. godine, na način što je propustila poduzeti sve mjere koje je imala na raspolaganju da spriječi zločin genocida počinjen na prostoru Srebrenice u julu 1995. godine.

S druge strane, iako je u Presudi iz 2007. godine utvrdio da prema Konvenciji o genocidu može postojati odgovornost države za počinjenje zločina genocida, kao i saučesništvo u genocidu, a da za navedeno krivično djelo nije osuđen niti jedan pojedinac⁴⁴, Međunarodni sud nije prihvatio dio tužbenog zahtjeva Bosne i Hercegovine koji se odnosi na tvrdnju da je tužena država počinila zločin genocida

41 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. 02. 2007. godine, § 438.

42 *Ibid.*

43 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. 02. 2007. godine, § 450.

44 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. 02. 2007. godine, § 180-182.

putem svojih organa ili osoba čije djelovanje povlači njenu odgovornost prema međunarodnom običajnom pravu, a suprotno obavezama koje proizlaze iz Konvencije o genocidu.

Ipak, Sud je konstatovao kako je pred MKTJ u predmetima *Krstić*⁴⁵ i *Blagojević*⁴⁶ nesporno utvrđeno kako su snage bosanskih Srba ubile više od 7.000 bosanskih Muslimana muškaraca, a nakon preuzimanja Srebrenice u julu 1995. godine (tako je ispunjen fizički element – lat. *actus reus* kada je u pitanju zločin genocida), ali je istovremeno naglasio kako je za pravno kvalificiranje zločina genocida potrebna i posebna namjera (lat. *dolus specialis*)⁴⁷, za koju je od strane MKTJ utvrđeno da je formirana u periodu oko 12. i 13. jula (u trenutku promjene vojnog cilja, nesporedno nakon preuzimanja Srebrenice od strane srpskih snaga).⁴⁸ U skladu s tim, za Sud nije bilo nikakvih dilema da navedene radnje počinjene na prostoru Srebrenice, a koje ulaze u okvir člana II (a) i (b) Konvencije o genocidu, su počinjene sa specifičnom namjerom da se djelimično uništi grupa Muslimana Bosne i Hercegovine kao takva, te da shodno tome navedene radnje predstavljaju radnje genocida koje su počinili pripadnici Vojske Republike Srpske u i oko Srebrenice, počevši od 13. 07. 1995. godine.⁴⁹

Nakon što je ustanovio navedenu činjenicu i potvrdio izvršenje zločina genocida na prostoru Srebrenice (rukovodeći se primarno stavovima koje je zauzeo MKTJ), zadatak Suda je bio da ispita da li se navedena djela mogu staviti na teret tuženoj državi, i to po dva osnova – prvo, da li su navedene zločine počinile osobe ili organi

45 Detaljnije pogledati: Presuda Pretresnog vijeća MKTJ u predmetu *Tužilac protiv Radislava Krstića* (br. IT-98-33-T) od 02. 08. 2001. godine (preuzeto sa: <https://www.icty.org/x/cases/krstic/tjug/bcs/krs-tj010802b.pdf>, pristup: 25. 08. 2023) kao i: Presuda Žalbenog vijeća MKTJ u predmetu *Tužilac protiv Radislava Krstića* (br. IT-98-33-A) od 19. 04. 2004. godine (preuzeto sa: <https://www.icty.org/x/cases/krstic/acjug/bcs/krs-aj040419b.pdf>, pristup: 25. 08. 2023)

46 Detaljnije pogledati: Presuda Pretresnog vijeća MKTJ u predmetu *Tužilac protiv Vidoja Blagojevića i Dragana Jokića* (br. IT-02-60-T) od 17. 01. 2005. godine (preuzeto sa: https://www.icty.org/x/cases/blagojevic_jokic/tjug/en/bla-050117e.pdf, pristup: 25. 08. 2023. godine) kao i: Presuda Žalbenog vijeća MKTJ u predmetu *Tužilac protiv Vidoja Blagojevića i Dragana Jokića* (br. IT-02-60-A) od 09. 05. 2007. godine (preuzeto sa: https://www.icty.org/x/cases/blagojevic_jokic/acjug/en/blajok-jud070509.pdf, pristup: 22. 08. 2023)

47 „U pravnoj doktrini i sudskoj praksi, koncept, koji u sebi sadrži *direktni umišljaj i namjeru*, naziva se posebnom, specijalnom ili specifičnom namjerom (lat. *dolus specialis*) ili genocidnom namjerom (eng. *genocidal intent*), ili, pak, *viškom namjere* (eng. *surplus intent*) s obzirom da je ovakva namjera, vidjeli smo, upravo karakteristična za zločin genocida i predstavlja njegovo bitno obilježje kao i predmet razlikovanja s drugim zločinima protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Ovim se naznačuje da međunarodno ugovorno pravo za zločin genocida zahtijeva postojanje, odnosno dokazivanje *specifične namjere* kod počinitelja, a ta specifična namjera upravo predstavlja *stepen kvaliteta* namjere koja je neophodna kako bi jedna protupravna radnja izvršenja mogla biti pravno okvalificirana kao genocid“ (Omerović 2012: 184).

48 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. 02. 2007. godine, § 295.

49 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. 02. 2007. godine, § 297.

tužene strane čije joj se ponašanje može *de iure* staviti na teret, i drugo, ako je odgovor na prethodno pitanje negativan, mora se utvrditi da li su zločine počinile osobe koje su postupale prema instrukcijama ili pod direktnom kontrolom tužene strane, iako formalno nisu njeni organi.⁵⁰

U kontekstu prvog kriterija, Sud je zaključio kako zločin genocida, počinjen na prostoru Srebrenice u julu 1995. godine, ne može biti stavljen na teret tuženoj državi kao da su ga počinili njeni organi ili osobe (subjekti) koji su bili u potpunoj zavisnosti od tužene strane, iz razloga što se ni Republika Srpska, niti Vojska Republike Srpske, u relevantno vrijeme nisu mogle smatrati samo instrumentima putem kojih je SR Jugoslavija djelovala i koji nisu imali sopstvenu autonomiju.⁵¹ U kontekstu drugog kriterija, Sud se pozvao na predmet *Vojne i paravojne aktivnosti Sjedinjenih Američkih Država protiv Nikaragve*⁵², gdje je izložen stav da se, kada je u pitanju pravna odgovornost države za djela osoba ili grupa pod njenom faktičkom kontrolom, mora dokazati da je navedena država imala efektivnu kontrolu nad vojnim i paravojnim operacijama u toku kojih su se kršenja međunarodnih obaveza (u ovom slučaju Konvencije o genocidu) dogodila. Navedenu činjenicu Sud nije uspio dokazati van svake razumne sumnje, budući da je ustanovljeno kako nije dokazano da su masakri u Srebrenici počinjeni prema instrukcijama ili po naredbi organa tužene strane (niti da je ista vršila efektivnu kontrolu nad vojnim operacijama na području u i oko Srebrenice), pa u skladu s navedenim Sud nije ustanovio međunarodnu odgovornost Republike Srbije po ovom osnovu.⁵³

Međunarodni sud je, istovremeno, propustio utvrditi odgovornost Republike Srbije za udruživanje radi izvršenja zločina genocida, odnosno podsticanje na genocid, kao i eventualno saučesništvo u genocidu, a što je u suprotnosti s odredbama Konvencije o genocidu. Naime, Sud na osnovu izvedenih dokaza nije bio potpuno ubijeđen kako su o odluci da se fizički iskorijeni muška populacija muslimanske zajednice u Srebrenici, u vrijeme kad je donesena, bile obaviještene vlasti u Beogradu, te je utvrdio kako je ova odluka donesena neposredno prije samog izvršenja, i to u veoma kratkom periodu između 13. i 16. 07. 1995. godine.⁵⁴ Zbog toga, kako i sam Sud zaključuje, nije dokazano da je SR Jugoslavija u kritično vrijeme pružila pomoć

50 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. 02. 2007. godine, § 384.

51 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. 02. 2007. godine, § 394.

52 Presuda Međunarodnog suda u Hagu u predmetu *Vojne i paravojne aktivnosti Sjedinjenih Američkih Država protiv Nikaragve*, od 27. juna 1986. godine (preuzeto sa: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/70/070-19860627-JUD-01-00-EN.pdf>, pristup: 25. 08. 2023. godine)

53 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. 02. 2007. godine, § 413.

54 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. 02. 2007. godine, § 422.

izvršiocima genocida, uz postojanje pune svijesti da će ta pomoć biti iskorištena za izvršenje genocida, zbog čega ni po ovom osnovu nije utvrđena međunarodna odgovornost Republike Srbije.⁵⁵

Možda i *najbolniji* udarac u ovom kontekstu, barem kada su bila u pitanju očekivanja većeg dijela bosanskohercegovačke javnosti, predstavlja saznanje da je Međunarodni sud presudio da se u vezi s kršenjem obaveza koje se tiču sprečavanja i kažnjavanja zločina genocida ne radi o predmetu u kojem bi bilo odgovarajuće narediti plaćanje kompenzacije, ili pak narediti davanje garancija i uvjerenja od strane Republike Srbije da se kršenje Konvencije o genocidu neće ponoviti u budućnosti. Ovim činom Bosna i Hercegovina je ostala nepravedno uskraćena za ratnu reparaciju, odnosno nadoknadu pričinjene štete koja je direktno uzrokovana oružanim sukobima na njenom državnom teritoriju (što je rezultiralo teškim zločinima po međunarodnom pravu, poput već spomenutog genocida), čime je Međunarodni sud postupio suprotno članu 31. Nacrta Pravila o odgovornosti država za međunarodna protivpravna djela, koja su usvojena od Generalne skupštine UN-a 28. 01. 2002. godine⁵⁶, pritom u potpunosti zanemarujući jedan od osnovnih principa međunarodnog prava, koji glasi da se pričinjena šteta mora nadoknaditi (Vidjeti Omerović 2011).

8. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U svjetlu svih pravno relevantnih činjenica koje su bile predmetom analize ovog rada moguće je konstatovati da je Međunarodni sud u Hagu jasno i nedvosmisleno utvrdio kako je Republika Srbija po međunarodnom pravu odgovorna za kršenje Konvencije o genocidu, i to u pogledu obaveze sprečavanja i kažnjavanja zločina genocida, koji je počinjen od strane pripadnika Vojske Republike Srpske na području u i oko Srebrenice u julu 1995. godine.⁵⁷

Pored toga, Sud je u Presudi iz 2007. godine jasno konstatovao kako su tokom trajanja oružanog sukoba izvršena masovna ubistva pripadnika zaštićene grupe u određenim oblastima i logorima širom Bosne i Hercegovine (ne samo u Srebrenici, na prostoru koje je nesporno počinjen zločin genocida), čime je, prema mišljenju Suda, ispunjen materijalni element iz člana II (a) Konvencije o genocidu⁵⁸, iako sama

55 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. 02. 2007. godine, § 423–424.

56 Nacrt Pravila o odgovornosti država za međunarodna protivpravna djela, usvojen od Generalne skupštine UN-a (preuzeto sa: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf, pristup: 25. 08. 2023)

57 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. 02. 2007. godine, § 297.

58 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. 02. 2007. godine, § 276.

genocidna namjera (lat. *dolus specialis*) da se grupa kao takva uništi, u cjelini ili djelimično⁵⁹, ipak nije dokazana kada su u pitanju dešavanja na prostoru drugih lokacija (Sarajevo, Dolina rijeke Drine, Prijedor, Banja Luka, Brčko).⁶⁰ Navedeni stav Suda nikako ne dovodi u pitanje činjenicu da je potpuno uvjerljivim dokazima utvrđeno kako su pripadnici zaštićene grupe sistematski bili žrtve masovnih maltretiranja, prebijanja, silovanja i mučenja za vrijeme sukoba, kao i da navedeni zločini, iako u konkretnom slučaju nisu pravno kvalificirani kao genocid, mogu predstavljati ratne zločine i zločine protiv čovječnosti.⁶¹

S druge strane, iako je imao na raspolaganju dovoljno dokaza koji bi ga mogli uvjeriti u suprotno, Međunarodni sud u Hagu je postavio neracionalno visok (kasnije će se ispostaviti i nedostižan) prag za dokazivanje umiješanosti Republike Srbije u izvršenje zločina genocida, a određeni potencijalno *krunski dokazi*, poput redigovanih materijala Vrhovnog savjeta odbrane SR Jugoslavije⁶², čiji je sadržaj do okončanja samog postupka ostao nepoznat, potpuno su zanemareni i uopće nisu uzeti u razmatranje tokom postupka. Sud je, potpuno očigledno, koristio dvostruke standarde kada je u pitanju utvrđivanje odgovornosti Republike Srbije za izvršenje, odnosno učestvovanje (u vidu pomaganja, podsticanja ili pak saučesništva) u realizaciji zločina genocida bilo putem vlastitih organa i dužnosnika (*de iure*), bilo po osnovu kriterija efektivne kontrole nad pojedincima, grupama ili organima na teritoriji Bosne i Hercegovine (*de facto*). U takvoj konstelaciji, objektivno gledano, pravni tim Bosne i Hercegovine nije mogao u potpunosti ostvariti zacrtane ciljeve, na način da Sud u

59 “Da bismo temeljito obrazložili pojmove *znatnosti* i *značajnosti*, potrebno je, pored teritorijalne dimenzije genocida, objasniti i kvantitativno-kvalitativni aspekt. Obje dimenzije se moraju uzeti u obzir ukoliko želimo na cjelovit način dati elaboraciju ovoga pitanja. Da li je otuda, da bi se dokazalo počinjenje genocida, a posebno kod *djelimičnoga* uništenja neke zaštićene skupine, neophodno takvu skupinu *znatno* uništiti, u smislu njezine brojnosti (koliko je brojčano pripadnika skupine uništeno?) i značaja njezinih pripadnika (je li, naprimjer, uništeno njezino vodstvo?). U određivanju da li je u cijelosti ili djelimično uništenje izvršeno u svrhu genocida, sudovi uzimaju u obzir različite čimbenike, uključujući kvantitativni proporcionalni opseg razaranja (eng. *substantial part test*) i kvalitativni opseg razaranja u smislu uništavanja značajnoga dijela skupine neophodnoga za njezin opstanak, poput vodstva (eng. *significant part test*)” (Omerović 2021c: 26).

60 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. 02. 2007. godine, § 277.

61 *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, presuda od 26. 02. 2007. godine, § 319.

62 Kako obrazlaže Softić (2015), MKTJ je donio odluku da se određeni dokumenti koje Republika Srbija dostavlja MKTJ, a naročito dokumenti koji se odnose na sjednice Vrhovnog savjeta odbrane SR Jugoslavije, zbog navodnih “interesa nacionalne sigurnosti” rediguju u određenim dijelovima, što onemogućava potpuni uvid u njihov sadržaj, te potom zapečate, što je ipak u skladu s Pravilnikom o postupku i dokazima tog suda. Nema sumnje da je navedeno postupanje MKTJ u mnogome utjecalo i na ishod postupka pred Međunarodnim sudom u Hagu u predmetu *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, naročito u pogledu pribavljanja dokaznog materijala koji bi eventualno ukazivao na direktnu umiješanost tužene države u izvršenje zločina genocida na prostoru Srebrenice.

cijelosti prihvatiti postavljeni tužbeni zahtjev, pa je u skladu s tim moguće izvesti zaključak kako je u datim okolnostima postignut maksimum.

Na kraju, važno je naglasiti kako bi, barem kada je u pitanju ovako delikatna pravna materija, najpragmatičniji pristup bio u potpunosti ostaviti po strani emocije i subjektivne stavove, a koji su, sasvim očekivano, bili prisutni u patriotskom dijelu bosanskohercegovačke javnosti, koja je od samog početka ovog procesa zahtijevala da Republika Srbija bude „osuđena“ za zločin genocida, pa čak i za međunarodni zločin agresije na Bosnu i Hercegovinu (što uopće nije bio predmet spora, niti je teoretski mogao biti kada je u pitanju postupak pred Međunarodnim sudom), a što bi rezultiralo plaćanjem *basnoslovnog* novčanog iznosa na ime ratne reparacije, a potencijalno i promjenom ustavnog uređenja Bosne i Hercegovine na način da se u dogledno vrijeme ukine ili u određenom dijelu razvlasti entitet Republika Srpska, s obzirom na činjenicu da su njeni najviši funkcioneri osuđeni za genocid i druge međunarodne zločine pred MKTJ – istini za volju, tek nakon donošenja Presude iz 2007. godine. Navedene ambicije, posmatrano striktno s pravnog aspekta i uzimajući u obzir nekonzistentno postupanje Suda u ovom predmetu, nije bilo moguće zadovoljiti.

LITERATURA

1. *Bečka konvencija o pravu ugovora*; preuzeto sa: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_1_1969.pdf, pristup: 25. 08. 2023
2. Besson, Samantha, John Tasioulas (2010), *The Philosophy of International Law*, Oxford University Press, New York
3. Crnić-Grotić, Vesna (2019), "Zločin genocida pred Međunarodnim sudom pravde", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 40(3), 1033–1049.
4. Degan, Vladimir Đuro (2000), *Međunarodno pravo*, Pravni fakultet u Rijeci, Rijeka
5. Degan, Vladimir Đuro (2008), "Zločin genocida pred međunarodnim sudištima", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 58(1-2), 77-95.
6. *Evropska konvencija o ljudskim pravima i temeljnim slobodama*; preuzeto sa: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_BOS.pdf, pristup: 24. 08. 2023. godine)
7. Guzman, Andrew (2008), *How International Law Works*, Oxford University Press, New York

8. *Inicijativa za razmatranje utvrđene nadležnosti u odnosu na SR Jugoslaviju*; preuzeto sa: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/91/10509.pdf>, pristup: 25. 08. 2023.
9. Jutriša, Goran (2007), "Odgovornost države na temelju Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida", *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, 41(84), 125–142.
10. Kelzen, Hans (2003), *Problem suverenosti i teorija međunarodnog prava*, Službeni list Srbije i Crne Gore, Beograd
11. *Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida*; preuzeto sa: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2078/volume-78-I-1021-English.pdf>, pristup: 25. 08. 2023.
12. *Nacrt Pravila o odgovornosti država za međunarodna protivpravna djela, usvojen od Generalne skupštine UN-a*; preuzeto sa: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf, pristup: 25. 08. 2023.
13. *Naredba za određivanje privremenih mjera od 08. aprila 1993. godine*; preuzeto sa: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/91/091-19930408-ORD-01-00-EN.pdf>, pristup: 26. 08. 2023.
14. *Naredba za određivanje privremenih mjera od 13. septembra 1993. Godine*; preuzeto sa: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/91/091-19930913-ORD-01-00-EN.pdf>, pristup: 26. 08. 2023.
15. Omerović, Enis (2011), "Odgovornost države za povredu međunarodne obaveze s posebnim osvrtom na međunarodno izvršno pravo", *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 4(8), 39–87.
16. Omerović, Enis (2012), "Suvremene doktrinarne postavke i koncept Međunarodnog krivičnog suda o specifičnoj namjeri kod zločina genocida", *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 5(10), 173–199.
17. Omerović, Enis (2021a), "Krivična odgovornost država u međunarodnome pravu: Rethinking ili trajno napuštanje koncepta?", *Društvene i humanističke studije*, 6(1(14)), 143–168.
18. Omerović, Enis (2021b), "Šteta u međunarodnome pravu: preduvjet za odgovornost država i međunarodnih organizacija?", *Društvene i humanističke studije*, 6(3(16)), 381–408.
19. Omerović, Enis (2021c), "Zahtjev za znatno uništenje značajnoga dijela skupine: relevantnost kvantitativno-kvalitativnog kriterija", *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 13(26), 13–40.
20. Omerović, Enis (2022), "Agresija u međunarodnom pravu: Zločin države i

- krivična odgovornost pojedinca”, *Društvene i humanističke studije*, 7(2(19)), 401-448.
21. Pavišić, Berislav (2012), “Kaznena djela po međunarodnom pravu”, *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 5(10), 13–49.
 22. *Povelja Ujedinjenih nacija*; preuzeto sa: <https://www.un.org/en/charter-united-nations/>, pristup: 24. 08. 2023.
 23. *Preliminarne primjedbe SR Jugoslavije u predmetu Bosna i Hercegovina protiv SR Jugoslavije, od 26. juna 1995. godine*; preuzeto sa: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/91/8618.pdf>, pristup: 25. 08. 2023.
 24. *Presuda Međunarodnog suda u Hagu predmetu Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, od 26. februara 2007. godine*; preuzeto sa: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf>, pristup: 25. 08. 2023.
 25. *Presuda Međunarodnog suda u Hagu u predmetu Vojne i paravojne aktivnosti Sjedinjenih Američkih Država protiv Nikaragve, od 27. juna 1986. godine*; preuzeto sa: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/70/070-198606-27-JUD-01-00-EN.pdf>, pristup: 25. 08. 2023.
 26. *Presuda o nadležnosti Međunarodnog suda u Hagu u predmetu Bosna i Hercegovina protiv SR Jugoslavije, od 11. jula 1996. godine*; preuzeto sa: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/91/091-19960711-JUD-01-00-EN.pdf>, pristup: 25. 08. 2023.
 27. *Presuda Pretresnog vijeća MKTJ u predmetu Tužilac protiv Radislava Krstića (br. IT-98-33-T) od 02. augusta 2001. godine*; preuzeto sa: <https://www.icty.org/x/cases/krstic/tjug/bcs/krs-tj010802b.pdf>, pristup: 25. 08. 2023.
 28. *Presuda Pretresnog vijeća MKTJ u predmetu Tužilac protiv Vidoja Blagojevića i Dragana Jokića (br. IT-02-60-T) od 17. januara 2005. godine*; preuzeto sa: https://www.icty.org/x/cases/blagojevic_jokic/tjug/en/bla-050117e.pdf, pristup: 25. 08. 2023.
 29. *Presuda Žalbenog vijeća MKTJ u predmetu Tužilac protiv Radislava Krstića (br. IT-98-33-A) od 19. aprila 2004. godine*; preuzeto sa: <https://www.icty.org/x/cases/krstic/acjug/bcs/krs-aj040419b.pdf>, pristup: 25. 08. 2023.
 30. *Presuda Žalbenog vijeća MKTJ u predmetu Tužilac protiv Vidoja Blagojevića i Dragana Jokića (br. IT-02-60-A) od 09. maja 2007. godine*; preuzeto sa: https://www.icty.org/x/cases/blagojevic_jokic/acjug/en/blajok-jud070509.pdf, pristup: 25. 08. 2023.

31. Rezolucija 827 (1993) Vijeća sigurnosti UN-a; preuzeto sa: <http://www.ohr.int/other-doc/un-res-bih/pdf/827e.pdf>, pristup: 24. 08. 2023.
32. Rezolucija 96 (I) Generalne skupštine UN-a; preuzeto sa: <https://daccess-ods.un.org/tmp/7334668.04027557.html>, pristup: 24. 08. 2023.
33. Rimski statut Međunarodnog krivičnog suda (ICC); preuzeto sa: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>, pristup: 25. 08. 2023.
34. Rusan-Novokmet, Rutvica (2019), "Utjecaj sankcija Vijeća sigurnosti UN-a na zaštitu temeljnih ljudskih prava", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 40(2), 627–653.
35. Scheffer, David (2006), "Genocide and Atrocity Crimes", *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, 1(3), 229–250.
36. Shaw, Malcolm (2008), *International Law*, sixth edition, Cambridge University Press, New York
37. Softić, Sakib (2011), "Rješavanje sporova između država mirnim sredstvima", *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 4(7), 283–314.
38. Softić, Sakib (2012), *Međunarodno pravo*, DES, Sarajevo
39. Softić, Sakib (2015), *Revizija presude Međunarodnog suda pravde, mit ili stvarnost*, Štamparija Fojnica, Fojnica
40. Softić, Sakib (2020), *Post festum: Pravna priroda rata u Bosni i Hercegovini*, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
41. *Spisak država ugovornica Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida* (preuzeto sa: <https://www.un.org/en/genocideprevention/genocide-convention.shtml>, pristup: 24. 08. 2023.
42. *Statut Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (ICTY)* (preuzeto sa: https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept_09_bcs.pdf, pristup: 24. 08. 2023.
43. *Statut Međunarodnog suda u Hagu (ICJ)* (preuzeto sa: <https://www.icj-cij.org/en/statute>, pristup: 25. 08. 2023.
44. *Tužba Bosne i Hercegovine protiv SR Jugoslavije u vezi s navodnim kršenjima Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, od 20. marta 1993. godine*; preuzeto sa: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/91/7199.pdf>, pristup: 25. 08. 2023.
45. *Zahtjev za preispitivanje Presude o nadležnosti od 11. jula 1996. godine u predmetu Bosna i Hercegovina protiv SR Jugoslavije, od 03. februara 2003. godine* (SR Jugoslavija protiv Bosne i Hercegovine – *preliminarne primjedbe*);

preuzeto sa: <https://www.refworld.org/cases,ICJ,4023a60f4.html>, pristup: 25. 08. 2023.

46. *Ženevske konvencije od 12. augusta 1949. godine*; preuzeto sa: <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/publications/icrc-002-0173.pdf>, pristup: 25. 08. 2023.

47. *Ženevske konvencije – dopunski protokoli iz 1977. i 2005. godine*; preuzeto sa: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/icrc_002_0321.pdf, pristup: 25. 08. 2023.

APPLICATION OF THE CONVENTION ON THE PREVENTION AND PUNISHMENT OF THE CRIME OF GENOCIDE BEFORE THE INTERNATIONAL COURT OF JUSTICE (BOSNIA AND HERZEGOVINA V. SERBIA AND MONTENEGRO)

Summary

The subject of this paper is the analysis of the application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide of 1951 before the International Court of Justice in The Hague, in the case of Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro, for violating the provisions of this Convention. This Court shall, in accordance with Article IX of the Convention, have jurisdiction in disputes between contracting states, concerning the interpretation, application and enforcement of the Convention, including those relating to the responsibility of a state for the crime of genocide or any other offense established in Article III of the Convention. Article I of the Convention stipulates that states are obliged to prevent genocide and punish the perpetrator. Furthermore, the responsibility of states under Article IX of the Convention relates only to the state's failure to prevent the commission of genocide and other acts under Article III of the Convention and to punish the perpetrators. An analysis of the text of the Convention and the content of the claim of Bosnia and Herzegovina of 24 April 2006, shows that the claim of Bosnia and Herzegovina falls outside the scope of Article IX of the Convention, which is especially problematized in this paper by the author.

Keywords: Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide; application; interpretation; claim; genocide

Adresa autora
Author's address

Faris Hasanović
Univerzitet u Tuzli
Pravni fakultet
faris.hasanovic@untz.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Ivana Paula Gortan-Carlin, Žan Morović

IZVEDBA OPERE AKTIVNIM SLUŠANJEM: OPERA *ŠUMA STRIBOROVA* /
ACTIVE LISTENING OPERA PERFORMANCE: *ŠUMA STRIBOROVA*
(*THE STRIBOR'S FOREST*) OPERA519

Ajdina Župić, Hana Hodžić, Merjem Sušić

KREATIVNOST U IZVOĐENJU NASTAVE PRIRODE I DRUŠTVA /
CREATIVITY IN TEACHING NATURE AND SOCIETY533

Tatjana Mihajlović, Margareta Skopljak, Slaviša Jenjić

OSPOBLJENOST UČENIKA ZA SAMOSTALNO UČENJE
MATEMATIKE / PREPAREDNESS OF STUDENTS FOR
SELF-REGULATED LEARNING OF MATHEMATICS 551

Safija Skomorac-Pezer, Sanela Merjem Rustempašić
PRIMJENA STRATEGIJA AKTIVNOG UČENJA SA FOKUSOM
NA ISTRAŽIVAČKI USMJERENU NASTAVU – SAMOPROCJENA
UČITELJA / APPLICATION OF ACTIVE LEARNING STRATEGIES
WITH A FOCUS ON INQUIRY-BASED LEARNING – TEACHERS'
SELF-ASSESSMENT 573

Martina Musa, Ivana Jovanović, Renata Šimunović
FILOZOFIJA, ODGOJ I NASTAVA / PHILOSOPHY, EDUCATION AND
TEACHING: FROM ANTIQUE TO DEWEY AND MODERN TIMES 593

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.519

UDK 782:37.01

Primljeno: 15. 09. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Ivana Paula Gortan-Carlin, Žan Morović

IZVEDBA OPERE AKTIVNIM SLUŠANJEM: OPERA ŠUMA STRIBOROVA¹

Opera je kompleksna, multidisciplinarna glazbeno-scenska vrsta koju učenik osnovne škole u 8. razredu slušno i vizualno prepoznaje, razlikuje, opisuje i uspoređuje u okviru predmeta Glazbena kultura. U radu je prikazan doprinos pripreme i izvedbe opere na studiji slučaja školske predstave *Šuma Striborova – opera za velike i male* skladatelja Ivana Josipa Skendera (na libreto Ozrena Prohića, prema istoimenoj bajci Ivane Brlić-Mažuranić) koju su izveli učenici Osnovne škole Bartula Kašića u Zadru, u srpnju, 2023. godine. Riječ je o inovativnome i jedinstvenom projektu približavanja opere mladima u Hrvatskoj. U ovome se radu predstavlja *Kurikulum za nastavni predmet Glazbene kulture za osnovne škole i Glazbene umjetnosti za gimnazije u Republici Hrvatskoj* te se metodologijom analize studije slučaja prezentiraju ishodi unutar triju domena: A – *Slušanje i upoznavanje glazbe*, B – *Izražavanje glazbom i uz glazbu* i C – *Glazba u kontekstu*, koji se ostvaruju sudjelovanjem u izvedbi opernoga djela. Nadalje, donose se i zadaci (materijalni, funkcionalni i odgojni) koji se ostvaruju glazbenom aktivnošću poput produkcije opere. Doprinos je ovoga rada prikaz učeničke izvedbe baletno-lutkarske predstave – opere *Šuma Striborova* – aktivnim slušanjem. Prilikom takve izvedbe aktivni su i recipijenti, tj. publika koja reagira na glazbu i radnju. Aktivnim se slušanjem estetski odgaja, usavršava i kulturološki raste.

Ključne riječi: aktivno slušanje glazbe; glazbeno-scensko djelo; odgojno-obrazovni ishodi; *Šuma Striborova – opera za velike i male*

¹ Ovaj je rad financiralo Sveučilište u Zadru u okviru institucionalnoga projekta *Mladi i ekonomija iskustva – nova paradigma i inovativni poslovni modeli* (MLADCI; IP.01.2021.07).

Prema *Kurikulumu za nastavni predmet Glazbene kulture za osnovne škole i Glazbene umjetnosti za gimnazije u Republici Hrvatskoj* (MZO 2019) učenje i poučavanje predmeta Glazbena kultura i Glazbena umjetnost „u skladu je sa suvremenim znanstvenim spoznajama i kretanjima koji upućuju na otvorenost i prilagodljivost procesa učenja i poučavanja, didaktički i metodički pluralizam, istraživačko, projektno i individualizirano učenje, ali i na nužnost primjene informacijsko-komunikacijske tehnologije” (MZO 2019). Važan dio procesa učenja i poučavanja glazbe sačinjavaju izborna i fakultativna nastava te izvannastavne i izvanškolske aktivnosti u okviru kojih učenici „proširuju stečena znanja, vještine i stavove te istodobno sustavno razvijaju svoje interese i ostvaruju kvalitetan umjetnički rast i razvoj” (MZO 2019). Između ostaloga, među odgojno-obrazovnim ciljevima učenja i poučavanja predmeta Glazbena kultura navodi se i sljedeće: „poticati razvoj glazbenih sposobnosti, potaknuti učenike na aktivno bavljenje glazbom i sudjelovanje u kulturnom životu zajednice, upoznati učenike s glazbenom umjetnošću putem kvalitetnih i reprezentativnih ostvarenja glazbe različita podrijetla te različitih stilova i vrsta, potaknuti razvijanje glazbenoga ukusa i kritičkoga mišljenja, potaknuti razumijevanje interdisciplinarnih karakteristika i mogućnosti glazbe, osvijestiti vrijednosti regionalne, nacionalne i europske kulturne baštine u kontekstu svjetske kulture” (MZO 2019).

Glazbena kultura u osnovnoj školi obuhvaća tri domene. Domena A – *Slušanje i upoznavanje glazbe* – obuhvaća upoznavanje glazbe pomoću audio- i videozapisa te mogući neposredni susret učenika s glazbom. Aktivnim slušanjem glazbe učenici upoznaju glazbu različitih vrsta, stilova, pravaca i žanrova, stječu znanja o glazbeno-izražajnim sastavnicama i različitim razinama organizacije glazbenoga djela te mogu doživjeti, upoznati, razumjeti i naučiti vrednovati glazbu. Upoznavanjem glazbenih djela otvara se mogućnost traganja za novim glazbenim iskustvima. U domenu B – *Izražavanje glazbom i uz glazbu* – uključene su glazbene aktivnosti: pjevanje, sviranje, glazbene igre, glazbeno stvaralaštvo i pokret uz glazbu, koje će omogućiti cjelovit doživljaj glazbe te razvoj glazbenih sposobnosti i kreativnosti. Otvorenost nastave glazbe pruža mogućnost stavljanja naglaska na neku od navedenih aktivnosti, primjerenu dobi (razredu/ciklusu), sposobnostima i interesima učenika. Kroz domenu C – *Glazba u kontekstu* – učenik otkriva vrijednosti bogate regionalne, nacionalne i globalne glazbene i kulturne baštine, uočava razvoj, uloge i utjecaje glazbene umjetnosti na društvo te povezuje glazbenu umjetnost s ostalim umjetnostima.

Glazbu možemo slušati aktivno i pasivno (Gospodnetić 2015). Tijekom pasivnoga slušanja pažnja nije kognitivno usmjerena. Ono nije manje važno jer mozak upija sve podražaje, a češće ga se koristi tijekom ranoga i predškolskog odgoja i obrazovanja.

U osnovnoškolskoj se dobi aktivnim slušanjem glazbe, odnosno slušanjem sa zadacima (Dobrota 2012) pristupa estetskomu odgoju. Varga i Somolanji Tokić (2015) u svojem radu ukazuju na mogućnosti razvijanja vještine aktivnoga slušanja u okviru nastave. Polazi se od važnosti socijalnih kompetencija, posebice komunikacijskih vještina, za ostvarivanje uspješnoga odgoja i poticajne kulture škole. Autorice predlažu pristup razvoju aktivnoga slušanja učenika osnovnoškolske dobi koji je manje institucionaliziran (sustavan) od pristupa primjerenoga (budućim) učiteljima. Glazbu možemo slušati uživo, potom pomoću auditivnih i audiovizualnih nastavnih sredstava te koristeći informacijsko-komunikacijsku tehnologiju.

Primjenu informacijsko-komunikacijske tehnologije u glazbi recentno je istražila Pušić (2023). Autorica je analizirala videolekcije objavljene na kanalu *YouTube*-a „i-nastava” (i-nastava, n. d.; <https://www.youtube.com/channel/UC7-CBGIIkbV7ms2C6grCtkA/>) koji je Ministarstvo znanosti i obrazovanja odobrilo 5. lipnja 2020. godine *Akcijskim planom za provedbu nastave na daljinu* (MZO 2020), a koji je namijenjen poučavanju predmeta Glazbena kultura. Pušić (2023) navodi da je u istraživanome razdoblju od 7. rujna 2020. do 15. lipnja 2022. godine na tome kanalu objavljeno 117 videolekcija, da se broj pregleda videolekcija može objasniti pandemijskom situacijom i tjednom objavljivanja, da se trajanje najdulje i najkraće videolekcije razlikuje do 30 minuta, da svaka od 28 analiziranih videolekcija sadrži aktivnost slušanja te da gotovo svaka videolekcija zahtijeva ili predlaže dodatnu uporabu informacijsko-komunikacijske tehnologije.

Primjer primjene inovativnoga modela animirane opere *Nikola Šubić Zrinjski* skladatelja Vatroslava Lisinskoga (Zagreb, 1819. – Zagreb, 1854.) kao didaktičkoga alata donose Morović, Gortan-Carlin i Krajnović (2022). Riječ je o interdisciplinarnome pristupu koji spaja glazbu, pedagogiju, informatiku i „iskustveni marketing”.² Pritom se povezuju dva koncepta – *storytelling*, odnosno naracija, koja predstavlja klasični model privlačenja pažnje i edukacije, uz snažan psihološki učinak (primjerice, pričanje bajki), te igrifikacija kao novi koncept kojim se korisnika privlači pomoću igre i interaktivnoga sučelja. U modelu predstavljenom u spomenutom radu prikazuje se opera kao glazbeno-scensko djelo, a razrađen je na nekoliko razina: od prikaza radnje i likova opere kroz digitalne kanale do interaktivnoga uključivanja korisnika u operu u virtualnoj stvarnosti te mogućnosti da sudionici (igrači) sami glazbenom i literarnom kreativnošću mijenjaju tijek događaja i sudbine likova u operi.

2 Riječ je o strategiji u kojoj se publika potiče na sudjelovanje u događajima iz stvarnoga života. Primjerice, u operi se zahtijeva da nešto dodirnu, opipaju, pomirišu ili na drugi način iskuse glazbeno-scensko djelo (Pajić 2023).

„Glazbene aktivnosti višestruko su korisne za psihofizički razvoj mlade osobe /.../ (op. a. i važno je) osvještavanje važnosti kvalitetnih, u ovome slučaju glazbenih programa kojima ćemo kod djece razvijati one socijalne vještine koje su danas zanemarene” (Šimunović 2023: 97). Razvoj socijalnih i emocionalnih vještina odvija se kroz socijalno-emocionalno učenje.

„Socijalno-emocionalnim učenjem djeca stječu i primjenjuju kompetencije, odnosno svoja znanja, vještine i stavove potrebne za komunikaciju i interakciju s drugim ljudima, razvijaju kompetencije za razumijevanje emocija i upravljanje njima te za donošenje odgovornih odluka, a razvijaju i osjećaj brige za druge ljude. Razvojem i zajedničkim djelovanjem /.../ djeca stječu kompetencije potrebne za funkcioniranje u društvu.” (Weissberg i sur. 2015, prema Mucić 2023: 105)

Primjerice, „nastava glazbe u općeobrazovnim školama pruža velike mogućnosti za interkulturalni odgoj i obrazovanje jer je glazba sama po sebi interkulturalna umjetnost. S obzirom na usku povezanost glazbe i kulture, poticanje kulturnog razumijevanja može biti učinkovit ishod nastave glazbe” (Begić i Šulentić Begić 2020: 849).

STUDIJA SLUČAJA: IZVEDBA OPERE ŠUMA STRIBOROVA

Glazbeno-scensko djelo *Šuma Striborova* – opera za velike i male hrvatskoga skladatelja mlađe generacije Ivana Josipa Skendera (Varaždin, 18. 03. 1981.) djelo je koje na suvremen način progovara o istoimenoj bajci Ivane Brlić-Mažuranić. Napisana je na libreto Ozrena Prohića, a praižvedena je u okviru Muzičkoga biennala 13. travnja 2011. godine u Hrvatskome narodnom kazalištu Ivana pl. Zajca u Rijeci.

Opera kao glazbeno-scensko djelo nije bliska mladim generacijama, kao ni kazalište općenito. O recepciji glazbeno-scenskoga djela, opere za djecu, među studentima pisale su Gortan-Carlin i Racan (2013). No, mladomu čovjeku treba pružiti priliku da upozna taj fantastični, divni svijet, ne namećući pritom učiteljeve stavove i estetiku, koja je relativna.

Više je primjera različitih pristupa koji se primjenjuju da bi se opera približila mladima. Primjerice, u Italiji *Fondazione Teatro Donizzeti* iz Bergama provodi projekt *Opera Wow* (*Fondazione Donizzeti* 2023; v. <https://www.donizzeti.org/it/opera-wow/>) koji je posvećen adolescentima i njihovim emocionalnim problemima, a u kojemu se potiče kreativnost kao izvor otpornosti, transformacije i otvorenosti. Riječ je o inovativnoj akciji čija je primarna svrha ne samo prenijeti mladima znanje

o talijanskome opernom skladatelju Gaetanu Donizettiju i njegovim djelima, već i koristiti ga kao instrument u kompliciranom životnom razdoblju kao što je adolescencija. Projekt je zamišljen kao put koji prati učenike i njihove edukatore, krećući se od opere pa do elektroničke glazbe, zahvaljujući snazi melodrame te univerzalnim i dubokim pričama koje govore o mladim ljudima i njihovim ljubavima, kao i o izazovima, inicijacijama, pobjedama i porazima s kojima se oni susreću.

Međunarodni projekt *Erasmus+* pod nazivom *EducOpera* odvijao se od rujna 2017. do kolovoza 2019. godine (*EducOpera* 2018; v. <https://www.educopera.eu/>). Cilj je projekta *EducOpera* bio osmisliti alat (portfolio) i metodu (mentorstvo) za stručnjake i edukatore u najširem smislu (u školi i izvan nje).

„Obrazovanje za operu osmišljeno je da bi se mladima omogućilo pristup umjetničkoj kulturi s kulturnom praksom koja je nekada bila popularna. Taj je pedagoški pristup glavna prednost za kreativnost, a time i za skladan osobni razvoj. Opera uključuje discipline kao što su glazba, crtanje, sport i ples. Obrazovanje za operu može otkriti skrivene talente, jača kolektivni i timski duh, unapređuje kulturu i znanje, omogućuje stjecanje različitih kompetencija, ovladavanje vlastitim tijelom, koncentracijom i disanjem, potiče pamćenje, kombinira pisano i usmeno izražavanje na materinskome ili stranom jeziku, razvija osobnost tinejdžera i glavni je adut za osnaživanje. /.../ Na temelju nacionalnih iskustava i već implementiranih pedagogija projekt *EducOpera* osmišljen je da bi ponudio opću pedagošku strategiju za poboljšanje obrazovanja za operu kao inovativnoga načina borbe protiv ranoga napuštanja škole (ESL) u Europi” (Infodef, n. d.; v. <https://infodef.es/project/educopera?lang=en>, 1).

Rezultat je toga projekta premijerna izvedba opere za mlade *Všeč si mi* u Ljubljani 6. prosinca 2018. godine u Linhartovoj dvorani. Skladatelj vokalne glazbe Damijan Močnik (Kranj, 30. 11. 1967.) autor je glazbe, a libreto je napisao književnik Milan Dekleva. Riječ je o priči o prijateljstvu, strahu i hrabrosti u današnjemu svijetu prožetome tehnologijom, a čiji je cilj pobuditi suosjećanje.

Predmet je istraživanja ovoga rada glazbeno-scenska, odnosno baletno-lutkarska predstava *Šuma Striborova – opera za velike i male* koju su izveli učenici osmih razreda (četnaestogodišnjaci) Osnovne škole Bartula Kašića iz Zadra. Predstava je izvedena u Zadru 7. srpnja 2023. godine pod mentorstvom voditelja projekta Žana Morovića, koji je ujedno priredio adaptaciju za školsku izvedbu, te suradnica Emine Mijatović, Ane Lisice, Patricie Novačić Juričić i Jolide Klarić. Korištenjem informacijsko-komunikacijske tehnologije reproduciran je cjeloviti zvučni zapis (pra)izvedbe opere iz 2011. godine, a učenici su mimikom izražavali radnju, gibali se u tempu, plesali, promptno mijenjali scenu. U uprizorenju radnje sudjelovali su

likovi Pripovjedača, Majke, Sina, Snahe – Guje, Djevojčeta, Domaćih, Stribora i Malika, ali i ansambli koji su interpretirali fantastična bića iz šume ili narod ili izvodili animaciju, potom skupine Kokoš i Svračići, Novinar i Snimatelj (čime je radnja postavljena i u moderno doba) te Ivana Brlić-Mažuranić. U organizaciju i izvedbu toga glazbeno-scenskog programa bilo je uključeno 75 sudionika, od čega 42 glumca na pozornici (Morović 2023).

Krnić i Lučić (2016: 100) navode sljedeće:

„Sudjelovanje u radu dječjeg opernog zbora, kao izvannastavnoj ili izvanškolskoj aktivnosti, temelji se na slobodnom izboru učenika pa je njihova intrinzična motivacija velika. Jednako tako, sudjelovanje u radu zbora podrazumijeva i zadovoljavanje nekih elementarnih glazbeno-vokalnih preduvjeta. Stoga dječji operni zbor postaje mjesto kvalitetnog aktivnog muziciranja pa ima potencijal estetski odgajati. Rojko (1996, 54–62), dapače, odriče umjetničku, a time i gotovo svaku drugu vrijednost grupnom (neumjetničkom, funkcionalnom) pjevanju u razredu te insistira na zboru kao središnjem mjestu kvalitetnog pjevanja koje tek takvo može estetski odgajati.”

Jurkić Sviben i Herak (2018: 33) pak pišu: „U primarnom obrazovanju nije preporučljivo dječju operu poučavati na način stjecanja znanja o dječjoj operi, već učenike treba uvoditi u svijet opere kroz njihov doživljaj konkretne dječje opere što se može postići recepcijom (slušanjem i gledanjem)”, te ukazuju na mogućnost implementacije toga sadržaja.

U slučaju koji se prikazuje u ovome radu zbor učenika nije pjevao – učenici nisu bili uključeni ni kao solisti, ni u ansamblu ili u zbrojskoj formaciji. Oni su interpretirali operu gibanjem i mimikom. Riječ je o aktivnome slušanju glazbe i sudjelovanju u glazbeno-scenskoj formaciji, odnosno u operi. Estetski je odgoj u takvome pristupu vrlo prisutan. Učenici su, prema riječima voditelja, u petnaestak dana svladali kompleksno djelo kao što je opera. Nabrojimo tek neke detalje pripreme: detaljno iščitavanje libreta, slušanje opere i organizacija kretanja po sceni, izrada scenografije i kostima, čime se razvija estetski odgoj, pa sve do drugih grana umjetnosti, poput književnosti, likovne umjetnosti, medijske ili filmske umjetnosti. Rezultat, sama izvedba, nije potaknuo estetsku komponentu samo kod izvođača, već i kod publike. Publika je, da bi mogla pratiti samu izvedbu, tijekom devedeset minuta (koliko je opera trajala) bila aktivni slušatelj te je emocije povremeno glasno izražavala (uzdahom, gestikulacijom, osmijehom ili glasnim smijehom).

ANALIZA

Sudjelovanjem u pripremi i izvedbi opernoga djela ostvaruju se različiti zadaci (*Tablica 1.*) i ishodi (*Tablica 2.*) nastave Glazbene kulture.

Tablica 1. Zadaci nastave Glazbene kulture koji se ostvaruju sudjelovanjem u izvedbi opernoga djela (obrada autora prema Krnić i Lučić 2016)

MATERIJALNI ZADACI	FUNKCIONALNI ZADACI	ODGOJNI ZADACI
Upoznavanje glazbenoga djela	Razvijanje glazbenoga pamćenja	Razvijanje interesa i ljubavi za operu i drugu estetski vrijednu glazbu
Prepoznavanje i razlikovanje dinamike i tempa glazbe	Razvijanje sposobnosti izvođenja glazbe različitoga tempa	Razvijanje potrebe aktivnoga muziciranja
Usvajanje činjenica iz područja povijesti glazbe	Razvijanje izražajnih sposobnosti	Usklađeno zajedničko djelovanje u pripremi glazbeno-estetskih sadržaja
Prepoznavanje i razlikovanje pjevačkih glasova i glazbenih instrumenata	Razvijanje sposobnosti grupnoga muziciranja (timski rad)	Usmjeravanje prema vrijednim glazbenim doživljajima
Otkrivanje i spoznaja uloge aktera u kreiranju opere	Razvijanje analitičke sposobnosti (vizualizacije, kritičkoga razmišljanja te sposobnosti prikupljanja i obrade informacija)	Obogaćivanje emocionalnoga svijeta i izoštravanje umjetničkoga senzibiliteta
Razlikovanje strukturnih elemenata glazbenoga djela	Razvijanje sposobnosti brzoga usvajanja novih znanja i vještina	Suzbijanje straha od nastupa
		Razvijanje samopouzdanja i samostalnosti u radu
		Formiranje i razvijanje glazbenoga ukusa uspostavljanjem vrijednosnih kriterija za kritičko i estetski utemeljeno procjenjivanje glazbe

Tablica 2. Odgojno-obrazovni ishodi koji se ostvaruju sudjelovanjem u izvedbi opernoga djela

A. Slušanje i upoznavanje glazbe	B. Izražavanje glazbom i uz glazbu	C. Glazba u kontekstu
Učenik poznaje cjelovitu klasičnu skladbu	Učenik sudjeluje u zajedničkoj izvedbi glazbene predstave	Učenik uspoređuje glazbeno-izražajne sastavnice
Učenik slušno prepoznaje obilježja glazbe glazbeno-stilskoga razdoblja 20. i 21. stoljeća	Učenik pokretom izvodi umjetničku glazbu. Sudjeluje u aktivnostima glazbenoga stvaralaštva	Učenik istražuje globalne trendove
Učenik slušno i vizualno prepoznaje i razlikuje glazbeno-scensku vrstu, operu		Učenik povezuje glazbenu umjetnost s ostalim umjetnostima

Tijekom sudjelovanja u pripremi i izvedbi opere ostvareni su sljedeći ishodi iz domene A:

- upoznavanje skladbe provedeno je pomoću audio- i/ili videozapisa;
- višekratnim slušanjem učitelj je poticao učenike na zapamćivanje cjelovite skladbe, imena skladatelja i naziva skladbe;
- učitelj je ustrajnim i kontinuiranim radom potaknuo učenike na višu razinu poznavanja glazbenoga djela;
- učenici su s učiteljem (koji je vodio predstavu poput režisera i/ili dirigenta) producirali glazbeno-kulturni događaj;
- predstavljena je glazba 20. i 21. stoljeća;
- verbalne informacije o glazbeno-stilskome razdoblju temeljile su se na slušnome iskustvu učenika;
- audio-vizualno upoznavanje s ciljem objašnjavanja uloge svih sudionika u stvaranju i izvedbi određene glazbeno-scenske vrste te opisivanja povezanosti glazbe i drugih umjetnosti u operi;
- učenik uspoređuje glazbene vrste prema njihovim obilježjima: načinu izvođenja (scensko), sadržaju (svjetovni), karakteru (dramski – bajkovit);
- upozna se glazbeno-scenska vrsta: opera;
- učenik upoznaje glazbeno-scensku vrstu u autentičnome okružju.

Tijekom sudjelovanja u pripremi i izvedbi opere ostvareni su sljedeći ishodi iz domene B:

- sve su aktivnosti izvedene u poticajnome ozračju;
- umjetnički vrijedno autorsko djelo prilagođeno je sposobnostima učenika;
- učitelj je odabrao jednu ili više aktivnosti za realizaciju ishoda u skladu s interesom i sposobnostima učenika te mogućnostima ostvarenja;
- pokretom uz glazbu učenici su osvijestili i pratili glazbeno-izražajne sastavnice (tempo, dinamiku, oblik) i izvodili plesnu koreografiju djela klasične glazbe te oblikovali nove plesne strukture samostalno ili u skupini;
- učenik se mogao stvaralački izražavati sudjelujući u aktivnostima plesa, pokreta te uporabe IKT-a samostalno ili u skupini;
- učenike se potaknulo na javnu skupnu izvedbu u dvorištu škole, odnosno lokalnoj zajednici.

Tijekom sudjelovanja u pripremi i izvedbi opere ostvareni su sljedeći ishodi iz domene C:

- učenici su uočavali i opisivali glazbeno-izražajne sastavnice glazbe u djelu (melodija, tempo, ritam, dinamika, izvođački sastav, glazbeni oblik, tijelo, glazba);
- opera je kontekstom prilagođena učenicima.

ZAKLJUČAK

Opera se kao glazbeno-scensko djelo razvija od baroka nadalje. Svako je stilsko razdoblje iznjedrilo različite vrste opernih oblika. Stilsko razdoblje prvih desetljeća 21. stoljeća dovoljno je dugo i u njemu se prepoznaje glazbeni jezik pojedinih opernih skladatelja. Dekadencija i operna „zastarjelost” prisutne tijekom 20. stoljeća rezultirale su nezainteresiranošću mladih za tu glazbeno-scensku vrstu, a kompleksnost skladanja i problem produkcije nisu motivirajući za skladatelje. No, ovaj rad pokazuje da su mladi, ako ih se dobro vodi, odnosno mentorira, zainteresirani za operu. Oni je u kratko vrijeme svladaju, reproduciraju u svojim mogućnostima te do izražaja dolazi i njihova kreativnost. Samo sudjelovanje u pripremi i izvedbi donosi višestruke dobrobiti za samoga učenika (razvoj samopouzdanja, suzbijanje straha od nastupa, samostalno izražavanje i drugo). U nastavnome se procesu, s obzirom na složenost glazbeno-scenskoga djela, ostvaruje više različitih materijalnih, fun-k-

cionalnih i odgojnih zadataka. Nadalje, vidljivo je da se aktivnim sudjelovanjem u postavljanju opere ostvaruju ishodi navedeni u kurikulumu.

Dobrobiti rada s učenicima i mladima korištenjem opere primjenjuju se, osim u Hrvatskoj, i u drugim državama, u kojima se realiziraju pojedinačni (primjer Italije) ili međunarodni projekti (primjer projekta *EducOpera*). U Hrvatskoj školska predstava *Šuma Striborova* u izvedbi učenika Osnovne škole Bartula Kašića u Zadru predstavlja inovativan i jedinstven projekt jer se operi pristupilo iz druge perspektive. Učenici ne pjevaju i ne sviraju (jer ne bi uspjeli postići umjetničku razinu izvedbe koju opera kao kompleksno vokalno-instrumentalno i scensko djelo zahtijeva), već operu izvode aktivnim slušanjem koje inicira i producira pokret. Pritom se također (mlađa i starija) publika uključuje aktivnim slušanjem kojim se uranja u umjetničko glazbeno (odnosno glazbeno-scensko) djelo, usavršava se, estetski se odgaja i kulturološki raste.

LITERATURA

1. Begić, Amir, Jasna Šulentić Begić (2020), "Didactic Aspects of an Intercultural Approach to Teaching Music", *Music in Society. The Collection of Papers*, 11, 849–887.
2. Dobrota, Snježana (2012), *Uvod u suvremenu glazbenu pedagogiju*, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za razrednu nastavu, Split
3. EducOpera (2018), <https://www.educopera.eu/>; pristupljeno 22. 07. 2023.
4. Fondazione Donizetti (2023), <https://www.donizetti.org/it/opera-wow/>; pristupljeno 22. 07. 2023.
5. Gortan-Carlin, Ivana Paula, Klaudija Racan (2013), "Recepcija glazbeno-scenskoga djela: opera za djecu", u: Sabina Vidulin-Orbanić (ur.), *Glazbena pedagogija u svjetlu sadašnjih i budućih promjena 3, Zbornik radova s Trećeg međunarodnog simpozija glazbenih pedagoga. Interdisciplinarni pristup glazbi: istraživanje, praksa i obrazovanje*, 275–289, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli - Odjel za glazbu - Odsjek za glazbenu pedagogiju, Pula
6. Gospodnetić, Heda (2015), *Metodika glazbene kulture za rad u dječjem vrtiću*, Mali profesor, Zagreb
7. Infodef, Instituto para el Fomento del Desarrollo y la Formación (n. d.), *EducOpera – Struggling against Early School Leaving with an education to Opera*, <https://infodef.es/project/educopera?lang=en>; pristupljeno 22. 07. 2023.

8. I-nastava [E-teaching] (n.d.), Home [YouTube channel], *YouTube*; dostupno na <https://www.youtube.com/channel/UC7-CBGIJkbV7ms2C6grCtkA/>; pristupljeno 03. 09. 2023.
9. Jurkić Sviben, Tamara, Ema Herak (2018), "Dječja opera – poticaj za recepciju umjetničkog djela u nastavi Glazbene kulture u primarnom obrazovanju", *Croatian Journal of Education: Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 20(Sp. Ed. 2), 11–48.
10. Krnić, Marijo, Mia Lučić (2016), "Dječji operni zbor u funkciji glazbeno-estetskog odgoja djeteta", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*, 6–7, 150–165.
12. Morović, Žan (2023), *Programska knjižica Ivan Josip Skender: Šuma Striborova*, Osnovna škola Bartula Kašića, Zadar
13. Morović, Žan, Ivana Paula Gortan-Carlin, Aleksandra Krajnović (2022), "Interaktivna opera – inovativni model korisničkog iskustva u kulturi", *CroDiM: International Journal of Marketing Science*, 5(1), 123–136.
14. Mucić, Mia (2023), "Povezanost nastave glazbe i izvannastavnih glazbenih aktivnosti s kvalitetom školskoga života učenika", u: Sabina Vidulin (ur.), *Glazbena pedagogija u svjetlu sadašnjih i budućih promjena 8: Glazba i dobrobit u obrazovanju i umjetnosti / Music Pedagogy in the Context of Present and Future Challenges 8: Music and Well-being in Educational and Artistic Settings*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Muzička akademija u Puli, Pula, 103–119.
15. MZO (2019), "Kurikulum za nastavni predmet Glazbene kulture za osnovne škole i Glazbene umjetnosti za gimnazije u Republici Hrvatskoj", *Narodne novine*, br. 7, 2019. (NN, 7/2019), Ministarstvo znanosti i obrazovanja; Dostupno na https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_7_151.html; pristupljeno 21. 07. 2023.
16. MZO (2020), *Akcijски plan za provedbu nastave na daljinu*, Ministarstvo znanosti i obrazovanja; dostupno na <https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Obrazovanje/NastavaNaDaljinu/Akcijски%20plan%20za%20provedbu%20nastave%20na%20daljinu%20%20Model%20nastave%20na%20daljinu.pdf>; pristupljeno 03. 09. 2023.
17. Pajić, Ivan (2023), "Što je iskustveni marketing i kako to ugraditi u e-mail marketing?", <https://www.business2community.com/hr/e-mail-marketing/stoje-iskustveni-marketing-i-kako-to-ugraditi-u-e-mail-marketing-010458>; pristupljeno 06. 09. 2023.

18. Proleta, Jelena, Vesna Svalina (2011), "Odgojna uloga izvannastavnih glazbenih aktivnosti", *Život i škola*, 26(2), 134–153.
19. Pušić, Ivana (2023), "Video lessons to support teachers in distance music learning", *Napredak: Časopis za interdisciplinarna istraživanja u odgoju i obrazovanju*, 164(1–2), 167–184.
20. Šimunović, Zrinka (2023), "Glazbene aktivnosti i društvena dobrobit učenika primarnoga obrazovanja", u: Sabina Vidulin (ur.), *Glazbena pedagogija u svjetlu sadašnjih i budućih promjena 8: Glazba i dobrobit u obrazovanju i umjetnosti / Music Pedagogy in the Context of Present and Future Challenges 8: Music and Well-being in Educational and Artistic Settings*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Muzička akademija u Puli, Pula, 87–101.
21. Varga, Rahela, Ida Somolanji Tokić (2015), "Trebaju li nam sustavan odgoj i obrazovanje za aktivno slušanje?", *Školski vjesnik*, 64(4), 647–660.

ACTIVE LISTENING OPERA PERFORMANCE: ŠUMA STRIBOROVA (THE STRIBOR'S FOREST) OPERA

Summary

An opera is a complex, multidisciplinary, stage music genre that primary school pupils in the 8th grade aurally and visually recognize, differentiate, describe, and compare as part of the primary school subject Music Culture. The paper presents the contribution of the preparation and performance of an opera on the case study of Ivan Josip Skender's *Šuma Striborova (The Stribor's Forest)*, an opera for adults and children (to the libretto by Ozren Prohić, based on the fairy tale of the same name written by Ivana Brlić Mažuranić) performed by the pupils of the Bartul Kašić Primary School in Zadar, in July 2023. It is an innovative and unique project in Croatia designed to bring opera closer to young people. The paper presents the Curriculum for the subject of Music for both primary and high schools in the Republic of Croatia, where the case study analysis methodology presents the outcomes within three domains: A – Listening and getting to know music, B – Expressing yourself through music and with music, and C – Music in context, which are realized by participating in the performance of an opera. Furthermore, there are also tasks (material, functional, and educational) that are realized through musical activities such as opera production. The contribution of this work is the possibility and presentation of the pupils' performance of the ballet and puppet show the *Šuma Striborova* opera through active listening. During such a performance, the recipients are also active, while the audience reacts to the music and action. Through active listening, one is brought up aesthetically and grows both personally and culturally.

Keywords: active listening to music; educational outcomes; musical and stage piece; *Šuma Striborova* – an opera for adults and children

Adrese autora

Authors' address

Ivana Paula Gortan-Carlin
Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti
igcarlin@unipu.hr

Žan Morović
OŠ Bartula Kašića, Zadar
zan.morovic@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.533

UDK 371.3:372.83/.85

Primljeno: 14. 08. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Ajdina Župić, Hana Hodžić, Merjem Sušić

KREATIVNOST U IZVOĐENJU NASTAVE PRIRODE I DRUŠTVA

Osnovni cilj ovog rada je da ukaže na pojam kreativnosti u nastavi, konkretno na kreativnost u nastavi Prirode i društva. Priroda i društvo, kao nastavni predmet daje mnoge mogućnosti da se ispolji kreativnost koju nosimo u sebi kroz ulogu učitelja, kao i da naučimo učenike kako da budu kreativni. U radu su istaknuti primeri različitih nastavnih jedinica kojima se ukazuje na načine kako da podstaknemo kreativnost kod učenika i probudimo njihovu maštu. Kroz poučavanje i zadatke koje učitelj kreativno osimišljava, učenike podstičemo na kreativno mišljenje i delovanje, a osim toga i na usvajanje znanja na trajniji i funkcionalniji način. Predstavljene su mogućnosti kreiranja nastave Prirode i društva kroz kreativne primere i ogleda, kao i ocenjivanje i merenje kreativnosti. Rad je ukazao na to da kreativni učitelji stvaraju svoje plodove koji nose ime kreativni učenici, da su oni uzročno-posledično povezani i da je kreativnost sinonim za stručnog i profesionalnog učitelja.

Ključne reči: kreativnost; nastava; Priroda i društvo; učitelj; učenik

UVOD

Kreativnost u nastavi je veoma aktuelna tema, te je možemo uvrstiti u važne ciljeve učenja u 21. veku. Ova tema je važna kako na individualnom, tako i na društvenom i globalnom nivou. Kada ne bi bilo kreativnih pojedinaca, ne bi bilo ni inovacija, razvoja umetnosti, nauke i književnosti. Škola bi trebala da bude mesto gde se razvija

dečja kreativnost. Nažalost, deluje kao da to nije uvek tako i da veliki broj škola zapravo kreativnosti ne pridaje potreban značaj (Idrizović 2021). Glavni subjekt podsticanja kreativnosti kod dece jeste učitelj koji bi trebao i sam biti kreativan jer kroz svoju vlastitu kreativnost može podstaći i kreativnost učenika. Dobro je što se kreativnim pojedincima pruža prilika da učestvuju i pomognu drugima da se istaknu u moru jednoličnih. Međutim, često vidamo učitelje koji nakon mnogo godina rada više nemaju želje ni ideje za kreativnošću i kreativnim radom, te od toga i odustaju. Kada sagledamo širu sliku, možemo zaključiti da je takođe važno i obrazovanje učitelja, odnosno razvojem vlastitih kreativnih potencijala učitelj može steći sposobnost da podstakne kreativnost kod učenika. Možemo verovati da je svaki učenik kreativan, samo treba pronaći način da ga podstaknemo kako bi tu kreativnost ispoljio.

Jedno od istraživanja koje nas podstaklo na dalju realizaciju teme jeste ono Renate Jukić i Snežane Kragulj (2010) koje govori o podsticanju kreativnosti u nastavi Prirode i društva. To istraživanje je imalo za cilj da ispita odnos budućih učitelja (studentata na smeru za učitelje) prema nekim odrednicama kreativnosti, pokazateljima vlastitog kreativnog delovanja te utvrditi njihov stav prema mogućnostima kreativnog delovanja u nastavi Prirode i društva naspram nekih drugih nastavnih predmeta. Došlo se do saznanja da je većini nastavnika (sadašnjih i budućih) teško sagledati kreativnost izvan nastave Muzičke ili Likovne kulture, pa i u nastavi jezika, odnosno u nastavi Prirode i društva. Zato su studenti iznosili stavove o nekim aspektima kreativnog delovanja u nastavi navedenih predmeta. Uočeno je i da studenti nastavu Prirode i društva shvataju kao područje u kojem je, u poređenju sa drugim nastavnim predmetima, teže izraziti kreativnost, podstaknuti kreativnost učenika ili pak primeniti kreativne tehnike rada. Klasično ocenjivanje drže kao najprimernije u nastavi Prirode i društva, a najmanje primereno Likovnoj i Muzičkoj kulturi (koje se često percipiraju same po sebi kao područje kreativnog delovanja). Na osnovu ovoga smatraju da studenti ne poznaju problematiku kreativnog mišljenja i delovanja koje se zapravo lako može podsticati i u nastavi Prirode i društva. Učenici takođe nastavu Prirode i društva doživljavaju kao nastavno područje u kojem se lako uspostavlja otvorena komunikacija što je preduslov za stvaranje kreativne i podsticajne atmosfere. Takođe su dokazale da budući učitelji preferiraju nastavu ponuđenih predmeta u svom budućem radu u školi, a najpozitivnije mišljenje imaju upravo o nastavi Prirode i društva. Dakle, pozitivan stav ukazuje na to da učenici nastavu Prirode i društva smatraju zanimljivom, bogatom različitim mogućnostima, a kao takva predstavlja veliki potencijal za podsticanje kreativnosti kod učenika, što zahteva spektar znanja samih nastavnika o načinima kreativnog mišljenja i delovanja.

Utoliko su studentima, budućim učiteljima razredne nastave, potrebna opsežnija i dublja znanja o kreativnom mišljenju i delovanju, kao i načinima podsticanja kreativnosti učenika kako bi prepoznali navedene mogućnosti u nastavi Prirode i društva.

1. KREATIVNOST U NASTAVI

Kreativnost se nije oduvek pripisivala deci, a danas se smatra da su sva deca kreativna jer u njima postoji potencijal koji bi trebalo podstaknuti ili probuditi, što je zadatak učitelja. Pravilnom primenom pažljivo odabranih aktivnosti učitelji mogu podstaći decu da kreativno misle i sama usvajaju načine da budu kreativna.

Generalno, kreativnost se definiše kao kognitivni ili fizički process na koji utiču društveni kontekst i karakteristike ličnosti učenika i nastavnika rezultirajući proizvod ili ideje koje su nove ili korisne za društvo (Dekelaita-Mullet, Villerson, Lamb, Kettler 2016). Nastavnici, s druge strane, vide kreativnost kao iskustvo ili aktivnost koja je specifična za predmet ili aktivnost koja zahteva maštu i inteligenciju te rezultira opipljivim proizvodom. Među mnogobrojnim kritikama nastave, a posebno nastave na fakultetu, je i ona da nastava ne samo da ne razvija kreativnost nego je na određeni način i guši (Bognar 2012). Međutim, mašta i inteligencija se odnose kako na učenike, tako i na nastavnike, jer da bi učenici iskazivali kreativnost moraju imati kreativne nastavnike koji tu kreativnost podstiču.

Stevanović (1997) govori kako je kreativnost egzistencijalna potreba savremenog čoveka i društva. Takođe napominje kako je potrebno edukovati decu za stvaralaštvo, odnosno kreativnost, još u najranijem detinjstvu da bi se ostvario njihov puni potencijal. Isti autor shvata kreativnost kao stil života koji može voditi u više pravaca – ka raznovrsnosti i novim idejama u svakodnevnom i praktičnom životu i radu, ali i putem kojim idu stvaraoci, putem ka inovacijama u nauci, umetnosti i tehnici.

Odrediti značenje kreativnosti nije nimalo jednostavan zadatak jer se ovaj pojam različito razumeva u zavisnosti od nauke koja ga izučava. Tako možemo naći različite definicije kreativnosti kod pedagoga, psihologa, filozofa itd. Stoga ćemo odabrati nekoliko definicija za koje smatramo da su prikladne. Kreativnost potiče od latinske reči „*creativus, creatio*” i misli se na sposobnost da se pronađu nova rešenja, sagledaju problemi iz novog ugla, stvore novi pogledi, ideje i nova uviđanja, što se prihvata kao nešto što ima socijalnu, duhovnu, estetsku, naučnu ili tehničku vrednost“ (Stojanović 2021). Na temelju te reči je nastala savremena reč kreativnost koja upućuje na moć stvaranja, izumljivanje ili proizvodnju, umetničko stvaralaštvo i učestvovanje u nečemu korisnom ili vrednom (konstruktivnom, svrhovitom). Kre-

ativnost je mišljenje i odgovarajući proces koje povezuje naše prethodno iskustvo, odgovor na stimulanse (objekte, simbole, ideje, ljude, situacije) i stvaranje najmanje jedne jedinstvene kombinacije (Bognar 2010). Kao takva, kreativnost može biti zastupljena kod bilo kojeg pojedinca.

Petz (1992) u *Psihološkom rečniku* objašnjava kreativnost (stvaralaštvo) kao aktivnost koja daje nove originalne ideje koje se kao takve ne mogu pripisati imitaciji ranije postojećih ideja jer se od njih bitno razlikuje.

Engleski nacionalni savetodavni odbor za kreativnost i kulturu obrazovanja (NACCCE 1999, prema Blamires i Peterson 2014) definiše kreativnost pomoću četiri karakteristike kreativnog procesa:

1. Kreativnost nužno uključuje maštovito razmišljanje ili ponašanje.
2. Maštovita aktivnost mora biti svrhovita, odnosno usmerena na postizanje određenog cilja.
3. Kreativni procesi moraju stvoriti nešto originalno.
4. Ishod mora imati određenu vrednost u odnosu na zadnji cilj.

Kreativnost mora predstavljati nešto novo ili drugačije. S druge strane, kako bi nešto bilo kreativno nije dovoljno da bude samo novo, takođe se očekuje i da bude primereno (prikladno) ili korisno (upotrebljivo). Ove karakteristike kreativnog procesa nam ukazuju da stvaralačkim pristupom učitelji usmeravaju decu, podsećaju ih da nema pravih ili pogrešnih rešenja i odgovora, podstiču ih na maštanje, nagrađuju drugačije i neobične ideje, odnosno takvim aktivnostima ohrabruju decu da odu korak dalje od uobičajenog i postupno dođu do originalnih ideja. To da se kreativnost u školama zanemaruje zapravo nije tako redak slučaj, kao ni to da joj se ne pridaje potrebna pažnja jer učitelji nisu edukovani za takav rad ili tako nešto čak nije ni propisano (Cvetković, Pečjak 2004). Nalazimo mnoge kritike koje upućuju na to da škole po svojoj tradiciji nisu mesta gde cveta kreativnost, ali bi bilo nepravedno reći da je škola mesto gde se kreativnost uopšte ne razvija (Bognar 2010). Možemo reći da ovaj stav o odsustvu kreativnosti u školama pripisujemo tradicionalnoj nastavi. Savremena nastava zahteva kreativni pristup. Kod Čudina-Obradović (1997) navodi se da neki smatraju kako je kreativnost u školi štaviše opasna jer učenje pretvara u igru i na taj način podržava lenjost, sebičnost i nemar, dok drugi smatraju da je razvijanje kreativnosti dužnost škole. Nasuprot tome, savremeni autori sve više zagovaraju primenu kreativnosti i to u novim tehnologijama. Oni smatraju da „kreiranjem zanimljive atmosfere, kroz gejmfikaciju i kreativnost, proces učenja postaje efektivniji“ (Mitrović, Gračanin, Jakšić, Spajić 2022).

S tim u vezi i Čudina-Obradović (1997) navodi da je u novije vreme došlo do nekih jasnijih stavova o kreativnosti u školi:

1. Smatra se da je razvijanje kreativnosti posao i dužnost škole, što znači da se kombinovanjem učenja i kreativne aktivnosti podstiču učenikovi kreativni potencijali.
2. Svako dete ima potencijal da razvije kreativnost bez obzira na darovitost.
3. Smatra se kako kreativnost nije samo sposobnost divergentnog mišljenja, sposobnost stvaranja originalnih i novih ideja, već da je kreativnost sticanje znanja i njegovo uklapanje u nove stvaralačke celine – odnosno kreativnost jeste učenje i posledica učenja, i to učenje na jedan drugačiji, aktivan način.
4. Razvijanje kreativnosti se smatra sastavnim delom učenja jer na takav način dolazi do sticanja znanja i njegove primene, što se smatra kvalitetnijim i dugotrajnijim od znanja stečenog klasičnim poučavanjem (na tradicionalan način).
5. Razvijanje kreativnosti u školi može osposobiti učenike za buduće plodno stvaralaštvo i kvalitetnije sticanje znanja.

Razvoj se nastavlja i tokom obrazovno-vaspitnog procesa čiji je cilj da omogući i podstakne razvoj kreativnosti kod učenika kroz kritičko i kreativno mišljenje i otvorenost učenika za nove metode rada. Pasivna i disfunkcionalna nastava je jedan od glavnih faktora koji ometa i sputava kreativnost.

2. MOGUĆNOSTI KREIRANJA NASTAVE PRIRODE I DRUŠTVA

Svet oko nas / Priroda i društvo je nastavni predmet koji se izučava u prvom ciklusu osnovnog obrazovanja i vaspitanja. Svet oko nas se izučava u prvom i drugom, a Priroda i društvo u trećem i četvrtom razredu. Nastava Prirode i društva je usmerena na sticanje osnovnih znanja o prirodnim i društvenim fenomenima (Blagdanić i sar. 2014). Specifičnost nastavnog predmeta se ogleda baš u kreativnosti, tj. u mogućnostima koje nam pruža za kreiranje celokupne nastave Prirode i društva. Sam naziv nastavnog predmeta nam ukazuje na njegovu opopiljivost, vidljivost, pristupačnost, očiglednost. Kreativna nastava je, kao i svi oblici nastave, polimorfan čin. Može imati više oblika i različite pedagoške ciljeve (Beghetto 2017).

U nastavi Prirode i društva je teško odrediti kreativni produkt. On se zapravo ne sadrži u oceni koju učenik dobije za svoje znanje, već se u metodičkoj kreativnosti učitelja. S druge strane, znamo da kreativni produkt nije uvek stalni pratilac kreativnog

procesa, a pri njegovoj definiciji uzimaju se u obzir i detalji, odnosno originalne ideje koje na kraju pokazuju određene prednosti u pogledu kvaliteta, estetike, upotrebljivosti, integracije s drugim rešenjima (elaboracije). Već smo apostrifirali kritike na račun nastave u školama koja ne razvija kreativnost učenika, već je na u određenom smislu i sputava (Beghetto 2007; Freund i Holling 2008; Meyer 2005; Simplicio 2000; Stevanović 2002). Ovo nisu jedini autori koji imaju negativan stav o razvoju kreativnosti u školama. Poznati engleski pedagog Ken Robinson čak tvrdi i da škole ubijaju kreativnost učenika te da se u školama obrazujemo da ne budemo kreativni (Robinson 2006). Savremeni pristup ima u vidu različite individualne potrebe učenika i njihovo središnje mesto u nastavnom procesu, podržavajući ideju prilagodljivosti nastave. Nastavnici često opisuju kreativne učenike kao osobe koje su sklone umetnosti, maštovite, radoznale, nezavisne, inventivne i originalne, sa široko razvijenim interesovanjima, osobe koje umeju da postavljaju prava pitanja i da daju tačne i brze odgovore, kao i osobe visokih intelektualnih sposobnosti (Tomčić 2019). Potreba za kreativnim učenicima itekako je naglašena u 21. veku.

Nastava Prirode i društva pruža nam unutar samog nastavnog procesa, nezavisno od nekog krajnjeg rezultata, mogućnost kreativnog ispoljavanja. Takva nastava, osim na taksativna znanja, treba biti usmerena na postupak dolaženja do znanja, odnosno na poznavanje procesa istraživanja i otkrivanja (Ivić, prema Šefer 2008). U nastavi Prirode i društva najčešće su zastupljene aktivnosti koje uključuju vežbe ili zadatke u kojima sledi poznata procedura koja dovodi do rešenja, odnosno do tačnog odgovora. To je rešavanje zagonetki, zatvorenih problema. Kod otvorenih problema ne možemo znati unapred da li postoji rešenje (ili više njih), niti procedura dolaska do rešenja. Rešenja se ne mogu klasifikovati kao tačna ili netačna, ne moraju biti jednoznačna, već je dovoljno da budu prihvatljiva. Taj segment je važan u nastavi kako bi podstakao razvoj kreativnosti učenika, jer im omogućava da razmišljaju. Ako postupak rešavanja problema nije poznat, potrebna je kreativna manipulacija s poznatim konceptima u novu konfiguraciju, odnosno kreativna primena znanja u novoj situaciji. Zagonetke i problemi ne isključuju jedno drugo, već se nadopunjuju. Kod zagonetki je poznat problem i postupak rešavanja, a rešavanje je jednoznačno. Potrebno je određeno znanje, ali i niži nivo kreativnosti. Viši nivo kreativnosti zahteva rešavanje problema. Tu je na početku poznato samo da postoji problemska situacija (problem je nepoznat, treba ga identifikovati, nije unapred poznato kakav postupak primeniti, ne traži se tačan odgovor nego prihvatljivo rešenje).

Važno je naglasiti da mnogi faktori diktiraju kreativnost u nastavi Prirode i društva. Dekelaita-Mullet, Kettler, Lamb i Mullet (2018) kada razmišljaju o razvijenim

konceptima podučavanja kreativnog ponašanja ističu da se modeli nastave takođe tretiraju kao projekti obuke koji stvaraju posebno okruženje i koji utiču na interakcije i ponašanja učenika ka željenom rezultatu učenja.

Jedan od takvih faktora su i sami nastavni sadržaji koji uz pomoć kreativnih ideja učitelja i učenika itekako mogu biti drugačiji. Takav primer možemo videti u obradi nastavne jedinice „Agregatna stanja vode“ na *Slici 1*.

Slika 1. Primer kreativnosti za nastavnu jedinicu Agregatna stanja vode, eksperiment „Oslobodi igračku i tvoja je“

Učenici rade na eksperimentu „Oslobodi igračku i tvoja je“. Potrebno je da oslobode zaleđenu igračku tako što će otopiti led vrelom vodom, što znači da učenici zahvaljujući kreativnom učitelju uče i sami razvijaju kreativnost kroz igru. Na ovom času su učenici od samog početka časa bili aktivirani kroz igru, gde su u uvodnom delu časa rešavali zagonetke koje su predstavljene na hameru *Slika 2*, pri čemu je konačno rešenje voda, a potom i razgovarali o primerima vode iz realnog okruženja.

Slika 2. Hamer za uvodni deo časa nastavne jedinice Agregatna stanja vode

U središnjem delu svoju kreativnost ispoljavaju učitelj i učenici radeći eksperiment „Oblak u boci“ i „Lava od leda“, gde učenici imaju mogućnost da vide kako nastaje led, odnosno voda u čvrstom stanju.

Slika 3. Izvođenje eksperimenata „Oblak u boci“ i „Lava od leda“

Već na narednom primeru možemo uočiti kako nastaju produkti nastave Prirode i društva zahvaljujući ličnoj kreativnosti učenika. To je primer koji je realizovan na nastavnoj jedinici „Živa priroda“, čas sistematizacije i na kraju izložba svih dobijenih radova. Primer za to možemo pogledati na *Slici 4*.

Slika 4. Primer kreativnosti učeničkih radova za nastavnu jedinicu „Živa priroda“ .

Vidimo da su učenici svoja stečena znanja prilikom obrade ove nastavne oblasti predočila kroz pravi kreativni rad na izradi različitih predmeta koji su kako deo žive prirode, tako i gotovi proizvodi nastali zahvaljujući živoj prirodi. Kreativni rad se može koristiti u toku različitih etapa na času Prirode i društva, što delimično važi i za sve ostale predmete, u zavisnosti od nastavnih jedinica i oblasti koje se u datom trenutku izučavaju. Na časovima Prirode i društva jedan od modusa gde učenici iskazuju svoju kreativnost kroz stečeno znanje jeste sistematizacija na kraju časa.

Primer ostvarivanja kreativnosti je i nastavna jedinica „Kruženje vode u prirodi“, gde učenici dobijaju zadatak da naprave narukvice od posebnih materijala i odgovarajućih boja, ali tako da moraju primeniti znanja o kruženju vode u prirodi, odnosno da nižu perlice pravim redosledom. To možemo videti na *Slici 5*.

Slika 5. Kreativnost učenika na času obrade nastavne jedinice „Kruženje vode u prirodi“

Dobar učitelj na času koristi svoje znanje i kreativnost na najvišem nivou. Na istom času u obradi nastavne jedinice „Kruženje vode u prirodi“ možemo videti još jedan primer kreativnosti koju učenici realizuju kroz ogled kondenzacije vode i njenog kruženja (*Slika 6*).

Slika 6. Kreativnost učenika na času obrade nastavne jedinice „Kruženje vode u prirodi“

Učenici su ti u kojima itekako možemo probuditi kreativnu stranu i podstaći ih da stvaraju na svakom času, a posebno na časovima Prirode i društva. U nastavnoj jedinici „Kruženje vode u prirodi“ kreativnost možemo podstaći na više načina u

toku celokupnog časa. Svaki deo časa je osmišljen kreativno, već u uvodnom delu učenici su motivisani da razmišljaju kroz razgovor i glumu o ledenoj kocki, u središnjem delu raznovrsni primeri, makete, ogledi i na kraju u završnom delu pesmica osmišljena za potrebe samo ove nastavne jedinice, koja opisuje celokupan proces Kruženja vode u prirodi.

Potrebno je obezbediti dovoljno materijala i sredstava da učenici stvaraju, kao i prilagoditi zadatke njihovim mogućnostima. Primer za to je čas obrade nastavne jedinice „Privredne karakteristike Srbije“, gde su učenici radili na mnogim delatnostima koje se tiču privrede. Igra je bila glavni pokretač svega, kao i grupni rad.

Slika 7. Kreativnost učenika na času obrade nastavne jedinice Privredne karakteristike Srbije

Na ovom času su učenici najpre u uvodnom delu kroz razgovor i pitanja podsticani da se prisete šta se to naziva prirodnim resursima i prirodnim bogatstvima. Zatim je u središnjem delu usledio grupni oblik rada, gde različite grupe obrađuju rude, vodu, biljke i životinje. Primer kako učenici „obrađuju“ rude i zemljište možemo videti na *Slici 7*. Sve je to mnogo zanimljivije i kreativnije ukoliko učenici imaju mogućnost da osete kako se obavljaju privredne delatnosti i šta se njima dobija. Učitelj je taj koji vodi učenike, osposobljava ih da iskažu svoja znanja, ne samo teorijski, nego i praktično, a samim tim oni nesvesno neguju kreativnost ispoljavajući je kroz izradu različitih predmeta, crteža i ostale aktivnosti. Tako se na jednom času mogu objediniti znanje i kreativnost, čemu bi trebalo da se teži i što bi trebalo da postoji na svakom času.

Kropfli (Cropley 1994, prema Sak 2004) nalazi da postoje tri aspekta ponašanja učitelja koji podstiču kreativnost učenika. Prvi aspekt se odnosi na učitelja koji treba biti uzor (model) svojim učenicima jer oblici ponašanja koje učitelj ispoljava treba da budu ponašanja koja učenici razvijaju. Drugi aspekt se odnosi na atmosferu u razredu. Kreativnost cveta u atmosferi koja konstruktivno reaguje na neobične ideje. Treći aspekt bi bila nastojanja učitelja da nagrađuje i poboljšava kreativnost učenika tokom nastavnih aktivnosti.

Razvijati kreativnost možemo i putem domaćih zadataka, pa su tako učenici na ovom času imali domaći zadatak da odaberu jedan proizvod i napišu proces kako dolazi do toga da bude upotrebljiv. „Poticanje kreativnosti učenika ovisi, pre svega, o tome koliko učitelji razumiju njen značaj za razvoj deteta, poznaju načine na koje to mogu ostvariti i koliko su spremni mijenjati tradicionalne obrasce nastave koji tomu ne idu u prilog“ (Dubovicki 2012). Onoliko koliko nastavnik shvati važnost kreativnosti, koliko je spreman da unese savremeni pristup u svoje poučavanje, utoliko će uspeti da je prenese na učenike. Ipak, današnja istraživanja vezana za kreativnost u obrazovnom kontekstu ukazuju na to da zapravo učitelji nedovoljno vrednuju osobine ličnosti vezane za kreativnost (Westby i Dawson 1995). Nasuprot tome, zaključuje se da su osobine koje učitelji preferiraju sledeće: uljudnost, tačnost, organizovanost i poslušnost. Međutim, Prema Vinnicottu (1964) nastavnim planom i programom, znanjem koje treba istražiti i kontekstima u kojima se nastava i učenje odvijaju, postavlja se okvir za kreativno angažovanje, koje učitelji moraju poštovati.

3. OCENJIVANJE KREATIVNOSTI U NASTAVI PRIRODE I DRUŠTVA

Klasično školsko ocenjivanje nije podsticaj za razvoj kreativnosti, već jedan od faktora koji je guši. Taj metod procene predstavlja eksternu motivaciju koja tera učenike da uče za ocenu. Neophodno je postići kreativnu unutrašnju motivaciju koja podstiče učenike na učenje u cilju ovladavanja nekim znanjem, a ne za ocenjivanje. Ocenjivanje takođe stvara takmičarski odnos među učenicima. Isto tako povećava strah od neuspeha i vodi gubitku samopoštovanja, što dovodi do toga da se učenici ne osećaju slobodnim i sigurnim, a to ih ometa da oslobode svoju samostalnost i kreativnost. Na času gde žele da ostvare slobodu i kreativnost učenici treba da smanje negativan uticaj ocenjivanja.

Nastavnici koji pogrešno percipiraju kreativnost mogli bi nesvesno da potisnu kreativno izražavanje u učionici; negativna ili pogrešna percepcija kreativnosti može sprečiti učitelje da prepoznaju mogućnosti za razvoj kreativnog potencijala kod učenika (Beghetto 2009). Jedan od načina da se izbjegne takav scenarij jeste da se umanju značaj međusobnih poređenja učenika, da naglašava kako je ocenjivanje samo povratna informacija, da se primena znanja vrednuje kroz konkretne zadatke šireg obima i da se vrednuju kolektivni i saradnički oblici rada (Čudina-Obradović 1997). Često vidimo da se ističe značaj nagrađivanja ponašanja ili osobina deteta koje želi da se razvija, ali kreativnost nije takva. Ponekad nagrađivanje kreativnosti može suzbiti samu kreativnost. Iz tog razloga, vrednovanje kreativnosti mora biti retko, namerno i drugačije u raznim periodima rada. Takođe je važno odrediti šta se tačno podstiče i nagrađuje. Ono što treba podsticati i nagraditi je originalnost i neponavljanje, sve popraćeno kritikom za smanjenje stereotipa i imitacije. Kada se vrednuje originalnost, treba biti upoznat sa načinom na koji se sprovodi njeno vrednovanje u oblasti stvaralaštva. U počecima dečjeg stvaralaštva neophodno je izbegavati ocenjivanje. U ovom periodu važno je odnositi se prema učeniku na način koji odobrava, ali ne i preterano hvali. Ovo odobravanje se odnosi na originalno delo koje nije imitacija, a u slučaju da delo nema vrednost, važno je naći mu nešto dostojno hvale. Ta pohvala upućena učenicima mora biti umerena, svaki put drugačija i fromlisana tako da više izgleda kao prihvatanje činjenice nego kao pohvala. U početnom periodu stvara se međusobno poverenje između učitelja i učenika i na taj način pokušava otkloniti strah i gubitak samopoštovanja. Posle početnog sledi srednji period nastave u kome se kritika uvodi postepeno. Kritika, data u vidu ocene ili reči, je dozvoljena tek nakon što se uspostavi poverenje između deteta i učitelja. Sva-

ka kritika upućena detetu treba biti konstruktivna, što znači da treba sadržati odgovarajuće objašnjenje šta nije u redu sa radom. Postoje dve vrste kritike – kritika tehnike i hladna kritika. Kritika tehnike je posledica nedostatka tehnike i ona je ta koja usmerava učenika ka znanjima i veštinama koje tek treba da steknu. Hladna kritika je kritika koji se iznosi na kraju dela. Postoje dva oblika procene koji su posebno podsticajni za razvoj kreativnosti i koji ne proveravaju činjenična znanja i njihovu reprodukciju, nego zahtevaju da se znanje stečeno u školi iskoristi, odnosno primeni u raznim životnim situacijama i zadacima. Ta dva oblika procene su učenički portfolio radova i prezentacija učenika u kojoj učenici prikazuju svoj rad, samostalnost, originalnost i kreativnost. Prilikom ocenjivanja kreativnosti učenika učitelj treba da se osloni na svoja osećanja za originalno, novo i estetski vredno, ali i da se drži određenih kriterijuma i osnova koje mu olakšavaju procenu kreativnosti svakog dela (Čudina-Obradović 1997).

3.1. Merenje kreativnosti u nastavi prirode i društva

Postoji mnogo testova za merenje kreativnosti, a najčešći su testovi divergentnog mišljenja. Ovi testovi određuju uspeh u zadacima fluentnosti ideja. Tipični zadaci u ovakvim testovima su oni u kojima se od učenika traži da npr. napišu što više reči koje počinju određenim slovom ili da opišu što više načina na koje se može koristiti jedan od datih predmeta. Međutim, njihova upotreba se napušta, a sve više se koriste standardi iz stvarnog života. Procene koje se uzimaju kao standardi stvarnog života su kreativni proizvodi, kreativno ponašanje i samoprocena kreativnosti (Čudina-Obradović 1990). Raznovrsnost testova nam ukazuje na više mogućnosti ocenjivanja, iako njihova upotreba zastareva. Gojkov (1995) daje dobar rezime testova kreativnosti koji su u upotrebi u našem okruženju. Njena baterija za testiranje kognitivnog stila sadrži testove koji se odnose na jezičku fluentnost, zagonetke, analogije, dedukcije, predviđanja posledica, mašte itd. (Gojkov 1995). U domaćoj literaturi se mogu naći opisi i nekih drugih testova kreativnosti prilagođenih za rad sa našim ispitanicima. Tako u izboru učenika, u okviru baterija testova, koristi se Test višestrukih klasifikacija (TVK) čiji su autori Bujas i Vodanović (Krnjajić 2002). TVK je test divergentne proizvodnje semantičkih, simboličkih i figuralnih klasa. Test ima dva oblika, verbalni i grafički, a svaki od njih ima po dvadeset pitanja. Ispitanik treba da proizvede što više rešenja. U verbalnoj formi, u okviru svakog zadatka ponudeno je između pet i devet reči od kojih se formiraju klase od tri reči sa zajedničkim obeležjem. Zadaci u grafičkom obliku sastoje se od geometrijske figure, rimskih i

arapskih brojeva, domina i slova. Standardno rad traj četrdeset minuta, a broj mogućih odgovora nije ograničen. Svako kompletno rešenje koje sadrži klasifikaciju i princip nosi po jedan bod (Krnjajić 2002).

Beogradska verzija Torensovog testa kreativnog mišljenja sastoji se od četiri zadataka, od kojih su dva tipa „olovka-papir” i zahtevaju crtanje (krugovi, bubreg), a druga dva su verbalna i zahtevaju usmene odgovore (majmun, konzerva). Test je dat u dve odvojene situacije, a jedna slikovna i jedna verbalna date su u kombinaciji zadatak (prvo krugovi i majmun pa bubreg i konzerva). Tečnost, fluentnost se ocenjuje preko broja odgovora datih od strane ispitanika, a ponovljeni i očigledno besmisleni odgovori se zanemaruju. Broj korišćenih širih i užih kategorija, u kojima se dati odgovori mogu razvrstati prema korišćenoj klasifikaciji, pokazuju fleksibilnost. Zbir bodova koje ispitanik dobija za retke odgovore (koji bi trebalo da budu retki u uzorku odgovora ispitanika) predstavlja originalnost. Dodatni bodovi se mogu dati za pojedinačne zadatke po nahođenju istraživača. Na primer, za građevinarstvo, slike, istraživač može dati dodatne poene za maštu (Šefer 2000). Mere i instrumenti korišćeni u novijim istraživanjima, a koja su prezentirana na međunarodnim skupovima i uglednim časopisima od 2001. do danas, obuhvataju dalji razvoj testova i uvođenje novih medicinskih, neuroloških i fizioloških merenja.

Kreativnost se, dakle, svodi na kreativno razmišljanje osobe sa kreativnim karakteristikama, a preporučuju se testovi za merenje kreativnih sposobnosti mišljenja i stvaralačke ličnosti. Kreativno razmišljanje se meri testovima koji imaju verbalni deo (mašta, tečnost, originalnost) i figuralni deo (nastavak, punoća, novi elementi, tema, veza, humor, nekonvencionalno). Najvažnije karakteristike kreativne ličnosti su nezavisnost, radoznalost i inicijativa, rizik i posvećenost. Takođe, preporučuje se upotreba neuro-razvojnih testova koji treba da pruže opštu ocenu razvoja pojedinca, njegovih sposobnosti i kompetencije, kao i analizu moždanih talasa tokom procesa kreativnog stvaranja (Đorđević i Maksić 2005)

ZAKLJUČAK

Kada rasvetlimo značenje pojma kreativnost, njegovu primenu u školi i greške prilikom rada sa decom koje se tiču kreativnosti, možemo da radimo na sebi, da postanemo bolji učitelji koji će podsticati kreativnost dece. Takođe se može provesti introspekcija i samoevaluacija rada kako bi učitelj objektivno sam uvideo gde pravi grešku, kako bi greške ispravio i svoje časove učinio kreativnijim podstičući učenike na kreativan rad.

Velika je odgovornost učitelja u vođenju nastavnog procesa, takođe je njegova odgovornost velika u razvijanju kreativnosti, kako svoje, tako i dečije. Nastavni sadržaj, sam po sebi, ne može dovesti do kreativnosti na času, primeri mogu biti očigledni, ali ako su svakodnevni i nezanimljivi, neće provocirati kreativnost. Takođe, naučne činjenice mogu biti potpuno tačne, ali ako nisu predstavljene na kreativan i zanimljiv način, neće podstaći kreativnost. Društvo se uglavnom ponaša tako da ne stimuliše kreativan rad, dok s druge strane postoji potreba za kreativnim pojedincima. Učitelj je tu da učenicima stvori okolinu u kojoj će se oni osećati slobodnim, sigurnim i socijalno prihvaćenim. Smatra se i da su učitelji ti koji u potpunosti treba da razumeju dečiju kreativnu aktivnost, a shodno tome u svojim komentarima treba da budu promišljeni i senzibilni. Profesija učitelja je takva da uvodi u svet nauke i da je učitelj lice koje deca prvo registruju u uvođenju u svet znanja, i zato on nužno mora posedovati viši nivo kreativnosti, kako bi zadržao njihovu pažnju i podstakao ih na kreativan rad. Kreativnost je sinonim za stručnog i profesionalnog učitelja.

LITERATURA

1. Beghetto, Ronald A. (2009), "In search of the unexpected: Finding creativity in the micromoments of the classroom" *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, 3(1), 2–5.
2. Beghetto, Ronald A. (2017), *Creativity in teaching*, Cambridge University Press, New York
3. Blagdanić, Sanja i sar. (2014), "Nastava Prirode i društva", u: Petar Pijanović (ur.), *Leksikon obrazovnih termina*, Učiteljski fakultet, Beograd
4. Blamires, Michael, Andrew Peterson (2014), "Can creativity be assessed? Towards an evidence-informed framework for assessing and planning progress in creativity", *Cambridge Journal of Education*, 44(2), 147-162.
5. Bognar, Branko (2010), "Škola koja razvija kreativnosti", https://rc.gradjanske.org/wp-content/uploads/2019/09/Skola_koja_razvija_kreativnost.pdf; preuzeto 15. 06. 2023.
6. Bognar, Ladislav (2012), *Kreativnost u nastavi*, Napredak, Zagreb.
7. Čudina-Obradović, Mira (1990), *Nadarenost, razumijevanje, prepoznavanje, razvijanje*, Školska knjiga, Zagreb
8. Cvetković Lay, Jasna, Vid Pečjak (2004), *Možeš i drukčije: Priručnik s vježbama za podsticanje kreativnog mišljenja*, Alinea, Zagreb

9. Dekelaita-Mullet, Dianna R., Amy Willerson, Kristen Lamb, Todd Kettler (2016), "Examining teacher perceptions of creativity: A systematic review of the literature", *Thinking Skills and Creativity*, 21, 9-30.
10. Dubovicki, Snježana (2012), "Poticanje kreativnosti u udžbenicima razredne nastave", *Pedagoški istraživanja*, 9(1-2), 205-219.
11. Freund, Philipp Alexander, Heinz Holling, (2008), "Creativity in the classroom: A multilevel analysis investigating the impact of creativity and reasoning ability on GPA", *Creativity Research Journal*, 20(3), 309-318.
12. Gojkov, Grozdanka (1995), *Kognitivni stil u didaktici*, Viša škola za obrazovanje vaspitača, Vršac
13. Idrizović, Džejla (2021), "Škola o(ne)mogućava razvoj kreativnosti", *Društvene i humanističke studije*, 2(15), 299-316.
14. Jukić, Renata, Snježana Kragulj (2010), "Poticanje kreativnosti u nastavi prirode i društva"; dostupno na: <https://bib.irb.hr/datoteka/505977.JUKIC-KRAGULJ-konf-10.pdf>
15. Kettler, Todd, Kristen Lamb, Amy Willerson, Dianna R. Dekelaita-Mullet (2018), "Teacher Perceptions of Creativity in the Classroom", *Creativity Research Journal*, 30(2), 164-171.
16. Krnjajić, Zora (2002), *Intelektualna naderenost mladih*, Institut za psihologiju, Beograd
17. Meyer, Hilbert (2005), *Što je dobra nastava*, Erudita, Zagreb
18. Mitrović, Ksenija, Danijela Gračanin, Anja Jakšić, Jelena Spajić (2022), "AR tehnologija u obrazovanju: Kreativna metoda izvođenja onlajn nastave", u: Boris Dumnić (ur.), *XXVIII skup Trendovi razvoja: Univerzitetsko obrazovanje za privredu*, Kopaonik, 297-300.
19. Petz, Boris (1992), *Psihologijski rječnik*, Prosvjeta, Zagreb
20. Robinson, Ken (2006), "How schools kill creativity" [Video]; https://www.ted.com/talks/sir_ken_robinson_do_schools_kill_creativity?language=en
21. Sak, Ugur (2004), "About Creativity, Giftedness and Teaching the Creatively Gifted in the Classroom", *Roeper Review*, 26(4), 216-222.
22. Šefer, Jasmina (2000), *Kreativnost dece: problem vrednovanja*, Institut za pedagoška istraživanja i Viša škola za obrazovanje vaspitača, Beograd/Vršac
23. Simplicio, Joseph S. C. (2000), "Teaching Classroom Educators How to Be More Effective and Creative Teachers", *Education*, 120(4), 675-681.
24. Stevanović, Marko (1997), *Edukacija za stvaralaštvo*, Tonimir, Varaždinske Toplice

25. Stevanović, Marko (2002), *Škola i stvaralaštvo*, Media Design, Labin
25. Stojanović, Anja (2021), "Razvoj kreativnosti kod učenika", *Artefact*, 7(1), 51-70.
26. Tomčić, Lana M. (2019), "Mogućnosti podsticanja kreativnosti učenika", *Metodički vidici*, 10(10), 309-326.
27. Westby, Erik L., Valina L. Dawson (1995), "Creativity: Asset or burden in the classroom", *Creativity Research Journal*, 8(1), 1-10
28. Winnicott, Donald (1964), *The child, the family and the outside world*, Penguin, Harmondsworth

CREATIVITY IN TEACHING NATURE AND SOCIETY

Summary

The main goal of this paper is to point out the concept of creativity in teaching, specifically creativity in the teaching of Nature and Society. Nature and society, as a subject, provide many opportunities to express the creativity that we carry within us through the role of a teacher, as well as to teach students how to be creative. The paper highlights examples of different teaching units that indicate ways to encourage creativity in students and awaken their imagination. Through teaching, through tasks that the teacher creatively devises, we encourage students to think creatively and act, in addition to acquiring knowledge more permanently and functionally. Possibilities of creating Nature and Society lessons through creative examples and experiments, as well as evaluating and measuring creativity, were presented. The work results indicated that creative teachers create their fruits, which are called creative students, that they are causally connected, and that creativity is a synonym for an expert and professional teacher.

Keywords: creativity; classes; Nature and society; teacher; student

Adrese autorica

Authors' address

Ajdina Župić
Hana Hodžić
Univerzitet u Beogradu
Učiteljski fakultet
ajdina2000np@gmail.com,
hanica999@gmail.com

Merjem Sušić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
merjem.susic@untz.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.551

UDK 37.015.3:51

51:371.3

Primljeno: 19. 10. 2023.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Tatjana Mihajlović, Margareta Skopljak, Slaviša Jenjić

OSPOSOBLJENOST UČENIKA ZA SAMOSTALNO UČENJE MATEMATIKE

Rad ima za cilj ispitivanje povezanosti opšte osposobljenosti za samostalno učenje i opštih intelektualnih sposobnosti učenika, sposobnosti za učenje matematike i postignuća učenika. Sprovedeno je istraživanje na uzorku učenika osmog razreda (N=325). Primijenjena je servej i deskriptivna metoda, a od instrumenata test opštih intelektualnih sposobnosti, test osposobljenosti za samostalno učenje, test za mjerenje sposobnosti učenja matematike i standardizovani test znanja iz matematike. Na osnovu dobijenih rezultata ukazujemo na one koji imaju visoku ili srednje visoku korelaciju. Rezultati ukazuju da postoji visoka korelacija između opštih intelektualnih sposobnosti i opšte osposobljenost za samostalno učenje (podtestovi interpretacija grafikona, te interpretacija geografske karte). Rezultati ukazuju na visoku korelaciju dobijenih rezultata između total skora na testu opšte osposobljenosti za samostalno učenje i postignuća iz matematike. Srednje visoka korelacija ostvarena je između testa opštih intelektualnih sposobnosti i osposobljenosti za samostalno učenje (podtestovi za nalaženje potrebnih obavještenja, ispitivanja novog gradiva i indeksa razvijenosti sposobnosti i tehnika za samostalno učenje). Na testu sposobnosti učenja matematike izdiferencirale su se sposobnosti formalizacije matematičkog gradiva, spacijalne sposobnosti, imaginacija, manifestovanje fleksibilnosti, ispoljavanje kritičnosti. S obzirom na rezultate istraživanja smatramo značajnim istražiti efekte različitih inovativnih nastavnih sistema i metodičkih postupaka u odnosu na osposobljenost učenika za samostalno učenje i sposobnosti učenja matematike.

Ključne riječi: samostalno učenje; osposobljenost za samostalno učenje; intelektualne sposobnosti; sposobnost učenja matematike; postignuća učenika iz matematike

UVOD

Cilj nastave nije isključivo usvajanje znanja već i podsticanje i razvijanje sposobnosti za samostalno učenje, razvijanje kritičkog i stvaralačkog mišljenja, kognitivnih i metakognitivnih sposobnosti. Realizacijom ovakve nastave možemo očekivati da učenici steknu potrebu za učenjem, jasne ciljeve i strategije učenja, da mogu upravlјati i kontrolisati učenje, usvajati nove i dobijati povratne informacije, a sve to predstavlјa aspekte samostalnog učenja (Andrić 2001; Behrmann 2003; Mihajlović 2012). U kontekstu samostalnog učenja u ovom radu poseban osvrt je na sposobnostima učenja matematike, jer na osnovu iskustava i rezultata objavlјenih istraživanja došlo se do saznanja da je potrebno raditi na razvijanju određenih sposobnosti učenika neophodnih za uspjeh u matematici (Kadum 2006). Među poznatim matematičarima koji su se bavili izučavanjem sposobnosti neophodnih za uspješno učenje matematike su Kolmogorov (Колмогоров), Švarcburd (Schwarzburg), Sojer (Sawyer), Polja (Polya) (Kadum 2006). Oni između ostalog ukazuju na važnost prisustva sljedećih sposobnosti za uspješno učenje matematike: sposobnost uopštavanja i redukovanja matematičkih sadržaja, sposobnost bržeg i slobodnog prebacivanja sa direktnog na indirektni tok misli, sposobnost prostornog predstavlјanja, apstrahovanje, deduktivno mišljenje i zaključivanje, kritičko promišljanje itd. (Kadum 2006). Takođe, teorijska i empirijska proučavanja ukazuju da se matematičke sposobnosti odnose na misaone procese koji se manifestuju u rješavanju različitih matematičkih problema i postojanju opštih ili specifičnih sposobnosti (Bandur 1991). Imajući u vidu navedeno smatrali smo značajnim istražiti povezanost opštih sposobnosti za samostalno učenje, opštih intelektualnih sposobnosti, sposobnosti učenja matematike i postignuća učenika iz matematike.

TEORIJSKO RAZMATRANJE PROBLEMA

Samostalno učenje podrazumijeva učenje sa najvišim stepenom aktivizacije učenika (Vizek Vidović, Rijavec, Vlahović-Štetić i Miljković 2003) i uključuje osposoblјavanje učenika za učenje, odgovarajuću primjenu znanja i novih spoznaja u životnim situacijama (Gojkov 1992; Dunderski 1995). Proces osposoblјavanja učenika za samostalno učenje fokusiran je na osnovne didaktičke komponente poučavanja i učenja – ciljeve i sadržaje, na koje između ostalog ukazuje Klafkijeva i Hajmanova didaktička teorija, koja podrazumijeva da osposoblјavanje učenika za samostalno učenje ima intencionalni i tematski aspekt. Intencionalnost za Klafkija

(1994) podrazumijeva da centralno mjesto u nastavi imaju ciljevi usmjereni na sadašnjost i budućnost. Potpuna slika o ciljevima u vaspitno-obrazovnom radu dobija se povezivanjem intencionalnog i tematskog aspekta osposobljavanja učenika za samostalno učenje (Kovačević 2018). Klafkijeva didaktička teorija i ciljevi učenja usmjereni su na saznavno-razvojne ishode učenja (Gudjons, Teske i Winkel 1994). Hajman (Hyman) ističe načelo interdependentnosti, odnosno međuzavisnosti strukturalnih elemenata nastave (Gudjons, Teske i Winkel 1994).

U zavisnosti od stepena samostalnosti učenici mogu djelimično ili potpuno samostalno prolaziti kroz sve etape učenja – od definisanja cilja učenja do kritičkog odnosa prema procesu učenja i njegovim rezultatima (Kovačević 2018). Shodno stepenu samostalnosti i produktivnosti rada učenika, na najvišem nivou, kao oblik samostalnog učenja dolazi samoregulisano učenje. Kontrolu nad didaktičkim komponentama u ovom obliku učenja ima učenik koji postavlja ciljeve učenja i donosi odluke o primjeni određenih strategija u učenju (Effeney, Caroll i Bahr 2013; Matijević 2010). Samoregulacija učenja uključuje najviši oblik kognitivnog angažovanja (Young 2005; Pintrich 1999) i podrazumijeva dugoročni cilj učenja.

UČENJE I POUČAVANJE U CILJU OSPOSOBLJAVANJA UČENIKA ZA SAMOSTALNO UČENJE

Studije o matematičkom obrazovanju, sugerišu da su pored promjena tradicionalnog nastavnog rada u inovativne oblike nastavnog rada neophodne promjene u ulogama i stavovima nastavnika i učenika (Domović 2004). Lalić-Vučetić i Mirkov (2017) ukazuju da faktori iz afektivnog i motivacionog domena učenja imaju veću prediktivnu moć u odnosu na kognitivne. Potvrđuju to i nalazi istraživanja Tornera (Törner 2014) i Henula (Hannula 2006). U literaturi se izdvaja nekoliko pristupa matematičkom obrazovanju – tradicionalni (mehanicistički), strukturalistički i realistički (Van den Heuvel-Panhuizen i Drijvers 2014), koji utiču na osposobljenost učenika za samostalno učenje, uspjeh i/ili neuspjeh u savladavanju matematike.

U ovom radu akcenat je na realističkom pristupu koji ima za cilj podsticanje osposobljenosti učenika za samostalno učenje da prelaze iz zone aktuelnog razvoja u zonu narednog razvoja (Leasa i Corebima 2017). Ovaj pristup podrazumijeva da se otkrivaju pravilnosti i relacije, formiraju matematički pojmovi. Usmjeren je na razvoj sposobnosti i unapređenje kvaliteta učenja. Učenik koristi različite kognitivne i metakognitivne strategije kontrole i regulisanja vlastitog učenja (Fauzan, Slettenhaar i Plomp 2002; Van den Heuvel-Panhuizen i Drijvers 2014). Realistički pristup

zasnovan je na ideji o matematici kao vođenom procesu otkrića matematičkih ideja (Van den Heuvel-Panhuizen 2010). Podrazumijeva optimalno okruženje za učenje i primjenu različitih aktivnih i interaktivnih metoda (Đokić 2014). U matematičkom obrazovanju realistički pristup uključuje primjenu kooperativnih modela učenja koji u velikoj mjeri podstiču razvoj matematičkih sposobnosti i viših kognitivnih procesa (Van den Heuvel-Panhuizen 2010). Istraživanja ukazuju da interaktivno učenje takođe pozitivno utiče na više misaone operacije – primjenu znanja učenika (po Blumovoj taksonomiji) u nastavi matematike (Branković i Skopljak 2014).

U realističko-matematičkom pristupu ključnu ulogu ima nastavnikov izbor relevantnih didaktičkih i metodičkih modela učenja (Cobb, Zhao i Visnovska 2008; Van den Heuvel-Panhuizen 2010; Visnovska i Cortina 2018). Uloga nastavnika je i podsticanje kontekstualnog učenja u nastavi matematike (Cobb, Zhao i Visnovska 2008). Istraživanja Kolmogorova (1965) ukazuju da tradicionalni (mehanicistički) pristup matematičkom obrazovanju uzrokuje poteškoće u usvajanju sadržaja i postignućima u nastavi matematike. Za razliku od realističkog, tradicionalni pristup karakteriše memorisanje matematičkih procedura usmjerenih na usvajanje znanja iz matematike (Fauzan, Slettenhaar i Plomp 2002). Udžbenik je osnovni izvor saznanja, koji ima oscilacije u zahtjevima datih zadataka. Zadaci nisu različitih nivoa složenosti, te tako ne omogućuju adekvatno napredovanje učenika (Đokić 2014). Nastavnik je u centru nastavnog procesa, usmjeren na realizaciju ciljeva kurikulumu (Palinussa 2020).

Brojna istraživanja odnose se na potrebu identifikovanja sposobnosti učenja matematike, poput sposobnosti zapamćivanja i razumijevanja matematičkih sadržaja, ispoljavanja originalnosti do sposobnosti manifestovanja fleksibilnosti u toku rješavanja matematičkih zadataka (Dejić i Bandur 2006). Identifikovano je postojanje matematičkih sposobnosti koje se tiču numeričkog faktora, spacijalnog faktora, verbalnog faktora, faktora rezonovanja, faktora shvatanja suštine matematičkih sistema, simbola, metoda i dokaza. Istraživanja Hiršfeld-Koton (Hirschfeld-Cotton 2008) ističu važnost matematičko-komunikacijskih vještina. Komunikacija je neophodna kako bi se u matematici razjasnio problem, ispoljila kritičnost u toku rješavanja matematičkih zadataka (Bandur 1991). Osnovna vještina u nastavi matematike je rasuđivanje (Ball 1994). U skladu sa navedenim istraživanjima naš prijedlog je da matematičko rasuđivanje i komunikacija budu ključne vještine i sposobnosti koje učenici treba da posjeduju u učenju matematike.

Nešto starija nama dostupna ali relevantna istraživanja vezana za osposobljenost učenika za samostalno učenje ukazuju da učenici nemaju istrajnost u radu,

koncentracija pažnje nije konstantna, učenici ne planiraju svoj rad, uče stalno ili povremeno napamet (Dunderski 1995). Rezultati istraživanja upućuju da nastavnici treba da primjene metodičke postupke u nastavi matematike koji zahtijevaju veći stepen misaonog angažovanja, samostalnosti i osposobljenosti učenika za samostalno učenje (Barth 2004). Nadalje, u istraživanju Gojkov (1992) došlo se do saznanja da je za vizuelno pamćenje važno snalaženje na geografskoj karti i orijentaciji u prostoru; da učenici nisu osposobljeni za samoučenje, samostalno i racionalno snalaženje u korišćenju teksta (argumentacija, kategorizacija, sistematizacija). Sposobnost učenika da razmišljaju i djeluju samostalno potcijenjena je od strane nastavnika (Hendy i Whitebread 2000). Nastavnici ne teže da nauče učenike samostalnosti i nezavisnosti u učionici, nisu voljni dozvoliti pregovaranje koje se odnosi na kontrolu nastavnog procesa, te se tenzije pojačavaju, umjesto da se smanjuju (Edwards i Mercer 1989). Prilikom planiranja i realizacije samostalnog učenja treba imati u vidu uzrast učenika i specifičnost nastavnog sadržaja. Stoga je, između ostalog, neophodno razvijati vještine učenika za samostalno učenje (Souto and Turner 2000).

METOD

Cilj našeg istraživanja bio je ispitati povezanost opšte osposobljenosti za samostalno učenje i opštih intelektualnih sposobnosti učenika, sposobnosti za samostalno učenje matematike i postignuća učenika (zaključna ocjena na kraju školske godine i znanja na testu iz matematike). Navedeni cilj smo operacionalizovali kroz sljedeće istraživačke zadatke:

- ispitati da li su opšte sposobnosti za samostalno učenje povezane sa opštim intelektualnim sposobnostima;
- ispitati da li je osposobljenost učenika za samostalno učenje povezana sa sposobnostima učenja matematike i postignućima učenika iz matematike.

Postignuća učenika su istražena iz ugla zaključne ocjene na kraju godine i iz ugla znanja učenika na testu iz matematike. Varijabla osposobljenost učenika za samostalno učenje obuhvata sposobnost i tehnike učenja (brzinu i razumijevanje), sposobnost interpretacije geografske karte, sposobnost interpretacije grafikona, sposobnost pronalaženja potrebnih informacija (Jovanović-Ilić 1977). Varijabla sposobnost učenja matematike obuhvata testove za mjerenje sposobnosti učenja matematike učenika. Ispitivane su:

- sposobnost zapamćivanja i razumijevanja gradiva iz matematike (T1);
- sposobnost formalizacije matematičkog gradiva (T2);
- sposobnost pronalazačenja udaljenih i rijetkih odgovora i rješenja matematičkih zadataka (ispoljavanje originalnosti) (T3);
- sposobnost matematičke imaginacije (T4);
- sposobnost manifestovanja fleksibilnosti u toku rješavanja matematičkih zadataka (T5);
- spacijalne sposobnosti (sposobnost zamišljanja i predočavanja rasporeda odnosa i površina i predmeta u ravni i prostoru) (T6);
- sposobnost ingenzione primjene gradiva matematike (T7);
- sposobnost induktivnog i deduktivnog uopštavanja gradiva matematike (T8);
- sposobnost ispoljavanja kritičnosti u toku rješavanja matematičkih zadataka (T9);
- sposobnost samostalnog provjeravanja ispravnosti rješenja matematičkih zadataka, kritičkog verifikovanja matematičkih podataka (T10) (Bandur 1991).

Metod, instrument. Primijenjene su servej i deskriptivna metoda. Od istraživačkih instrumenata primijenjeni su Test opštih intelektualnih sposobnosti (Test NZR, grupe autora: Troj, Jovanović i Ivančević; Bandur 1996), Test osposobljenosti za samostalno učenje (TOSU FORMA T, grupe autora: Jovanović-Ilić i Kršmanović; Jovanović-Ilić 1977); Test za mjerenje sposobnosti učenja matematike (TMSUMM autor Veljko Bandur, 10 testova; Bandur 1991) i Standardizovani test znanja iz matematike (TZMM). Uzorak istraživanja čini 325 učenika osmog razreda. Uzorak je namjeran, a izbor škola slučajan. Strukturu uzorka predstavlja 157 dječaka ili 48,31% i 168 djevojčica ili 51,69%. U našem istraživanju primijenjena je baterija standardizovanih testova sposobnosti učenja matematike. Namijenjena je učenicima osmog razreda, a prilikom izrade i valorizacije instrumenata konsultovani su stručnjaci odgovarajućih struka (nastavnici matematike, prosvjetni savjetnici, pedagozi, psiholozi, statističari). Kriterijumi za primjenu ovih testova su da mjere matematičke sposobnosti te da stepen slaganja opštih ciljeva odgovara nastavnom programu matematike za osmi razred (Bandur 1991). Etički kodeks istraživanja uvažan je prilikom primjene instrumenata.

REZULTATI I DISKUSIJA

Korelacija opšte osposobljenosti za samostalno učenje i opštih intelektualnih sposobnosti učenika

U okviru ispitivanja odnosa opšte osposobljenosti za samostalno učenje i opštih intelektualnih sposobnosti prva hipoteza našeg istraživanja glasi:

Pretpostavljamo da su rezultati ispitivanja opšte osposobljenosti za samostalno učenje statistički značajno povezani sa opštim intelektualnim sposobnostima učenika.

Na osnovu dobijenih rezultata ostvarenih korelacija uočava se veći broj statistički značajnih korelacija (Tabela 1.). Korelacije su pozitivnog predznaka i statistički značajne na nivou $p=0,01$. Među svim registrovanim vezama visoka korelacija je uočena između Opštih intelektualnih sposobnosti i podtestova, Interpretacija grafikona ($r=0,782$; $p=0,01$) te Interpretacija geografske karte ($r=0,718$; $p=0,01$). Slijedi srednje visoka korelacija između testa Opštih intelektualnih sposobnosti sa podtestovima Osposobljenosti za nalaženje potrebnih obavještenja ($r=0,474$; $p=0,01$), Ispitivanja novog gradiva ($r=0,440$; $p=0,01$) i Indeksa razvijenosti sposobnosti i tehnike za samostalno učenje ($r=0,465$; $p=0,01$). Korelacija između testa Opštih intelektualnih sposobnosti i podtestova Ispitivanje sposobnosti i tehnike učenja (brzina) ($r=0,320$; $p=0,01$), Ispitivanje sposobnosti i tehnike učenja (razumijevanje) ($r=0,371$; $p=0,01$) i Ispitivanje sposobnosti i tehnike učenja (brzina i razumijevanje) ($r=0,212$; $p=0,01$) je niska, za razliku od prethodno navedenih podtestova osposobljenosti za samostalno učenje.

Dobijeni su jasni pokazatelji povezanosti opštih intelektualnih sposobnosti i opšte osposobljenosti za samostalno učenje. Dobijne statističke pokazatelje korelacije između testa Opšte osposobljenosti za samostalno učenje i podtesta Ispitivanje sposobnosti i tehnika učenja (brzina i razumijevanje) ($r=0,212$; $p=0,01$) u našem radu možemo povezati sa rezultatima Gojkov (1992), koja je primjenila istu bateriju testova Opštih intelektualnih sposobnosti i Opšte osposobljenosti za samostalno učenje na uzorku učenika osmog razreda. Oni ukazuju da učenici nisu u dovoljnoj mjeri osposobljeni za samoučenje, samostalno i racionalno snalaženje u korišćenju teksta koji sami uče (brzina i razumijevanje), posebno kada je u pitanju argumentovanje, kategorizacija, sistematizacija; takođe učenici nisu osposobljeni da činjenice povežu u cjelinu, sistem, prisutno je detaljno opisivanje sa mnogo činjenica koje se nalaze u školskim udžbenicima.

Tabela 1. Korelacija opšte osposobljenosti za samostalno učenje i opštih intelektualnih sposobnosti učenika (NZR)

Test osposobljenosti za samostalno učenje (TOSU)		Koeficijent korelacije i p – vrijednost rezultata na Testu osposobljenosti za samostalno učenje i Testu opštih intelektualnih sposobnosti – NZR
Test 1 (IS i TUb) Ispitivanje sposobnosti i tehnike učenja (brzina)	r	0,320**
	p	0,01
	N	293
Test 2 (Is i TUR) Ispitivanje sposobnosti i tehnike učenja (razumijevanje)	r	0,371**
	p	0,01
	N	292
Test 3 (IS i Tubr i TUbr) Ispitivanje sposobnosti i tehnike učenja (brzina i razumijevanje)	r	0,212**
	p	0,001
	N	263
Indeks razvijenosti sposobnosti i tehnike za samostalno učenje	r	0,465**
	p	0,01
	N	263
Test 4 (TING) Ispitivanje novog građiva	r	0,440**
	p	0,01
	N	302
Test 5 (TIGK) Interpretacija geografske karte	r	0,718**
	p	0,01
	N	292
Test 6 (TIG) Interpretacija grafikona	r	0,782**
	p	0,01
	N	259
Test 7 (TOSTI) Osposobljenost za nalaženje potrebnih obavještenja	r	0,474**
	p	0,01
	N	290
Total skor na testu opšte osposobljenosti za samostalno učenje	r	0,456**
	p	0,01
	N	290

** Korelacija statistički značajna na nivou 0,01.

* Korelacija statistički značajna na nivou 0,05.

* p – vrijednost

* r – koeficijent korelacije

* N – broj učenika

U svim stavkama dobijeni su jasni pokazatelji povezanosti opšte osposobljenosti za samostalno učenje i opštih intelektualnih sposobnosti, te se prva hipoteza prihvata.

Korelacija opšte osposobljenosti učenika za samostalno učenje i sposobnosti učenja matematike (TSUMM)

Druga hipoteza glasi:

Moguće je da postoji statistički značajna povezanost rezultata na testovima opšte osposobljenosti učenika za samostalno učenje i testovima sposobnosti učenja matematike. Tabela 2. sadrži korelacije koje međusobno ostvaruju standardizovani testovi za ispitivanje sposobnosti učenja matematike (TSUMM) i osposobljenosti učenika za samostalno učenje (TOSU). Korelacije ćemo prikazati po podtestovima koji se odnose na osposobljenost za samostalno učenje i sposobnosti učenja matematike.

Test sposobnosti zapamćivanja i razumijevanja gradiva iz matematike (T1) ostvaruje nisku korelaciju sa podtestovima Opšte osposobljenosti za samostalno učenje: Ispitivanje novog gradiva ($r=0,207$; $p=0,01$), Osposobljenost za nalaženje potrebnih obavještenja ($r=0,129$; $p=0,05$), Interpretacija geografske karte ($r=0,142$; $p=0,05$). Na osnovu prisutnih korelacija ipak možemo reći da bolja sposobnost učenika u zapamćivanju (matematičkih podataka, relacija, simbola, teorema, termina i formula) i razumijevanju novog gradiva, kao aspekt sposobnosti za učenje matematike, ide uporedo sa osposobljenosti da se adekvatno odgovori pri ispitivanju novog gradiva i traženju informacija, odnosno obavještenja. Takođe, bolja sposobnost u zapamćivanju i razumijevanju pretpostavka je uspješnog rješavanja matematičkih zadataka.

Test sposobnosti formalizacije matematičkog gradiva (T2) ostvaruje neznatne korelacije sa prva dva podtesta Opšte osposobljenosti za samostalno učenje: Test 1 (Ispitivanje sposobnosti i tehnike učenja, brzina) ($r=-0,124$; $p=0,01$), Test 2 (Ispitivanje sposobnosti i tehnike učenja, razumijevanje) ($r=-0,136$; $p=0,01$) i Indeksom razvijenosti sposobnosti i tehnike za samostalno učenje ($r=-0,133$; $p=0,01$). Iako ovakvi nalazi nisu očekivani oni govore da u ovom slučaju izraženija sposobnost formalizacije matematičkog gradiva (odnosno sposobnost brzog shvatanja konkretnog zadatka i njegovo matematičko istraživanje u vidu formalne strukture), kao domen sposobnosti za učenje matematike, prati nerazvijenija sposobnost za samostalno učenje matematike.

Tabela 2. Korelacija opšte osposobljenosti za samostalno učenje i sposobnosti učenja matematike

TOSU i podtestovi	Testovi sposobnosti učenja matematike (TSUMM)									
	T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	T10
Test 1 (Ispitivanje sposobnosti i tehnike učenja IsiTUb)	-0,054	-0,124*	0,053	-0,183**	0,029	-0,019	0,104	0,161**	0,132*	0,099
Test 2 (Ispitivanje sposobnosti i tehnike učenja IsiTur)	-0,090	-0,136*	-0,006	0,082	-0,054	0,100	0,113	0,007	0,008	0,068
Test 3 (Ispitivanje sposobnosti i tehnike učenja bir)	-0,044	-0,100	0,022	-0,016	-0,056	0,020	0,011	0,088	-0,106	-0,087
Indeks razvijenosti sposobnosti i tehnike za samostalno učenje	-0,043	-0,133*	0,061	-0,114	-0,017	0,017	0,175**	0,207**	0,092	0,133*
Ispitivanje novog gradiva	0,207**	-0,002	0,135*	0,050	0,091	0,029	-0,049	0,164**	0,042	0,130*
Interpretacija geografske karte	-0,142*	-0,091	0,141*	-0,131*	0,158**	0,000	0,237**	0,231**	0,124*	0,181**
Interpretacija grafikona	0,020	0,054	0,132*	-0,019	0,195**	0,006	0,065	-0,004	0,098	0,102
Osposobljenost za nalaženje potrebnih obavještenja	0,129*	0,036	0,165**	0,057	0,118*	0,057	-0,065	-0,073	-0,055	-0,081
Total skor na testu opšte osposobljenosti za učenje	-0,011	0,009	0,121*	-0,013	0,136*	0,069	0,149**	0,077	0,118*	0,130*

** Korelacija statistički značajna na nivou 0,01.

* Korelacija statistički značajna na nivou 0,05.

Test ispoljavanja originalnosti (pronalaženje udaljenih i rijetkih odgovora i rješenja matematičkih zadataka) (T3) sa druge strane ostvaruje statistički niske korelacije sa podtestovima Opšte osposobljenosti za samostalno učenje: Ispitivanje novog gradiva ($r=0,135$), Interpretacija geografske karte ($r=0,141$), Interpretacija grafikona

($r=0,132$) i Total skorom na testu Opšte osposobljenosti za samostalno učenje ($r=0,121$), statistički značajne na nivou 0,05. Učenici kod kojih su razvijenije grafičke sposobnosti uspješnije rješavaju zadatke pronalaženja udaljenih, rijetkih i neuobičajenih odgovora i rješenja matematičkih zadataka. Jedina statistički značajna veza koja sugerise na neznatnu povezanost na nivou 0,01 ostvarena je sa podtestom Osposobljenost za nalaženje potrebnih obavještenja ($r=0,165$). Znači da izraženije sposobnosti za učenje matematike u vidu ispoljavanja originalnosti kod učenika starijeg osnovnoškolskog uzrasta je u vezi sa razvijenijom osposobljenosti za nalaženje potrebnih obavještenja/informacija.

Test matematičke imaginacije (T4) ostvaruje negativne korelacije sa Opštom osposobljenošću učenika za samostalno učenje i sa podtestom T1 (Test sposobnosti zapamćivanja i razumijevanja gradiva) ($r=-0,183$; $p=0,01$) i Interpretacijom geografske karte ($r=0,131$; $p=0,05$). Iz ove korelacije možemo pretpostaviti da učenici koji su manje osposobljeni za samostalno učenje imaju smanjene sposobnosti otkrivanja novih postupaka prilikom rješavanja matematičkih zadataka, sposobnost traganja za fantastičnim rješenjima problema, sposobnost traženja rješenja u pravcu izmišljanja, oslobađanja stvarnosti u pravcu realno nemogućeg (Bandur 1991).

Sposobnosti manifestovanja fleksibilnosti u toku rješavanja matematičkih zadataka (T5) sa osposobljenošću učenika sa samostalno učenje ima vrlo sličnu prirodu kao komentarisani Test 3. Ostvarene su veze sa gotovo identičnim aspektima osposobljenosti za samostalno učenje. Veze su: podtest Interpretacija geografske karte ($r=0,158$; $p=0,01$), Interpretacija grafikona ($r=0,195$; $p=0,01$), Osposobljenost za nalaženje potrebnih obavještenja ($r=0,118$; $p=0,05$) i Total skor na Testu opšte osposobljenosti za samostalno učenje ($r=0,165$; $p=0,01$). Korelacije mogu podrazumijevati da je sposobnost učenja matematike (manifestovanje fleksibilnosti u toku rješavanja matematičkih zadataka, rješavanje matematičkih zadataka na više načina, pronalaženje rješenja koja nisu eksplicite data u zadatku) u vezi sa osposobljenosti učenika za samostalno učenje.

Test specijalne sposobnosti (zamišljanje i predočavanje rasporeda odnosa i površina i predmeta u prostoru) (T6) ne ostvaruje statistički značajnu korelaciju niti sa jednim podtestom osposobljenosti učenika za samostalno učenje.

Test ingeniozne primjene gradiva matematike, odnosno sposobnost dosjetljive, duhovite primjene gradiva matematike u toku rješavanja matematičkih zadataka (T7) od potestova namijenjenih ispitivanju osposobljenosti učenika za samostalno učenje ostvaruje korelacije sa nekim varijablama kao što su: Interpretacija geografske karte ($r=0,237$), Total skor na testu opšte osposobljenosti za učenje ($r=0,149$) i Indeks

razvijenosti sposobnosti i tehnike za samostalno učenje ($r=0,175$). Sve dobijene veze su statistički značajne na nivou $p=0,01$.

Test sposobnosti induktivnog i deduktivnog uopštavanja gradiva matematike (T8) ostvaruje veći broj neznatnih korelacija sa Opštom osposobljenošću učenika za samostalno učenje koje su statistički značajne na nivou 0,01. Tu spadaju podtestovi: Sposobnost zapamćivanja i razumijevanja gradiva ($r=0,161$), Indeks razvijenosti sposobnosti i tehnika za samostalno učenje ($r=0,207$), Ispitivanje novog gradiva ($r=0,164$) i Interpretacija geografske karte ($r=0,231$). S obzirom na to da je $p=0,01$ možemo pretpostaviti da razvijenije sposobnosti induktivnog i deduktivnog uopštavanja gradiva iz matematike imaju upravo proporcionalan odnos sa razvijenijom osposobljenosti učenika za samostalno učenje. Možemo pretpostaviti da je sposobnost izvođenja opštih matematičkih pravila i obrazaca, primjene opštih matematičkih formula na rješavanje zadataka u korelaciji sa opštom osposobljenosti za samostalno učenje.

Test ispoljavanja kritičnosti u toku rješavanja matematičkih zadataka (9) ostvaruje niske korelacije sa podtestovima: Sposobnost zapamćivanja i razumijevanja gradiva ($r=0,132$), Indeks osposobljenosti za samostalno učenje ($r=0,133$), Ispitivanje novog gradiva ($r=0,164$), Interpretacija geografske karte ($r=0,231$) i Total skor na testu Opšte osposobljenosti za samostalno učenje ($r=0,118$). I ovi rezultati ukazuju da možemo pretpostaviti da je osposobljenost za samostalno učenje izraženija kod učenika koji ispoljavaju kritičnost u rješavanju zadataka, samostalnost u provjeravanju ispravnosti matematičkih rješenja, sposobnost otkrivanja nerealnih zadataka, sposobnost suzdržavanja od brzog suđenja i zaključivanja u toku rješavanja matematičkih zadataka, sposobnost otkrivanja grešaka u zadatku i slično.

Učenje matematike Thurstoneovom centroidnom tehnikom (T10) neznatno korelira sa nekoliko varijabli koje su se pojavljivale u ovom dijelu analize. To su podtestovi: Indeks osposobljenosti za samostalno učenje ($r=0,133$), Ispitivanje novog gradiva ($r=0,130$) i Total skor na testu opšte osposobljenosti za samostalno učenje ($r=0,130$). Navedeno koreliranje statistički je značajno na nivou $p=0,05$. Na nivou 0,01 ostvarena je korelacija između testa Opšte osposobljenosti za samostalno učenje i podtesta Interpretacija geografske karte ($r=0,181$).

Rezultati ovog istraživanja pokazuju veći broj neznatnih veza, te se može govoriti o povezanosti opšte osposobljenosti učenika za samostalno učenje i sposobnosti za učenje matematike. S obzirom na ostvarene statističke pokazatelje korelacije možemo konstatovati da je druga hipoteza djelimično ostvarena.

Korelacija opšte osposobljenosti za samostalno učenje i postignuća učenika

Treća hipoteza glasi:

Postoji statistički značajna korelacija između osposobljenosti učenika za samostalno učenje i postignuća učenika (na kraju školske godine iz matematike i testu znanja iz matematike).

U provjeri ove hipoteze su dobijeni očekivani i zanimljivi rezultati što se može uočiti iz Tabele 3.

Ocjene na testu znanja iz matematike nisu u korelaciji sa postignućima na testovima prikazanim u Tabeli 3. Ocjene na kraju školske godine ne obiluju statistički značajnim korelacijama izuzev podtesta Interpretacija geografske karte ($r=0,224$, $p=0,01$). Visoku korelaciju možemo uočiti između Total skora na testu Opšte osposobljenosti za samostalno učenje, ocjena iz matematike na kraju školske godine ($r=0,975$; $p=0,01$) i ocjena na testu iz matematike (TZMM) ($r=0,518$; $p=0,01$). Dobijeni nalazi zajedno ukazuju da bolje rezultate iz matematike postižu oni učenici koji su osposobljeniji za samostalno učenje. Međutim, ne možemo sa sigurnošću potvrditi da ove korelacije ukazuju i na uzročno-posljedične veze. Statističke veze koje ocjena iz matematike na kraju školske godine ostvaruje sa ovim testovima mogu se objasniti time što je veći stepen razvijenosti grafičkih sposobnosti povezan sa postignućima učenika iz matematike. Naglašavamo da se osposobljenost učenika za samostalno učenje može dovesti u vezu sa boljim rezultatima/ocjenama iz matematike.

S obzirom na to da je manji broj podtestova u okviru osposobljenosti učenika za samostalno učenje u korelaciji sa postignućima učenika iz matematike, možemo zaključiti da je treća hipoteza djelimično prihvaćena.

Tabela 3. Korelacija opšte osposobljenosti za samostalno učenje i postignuća učenika

Test osposobljenosti za samostalno učenje TOSU		Ocjena iz matematike na kraju šk.god.	Ocjena na testu iz matematike (TZMM)
Test 1 (ISiTUb) Ispitivanje sposobnosti i tehnike učenja (brzina)	r	0,146*	-0,032
	p	0,022	0,581
	N	246	293
Test 2 (ISiTUR) Ispitivanje sposobnosti i tehnike učenja (razumijevanje)	r	-0,085	-0,009
	p	0,184	0,873
	N	245	292
Test 3 (IS i TU/b i r) Ispitivanje sposobnosti i tehnike učenja (brzina i razumijevanje)	r	-0,042	0,049
	p	0,534	0,428
	N	218	263
Indeks razvijenosti sposobnosti i tehnike za samostalno učenje	r	0,154*	0,018
	p	0,023	0,767
	N	218	263
Test 4 (TING) Ispitivanje novog gradiva	r	-0,004	0,020
	p	0,953	0,727
	N	255	302
Test 5 (TIGK) Interpretacija geografske karte	r	0,224**	-0,066
	p	0,000	0,261
	N	245	292
Test 6 (TIG) Interpretacija grafikona	r	0,144*	0,045
	p	0,035	0,468
	N	213	259
Test 7 (TOSTI) Osposobljenost za nalaženje potrebnih obavještenja	r	0,120*	-0,012
	p	0,046	0,833
	N	277	324
Total skor na testu opšte osposobljenosti za samostalno učenje	r	0,975**	0,518**
	p	0,000	0,000
	N	277	277

** Korelacija statistički značajna na nivou 0,01.

* Korelacija statistički značajna na nivou 0,05.

DISKUSIJA SA ZAKLJUČCIMA

Dobijeni rezultati ovog istraživanja potvrđuju prvu hipotezu koja se odnosi na povezanost opšte osposobljenosti za samostalno učenje i opštih intelektualnih sposobnosti. Djelimično su potvrđene druga i treća hipoteza koje se s jedne strane odnose na povezanost opšte osposobljenosti učenika za samostalno učenje, a sa druge strane sposobnostima učenja matematike i postignućima iz matematike (ocjena iz matematike na kraju školske godine i testa znanja iz matematike).

Imajući u vidu dobijene rezultate istraživanja pretpostavljamo da bi unapređenjem matematičkog obrazovanja moglo doći i do promjena u razvoju sposobnosti samostalnog učenja, na što ukazuju i rezultati istraživanja Herman (2007). Smatramo važnim naučno objasniti proces sticanja sposobnosti samostalnog učenja (matematike) učenika, koji zahtijeva holistički koncept metodike poučavanja i učenja matematike (Matijević i Radovanović 2008). Korisno bi bilo proučiti različite metodike nastave matematike u zemljama koje su postigle zadovoljavajuće rezultate učenika iz matematike (PISA – Programme for International Student Assessment). Takođe ukazujemo na potrebu angažovanja učenika u strukturisanim matematičkim aktivnostima tokom dužeg perioda (Romberg 2003), koje su vezane za realistički model učenja. Važna je i primjena adekvatnih metodičkih postupaka koji doprinose podsticanju viših misaonih sposobnosti učenika u nastavi matematike (Covan 2006). Neophodno je imati u vidu i sociookruženje koje predstavlja ključni motivacioni faktor u nastavi matematike (Thurston, Goldina, Heimberg i Gross 2017). Stoga smatramo da je poželjno u nastavi matematike primijeniti kooperativne modele učenja koji podstiču pozitivnu pedagošku klimu i više misaone operacije (Skopljak 2015).

Rezultati istraživanja ukazuju da su izraženije sposobnosti za učenje matematike u vezi sa razvijenijom osposobljenosti za samostalno nalaženje potrebnih informacija. Moguće je da bi primjena realističkog modela učenja pogodovala osposobljavanju učenika za samostalno učenje matematike, na što ukazuju i rezultati istraživanja Van den Hivel-Panhauzena (Van den Heuvel-Panhuizen 2010).

Izraženija je veza između fleksibilnosti u toku rješavanja matematičkih zadataka i osposobljenosti učenika za samostalno učenje. Pored toga naši podaci ukazuju na povezanost rezultata na testovima interpretacije geografske karte i interpretacije grafikona, te osposobljenosti za nalaženje potrebnih obavještenja i total skora na testu opšte osposobljenosti za samostalno učenje.

Saznanja ukazuju da spacijalne sposobnosti zavise od razmjene ideja i podsticanja sposobnosti razumijevanja (Hirschfeld-Cotton 2008). Ukoliko su matematičko-re-

zonovanje i matematičke sposobnosti nedovoljno razvijene moguće je da učenici neće biti u mogućnosti u nastavi matematike vizuelno izraziti svoje ideje (pomoću brojeva, simbola, slika, grafikona, dijagrama ili riječi).

Na osnovu dobijenih rezultata na testu sposobnosti učenja matematike prepoznate su sposobnosti poput formalizacije matematičkog gradiva, spacijalne sposobnosti, sposobnost imaginacije, sposobnost manifestovanja fleksibilnosti, sposobnost ispoljavanja kritičnosti koje su povezane sa samostalnim učenjem. Navedene sposobnosti su u korelaciji sa rezultatima istraživanja Metelskog (Метельский 1989) o matematičkim sposobnostima i njihovim strukturama.

U istraživanju bilježimo da su sposobnosti za učenje matematike u neznatnoj korelaciji sa osposobljenosti za samostalno učenje i postizanje boljih postignuća učenika u matematici. Za uspjeh učenika na standardizovanim testovima značajno je podsticanje matematičkih sposobnosti učenika u vaspitno-obrazovnom radu, sa ciljem da dožive zadovoljstvo u radu, osposobe se za samostalno učenje, razviju svoje logičko-matematičke, grafičke i simboličke sposobnosti, kritičnost u rješavanju matematičkih zadataka (Mihajlović 2012). U tom kontekstu je pitanje: Kako razvijati sposobnosti za učenje matematike? Razlog postavljanja ovog pitanja jesu saznanja da su u jednom području matematike potrebne kombinovane sposobnosti, u drugom logičko mišljenje, u trećem sposobnost pronalaženja algoritama i geometrijska intuicija. Stoga je važno matematiku učiniti pristupačnom i razumljivom za učenike. Takođe, neophodno je kazati da se testovi sposobnosti učenja matematike mogu konstruisati na svim uzrasnim nivoima učenja matematike, a pretpostavljamo da rezultati koje ispitanici (učenici) postignu na testovima mogu poslužiti kao prediktor njihovog budućeg školskog uspjeha. Testovi sposobnosti učenja matematike mogu biti i jedan od prediktora u profesionalnoj orijentaciji učenika, individualizaciji nastave matematike, opercionalizaciji sadržaja matematike, unapređenju vrednovanja i ocjenjivanja učeničkih postignuća, posebno u nastavi matematike.

U svrhu osposobljavanja učenika za samostalno učenje značajno je kontinuirano primjenjivati audio-vizuelna sredstava, programirani materijal, geometrijski pribor, oglede. Pored toga važna je inovativna i didaktičko-metodička struktura udžbenika matematike sa primjerenim grafikonima, crtežima, dijagramima koji su funkcionalno povezani sa tekстом.

Pedagoške implikacije rezultata istraživanja ukazuju na potrebu novih istraživanja, posebno ekperimentalne provjere efekata primjene inovativnih metodičkih postupaka i pojedinih nastavnih sistema na osposobljavanje učenika za samostalno učenje i podsticanje matematičkih sposobnosti učenika. Korisno bi bilo istražiti i stavove

nastavnika o samostalnom učenju u nastavi matematike, te njihove potrebe za daljim stručnim usavršavanjem vezanim za ovu problematiku.

LITERATURA

1. Andrilović, Vlado (2001), *Samostalno učenje*, Naklada Slap, Jastrebarsko
2. Ball, Cristopher (1994), *The Importance of Early Learning Start Right*, London
3. Bandur, Veljko (1991), *Sposobnosti učenja matematike*, Biblioteka pedagoške i psihološke literature Savremena misao, Sarajevo
4. Bandur, Veljko (1996), *Pedagoška istraživanja u školi*, Učiteljski fakultet – Centar za usavršavanje rukovodilaca u obrazovanju, Beograd
5. Barth, Britt-Mari (2004), *Razumjeti što djeca razumiju*, Profil akademija, Zagreb
6. Berhmann, Detlef (2003), *Selbstgesteuertes lebenslanges Lernen. Herausforderungen an die Weiterbildungsorganisation*, Bertelsmann, Bielefeld
7. Branković, Drago, Margareta Skopljak (2014), "Modeli interaktivnog učenja i kvalitet znanja učenika osnovne škole", u: Radmila Nikolić (ur.), *Nastava i učenje - savremeni pristupi i perspektive*, Učiteljski fakultet u Užicu, Užice, 241-256.
8. Cobb, Paul, Quing Zhao, Jana Visnovska (2008), "Learning from and Adapting the Theory of Realistic Mathematics education", *Éducation et didactique*, 2(1), 105–124.
9. Cowan, Pamela (2006), *Teaching mathematics: A handbook for primary and secondary school teachers*, Routledge, London and New York
10. Dejić, Mirko, Veljko Bandur (2006), "Konceptije matematičkih sposobnosti i njihova klasifikacija", *Zbornik Više škole za obrazovanje vaspitača Vršac*, 12, 172-178.
11. Domović, Vlatka (2004), *Školsko ozračje i učinkovitost škole*, Naklada Slap, Jastrebarsko
12. Dunderski, Svetozar (1995), "Neki bitni aspekti osposobljavanja za samoobrazovanje u osnovnoškolskoj nastavi i učenju", *Pedagoška stvarnost*, 1-2, 25-31.
13. Đokić, Olivera (2014), "Realno okruženje u početnoj nastavi geometrije", *Inovacije u nastavi*, 27(2), 7–21.

14. Edwards, Derek, Neil Mercer (1989), *The Development of Understanding in the Classroom*, Routledge, London
15. Effeney, Gerard, Anne Maree Carroll, Nan Bahr (2013), "Self-Regulated Learning: Keystrategies and their sources in a sample of adolescent males", *Australian Journal of Educational & Developmental Psychology*, 13, 58-74.
16. Fauzan, Ahmad, Dick Slettenhaar, Tjeerd Plomp (2002), "Traditional mathematics education vs realistic mathematics education: Hoping for changes", *3rd International Mathematics Education and Society Conference (Full Papers)* (1-4). April 2nd 2002, Enschede, Centre for Research in Learning Mathematics, Copenhagen, Denmark
17. Gojkov, Grozdanka (1992), "Uticaj osposobljenosti za samostalno i racionalno učenje na školski uspeh učenika VIII razreda osnovne škole", *Nastava i vaspitanje*, 4-5, 399-407.
18. Gudjons, Herbert, Rita Teske, Rainer Winkel (1994), *Didaktičke teorije*, Educa, Zagreb
18. Hannula, Markku S. (2006), "Motivation in Mathematics: Goals Reflected in Emotions", *Educational Studies in Mathematics*, 63(2), 165-178.
20. Hendy, Lesley, David Whitebread (2000), "Interpretations of Independent Learning in the Early Years", *International of Early Education*, 8(3), 352-376.
21. Herman, Tatang (2007), "Problem-based learning to improve the mathematical reasoning abilities of junior high school students", *Journal of the Horizon of Education*, XXVI(1), 41-62.
22. Hirschfeld-Cotton, Kimberly (2008), *Mathematical communication, conceptual understanding and students' attitudes towards mathematics*, University of Nebraska, Lincoln
23. Jovanović-Ilić, Magdalena (1977), *Razvoj sposobnosti učenja*, Prosveta, Beograd
24. Kadum, Vladimir (2006), "O problemu sposobnosti i nesposobnosti za matematiku", *Metodički obzori*, 1(2), 95-101.
25. Klafki, Wolfgang (1994), *Didaktičke teorije*, Educa, Zagreb
26. Kolmogorov, N. Andrej (1965), "Tri podhoda k opredeleniju ponjatija *kolihestvo Informacii*", *Problemy Peredaci Informatsii*, 1, 3-11.
27. Kovačević, Zorica (2018), *Osposobljavanje za samostalno učenje*, Učiteljski fakultet, Beograd
28. Lalić-Vučetić, Nataša, Snežana Mirkov (2017), "Motivacija za učenje, opažanje postupaka učitelja i doživljaj samoefikasnosti učenika u matematici

- i prirodnim naukama", *Inovacije u nastavi*, 30(2), 29-48.
29. Leasa, Marleny, Aloysius Duran Corebima (2017), "The effect of numbered heads together (NHT) cooperative learning model on the cognitive achievement of students with different academic ability", *IOP Conf. Series: Journal of Physics: Conf. Series* 795.
 30. Matijević, Milan, Diana Radovanović (2011), *Nastava usmjerena na učenika*, Školske novine, Zagreb
 31. Matijević, Milan (2010), "Između didaktike nastave usmjerene na učenika i kurikulumske teorije", u: *Zbornik radova Četvrtog kongresa matematike*, Hrvatsko matematičko društvo i Školska knjiga, Zagreb, 391-408
 32. Mihajlović, Tatjana (2012), *Osposobljenost učenika za samostalno učenje i obrazovno-vaspitna postignuća*, Filozofski fakultet, Banja Luka
 33. Метельский, Николай Владимирович (1989), *Пути совершенствования обучения математике*, Университетское, Минск
 34. Palinussa, Anderson Leonardo (2020), "Comparison of Algebra Learning Outcomes Using Realistic Mathematics Education (RME), Team Assisted Individualization (Tai) and Conventional Learning Models in Junior High School 1 Masohi", *Journal of Mathematics Education*, 9(2), 173-182.
 35. Pintrich, R. Paul (1999), "The role of motivation in promoting and sustaining self-regulated Learning", *Interantional Journal of Educational Research*, 31(6), 459-470.
 36. Romberg, Thomas A. (2003), "Creating a Research Community in Mathematics", *Education – WCER Working Paper No. 2003–10*, Wisconsin Center for Education Research, University of Wisconsin, Madison, USA
 37. Skopljak, Margareta (2015), *Interaktivno učenje u nastavnom procesu*, Grafomark, Banja Luka
 38. Souto, Carmen, Karen Turner (2000), "The Development of Independent Study and Modern Languages Learning in Non-specialist Degree Courses: A case study", *Journal of Further and Higher Education*, 24(3), 385-395.
 39. Törner, Günter (2014), "The Affective Domain", u: Sue Brindley, Paul Andrews, Tim Rowland (eds.), *MasterClass in Mathematics Education – International Perspectives on Teaching and Learning*, Bloomsbury Academic, London, UK, 63–74.
 40. Thurstona, Matthew D., Philippe Goldin, Richard Heimberg, James J. Gross (2017), "Self-views in social anxiety disorder: The impact of CBT versus MBSR", *Journal of Anxiety Disorders*, 47, 83-90.

41. Van den Heuvel-Panhuizen, Marja (2010), "Reform Under Attack – Forty Years of Working on Better Mathematics Education Thrown on the Scrapheap? No Way!", In: Sparrow, Len, Barry Kissane, Chris Hurst (eds.), *Shaping the future of mathematics education: Proceedings of the 33rd annual conference of the Mathematics Education Research Group of Australasia* (Full paper) (1–25). July 3rd–7th, 2010, MERGA, Freemantle, Australia
42. Van den Heuvel-Panhuizen, Marja, Paul Drijvers (2014), "Realistic Mathematics Education", In: Lerman, S. (ed.), *Encyclopedia of Mathematics Education*, Springer Reference, Dordrecht, Netherlands, 521–525.
43. Visnovska, Jana, Jose Luis Cortina (2018), "Resourcing Teachers in Transition to Plan for Interactions with Students' Ideas", In: Fan, Lianghuo, Luc Trouche, Chunxia Qi, Sebastian Rezat, Jana Visnovska (eds.), *Research on Mathematics Textbooks and Teachers' Resources, ICME-13 Monographs*, 277–295.
44. Vizek Vidović, Vlasta, Majda Rijavec, Vesna Vlahović-Štetić, Dubravka Miljković (2003), *Psihologija obrazovanja*, IEP, VERN, Zagreb
45. Young, Mark R. (2005), "The motivational effects of the classroom environment in facilitating self-regulated learning", *Journal of Marketing Education*, 27(1), 25-40.

PREPAREDNESS OF STUDENTS FOR SELF-REGULATED LEARNING OF MATHEMATICS

Summary

This work aims to examine the relationship between general self-regulated learning abilities and students' general intellectual abilities, mathematical learning abilities, and academic achievement. A study was conducted with a sample of eighth-grade students (N=325). The research employed a survey and descriptive method, and the instruments used included a test of general intellectual abilities, a test of self-regulated learning abilities, a test to measure mathematical learning abilities, and a standardized math knowledge test. Based on the obtained results, we indicate those factors with high or moderately high correlations. Among the results obtained, there is a high correlation between general intellectual abilities and general self-regulated learning abilities (subtests for interpreting graphs and interpreting geographic maps). The results show a high correlation between the total score on the self-regulated learning abilities test and math achievement. A moderately high correlation was achieved between the

test of general intellectual abilities and self-regulated learning abilities (subtests for finding necessary information, exploring new material, and the index of developed abilities and techniques for self-regulated learning). On the math learning ability test, various abilities are differentiated, including formalization of mathematical content, spatial abilities, imagination, flexibility, and critical thinking. Based on the research results, it is considered significant to investigate the effects of different innovative teaching systems and teaching methods on students' self-regulated learning abilities and mathematical learning abilities.

Keywords: self-regulated learning; self-regulated learning abilities; intellectual abilities; mathematical learning abilities; mathematics achievement

Adrese autora

Authors' address

Tatjana Mihajlović
Univerzitet u Banjoj Luci
Filozofski fakultet
tatjana.mihajlovic@ff.unibl.org

Margareta Skopljak
Univerzitet u Banjoj Luci
Filozofski fakultet
margareta.skopljak@ff.unibl.org

Slaviša Jenjić
Univerzitet u Banjoj Luci
Filozofski fakultet
slavisa.jenjic@ff.unibl.org

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.573

UDK 37:371.3

Primljeno: 15. 09. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Safija Skomorac-Pezer, Sanela Merjem Rustempašić

PRIMJENA STRATEGIJA AKTIVNOG UČENJA SA FOKUSOM NA ISTRAŽIVAČKI USMJERENU NASTAVU – SAMOPROCJENA UČITELJA

Istraživački usmjerena nastava strategija je aktivnog učenja orijentisana na učenika koja se temelji na njegovom iskustvu i znatiželji. Uz pomoć učitelja učenik istražuje određeni problem te daljim samostalnim radom dolazi do spoznaje. Provedeno istraživanje imalo je za cilj ispitati učitelje razredne nastave o istraživački usmjerenoj nastavi, njihovoj osposobljenosti za primjenu strategija aktivnog učenja, te percepciju učitelja o benefitima i otežavajućim okolnostima u primjeni istraživački usmjerene nastave. Rezultati istraživanja pokazali su da su ispitani učitelji potpuno svjesni benefita primjene istraživački usmjerene nastave, ali i da nisu u dovoljnoj mjeri osnaženi za njenu primjenu. Jedan od glavnih razloga za to je nedostatak potrebnih resursa i edukacija. Zahtjevi koji se stavljaju pred učitelje često nisu u srazmjeri sa uvjetima u kojima rade.

Ključne riječi: istraživački usmjerena nastava; kompetencije učitelja; strategije aktivnog učenja; učitelj

UVOD

Odgojno-obrazovni sistem ne bi trebao biti inertan, jednoobrazan, izoliran od stvarnosti i društvenih promjena. Vještine i kompetencije koje učenici danas trebaju savladati znatno su drugačije od onih prije samo nekoliko decenija, dok su načini i

putevi kojima se do njih stiže isti (Tot 2010; Peko i Varga 2014; Letina 2016). Učenika je potrebno staviti u centar nastavnog procesa i posmatrati ga kao individuu sa vlastitim iskustvom, predznanjem i potencijalom za učenje (Ernst, Hodge i Yoshinobu 2017; Števančić-Pavelić i Vlasac 2006). Jedna od nastavnih strategija koja se pokazala izrazito efikasnom za učenike je istraživački usmjerena nastava. Nastala je 1960-ih godina i u njenom fokusu je učenik koji se potiče na učenje *otkrivanjem*. Istraživački usmjerena nastava predstavlja aktivno učenje u kojem učenik samostalno istražuje i otkriva polazeći od svog iskustva, znanja i okruženja. Nastala je iz konstruktivističke teorije učenja čiji je utemeljitelj John Dewey (Perković-Krijan 2016; Jukić 2013). Nastavna je praksa aktivnog učenja u kojoj učenik u interakciji sa okruženjem i novim informacijama gradi razumijevanje, spoznaje i znanje na već postojećem iskustvu (Batinić 2014).

ISTRAŽIVAČKI USMJERENA NASTAVA – NASTAVNA STRATEGIJA PO MJERI UČENIKA

Istraživačka nastava aktivan je proces orijentisan na učenika koji se temelji na njegovom iskustvu i znatiželji o primjerima iz stvarnog života i izvorne stvarnosti. Uz odgovarajuću pomoć učitelja učenik istražuje određeni problem te daljim samostalnim radom dolazi do spoznaja i rješenja (Lane 2007). Istraživački usmjerenom nastavom učenici prolaze kroz određene faze. Ciklus učenja odvija se od prvih pitanja i rasplamsavanja znatiželje o temi, kroz istraživanje, prikupljanje podataka, analizu do konačnih mogućih odgovora i rješenja (Barron i Darling-Hammond 2010). Svaki ciklus bi trebao pokrenuti nova pitanja i interesovanja. Dok samostalno tragaju za odgovorima učenici razvijaju samostalnost, samopouzdanje, odgovornost, kritičko mišljenje, vještine komunikacije i timskog rada. Uloga učitelja je da prati, usmjerava, daje potrebne upute i vodi do krajnjeg cilja. Iako se u pojedinim istraživanjima pominje više od 10 faza istraživački usmjerene nastave, kako bi se olakšala primjena ove strategije većina istraživača fokus stavlja na pet faza. U suštini, ciklus učenja je isti iako različiti autori drugačije imenuju pojedine faze. Pedaste i sar. (2015) su analizirali naučne članke o fazama istraživački usmjerene nastave te su izdvojili tih pet ključnih faza koje obuhvataju cjelokupan ciklus ovakvog načina učenja i to su: orijentacija, konceptualizacija, istraživanje, zaključivanje i diskusija. Na kraju pete faze i jednog ciklusa, poželjno je otvoriti nova pitanja kako bi istraživanje bilo nastavljeno na isti način u novom ciklusu učenja.

U odnosu na podršku koju učitelj pruža učenicima u učenju postoji nekoliko nivoa istraživačke nastave: strukturirano istraživanje, kontrolisano istraživanje, vode-no istraživanje (*guided inquiry*) i slobodno istraživanje. Govoreći o višeslojnosti istraživački usmjerene nastave ističe se koliko je kompleksno definirati IBL. Ova nastavna strategija opisuje se kao paradigma savremenog načina učenja u kojem je učenik aktivno uključen u proces. Istraživački usmjerena nastava može biti shvaćena kao složen skup ideja, uvjerenja, vještina i/ili pedagogije (Abrams, Southerland i Silva 2008).

Primjenom istraživački usmjerene nastave polazi se od znatiželje učenika, od prirodnih nagona za otkrivanjem i učenjem iz direktne stvarnosti, iz okruženja koje im je poznato i koje teže razumjeti i objasniti te iz povezanosti sa lokalnom zajednicom. Borić (2009) ističe da istraživačka nastava treba kreirati situacije u kojima se potiču rješenja problema, a prije toga njegovo otkrivanje ili upućivanje na problem. Takvim radom se učenik usmjerava i prema stvaralaštvu. Osnovno obilježje istraživački usmjerene nastave prirode i društva je poticanje učenika na samostalno istraživanje i otkrivanje, samostalno dolaženje do određenih spoznaja, usvajanje određenih prirodnoznanstvenih metoda uz odgovarajuću pomoć učitelja. Primarno mjesto zauzima zornost koja se može ostvariti: promatranjem prirode i prirodnih pojava, eksperimentom (pokusom), praktičnim radom. Navedene metode uključuju: opažanje, praćenje i bilježenje pojava u prirodi i laboratoriju (učionici), planiranje i izvođenje praktičnih radova, uočavanje uzročno-posljednih veza, izvođenje zaključaka i zakonitosti, matematičko prikazivanje podataka, slaganje modela za tumačenje pojava i njihovo međudjelovanje u prirodi. Istraživački usmjerena nastava nastavna je strategija koja pozitivno utječe na razvoj kritičkog mišljenja kod učenika. Učenici razgovaraju, postavljaju pitanja, diskutuju i uviđaju veze između tvrdnji i dokaza te sve navedeno dovodi do razvoja kritičkog razmišljanja. Meltem i Ilbilge (2016) su istraživali utjecaj primjene istraživački usmjerene nastave na vještine kritičkog mišljenja kod učenika i došli do zaključka da razgovor i diskusija učenika u grupi i između grupa, postavljanje pitanja i aktivno sudjelovanje u nastavi doprinose razvoju kritičkog mišljenja. Rustempašić (2018) dolazi do sličnih nalaza u kojima stoji da učenici nakon istraživačkog učenja vode diskusiju koja im pomaže da sistematiziraju svoja znanja, izvrše transfer znanja na nove situacije, otvore nova pitanja i nove probleme što u konačnici dovodi do razvijanja kritičkog promišljanja.

BENEFITI ISTRAŽIVAČKI USMJERENE NASTAVE

Značajni su benefiti primjene istraživački usmjerene nastave. Značaj istraživački usmjerene nastave ogleda se prije svega u djelovanju na razvoj stvaralačkog mišljenja kod učenika. Eksperimentalna istraživanja potvrdila su prednost istraživačke nastave. U njoj se uspješnije razvija stvaralačko mišljenje koje karakterišu: originalnost (pronalaženje novih i neobičnih odgovora), fleksibilnost (sposobnost mijenjanja usmjerenosti, nasuprot rigidnosti-krutosti) fluentnost (sposobnost predlaganja novih ideja), sposobnost redefinisanja (na nov način prilaženja poznatom), osjetljivost za problem, samostalnost u rješavanju problema, lakša snalažljivost u novim situacijama, veća motivisanost u radu, radoznalost i zadovoljstvo zbog postignutog rješenja, kvalitetnija priprema za život, otvorenost duha, emocionalna stabilnost, hrabrost, kritičnost i maštovitost. Veinović (2004) ističe da sa psihološkog aspekta rješavanje problema predstavlja funkciju i oblik manifestacije mišljenja i ponašanja subjekta, a sa didaktičkog stanovišta oblik efikasnog učenja i razvijanja apstraktnog mišljenja. Rješavanje problema, osim postojanja teškoće, nove situacije i protivrječnosti između poznatog i nepoznatog, karakterišu i napor, odnosno, motivisanost pojedinca da svjesnom, samostalnom i stvaralačkom aktivnošću dostigne cilj. To je proces u kojem pojedinac nastoji da angažovanjem i reorganizovanjem ranijeg iskustva i znanja, u skladu sa zahtjevima nove situacije, uvidi odnose i veze između datog i zadatog, poznatog i nepoznatog i tako otkrije put do rješenja problema. Učenje iz neposrednog okruženja putem istraživanja ima koristi i za motivaciju učenika. U istraživanju koje su provele Borić i sar. (2010) prezentiran je sljedeći zaključak: učitelji percipiraju prednosti istraživanja u neposrednoj stvarnosti vrlo važnim za učenike što se posebno očituje u vidu motivisanosti učenika, trajnosti znanja, saradnje, pozitivnog radnog ozračja, kreativnosti, kritičkog mišljenja i rješavanja problema.

Navodeći strategije učenja koje posjeduju obilježja aktivnog učenja, između ostalih i istraživački usmjerenu nastavu, Letina (2016) ističe da su to aktivnosti koje su usmjerene na razvoj ključnih kompetencija učenika poput prirodoznanstvene komunikacijske kompetencije, kompetencije učenja, društvene i građanske kompetencije, smisla za inicijativu i poduzetništvo te digitalne kompetencije, koje se mogu smatrati temeljnim ishodima učenja ovoga nastavnog predmeta.

ULOGA UČITELJA U PROCESU POUČAVANJA

Kvalitetan i kompetentan učitelj najvredniji je resurs u procesu poučavanja. Relativno dugo dominiralo je shvatanje da su za kvalitetnu nastavu presudni nastavni sadržaji i materijalni resursi. Shvatanje da su kvalitet, obim i prilagođenost nastavnog gradiva ključni faktor uspjeha nastavnog procesa dovelo je do tzv. didaktičkog materijalizma. Suprotno tome, shvatanje da su sposobnosti učenika jedini i najveći preduvjet uspjeha nastavnog procesa dovelo je do tzv. didaktičkog formalizma. Danas sve jasnije uočavamo značaj i sve je veći fokus na kompetencijama, sposobnostima i vrijednostima učitelja kao okosnice odgojno-obrazovnog rada (Gazibara 2018; Letina 2013).

Naglašavajući značaj učitelja za kvalitet nastavnog procesa Donaldson (2013) navodi izvještaj Mekinsijeve korporacije (2007) koji dodatno naglašava centralni značaj kvaliteta učitelja u najefikasnijim školskim sistemima. U tom izvještaju se tvrdi da za tri godine učenja sa učiteljima visokog kvaliteta učenička postignuća povećavaju se za 53% u odnosu na učenje sa učiteljima nižeg kvaliteta. U zaključcima se još navodi da kvalitet obrazovnog sistema ne može nadići kvalitet učitelja. Vranješević i Trikić (2013) ističu da se danas ne dovode u pitanje značaj kvalitetnih učitelja i njihov utjecaj na kvalitet obrazovnog procesa i njegove ishode. Brojne studije pokazale su da su učitelji ključni faktor u određivanju kvaliteta nastavnog procesa, kao i motivacije i akademskih postignuća učenika (OECD 2005; Sanders i Rivers 1N/A6; Villegas, Reimers i Reimers 2000). Kvalitet sistema neodvojiv je od kvaliteta edukatorskog rada u tom sistemu. Drugim riječima, poboljšanje sistema obrazovanja podrazumijeva poboljšanje nastavničkih kompetencija. Koludrović (2013) navodi da bi se uspješno razvile kompetencije učenja kroz primjenu savremenih pristupa učenju, nužna je višestruka kompetentnost i intrinzična motivisanost učitelja.

Rustempašić (2018) ističe da se uloga i definicija učitelja suštinski promijenila te da je učitelj postao tutor u omogućavanju učenja. Od učitelja se traži da pomogne učenicima da spremno preuzmu aktivnu ulogu u vođenju vlastitog učenja. Ako i postavimo dobre temelje na razini obrazovnih reformi i prilagodimo metodologiju i sadržaj kurikuluma, a pri tome učitelji ostanu usmjereni prema predavačkoj nastavi i bez kontinuirane edukacije, primjena savremenih strategija i dalje će ovisiti o individualnim sklonostima, kompetencijama i odlukama učitelja.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja

Cilj istraživanja bio je ispitati učitelje razredne nastave o primjeni aktivnih oblika učenja sa fokusom na istraživački usmjerenu nastavu, kompetencijama i educiranosti učitelja za njenu primjenu, te percepciji o njenim benefitima i teškoćama u primjeni. Za ostvarenje navedenog cilja bilo je potrebno:

- utvrditi stavove učitelja o primjeni aktivnih oblika učenja;
- utvrditi stavove učitelja o benefitima i teškoćama u primjeni istraživački usmjerene nastave;
- ispitati stavove učitelja o prilikama za edukacije u polju aktivnog učenja i savremenih strategija poučavanja;
- utvrditi postoji li značajna razlika između percepcije učitelja o istraživački usmjereoju nastavi s obzirom na godine radnog staža i stepen obrazovanja učitelja.

Hipoteze istraživanja

Na temelju postavljenih istraživačkih zadataka izvedene su sljedeće pothipoteze:

- H1 - Ispitani učitelji primjenjuju oblike aktivnog učenja u nastavi.
- H2 – Ispitani učitelji percipirali su benefite i teškoće u primjeni istraživački usmjerene nastave.
- H3 – Ispitani učitelji nemaju kontinuirano stručne edukacije na polju primjene aktivnog učenja i savremenih strategija poučavanja.
- H4 – Percepcija ispitanih učitelja o istraživački usmjereoju nastavi nije povezana sa godinama radnog staža niti sa stepenom obrazovanja.

Metode istraživanja i uzorak ispitanika

Ciljna populacija ovog istraživanja su učitelji razredne nastave sa područja Federacije BiH. Istraživanje je provedeno od mjeseca maja do jula 2021. godine, a uzorak čini 251 učitelj. Za potrebe istraživanja sastavljen je upitnik koji se sastojao od osnovnih sociodemografskih podataka i niza pitanja zatvorenog tipa, kao i Likertove skale stavova na kojoj je 1 značilo *uopće se ne slažem*, a 5 *u potpunosti se slažem*. Anketni upitnik sastojao se od dijela u kojem su ispitani stavovi učitelja o aktivnom učenju,

koje oblike aktivnog učenja primjenjuju, da li podržavaju primjenu aktivnog učenja te koliko često i kako se edukuju za primjenu oblika aktivnog učenja. U drugom dijelu ispitani su stavovi učitelja o istraživački usmjerenoj nastavi kroz pitanja o benefitima i nedostacima primjene ove strategije i Likertovu skalu od 14 tvrdnji kojima se ispitivala percepcija učitelja o IBL-u.

Analizirali smo frekvencije, za sve tvrdnje izračunati su osnovni deskriptivni pokazatelji (min, max, M, SD). Za skalu stavova izračunat je koeficijent pouzdanosti tipa Cronbach alpha, a zatim i Spearmanov rho (ρ) koeficijent korelacije ove skale s godinama radnog staža učitelja i nivoom obrazovanja. Podaci su obrađeni statističkim programom SPSS 25.0.

Tabela 1. Radni staž učitelja u obrazovanju

Koliko godina radite u obrazovanju:	Apsolutne frekvencije	Relativne frekvencije (%)
0-5	63	25,1
5-15	75	29,9
15-25	71	28,3
25 i više	42	16,7
Ukupno	251	100,0

Na osnovu uvida u godine staža ispitanih učitelja, a prema Hubermanovu konceptu, možemo zaključiti da je najviše ispitanih učitelja u tzv. stabilizacijskoj fazi za koju se smatra da ako je učitelj uspješno prebrodio, onda je i stekao sigurnost za uspješno bavljenje učiteljskom profesijom, razvio osjećaj pripadnosti profesiji i profesionalne kompetentnosti. Za njima slijede ispitani učitelji koji su u razdoblju tzv. učiteljskog aktivizma i eksperimentisanja u kojem se iskušavaju novi pristupi, razvijaju vlastite strategije i sukobljava sa institucionalnim zaprekama.

Tabela 2. Nivo obrazovanja učitelja

Nivo obrazovanja učitelja	Apsolutne frekvencije	Relativne frekvencije (%)
VŠS	26	10,4
VSS	141	56,2
MAGISTAR STRUKE	82	32,7
DOKTOR NAUKA	2	0,8
Ukupno	251	100,0

Podaci o obrazovanju učitelja su ohrabrujući s obzirom da je većina ispitanih učitelja (89%) visoko obrazovana ili ima zvanje magistra razredne nastave.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I NJIHOVA INTERPRETACIJA

Primjena aktivnog učenja

Veći dio naučne i stručne literature aktivno učenje određuje kao nastavnu strategiju koja potiče aktivnost učenika tokom procesa učenja i pri tome tretira dvije komponente: *činiti i reflektivno promišljati* (Letina 2016; Omerović i Džaferagić-Franca 2012; Gazibara 2018; Šustek 2016). Aktivno učenje Ledić (2006) opisuje kao učenje u kojem se postiže visok stepen samostalnosti i samoregulacije, učenje u kojem se primjenjuju raznovrsne misaone strategije i specifične kognitivne vještine, učenje koje omogućuje uočavanje bitnog, raščlanjivanje i usporedbu informacija, povezivanje informacija u smislene cjeline koje čine dugoročno pamćenje. Aktivno učenje je u najdirektnijoj vezi sa formiranjem i usvajanjem jedne šire i fleksibilnije strategije učenja koja se u psihologiji naziva *pravac učenja* ili *učenje učenja* (Stojaković 2012). U nastavku ćemo prikazati stavove ispitanih učitelja o primjeni aktivnih oblika učenja u nastavi.

Tabela 3. Primjena aktivnog učenja u nastavi

Da li primjenjujete neki aktivni oblik učenja u nastavi?	Apsolutne frekvencije	Relativne frekvencije (%)
Da	245	97,6
Ne	6	2,4
Ukupno	251	100,0

Promatrajući apsolutnu frekvenciju u Tabeli 3 možemo vidjeti da aktivno učenje postaje praksa mnogih učitelja. Uvidamo da većina učitelja primjenjuje aktivne oblike učenja, a u Tabeli 4 možemo vidjeti koji od oblika su najviše, a koji najmanje zastupljeni u odgojno-obrazovnoj praksi.

Tabela 4. Prikaz zastupljenosti aktivnih oblika učenja

Koje aktivne oblike učenja najčešće primjenjujete?	Apsolutne frekvencije
praktični rad	180
izvanučionička nastava	137
problemsko učenje	122
saradničko učenje	118
istraživački usmjerena nastava	112
projekt metoda	84
Ukupno	753

Učitelji su se trebali izjasniti o tri aktivna oblika učenja koja najčešće primjenjuju u svom radu. Da najčešće primjenjuju praktični rad kao aktivni oblik učenja izjasnilo se 180 učitelja, tj. 71,7%. Praktičan rad je nastavna metoda koja je učiteljima najviše poznata i najviše zastupljena u metodičkoj literaturi, a o njoj najviše imaju priliku učiti i tokom osnovnih studija. Slično je i sa izvanučioničkom nastavom koja slijedi po učestalosti (54,5%). Ispod 50% ispitanih učitelja primjenjuje problemsko i saradničko učenje te istraživački usmjerenu nastavu. Učitelji najrijeđe primjenjuju projekt metodu (33,4%). Navedenim podacima ne možemo biti zadovoljni, s obzirom na to da navedene strategije spadaju u red najefikasnijih aktivnih oblika učenja.

U nastavku smo rangirali predmete, a u skladu sa odgovorima učitelja, koji su najpogodniji za primjenu strategija aktivnog učenja. Rezultati su sljedeći: Moja okolina (N=240); Bosanski jezik i književnost (N=135); Matematika (N=97); Likovna kultura (N=31); Tjelesni i zdravstveni odgoj (N=26) i Muzička kultura (N=24). Rezultati pokazuju da se 95,6% učitelja izjasnilo da je predmet Moja okolina najpogodniji za primjenu strategija aktivnog učenja.

Stavovi učitelja o benefitima i teškoćama u primjeni istraživački usmjerene nastave

U ovom poglavlju predstaviti ćemo rezultate koje smo dobili vezano za stavove učitelja o benefitima i teškoćama u primjeni istraživački usmjerene nastave.

Tabela 5. Najznačajniji benefiti primjene IBL-a

Koji su najznačajniji benefiti primjene IBL-a?	Apsolutne frekvencije
kvalitetnija i trajnija znanja učenika	199
veća motivisanost učenika	121
razvijanje kritičkog mišljenja	118
razvijanje komunikacije i interakcije kod učenika	116
razvijanje seta vještina kod učenika	114
veća samostalnost u radu	112
razvijanje stvaralačkog uma	62
učenici izražavaju vlastita interesovanja	57
raznolikost nastavnih sredstava	33
učenici odlučuju o tome kako će učiti	28
bolja povezanost sa društvenom i lokalnom zajednicom	16
Ukupno	976

Prema mišljenju učitelja najznačajniji benefiti primjene istraživački usmjerene nastave su trajnija i kvalitetnija znanja, veća motivisanost učenika, razvijanje kritičkog mišljenja, razvijanje komunikacije i interakcije između učenika, veća samostalnost u radu te razvijanje seta vještina i stvaralačkog uma. Nalaz korespondira sa osnovnim ciljevima nastavnog procesa. Ispitani učitelji svjesni su benefita koje sa sobom nosi primjena IBL-a, stoga ovu strategiju treba znatnije promicati u cilju osnaživanja učitelja za njenu primjenu.

Tabela 6. Najveće teškoće u primjeni IBL strategije

Koje su teškoće u primjeni istraživački usmjerene nastave?	Apsolutne frekvencije
nedostatak potrebnih resursa	156
nedostatak edukacija i seminara	144
neprilagođenost NPP-a	135
nedostatak vremena za pripremu i realizaciju	125
veliki broj učenika u odjeljenju	115
nedostatak podrške od menadžmenta škole i kolega	51
nemotivisanost učitelja za primjenu savremenih metoda i strategija	51
nedostatak specijalnih kompetencija kod učitelja	48
nepripremljenost učenika za ovakav način rada	34
Ukupno	859

Nedostatak potrebnih resursa, nedostatak edukacija, neprilagođenost NPiP-a, vremenska zahtjevnost za pripremu i realizaciju te veliki broj učenika u odjeljenjima najfrekventniji su razlozi koji sprečavaju i otežavaju učiteljima primjenu ove strategije. Otežani uvjeti rada teškoće su na koje učitelji ne mogu utjecati. Obrazovne vlasti navedene rezultate moraju ozbiljno razmotriti i omogućiti učiteljima systemske, kontinuirane, svrsishodne i brižno planirane edukacije. Zahtjevi savremene škole, aktuelna reforma obrazovanja, osnovni uvjeti rada i ulaganje u najvažniji resurs – učitelje, moraju biti sinhronizovani.

Zahtjevi koji se stavljaju pred učitelje često nisu u skladu sa uvjetima u kojima rade. Sve navedeno može spriječiti učitelje da primijenjuju savremene strategije u odgojno-obrazovnom procesu, što direktno utječe na nemogućnost osnaživanja učitelja za podučavanje kao i osposobljavanja učenika za učenje uz primjenu savremenih strategija.

Osposobljenost učitelja za primjenu savremenih nastavnih strategija

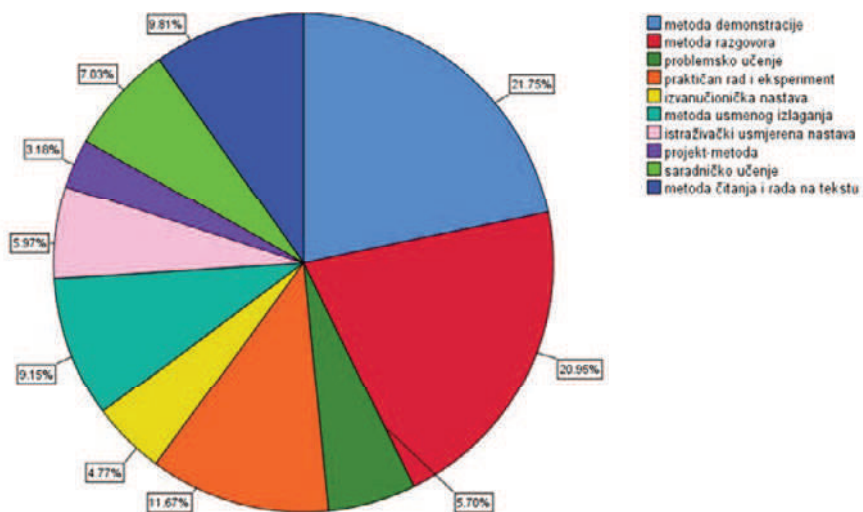
Iako savremena naučna literatura prezentira brojne prednosti strategija aktivnog učenja još uvijek je prisutan snažan utjecaj obrazovne tradicije. Učitelji se osjećaju sigurnije radeći na ustaljeni način (Tabela 7) bez uvođenja značajnih promjena u svoju svakodnevnu praksu, primjenjujući metode za koje su educirani u toku svog formalnog obrazovanja.

Tabela 7. Sigurnost kod primjene tradicionalne nastavne metode

Osjećam se sigurnije kada primjenjujem tradicionalne nastavne metode u svom radu.	Apsolutne frekvencije	Relativne frekvencije (%)
ne slažem se	31	12,4
slažem se	80	31,9
u potpunosti se slažem	140	55,8
Ukupno	251	100,0

U nastavku ćemo prikazati nalaze (Grafikon 1) koji se tiču samoprocjene učitelja o osposobljenosti za primjenu nastavnih metoda i strategija aktivnog učenja.

Grafikon 1. Osposobljenost za primjenu nastavnih metoda i strategija

Vidljivo je da su učitelji najbolje osposobljeni za tradicionalne metode, te su procijenili da su najmanje osposobljeni za primjenu projektne, izvanučioničke, problemske i istraživački usmjerene nastave. Kako bismo bolje razumjeli zašto su učitelji procijenili da su najbolje osposobljeni za tradicionalne nastavne metode, ispitali smo koliko se često imaju priliku edukovati kako bi uspješno mogli odgovoriti zahtjevima savremene škole.

Tabela 8. Sistemska organizacija edukacija i seminara

Koliko često ste u prilici prisustvovati sistemski organizovanim edukacijama i seminarima u cilju osnaživanja učitelja za strategije aktivnog učenja ?	Apsolutne frekvencije	Relativne frekvencije (%)
jednom mjesečno	9	3,6
jednom godišnje	115	45,8
Nikad	127	50,6
Ukupno	251	100,0

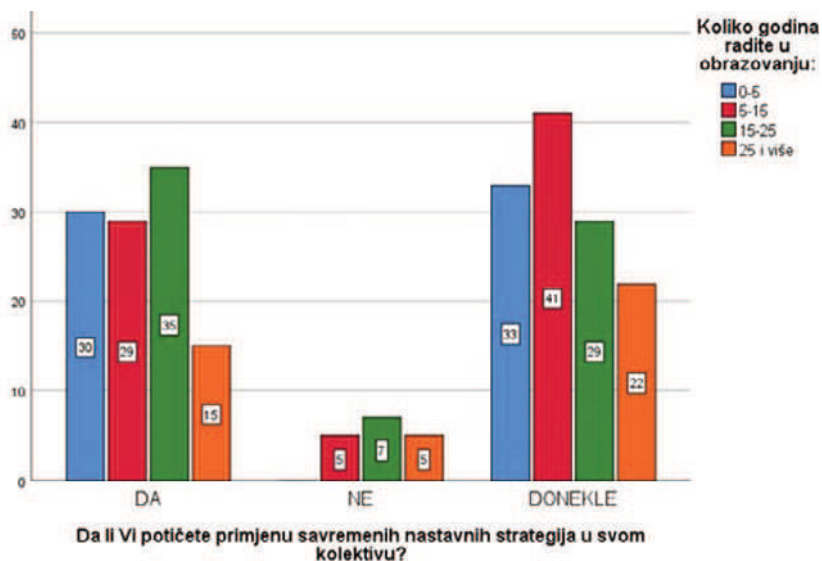
Čak 50,6% učitelja izjasnilo se da nikada nije imalo priliku prisustvovati sistemski organizovanim edukacijama u cilju osnaživanja učitelja za strategije aktivnog učenja, a 45,8% ispitanih učitelja ima jednom godišnje tu priliku. Dobijeni podaci veoma su ozbiljni ako uzmemo u obzir važnost kontinuiranog educiranja i osnaživanja učitelja.

Tabela 9. Stručne edukacije ili seminari tokom školske godine

Na koliko stručnih edukacija ili seminara učestvujete tokom jedne školske godine u vlastitoj organizaciji?	Apsolutne frekvencije	Relativne frekvencije (%)
Nijedna	60	23,9
1-4	171	68,1
pet i više	20	8,0
Ukupno	251	100,0

U Tabeli 9 prikazano je koliko često učitelji prisustvuju edukacijama i seminarima u toku školske godine u vlastitoj organizaciji. Navedeni rezultati poražavajući su pokazatelj stanja u obrazovanju. Cjeloživotno učenje, lični rast i razvoj učitelja imperativ je savremene škole. Dodatna edukacija i usavršavanje učitelja koji su zaposleni u školama ne bi smjela biti prepuštena motivima i mogućnostima pojedinaca već bi morala biti sistemski i kontinuirano osigurana za sve učitelje.

Grafikon 2. Poticanje na primjenu savremenih nastavnih strategija u radnom okruženju

Kada smo uporedili koliko ispitani učitelji sa različitim brojem godina radnog staža potiču primjenu savremenih nastavnih strategija došli smo do saznanja da većina učitelja, bez obzira na radni staž, potiče primjenu savremenih nastavnih strategija. Primjetno je da učitelji sa 25 i više godina radnog staža u manjoj mjeri potiču primjenu savremenih strategija u odnosu na kolege. Učitelji sa manje radnog staža su otvoreniji za drugačije i savremenije pristupe poučavanju kroz primjenu savremenih nastavnih strategija i lakše se odlučuju na njihovu primjenu.

Percepcija učitelja o istraživački usmjerenoj nastavi

Za provjeru nivoa pouzdanosti skale Percepcija učitelja o istraživački usmjerenoj nastavi (IBL) kao valjanog instrumenta za mjerenje stavova učitelja i ispitivanje njihove percepcije o IBL-u korišten je Cronbachov Alpha koeficijent. Cronbachov Alpha koeficijent za varijablu istraživački usmjerena nastava (IBL) za svih 14 tvrdnji iznosi 0,883, što pokazuje dobru pouzdanost i internu konzistentnost za ovaj uzorak. U prilog tome govori i vrijednost Standardiziranog Cronbachov Alpha koeficijenta koji iznosi 0,884, što dodatno potvrđuje pouzdanost skale Percepcija učitelja o istraživački usmjerenoj nastavi (IBL).

Tabela 10. Cronbachov Alpha koeficijent za Percepcija učitelja o istraživački usmjerenoj nastavi (IBL)

Cronbachov Alpha koeficijent	Standardizirani Cronbachov koeficijent alpha	Ukupan broj tvrdnji
0,883	0,884	14

Kakva je percepcija učitelja o primjeni metode istraživački usmjerene nastave i njenim benefitima kao i nedostacima prikazano je u Tabeli 11 - varijabla istraživački usmjerena nastava (IBL) sa svim elementima koje ta varijabla obuhvata.

Tabela 11. Analiza pouzdanosti – deskriptivna statistika za varijablu „percepcija učitelja o istraživački usmjerenoj nastavi (IBL)“

Indikatori	Aritmetička sredina	Medijan	Mod	Standardna devijacija
Tokom školovanja sam educiran/a za primjenu istraživački usmjerene nastave (IBL strategije).	2,50	2,00	2	1,171
Dodatno sam educiran/a za primjenu IBL strategije na seminarima i edukacijama za profesionalno usavršavanje.	2,75	3,00	2	1,232
Za primjenu istraživački usmjerene nastave uglavnom sam se samoobrazovao/la.	3,61	4,00	4	1,162
Dostupna mi je literatura i drugi izvori saznanja o IBL-u na bosanskom jeziku.	2,81	3,00	3	1,096
Imam podršku kolega i menadžmenta škole za primjenu IBL-a.	2,76	3,00	3	1,158
NPP i udžbenici podržavaju primjenu istraživački usmjerene nastave.	2,14	2,00	2	0,945
Često primjenjujem istraživački usmjerenu nastavu.	3,01	3,00	3	1,101
Priprema za realizaciju nastave IBL-om zahtijeva više vremena i resursa.	3,83	4,00	4	1,079
Učionica mi svojim izgledom i rasporedom omogućava primjenu istraživački usmjerene nastave.	2,88	3,00	3	1,176
Realizacija nastave IBL-om zahtijeva poseban angažman učitelja.	3,85	4,00	4	1,072
IBL najviše primjenjujem u III i IV/V razredu.	3,51	4,00	4	1,097
Prilikom primjene istraživački usmjerene nastave uloge učitelja i učenika prepliću se i dopunjuju.	3,89	4,00	4	1,008
Izuzetno sam zadovoljan/na efektima IBL-a.	3,63	4,00	4	1,108
Učenici su aktivniji i bolje motivirani tokom rada istraživački usmjerenom strategijom.	3,86	4,00	4	1,158

Prikaz za prosječne ocjene svih indikatora varijable istraživački usmjerena nastava (IBL) pokazuje da se aritmetička sredina kreće u intervalu od 2,14 do 3,89 (na skali od 1 do 5; 1 – uopće se ne slažem, 5 – u potpunosti se slažem). Učitelji su, prema rezultatima istraživanja, svjesni mnogobrojnih benefita primjene IBL metode, kao i izazova, potrebe za većim angažmanom učitelja prilikom pripremanja nastave i neophodnih resursa. Ipak, na pitanje o primjeni strategije većina učitelja zauzela je

srednji stav (3 – niti se slažem niti se ne slažem). Najniže su ocijenjeni stavovi o educiranosti za primjenu IBL-a (mod 2) kao i dostupnosti literature i izvora iz kojih je moguće učiti o strategiji (mod 2). Veoma pozitivne stavove (mod 4) učitelji imaju prema benefitima primjene ove strategije aktivnog učenja za učenike.

S obzirom na odstupanja od normalne distribucije određenih tvrdnji u okviru skale pri računanju stepena povezanosti korišten je Spearmanov rho (ρ) koeficijent korelacije. Tabela 12 pokazuje stepen korelacije rezultata ove skale s godinama radnog staža učitelja. Prvu varijablu čine tvrdnje u formi Likertove skale stavova na kojoj je 1 značilo *uopće se ne slažem*, a 5 *u potpunosti se slažem*, dok je u drugoj varijabli radni staž učitelja rangiran na sljedeći način: 0-5 godina, 5-15 godina, 15-25 godina te 25 godina i više.

Tabela 12. Analiza povezanosti skale percepcija učitelja o IBL-u sa godinama radnog staža

Tvrdnje unutar skale percepcija učitelja o IBL-u	Spearmanov rho (ρ) koeficijent korelacije
Tokom školovanja sam educiran/a za primjenu istraživački usmjerene nastave (IBL strategije).	-.287**
Dodatno sam educiran/a za primjenu IBL strategije na seminarima i edukacijama za profesionalno usavršavanje.	.129*
Za primjenu istraživački usmjerene nastave uglavnom sam se samoobrazovao/la.	.017
Dostupna mi je literatura i drugi izvori saznanja o IBL-u na bosanskom jeziku.	.063
Imam podršku kolega i menadžmenta škole za primjenu IBL-a.	-.116
NPP i udžbenici podržavaju primjenu istraživački usmjerene nastave.	-.178*
Često primjenjujem istraživački usmjerenu nastavu.	-.062
Priprema za realizaciju nastave IBL-om zahtijeva više vremena i resursa.	-.049
Učionica mi svojim izgledom i rasporedom omogućava primjenu istraživački usmjerene nastave.	-.145*
Realizacija nastave IBL-om zahtijeva poseban angažman učitelja.	.033
IBL najviše primjenjujem u III i IV/V razredu.	.051
Prilikom primjene istraživački usmjerene nastave uloge učitelja i učenika prepliću se i dopunjuju.	-.062
Izuzetno sam zadovoljan/na efektima IBL-a.	-.122
Učenici su aktivniji i bolje motivirani tokom rada istraživački usmjerenom strategijom.	-.174*

Napomena: ** ρ 0,20 < 0,39 (slaba korelacija) ; * ρ 0 < 0,19 (veoma slaba korelacija)

Analiza je pokazala da postoji statistički značaj stepen korelacija između tvrdnji tj. percepcije učitelja o IBL-u i godina radnog staža i to u sljedećim slučajevima: educiranost učitelja za primjenu IBL strategije ($\rho = -.287$) ima negativnu korelaciju što znači da postoji povezanost nižih rangova u obje varijable tj. učitelji sa manje radnog iskustva slabije su ocijenili na skali svoju educiranost za primjenu IBL strategije. Slično je i sa tvrdnjom da NPP i udžbenici podržavaju primjenu IBL startegije ($\rho = -.178$), učitelji sa manje iskustva su ocijenili slabije ovu tvrdnju. Kako je vidljivo u Tabeli 12 većina tvrdnji ima *veoma slabu* ili *slabu* korelaciju sa godinama radnog staža. Uopćeno gledajući, percepcija učitelja nije u značajnoj korelaciji sa godinama radnog staža.

Međutim, kada smo analizirali pojedinačne korelacije određenih, za istraživanje značajnih tvrdnji došli smo do značajnih rezultata i korelacija višeg stepena – *srednjih* korelacija. Spearmanov rho (ρ) koeficijent korelacije za tvrdnje o dostupnosti literature i drugih izvora saznanja o IBL-u na bosanskom jeziku i učestalosti primjene istraživački usmjerene nastave iznosi ($\rho = .419$), dok za tvrdnje o podršci kolega i učestalosti primjene IBL-a iznosi ($\rho = .397$). Učitelji koji su ocijenili da imaju bolju dostupnost literature i veću podršku kolega u kolektivu više primjenjuju istrživački usmjerenu nastavu.

Analizirali smo i stepen korelacija između nivoa obrazovanja učitelja i primjene IBL-a i također utvrdili negativne korelacije. Tvrdnja o educiranosti za primjenu IBL-a tokom školovanja i nivo obrazovanja učitelja ($\rho = -.194$) – učitelji nižeg nivoa obrazovanja su slabije ocijenili svoju educiranost za primjenu IBL strategije. Statistički značajan stepen korelacije prisutan je i između nivoa obrazovanja učitelja i tvrdnje o dodatnom edukovanju za primjenu IBL-a ($\rho = -.129$), dakle, učitelji sa nižim nivoom obrazovanja se slabije dodatno edukuju za primjenu IBL-a na seminarima i edukacijama za profesionalno usavršavanje.

DISKUSIJA I ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Prema dobijenim i analiziranim podacima zaključujemo da učitelji u svom radu primjenjuju neke oblike aktivnog učenja i da su svjesni mnogih benefita koji se mogu ostvariti njihovom primjenom. Ispitani učitelji kao benefite aktivnog učenja najviše ističu kvalitetnija i trajnija znanja učenika kao i razvoj vještina i kompetencija. Uviđamo da je za ispitane učitelje IBL strategija poželjna ali teško dostižna zbog različitih prepreka. Nedostatak potrebnih resursa, izostanak edukacija, neprilagođenost NPiP-a, vremenska zahtjevnost za pripremu i realizaciju te veliki broj

učenika u odjeljenjima najfrekventniji su razlozi koji sprečavaju i otežavaju učiteljima primjenu ove strategije. Percepcija učitelja o IBL-u nije povezana sa godinama njihovog staža ili nivoom obrazovanja. Međutim, nalazi pokazuju da učitelji koji imaju dostupnu literaturu i odgovarajuću podršku škole i kolektiva u kojem rade više primjenjuju istraživački usmjerenu nastavu. Time edukacija o strategiji i adekvatna podrška čine važne prediktore za učestaliju primjenu IBL strategije u radu učitelja.

Istraživanje potvrđuje da učitelji nemaju kontinuirano organizovane edukacije o strategijama aktivnog učenja. Značajan broj učitelja zaposlenih u osnovnim školama nema nikakav vid organizovane edukacije tokom godine. Nalazi su također pokazali da su učitelji znatno manje edukovani o IBL-u te da im nije dostupna relevantna literatura kako bi se mogli samostalno usavršavati u polju savremenih nastavnih strategija. Za kvalitetniji nastavni proces nije dovoljan samo pozitivan stav učitelja, neophodna je i adekvatna kontinuirana edukacija i podrška u cilju razvijanja potrebnih kompetencija, kao i resursi koji će učiteljima olakšati primjenu savremenih strategija. Kontinuirane i dobro osmišljene edukacije, razvijanje kompetencija i osnaživanje za primjenu strategija aktivnog učenja ne bi smjele ovisiti o individualnim odlukama i sklonostima edukatora i morale bi sistemski biti riješene.

U savremenim obrazovnim sistemima istraživački usmjerena nastava zasluženno zauzima značajno mjesto, što je činjenica koja stoji u osnovi želje za aktualizacijom ove teme. Svjesni smo da djeca zaslužuju kvalitetnije obrazovanje – ono koje će ih osposobiti za cjeloživotno učenje i pripremiti ih kako da se nose sa životnim i radnim izazovima. Često se komentariše da su naša djeca preopterećena sadržajima koje uče u školama. Naša djeca sposobna su i za mnogo više, ali na drugačiji način. Cjeloživotno učenje učitelja imperativ je i obrazovne vlasti u Bosni i Hercegovini bi morale obezbijediti uvjete za sistemsko provođenje i organizaciju aktivnog učenja, kontinuirane edukacije i podršku odgojno-obrazovne politike. Poboljšanje kvalitete učitelja, njihovih vještina i kompetencija osnovni su preduvjeti za unapređenje nastavnog procesa u cjelini. Svakako bi bilo korisno istražiti u kom smjeru idu profesionalizacija i standardi nastavničkog poziva.

LITERATURA

1. Abrams, Eleanor, Sherry Southerland, Peggy Clohessy Silva (2008), *In book: Inquiry in the classroom: Realities and Opportunities Chapter: An introduction to inquiry*, Information Age Publishing
2. Batinić, Štefka (2014), *Povijesni razvoj i recepcija reforme pedagogije u Hrvatskoj*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
3. Barron, Brigid, Linda Darling-Hammond (2010), *Prospects and challenges for inquiry-based approaches to learning*, Stanford University - School of Education
4. Borić, Edita (2009), *Istraživačka nastava prirode i društva: priručnik za nastavu*, Pedagoški fakultet, Osijek
5. Borić, Edita, Alma Škugor, Ivana Perković (2010), "Samoprocjena učitelja o izvanučioničkoj istraživačkoj nastavi prirode i društva", *Odgojne znanosti*, 12(2), 361-371.
6. Bogнар, Ladislav, Milan Matijeвиć (2002), *Didaktika*, Školska knjiga, Zagreb
7. Donaldson, Graham (2013), *Profesionalac 21. veka. Nastavnička profesija za 21. vek*, Centar za obrazovne politike, Beograd
8. Došen Dobud, Ana (2005), *Malo dijete veliki istraživač*, Alinea, Zagreb
9. Ernst, Dana C., Angie Hodge, Stan Yoshinobu (2017), "What Is Inquiry-Based Learning?", *Notices of the American Mathematical Society*, 64(6), 570-574.
10. Gazibara, Senka (2018), *Aktivno učenje kao didaktično-metodička paradigma savremene nastave*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu - Filozofski fakultet, Zagreb
11. Jukić, Renata (2013), "Konstruktivizam kao poveznica poučavanja sadržaja prirodoznanstvenih i društvenih predmeta", *Pedagogijska istraživanja*, 10(2), 241-263.
12. Lane, Jill (2007), "Inquiry-based Learning", Schreyer Institute for Teaching Excellence - Penn State; dostupno na: <https://www.schreyer institute.psu.edu/pdf/ibl.pdf>
13. Letina, Alena (2013), "Kompetencije učitelja primarnoga obrazovanja za djelotvornu organizaciju i izvođenje nastave prirode i društva", *Život i škola*, Vol. LIX, No. 29, 341-356.
14. Letina, Alena (2016), "Efikasnost istraživački usmjerene nastave Prirode i društva u razvoju prirodoznanstvene kompetencije učenika", *Croatian Journal of Education*, 18(3), 665-696.

15. Letina, Alena (2019), "Prirodnoznanstvena pismenost budućih učitelja – temelj kvalitetnoga prirodoslovnoga obrazovanja", *Metodički obzori*, 14(1), 21-38.
16. Ledić, Jasminka (2006), *Zašto ulagati vrijeme u aktivno učenje*, Udruga za razvoj visokoga školstva "Universitas", Rijeka
17. Duran, Meltem, Ilbilge Dokme (2016), "The effect of the inquiry-based learning approach on student's critical-thinking skills", *Eurasia Journal of Mathematics, Science & Technology Education*, 12(12), 2887-2908.
18. Muminović, Hašim (2013), *Osnovi didaktike*, Des d.o.o., Sarajevo
19. Meyer, Herbart (2005), *Što je dobra nastava?*, Erudita, Zagreb
20. Jensen, Eric (2003), *Super-nastava*, EDUCA, Zagreb
21. Omerović, Muhamed, Azra Džaferagić-Franca (2012), "Aktivno učenje u osnovnoj školi", *Metodički obzori*, 7(1), 167-181.
22. Pedaste, Margus, Mario Mäeots, Leo Siiman, Ton de Jong, Siswa A. N. van Riesen, Ellen T. Kamp, Constantinos C. Manoli, Zacharias C. Zacharia, Eleftheria Tsourlidaki (2015), "Phases of inquiry-based learning: Definitions and the inquiry cycle", *Educational Research Review*, volume 14(1), 47-61.
23. Peko, Anđelka, Rahaela Varga (2014), "Aktivno učenje u razredu", *Život i škola*, Vol. LX, Br. 31, 59-73.
24. Perković Krijan, Ivana, Siniša Opić, Majda Rijavec (2017), "Uloga metodičkog znanja i iskustva učitelja u provedbi istraživačke nastave", *Croatian Journal of Education*, Vol. 19, No. Sp. Ed. 3, 117-136.
25. Rustempašić, Sanela Merjem (2018), *Problemsko učenje*, Univerzitet u Sarajevu - Pedagoški fakultet, Sarajevo
26. Rustempašić, Sanela Merjem (2020), *Projektna nastava bazirana na ishodima učenja*, Univerzitet u Sarajevu – Pedagoški fakultet & IK Bosanska knjiga, Sarajevo
27. Stojaković, Petar (2012), *Psihologija za nastavnike*, Grafid, Banja Luka
28. Stevanović, Marko (2003), *Modeli kreativne nastave*, Andromeda, Rijeka
29. Števančić-Pavelić, Mirela, Ivana Vlasac (2006), "Postignuća učenika primjenom različitih metoda i načina rada u nastavi Prirode", *Život i škola*, Vol. LII, No. 15-16. 155-165.
30. Šustek, Ivana (2016), "Aktivno učenje u kontekstu odgoja i obrazovanja", *Život i škola*, Vol. LXII No. 3, 99-108.
31. Terhart, Ewald (2001), *Metode poučavanja i učenja*, Educa, Zagreb
32. Tot, Daria (2010), "Učeničke kompetencije i savremena nastava", *Odgojne znanosti*, Vol. 12, No. 1(19), 65-78.

33. Veinović, Zorica (2004), "Savremene teorije učenja i nastave i problemska nastava", *Obrazovna tehnologija*, 4, 59-66.
34. Vranješević, Jelena, Zorica Trikić (2013), *Kompetentan nastavnik/ca u kompetentnom sistemu-Srbija. Nastavnička profesija za 21. vek*, Centar za obrazovne politike, Beograd

APPLICATION OF ACTIVE LEARNING STRATEGIES WITH A FOCUS ON INQUIRY-BASED LEARNING – TEACHERS' SELF-ASSESSMENT

Summary

Inquiry-based learning is an active, student-oriented process based on the student's experience and curiosity. With the teacher's help, the student investigates a specific problem and through further individual work, comes to knowledge. The conducted research aimed to examine the self-assessment of classroom teachers about Inquiry-based learning, their competencies, and education for its application, and to examine the teachers' perception of the benefits and detriments. The results of the research showed that the surveyed teachers are fully aware of the benefits of applying Inquiry-based learning, but have very little or no experience in working with this method. One of the biggest reasons is the lack of education for the application of the mentioned method. The demands placed on teachers are often out of proportion to the conditions in which they work.

Keywords: Inquiry-based learning; teacher competencies; active learning strategies; teacher

Adrese autorica
Authors' address

Safija Skomorac-Pezer
Maarif Schools of Sarajevo
safija_skomorac@yahoo.com

Sanela Merjem Rustempašić
Univerzitet u Sarajevu
Pedagoški fakultet
merjemr@yahoo.com

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.593

UDK 37.01

1:37

Primljeno: 21. 09. 2023.

Pregledni rad

Review paper

Martina Musa, Ivana Jovanović, Renata Šimunović

FILOZOFIJA, ODGOJ I NASTAVA: OD ANTIKE DO DEWEYA I SUVREMENOG DOBA

Odgoj je osnovna ljudska kategorija i potreba. Čovjek se rađa bez ikakvog znanja i iskustva i u procesu odgoja i obrazovanja treba se ostvariti kao autonomno biće. Zadaća je, dakle, sudionika i kreatora odgojno-obrazovnih politika osigurati metode kako postići taj cilj. Također, potrebno je osigurati kompetentnog učitelja koji će moći osigurati ispunjenje odgojnih namjera. Odgojem i obrazovanjem bave se filozofija i pedagogija. Pedagogija se bavi specifičnim pitanjima vezanima za odgoj, a filozofije odgoja bavi se fenomenima vezanima za odgoj i odgojnu praksu pristupajući holistički. U ovome radu ćemo izložiti pojedine odgojne stavove iz antike, pragmatističku teoriju J. Deweya, dovesti ih u vezu, te navesti koje su to kompetencije koje učitelj u suvremenoj nastavi treba posjedovati. Dok je staru školu karakterizirao položaj učenika kao objekta i usmjerenost na materijalni zadatak nastave, cilj je ustanoviti kakvo mjesto spomenute teorije i koncepti nalaze u novoj školi, koja osim što se fokus prebacuje s materijalnih na funkcionalne zadatke nastave, počinje uvažavati i položaj učenika usmjeravajući se sve više na na dijalog između učenika i učitelja

Ključne riječi: odgoj; filozofija odgoja; J. Dewey; pragmatizam; kompetencije; učitelj

UVOD

Odgoj je društvena kategorija, odvija se prvenstveno u obitelji, nakon toga u školi i institucijama za odgoj i obrazovanje. Suvremeni pristupi odgoju znatno se razlikuju od onih koje poznajemo prije nekoliko desetljeća. Utjecaj globalizacije, novih tehnologija, laka dostupnost informacija djelovali su i na ono što se očekuje od pojedinca kako bi savladao proces odgoja i obrazovanja. Ekspanzija znanosti i znanstvenih dostignuća u drugoj polovici 20. stoljeća postavila je zadatak kreiranja novih obrazovnih, ali i odgojnih koncepcija, koje bi bile u službi moderne škole i zahtjeva koji se stavljaju pred suvremenog čovjeka. Budući da je tomu tako, odgoj postaje interesom novih disciplina (sociologija odgoja, psihologija odgoja, ekonomija odgoja). S porastom broja znanstvenih disciplina koje se bave odgojem, raste i potreba za disciplinom koja će sve njihove spoznaje povezati u konzistentan sustav. To naravno nije moguće bez odgovora na osnovna pitanja o čovjeku koje nudi upravo filozofija (Polić 2005) i bez pedagogije sa svojim specifičnim znanjima.

1. FILOZOFIJA I ODGOJ

Odgoj i obrazovanje predmet su proučavanja filozofije od samih njenih početaka. Sofisti su prvi učitelji, Sokrat je razvio metodu ironije i majeutike, a s Platonom započinje sustavan pristup odgoju i obrazovanju. Platon u svojim djelima problematizira odgoj mladeži, daje prikaz prvog školskog programa, a teme valjanog odgoja i vrlina i danas su aktualne. Platonov učenik Aristotel, po uzoru na svog učitelja koji je vodio *Akademiju*, uspostavlja peripatetičku školu koja se zvala *Licej*. Davao je važnost moralnom odgoju, naglašavao kako se kroz odgoj i obrazovanje može utjecati na razvoj karaktera. Nakon Aristotela, u novovjekovnoj filozofiji J. J. Rousseau u svom djelu *Emil ili O odgoju* nastoji pružiti poticaje za suvremeni pristup znanosti o odgoju i iznosi prijedloge svojevrstne reforme školstva koja se ogleda u „povratku prirodi“. Rousseau smatra da je čovjek po prirodi dobar i slobodan i stoga nije potrebno ometati njegov prirodni razvoj.

Filozofskim promišljanjima o ciljevima odgoja doprinio i Kant, prvenstveno svojim djelom *O pedagogiji*. Kant je smatrao da je odgoj zapravo roditeljska skrb koja je sjedinjena s nastavom, a da upravo pomoću odgoja i obrazovanja čovjek dolazi do slobode, odnosno autonomije koja je krajnji cilj odgoja (Krstović 2020).

Američki filozof John Dewey zaslužan je za veliku reformu obrazovanja, a o njegovom djelovanju biti će govora u nastavku teksta. Mnogi su, dakle, filozofi doprinijeli razvoju odgojne misli i postavili temelje za razvoj filozofije odgoja, a

samim time i pedagogije kao samostalne discipline. Filozofija odgoja relativno je mlada znanstvena disciplina. Naime, kako navodi Tomić (2020: 21), termin filozofija odgoja udomaćio se u djelima Johna Deweya i Ernsta Kriecka. Filozofija odgoja filozofska je disciplina koja se bavi odgojem, ciljevima odgoja i problemima u odgojnoj praksi. Filozofi odgoja u svom problematiziranju ključnih tema za odgoj koriste znanja iz područja više filozofskih disciplina (epistemologije, etike, logike, filozofije društva, filozofije jezika, filozofije znanosti, estetike...). Zaduženi su za definiranje i analizu ciljeva odgoja i obrazovanja. Golubović (2010: 611) navodi da je općeprihvaćeno mišljenje da su etika i filozofija politike najuže povezane s filozofijom odgoja, upravo iz razloga što su pitanja o ciljevima, metodama, vrstama, programu i provedbi odgoja u primarnom smislu vezani za etiku i filozofiju politike, a u drugom smislu uz metafiziku i epistemologiju.

Već u antičkoj Grčkoj susrećemo filozofe koji su se bavili pitanjima kakav bi trebao biti valjan odgoj, treba li odgoj biti prema sposobnostima pojedinca, kakva je uloga igre u odgoju, kakva je uloga države u odgoju i mnoga druga, a ta su pitanja u odgoju i obrazovanju i danas aktualna.

Pod odgojem podrazumijevamo proces izgradnje čovjeka kao autonomnog bića, sa svojom svijesti, voljom, tjelesno i intelektualno zrelog pojedinca s dostatnim radnim, moralnim i estetskim osobinama. Odgoj je sustavan, organiziran i namjeran utjecaj na čovjeka s ciljem usvajanja znanja, jezika, kulture, tradicije, običaja, ali i vrijednosti jednoga društva, a kao takav se provodi u institucijama za predškolsko, osnovnoškolsko, srednjoškolsko i visokoškolsko obrazovanje. Posljednjih nekoliko desetljeća svjedočimo promjenama u odgojno-obrazovnim sustavima, primarno u zapadnim zemljama s tendencijom globalnog širenja. Događa se atrofija tradicionalnog školskog sustava kakvog poznajemo, a prevladava suvremeni oblik nastave koja je usmjerena na učenika. Suvremena filozofija odgoja napravila je odmak od tradicionalne filozofije odgoja u smislu razdvajanja ciljeva odgoja. Naime, u tradicionalnoj filozofiji odgoj je podrazumijevao odgoj duše i tijela, koji su bili odvojeni, a naglašavala se i važnost moralnog odgoja. U suvremenoj filozofiji odgoja fokus je na aktivnosti učenika i njegovoj zainteresiranosti, volji za učenjem i razvojem. Također, suvremena odgojna znanost inzistira na odgoju pet odgojnih područja istovremeno (intelektualno, tjelesno, moralno, estetsko i radno) (Vukasović 2005). Ključno pitanje oko kojega se vode debate je upravo pitanje ciljeva odgoja i vrijednosti¹ koje on sadrži. Kompleksnost odgoja i obrazovanja odnosi se na ono što

1 Primjerice, u Engleskoj obrazovanje karaktera, koje je usmjereno na postizanje određenih vrlina, doživljava procvat i označeno je kao ključno bitno u odgojno-obrazovnom sustavu. Usp. Smith (2022).

kod pojedinca želimo postići i koji je način najučinkovitiji u ostvarivanju ciljeva odgoja (Kenklies, Lewin, Tonner 2022). S tim u vezi, filozofija odgoja danas uključuje holistički pristup navedenim izazovima suvremenog školstva. Filozofskim odgojnim teorijama od antičke Grčke pa do suvremenih promišljanja nastoji se dati odgovor što čovjek treba znati i koja je svrha odgoja i obrazovanja. Da bi se zacrtani ciljevi odgoja i obrazovanja mogli ostvariti potrebno je u nastavnom procesu organizirati predavačke metode i metode učenja, kojima učitelj s dostatnim znanjima i vještinama učenike vodi k postizanju ciljeva.

1.1. Temeljne filozofske odgojne smjernice koje su primjenjive i u suvremenom kontekstu

Antička Grčka ostavila je neizbrisiv trag u tradiciji zapadne filozofske, ali i odgojne misli. Na tragu toga treba navesti da su sofisti zaslužni za pozicioniranje odgoja i obrazovanja na razinu posebne profesije (Polić 2005). Nisu pridavali poseban značaj smislu i biti odgoja, niti su odgoj odvajali od obrazovanja, ali je njihovo nastojanje bilo usmjereno prema racionalnom propitivanju, da se sve razloži i sagleda s više stajališta i tek takvo znanje bude dostupno za učenje. Općenito, velika je zasluga ovih filozofa što su odgoj i obrazovanje stavili u sam fokus filozofije (Polić 2005).

Geneza antičke filozofije odgoja zahtijeva da se najprije pojašni starogrčka odgojno-obrazovna forma *paideia* (παιδεία). *Paideia* je bila sinonim za odgoj i obrazovanje grčkog čovjeka (Pranjić 2009). Podrazumijevala je da odgoj nije samo usvajanje tradicije i običaja, nego i ljudska djelatnost i umijeće, koje se zasniva na jasnoj svijesti o načelima ljudskoga života (ibid.) U širem smislu *paideia* je sve ono što omogućuje integralni rast i razvoj ljudske osobe u svim dimenzijama njezinog postojanja do njezine punine, ali i njezine interkulturacije (Tomić 2020).

Kada se govori o nastanku *paideije* najprije se pomišlja na Sokrata i njegovu metodu učenja, poznatu kao dijalog. To je dijalektička metoda spoznaje, a cilj je dolazak do znanja ili, konkretnije, do definicije nekoga pojma. Sam postupak dolaska do znanja odvijao se upravo kroz dijalog, gdje je Sokrat ukazivao na nedostatke u znanju svojih sugovornika (uglavnom sofista), na postojanje određenih proturječnosti i pogrešaka u zaključivanju. Lukavstvom uma on u prvom stupnju traženja istine, koji se zove *ironija*, dokazuje sofistima da je njihovo znanje samo prividno znanje i od sugovornika zahtijeva kratke odgovore koji vode proturječnosti i prividu. Drugi stupanj se zove *majeutika* i ona predstavlja primaljsku vještinu porađanja odgovora, odnosno sugovornik sam dolazi do odgovora. U tom dijelu Sokrat sugovorniku

postavlja onoliko pitanja koliko je potrebno dok ne dođe do konačne istine. Budući da je Sokrat težio znanju, a predmet znanja su pojmovi i njihove definicije, pretpostavljao je da nam to znanje nitko ne može dati nego sami trebamo uložiti napor da bismo znanje stekli. Upravo je dijalog taj napor pojedinca da dođe do znanja uz pomoć svoga učitelja. Takav dijalog zahtijeva aktivnog sugovornika (učenika), njegov intelektualni angažman i samoispitivanje. I u kontekstu suvremenih odgojno-obrazovnih procesa od učenika se očekuje aktivno učenje, a osnovna metoda aktivnog učenja upravo je dijaloška.

Sokratovu filozofiju i poučavanje poznajemo preko Platonovih dijaloga u kojima je on vodeća figura i preko njega Platon zapravo objašnjava svoju odgojnu teoriju. Platon je bio objektivni idealist, vjerovao je u idealnu državu na čijem čelu su filozofi. U svome kapitalnom djelu koje se, među ostalim, bavi temom odgoja, on predlaže svojevrstan školski program u kojemu bi se odgoj odvijao kroz odgoj duše i odgoj tijela (Platon 2010). Također, naglasak je stavio na važnost odgojnih utjecaja u ranome djetinjstvu. Naime, Platon je smatrao da je kod djeteta potrebno prepoznati prirodene sposobnosti i usmjeravati ga upravo prema zanimanju koje mu najbolje odgovara prema tim sposobnostima. Navodio je da je djeci potrebno predočavati primjerene literarne sadržaje i predočavati priče o vrlinama, mudrosti, hrabrosti, umjerenosti i pravednosti. Cilj je, prema Platonu, skladan odgoj dva područja ljudske osobnosti, dakle harmonija između tjelesnog i duhovnog svojstva čovjeka. Ipak, Platon je odgoj vidio kao izgradnju pojedinca koji će biti u službi i koristi državi. Promatrajući suvremeni kontekst odgojnosti u nastavi, može se primijetiti sličan obrazac i cilj odgoja u mnogim odgojno-obrazovnim sistemima, koji trebaju pojedinca u službi kapitalističkog sistema. A tu je upravo jaz između suvremene filozofije odgoja i tradicionalnih filozofskih odgojnih teorija. Suvremena filozofija odgoja još uvijek nije pronašla jedinstven odgovor na pitanje kakav je odgoj valjan u (post)modernom dobu, upravo zbog stalne promjene ishoda učenja i poučavanja, a koji su pak posljedica ubrzane globalizacije, zahtjeva tržišta rada, uređenja društva te vrijednosti koje ono baštini.

Suvremena filozofija odgoja spoznaju promatra kao rezultat djelovanja koje je pokrenuto čovjekovim htjenjem i kao takvo usmjereno njegovim vrijednostima i vjerovanjima, te sposobnošću divergentnog mišljenja (Krznar, Filipović 2015). Ovdje možemo povući paralelu u odnosu na spoznaju u platonizmu i pragmatizmu. Naime, opće je poznato da je spoznaja, ali i stvarnost, u platonizmu slojevita. Platonov predmet pravoga znanja nije u području perceptivnog, jer su predmeti osjetilnog

područja promjenjivi. Već u dijalogu *Teetet*² nalazimo Platonov stav da pravo znanje ne može biti perceptivno, pri čemu upravo Sokrat putem svoje majeutičke metode navodi Teeteta na ispravan zaključak o tome što je znanje. Pragmatistička teorija J. Deweya, koja počiva na učenju iz iskustva, ima svoje uporište upravo u Sokratovoj majeutici, gdje Sokrat od svoga sugovornika zahtijeva angažman u dolasku do spoznaje. Uprkos metafizičkoj i epistemološkoj razlici ova dva pravca ipak imaju zajedničku metodu dolaska do znanja, a to je Sokratova majeutička metoda, odnosno kod Deweya angažman učenika i učenje putem iskustva. U dijelu koji slijedi detaljnije ćemo se fokusirati na doprinos ovog američkog filozofa, pedagoga i socijalnog reformatora teoriji odgoja i učenja.

2. FILOZOFIJA ODGOJA J. DEWEYA I DIDAKTIKA PRAGMATIZMA

Suvremena filozofija odgoja i didaktika usko su povezane. Naime, suvremena filozofija odgoja usmjerena je na odnos učitelja prema učeniku. Učenik prestaje biti pasivni promatrač, a učitelj postaje njegov pomoćnik u dolasku do znanja. Poznato je da Sokrat kroz upućivanje na spoznavanje samoga sebe svjedoči o važnosti traganja za pravom prirodom nas samih i svijeta u kojem živimo. Sokrat je smatrao da je jasna spoznaja glavni izvor ispravnog načina života. Mudar čovjek ne spoznaje samo radi posjedovanja znanja, nego iz želje da sam živi taj dobar način života (Vasilj, Jovanović 2021). Ako Sokratovu racionalističku paradigmu postavimo u kontekst empirističkog pristupa, tu samostalnost pri usvajanju novih ideja i saznanja o svijetu, možemo iz bezmalo preslikati Deweyev pragmatizam koji je također primjenjiv u suvremenom pristupu nastavi. Dewey (1966) naglašava važnost kritičkog mišljenja i povezivanja nastavnih sadržaja sa svakodnevnim životom, polazići od stava da djelotvorno obrazovanje primarno dolazi od socijalne interakcije i da je školsko okruženje socijalna institucija, a obrazovanje proces življenja, a ne priprema za budući život.

Dewey je kritičar obilnog akademskog sadržaja i suvremenu nastavu vidi kao proces koji djeci dopušta sudjelovanje u aktivnostima koja su glavni izvor iskustva, a iskustvo izvor novih znanja. Svoju pedagogiju temelji na instrumentalizmu prema kojemu je istina instrument (sredstvo) kojim se ljudi koriste u rješavanju problema. Ako se mijenjaju problemi, mijenjaju se i istine, odnosno istina je promjenjiva. Tako

2 Cijeli dijalog se može shvatiti u smislu da pojedinačni osjetilni objekti ne mogu biti definirani pa tako ne mogu biti predmet znanja, jer je za Platona predmet znanja nešto što je trajno i nepromjenjivo (Buntić 2017).

Dewey, vjerujući u snagu ljudskoga uma i inteligenciju u rješavanju problema, razvija filozofsku orijentaciju pragmatizam. Model koji promiče sastoji se od nekoliko koraka:

- određivanje problema
- stvaranje ideja o rješenjima
- predviđanje rezultata i njihovih posljedica
- provedba eksperimenata (aktivnosti)
- odlučivanje o rješenjima
- verifikacija.

Kao ključ učenja i temelj suvremene nastave (škole) Dewey vidi iskustvo. Takvo shvaćanje učenja i poučavanja promovira sintagmom *learnig by doing* odnosno učenje radom. Učenje radom učenika stavlja u aktivniji položaj u odnosu na tradicionalni nastavni proces. Suvremenu školu smatra ne pripremom za život već samim životom. Cilj je demokratsko obrazovanje, odnosno formiranje učenika kao dobrih građana koji pokazuju sposobnosti mudre prosudbe o ljudima i postupcima. Društveni aspekt koji Dewey ističe prisutan je i u suvremenim kurikulumima. Škola treba pridonijeti razvijanju učničkih interesa za socijalna pitanja (Vasilj 2020) kroz holistički pristup usmjeren na učenika, koji u središte nastavnog procesa postavlja odgojno-obrazovne sadržaje koji (se) demokratiziraju (Beroš 2018).

Njegove ideje dobrodošle su za promicanje učničkog angažmana u učionici uporabom tehnologije. U današnjem elektroničkom svijetu kroz upotrebu odgovarajuće tehnologije ostvaruje se Deweyeva teorija socijalnog učenja (Vasilj, Jovanović 2021). Deweyevu paradigmu iskustvenog učenja i orijentiranost na učenika u suvremenom konstruktivističkom kontekstu vidimo kao poželjan model nastavne prakse. Učenici znanje stječu kroz aktivnosti, temeljeći nove ideje na prethodno stečenim spoznajama, stvarajući na tim osnovama vlastite interpretacije, usvajajući tako novo znanje (ibid.). Konstruktivistička paradigma za razliku od pozitivističke, koja još uvijek dominira u odgojno-obrazovnoj praksi a usmjerena je na striktno izvršenje onog što je u programu napisano, zalaže se za aktivan pristup učeniku gdje se promovira kreativnost i razvoj. Dakle, Dewey kao predstavnik suvremene filozofije odgoja, ali i kao pedagog, zagovara stjecanje znanja putem iskustvenog učenja, a ostvarivanje ciljeva odgoja postiže se korištenjem različitih metoda učenja. Dewey je, dakle, pokušao naći neki treći put, pokušao pomiriti pristupe svojih prethodnika, naravno u skladu s potrebama vremena u kojem je živio (Golubović 2018).

Tablica 1: Usporedba tradicionalnoga i konstruktivističkoga razreda (Brooks i Brooks 1993)

TRADICIONALNI RAZREDI	KONSTRUKTIVISTIČKI RAZREDI
Kurikulumsko polazište je dio cjeline s naglaskom na temeljnim umijećima.	Kurikulum je prezentirana cjelina u dijelovima s naglaskom na najvažnijim konceptima.
Strogo se pridržava propisanoga kurikuluma.	Postavljanje pitanja visoko je vrednovano.
Kurikularne se aktivnosti čvrsto oslanjaju na postojeće udžbenike i priručnike.	Kurikularne aktivnosti se čvrsto oslanjaju na primarne izvore znanja i manipulativna nastavna sredstva.
Učenik se doživljava kao „neispisana ploča“ na koju učitelj utiskuje informacije.	Student se gleda kao onaj koji misli stvarajući teorije o svijetu.
Strogo se pridržava propisanoga kurikuluma.	Učitelj u cjelini ima interaktivni radni stil posredujući učenicima stimulativnu sredinu za rad.
Učitelj zahtijeva pravilan odgovor za ocjenu učenikova znanja.	Učitelj zahtijeva učenikovo mišljenje o temi u kontinuitetu učenikovih trenutnih koncepcija koje koristi za obradu lekcije.
Provjeravanje i ocjenjivanje se promatra kao odvojeni dio od poučavanja i uvijek se izvodi testiranjem.	Provjeravanje učenikova napredovanja ugrađeno je u tijek učenja i provodi se promatranjem učenikova rada, prezentacija i uradaka.
Učenik najčešće radi sam.	Učenici primarno rade u skupinama.

Suvremena nastava naslonjena na konstruktivističku paradigmu učitelja vidi kao stručnjaka koji ne zna odgovore na sva pitanja nego je u konstrukciju uključen učenik (Vasilj 2014). Suvremena nastava odvija se u okruženju gdje je primarna strategija djelovanja poticanje upotrebe prethodnih iskustva kako bi se učenicima pomoglo u oblikovanju i (re)formiranju interpretacija. Također, u nastavi se treba što češće oslanjati na poučavanje putem primjera kao jednim od najstarijih i najučinkovitijih oblika poučavanja uopće (Golubović 2018).

3. KOMPETENCIJE UČITELJA U SUVREMENOJ ODGOJNO-OBRAZOVNOJ PRAKSI

Sofisti kao prvi učitelji, Sokrat koji primjećuje i potencira odgojni aspekt nastave, Platon kroz Akademiju, neki su od primjera na osnovu kojih možemo povući paralelu između učiteljskog poziva i ljubavi prema mudrosti. Nedvojbeno je da je za ostvarivanje odgojnih ciljeva potreban kompetentan učitelj. On je taj koji učenika usmjerava prema stjecanju spoznaje, kao što primjerice to radi Sokrat u dijalogu ili

Platon koji kaže da je osim prikladnog literarnog sadržaja djeci potreban i dobar primjer u odgoju. Stoga treba navesti ključne kompetencije koje učitelj mora posjedovati u suvremenoj odgojno-obrazovnoj praksi. Kvaliteta odgoja i obrazovanja jednog društva temelji se na kompetentnom pojedincu. Stoga je jedna od primarnih zadaća svakog društva unaprijediti kvalitetu i podržavati razvoj kompetencija svojih članova. Uloga suvremenog učitelja danas se stubokom promijenila; on se iz tradicijskog predavača pretvara u modernog suradnika, a nekadašnji prijenos sadržaja prilagođava se novoj kulturi škole i učenja (Krulj, Marković, Simijonović 2023). Stoga za današnje potrebe ono obrazovanje koje se stječe diplomom na fakultetu nije dovoljno kako bi pojedinac (učitelj) ispunio sve zahtjeve modernoga društva, zadovoljio kvalitetu i stekao kompetentnost koja se od njega očekuje. Od suvremenog učitelja se očekuje da posjeduje širok spektar kompetencija i da ih konstantno nadograđuje, proširuje i unapređuje im kvalitetu (Šimunović 2019). Weinert (2001) ističe da, kada je riječ o kompetencijama, valja reći kako su to prije svega kognitivne sposobnosti i vještine kojima pojedinci raspolažu ili ih mogu naučiti kako bi riješili određene probleme, kao i s tim povezane motivacijske i društvene spremnosti i sposobnosti zahvaljujući kojima se rješenja problema mogu uspješno i odgovorno koristiti u varijabilnim situacijama. Ova definicija uglavnom je prihvaćena i od strane obrazovne politike (Palekčić 2008).

Vođena spoznajom o važnosti kompetentnog učitelja i veličinom njegove uloge u suvremenoj školi i društvu, te ujedno prepoznajući potrebu permanentnog ulaganja u kvalitetnije obrazovanje učitelja, Europska komisija 2004. godine donosi akt pod nazivom *Zajednička europska načela za sposobnosti i kvalifikacije učitelja (Common European Principles for Teacher Competences and Qualifications)* koja se shvaćaju kao sredstvo podrške razvoju primjerenih strateških politika za obrazovanje učitelja na nacionalnoj i regionalnoj razini i kao poticaj za razvoj politika koje odgovaraju razini i rasponu izazova s kojima se suočava Europska unija, te koje će poboljšati kvalitetu i učinkovitost obrazovanja u Uniji. Šimunović (2019) ističe da kompetentnost podrazumijeva i multidisciplinarnost ciljeva i zadataka suvremenog učitelja. Upravo o multidisciplinarnosti piše Babić (2007) koji tvrdi kako je ona jedno od zajedničkih načela obrazovanja učitelja, a podrazumijeva posjedovanje znanja iz struke, pedagoška znanja, sposobnosti i vještine potrebne za vođenje i razumijevanje učenika i socijalnih dimenzija obrazovanja. Ilić i sur. (2008) kažu kako je za uspješnost u radu nastavnika najvažnije da budu usklađene njegove pedagoške, nastavne i druge uloge.

Kompetentan učitelj pripada novoj, suvremenoj školi. Dok staru školu karakterizira položaj učenika kao objekta i usmjerenost na materijalni zadatak nastave, u novoj školi, osim što se fokus prebacuje s materijalnih na funkcionalne zadatke nastave, počinje se razmatrati i položaj učenika. Suvremena škola usmjerena je na dijalog između učenika i učitelja.

Slika 1. (Mirković 2012)

Učitelj svakodnevno vrši pomno planiranje nastave, kreira ugodno okruženje, uvažava ličnost svakog učenika i poštuje različitost među njima. On osigurava da se učenici u školi osjećaju sigurno, sretno i opušteno. Nastoji da emocije vezane za proces nastave budu pozitivne.

Nesporno je kako je učiteljsko zanimanje jedno od najljepših, ali i najodgovornijih. Nije jednostavan zadatak biti izravno odgovoran za zdrav psihofizički razvoj djeteta u najosjetljivijem dobu, kada se ono po prvi put susreće s institucijom škole, s učiteljem s kojim će provoditi dosta vremena svakodnevno, što je za mnogu djecu iznimno stresno razdoblje. Učiteljeva zadaća je učenicima usaditi znanja, vještine, radne navike, pritom mu pomoći izrasti u osobu visokih moralnih načela, zdravu, vrijednu i odgovornu. Škola je djeci poput drugog doma, a učitelj vrlo često poput drugog roditelja. Stoga je obveza i dužnost učitelja podupirati razvoj svakog učenika sa svim njegovim kognitivnim, motoričkim i razvojnim specifičnostima i različitostima (Šimunović 2019).

ZAKLJUČAK

Suvremena filozofija odgoja u pokušaju određenja ciljeva odgoja uzima u razmatranje više aspekata. Tradicionalna filozofija odgoja jednostavno je odredila svoj cilj vežući obrazovnu djelatnost za korisnost državi i zajednici. I suvremena filozofija odgoja ne može izmaći ciljevima koji su u službi kapitalističkog društva, međutim razvojem ljudske misli i dostignuća jača samosvijest čovjeka i njegovo biće ima potrebu za konkretnijim i širim samoodređenjem. Stoga su ciljevi odgoja uvijek u raskoraku između odgoja za društvo i državu i odgoja za autonomiju osobe. U suvremenim odgojno-obrazovnim kurikulumima nalaze se ciljevi koji su usmjereni na učenika i razvoj slobodne svijesti. Takvo definiranje ciljeva odnosi se na izgradnju karaktera osobe, vrijednosti, znanja koja treba steći metodom *learning by doing* i zahtijeva se od učitelja maksimalno uvažavanje učenika kao pojedinca i individualni pristup. Navedeni primjeri u tekstu od Sokrata pa do suvremenih kompetencija učitelja navode na zaključak da je kompetentnost učitelja ključna za ostvarivanje ciljeva odgoja. On je taj koji vodi učenika do znanja, motivira ga, ali i kreira nastavne metode poučavanja. Na tom tragu suvremena filozofija odgoja se još uvijek oslanja na odgojna postignuća iz antičke Grčke kao i postignuća J. Deweya, jer su to temeljne odgojne smjernice i metode koje su se pokazale učinkovitima i prijeko potrebnima u suvremenoj odgojno-obrazovnoj praksi.

LITERATURA:

1. Babić, Nada (ur.) (2007), *Kompetencije i kompetentnost učitelja*, Sveučilište J. J. Strossmayera - Učiteljski fakultet u Osijeku
2. Beroš, Ivan (2018), "Demokratsko obrazovanje kao temelj postmodernog kurikula", *Didascalos: Časopis Udruge studenta Filozofskog fakulteta u Osijeku*, 2(2), 9-27.
3. Brooks, Jacqueline Grennon, Martin Brooks (1993), *In search of understanding: The case for constructivist classrooms*, Association for Supervision and Curriculum Development
4. Buntić, Mate (2017), *Određuje li narav bića narav spoznaje: problem jednoga i mnoštva, znanja i mnijenja u Platona, Aristotela i Plotina*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Mostar
5. Dewey, John (1966), *Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education*, Free Press

6. European Commission (2004), *Common european principles for teacher competences and qualifications*, Brussels; (http://ec.europa.eu/education/policies/2010/doc/principles_en.pdf)
7. Golubović, Aleksandra (2010), "Filozofija odgoja", *Riječki teološki časopis*, 36(2), 609-624.
8. Golubović, Aleksandra (2018), "Učiteljski poziv i odgajanje: Razmatranje iz perspektive filozofije odgoja", *Odgojno-obrazovne teme*, 1(1-2), 141-163.
9. Ilić, Mile, Radmila Nikolić, Branko Jovanović (2008), *Školska pedagogija*, Filozofski fakultet u Banja Luci, Banja Luka
10. Kenklies, Karsten, David Michael Lewin, Philip Tonner (2022), "Beyond virtue and vice: a return to uncertainty", *Journal of the Philosophy of education*, 56(4), 497-501.
11. Kristović, Isabelle (2020), *Disciplina i autoritet u odgojnim razmatranjima Immanuela Kanta i Jean-Jacquesa Rousseaua*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb
12. Krulj, Jelena, Emilija Marković, Ivana Simijonović (2023), "Specijalne kompetencije u funkciji unapređenja profesionalnog rada nastavnika", *Društvene i humanističke studije*, 2(23), 655-666.
13. Krznar, Tomislav, Nikolina Iris Filipović (prir.) (2015), *Vrč i šalica: filozofijska vivisekcija problema odgoja i obrazovanja*, Sveučilište u Zagrebu – Učiteljski fakultet, Zagreb
14. Mirković, Marina (2012), "Nastava usmjerena na učenika"; dostupno na: <https://pogledkrozprozor.wordpress.com/2012/04/29/nastava-usmjerena-na-ucenika/>.
15. Palekčić, Marko (2008), "Uspješnost i/ili učinkovitost obrazovanja nastavnika", *Odgojne znanosti*, 10(2), 403-423.
16. Platon (2001), *Država*, prev. M. Kuzmić, Naklada Jurčić, Zagreb
17. Polić, Milan (2005), *K filozofiji odgoja*, Znamen, Zagreb
18. Pranjić, Marko (2009) „Paideia - starogrčka odgojno-obrazovna forma“, *Metodički ogleđi*, 16(1-2), 9-21.
19. Smith, Richard (2022), "Character education and the instability of virtue", *Journal of the Philosophy of Education*, 56(6), 889-898.
20. Šimunović, Reneta (2019), *Razvoj kompetencija učitelja razredne nastave kroz cjeloživotno učenje*, doktorska disertacija, Sveučilište u Mostaru, Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti, Mostar

21. Tomić, Draženko (2020), *Filozofija i odgoj*, Sveučilište u Zagrebu - Učiteljski fakultet, Zagreb
22. Vasilj, Mario (2014), *Didaktičke teme*, Sveučilište u Mostaru, Mostar
23. Vasilj, Mario (2020), *Pedagogija - suvremeni pristupi znanosti o odgoju*, PresSum, Mostar
24. Vasilj, Mario, Ivana Jovanović (2021), *Didaktika*, PresSum, Mostar
25. Weinert, Franz E. (2001), "Concept of Competence: A Conceptual Clarification", u: Rychen, Dominique S., Laura H. Salganik (ur.), *Defining and selecting key competencies*, Hogrefe & Huber, Seattle, 45-65.

PHILOSOPHY, EDUCATION AND TEACHING: FROM ANTIQUE TO DEWEY AND MODERN TIMES

Summary

Education is a basic human category and need. Man is born without any knowledge and experience, and in the process of upbringing and education, he needs to realize himself as an autonomous being. Therefore, it is the task of participants and creators of educational policies to provide methods to achieve this goal. Also, it is necessary to provide a competent teacher who will be able to ensure the fulfillment of educational intentions. Education is dealt with by philosophy and pedagogy. Pedagogy deals with specific issues related to education, and philosophy, within the framework of the philosophy of education, deals with phenomena related to education and educational practice, approaching holistically. In this paper, we will present certain educational attitudes from antiquity, the pragmatist theory of J. Dewey, and indicate which competencies a teacher should possess in modern teaching.

Keywords: education; philosophy of education; J. Dewey; pragmatism; competences; teacher

Adrese autorica
Authors' address

Martina Musa
Sveučilište u Mostaru
Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti
martina.musa@fpmoz.sum.ba

Ivana Jovanović
Sveučilište u Mostaru
Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti
ivana.jovanovic@fpmoz.sum.ba

Renata Šimunović
Sveučilište u Mostaru
Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti
renata.simunovic@fpmoz.sum.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Danina Salihagić, Đenita Tuće

DRUGA STRANA LJUBAVI: TAKTIKE EMOCIONALNE MANIPULACIJE

U ROMANTIČNIM VEZAMA / THE OTHER SIDE OF LOVE: TACTICS OF

EMOTIONAL MANIPULATION IN ROMANTIC RELATIONSHIPS 609

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.609

UDK 159.942

Primljeno: 07. 11. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Danina Salihagić, Đenita Tuće

DRUGA STRANA LJUBAVI: TAKTIKE EMOCIONALNE MANIPULACIJE U ROMANTIČNIM VEZAMA

Emocionalna manipulacija u romantičnim vezama predstavlja suptilan oblik kontrolisanja partnera putem emocionalnog pritiska, izazivanja osjećaja krivnje, ucjene, ignorisanja, pasivno-agresivnih ponašanja i drugih manipulativnih taktika. Ipak, često je nevidljiva, neuhvatljiva i teško dokaziva, što dodatno čini ovaj oblik zlostavljanja veoma opasnim. Emocionalna manipulacija može imati ozbiljne posljedice na mentalno zdravlje pojedinca, uključujući povećane razine stresa, anksioznosti i depresije. Također, može dovesti i do sniženog samopouzdanja, te osjećaja bespomoćnosti i gubitka kontrole nad vlastitim životom. S ciljem podizanja svijesti o štetnosti emocionalne manipulacije, kako za kvalitetu partnerskog odnosa, tako i za mentalno zdravlje pojedinca, u ovom radu su prikazane naučno utemeljene spoznaje o ovom konstrukt, te su opisane neke od najuobičajenijih taktika emocionalne manipulacije, koje se koriste u romantičnim vezama. Kroz naučne i stručne rasprave i edukaciju društvo može postati bolje informisano o emocionalnoj manipulaciji i stvoriti okolinu u kojoj se žrtve osjećaju sigurno da izraze svoje probleme i potraže pomoć.

Ključne riječi: romantični odnosi; emocionalna manipulacija; zrela i nezrela ljubav

1. UVOD

Romantični odnos se opisuje kao dinamično stanje koje podrazumijeva potrebu i spremnost oba partnera da se povežu i uspostave emocionalnu i fizičku bliskost (Mikulincer i Goodman 2006). Iako pojedinci mogu ulaziti u romantične veze iz različitih razloga, kao što su zajednički interesi, seksualna privlačnost, društveni pritisak ili želja za partnerstvom s ciljem zajedničkog podizanja djece (Schaie i Willis 2001), glavni pokretač za formiranje partnerskog odnosa za većinu ljudi ipak je želja za zadovoljenjem osnovnih relacionih potreba, uključujući potrebu za bliskošću, pripadanjem, sigurnošću, ljubavlju i osjećajem zaštite (Knee, Hadden i Zachary 2016). Maslow je potrebe za ljubavlju i pripadanjem svrstao u univerzalne ljudske potrebe, tvrdeći da su te potrebe, baš kao i fiziološke potrebe, ključne za psihološku dobrobit pojedinca. Drugim riječima, kao što su ljudima potrebni određeni nutrijenti za fizičko zdravlje, tako su im potrebni međuljudski odnosi i ljubav za emocionalno i psihičko blagostanje (Maslow 1962; prema Ryckman 2008). Podršku ovim teorijskim razmatranjima daju i brojni empirijski nalazi, koji konzistentno potvrđuju da kvalitetni partnerski odnosi značajno doprinose mentalnom zdravlju, subjektivnom osjećaju blagostanja i optimalnom funkcionisanju pojedinca u gotovo svim sferama života (Beckmeyer i Cromwell 2019; Berscheid i Reis 1998; Gómez-López, Viejo i Ortega-Ruiz 2019; Myers 1999; Roberson, Norona, Lenger i Olmstead 2018).

Romantične veze, međutim, mogu biti i izvori distresa (Pernar 2010). Naime, iako kvalitetan partnerski odnos neosporno predstavlja značajan izvor životnog zadovoljstva, činjenica je da nisu sve romantične veze jednako blagotvorne za psihološko blagostanje pojedinca. Mnoge romantične odnose obilježava nedostatak komunikacije, nespремnost na kompromise, potreba za dominacijom i kontrolom, pretjerana ljubomora i česti konflikti, te kao takve mogu predstavljati značajan izvor stresa i nesigurnosti (Engel 2002; Johnson 2006). Emocionalna manipulacija je, također, česta pojava u romantičnim vezama. Manipulativna ponašanja u romantičnim odnosima ispoljavaju se na različite načine, a mogu imati ozbiljne posljedice na mentalno zdravlje pojedinca. Osobe koje su izložene manipulaciji u svojim vezama, često doživljavaju stres, anksioznost, depresiju i imaju nisko samopouzdanje. Također, manipulacija stvara osjećaj nemoći i gubitka kontrole nad vlastitim životom, što se negativno odražava na psihičko zdravlje pojedinca (Birch 2015; Braiker 2004).

Razlikovanje zrelih partnerskih odnosa od onih koji to nisu i razvijanje svijesti o manipulativnim oblicima ponašanja u romantičnim vezama, ključno je ne samo za izgradnju kvalitetnih partnerskih odnosa, nego i za očuvanje mentalnog zdravlja

pojedince. Iako je tematika manipulativnog ponašanja u romantičnim vezama danas obilno zastupljena u popularističkoj literaturi i brojnim internetskim izvorima, malo tih izvora se zasniva na naučnim saznanjima (Opat Jozić i Ombra 2018). S obzirom na navedeno, cilj ovog rada je pružiti naučno utemeljene i teorijski podržane informacije o emocionalnoj manipulaciji u romantičnim vezama, te prikazati neke od najuobičajenih taktika manipulacije, koje pojedinci koriste s ciljem kontrolisanja partnera. Shodno tome, u nastavku teksta ćemo najprije razmotriti šta se podrazumijeva pod pojmovima zrela i nezrela ljubav u psihološkom smislu, te koja su osnovna obilježja ova dva oblika ljubavi. Nakon toga detaljnije ćemo obrazložiti na šta se odnosi pojam emocionalna manipulacija u romantičnom odnosu, kako se manifestuje, koje obrasce ponašanja podrazumijeva i s kojim karakteristikama pojedinca se najčešće dovodi u vezu.

2. ZRELA I NEZRELA LJUBAV

Jedan od prvih autora koji je govorio o partnerskom odnosu u kategorijama zrele i nezrele ljubavi bio je američki psihoanalitičar njemačkog porijekla Erich Fromm. Fromm je promatrao ljubav kao kreativni kapacitet pojedinca, a ne samo kao emocionalnu reakciju. Prema Frommu, istinska ljubav sadrži četiri zajednička elementa, a to su briga, odgovornost, poštovanje i znanje. Fromm je isticao da se zrela ljubav gradi na tim osnovnim vrijednostima i zahtijeva kreativni doprinos oba partnera, umjesto da se temelji na pasivnoj ili nezdravoj privrženosti. Iz tog razloga, smatrao je da zaljubljanje, koje često obilježava intenzivna emocionalna privlačnost i ovisnost o drugoj osobi, nije dovoljno da bi se nešto smatralo pravom ljubavlju (Fromm 1965).

Prema Frommu, osnovna razlika između zrele i nezrele ljubavi ogleda se u tome da zrela ljubav odražava želju koja proizilazi iz samoostvarenja (“trebam te jer te volim”), dok nezrela proizilazi iz potrebe za ljubavlju (“volim te jer te trebam”). Fromm je nezrelu ljubav opisao kao simptom zavisnosti i potrebe za ispunjenjem praznine u vlastitoj egzistenciji. Prema ovom autoru, osoba koja doživljava nezrelu ljubav osjeća se nesigurno i nepotpuno bez partnera, te često ispoljava posesivnost i ljubomoru. Suprotno tome, Fromm zrele ljubav opisuje kao produkt zrele ličnosti. Zrela ljubav odražava sposobnost da se voli, brine i poštuje druga osoba, bez potrebe da se osoba posjeduje ili kontroliše. Prema Frommu, zrela ljubav je ona koja ne škodi i u kojoj niti jedan partner nije ni žrtva ni diktator. U zreloj ljubavi, kako navodi autor, strah od samoće i gubitka ne nestaje, ali se prevazilazi kroz duboko međusobno razumijevanje i podršku (Fromm 1965).

Slično određenje zrele ljubavi dao je i američki psiholog i psihoanalitičar Erik Erikson. Prema ovom autoru proces razvoja romantične bliskosti i intimnosti je posebno izražen tokom mlađe odrasle dobi, kada se osoba suočava s razvojnom krizom poznatom kao “intimnost-izolacija”. Prema Eriksonu, uspješno razrješenje ove razvojne krize rezultira razvojem sposobnosti za formiranje zrelih partnerskih odnosa, pri čemu osoba može da se otvori i poveže s drugima na dublji način. Ovo uključuje razmjenu emocija, povjerenje i bliskost. Neadekvatno razrješenje krize intimnosti u ovoj razvojnoj fazi, s druge strane, može rezultirati izolacijom i strahom od intimnosti, te osjećajem usamljenosti i emotivne praznine, a ponekad i razvojem narcističke preokupiranosti samim sobom (Erikson 1980).

Slično kao i Fromm, koji je zrelu ljubav smatrao produktom zrele ličnosti, Erikson je isticao da je za uspostavljenje zrelog partnerskog odnosa ključno da pojedinac posjeduje prethodno razvijen stabilan identitet i integrisan osjećaj sebe. Prema Eriksonu, osobe sa stabilnim identitetom dobro balansiraju potrebu za ličnom nezavisnošću i potrebu za bliskošću, te se mogu prepustiti drugoj osobi u intimnom odnosu i pokazati svoju ranjivost, bez straha da će u tom odnosu izgubiti sebe. Također, takve osobe su manje sklone odbrambenim reakcijama i manipulaciji u partnerskom odnosu, a drugim ljudima pristupaju iskreno i otvoreno, poštujući i svoje i tuđe granice (Berk 2008; Erikson 1980; Vlajković 2005).

Nerazriješena kriza intimnosti, kako je već istaknuto, može rezultirati strahom od intimnosti, koji dovodi do poteškoća u uspostavljanju intimnih relacija s drugim ljudima. Pri tome osoba može ili se potpuno izolirati i povući, izbjegavajući da se uopće upusti u rizik formiranja intimnog romantičnog odnosa, ili se može djelimično izolirati na način da pravi psihološku distancu i održava odnos na površnoj razini, bez ličnog otvaranja i dubljeg povezivanja s drugom osobom (Erikson 1980). Prema Firestone i Catlett (1999), u oba slučaja su aktivirani različiti odbrambeni mehanizmi, koji otežavaju postizanje istinske intimnosti. Jedan od odbrambenih mehanizama je tzv. samoroditeljstvo (eng. *self-parenting*), koje se ispoljava kroz iluziju da je osoba samoj sebi dostatna i da joj nisu potrebni drugi ljudi. Drugi odbrambeni mehanizam uključuje formiranje imaginarnih i idealiziranih slika partnera, putem kojih se osoba distancira od stvarnosti i štiti od potencijalnih razočaranja. Ovaj odbrambeni mehanizam je poznat pod nazivom prividna povezanost (eng. *fantasy bond*), a temelji se na iluzijama i fantazijama o partneru, umjesto na stvarnoj emotivnoj povezanosti. Obično se manifestuje kroz obrasce izbjegavanja emocionalne ranjivosti, suzbijanja osjećanja, kontrolisanja partnera ili stvaranja distanciranog odnosa (Firestone i Catlett 1999). Nerazriješena kriza intimnosti može, također, rezultirati i narcističkom za-

okupljenošću sobom, koja dovodi do toga da osoba, umjesto razmjene ljubavi, stupa u romantične odnose s drugima samo da bi zadovoljila vlastite potrebe. Ovakvi pojedinci su u partnerskom odnosu fokusirani isključivo na sebe, te često degradiraju partnera kako bi održali visoko mišljenje o sebi (Firestone i Catlett 1999; Vangelisti i Back 2007).

Savremene naučne spoznaje podržavaju navedena teorijska razmatranja o zreloj i nezreloj ljubavi. Istraživanja općenito pokazuju da su otvorenost i smanjena defanzivnost ključni faktori za postizanje zrelih partnerskih odnosa. Otvorenost u izražavanju emocija, misli i želja obično se cijeni kao poželjna karakteristika u romantičnim vezama, dok se defanzivnost vrednuje negativno jer se povezuje sa zatvorenošću uma i sklonosti ka negativnim i konfrontirajućim reakcijama (Firestone i Catlett 1999). Iskrenost i lični integritet su, također, karakteristike koje se prepoznaju kao vitalne za ostvarenje zrelih partnerskih veza, a podrazumijevaju dosljednu usklađenost između riječi i postupaka (Firestone i Catlett 1999; Knapp 2006). Na koncu, kao važni elementi skladnih i uravnoteženih partnerskih odnosa navode se lična nezavisnost i autonomija, kao i poštivanje vlastitih i tuđih granica (Firestone i Catlett 1999).

S druge strane, igre i obmane u ljubavi se dovode u vezu s nezrelim oblikom ljubavi, koji karakteriše izražena sebičnost i tretiranje drugih osoba kao sredstava za ostvarivanje vlastitih ciljeva i želja. Kako ističe Goleman (2007), u odnosima gdje postoji obmanjivanje i manipulativno ponašanje, nema istinske povezanosti među partnerima. Nasuprot tome, pojedinci koji njeguju iskrenu komunikaciju, obogaćenu empatijom i razumijevanjem, grade sigurne i pozitivne odnose, u kojima se partneri osjećaju ugodno, uključeno i podržano u ličnom rastu i razvoju (Goleman 2007).

3. EMOCIONALNA MANIPULACIJA U ROMANTIČNOM ODNOSU I TAKTIKE MANIPULACIJE

Riječ manipulacija ima svoje korijene u latinskoj riječi manus, što znači ruka, a odnosi se na spretno rukovanje ili upravljanje nečim. Prema Bussu (1987), manipulacija predstavlja sredstvo putem kojeg pojedinci namjerno (premda ne nužno svjesno) mijenjaju i oblikuju ponašanje drugih ljudi u svom okruženju. Braiker (2004), međutim, naglašava da manipulacija nije isto i ne bi je trebalo miješati sa legitimnim, direktnim i otvorenim uticajem na druge ljude. Naime, kako navodi autorica, činjenica je da svaka osoba u nekom trenutku svog života nastoji da utiče na druge. Ipak, to nije isto što i manipulirati drugima. Za razliku od manipulacije, zdrav, prikladan uticaj

se obično ostvaruje kroz proces nagrađivanja i ne predstavlja nužno negativno i štetno iskustvo. Obilježen je otvorenom i direktnom komunikacijom, a strategije prijetnji i prinude se ne koriste. Također, agenda i svrha uticaja su jasno određeni i objelodanjeni svim uključenim stranama. Suprotno tome, manipulacija je gotovo po pravilu negativna i štetna. Ona se odvija u atmosferi indirektna, zlonamjerne, pa čak i obmanjujuće komunikacije. Pri tome, ciljevi i svrha manipulacije su često skriveni, a prijetnje, zastrašivanje i prinuda su uobičajene taktike. Osim toga, manipulatori svjesno traže priliku da svoju žrtvu uhvate u zamku, te često nastupaju na suptilan, lukav i prikriiven način, kako bi manipulativni karakter odnosa bio čvrsto uspostavljen dugo prije nego što njegova prava priroda postane žrtvi očigledna (Braiker 2004). Neki manipulatori su potpuno svjesni svojih postupaka i namjerno ih koriste kako bi potčinili tuđu volju vlastitim interesima. Neki, opet, manipulišu drugim ljudima nesvjesno i nenamjerno, potaknuti vlastitim strahovima i nesigurnostima. Ipak, neovisno o tome da li je manipulacija namjerna ili nenamjerna, jednom nagrađeni, manipulatori nastavljaju vršiti negativan uticaj na svoje žrtve (Birch 2015; Braiker 2004; Firestone i Catlett 1999).

Emocionalna manipulacija spada u prikrivene metode manipulisanja kojima se nastoji postići psihološka kontrola nad drugom osobom (Birch 2015), a definiše se kao sposobnost upravljanja emocijama drugih u svoju korist (Grieve i Mahar 2010). Primjenom emocionalne manipulacije manipulator sistematski i ciljano narušava samopouzdanje žrtve i njeno poimanje sopstvene vrijednosti, što rezultira time da osoba postepeno gubi povjerenje u vlastitu sposobnost adekvatnog prosuđivanja i donošenja odluka (Birch 2015; Braiker 2004). U literaturi se navode brojne taktike emocionalne manipulacije, a neke od najuobičajenijih su: tretman šutnjom, izluđivanje, triangulacija i racionalizacija, prebacivanje krivice i izazivanje osjećaja grižnje savjesti, prijetnje napuštanjem, invalidacija, bombardovanje ljubavlju, te isprekidano pozitivno potkrepljenje i negativno potkrepljenje (Birch 2015; Buss 1992; Firestone i Catlett 1999). Svaka od navedenih taktika ukratko je opisana u nastavku teksta.

Tretman šutnjom (eng. *silent treatment*) je široko rasprostranjen oblik socijalnog odbijanja, odnosno, ignorisanja, a ispoljava se kroz aktivno izbjegavanje kontakta i odbijanje verbalne komunikacije sa osobom koja želi komunicirati (Buss 1992; Sommer, Williams, Ciarocco i Baumeister 2001). Tretman šutnjom predstavlja oblik *socijalnog ostrakizma* (Williams 2007). To je pasivno-agresivna strategija koja se često primjenjuje kao taktika manipulativnog ponašanja u partnerskim odnosima, a obično se koristi kao vid emocionalnog kažnjavanja partnera, te može sadržavati

elemente emocionalnog zlostavljanja. Tretman šutnjom predstavlja kaznu, koju manipulator primjenjuje kako bi se žrtva osjećala nevažnom, bezvrijednom i potpuno odsutnom iz njegovih misli (Birch 2015). Istraživanja pokazuju da je čin ignorisanja ili isključivanja izuzetno štetan za mentalno zdravlje pojedinca, te da aktivira isto područje mozga koje se aktivira kod fizičke boli (Williams 2007). Također, utvrđeno je da se osobe koje su izložene tretmanu šutnjom od strane bliskih osoba često osjećaju usamljeno, tjeskobno i beznačajno, a sklone su i da razviju negativnu sliku o sebi (Sommer i sar. 2001). Ukoliko traje duže vrijeme, tretman šutnjom može dovesti i do depresije te osjećaja bespomoćnosti (Williams 2007). Važno je naglasiti da tretman šutnjom nije isto što i privremena šutnja, koja se može javiti nakon konflikta s partnerom, kada osoba uzima “predah”, kako bi se smirila i razmislila o svemu, a kasnije, nakon što se smiri, ponovo razgovara o problemu s partnerom. Naime, za razliku od tretmana šutnjom, koji sadrži svjesnu intenciju da se partneru nanese emotivna bol, u ovom slučaju se radi o konstruktivnom načinu rješavanja problema, koji može potaknuti uspostavljanje kvalitetnije komunikacije među partnerima (Schrodt, Witt i Shimkowski 2014).

Izluđivanje (eng. *gaslighting*) je još jedna zlonamjerna manipulativna taktika, a definiše se kao forma emocionalnog zlostavljanja koja ima za cilj izazivanje sumnje i zbunjenosti kod osobe. Ova manipulativna strategija obično uključuje umanjivanje i ismijavanje osjećanja druge osobe, umanjivanje njenih postignuća, poricanje ili prešućivanje važnih informacija, selektivno zaboravljanje, projekciju, izokretanje činjenica kako bi išle u korist manipulatora, ubjeđivanje osobe da je napravila nešto što nije, te optuživanje za preveliku emocionalnu osjetljivost (Birch 2015; Stern 2007). Osnovi cilj je navesti osobu da posumnja u ispravnost svojih uvjerenja, percepcije, doživljaja i mišljenja. Poljuljana uvjerenja o stvarnim događajima mogu izazvati kod žrtve nesigurnost i osjećaj zbunjenosti, a ponekad i strah od ludila, kojim se najčešće manipuliše (Stark 2019). U literaturi se navodi da je taktika izluđivanja posebno efektna ukoliko se osoba izoluje od grupe ljudi, koji čine njenu primarnu socijalnu mrežu, čime se povećava šansa da žrtva postane više ovisna o manipulativnom partneru i više vezana za njega (Sweet 2019).

Prebacivanje krivice i *izazivanje osjećaja grižnje savjesti* su, također, česti oblici emocionalne manipulacije u romantičnim vezama. Prebacivanje krivice se sastoji u tome da manipulator svoju žrtvu proglašava odgovornom za sve probleme koje imaju, te nepravedno i neopravdano na nju prebacuje krivicu za vlastito nezadovoljstvo. U literaturi je ova taktika poznata i pod nazivom *žrtveni jarac* (eng. *scapegoat*). Iskusni manipulatori obično namjerno izdvajaju partnera kao žrtvu kojoj će pripisati krivicu,

dok drugi nesvjesno projektuju svoje neželjene misli i osjećaje na partnera kako bi ga optužili za vlastite pogreške ili nedostatke, čime se oslobađaju vlastitog srama, krivnje i odgovornosti (Birch 2015). Postizanje kontrole nad partnerom kroz izazivanje osjećaja gržnje savjesti, s druge strane, obično uključuje samodestruktivne taktike i mehanizme, poput korištenje suza i plakanja, prijetnji da će osoba sebi nanijeti ozljedu ili oduzeti sebi život i sl. U partnerskim vezama osobe koje ispoljavaju veći stepen nesigurnosti obično su sklonije ovom obliku kontrole i manipulacije. Ipak, do koje mjere će im partner biti podložan, u značajnoj mjeri zavisi od toga koliko i on sam osjeća nesigurnost, strah ili krivicu (Firestone i Catlett 1999).

Prijetnje napuštanjem su, isto tako, efektan vid kontrolisanja partnera i često se koriste u romantičnim vezama. Imajući u vidu da biti ostavljen za mnoge ljude znači da nisu dovoljno adekvatni i vrijedni ljubavi, veliki broj pojedinaca upravo zbog straha od napuštanja ostaje u vezama u kojima nisu sretni i zadovoljni ili u vezama u kojima trpe psihičko i/ili fizičko nasilje (Firestone i Catlett 1999).

Invalidacija je oblik manipulacije koju obilježava odbijanje, umanjivanje, ignorisanje, prosuđivanje ili ismijavanje tuđih osjećanja. Ovaj izrazito štetan oblik emocionalne manipulacije često se koristi u partnerskim odnosima i čini se da postoji epidemija takvog ponašanja u društvu. Ljudi invalidiraju druge iz različitih razloga, ponekad namjerno, a ponekad ne. Manipulatori uglavnom koriste invalidaciju kao alat manipulacije. Ipak, u nekim drugim slučajevima, invalidacija može biti znak da osoba naprosto ima nedostatak empatije. Također, ponekad ljudi koriste invalidaciju zato što osjećaju nelagodu zbog boli druge osobe ili zato što se osjećaju nemoćnima da joj pomognu (Birch 2015).

Triangulacija se kao taktika manipulacije koristi u situacijama kada se partneri ne slažu, pa se u odnos uvodi treća osoba kako bi odredila koja strana "pobjeđuje". Manipulator strateški koristi triangulaciju kako bi osigurao da njegovi argumenti prevagnu, te odabire i uključuje treću osobu koja će se složiti s njim. Također, manipulator uz triangulaciju može koristiti i *racionalizaciju*, koja podrazumijeva prilagođavanje informacija kako bi bile povoljnije za njegov narativ. Ovo je poznato i kao opravdavanje ili traženje izgovora. Dakle, manipulator nalazi razloge za svoje loše ponašanje, koji zvuče logično i racionalno, kako bi svoje postupke učinio razumljivijim, prihvatljivijim ili primjerenijim. To radi kako bi ušutkao partnera i mogao nastaviti raditi ono što želi. Obje taktike obeshrabruje žrtvu da postavlja dodatna pitanja i na koncu dovode do potpune predaje žrtve na način da u potpunosti odustane od rasprave i traženja objašnjenja (Birch 2015).

Bombardovanje ljubavlju (eng. *love bombing*) je još jedna od taktika manipulacije koja se koristi u romantičnim vezama, naročito u početnoj fazi, a obično se sastoji od upotrebe pozitivnih potkrepljenja, kao što su laskanje, darivanje, iskazivanje ljubavi, površna saosjećajnost, uvažavanje, odobravanje i sl. Osnovni cilj ove manipulativne taktike je stvaranje lažnog osjećaja povezanosti, kako bi se osoba čvrsto vezala za manipulatora, koji onda preuzima moć i ima potpunu dominaciju u partnerskom odnosu (Birch 2015). Također, svrha joj je i izolacija partnera i povećavanje njegove ovisnosti spram manipulatora, bilo s ciljem da se od partnera kasnije izvuče neka korist ili da se naprosto zadovolji želja za moći, a koja obično proizlazi iz duboko ukorijenjenog osjećaja lične nesigurnosti. Budući da je na početku veze vrlo teško odoljeti obilju partnerove pažnje i iskazima ljubavi, Birch (2015) kao koristan mehanizam zaštite navodi važnost osvještavanja činjenice da se zdravi partnerski odnosi razvijaju postepeno i podrazumijevaju podjednaku razmjenu vremena i pažnje.

Isprekidano pozitivno potkrepljenje je, također, izuzetno moćna i efikasna manipulativna taktika. Korištenjem ove taktike, manipulator “motivše” žrtvu da se ponaša, razmišlja ili osjeća onako kako on ili ona želi. Isprekidano pozitivno potkrepljenje se događa kada manipulator svojoj žrtvi pruža pozitivno potkrepljenje (npr. pažnju, pohvale, nježnost, obožavanje, izjave ljubavi i sl.) samo povremeno i nasumično. Manipulatori mogu ovu taktiku koristiti kao odgovor na ponašanje koje žele potaknuti ili ga mogu uskratiti kako bi stvorili nesigurnost, tjeskobu i žudnju kod žrtve. Ovaj oblik manipulacije stvara atmosferu sumnje, straha i anksioznosti, koja prisiljava žrtvu da uporno traži oblike pozitivnog potkrepljenja od manipulatora, koji će ublažiti njenu tjeskobu. Kada se nagrada pozitivnog potkrepljenja pruži, vrlo je moćna. Preplavljuje mozak dopaminom i drugim hormonima, koji izazivaju osjećaj zadovoljstva. Shodno tome, ima potencijal da stvori ovisnost (Birch 2015).

Negativno potkrepljenje je, s druge strane, taktika koja se sastoji u tome da manipulator prestaje raditi nešto što se partneru sviđa, kako bi partner počeo raditi nešto što se manipulatoru sviđa. Time se povećava vjerovatnoću da će partner i u budućnosti činiti ono što manipulator želi. To može uključivati uskraćivanje nježnosti ili pružanje tretmana tihog odbijanja. Manipulator prestaje s povređujućim ponašanjem kada se partner počne ponašati onako kako on to želi. Na taj način manipulator na učinkovit način vrlo brzo “istrenira” drugu osobu da se ponaša onako kako on želi, te je čini sklonijom takvom ponašanju i ubuduće (Birch 2015).

4. FAKTORI POVEZANI S KORIŠTENJEM MANIPULATIVNIH TAKTIKA U ROMANTIČNOM ODNOSU

S obzirom da se emocionalna manipulacija dovodi u vezu s nizom negativnih ishoda po psihološku dobrobit i mentalno zdravlje žrtve, razumijevanje faktora koji povećavaju vjerovatnoću korištenja manipulativnih strategija u romantičnom odnosu je iznimno važno (Waddell, Van Doorn, March i Grieve 2020). Prema Golemanu (2007), glavni uzrok manipulacije unutar romantičnih i drugih međuljudskih odnosa je nedostatak empatije, koja predstavlja glavni inhibitor zlonamjernog ponašanja. U najširem smislu, empatija predstavlja sposobnost razumijevanja emocija drugih ljudi i adekvatnog reagovanja na te emocije. Imati razvijenu empatiju znači moći se staviti u poziciju druge osobe i zamisliti kako bismo se mi osjećali da smo u takvoj situaciji. Shodno tome, može se reći da empatija služi kao moralni kompas jer potiče osobu da saosjeća s drugima i preuzima odgovornost za posljedice svojih postupaka. Nedostatak empatije, s druge strane, dovodi do toga da pojedinac ne razmatra posljedice svojih postupaka i riječi, što čini manipulaciju i iskorištavanje drugih osoba lakšim (Goleman 2007). Osim empatije Goleman (2007) kao bitne faktore izdvaja i kajanje, stid i osjećaj krivice, koji, također, kada su izraženi u zdravoj mjeri, služe kao unutrašnji moralni kompas i smanjuju vjerovatnoću zloupotrebe povjerenja i korištenja manipulativnih taktika u partnerskom odnosu.

Budući da se manjak empatije, egoizam i emocionalna hladnoća često povezuju s konceptom poznatim kao mračna trijada (eng. *dark triad*), u dosadašnjim istraživanjima se najčešće ovaj konstrukt dovodio u vezu s emocionalnom manipulacijom u partnerskim vezama. Mračna trijada je termin koji su osmislili Paulhus i Williams (2002), a predstavlja povezan skup tri osobine ličnosti: narcizam (obilježava ga povišen osjećaj vlastite vrijednosti, osjećaj povlaštenosti, sebičnost i manjak empatije), makijavelizam (obilježava ga sklonost ka manipulaciji i iskorištavanju drugih, odsutnost morala i empatije te isključiva briga za vlastite interese) i psihopatija (obilježava je antisocijalno ponašanje, impulsivnost, sebičnost, bezobzirnost i manjak empatije). Brojni empirijski nalazi konzistentno potvrđuju da sve tri osobine mračne trijade predviđaju emocionalnu manipulaciju u romantičnim vezama (Brewer i sar. 2018; Grieve i Mahar 2010; Grieve i Panebianco 2013; Hyde i Grieve 2014; Jones i Figueredo 2013; Waddell i sar. 2020). Ovi nalazi, kako navode Waddell i sar. (2020), su sasvim razumljivi, budući da je upravo manipulacija drugih ključna karakteristika sve tri komponente mračne trijade.

Osobe sa izraženim osobinama narcizma su u ljubavnim vezama takmičarski nastrojene, izbjegavaju emocionalnu bliskost, nepovjerljive su i često iskorištavaju partnere (Goleman 2007). Takve osobe su sklone dominaciji i kontroli partnera, nisu spremne prihvatiti odgovornost za svoje postupke, te često pribjegavaju laganju i izvrtanju istine, prekranjuju zajedničke prošlosti, prebacivanju krivnje na partnera i predstavljanju sebe kao žrtve (Campbell i Foster 2002; Campbell, Finkel i Foster 2002). Pojedinci kod kojih su izražene osobine makijavelizma su, također, nezainteresovani za uspostavljanje dubljih emocionalnih odnosa, te općenito doživljavaju ljude kao potrošne, zamjenjive elemente, koji služe isključivo njihovim samoživim interesima (Goleman 2007). Makijavelizam se u partnerskom odnosu često povezuje sa promiskuitetom i raznim sebičnim manipulativnim taktikama, kao što su varanje partnera, zloupotreba partnerovog povjerenja i stvaranje lažnog osjećaja povezanosti (McHoskey 2001). Na koncu, osobe sa izraženim osobinama psihopatije karakteriše bezobzirnost i sklonost ka obmanjivanju, kao i ravnodušnost prema emocionalnom bolu drugih, uz odsustvo bilo kakvog kajanja (Goleman 2007). U partnerskom odnosu često koriste neprijateljski interpersonalni stil, koji uključuje ponižavanje, kritiku, umanjivanje, omalovažavanje i upućivanje prijetnji, a sve s ciljem poticanja straha kod partnera (Gurtman 1992). Istraživanja pokazuju da su sve tri osobine mračne trijade međusobno povezane, te da su u značajnoj mjeri genetski određene (naročito narcizam i psihopatija) (Furnham, Richards i Paulhus 2013). Ovo, međutim, ne isključuje mogućnost da se uzroci maladaptivnih oblika ponašanja u sva tri slučaja kriju i u nepovoljnim ranim iskustvima u primarnoj porodici, koja su rezultirala iskrivljenim uvjerenjima o svijetu, sebi samima i drugim ljudima općenito (Borović i Marković 2021).

Osim osobina mračne trijade, emocionalna manipulacija u romantičnim vezama se, također, dovodi u vezu i sa stilom privrženosti u ranom djetinjstvu, koji pojedinac kasnije prenosi u partnerski odnos. Prema Firestone i Catlett (1999), najveću povezanost s manipulativnim ponašanjem u partnerskom odnosu ima anksiozno-opirući stil rane privrženosti, odnosno, preokupirani stil partnerske vezanosti. Osnovna karakteristika ovog stila privrženosti je izražen osjećaj manje vrijednosti i pretjerana vezanost za partnera. Usljed toga, pojedinci sa ovim stilom vezanosti su skloni često provjeravati nivo partnerove odanosti i naklonosti kroz različite manipulativne strategije, a s ciljem preveniranja mogućnosti da budu ostavljeni (Micanović-Cvejić, Šakotić-Kurbalija i Kurbalija 2009). Istovremeno, osobe sa ovim stilom vezanosti su i najpodložnije manipulaciji od strane partnera, a ono što ih čini posebno ranjivim i podložnim različitim manipulativnim taktikama je lična

nesigurnost te izražen strah od samoće i napuštanja (Firestone i Catlett 1999; Stefanović-Stanojević 2011).

Prema Firestone i Catlett (1999), glavni razlog zašto su manipulativne taktike tako česta pojava u partnerskim odnosima jeste to da mnogi pojedinci nisu premostili strahove i bolna iskustva iz ranog djetinjstva, a da bi se zaštitili od tih negativnih osjećanja i novih potencijalnih negativnih iskustava, razvijaju različite odbrambene mehanizme. Odbrambeni mehanizmi, međutim, mogu biti i uzrok i posljedica manipulacije u partnerskom odnosu, na način da neke pojedince čine sklonijim upotrebi manipulativnih taktika, a druge podložnijim manipulaciji (Firestone i Catlett 1999). Prema ovim autorima, u osnovi svake manipulativne taktike stoji duboka lična nesigurnost i potisnuti osjećaj inferiornosti, koji dovode do uvjerenja da se samo kroz kontrolu drugih može ostvariti uspjeh u socijalnim relacijama. S druge strane, disfunkcionalni unutrašnji mehanizmi svojstveni su i žrtvama manipulacije, a kao najznačajniji navode se duboko ukorišteno osjećanje krivnje i stida, negativni stavovi o sebi i nedostatak samopouzdanja, koji u značajnoj mjeri narušavaju osjećaj lične vrijednosti i dovode do toga da osoba bira neadekvatne partnere, s kojima uspostavlja disfunkcionalne odnose (Firestone i Catlett 1999).

5. ZAKLJUČCI

U psihologiji je danas općeprihvaćeno stajalište da ljubav može imati zreli i nezreli oblik. Jedno od ključnih obilježja zrele ljubavi jeste da oba partnera zadržavaju svoju individualnost, te nema pokušaja da se manipuliše ili kontroliše partner, već se poštuje njegova autonomija i lični razvoj. Nadalje, zrela ljubav podrazumijeva duboko razumijevanje partnera, što uključuje prihvatanje njegovih mana i nedostataka. Također, partneri u zreloj ljubavi komuniciraju iskreno i otvoreno, te na taj način grade bliskost i povjerenje. Na koncu, zrela ljubav podrazumijeva da oba partnera prepoznaju svoju ulogu u odnosu, te preuzimaju odgovornost za očuvanje i unapređenje veze, kao i odgovornost za vlastite postupke i riječi. Nezrelu ljubav, s druge strane, obilježava niz karakteristika koje ukazuju na manjak emocionalne zrelosti i dubine u odnosu, uključujući nedostatak samostalnosti i zavisnost spram partnera, ljubomoru i potrebu za kontrolom, neiskrenost i manipulaciju, te nesposobnost za empatiju i razumijevanje partnera. Shodno tome, nezrela ljubav je nerijetko ispunjena brojnim konfliktima i nesporazumima, jer partneri ne rastu zajedno, već ostaju na nivou nezrelog emotivnog vezivanja (Braiker 2004; Firestone i Catlett 1999; Goleman 2007; Knapp 2006).

U kontekstu Frommovih i Eriksonovih teorijskih promišljanja o ljubavi upotreba taktika emocionalne manipulacije u romantičnom odnosu odraz je lične nesigurnosti i emocionalne nezrelosti pojedinca te se može dovesti u vezu s nezrelim oblikom ljubavi. Naime, prema Frommu, zrela ljubav zavisi od karakternog razvitka osobe, odnosno, produkt je zrele ličnosti. Prema ovom autoru, zrele ličnosti obilježava emocionalna zrelost, samosvijest, samopouzdanje, odgovornost i sposobnost empatije. To implicira da je osoba prevladala simbiotsku ovisnost, narcističku svemoćnost i želju da izrabljuje druge, te posjeduje samopouzdanje koje proizlazi iz vlastite unutrašnje snage i autentičnosti. U takvoj orijentaciji ličnosti, kako ističe Fromm, osoba posjeduje kapacitet da se poveže s drugom osobom u ljubavnom odnosu, uz očuvanje vlastitog integriteta i individualnosti, ali i uvažavanje integriteta i individualnosti drugog, te nema potrebu da kontroliše partnera upotrebom manipulativnih taktika (Fromm 1965). Slično određenje zrelog partnerskog odnosa dao je i Erikson. Prema ovom autoru, da bi osoba bila u stanju izgraditi zrelo partnerski odnos, zasnovan na bliskosti i povjerenju, ključno je da ima stabilan lični identitet i integrisan osjećaj sebe. Drugim riječima, Erikson, baš kao i Fromm, naglašava da kapacitet pojedinca za razvoj zrelog partnerskog odnosa proizilazi iz dubokog razumijevanja sebe i vlastitih emocionalnih potreba, te uključuje sposobnost pružanja pažnje i podrške partneru na zrelo i nesebičan način, bez intencije da se partner na bilo koji način obmanjuje ili kontroliše (Erikson 1980).

Razumijevanje razlika između zrele i nezrele ljubavi i povećanje senzibilnosti za tematiku emocionalne manipulacije u romantičnim vezama ima značajne praktične implikacije za izgradnju stabilnih i kvalitetnih partnerskih odnosa, ali i očuvanje mentalnog zdravlja pojedinca. Naime, razvijanje svijesti o manipulativnim obrascima ponašanja u romantičnoj vezi omogućava pojedincu da se odupre takvim uticajima na vrijeme i zaštiti lične granice i potrebe, te bira partnere koji imaju kapacitet za zrele ljubav. Ovo može biti značajan protektivni faktor od toksičnih odnosa, koji mogu ozbiljno ugroziti i fizičko i psihičko zdravlje osobe. Nadalje, razlikovanje zrele od nezrele ljubavi može pomoći osobi da radi na unapređenju vlastite veze i postizanju većeg zadovoljstva u njoj. Kada je pojedinac svjestan svojih emocija i potreba, te zna kako ih ispravno komunicirati, veza ima veće šanse za uspjeh. Također, povećanje znanja o ovoj tematici može koristiti pojedincu i u radu na ličnom emocionalnom rastu i razvoju i pomoći mu da bolje razumije vlastite disfunkcionalne obrasce ponašanja i osjećanja u vezama, koji ga sprečavaju za uspostavljanje zrelih partnerskih odnosa, te uloži dodatne napore za njihovo prevazilaženje. Na koncu, kroz naučne i stručne rasprave i edukaciju, društvo može postati bolje informisano o

emocionalnoj manipulaciji i stvoriti okolinu u kojoj se žrtve osećaju sigurno da izraze svoje probleme i potraže pomoć.

Prevenција emocionalne manipulacije u romantičnim vezama zahtijeva kombinaciju edukacije, osnaživanja pojedinaca i podizanja svijesti u društvu o manipulativnim taktikama. Neki od programa prevencije, koji bi svakako mogli biti korisni, uključuju implementaciju različitih edukativnih programa usmjerenih na razumijevanje zdravih međuljudskih odnosa u škole i zajednice. U tom kontekstu, posebno značajno bi bilo staviti naglasak na prepoznavanje znakova emocionalne manipulacije (npr. edukacije o uobičajenim taktikama emocionalne manipulacije, razvijanje sposobnosti prepoznavanja nezdravih odnosa i sl.), razvoj socio-emocionalnih kompetencija kod djece i mladih (npr. razvijanje empatije, razvijanje svijesti o vlastitim emocijama i sposobnosti prepoznavanja emocija drugih, radionice o upravljanju emocijama i sl.) te podučavanje djece i mladih o asertivnosti i konstruktivnoj komunikaciji (npr. podučavanje kako da jasno i konstruktivno izraze vlastite osjećaje i potrebe, razvijanje vještina slušanja i postavljanja zdravih granica u odnosima s drugima i sl.). Jednako značajne za prevenciju emocionalne manipulacije u romantičnim vezama mogle bi biti i kampanje usmjerene na podizanje svijesti javnosti o štetnim efektima emocionalne manipulacije, kao i kampanje usmjerene na promjenu kulturalnih normi, koje podržavaju nezdrave obrasce ponašanja u vezama. Na koncu, poticanje mladih na kritičko prosuđivanje medijskih poruka u kojima se nerijetko promoviraju nerealistična slika ljubavi može imati značajnu ulogu u podizanju svijesti o utjecaju medija na percepciju ljubavi i ljubavnih odnosa, te doprinijeti izgradnji realističnije slike i očekivanja od partnerskog odnosa.

Intervencijski programi usmjereni na podršku žrtvama manipulacije, s druge strane, trebali bi integrisati individualne i grupne terapije u kojima bi se pružila adekvatna stručna pomoć onima, koji su već doživjeli emocionalnu manipulaciju, a za šta je neophodna podrška šire društvene zajednice. U tom smislu, partnerstvo i saradnja s organizacijama, koje se bave zaštitom mentalnog zdravlja, značajno bi doprinijele osiguranju adekvatne podrške i resursa. Neizostavan korak je svakako i uključivanje obaveznih edukacija o emocionalnoj manipulaciji za profesionalce, poput terapeuta, savjetnika i pravnika, kako bi se poboljšala prepoznatljivost i adekvatna reakcija na slučajeve emocionalne manipulacije.

Iako savremeni empirijski pokušaji u ovom području sve više stavljaju naglasak na proučavanje odnosa između specifičnih karakteristika pojedinca (poput manjka empatije, osobina "mračne trijade", nesigurnog ranog obrasca privrženosti i sl.) i sklonosti ka manipulativnom ponašanju u romantičnom odnosu, u budućim is-

traživanjima bi svakako bilo značajno razmotriti i pitanje društvenih uslova u kojima se razvijaju ovakve disfunkcionalnosti unutar romantičnih veza. Naime, osim ličnih dispozicija pojedinca neosporno je da i društveni uslovi imaju značajnu ulogu u oblikovanju međuljudskih odnosa, te mogu postaviti temelje za nezdrave obrasce ponašanja u romantičnim odnosima. Naprimjer, ukoliko društvo promovise određene oblike agresivnosti ili manipulacije kao legitimna sredstva za postizanje ciljeva, pojedinci mogu internalizirati te obrasce ponašanja kao prihvatljive i koristiti ih u odnosu s partnerom. Također, isticanje rodne neravnopravnosti unutar društva može dovesti do nesrazmjernih očekivanja unutar partnerskog odnosa, što olakšava emocionalnu manipulaciju. Uloga medija je, također, iznimno značajna. Naime, medijska reprezentacija romantičnih veza može oblikovati percepciju pojedinaca o tome šta je “normalno” ili “poželjno” u vezama. Također, medijski prikazi ljubavi mogu stvoriti nerealna očekivanja od partnerskog odnosa, a usporedba realne veze s idealiziranim prikazima ljubavnih odnosa iz medija može izazvati nezadovoljstvo i potaknuti manipulativno ponašanje, kako bi se održala slika “savršene” veze. Način na koji se podučavaju mlađi naraštaji o međuljudskim odnosima u obrazovnom sistemu isto tako može imati dugoročan uticaj na njihovo poimanje zdravih međuljudskih odnosa, uključujući i partnerski odnos. Na koncu, iznimno važan društveni aspekt za proučavanje i razumijevanje emocionalne manipulacije u romantičnim vezama je i društvena stigmatizacija oko pitanja mentalnog zdravlja, koja može otežati pojedincu izražavanje emocionalnih potreba ili traženje pomoći kada je potrebno.

Sve u svemu, pitanje emocionalne manipulacije u romantičnim vezama je vrlo kompleksno i slojevito, tako da istraživanje ove tematike zahtijeva multidisciplinarni pristup. U budućim istraživanjima ovog konstrukta, uz individualne faktore, svakako bi bilo značajno uključiti i socijalne faktore, odnosno uzeti u obzir i detaljnije ispitati doprinos šireg društvenog konteksta na pojavu i razvoj disfunkcionalnih obrazaca ponašanja u romantičnim vezama, uključujući i aktualne društvene promjene koje rezultiraju drugačijim poimanjem romantičnih veza u savremenom društvu. Također, provođenje longitudinalnih istraživanja, u kojima bi se osobe koje su bile izložene emocionalnoj manipulaciji pratile duži period, značajno bi doprinijelo razumijevanju dugoročnih efekata emocionalne manipulacije na mentalno zdravlje pojedinca i omogućilo razvijanje efikasnijih intervencija za pružanje podrške i pomoći žrtvama.

LITERATURA

1. Beckmeyer, Jonathon J., Shannon Cromwell (2019), "Romantic relationship status and emerging adult well-being: Accounting for romantic relationship interest", *Emerging Adulthood*, 7(4), 304-308.
2. Berk, Laura A. (2008), *Psihologija cjeloživotnog razvoja*, Naklada Slap, Jastrebarsko
3. Berscheid, Ellen, Harry T. Reis (1998), "Attraction and close relationships", In: D. T. Gilbert, S. T. Fiske, & G. Lindzey (eds.), *The handbook of social psychology* (4th ed.), McGraw-Hill, New York, 193-281.
4. Birch, Adelyn (2015), *30 Covert emotional manipulation tactics: How manipulators take control in personal relationship*, Create Space Independent Publishing Platform, Scotts Valley, California
5. Borović, Luka, Jelena Marković (2021), "Unutrašnji radni modeli afektivne vezanosti kao prediktori mračne trijade", *Godišnjak za psihologiju*, 18, 41-58.
6. Braiker, Harriet B. (2004), *Who's pulling your strings?: How to break the cycle of manipulation and regain control of your*, McGraw-Hill, New York, NY
7. Brewer, Gayle, Charlotte Bennett, Lauren Davidson, Alisha Ireen, Amy-Jo Phipps, David Stewart-Wilkes, Bernadette Wilson (2018), "Dark triad traits and romantic relationship attachment, accommodation, and control", *Personality and Individual Differences*, 120, 202-208.
8. Buss, David M. (1987), "Selection, evocation, and manipulation", *Journal of Personality and Social Psychology*, 53(6), 1214-1221.
9. Buss, David M. (1992), "Manipulation in close relationships: Five personality factors in interactional context", *Journal of Personality*, 60 (2), 477-499.
10. Campbell, W. Keith, Craig A. Foster, Eli J. Finkel (2002), "Does self-love lead to love for others? A story of narcissistic game playing", *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(2), 340-354.
11. Campbell, W. Keith, Craig A. Foster (2002), "Narcissism and commitment in romantic relationships: An investment model analysis", *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28(4), 484-495.
12. Engel, Beverly (2002), *The emotionally abusive relationship: How to stop being abused and how to stop abusing*, John Wiley & Sons, New Jersey
13. Erikson, Erik H. (1980), *Identity and the life cycle*, W. W. Norton & Company, New York, NY

14. Firestone, Robert W., Joyce Catlett (1999), *Fear of intimacy*, American Psychological Association, Washington, DC
15. Fromm, Erich (1965), *Umijeće ljubavi*, Matica Hrvatska, Zagreb
16. Furnham, Adnri, Steven C. Richards, Delroy L. Paulhus (2013), "The Dark Triad of personality: A 10 year review", *Social and Personality Psychology Compass*, 7(3), 199–216.
17. Goleman, Daniel (2007), *Socijalna inteligencija: nova nauka o ljudskim odnosima*, Geopolitika, Beograd
18. Gómez-López, Mercedes, Carmen Viejo, Rosario Ortega-Ruiz (2019), "Well-being and romantic relationships: A systematic review in adolescence and emerging adulthood", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(13), 2415–2446.
19. Grieve, Rachel, Doug Mahar (2010), "The emotional manipulation–psychopathy nexus: Relationships with emotional intelligence, alexithymia and ethical position", *Personality and Individual Differences*, 48(8), 945–950.
20. Grieve, Rachel, Laura Panebianco (2013), "Assessing the role of aggression, empathy, and self-serving cognitive distortions in trait emotional manipulation", *Australian Journal of Psychology*, 65, 79–88.
21. Gurtman, Michael B. (1992), "Trust, distrust, and interpersonal problems: A circumplex analysis", *Journal of personality and social psychology*, 62(6), 989-1002.
22. Hyde, Jane, Rachel Grieve (2014), "Able and willing: Refining the measurement of emotional manipulation", *Personality and Individual Differences*, 64, 131–134
23. Johnson, Michael P. (2006), "Violence and abuse in personal relationships: Conflict, terror, and resistance in intimate partnerships", In: A. L. Vangelisti & D. Perlman (eds.), *The Cambridge handbook of personal relationships*, Cambridge University Press, Cambridge, 557-578.
24. Jones, Daniel Nelson, Aurelio Jose Figueredo (2013), "The core of darkness: Uncovering the heart of the Dark Triad", *European Journal of Personality*, 27(6), 521–531.
25. Knapp, Mark L. (2006), "Lying and deception in close relationships", In: A. L. Vangelisti & D. Perlman (eds.), *The Cambridge handbook of personal relationships*, Cambridge University Press, Cambridge, 517-532.
26. Knee, C. Raymond, Benjamin W. Hadden, Zachary Baker (2016), "Optimal relationships as mutual fulfillment of self-determination theory's basic

- psychological needs", In: C. Knee & H. Reis (Eds.), *Positive Approaches to Optimal Relationship Development*, Cambridge University Press, Cambridge, 30-55.
27. McHoskey, John W. (2001), "Machiavellianism and sexuality: On the moderating role of biological sex", *Personality and Individual Differences*, 31(5), 779–789.
 28. Mićanović-Cvejić, Živka, Jelena Šakotić-Kurbalija, Dragan Kurbalija (2009), "Ambivalentna afektivna vezanost u bračnim odnosima", *Psihijatrija danas*, 41(1-2), 43-53.
 29. Mikulincer, Mario, Gail S. Goodman (2006), *Dynamics of romantic love: Attachment, caregiving, and sex*, The Guilford Press, New York, NY
 30. Myers, David G. (1999), "Close relationships and quality of life", In: D. Kahneman, E. Diener, & N. Schwarz (eds.), *Well-being: The foundations of hedonic psychology*, Russell Sage Foundation, New York, NY, 374-391.
 31. Opat Jozić, Nikolina, Jelena Ombla (2018), "Odnos emocionalne inteligencije i privrženosti romantičnom partneru s manipulativnim ponašanjem u ljubavnom odnosu", *Ljetopis socijalnog rada*, 25(2), 223-248.
 32. Paulhus, Delroy L., Kevin M. Williams (2002), "The Dark Triad of personality: Narcissism, Machiavellianism and psychopathy", *Journal of Research in Personality*, 36(6), 556–563.
 33. Pernar, Mirjana (2010), "Ljubav i intimnost", *Medicina*, 46(3), 234-241.
 34. Roberson, Patricia N. E., Jerika C. Norona, Katherine A. Lenger, Spencer B. Olmstead (2018), "How do relationship stability and quality affect wellbeing?: Romantic relationship trajectories, depressive symptoms, and life satisfaction across 30 years", *Journal of Child and Family Studies*, 27, 2171-2184.
 35. Ryckman, Richard M. (2008), *Theories of personality*, Thomson Higher Education, Belmont, CA
 36. Schaie, K. Warner, Sherry L. Willis (2001), *Psihologija odrasle dobi i starenja*, Naklada Slap, Jastrebarsko
 37. Schrod, Paul, Paul L. Witt, Jenna R. Shimkowski (2014), "A meta-analytical review of the demand/withdraw pattern of interaction and its associations with individual, relational, and communicative outcomes", *Communication Monographs*, 81(1), 28-58.
 38. Sommer, Kristin L., Kipling D. Williams, Natalie J. Ciarocco, Roy F. Baumeister (2001), "When silence speaks louder than words: Explorations into the intrapsychic and interpersonal consequences of social

- ostracism", *Basic and Applied Social Psychology*, 23(4), 225–243.
39. Stark, Cynthia A. (2019), "Gaslighting, misogyny, and psychological oppression", *The Monist*, 102(2), 221–235.
40. Stefanović Stanojević, Tatjana (2011), *Afektivna vezanost – razvoj, modalitet i procena*, Filozofski fakultet u Nišu, Niš
41. Stern, Robin (2007), *The gaslight effect: How to spot and survive the hidden manipulation others use to control your life*, Harmony, New York
42. Sweet, Pauge L. (2019), "The sociology of gaslighting", *American Sociological Review*, 84(5), 851-875.
43. Vangelisti, Anira L., Gary Beck (2007), "Intimacy and fear of intimacy", In: L. L'Abate (ed.), *Low-cost approaches to promote physical and mental health: Theory, research, and practice*, Springer, New York, NY, 395-414.
44. Vlajković, Jelena (2005), *Životne krize – prevencija i prevazilaženje*, Žarko Albulj, Beograd
45. Waddell, Chloe, George van Doorn, Evita March, Rachel Grieve (2020), "Dominance or deceit: The role of the Dark Triad, and hegemonic masculinity in emotional manipulation", *Personality and Individual Differences*, 166, 110-160.
46. Williams, Kipling D. (2007), "Ostracism", *Annual Review of Psychology*, 58, 425-452.

THE OTHER SIDE OF LOVE: TACTICS OF EMOTIONAL MANIPULATION IN ROMANTIC RELATIONSHIPS

Summary

Emotional manipulation in romantic relationships is a subtle form of controlling a partner through emotional pressure, inducing feelings of guilt, blackmail, ignoring, passive-aggressive behaviors, and other manipulative tactics. However, it is often invisible, elusive, and difficult to prove, which additionally makes this form of abuse highly dangerous. Emotional manipulation can have serious consequences on an individual's mental health, including increased levels of stress, anxiety, and depression. It can also lead to reduced self-confidence, feelings of helplessness, and a loss of control over one's own life. To raise awareness about the harmful effects of emotional manipulation, both for the quality of the romantic relationship, and for the mental health of the individual, this paper presents scientifically-based information on this construct, and describes some of the most common tactics of emotional manipulation, which are used in romantic relationships. Through scientific and professional discussions and education, society can become better informed about emotional manipulation, and create an environment in which victims feel safe to express their issues and seek help.

Keywords: romantic relationships; emotional manipulation; mature and immature love

Adrese autorica
Authors' address

Danina Salihagić
samostalna istraživačica
danina.s@hotmail.com

Đenita Tuće
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
djenita.tuce@gmail.com

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Lamija Silajdžić

TETRADA MEDIJSKIH EFEKATA I WEB STRANICE/USLUGE ZA
DRUŠTVENO UMREŽAVANJE TETRAD OF MEDIA EFFECTS
AND SOCIAL NETWORKING SITES/SERVICES / 631

Tahani Komarica

SIMBOLIČKI JEZIK FILMA POST-DEJTONSKE BOSNE I HERCEGOVINE
U KULTURALNOJ MEMORIJI RATNE TRAUME – ANALIZA FILMOVA
QUO VADIS, AIDA? I *U ZEMLJI KRVI I MEDA* / THE SYMBOLIC
LANGUAGE OF FILM OF POST-DAYTON BOSNIA AND
HERZEGOVINA IN THE CULTURAL MEMORY OF WAR
TRAUMA – ANALYSIS OF THE FILMS *QUO VADIS AIDA?*
AND *IN THE LAND OF BLOOD AND HONEY* 651

Miralem Dautović

ZASTUPLJENOST VIDEOPOZIVA KAO MEDIJSKIH INOVACIJA U
INFORMATIVNIM PROGRAMIMA TELEVIZIJSKIH STANICA U BOSNI
I HERCEGOVINI / REPRESENTATION OF VIDEO CALLS AS MEDIA
INNOVATIONS IN THE NEWS PROGRAMS OF TELEVISION
STATIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 675

Borislav Vukojević, Miloš Španović

INTERPLAY BETWEEN MEDIA AND PLAYER ENGAGEMENT:
A STUDY OF MEDIA'S EFFECT ON THE WORLD OF WARCRAFT
GAMING EXPERIENCE / IZMEĐU MEDIJA I ANGAŽOVANJA IGRAČA:
STUDIJA O UTICAJU MEDIJA NA ISKUSTVO IGRANJA WORLD OF
WARCRAFTA 693

Ivana Radić

POSSIBILITIES AND OBSTACLES OF POLICE DIGITAL
COMMUNICATION WITH CITIZENS AND THE COMMUNITY /
MOGUĆNOSTI I PREPREKE DIGITALNE KOMUNIKACIJE
POLICIJE S GRAĐANIMA I ZAJEDNICOM 713

Jelena Pavičić Vukičević, Ana Marija Dunaj, Irena Cajner Mraović

URBAN SECURITY MEASURES: ARE CITIZENS SUFFICIENTLY
INFORMED ABOUT AND SATISFIED WITH THEM? / MJERE
URBANE SIGURNOSTI: JESU LI GRAĐANI O NJIMA DOVOLJNO
INFORMIRANI I ZADOVOLJNI? 733

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.631

UDK 070:004.738.5

Primljeno: 16. 10. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Lamija Silajdžić

TETRADA MEDIJSKIH EFEKATA I WEB STRANICE/USLUGE ZA DRUŠTVENO UMREŽAVANJE

Postavljajući pitanje: „Koje se općenite, provjerljive tvrdnje mogu dati o svim medijima?“, Marshall i Eric McLuhan (1988) nastojali su utvrditi „zakone medija“ koje će moći testirati, dokazati ili opovrgnuti bilo ko, bilo gdje i bilo kada. Te „zakone“ formulirali su kroz četiri pitanja koja se mogu postaviti pri pojavi ili u vezi sa bilo kojim ljudskim artefaktom/tehnologijom/medijem. Značaj ove teorije neosporan je utoliko što se njenom primjenom mogu identificirati prošla, trenutna i barem djelimično predvidjeti buduća kretanja u vezi sa nekim ljudskim artefaktom/tehnologijom/medijem. S obzirom na sve rašireniju i intenzivniju upotrebu web stranica/usluga za društveno umrežavanje u svijetu, u ovom radu primijenili smo navedenu teoriju upravo na te artefakte. Pozitivni aspekti su poboljšana i ubrzana komunikacija i povezivanje ljudi, mogućnosti kreativnog izražavanja, udruživanje i borba za zajedničke ciljeve, ali i zarada. Negativni aspekti kreću se od potencijalno lošeg utjecaja na mentalno zdravlje korisnika, patološke ovisnosti, sve težeg razlikovanja stvarnog i virtuelnog svijeta, bivanja zarobljenim filter mjehurićima, pa sve do ugrožavanja ličnih podataka i sigurnosti.

Ključne riječi: tetrada; McLuhan; web stranice/usluge za društveno umrežavanje; Facebook; Instagram

1. UVOD – KO JE MARŠAL MEKLUAN?

*Nova elektronska međuzavisnost nanovo
sazdaje svet u liku globalnog sela.*

(Mekluan 1973)

Nezaobilazno ime u komunikološkoj znanosti je Maršal Mekluan (Marshall McLuhan, 1911-1980)¹, kanadski profesor engleske književnosti koji je postao jedan od najvažnijih teoretičara medija i komunikacija. Mekluan je 1964. izazvao veliku pažnju svojim sloganom: “Medij je poruka”². Time je tvrdio da stvarnost ne postoji izvan medija, to jeste da mediji određuju naše stavove i ponašanje, kao i organizaciju i funkcionisanje društva.

„U kulturi poput naše, odavno naviknutoj na dijeljenje i razdvajanje svega kao način kontrole, podsjećanje da je u operativnom i praktičnom smislu medij poruka djeluje katkad pomalo zastrašujuće. To jednostavno znači da osobne i društvene posljedice svakoga medija – to jest, svakog našeg produžetka – proizlaze iz novih razmjera što ih u naše poslove uvodi svaki naš produžetak, ili svaka nova tehnologija.“ (McLuhan 2008: 13)

Mediji su za njega bili više od kanala za prenos sadržaja – oni su sveobuhvatno okruženje, galaksije u kojim živimo (Stalder 2018). Suština tvrdnje da je medij poruka jeste to da vrsta (priroda) medija više utječe na njegovu strukturu, nego sadržaj poruka koji se putem tog medija distribuiraju. Levinson (2004), međutim, naglašava da ova Mekluanova tvrdnja ne znači da je sadržaj poruka beznačajan.

Mekluan je u sukcesiji razvoja društva podijelio razvoj medija u tri faze (prema Tomić 2003):

- I faza: audio-taktilna kultura, izoštrenost sluha i govor kao predominantna forma ljudskog opštenja;
- II faza: vizuelne kulture, dominacija čula vida, počinje pojavom fonetskog pisma a puni zamah dobija otkrićem štampe;
- III faza: pojava elektronskih medija, povratak audio-taktilnoj kulturi i uspostavljanju „globalnog sela“ .

Sintagma *globalno selo*, kojom je Mekluan opisivao svijet u kojem mediji u trenutku prenose informacije milionima ljudi, smatra se vizionarskom, jer je njome

1 Marshall Who?, dostupno na: <https://www.marshallmcluhan.com/biography/>, pristup: 22. 10. 2023.

2 Knjiga *Understanding Media* objavljena je 1964. godine, a fokusira se na medijske učinke koji prožimaju društvo i kulturu.

predvidio razvoj interneta 30 godina prije nego je nastao (Nuhanović 2010; Adam 2016). U svojim promišljanjima Mekluan je pretrpio veliki utjecaj francuskog filozofa i teologa Tejarda d' Šardana (Teilhard de Chardin), autora značajne knjige *The Future of Man* (Gir 2011). Gir podsjeća da je Mekluan istraživao mogućnosti koje pružaju digitalne tehnologije, a posebno ga je zanimala moć preobražaja koju sobom nose medijske tehnologije. Mekluanova teza da su mediji čovjekovi produžeci, tj. da nas mediji produžavaju u prostoru i vremenu, jedna je od onih koju bez sumnje možemo potvrditi kao činjenično stanje naših života danas. Riječju, za neke se tehnologije, poput mobilnog telefona, danas kaže da su naše digitalne pupčane vrpce koje digitalnu infrastrukturu povezuju sa našim tijelima (Harkin n. d. prema Čejko 2019).

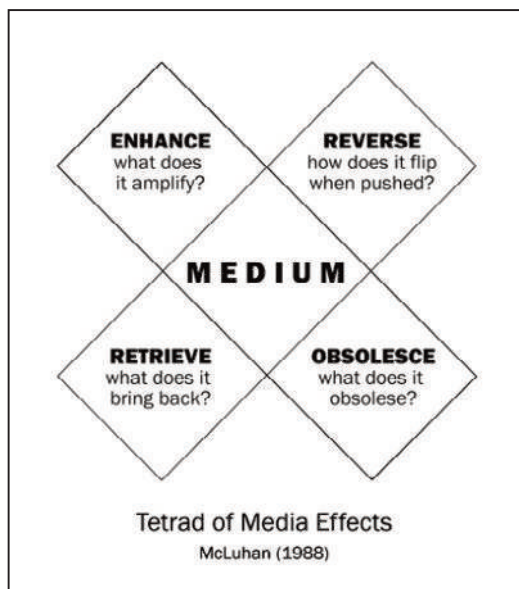
Značajna je i teorija tetrada medijskih efekata oca i sina Maršala i Erika Mekluana (1988), kojoj u ovom radu posvećujemo posebnu pažnju.

2. TETRADA MEDIJSKIH EFEKATA – TEORIJA MARŠALA I ERIKA MEKLUANA

Maršal i Erik Mekluan u knjizi *Laws of Media* (1988) pojašnjavaju da su, tražeći načine kako definirati zakone medija, odnosno postavljajući pitanje „Koje se općenite, provjerljive tvrdnje mogu dati o svim medijima?“, nastojali utvrditi „zakone“ koje će moći testirati, dokazati ili opovrgnuti bilo ko, bilo gdje i bilo kada. Tako su, vršeći zapravo reviziju knjige *Razumijevanje medija* (usp. Weber Dall' Agnese et al. 2020), došli do 4 ključna pitanja koja se mogu postaviti pri pojavi bilo koje nove tehnologije/medija/artefakta:

1. Šta poboljšava/pojačava (eng. *enhance*)?
Kao ljudska ekstenzija, svaka tehnologija proširuje ili pojačava sposobnost bilo kojeg korisnika. Šta poboljšava, intenzivira, omogućava ili ubrzava?
2. Šta čini zastarjelim ili šta zamjenjuje (eng. *obsolesce*)?
Kada je jedno područje iskustva poboljšano ili intenzivirano, drugo je smanjeno ili paralizovano. Koje je prethodno stanje uklonjeno iz fokusa pažnje ili zamagljeno novim medijem/artefaktom/tehnologijom?
3. Šta vraća, a što je bilo zamijenjeno (eng. *retrieve*)?
Koje radnje, usluge i karakteristike prethodnih okruženja se vraćaju ili se preuzimaju novim medijem/artefaktom/tehnologijom?
4. Šta proizvodi/postaje kada dostigne svoj maksimum (eng. *reverse*)?
Kada se gurne do granica svog potencijala, medij/artefakt/tehnologija teži da preokrene svoje originalne karakteristike. Šta se proizvodi ili šta postaje kada

se dovede do ekstrema? Ili, koliki je preokretni potencijal objekta koji se analizira?

Ilustacija 1: Tetrad of Media Effects (McLuhan 1988)³

Odgovorima na ova pitanja, tvrde otac i sin Mekluan, mogu se identificirati efekti koje ta nova tehnologija ili medij imaju u društvu, tj. tetrada se može koristiti da se identificiraju prošla, trenutna i barem djelimično predvide buduća kretanja u vezi sa određenom tehnologijom ili medijem. Gow (2001) pojašnjava da je tetrada zapravo hermeneutički alat za koji je Mekluan vjerovao da bi se mogao koristiti za kritičku analizu svih ljudskih artefakata. Vrlo je značajno da se sva četiri pitanja/aspekta posmatraju istovremeno (nema hijerarhijskog odnosa među njima), a također za svako od ovih pitanja ne postoji samo jedan odgovor. To je naglasio Erik Mekluan u knjizi *The lost tetrads of Marshall McLuhan* (2017), poručujući da čak i kada smatramo da smo dobili jasan odgovor, treba da postavimo pitanje: „Šta još?“ Levinson (2004: 190) pojašnjava: „Jedna opća lekcija ovdje – jedna od nekoliko općih lekcija o primjeni tetrade i kako izvući najveću korist od njih – je da su četiri efekta tetrade rijetko singularna. Umjesto toga, dati mediji obično poboljšavaju, zastarevaju, vraćaju

3 Dostupno na: <https://leepooiye.wordpress.com/2017/09/09/tetrad-omedia-effect-marshall-mcluhan/>, pristupljeno: 20. 09. 2023. godine

i preokreću se u mnoge stvari. Nadalje, više od jednog medija može poboljšati, zastarjeti, preuzeti ili preokrenuti u istu stvar.“

U nastavku ćemo predstaviti nekoliko primjera primjene tetrade na različite ljudske artefakte, kako bismo ilustrirali da se ova teorija može primjenjivati i na nemedijske artefakte (McLuhan 2017).

a) Grad

1. Pojačava centraliziranje svih ljudskih aktivnosti.
2. Zastarijeva selo, ruralno.
3. Vraća homeostazu, vrevu.
4. (Pre)okreće se u predgrađe; slom centralizma.

b) Prozor

1. Pojačava podjelu između unutrašnjeg i vanjskog prostora.
2. Zastarjelim čini rog, uljani papir, vitraž.
3. Vraća “spoljni svijet” koji je prethodno bio zaklonjen vitražima.
4. Preokreće korisnika u stav gledaoca.

c) Štampa

1. Poboljšava *dan*, preko datumske linije.
2. Zastarjelim čini *jučer*, sekvencijalno.
3. Vraća “pokrivenost”.
4. Preokreće se u “blage vijesti” (eng. *soft news*).

d) Kablovska televizija

1. Poboljšava kvalitet i raznolikost signala.
2. Zastarjelim čini difuzijsko emitovanje, kućna antena.
3. Vraća rani obrazac prenosa-emitovanja.
4. Preokret je prelazak na kućno emitovanje.

I drugi autori su testirali tetradu medijskih efekata na različitim primjerima. Levinson (2004) navodi primjer radija, za koji kaže da omogućava distribuciju ljudskog glasa preko velike udaljenosti do masovne publike. Sa druge strane, zastarjelim čini štampu kao masovni medij, jer razvojem radija zapravo prvu informaciju o nekom važnom događaju čujemo na radiju, a tek kasnije pročitamo u novinama. Radio u fokus vraća „gradskog glasnika“, koji je u velikoj mjeri bio zastario u štampi. A kada se gurne do svojih granica, akustični radio se preokreće u audio-vizuelni medij – televiziju.

Adam (2016) je primijenila Mekluanovu tetradu na primjer pametnog telefona (eng. *smartphone*). Zaključila je da pametni telefon povećava pristupačnost i praktičnost interneta, tj. ubrzava komunikaciju u stvarnom vremenu, zatim smanjuje (eng. *obsolesce*) upotrebu personalnih računara i printera, a oživljava linearni fokus na mediju i upotrebu fotoaparata. Kada se gurne do krajnjih granica „... pametni telefon se pretvara u novi oblik kojem se vraćaju izvorne karakteristike sa potencijalnim evoluiranjem ka uređaju uvećane stvarnosti (npr. Poput GoogleGlass), koji bi svoje korisnike mogli učiniti nesklonima njihovom okruženju i na taj način zapravo ograničiti ljudsku interakciju umjesto da olakšaju komunikaciju” (Adam 2016: 5).

3. METODOLOŠKI OKVIR

Polazeći od teorijskih postavki oca i sina Mekluana o tome kako se pri pojavi svakog ljudskog artefakta, pa tako i tehnologija/platformi/medija mogu postaviti 4 ključna pitanja pomoću kojih se analizira utjecaj i uloga tog artefakta u društvu, u ovom radu će biti predstavljena studija slučaja – primjena tetrade medijskih efekata na web stranice/usluge za društveno umrežavanje.

Pomoću ove teorije, navode autori, mogu se identificirati prošla, trenutna i, barem djelimično, predvidjeti buduća kretanja u vezi sa određenim artefaktom, tehnologijom ili medijem. Cilj ovog rada jeste ispitati utjecaj navedenih platformi/usluga u životima ljudi i u društvu uopće, tj. primjenom ove teorije ukazati na pozitivne i negativne aspekte tih utjecaja.

Studija slučaja korištena je kao operativna, konceptualna, empirijsko-teorijska metoda istraživanja (Termiz 2004), a za potrebe ovog rada provedena je deskriptivna studija slučaja (Thomas 2011). Uzorak je odabran na osnovu informacija o slučajevima, odnosno odabrani su oni za koje se pretpostavlja da su bogati informacijama koje su u fokusu istraživanja. S tim u vezi, odabrani su paradigmatički slučajevi (Flyvbjerg 2006, prema Miočić 2018). Podaci su prikupljeni pomoću opažanja i analize sadržaja.

4. WEB STRANICE/USLUGE ZA DRUŠTVENO UMREŽAVANJE

U literaturi i svakodnevnom govoru sintagme „društvene mreže“ (eng. *social networks*) i „društveni mediji“ (eng. *social media*) često se koriste kao sinonimi. Međutim, postoji razlika između ova dva pojma koju je nužno razjasniti. Društvene

mreže podrazumijevaju grupu ljudi koji se međusobno poznaju, odnosno koji su povezani interpersonalnim vezama – prijatelji, saradnici, kolege (Cambridge Dictionary, Merriam-Webster Dictionary). Društveni mediji su „oblici elektroničke komunikacije (poput web stranica za društveno umrežavanje i mikroblogiranje) putem kojih korisnici stvaraju internetske zajednice za razmjenu informacija, ideja, ličnih poruka i drugog sadržaja (poput video zapisa)“ (Merriam-Webster Dictionary). Dakle, društvene mreže su strukture odnosno grupe ljudi koje udružuje zajednički interes, dok su društveni mediji platforme na kojima se pomoću internet i mobilnih tehnologija komunikacija pretvara u interaktivni dijalog. U kontekstu u kojem danas uglavnom percipiramo pojam društvene mreže (kao što su npr. Facebook, Instagram ili TikTok), najkorektnije bi bilo upotrijebiti termin „web stranice/usluge za društveno umrežavanje“ (eng. *social networking sites/services*) ili „društvene mreže na internetu“.

Prve online platforme za društveno umrežavanje/društvene mreže na internetu nastaju krajem 90-ih godina prošlog stoljeća, preciznije, prva platforma koja se može smatrati online društvenom mrežom jeste Sixdegrees.com, formirana 1997. godine.⁴ Za razliku od ranije prisutnih stranica za upoznavanje odraslih, ove nove društvene platforme promovišu umrežavanje ljudi koji se već poznaju.

Sušтина im je u kreiranju korisničkih profila, koji služe kao online lična karta korisnika, odnosno prostor koji svaki korisnik može personalizirati u skladu sa svojim željama. Osim što možemo kreirati vlastite profile, na online platformama za društveno umrežavanje možemo napraviti listu „prijatelja“, odnosno onih korisnika sa kojima želimo biti uvezani, te sa njima (ili javno) dijeliti informacije o sebi ili bilo čemu drugom (i to u različitim oblicima: tekst-status, fotografija, video, link, itd.). Naši „prijatelji“ potom mogu komentarisati ili dijeliti naše objave, kao i mi njihove, i na ovaj način zapravo ulazimo u javni prostor društveno uređene interakcije (Petrović 2013). Nakon uspjeha Sixdegrees.com pokrenute su druge društvene mreže poput Friendster 2002. i MySpace i Second Live 2003. godine. Petrović (2013) navodi da polovina korisnika interneta zapravo koristi i spomenute online platforme za društveno umrežavanje.

Ekspanzija ovih platformi desila se izumom *Facebooka*, koji zasigurno danas predstavlja sinonim za društveno umrežavanje putem interneta. Facebook je 2004. godine osnovao harvardski student Mark Zuckerberg (Mark Zuckerberg) sa svojim kolegama i cimerima Eduardom Saverinom (Eduard Saverin), Endruom Mekko-

4 Sixdegrees je na vrhuncu popularnosti imao oko milion korisnika i stotinu zaposlenih, ali se ugasio 2001. godine (Linke 2011)

lumom (Andrew McCollum), Dastinom Moskovicem (Dustin Moskovitz) i Krisom Hjuzom (Chris Hughes). U početku je član Facebooka mogao biti samo student Harvarda, što se kasnije proširilo na studente još nekoliko univerziteta i visokoškolskih ustanova. Naposljetku, od 2006. godine svako ko ima 13 godina i više, može se registrovati kao korisnik Facebooka. Popularnost ove mreže veoma je brzo rasla širom svijeta, te je npr. 2011. godine bilo 750 miliona aktivnih korisnika (Linke 2011), 2017. godine ih je bilo 2 milijarde (Vajdijanatan 2018), a podaci iz 2020. godine govore da čak 2 i po milijarde ljudi koristi Facebook (Facebook Inc. 2020, Omnicore Agency 2020, Statista.com 2020).

Podaci iz prvih 6 mjeseci 2023. godine govore da Facebook bilježi 2,9 milijardi aktivnih mjesečnih korisnika u svijetu (Statista 2023), te da i dalje zauzima prvo mjesto najviše korištenih online platformi za društveno umrežavanje. Uprava Facebooka ovu kompaniju opisuje kao društvenu mrežu i tehnološku kompaniju, koja je danas jedna od najvrednijih svjetskih kompanija.⁵ U oktobru 2021. godine Facebook je promijenio ime. Osnivač Mark Zuckerberg je pojasnio da Facebook mijenja svoje korporativno ime u Meta, kako se ime kompanije vlasnice Facebooka, Instagrama, WhatsAppa i Oculusa ne bi vezivalo samo za Facebook već za sveobuhvatni brend.

Kevin Systrom, biznismen koji je završio Stanford i 3 godine radio u Googleu (Keen 2017), u ljeto 2010. godine pokrenuo je Instagram, društvenu aplikaciju za dijeljenje fotografija snimljenih pametnim telefonima korisnika. Najznačajnija karakteristika Instagrama bila je mogućnost upotrebe filtera, kako bi se amaterske fotografije korisnika mogle jednostavno doradivati i unapređivati. Keen (2017) navodi da je uspjeh Instagrama bio veoma brz: čim je objavljena, aplikaciju je downloadovalo 25.000 korisnika iPhonea, a samo mjesec dana kasnije Instagram je koristilo milion ljudi. Dvije godine kasnije, Instagram je imao 14 miliona korisnika, što je odmah privuklo vlasnike Twittera i Facebooka koji su ponudili Systromu da proda svoj "proizvod". Zuckerbergova ponuda od milijardu dolara bila je dovoljna Systromu, te je Instagram od sredine 2012. godine u vlasništvu Facebooka. Vrtoglavi rast Instagrama se nastavio, te je krajem 2012. godine u svijetu bilo 100 miliona korisnika, a krajem 2019. godine ovu aplikaciju koristi milijardu ljudi (Omnicore Agency 2020). Podaci iz oktobra 2023. godine pokazuju da Instagram koristi oko 2 milijarde ljudi (Statista 2023).

5 Facebook, Microsoft, Amazon, Apple i Google su takozvana velika petorka (Big Five) najuspješnijih tehnoloških kompanija u svijetu (Facebook Inc. 2020).

Dostupne liste najpopularnijih (ili najviše korištenih društvenih medija) djelimično su različite u zavisnosti od toga da li su izrađene na osnovu broja aktivnih korisnika, ukupnog broja korisnika, vremena provedenog koristeći ih ili broju klikova na njihov link. Na svima, ipak, u prvih 10 su upravo društvene mreže / web stranice ili usluge za društveno umrežavanje, od kojih je Facebook na prvom mjestu. Tokom drugog kvartala 2023. godine Meta navodi da 3,88 milijardi ljudi svakog mjeseca koristi barem jedan od osnovnih proizvoda ove kompanije (Facebook, WhatsApp, Instagram ili Messenger).⁶

5. STUDIJA SLUČAJA: PRIMJENA TETRADE MEDIJSKIH EFEKATA NA WEB STRANICE/USLUGE ZA DRUŠTVENO UMREŽAVANJE

S obzirom na sve intenzivniju upotrebu web stranica/usluga za društveno umrežavanje i ogromne brojke aktivnih korisnika, sati provedenih na ovim platformama itd., čini se opravdanim propitati utjecaj ovih platformi na naše živote. To ćemo učiniti primjenom tetrade medijskih efekata i postavljanjem četiri ključna pitanja.

1. Šta poboljšavaju/pojačavaju?

Web stranice/usluge za društveno umrežavanje omogućavaju korisnicima da kreiraju svoju *online* ličnu kartu i predstave se kroz tekstualne objave, fotografije i videa, kao i da dijele linkove drugih online izvora. Ove stranice/usluge omogućavaju (poboljšavaju) i povezivanje ljudi koji su fizički veoma udaljeni, te inteziviraju njihovu međusobnu komunikaciju. Ilustrirat ćemo to primjerima Facebooka i Instagrama.

Instagram omogućava brzo i jednostavno kreativno izražavanje pojedinaca, koji uz pomoć Instagram filtera mogu poboljšati vlastite kreativne proizvode – fotografije ili videa. Osim fotografija, od 2011. korisnicima Instagrama je omogućeno da u svoj profil dodaju informacije o sebi. Isticanje pojedinaca, potom uvezivanje i pronalazak istomišljenjika među korisnicima, dodatno je ohrabreno uvođenjem posebnih oznaka na sadržajima, takozvanih heštegova (eng. *hashtag*) 2011. godine. Osim objave fotografija i videa kao objava (eng. *post*), od 2016. godine korisnici mogu „pričati kratke priče“ (Instagram Stories) – tj. objavljivati 24-satne fotografije i videa koji nestaju. Početkom 2017. godine i Facebook je pokrenuo opciju Facebook Stories,

⁶ Cumulative number of monthly Meta product users as of 2nd quarter 2023, Statista.com. Dostupno na: <https://www.statista.com/statistics/947869/facebook-product-mau/>, prisupljeno 25. 10. 2023. godine

koja omogućava korisnicima da učitaju fotografije i videozapise koji nestaju nakon 24 sata, a 2022. godine pokreće uslugu Facebook Reels u više od 150 zemalja za kreatore širom svijeta, kako bi proširili svoje zajednice. Razvojem usluge za razmjenu poruka – Facebook Messengera, koji je prvobitno bio kreiran kao chat 2008. godine, da bi sredinom 2011. godine postao samostalna mobilna aplikacija, Facebook je omogućio brzu komunikaciju u realnom vremenu i to pomoću razmjene tekstualnih poruka, ali i audio i video poziva. Instagram također od 2013. godine omogućava i interakciju među korisnicima putem privatnih poruka putem opcije Instagram Direct.

Sa druge strane, kada je krajem 2007. godine Facebook omogućio kompanijama ili institucijama da kreiraju svoje stranice/profile na Facebooku, dao im je priliku da time privuku pratioce i kasnije im prodaju usluge putem tih stranica. Dakle, uvođenjem oglašavanja na Facebooku poboljšano je poslovanje i efikasnost kompanija. Instagram 2013. godine uvodi sponzorirano oglašavanje na objavama u SAD-u, a već 2014. godine uvodi i skup poslovnih alata namijenjenih brendovima, koji nude uvide i analitiku u vezi s njihovom upotrebom mreže za dijeljenje slika. Od 2015. godine Instagram oglašavanje je dostupno u cijelom svijetu.

Oglašavanje na web stranicama/uslugama za društveno umrežavanje zasigurno je poboljšalo poslovanje kompanija, s obzirom na podatke o sve većem ulaganju upravo u ovu vrstu oglašavanja. U Izvještaju „Oglašavanje i marketing na društvenim mrežama širom svijeta – statistika i činjenice“ (Statista 2023) se navodi da je potrošnja na oglašavanje na društvenim mrežama u toku 2023. godine iznosila približno 270 milijardi američkih dolara, a očekuje se da će rashodi premašiti granicu od 300 milijardi dolara do 2024. godine.

Osim što zarađuju kompanije, web stranice/usluge za društveno umrežavanje su omogućile i korisnicima/pojedincima da od svojih fotografija i videa zarade⁷, to jeste, ako imaju veliki broj pratilaca, mogu postati interesantni oglašivačima koji se danas sve češće fokusiraju na ljude koji imaju utjecaj na određeno tržište (potencijalne kupce), a ne na ciljno tržište kao cjelinu⁸. Korisnici Instagrama koji su popularni (imaju veliki broj pratilaca) sarađuju sa brendovima i promoviraju njihove proizvode

7 Podaci o zaradama najpopularnijih kreatora na web stranicama/uslugama za društveno umrežavanje pokazuju da je npr. 50 najboljih kreatora na web stranicama/uslugama za društveno umrežavanje na Forbesovoj listi iskoristilo svojih 2,6 milijardi pratilaca kako bi ostvarili zaradu od procijenjenih 700 miliona dolara u 2023. godini. Više na: <https://www.forbes.com/sites/stevenbertoni/2023/09/26/top-creators-2023/?sh=5b3965534c0c>, pristupljeno 28. 10. 2023. godine

8 Podaci Influencer Marketing Huba pokazuju da će u 2023. godini brendovi potrošiti oko 21 milijardu dolara na takozvani *creator marketing*, u odnosu na samo 1,6 milijardi dolara prije sedam godina. Dostupno na: <https://www.forbes.com/sites/stevenbertoni/2023/09/26/top-creators-2023/?sh=5b3965534c0c>, pristupljeno 28. 10. 2023. godine

i usluge, čime zapravo postaju utjecajni prema osobama koje ih prate. Relativno nova profesija *influensera* (eng. *influencer*) svoj procvat je doživjela upravo na online platformama za društveno umrežavanje poput Instagrama.

2. Šta čine zastarjelim ili šta zamjenjuju?

Web stranice/usluge za društveno umrežavanje često čine zastarjelim ili zamjenjuju *face to face* komunikaciju među ljudima. Studija koju je provela Kujath (2010) potvrdila je da se korisnici Facebooka i MySpacea više oslanjaju upravo na ove servise za međuljudsku komunikaciju nego interakciju licem u lice. Subramanian (2017) je kroz istraživanje utvrdio da je zbog ekspanzije web stranica/usluga za društveno umrežavanje reducirana *face to face* komunikacija među mladima, te čak upozorio da su zbog toga mladi izgubili značajne socijalne vještine. Lenhart (2012) također tvrdi da se socijalne vještine tinejdžera smanjuju zbog nedostatka komuniciranja licem u lice, a Steiner-Adair i Barker (2013) su naveli da bi tinejdžeri koje su anketirali u svom istraživanju radije tražili informacije od ljudi na svojim profilima na Facebooku, umjesto da komuniciraju licem u lice. Mnogi istraživači, poput ovdje istaknutih, koji su propitivali utjecaj sve dominantnijeg korištenja web stranica/usluga za društveno umrežavanje za komunikaciju, apeluju da ovu komunikaciju ipak koristimo kao produžetak (ekstenziju), a ne zamjenu komunikacije licem u lice.

Web stranice/usluge za društveno umrežavanje su učinile zastarjelim i dugo/opširno izražavanje putem pisane riječi, poput onog koje smo prakticirali npr. prilikom pisanja pisama. Zapravo, Subramanian (2017) pojašnjava da su web stranice/usluge za društveno umrežavanje utjecale na tehniku pisanja na nekoliko načina: pišemo sažeto, kratko, ali i vrlo često zanemarujemo ispravnu upotrebu pravopisa i gramatike zbog brzine komunikacije i sve češće upotrebe skraćenica. Iako su npr. i e-mailovi i SMS poruke učinili zastarjelim pisanje pisama i razglednica mnogo ranije, rast i razvoj web stranica/usluga za društveno umrežavanje je to u značajnoj mjeri intenzivirao. Kao primjer možemo izdvojiti Instagram u kojem je primarni fokus na foto i video sadržajima, ili npr. Twitter, koji ograničava broj karaktera koji može sadržavati jedna objava.

Web stranice/usluge za društveno umrežavanje zastarjelim čine privatnost, jer na njima objavljujemo mnoge detalje iz privatnog i poslovnog života, otkrivamo gdje smo putovali, šta smo jeli, a šta obukli, što se smatra poželjnim ponašanjem i zapravo nameće kao društvena norma.

Boyd (2008) ističe da se privatnost ranije uzimala zdravo za gotovo jer je bilo lakše ne dijeliti nego dijeliti informacije o sebi, ali se sa pojavom i usponom web stranica/usluga za društveno umrežavanje, jednačina izmijenila. Sa druge strane, Papacharissi i Gibson (2011, prema Miguel 2012) navode da web stranice/usluge za društveno umrežavanje njeguju prakse koje podstiču korisnike da po defaultu budu više javni. Zurbriggen et al. (2016) navode da web stranice/usluge za društveno umrežavanje predstavljaju paradoks privatnosti: dok većina korisnika ističe da su zabrinuti za svoju privatnost, istovremeno dijele ogromne količine ličnih podataka na platformama. Miguel (2012) zaključuje da su ove platforme novi alati za druženje i komunikaciju uprkos ogromnim rizicima izloženosti, to jeste da sve veća potreba da budemo hiperpovezani, prevazilazi zabrinutost u vezi sa privatnošću.

3. Šta vraćaju, a što je bilo zamijenjeno?

Web stranice/usluge za društveno umrežavanje omogućile su nam da budemo prisutni u svakoj prilici ili događaju u svijetu, te da diskutujemo o svim temama sa svima (eng. *any to any*). Aldardasawi (2017) kaže da je Facebook doprinio da svijet bude ne globalno selo, već kvart u kojem su svi prisutni i pozvani da diskutuju. Cooper (2020: 50) smatra da: „Društveni mediji kao što su Twitter, YouTube, Facebook, itd. sigurno vraćaju pleme i mnoge običaje plemenske komunikacije“. S druge strane, ograničenje broja znakova u objavama na Twitteru je npr. vratilo u fokus neku vrstu „telegrafskog govora“, poput ranije više korištenih telegrama ili SMS-ova (Stoa Daily 2023).

Korpijaakko (2015) smatra da je npr. Facebook u fokus vratio i uključenost zajednice u živote ljudi, jer je zajednica izvan mreže postala fragmentirana. Omogućavajući nam da budemo (pro)aktivni učesnici u razmjeni informacija u javnom prostoru, web stranice/usluge za društveno umrežavanje omogućile su i vraćanje fokusa na društveno-političke akcije, jer ove stranice/usluge potiču ljude da dijele informacije i pridruže se ciljevima koji šire demokratiju i revitaliziraju politiku. Na web stranicama/uslugama za društveno umrežavanje nastao je i takozvani *hešteg aktivizam*, to jeste vrsta aktivizma koja podrazumijeva dijeljenje i *lajkanje* objava kao čin borbe za opće dobro, zaštitu ljudskih prava ili rješenje određenih problema u društvu. Ovakva vrsta aktivizma, pojašnjavaju autori (Bernard 2018; Zulli 2020), može pomoći podizanju svijesti o određenom važnom pitanju (ugrožavanju nečijih prava i slično), ali i direktno utjecati da se aktivizam iz mrežnog preseli u vanmrežni svijet. Zulli (2020: 199) navodi primjer pokreta Black Lives Matter: „Za pokret Black Lives Matter, aktivnosti na društvenim mrežama (npr. tweeting hashtag

#BlackLivesMatter) prethodile su izvanmrežnom organiziranju (Freelon et al. 2016) i bile su ključne za uspostavljanje veza i mobilizaciju vanjskih resursa van mreže, čime se proširuje doseg i utjecaj pokreta (Mundt et al. 2018)“. S druge strane, postoje i kritike ovakvog aktivizma, koje govore da su *online* aktivisti zapravo pasivni i da se uključuju u onoj mjeri koja im ne iziskuje napor i izlazak iz zone komfora (Lee i Hsieh 2013).

Web stranice/usluge za društveno umrežavanje, poput Facebooka i Instagrama, u fokus vraćaju i kreiranje foto albuma, sada u digitalnoj formi. To se oslanja na intenzivnu upotrebu fotoaparata integrisanog u pametne telefone. Interesantno zapažanje autorice Korpijaakko (2015) jeste i da ove stranice/usluge u fokus vraćaju i „riječi mudrosti“, odnosno inspirativne misli, koje ljudi dijele jedni sa drugima putem statusa i objava, što se ranije događalo samo u okruženjima vjerskih objekata, na književni m i sličnim okupljanjima.

4. Šta proizvode/postaju kada dostignu svoj maksimum?

Kada dostignu svoj maksimum, web stranice/usluge za društveno umrežavanje mogu pokazati svoju „mračnu stranu“. Naime, ljudi mogu postati opsjednuti prikupljanjem *lajkova* na svojim objavama ili fotografijama⁹, te ovisni o potrebi da se na ovim platformama predstave u najboljem mogućem svjetlu (Rutović 2011). To može imati ozbiljne psiho-socijalne posljedice, poput egocentričnosti, narcizma ili patološke ovisnosti (Appel et al. 2016; Cohen et al. 2017; Faelens čbet al. 2021). Kada dostignu svoj maksimum web stranice/usluge za društveno umrežavanje mogu doprinijeti sve težem razlikovanju stvarnosti od virtuelnog svijeta. Pretjerana upotreba Instagram filtera može u potpunosti izmijeniti originalnu, stvarnu sliku osobe, mjesta ili samog života. Instagram filtere zapravo se kritizira da nameću ideale ljepote koji mogu opteretiti ljude da trebaju izgledati „savršeno“, imati određene proporcije lica i tijela da bi bili prihvaćeni – *lajkani* ili praćeni (Wagner et al. 2016; Lee and Lee 2021). Instagram influensere se također nerijetko kritizira da promoviraju i nameću norme potrošačkog društva, dok se u drugi plan stavljaju emocije i nematerijalne vrijednosti.

Na web stranicama/uslugama za društveno umrežavanje ljudi vrlo lako mogu preći granicu u objavama pa objaviti podatke koji se mogu zloupotrijebiti, poput lokacije, adrese, broja bankovnog računa, fotografije lične karte i slično. Potencijalna opasnost je upravo prikupljanje naših digitalnih otisaka pomoću algoritama i distribucija istih trećim licima ili oglašivačima.

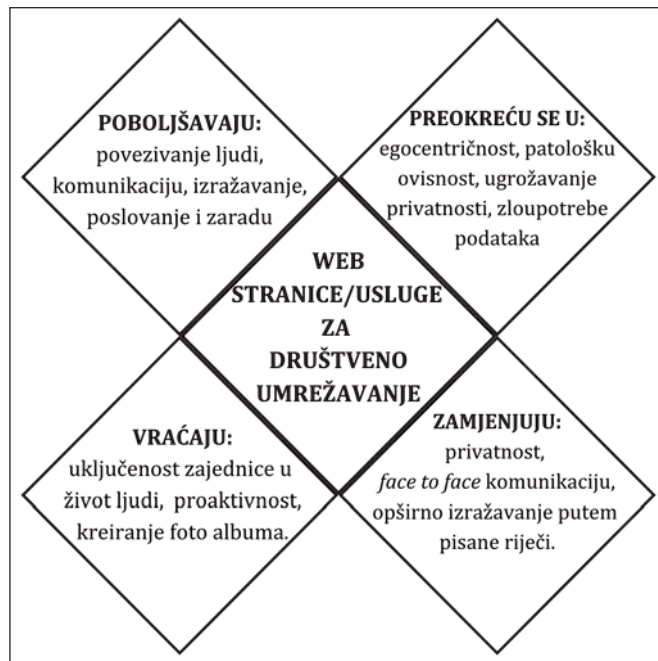
9 Godine 2009. na Facebooku se pojavila opcija "svida mi se" (eng. *like*), što predstavlja jedan od najviše korištenih alata na Facebooku.

Jedna od najvećih kontroverzi u vezi sa sigurnošću naših ličnih podataka na Facebooku potresla je svijet 2018. godine. Zviždač je tada otkrio da je britanska politička konsultantska firma Cambridge Analytica prikupila 50 miliona Facebook profila i koristila lične podatke preuzete neovlašteno početkom 2014. godine, kako bi izgradila sistem koji bi mogao profilirati pojedinačne glasače u SAD-u i ciljao ih personaliziranim političkim reklamama.¹⁰ Osnivač Facebooka Mark Zuckerberg odbacio je optužbe da korisnici Facebooka nemaju dovoljno kontrole nad svojim podacima, te uz izvinjenja najavio reforme i pojačavanje zaštitnih mehanizama za podatke korisnika.

Zahvaljujući digitalnim otiscima, koje besplatno i svojevolumno ostavljamo u digitalnom prostoru, „divovi interneta“, među kojima su i web stranice/usluge za društveno umrežavanje, kreiraju bazu podataka o nama, to jeste kreiraju naš profil i na osnovu toga nam putem naloga na ovim stranicama/uslugama „serviraju“ sadržaje koji odgovaraju našim vrijednostima, željama, interesima (Vučetić 2019; Vajzović et al. 2021). Tako se kreiraju filter mjehurići u kojima čujemo samo sopstvene (i slične svojim) stavove, koji nam se kao eho vraćaju u našoj takozvanoj eho komori. O personalizaciji internet prostora i eho komorama prvi je govorio Eli Pariser u knjizi *The Filter Bubble* (2011), pojašnjavajući da se za nas na internetu kreira jedinstveni univerzum informacija personaliziran prema našim prethodnim aktivnostima. Naša pažnja je dakle sve više usmjerena samo na određene teme, koje potvrđuju ili učvršćuju naša stajališta i o kojima razgovaramo sa sebi sličnima.

Osim toga, Hibert (2018) podsjeća da smo svi mi korisnici web stranica/usluga za društveno umrežavanje zapravo neplaćeni digitalni radnici, te da: „Besplatnim kreiranjem online sadržaja digitalni radnici postaju izvor živog kapitala, danas ‘svaki click može biti izmjeren, svaki djelić podatka izrudaren, svaki pregled tržišno okrenut protiv korisnika’” (Taylor 2014, prema Hibert 2018: 54). Ova konstatacija djeluje kao prosvjetljenje, jer je očigledno da veoma mali broj (nas) digitalnih radnika, uopće razumije da velike kompanije poput Mete zapravo postoje zahvaljujući našim podacima, statusima, fotografijama, objavama, odnosno zahvaljujući našem radu. Osim što za njih besplatno radimo, besplatno i nepovratno im ostavljamo milione digitalnih otisaka i podataka o nama, našim navikama, željama, potrebama. Ishodište moći ovih giganta zapravo leži u činjenici da oni imaju mogućnost da akumuliraju podatke iz korisničkih profila, „... što privlači interes komercijalnih subjekata, političkih kampanja, vlada i strvinarskih industrija da nadgledaju, monetiziraju, kontroliraju i predviđaju ljudsko ponašanje” (Hibert 2018: 62).

10 Više na <https://www.theguardian.com/news/2018/mar/17/cambridge-analytica-facebook-influence-us-election>, pristup: 22. 07. 2023.

Ilustracija 2: Tetrada medijskih efekata: web stranice/usluge za društveno umrežavanje

Ilustracija 2 sažima prethodno navedene tvrdnje, tj. šta to web stranice/usluge za društveno umrežavanje poboljšavaju, zamjenjuju, vraćaju, a u šta se (mogu) preokrenuti. Ova lista dakako nije konačna, niti jedina tačna, jer kako je u uvodnom teorijskom dijelu rada navedeno – i sami autori teorije tetrada medijskih efekata naglašavaju da ne postoje jedinstveni niti konačni odgovori na četiri postavljena pitanja. Odgovori ponuđeni u ovom radu mogu se posmatrati samo kao jedan od pokušaja pronalaska „zakonitosti“ web stranica/usluga za društveno umrežavanje i njihovih utjecaja na naše živote danas, odnosno, mogu poslužiti kao osnova za promišljanje i dalje analiziranje ovih *digitalnih agora*.

5. ZAKLJUČAK

Svjesni duboke uronjenosti u digitalni okean, ne smijemo prestati posmatrati i kritički valorizirati okruženje u kojem smo svakodnevno i sve duže prisutni, bilo da komuniciramo sa prijateljima, čitamo vijesti, istražujemo, gledamo filmove ili kreiramo vlastite sadržaje. Podaci o broju korisnika web stranica/usluga za društveno

umrežavanje, poput Facebooka i Instagrama¹¹, upravo potvrđuju da smo snažno „zagrizli digitalni kolač“, te da trebamo propitivati kakav to utjecaj ima na naše živote.

Primjenom teorije oca i sina Mekluana na navedene artefakte uvidjeli smo kako naš boravak na ovim *digitalnim agorama* može imati i benefite, ali i izazove i opasnosti. Pozitivni aspekti svakako su poboljšana i ubrzana komunikacija i povezivanje ljudi, mogućnosti kreativnog izražavanja, udruživanje i borba za zajedničke ciljeve, ali i zarada. Negativni aspekti kreću se od potencijalno lošeg utjecaja na mentalno zdravlje korisnika, patološke ovisnosti, sve težeg razlikovanja stvarnog i virtuelnog svijeta, bivanja zarobljenim filter u mjehurićima, pa sve do ugrožavanja ličnih podataka i sigurnosti. Nužnost razumijevanja da se velika *algoritamska mašinerija* nalazi sa druge strane ekrana naših crnih kutija neophodna nam je kako bismo razbijali filter mjehuriće u kojima se nalazimo, te kritički propitali informacije i sadržaje koje kruže digitalnim prostorom. Primjena tetrade medijskih efekata može nam biti značajan alat za propitivanje utjecaja i uloge različitih ljudskih artefakata/tehnologija/medija u našim životima, poput web stranica/usluga za društveno umrežavanje, kako se ne bismo olako prepustili korporativnoj verziji i viziji budućnosti.

LITERATURA

1. Adam, Isabelle (2016), "What Would McLuhan Say about the Smartphone? Applying McLuhan's Tetrad to the Smartphone" *Glocality*, 2((1)3), 1–7.
2. Aldarsdawi, Areen F. (2017), *McLuhanian Perspective of Facebook*, Research in Social Sciences and Technology, OpenED Network
3. Appel, Helmut, Alexander L. Gerlach, Jan Crusius (2016), "The interplay between Facebook use, social comparison, envy, and depression", *Current Opinion in Psychology*, 9, 44–49.
4. Bennet, Scott, Paul Syme (n. d.), *A Guide to Teaching and Learning Marshal McLuhan's Laws of Media*; dostupno na: https://schools.ednet.ns.ca/avrsb/070/psyme/Laws_of_media_guide.pdf, pristup 01. 07. 2023.
5. Barnard, Stephen R. (2018), "Tweeting# Ferguson: Mediatized fields and the new activist journalist", *New Media & Society*, 20(7), 2252-2271.
6. Boyd, Danah (2008), "Facebook's Privacy Trainwreck", *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies*, 14(1), 13-20.

11 Podaci iz prvih 6 mjeseci 2023. godine govore da Facebook bilježi 2,9 milijardi aktivnih mjesečnih korisnika u svijetu, a Instagram 2 milijarde (Statista 2023).

7. Cohen, Rachel, Toby Newton-John, Amy Slater (2017), "The relationship between Facebook and Instagram appearance-focused activities and body image concerns in young women", *Body Image*, 23, 183-187.
8. Cooper, Thomas (2020), "McLuhan, Social Media and Ethics", *New Explorations: Studies in Culture & Communication*, 1(2), 48-54.
9. Čejko, Meri (2019), *Superpovezani: internet, digitalni mediji i tehno-društveni život*, Clio, Beograd
10. Lien Faelens, Kristof Hoorelbeke, Ruben Cambier, Jill Van Put, Eowyn Van de Putte, Rudi De Raedt, Ernst H.W. Koster (2021), "The relationship between Instagram use and indicators of mental health: A systematic review", *Computers in Human Behavior Reports*, 4(4):100121
11. Gir, Čarli (2011), *Digitalna kultura*, Clio, Beograd
12. Terrence W. Gordon (1997), *Marshall McLuhan: Escape Into Understanding: The Authorized Biography*, Basic Books.
13. Gow, Gordon (2001), "Spatial Metaphor in the Work of Marshall McLuhan", *Canadian Journal of Communication*, 26(4), 63-80.
14. Hibert, Mario (2018), *Digitalni odrast i postdigitalna dobra*, Multimedijalni institut i Institut za političku ekologiju, Zagreb
15. Keen, Andrew (2017), *Internet nije odgovor*, Naklada Ljevak, Zagreb
16. Kujath, Carlyne (2010), "Facebook and MySpace: Complement or Substitute for Face-to-Face Interaction?", *Cyberpsychology, behavior and social networking*, 14(1-2), 75-8.
17. Levinson, Paul (2004), *Digital McLuhan: a guide to information millenium*, Routledge, London
18. Lee, Minsun, Hyun-Hwa Lee (2021), "Social media photo activity, internalization, appearance comparison, and body satisfaction: The moderating role of photo-editing behavior" *Computers in Human Behavior*, Volume 114; dostupno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0747563220303277>
19. Lee, Yu-Hao, Gary Hsieh (2013), "Does Slacktivism Hurt Activism? The Effect of Moral Balancing and Consistency on Online Activism", *Proceedings of the CHI 2013: Changing Perspectives*, April 27 to May 2, Paris, France, 1-10.
20. Lenhart, Amanda (2012), *Teens, smartphones & texting*, Pew Internet & American Life Project, Pew Research Center
21. Linke, Knut (2011), "Generation Facebook? – the history of social networks", u: *Global Business Management Research Conference 2011*, At: Fulda, Germany, 1-10.

22. Miguel, Cristina (2012), "The Transformation of Intimacy and Privacy through Social Networking Sites", *Ist Society of Socio-Informatics International Workshop for Young Researchers: Adoption of Social Networking*, Maebashi, Japan, 1-19.
23. McLuhan Marshall, Eric McLuhan (1988), *Laws of media: The new science*, University of Toronto Press, Toronto
24. McLuhan, Marshall (1973), *Gutenbergova galaksija*, Nolit, Beograd
25. McLuhan, Marshall (2008), *Razumijevanje medija*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb
26. McLuhan, Eric, Marshall McLuhan (2017), *The lost tetrads of Marshall McLuhan*, OR Books, New York, NY
27. Miočić, Ivana (2018), "Fleksibilnost studije slučaja: prednost ili izazov za istraživače?", *Ljetopis socijalnog rada*, 25(2). 175-194.
28. Nuhanović, Asad (2010), *Demokratija, mediji i javnost*, Promocult, Sarajevo
29. Parsier, Eli (2011), *The Filter Bubble. What the Internet Is Hiding from You*, The Penguin Press, New York
30. Petrović, Dalibor (2013), *Društvenost u doba interneta*, Akademska knjiga, Novi Sad
31. Stalder, Felix (2018), *The Digital Condition*, Polity Press, Cambridge
32. Steiner-Adair, Catherine, Theresa H. Barker (2013), *The big disconnect: Protecting childhood and family relationships in the digital age*, Harper Business
33. Subramanian, Kalpathy R. (2017), "Influence of Social Media in Interpersonal Communication", *International journal of scientific progress and research*, 109(38(2)), 70-75.
34. *Stoa Daily* (2023), "What Marshall McLuhan would say about Threads, an Instagram app"; dostupno na: <https://daily.stoa.com/newsletter/what-marshall-mcluhan-would-say-about-threads-an-instagram-app> , pristup: 25. 10. 2023.
35. *Number of daily active Facebook users worldwide as of 2nd quarter 2023*, Statista.com, <https://www.statista.com/statistics/346167/facebook-global-dau/> pristup: 26. 08. 2023.
36. Termiz, Dževad (2004), *Metodologija društvenih nauka*, NIK Grafit, Lukavac
37. Thomas, Garry (2011), "A typology for the case study in social science following a review of definition, discourse, and structure", *Qualitative Inquiry*, 17(6), 511-521.
38. Tomić, Zoran (2003), *Komunikologija*, Čigoja štampa, Beograd

39. Vajdijanatan, Siva (2018), *Antidruštvene mreže*, Clio, Beograd
40. Vajzović, Emir, Mario Hibert, Lejla Turčilo, Vuk Vučetić, Lamija Silajdžić (2021), *Medijska i informacijska pismenost: dizajn učenja za digitalno doba*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
41. Vučetić, Vuk (2019), "Facebook živi od prodaje privatnosti a najavljuje privatnu budućnost", *Analiziraj.ba*; dostupno na: <https://analiziraj.ba/facebook-zivi-od-prodaje-privatnosti-a-najavljuje-privatnu-buducnost/>, pristupljeno: 28. 10. 2023.
42. Wagner, Charles, Ester Aguirre, Erin M. Sumner (2016), "The relationship between Instagram selfies and body image in young adult women", *First Monday*, 21(9)
43. Weber Dall' Agnese, Carolina, Joao Canavilhas, Eugenia Maria Mariano da Rocha Berichello (2020), "The McLuhan's tetrad in communication research: Systematic review of applications in Brazil and Portugal", *Matrizes*, 14(1), 221-239.
44. Zulli, Diana (2020), "Evaluating hashtag activism: Examining the theoretical challenges and opportunities of #BlackLivesMatter", *Participations: Journal of Audience & Reception Studies*, 17(1). 197-216.
45. Zurbriggen, Eileen L., Ella Ben Hagai, Gabrielle Leon (2016), "Negotiating privacy and intimacy on social media: Review and recommendations", *Translational Issues in Psychological Science*, 2(3), 248-260.

TETRAD OF MEDIA EFFECTS AND SOCIAL NETWORKING SITES/SERVICES

Summary

By asking the question: "What general, testable claims can be made about all media?", Marshall and Eric McLuhan (1988) sought to establish "laws of media" that could be tested, proven, or disproved by anyone, anywhere, anytime. They formulated these "laws" through four questions that can be asked upon the appearance of or regarding any human artifact/technology/media. The importance of this theory is indisputable insofar as its application can identify past, current, and at least partially predict future trends related to some human artifact/technology/media. In this paper we applied this theory to the websites/services for social networking, considering the increasingly widespread and intensive use of these sites/services in the world. Positive aspects are improved and accelerated communication and connection of people, opportunities for creative expression, association and struggle for common goals, and also earnings. The negative aspects range from a potentially bad impact on the user's mental health, pathological addiction, the increasingly difficult distinction between the real and virtual world, being trapped by filter bubbles, all the way to endangering personal data and security.

Keywords: tetrad; McLuhan; social networking sites/services; Facebook; Instagram

Adresa autorice
Author's address

Lamija Silajdžić
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
lamija.silajdzic@fpn.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.651

UDK 791.44:778.5

Primljeno: 17. 02. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Tahani Komarica

SIMBOLIČKI JEZIK FILMA POST-DEJTONSKE BOSNE I HERCEGOVINE U KULTURNOM PAMĆENJU RATNE TRAUME – ANALIZA FILMOVA *QUO VADIS, AIDA?* I *U ZEMLJI KRVI I MEDA*

Svrha ovog rada je pokazati kako se filmovima *Quo vadis Aida?* i *U zemlji krvi i meda*, koji tretiraju najteže ratne traume genocida i silovanja tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu u periodu 1992-1995. godine, utječe na stvaranje kulturnog pamćenja, pri čemu se film kao element protetske memorije tretira kao jedna od djelotvornih umjetničkih masmedijskih formi, lahko dostupan i viralan u konvergentnom digitalnom okruženju. Analiza navedenih filmova je urađena po konceptu Astrid Erll, koji podrazumijeva tri kategorije komunikacije: intra-medijska (iskustvenost, mitiziranje, antagonizmi i refleksije), inter-medijska (premedijacija i remedijacija) i pluri-medijska komunikacija kreiranja konteksta za recepciju filma kao društveno-integrativnog fenomena. Rezultati analize pokazuju da pluri-medijska komunikacija nije ostvarena u svrhu gradnje i stabilizacije historijskog narativa kao društveno-integrativnog fenomena, te da se film kao fiksijska protetska memorija ne ostvaruje kao kulturno pamćenje ratnih trauma bosanskohercegovačkog društva. Film kao platforma protetske memorije u digitalnom dobu ima potencijal zaobilaska rigidnih, cenzuriranih i propagandnih pluri-medijskih komunikacija naglašenih u masovnim medijima bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska i Republike Srbije koje onemogućavaju i ograničavaju kontekst recepcije ratnih trauma u kulturna pamćenja zasnovana na historijskim činjenicama.

Ključne riječi: kulturno pamćenje; protetska memorija; fiksijska memorija; film; postdejtonska Bosna i Hercegovina

1. UVOD

Opskurnost savremenih društava ogleda se, između ostalog, i u „kolektivnim memorijama koje su u suštini rekonstrukcija prošlosti u svjetlu sadašnjosti“ (Halbwachs 1992: 34) i koje se integrišu u javni diskurs o prošlosti. Kolektivne memorije poprimaju nove forme atomiziranja ili pak integracije ličnog i kolektivnog, neposredovanog i posredovanog, pamćenja, zaborava i sjećanja kao i ispreplićuće oblike posredovanih pamćenja. Digitalizacija omogućava konvergiranje kolektivnih memorija gradeći umrežena kulturna pamćenja. Kulturna pamćenja se sastoje iz tri ključne oblasti: „religije, umjetnosti i historije“ (A. Assmann 2008: 100). Karakterizira ih činjenica da su „eksteriorizirane, objektivizirane i pohranjene u simboličkim okvirima (...) koji su stabilni i transcendentni“ (J. Assmann 2008: 111).

Film, sedma umjetnost, zauzima značajno mjesto u razmatranjima kulturnog pamćenja kao specifične reinterpetacije prošlosti i stabilizatora kolektivnog identiteta, koristeći simboliku i naraciju kroz simbolički jezik filma. U kontekstu razmatranja važnosti filma u kulturalnim i memorijalnim studijama ne smije se zanemariti privrženost novih generacija ekraničkom fizisu koji omogućava korisnicima da obilato koriste video materijale kako za zabavu, tako i za edukaciju, jer „fikcijski i dokumentaristički televizijski portreti prošlosti značajno preobražavaju način na koji mislimo i doživljavamo različite historijske ličnosti, događaje i epohe“ (Mahmutović 2013: 43). Filmska umjetnost razlikuje nekoliko vrste filmskih žanrova. U kontekstu kulturnog pamćenja Rosenstone (1995) historijske filmove dijeli u tri velike kategorije: dramu, dokumentarni žanr i mješavinu ova dva.

Fokus ovoga rada je igrani film, odnosno ono što Rosenstone podrazumijeva pod dramom. U smislu razmatranja kulturnog pamćenja prema Aleidi Assmann (2008: 100), film je obuhvaćen aktivnim pamćenjem koje je izgrađeno na „malom broju normativnih i formativnih tekstova, mjesta, osoba, artefakata i mitova koji su namijenjeni za aktivno kruženje i prenošenje uvijek nove prezentacije i performanse“. Film karakterizira otvorena kanoniziranost koja omogućava da jedan dio prošlosti postoji u sadašnjosti kroz repetitivne prezentacije, interpretacije, reinterpetacije i transformacije. Važnost filma kao vodeće forme popularne kulture ogleda se po Rosenstoneu (1995) u 6 osnovnih tačaka: 1. prenosi historiju kao priču, koja ima početak, tok, kraj i pouku; 2. insistira na historiji kao priči pojedinca; 3. nudi historiju kao zatvorenu i dovršenu priču; 4. utječe na intenziviranje afektivne strane ličnosti gledaoca emocionalizirajući, personalizirajući i dramtizirajući priču; 5. radnja je smještena u scenografiju prošlosti koja je izražajno sredstvo definiranja životnih

okolnosti, identiteta, života i sudbina; 6. pokazuje historiju kao proces koji različite društvene konstrukcije (roda, nacije, etnije, rase, ekonomije, politike) postavlja u isti tok. Historijski igrani film je uvijek usmjeren na određeni dio prošlosti, ali je i specifična interpretacija prošlosti. On historijske činjenice „sumira, sintetizira, generalizira i simbolizira kroz slike“ (Rosenstone 1995: 71) i čini ih dostupnim za razumijevanje širokim masama, što digitalizacija dodatno omogućava. Film nudi drugi način „razumijevanja naših odnosa u prošlosti“ (Rosenstone 1995: 77), što ga čini funkcionalnim alatom za suočavanje sa prošlošću u sadašnjosti. Nameće se kao „socijalni okvir“ kulturnog pamćenja. Socijalni okviri kulturnog pamćenja koriste se „za rekonstrukciju slike prošlosti u svakoj epohi u skladu sa predominantnim društvenim mišljenjima“ (Halbwachs 1992: 38), što implicira njihovu promjenjivost.

Svrha ovog rada je pokazati kako se filmovima *Quo vadis, Aida?* i *U zemlji krvi i meda*, koji tretiraju najteže ratne traume genocida i silovanja tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu u periodu 1992-1995. godine, utječe na (re)konfiguriranje kulturnog pamćenja pri čemu je film, kao element protetske memorije, shvaćen kao djelotvorna umjetnička masmedijska forma, lahko dostupna i viralna u konvergentnom digitalnom okruženju.

2. TEORIJSKI OKVIR

Za razumijevanje uloge historijskog igranog filma u gradnji kulturnog pamćenja „koje je kompleksno, jer uključuje umjetnička djela koja zadržavaju veću ambivalentnost i pružaju mogućnost za različita tumačenja“ (A. Assmann 2015: 83) ključni je pojam protetske memorije kao dominantnog agensa u medijski posredovanom okruženju. Ona svoju ekspanziju doživljava u digitalnoj sferi i oblikuje našu percepciju prošlosti, ali je i „pokretač reevaluacije historijske prošlosti“ (Burgoyne 2003: 221). Robert Burgoyne u razmatranju filma ukazuje i na nedostatke digitalnih rekonstrukcija prošlosti i nemogućnost narednih generacija da razlikuju fikciju od stvarnih historijskih činjenica. Prednost filma u sadašnjem trenutku je da on ima „iznimno visok stepen socijalne moći i utjecaja“ (Ibid. 223) i to posebno u smislu pridavanja značenja historijskim događajima kao emotivnim i afektivnim istinama. Historijski igrani film je jedan od segmenata protetske memorije pod kojom Alison Landsberg (2003) podrazumijeva memoriju nastalu medijskim posredovanjima. Protetske memorije su kulturna roba, lahko su dostupne različitim socijalnim i političkim grupama i imaju sposobnost podizanja empatije koja osim emocionalne komponente sadrži i „ključnu kognitivnu komponentu“ (Landsberg 2003: 147).

Protetske memorije, prema Landsberg, proizlaze iz angažiranja individue u kontaktu sa posredovanim sadržajem, one su poput vještačkog uda, produžetak koji individua nosi na sebi, dostupne su širokom masama, ali nisu jednoznačne, već njihova značenja ovise o recipijentu. Mogu biti instrument „generiranja empatije i artikulacije etičkih relacija ka drugima“ (Ibid. 149). Niko ne posjeduje ekskluzivno vlasništvo nad njima jer one cirkuliraju, što je internet omogućio opcijom *share*, pa se ni njihova značenja ne mogu stabilizirati. Konzumacija ovisi o političkom, kulturnom i socijalnom miljeu recipijenta. Važna odlika protetskih memorija je da imaju sposobnost dubokog doticanja recipijenta, što je u političkom smislu teško odoljiv izazov. Film kao protetska memorija nam proširuje mogućnosti „ne da zaboravimo ko smo dok gledamo film, već nam omogućava da, na makar kratak period, posmatramo drugim očima van vlastite društvene spoznaje“ (Landsberg 2003: 155), što omogućava „etičko razmišljanje“ (Ibid. 156). Medij filma je omogućio „suočavanje sa teškom prošlošću i time olakšao iskustvo empatije“ (Ibid.). Razvoj interneta je značajno doprinio diseminaciji slika i narativa iz prošlosti „koji djeluju unutar različitih simboličkih sistema“ (Erll 2008: 389) i omogućio komunikaciju poruka iz prošlosti širokim masama kao preduslov za prevazilaženje razlika i udruživanje koje nije zasnovano na krvnom srodstvu, etniji, naciji, rasi, religiji ili klasi. Internet je postao neograničena arhiva historijskih narativa i generiranja protetskih memorija.

Unutar protetskih memorija Astrid Erll (2008: 339) razlikuje kao posebnu kategoriju fikcijske memorije „poput romana i igranih filmova koje karakterizira njihova moć da oblikuju kolektivnu maštu prošlosti na način koji je zaista fascinantant (...) (i pomalo alarmantan za historičara)“. Svrha fikcijskih memorija, kako Erll navodi, nije da opterete konzumenta historijskom tačnošću, već da svojom unutarnjom kauzalnom logikom donesu autentičnost i istinitost. Erll definira tri kategorije medijske komunikacije koje moraju biti zadovoljene kako bi igrani film postao kulturno pamćenje: intra-medijska, inter-medijska i pluri-medijska komunikacija.

Intra-medijska komunikacija se odnosi na upotrebu komunikacijskih sredstava unutar filma kroz četiri izražajna sredstva:

- 1) iskustvenost, koja je najbliže komunikativnom sjećanju koje Jan Assman (2008) definira kao historiju uokvirenu autobiografskim pamćenjem nedavne prošlosti koju karakterizira neformalna i svakodnevna komunikacija, jednostavan narodni jezik, nestrukturirano širenje i relativna kratkoća trajanja u razdoblju od 3-4 generacije; najčešće se koristi ich-forma ili tehnike toka svijesti koje recipijenta uvlače u unutrašnje procese lika;

- 2) mitiziranje, koje se odnosi na sjećanja situirana u dalekoj prošlosti što je najbliže Assmannovom (2008) kulturnom pamćenju apsolutne, primordijalne prošlosti;
- 3) antagonistička izražajna sredstva kojima se dozvoljava da se jedna verzija prošlosti zadrži ili odbaci; postiže se naracijom „mi“ koja je u funkciji kreiranja identiteta naspram „oni“;
- 4) refleksivnost, koja u fokus pažnje stavlja proces i problem sjećanja; postiže se eksplicitnim komentarima naratora, montiranjem različitih verzija prošlosti ili inverzijom hronologije.

Inter-medijsku komunikaciju Erll pojašnjava kroz interakciju premedijacije, odnosno ranijih prikaza koji na neki način mogu oblikovati razumijevanje kasnijih događaja, i remedijacije, odnosno prikaz određenog momenta sjećanja iznova i u različitim medijima (novine, romani, film, historiografija, muzeji i sl.) sve s ciljem stabiliziranja određenog narativa iz prošlosti.

Ostvarivanje intra- i inter-medijske komunikacije su nužni preduslovi, ali nedovoljni, za ostvarivanje treće kategorije medijske komunikacije – pluri-medijacije neophodne da bi igrani film postao medij kulturnog pamćenja. Ostvarivanje filma ili nekog drugog medija u smislu kulturnog pamćenja podrazumijeva da mora biti viđen od strane recipijenata kao forma kolektivnog identiteta. To znači da film mora biti stavljen u određen kontekst koji se postiže „pripremom terena za film, ucrtavanje načina na koje će biti primljen film, otvaranje i kanalisanje javnih diskusija, te na taj način davanje memorijalnog značenja filmu“ (Erll 2008: 396). Masovni mediji u svim svojim oblicima – štampani, elektronski i digitalni – su zapravo oni koji „oblikuju repertoare naracija prošlosti“ (Mahmutović 2013: 47), ali oblikuju i socijalni okvir recepcije događaja iz prošlosti.

3. PRETHODNA ISTRAŽIVANJA

Dosadašnje analize post-dejtonske kinematografije koja tematizira agresiju na Bosnu i Hercegovinu su rađene sa različitih polazišta i u različitim socijalnim okvirima u koje autori smještaju svoje interpretacije. Te smo pristupe i fokuse prepoznali kao bavljenja: filmskim narativom, upotrebom jezika i govora, analizom historijskih činjenica, razmatranja seksualnog čina, razmatranja filma kao kulture pamćenja ili medijskog spektakla, pitanja nacionalizma, epistemoloških okvira, moralne i kolektivne krivnje, pročišćenja, diferencijacije ili empatije, konteksta recepcije itd.

Harper (2018) u svojim razmatranjima narativa historijskog filma s temama agresije na Bosnu i Hercegovinu u domaćoj i stranoj filmskoj produkciji ignorira historijske činjenice međunarodnog priznanja države Bosne i Hercegovine, zamagljuje razlike između agresora i branitelja koje su dokazane historijske činjenice presudama Međunarodnog suda za ratne zločine. Zanemarujući historijske činjenice stavlja u fokus zapadnjačke stereotipe koje ocjenjuje kao antisrpske ili stereotipe sektaškog diskursa. Filmska historijska priča je uvijek zasnovana na određenim historijskim pretpostavkama, te polazišta koja ignoriraju naučne istine u analizi historijskog igranog filma ne mogu se smatrati validnim. Harper zaključuje da su filmske rekonstrukcije rata u Bosni i Hercegovini „teško kompromitovane nacionalizmom i rasizmom i sa snažnim ulaganjem u kreaciju neprijatelja, onog drugog“ (2018: 328). Također, ne razumijevajući stvarni karakter agresije na Bosnu i Hercegovinu, zanemarujući jasnu razdjelnicu između agresora i branitelja smatra da „se ne može reći da je kinematografija bosanskog rata umnogome doprinijela procesima razumijevanja i postkonfliktnog pomirenja“ (Ibid. 341).

Horvat (2015) u analizi filma *U zemlji krvi i meda*, osim zamjerki na fatalnu ljubavnu priču, ističe važnost naracije prošlosti u filmskom diskursu: „... film je bio veliki iskorak u podizanju svijesti o procijenjenih 50.000 Bošnjakinja, žena i djevojaka, koje su silovane od strane srpskih snaga tokom prve godine rata“ (2015: 68). Fokus njegove analize se prebacuje sa važnosti naracije na medijski spektakl i finansijska ostvarenja postignuta filmom, „ono što na kraju ostaje jeste neobnovljeno interesovanje za rat, već samo medijski spektakl“ (2015: 69).

Zarkov i Drezgić (2019) analizu filma *U zemlji krvi i meda*, kao i Harper, počinju historijski netačnim predstavljanjem Bosne i Hercegovine kao podijeljenje zemlje od 1991. godine, svjesno zaobilazeći historijske činjenice održanog referenduma na kojem su se građani demokratski 29. 02. i 01. 03. 1992. godine izjasnili za nezavisnu i jedinstvenu Bosnu i Hercegovinu, što upućuje na ideološki stav neprimjeren naučnom radu. Autorice su film okarakterisale kao „ontološki redukcionizam“ (2019: 139). Smatraju da filmu nedostaje propitivanje etniciteta, „a sam etnicitet je ojačan kao ontološka kategorija“ (Ibid.). Zločin silovanja je u radu percipiran kao čin preživljanja. Ideološki obojena polazišna osnova analize se očituje u nemogućnosti spoznavanja fluidnosti i ambivalentnosti umjetničkog okvira u naraciji prošlosti, a samim time i potencijala za stvaranje društveno-integrativnog kulturnog pamćenja.

Basta (2012) u analizi filma *U zemlji krvi i meda*, koliko god da govori o propustima, doseže do krucijalne teze filma „pročišćenja kroz ispravljanje krivnje“ (Jaspers 2006: 102). Pročišćenje je definirano kao nužnost za „razjašnjavanje našeg

novog života i njegovih mogućnosti“ (Ibid.). Basta, iako sa dozom omalovažavanja ovog krucijalnog momenta filma, oslikava ono što Jaspers (2006) naziva moralnom krivnjom, vlastitom savjesti i pokorom, zapažajući u analizi da je Danijel prikazan kao „jedina simbolična nada za spas srpskog čovječnosti“ (Basta 2012: 2). Simbolična nada u liku Danijela je stepenica do metafizičkog nivoa krivnje cijelog naroda, pa se „čini da je jedini kriterij vrijednosti priče stepen do kojeg se udara na kolektivni ego“ (Ibid.).

Phillips (2013) u svojoj analizi Jolienog ostvarenja polazi sa aspekta „neformalne prakse tranzicione pravde“ (Jeffrey i Jakala 2012: 3, prema Phillips 2013: 287) posmatrajući film kao platformu na kojoj se lično iskustvo odigrava kao iskustvo kolektiviteta. Analizirajući odgovore žrtava smatra da oni „ukazuju na to da kulturni proizvod može zaista postati vitalni dio procesa stvaranja smisla“ (Phillips 2013: 291). Ipak i Phillips se slaže sa Horvatom da film ima značajku holivudskog biznisa u kojem „nesagledivi bol i gubitak žrtava često završi kao povod za tuđu šetnju niz crveni tepih“ (Phillips 2013: 301)

Socijalni okvir slave same redateljice autorice Volcic i Erjavec (2014: 372) smatraju faktorom koji ograničava kapacitet filma u smislu „obezbjeđenja mira, pomirenja i promocije ljudskosti i demokratskog života“ kroz formalna ograničenja koja nastaju iz samog konteksta proizvodnje komercijalne kulture i recepcije od strane apolitičnog konzumenta, čiji fokus nije na traumi rata, već mu film obezbjeđuje eskapizam.

Močnik (2016) dekonstruira scene seksualnog čina između Ajle i Danijela te ukazuje na mogućnost višeslojne komunikacije ovih scena, što implicira promjenjivost protetskih memorija zavisno od etno-socijalnih okvira. Seksualni čin koji autorice Zarkov i Drezgić vide kao čin preživljavanja, Močnik percipira kroz mnogo dublju i suptilniju potrebu za „sigurnim prostorom nakon bijega od prijatni drugih vojnika (...) čitanje bi moglo sugerirati potrebu za zaštitom, sigurnošću i povjerenjem ne samo seksualnu želju i samo strast“ (Močnik 2016: 30). Značajan nalaz ovog rada je da film *U zemlji krvi i meda* nudi „mnogo alternativnih narativa koji mogu postojati van ustaljenih i javno dogovorenih historijskih i današnjih istina“ (Ibid. 37), što naznačuje potencijalnu mogućnost stvaranja kritične mase mislećih pojedinaca koji mogu iskoračiti iz nametnutih pluri-medijskih konteksta recepcije.

Jorgačević Kišić (2014: 106) prepoznaje u onome što Erll naziva pluri-medijskom komunikacijom, a vezano za Jolien film, borbu za interpretaciju historije kroz „predominantne medijske narative“ koja još nije završena. Nedovršena borba za interpretaciju historije je možda i ključni kamen spoticanja u kreiranju društveno-

integrativne percepcije ratnih trauma u agresiji na Bosnu i Hercegovinu, a samim tim i u stabiliziranju kulturnog pamćenja.

Film *U zemlji krvi i meda* (2011) je izazvao veliku pažnju regionalne i svjetske javnosti, te o njemu postoji veći broj istraživanja. Filmsko ostvarenje *Quo vadis, Aida?* je novijeg datuma, te na osnovu nama dostupnih izvora nalazimo jedno istraživanje. Milišić (2021) analizira protetske efekte, identifikaciju i kritičku distancu koju donosi film *Quo vadis Aida?*, a koja treba da omogući novi uvid u historijsko znanje pomjeranjem iz zaključane pozicije mi-identiteta u zonu propitivanja i nesigurnosti. Analizom različitih jezičkih segmenata filma, poglavito iskaza glavne junakinje koja je medij poruke, ali istovremeno i objekt i subjekt poruke, autorica dolazi do bitnih zaključaka. Primjerice, rečenica „E sad ćete film gledati!“ ima efekat uprisutnjenja prošlosti u sadašnjosti te Milišić ukazuje da „ovaj film ostvaruje jednu od najvažnijih uloga medija u savremenoj kulturi, a to je senzibiliziranje društvene sfere za javnu raspravu i aktivnost“ (2021: 221). Autorica prepoznaje potencijale filma za otvaranje puteva spoznaje i stvaranja onog smisla koji je nužan preduslov za stvaranje društveno-integrativnog kulturnog pamćenja.

4. METODOLOŠKI OKVIR

Predmet istraživanja u ovom radu je uloga historijskog igranog filma u stvaranju društveno-integrativnog kulturnog pamćenja u filmovima koji tretiraju ratne traume iz vremena agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. Cilj istraživanja je ustanoviti da li su u odabranim filmovima prisutne sve tri neophodne kategorije medijske komunikacije: intra-medijske, inter-medijske i pluri-medijske komunikacije kojima se omogućava stvaranje društveno-integrativnog kulturnog pamćenja ratnih trauma, genocida i silovanja.

U radu opserviramo igrane filmove *Quo vadis Aida?* (2020) Jasmile Žbanić i *U zemlji krvi i meda* (2011) Angeline Jolie koji tretiraju najteže ratne traume – genocid nad Bošnjacima i silovanje Bošnjakinja, a analizu izvodimo pomoću koncepta neophodnih uslova medijskih komunikacija fiksijske memorije Astrid Erll. Metoda analize u ovom radu podrazumijeva intra-medijsku analizu filmskog jezika simbolike i naracije koja može biti iskustvena, mitska, antagonistička ili refleksivna, inter-medijsku analizu filmskog diskursa kroz premedijaciju i remedijaciju te analizu pluri-medijske mreže kao nužnog uslova za recepciju fiksijske memorije kao kulturnog pamćenja. Za analizu je korištena check-lista filmskog diskursa kreirana prema navedenom konceptu Astrid Erll.

5. REZULTATI I DISKUSIJA

Film *U zemlji krvi i meda* (2011) Angeline Jolie obrađuje ratnu traumu silovanja Bošnjakinja od strane pripadnika srpskih (para)vojnih formacija. U analizi je korišten koncept fikcijske memorije Astrid Erll kao stabilizatora narativa kulturnog pamćenja.

Analiza:

1. Intra-medijska komunikacija ovog igranog filma se ostvaruje simbolima i naracijom.
 - a) Iskustvena komunikacija – film je snimljen 2011. godine, 16 godina nakon završetka agresije na Bosnu i Hercegovinu. Publiku čine, između ostalih, i svjedoci ratnih dešavanja. U filmu je korišten taman ton, gotovo bezbojan, filmskim jezikom rečeno „film noir“, što filmu daje pesimističan ton te indirektno ukazuje da je tema silovanja tabuizirana, ne objelodanjuje se i živi svoj zatomljeni život u intimi žrtve. Glavni lik Ajla, Bošnjakinja, koja je u jednom trenutku i žrtva silovanja često ne govori, čime je gledalac uvučen u njen um, u samu ambivalentnost situacije, u opskurnost zločina i žrtve, silovanja i dobrovoljnog seksualnog čina, ljubavi i ideologije, što potvrđuje nalaz Močnik (2016) o potencijalima filma za čitanje alternativnih narativa.
 - b) Mitiziranje – nalazimo u sceni okupljenih vođa srpskih (para)vojnih formacija povodom najave NATO bombardovanja. Na tom skupu general Nebojša Vukeljić se poziva na Kosovski mit i cara Lazara koji izabire nebesko carstvo, podržava ideju velike Srbije i naglašava da će, bez obzira na NATO bombardovanje, svi Srbi ostati ujedinjeni i neće odustati od svoje ideologije.
 - c) Antagonizmi – prikazani su u više scena:
 - razgovor Danijela sa ocem Nebojšom, generalom srpskih (para)vojnih formacija, u kojem Nebojša jasno na samom početku filma artikulira antagonizam mi – oni.
 - dolazak generala Vukeljića, Danijelovog oca, u sobu slikarice Ajle. U razgovoru s njom Vukeljić primjećuje njene bijele, damske ruke, naspram grubih, radničkih ruku njegove majke, prisjećajući se 1944. godine kada su pripadnici 13. Handžar divizije ubili njegovu braću i sestre koji su bili djeca, te, kako Nebojša navodi, „poklali ih i ostavili da istrunu“.
 - gnusna scena silovanja Bošnjakinja od strane vojnika srpskih formacija na samom početku rata i dobrovoljni seksualni odnos između Danijela,

pripadnika (para)vojnih srpskih formacija, i Ajle, Bošnjakinje, u logoru ispunjen hemijom i uživanjem sa naznakama sadomazohizma.

- Danijel ubija Ajlu zbog izdaje srpskih položaja i, paradoksalno, nakon ubistva žene koju na specifičan način voli, sam se predaje mirovnim snagama ponavljajući riječi „Ja sam Danijel Vukeljić. Ja sam ratni zločinac“ kao priznanje vlastite krivice za zločin.

a) Refleksiju – nalazimo u scenama koje evociraju sretna vremena iz života u bivšoj Jugoslaviji:

- Danijel je kod Ajle u sobi u kojoj je drži sve vrijeme rata i poziva je na ples. Oni plešu u tim neprirodnim okolnostima. Scena je praćena prizorima njihovog plesa u kafiću u vremenu mira, prije samog početka rata, evocirajući uspomene na neka bolja vremena i početak njihovog ljubavnog odnosa.
- ratna scena u muzeju gdje su jasno prikazani simboli Olimpijskih igara održanih u Sarajevu 1984. godine, evocirajući nostalgiju za Jugoslavijom.

2. Inter-medijska komunikacija u filmu se ostvaruje premedijacijom i remedijacijom.

a) Premedijacija je zasnovana na tri ključne činjenice: popularnost Angeline Jolie, njena posjeta Podrinju i Bošnjakinjama koje su žrtve silovanja, te postojanjem svjedočenja o silovanjima.

Angelina Jolie, holivudska glumica, bila je Ambasador dobre volje UNHCR-a od 2001. do 2012. godine i u tom periodu posjetila mnoga ugrožena područja. S obzirom na njenu veliku popularnost i njene posjete su medijski praćene, pa tako i posjete Bosni i Hercegovini o kojima postoje zvanična saopćenja UNHCR.¹ U tim saopćenjima evidentirano je da je razgovarala sa svjedokinjama Bošnjakinjama koje su bile žrtve silovanja u periodu 1992-1995. godine. Podaci o silovanjima su dostupni i u svjedočenjima u procesima vođenim pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju.²

b) Remedijacija ovog filma se ostvaruje kroz njegovu nominaciju za dodjelu nagrade Zlatni globus³, a dobitnik je nagrade Stanley Kramer.⁴ Nagrada

1 Saopćenja UNHCR o zvaničnim posjetama Angeline Jolie u svojstvu ambasadora dobre volje UNHCR-a Bosni i Hercegovini: <https://www.unhcr.org/4bbb422512.html>, preuzeto: 28. 04. 2022. i <https://www.unhcr.org/4c7278346.html>, preuzeto: 28. 04. 2022.

2 Jedno od svjedočenja silovane Bošnjakinje od strane pripadnika srpskih paravojnih formacija: <https://www.icty.org/bcs/content/svjedokinja-50>, preuzeto: 28. 04. 2022.

3 Saopćenje o nominaciji filma *U zemlji krvi i meda* za nagradu Zlatni globus: <https://ba.voanews.com/a/film-angelina-jolie-u-zemlji-krvi-i-meda-nominiran-za-nagradu-zlatni-globus-135667848/691572.html>, preuzeto: 28. 04. 2022.

Stanley Kramer se dodjeljuje za filmove koji se bave provokativnim društvenim pitanjima, te ona možda ponajbolje i očituje uvid narativa o silovanjima Bošnjakinja kao „provokativan“, a ne osuđujući i zločinački. Novinarski članci ipak nisu u funkciji remedijacije koja ima ulogu stabiliziranja narativa, već su mnogo više doprinijeli uočavanju složenog konteksta bosanskohercegovačkog kulturnog pamćenja, jer su masovni mediji „jedna od najefikasnijih institucionalnih arena za širenje i učvršćivanje onih diskursa sjećanja koji u nekoj društvenoj zajednici žele osigurati dominantan pogled na prošlost“ (Mahmutović 2013: 41).

3. Pluri-medijacija kao priprema konteksta za recepciju protetske memorije se odvija kroz novinarske članke dostupne i u digitalnom formatu i stavove različitih strana koje su prikazane u sukobu. Oko igranog filma *U zemlji krvi i meda* kreiran je jedan složen medijski pejzaž koji dio građana Bosne i Hercegovine, uglavnom Bošnjaka i Hrvata, priprema za recepciju, dok je kod dijela građana omražen, pogrešno predstavljen, a u bosanskohercegovačkom entitetu Republika Srpska, u društvu koje bi trebalo biti demokratsko, čak i cenzuriran po uzoru na propagandu korištenu u autokratskim režimima. Ambivalentnošću medijskog pejzaža (prihvatanje – neprihvatanje krivice za ratnu traumu silovanja) „se jedinstvenost događaja u procesu medijskog svjedočenja ukida“, a to je „jedno je od ključnih pitanja u studijama medija i kolektivnih memorija“ (Mahmutović 2013: 43).

Koliko je film kontroverzan u kontekstu njegove recepcije i koliko je kontroverzi proizveo na području Bosne i Hercegovine govore različite reakcije i špekulacije dok se čekalo njegovo prikazivanje, ali i nastavak rasprave u periodu nakon prikazivanja.⁵ Medijski pejzaž kreiran oko filma je višestruk, politički i ideološki obojen, te je za medije iz RS film „netačan prikaz“ Srba kao negativaca, što je stvorilo i negativnu percepciju prije samog prikazivanja filma, te onemogućilo recepciju složenih umjetničkih poruka.⁶ Film je korišten i za manipuliranje masom optužbama na račun Angeline Jolie za utjecaj na tadašnjeg američkog predsjednika Obama u smislu

4 Vijest o dodjeli nagrade Stanley Kramer za film *U zemlji krvi i meda*: <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2011/12/14/americki-producenti-nagradili-u-zemlji-krvi-i-meda>, preuzeto: 28. 04. 2022.

5 Na forumu je evidentno netačno i iskrivljeno preporučan film, što je potaklo neutemljenu diskusiju: <https://hercegbosna.org/forum/post144397.html>, preuzeto: 28. 04. 2022.

6 U raspravi o filmu se nastavlja pervertiranje činjenica utkanih u srž prosrpske politike i velikosrpske ideologije: <https://www.pnen.com/portala/2011/12/12/ostre-reakcije-iz-rs-na-film-u-zemlji-krvi-i-meda/>, preuzeto: 28. 04. 2022.

ukidanja bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska.⁷ U ovom entitetu je čak bilo zabranjeno prikazivanje filma, međutim organizirana je privatna premijera u stanu kao akt otpora pojedinaca medijskoj cenzuri.⁸ Stvaranje neprihvaćajućeg konteksta recepcije ratne traume silovanja Bošnjakinja od strane pripadnika srpskih (para)vojnih formacija prešlo je granice Bosne i Hercegovine, te film nije dobro dočekan ni u Srbiji, a prikazivanju je prisustvovalo svega 12 gledalaca.⁹ Recepcija je bila ambivalentna i kod samih Bošnjaka. Jedni su zadovoljni načinom predstavljanja rata, ubijanja i silovanja¹⁰, dok je drugi dio Bošnjaka kritizirao romansu između zločinca i žrtve, što je rezultiralo i zabranom snimanja filma u Bosni i Hercegovini, te je veći dio snimljen u Mađarskoj.¹¹ Ono što karakterizira film i što se može uzeti kao tačno jeste kompleksnost očitovana u izjavi same rediteljice u istom članku: „Radi se o vrlo kompleksnom sukobu i kompleksnoj regiji i nekima će biti težak za gledanje“. Bosnu i Hercegovinu, napose teme vezane za rat, karakterizira iznimna kompleksnost za koju se rješenje još uvijek ne nazire. Objave vezane za film *U zemlji krvi i meda* je moguće naći pod hashtagom na instagramu (#uzemljikrviimedaa, #inthelandofbloodandhoney), te ima otvorenu i facebook stranicu „In the Land of Blood and Honey“.

Film *U zemlji krvi i meda* je ostvario pluralizam medijskog predstavljanja karakterističan za bosanskohercegovačko društvo, a koji ne vodi karakterisanju ratne traume silovanja Bošnjakinja kao društveno-integrativnog fenomena. Nepostojanje kolektivnog konsenzusa u interpretaciji ovih događaja, praćeno kontinuiranim miješanjem politika utemeljenih na velikosrpskoj ideologiji, bez jasnog javnog diskursa koji diferencira zločinca i žrtvu, onemogućava stvaranje jedinstvenog kulturnog

7 Demant Angeline Jolie na optužbe za lobiranje za ukidanje Republike Srpske prenosi index.hr: <https://www.index.hr/magazin/clanak/Angelina-Jolie-u-pismu-Srbima-Nisam-od-Obame-trazila-ukidanje-Republike-Srpske/596283.aspx>, preuzeto: 28. 04. 2022.

8 Vijest o objavi na društvenoj mreži facebook kao buntu jednog dijela stanovništva entiteta Republike Srpske protiv cenzure i traženje prava na vlastito informisano odlučivanje: <https://www.index.hr/magazin/clanak/Prijedorska-buntovnica-Zbog-zabrane-filma-organizira-gledanje-U-zemlji-krvi-i-meda-u-svom-stanu/598110.aspx>, preuzeto: 28. 04. 2022.

9 U članku je opisano i ponašanje malobrojne publike kao što su rezignacija, okretanje glave, izlazak u pola filma: <https://www.24sata.hr/show/na-premijeri-angelinina-filma-u-beogradu-bilo-je-samo-12-ljudi-255024>, preuzeto: 28. 04. 2022.

10 Pojedini predstavnici udruženja žrtava rata su izjavili svoje zadovoljstvo i istakli autentičnost, dok Velma Šarić, direktorica Centra za postkonfliktna istraživanja, ističe umjetnički pristup historijskoj istini kao najbolji način prikaza događaja: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/zrtve-rata-film-angelina-jolie-je-autentican-prikaz-rata-u-bih/111208148>, preuzeto: 28. 04. 2022.

11 Najveća zamjerka se stavlja na ljubavnu vezu Bošnjakinje i srpskog oficira: <https://www.dnevno.hr/vijesti/regija/jolie-je-otvorila-stare-rane-probudila-etnicke-emocije-u-bosni-i-hercegovini-42867/>, preuzeto: 28. 04. 2022.

pamćenja, pred čime se nedjelotvornim ukazuju i umjetnička ostvarenja kao agensi protetičke memorije. Film *U zemlji krvi i meda* nije ostvario pluri-medijsku komunikaciju ratne traume silovanja Bošnjakinja i samim time ne ispunjava uslove za doseganje jedinstvenog kulturnog pamćenja bosanskohercegovačkog društva. Ipak, digitalizacija omogućava dostupnost filma u online sferi i njegove privatne projekcije što daje nadu da, uz stvaranje drugih pretpostavki, u budućnosti postoji mogućnost stvaranja kritične mase kapacitiranih građana koji ne pristaju na zatvaranje uma propagandom i cenzurom, i koji su otvoreni putu pročišćenja i historijskog znanja.

U filmu *Quo vadis, Aida?* (2020) režiserke Jasmile Žbanić korištena je tehnika *chiaroscuro* (svijetlo-tamno) kao izražajno sredstvo distinkcije poruke. Dominantnom upotrebom dnevnog svjetla u scenama pripreme i izvršenja genocida nad Bošnjacima u Srebrenici ukazano je da se zločin ovih razmjera dešavao pred očima međunarodne javnosti, nimalo skriven, potencirajući odgovornost koju je me-đunarodna zajednica imala u sprečavanju najtežeg zločina poslije Drugog svjetskog rata na tlu Evrope. Tamne scene su korištene za predstavljanje sudbine glavne junakinje koja nije tako očito bila pred očima javnosti, ali je bila akter zbivanja vezanih za genocid.

1. Intra-medijska komunikacija ovog igranog filma se ostvaruje upotrebom naracije, simbolike, kadrova kamere, tehnikom *chiaro-scuro*.
 - a) Iskustvena komunikacija – film je produciran 2020. godine, dakle 25. godina nakon genocida, što mu daje priličan vremenski odmak od samog događaja, ali su akteri i svjedoci genocida živi. U filmu se koristi narodni govor u naraciji i scene domaćinske atmosfere. Film uključuje pozornost gledaoca već na samom početku scenom sastanka pukovnika holandskog bataljona Karremansa i gradonačelnika Srebrenice kada mu se gradonačelnik obraća: „Ti ćeš biti odgovoran!“, a pukovnik odgovara: „Ja sam samo pijanista“. Gradonačelnik, vidno uznemiren i prestrašen, uzima tablete što pojačava dojam uznemirenosti i panike pred užasom koji slijedi, uzvraćajući žargonom svojstvenim bosanskom kolokvijalu: „Jebo ti pijanista mater, da ti jebo!“ Ostatak filma obiluje upotrebom vulgarizama izgovorenih od strane srpskih vojnika kojima se postiže omalovažavanje i iskazuje mržnja prema Bošnjacima: „Majku vam jebem!“, „Krv ti jebem!“ i ostalih. U prvim scenama gledalac je uvučen u radnju filma intimnim i jednostavnim prizorima Aidine porodice čiji život staje u dvije torbe i domaćinskim

gestom Aidinog muža koji pomno zaključava njihov stan u momentu napuštanja usljed ratnih događaja. Verbalizacija u filmu involvira gledaoca kao sudionika događaja kada srpski vojnici nenaoružane Bošnjake ubacuju u kino dvoranu rečenicom „Eh, sad ćete film gledati!“, zaključavaju ih i ubijaju puškama kroz mala prozorska okna. Mrtvi ne vide. Ko će onda gledati film, gledaoci i međunarodna javnost? Svi.

b) Mitiziranje – se ogleda u stereotipu vječne nekrivice Srba čak i onda kada su oni napadači, pa se lik Ratka Mladića nalazi u autobusu punom Bošnjakinja i govori im: „Krivi su neki među vama, ja ne!“. Međutim, gotovo u istoj ravni sa mitom je i slijepo vjerovanje Bošnjaka kako Srbima, komšijama, tako i međunarodnoj zajednici, povjerenje koje biva izigrano po ko zna koji put. Nakon sastanka predstavnika Bošnjaka i Mladića, Nihad još uvijek vjeruje da su dogovorili bezbjednost.

c) Film obiluje antagonizmima sadržanim u scenama, kadrovima kamere, naraciji i simbolici:

- scena na početku filma porodice na okupu u njihovom stanu nasuprot sceni porodice ratnog zločinca u tom istom Aidinom stanu na kraju filma;
- gradonačelnik Srebrenice u razgovoru sa Kerramansom jasno potcrtava antagonizam mi – oni rečenicom „Govoriš da smo mi sigurni, a oni stalno granatiraju grad“;
- rampa na ulazu u UN-ovu bazu između spašenih i žrtvovanih, sigurnost – stradanje;
- prikaz ograde UN-ove baze briše razliku između spašenih i žrtvovanih; i sa jedne i sa druge strane kamera ogradu snima na način da su uvijek iza nje oni koji će biti ubijeni, i oni van ograde i oni unutar ograde su u logoru. Ograda je i simbolika nepostojanja razlike između „sigurne zone“ međunarodne zajednice i počinilaca genocida;
- prikaz scene srpske zastave na tenku, iza koje slijedi scena u kojoj Mladić traži bacanje i uništavanje „njihove (bosanske) zastave“, kao i table sa imenom ulice i snimanje srušene munare; uništavanje svakog traga postojanja, pa i onog simboličnog;
- u bazi se Bošnjakinja porađa i dijete dolazi na svijet; dijete plače od gladi i to biva dodatni razlog za ostanak srpskih formacija u UN-ovoj bazi dok dijele hljeb pokazujući ciničnu masku civiliziranosti i dobronamjernosti, gdje je novi život iskorišten za srpsku kontrolu i genocid koji je uslijedio;
- scena na pregovorima predstavnika Bošnjaka i Mladića gdje na suprotnim

stranama stola i na suprotnoj strani historije sjede bivši razredni drugovi Srbin i Bošnjakinja;

- nekolicina pripadnika srpskih formacija dominira prostorom među naoružanim pripadnicima jedinica UN i hiljadama nenaoružanih Bošnjaka;
- scena razgovora Aide sa bivšim učenicom Belim, na različitim stranama rampe. Beli koristi deminutiv „Vi profesoricice pozdravite svoje sinove, posebno Hamdijicu!“ koji pojačava utisak dominacije učenika nad profesoricom;
- Aida u bazi uništava sve slike i dnevnike, sve porodične uspomene koje imaju sa sobom; uništava uspomene da bi spasila živote; nakon genocida vraća se u porodičnu kuću i traži preživjele uspomene uništenih života;
- Bošnjake ubacuju iz kamiona u salu za projekciju filmova gdje ih ubijaju naspram scena djeteta koje bezbrižno vozi bicikl tik pored sale i dječaka koji se igraju loptom.

d) Refleksija je istaknuta u dvije slike:

- podsjećanje na život u miru kakav Aida pamt; Aida nakratko zaspi i sanja proslavu Nove 1991/92. godine, jedno prohujalo vrijeme gdje se pred objektivom smjenjuju lica Bošnjaka koji će 1995. godine biti ubijeni;
- evokacija koncentracionih logora u kojima su Nijemci ubijali Jevreje u Drugom svjetskom ratu prikazana vrištanjem jednog od Bošnjaka smještenog u UN-ovoj bazi; u noći skače sa ležišta i unezvijeren trči okolo i vrišti: „Ljudi, hoće da nas uguše, puštaju gas!“

2. Inter-medijska komunikacija se u filmu ostvaruje premedijacijom i remedijacijom.

a) Ovom filmu prethodi knjiga preživjelog svjedoka Hasana Nuhanovića *Pod zastavom UN-a: (Međunarodna zajednica i zločin u Srebrenici)*, objavljena 2005. godine, a na kojoj je film djelomično zasnovan. Filmu prethode i mnogobrojne presude i međunarodno prihvatanje činjenica za genocid počinjen nad Bošnjacima u Srebrenici.

b) Remedijaciju film ostvaruje kroz nominacije za mnogobrojne nagrade, kojima se stabilizira važnost narativa. *Quo vadis, Aida?* nominovan je za filmske nagrade: Oscar, BAFTA i Venecijanski filmski festival. Osvojio je Nagradu nezavisnog duha koja se dodjeljuje za filmske projekte snimljene van Holivuda i sa ograničenim budžetom, te je dobitnik tri nagrade

Evropske filmske akademije: za najbolji evropski film, za najbolju režiserku – Jasmila Žbanić, i za najbolju glumicu – Jasna Đuričić.

- 3) Pluri-medijska komunikacija kao priprema konteksta za recepciju filma u svrhu izgradnje kulturnog pamćenja se odvija kroz novinarske članke i stavove različitih strana koje se poistovjećuju sa stranama prikazanim u filmu. Antagonizirani bosanskohercegovački medijski pejzaž nije zaobišao ni film *Quo vadis Aida?*. Dio građana Bosne i Hercegovine, uglavnom Bošnjaka, bosanskohercegovačkih Hrvata i Srba, afirmativno je pripremljen za recepciju, dok je kod dijela građana, uglavnom bosanskohercegovačkih Srba već prije premijerne projekcije stigmatiziran, a kasnije i cenzurisani u bosanskohercegovačkom entitetu Republika Srpska. O kontekstu recepcije filma govori dovoljno nekoliko činjenica. Naime, film je premijerno prikazan u Potočarima¹² 10. 10. 2020. godine. Premijeri su, između ostalih, prisustvovali i mladi iz srpskog naroda, te jedan od njih nakon projekcije izjavljuje: „Kroz glavu mi je prolazila jedna stvar, da li je moje izvini kao osobe koja ima identitet Srbina, jer je to ono što mi piše u rodnom listu, dovoljno? Pitao sam se da li će doći vrijeme da će ovaj film biti prikazan i na Palama i u Banjaluci, a da nam ne mora biti policija i incidenata. Kada ćemo shvatiti šta smo uradili, kada ćemo reći jedno izvini?“ (Slađan Tomić iz Istočnog Sarajeva)¹³. Ova izjava daje nadu da umjetnost, uz ostale pretpostavke, može biti karika koja će u budućnosti formirati društveno-integrativno kulturno pamćenje. Također, slično filmu *U zemlji krvi i meda*, imamo zamjerke svjedoka genocida Hasana Nuhanovića, čija knjiga je bila podloga za snimanje filma *Quo vadis, Aida?*¹⁴, na način kako su dešavanja koja on svjedoči iz individualnog pamćenja ekranizovana. Bosanskohercegovački entitet Republika Srpska se „ograđuje“ od filma: „*Quo Vadis Aida* nije predstavnik Republike Srpske za Oscara“.¹⁵

12 U Potočarima su održane dvije premijere: za mlade iz Bosne i Hercegovine i regiona i za druge prijatelje filma, udruženja žrtava i zvanice: <https://www.slobodnaevropa.org/a/30885849.html>, preuzeto: 29. 04. 2022.

13 Na linku su dostupni i utisci drugih mladih konzumenata filma: <https://www.slobodnaevropa.org/a/mladi-o-filmu-quo-vadis-aida-u-srebrenici-kada-%C4%87emo-re%C4%87i-izvini-/30886222.html>, preuzeto: 29. 04. 2022.

14 Dio zamjerki Hasana Nuhanovića se nalazi na linku: <https://www.klix.ba/magazin/film-tv/hasan-nuhanovic-poenta-filma-o-genocidu-u-srebrenici-nije-trebala-bitu-bahatosti-srpskih-snaga/200923045>, preuzeto: 29. 04. 2022.

15 A režiser i zamjenik predsjednika Udruženja filmskih radnika RS Snježan Lalović se „ograđuje“ od filma i potvrđuje da film nije gledao, i s obzirom da je stručnjak u oblasti filmske industrije u podtekstu njegovih riječi je poruka da film Srbi iz entiteta RS i ne trebaju pogledati film: „Nisam gledao film, pa vam ne mogu reći ništa ni pozitivno ni negativno“: <https://www.kurir.rs/zabava/pop-kultura/3617543/quo-vadis-aida-nije-predstavnik-republike-srpske-za-oskara-godinama-samo-federacija-salje-predstavnik-za-prestiznu-nagradu>, preuzeto: 29. 04. 2022.

Više od godinu dana nakon premijernog prikazivanja filma u Potočarima, RTS, javni servis Srbije, i dalje odbija prikazati film, što je tipična medijska cenzura.¹⁶ Negativne stavove o filmu i kreiranje odbijajućeg konteksta za njegovu recepciju iznosi otvoreno i predsjednik Srbije Aleksandar Vučić 01. 01. 2022. godine slijedeći velikosrpsku politiku iz 90-tih koja je dovela do genocida nad Bošnjacima.¹⁷ Premijeri filma u Srbiji, tačnije u Sandžaku u kojem su većina stanovnika Bošnjaci, 27. 12. 2021. od političkih lidera Srbije prisustvovao je samo Nenad Čanak (Liga socijaldemokrata Vojvodine), što samo po sebi govori o (ne)demokratiji u Srbiji.¹⁸ O dometima kontrole medija i kontrole građana Srbije dovoljno govori viđenje novinara portala Objektiv.rs od 17. 12. 2021. godine u kojem se zaključuje: „Zato, *Quo vadis, Aida?* nikad ne smije da bude emitovan na RTS-u. Nikad.“¹⁹ Film *Quo vadis, Aida?* ima otvorene stranice na facebooku i na instagramu na kojima je promoviran njegov umjetnički doseg, nagrade koje je osvojio i za koje je nominovan.

Film *Quo vadis, Aida?* je i nakon 25 godina od genocida nad Bošnjacima u Srebrenici kroz pluri-medijsku komunikaciju pokazao da ovaj historijski događaj još uvijek nije prihvaćen kao satavni dio integrativnog kulturnog pamćenja u Bosni i Hercegovini. Javni servis bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska u ovom smislu ne ispunjava svoju funkciju u skladu sa karakterom javnog dobra svih građana – građane drži u mraku cenzuriranih informacija po ugledu na javni servis Srbije. Međutim, pojavljuje se tračak nade da mladi ljudi pripadnici srpskog naroda ipak traže informaciju, te da umjetničko djelo isporučeno u mediju filma koji je dobro prihvaćen od strane mladih može u budućnosti uz ispunjenje drugih društvenih pretpostavki postati karika koja će pomoći u društvenom integriranju najtežih ratnih trauma i stvoriti kolektivni konsenzus kulturnog pamćenja.

16 Urednik Filmskog programa RTS-a izjavljuje: „... kao javni servis građana Srbije, RTS se trudi da pokrije sve teme: od državnog, kulturno-istorijskog i svakog drugog značaja. To radi pre svega profesionalno i nepristrasno“. Ipak ne prikazuju film: <https://www.rts.rs/page/magazine/sr/story/411/film-i-tv/4626686/aida-film-nagrada-kampanja-rts.html>, preuzeto: 29. 04. 2022.

17 Predsjednik Srbije izjavljuje „Gledao sam Daru iz Jasenovca, nju je finansirala srpska država, a Aidu Bakir Izetbegović“: <https://www.klix.ba/magazin/film-tv/vucic-kazao-da-je-film-quo-vadis-aida-finansirao-bakir-izetbegovic/211231103>, preuzeto: 29. 04. 2022.

18 Novinski članak dostupan na: <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/region/na-premijeri-quo-vadis-aida-u-pazaru-samo-nenad-canak-721107>, preuzeto: 29. 04. 2022.

19 Tekst sadrži detalje cjelokupnog viđenja novinara portala objektiv.rs: <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/novinari-portala-bliskog-aleksandru-vucicu-su-pogledali-film-quo-vadis-aida-procitajte-kako-su-ga-ocijenili-717800>, preuzeto: 29. 04. 2022.

Evidentno je da oba filma ispunjavaju uslove intra-medijske i inter-medijske komunikacije, te da obiluju antagonizmima. Primjetna je razlika u upotrebi svjetlosti u filmu kao izražajnom sredstvu poruke. Oba filma su zasnovana na historijskim činjenicama, ali su svjedoci događaja imali zamjerke na ekranizaciju tih događaja. Ovakav odnos između historije, individualnog pamćenja i protetske memorije neophodno je dovesti u vezu sa zaboravom. Igrani film ima ograničena sredstva, prostorna, vremenska i finansijska, te se u prikazu koristi dostupnim sredstvima da prikaže suštinu historijske priče i ljudskog iskustva, što nužno prati i veliki udio zaborava. Naime, nemoguće je događaje koji su trajali mjesecima i godinama prenijeti u njihovom apsolutu u 100 minuta igranog filma. „Protetska memorija teoretizira proizvodnju i širenje sjećanja koji nemaju direktnu vezu sa prošlošću neke osobe, a ipak su neophodni za proizvodnju i artikulaciju subjektivnosti“ (Landsberg 2004: 20). Zaborav u filmu ima funkciju osmišljavanja i prikazivanja historijskog događaja, on „nije slabost pamćenja, već povratak iskustva u imaginativnu razradu“ (Middleton i Brown 2008: 249).

Zabrinjavajuća je činjenica da nijedan ni drugi film nisu uspjeli u potpunosti realizirati pluri-medijsku komunikaciju koja je neophodna da bi se protetske memorije ostvarile kao kulturno pamćenje. Neuspjeh dosezanja kulturnog pamćenja ratnih trauma je uzrokovan visokom cenzurom medija u bosanskohercegovačkom entitetu Republika Srpska kao i na javnom servisu Republike Srbije, te srpskim hegemonističkim politikama koje su neizmjenjene još od 90-tih godina 20. vijeka, a bile su podloga zločinima, silovanjima Bošnjakinja i genocidu nad Bošnjacima. Harperov zaključak da kinematografija bosanskog rata nije doprinijela procesima postkonfliktnog razumijevanja, kao i zaključak Zarkov i Drezgić o ojačanom etnicitetu ignorira uređivačke politike medija bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska i Srbije. Medijsko jednoulje, čak i u kreiranju konteksta za umjetnički izražaj, su maligne pojave bosanskohercegovačkog društva, ali i Srbije, što potvrđuje tačnost nalaza Jorgačević Kišić da borba za interpretaciju historije još uvijek traje.

Analiza protetičkih memorija kroz analizu dva filma obrađena u ovom radu ipak ukazuje da postoji određena nada da filmska umjetnost u budućnosti može postati karika u kreiranju kolektivnog sjećanja na ratne traume kao društveno-integrativnog fenomena. Osim žrtava i rijetki pojedinci iz reda srpskog naroda potvrđuju tezu Bryana Phillipa da medij filma posmatran kao kulturni proizvod može, u budućnosti, potaći procese stvaranja zajedničkog kulturnog pamćenja. Nadu u ovu moć filma daje Prijedorčanka koja organizuje prikazivanje filma *U zemlji krvi i meda* u svom stanu,

zaobilazeći zvanične cenzurirane masovne medije i politike, tražeći pravo na informaciju koja omogućava vlastito mišljenje i sud o događajima. Digitalizacija omogućava zaobilazak zvaničnih politika, cenzura i propagande, te nove obzore propitivanja historije čini otvorenim svim konektovanim građanima. Isti naznake nalazimo kod mladih gledalaca pripadnika srpske nacionalnosti koji su došli na premijeru filma *Quo vadis, Aida?* otvorenog uma tražeći svoje pravo na informaciju „bez policije i incidenata“, kako navodi Srđan Tomović, jedan od gledalaca. U njegovoj izjavi evidentna je potreba razumijevanja strane žrtve, osjećaj moralne krivice i propitivanje metafizičke krivice kroz potrebu za kolektivnim izvinjenjem. Ovi simbolični pomaci rijetkih pojedinaca impliciraju potencijal iz analize Karla Baste o liku Danijela koji, priznanjem moralne krivice, postaje nada u spas srpskog naroda, ali i nalazi Lamije Milišić da medijska platforma filma ima potencijal izlaska iz zaključane pozicije mi-identiteta u zonu propitivanja i nesigurnosti na putu ka historijskom znanju. To podrazumijeva da protetske memorije u obliku filma kao značajnog segmenta popularne kulture imaju potencijalnu moć u gradnji društveno-integrativnog kulturnog pamćenja i u bosanskohercegovačkom društvu.

Umjetnička forma analiziranih filmova posmatrana kroz socijalni okvir koji je ostvaren popularnošću glumice i redateljice filma *U zemlji krvi i meda* Angeline Jolie, ali i brojnim nagradama koje su dobila oba filma, može se posmatrati ambivalentno. Horvat, Phillips i Volcic i Erjavec u socijalnom okviru slave percipiraju ostvarenje ličnih ciljeva redateljke, dizanje popularnosti, šetnju crvenim tepihom, finansijske benefite i komercijalnu kulturu kao faktore koji remete ili ograničavaju recepciju ratne traume. Međutim, socijalni okvir slave ima i moć dosezanja do široke publike i transnacionalnog komuniciranja istine o ratnoj traumi silovanja Bošnjakinja i genocida nad Bošnjacima, u svrhu opomene i podizanja javne svijesti o nedopustivosti tolerancije prema počinjenim zločinima.

6. ZAKLJUČAK

Filmovi *U zemlji krvi i meda* i *Quo vadis, Aida?* analizirani u skladu sa konceptom tri kategorije medijske komunikacije Astrid Erll, koje su nužan uslov da bi se protetske memorije ostvarile kao kulturno pamćenje, pokazuju da pluri-medijska komunikacija nije ostvarena u svrhu gradnje i stabilizacije historijskog narativa kao društveno-integrativnog fenomena. U tom kontekstu neophodno je razumijevanje pojmova „kulturnog pamćenja koje je statično, a u slučaju funkcionalnog pamćenja i propisano“, dok „sjećanje podrazumijeva spontanost i dinamičnost“ (Preljević

2005: 130). Drugim riječima, sjećanje je prvenstveno moralo biti u pamćenju, nakon toga zaboravljeno i ponovno vraćeno u pamćenje. Preljević (2005) objašnjava dva paralelna procesa kulturnog pamćenja – arhiviranje i kanonizaciju. Kanonizacijom se sadržaji koji konstruiraju kulturni identitet izabiru, interpretiraju i hijerarhiziraju, kako semantički tako i socijalno. Proces kanonizacije obavljaju intelektualne elite i vlast. Kanonizacija uzrokuje podjelu kulturnog pamćenja na pohranidbeno i funkcionalno. Funkcionalno pamćenje je uvijek u legitimizirajućem suodnosu sa trenutnom vlasti, ali može privremeno biti i u deligitimizirajućem suodnosu, kako bi prešla u legitimizirajući suodnos sa novom vlasti. Stoga ima dobru i lošu stranu, „daje okvir za stvaranje kolektivnog identiteta, (...) ali je zato uvijek upućeno na cenzuru, jer pojavljivanje nepoželjnih tragova prošlosti nužno remeti umjetnu konstrukciju kulturnog identiteta“ (Preljević 2005: 126). Pohranidbeno pamćenje je svojevrsan kulturni bazen različitih funkcionalnih pamćenja, te može postati „izvor buduće drugačije prošlosti“ (Ibid. 127). U tom kontekstu Preljević umjetnosti pripisuje dimenziju sjećanja koje je dinamično, afektivno, spontano i individualno u odnosu na kognitivnu, statičnu i kolektivnu dimenziju pamćenja. S obzirom na činjenicu da je Bosna i Hercegovina iznimno složen državni i društveni sistem, to omogućava širok raspon kanonizacije kulturnih pamćenja čime je smanjena mogućnost njihovog isključivo autokratskog kanoniziranja. Film kao umjetnost koju karakterizira dimenzija sjećanja omogućava da narativ genocida nad Bošnjacima i silovanja Bošnjakinja uđu u imaginarij pohranidbenog pamćenja i ožive iz još uvijek potisnutog funkcionalnog pamćenja većine bosanskohercegovačkih Srba. Ambivalentnost funkcionalnog pamćenja omogućava osvjetljavanje potisnutih dijelova prošlosti koja bi u budućnosti, možda još uvijek utopijskoj, omogućila stabilizaciju narativa genocida nad Bošnjacima i silovanja Bošnjakinja tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu kao kulturnog pamćenja.

Film kao platforma protetske memorije u digitalnom dobu ima potencijal zaobilaska rigidnih, cenzuriranih i propagandnih pluri-medijskih komunikacija izraženih u masovnim medijima bosanskohercegovačkog entiteta Republike Srpske i Srbije koje onemogućavaju i ograničavaju kontekst recepcije ratnih trauma kao društveno-integrativnih sadržaja kulturnog pamćenja. Pluri-medijska komunikacija konteksta recepcije ovih filmova je arena na kojoj se odvija borba za interpretaciju historije i nakon 25 godina od potpisivanja Dejtonskog sporazuma, koji je, prema Bartolu i Slavenu Letica (1997) konačna potvrda namjerne sljepoće Zapada pred agresijom Srbije na Bosnu i Hercegovinu i zatvaranjem očiju pred genocidom nad Bošnjacima, te zaključavanje Bosne i Hercegovine u sliku zapadnog stereotipa kao

plemenske organizacije, a plemena ne mogu na istoj teritoriji živjeti zajedno.

Historijski filmovi koji obrađuju teme ratnih trauma i agresije na Bosnu i Hercegovinu već su dio mreže čija dostupnost ima potencijal, posebno kod mladih ljudi, da proizvede propitivanja ideoloških interpretacija historije kroz podsticaj promišljanja moralne i metafizičke krivnje i odgovornosti na putu ka pročišćenju i davanju smisla, a što su ključni elementi za gradnju i stabiliziranje narativa društveno-integrativnog kulturnog pamćenja građana Bosne i Hercegovine.

LITERATURA:

1. Assmann, Aleida (2008), "Canon and Archive", u: Erll, Astrid, Ansgar Nunning (ur.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Walter de Gruyter, Berlin - New York, 97-107.
2. Assman, Alaida (2015), "Sjećanje, individualno i kolektivno", u: Sladeček, Michal, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović-Trifunović (ur.) (2015), *Kolektivno sjećanje i politike pamćenja*, Zavod za udžbenike - Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 71-86.
3. Assmann, Jan (2008), "Communicative and Cultural Memory", u: Erll, Astrid, Ansgar Nunning (ur.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Walter de Gruyter, Berlin - New York, 109.-118.
4. Burgoyne, Robert (2003), "Memory, history and digital imagery in contemporary film", u: Grainge, Paul (2003), *Memory and Popular Film*, Manchester University Press, Manchester - New York, 220-236.
5. Erll, Astrid (2008), "Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory", u: Erll, Astrid, Ansgar Nunning (ur.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Walter de Gruyter, Berlin - New York, 389-398.
6. Halbwachs, Maurice (1992), *On Collective Memory*, The University Press of Chicago Press, Chicago - London.
7. Harper, Stephen (2018), "Bosnia Beyond Good and Evil – (De)constructing the Enemy in Western and Post-Yugoslav Films about the 1992-1995 War", u: Gil, Capeloa, Catherin Nasci (ur.), *The Enemy in contemporary Film – Culture and Conflict*, Walter De Gruyter GmbH, Berlin - Boston, 327-344.
8. Horvat, Srećko (2015), "In the land of Blood and Money: Angelina Jolie and the Balkans", u: Žižek, Slavoj, Srećko Horvat (2015), *What does Europe want? – The Union and Its Discontents*, Columbia University Press, New York, 61-69.

9. Jaspers, Karl (2006), *Pitanje krivnje – o političkoj odgovornosti Njemačke*, AGM, Zagreb
10. Jorgačević-Kišić, Jelena (2014), "The Struggle for History – The movie in the land of Blood and Honey as Trigger for the Awakening of Nationalism", *Der Donauraum*, 54(1-2), 95-108.
11. Landsberg, Alison (2003), "Prosthetic Memory: The ethics and politics of memory in an age of mass culture", u: Grainge, Paul (2003), *Memory and Popular Film*, Manchester University Press, Manchester - New York, 144-161.
12. Landsberg, Alison (2004), *Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*, Columbia University Press, New York
13. Letica, Bartol, Slaven Letica (1997), *Postmoderna i genocid u Bosni*, Naklada Jesenski i Turk - Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb
14. Mahmutović, Mirza (2013), "Medijska konstrukcija kolektivnih sjećanja: Tretman prošlosti u polju novinarstva, s osvrtom na postdejtonsku Bosnu i Hercegovinu", *Obrazovanje odraslih – časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*, XIII(2), 39-65.
15. Middleton, David i Steven D. Brown (2008), "Experience and Memory: Imaginary Futures in the Past", u: *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Walter de Gruyter, Berlin - New York, 241-251.
16. Milišić, Lamija (2021), "„Quo vadis, Aida?“ u vidicima protetskog sjećanja", *Društvene i humanističke studije*, 4(17), 207-224.
17. Močnik, Nena (2016), "Sexuality detained: The Narratives of sexuality under detention in Angelina Jolie's „In the Land of Blood and Honey“", *Družboslovne razprave*, 32(81), 25-40.
18. Nuhanović, Hasan (2005), *Pod zastavom UN-a: (Međunarodna zajednica i zločin u Srebrenici)*, BZK "Preporod", Sarajevo
19. Phillips, Bryan (2013), "In the Land of Celebrity Humanitarianism – Reflection on Film and Transnational Justice in Bosnia-Herzegovina", *Studies in Social Justice*, 7(2), 285-309.
20. Preljević, Vahidin (2005), "Kulturno pamćenje, identitet i književnost", *Razlika/Difference*, 10, 121-132.
21. Rosenstone, Robert A. (1995), *Vision of the Past: The Challenge of Film to Our Idea of History*, Harvard University Press
22. Volcic, Zala, Karmen Erjavec (2014), "Transnational Celebrity activism in Bosnia and Herzegovina – Local Responses to Angelina Jolie's film In the

Landof Blood and Honey”, *European Journal of Cultural Studies*, 8(3), 356-375.

23. Zarkov, Dubravka, Rada Drezgić (2019), “In the Landof Blood and Honey – A Cinematic representation od the Bosnian War”, *The Philosophical Journal of Conflict and Violence*, III(1), 137-152.

Web izvori:

1. Basta, Karlo (2012), “In the Land of Blood and Honey, or How Angelina Jolie Adopted Bosnia”, dostupno na: <http://eprints.lse.ac.uk/81818/>, preuzeto: 29. 03. 2022.

THE SYMBOLIC LANGUAGE OF FILM OF POST-DAYTON BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE CULTURAL MEMORY OF WAR TRAUMA – ANALYSIS OF THE FILMS „*QUO VADIS AIDA?*“ AND *IN THE LAND OF BLOOD AND HONEY*

Summary:

The purpose of this study is to show the impact on the creation of cultural memory in which film, as an element of prosthetic memory, is one of the significant mass media forms of the artistic framework, easily accessible and viral convergent digital environment through the analyzes two films *In the Land of Blood and Honey* and *Quo Vadis, Aida?* produces in post-Dayton Bosnia and Herzegovina, which treat the most severe war traumas of raped Bosnian women and genocide against Bosniaks occurred during aggression against Bosnia and Herzegovina in the period 1992-1995. The analysis of these two films was done according to the concept of Astrid Erll which includes three categories of communication: intra-medial (experiential, mythical, antagonistic, and reflexive), inter-medial (premediation and remediation), and pluri-medial communication creating context for film reception as social-integrative collective phenomenon. The results of the analyses of films show that pluri-medial communication is not fully realized for the constructing and stabilizing the historical narrative as a social integrative phenomenon, and the film as a fictional prosthetic memory is not realized as a cultural memory of war traumas of Bosnian society. The film as a platform of prosthetic memory in the digital age has the potential to bypass rigid, censored, and propaganda of pluri-medial communication emphasized in the mass media of Bosnian entity Republikof Srpska as well as Serbia which disables and limits the context of reception of social-integrative collective phenomenon of war traumas based on historical facts.

Keywords: cultural memory; prosthetic memory; fictional memory; film, post-Dayton Bosnia and Hercegovina

Adresa autorice
Author's address

Tahani Komarica
Agencija za prevenciju korupcije i koordinaciju borbe protiv korupcije, Sarajevo
tahani.kolar@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.675

UDK 007:316.774

Primljeno: 10. 11. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Miralem Dautović

ZASTUPLJENOST VIDEOPOZIVA KAO MEDIJSKIH INOVACIJA U INFORMATIVNIM PROGRAMIMA TELEVIZIJSKIH STANICA U BOSNI I HERCEGOVINI

Mjere koje su uvedne tokom trajanja pandemije Covid-19 su promjenile dotadašnje načine rada televizijskih stanica, naročito novinarske prakse live produkcije i praćenja značajnih događaja. U izmjenjenim uslovima rada televizijske stanice sve više su se okrenule korištenju videokonferencijskih aplikacija i platformi, poput Skype, Zoom, What'sUp i sličnih usluga, koje je omogućio digitalni medijski ekosistem. Covid-19 djelovao je kao katalizator promjena u sferi televizijske tehnologije, produkcije, radnih rutina i sadržaja. Ipak, do sada nije proučavano u kojoj mjeri su promjene incirane stanjem pandemije zaista bile prihvaćene, zadržane i izmjenjene nakon prestanka mjera povezanih s Covid-19. S namjerom popunjavanja praznina u naučnom saznanju, cilj ovog istraživanja bio je ispitati prisustvo i način upotrebe videopoziva u informativnim emisijama televizijskih stanica u BiH, kao i implikacije ovih inovativnih praksi na sadržaj, oblik i vrijednost televizijskih vijesti. Korištena je metoda analize sadržaja središnjih informativnih emisija javnih emitera i privatnih stanica. Rezultati pokazuju prihvaćenost inovacija ali i značajne varijacije u iskorištavanju potencijala ove tehnologije. Rad je nastojao doprinijeti boljem razumijevanju procesa difuzije inovacija u informativnim redakcijama televizijskih stanica u tranzicijskim medijskim sistemima.

Ključne riječi: televizijsko novinarstvo; videopozivi; live produkcija; difuzija inovacija; Bosna i Hercegovina

1. UVOD

S proglašenjem pandemije koronavirusa SARS-CoV-2 i uvođenjem skupa mjera s ciljem sprečavanja brzog širenja bolesti, kao što su djelimična ili potpuna zatvaranja (engl. *lockdown*), značajno su se promijenili, u globalnim razmjerama, uslovi obavljanja novinarske djelatnosti (Dawson et al. 2023; Šimunjak 2022; Quandt i Wahl-Jorgensen 2021; Santos i Mare 2021; Túñez-López, Vaz-Álvarez i Fieiras-Ceide 2020).

Nove okolnosti dovele su do poremećaja u ustaljenim praksama praćenja događaja, prikupljanja informacija, načinima produkcije informativnih sadržaja i organizacije rada svih vrsta medijskih organizacija, uključujući i televiziju (Vobič 2023; Saptorini, Zhao i Jackson 2022; Nee i Chacón 2021). Ovo je posebno bilo izraženo u tzv. live produkciji, koja je okosnica suvremenog televizijskog novinarstva i jedna od strategija postizanja i održavanja konkurentnosti u novomedijskoj ekologiji.

Studije historije novinarstva i komunikacijskih tehnologija (John i Silberstein-Loeb 2015; Spar 2003; Gozzini 2001) upućuju da su okolnosti temeljitih društvenih preobražaja, kakva je bila pandemija Covid-19, historijski momenti kada se otvara mogućnost uvođenja novih tehnologija, načina rada, žanrova, sadržaja, ukratko rekonfiguracija, u većoj ili manjoj mjeri, postojećih aranžmana koji reguliraju procese produkcije, distribucije i korištenja vijesti.

Dosadašnja istraživanja (Subires-Mancera 2023; Andueza-López i López-Plaza 2020) difuzije digitalnih videokonferencijskih usluga u kontekstu televizijskog novinarstva sugeriraju da su uslovi pandemije koronavirusa djelovali kao katalizatori usvajanja novih tehnologija i od strane televizijskih organizacija i publike jer su se uspješno adaptirali novim potrebama i prevazišli ograničenja svojstvena tradicionalnim tehničkim sredstvima, iako su nerijetko bili ispod standarda tehničkog kvaliteta. Primjena ovih tehnologija nije, međutim, bila samo pragmatično rješenje nego je otvorila nove mogućnosti u aspektu participacije raznih aktera, u svojstvu izvora ali i kolaboratora, čiji su glasovi rijetko ili nikako bili prisutni u televizijskom programu a time i podloga za razvoj novih programskih sadržaja.

Ipak, ključno je pitanje u kojoj su se mjeri ove prakse uspjele etablirati i s kakvim implikacijama u pogledu uvećanja vrijednosti informativnih sadržaja televizijskih stanica u postpandemijskom vremenu?! Do sada je interes za ovo pitanje iskazan uglavnom u razvijenim zemaljama, a mnogo manje je poznato kako se ova dinamika odvija u medijskim sistemima tranzicijskih društava, kakva je postdejtonska Bosna i Hercegovina. Dosadašnji radovi (Osmančević i Šušnjar 2021) upućuju da se tokom

bolesti Covid-19 pogoršao položaj novinarskih organizacija, a postojeći problemi, poput cenzure, ograničavanja medijskih prava, pritisaka na novinare i ugrožavanja radnih mjesta, postali su izraženiji. Radovi koji se bave promjenama u smislu iniciranja i adaptacije inovativnih praksi uglavnom su izostali.

U cilju poticanja daljnjih istraživanja, cilj ovog članka bio je istražiti, koristeći metodu analize sadržaja, prisustvo i implikacije upotrebe videokonferencijskih platformi u informativnim programima televizijskih stanica u Bosni i Hercegovini. Rad je strukturiran u četiri dijela. U prvom dijelu daje se kratki pregled dosadašnjih istraživanja i ukazuje na relevantnost teorijskog okvira difuzije inovacija. Drugi dio obrazlaže metodološki okvir samog istraživanja. U trećem dijelu predstavljene su rezultati istraživanja. Diskusija rezultata i zaključci dati su u posljednjem, četvrtom odjeljku rada.

2. TEORIJSKI OKVIR SA PRETHODNIM ISTRAŽIVANJIMA

Televizija se kako u razvijenim zemljama Zapada, tako i u Bosni i Hercegovini suočava s izazovima prilagođavanja promjenjivom, izrazito konkurentnom medijskom okruženju u čijem središtu su digitalne, konvergentne i umrežene komunikacijske tehnologije koje mijenjaju obrasce korištenja medija i dovode do sve veće fragmentacije publike (Picard 2022).

2.1. Pozicija televizije u svijetu i Bosni i Hercegovini

Istraživanja u SAD (Nielsen 2018) pokazuju da publika televizijskih informativnih programa erodira: prosječna starost gledalaca CNN-a je 61 godina, MSNBC-a 63, CBS-a i ABC-a 64, a FOX Vijesti 68 godina. Izvještaj Pew Research Centra o gledanosti iz 2018. pokazuje da je 47% odraslih Amerikanaca vijesti pratilo putem lokalnih TV-stanica, a u 2019. godini 41%. Recentne studije (Pew Research Center 2022) pokazuju nastavak negativnih trendova: udio publike koja se najčešće informira putem televizije opao je od 2020. godine s 40% na 31%, koliko je iznosio u 2022. godini.

U Europskoj Uniji (Eurobarometer 2023) televizija i dalje ostaje najčešće korišteni medij, pri čemu 93% građana Europske Unije prati televiziju barem jednom sedmično, a svaki osmi od deset građana svaki dan. Prema ovom istraživanju 89% građana Europske Unije najčešće prati televizijske programe pomoću televizijskih prijemnika, što predstavlja pad po prvi put u odnosu na ranija praćenja medijskih

navika publike. Istovremeno, evidentiran je porast u praćenju televizije posredstvom interneta sa 16% (2011) na 36% (2023). Najveći procenat praćenja televizije zabilježen je u Bugarskoj (90%), Portugalu (89%), Rumuniji (87%), Hrvatskoj i Italiji (obje 86%), dok televiziju najmanje prate građani Luksemburga (57%), Švedske (59%), te Danske i Slovenije (obje 60%). U prosjeku oko 44% građana Europske Unije prati vijesti posredstvom interneta, a udio je najveći (56%) među starosnom grupom od 25 do 39 godina. Prema ovom istraživanju (Eurobarometer 2023), 72% građana starosti 55 godina ili više najčešće dolazi do vijesti o političkim temama posredstvom televizijskih programa za razliku od osoba uzrasta 15-24 godine, gdje je ovaj procenat znatno niži (37%).

Istraživanje Regulatorne agencije za komunikacije u Bosni i Hercegovini (Hasanagić, Papović i Lević 2021) pokazuje da bosanskohercegovački građani najčešće prate informativne (71%), zabavne (64%) i igrane (51%) sadržaje. Rezultati ovog istraživanja upućuju da za 78% ispitanika reprezentativnog uzorka bh. stanovništva televizija predstavlja najčešći izvor informacija, dok 52% ispitanika vijesti dobija putem društvenih mreža, a 45% putem online portala sa vijestima. Iako je je tradicionalno još uvijek medij kojem se najviše vjeruje (Sokol 2021), neosporno je da televizija postupno gubi poziciju glavnog medija. S proglašenjem pandemije Covid-19 ovi procesi dodatno su intenzivirani.

2.2. Covid-19, televizija i videopozivi

Ograničenja koja su uvedena s proglašenjem pandemije Covid-19, posebno tokom perioda primjene restriktivnih mjera potpune izolacije, dovela su do promjena i prilagođavanja u svim oblastima života i rada. Posebno se to odrazilo na rad medija, jer je ograničenje kretanja otežalo redovno praćenje događaja i pristup novinara izvorima informacija. Uslovi vanrednog stanja značajno su doprinjeli rastu potražnje publike za vijestima povezanim s pandemijom Covid-19, većoj razini korištenja medija, ali i potakli novinarske organizacije da ispituju, usvajaju i koriste nove tehnologije i načine saopćavanja sadržaja, sve u cilju produkcije tačnih, pravovremenih i interaktivnih novinarskih poruka (Pavlik 2021).

Kao medij koji se oslanja na živu riječ, sliku i zvuk, za televiziju, naročito informativne redakcije televizijskih stanica, nove radikalno izmjenjene društvene okolonosti predstavljale su izrazito nepovoljan kontekst (Nee i Chacón 2021). S druge strane, u novonastaloj situaciji, kada su ljudi najviše vremena provodili u svojim domovima, nerijetko uz televizijske ekrane iščekujući informacije, od televizije se

očekivao doprinos u pružanju kvalitetnih vijesti (Nielsen, Fletcher i Howard 2020).

Dosadašnji radovi (Vobič 2023; Saptorini, Zhao i Jackson 2022; Túñez-López, Vaz-Álvarez i Fieiras-Ceide 2020) upućuju na to da su uslovi pandemije Covid-19 ubrzali procese preoblikovanja televizijskog novinarstva i potakli usvajanje inovativnih rješenja u aspektu tehnologije, radnih rutina i praksi produkcije informativnih programa.

U kontekstu urgentne, ako ne već i iznuđene potrebe za adaptacijom novih aranžmana produkcije televizijskih vijesti, naročito su se istakle promjene u aspektu pristupa izvorima informacija, mreži relevantnih sagovornika koji su neophodni za realizaciju informativnih programa. Kako bi se prevazišao problem nemogućnosti dolaska ustaljenim putem do izvora intenzivno su se počeli koristiti videopozivi ostvareni posredstvom interneta uz upotrebu popularnih digitalnih videotelefonskih platformi, aplikacija i uređaja, kao što su Skype, Zoom, WhatsApp, Viber, Google Hangouts, Apple Facetime i brojne druge.

Riječ je o posebnoj grupi digitalnih tehnologija namijenjenih ostvarivanju dvosmjernog ili višestrukog prijenosa/prijema audio-vizuelnih signala u realnom vremenu za potrebe komunikacije između osoba na različitim lokacijama. Ove tehnologije su u zadnjih nekoliko desetljeća evoluirale i svakodnevno su postajale sve dostupnije korisnicima (Jansen et al. 2016). Tome je uveliko doprinio razvoj računarske i industrije pametnih telefona koje konstantno unapređuju svoje mogućnosti, posebno mrežnu povezanost uređaja s ugrađenom kamerom. Videotelefone ili videokonferencijske tehnologije funkcioniraju kao transmisijske mreže ili na način poslužitelj-klijent, gdje se video i audio tokovi usmjeravaju putem poslužitelja ili vezom ravnopravnih čvorova (engl. *Peer-to-Peer*), gdje se video i audio tokovi izravno razmjenjuju između ravnopravnih čvorova bez posredništva poslužitelja. U periodu prije proglašenja pandemije Covid-19 razvijene su brojne besplatne aplikacije koje omogućavaju videopoziv i konferencijsku vezu, odnosno izravnu audio-vizuelnu komunikaciju između korisnika, što je doprinijelo njihovoj popularnosti i rasprostranjenosti.

Videotelefone tehnologije omogućile su televizijskim informativnim redakcijama ne samo pristup izvorima nego i realizaciju cijelih emisija sa gostima uživo, bez potrebe sagovornika za napuštanjem doma ili radnog mjesta. Videopozivi percipirani su kao inovativna rješenja za televizijsku informativnu produkciju sa obilježjima relativne prednosti, kompatibilnosti, mogućnosti isprobavanja i naknadnog vrednovanja, ključnim kvalitetima za uspješnu difuziju inovacija (Rogers 1983).

Dosadašnji radovi, uglavnom studije slučajeva (Subires-Mancera 2023; Andueza-López i López-Plaza 2020), sugeriraju da je u uslovima pandemije Covid-19 došlo do kvalitativnih promjena u praksama produkcije vijesti i rada informativnih redakcija televizijskih stanica kao rezultat adaptacije novom tehnološkom okruženju. U kontekstu televizijske industrije u Španiji, primjena postojećih videokonferencijskih platformi i aplikacija, posebno videopoziva ostvarenih posredstvom mobilnih uređaja kao zamjene za tradicionalne satelitske i radiofrekvencijske signale, dovela je do uspona „tele-intervjua“, „telerada“ i primata kvaliteta (informacijskog) sadržaja u odnosu na tehnički kvalitet slike (Andueza-López i López-Plaza 2020). Okolnosti vanrednog stanja i potreba publike za informacijama opravdali su korištenje ovih tehnologija, iako su bile ispod profesionalnih standarda tehničkog kvaliteta videozapisa. Ipak, primjena videokonferencijskih platformi i mobilnih audiovizuelnih uređaja prevazišla je prostorna ograničenja u pristupu raznim vrstama izvora, koji nerijetko nisu bili uključivani u informativne sadržaje, usljed geografskih i tehničkih barijera, nemogućnosti uspostavljanja tradicionalnih videoveza ili dolaska ekipa do sagovornika. U novom socio-tehnološkom okruženje postalo je moguće redovno uključivanje očevidaca, stručnjaka, vladinih dužnosnika i brojnih drugih izvora iz istog mjesta ili kilometrima udaljenih od televizijskih stanica s relativno malim produkcijskim troškovima. Takve prakse postale su moguće, kao što su sugerirali istraživači (Subires-Mancera 2023), zahvaljujući najmanje tri tehnološka preduslova: (a) postojanja internetskih veza dovoljno stabilnih za prijenos audio i video signala, (b) prisustva videokonferencijskih platformi koje su omogućavale videopozive zadovoljavajućeg kvaliteta bez naplate usluge i (c) dostupnosti uređaja sa videokamerama, koje su u stanju registrirati sliku i zvuk odgovarajućeg tehničkog kvaliteta.

Plauzibilno je pretpostaviti da su se slične prakse adaptacije videokonferencijskih tehnologija za potrebe informativne televizijske produkcije odvijale i u medijskim sistemima drugih država. Neophodna su daljnja istraživanja ove dinamike kako bi se ispitala varijacije, sličnosti i razlike u okolnostima i rezultatima primjene ovih tehnologija.

Također, utemeljeno je pretpostaviti da su infrastruktura videotelefonske tehnologije, kao i materijali koje građani sami snimaju, ostali relevantan resurs za informativne redakcije televizijskih stanica i nakon ukidanja mjera djelimičnih ili potpunih zatvaranja. Lakši pristup nacionalnim i međunarodnim izvorima informacija, kao i mogućnost da se ponude snimci događaja koji nisu mogli biti snimljeni televizijskim kamerama, neki su od vjerovatnih razloga njihove

kontinuirane značajnosti. Ipak, u studijama medija nedovoljno je istraženo u kojoj mjeri su opisana inovativna rješenja u televizijskom novinarstvu inicirana tokom vanrednog stanja zadržana nakon okončanja pandemije Covid-19. Posebno je slabo poznato kako su se ovi procesi ispoljili u bosanskohercegovačkom komunikacijskom kontekstu, obilježenom neuređenim i fragmentiranim medijskim tržištem, ograničenim razvojem novinarstva kao autonomne profesije, te političkom instrumentalizacijom medija, posebno javnih elektronskih medija (Baraković i Mahmutović 2011).

2.3. Difuzija (medijskih) inovacija u polju televizijskog novinarstva

Inovacije u aspektu pristupa izvorima informacija i načinu produkcije vijesti dio su širih procesa preobražaja televizije u novomedijskoj ekologiji. Televizijski urednici i novinari u razvijenim zemljama percipiraju medijske inovacije kao jedan od ključnih faktora u procesu tranzicije televizije ka digitalnom sadržaju, platformama i programu, sve u cilju iznalaženja samoodrživog modela (Wenger 2021). U pregledu dosadašnjih studija (Telkmann 2020) detektirani su ključni motivirajući faktori za inoviranje televizijskih sadržaja u multikanalnom okruženju, kao što su zahtjevi korisnika za praćenjem programa u različito vrijeme i putem višestrukih kanala, pritisak za ostvarivanjem prihoda i nastojanje da se privuče izrazito fragmentirana publika.

Teorijski pristupi difuziji inovacija (Rogers 1983) i medijskih inovacija (Storsul i Krumsvik 2013), kao i njihove operacionalizacije u kontekstu televizijskog novinarstva (Garcia-Aviles et al. 2019) nude plodotvoran konceptualni okvir za istraživanje ovih procesa. Rogers (1983) određuje difuziju inovacija kao proces širenja i usvajanja neke inovacije posredstvom raznih medija i tokom izvjesnog perioda među pripadnicima društva u širem smislu. Pri tome razlikuje četiri sastavnice ovog procesa: inovaciju, medije komunikacije, vrijeme i društveni sistem. U osnovi ove dinamike nalazi se proces odlučivanja o usvajanju inovacija s posebnim naglaskom na funkciju izvora informacija i medija pomoću kojih se ostvaruje saznanje o inovaciji. U smislu teorijskog modela proces obuhvata pet faza (Rogers, 1983): znanje (svijest o postojanju inovacije), uvjeravanje (formiranje stava o inovaciji), odlučivanje (uključenost u aktivnosti koje vode prihvatanju ili odbacivanju inovacije), provedba (korištenje ili izbjegavanje inovacije) i potvrđivanje (procjenjivanje ishoda ranije donesene odluke o inovacijama). Atribute koji utiču na adaptaciju inovacija Rogers je klasificirao u pet analitičkih kategorija: relativna

prednost inovacije, kompatibilnost sa postojećim praksama i normama, složenost inovacije, mogućnost iskušavanja inovacije i uočljivost inovacije u svrhu naknadnog vrednovanja. Definirao je i socijalne uslove koji mogu otežati ili pospješiti proces difuzije inovacija: da li odluke donose pojedinci unutar raznih društvenih grupacija ili neki centralni autoritet, mediji komunikacije koji se koriste da bi se posredovale informacije o inovaciji, narav društvenog sistema i stepen angažovanosti aktera koji promovišu promjene.

Tokom posljednjih nekoliko godina posebna pažnja u studijama medija poklanja se medijskim inovacijama kao osobitom tipu inovacija, što teoretičari (Storsul i Krumsvik 2013) prepoznaju kao novonastajuće interdisciplinarno područje proučavanja formirano iz potrebe da se razumiju transformacije medijskih okruženja. Teoretičari (Krumsvik, Milan, Bhroin i Storsul 2019) konceptualiziraju medijske inovacije pomoću trostepenog modela. U prvom koraku identificiraju se aspekti inoviranja (*šta se mijenja?*), pri čemu se razlikuje najmanje šest kategorija medijskih inovacija: (1) inovacije produkta; (2) inovacije procesa produkcije, distribucije i organizacije rada; (3) inovacije u pozicioniranju proizvoda i usluga; (4) paradigmatške inovacije u temeljnim vrijednostima i poslovnim modelima; (5) žanrovske inovacije i (6) društvene inovacije koje upućuju na nove načine korištenja medija. U drugom koraku razmatraju se pitanja stepena novosti, koliko su promjene ograničene ili dalekosežne. Tako se razlikuju temeljite i postupne medijske inovacije. U trećem koraku konceptualiziraju se ključni faktori koji uslovljavaju pojavu inovacija u medijskim okruženjima. Krumsvik, Milan, Bhroin i Storsul (2019) identificiraju tri grupe, faktore povezane s (1) medijskim institucijama, (2) tehnološkim razvojem i (3) sociokulturnim uslovima i odnosima moći.

U kontekstu televizije proces difuzije medijskih inovacija konceptualiziramo kao kapacitet informativnih redakcija televizijskih stanica u stvaranju preduslova za identificiranje i rješavanje problema na način koji rezultira uvođenjem nove vrijednosti za medijsku publiku i podstiče održivost medijske organizacije (Garcia-Aviles et al. 2019).

Oslanjajući se na navedni teorijski okvir u radu smo istraživali prakse adaptacije videokonferencijskih platformi za potrebe informativne produkcije bh. televizijskih stanica, fokusirani na tri istraživačka pitanja: (1) koliko učestalo se u informativnim programima koriste videopozivi, (2) kakva su obilježja njihove upotrebe (dužina, tehnička kvaliteta, platforma, vrsta produkcije) i (3) s kojim su temama i izvorima povezani?

3. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Da bi se moglo ispitati u kojoj mjeri je došlo do promjena u načinu produkcije i sadržaju informativnih programa televizijskih stanica u Bosni i Hercegovini kao rezultat upotrebe videokonferencijskih platformi, neophodno je utvrditi stepen prisustva i opisati prakse korištenja videopoziva u centralnim informativnim emisijama odabranih televizijskih stanica.

Cilj istraživanja bio je utvrditi da li, u kojoj mjeri, u kojim okolnostima i na koji način televizijske stanice u Bosni i Hercegovini koriste video poziv kao medijsku inovaciju u postpandemijskim okolnostima, kako bi istovremeno proširile opseg svog djelovanja i prilagodile se novim medijskim izazovima i potrebama publike. Prema našim saznanjima do sada nisu rađena istraživanja koja bi ispitala prisustvo i načine korištenja videokonferencijskih alatki u polju televizijskog novinarstva u Bosni i Hercegovini. Imajući u vidu odsustvo prethodnih analiza izveli smo preliminarno istraživanje usmjereno sticanju uvida orijentacione naravi, koje bi poslužilo kao polazište za obavljanje daljnjih, kompleksnijih studija ove tematike.

Polazna pretpostavka je da televizijske stanice ne koriste više videopoziv samo kao alternativnu tehnološku platformu za prijenos audio-vizuelnih signala nego i kao novu mogućnost i prednost u realizaciji programskih sadržaja: medijsku inovaciju koja pruža nove perspektive informativnoj televizijskoj produkciji.

Istraživanje je provedeno metodom analize sadržaja¹ centralnih informativnih emisija deset televizijskih stanica u Bosni i Hercegovini² sa različitim vlasničkom strukturom i područjem djelovanja. Zajednička im je informativna programska opredijeljenost. Tri televizijske stanice su javni emiteri, državni i entitetski koji su dio javnog Radio-televizijskog servisa Bosne i Hercegovine: *Radio-televizija Bosne i Hercegovine* (BHRT), *Radio-televizija Federacije Bosne i Hercegovine – Federalna televizija* (FTV), obje sa sjedištem u Sarajevu, te *Radio-televizija Republike Srpske*

1 Benson je analizu sadržaja definirao kao „kvantitativnu, sustavnu i objektivnu tehniku istraživanja i opisivanja manifestnih aspekata sadržaja komunikacije“. Berger kaže da je to „istraživačka tehnika za sustavno klasificiranje i opisivanje komunikacijskih sadržaja, prema nekim, obično unaprijed određenim kategorijama“. Kerlinger analizu sadržaja definira kao metodu „proučavanja i analiziranja komunikacija na sustavan, objektivan i kvantitativan način a u svrhu mjerenja varijabli“ (sve prema Kurtić 2017).

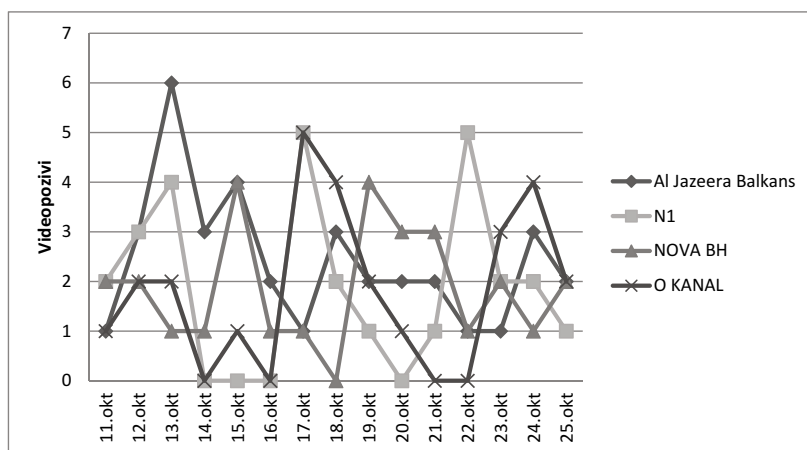
2 Prema posljednjim podacima Regulatorne agencije za komunikacije u Bosni i Hercegovini, pored tri javna emitera, dozvolu za zemaljsko emitiranje TV-signalala ima 37 TV-stanica. Takođe je registrirano 69 televizijskih stanica za emitiranje programa putem drugih elektronskih komunikacijskih mreža. Značajan broj navedenih stanica, važno je napomenuti, ne bavi se produkcijom informativnog programa. Registar televizijskih stanica u Bosni i Hercegovini dostupan je posredstvom sljedeće poveznice: <https://www.rak.ba/bs-Latn-BA/LicFees-holders> (pristup ostvaren u novembru 2023. godine).

(RTRS) sa sjedištem u Banja Luci. Četiri su komercijalne televizijske stanice sa stranim i domaćim vlasničkim kapitalom – *Al Jazeera Balkans (AJB)*, *N1*, *Nova BH* i *O Kanal*, sve sa sjedištem u Sarajevu. Dvije su javne kantonalne televizije koje imaju regionalni karakter, *Radio-televizija Tuzlanskog kanota (RTVTK)* i *Televizija Sarajevo (TVSA)*, sa sjedištem u Tuzli, odnosno Sarajevu. Također u istraživanje je uključena i jedna javna televizijska stanica koja ima karater lokalnog medija, *RTV 7* sa sjedištem u Tuzli.

Jedinice analize su centralne informativne emisije navedenih televizijskih stanica i videopozivi kao osobiti sadržaji unutar emisije. Analizirana su obilježja prisustva i aktivnosti televizijskih stanica u korištenju videopoziva putem različitih aplikacija i konferencijskih veza za dobijanje informacija i uspostavljanje kontakta sa novinarima i sagovornicima. Period istraživanja je 15 dana, od 11. do 25. oktobra 2023. godine.

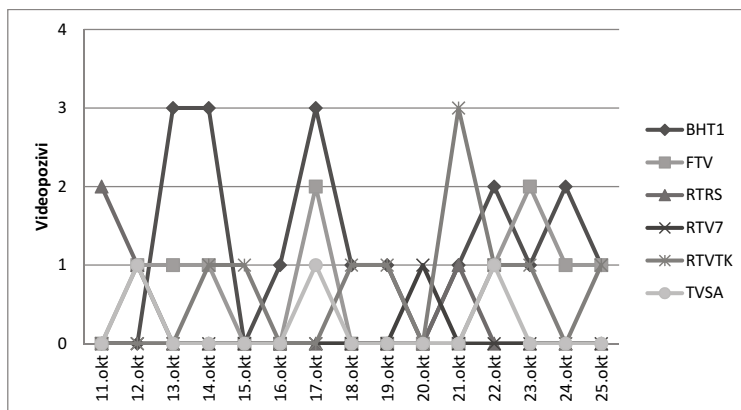
4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Centralne informativne emisije analiziranih televizijskih stanica u Bosni i Hercegovini variraju u aspektu dužine trajanja i vremena emitiranja. *Al Jazeera Balkans* producira najdužu (60 minuta) a *O kanal* najkraću (20 minuta) informativnu emisiju. Kod ostalih televizijskih stanica dužina varira između 50 (*Nova BH*) i 45 minuta (*N1*) te 35 (*BHT1*) i 30 minuta (*FTV*, *RTRS*, *RTVTK*, *TVSA* i *RTV7*). Emisije se emitiraju u večernjem periodu, u 18 sati (*TVSA*, *RTV7*) 18 sati i 20 minuta (*O kanal*), 18 sati i 30 minuta (*Nova BH* i *TVSA*), 19 sati (*BHT*, *N1*, *RTVTK*), 19 sati i 30 minuta (*FTV* i *RTRS*) ili 20 sati (*Al Jazeera Balkans*).

Grafikon 1. Komercijalne i regionalne TV stanice: obim i učestalost videopoziva

U ovom vremenskom okviru uočena su različita obilježja u pogledu obima i učestalosti pojavljivanja videopoziva u analiziranim emisijama. Komercijalne i regionalne televizijske stanice (Grafikon 1) redovno koriste videopozive u centralnim informativnim emisijama. Kod Al Jazeera Balkans videopoziv je bio zastupljen u svim analiziranim emisijama, u većini emisija i po nekoliko puta. Samo u dvije emisije je evidentiran po jedan videopoziv. U televizijskim sadržajima Nove BH i O Kanala videopoziv nije registriran samo u jednoj emisiji, a kod N1 televizije u četiri emisije. U prosjeku blizu dva videopoziva se javljaju po centralnoj informativnoj emisiji kod N1 ($x=1,8$; $max=5$, $min=0$, $SD=1,6$), Nove BH ($x=1,8$; $max=4$, $min=0$, $SD=1,1$), O Kanala ($x=1,8$; $max=5$, $min=0$, $SD=1,5$), a više od dva u programu Al Jazeera Balkans ($x=2,4$; $max=6$, $min=1$, $SD=1,3$).

Grafikon 2. Javni servisi i javne TV stanice: obim i učestalost videopoziva

U centralnim informativnim emisijama javnih televizijskih servisa (BHT1, FTV i RTRS) kao i televizijskih stanica koje se većinom finansiraju iz budžeta kantona (RTV TK i TVSA) ili grada (RTV7) prisustvo videopoziva značajno varira (Grafikon 2). Najveće prisustvo videopoziva, po obimu približno jednako kao i kod komercijalnih emitera, uočeno je u emisijama BHT1. Mnogo manje emisija sa videopozivima imale su ostale televizijske stanice, naročito RTV7, TVSA i RTRS. U prosjeku, po emisiji se pojavljuje približno jedan poziv, kao u slučaju FTV ($x=0,6$; $max=2$, $min=0$, $SD=0,6$) i RTVTK ($x=0,6$; $max=3$, $min=0$, $SD=0,7$), a najčešće nijedan kao što pokazuju podaci za RTV7 ($x=0,06$; $max=1$, $min=0$, $SD=0,2$), TVSA ($x=0,2$; $max=1$, $min=0$, $SD=0,4$) i RTRS ($x=0,2$; $max=1$, $min=0$, $SD=0,5$). U emisijama BHTV1 u prosjeku se pojavljuje između jednog ili dva videopoziva ($x=1,2$; $max=3$, $min=0$, $SD=1,06$).

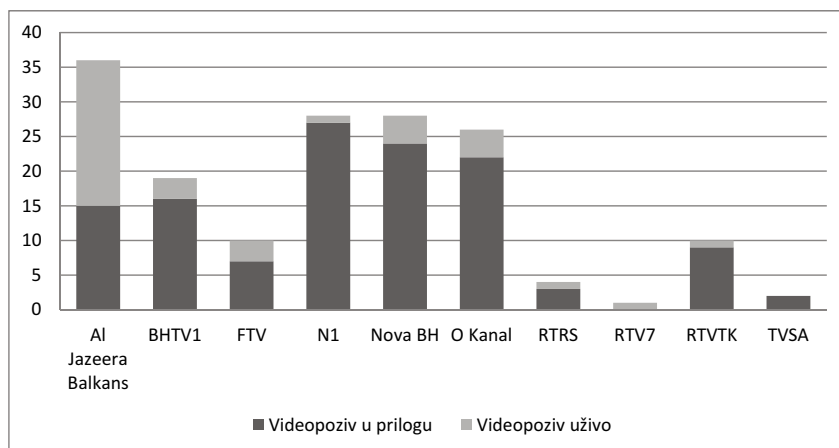
Dužina videopoziva u centralnim informativnim emisijama u prosjeku je manja od jedne ili oko jedne minute za većinu analiziranih televizijskih stanica (Tabela 1). Najveće varijacije u pogledu dužine trajanja uočene su u emisijama Al Jazeera Balkans, O Kanala i BHTV1. Za gotovo većinu analiziranih videozapisa tehnička kvaliteta slike bila je na zadovoljavajućem nivou. Od ukupnog broja analiziranih sadržaja 9% videopoziva imali su neki oblik tehničkih smetnji signala (gubljenje ili loša vidljivost slike, zamrznutost videozapisa, prekidi u zvuku i slične tehničke poteškoće). U većini slučajeva na osnovu same analize sadržaja videozapisa nije bilo moguće ustanoviti koja je platforma korištena za realizaciju videopoziva. Od ukupnog broja analiziranih videopoziva samo 8% na ekranu su sadržavali reference o korištenoj aplikaciji (Skype i Zoom).

Tabela 1. Dužina videopoziva u centralnim informativnim emisijama³

Dužina (sekunde)	AJB	N1	NovaBH	O Kanal	BHTV1	FTV	RTRS	TVTK	TVSA
Prosjek (x)	154,16	34,28	44,64	62,59	49,70	29	25	51	36,66
Prosjek (Md)	60	30	30	30	30	20	25	60	30
SD	257,73	12,29	32,97	85,22	72,70	16,24	7,9	13,74	16,99

Kod većine analiziranih centralnih informativnih emisija videopozivi se pojavljuju u prilogima kao sredstvo vođenja intervjua s odabranim izvorima, a mnogo manje za potrebe izravnog uključivanja sagovornika ili reportera u program (Grafikon 3). Iznimka su emisije Al Jazeera Balkans gdje se videopozivi više koriste u svrhe produkcije uživo.

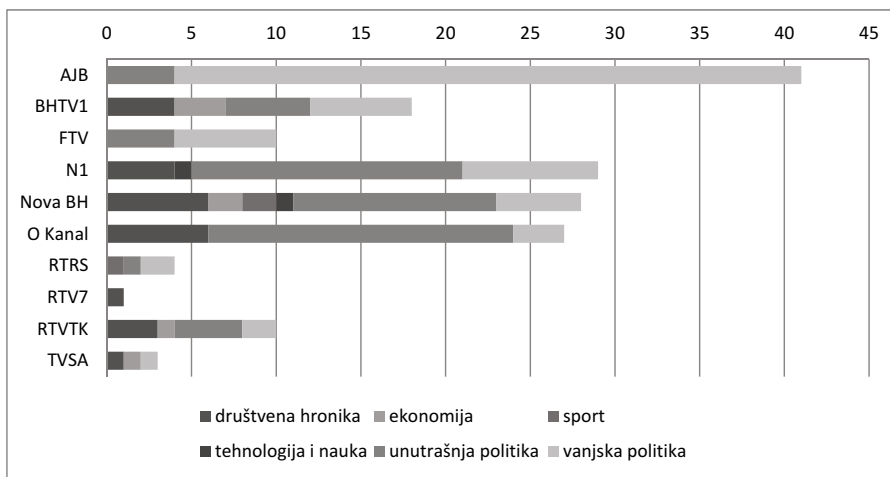
Grafikon 3. Način korištenja videopoziva u centralnim informativnim emisijama

³ U tabeli nisu navedeni podaci za RTV7 jer je evidentiran samo jedan videopoziv tokom perioda praćenja.

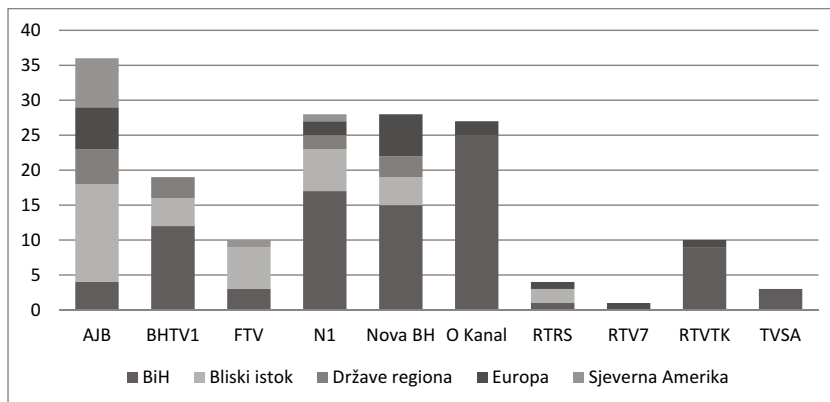
U najvećem broju slučajeva videopozivi se javljaju u okviru tema povezanih s unutrašnjom i vanjskom politikom, a znatno manje s drugim makrotematskim cjelinama (Grafikon 3).

Grafikon 4. Videopozivi i teme u centralnim informativnim emisijama

Također, prikupljeni su podaci o izvorima koji se pojavljuju posredstvom videopoziva. Kao prvo, ispitano je da li se videopozivi koriste za javljanje reportera ili za razgovor s različitim vrstama sagovornika. Analiza je utvrdila da se kod svih stanica, s iznimkom BHTV1, u videopozivima pojavljuju sagovornici. Samo su se dva videopoziva u informativnoj emisiji BHTV1 koristila za uključanja reportera.

Grafikon 5. Videopozivi: geografske lokacije izvora

Rezultati analize upućuju na različite geografske lokacije izvora (Grafikon 5). Pored razgovora sa sagovornicima iz različitih dijelova Bosne i Hercegovine u centralnim informativnim emisijama evidentirani su sagovornici iz država regiona, raznih europskih država, Sjedinjenih Američkih Država, te značajan broj sagovornika iz država Bliskog istoka, uvjetovano ratnim sukobima na području Izraela i Palestine.

5. INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Analizom sadržaja centralnih informativnih emisija odabranih televizijskih stanica (AL JAZEERA, N1, BHT1, FTV, RTRS, NOVA BH, O KANAL, RTVTK, TVSA, RTV7) vidimo da je videopoziv kao medijska inovacija u određenoj mjeri ostao u primjeni i nakon pandemije Covid-19.

U kojoj mjeri se koristi videopoziv ovisi od same televizijske stanice. Primjetno je da komercijalne televizijske stanice (AL JAZEERA, N1, NOVA BH, O KANAL) više koriste video poziv u odnosu na javne televizijske servise (BHT1, FTV, RTRS) ili javne televizijske stanice (TVTK, TVSA, TV7).

Takođe javni televizijski servisi i javne televizijske stanice, u odnosu na komercijalne, još uvijek više koriste i klasične telefonske pozive za kontaktiranje sagovornika.

U korištenju videopoziva prednjači ALJAZEERA (36), prati je NOVA BH (28), O KANAL (27), N1 (25), BHT1 (19), FTV (10), TVTK (10), RTRS (4), TVSA (3), TV7 (1).

Na svim televizijskim stanicama preovladavaju videopozivi koji su korišteni kao izjave sagovornika ili komentar na određenu temu koji su integrirani u video priloge. Rjeđi su pozivi koji su realizirani kao direktni razgovori sa sagovornicima. Samo je BHT1 u dvije emisije koristio videopoziv za javljanje reportera.

Kvalitet videopoziva na svim televizijskim stanicama većinom je dobar, čak i odličan kod N1 i O KANAL-a, a rijetki su video pozivi lošeg kvaliteta.

Videopoziv je najviše korišten za kontaktiranje sagovornika sa udaljenih lokacija, drugih zemalja ili gradova.

Nakon što su se u vrijeme pandemije Covid-19, zbog iznuđene potrebe za adaptacijom novih aranžmana produkcije televizijskih vijesti, istakle promjene u aspektu pristupa izvorima informacija putem videopoziva, vidljivo je da se ove promjene u manjoj mjeri, spram potrebe, javljaju u svakodnevnoj produkciji televizijskih vijesti i nakon pandemije. Videopozivi se uglavnom koriste za kontaktiranje teže dostupnih ili udaljenih sagovornika.

6. ZAKLJUČAK

Videopozivi kao medijska inovacija na televiziji iz objektivnih razloga svoju ekspanziju su doživjeli u vrijeme pandemije Covid-19. Nakon prestanka pandemijskih ograničenja, iako su stvoreni uslovi za normalan rad televizijskih stanica, vidimo da su videopozivi u manjem obimu zastupljeni na televizijskim stanicama. Uglavnom se koriste za kontaktiranje udaljenih sagovornika. Zastupljeniji su kod komercijalnih nego kod javnih televizijskih stanica. Lokalne televizijske stanice (RTV7) skoro da i ne koriste ovu mogućnost, jer se uglavnom bave lokalnim temama i izvori informacija su im dostupniji. Kvalitet poziva je znatno bolji nego što je to bilo u vrijeme pandemije Covid-19.

U kontekstu difuzije medijskih inovacija da se zaključiti da je uvođenje videopoziva u televizijsku produkciju vijesti rezultiralo novom vrijednosti za televizijsku publiku i medijsku organizaciju. Ono što je u vrijeme pandemije bilo alternativa, danas je u svakodnevnoj upotrebi, što u značajnoj mjeri olakšava rad novinarima, urednicima i televizijskim producentima.

Rezultati istraživanja pokazuju prihvaćenost inovacija, te da u njihovoj primjeni postoje značajne razlike. Također, vidljive su varijacije u iskorištavanju potencijala ove tehnologije.

Videopoziv kao medijska inovacija značajan je resurs koji televizijskim stanicama otvara nove mogućnosti, produkciju čini jeftinijom, a dolazak do sagovornika jednostavnijim. Stoga bi televizijske stanice trebale više koristiti ove prednosti. Očekivati je da će u budućnosti i druge televizijske stanice, koje su u manjem obimu koristile ove mogućnosti, prihvatiti videopoziv kao inovaciju u svakodnevnoj produkciji vijesti. Također, vidljiv je napredak u kvaliteti video poziva danas u odnosu na period pandemije. Očekivati je da će se ovaj kvalitet i dalje popravljati.

Neophodna su daljnja istraživanja ove tematike, naročito stavova televizijskih producenata, urednika i novinara, kao i percepcije televizijske publike. Naše istraživanje ja mali podsticaj istraživačima da nastave obrađivati ovu tematiku.

LITERATURA

1. Andueza-López, Belén, María López-Plaza (2020), "The TV-Production Shift During the COVID-19 Health Crisis: How TV Language Changed As a State of Alarm Was Enforced in Spain", *Tripodos*, 2(47), 161-172.
2. Baraković, Vedada, Mirza Mahmutović (2011), "Javni emiteri: politike (dez-)integracija u Bosni i Hercegovini", *Medijski dijalozi - časopis za istraživanje medija i društva*, 10(4), 207-222.
3. Dawson, Nikolas, Sacha Molitorisz, Marian-Andrei Rizoiu, Peter Fray (2023), "Layoffs, inequity and COVID-19: A longitudinal study of the journalism jobs crisis in Australia from 2012 to 2020", *Journalism*, 24(3), 531-559.
4. Eurobarometer (2023), *Media Use in the European Union. Winter 2022-2023*, European Commission, Brussels
6. Jansen, Bart, Timothy Goodwin, Varun Gupta, Fernando Kuipers, Gil Zussman (2016), "Performance Evaluation of WebRTC-based Video Conferencing", *ACM SIGMETRICS Performance Evaluation Review*, 45(3), 56-68.
7. John, Richard R., Jonathan Silberstein-Loeb (eds.) (2015), *Making News. The Political Economy of Journalism in Britain and America from the Glorious Revolution to the Internet*, Oxford University Press, Oxford
8. Kurtić, Nail (2017), *Kvantitativna i kvalitativna analiza sadržaja*, University press - Magistrat izdanja, Sarajevo
9. Krumsvik, Arne H., Stefania Milan, Niamh Ni Bhroin, Tanja Storsul (2019), "Making (Sense) of Media Innovations", u: Deuze, Mark, Mirjam Prenger (ur.), *Making Media. Production, Practices, and Professions*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 193-205.
10. Nee, Rebecca Coates, Lourdes M. Cueva Chacón (2021), "Live From My Living Room: Perceived Organizational Support Among TV News Workers During the COVID-19 Pandemic", *Electronic News*, 15(3-4), 75-94.
11. Nielsen, Rasmus K., Richard Fletcher, Nic Newman, Scott Brennan, Philip N. Howard (2020), *Navigating the 'Infodemic': how people in six countries access and rate news and information about coronavirus*, Oxford University - Reuters Institute for the Study of Journalism
12. Osmančević, Enes, Adis Šušnjar (2021), *Integritet novinara i transparentnost medija u BiH*, Transparency International BiH, Banja Luka
13. Pavlik, John (2021), "Engaging journalism: News in the time of the COVID-19 pandemic", *SEARCH*, 13(1), 1-17.

14. Pew Research Center (2022), *News Platform Fact*. dostupno na: <https://www.pewresearch.org/journalism/fact-sheet/news-platform-fact-sheet/>
15. Picard, Robert (2022), *The Economics and Financing of Media Companies*, Fordham University Press, New York
16. Quandt, Thorsten, Karin Wahl-Jorgensen (2021), "The Coronavirus Pandemic as a Critical Moment for Digital Journalism", *Digital Journalism*, 9(9), 1199-1207.
17. Rogers, Everett M. (1983), *The Diffusion of Innovations*, Free Press, New York
18. Santos, Phillip, Admire Mare (2021), "The Reconfiguration of News Work in Southern Africa during the COVID-19 Pandemic", *Digital Journalism*, 9(9), 1391-1410.
19. Saptorini, Endah, Xin Zhao, Daniel Jackson (2022), "Place, Power and the Pandemic: The Disrupted Material Settings of Television News Making During Covid-19 in an Indonesian Broadcaster", *Journalism Studies*, 23(5-6), 611-628,
20. Spar, Debora (2003), *Ruling the Waves: From the Compass to the Internet: A History of Business and Politics Along the Technological Frontier*, Mariner Books, New York
21. Storsul, Tanja, Arne H. Krumsvik (2013), "What is Media Innovation?", u: Storsul, Tanja, Arne H. Krumsvik (ur.), *Media Innovation: A Multidisciplinary Study of Change*, Nordicom, Gothenburg
22. Subires-Mancera, María Purificación (2023), "Technology at the Service of Journalism and the Media in Pandemic: The Case of Television in Spain During the Period of Confinement", u: López-López, Paulo Carlos, Daniel Barredo Ibáñez, Angel Torres-Toukoumidis, Andrea De-Santis, Óscar Avilés (eds.), *Communication and Applied Technologies. Smart Innovation, Systems and Technologies*, vol 318, Springer, Singapore
23. Šimunjak, Maja (2022), "Pride and Anxiety: British Journalists' Emotional Labour in the Covid-19 Pandemic", *Journalism Studies*, 23(3), 320-337.
24. Telkmann, Verena (2020), "Broadcasters' content distribution and programming decisions in multi-channel environments: a literature review", *Journal of Media Business Studies*, 23(1-2), 117-146.
25. Túnuez-López, José Miguel., Martín Vaz-Álvarez, César Fieiras-Ceide (2020), "Covid-19 and public service media: Impact of the pandemic on public television in Europe", *Profesional de la información*, 29(5),

26. Vobič, Igor (2023), "It's Not as Neat Television Like Before The Epidemic": Analysing the Visuality of Television Journalism During the Covid-19 Crisis", *Journalism Practice*, 0(0), 1-21.
27. Wenger, Deb (2021), "Cutting Edge: Innovation and Improvement in Local TV News", *Electronic News*, 15(1-2), 43-49.

REPRESENTATION OF VIDEO CALLS AS MEDIA INNOVATIONS IN THE NEWS PROGRAMS OF TELEVISION STATIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

The measures introduced during the Covid-19 pandemic have thoroughly changed the previous ways of operation of television stations, especially in journalistic practices of live production and coverage of public significant events. In the altered working conditions, television stations have increasingly turned to the use of video conferencing applications and platforms, such as Skype, Zoom, WhatsUp, and similar services, facilitated by the digital media ecosystem. Covid-19 has acted as a catalyst for changes in the sphere of television technology, production, work routines, and content. However, until now, it has not been studied to what extent the changes induced by the pandemic have truly been accepted, retained, and modified after the cessation of Covid-19-related measures. To fill gaps in scientific knowledge, the task of this study was to examine the presence and use of video calls in informational programs of television stations in Bosnia and Herzegovina, as well as the implications of these innovative practices on the content, form, and value of television news. The content analysis method was used for central informational programs of public broadcasters and private stations. The results show the acceptance of innovations but also significant variations in exploiting the potential of this technology. The work contributes to a better understanding of the process of innovation diffusion in the newsrooms of television stations in transitional media systems.

Keywords: television journalism; video calls; live production; innovation diffusion; Bosnia and Herzegovina

Adresa autora
Author's address

Miralem Dautović
Radio-televizija Tuzlanskog kantona
miralem.dautovic@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3

UDK 794:004]:316.774

Primljeno: 16. 10. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Borislav Vukojević, Miloš Španović

INTERPLAY BETWEEN MEDIA AND PLAYER ENGAGEMENT: A STUDY OF MEDIA'S EFFECT ON THE WORLD OF WARCRAFT GAMING EXPERIENCE

In the dynamic realm of online gaming, sustaining player engagement and immersion within a virtual environment is paramount for both the player community and game developers. World of Warcraft (WoW), a prominent massively multiplayer online role-playing game (MMORPG), has experienced considerable evolution since its inception in 2004. As gaming technologies advance and player expectations shift, a variety of media platforms, such as forums, social networks, and streaming services, have surfaced, playing a pivotal role in augmenting the WoW gaming experience. This study delves into the impact of different versions of WoW on the players' content experience, focusing on how these media platforms influence player engagement, communication strategies, and problem-solving approaches. Employing qualitative research methods, particularly in-depth interviews, this paper weaves a comprehensive narrative that sheds light on the intersection of technological evolution and gaming experiences. Our findings indicate that the specific version of WoW plays a critical role in shaping player interactions and problem-solving methods. The Classic WoW iteration fosters a sense of community and interaction, necessitating collaboration and the use of external resources. In contrast, Modern WoW has streamlined gameplay mechanics, thereby reducing the emphasis on collaborative efforts and the role of community within the game. This research underscores the fluid nature of social dynamics within the game, evolving in response to the changing preferences and expectations of the player base.

Keywords: World of Warcraft; video game studies; technological determinism; media studies; player experience

INTRODUCTION

In the ever-evolving landscape of online gaming, staying engaged and immersed in a game's virtual world is of paramount importance for both players and game developers. World of Warcraft (WoW), a massively multiplayer online role-playing game (MMORPG), has experienced significant transformations since its inception in 2004.¹

As gaming technologies and player expectations have advanced, different versions of media² have emerged to support and enhance the in-game experience. This paper explores how various versions of game, including forums, social media, and streaming platforms, influence the content experience for WoW players. By examining the impact of these media on player engagement, communication, and problem-solving, we aim to provide a deeper understanding of the complex interplay between game design and the media landscape in shaping the WoW community.

Additionally, in this paper, we employ innovative methods through an in-game in-depth interview approach. By weaving players' experiences together, we create a novel narrative that can contribute to understanding how technology, or the development of technology, impacts the gaming experience.

In the first part of the paper, we examine communication theories and how we can use them in order to offer discussion of the results. After we describe the 3 main research questions, attention shifts toward methodology and the main part: the story. We combine all aspects at once, starting from the main conclusions (in table) and going back to the contextual elements. Through communication, communities, in-game help, we try to offer the experiences that shows how different versions of WoW impacted the experience in-game, resulting with completely different outcomes. How technology shaping the gaming experience?

THEORETICAL BACKGROUND

Technological Determinism: Framework for analysis of game experience

Technological Determinism (TD) is a theory that suggests technology is the primary driver of social, cultural, and economic change, with human agency and social

1 There is huge amount of expansion for WoW during the 19 year period. Last expansion is called Dragonflight, released in October 2022.

2 In this paper, term „media“ is not limited on media as channels, but as game itself. Different version of WoW can be considered as different media.

structures playing secondary roles (Smith & Marx 1994). TD can be traced back to the works of scholars such as Karl Marx, who argued that technological innovations and the means of production shape social and economic relations. This perspective has been debated and critiqued by scholars who argue for a more nuanced understanding of the relationship between technology and society.

Harold Innis, a Canadian economic historian, contributed significantly to the development of Technological Determinism through his work on the “bias of communication”. Innis argued that different communication technologies (e.g., oral, written, or electronic) possess inherent biases that influence the organization and development of societies. According to Innis, these biases are shaped by the characteristics of the medium (e.g., durability, reach, and speed), which in turn affect the structure of social institutions and cultural practices. Marshall McLuhan, a Canadian media theorist, expanded upon Innis’s ideas and further developed the concept of Technological Determinism (McLuhan 1964). McLuhan’s famous aphorism, “the medium is the message,” suggests that the form of communication (i.e., the medium) is more important than the content it conveys. According to McLuhan, different media have distinct effects on human perception, cognition, and social organization, and these effects are independent of the specific content transmitted through the medium.

Two primary forms of Technological Determinism exist: hard determinism and soft determinism (Chandler 1995). Hard determinism posits that technology develops autonomously and is the sole driving force behind societal change. In contrast, soft determinism acknowledges that technology can influence social change, but human choices and social factors also play a role in shaping the development and impact of technology. In communication and media studies, TD has been influential in explaining the transformative effects of new communication technologies on society (Winston 1998). Critics of TD argue that it overemphasizes the role of technology and underestimates the importance of human agency and social context in shaping the development and impact of communication technologies. The idea of TD is used in this paper to provide context for exploring whether technological components of WoW affect game experience and whether the medium of MMORPGs, who represent social environment for players, drives players’ behaviour, their social interactions and communication.

Background of World of Warcraft

World of Warcraft (WoW) is a massively multiplayer online role-playing game (MMORPG) developed and published by Blizzard Entertainment in 2004. This game

is the fourth installment in the Warcraft series, which began with the real-time strategy game Warcraft: Orcs & Humans in 1994. WoW is set in the high-fantasy world of Azeroth, where players create their own characters and embark on quests, explore the vast open world, and interact with other players.

Since its release, WoW has become one of the most successful and influential MMORPGs in the gaming industry (Yee 2006). The game had over 12 million active subscribers at its peak in 2010, with players from various cultures, age groups, and backgrounds. The game's longevity and success can be attributed to its engaging gameplay, a massive and diverse player base, continuous content updates, and a strong sense of community (Ducheneaut, Yee, Nickell, & Moore 2006). Also, the structure, complexity and nonlinearity of WoW's world and culture places it beyond the category of 'just' video games and into the category of virtual worlds.

WoW's gameplay is focused on character progression, allowing players to level up, acquire new skills, and obtain better equipment to face increasingly challenging content. The game also emphasizes social interaction, with players forming groups and guilds to collaborate on quests, dungeons, and large-scale player versus environment (PvE) raids or engaging in player versus player (PvP) combat (Nardi 2010).

WoW has undergone numerous expansions and updates over the years, changing the game's mechanics, graphics, and content to adapt to evolving player expectations and technological advancements. In 2019, Blizzard Entertainment released World of Warcraft Classic, which recreated the original game experience from 2004, allowing players to revisit the roots of the MMORPG. This release highlighted the differences between the original and modern versions of the game, sparking discussions about the impact of game design on player experience and community dynamics.

Academic research on WoW has focused on various aspects of the game, including player motivations (Yee 2006), social interactions (Nardi 2010), gender representation (Eklund 2011), and the impact of game design on player behavior (Ducheneaut et al. 2006). These studies contribute to a better understanding of the factors that shape the gaming experience and the social dynamics within online gaming communities.

Academic research has also focused on flow and immersion in video games (Michailidis et al. 2018). The study suggests that the distinction between flow and immersion in the context of video games is not clearly substantiated by current research. The authors argue that more evidence is needed to justify treating these two concepts as distinct phenomena in video game studies. Studies have examined the transformative experiences in virtual reality (VR), including the enhancement of narrative experiences in art exhibitions (Yu Jian 2023), and the influence of VR on meaningful work and social interactions, especially for people with disabilities (Davis &

Chansiri 2018). There is also research on the impact of VR on storytelling and live performances, offering new platforms and enhancing the experience for audiences and performers (Lyons et al. 2021). Furthermore, the concept of virtual capitalism and how digital communication shapes global corporations has been discussed (Nolan 2016). Additionally, the role of VR in cultural and heritage interpretation has been highlighted (Ch'ng 2018).

In addition to the aspects previously mentioned, WoW has also been studied in the context of its economic system, with players participating in a virtual economy that includes trading, crafting, and auctioning of in-game items (Castronova 2005). World of Warcraft (WoW) is a landmark in the world of online gaming, renowned for its expansive universe and immersive gameplay. Scholarly studies have extensively examined WoW, exploring aspects such as culture, role-playing, group formation, connections with external social actors, and economic markets within the game (Bainbridge 2015). The game's success can be attributed to its refined formula, which includes a balance of socialization and in-game literacies, diverse player groups, and the impact of player-versus-player combat. These elements combine to provide a rich, collaborative environment where players can form self-organizing groups to achieve objectives, fostering understanding and tolerance among diverse backgrounds (Nardi 2006).

The social landscape of WoW is notable for enhancing real-life social interactions, challenging the stereotype of the 'lonely gamer'. This enhancement is consistent across various demographic groups, including different genders and cultural backgrounds (Schiano et al. 2011). Additionally, the game serves as a digital microcosm that reflects and influences broader social and cultural patterns. For instance, avatar suicide videos in WoW have emerged as a genre that reflects deep connections players develop with their virtual selves and the community, highlighting the game's profound impact on personal identity and social dynamics (Lau 2017).

Furthermore, WoW has been used as a platform for research in areas such as learning, collaboration, and leadership. Researchers have explored how players develop problem-solving skills, teamwork, and communication strategies within the game environment, providing insights that can be applied to other collaborative settings, such as the workplace or educational contexts (Reeves, Malone, & O'Driscoll 2008).

World of Warcraft Classic Version in 2019

World of Warcraft Classic, released in 2019, is a faithful recreation of the original World of Warcraft game, which was first launched in 2004. The Classic version was developed in response to the demand from players who were nostalgic for the early

days of the game and preferred the slower pace, more challenging content, and stronger emphasis on social interaction that characterized the original version. The release of WoW Classic allowed players to re-experience the game as it was in its earliest stages, before any expansions or significant updates were introduced.

WoW Classic features the original game's content, including the level cap of 60, the original playable races and classes, the original world map, dungeons, and quests. The game design and mechanics have also been restored to their original state, requiring players to invest more time and effort into leveling their characters, acquiring gear, and forming groups for dungeons and raids. This has led to a renewed emphasis on social interaction, communication, and collaboration among players.

Academic research on WoW Classic has focused on comparing the player experience in the Classic version with that of the modern version, examining differences in player motivations, social dynamics, and the impact of game design on player behavior (Rigby & Ryan 2011). These studies contribute to a broader understanding of the factors that shape the gaming experience and the role of nostalgia in driving players' preferences for particular game versions.

World of Warcraft (WoW) has maintained its relevance as a subject of academic inquiry, particularly in examining the media's influence on gaming experience, due to its longevity, massive player base, and evolving game design. The game's transformation over time provides a unique opportunity to analyze how changes in media technology and game mechanics have impacted player engagement, social dynamics, and overall gaming experience (Kowert, Kaczmarek, & O'Donnell 2014).

WoW has been used as a platform to study the effects of game streaming on player behavior, with researchers examining how platforms like Twitch have fostered new forms of player interaction and created communities centered around gaming content (Hamilton, Garretson, & Kerne 2014). The growth of eSports has also led to increased interest in analyzing how the competitive gaming scene has influenced player motivation, skill development, and engagement with the game (Hilvoorde & Pot 2016).

RESEARCH QUESTIONS

Research Question 1: The extent to which WoW's medium has directed the gaming experience towards communication, community, and mutual problem solving can be examined through the lens of four theories: social identity theory, which explores how players identify with in-game communities; the theory of collective intelligence, considering how players collaborate to solve complex challenges; communication theory, analyzing the nature and effectiveness of player interactions; and game design

theory, assessing how the game's mechanics and narrative structure encourage community building and cooperative problem-solving.

Research Question 2: The involvement of players in classic and modern versions of WoW likely varies due to changes in game mechanics, community culture, and overall gaming environment. In the classic version, the need for collaboration in raids and dungeons might have fostered a stronger sense of community. In contrast, modern versions, with more streamlined gameplay and accessibility features, might attract a different kind of player engagement, focusing more on individual achievements and less on community-driven activities.

Research Question 3: It is possible that modern versions of WoW have shifted the focus towards more independent problem-solving, potentially reducing the importance of communication with other players. This could be due to the introduction of features like automated matchmaking for dungeons and raids, and the availability of more in-game resources and guides, allowing players to progress without extensive interaction with others. However, the extent of this shift would need to be empirically validated through player surveys and in-game data analysis.

METHODOLOGY

To comprehensively address the research questions, we employed a qualitative ethnographic approach, primarily utilizing structured in-depth interviews. A total of 19 long-term World of Warcraft (WoW) players, aged 18 to 45, participated in this study from January until April 2023. The gender distribution was 95% male and 5% female. The interviews, consisting of 10 open-ended questions, aimed to explore players' experiences and perspectives. The average duration of each interview was 30 minutes.

Interviews were conducted in various formats: one in-game, three via Skype, ten through Zoom, and five using other online platforms (Google meet, MS Teams etc). This diverse approach enabled us to engage with participants in environments where they felt most comfortable, enriching the quality of the data collected.

We employed semantic thematic analysis to analyze the interview data, using MaxQDA software. This analysis identified six main themes: Navigation in-game, Community, Communication, In-game Help, Group Finding, and Out-of-the-Game Help. To quantify the significance of these themes, we adopted a three-point Likert scale, categorizing the variables as 'not important', 'moderately important', and 'very important'. This scale was also used to assess the difficulty level of in-game activities, with categories ranging from 'too easy' to 'too difficult'.

The coding scheme of these variables was carefully designed to reflect the nuances in players' responses. For instance, 'extremely important' was coded to represent critical elements in the game, while 'non-available' indicated features or aspects that were absent but desired by players.

To ensure the reliability of our thematic analysis, we measured intercoder agreement during the coding process, achieving a 71% agreement rate. This rate indicates a substantial level of consistency in the interpretation of the data among different coders, thereby strengthening the credibility of our findings.

The detailed breakdown of the identified themes, along with their respective coding and significance, are available in tables and figures. This structured and detailed methodology provided a robust framework for analyzing the intricate experiences of long-term WoW players, enabling a deeper understanding of their gaming experiences and perspectives.

ANALYSIS AND DISCUSSIONS ABOUT RESULTS

In order to have a comprehensive perspective, we will divide our discussion about results in 4 parts, using the following table of results:

Table 1: Matrix of main results

	Classic WoW (vanilla)	WoWk WoW (groundbraking version)	Modern WoW (from Legion version)	Comments
Navigation in game	Extremely hard	Hard	Extremely easy	Addons were must-have in classic WoW, today are not that important
Community	Extremely important	Important	Extremely non-important	Classic WoW was unplayable without community, today is possible
Communication	Extremely important	Important	Extremely non-important	All-chat and so called <i>Barrens chat</i> were so important in Classic WoW
In-game help	Non-available	Somewhat available	Extremely available	There was no in-game help in Classic, players need to find a path for themselves
Group finding	Extremely hard	Hard	Extremely easy	Group finding were dependant on communication, today is completely optional
Out-of-game help	Extremely important	Important	Extremely non-important	Wowhead, thottbot were must-have in Classic era, today they are incorporated in-game

For the purpose of this paper, we have divided the WoW into 3 categories: Classic WoW, Wrath of the Lich King as groundbreaking version and Legion as modern WoW experience. In following analysis, we will give our explanations about this in more detail. Also, we will offer our stories about the value of variables which are presented in the table (extremely important-important-nonimportant).

Our respondents claimed that WotLK was groundbreaking expansion, as it is illustrated by Respondent 11:

Classes got dumbed down and easier to play in WotLK and every expansion proceeding that I believe they've gotten even more dumbed down. Most classes nowadays are just "build this one resource to spend on other cooldowns".

In-game navigation and help

Finding the path to your current objective can be hard in MMORPG games. Quest is often presented to the player in written form, understanding his willingness to explore this part of the genre, and engage in absorbing this information in detail. There is nothing wrong with this format, since it encourages role-playing aspects of the game, and helps generate a larger picture of the world. As such, quests and storytelling are an important part of the gameplay and enjoyment of the game. However, a lot of players do not engage in this detail-oriented approach to playing and prefer reaching their objective quickly. This hyper-efficient approach to the game generates a need for tools to navigate from point A to point B quickly. World of Warcraft's complexity, with a large world, many zones, and multiple layers of dungeons, combined with complicated capital cities and many thousands of quests, creates a maze that can be challenging even to the most experienced of gamers.

The game "hides" some concepts and makes certain things harder without the use of external tools, but with some note keeping and world exploration you can spot the patterns and know where you can find which farming ingredients/enemies, where the dungeons are, etc., claims Respondent 7.

To ease exploration, and speed-up progress in the game, add-ons are created with each expansion. These add-ons are usually originally created by the community, but with the longevity of the game such as World of Warcraft, and ever-lasting communication between the creator of the game Blizzard and the community, many changes and ease-of-access tools were added to the game itself. These add-ons in a sense became part of the experience and regularly used commodities, and if they were preferred and used by the majority of the community from one expansion to the next one, they would usually become part of the game.

A lot of these "quality of life" changes impacted the game in such a drastic manner that many players from the early days do not recognize newer expansions as part of the same saga. Players' immersion in the world is drastically reduced by the introduction of these options and streamlining the objectives of the game.

And this isn't where addons stop since they serve many different functions apart from the aforementioned, such as tweaking User Interface, communication options, aesthetics of the game, etc.

As they said, the game was extremely complex but fun. Respondent 6:

I remember the first character I made was a night elf hunter on the Aggramar realm. I pretty much spent my time goofing off in Goldshire. I didn't even know what a quest was until I was level 40. I literally grinded mobs up until then. Even worse, I mostly meleed the mobs as a hunter!! I was the definition of a noob.

Community

In original editions of the game, social factors played a major role in who you were in World of Warcraft. Even a child, or person facing a major language barrier could play the game if helped by someone they know and understand. When you would find yourself isolated in an unknown spot, and facing an impossible challenge such as leveling too high level, or an enemy ganking you, your only option was to ask for help. And help would arrive, usually in form of a bored high-level player, or a random passer-by who understands your struggle. "Knowing a guy" was important, and often brought information, profit, or other boons. YOU being "Known" was also extremely important, and a major flex option when showing off prestigious gear, kill count, or a title hard to obtain. Guilds were a major driving force behind late game progression, while zone chats were a place to take a break, socialize, and find gossip, trash talk, and banter. The community was one of the founding pillars of Classic WoW, which lost importance with each following expansion. Stormwind gates, Barrens, and Durotar were gathering places for weary gamers in the late hours of the day.

As our in-depth interviews shows, the main focus of the players in early days was to „advance as a community“ (Respondent 18):

Classic WoW and TBC kept you quite under pressure to play a lot in order to stay in touch with current events. If you wanted to spearhead servers PVE progression, or be on top in PVP world, you had to farm a lot, follow trends other players follow, and deliver decent gameplay. A lot of gameplay models used in Vanilla and TBC are sturdy, grindy and for some even tedious. However, if you didn't want to be this committed, game was reasonably paced and pleasant to experience.

Results of in-depth interviews shows that one of the main reasons to start playing WoW was „to make friends“ (Respondent 8):

Another motivation for me is the ability to make friends with others. Joining a raiding guild and getting to hang out with people twice a week is a good feeling. It is a consistent way to stay social since the older you get the harder it is to plan hanging out with your friends in real life. I've made a lot of long term friends over the years through this game.

However, in modern version of WoW, the game lost the complexity, thus resulting with (Respondent 12):

From someone who experienced it more from the outside of the player base, i would say Blizzard dabbed a lot into models that simplified the game, while making other parts of gameplay more prominent (making certain element of the game super grindy because it caters to part of population which likes such gameplay).

Respondent 19 claims that WoW was not only building community in-game, rather it could offer off-line experience and sense of community:

My brother used to play it and sometimes I would sit next to him and watch. All of these characters, spells, mounts, and the big open world really captivated me.

Communication

Chatting, writing, and hanging out were major aspects of the WoW. The symbolism behind sending a fellow player bottle of alcohol in-game, and a kind note via mail, reached further than text indicates. Zone chats and guild chats were ever-flowing ways of finding out more about the game, and when facing a challenge, a person's natural response was asking for help. And as chat and communication options grew and improved in mechanics, opening a chatbox became increasingly hard and unnecessary for players over the years. Other "quality of life" changes made chatting redundant. The crazy pace of grinding to progress, finish dailies, and obtain top-gearscore items, in combination with automatization and simplification of the game, made chatting and communication tedious waste of time.

The help of others was extremely important in the early days, says Respondent 10:

I have to say no without that and/or player support it would be just about impossible to play without some kind of quest guidance. Wow is a large place and to keep track of everyone and everything in it would be extremely hard.

Communication was mandatory in the early days of WoW, in modern WoW it is a matter of personal preference (Respondent 1).

You sign up for a random dungeon in the LFG tool, join a party, and no one even talks to each other. Why? because the content doesn't require any communication and everyone is just playing on autopilot. People just want to get in and get out because a majority of players already know how to play their class/ already know the content so they don't need to communicate anything.

Group finding

WoW was designed as a social game, where a large part of the content can not be finished or reached without utilizing the group gameplay setting. A lot of quests were designed for more than a single player, and could only be soloed by a select few classes that as listed perks had precisely this factor - solo potential. Every expansion brought a large number of 5-man dungeons with the intended purpose of leveling, gearing up, and serving as end-game content from which the player progresses toward the raid environment. And while the hardest raids over the years preserved the purpose of guild setup to clear them, dungeons became increasingly easy and accessible.

Everything was simplified in modern WoW (Respondent 13):

The original Wow was fun to play in a short time with little support you could get a character up in levels and just have fun, but all things must change if it does not you loose customers and sales I mean you can only farm so much. I get the reasons for the expansions and new content the problem I have as a causal is 1. Sometimes after we work so hard to get a point you bring out an expansion and wham.

Out-of-game help

Players often can not rely on other mentioned tools and aspects of the game. Sometimes, no friends of yours are online. Often, no one knows the information you need out of their head. The content upon release used to be "hidden" in a sense in World of Warcraft. You did not know an item existed until you would get it. Navigation was rudimentary. When all these hardships would gather upon you, you always could "find a friend" online, outside of the game. One alt-tab away was the help. Hopefully. With data mining being less popular or straight-up unavailable, and end-game content something less coveted by players, a lot of details about the game were behind the fog of war and left to players to explore. Still, community projects, forums, and websites were doing their best to bring this information to players. Thottbot, Allakhazam, WoWHead, IcyVeins, ArenaJunkies, ElitistJerks,

and others, all served the same purpose of making the content accessible to players. And considering that addons still didn't exist or weren't that popular, these hubs were the main information tools for players when their in-game resources fail them.

The main category of addons were so called Quality of life addons, says Respondent 14:

Personally I used a moderate amount of Quality of Life based addons. Trinket-Menu, etc. I never liked quest helping addons because I preferred exploring the world and reading in order to stay in contact with the lore.

CONCLUSION

The main conclusion of our analysis is that the medium greatly influences the development of the gaming experience, which we have demonstrated using the example of WoW. Our experience as both authors of this paper and (long-term) WoW gamers coincide with the experience of the respondents. In this study, we did not engage in the ethnography of personal experience; however, we can affirm that our experiences significantly concur with the testimonies of the participants.

To what extent has the medium (a particular version of the game WoW) directed the gaming experience towards communication with others, the community and mutual problem solving? It seems that version of WoW is the main factor for communication and problem solving. Classic WoW directed people one to another, regardless of their personal preferences and state of play. Modern WoW still brings communication, but with a choice. This conclusion suggests that the specific version of WoW plays a crucial role in shaping communication and problem-solving among players. While Classic WoW fostered interactions between players irrespective of their personal preferences and gaming progress, Modern WoW offers a more flexible approach, allowing players to choose when and how they engage in communication. This distinction highlights the evolving nature of in-game social dynamics over time as the game adapts to changing player expectations and preferences.

How were the players of the classic and modern versions of WoW involved in the game? Classic WoW required help by others and external sources, deepening the communication and sense of community. Modern WoW versions use simplified game mechanics and navigation, thus lowering the importance of community. The Classic WoW version necessitated assistance from other players and reliance on external resources, thereby fostering a deeper sense of communication and community among gamers. In contrast, Modern WoW streamlined game mechanics and navigation, re-

ducing the need for player collaboration and, consequently, diminishing the prominence of community within the game.

Can it be said that modern versions significantly reduce the importance of communication, in favor of independent problem solving? Definitely yes, showing that game itself can direct people in different behaviours. Classic WoW directed players on community, Modern WoW directing people to be more individualistic and independent of others.

The primary limitation of this study lies in the relatively small sample size of in-depth interviews, coupled with the minimal uptake of in-game interview methods by participants. Despite this, it is important to recognize the unique value in-game interviews offer in qualitative research, particularly in studies focusing on digital gaming environments.

Conducting interviews within the game setting can significantly enrich the data quality by allowing researchers to observe participants in their natural gaming environment. This method facilitates a deeper understanding of players' behaviors, interactions, and emotional responses in real-time, offering insights that might not be as readily apparent in traditional interview settings. In-game interviews also enable participants to directly demonstrate and discuss specific game elements, fostering a more dynamic and illustrative conversation.

Although only a small portion of our interviews were conducted in-game, these sessions provided valuable context and depth, underscoring nuances in player experiences that might otherwise be overlooked. Future research could benefit from a greater emphasis on in-game interviews to harness these advantages and gain a more comprehensive understanding of the gaming experience.

APPENDIXES

Appendix 1

In depth Interview

Topic: Using different media to stay engaged in the game: How media can influence the content experience for players of World of Warcraft

Intro: World of Warcraft (WoW) is one of the first MMORPG games to gain global popularity. From its classic version in 2004 to the new edition from 2020, the game has gone through a drastic revolution. Dear friend, I would appreciate your time to answer following questions as much as detailed you can. My research depend

on that, so please, I need you! Feel free to add your stories, comments, anecdotes and whatever you feel it can be useful.

The following questions were designed to explore various aspects of players' experiences and perceptions in World of Warcraft. Each question aims to uncover specific elements of the gaming experience related to media influence and player engagement.

Question 1: I saw that you played almost every expansion of World of Warcraft. What was your main motivation to start playing WoW and to continue playing?

Question 2: Can you remember your first days playing vanilla WoW? Was it hard for you to get engaged in game, or you needed help from friends, community, internet etc?

Question 3: In short, can you describe your gaming experience playing WoW until WotLK (which media you used to help you navigate, was it too hard, was it slow etc)?

Question 4: In short, can you describe your gaming experience playing WoW from Legion (which media you used to help you navigate, was it too hard, was it slow etc)?

Question 5: If you remember your first years playing WoW, can you describe your method of playing (using guides, addons, forums, chats etc) or you played without any external or internal help?

Question 6: Can you identify, from your experience, in which expansion you felt the things changed? For example, when you were playing and felt that game is easier, that you don't need external or internal help from others?

Question 7: If you go back in your first days, even if you are not played like that, but lets imagine you played vanilla WoW depending just on ingame information. Would it be possible to play like that, without guidance on quests, where to pick up quests, where flight paths are connected etc?

Question 8: From your today's perspective, can you compare complexity of original WoW with Shadowlands?

Question 9: If it is your choice to play Shadowlands completely alone, without any external or internal help, how enjoyable for you it would be?

Question 10: In the end, can you describe your thoughts about communication trends in different versions of WoW? Can you say that in vanilla communication was „must have“ feature to be able to play and solve problems?

Appendix 2

Picture 1: In-game in-depth interview

Appendix 3

Short explanations of WoW slang used in the ethnographic narrative

Dungeon - An underground area with enemies, loot, and challenges, usually cleared by a party of 5 players.

Raid - A challenging zone, usually cleared by a group of 40 or 25 players.

Noob - Inexperienced player, playing the game in the “wrong” way.

Mount - A rideable creature or vehicle for faster travel.

Grind - Repetitive gameplay to gain experience, gold, or items.

PUG - Pick-Up-Group, players teaming up for a temporary mutual activity.

Transmog - Changing the appearance of gear without changing stats.

Class - A type of character with unique abilities and strengths.

PVE - Player vs. Environment type of content.

PVP - Player vs. Player type of content.

Attunement - Requirement to enter certain dungeons or raids.

Addon - Player-created modification to the user interface or gameplay.

Expansion - Additional content to the base game.

REFERENCES

1. Castronova, Edward (2005), *Synthetic worlds: The business and culture of online games*, University of Chicago Press
2. Ch'ng, Eugene (2018), "Virtual Reality: The Use of Images for the Interpretation and Experience of Culture and Heritage", in: *Proceedings of the 1st International and Interdisciplinary Conference on Digital Environments for Education, Arts and Heritage*, 13-18.
3. Chandler, Daniel (1995), *Technological or media determinism*; retrieved from: <http://visual-memory.co.uk/daniel/Documents/tecdet/>
4. Csikszentmihalyi, Mihaly (1990), *Flow: The psychology of optimal experience*, Harper & Row
5. Daft, Richard, Robert Lengel (1986), "Organizational information requirements, media richness, and structural design", *Management Science*, 32(5), 554-571.
7. Davis, Donna Z., Karikarn Chansiri (2018), "Digital identities – overcoming visual bias through virtual embodiment", *Information, Communication & Society*, 22, 491-505.
8. Desurvire, Heather, Martin Caplan, Jozsef Toth (2004), "Using heuristics to evaluate the playability of games", In: *CHI'04 Extended Abstracts on Human Factors in Computing Systems*, 1509-1512.
9. Ducheneaut, Nicolas, Nick Yee, Eric Nickell, Robert J. Moore (2006), Building an MMO with mass appeal: A look at gameplay in World of Warcraft", *Games and Culture*, 1(4), 281-317.
10. Eklund, Lina (2011), "Doing gender in cyberspace: The performance of gender by female World of Warcraft players", *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies*, 17(3), 323-342.
11. Hamilton, William, Oliver Garretson, Andruid Kerne (2014), "Streaming on Twitch: Fostering participatory communities of play within live mixed media", In: *Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems*, ACM, 1315-1324).
12. Van Hilvoorde, Ivo, Niek Pot (2016), "Embodiment and fundamental motor skills in eSports", *Sport Ethics and Philosophy*, 10(1), 14-27.
13. Elihu, Katz, Jay Blumler, Michael Gurevitch (1973), "Uses and gratifications research", *Public Opinion Quarterly*, 37(4), 509-523.

14. Kowert, Rachel, Emese Domahidi, Thorsten Quandt (2014), "The impact of online video game play on interpersonal relationships", *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 136, 386-390.
15. Lau, Kimberly J. (2017), "Masculinity and Melancholia at the Virtual End: Leaving the World (of Warcraft)", *Differences*, 28, 44-66.
16. Lave, Jean, Etienne Wenger (1991), *Situated learning: Legitimate peripheral participation*, Cambridge University Press
17. Deirdre Lyons, Stephen G. Butchko, Jason Moore, Brendan Bradley, Tanya Leal Soto (2021), "Live Performance in VR: Live performance in virtual reality by creators from different metaverses discuss the challenges and advantages of performance in this new storytelling platform", *Special Interest Group on Computer Graphics and Interactive Techniques Conference*, 1-2.
18. McLuhan, Marshall (1964), *Understanding media: The extensions of man*, McGraw-Hill
19. Michailidis, Lazaros, Emili Balaguer-Ballester, Xun He (2018), "Flow and Immersion in Video Games: The Aftermath of a Conceptual Challenge", *Frontiers in Psychology*, 9, 1-8.
20. Nardi, Bonnie (2010), *My life as a night elf priest: An anthropological account of World of Warcraft*, University of Michigan Press
21. Nolan, Richard L. (2016), *Big History, Global Corporations, Virtual Capitalism*, Harvard Business School Working Papers
22. Reeves, Byron, Thomas. W. Malone, Tony O'Driscoll (2008), "Leadership's online labs", *Harvard Business Review*, 86(5), 58-67.
23. Rigby, Scott, Richard. M. Ryan (2011), *Glued to games: How video games draw us in and hold us spellbound*, Praeger
24. Roschelle, Jeremy, Stephanie D. Teasley (1995), "The construction of shared knowledge in collaborative problem solving", In: C. E. O'Malley (ed.) *Computer Supported Collaborative Learning*, Springer, 69-97.
25. Ryan, Richard. M., Edward L. Deci (2000), "Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being", *American Psychologist*, 55(1), 68-78.
26. Schiano, Diane J., Bonnie Nardi, Thomas Debeauvais, Nicolas Ducheneaut, Nicolas Yee (2011), "A new look at World of Warcraft's social landscape", *FDG '11: Proceedings of the 6th International Conference on Foundations of Digital Games*, 174–179.

27. Short, John, Ederyn Williams, Bruce Christie (1976), *The social psychology of telecommunications*, John Wiley & Sons
28. Smith, Merrith, Leo Marx (eds.) (1994), *Does technology drive history? The dilemma of technological determinism*, MIT Press
29. Tajfel, Henri, John Turner (1986), "The social identity theory of intergroup behavior", In: S. Worchel, W. G. Austin (eds.), *Psychology of Intergroup Relations*, Nelson-Hall, 7-24.
30. Winston, Brian (1998), *Media technology and society: A history from the telegraph to the Internet*, Routledge
31. Yee, Nick (2006), "Motivations for play in online games", *Cyberpsychology & Behavior*, 9(6), 772-775.
32. Yu, Jian (2023), "Meta-verse Non-Heritage in Art Exhibitions: Virtual Reality Contextual Narrative Across Time and Space", In: *Proceedings of the 6th International Conference on Intelligent Human Systems Integration (IHSI 2023) Integrating People and Intelligent Systems*, Venice, Italy, 805-809.

IZMEĐU MEDIJA I ANGAŽOVANJA IGRAČA: STUDIJA O UTICAJU MEDIJA NA ISKUSTVO IGRANJA WORLD OF WARCRAFTA

Sažetak

U dinamičnom svijetu online igara održavanje angažovanja i igranja igrača u virtualno okruženje od suštinskog je značaja kako za zajednicu igrača tako i za razvojne programere igara. World of Warcraft (WoW), istaknuta masovna multiplayer online role-playing igra (MMORPG), doživjela je značajnu evoluciju od svog nastanka 2004. godine. Kako se tehnologije igara razvijaju i očekivanja igrača mijenjaju, pojavile su se različite medijske platforme, kao što su forumi, društvene mreže i streaming usluge, koje imaju ključnu ulogu u unapređenju iskustva igranja WoW-a. Ova studija istražuje uticaj različitih verzija WoW-a na iskustvo sadržaja igrača, fokusirajući se na to kako ove medijske platforme utiču na angažovanje igrača, strategije komunikacije i pristupe rješavanju problema. Koristeći kvalitativne metode istraživanja, posebno dubinske intervjuje, ovaj rad nastoji izgraditi sveobuhvatnu naraciju koja osvjetljava raskršnicu tehnološke evolucije i iskustava u igrama. Naši nalazi ukazuju da specifična verzija WoW-a igra ključnu ulogu u oblikovanju interakcija igrača i metoda rješavanja problema. Iteracija klasičnog WoW-a podstiče osjećaj zajednice i interakcije, zahtijevajući saradnju i korištenje spoljnih resursa. Nasuprot tome, savremeni WoW je pojednostavio mehaniku igranja, smanjujući naglasak na zajedničkim naporima i ulozi zajednice unutar igre. Ovo istraživanje naglašava fluidnu prirodu socijalne dinamike unutar igre, koja evoluirala kao odgovor na promjenjive preferencije i očekivanja igračke baze.

Ključne riječi: World of Warcraft; studije video igara; tehnološki determinizam; studije medija; iskustvo igrača

Adrese autora

Authors' address

Borislav Vukojević
University of Banja Luka
Faculty of Political Sciences
borislav.vukojevic@fpn.unibl.org

Miloš Španović
freelance researcher
sshpanac@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.713

UDK 004.7:316.77

Primljeno: 24. 10. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Ivana Radić

POSSIBILITIES AND OBSTACLES OF POLICE DIGITAL COMMUNICATION WITH CITIZENS AND THE COMMUNITY

Communication via digital communication channels has been present in police work for a long time. In the period between 2010 and 2014, the European Commission financed a scientific research project with the aim of understanding organizational changes of the police in different European countries, including changes related to the introduction of new information and communication technologies into police practice. That research showed that the police use social media to detect crimes and their perpetrators, as well as to establish quality relations with citizens and the community. As a follow-up to that study, the goal of this qualitative research is to identify the possibilities and obstacles of police digital communication with citizens and the community in order to achieve a relationship of cooperation and trust between the police and the community. Four focus groups were conducted in two police administrations in the eastern Croatia. The research was conducted on a sample of 40 participants, mostly officers of the regular police, including community policing officers, and the rest are criminal police officers dealing with general criminal matters. The obtained results show, just like the results of numerous foreign studies, that such an approach can be effective in providing transparency of police work and increasing trust between the police and citizens, but with adaptation of the selection of channels and content of communication to the target audience.

Key words: police; digital communication channels; cooperation between police and citizens; Croatia

INTRODUCTION

For many years, numerous studies have shown that successful communication is an essential component for the success of any organization (Pološki Vokić, Rimac Bilušić and Najjar 2020; Quinn and Hargie 2004; Ruck and Welch 2012; Robson and Tourish 2005; Snyder and Morris 1984; Tkalac Verčič 2021; Tkalac Verčič, Pološki Vokić and Sinčić Ćorić 2009). Throughout history, communication has changed and adapted to current societal trends, and digital technology is certainly characteristic of our age. According to Horst and Miller (2012), digital is everything that can be reduced to a binary code and serves for any further use.

Communication via digital communication channels is increasingly present in police work (O'Connor and Zaidi 2021), thus certain authors talk about the digital transformation of the police (Montasari, Carpenter and Masys 2023). In the period between 2010 and 2014, the European Commission financed a scientific research project whose main goal was a better understanding of organizational changes in the police in different European countries. One section of that project was focused on organizational changes of the police related to the introduction of new information and communication technologies into police practice (Denef, Kaptein, Bayerl and Ramirez 2012). The results showed, among other things, that social media are a relevant component of organizational changes in police services in European countries. The wide use of social media by citizens, and especially the vast scale of the repercussions of this phenomenon on policing, required police organizations across Europe to develop and implement strategies for adapting the police to communication via social media in their daily operations in different lines of work, i.e. different branches of the police. The research results showed that, although all police organizations in Europe were equally faced with the need to use social media, the modalities and dynamics of integration of social media into police activities differ significantly from one country to another (Denef, Kaptein, Bayerl and Ramirez 2012). The best practices of integrating social media into police activities were also identified, i.e. it was determined how the police could use social media to obtain information on criminal acts, present the police to the general public, provide information to citizens, use the “wisdom of crowds”, interact with the public, community policing, showing the human side of police work, supporting the existing police IT infrastructure and increasing the level of police efficiency. If we wanted to summarize the aforementioned into key areas of application of social media by the police, we could state that the police use social media to detect crimes and their perpetrators on the one hand, and for the establish-

ment of quality relations with citizens and the community on the other hand.

Not all European countries participated in the aforementioned research (Denef, Kaptein, Bayerl and Ramirez 2012), including Croatia, so it is worth investigating the situation in our country ten years later when the use of social media has intensified and has become almost imperative in different spheres of personal and social life. Accordingly, and bearing in mind the main areas of application of social media in everyday police work, the aim of this study is to identify the possibilities and obstacles of police digital communication with citizens and the community to achieve a relationship of cooperation and trust between the police and the community.

REVIEW OF POSITIVE AND NEGATIVE EXPERIENCES CONCERNING POLICE DIGITAL COMMUNICATION

Studies from various parts of the world show how police organizations have integrated digital communication modes into their daily operations. Since 2014, the Boston Police Department has been actively using social media, primarily Twitter¹, which has proven to be extremely useful for crisis communication (Heverin and Zach 2011; Sullivan 2012; Shemberger 2017; Nikolovska, Johnson and Ekblom 2020). At that time, there were 2,800 active Facebook profiles of police stations in America, and this social media was actively used to inform the public about the current stages of investigations in important police cases (Davis, Alves and Sklansky 2014). The police did this to correct errors in local media publications and reduce negative impacts caused by bad reporting and incorrect interpretation by the journalists. It has been noticed that this approach reduces citizens' nervousness regarding current topics, and citizens are mostly happy to respond to calls for help issued by the police. Posts by the Boston Police Department on Twitter have quickly become a relevant source of information. Depending on the case, citizens reposted and retweeted the posts tens of thousands of times in a very short time. This enabled the police to reach users on social media in an extraordinarily large and fast way.

The communication of the police with the wider community using social media must have a defined mission, as is the case with the police in New York, which categorizes everything they post on their social channels (Facebook, Twitter, Instagram and Snapchat) into groups with the first largest aimed at protection (keeping people safe), and the other aimed at connection (strengthening relations with the community).

1 The social network was named Twitter at the time of the research; today it is called X.

In their posts, they use dedicated hashtags to promote these goals (#NYPDProtecting and #NYPDConnecting), and the hashtag #NYPDTips, which asks for information about the perpetrators and offers rewards, is also important. Using social media in order to publish images and video materials to ask for help from the public that would lead to the identification and arrest of suspects for criminal offenses or misdemeanours is an already established police practice (Colbran 2020; Ruddell and Jones 2013).

In Great Britain, direct police communication via social media is made possible by direct inquiries to police chiefs, for example, on Twitter or Facebook, using a specific hashtag, for example, #AskTheChief. Citizens who click on the hashtag can see what other users say or ask (Scholes-Fogg 2015).

Social media campaigns are often planned by targeting a demographic group that is likely to receive the desired message (Ruddell and Jones 2013), thus reaching a younger and more educated population as they are most present on social media.

There are other interesting approaches in the application of social media related to the publication of police content. As an example, the Australian approach can be highlighted, which was based on increasing the presence on social media by publishing content from the so-called meme domains. A new communication strategy of the police was implemented in 2017 with the aim of increasing the number of post followers on Facebook. To stimulate Facebook's algorithm to show the posts, the posts contained humour and cute extras such as pictures of police dogs. The goal of the strategy was to demystify and humanize the police force and facilitate communicating important announcements to a large number of people (Wood 2019), i.e. reach millions of users.

A large number of studies confirm the effectiveness of police communication via social media for informing the public about crime and police activities (Procter, Crump, Karstedt, Voss and Cantijoch 2013; Lieberman, Koetzle and Sakiyama 2013) as well as for creating a positive image and managing public attitudes on policing (Schneider 2016; O'Connor 2017; Walby and Gumieny 2020; Walby and Joshua 2021; Walby and Wilkinson 2022).

However, there are also negative aspects of using social media. The negative effect of social media was felt, for example, by the police in Kensington (Ross 2016) when they tried to connect drivers who violated traffic regulations and listening to the music of a certain band on the official Facebook page through a humorous post and the use of (#)hashtag. This resulted in a public apology from the author of that controversial post. Since the post was quickly picked up by news organizations worldwide, it spread

widely, and many citizens did not find it humorous. In other words, an attempt to approach the community ended in a negative reaction due to misinterpretation. Although the use of social media has great potential due to its two-way communication in public relations, it also brings potential problems. Therefore, before any activity, it is necessary to think critically, plan wisely, and establish a communication plan in order to immediately and strategically respond to a problem.

Gilkerson and Tusinski Berg (2017) explain the term Hashtag Hijacking by warning how the use of a hashtag (#) as a tool used to tag and organize conversations on social media sites can easily become a vehicle for ridicule and negative criticism. Hashtag Hijacking has become a strategic tool for individuals and activist groups who use it to publicly call out and try to influence an organization. Furthermore, the importance of the high-quality reaction of the police to the information obtained via digital means should be emphasized, but the research conducted in the top 10 most populated American cities showed that was not achieved (Brainard and Edlins 2015). Without this reaction, the basic meaning of communication via social media is lost, and it is necessary to clearly define the steps to be followed when obtaining useful information from citizens.

CURRENT STUDY

From the overview of the literature on police digital communication modalities, it is clear that most of the research is conducted in large urban areas. However, the COVID-19 pandemic intensified the use of digital communication channels in various spheres of personal, professional and social life, not only in highly urbanized but also in suburban and rural areas, since people everywhere were equally obliged to comply with the measures to prevent the spread of the COVID-19 infection, which necessarily included strong restrictions or bans on in-person contacts. This study is based on data collected in two police departments in Croatia whose areas of local jurisdiction have predominantly suburban and rural characteristics.

In order to obtain as many details as possible on the use of digital communication channels by the police in these areas, qualitative research was conducted based on four focus groups held: three in the Osijek-Baranja Police Administration and one in the Požega-Slavonia Police Administration.

METHODS

Sample

The overall number of focus group participants is 40, 30 from the Osijek-Baranja Police Administration and 10 from the Požega-Slavonia Police Administration, in proportion to the number of officers in each Police Administration.

In terms of police officers' composition in both police administrations, two thirds of the research participants are employees of the regular police, followed in equal proportions by community policing officers, criminal police officers who work on general criminal matters, police officers who work in the operational-communication centre and police officers working on public relations. Most of them have a secondary school diploma, while their professional experience varies from two to 20 years. Three quarters of the research participants are men, which also corresponds to the gender structure of the target population.

Instrument

The focus group protocol includes a semi-structured interview. The aforementioned study conducted by the European Commission (Denef, Kaptein, Bayerl and Ramirez 2012) identifies two main areas of application of digital communication channels by the police, one of which is the subject of this research. Therefore, we formulated specific activities of the police within that area as the following questions in the structured part of the interview:

1. Can digital communication channels be used to present the police to the general public? Examples of good practice? Perceived opportunities? (*comments on specific current events, greetings on religious and similar holidays, etc.*)
2. Can digital communication channels be used to provide information to citizens? Examples of good practice? Perceived opportunities? (*missing persons, traffic controls, new forms of criminal activities, searching for perpetrators of criminal acts, etc.*)
3. Can digital communication channels be used to interact with the public? Examples of good practice? Perceived opportunities? (*answers to citizens' questions, offering explanations and clarifications, etc.*)
4. Can digital communication channels be used for community policing purposes? Examples of good practice? Perceived opportunities? (*faster and more direct*)

communication with residents and key stakeholders in a given area, for example with a school, health centre, etc.)

5. Can digital communication channels be used to show the human side of police work? Examples of good practice? Perceived opportunities? (*official statements are often cold and even irritate citizens*)
6. Can digital communication channels be used to increase police efficiency? Examples of good practice? Perceived opportunities? (*how fast information is spread, developing citizens' trust, etc.*)

The open part of the interview referred to topics that the research participants themselves initiated in relation to the research subject.

Data collection and processing

The focus group in the Požega-Slavonia Police Administration was conducted on 28 December 2022, and the focus groups in the Osijek-Baranja Police Administration were conducted on 11 January 2023. Each focus group lasted between an hour and an hour and a half, i.e. the shortest lasted for an hour and 10 minutes, and the longest lasted for an hour and 30 minutes. All focus groups were conducted during the working hours of the research participants, in agreement with their superiors, so as not to interfere with the participants' work schedule. Two people moderated each focus group.

At the beginning of each focus group, the moderator explained the research goal and what is included in digital communication channels: SMS message, video call, e-mail, website, chat (video), chatbot, interactive portal with national missing persons records, platforms for direct content sharing (WhatsApp, Viber, Twitter, Telegram, Reddit, Discord, etc.), social media (Facebook, Instagram, LinkedIn, TikTok, etc.) and various apps (e.g. „Ministry of the Interior – Safety and Trust“, an app for e-reporting suspicious events). A moderator pointed out that we all use some of these digital communication channels in our personal lives, but the topic of conversation is using these channels in police work.

Moderator explained that research participation is voluntary and anonymous and that the obtained data will be used without any details that could indicate the participants' identity.

It was also explained that the interview would be recorded and that the recordings would be available to the research team only.

RESULTS AND DISCUSSION

The results of all four focus groups are collectively presented below.

Firstly, it is worth noting that focus groups participants see a lot of room for improving interaction with the public using digital communication channels and provide certain ideas in the form of a YouTube channel or a chat through which citizens could obtain answers to their queries, stressing that communication via email is already somewhat outdated, as well as searching for information on the websites of institutions. However, at the same time, they point out that for years the main official digital channel intended for communication with citizens has been E-mail. However, since this form of communication is already a bit outdated, the growing attitude is that the police should place chat in the foreground of interaction, through which citizens would obtain answers to their queries, since searching for information on the institutions' websites is no longer sufficiently efficient. The conclusion is that there is a lot of room for improving interaction with the public, but that it is necessary to update the methods of accessibility to citizens and harmonize them with the age in which we live.

Perhaps it would be wise to create some kind of chat or something where people can send an inquiry related to the driver's license, for anything really, and receive an answer and have officers who work only on that...

In general, the research participants believe that having a presence on more social platforms enables greater efficiency in terms of wider information availability. One of the possible ideas for improving communication with the public that the participants mention is the introduction of the already mentioned chat using artificial intelligence. Especially during the pandemic, but also before it, a large number of inquiries concerning the competence of the police led to the conclusion that the police are not the most successful in communicating with citizens, according to one of the police managers.

If we have to search for information for somebody else, then that information is not available. Or it is not easily available. It exists, but it is not clear to everyone.

As a good example, it is stated that citizens in some other police administrations have the option of booking an appointment to submit a request or collect personal documents via redomat.mup.hr app. This method of reducing waiting time at the counters is extremely commendable from the citizens' perspective. Although this is a good example of how virtual space can be a great help to both police officers and

citizens who need their services, people still often do not have the will, knowledge or ability to search for information on the Internet, it is easier for them to make a phone call. In this case, we are speaking predominantly about the elderly population. However, the shortcoming is that these citizens mostly call the number 192, which is used for emergencies, instead of calling a number to ask for information, and in this way, they hinder the work of emergency police services.

These are mostly older people... They call us on the phone to check certain information. These are the individuals who do not have any communication via the Internet or do not understand it... Clearly. In reality, they have no other choice.

Furthermore, it is obvious that research participants associate the use of digital communication channels in their daily work with the period of the COVID-19 pandemic. Moreover, research participants claim that during the COVID-19 pandemic, the police had the opportunity to strengthen their relationship with the community, which many police officers succeeded in accomplishing. They state that they used digital channels to give feedback on the duration of isolation, possible movement between counties and other crisis-specific information.

Research participants state that police officers often go out into the field without knowing that a reported problem is not in their jurisdiction at all, which was especially present during the COVID-19 pandemic. Namely, citizens do not differentiate between jurisdictions of individual subjects of society and contact the police for most of their problems, which could be significant vast of the police officers' time. As a potential solution, one of the community policing officers mentions the networking of state institutions using digital channels.

But the citizens, in my opinion, are generally calling the police for basically everything. They do not distinguish between stationary traffic situations, situations in green spaces, etc. And we do not allow ourselves the luxury of refusing to react. In our country, our Operational-Communication Centre has no defined police response priorities, as the Americans have. We have always been somewhat connected, but when we need something, there is no network. For example, we do not know now if a given person is in prison. We have no insight into that anywhere. At least I, as a community policing officer who has cases to hand over and field checks, have no such insight. And at no point can I check that information except to call a prison and ask if a person is serving a sentence there. And I lose time making calls. I call all around Croatia, asking where a certain person is, searching. Just to finally find the prison in which that individual is incarcerated in.

In addition, numerous foreign studies show that the cooperation between emergency services in the field especially finds its place in the digital space. Institutions counterpart to the police (fire-fighters, Mountain Rescue Service, etc.) often transmit police announcements, but the police also transmit announcements from counterpart services (Fernandez, Dickinson and Alani 2017). The transmission of information to citizens is certainly one of the very common reasons for the use of digital communication channels by the police.

Discussing the potential of how to perform certain tasks faster via digital communication channels, one of the police managers cites an example of an online seminar held by international organizations that monitor their reach using tweets. Namely, when tweets from all over the world are posted, the organizer of educational activities that are carried out (for example, with the aim of increasing traffic safety) receives feedback in the form of clicks/support. The same manager also states that the Ministry of the Interior has a Twitter profile and a YouTube channel, but some police departments do not, which could be a good source of service information in addition to the website.

In the manager's opinion, the police is late with the digitalization of work processes, and when certain positive developments do occur, certain employees need time to accept those changes.

To launch something we want. Why should someone have to communicate with you and ask for something from you, if a person needs, for example, a certificate? That person must know how to reach us. There is no need to come in person. Especially nowadays, when we have e-signatures, official communication, etc. but we are still lagging behind. And today, we commented on the introduction of internet banking. You pay a fee and our officers wonder how you paid and ask you for papers. We should not lag behind in this sense, we should embrace technological solutions.

Research participants recognize the possibility of using digital communication channels for the purpose of presenting the human side of police work. Police officers, especially those who receive reports, in some cases quickly realize that some problems do not require police action and that it is necessary to show compassion and try to solve the problem, either by contacting other services or just listening about the problem.

People should be listened to. A simple call to be listened to. I have conducted countless such conversations because some people live alone. We have a lady who says everyone is against

her... I calm her down and she apologizes to me. Some people want to speak more than they want to ask questions and obtain information.

In general, to bring the police closer to the public, it is important to design and present announcements in a way that will be understandable to citizens. For this reason, positions of police officers in charge of public relations have been established in the Ministry of the Interior, who will ensure that announcements are appropriately formulated and adapted to different target groups.

But we write some text, and they further correct it if we made a mistake or used some other words so that it is comprehensible to the citizens as well, not only to our officials.

Since each social media platform has its rules and requirements, it is important to understand how particular content is displayed on different social media. For example, when certain content is posted on TikTok, it may differ from when the same content is posted on Instagram or Facebook. The participants were asked about the need to post such content from a central location, which they recognize as a desirable solution, and they also agreed that the Public Relations Department should be responsible for posting information.

It was also mentioned that TikTok users are mostly young people aged 16 to 24, who are inclined to short videos on different topics. Therefore, it is important to tailor the content displayed on TikTok to capture their attention and interest. On the other hand, material posted via Facebook can also reach older users.

I think it was on TikTok where our motorcyclists recorded a specific popular dance. That was interesting, and responses were positive, and we reached a particular population again, showed we are not uptight, that there is more to us than meets the eye, that we have a human side.

The effectiveness of informal communication via posts on police social media has also been confirmed in the results of scientific research (Hu and Lovrich 2019). Some authors have dealt with the modalities of police communication via social media. Thus, for example, Davis, Alves and Sklansky (2014) suggest an informal tone when communicating on social media, but with maximum professionalism and the supervision of experts in communication via digital channels. They note that when defining such a specific communication strategy, one should not only count followers and “social engagement” such as retweets, likes, shares, etc., but also look at the outcome, i.e. improving community safety and other contributions.

Therefore, the research participants recognize the value of digital communication channels and believe they enable faster and more targeted transmission of information. They believe that using digital channels can increase the effectiveness of the police since certain age groups of citizens use certain social media more often. This is why police officers for prevention and public relations must consider the target group's preferences when preparing and publishing preventive messages on social media.

Maybe we could connect prevention with public relations more and then go targeted. If we are interested in the 13-year-old age group, we should target TikTok preventive programs. Let's implement it that way. If we are interested in targeting Instagram, Twitter, we present the police in the best light on these platforms, but we have to take targeted actions...

The free app for citizens (Ministry of the Interior – Safety and Trust) is a big step forward in achieving digital contact between citizens and police officers. Unfortunately, although citizens want to help by reporting suspicious behaviour via the mentioned app, the largest number of reports are related to illegal parking, which is not an event of high security importance. Considering the fact that the option of determining the priority of action has not yet been introduced and there is no possibility of postponing or even rejecting the procedure based on the above-mentioned report, the police must check every report immediately and as soon as possible and, if necessary, initiate the official procedure.

Most reports refer to illegal parking when citizens take pictures and send them.

Our regulations are such that we have to respond, go out and check every report. There is perhaps the rigidity of our regulations that, at some point, we can refuse an e-report. Officers are afraid to refuse even something insignificant because others could question them and their work. There should be some flexibility to allow a shift chief to say that particular report is negligible at this point, so we are not going to send police officer there. So that if we are working in some operational actions, such frivolous reports do not drag our patrols away from some route where they are doing more important work.

Although citizens generally use the aforementioned app out of good intentions, members of the focus groups point out that individuals knowingly abuse the e-notification records because they report events that are not a serious threat, and some may also file reports out of personal interest. The police believe that in most such cases, they are dealing with the same whistle-blowers because, despite the fact that

the reports are anonymous, similar reports are often reported from the same locations. Given that the police should respond to every report, they cite the proposal to charge for “unnecessary” interventions if the applicant is known as the most effective possible measure to combat such cases.

It is a disaster. They are overloading us. In addition to all this, we also have those e-observations. From an 8-year-old child to 88-year-old adults. And you do not know who is sending the observation. They take pictures, pure abuse, they generally do not endanger anyone. Somebody takes out a dog for a walk in the evening and then someone takes a picture. Even last night, there were nine reports within an hour from one suburban area. And we have to respond to each report.

We had a report that someone parked in a handicapped spot at 2 in the morning. Two parking spots, one free. The second spot is not reserved for handicapped drivers. So a person wakes up at 2 in the morning and takes a photo. We have to respond and issue a ticket.

Just to see what will happen. People want to take revenge on someone. I got a ticket today, then tomorrow I will go and take pictures of five other violations, because I got a ticket last night... We are probably talking about twenty people who send the same thing all the time. Because they are mostly from the same locations. We have received hundreds of reports from the same location. Someone is always taking photos there.

We could introduce something similar we see in other countries, to charge for every police intervention if a report was unjustified, regardless of whether we know who called or the call has been made anonymously. In other countries, if you do something stupid like that, you will be charged for police intervention.

I am actually sure that is how they do it in Germany, that means people in Germany will not frivolously call the police. Basically, if someone makes a frivolous report... they will be charged for that intervention... it means you called the police unnecessarily. I am sure such practice is used in Germany, probably in some other countries too.

In addition to the above, the research participants identified another serious obstacle to the effective use of digital communication channels in everyday work, i.e. an approach towards work that is often irrational, especially in circumstances of employee shortages. This is especially true for community policing officers who, due to understaffing, cannot fully devote themselves to their work, but must also participate in police interventions. It would be especially useful for them to apply the possibilities

of modern technologies so that they can be as efficient as possible despite the fact that they are not only doing their own work, but taking on other responsibilities as well. This is exactly what the next research participant, a community policing officer, is talking about.

Every day we contact people in the field and explain that they need to lock their house and provide other advice, and then we write it down on a paper... Wouldn't it be easier to make one show every day on the radio and play it to people for three months?

Although they are aware that the presence of the police on social media is an important item for communicating with citizens and informing them, police officers are simultaneously cautious about whether they would use, for example, Twitter on a business level. Namely, they are aware that using a digital channel like Twitter requires a certain level of expertise and a 24-hour presence.

Well, I do not know, I honestly do not know, it is a bit extensive. They put all sorts of things on there. It is not easy to follow. Children can think of anything. An expert should constantly watch the content. Notifications are coming non-stop, it is not limited to particular times when content can be published and posted. Someone should always monitor the content if possible.

Research participants recognize the positive and negative sides of both digital communication channels and in-person communication with citizens, and it can be concluded that the combination of both methods would have an optimal effect on the effectiveness of police work.

This is what we can arrange in the field, no one else can.

It is less and less possible to communicate with the police in person...I have the feeling that talking stops when you go on a coffee break in a cafe. I do not know, but I used to hear in a cafe what is happening in the community... That is not the case anymore, we can not go to a cafe to get information.

In the open part of the interview, focus group participants expressed their interest in the use of data and their contribution to the research, which indicates their interest in the application of police digital communication.

CONCLUSION

From the literature overview presented in this study, it is clear that the possibility of using digital communication channels to present the police to the general public has long been recognized at the international level. The results of the qualitative research conducted in two police administrations, which are presented in detail in this paper, show that the Croatian police partially implemented this process through public relations officers who are assigned tasks related to various communication channels, including digital ones.

Given the fact that we live in a time when the quality of life in communities, and thus community safety, depends on the level of application of modern technologies, it is clear that police effectiveness also largely depends on how well the latest communication technologies and media are integrated into all segments of police work. Therefore, it is not surprising that the information obtained in this study shows that regular police officers, especially community policing officers, after the COVID-19 pandemic, increasingly use digital communication channels for the purpose of informing citizens not only about important security events but also about their own work. The results obtained in this study, as well as the results of the aforementioned studies, show that such an approach can be effective in providing police transparency and increasing trust between the police and citizens. However, the obtained results also confirm the findings of the related mentioned research, which warn of the importance of using the correct communication channels and adapting the content to the target audience to achieve the maximum effect in the presentation of the police and their work.

The main limitation of this research in terms of the possibility of generalizing its results is also the main advantage of this research in terms of its practical implications from the perspective of creating public policies and services based on facts. It lies in the fact that the research was conducted in a part of Croatia dominated by suburban and rural settlements and characterized by numerous historical and current peculiarities. As a result, the possibilities of generalization may be limited to a certain extent, but not significantly, because the results of this research are fully compatible with the results of studies conducted in different countries and mostly in large urban areas.

A far more significant limitation of this study is the fact that the research sample consists only of police officers. It is undoubtedly necessary to conduct research on samples of citizens to find out what kind of digital communication they expect from the police.

The perspective of applied scientific research also opens up in relation to negative aspects of the use of digital communication channels in police practice. The results of this research showed that such negative aspects could put a lot of burden on police officers, and have a demotivating effect on them in terms of further application of digital communication in their daily work. Research participants warned that just one failure or clumsiness in communication via digital channels could cause far-reaching and long-term consequences for the police. They also expressed awareness of the possibility of misuse of digital communication by not only the criminal milieu, but also other citizens. All of these are risks that are already very well recognized in professional and scientific literature, so the next step for scientists and researchers should be taken in the direction of identifying the modality of mitigating these risks, so that the application of digital and other technologies means for the police a maximum of good opportunities and a minimum of threats in the performance of their work.

REFERENCES

1. Brainard, Lori, Mariglynn Edlins (2015), "Top 10 U. S. Municipal Police Departments and Their Social Media Usage", *The American Review of Public Administration*, 45(6), 728–745.
2. Colbran, Marianne P. (2020), "Policing, social media and the new media landscape: can the police and the traditional media ever successfully bypass each other?", *Policing and Society*, 30(3), 295–309.
3. Davis, Edward F., Alejandro A. Alves, David Alan Sklansky (2014), "Social Media and Police Leadership: Lessons From Boston", *Australasian Policing*, 6(1), 10–16.
4. Denef, Sebastian, Nico Kaptein, Saskia Bayerl, Leonardo Ramirez (2012), *Best Practice in Police Social Media Adaptation*, COMPOSITE – Comparative Police Studies in the EU. <http://hdl.handle.net/1765/40562> [28. 6. 2022.]
5. Gilkerson, Nathan, Kati Tusinski Berg (2017), "Social Media, Hashtag Hijacking, and the Evolution of an Activist Group Strategy", in: Austin, Lucinda L., Yan Jin (eds.), *Social Media and Crisis Communication*, Routledge, New York, 141–157.
6. Heverin, Thomas, Lisl Zach (2011), "Use of microblogging for collective sense-making during violent crises: A study of three campus shootings", *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 63(1), 34–47.

7. Horst, Heather A., Daniel Miller (2012), *Digital anthropology*, Routledge, London
8. Hu, Xiaochen, Nicholas P. Lovrich (2019), "Social media and the police: A study of organizational characteristics associated with the use of social media", *Policing An International Journal of Police Strategies and Management*, 42(4), 654–670.
9. Lieberman, Joel, Deborah Koetzle, Mari Sakiyama (2013), "Police Departments' Use of Facebook: Patterns and Policy Issues", *Police Quarterly*, 16(4), 438–462.
10. Montasari, Reza, Victoria Carpenter, Anthony J. Masys (2023), *Digital Transformation in Policing: The Promise, Perils and Solutions*, [e-book], Springer, Switzerland <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-031-09691-4> [22. 4. 2023.]
11. Nikolovska, Manja, Shane D. Johnson, Paul Eklom (2020), "„Show this thread”: policing, disruption and mobilisation through Twitter. An analysis of UK law enforcement tweeting practices during the Covid-19 pandemic", *Crime Science*, 9(1), 1-16.
12. O'Connor, Christopher D., Huda Zaidi (2021), "Communicating with purpose: Image work, social media, and policing", *The Police Journal*, 94(3), 333–352.
13. O'Connor, Christopher D. (2017), "The police on Twitter: image management, community building, and implications for policing in Canada", *Policing and Society*, 27(8), 899–912.
14. Pološki Vokić, Nina., Milka Rimac Bilušić, Dijana Najjar (2020), "Building organizational trust through internal communication", *Corporate Communications*, 26(1), 70–83.
15. Procter, Rob, Jeremy Crump, Susanne Karstedt, Alex Voss & Marta Cantijoch (2013), "Reading the riots: what were the police doing on Twitter?", *Policing and Society*, 23(4), 413–436.
16. Quinn, Dennis, Owen Hargie (2004), "Internal communication audits: A case study", *Corporate Communication*, 9 (2), 146–158.
17. Robson, Paul J.A., Dennis Tourish (2005), "Managing internal communication: an organizational case study", *Corporate Communications: An International Journal*, 10(3), 213–222.
18. Ross, Shane (2016), "Kensington police officer apologizes to nickelback for Facebook post", <http://www.cbc.ca/news/canada/prince-edward-island/pei-kensington-nickelback-apology-1.3879808> [23. 8. 2022.]

19. Ruck, Kevin, Mary Welch (2012), "Valuing internal communication; management and employee perspectives", *Public Relations Review*, 38(2), 294–302.
20. Ruddell, Rick, Nicholas Jones (2013), "Social media and policing: matching the message to the audience," *Safer Communities*, 12(2), 64–70.
21. Schneider, Christopher. J. (2016), "Police presentational strategies on Twitter in Canada", *Policing and Society*, 26(2), 129–147.
22. Scholes-Fogg, Thomas E. J. (2015), *Independent Police Commission: Police and Social Media*, Report
23. Shemberger, Melony (2017), "Nonprofit organizations' use of social media in crisis communication", in: Austin, Lucinda L., Yan Jin (eds.), *Social media and crisis communication*, Routledge, New York, 227–237.
24. Snyder, Robert. A., James H. Morris (1984), "Organizational communication and performance", *Journal of Applied Psychology*, 69(3), 461–465.
25. Sullivan, Jonathan (2012), "A tale of two microblogs in China", *Media, Culture & Society*, 34(6), 773–783.
26. Tkalac Verčič, Ana (2021), "The impact of employee engagement, organisational support and employer branding on internal communication satisfaction", *Public Relations Review*, 47(1), 102009
27. Tkalac Verčič, Ana, Nina Pološki Vokić, Dubravka Sinčić Ćorić (2009), "Razvoj mjernog instrumenta za procjenu zadovoljstva internom komunikacijom", *Društvena istraživanja*, 18(1–2), 175–202.
28. Walby, Kevin, Crystal Gumieny (2020), "Public police philanthropy and Twitter communications in Canada", *Policing: An International Journal*, 43(5), 755–768.
29. Walby, Kevin, Courtney Joshua (2021), "Framing fantasies: public police recruiting videos and representations of women", *Current Issues in Criminal Justice*, 33(2), 151–169.
30. Walby, Kevin, Blair Wilkinson (2022), "The visual politics of police Instagram communication in Canada", *New Media & Society*, 25(5)
31. Wood, Mark A. (2019), "Policing's 'meme strategy': understanding the rise of police social media engagement work", *Current Issues in Criminal Justice*, 32(1), 1–19.

MOGUĆNOSTI I PREPREKE DIGITALNE KOMUNIKACIJE POLICIJE S GRAĐANIMA I ZAJEDNICOM

Sažetak

Komunikacija putem digitalnih kanala komunikacije već je dugo prisutna u radu policije. U razdoblju između 2010. i 2014. godine Europska komisija je financirala znanstveno-istraživački projekt sa ciljem razumijevanja organizacijskih promjena policije u različitim europskim državama, uključujući i one koje su vezane uz uvođenje novih informacijskih i komunikacijskih tehnologija u policijsku praksu. To istraživanje je pokazalo da policija koristi društvene mreže za otkrivanje kaznenih djela i njihovih počinitelja, kao i za uspostavljanje kvalitetnih relacija s građanima i zajednicom. Nastavno na tu studiju, cilj ovog kvalitativnog istraživanja je identificirati mogućnosti i prepreke digitalne komunikacije policije s građanima i zajednicom u svrhu ostvarivanja odnosa suradnje i povjerenja između policije i zajednice. U istraživanje su uključene četiri fokus grupe u dvije policijske uprave u istočnoj Hrvatskoj. Ukupno 40 sudionika istraživanja većinom su policijski službenici temeljne policije, uključujući i kontakt policajce, a ostalo su policijski službenici kriminalističke policije koji rade na poslovima općeg kriminaliteta. Dobiveni rezultati pokazuju, jednako kao i rezultati brojnih inozemnih studija, da takav pristup može biti učinkovit u pružanju transparentnosti rada policije i povećanju povjerenja između policije i građana, ali uz prilagodbu odabira kanala i sadržaja komunikacije ciljnoj publici.

Ključne riječi: policija; digitalni kanali komunikacije; suradnja policije i građana; Hrvatska

Adresa autorice
Author's address

Ivana Radić
Ministry of the Interior
Požega-Slavonia County Police Administration, Croatia
iradic0@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.733

UDK 351.74:351.78

Primljeno: 31. 10. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Jelena Pavičić Vukičević, Ana Marija Dunaj, Irena Cajner Mraović

URBAN SECURITY MEASURES: ARE CITIZENS SUFFICIENTLY INFORMED ABOUT AND SATISFIED WITH THEM?¹

The aim of this paper is to examine how citizens of the City of Zagreb perceive urban security measures, such as cameras, video surveillance, applications for reporting problems to city services and the police, and how they perceive informing citizens about possible self-protective behaviour and security on the official website of the City of Zagreb and about actions to be taken in crisis situations. The research was conducted on a sample of 3,400 adult citizens of the City of Zagreb, and the sample was segmented according to the 17 city districts, with 200 respondents in each. Respondents filled out, in person and online, a questionnaire consisting of nine sections that examined the perception and feeling of (in)security in the City of Zagreb, satisfaction with the quality of life in the city and the district, and a feeling of accountability and willingness to actively participate in creating a feeling of security and raising the quality of life of citizens in the City of Zagreb. The analysis of the obtained results related to the security of citizens indicates that the respondents consider all measures of urban security of citizens important, and additional analyses have indicated that women, compared to men, assess the importance of measures as higher. The tendency of younger respondents to highlight applications as important urban security measures has also been noted. In addition, people with a lower level of trust in other people are more likely to attach greater importance to urban security measures.

Keywords: City of Zagreb; urban security measures; citizens' attitudes; socio-demographic characteristics

¹ This paper is part of the scientific research project "Citizens' Expectations from the Police – the Croatian and European Perspective", which is being conducted at the Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb, with the support of institutional funding of scientific activities in 2023.

1. INTRODUCTION

Community security and personal security are among the seven areas of the concept of human security², a term first mentioned in the UN report from 1994. Unlike the traditional concept of security (Kovačević et al. 2013), the UN begins to view security through important aspects of everyday life, therefore, the report states that most people “draw security from their belonging to a group, such as a family, community, organization, racial or ethnic group that can provide a cultural identity and a compelling set of values” (UNDP 1994: 31). However, man has always had the need to build a safe environment to provide basic living conditions for himself and his community (Zubak 2015). Research on the perception of the state of security, i.e. fear of crime, began in the early 1970s, and is still a current topic of interest (Borovec et al. 2014; Ministry of the Interior and UNDP 2009; Scarborough et al. 2010; Sessar 2008). Namely, research on the security of citizens in the community in which they live, regardless of official statistical reports of the police, regularly published, are important areas for researchers in order to obtain data on the subjective security of citizens and, on the basis of which, public policies could be developed. While research on objective security is relatively present in Croatia, studies on the feeling of security are still an exception. The first and, at the moment, last national public opinion survey in Croatia on the perception of the security of citizens, on the conduct of the police and on the cooperation between the police and the local community³ was conducted back in 2009 in cooperation with the Ministry of the Interior of the Republic of Croatia and the United Nations Development Programme in the Republic of Croatia.

A public opinion survey was conducted in the City of Zagreb in order to focus, based on the results obtained, future strategies and preventive projects on increasing the security of citizens in the City of Zagreb. The aim of this paper is to examine how citizens of the City of Zagreb perceive urban security measures, such as cameras, video surveillance, applications for reporting problems to city services and the police, and how they assess informing citizens on the official website of the City of Zagreb on possible self-protective behaviours, security and actions to be taken in crisis situations. In doing so, their socio-demographic characteristics were taken into account in order to be able to identify the target groups of individual urban security measures and preventive programmes in the City of Zagreb.

2 The concept of human security consists of seven related security areas: economic security, food security, health security, environmental security, personal security, political security, and community security (UNDP 1994).

3 Ministry of the Interior and UNDP (2009). National public opinion survey on the perception of the security of citizens, on the conduct of the police and on the cooperation between the police and the local community. Zagreb: United Nations Development Programme in the Republic of Croatia and the Ministry of the Interior.

2. LITERATURE REVIEW

According to the aforementioned national survey on the perception of the state of security in Croatia, the share of persons who perceive crime, disturbance of public order and the risk of becoming a victim of crime as low is, as expected, higher in rural areas compared to urban parts of Croatia (Ministry of the Interior and UNDP 2009). The data also showed that, in Croatia, there is a significantly higher level of security than what could be inferred from media reports on the security situation, which is partly due to the influence of the media on the perception of crime. Media depictions of crime and the general situation in society usually provide a significantly worse picture than that based on exact data and real events, so citizens conclude that crime occurs on a large scale in Croatia, only elsewhere, and not in the settlement where they live (Ministry of the Interior and UNDP 2009). Other authors have continuously warned about the same phenomenon for decades (Asančaić et al. 2015; Teece and Makkai 2000).

One of the possible approaches to understanding the influence of the media on the fear of crime among citizens is the real-world thesis according to which the media play little or no role, because media reports are usually distant from the everyday life of the audience and often portray atypical, severe or spectacular crime, while personal victimization and the conditions under which crime occurs are more immediate and visible (Weitzer and Kubrin 2004).

In contrast is the approach from the perspective of the Cultivation Theory, according to which people who watch more violent content on television perceive the real world as a dangerous place, see danger in everything and have an increased fear that they themselves could become victims of violent acts (Ciboci and Kanižaj 2011). The results of various studies show that frequent exposure to distorted media content leads the public to adopt precisely such a worldview as their own (Lupton and Tulloch 1999). Critics of this theory believe that it neglects the experiences and characteristics of the audience, which greatly affects the way the audience will receive the message, and they find the answer in the Thesis of Substitution, which focuses on the characteristics of the audience and the context. Frequent exposure to media depictions of crime has particularly strong effects on those who do not have direct experience with crime, and for these individuals, media images of crime become a substitute for real experiences (Weitzer and Kubrin 2004). When media images are in line with experience, the media and experience mutually reinforce the fear of citizens and, in that case, it is referred to as the Thesis of Resonance. This means that exposure to news about crime in the media, along with greater personal vulnerability or experience of neighbourhood crime, creates a heightened fear of crime (Weitzer and Kubrin 2004).

The literature also mentions the Theory of Habituation, which means that the constant consumption of violent media content desensitizes media users, reduces their ability to empathize, primarily with the victims of violence, and violence begins to be experienced as normal, everyday behaviour and an appropriate manner of resolving conflicts. In other words, tolerance to violence increases and the threshold of restraint for one's own violent behaviour decreases (Ciboci and Kanižaj 2011).

The perception of security, and especially the fear of crime, is strongly influenced by contextual factors, especially public disorder in the surroundings (Scarborough et al. 2010). This ecological model of fear of crime has been addressed by numerous authors (Doležal 2009; Franklin et al. 2008) and they all equally conclude that the physical appearance of the environment in an area affects the fear of crime among the citizens of that area. Identification with the environment in which a person lives, as well as care for their own local community, is usually higher in rural than in urban areas; consequently, such problems are easier to notice and faster to solve in rural compared to urban areas. The development and availability of various public services is higher in urban areas, so that even citizens who live in them expect that certain issues from the area of competence of such services will be resolved by those services, meaning that the engagement of citizens is not necessary (Borovec 2012).

The perception of citizens is certainly influenced by the prevalence of crime in particular police administrations because, according to the data of the Ministry of the Interior⁴, in the ten-year period from 2010 to 2019, almost a third (28.7%) of all criminal offenses recorded in the country were committed in the area of the Zagreb Police Administration, which includes the City of Zagreb and the County of Zagreb. Security in Zagreb has a special dimension because Zagreb is the political, economic, cultural and diplomatic centre of the country, and most of the media have their headquarters in the capital, therefore, all events in the city, especially crime, receive special attention. All of this can adversely affect the feeling of security among the citizens of Zagreb as any other big city in the world.

With the development of technology, media and the Internet, information spreads at an incredible rate. Today, it has never been easier to obtain information, however, it has never been more difficult to assess the relevance and accuracy of this information. Consequently, in order to understand media content, certain skills and knowledge are required. Therefore, there is an increasing importance on the ability to distinguish

4 Ministry of the Interior, General Secretariat, Sector for Legal Affairs and Strategic Planning, Department for Strategic Planning, Statistics and Improvement of Work. Overview of Basic Security Indicators of Public Security in the Republic of Croatia - 2010 – 2019, p. 14. Available at <https://mup.gov.hr/UserDocsImages/statistika/2020/Pokazatelj%20javne%20sigurnosti/Pregled%202010.-2019.%20web%20hrv.pdf>.

between reliable information, which requires knowledge and access to appropriate fact-checking tools. Media literacy⁵ is considered to be the most important form of literacy in the 21st century, which is particularly evident during crises. When it comes to security topics, this usually refers to certain types of crises. In such situations, there is also a great interest for information, which increases the risk of spreading fake news⁶. According to the 2018 Eurobarometer survey, as many as 47% of citizens in Croatia notice, every day or almost every day, news or information that misrepresents reality or is fake (European Commission 2018). Today, there are abundant media and communication channels, as well as technical possibilities for the development of preventive projects, which leads to the need for more detailed analyses.

3. METHODS

For the purpose of achieving the goal of this paper, quantitative research was conducted using the survey method. The target population of the research was residents of the city of Zagreb over the age of 18.

3.1. Sample

The research included 3,400 adult citizens of the City of Zagreb, 200 respondents from each of the 17 city districts. The sample of respondents within each district corresponds to the sex and age structure of the population according to the 2011 Census. Just over half of the sample were women (54,8%) with an average age of 46.5 (SD=16,986). According to the population census from 2011, according to which the sample of this research was created, 53,7% of the inhabitants of the City of Zagreb were female with an average age of 41,6.

Relatively most of the research participants are aged 65 and over (20,7%), and relatively least between the ages of 18 and 24 (11,7), while there is relatively the same number of those between the ages of 25 and 34 (17, 9%), then those between 35 and 44 (16,9%), then between 45 and 44 (16,4%) and finally those between 55 and 64 (16,5%). According to the population census from 2011, the distribution of

5 Media literacy includes the ability to access, analyze, evaluate and create media messages in various forms. These four components of the definition point to the natural correlation of media literacy with issues of technological access to media content; the importance of critical skills, i.e. skills of analysing and evaluating, necessary to interpret and understand media content; and the complementarity of the experience of production and content creation as a learning tool to increase essential critical skills (Media Literacy)

6 Fake news – is a narrower term than disinformation, and is based on non-existent or distorted “facts”, deceiving and manipulating the audience (Ciboci, Kanižaj and Labaš 2018).

the population of the City of Zagreb is as follows: from 25 to 34 years old (15,3%), from 35 to 44 years old (14,3%), from 45 to 54 years old (13,8%), from 55 to 64 years (13,4%) and 65 and over (17,4%).

Almost half (44,2%) of the research participants have completed a four-year high school, followed by almost a third (32,3%) of those who have completed undergraduate, graduate, or integrated studies in terms of frequency in the research sample. There are relatively significantly fewer of those who have completed a three-year high school (14,7%), while the least and relatively equal are those who have completed postgraduate studies (4,4%) or elementary school (3,7%) and 0,7 % of research participants did not answer the question about the level of education. According to the population census from 2011, the distribution of the inhabitants of the city of Zagreb with obturation on the level of education is as follows: completed primary school (13,6%), completed three-year secondary school (21,4%), completed four-year secondary school (30,9%) completed undergraduate, graduate or integrated studies (28%) and completed postgraduate studies (1,0%).

In terms of work status, the sample is dominated by people who are employed for an indefinite time (48.4%) and retired (21,3%), while there are relatively equal numbers of people who are employed for a fixed time (10,9%), unemployed (9,3%) or are pupils or students (7,1%). There are relatively few housewives (2,0%) and those who declared themselves as something else (1,0%). According to the 2011 population census, the distribution of the population according to work status in the City of Zagreb is as follows: employed for an indefinite and fixed time (47,8%), unemployed (6,4%), retired (28,8%), students and students (9,9%) and housewives (2,4%).

3.2 Instrument

The respondents completed a survey questionnaire to assess the importance of specific urban security measures in the City of Zagreb: (1) cameras, video surveillance of public areas, (2) informing citizens on actions to be taken during crisis situations (e.g. floods, earthquakes, ...), (3) informing citizens about possible self-protective behaviours, (4) applications (mobile, Internet) for reporting problems to the police, (5) applications (mobile, Internet) for reporting problems to city services, and (6) informing citizens about security on the official website of the City of Zagreb. The importance of these measures was assessed by respondents on a four-point scale, with 1 indicating “not important at all” and 4 “very important”.

The socio-demographic variables included in the research were sex, age, level of education, employment status and tendency to trust other people.

Trust in other people was measured by assessing the degree to which a person is inclined to trust other people on an 11-point scale, where 0 stands for “one can never be too careful” and 10 for “most people can be trusted.”

3.3. Data Collection and Processing

Sampling and data collection were carried out in May and June 2017, as part of the research project, by the agency Henda to gain insight into the perception and feeling of (in)security in the City of Zagreb, satisfaction with the quality of life in the city or district, and feeling of accountability and willingness to actively participate in creating a feeling of security and raising the quality of life of citizens in the City of Zagreb.

Online questionnaires were completed by 1000 respondents, and 2400 respondents completed questionnaires during a personal interview in their own homes. Participation in the survey was voluntary and anonymous. Respondents were told that they could withdraw from the research at any time. They were also clearly told that they would not benefit directly from participating in the research, however, that this would contribute to the further development of urban security in the City of Zagreb.

The correlation between age, level of education and trust in other people with the perception of the importance of urban security measures in the City of Zagreb was tested using the Pearson correlation coefficient. To determine whether there are differences in the perception of the importance of urban security measures in the City of Zagreb concerning sex and working status, the Mann-Whitney U test was conducted. The non-parametric test was used due to unsatisfied assumptions for the use of the t-test, i.e. due to non-homogeneous variances and abnormal distribution of results. Considering the sample size, Histogram K - S and Lilliefors test for normality were used for testing the normality of the distribution.

4. RESULTS

The research results presented below, firstly, generally indicate the importance of certain urban security measures from the perspective of the citizens of Zagreb, which is followed by importance based on certain socio-demographic characteristics.

4.1. Importance of Urban Security Measures

The results in Table 1 show the share of respondents who consider various urban security measures in the City of Zagreb to be important to some extent, from which it is evident that the majority of respondents consider all of the examined urban security measures to be important. The measure that the largest total share of respondents considers important is video surveillance of public areas (84.2%), and to a lesser extent, they consider important informing citizens about actions to be taken during crisis situations (82.0%), informing citizens about possible self-protective behaviours (80.2%), applications for reporting problems to the police (78.3%), applications for reporting problems to city services (76.7%), and to the least extent, they consider important informing citizens about security on the official website of the City of Zagreb (76.0%). However, it is evident that even this measure is considered important by more than three quarters of the respondents.

Table 1. Perception of the importance of urban security measures in the City of Zagreb

	not important at all		not really important		somewhat important		very important	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Cameras, video surveillance of public areas	173	5.1	363	10,7	1031	30,3	1833	53,9
Applications for reporting problems to city services	233	6.9	563	16,6	1094	32,3	1510	44,4
Applications for reporting problems to the police	227	6.7	509	15,0	997	29,3	1667	49,0
Informing citizens about possible self-protective behaviours	178	5.2	495	14,6	1162	34,2	1565	46,0
Informing citizens about security on the official website of the City of Zagreb	231	6.8	586	17,2	1152	33,9	1431	42,1
Informing citizens about actions to be taken in crisis situations	158	4.6	456	13,4	1087	32,0	1699	50,0

4.2. Sex Differences in Perception of the Importance of Urban Security Measures

The results presented in Table 2 indicate that men and women statistically significantly differ in the perception of the importance of urban security measures in the City of Zagreb, meaning that women assess all examined urban security measures as more important. More specifically, compared to men, women believe that cameras and video surveillance of public areas ($U= 1358611,000$, $p< ,01$), applications for re-

porting problems to city services (U= 1326894,000, p< ,01), applications for reporting problems to the police (U= 1314206,000, p< ,01), informing citizens about possible self-protective behaviours (U= 1273463,500, p< ,01), informing citizens about security on the official website of the City of Zagreb (U= 1324134,500, p< ,01) and informing citizens about actions to be taken in crisis situations (U= 1297853,000, p< ,01) are more important urban security measures.

Table 2. Sex differences in perception of importance of urban security measures

	Sex	N	Mean ranks	Sum of ranks	Mann-Whitney U test
Cameras, video surveillance of public areas	male	1537	1652,94	2540564,00	1358611,000**
	female	1863	1739,74	3241136,00	
	total	3400			
Applications for reporting problems to city services	male	1537	1632,30	2508847,00	1326894,000**
	female	1863	1756,76	3272853,00	
	total	3400			
Applications for reporting problems to the police	male	1537	1624,05	2496159,00	1314206,000**
	female	1863	1763,58	3285541,00	
	total	3400			
Informing citizens about possible self-protective behaviours	male	1537	1597,54	2455416,50	1273463,500**
	female	1863	1785,44	3326283,50	
	total	3400			
Informing citizens about security on the official website of the City of Zagreb	male	1537	1630,51	2506087,50	1324134,500**
	female	1863	1758,25	3275612,50	
	total	3400			
Informing citizens about actions to be taken in crisis situations	male	1537	1613,41	2479806,00	1297853,000**
	female	1863	1772,35	3301894,00	
	total	3400			

Note: p<,01**, p<,05*

4.3. Relationship between Age and Perception of Importance of Urban Security Measures

In order to examine the extent to which age is related to the assessment of the importance of individual urban security measures, a correlation analysis was conducted (Table 3). The results showed that there is a statistically significant correlation between age and individual urban security measures, however, that the direction of correlation differs for individual measures. It is evident that, with aging, respondents are more likely to perceive cameras and video surveillance of public areas as a more important urban security measure ($r = ,047$, $p < ,01$), i.e. that with aging, respondents are more likely to assess applications for reporting problems to city services ($r = -,064$, $p < ,01$), applications for reporting problems to the police ($r = -,067$, $p < ,01$) and in-

forming citizens about actions to be taken in crisis situations ($r = -.058, p < .01$) as less important urban security measures. No statistically significant correlation was found between age and the assessment of the importance of informing citizens about possible self-protective behaviours and between age and informing citizens about security on the official website of the City of Zagreb.

Table 3. The correlation between age and perception of the importance of urban security measures expressed by the Pearson correlation coefficient

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1. Age	1						
2. Cameras, video surveillance of public areas		1					
3. Applications for reporting problems to city services	-,064**	,387**	1				
4. Applications for reporting problems to the police	-,067**	,357**	,773**	1			
5. Informing citizens about possible self-protective behaviours	-,029	,303**	,568**	,572**	1		
6. Informing citizens about security on the official website of the City of Zagreb	-,017	,323**	,542**	,549**	,684**	1	
7. Informing citizens about actions to be taken in crisis situations	-,058**	,252**	,508**	,512**	,643**	,656**	1

Note: $p < .01$ **, $p < .05$ *

4.4. Relationship between Level of Education and Importance of Urban Security Measures

The correlation between the level of education and the perception of the importance of urban security measures in the City of Zagreb was examined by correlation analysis and presented in Table 4. The obtained data indicate that there is a statistically significant correlation between the level of education and the perception of the importance of two urban security measures, i.e. that persons with a higher level of education tend to consider cameras and video surveillance of public areas ($r = -.039, p < .05$) and

informing citizens about security on the official website of the City of Zagreb ($r=-,042$, $p<,05$) as less important urban security measures.

Table 4. Correlation between age and perception of the importance of urban security measures expressed by the Pearson correlation coefficient

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1. Level of education	1						
2. Cameras, video surveillance of public areas	-,039*	1					
3. Applications for reporting problems to city services	,027	,387**	1				
4. Applications for reporting problems to the police	,032	,357**	,773**	1			
5. Informing citizens about possible self-protective behaviours	-,015	,303**	,568**	,572**	1		
6. Informing citizens about security on the official website of the City of Zagreb	-,042*	,323**	,542**	,549**	,684**	1	
7. Informing citizens about actions to be taken in crisis situations	-,021	,252**	,508**	,512**	,643**	,656**	1

Note: $p<,01$ ** , $p<,05$ *

4.5. Relationship between Employment and Perception of Importance of Urban Security Measures

Differences between employed and unemployed respondents in the perception of the importance of urban security measures were also examined using the Mann-Whitney U test, which was used due to unsatisfied assumptions about the normality of the distribution of results and the homogeneity of variances. The results in Table 5 show that employed and unemployed persons differ from each other in the perception of the importance of only one urban security measure, i.e. that they assess the importance of other urban security measures in the same manner. The only confirmed difference refers to the assessment of the importance of applications for reporting problems to the police, i.e. it has been shown that employed persons assess this urban security measure as more important than unemployed persons ($U= 1304763,500$, $p<,05$).

Table 5. Differences between employed and unemployed persons in the perception of the importance of urban security measures measured by the Mann-Whitney U test

	Employment status	N	Mean rank	Sum of ranks	Mann-Whitney U test
Cameras, video surveillance of public areas	employed	2014	1703,69	3431229,50	1318789,500
	unemployed	1351	1652,16	2232065,50	
	total	3365			
Applications for reporting problems to city services	employed	2014	1705,47	3434816,50	1315202,500
	unemployed	1351	1649,50	2228478,50	
	total	3365			
Applications for reporting problems to the police	employed	2014	1710,65	3445255,50	1304763,500*
	unemployed	1351	1641,78	2218039,50	
	total	3365			
Informing citizens about possible self-protective behaviours	employed	2014	1688,76	3401172,00	1348847,000
	unemployed	1351	1674,41	2262123,00	
	total	3365			
Informing citizens about security on the official website of the City of Zagreb	employed	2014	1677,14	3377751,50	1348646,500
	unemployed	1351	1691,74	2285543,50	
	total	3365			
Informing citizens about actions to be taken in crisis situations	employed	2014	1686,81	3397238,00	1352781,000
	unemployed	1351	1677,32	2266057,00	
	total	3365			

Note: $p < ,01^{**}$, $p < ,05^{*}$

4.6. Relationship between Trust in Other People and Perceptions of Importance of Urban Security Measures

The correlation between the respondents' tendency to trust other people and the perception of the importance of urban security measures was examined by correlation analysis and is presented in Table 6. The results suggest that there is a statistically significant negative correlation between respondents' tendency to trust other people and the assessment of the importance of all examined urban security measures. More specifically, it has been shown that people who are more inclined to trust other people, assess cameras and video surveillance of public areas ($r = -,054$, $p < ,01$), applications for reporting problems to city services ($r = -,170$, $p < ,01$), applications for reporting problems to the police ($r = -,170$, $p < ,01$), informing citizens about possible self-protective behaviours ($r = -,154$, $p < ,01$), informing citizens about security on the official website of the City of Zagreb ($r = -,163$, $p < ,01$) and informing citizens about actions to be taken in crisis situations ($r = -,142$, $p < ,01$) as less important. It can be concluded that people who have more trust in other people are more inclined to consider all examined urban security measures as not important.

Table 6. The correlation between trust in other people and perception of the importance of urban security measures expressed by the Pearson correlation coefficient

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1. Tendency to trust other people	1						
2. Cameras, video surveillance of public areas	-,054**	1					
3. Applications for reporting problems to city services	-,170**	,387**	1				
4. Applications for reporting problems to the police	-,170**	,357**	,773**	1			
5. Informing citizens about possible self-protective behaviours	-,154**	,303**	,568**	,572**	1		
6. Informing citizens about security on the official website of the City of Zagreb	-,163**	,323**	,542**	,549**	,684**	1	
7. Informing citizens about actions to be taken in crisis situations	-,142**	,252**	,508**	,512**	,643**	,656**	1

Note: $p < ,01^{**}$, $p < ,05^{*}$

5. DISCUSSION AND CONCLUSION

The vast majority of respondents consider all examined urban security measures to be almost equally important, ranging from 76% to 84%. The results also show that women evaluate all examined urban security measures as more important. A possible explanation, according to previous research, can be that men, compared to women, are more likely to positively assess their own physical condition and that they feel more secure than women (Ministry of the Interior and UNDP, 2009). Regarding the types of information, the citizens of Zagreb want to be informed about actions to be taken during crisis situations, about security, but also about possible self-protective behaviours. The survey of the Ministry of the Interior and the UNDP also examined the perception of citizens about the need for a greater degree of informing the public by institutions about various elements. The vast majority of respondents, regardless of their demographic characteristics, generally believed that the police should inform the public more about all of the elements examined – road traffic safety, advice on protection against crime, possibilities of citizens' complaints and their own rules of procedure, and the state of crime and violations of public order (Ministry of the Interior and UNDP 2009).

The correlation analysis examined the extent to which age is related to the assessment of the importance of certain urban security measures and found that elderly respondents are more likely to assess cameras and video surveillance of public areas as more important, and applications and informing citizens about actions to be taken during crisis situations as less important urban security measures that, in contrast, are more important to young people. The explanation is that the feeling of vulnerability increases with age, that is, according to many studies, fear of crime is higher in the elderly (Doležal 2009; Scarborough et al. 2010). The elderly, on the other hand, in many studies show a higher level of fear of becoming a victim of crime precisely because of their weaker physical strength and, consequently, lower level of possibility for self-protection (Ministry of the Interior and UNDP 2009). Doležal states that persons who assess their exposure to crime as high do not have effective defence and protection mechanisms or the possibility of escaping from situations in which their victimization may occur, and anticipate the possibility of being victimized as high and are considered a “vulnerable” population, which most often includes women and the elderly (Doležal 2009). Furthermore, it is expected that applications are more important to young people than to the elderly population because, according to Eurostat data, in Croatia, there are only 15% of elderly users of information and communication technologies (Eurostat 2016). In terms of the level of education, a higher level of education is related with a lower assessment of the importance of cameras and video surveillance of public areas and informing citizens about security on the official website of the City of Zagreb. The most probable explanation is that people with a higher level of education also have more demanding performance criteria in general, including in relation to social institutions (Ministry of the Interior and UNDP 2009).

The importance of trust in other people is also cited in the aforementioned 2018 Eurobarometer survey, according to which, in the EU, Croatia, in addition to Portugal, is the country where news and information obtained through social media and messaging applications is most trusted. We could also link trust in other people with the results obtained by the public opinion survey in Croatia in 2009, which refer to the assessment of the possibility of turning to neighbours for help, because as many as 93% of respondents thought that they could turn to one of their neighbours for help if necessary (Ministry of the Interior and UNDP 2009), which means that relations between neighbours are at a very high level.

When we talk about the information provided by the institutions on their websites, a national survey from 2009 showed that the number of visitors to the website of the Ministry of the Interior is generally low, as 86% have never visited it, and those who

do, visit the site rarely (Ministry of the Interior and UNDP 2009). Similarly, the official website of the City of Zagreb is used less by citizens for information, however, they turn to other national or local media and social media. In crises, it is very important to obtain information from relevant sources, and for those who find it difficult to assess the relevance of a particular medium, it is best to obtain information from the official websites of the institutions that own this information because that is where they will find the most accurate information. Namely, in the design and transmission of information by the media, misinterpretation can occur. If we talk about the relevance of information on social media, the same rule applies, i.e. it is advisable to follow and obtain information from the profiles of these institutions. Furthermore, the development of smartphones enables institutions to communicate with citizens directly and in a personalized manner through applications, thus improving their services and, at the same time, increasing public trust.

The results indicate which preventive measures have the most influence on which groups and place focus on certain strategies that we should use, which is education and increasing trust in people. Preventive projects, depending on the target group, must be communicated through the media to which these groups are more inclined. People who have more trust in other people are more inclined to consider all examined urban security measures as not important. The research, conducted in 17 city districts, some of them urbanized to a greater and some to a lesser extent, showed that there is no alienation to the extent that is otherwise characteristic of urban areas and that there is still trust in other people. Elderly people are an interesting target group for the implementation of preventive projects because they feel more vulnerable. According to the results, it is necessary to develop programmes that strengthen connections between people, such as providing public spaces or organizing various joint activities, events and programmes. In addition, institutions must, as much as possible, use their own media, such as websites, social media, applications, leaflets, posters and the like to avoid intermediaries in the transmission of information. The development of the Internet has enabled official websites of institutions to no longer be as dull as in their beginnings, but today they are multimedia portals, which provide a range of information tailored to the general public, from texts, photos, infographics to videos. In addition, there are social media that have enabled institutions to communicate directly with citizens without the need for media as an intermediary in the communication. To inform elderly citizens who are not inclined to new technologies, media that they are more inclined to should be used, such as leaflets, bulletins or posters.

REFERENCES

1. Asančaić, Valentina, Irena Cajner Mraović, Dubravko Derk (2015), "Femicide in Croatia in the 21st Century", *International Scientific Conference Researching Security: Approaches, Concepts And Policies 2*, 74-90.
2. Borovec, Krunoslav (2012), *Strategija policija u zajednici i njezin utjecaj na strah od kriminala, percepciju kriminaliteta i javnog nereda u Hrvatskoj 2012*, doctoral dissertation, Faculty of Education and Rehabilitation Sciences, Zagreb
3. Borovec, Krunoslav, Dražen Vitez, Irena Cajner Mraović (2014), "Police effectiveness as the influencing factor of the community policing strategy on citizens' sense of safety in Croatia", *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 65(4), 259-271.
4. Ciboci, Lana, Igor Kanižaj (2011), "Kako je nasilje preko medija ušlo u naše domove", In: Ciboci, Lana, Igor Kanižaj, Danijel Labaš, *Djeca medija – od marginalizacije do senzacije*, Matica hrvatska, Zagreb. 11-34.
5. Ciboci, Lana, Igor Kanižaj, Danije Labaš (2018), *Kako prepoznati dezinformacije i lažne vijesti*, Agencija za elektroničke medije i Unicef, Zagreb; available at: <https://www.medijskapismenost.hr/wp-content/uploads/2018/05/medijska-pismenost-lazne-vijesti.pdf>
6. City of Zagreb, City Office for Strategic Planning and City Development (2014), *City of Zagreb: Population, households and apartments, Census 2011*, City of Zagreb, Zagreb
7. Doležal, Dalibor (2009), "Razumijevanje straha od kriminaliteta", *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 45(2), 55-68.
8. European Commission (2018) *Fake news and disinformation online. Flash Eurobarometer 464*; available at: <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/ResultDoc/download/DocumentKy/82797>
9. Eurostat (2016). Digital economy and society statistics – households and individuals; available at: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Digital_economy_and_society_statistics_-_households_and_individuals. Accessed on 10.5.2020.
10. Franklin, Travis, Cortney Franklin, Noelle Fearn (2008), "A multilevel analysis of the vulnerability, disorder, and social integration models of fear of crime", *Social Justice Research*, 21(2), 204-227.
11. Goodey, Jo (1997), "Boys don't cry: Masculinities, fear of crime, and fearlessness", *British Journal of Criminology*, 37(3), 401-418.

12. Kovačević, Goran, Mirza Smajić, Jasmin Ahić, Nedžad Korajlić (2013), "Novi koncept razumijevanja odnosa sigurnosti i politike", *Policija i sigurnost*, 22(2), 236-248.
13. Lupton, Deborah, John Tulloch (1999), "Theorizing fear of crime: beyond the rational/irrational opposition", *British Journal of Sociology*, 50(3), 507-523.
14. Medijska pismenost. Pojmovnik, *Medijska pismenost*; <https://www.medijska.pismenost.hr/pojmovnik/>. Accessed on 13. 4. 2020.
15. Ministry of the Interior, General Secretariat, Sector for Legal Affairs and Strategic Planning, Department for Strategic Planning, Statistics and Improvement of Work. Overview of Basic Security Indicators of Public Security in the Republic of Croatia - 2010–2019 (Ministarstvo unutarnjih poslova, Glavno tajništvo, Sektor za pravne poslove i strateško planiranje, Služba za strateško planiranje, statistiku i unaprjeđenje rada. Pregled osnovnih sigurnosnih pokazatelja javne sigurnosti u Republici Hrvatskoj 2010.–2019.), p. 14. Available at: <https://mup.gov.hr/UserDocsImages/statistika/2020/Pokazatelji%20javne%20sigurnosti/Pregled%202010.-2019.%20web%20hrv.pdf>.
16. Ministry of the Interior and UNDP (2009), *National public opinion survey on the perception of the security of citizens, on the conduct of the police and on the cooperation between the police and the local community*, Zagreb: United Nations Development Programme in the Republic of Croatia and the Ministry of the Interior (*Nacionalno istraživanje javnog mnijenja o percepciji sigurnosti građana, postupanju policije te suradnji između policije i lokalne zajednice*, Zagreb: Program Ujedinjenih naroda za razvitak u RH i Ministarstvo unutarnjih poslova.) p. 17, 18, 39, 43.
17. Sapunar, Marko (2000), *Osnove znanosti o novinarstvu*, Naprijed, Zagreb
18. Scarborough, Brittney K., Toya Z. Like-Haislip, Kenneth J. Novak, Wayne L. Lucas, Leanne F. Alarid (2010), "Assessing the relationship between individual characteristics, neighborhood context, and fear of crime", *Journal of Criminal Justice*, 38(4), 819-826.
19. Sessar, Klaus (2008), "Fear of crime or fear of risk? Some considerations resulting from fear of crime studies and their political implications", *Crime and Crime Policy*, 3, 25-33.
20. Šiber, Ivan (2003), "Tri klasična pristupa istraživanju ponašanja birača", *Politička misao*, 40(2), 88-103.
21. Teece, Michael, Toni Makkai (2000), "Print media reporting on drugs and crime, 1995–1998", *Trends & issues in crime and criminal justice*, Australian

- Institute of Criminology, 1-6.
22. UNDP (1994), Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security, p. 31; available at: <http://www.hdr.undp.org/en/content/human-development-report-1994>.
 23. Weitzer, Ronald, Charis E. Kubrin (2004), "Breaking news: How local TV news and real-world conditions affect fear of crime", *Justice Quarterly*, 21(3), 497-520.
 24. Zubak, Jopsipa (2015), "Ljudska sigurnost: sigurnost hrane i glad kao dimenzije međunarodne sigurnosti", *Polemos*, XVIII (36), 163-179.

MJERE URBANE SIGURNOSTI: JESU LI GRAĐANI O NJIMA DOVOLJNO INFORMIRANI I ZADOVOLJNI?

Sažetak

Cilj ovoga rada je ispitati kako građani Grada Zagreba percipiraju mjere urbane sigurnosti poput kamera, video-nadzora, aplikacija za dojavu problema gradskim službama i policiji, te kako opažaju informiranje građana o mogućim samozaštitnim ponašanjima, sigurnosti na službenim stranicama Grada Zagreba te o postupanju u kriznim situacijama. Istraživanje je provedeno na uzorku 3400 punoljetnih građana Grada Zagreba, a uzorak je segmentiran prema 17 gradskih četvrti s po 200 sudionika u svakoj. Sudionici su uživo i online ispunjavali upitnik od devet cjelina koje su ispitivale percepciju i osjećaj (ne)sigurnosti u Gradu Zagrebu, zadovoljstvo kvalitetom života u gradu i četvrti te osjećaj odgovornosti i spremnost za aktivno sudjelovanje u stvaranju osjećaja sigurnosti i podizanju kvalitete života građana Grada Zagreba. Analiza dobivenih rezultata vezanih uz sigurnost građana ukazuje na to kako sudionici važnima smatraju sve mjere urbane sigurnosti građana, a dodatne analize ukazale su na to da žene procjenjuju važnost mjera višom nego muškarci. Također je utvrđena sklonost mladih sudionika isticanju aplikacija kao važnih mjera urbane sigurnosti. Dodatno, veću važnost mjerama urbane sigurnosti sklonije su pridavati osobe koji imaju nižu razinu povjerenja u druge ljude.

Ključne riječi: Grad Zagreb; mjere urbane sigurnosti; stavovi građana; socio-demografske karakteristike

Adrese autorica

Author's address

Jelena Pavičić Vukičević
Libertas International University
jpvukicevic@gmail.com

Ana Marija Dunaj
Ministry of the Interior of the Republic of Croatia
General Police Directorate
Police Academy
dunajanamarija@gmail.com

Irena Cajner Mraović
University of Zagreb
Faculty of Croatian Studies
icajner@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

SPORTSKI MENADŽMENT

Damir Ahmić, Matea Cikoja, Jovan Veselinović

PARADIGMA VODSTVA U SPORTSKIM KLUBOVIMA U

ZAVISNOSTI OD SPOLA / THE LEADERSHIP PARADIGM

IN GENDER DEPENDENT CLUBS 755

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.755

UDK 796:005
005:796

Primljeno: 01. 11. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Damir Ahmić, Matea Cikoja, Jovan Veselinović

PARADIGMA VODSTVA U SPORTSKIM KLUBOVIMA U ZAVISNOSTI OD SPOLA

Liderstvo (vođenje) kao jedna od četiri osnovne funkcije menadžmenta predstavlja bitnu komponentu uspješnog poslovanja svake organizacije pa tako i sportskih klubova. Stil vodstva predstavlja specifičan način ponašanja menadžera u okviru radnog procesa koji utječe na rezultate poslovanja. Autokratski sistem vođenja podrazumijeva niži stupanj utjecaja zaposlenih prilikom donošenja poslovnih odluka. U trenažnom procesu kao jedno od glavnih pitanja postavlja se i problem kakav će način upravljanja treba imati trener, autokratski ili demokratski. Fokus u ovome rad je na spolu i načinu djelovanja. Uvaženo je stajalište da u sredinama u kojima ne vladaju dobri odnosi način upravljanja donosi različite rezultate u odnosu na spol. Iz navedenih razloga istraživanje je sprovedeno u svrhu utvrđivanja stupnja zastupljenosti stila vodstva i njegovog pozitivnog utjecaja u odnosu na spol.

Ključne riječi: liderstvo; lider; spol; menadžment; upravljanje; autokratski stil vodstva

UVOD

Vodstvo se može opisati kao umijeće i kao proces, tj. umijeće inspiriranja grupe kako bi ostvarila ciljeve i proces koji uključuje donošenje odluka, delegiranje i davanje povratnih informacija kako bi grupa napredovala prema cilju. Svaki uspješan vođa prije svega mora znati uspostaviti svoj stil vodstva što pomaže otkrivanju vlastitih snaga i nedostataka, mora biti autentičan i pokazivati grupi kakav je i izvan uloge

vođe, modelirati pozitivno ponašanje te komunicirati s grupom, aktivno slušati i pokazivati interes i brigu za grupu uključujući sve njene članove ponaosob.

Svaki sportski klub se svome djelovanju i poslovanju oslanja na strategiju, misiju i viziju, a što prvenstveno podrazumijeva kvalitetan plan i program trenažnog procesa. U idealnim uvjetima potrebno je pratiti navedene komponente, ali i vršiti promjene ili odstupanja koja se utvrde kao poželjna i neophodna. U izvanrednim situacijama nužno je prilagođavanje procesa novonastalim uvjetima te reorganizacija trenažnog procesa, pa i poslovanja sportskog kluba u cjelini. Postoji nekoliko značajnih karakteristika koje uspješnog vođu razlikuju od prosječnog. Svaki dobar vođa usmjerava članove svoga tima, objašnjava im njihove zadatke u prisnoj komunikaciji čime stječe povjerenje članova tima. Tada se ne javlja strah od pogreške koji može negativno utjecati na rezultate i izvedbu. Uspostavljanjem odnosa s članovima tima vođa pokazuje da mu je stalo do njih i njihovih osjećaja. Uspješni vođe usmjeravaju svoje članove prema zajedničkom cilju i daju do znanja da se njihov rad i trud cijene.

Menadžment ljudskih resursa je strateška menadžerska funkcija u okviru koje organizacijski menadžeri stvaraju cjelovite pretpostavke za visok stupanj zadovoljstva angažiranih ljudskih resursa. Menadžment kao složena djelatnost osigurava da se sportske i poslovne funkcije u sportu provode na što racionalniji, ekonomičniji i efikasniji način, pri čemu sportaš, trener, tim stručnjaka i upravljača predstavljaju najvažniji resurs. Sportska organizacija menadžmentu osigurava funkcionalni sadržaj, i obratno, bez menadžmenta sportska organizacija nema integralnu, odnosno optimalnu moć za svoje djelovanje i razvoj (Malacko, Rađo 2006).

Sportski menadžment definira se kao proces organiziranja i upravljanja sportskom organizacijom radi ostvarivanja sportskih i drugih ciljeva uz racionalno korištenje resursa (Bartoluci 2003). Tomić (2007) donosi podjelu menadžmenta u sportu na vrhunski, funkcionalni i operativni nivo. Na vrhu hijerarhije sportske organizacije nalaze se top menadžeri (predsjednik i potpredsjednik, tajnik, sportski direktor, izvršni direktor) kojima je zadaća usmjeravanje aktivnosti, funkcijā i procesā. Funkcionalni menadžeri prema hijerarhiji sportske organizacije nalaze se između top menadžera i operativnih menadžera te im je glavna uloga provođenje odluka koje donose top menadžeri. Suvremene mogućnosti, promjene i decentralizacija poslova i funkcija unutar pojedine sportske organizacije čine da funkcionalni menadžeri mogu biti zaduženi za obavljanje poslova i donošenje odluka vezano samo za tačno određeno područje djelovanja, odnosno određenu organizacijsku jedinicu. Operativni menadžeri nalaze se na najnižoj razini hijerarhije. Njihova efikasnost iskazana je postignutim sportskim rezultatima organizacije. U ovu kategoriju pripadaju treneri i sportski

stručnjaci. Bez obzira što se nominalno nalaze na najnižoj razini hijerarhije njihova funkcija planiranja, programiranja i provođenja trenažnog i takmičarskog procesa najviše pridonosi sportskim rezultatima koji su, na koncu, najbitnije mjerilo uspješnog djelovanja sportske organizacije.

HIJERARHIJA UNUTAR SPORTSKIH KLUBOVA

Struktura organizacije tj. sastav i građa definiraju temeljne elemente i funkcije organizacije kao što su radni zadaci, radna mjesta, veze među zaposlenicima i slično. Formalna organizacijska hijerarhija zasnovana je na normiranim odnosima podređenosti i nadređenosti na temelju kojih se zadaci nižeg reda grupiraju u zadatke višeg reda, sve do najvišeg, globalnog, zadatka organizacije. Hijerarhija uloga ili radnih mjesta u pravilu korespondira s hijerarhijom ciljeva i zadataka koje si organizacija postavlja.

Prema Sikavici i Bahtijarević-Šiber (2004) najučestaliji modeli hijerarhijske strukture obuhvaćaju sljedeće sustave:

- linijski sustav,
- funkcijski sustav,
- stožerno-linijski sustav.

Sustav ocjenjivanja radne uspješnosti

Procjena vrijednosti predstavlja postupak pomoću kojega utvrđujemo kvalitetu i stupanj specifičnih menadžerskih osobina, te utvrđujemo potrebu za napretkom. Prvi korak svakako predstavlja postupak selekcije koji uvelike olakšava izbor najkvalitetnijih radnika. Kako bismo bili sigurni u stanje kvaliteta određenog zaposlenika, i u kojoj mjeri je potrebno pružiti zaposlenicima dodatne tečajeve, edukacije i seminare osposobljavanja, provodimo procjene, odnosno evaluacije njihovih osobina. Riječ je o procesu koji nazivamo upravljanje performansama. S tim u vezi Yukl (2013.) prepoznaje tri ključne varijable u teorijama vodstva:

1. Karakteristike vođe: vrijednosti, integritet i moralni razvoj, povjerenje i optimizam, vještine i stručnost, ponašanje vodstva, taktika utjecaja, ovlasti prema sljedbenicima, mentalni modeli (uvjerenja i pretpostavke);
2. Karakteristike sljedbenika: povjerenje i optimizam, vještine i stručnost, ovlasti prema vođi, identifikacija s vođom, predanost zadatku i napor, zadovoljstvo poslom i vođom, suradnja i uzajamno povjerenje;

3. Karakteristike situacije: vrsta organizacijske jedinice, veličina organizacijske jedinice, moć položaja i autoritet vođe, struktura zadataka i složenost, organizacijska kultura, nesigurnost i promjene u okolišu, vanjske ovisnosti i ograničenja, nacionalne kulturne vrijednosti.

PREDMET, PROBLEM I CILJ RADA

Predmet ovog rada je razlika u sistemu vodstva u sportskim klubovima u odnosu na spol. Problem rada fokusira se na pitanje koliki/kakav je utjecaj razlike u spolu na vodstvo u sportskim klubovima. Cilj rada je ispitati i utvrditi na koji način spol vodstva utječe na sistem vodstva u sportskim klubovima.

HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

H - Spol ispitanika utječe na stav o zastupljenosti autokratskog stila vodstva u klubovima.

H1 - Spol ispitanika utječe na poznavanje hijerarhije unutar kluba.

H2 - Spol ispitanika utječe na odabir oblika vodstva unutar kluba.

METODE ISTRAŽIVANJA

Kako bi se opisala obilježja uzorka obuhvaćenog istraživanjem korištena je deskriptivna statistika. Izračunate su aritmetička sredina i standardna devijacija te varijabilnost rezultata nakon čega su rezultati prikazani grafički.

Anketni upitnik sastojao se od tvrdnji na koje su ispitanici odgovarali izražavajući svoje slaganje/neslaganje, pri čemu je bila korištena Likertova skala sa pet stupnjeva (određena od 1 - uopće se ne slažem do 5 - u potpunosti se slažem).

Nadalje su prikazani rezultati obrade podataka prikupljenih istraživanjem. Na početku su prikazane osnovne karakteristike uzorka istraživanja, a potom su prikazani rezultati deskriptivne statistike. Za statističku analizu je korišten statistički programi IBM SPSS verzija 26. Glavno istraživanje provedeno je na uzorku ispitanika koji su činili članovi vodstva, sportaši i treneri klubova putem online ankete.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Karakteristike uzorka istraživanja

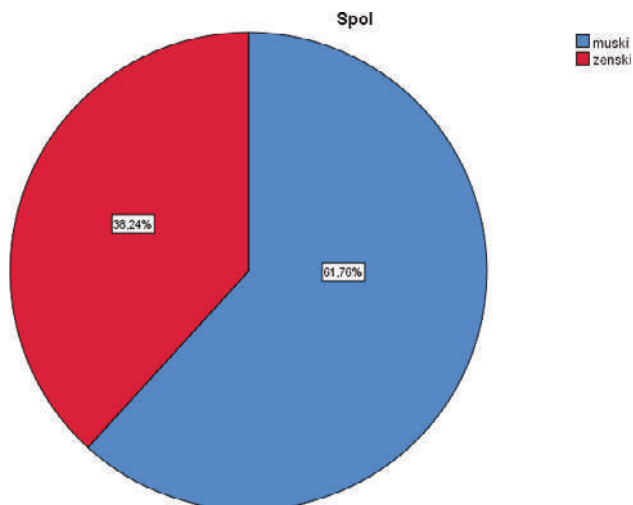
Uzorak ispitanika činilo je 14 članova vodstva klubova, 12 trenera i 8 sportaša kako je prikazano u Tablici 1.

Tablica 1: Funkcija ispitanika u klubu.

N		%
Predsjednik	6	17,6
Član UO	8	23,5
Glavni trener	6	17,6
Pomoćni trener	6	17,6
Sportaš	8	23,5

Uzorak ispitanika čine 21 muški i 13 ženskih ispitanika kako je vidljivo na Grafikonu 1.

Grafikon 1: Zastupljenost ispitanika prema spolu.

Prosjek godina ispitanika prema spolu vidljiv je u Tablici 2. Prosjek godina za muške ispitanike je 40,24 dok je kod ispitanica riječ o 31,15 godina.

Tablica 2: Prosjek godina ispitanika s obzirom na spol.

spol	AS	N	SD	Med
muški	40,24	21	16,953	42,00
ženski	31,15	13	9,388	28,00

Najprije je prikazan svaki pojedini stupanj obrazovanja prema spolu. Tablica 3 prikazuje da su muški ispitanici među svim ispitanicima imali u prosjeku viši stupanj obrazovanja, no to se može pripisati i nesrazmjeru između zastupljenosti muškog i ženskog roda u ukupnom broju ispitanika. Primjerice, 8 od 21 (38,1%) ispitanika muškog roda izjasnili su se da posjeduju visoku stručnu spremu dok se 3 od ukupno 13 (23,1%) ispitanica izjasnilo za posjedovanje visoke razine obrazovanja.

Tablica 3: Stručna sprema po spolu

Stručna sprema		muški	ženski
Školovanje u tijeku	N	3	4
	%	14,3%	30,8%
sss	N	6	2
	%	28,6%	15,4%
všss	N	3	2
	%	14,3%	15,4%
vss	N	8	3
	%	38,1%	23,1%
poslijediplomski, specijalistički, doktorat	N	1	2
	%	4,8%	15,4%
ukupno	N	21	13
	%	100%	100%

Najvažnije pitanje iz anketnog upitnika u kontekstu predmeta istraživanja jeste pitanje koji oblik vodstva se koristi u klubu? Tablica 4 prikazuje svega 3 ispitanika koji su se izjasnili da se u njihovom klubu koristi autokratski oblik, dok većina (55,9%) koristi demokratski stil.

Tablica 4: Oblik vodstva koji se koristi u klubu ispitanika

Vrsta vodstva	N	%
Autokratski	3	8,8
Demokratski	19	55,9
Autokratsko-demokratski	12	35,3

Navedeno možemo objasniti činjenicom da zakonodavni okvir ne dopušta klubovima u potpunosti autokratsko djelovanje s obzirom na obavezu postojanja upravnog odbora koji sudjeluje u donošenju odluka. Međutim, većina klubova u stvarnosti se susrela sa autokratskim načinom djelovanja i donošenja odluka što dovodi u pitanje istinitost navedenih tvrdnji ispitanika. Ovaj zaključak možemo povezati s činjenicom da se 35,3% ispitanika izjasnilo da koristi autokratsko-demokratski stil te da se 15 ispitanika (44,1 %) na pitanje koji oblik vodstva bi preferirali u vođenju kluba odlučilo za mješoviti odgovor – autokratsko-demokratski stil, kako je i prikazano u Tablici 5.

Tablica 5: Oblik vodstva koji biste Vi preferirali u vođenju kluba.

Oblik vodstva	N	%
Autokratski	1	2,9
Demokratski	18	52,9
Autokratsko-demokratski	15	44,1

Nadalje, prikazana je sociodemografska struktura uzorka koji je sudjelovao u istraživanju, a obuhvaća varijable spol, stupanj završenog obrazovanja i funkciju koju obnaša u klubu. Vidljivo je da je među ispitanicima više zastupljen muški rod (Grafikon 1). U procentima, muški rod zastupljen je 61,8 % dok je ženski rod zastupljen 38,2 %. Kada govorimo o autokratskom stilu vodstva, unutar anketnog upitnika ispitivano je mišljenje o tvrdnji: „Autokratski stil vodstva trebao bi biti više zastupljen među sportskim organizacijama“.

Tablica 6: Autokratski stil vodstva trebao bi biti više zastupljen među sportskim organizacijama. (Izvor autor)

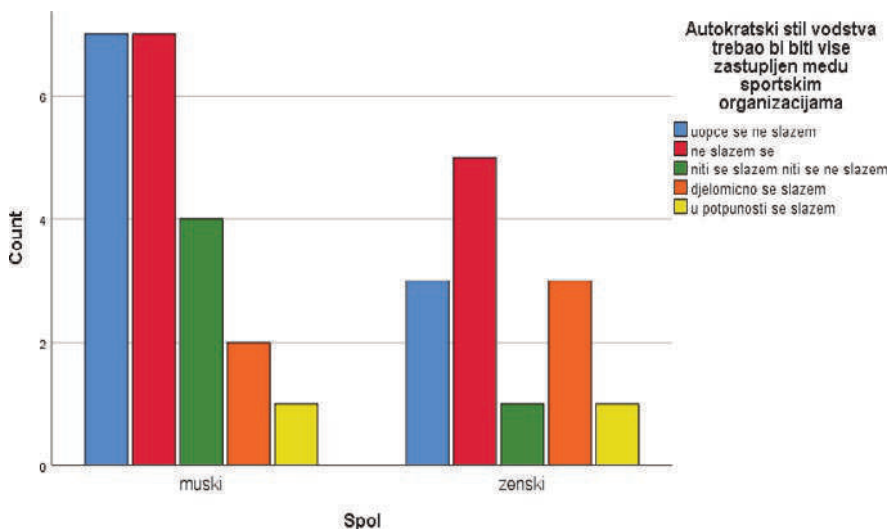
	N	%
uopće se ne slažem	10	29,4
ne slažem se	12	35,3
niti se slažem niti se ne slažem	5	14,7
djelomično se slažem	5	14,7
u potpunosti se slažem	2	5,9

Uvidom u rezultate ispitivanja 35,3 % ispitanika se izjasnilo kako se ne slaže sa navedenom tvrdnjom te njih 29,4% kako se uopće ne slaže. Svega 5,9% ispitanika se za navedenu tvrdnju izjasnilo kako se s njom u potpunosti slaže.

Utjecaj spola ispitanika na stav o zastupljenosti autokratskog stila vodstva u klubovima

Povezujući tvrdnju iz anketnog upitnika „Autokratski stil vodstva trebao bi biti više zastupljen među sportskim organizacijama“ i spol ispitanika u Grafikonu 2 vidljiva je raspodjela odgovora ispitanika. Naglasak valja staviti na tvrdnje “djelomično se slažem” i “u potpunosti se slažem”. Dva muška ispitanika i tri ženska ispitanika su se izjasnila sa “djelomično se slažem” dok se po jedan ženski i jedan muški ispitanik izjasnio “u potpunosti se slažem”. S obzirom na navedeno, možemo zaključiti kako ispitanici nisu pobornici autokratskog stila vodstva, te se više orijentiraju demokratskom vodstvu.

Grafikon 2: Stav ispitanika o zastupljenosti autokratskog stila vodstva s obzirom na spol

Za navedene varijable proveden je Pearson Chi-Square test čiji su rezultati vidljivi u Tablici 7. Pravilo glasi da ukoliko je vrijednost Pearson Chi-Square veća od 0.05 ne postoji statistički značajna razlika i veza između proučavanih varijabli. Istaknuta vrijednost u Tablici, 0.704 ukazuje na nepovezanost i nepostojanje statistički značajne razlike između varijable spol i tvrdnje „Autokratski stil vodstva trebao bi biti više zastupljen među sportskim organizacijama“.

Tablica 7: Utjecaj spola na stav o zastupljenosti autokratskog stila vodstva - prikaz vrijednosti Chi-Square testa (Stav ispitanika o zastupljenosti autokratskog stila vodstva s obzirom na spol)

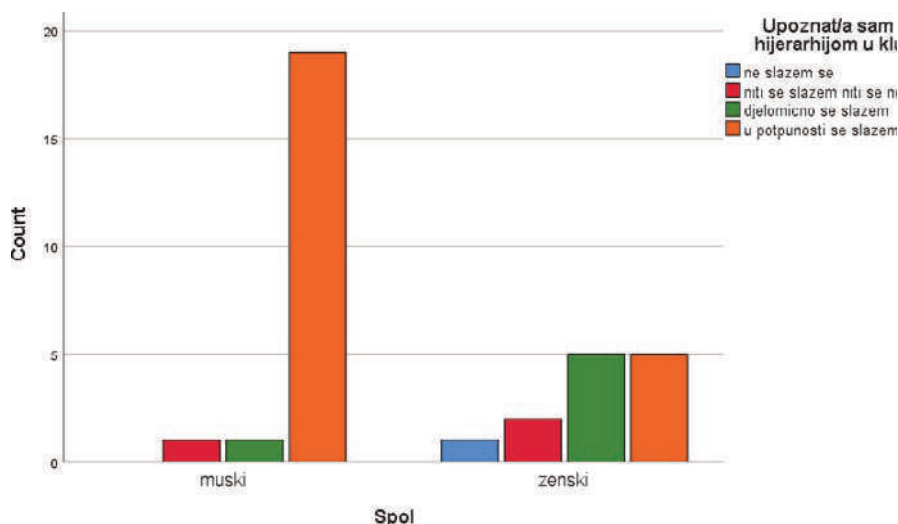
	p	potvrđenost hipoteze
Spol > Autokratski stil vodstva trebao bi biti više zastupljen među sportskim organizacijama.	,704	Hipoteza nije potvrđena.

S obzirom na navedene rezultate, generalna hipoteza koja glasi H - Spol ispitanika utječe na stav o zastupljenosti autokratskog stila vodstva u klubovima, nije potvrđena.

Utjecaj spola ispitanika na poznavanje hijerarhije unutar kluba

Povezujući aspekt poznavanja hijerarhije unutar kluba sa spolom ispitanika dolazimo do zanimljivih zaključaka. Rezultate tvrdnje iz anketnog upitnika „Upoznat/a sam sa hijerarhijom u klubu“ povezane sa spolom ispitanika prikazuje Grafikon 3.

Grafikon 3: Stav ispitanika o poznavanju hijerarhije kluba s obzirom na spol.

Provedenim hi-kvadrat testom i njegovom interpretacijom dolazimo do zaključka da na temelju rezultata testa, prikazanog u Tablici 8, $p=0,012$ postoji statistički značajna razlika i povezanost između tvrdnje „Upoznat/a sam sa hijerarhijom u klubu“ i spola ispitanika. 19 od 21 muškog ispitanika izjasnilo se kako se u potpunosti slaže sa navedenom tvrdnjom, dok su kod ženskih ispitanika odgovori raspoređeni između 4 od ponuđenih 5 ocjena.

Tablica 8: Utjecaj spola na stav o zastupljenosti autokratskog stila vodstva - prikaz vrijednosti Chi-Square testa (Stav ispitanika o poznavanju hijerarhije kluba s obzirom na spol)

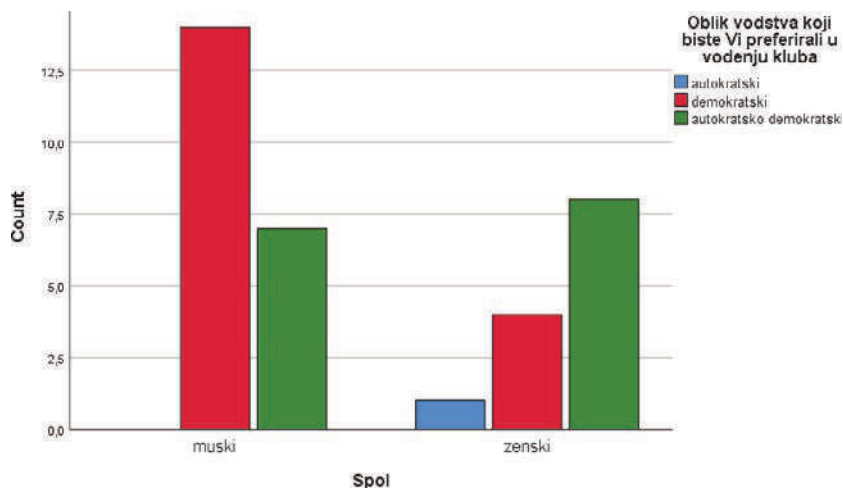
	P	potvrđenost hipoteze
Spol > poznavanje hijerarhije u klubu	,012	Hipoteza je potvrđena.

Na osnovu rezultata dolazimo do zaključka da je parcijalna hipoteza koja glasi H1 - Spol ispitanika utječe na poznavanje hijerarhije unutar kluba, potvrđena.

Utjecaj spola ispitanika na odabir oblika vodstva unutar kluba

Rezultati povezivanja tvrdnje iz anketnog upitnika „Oblik vodstva koji biste preferirali u vođenju kluba“ i spola ispitanika data je u Grafikonu 4. Naglasak valja staviti na činjenicu da se niti jedan muški ispitanik nije izjasnio kako bi preferirao autokratski oblik vodstva. 14 muških i 4 ženska ispitanika izjasnila su se odgovorom demokratski stil, dok se 7 muških i 8 ženskih ispitanika izjasnilo sa autokratsko-demokratskim stilom. S obzirom na navedeno, možemo zaključiti kako ispitanici nisu pobornici čistog autokratskog stila vodstva, te se više zalažu za mješoviti stil vodstva, posebice ženske ispitanice.

Grafikon 4: Stav ispitanika o odabiru oblika vodstva kluba s obzirom na razinu spol

Hi-kvadrat test donosi rezultat $p=0,081$ kako je prikazano u Tablici 9 što dovodi do zaključka da ne postoji statistički značajna razlika i veza između spola i preferencije oblika vodstva u klubovima.

Tablica 9: Utjecaj spola na stav o zastupljenosti autokratskog stila vodstva - prikaz vrijednosti Chi-Square testa (Spol ispitanika utječe na odabir oblika vodstva unutar kluba)

	p	potvrđenost hipoteze
Spol › Odabir oblika vodstva	,081	Hipoteza nije potvrđena.

S obzirom na dobijene rezultate može se konstatovati da parcijalna hipoteza H2 - „Spol ispitanika utječe na odabir oblika vodstva unutar kluba“, nije potvrđena.

ZAKLJUČAK

Cilj ovog rada bio je utvrditi na koji način vrsta spola vodstva utječe na sistem vodstva u sportskim klubovima i u kolikoj mjeri se poštuje hijerarhija te podjela uloga unutar samog kluba. Kao bitne odrednice u vezi sa odabranom temom ispitanici su putem anketnog upitnika stavovi o osobinama ličnosti uspješnog vođe, zastupljenosti i poznavanju strategije, misije i vizije kluba kao glavnih komponenti koje vode uspješnom djelovanju kluba te zadovoljstvo ispitanika poštivanjem pravila, hijerarhije i podjele uloga unutar klubova odnosno oblicima vodstva kluba.

Parcijalna hipoteza H-1, koja dovodi u vezu spol i poznavanje hijerarhije u klubu, je potvrđena, dok generalna hipoteza H i parcijalna hipoteza H-2 nisu potvrđene.

Varijable postavljenog istraživanja mjerene su odgovarajućim mjernim ljestvicama, a rezultati su interpretirani uz pomoć SPSS Statistics 26, dok su deskriptivnom statistikom data obilježja uzorka istraživanja. Testiranje hipoteza izvršeno je provedbom hi-kvadrat testa te je izvršena analiza i interpretacija rezultata.

Rezultati istraživanja pokazuju vrlo malu, gotovo nikakvu zastupljenost autokratskog stila vodstva u klubovima. Također, istraživanje je dalo brojne odgovore na problematiku poslovanja klubova vezano za vodstvo, hijerarhiju, podjelu uloga i stavove ispitanika o navedenoj tematici. U objašnjenju rezultata mora se uzeti u obzir činjenica da zakonodavni okvir ne dopušta klubovima u potpunosti autokratsko djelovanje s obzirom na obavezu postojanja upravnog odbora koji sudjeluje u donošenju odluka. Međutim, većina klubova u stvarnosti se susrela sa autokratskim načinom djelovanja i donošenja odluka.

LITERATURA

1. Bahtijarević-Šiber, Fikreta (1999), *Management ljudskih potencijala*, Golden marketing, Zagreb
2. Bartoluci, Mato (2003), *Ekonomika i menadžment sporta*, Informator, Zagreb
3. Malacko, Julijan, Izet Rađo (2006), *Tehnologija sporta i sportskog treninga*, Univerzitet u Sarajevu - Fakultet sporta i tjelesnog odgoja, Sarajevo
4. Sikavica, Pere, Fikreta Bahtijarević-Šiber (2004), *Menadžment: Teorija menadžmenta i veliko empirijsko istraživanje u Hrvatskoj*, Masmedia, Zagreb.
5. Tomić, Milan (2007), *Sportski menadžment*, Data status, Beograd
6. Yukl, Gary A. (2013), *Leadership in organizations: Global Edition*, 8th edition, Pearson Education, Harlow, England

THE LEADERSHIP PARADIGM IN GENDER DEPENDENT CLUBS

Summary

Leadership, as one of the four basic functions of management, is an essential component of the successful business of every organization, including sports clubs. Leadership style represents a specific way of behavior of managers within the work process that affects business results. An autocratic management system implies a lower level of employee influence when making business decisions. In the training process, one of the main issues is the problem of what management style the coach should have, autocratic or democratic. The support in this work is in the type of gender and the way of acting. It is a recognized point of view that in environments where good relations do not prevail, the way of management brings different results about the gender of the cleaning act. For the stated reasons, the research was conducted to determine the degree of representation of the leadership style and its positive influence about gender.

Keywords: leadership; leader; gender; management; management; autocratic leadership style

Adrese autora
Authors' address

Damir Ahmić
Univerzitet u Tuzli
Fakultet za tjelesni odgoj i sport
damir.ahmic75@gmail.com

Matea Cikoja
samostalna istraživačica, Osijek
matea.cikoja@gmail.com

Jovan Veselinović
Alfa BK univerzitet Beograd
jovan.veselinovic@alfa.edu.rs

PRIKAZI

Gabriel Pinkas

OBRAZOVNI POTENCIJAL RADNE ORGANIZACIJE (KRISTINKA OVESNI, *ANDRAGOŠKI ASPEKTI ORGANIZACIONE KLIME I ORGANIZACIONO UČENJE*, INSTITUT ZA PEDAGOGIJU I ANDRAGOGIJU FILOZOFSKOG FAKULTETA UNIVERZITETA U BEOGRADU, BEOGRAD, 2019) 773

Amira Dervišević

UPOTPUNJENJE IDENTITETSKE SLIKE KULTURNE HISTORIJE I USMENE KNJIŽEVNOSTI SARAJEVA I OKOLINE (AMIR LJUBOVIĆ, *SARAJEVO IZMEĐU LEGENDI I HISTORIJE*, UDRUŽENJE URBAN, SARAJEVO, 2020)777

Nedo Danilović

KRUNA TRIDESTOGODIŠNJEG AKADEMSKOG RADA PROF. DR. DŽEVADA TERMIZA (DŽEVAD TERMIZ, *METODOLOGIJA DRUŠTVENIH NAUKA – 3. IZMIJENJENO I DOPUNJENO IZDANJE*, FAKULTET POLITIČKIH NAUKA U SARAJEVU - MEĐUNARODNO UDRUŽENJE METODOLOGA DRUŠTVENIH NAUKA, BEOGRAD, 2022) 783

Senad Čeman

ANALIZA SLOBODA U MUSLIMANSKIM DRUŠTVIMA IZ PERSPEKTIVE BOSANSKIH AUTORA [ADMIR ČAVALIĆ I RESUL MEHMEDOVIĆ (UR.), *SLOBODE U MUSLIMANSKOM SVIJETU*, UDRUŽENJE GRAĐANA "MULTI", TUZLA, 2022] 789

Pavle Mijović

FEMINIZAM I RELIGIJA NA TEHNOLOŠKIM VALOVIMA [GINA MESSINA-DYSERT, ROSEMARY RADFORD RUETHER (UR.), *FEMINIZAM I RELIGIJA U 21. STOLJEĆU: TEHNOLOGIJA, DIJALOG I ŠIRENJE GRANICA*, TPO FONDACIJA, SARAJEVO, 2022] 797

Danijela Milinković

ČOVJEK I ZAJEDNICA IZ VIZURE SAVREMENE HUMANISTIKE I DRUŠTVENIH NAUKA [ZORICA KUBURIĆ, ANA ZOTOVA, LJILJANA ČUMURA (PRIR.), *INDIVIDUALNOST I KOLEKTIVITET IZ PERSPEKTIVE INTERDISCIPLINARNIH NAUKA*, ZBORNIK RADOVA 22. KONFERENCIJE SA MEĐUNARODNIM UČEŠĆEM, CEIR, NOVI SAD - BEOGRAD, 2022] 801

Edina Murtić

SMRT KAO TEMA I PJSNIČKI IZAZOV (ANDRIJANA KOS LAJTMAN, *POETSKI NAPON SMRTI, OD KRIKA DO TIŠINE*, NAKLADA LJEVAK, ZAGREB, 2022) 805

Zenaida Karavdić

KORAK NA PUTU KA BOSANSKOM TOPONOMASTIČKOM RJEČNIKU (NIHADA IBRIŠIMOVIĆ, *ILJAŠKA TOPONIMIJA*, UNIVERZITET U SARAJEVU, INSTITUT ZA JEZIK, SARAJEVO, 2022) 809

Azra Hodžić-Čavkić

INDIVIDUALNI *HOMMAGE* JEZIČKIM KLIŠEIMA BOSANSKOG JEZIKA (LORINA WINKLER – NEDZMA BOTONJIC-KISHK, *BOSNIAN-ENGLISH VOCABULARY*, HERSTELLUNG UND VERLAG: BOD, BOOKS ON DEMAND, NORDERSTEDT, 2023) 813

Amir Krpić

STUDIJA KOJA JE POKAZALA NEODRŽIVOST DOSADAŠNJIH NARATIVA O KRAJU OSMANSKE VLADAVINE U BOSNI (HANNES GRANDITS, *KRAJ OSMANSKE VLADAVINE U BOSNI: SUPROTSTAVLJENA DJELOVANJA I IMPERIJALNA PRISVAJANJA*, UDRUŽENJE ZA MODERNU HISTORIJU, SARAJEVO, 2023) 819

Samir Sinanović

HRONOLOGIJA I ANALIZA PROCESA KOJI SU DOVELI DO GENOCIDA (MUAMER DŽANANOVIĆ, JASMIN MEDIĆ, HIKMET KARAČIĆ, *NASTANAK REPUBLIKE SRPSKE: OD REGIONALIZACIJE DO STRATEŠKIH CILJEVA (1991-1992)*, UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA ISTRAŽIVANJE ZLOČINA PROTIV ČOVJEČNOSTI I MEĐUNARODNOG PRAVA, SARAJEVO, 2023) 827

Nehrudin Rebihić

DA LI GRAD ODREĐUJE KNJIŽEVNOST KOJA SE O NJEMU I U NJEMU PIŠE? [VESNA UKIĆ KOŠTA, MONIKA ŠINCEK BREGOVIĆ (UR.), *PREISPISIVANJE URBANOG PROSTORA U ANGLOFONOJ KNJIŽEVNOSTI I KULTURI*, SVEUČILIŠTE U ZADRU, ZADAR, 2023] 833

Amela Delić Aščić

NA POVRŠINI GDJE KRALJUJE PJENA (SEAD ALIĆ, *KOMUNICIRATI ILI BITI*, SVEUČILIŠTE SJEVER, VARAŽDIN/KOPRIVNICA, 2023) 839

Dragana Kujović

KOREKTAN I UTEMELJEN PREGLED STANJA I PRILIKA U HERCEGOVAČKOM SANDŽAKU TOKOM 17. VIJEKA, JEDNOG OD NAJMANJE ISTRAŽENIH PERIODA BOSANSKOHERCEGOVAČKE PROŠLOSTI (SEAD BEŠLIJA, *HERCEGOVAČKI SANDŽAK U 17. STOLJEĆU*, UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU, SARAJEVO, 2023) 843

Kerima Filan

FOLKLORNI MATERIJAL KAO ODREDNICA OČUVANJA KULTURNOG IDENTITETA (SEAD ŠEMSOVIĆ, *ŽIVOT BOŠNJAKA – OD BAŠESKIJE DO NAMETKA*, SLOVO BOSANSKO, SARAJEVO, 2023) 849

Tahani Komarica

NOVINARSTVO U DIGITALNOJ ERI (AMELA DELIĆ AŠČIĆ, *NOVINARSTVO DIGITALNOG DOBA: KAKO SAČUVATI PROFESIJU?*, LIJEPA RIJEČ, TUZLA, 2023) 855

Belma Alić Ramić

AKTIVNO UČENJE KAO DIDAKTIČKI ODGOVOR NA ZAHTJEVE SAVREMENOG DOBA [FILDUZA PRUŠEVIĆ SADOVIĆ I SEFEDIN ŠEHOVIĆ, *TEHNOLOGIJE AKTIVNOG UČENJA (MEDIJSKA DIDAKTIKA)*, NARODNA BIBLIOTEKA "DOSITEJ OBRADOVIĆ", NOVI PAZAR, 2023] 861

Refik Bulić

VRIJEDAN DOPRINOS IZUČAVANJU BOSANSKOG JEZIKA U NASTAVNOJ PRAKSI (ISMAIL PALIĆ, MIRELA OMERVIĆ, *BOSANSKI JEZIK I KOMUNIKACIJA U NASTAVNOJ PRAKSI*, SARAJEVO PUBLISHING, SARAJEVO, 2023) 867

Sarina Bakić

POSTMODERNA KAO DEKONSTRUKCIJA DEMOKRATIJE (BERNARD HARBAŠ, *POLITIKE POSTMODERNE*, CENTAR ZA KULTURU I EDUKACIJU LOGOS, TUZLA, 2023) 877

Nasir Muftić POGLED KOJI ODBIJA ISKLJUČITI MORAL IZ PRAVA (DŽELALUDIN HODŽIĆ, <i>PRAVO IZMEĐU BIOETIKE I BIOPOLITIKE: FILOZOFIJA</i> <i>PRAVA RONALDA DWORKINA</i> , LOGOS, TUZLA, 2023)	881
Amra Banda VRIJEDAN PRINOS UDŽBENIČKOJ LITERATURI U OBLASTI JAVNIH POLITIKA (ESAD DELIBAŠIĆ, MIRZA DŽANANOVIĆ, <i>JAVNE POLITIKE</i> <i>KULTURE: KULTURNA BAŠTINA I KULTURNI TURIZAM</i> , UNIVERSITY PRESS, SARAJEVO, 2023)	885
Edina Nikšić Rebihić RAZUMIJEVANJE PEDAGOGIJE IZ SAME LJUDSKE PRIRODE (MUJO SLATINA, <i>O PEDAGOGJI ČOVJEKA – OD ČOVJEKA KAO</i> <i>BIČA UČENJA DO UČEĆEG DRUŠTVA</i> , ILUM, BUŽIM, 2023)	891
Džejla Idrizović KREATIVNOST KAO LJUDSKI POTENCIJAL I IZAZOV SAVREMENOG DOBA (DAVID GAUNTLETT, <i>CREATIVITY: SEVEN KEYS TO UNLOCK</i> <i>YOUR CREATIVE SELF</i> , POLITY PRESS, CAMBRIDGE, UK, 2023)	897
Almir Marić NOVE PERSPEKTIVE PROUČAVANJA PROSTORA BOSNE I HERCEGOVINE U ANTIČKO DOBA (MERSIHA IMAMOVIĆ, <i>SJEVEROISTOČNA BOSNA U</i> <i>ANTIČKO DOBA</i> , UNIVERZITET U TUZLI, 2023)	903
Mevlida Đuvić ZAMISLITI DRUGAČIJU HISTORIJU: O VIDLJIVOSTI ŽENE U IDEOLOŠKIM ZAMISLIMA ŽENSKOG RODA [SABINA VELADŽIĆ I AIDA LIČINA RAMIĆ (UR.) <i>ZAMIŠLJANJE ŽENE. O IDEOLOŠKIM I</i> <i>KULTURNIM KONCEPTIMA ŽENSKOG RODA U POVIJESTI BOSNE</i> <i>I HERCEGOVINE</i> , HEINRICH-BÖLL-STIFTUNG SARAJEVO / FONDACIJA HEINRICH BÖLL, SARAJEVO, 2023)	907

UDK 374.71:37.013.83(049.3)

Primljeno: 28. 11. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Gabriel Pinkas

OBRAZOVNI POTENCIJAL RADNE ORGANIZACIJE

(Kristinka Ovesni, *Andragoški aspekti organizacione klime i organizaciono učenje*, Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2019)

Andragoški aspekti organizacione klime i organizaciono učenje monografska je publikacija Kristinke Ovseni u kojoj autorica teorijski i empirijski sagledava i propituje *konstrukte klime i učenja* unutar radnih organizacija, njihove potencijale i ostvarenost. Kako se navodi u predgovoru, monografija je nastala u okviru projekta *Modeli procenjivanja i strategije unapređenja obrazovanja u Srbiji*. Iako u fokusu ima neformalno obrazovanje i informalno učenje, monografija, po prilici, opravdava zahtjeve Projekta, nudeći značajne empirijske spoznaje koje mogu doprinijeti unapređenju obrazovanja odraslih na radnom mjestu, te, posljedično, razvoju radnih organizacija.

Monografija *Andragoški aspekti organizacione klime i organizaciono učenje* napisana je na 239 stranica i organizirana u četiri velike cjeline: *Teorijski dio, Metodološki okvir istraživanja, Rezultati i diskusija te Zaključna razmatranja*. Navedenim poglavljima prethodi predgovor, dok se nakon zaključnih razmatranja nalaze sažetak na engleskom jeziku, indeksi imena i pojmova te popis literature. U izradi monografije korišteno je 247 bibliografskih jedinica. Značajan udio u literaturi imaju izvori na engleskom jeziku.

U *Teorijskom dijelu* rada sistematično su razrađeni *organizacijska klima i organizacijsko učenje*. Autorica ukazuje na višedimenzionalnost konstrukta organizacijske klime, te činjenicu da njeni andragoški aspekti nisu čest fokus is-

traživanja. Osim kompleksnosti, razumijevanje organizacijske klime dodatno otežava njeno uobičajeno promatranje u tijesnom odnosu sa organizacijskom kulturom, usljed čega granice između normi, odnosa među zaposlenicima i kolektivnih uvjerenja, na jednoj strani, i individualnih percepcija radnog okruženja, na drugoj strani, postaju slabe i nejasne. Postavljajući okvire u kojima će ona sama za potrebe studije razumijevati organizacijsku klimu, sa naglaskom na njenu andragošku dimenziju, autorica se poziva na istaknute međunarodne i domaće istraživače u predmetnoj oblasti, među kojima su Malcom Knowles, Radivoje Kulić i Miomir Despotović. Slijedom njihovih teorijskih koncepata, u konstrukt organizacijske klime prepoznaje *psihološke* (međuljudski odnosi zaposlenika, način na koji radna organizacija utječe na zaposlene i sl.), *organizacijske* (politika organizacije, struktura, sistem rukovođenja i sl.) i *fizičke elemente*, te naglašava *uzajamnost, uvažavanje, saradnju i ležernost* kao karakteristike klime koja potiče učenje na radnom mjestu.

Iako je jasnije odijeljen od drugih srodnih konstrukata, ni pojam organizacijskog učenja nije lišen složenosti i teorijske neusaglašenosti. Tako se u određenju organizacijskog učenja ukazuje na različite perspektive (kognitivistička, kulturološka i holistička; informacijska, interpretativna, strateška i bihevioristička), te se raspoznaju *staro i novo organizacijsko učenje*. Prvo obuhvata znanja koja se kao ishod učenja javljaju na individualnom nivou i skladište se u organizacijsku memoriju u vidu dokumenata, pravila, normi, procedura, rutina i shvatanja, dok se drugo odnosi na kompleksan i nestrukturiran oblik učenja, povezan sa odnosima između tehnološkog razvoja, društvenih inovacija i poslovnih strategija, te primijenjeno učenje i druge srodne prakse.

Oba konstrukta – *andragoški aspekti organizacijske klime* i *organizacijsko učenje* autorica, nakon temeljite teorijske rasprave, sagledava i kroz rezultate dosadašnjih istraživanja, pojedinačno i u međusobnom odnosu, što stvara osnovu za kasniju diskusiju rezultata studije.

U *Metodološkom okviru* studije autorica postavlja pet istraživačkih pitanja kroz koja se artikulira odnos andragoški relevantnih dimenzija organizacijske klime i individualnih karakteristika zaposlenika te karakteristika radne organizacije, odnos organizacijskog učenja i individualnih karakteristika zaposlenika te karakteristika radne organizacije, kao i odnos andragoških aspekata organizacijske klime i strategija organizacijskog učenja. Individualne razlike među zaposlenicima opisane su kroz socio-demografske karakteristike i niz odrednica radnog mjesta i položaja unutar organizacije. Razlike među organizacijama su izražene kroz njihovu veličinu, oblast i sektor djelatnosti, te vrstu aktivnosti. Indikatori organizacijske klime su brojni i

variraju od podrške koju menadžment pruža zaposlenima do dostupnosti resursa za učenje. Organizacijsko učenje istraženo je kroz zastupljenost sljedećih strategija: dijalog, diskusija, deuterio učenje, greška ili problem u radu, korekcija greške, organizacijska adaptacija, organizacijske norme, pretpostavke zaposlenika i uvjerenja. Istraživački nacrt je mješoviti, sekvencijalni – kvalitativni dio istraživanja slijedi nakon kvantitativnog i u funkciji je njegove dodatne elaboracije i razumijevanja rezultata. Uzorak ispitanika u kvalitativnom dijelu istraživanja (85) je izabran tako da strukturalno odražava uzorak ispitanika u kvantitativnom dijelu (687), te je jako veliki za kvalitativna istraživanja. Kvantitativni podaci dobijeni su uz pomoć ankete i skale procjene, dok je za kvalitativne korišten dubinski intervju. Autorica je instrumente kreirala za potrebe ove ili neke od njenih ranijih studija. Analiza podataka je izvršena primjenom odgovarajućih postupaka kvantitativne i kvalitativne analize.

S obzirom na brojnost odabranih konstrukata i složenost u njihovoj razradi, koja se naročito ogleda u višedimenzionalnosti andragoških aspekata organizacijske klime, ali i brojnosti strategija organizacijskog učenja, treća cjelina monografije *Rezultati i diskusija* je najopsežnija. Njen prvi i ujedno veći dio autorica je posvetila prikazu i raspravi kvantitativnih rezultata, te je, prateći metodološki okvir studije, detaljno analizirala pojedinačne karakteristike zaposlenika i radnih organizacija, a potom i svaku od tih karakteristika u odnosu sa općim stavom organizacije prema učenju (uvažavajući i višedimenzionalnost organizacijskog učenja) i strategijama učenja. Kvalitativna analiza i prateća interpretacija imaju nešto manji opseg i u funkciji su dodatnog razumijevanja kvantitativnih podataka.

Među opsežnim rezultatima kao naročito vrijedni ističu se odgovori na pitanje o odnosu andragoških aspekata organizacijske klime i suočavanja sa greškom u radu zaposlenika, s obzirom da ovaj odnos može biti značajan potencijal, ali i prepreka u kreiranju poticajne organizacijske klime kao i prilika za učenje i posljedični razvoj radne organizacije. Istraživanje je pokazalo da u praksi dominiraju negiranje greške, njeno prikriivanje i davanje nepotpunih informacija kako s greškom ne bi bili upoznati nadređeni. U takvim organizacijama prisutna je početna ili protoforma učenja, te nema prilike za promjenu normi, pravila i principa. Istovremeno, takve organizacije ne pružaju prilike ili podršku zaposlenicima za završetak formalnog obrazovanja.

Kako bi dodatno razjasnila ove okvirne, i ujedno očekivane rezultate, autorica je otišla korak dalje i na temelju empirijskih podataka prepoznala šest tipova organizacija povezanih sa specifičnim vidovima organizacijskog učenja – po tri tipa u kojima se organizacijsko učenje odvija kroz *jednostruku* i *dvostruku petlju*. Opći je zaključak da postoji pozitivna povezanost između predznaka organizacijske klime i

organizacijskog učenja – što je organizacijska klima pozitivnija, to je organizacija u većoj mjeri napustila učenje kroz jednostruku petlju i u njoj je zastupljenije učenje kroz dvostruku petlju.

Osim što je dala odgovore na postavljena istraživačka pitanja, autorica svojom studijom potvrđuje i intersubjektivnu prirodu organizacijske klime, zaključujući kako njen kvalitet nije samo stvar individualne percepcije, uvjetovane socio-demografskim karakteristikama zaposlenika, radnim mjestom i položajem u organizacijskoj hijerarhiji, nego je i rezultat djelovanja objektivnih faktora.

Imajući u vidu da tretira neka od temeljnih pitanja obrazovanja odraslih, pri tome se ne držeći rigidno andragoške perspektive, nego otvarajući prostor za psihološku i ekonomsku dimenziju istraživane problematike, autorica Kristinka Ovesni ponudila je naučnoj i stručnoj javnosti tekst koji posjeduje teorijsku, praktičnu i potencijalno veoma značajnu društvenu vrijednost. Monografija *Andragoški aspekti organizacione klime i organizaciono učenje* može koristiti studentima andragogije, te drugih srodnih naučnih disciplina. U isto vrijeme ona svojom naučno-metodološki utemeljenom strukturom predstavlja temelj za buduća istraživanja u ovoj oblasti, kojoj, kako je na početku utvrđeno, često nedostaje andragoška perspektiva.

Adresa autora
Author's address

Gabriel Pinkas
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
gabriel.pinkas@untz.ba

UDK 930.85(497.6 Sarajevo)(049.3)

Primljeno: 11. 08. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Amira Dervišević

UPOTPUNJENJE IDENTITETSKE SLIKE KULTURNE HISTORIJE I USMENE KNJIŽEVNOSTI SARAJEVA I OKOLINE

**(Amir Ljubović, *Sarajevo između legendi i historije*,
Udruženje URBAN, Sarajevo, 2020)**

Godinu dana nakon smrti prof. dr. Amira Ljubovića (1945–2019), uglednog bosanskohercegovačkog orijentaliste, objavljena je njegova knjiga *Sarajevo između legendi i historije* (Sarajevo 2020). Radi se o tekstovima koje su čitaoci ranije upoznali posredstvom priloga u časopisu *Dani* te društvenih mreža, a koje su za objavljivanje priredili članovi njegove porodice, supruga Čamila i djeca Maja i Vedran Ljubović. Knjiga je rezultat Ljubovićevog dugogodišnjeg istraživanja kulturne historije Bosne i Hercegovine i namijenjena je prije svega široj publici ali i istraživačima. U knjizi je ukupno trideset i sedam tekstova koji su posloženi na osnovu tematskog kriterija. Primjerice, u knjizi su jedan do drugog poredani prilozi o naseljima, ulicama, česnama i izvorima čiji se nastanak imena vezuje za vode. Osim toga sadržaji priloga proizilaze jedan iz drugog, kao što je to slučaj u tekstu o prvoj sarajevskoj opernoj predstavi koja je održana 1882. godine, a koji će poslužiti kao uvod za tekst o detaljima iz života Bahrije Nuri Hadžić, prve bosanskohercegovačke primadone, koja je obilježila jugoslovensku ali i evropsku opernu scenu između dva svjetska rata.

U uvodu naslovljenom *O Sarajevu*, propitujući nazive pojedinih dijelova grada, ulica, trgova, voda i mostova, autor primjećuje da je toponimija Sarajeva po raznolikosti svoga porijekla, vremenu nastanka, etimologiji, mnoštvu jezika iz kojih

dolazi te tvorbenim motivacijama, jedinstvena u svijetu. Za Ljubovića toponimija glavnog grada Bosne i Hercegovine odražava povijesna, jezička i religijska zbivanja, ali i specifičan duh naroda koji žive na ovim prostorima i stoga je treba sačuvati. Ovaj prvi tekst u funkciji uvoda nagovještava sadržaj koji slijedi. Naime, u knjigu su uvršteni tekstovi koji predstavljaju rezultati istraživanja o postanku imena Sarajeva, Ilidže, Koševa, Grbavice, Švrakinog Sela, Bakija, Kobilje Glave, potom o postanku naziva ulica Grlica, Brodac, Potur Šahidije, Abdurahmana Muharemije, Franca Lehara, Velika drveta te Starog grada Vratnika. Predmet interesa autora bili su i sarajevski mostovi Kozja ćuprija i Skenderija, a brojni hidronimi potakli su ga da istraži postanak imena ulica koje su povezane sa vodama. U vezi s time u knjizi je više tekstova obuhvaćenih sintagmom sarajevske bistrovode u kojima se kazuje o porijeku imena ulica, česmi, izvora i naselja povezanih sa vodom (Mihrivode, Slatke česme, Hrvatin i Megara, Djevojačka česma, Mošćanica, Kovačići). Pažnju autora privukli su i sarajevski zanati, hrana (somun), stijene (Babin zub), prva sarajevska apoteka, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, prvo udruženje likovnih umjetnika, opera, život operne dive Bahrije Nuri Hadžić. Nakon tekstova u kojima su predstavljene institucije, pojednici i djelatnosti koje su bile predvodnice društvenog i privrednog života, slijede oni koji na zanimljiv način govore o zgradama vjerskih institucija u Sarajevu: Evandelističke crkve, Saborne crkve i Tempła. Na tragu pisanja o jednom od najljepših sefardskih hramova u Evropi – Il Kal Grande ili kako su ga Sarajlije zvale Templ, autor se prisjeća i *La Alborade*, prosvjetiteljsko-literarnog nedjeljnika Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini. Pred kraj knjige su tekstovi o ašikovanju u Sarajevu i o Ajvaz-dedi i Ajvatovici. Sadržaj knjige zaokružen je Izvorima.

U cjelini gledano tekstovi u knjizi raznovrsni su kako po sadržaju, tako i po obuhvatnosti pristupa temi. Najveća skupina tekstova su oni kojima se objašnjava porijeklo naziva grada Sarajeva, sarajevskih naselja, ulica, mostova i česmi. Manji broj čuva sjećanje na znamenite građevine u Sarajevu, na važne datume, časopise i osobe. Duži tekstovi u pravilu su obuhvatniji i pristup temama je temeljitiji. Za razliku od primjerice teksta *Kako je Ilidža dobila ime*, u kojem Ljubović kratko ali argumentirano dokazuje da je ovaj lokalitet dobio ime prema turskoj riječi *ilidža* koja označava toplice, odnosno tople banje, u tekstu *Kako je Sarajevo dobilo ime* pored predaja o porijeklu imena grada objavljenih početkom 20. stoljeća, donose se fragmenti iz važnih historijskih dokumenata *Krajišta Isa-bega Ishakovića – zbirnog katastarskog popisa iz 1455.* koji je preveo i obradio Hazim Šabanović, *Sumarnog popisa sandžaka Bosna (1468–69)* koji je preveo i obradio Ahmed S. Aličić i dviju

najstarijih vakufnama: Isa-bega Ishakovića iz 1462. i bosanskog namjesnika Ajas-bega iz 1477. Podacima iz usmene književnosti i historijskih izvora autor pridodaje rezultate lingvističkih istraživanja Petra Skoka i Abdulaha Škaljića. Ovaj tekst završava zaključkom da ime grada Sarajeva dolazi od riječi Saraj kojoj je pridodat sveslavenski tvorbeni sufiks –ev/ov, tvoreći poimeničeni pridjevski oblik, kao u slučaju: kralj>kraljev>Kraljevo i sl.

Amir Ljubović jasno podsjeća na razgraničenje usmene predaje i historije. Predaje čuvaju sjećanja na važne događaje kako ih je vidio kolektiv i one zrcale život u jednom vremenu. Usmenoknjiževnu tradiciju treba njegovati i čuvati u autentičnom obliku jer ona, kako primjećuje Ljubović, prenosi duhovni život kulture koja ju je stvorila. Međutim problem nastaje kada usmena tradicija zamijeni historiju. Upravo na isticanju ovakvih primjera temelji se određeni broj tekstova u knjizi. Jedan od njih je tekst pod nazivom *Kako je Koševo dobilo ime* u kojem autor najprije donosi usmene predaje o ovom sarajevskom naselju, a potom na temelju upoređivanja historijskih izvora i sadržaja predaja zaključuje da je etimologiju riječi koševa moguće izvesti kao skraćeni oblik od koševina – livada na kojoj se kosi trava.

Primjetno je također da su neki prilozi rezultat nastojanja da se javnost upozna sa određenim zabludama, primjerice sa onom da je francuski inženjer Alexandre Gustave Eiffel projektirao most Skenderija. U tekstu pod naslovom *Skenderija ili Eiffelov (Ajfelov) most* autor na originalan način pokušava da provjeri tu općeprihvaćenu informaciju. Međutim, historijski izvori otkrivaju da je prvi most sagrađen niže ušća Koševskog potoka, da je bio drveni, a sagrađio ga je bosanski namjesnik Skenderbeg Mihajlović između 1485. i 1490. Most je nazvan Skenderija jer je povezivao desnu obalu Miljacke sa lijevom na kojoj se nalazilo naselje Skenderija. U toku svog postojanja most je više puta obnavljan. Austrougarska vlast i Sarajevska općina 1893. godine drveni most zamijenile su željeznom i postavile ga uzvodno u odnosu na drveni, ali je i on zadržao ime Skenderija. Kako je došlo do povezivanja Eiffela i mosta u Sarajevu nije jasno, ali je činjenica da se u medijskim sadržajima spomenuti most često imenuje Eiffelovim. Iako je namjera autora bila da ukaže na zablude, ovim tekstom otkriva se i kako nastaju i prenose se savremene usmene predaje te važnost medija i društvenih mreža u prenošenju usmenoknjiževnih sadržaja.

Na više mjesta u knjizi autor iznosi zanimljivosti iz prošlosti Sarajeva i povezuje ih sa savremenim dobom naglašavajući kako je ovaj prostor od davnina njegovao multikulturalnost. Tako u tekstu *O la Alboradi i još ponečem* donosi fragmenti iz života sarajevskih Jevreja i bilježi sljedeće: „Želim skrenuti pažnju i na jedan sarajevski fenomen koji se ne može sresti – koliko je meni poznato – nigdje u Evropi.

Naime, krajem 19. i početkom 20. stoljeća u Sarajevu su izlazile novine i časopisi na šest jezika. Osim na jezicima naroda Bosne i Hercegovine (hrvatskom, srpskom i bosanskom), bili su u javnoj upotrebi, u novinama i časopisima prisutni ladino (jevrejsko-španjolski), njemački i turski jezik. Koristila su se čak četiri pisma: latinica (sa gotičkim pismom: *Bosnischer bote*), ćirilica, arapsko pismo (prilagođeno turskom, perzijskom i bosanskom jeziku – arabica), te jevrejska kvadrata (sa raši pismom)⁴⁴ (str. 111). Naglašavajući kako je temeljni evropski ideal definiran 2000. godine, ideal bogatstva u raznolikosti, praktično postojao u Sarajevu čak stoljeće prije, autor pokazuje da su ljudi na ovim prostorima u nekim periodima historije prednjačili u odnosu na Evropu.

Među tekstovima posvećenim kulturi sjećanja, pažnju privlači prilog *O ašikovanju u Sarajevu* gdje se iznose svjedočanstva o viševjekovnoj tradiciji i specifičnostima ovog bosanskohercegovačkog fenomena. U uvodnom dijelu teksta Ljubović terminološki pojašnjava riječ ašikovati, primjećujući da riječ ašikovanje u bosanskom jeziku označava „udvaranje, vođenje ljubavnog razgovora između momka i djevojke u kojem oboje učestvuju, pa makar neverbalno (kako narodna pjesma kaže *ašikuje momče i djevojče*)“ (str. 117). Potom slijede zabilješke Matije Mažuranića iz 1839/40, odnosno usmena predaja o tragičnoj ljubavi u Ašik mahali, sadržaj pisama Dževdet Ahmed-paše, turskog pisca i carskog inspektora u Bosni, iz 1863. i 1864, te fragment iz putopisnog teksta Milene Preindlsberger-Mrazović, bosanskohercegovačke spisateljice i prve novinarkе. Odabranim dionicama iz putopisne i epistolarne građe autor nastoji što vjernije opisati pojave koje su duboko utemeljene u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj tradiciji, koja je inspirirala umjetnike i o kojoj su pisali znanstvenici.

Treba napomenuti da je većina priloga premrežena primjerima kako iz pisane, tako i iz usmene književnosti naroda Bosne i Hercegovine – usmenim predajama, anegdotama, stihovima lirskih pjesama i izrekama. U najvećem broju radi se o bošnjačkoj prozi i poeziji. Ove dionice čine tekstove slikovitijima i pojačavaju njihovu zanimljivost. Pored usmenoknjiževnih minijatura, vrijednost knjige jesu i ilustracije Aleksandre Nine Knežević koje čine jedinstvenu estetsku cjelinu sa tekstovima koje prate, te crteži Hamze Ajanića koji slijede nakon sadržaja knjige, prije Izvora.

Nema sumnje da knjiga Amira Ljubovića *Sarajevo između legendi i historije* gotovo trideset godina nakon knjige Esme Smailbegović *Narodna predaja o Sarajevu* (1986) čitalačkoj javnosti nudi jedan neobičan i zanimljiv uvid u prošlost ali i sadašnjost glavnog grada Bosne i Hercegovine. Utemeljeni u građi koju su zabilježili,

pored ostalih, Mula Mustafa Bašeskija, Kosta Mandić, Hamdija Kreševljaković, Esma Smailbegović, Vlajko Palavestra i Milena Preindlsberger-Mrazović te u značajnim historijskim izvorima nastalim u periodu od nekoliko stoljeća, prilozi u knjizi ukazuju na neprocjenjivo bogatstvo kulturne historije i usmenoknjiževnog nasljeđa Bosne i Hercegovine. Dobro strukturirani i sa jasnom argumentacijom vlastitih stavova, ovi tekstovi pomažu da bolje upoznamo sebe i svijet u kojem živimo. Namijenjena široj čitalačkoj publici ali i istraživačima, knjiga prof. dr. Ljubovića na jedinstven način upotpunjuje identitetsku sliku kulturne historije i usmene književnosti Sarajeva i okoline.

Adresa autorice
Author's address

Amira Dervišević
Univerzitet u Bihaću
Pedagoški fakultet
d.amira.0106@gmail.com

UDK 303.01(049.3)

Primljeno: 18. 09. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Neđo Danilović

KRUNA TRIDESTOGODIŠNJEG AKADEMSKOG RADA PROF. DR. DŽEVADA TERMIZA

(Dževad Termiz, *Metodologija društvenih nauka – 3. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Fakultet političkih nauka u Sarajevu - Međunarodno udruženje metodologa društvenih nauka Beograd, 2022*)

Knjiga *Metodologija društvenih nauka* Dževada Termiza, redovnog profesora Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu je fundamentalno naučno delo od posebnog značaja za razvoj polja društvenih nauka. Ona je nastajala u kontinuitetu punih 25 godina. Doživela je dva prethodna izdanja i u ovom trećem, prečišćenom, dopunjenom i proširenom izdanju sa više od 200 stranica novog teksta čini jednu zaokruženu logičnu, skladnu i koherentnu celinu esencijalnih naučnih saznanja autora iz oblasti metodologije društvenih nauka.

U uslovima marginalizacije društveno-humanističkih nauka koja ima za posledicu aktuelnu krizu savremenog društva, pa i opštu krizu civilizacije, izlazak iz štampe fundamentalnog metodološkog dela, koje čini naučnu osnovu svih oblasti nauke i pojedinačnih disciplina unutar naučnog polja društveno-humanističkih nauka, je vredno svake pažnje. Pojava ove naučno vredne knjige je još značajnija imajući u vidu da je i sama metodologija društvenih nauka, kao značajan segment nauke uopšte, u velikoj krizi, a izlaz iz krize u koju su zapale društveno-humanističke nauke moguć je samo reafirmacijom metodologije, s jedne, i reafirmacijom naučnih oblasti unutar polja društveno-humanističkih nauka, s druge strane.

Metodologija društvenih nauka predstavlja krunu naučnog opusa Dževada Termiza. Ona je svojevrsna sinteza saznanja do kojih je autor došao radeći na prethodnih 27 autor-skih i koautorskih knjiga, posvećenih pretežno specijalističkim temama pojedinih naučnih oblasti i naučnih disciplina iz korpusa društveno-humanističkih nauka, među kojima, radi ilustracije ukupnog naučnog opisa Dževada Termiza, u ovom prikazu izdvajamo:

- deset udžbenika iz različitih naučnih disciplina metodologije društvenih nauka, i to: *Uvod u metodologiju politologije* (1999); *Praktikum iz metodologije politologije* (2000, 2018 na maternjem i 2019. na engleskom jeziku); *Osnovi metodologije nauke o socijalnom radu* (2001); *Metodologija društvenih nauka* (2003, 2009); *Statističke tehnike i postupci u politološkim istraživanjima* (2006); *Bezbjednosna analitika* (2008); *Osnovi metodologije socijalne psihologije* (2013); *Specifičnosti metodologije istraživanja u bezbjednosnoj djelatnosti* (2014);
- 17 monografskih knjiga od kojih izdvajamo: *Naučne osnove savremene analitike* (2008); *Politička analitika* (2008); *Analitika medija* (2010); *Kritika teorije* (2013); *Problemi istraživanja i naučnog proučavanja komunikologije* (2015); *Problemi meta metodologije* (2016); *Statistika u istraživanju društvenih pojava* (2016); *Statistička obrada podataka u empirijskim društvenim istraživanjima* (2020); *Evaluacijske studije u društvenim naukama* (2022 i još devet drugih monografskih dela.

Iz ovog skraćenog pregleda prethodno objavljenih dela uočljiv je kontinuitet odnosa i veze između naučnih saznanja u metodologiji društvenih nauka i proverenih naučnih saznanja u navedenim i drugim specijalističkim metodologijama. Upravo, ta čvrsta kontinualna veza naučnih saznanja u metodologiji društvenih nauka sa saznanjima u specijalističkim metodologijama najbolja je garancija epistemološke vrednosti monografije koju predstavljamo.

Epistemološku vrednost *Metodologije društvenih nauka* čini njena brižljivo koncipirana struktura sistematizovanih i intersubjektivno proverenih, esencijalnih naučnih saznanja grupisanih u tri zasebne i međusobno povezane celine u kojima su svi delovi, sve glave, sva pitanja i svi naučni iskazi u skladu jedni sa drugima i svako od njih sa celinom.

Naučnu vrednost prve celine pod nazivom „Teorijskologičke osnove metodologije“ čine:

- korektno izvedene definicije i klasifikacije nauke sa opisom strukture nauke i deskripcijom specifičnosti društvenih nauka, te naučnim objašnjenjima odnosa

između pojmova: metod nauke, metodi istraživanja, metodologija nauke i metodika;

- korektno definisani pojmovi nauke i procesa mišljenja sa ispravnom deskripcijom, klasifikacijom i objašnjenjem temeljnih principa i zakona istinitog mišljenja i pitanja imenovanja, označavanja, značenja i jezika kao sredstva i predmeta mišljenja;
- epistemološki zasnovana deskripcija načina sticanja naučnog saznanja kroz naučno istraživanje sa korektnim razgraničenjem pojmova istraživanje i naučno istraživanje i potpunijom klasifikacijom naučnih istraživanja po različitim kriterijumima, s preciznom identifikacijom, opisom i naučnim objašnjenjem bitnih činilaca procedure naučnog istraživanja;
- korektno izvedena naučna deskripcija i klasifikacija oblika ljudskog mišljenja – pojma, stava, suda i zaključka, odnosno iskazivanja, suđenja i zaključivanja, uključujući dokazivanje i opovrgavanje sa argumentovanim opisom i naučnim objašnjenjem mesta i uloge kategorijalno-pojmovnog aparata u nauci – aksioma, postulata, naučnih principa, zakona, naučnih teorija, naučnih doktrina i sistema, kao i osnovnih, opštenaučnih i metoda za prikupljanje podataka u procesu naučnog saznanja;
- valjana deskripcija sa naučnim objašnjenjem osnovnih teorijsko-metodoloških pravaca sa težištem na pozitivizmu, strukturalizmu, funkcionalizmu, biheviorizmu, historicizmu, dijalektičkom i fenomenološkom teorijsko-metodološkom pravcu u shvatanju naučnog saznanja društva.

Naučnu vrednost druge celine knjige pod nazivom „Proces naučnih istraživanja“ čine:

Prvo, korektno izvedene definicije, klasifikacije i naučna objašnjenja osnovnih odredbi teorijskih i empirijskih istraživanja, s naglaskom na međuzavisnosti ove dve vrste istraživanja.

Drugo, epistemološki korektno opisane, klasifikovane i naučno objašnjene faze procesa projektovanja naučnog istraživanja u etapi konceptualizacije i rekonceptualizacije istraživanja i u etapi izrade projekta istraživanja, sa pravilno izvedenom deskripcijom, otkrićem i naučnim objašnjenjem modela projekta naučnog istraživanja.

Treće, celovito opisan proces pribavljanja podataka u naučnim istraživanjima, sa prihvatljivim definicijama pojmova: podatak, činjenica, indikator i varijabla te klasifikacijama podataka prema različitim kriterijumima, s težištem na deskripciji

najčešće primenjenih naučnih metoda za pribavljanje podataka u istraživanju društvenih pojava i naučnom objašnjenju međusobnih odnosa i veza primenjenih metoda.

Četvrto, precizno identifikovani i opisani specifični problemi u pribavljanju činjeničnih, vrednosnih i drugih kvalitativnih i kvantitativnih podataka primenom različitih metoda, s akcentom na probleme povezivanja i tumačenja prikupljenih kvantitativnih i kvalitativnih podataka u naučnim istraživanjima.

Peto, epistemološki dobro akceptirani problemi merenja kvantitativnih svojstava društvenih pojava, s korektnim opisom skala za merenje (merila i mera) i njihovom valjanom implementacijom u instrumente za skupljanje podataka, povezano s planom obrade podataka i merenja kojima će biti izloženi prikupljeni podaci;

Šesto, celovito opisan i argumentovano objašnjen proces obrade podataka sa težištem na sređivanju podataka, njihovoj analizi i zaključivanju o pojavi na osnovu saznanja iz analize prikupljenih podataka, izradi izveštaja o naučnim saznanjima do kojih se došlo u istraživanju i korišćenju rezultata nučnog saznanja.

Epistemološku vrednost treće celine monografije pod nazivom „Provera hipoteza i zaključivanje na osnovu podataka“ čini:

- veoma prijemčiva, razumljiva i argumentovana deskripcija statističke obrade i analize prikupljenih podataka u naučnim istraživanjima, s težištem na izbor analitičkih postupaka koji će se koristiti u obradi i analizi statističkih podataka, primeni statističkih postupaka u statističkoj obradi i analizi podataka i proceduri provere hipoteza koja podrazumeva složen postupak konstatovanja i shvatanja odnosa varijabli, stavova hipoteza i njihovih indikatora;
- veoma prihvatljiv i razumljiv za običnog čitaoca opis procesa dokazivanja, opovrgavanja i zaključivanja o predmetu istraživanja na osnovu podataka u društvenim naukama;
- naučno korektno izvedene definicije pojmova izveštaj o istraživanju i izveštaj o rezultatima istraživanja; naučno prihvatljive klasifikacije izveštaja o istraživanju i rezultatima istraživanja sa celovitijom deskripcijom strukture i procedure izrade ovih izveštaja, s akcentom na prikazivanju sadržaja kojima se opisuju praktične i konkretne aktivnosti u postavljanju i realizaciji istraživanja, obradi podataka i izradi izveštaja (organizaciono-tehnički deo izveštaja); opisu sadržaja koji se bave problemom i predmetom istraživanja (sadržajno-predmetni deo izveštaja), i opisu sadržaja koji se bavi metodološko-metodskom problematikom izveštaja (metodološko-metodski deo izveštaja). Posebnu vrednost ovog dela monografije predstavljaju odvojena i sintetizovana iskust-

vena saznanja o sistematici izveštaja o istraživanju i sistematici izveštaja o rezultatima istraživanja, sa veoma korisnim uputstvima i napomenama o jeziku i stilu izlaganja koje olakšavaju rad istraživača u izradi izveštaja o provedenom istraživanju i izveštaja o rezultatima istraživanja.

S obzirom da je ovo delo uglavnom namenjeno istraživačima u naučnim institutima i istraživačkim centrima, kao i studentskoj populaciji na osnovnim, master, doktorskim i postdoktorskim studijama, značajnu naučnu vrednost čine sadržaji posvećeni metodološkoj i metodičkoj opservaciji usmerenoj na korišćenje i praktičnu upotrebu rezultata istraživanja, sa težištem na korišćenju rezultata u izradi naučnih projekata i studija, te različitih vrsta radova, pre svega diplomskih, specijalističkih i master završnih radova te doktorskih i postdoktorskih disertacija sa detaljnim opisom procesa i procedura izrade završnih radova u institucijama visokog obrazovanja, od izbora teme i mentora, preko podnošenja zahteva za obradu određene teme i izrade prve verzije rada, do predaje završne verzije i javne odbrane završnog rada, čime ovo monografsko delo dobija visoku upotrebnu vrednost za širu naučnu i stručnu populaciju.

U razudeni sadržaj *Metodologije društvenih nauka* uvrštena su saznanja mnogih empirijskih istraživanja u kojima je i sam autor učestvovao, a nekima i lično rukovodio. Empirijska istraživanja su se odnosila na predmete političkih i bezbednosnih nauka, nauka o socijalnom radu, socijalne psihologije i analitike u brojnim oblastima društvenog života. Takođe, u sadržaj su uvršteni i rezultati empirijskih metodoloških istraživanja, kao i rezultati teorijskih istraživanja predmeta i metoda brojnih posebnih društvenih nauka, kao i rezultati logičkih istraživanja. Sva ta saznanja znalački su svrstana u tri funkcionalne celine.

U prvoj celini uglavnom su smeštena naučna saznanja o pravilima logike i odnosima pravila logike sa metodama i predmetom metodologije društvenih nauka. U ovom delu razrešena su pitanja primene određenih logičkih postulata i pravila u okvirima utvrđenih paradigmi nauke, sistema logike, metodoloških pravaca i metoda u istraživanju predmeta i metoda društvenih nauka, bez kojih nema razumevanja metodologije društvenih nauka.

U drugoj celini znalački su razrešeni problemi odnosa između naučnog saznanja o predmetu društvenih nauka i naučnog saznanja o metodama koje se primenjuju u društvenim naukama, kao i problemi odnosa između raznih vrsta i tipova istraživanja i raznih naučnih metoda istraživanja koje se koriste u društvenim naukama.

U trećoj celini sa uspehom su razrešena važna metodološka pitanja međuzavisnosti razvoja saznanja o predmetu društvenih nauka i metodama koje se koriste u društvenim naukama.

Sastavni deo knjige koju predstavljamo je *Praktikum iz metodologije politologije*, čije drugo i dopunjeno izdanje je izašlo iz štampe na maternjem jeziku 2000. i 2018. i na engleskom jeziku 2019. godine. U Praktikumumu je izvršena konkretizacija i operacionalizacija ključnih sadržaja metodologije društvenih nauka i izvedena praktična demonstracija celokupnog istraživačkog procesa, počev od shvatanja predmeta mišljenja u društvenim naukama, preko obrazovanja pojmova, sudova i zaključaka, sve do konceptualizacije, izrade konkretnog projekta istraživanja i realizacije samog istraživanja, na primeru jedne široko poznate teme u društvenim naukama – *Istraživanje izbornog procesa*.

Demonstracija naučnoistraživačkog procesa na primeru jedne široko poznate teme praktično se provodi više od 22 godine i u potpunosti je potvrdila epistemološku vrednost metodoloških i metodičkih uputstava, normi, stavova, sudova i zaključaka u trećem izmenjenom, dopunjenom i proširenom izdanju *Metodologije društvenih nauka* i njihovu primenjivost u istraživanju realiteta u društveno-humanističkim naukama.

Ovo kapitalno vredno delo i još 27 drugih isto tako vrednih naučnih dela napisao je Dževad Termiz u svom tridesetjednogodišnjem akademskom radu, od završetka magistarskih akademskih studija do danas. To ga svrstava u red najplodnijih i najproduktivnijih pisaca naučnih dela u oblasti metodologije društvenih nauka, ne samo na prostoru Bosne i Hercegovine, nego i u regionu Jugoistočne Evrope i šire.

Polazeći od navedenih činjenica sa zadovoljstvom preporučujemo stručnoj i naučnoj javnosti, posebno istraživačima u naučnim institutima, naučnoistraživačkim centrima, visokim školama, fakultetima, univerzitetima, stručnim i naučnim bibliotekama da na vreme pribave ovo vredno naučno delo u upoznavaju se sa njegovim sadržajem.

Adresa autora
Author's address

Univerzitet MB u Beogradu
Poslovni i pravni fakultet
danilovic.nedjo@gmail.com

UDK 338.2:28(048.83)

Primljeno: 18. 09. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Senad Ćeman

ANALIZA SLOBODA U MUSLIMANSKIM DRUŠTVIMA IZ PERSPEKTIVE BOSANSKIH AUTORA

[Admir Čavalić i Resul Mehmedović (ur.), *Slobode u muslimanskom svijetu*, Udruženje građana „Multi”, Tuzla, 2022]

U Sarajevu je tokom mjeseca maja 2022. godine organizirana konferencija o pitanju sloboda u muslimanskom svijetu iz perspektive bošnjačkih autora. Organizatori konferencije bili su udruženje građana „Multi”, Acton Institut iz Sjedinjenih Američkih Država, Bošnjački institut Fondacija Adila Zulfikarpašića i izdavaštvo Dialogos. Organizatori konferencije su referate sa konferencije objavili u zborniku *Slobode u muslimanskom svijetu* koji čini deset tekstova. Prvih pet posvećeno je ekonomskim slobodama, dok u drugih pet radova autori pišu o slobodi u sferi prava žena, politike, medija, vladavine prava i psihologije. U svjetlu tradicije, islama i globalnih tokova u muslimanskom svijetu autori nude refleksije o slobodi narativom razumljivim čitaocu našeg podneblja, poštujući osnovne uzuse akademskog pisanja teksta. Urednici na početku edicije daju kratku informaciju o nastanku djela. Publikacija nije opremljena izvodima iz recenzija, pogovorom kao ni kratkim bibliografskim informacijama o autorima priloga. Autori su na kraju tekstova popisali korištenu literaturu, uglavnom bez navođenja izdavača izvora na koje se pozivaju. Autore i teme možemo u najkraćem predstaviti na sljedeći način:

Mustafa Acar u tekstu “Sloboda, muslimanski svijet i iskustvo Turske sa slobodnotržišnom ekonomijom” (str. 9-51) govori o vrijednostima koje daju smisao našem životu, a koje opet bez vrijednosti slobode i pravde postaju bespredmetne. Autor nudi više definicija slobode među kojima preferira onu da je sloboda „osobina nesputava-

nja sudbinom, nuždom ili okolnostima u nečijim odlukama i postupcima“. Elaborirajući vrste sloboda autor smatra da se apsolutna sloboda, zbog ljudske prirode, može pripisati samo Bogu, da su ekonomske slobode jedna od najvažnijih realnosti života, da su političke slobode usko povezane sa ekonomskim razvojem i prosperitetom. Autor posmatra muslimanski svijet kao geografski prostor 57 država članica OIC-a (Organizacije islamske saradnje), lociranih prvenstveno na Bliskom istoku i u sjevernoj Africi (MENA), centralnoj i istočnoj Aziji, čije su većinsko stanovništvo muslimani, sa 22% svjetske populacije, 1.8 milijardi stanovnika i 8.6% svjetskog BDP-a. U radu je ponuđen tabelarni prikaz Indeksa ekonomske slobode u svijetu i političke slobode u muslimanskom svijetu. Nakon što zaključuje da u teorijskom smislu islam kao religija nema problema sa idejom slobode i slobodnotržišne ekonomije – što je jedinstven stav i ostale četverice autora koji u ovoj ediciji pišu o ekonomskoj slobodi u muslimanskom svijetu – autor ukazuje na vanjske faktore (kolonijalizam, vojne invazije i imperijalističko-ekonomska eksploatacija prirodnih resursa od strane vanjskih sila) i unutrašnje razloge (dominantni mentalitet koji karakterizira literalizam, tradicionalizam i fatalizam) koji utiču na stepen sloboda u muslimanskom svijetu. Drugi dio ovog teksta donosi presjek stanja ekonomskih sloboda u Republici Turskoj sa posebnim osvrtom na mandatni period predsjednika Ozala i Erdogana. Tekst obiluje korisnim ekonomskim pokazateljima i pomaže u orijentaciji pri definiranju trenutnih granica i mogućnosti ostvarenja sloboda u muslimanskim državama sa posebnim osvrtom na prilike u Republici Turskoj.

Admir Čavalić u tekstu “Islam i ekonomski liberalizam” (str. 53-74) istražuje moguće modele jednoglasja islama i ekonomskog liberalizma, naglašavajući da je islam religija, a ekonomski liberalizam ideologija kojima su zajednički određeni politički, ekonomski i društveni aspekti. Autor na razgovjetan način pojašnjava suodnos islama sa ekonomskim liberalizmom govoreći o privatnom vlasništvu, slobodi izbora i poduzetništvu, konkurenciji, slobodnoj trgovini, konceptu ograničene države u islamu te zagovara nužnost većeg stepena ekonomskih, političkih i drugih slobode za muslimane. Autor nije ponudio jasan instrumentarij za ostvarenja takvog cilja, ali se iz izloženih argumenata mogu razumjeti smjernice djelovanja u duhu onoga što zagovaraju savremeni muslimanski teoretičari na koje se autor u radu poziva.

Damir Bećirović u tekstu “Povijesna prožimanja islama i ekonomskog liberalizma” (str. 75-93) potvrđuje i nadopunjuje osnovne teze kolege Čavalića pozivajući se na slične ili identične autore i izvore. U tekstu se govori o poimanju islamske ekonomije, vladavini prava i poštivanju ugovora, zaštiti privatnog vlasništva, vrednovanju rada, konkurencije i poduzetništva. Autor naposljetku zaključuje (str. 90) da je

„nemoguće za neku religiju utvrditi ekskluzivno pravo na tržišnu ekonomiju, ali isto tako ne treba niti jednu religiju proglasiti nespojivom s ekonomskim liberalizmom“. Rad nije ponudio presjek sloboda u muslimanskom svijetu ali jeste dao teorijski okvir za muslimansko razumijevanje ekonomskih sloboda.

Edib Smolo, potpisnik teksta “Islamska ekonomska misao i slobodno tržište: uloga islamskih učenjaka” (str. 95-131), započinje svoje razmatranje sa “šumpeterijskim jazom” i njegovim negiranjem pet stoljeća ekonomskog sistema unutar islama (do epohe Tome Akvinskog 1225-1274), što je po mišljenju autora „jednako negiranjju samog islama“ (str. 96). Autor navodi zapažanja pojedinih savremenih muslimanskih mislilaca, poput Islahija, da je ovakva praksa prisutna samo kada je riječ o ekonomskim razmišljanjima i institucijama jer su doprinosi muslimanskih mislilaca u drugim oblastima bolje dokumentovani i poznati. Autor to ilustrira nizom ekonomskih termina nastalih u muslimanskom svijetu u tom osporavanom periodu, poput *hisbah* ili *agoranomus* – inspekcija, *mudarabah* ili *commenda* – pasivno partnerstvo, *suftadža* ili *sheque* – ček ili priznanica i drugi. Autor nudi uvod u historijat nastanka i razvoja islamske ekonomije a potom izdvaja nekoliko ekonomskih pitanja u djelima muslimanskih učenjaka iz tog perioda kao njihove nesporne akvizicije razvoju ekonomije kao discipline, poput pitanja privatnog vlasništva *laissez faire* i pitanje državne intervencije, pitanja teorija cijena, pitanja uloge države na tržištu, pitanja monetarne ekonomije, pitanja ekonomskog razvoja, oporezivanja i podjele rada, pozivajući se pritom na stavove i djela Ibn Halduna, Ibn Tejmije, Ibn Hazma i Gazalija. Upravo ovakav pristup autora dodatno daje na značaju njegovom radu i upućuje na to da je sam autor uspio načiniti korak dalje od radova o slobodi pisanih isključivo po zapadnoj metodologiji. Takav pristup će, po našem skromnom mišljenju, ovaj rad učiniti zanimljivijim budućim istraživačima. Autor svoje razmatranje zaključuje stavom da „bez pretjerivanja, možemo kazati da kapitalizma i slobodnog tržišta u današnjem obliku zasigurno ne bi bilo bez doprinosa muslimanskih učenjaka koji su pisali o ovim i drugim temama tokom cijele historije islama“ (str. 127).

Faruk Hadžić u tekstu “Ekonomske slobode u muslimanskim zemljama” (str. 133-150) donosi zanimljive podatke i grafičke prikaze za 20 najbolje i isto toliko najlošije rangiranih najbogatijih OECD zemalja prema indeksu ekonomskih sloboda globalne ekonomije za 2022. godinu, koje idu u prilog tezi da s porastom nivoa ekonomskih sloboda raste i BDP po glavi stanovnika. Prema prikazanim parametrima autor zaključuje da „zemlje sa većinskim muslimanskim stanovništvom još uvijek se ne mogu svrstati u sami vrh svjetskih zemalja prema nivou ekonomske razvijenosti (...) nisu ekonomski slobodne i imaju tendenciju pogoršanja ovog indeksa u narednim godi-

nama“ (str. 148). Prema rezultatima istraživanja, smatra autor, primjetan je napredak pojedinih muslimanskih zemalja u ekonomskom smislu, ali uz pogoršanje nivoa ekonomskih sloboda. Analitički pristup autora učinio je rad preglednim i nedvosmislenim u pogledu egzaktnosti podataka i uvida u opće ekonomsko stanje nacija.

Sumeja Ljevaković u tekstu “Položaj muslimanske kroz povijest” (str. 151-183) piše o pravima žena u muslimanskim društvima, o lošim praksama iz predislamskog doba, preko promjena koje je islam donio u pogledu položaja žena do običaja i praksi koje će tokom vremena postati dio identiteta muslimanke. Autorica navodi stavove pojedinih muslimanskih teoretičara koji sferu šerijatskog prava, zajedno s običajima u određenim sredinama, drže za dva ključna uzroka nazadovanja položaja žena u muslimanskim sredinama. Autorica smatra da se reforma ženskog pitanja u muslimanskim zemljama pokazala jako kompleksnom, da su muslimanske zajednice bile daleko spremnije na prihvatanje promjena ili novih ideja sa Zapada u pogledu reformi nauke, politike ili ekonomije, dok reforma položaja žena ipak nije prelazila okvire u kojima se ovo pitanje razvijalo u formativnom i klasičnom periodu islama. Položaj Bošnjakinja, prema mišljenju autorice, bio je pretežno podređen vjerskim i tradicionalnim poimanjima žene i njenih prava kao i dužnosti u porodici i društvu. U radu se razmatraju pitanja prava na obrazovanje žena, prava glasa za žene u muslimanskim državama, pravo na rad i privređivanje. Komparativnom analizom statusa i prava žena kroz vrijeme, smatra autorica, „uočava se da su muslimanski učenjaci duži niz stoljeća donosili brojne propise koji su ženama ograničavali ili oduzimali prava koja su im islamom bila zagarantovana“ (str. 178). Muslimanke se, zaključuje autorica na kraju rada, „još uvijek bore za veće slobode i prava u porodičnim pravima gdje se promjene daleko sporije uvode“ (str. 179).

Rusmir Šadić u tekstu “Muslimanska politička teologija” (str. 185-206) razmatra pitanje „da li postoji politička teologija u islamu, te šta su osnovne specifičnosti njenog karaktera“ (str. 186). Nalazi kako “politička teologija” nije tradicionalni pojam ali se može posmatrati kao „doktrina koja legitimira korištenje javnog autoriteta pozivanjem na božansko otkrovenje“ (ibid.). U svome radu autor se poziva na muslimanske autore koji govore o “falsifikaciji muslimanske svijesti”, na Farabijevu *Uzoritru državu* kao i na nemuslimanske autore koji smatraju da trenutak rađanja političke teologije treba tražiti u onome što se označava pojmom *fitna al-kubra*. Autor u svome radu se osvrće na suodnos pitanja slobode u zapadnom poimanju sa problemima blasfemije i apostazije u muslimanskom poimanju na temelju tradicionalnih (nakl) i racionalnih (akl) dokaza, dajući prednost potonjim. Zatim autor navodi četiri oblika politizacije religije i onoga što neki nazivaju političkim islamom kao težnji

„ka realizaciji moći i suverenitetu“. Autor rad zaključuje promišljanjem da samo „novi čovjek“ *homo moralis* predstavlja izlaz i za religiozne i za sekularne, muslimane i nemuslimane. Autor se u radu zaklanja iza preuzetih citata drugih autora na koje se poziva ne iznoseći jasno vlastiti stav pa bi se moglo razumjeti kako izbor korištenih citata sugerira stav autora što je mogući razlog njihovog preuzimanja. U zaključku teksta autor tvrdi da je „neizostavno važno jačanje racionalističke tradicije unutar teološkog mišljenja“ (str. 203). Ovaj tekst bismo izdvojili po pristupu autora u propitivanju složenih političkih prilika i sloboda u muslimanskom svijetu. Nadati se da će autor nastaviti istraživanje ovog važnog pitanja.

Emir Džambegović u tekstu “Medijske slobode u muslimanskom svijetu” (str. 207-236) razmatra o slobodi kao jednom od univerzalnih prava, Deklaraciji Ujedinjenih nacija o ljudskim pravima i Human Freedom Indexu za 2019. godinu, a prema kojem je samo 7 od 40 država s većinskim muslimanskim stanovništvom imalo slobodu izražavanja veću od svjetskog prosjeka. U radu su navedeni konkretni primjeri gašenja slobode medija u muslimanskim državama.

Benjamin Nurkić u tekstu “Vladavina prava kao *conditio sine qua non* islamske države” (str. 237-250) objašnjava razliku između vladavine pravednih zakona (*the rule of law*) i vladavine pomoću zakona (*rule by law*). Autor smatra (str. 239) da termin “islamski” nažalost predstavlja isprazan pojam koji zbog velike količine zloupotrebe suštinski ne predstavlja nikakvu vrijednost, te da se zakoni u većini muslimanskih država ne donose kako bi služili građanima, već da bi služili autoritarnim vlastima. U tekstu je prikazan ranking indeksa vladavine prava svih većinski muslimanskih zemalja, uz napomenu kako „vladavina prava predstavlja politički ideal kojem se države mogu približiti, ali nikad ga u potpunosti dostići“ (str. 244). Istražujući pitanje o tome kakva vladavina prava je potrebna muslimanima, autor navodi četiri ključna značenja koja su usklađiva sa zapadnim konceptom vladavine prava, ali ne na način doslovnog preslikavanja obzirom na to da muslimani moraju proći kroz sve poteškoće kroz koje je prošao Zapad gradeći koncept vladavine prava. Autor opaža kako „islamskoj civilizaciji nije potreban suštinski poseban koncept vladavine prava, ali joj je potrebno da se vlastitim zalaganjem izbori za vladavinu prava, za šta nije dovoljno puko kopiranje “zapadnog” koncepta vladavine prava“ (str. 247). Islam, smatra autor, od države traži ne da prisiljava na “moral” već da omogući slobodu pojedincu da izabere između morala i nemorala, jer samo tada je riječ o istinskom moralu. Rad nudi nekoliko važnih dionica o duhu slobode i vladavine prava koje je potrebno dodatno pojasniti kroz primjere, prakse i preporuke.

U posljednjem, desetom po redu, objavljenom radu u ovoj publikaciji “Islamizacija psihologije i psihoterapije kao vid liberalizacije” (str. 251-263) Amina Duraković piše o ideji velikih umova prisutnoj tokom dugog niza stoljeća o tome da su ljudi prije svega religiozna bića. U konciznom tekstu autorica argumentirano navodi da prema istraživanjima iz 2018. godine 84% svjetske populacije se deklarira kao religiozno, o tome da je psihologija u želji da se odvoji od filozofije postala ovisna o njoj, o problemima psihologije zasnovane na ograničenosti opažanja ili na oslanjanju na konceptualne ideje, odnosno neupitne pretpostavke. Ako je religija tu i ako planira ostati, zašto je se, pita autorica, onda nastavlja ignorisati? Autorica se pita da li je moguće da trenutno imamo iskrivljen pogled na ljudski um, uzme li se u obzir da 96% uzoraka za psihološke studije dolazi iz zemalja koje predstavljaju samo 12% populacije. U radu se također problematiziraju laboratorijska istraživanja koja se često preferiraju u odnosu na terenske studije. Kao ilustraciju nedovoljnog razumijevanja usljed određenih specifičnosti muslimanskog poimanja, u ovom slučaju, psihologije autorica navodi kako su provedena istraživanja pokazala da se najveći dio krivnje koju pacijenti muslimani osjećaju odnose na vezu sa Bogom. Terapeut ili psiholog koji nije upoznat sa islamskim konceptima Boga trudit će se da njegovo iskustvo sagleda u granicama vlastitog teorijskog kalupa, propisati antidepresive, izgubiti klijenta ili biti ubijeden da su takvi klijenti izgubljeni slučajevi. Ironično je, veli autorica u zaključku teksta, kako je nauka o duši zanijekala postojanje duše i kako Bog i religija ostaju posljednje tabu teme psihologije. Autorica ovim tekstom skreće pažnju na značaj prve od pet zaštićenih vrijednosti u islamu, slobode.

Nakon ponuđenog uvida u popis autora i sadržaj obrađenih tema u ovoj publikaciji, može se reći da se radi o korisnom i zanimljivom zborniku. Radovi su pisani uglavnom prema izvorima namijenjenim prvenstveno zapadnoj čitalačkoj publici. Za kompletniju analizu stanja sloboda u muslimanskom svijetu potrebno je uložiti dodatni napor u sagledavanju vrijednosti slobode i ljudskog dostojanstva (*karama*) u šerijatskom javnom diskursu (*al-sijasa al-šariyya*), o čemu također postoje brojna djela na arapskom jeziku. Potpuniji uvid u stanje sloboda u muslimanskom svijetu moguće je ostvariti i terenskim istraživanjem kroz kraće ili duže boravke u muslimanskom svijetu ili makar kroz razgovor sa ljudima koji žive ili dolaze iz tih krajeva, a koji nužno ne pišu studije za određene istraživačke centre sa jasno definiranim politikama produkcije produkcije i distribucije takvih studija. Arapska poslovice kaže da ono što se čuje ne može biti identično onome što se doživi (*Laysa al-ḥabar ka al-ʿayān*). Ova publikacija, što je sasvim razumljivo, nije pokrila značajan broj recentnih praksi po pitanju sloboda u muslimanskom svijetu, posebno onih sa podugačke liste

razorenih muslimanskih društava Bliskog istoka u prve dvije decenije 21. stoljeća, prije svih Iraka, Sirije i Libije sa pozicije eventualne međunarodne umiješanosti ili rezerviranosti u kršenju brojnih muslimanskih sloboda. Nadati se da će se u budućnosti, u slobodi da se traži i nađe najbolji odgovor na postavljeno pitanje, o tome organizirati konferencije i publicirati radovi.

Nakon čitanja ove publikacije nameće se zaključak da je ljudska sloboda vrijednost sama po sebi (*kime zatije*), putem koje se čovjek osjeća gordim i priznatim bićem. Potreba za slobodom se jednostavno nosi sa sobom od rođenja i za nju ne treba nikakav vanjski faktor ili druga vrijednost. Sve što ugrožava slobodu u suprotnosti je sa načelom dostojanstva, ugleda i poštovanja. Sa druge strane, osoba svjesna ove esencijalne vrijednosti morala bi putem očuvanja vlastitog digniteta čuvati tuđe slobode. Sloboda počinje kao individualna vrijednost koja je u konačnici, opet, društvena vrijednost. Granice dostojanstva su podudarne sa granicama slobode – tamo gdje počinje ugrožavanje tuđe slobode prestaje granica vlastite slobode. Ovu publikaciju najtoplije preporučujem za čitanje, uz duboku zahvalnost izdavaču i autorima na vrijednim radovima.

Adresa autora

Author's address

Senad Ćeman

Univerzitet u Sarajevu

Fakultet islamskih nauka

senad.ceman@fin.unsa.ba

UDK 141.72:2]:316.774:004(048.83)

Primljeno: 05. 10. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Pavle Mijović

FEMINIZAM I RELIGIJA NA TEHNOLOŠKIM VALOVIMA

**[Gina Messina-Dysert, Rosemary Radford Ruether (ur.),
*Feminizam i religija u 21. stoljeću: Tehnologija, dijalog i
širenje granica*, TPO Fondacija, Sarajevo, 2022]**

Knjiga urednica Gine Messine-Dysert i Rosemary Radford Ruether naslovljena *Feminizam i religija u 21. stoljeću: Tehnologija, dijalog i širenje granica*, izvorno objavljena 2014. godine, a prevedena i izdana angažmanom TPO Fondacije 2022, skup je zanimljivih radova koji pretendiraju proširiti horizonte razumijevanja suodnosa feminizma i religije. Proširivanje horizonata o kojem je riječ u knjizi urednice su započele i u svom vlastitom svijetu, životnom i akademskom. Rosemary Radford Ruether (1936-2022), jedna od urednica, pionirka je američkog feminizma i rimokatolička teologinja poznata po originalnim doprinosima u navedenim poljima. Druga urednica Gina Messina-Dysert (r. 1976) profesorica je religijskih i rodnih studija te suosnivačica globalnog projekta *Feminizam i religije*, koji istražuje „Riječ na Ž“ u religiji te veže religijske studije s aktivizmom. Urednice, između kojih je generacijski jaz od četiri dekade, svjesne su sveprisutnosti tehnologije u suvremenom životu te biraju upravo taj medij kako bi proširile dijalošku platformu koja im je kako na srcu, tako i na umu, akademskom, životnom te onom svakodnevnom. Sve je to pretočeno u zbornik kroz šesnaest eseja koje, iako obrađuju različite teme, povezuje crvena nit želje da „spoznajemo transformativne mogućnosti koje su, zahvaljujući tehnologiji društvenih medija, pružene ljudima, a posebno ženama” (str. 13).

Eminentna urednica Rosemary Radford Ruether je prije četrdesetak godina istakla kako glavni ili kritički princip feminističke teologije nije drugo nego promoci-

ja potpune ljudskosti žene. Ljudskosti, koja je, u različitim diskriminatornim manifestacijama, samim ženama brutalno, nasilno ili pak perfidnije, strukturalno, oduzimana i u kratkom dvadesetom stoljeću a i danas. Pomislimo na dostupnost školovanja pa sam nastup na tržištu rada, zatim na akcentuiranje funkcionalnih dinamika u intimnim, bračnim ili drugim obiteljskim odnosima. K tomu, pravo glasanja kao primjer nesudjelovanja žena u javnoj sferi, koje je u nekim državama tek recentno riješeno u korist žena. Ovakav generalno hostilni kontekst gotovo se po nužnosti ili po automatizmu transponirao i u sferu institucionalizirane religije, koja je ženama često limitirala pristup određenim institucionalnim stvarnostima, a ponekad ih se modeliralo po uzoru na loše primjere iz muškog svijeta. Nejednakost, koju su žene iskusile iz perspektive prvog lice, urednice žele izazvati, kritički ju promotriti i ponuditi nove mogućnosti kontakta feminizma i religije. Piste, koje su im često zatvorene usljed raznih institucionalnih aranžmana, one žele premostiti kanalizirajući vlastite ideje u online svijetu. Ova knjiga skicira svojevrsni „početak onoga što nove mogućnosti donose, zahvaljujući novim tehnologijama komunikacije i interakcije“ (str. 13). Urednice naglašavaju potencijal online komunikacije koja, vođena od strane i iz perspektive žena, može dovesti do boljeg organiziranja i djelotvornijeg aktivizma posebice u vidu borbe protiv određenih, po njihovom shvaćanju, diskriminatornih praksi kojima su žene izložene. Ova knjiga predstavlja u tom pogledu i jedan međugeneracijski projekt koji spaja pionirke feminizma sa suvremenim feminističkim znanstvenicama 21. stoljeća kako bi promišljale o novim smjerovima feminizma i religije te inovativnijim metodama dijaloga.

“Digitalni svijet je proširio granice za žene i ponudio sredstva oslobođenja u obliku blogova i drugih platformi društvenih medija, poput Twittera i Facebooka”, dobro će napisati Gina Messina-Dysert prije gotovo deset godina. Epoha je to u kojoj su spomenute društvene mreže doživjele veliki boom, ali istovremeno, kako to često biva, planetarna popularnost je učinila da nevedene platforme možda i pretjerano idealiziramo. Dijelom je to razumljivo, budući da svako novo tehnološko dostignuće doživi u fazi svoj najjačeg rasta i najviše javnih i drugih pohvala. Važnija od ovoga je činjenica kako društveni mediji utjelovljuju feminističke vrijednosti na brojne načine, primjerice: eliminiraju hijerarhije, u velikoj mjeri se zasnivaju na ličnom iskustvu i daju ženama priliku da se povezuju sa drugim ženama, bez obzira na geografske i situacijske granice. Benefiti društvenih, dereguliranih mreža su očiti, ali nedostaje kritički aspekt, sasvim razumljivo, budući da je knjiga nastajala prije nešto više od desetak godina, kada su limiti i izazovi društvenih mreža bili mnogo nejasniji nego što su danas. Prednost novih medijskih kanala, urednice a i autori u knjizi ističu,

sastoji se u jednostavnoj činjenici da novi komunikacijski kanali lagano omogućuju ono što se zove outanje ili javno manifestiranje vlastitog identiteta. Napisati će kako „žene zahtijevaju pravo na vlastito iskustvo i daju glas onome što se obično ne izrekne unutar granica patrijarhalne kulture“ (str. 16), a na ovaj način žene se osnažuju i ohrabruju druge žene da zahtijevaju da se njihov glas čuje i da govore svoju vlastitu istinu. Trend je ovo koji je gotovo općedruštveni, svi pomalo akcentuiraju vlastite identitetske odrednice, vrijednosne sudove i sl. u javnoj sferi. Uz pozitivne aspekte navedenih ispoljavanja vlastitih shvaćanja u javnoj sferi, sasvim je razumljivo da diverzitet stavova lagano može prerasti u ono što teoretičari nazivaju „agonistički pluralizam“. Ovaj zbornik, pisan na akademski način ali istovremeno subjektivnom notom, pokazuje kako je koristeći tehnološke platforme moguće doseći milijune života, a to je posebno važno u kontekstu mnogih depriviranih skupina, kojima je pristup gotovo svemu limitiran pa onda i temama vezanim za religiju. Dakle, depriviranosti žena u mnogim religijskim institucionalnim aranžmanima suprotstavljaju se ljudski životi, povezane priče, koje u ovom kontekstu pokazuju zanimljive varijetete religijskog iskustva. Neki će takav pristup smatrati naivnim, neki će vjerovati da nije dovoljno konfliktan, ali nevezano za moguće kritike ipak posjeduje veliki potencijal kao svjedočanstvo o pluralnosti i diverzitetu religijskog iskustva, koje, zahvaljujući suvremenoj tehnologiji napokon može ugledati svjetlo dana.

Članci u zborniku su različiti ali ih veže želja da koristeći nove medije žene osvoje virtualni pa onda i realni javni prostor u kojemu mogu izložiti sebe, svoja bolna i intimna, solidarna i ljutita životna iskustva. Knjiga, u ovom kontekstu, mišljenja smo, predstavlja svojevrsni almanah individualnih ženskih religioznih iskustava orijentiranih prema društvenoj promjeni. Ako zavirimo u samu knjigu pronalazimo zanimljive ideje koja su i svojevrsna početna točka društvene promjene. Primjerice, blog Monice Coleman BeautifulMindBlog.com omogućio joj je da govori o vlastitim iskustvima, poput spontanog pobačaja i depresije, dakle o egzistencijalnim temama koje najčešće nisu prepoznate kao relevantne u službenom diskursu institucionalnih religija. Iskustvo bloga je pokazalo kako jedna ovakva vrsta popularne komunikacije stvara zajednicu, a žene kroz blogove služe takvim zajednicama. Katolička autorica Michele Stopera piše u svom eseju “Katolička crkva i društveni mediji” o načinu korištenja društvenih medija, kako ih koristi svećenička hijerarhija i kako ih koriste primjerice časne sestre. Hijerarhija je brzo prepoznala korisnost društvenih medija, ali njihov dogmatski način komuniciranja odvratilo je čitateljstvo često izazivajući intenzivnu kritičku reakciju. Nasuprot tome, časne sestre, organizirane u vjerske

redove, koristile su društvene medije na mnogo efikasnije načine, izbjegavajući autoritarni stil komunikacije, a preferirajući stil otvorenog razgovora. Kristina Benson razmatrala je utjecaj dva popularna muslimanska sajta, Islamicity.com i Suhaib-Webb.com na život i kvalitetu religijskog života žena muslimanki. Muslimankama su često nametnuta tradicionalna ograničenja zbog upotrebe arapskog kao preferiranog jezika za rasprave o islamskim pitanjima i zbog zabrane prisustva žena u prostoriji sa muškarcima koji joj nisu srodnici u svrhe učenja, molitve i obrazovanja. Spomenute islamske stranice ruše te jezične i prostorne restrikcije. Preferirani jezik je engleski, koji je pristupačan i razumljiv najvećem broju američkih muslimanki. Stranice ženama nude mogućnost da postavljaju pitanja imamu i čitaju članke, istražuju veliki broj pitanja od interesa za žene, a u vezi sa njihovim islamskim identitetom. Zbornik govori i o ženama vjernicama a istovremeno i gamericama, koje tim virtualnim aktivnostima šire vlastite identitetske odrednice. O tome progovara Sara M. Frykenberg u članku „Intercedentna tijela: studija o kiborzima, relacionoj teo/alogiji i višestrukom utjelovljenju u igrama 21. stoljeća“. Uz ovih nekoliko spomenutih doprinosa i samu namjeru knjige jasno je kako sada već feministička teologija obuhvaća širok raspon novih perspektiva i inovativnih metoda.

Metodološka i tematska pluralnost koja karakterizira zbornik znači da se metode i izvori protežu daleko izvan onih oblasti koji se smatraju teološkim u strogo akademskom smislu, uključujući, između ostalog, usmene predaje, umjetnost, književnost, biografiju i autobiografiju. Ili, jednostavnije rečeno, protežu se na sve one dimenzije koje čine život. Ovo su sve sfere onoga što Husserl naziva životni svijet, koji nije svijet matematičkih idealiteta već sfere realnog života, sfere koju institucionalna religija ponekad drži po strani, ali koja doživljava svoju afirmaciju kroz nove komunikacijske mogućnosti. Knjiga *Feminizam i religija u 21. stoljeću: Tehnologija, dijalog i širenje granica* na svojih 317 stranica, besplatno dostupnih online, može odigrati korisnu ulogu u omogućavanju konstruktivnog i kritičkog dijaloga feminizma i religije u suvremenom trenutku.

Adresa autora
Author's address

Pavle Mijović
Univerzitet u Sarajevu
Katolički bogoslovni fakultet
pavlemc@gmail.com

UDK 2-432.4:172(048.83)

Primljeno: 16. 10. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Danijela Milinković

ČOVJEK I ZAJEDNICA IZ VIZURE SAVREMENE HUMANISTIKE I DRUŠTVENIH NAUKA

**[Zorica Kuburić, Ana Zotova, Ljiljana Ćumura (prir.),
*Individualnost i kolektivitet iz perspektive interdisciplinarnih
nauka*, zbornik radova 22. konferencije sa međunarodnim
učesćem, CEIR, Novi Sad-Beograd, 2022]**

22. konferencija sa međunarodnim učesćem u organizaciji CEIR-a iz Novog Sada s tematskim okvirom *Individualnost i kolektivitet iz perspektive interdisciplinarnih nauka* rezultirala je značajanim zbornikom radova koji je okupio veliki broj autora. Članci su iz oblasti društvenih i humanističkih nauka, mahom sociološki, religijski, ali ima i veoma značajnih filozofskih osvrtā na ovaj problem. Kako i iz samog naslova vidimo, radi se o različitim pogledima na problem individualnosti i kolektivitet. Objavljenih članaka u zborniku je 36, te zbog obimnosti zbornika mi ćemo se osvrnuti samo na pojedine.

Iako zbornik nije podijeljen na određene cjeline, iz samog sadržaja već možemo uočiti da se prvi radovi bave religijskim temama, odnosno poimanjem individualizama i kolektivizma iz perspektive različitih religija, prvenstveno hrišćanstva, ali i drugih npr. budizma. Ovdje je nekoliko autora pokušalo da ukaže na problem sa kojim se susrećemo danas, a to je otuđenost i samodovoljnost ljudi uzrokovana razvojem tehnologije. Nasuprot tome, rana hrišćanska učenja i filozofija su nas zapravo učili drugačije, da ljudi ne mogu živjeti sami, te da je sabornost ili društvenost ono što čovjeka čini čovjekom. Čovjek ne može da živi drugačije nego kao biće zajednice. Međutim, pod zajednicom ne smijemo podrazumijevati samo pripadnost nekoj grupi

ili portalu na internetu, jer sabornost podrazumijeva naše živo prisustvo u zajednici, na šta nas upućuje Bojan Jovanović (str. 41). Čovjek jeste biće kolektiva, ali čovjek je i individua, ličnost koja ima sopstvene poglede na svijet i život koje pokušava saglasiti sa životom u zajednici. Čovjek mora i samostalno da nastupa, da se ostvaruje kroz svoja profesionalna, naučna ili umjetnička dostignuća, ali i kroz individualnu molitvu Bogu, kako nam navodi Sava Šovljanski (str. 77). Čovjekovo stvaralaštvo ima posebno mjesto u razvoju njegove individualnosti i originalnosti, ali i potvrđivanja od zajednice. (Vesin, str. 15).

Drugu grupu članaka čine nezaobilazni filozofski osvrti na temu individualnosti i kolektivnog, a ističemo članke koje smatramo reprezentativnim. Tanja Todorović piše o fenomenološkoj interpretaciji subjektivnosti i sopstva na primjerima filozofije Huserla i Rikera, u obuhvatu od antičkog vremena pa do savremenog poimanja. Ona ističe razlike između kolektiviteta i čovjeka, odnosno njegovog sopstva još od antičkog vremena, preko srednjovjekovnog perioda do danas. Čovjek jeste biće zajednice, ali čovjek se referiše i na sebe, svoja htijenja i stremljenja, čak i sopstveno spasenje vidi kao nešto njegovo lično što nije stvar kolektivnog.

U zborniku se ističe i članak profesora Filozofskog fakulteta u Sarajevu Samira Arnautovića koji piše o Fihteovom razumijevanju subjektivnosti. Autor navodi da se još od Aristotela može govoriti o dualizmu svjetova, ali ne o strogoj podijeljenosti, već o tome da uvijek možemo promišljati iz cjelinu koja predstavlja jedinstvo mogućnosti. Na istom tragu promišlja se o Kantovom kopernikanskom obratu, okretanju ka subjektu koji će u moderni postati mjera svih stvari. Suština moderne i jeste subjektivnost i izgradnja vlastitog identiteta. Zbog toga je za Kanta izgradnja svijeta povezana sa problemom konstituisanja identiteta. Arnautović, međutim, naglašava da pitanje identiteta danas treba drugačije sagledavati. Smatra da identitet u savremenom svijetu nije jednoznačno postavljen, nego višeslojno, određen je polivalentnim uticajima, te pitanje identiteta postaje pitanje odnosa čovjeka prema globalnom svijetu. Arnautović se osvrće i na kulturni identitet. Smatra da je mogućnost održivosti kulturnog identiteta u današnjem svijetu relativizovana, te je održiv jedino kao identitet određenog vremena, u „trans-značenju u kojem prefiks „su“ ili „skupa“ nije teorijska oznaka, nego rezultat realiteta zbilje“ (str. 238).

Pažnje je vrijedan i članak profesora Želimira Vukašinića koji se bavi filozofskom tematizacijom odnosa individualnog i kolektivnog. Autor ističe davnašnju ljudsku težnju da se opstane u okvirima zajednice i zajedništva, koje u današnjem svijetu biva poljuljano ratovima, terorizmom i izolacijom čovjeka. Na kušnji je cjelovitost ljudskog života kao takvog. Vukašinić navodi: „Od Platonovog otkrića

čežnje kao osnovnog svojstva duše do Ničeove afirmacije volje kao izvorne snage bivstovanja odvija se, naime, istorija čovjekove težnje za samo-razumijevanjem bez koje, izvjesno je i danas, potpuniji život nije moguć. Drama subjekta, inventiranog kroz novovjekovnu metafiziku, pokazuje se, i preko antagonističkog tumačenja odnosa između individualnosti i kolektiviteta, kao konstrukt i uobrazilja koja je, u biti, izraz čovjekove nemoći da razumije sebe“ (str. 242). Vukašinić se poziva na Hajdegera prema kome se čovjek u novom vijeku uspio osloboditi okova srednjovjekovlja kroz subjektivizam i individualizam, ali ne-individualnost nikada nije postala kolektivizam, već se kao nužnost javlja naizmjeničnost subjekta i objekta. Tako, u skladu sa Hajdegerovom filozofskom koncepcijom, čovjek postaje prvi subjekt, postaje onaj na kojem se temelji svo bivstvujeće i sama istina bivstvujećeg. Ali neusaglašenost između individualnosti i društvenosti odnosno kolektiviteta dovodi do promjene suštine čovjeka, koja se odvija kao drama subjekta, a ima dvojako porijeklo – u metafizici i u savremenosti koja je metafiziku napustila i oslonila se na dostignuća pozitivnih nauka. Savremene nauke, međutim, gomilaju iskustva, ali sa njima nikada ne mogu doći do cjeline, jer kako i Gadamer ističe, cjelina se ne može doseći iskustvom, jer ona nikada ne može da nam bude data. Zbog toga i Vukašinić ističe: „Filosofija, sežući ka cjelini, izvjesno, nije društvena nauka, ona je iskusila egzistencijalnu samost u svjetovnosti, istinu asketizma i poznaje svoje granice“ (str. 248).

Naredni članak koji, takođe, pripada grupi filozofskih razmatranja individualizma, jeste Šejle Avdić koja piše o tradicionalnoj kritici morala na temelju Ničeove i Jonasove filozofije. Potrebna nam je nova etika koju sami moramo pronaći, smatra Avdić i dolazi do zaključka da je moć ta koja određuje odnos između dobra i zla. Niče kritikuje moralnost i smatra da je strah taj koji se ljudima nameće da bi se lakše vršila kontrola. Za njega je moral instikt stada. Na istom tragu je bio i Jonas u svojoj etici dužnosti. Ovo referisanje na Ničea i Jonasa je izuzetno važno za razumijevanje stanja u kojem se čovječanstvo nalazi danas.

Narednu grupu članaka čine oni iz oblasti psihologije a tretiraju uglavnom teme poput altruizma, individualnosti i identiteta. Inspirativan članak napisala je i priređivačica ovoga zbornika profesorica Zorica Kuburić koja govori o tome kako se individualno i kolektivno razvija kroz stadije djetinjstva. Koliko uticaja na djecu ima sredina, a koliko njihova sama ličnost. Za ovo razmatranje polazište Zorice Kuburić je djelo Žan-Žaka Rusoa *Emil ili o vaspitanju*. Dala je i osvrt na istraživanje sprovedeno u Srbiji na slučajevima blizanaca, gdje je navela rezultate Snežane Smederevac po kojima su 50% osobina one bazične, nasljedne osobine ličnosti, ostalo je sredinski uticaj.

Nakon ovih članaka iz oblasti filozofije, religije, psihologije i sociologije, slijedi grupa tekstova posvećena interpretaciji književnih djela u koordinatama okvirne teme zbornika. Članak Aleksandre Petrović propituje individualnost u *Proklesoj avliji* Ive Andrića, isticanjem glavnih crta individualnosti u Andrićevom djelu na fonu određenih filozofskih pozicija. Maja Stojanović tematizuje pojam individualnosti i vaskrsenja u Tolstojevim romanima.

Naredni radovi tiču se položaja žena u zajednici i njihovog odnosa prema individualnosti i radu. Tu se ističu radovi Julijane Kojić i Milene Žikić. Članak Milene Žikić odnosi se na doprinos žena iz Velike Britanije boljitku srpskog naroda stradalom u balkanskim i Prvom svjetskom ratu.

Na koncu tu je i grupacija radova koji razmatraju pojedinca i zajednicu sa aspekta socijalne zaštite i socijalnog rada, socijalne politike, kažnjavanja djeteta i uticaja siromaštva na društvo.

Na kraju ovog osvrtu možemo s pravom zaključiti da se radi o zborniku koji sadrži članke od suštinskog značaja za razumijevanje pojmova ličnosti/individualnosti i zajednice/kolektiviteta. Kroz članke su jasno tematizovani pojmovi individue i kolektiviteta, kako u značenjsko-etimološkom, tako i u svom punom filozofskom smislu. Pored toga, ova dva pojma su osvijetljena kroz interdisciplinarnе pristupe što zbornik usklađuje sa recentnim globalnim trendovima humanistike i društvenih nauka.

Adresa autorice
Author's address

Danijela Milinković
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet
danijela.milinkovic@ff.ues.rs.ba

UDK 393:821.163.4(497.6).09
393:821.163.4(497.6).09

Primljeno: 03. 12. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Edina Murtić

SMRT KAO TEMA I PJESNIČKI IZAZOV

(Andrijana Kos Lajtman, *Poetski napon smrti, od krika do tišine*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2022)

U knjizi *Poetski napon smrti* Andrijana Kos Lajtman se odvažila upustiti u sveobuhvatno suočavanje sa poetikom pjesnika čiji stihovi progovaraju o jednoj od najstarijih opsesivnih tema, o susretu sa smrću u književnosti, filozofiji i umjetnosti uopće. Već od prvih stranica honorirani smo iznimnom erudicijom, studioznošću, ali i snažnim individualnim talentom književne teoretičarke i sveučilišne profesorke Kos Lajtman, koja, uz naučnu i teorijsku podloženost, svoje pisanje impregnira pjesničkim senzibilitetom kao tekstualnom konstantom. Zbog toga su promišljanja u ovoj knjizi pored analitičnosti zasićena interpretacijama oslobođenim teoretiziranja kao apriornim preduvjetom uspješnosti vrednovanja književnog teksta.

Zbirka studija *Poetski napon smrti* donosi nam opsežna analitička razmatranja na svojih 415 stranica, a sva su fokusirana na isti iznimno zahtjevan zadatak: odgovoriti na pitanje: „Kojim jezikom govori smrt?“ (str. 11) U užem smislu, ovo opsežno analitičko-interpretativno propitivanje načina prisustva smrti u književnosti bavi se emocionalnim doživljajem smrti transponiranim u jezik kroz pjesnički postupak koji se mijenja u različitim historijskim periodima. Pomnim izborom stihova iz poezije tri pjesnika u vremenskom rasponu od jednog stoljeća – Antun Branko Šimić, Jure Kaštelan, Darko Cvijetić – dat je svojevrstan hroničarski prikaz refleksa na konkretne i poznate „smrtne okolnosti“. Sva tri autora su sudbinski obilježena proživljavanjem susreta sa smrću. Šimić je smrt duboko osjećao kroz vlastitu bolest i oskudicu. Kaštelan je poeziju pisao pod dojmovima osobno proživljenih masovnih ubijanja i

umiranja tokom II sv. rata. Cvijetićevo oglašavanje poetsko je svjedočanstvo o masovnom stradavanju nevinih žrtava u posljednjem ratu. Biografizam je pristup pred kojim autorica ne uzmiče, njena tumačenja posežu za detaljima iz života autorā. Pitanje za autoricu, dakle, nije hoćemo li, kako je svojedobno isticao Svetozar Petrović, tumačeći gledati lijevo ili desno od teksta. Dopušteno je gledati na sve strane ukoliko je to u funkciji intepretacije.

U prva dva poglavlja *Smrt kao antropološki fenomen* i *Poezija i smrt* Kos Lajtman propituje fenomen smrti iz ugla antropologije i daje teorijski osvrt na najznačajnije zapadnoevropske autora bitne kada je posrijedi tema smrti. Smrt je fenomen obilježen različitim percepcijama u skladu sa vladajućim vjerovanjima, od mitoloških narativa do religijskih uvjerenja. U prvom poglavlju smrt je predstavljena upravo kroz njen trag u religijama i filozofiji, kao traženje smisala ljudskom postojanju i njegovoj neminovnoj konačnosti.

“Temeljna odrednica svih vjerovanja u život nakon smrti upravo je nada u mogućnost pronalaska smisla te, uopće, u samo postojanje životnoga smisla kao takvog. Povijest odnosa ljudske vrste prema smrti tako je, u najmanju ruku, dvojaka – s jedne strane ona je povijest odnosa prema mrtvima i postupanja s mrtvima, dok je s druge strane možemo promatrati i kao povijest odnosa prema smrti kao ideji, mentalnom konceptu.“ (str. 16)

Nadalje se hronološki obrazlaže odnos „zapadne civilizacije prema smrti“, a teorijska misao prati se kroz knjigu Philippea Arièsa *Western Attitudes toward Death: from the Middle Ages to the Present* (1974). Ako se išta ovom dijelu može prigovoriti onda je to što autorica, uz pristup zapadne civilizacije, nije uključila i neka ključna poimanja iz perspektive Istoka, bar u osnovnim naznakama, kao protutežu zapadnoevropskoj filozofiji i religiji. Proživljavanje smrti predstavljeno je u procesu: ritualno okupljanje oko umirućeg i umrlog (Ariès), emocije kojim se proživljava tuga i bol za bliskom osobom i, s druge strane, smrt poimana kao besmisao i negiranje, kako zapaža autorica, posebno je prisutno u slučaju jake individualnosti. Navodi se stajalište Edgara Morina „da se čovjek od ostalih živih bića razlikuje najviše po svojim stavovima i uvjerenjima vezanim za smrt, da upravo kroz njih izražava ono najbitnije o životu“ (str. 27).

Poglavlje *Poezija i smrt* započinje zapažanjem Alfreda Alvareza iz knjige *The Savage God: A Study of Suicide* (1971) o činjenici „da gotovo polovica svjetske književnosti govori o smrti“ (str. 32). Najavljujući temu iz pjesničkog opusa pjesnika „kojima je smrt jedna od glavnih tematskih preokupacija“ sugerira nam se problematika u vezi sa neuroznanstvenim istraživanjima o prenošenju emocija i

traume u jezik. Kos Lajtman uzima u obzir promišljanje nobelovca Imre Kertésza koji je na primjeru preživjelih iz Auswitza govori o tome kako se jezik mijenja pod teretom traume i težnje da se emocija prenese jezikom. Dalje se propituju filozofske misli Heideggera Adorna i Blanchota da bi uslijedio zaključak kako je „promišljanje iskustva smrti moguće jedino u sferi književnosti“ (str. 37). Autorica se posebno zadržava na Wittgensteinu, najznačajnijem analitičkom filozofu dvadesetog vijeka, i njegovoj tezi o (ne)mogućnosti jezika u ulozi prenosnika emocija i složenih unutarnjih stanja. Zaključak o emocijama/traumi i njenom prenošenju jezikom jeste povezan sa prirodom poezije. U poeziji je tema smrti podložna ambivalentnom pristupu pjesnika koji podrazumijeva nemogućnost „da se smrt do kraja autentično izrazi, a s druge strane i stalnu čovjekovu potrebu da to čini“ (str. 42). Tako varijacija teme smrti balansiraju „između dva svoja spola – između odustajanja (tišine) i revolta (buke, krika“ (str. 42). Ovo je možda i najtemeljnije zapažanje u knjizi, a minuciozno se razlaže na sve varijante i podvarijante u poeziji izabranog opusa. Nadovezujući se na kognitivnu poetiku Reuvena Tsura autorica nas podsjeća na činjenicu da poezija organizira poetski jezik kako bi čitatelj bio u mogućnosti preko tako estetski i misaono strukturiranog teksta prepoznati i doživjeti različite emocije i iskustva. Ovo naravno ima puno širi smisao od onog koji se odnosi samo na smrt u poeziji. Na tom tragu, vezano za interes svoga istraživanja, autorica zaključuje da „poetska struktura koristi jezik na način da omogućuje čitatelju otkriti strukturalne sličnosti između konkretnog teksta i emocionalnih iskustava“ (str. 52)

Knjiga o „pjesnicima smrti“ u sljedećim poglavljima *Poetika smrti Antuna Branka Šimića*, *Poetika smrti Jure Kaštelana*, *Poetika smrti Darka Cvijetića* interpretativno-analički pomno zalazi u poetike svakog pjesnika ponaosob. U metodološki dobro razrađenoj koncepciji predočeni su kontekst nastanka pojedinih pjesama, iznijansirane teme različitih „vrsta smrti“, zvukovni sloj, grafostruktura, ritam, vrsta stiha, metaforičnost, simbolika itd.

Ono što je teorijski elaborirano u prvim poglavljima autorica potvrđuje interpretacijom samih stihova. Kada je riječ o A. B. Šimiću i Kaštelanu ističe evidentnu „srodnost“, koja se očituje u „unutarnjim antinomijama, o dvama suprotstavljenim žarištima verbalne strukture“ (str. 307). Autorica i konkretizira primjere preplitanja i povezivanja ova dva pjesnika, kao što će učiniti i uočavanjem paralela između Kaštelana i Cvjetića. Svjedočeći užasima posljednjega rata Cvjetic postaje pjesnički zatočenik svih smrti tog vremena, ali je isti motiv kod njega i kasnije prisutan kao univerzalna tema. Zapravo cijeli njegov pjesnički opus viđen je kroz „poetiku smrti“. Karakteriziraju ga postmodernistički maniri muzealizacije, me-morabilizacije i

skladištenja u poeziji, za koje je građu, nažalost, obilno crpio iz vlastite stvarnosti. Time što pripada našem vremenu Cvijetić je bio i poticaj autorici za prva razmišljanja o nastanku ove izuzetno vrijedne studije, ali i zbog tematski razuđenog polja smrti, počevši od smrti djeteta do smrti nedužnih životinja, ili od onih ratnih do poratnih iskopavanja pa do bizarnih stradanja u kojima se ceri „groteskno lice smrti“ (str. 342). Nemogućnost da postojećim riječima i jezikom izrazi ono pred čim svaka misao staje Cvijetić prevladava posežući za neologizmima ili jezičkim strukturama utemeljenim na obrnutoj perspektivi i verbalnom ludizmu. Ova razmatranja autorica završava poglavljem *Jezič smrti u dijalektici tišine i krika* u kojem daje presjek i poetičku srž za sva tri pjesnika. Iako je cijeli glavni dio knjige prožet vrlo tankočutnim interpretacijama stihova, za kraj Andrijana Kos Lajtman ne propušta priliku sve ponovo staviti u egzaktni okvir artikuliran u pet zaključnih pasusa. Autorica nas je sigurnim perom provela od *sintakse krika* Antuna Branka Šimića do *diskursa niveliranja* Jure Kaštelana i tišine ispunjene „začudnošću i spoznajno-emocionalnim šokom (najčešće se ostvaruje kao svojevrsna psihološka implozija)“ (str. 401) Darka Cvijetića.

Zasigurno, ova knjiga predstavlja vrijedan uzorak kritičkog interpretiranja poezije koje sublimira znanje, talent i predanost tekstu, koje samo po sebi i na svoj način ulazi u odabranu temu suprotstavljajući se smrti tekstom. O načinu na koji je predstavila tri „pjesnika smrti“ možda najbolje kazuju riječi same autorice kada povlači paralelu između Šimićevih i Kaštelanovih kritičko-esejističkih tekstova ukazujući na njihovu izrazitu „sklonost književnom, čak i poetskom govoru“ (str. 302). U ovom slučaju takav je izričajni fenotip sasvim prikladan govoru o kriku i tišini unutar vječitog ljudskog nastojanja da se riječima izrazi bol i trauma slikâ pred kojim se vrišti ili zašuti.

Adresa autorice
Author's address

Edina Murtić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
edina.murtic@ff.unsa.ba

UDK 81'373.21:911.37(497.6 Ilijaš)

Primljeno: 03. 05. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Zenaida Karavdić

KORAK NA PUTU KA BOSANSKOM TOPONOMASTIČKOM RJEČNIKU

**(Nihada Ibrišimović, *Ilijaška toponimija*, Univerzitet
u Sarajevu, Institut za jezik, Sarajevo, 2022)**

Onomastika je mlada lingvistička disciplina, koja se značajnije razvija tek u drugoj polovini 20. st., kako u svijetu, tako i kod nas. Međutim, dok u svijetu postoje instituti za onomastička proučavanja, redovne konferencije posvećene ovim pitanjima, kao i specijalizirani časopisi, kod nas se onomastička istraživanja još uvijek svode na pojedinačne radove, vrlo rijetko monografije. Najzastupljenije grane onomastike kod nas su antroponomastika i toponomastika, a ova knjiga pripada drugoj od navedenih oblasti.

Ovoj monografiji prethodila su proučavanja Burmaza u Hercegovini, Zenice, trebinjske Površi i Lastve, gornjeg Podrinja, Podveležja, Hasanbegovaca (Brajici) kod Glamoča i drugih glamočkih sela, Mostara, Blagaja i Stoca, Koraja, Gabele, Maglaja i okoline. Kao što vidimo, prostor Bosne i Hercegovine ni blizu nije toponomastički istražen, a područje Ilijaša ostalo je u potpunosti izvan zanimanja istraživača, iako se nalazilo u samom središtu srednjovjekovne bosanske države. Osim toga, prije ove knjige monografski je obrađena samo mikrotoponimija Podveležja i Zažablja, tako da je ova monografija uistinu mali praznik za toponomastiku, kao i onomastiku uopće.

U knjizi se prezentira i opisuje savremena mikrotoponimija ilijaškog mikrotoponomastikona unutar administrativnih granica općine Ilijaš. Kruna je desetogodišnjeg istraživanja, koje je rezultiralo prvo magistarskim, a onda i doktorskim radom na ovu temu. Nakon uvoda autorica donosi popis onomastičkih termina i njihove definicije kako se koriste u radu te kratku raspravu o terminima *mikrotoponim* i *mi-*

krotoponimija, iznoseći stajališta različitih autora, da bi se na kraju ipak opredijelila za tradicionalno značenje, makar ono i ne bilo usko terminološki precizno, zbog lakšeg razumijevanja i uvriježenosti ovih termina.

Cilj istraživanja bio je formirati i sistematično prezentirati cjelovit savremeni korpus ilijaških mikrotoponima, koji će kao sistem sociolingvističkih znakova biti opisan na etimološkoj, etiološkoj i gramatičkoj razini jer, kako autorica navodi, „sistematsko sakupljanje, bilježenje i čuvanje mikrotoponimijske građe naznačenoga areala s jezičnohistorijskoga aspekta ima značenje spašavanja i očuvanja jezičnih spomeničkih vrijednosti jer je riječ o toponomastičkim podacima ugroženim promjenom načina života i drukčijim odnosom čovjeka i prirodnog okruženja, depopulacijom i migracijama stanovništva“ (str. 14). Korpus koji je prikupljen iz katastra i drugih pisanih izvora, kao i od stanovnika (gdje su neminovno ustanovljene razlike, s obzirom na recentne migracije stanovništva s ovog prostora) sastoji se od oko 10.000 mikrotoponima svedenih na nešto više od 6.000 različenica.

Prikaz dotadašnjih istraživanja daje popis onomastičke, ali i neonomastičke građe korištene pri pisanju ove monografije u raznim aspektima – historijskom, dijalektološkom, onomastičkom, etimološkom itd. Nakon toga se daje geografski (centralni dio Bosne i Hercegovine, središnji dio Sarajevsko-zeničke kotline, bogat vodama), historijski (tragovi naselja od prahistorije, ali urbani razvoj tek u posljednjih stotinjak godina), demografski prikaz Ilijaša (npr. podatak da su neka ilijaška naselja pripadala nahijama Visoko i Saraj, ali najviše nahiji Dubrovnik, kao i da je broj stanovništva nakon rata smanjen za čitavih 10.000) te dijalektološki opis njegovog govora (južni poddijalekt istočnobosanskog, tj. ijekavskošćakavskog dijalekta), koji dosad nije posebno proučavan (korištena je neobjavljena građa iz upitnika projekta *Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks*, prikupljana osamdesetih godina 20. stoljeća u Institutu za jezik, s četiri punkta s ovog područja), pa je utoliko ova monografija značajna i za dijalektologiju. Zatim su prikazana naselja – najstarijih spomenuta su *Ljubnići* (1244) i rudnik olova te carina u *Kamenici* (1376), dok se ostala naselja pronalaze tek kasnije u osmanskim defterima, koji su detaljno preneseni u ovoj monografiji. Savremeni ojkonimi (imena naseljenih mjesta) dati su po mjesnim zajednicama, s akcentima, etimologijom, motivacijom nastanka, historijskim podacima gdje ih je bilo, opisom tvorbenog modela, etnicima i kteticima te ostalim relevantnim podacima (razlika u imenu u katastru i na terenu i sl.) te popisom ojkonima, etnika za mušku i žensku osobu i ktetika (npr. *Malešići* su porijeklom od riječi *mahala*, *Karaula* je turcizam u značenju „konačište vojnika“, *Haluge* je stara slavenska riječ za živicu, dok je *Čalija* turcizam za grmlje, trnje i bodljike i sl.). Nakon

toga je prikazana tvorba etnika i ktetika, njihove fonetsko-fonološke i morfološke osobine. Kao i drugdje, nije zabilježen veliki broj etnika i ktetika, nego se u govoru češće poseže za opisnim sintagmama (*Kožljanin – onaj iz Kožljeg*), a zanimljivi su oblici *sredenjski* (ktetik od *Srednjeg*), *Stupari* (stanovnici *Stupa*), *Čevljani* (stanovnici *Čevljanovića*), *Podlugovćani* (stanovnici *Podlugova*).

Imenska građa analizirana je i klasificirana s obzirom na motiviranost imenovanja, strukturno-tvorbene modele i jezičko porijeklo. Analizirana građa promatrana je u odnosu na obrađivanu mikrotoponomastičku građu, prvenstveno na bh. prostoru, ali i u arealima izvan Bosne i Hercegovine na kojima je posvjedočeno postojanje pojedinih toponima. Sa semantičko-motivacijskoga aspekta mikrotoponimi su podijeljeni, prema brojnosti, na fiziogene, motivirane geomorfološkim osobinama referenta, a unutar njih na one motivirane geografskim nazivima (npr. *Breča*, od ital. *breccia* – „sedimentna stijena“; *Dervent*, od tur. *derbent*, perz. *derbend* – „tjesnac“, „stražarnica na tjesnacu“), zatim one motivirane položajem, izgledom, oblikom i površinskim svojstvima i sastavom referenta (npr. *Jandan*, od tur. *yandan* – „na strani, postrani, sa strane; odvojeno, na osami“; *Ozren*, od prasl. *zbrěti* – „gledati“), odnosom prema drugim toponimima (*Višhanbara*, *Mala bara – Velika bara*), nazivima biljaka (*Čečar*, *Kostrika*, najviše od *šljiva*: *Šljivica*, *Šljivik*, *Šljivik dublje...*) i životinja (*Kragulje*, *Žižev do*); antroponogeni, motivirani ljudskom djelatnošću, dijele se na one motivirane naseobinama, putevima (*Huđera*, *Dijonica*), privrednom djelatnošću (*Ožega*, *Gojice*), kulturnohistorijskim ličnostima i događajima (*Kraljevica*, *Čuvarnica*) te duhovnim i vjerskim životom (*Mramorje*, *Klisa*, *Igrišće*); onimni, motivirani drugim imenima – antroponimima (*Avdukić*, *Elez*, *Šehića drinčići*), etnonimima (*Hrvaščina*, *Ugrolina*), drugim toponimima ili transonimizacijom (*Sarajevska kaldrma*; *Afrika*, *Stambul*), uz određeni broj mikrotoponima nejasne motiviranosti (*Gapisak*, *Kačor*, *Panoga*).

Sa strukturno-tvorbeneog stajališta toponimi su podijeljeni na jednorječne i višerječne, s daljim podjelama prema načinu tvorbe. Tako se među jednorječnim javljaju bezafiksadni (*Brdo*, *Kljun*), sufiksadni (*Begovača*, *Dumanlija*), prefiksadni (*Prekos*, *Višlug*), prefiksarno-sufiksadni (*Predolje*, *Zaglavnica*), eliptični (*Mlada*, *Safetovo*) te složenice i sraslice (*Dobrodol*, *Ljubivoda*), a višerječni se sastoje od pridjeva i imenice (*Gornja bara*, *Zečiji dol*), prijedloga i imenice (*Do drumu*, *Pod slovom*), dvije imenice (*Njivak motka*, *Vodice umetaljka*), imenice i pridjeva (*Stijena vela*, *Zakutnjača mala*), imenice i toponima (*Naselje Bosne*, *Batva bašča*), imenice, prijedloga i imenice (*Podkuća na zagonima*, *Šljivik kod džamije*), imenice, veznika i imenice (*Bara i bukva*, *Mekota i sredina*), prijedloga, pridjeva i imenice (*Kod Ramičkog vrta*, *Viš stare štale*), imenice, pridjeva i imenice (*Šljivik bjela zemlja*, *Vrto gornja bašča*), prijedloga i dvije

imenice (*Pod putom jezero, Kod vode dol*), čak i triju imenica (*Mlakve dubrava sokol, Šljivik dol zabara*), od kojih jedna može biti i toponim (*Mekteb mahala Podgora*) i ostali pojedinačni slučajevi (*Bereševac do Bosne, Kraj Bosne šljivik, Iz one strane, Mali krivi do, Čair kraj gornjeg...*), a zabilježeni su i toponimi s više od tri člana (*Šljivik bašča kod bunara, Bašča pored puta kod kuće, Između pruge i ceste kraj groblja, Put za Mahmutović rijeku i stari grad Dubrovnik*).

Ilijaški mikrotoponimi najvećim dijelom su slavenskog porijekla, ali ih ima i grčkih (*Čibrova*, od *thymbros* – „majčina dušica“, *Špilja, Livada*), latinskih i dalmatskih (*Bisage, Metaljka* od lat. *metallum* – „kovina“, *Poretak*, od *portus* – „luka“), turskih (*Ada, Čokor*, od *çukur* – „udolina“, *Surduk* – „provalija“), romanskih (*Paškula*, od ital. *pascolo* – „pašnjak“, *Bareta*, od ital. *barretta* – „okrugla ili uglasta kapa“), uz prisustvo avarskih (*Banovac*, od *bajan* – „vođa“), albanskih (*Majina*, od *maja* – „planinski vrh“), mađarskih (*Korlat*, „ograda, tor za volove“), rumunskih (*Razbojište*, od *razboi* – „novoiskršena zemlja“), čeških (*Sedar*, od *sedra* – „gips“) i germanskih (*Baraka, Krompirište*, od *Gruntbir*, „zemljana kruška“, *Špurevina*, od *Spur* – „uži put“).

Ovi mikrotoponimi potvrđuju i brojne dijalekatske osobine istočnobosanskog (ijekavskošćakavskog) dijalekta, među kojima prednjače različite realizacije staroga glasa *jat*, od ijevavske (*Bijelo brdo*), ekavske (*Breg*), do ikavske (*Sikira*), potom neizvršene glasovne asimilacije (*Basčica, Nizpolje, Pod grebjem*, ali i *Doljna bašča, Dedovina*), primjeri delateralizacije, depalatalizacije, veoma česta konsonantska skupina *šč* (*Dvorišće, Šćivišće*). Primjeri iz pisanih izvora upućuju na moguće ostatke starih padežnih oblika (*Kod javor, Nad kuća*), a višerječni toponimi otkrivaju i stilske specifičnosti (*Lučilo malo, Babin, Mala barica – Velika barica*).

Na kraju je dat i rječnik koji je, uz detaljnije opise u samom radu, najvredniji dio svakog onomastičkog, pa tako i ovog istraživanja, jer čini podlogu za dalja onomastička istraživanja i rješava neke nazive koji su do tada bili neriješeni. Nadamo se da će ova monografija biti poticaj istraživačima za dalja toponomastička istraživanja u Bosni i Hercegovini koja bi u budućnosti mogla dovesti i do bosanskog toponomastičkog rječnika, što je krajnji cilj onomastičkih istraživanja.

Adresa autorice
Author's address

Zenaida Karavdić
Univerzitet u Sarajevu
Institut za jezik
zenaidameco@yahoo.com

UDK 811.163.43*374.82=111
811.111'374.82=163.43*

Primljeno: 11. 09. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Azra Hodžić-Čavkić

INDIVIDUALNI *HOMMAGE* JEZIČKIM KLIŠEIMA BOSANSKOG JEZIKA

(Lorina Winkler, Nedzma Botonjic-Kishk, *Bosnian-English Vocabulary*, Herstellung und Verlag: BoD, Books on Demand, Norderstedt, 2023)

Cliche is the armature of the absolute.

Alfred Jarry

Usvajanje drugog i stranog jezika složen je proces kroz koji pojedinci uče efikasno komunicirati na novom jeziku, koji nerijetko znači odstupanje od konceptualnog sistema maternjeg jezika. Iako je opća izloženost jeziku najbolji način da se neki jezik usvoji, tradicionalni modeli podučavanja stranom jeziku podrazumijevaju snažno oslanjanje na sistemsko usvajanje gramatičkih pravila i vokabulara kao najbitnijih komponenata učenja drugog jezika, a jezička stvarnost i praksa podučavanja u ovom polju ukazuju na vrlo važnu ulogu čvrstih leksičkih veza u tom procesu te se one ne smiju u nastavi zaobilaziti budući da značajno podižu jezičku kompetenciju i produkciju onih koji usvajaju novi jezik. Priroda kontekstualnog višekomponentnog supojavljivanja sastavnica različitih čvrstih leksičkih veza otvara vrata jasnijoj i preciznijoj upotrebi u ciljnom jeziku te preglednijoj slici o jezičkim navikama govorne zajednice iz perspektive učenika. Budući da čvrste veze poput idiomskih skupina (*biti bijela vrana, poći za rukom, zaljubiti se do ušiju, baciti oko, vidjeti zvijezde* i sl.), kolokacija (*održati sjednicu, stupiti na snagu, francuski krevet, štokholmski sindrom, italijanska arija, portugalski fado, francuska šansona, američka*

pita, ruska salata, norveška šuma, švedski čelik, kolumbijska kravata, bosanski lonac, belgijska čokolada itd.), različitih perifrastičkih konstrukcija (*izvršiti analizu, obaviti pregled, voditi borbu, donijeti odluku, držati pod kontrolom, ostvariti napredak, doći svijesti* i sl.), višečlanih onima (Alipašino Polje, Popržena Gora, Udavača Brdo i sl.), višečlanih naziva (*kamen temeljac, nastavnik pedagog, pilot lovac, asistent pripravnik* itd.), složenih subjunktora (prije nego što, prije nego što, da i sl.) i složeni prijedlozi (*na bočnoj strani od, na južnoj strani od* i sl.) nisu slučajne kombinacije riječi, nego da su gotovi *obrasci* koje izvorni govornici prirodno koriste u svom govoru i pisanju, njihova kombinatorna zadatost svjedoči o jezičkoj ukorijenjenosti te upotreba takvih struktura podiže i pragmatičku vrijednost jezičkog izraza i doprinosi ostvarenosti novog govornika na jezičkom planu, što stvara mogućnost boljeg razumijevanja jezika kao dijela kulture u koju se nastoji uroniti. Stoga, nastavu jezika kao drugog i stranog potrebno je obogatiti učenjem čvrstih leksičkih veza te je ta strategija sastavni dio širenja vokabulara koja se može razumjeti kao vid asocijalizacije novih jezičkih obrazaca.

Čvrste leksičke veze možemo razumjeti i kao aktivni vokabular jer iz perspektive nativnih govornika predstavljaju elemente prepoznavanja, a iz perspektive učenika predstavljaju sigurna leksička čvorišta koja je s obzirom na dostupnost konteksta lakše usvojiti jer se kontekst pamti kao određeni vid istaknutosti u jezičkoj akciji. Budući da značenje po nekim teorijama postoji tek u kontekstu te da je čvrste leksičke veze moguće uzeti kao minimalni kontekst s obzirom na udruženost najmanje dviju komponenata, učenje ovih konstrukcija neminovno osnažuje i poziciju pojedinačnih riječi i pomaže u zadržavanju i pojedinačnih riječi u aktivnoj jezičkoj memoriji. One su pouzdano sredstvo ka postizanju komunikacijske tečnosti jer poznatost kombinacija riječi doprinosi i bržem govoru i stjecanju samopouzdanja u jezičkoj produkciji. Jezik se ne može *zapamtiti*, ali ljudska memorija može u sebi zadržati neobično veliki broj obrazaca kojima se u jezičkoj interakciji osigurava ostajanje usvojene jezičke materije.

Čvrste leksičke veze su svojevrsni heroji učenja jezika jer predstavljaju znakove jasne pripadnosti te ih konačno možemo proglasiti klišeima koji se koriste s takvom pragmatičkom namjerom. One predstavljaju strateško fokusiranje jer učenje različitih čvrstih leksičkih veza koje su iz jedne sfere društvenog života omogućava individualiziranje strategija učenja jezika. Takvu strategiju pristupa učenju bosanskog kao stranog i drugog jezika ima rječnik koji se pojavio na našem jezičkom tržištu.¹ Knjiga *Bosnian–English Vocabulary* nastala je kao poduhvat dvaju jezičkih entuzijasta te ga slobodno možemo zvati svojevrsnim individualnim *hommageom*

1 Knjiga je dostupna na tzv. *on demand* na stranici www.bosanskivokabular.com.

klišeiama bosanskog jezika. Naime, *Bosnian–English Vocabulary* autorica Lorine Winkler i Nedžme Botonjić-Kishk proizašla je kao rezultat individualnih časova bosanskog jezika kao stranog te je njena praktična utemeljenost nesumnjiva i upotrebna vrijednost neosporna. Sadržaj je kreirala učenica bosanskog jezika Lorina Winkler, a nadzirala, korigirala i njime koordinirala Nedžma Botonjić-Kishk² kao profesorica i kao nativni govornik bosanskog jezika – te predstavlja jedinstven primjer ovakve intelektualne saradnje. U konačnici, produkt supotpisuju obje sasvim pravično: jedna s iskustvom učenja, druga s iskustvom podučavanja.

Navedeni rječnik može se razumjeti kao praktična ispomoć onima koji uče bosanski kao strani i drugi jezik te sadrži više od osam hiljada natuknica, koje autorice zovu *terminima* i *frazama*. Rječnik je organiziran prema natuknicama na engleskom jeziku; lijeva strana rječnika je na bosanskom, a desna strana je prijevod na engleski jezik. Sam rječnik sastoji se od dvadeset tematskih poglavlja u kojima se nalaze odgovarajuće pojedinačne lekseme i leksemske veze i to: *Human beings, Communication, Family and private life, House and garden, Clothes and accessories, Restaurant and shopping, Money and authorities, Health, Profession and education, Sports, leisure and culture, State and public life, Church and religion, Environment, Media and technology, Food and drinks, On the road, Travelling, Countries, nationalities and languages, Expressions of time* i *General vocabulary*. *Human beings* okuplja izraze koji su povezani s tijelom, izgledom, drugim karakteristikama čovjeka te s raspoloženjem; poglavlje *Communication* sadrži elemente pozdrava, diskusije te iznošenja mišljenja, modalne glagole te interjekcije; *Family and private life* ima formule koje se tiču relacija, prijateljstva, ljubavi, porodičnih veza i prazničnih prilika; *House and garden* posjeduje leksičke čvorove koji opisuju stan, kuću, namještaj, dnevnu sobu, kuhinju, kuhinjske potrepštine, spavaću i dječiju sobu, kupatilo, posao u vezi s kućom i u bašti; *Clothes and accessories* ima elemenata koji imaju veze s komunikacijskim situacijama u kojima su prisutne riječi u vezi s odjećom, obućom, dodacima za ličnu higijenu i šminku; *Restaurant and shopping* bave se kupovinom općenito, radnjama, govornim prilikama u frizerskom salonu, elektronikom i fotografijama te upotrebom različitog radnog pribora; *Money and authorities* označavaju upotrijebljene situacije s oznakama za banku, vlasti i poštu; *Health* se tiče upotreba riječi vezanih za bolest, ozdravljenje, zdravstvenu njegu općenito te zubarsku njegu; *Profession and education* registriraju riječi koje se pojavljuju u vezi s profesijama, školom, studijem, predmetima na studijima, ekonomijom i finansijama;

2 Na knjizi iz tehničkih razloga stoji Botonjic-Kishk; u ostatku ovog teksta koristit ćemo se tim adaptiranim oblikom.

Sports, leisure and culture posjeduje riječi vezane za slobodno vrijeme, knjige, književnost, kino, teatar, muzej, umjetnost, muziku, koncert, sport i zimske sportove; *State and public life* bavi se društvom, državom, politikom, pravom, zločinom, sudom, historijom; *Church and religion* bavi se religijskim temama i religijskom leksikom; *Environment* pravi registar riječi koje se koriste za prirodu, svjetlost, vatru, geografsku orijentaciju, domaće i divlje životinje, cvijeće, gljive, vrijeme i klimu; *Media and technology* okupljaju riječi u vezi s tehnologijom, internetom, radijem, televizijom i printanim medijima; *Food and drinks* ima listu riječi koje se koriste u vezi s hranom, pićem, doručkom, voćem, povrćem, obrocima, priložima, mesom, morskom hranom, desertima, slatkišima i bosanskim specijalitetima; *On the road* ima riječi koje znače pravac, poziciju, saobraćaj, parking, čamac, željeznička stanica, aerodrom, javni prijevoz, benzinska pumpa, dijelove prijevoznih sredstava i popravke; *Travelling* posjeduje listu riječi koje će olakšati snalaženje u putovanju, razgledanju spomenika i građevina; *Countries, nationalities and languages* iskazuje riječi u vezi sa specifičnostima bh. kulture i zbilje; *Expressions of time* bi se leksemama u vezi s vremenom i vremenskim razdobljima te praznicima i horoskopom; *General vocabulary* posjeduje riječi u vezi s upitnim vrijednostima, bojama, oblicima, mjernim jedinicama, brojevima i drugim gramatičkim izrazima. Navedenim temama prethode kratke napomene o priznanjima, gramatičkim objašnjenjima i skraćenicama korištenim u tekstu rječnika. Biografije autorica prethode sadržaju.³

Sama materija dominantno je okrenuta upotrebi u kontekstu te se individualne riječi navode u rečenicama, npr. (str. 62):

mo|kar, -kra, -kro

Bio sam potpuno moka od znoja.

Također, jedan dio riječi navodi se naporedo individualno i u nekoj čvrstoj leksičkoj vezi te u odgovarajućim rečenicama, npr. (str. 137):

utjecaj

biti pod utjecajem ...

Pisao je pod utjecajem klasicizma.

Bio je pod utjecajem alkohola.

U samom tekstu može se naići i na primjere proste ekvivalencije riječi bez upućenosti na kontekst i primjer upotrebe. Npr. (str. 63):

3 Na istoj strani dostupna je i informacija o tome da se kupovinom ovog rječnika potpomaže neprofitna organizacija ComPass 071 koja stoji na raspolaganju ljudima u pokretu.

prljav, -a, -o.

Isto tako, dobar dio primjera prikazan je u leksičkoj vezi bez upute na kontekst ili primjer. Usp. (str. 92):

porezna uprava.

U rječniku se iskazuje i svijest o upotrebnoj vrijednosti metaforičkih transpozicija zasnovanih na denotativnim značenjima (usp. *Nismo se čuli sto godina. We have not heard from each other for a long time. (lit. for a hundred years)* (Ibid., 259); Deda Mraz, Santa, Jack Frost (*lit. grandpa frost*) (Ibid., 189) (isticanje naše). Rječnik ne zaobilazi ni primjere i drugih jezičkih formula bosanskog jezika (usp. npr.: *Riba ribi grize rep. The fish bites the tail of (another) fish. [tongue twister]* (Ibid., 177).

Ipak, najveći dio rječnika obuhvata čvrste leksičke veze među kojima nadbrojnost pokazuju kolokacije u širem smislu: vatreno oružje (str. 160); mrtva priroda (137); godišnji prihod (129), međunarodno pravo (128); mjesečna plata (113); roditeljski dopust (112); kisela voda (200); topla čokolada (200); vanjska politika (154); državna himna (154); sinhronizirano plivanje (149); vlastoručni potpis (93); prijevremena penzija (114); gumeni čamac (229) itd.

Leksikografska praksa dviju autorica nije uvijek po strogim pravilima struke te sadrži i dio primjera koji su promakli s očitim tipfelerom te loše uspostavljenom asocijacijom [usp. npr. “Bosanski/hrvatski/srpski nju je maternji jezik”] (str. 248) vjerovatno prema *Bosanski/hrvatski/srpski mu je maternji jezik*, ali ne treba ispustiti iz vida način nastajanja te motive za objavljivanje ovog rječnika.

Rječnik sadrži i druge informacije o upotrebnoj vrijednosti određenog pojma te se, naprimjer, može pročitati da je Sebilj “popular meeting point in the center of Sarajevo” (str. 93), da je “Stari most u Mostaru [je] jedan od najpoznatijih spomenika na Balkanu (248), da je “[p]rvi tramvaj kog su vukli koji prošao [je] Sarajevom 1. januara 1885. godine (237), da je “[u] slavenskoj mitologiji Vesna [je] božica proljeća” (169), da je “[h]otel Europe [is] the first modern hotel bulit in Sarajevo” (241), da “Bosna i Hercegovina ima 17 [sedamnaest] manjina” (93) te se mogu naći i opisi bosanske kuhinje (220), ali i svojevrsne *globaleme* [usp. npr. natuknicu *naušnica*: “Djevojka s bisernom naušnicom je poznat portret koji je naslikao nizozemski slikar Johannes Vermeer 1665. godine” (73)] te uobičajene životne situacije (usp. npr. natuknicu *mučnina*: “Jutarnje mučnine obično se javljaju kao simptom trudnoće” (101), što dodatno može pozitivno utjecati na recepciju ovog djela zbog svog obavještajnog – ne nužno (samo) lingvističkog – aspekta. Stoga, knjiga

će zasigurno naći svoju publiku među onima koji žele naučiti bosanski jezik te u tome ostati u jednom dijelu puta samouki, ali će nesumnjivo imati i korisnike među kolegama i kolegicama koje se bave podučavanjem bosanskog kao drugog i stranog jezika. Ova je knjiga tek početak brige o tom zapostavljenom polju u bosnistici.

Adresa autorice
Author's address

Azra Hodžić-Čavkić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
azra.e.hodzic@gmail.com

UDK 94(497.6)“1875/1878“(049.3)

Primljeno: 11. 08. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Amir Krpić

STUDIJA KOJA JE POKAZALA NEODRŽIVOST DOSADAŠNJIH NARATIVA O KRAJU OSMANSKE VLADAVINE U BOSNI

(Hannes Grandits, *Kraj osmanske vladavine u Bosni: suprotstavljena djelovanja i imperijalna prisvajanja*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2023)

Historija i historiografija o Bosni i Hercegovini ove godine su postale bogatije za knjigu *Kraj osmanske vladavine u Bosni: suprotstavljena djelovanja i imperijalna prisvajanja* u izdanju Udruženja za modernu historiju. Riječ je o bosanskom izdanju knjige originalno objavljene 2022. godine na engleskom jeziku. Autor knjige je njemački historičar Hannes Grandits.

Naslov Granditsove druge knjige o osmanskoj Bosni je dovoljno indikativan. Primarna tema studije je kraj višestoljetne osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini. Jedno od glavnih obilježja knjige jeste dobra sinteza velikog broja informacija, te pristup koji je podrazumijevao kontekstualiziranje događaja u tadašnji *zeitgeist* gotovo do u detalje, a što je značilo da se mogao udaljiti od mnogih tvrdnji dosadašnje historiografije, naravno u mjeri u kojoj su mu izvori to dozvoljavali. Takav pristup vodio je i drugačijem razumijevanju ne samo pojedinačnih događaja, nego i ukupne slike onoga što se u i oko Bosne i Hercegovine zbivalo od 1875. do 1878. godine.

Granditsova centralna tvrdnja jeste da događaje u Bosanskom vilajetu u ovih nekoliko godina nije moguće pravilno razumjeti ako se posmatraju izolovano od dinamike dešavanja na višim nivoima. Još jedna važna tvrdnja koju autor iznosi i kroz knjigu dokazuje je ona o predodređenosti i neizbježnosti ključnih isho-

da. Suprotstavljajući se uspostavljenim narativima o stagnirajućoj i propadajućoj osmanskoj vlasti u Bosni, te tezi da je već s početkom ustanka 1875. godine ta vlast bila faktički okončana, Grandits tvrdi – a s obzirom na količinu argumenata koje je ponudio, s velikim pravom – da kraj osmanske vlasti u Bosni tih godina uopće nije bio neizbježan niti jednostavan, te da je on zapravo bio rezultat veoma složenih odnosa i na lokalnom/regionalnom i na najvišem evropskom nivou, kao i čestih promjena u pravcima ukupnih dešavanja. Još jedan važan momenat u autorovom pristupu je odbacivanje stroge konfesionalne crte u razmatranju događaja, također karakteristične za dosadašnju literaturu. Iako se ovaj dio ukupnog pristupa donekle slabije primjećuje u knjizi u odnosu na prethodna dva, autor ga ipak pokazuje kroz, recimo, primjere saradnje ili saosjećanja između pripadnika konfesionalnih zajednica u Bosni. On je manje primjetan i zbog same činjenice da su konfesionalne razlike ipak igrale značajnu ulogu ne samo od 1875. do 1878, već i prije i poslije toga.

Analizu događaja Grandits počinje sa tanzimatom, smatrajući da postoji malo dokaza za tvrdnju da je politički konzervativizam i strah od reformi sprečavao bilo kakav napredak. Umjesto toga, dobro poznate činjenice o tanzimatu autor tumači upravo suprotno, predstavljajući ih kao najbolji dokaz da posljednje decenije osmanske vladavine u Bosni ni na koji način nisu bile obilježene stagnacijom i nespremnošću za promjene. I zaista se teško ne složiti sa ovim viđenjem kad se uzme u obzir količina i tempo noviteta koje su osmanske vlasti donijele u posljednjoj fazi 19. stoljeća. Zapravo, kad se pogledaju sve reforme u drugoj polovini 19. i na početku 20. stoljeća, može se reći da vjerovatno nijedan stanovnik Osmanskog carstva nije okončao svoj život u jednakom društvu u kojem se rodio. Reforme, inicirane što sa dvora, što pod pritiskom izvana, zbijene su u relativno tako kratak period i to je jedan od glavnih razloga zašto Osmansko carstvo nije pogodila nijedna masovna revolucija evropskog tipa, poput onih iz 1830, 1848, 1870. ili 1905. Jednostavno, za revoluciju nije bilo prijeke potrebe, kad su se reforme već tako intenzivno provodile. Bosna i Hercegovina je samo kratko bila dio tog reformskog perioda u Osmanskom carstvu, ali s obzirom na sve što se promijenilo i unutar same pokrajine, a što Grandits objašnjava u prvom poglavlju knjige, teško se može argumentovano tvrditi da je kasnoosmanska Bosna bila „provincija stagnacije“.

Govoreći o političkim krizama, Grandits tvrdi da je neophodno preispitati relevantnost nacionalističkog aktivizma kao faktora u tim krizama. Interpretirajući sam uvod u ustaničku krizu, autor postavlja Bosanski vilajet u širi regionalni kontekst dešavanja tokom šezdesetih i ranih sedamdesetih godina 19. stoljeća. Predstavljajući politički aktivizam tih godina, posebno kroz primjere Vase Pelagića i Miće

Ljubibratića, on zapravo pokazuje – pozivajući se i na konzularne izvještaje, pruske i britanske prvenstveno – da je stanje u Bosni bilo sasvim mirno, a nacionalistička retorika u ovoj osmanskoj provinciji bila potpuno marginalna. Štaviše, dvojicu spomenutih aktivista zapravo predstavlja kao izuzetke koji potvrđuju pravilo, a ne kao perjanice nekog širokog nacionalno-oslobodilačkog pokreta. Takvih pojedinaca bilo je veoma malo, a zajedničko im je da su bili strogo ideološki opredijeljeni i motivisani, što se uopće ne može tvrditi za društvene grupe i društvo u cjelini. Također, autor jednako ukazuje da se ni trendovi iz susjednih hrvatskih zemalja pod habsburškom vlašću, diskurs o naciji prije svega, nisu prenosili na Bosanski vilajet niti su imali bilo kakav uticaj na njega i dešavanja u njemu. Dakle, bez obzira na sve procese koji su se odvijali na svim stranama u susjedstvu, Bosanski vilajet živio je potpuno mirno nepogođen njihovim uticajima.

Ulazeći u sedamdesete godine, nesporedno pred Hercegovački ustanak, Grandits ukazuje na jedan drugi od Bosne sasvim udaljen događaj koji jeste ostavio ozbiljne posljedice. Riječ je o finansijskoj krizi poznatoj pod nazivom Duga depresija, koja je započela slomom bečke berze 1873. godine. S obzirom na već tada u značajnoj mjeri globalizirana finansijska tržišta, kriza je ostavila posljedice u cijeloj Evropi i Sjevernoj Americi. Na Osmansko carstvo se odrazila tako što su vlasti u Carigradu sve teže mogle dobijati novac za otplatu već ozbiljno nagomilanih stranih kredita neophodnih za otplatu starih dugova, kao i za održavanje sve veće vojske i uprave. Ta finansijska kriza je preko centralne riznice uticala i na niže nivoe, vremenom stigavši i do organa uprave u Bosanskom vilajetu. Ipak, čak i u okolnostima ozbiljne finansijske krize i političkih subervizija izvana, do socijalno-ekonomske krize u Bosanskom vilajetu dolazi tek nakon loše žetve 1874. godine. Dakle, tek nakon niza godina kriza u okruženju, buknut će Hercegovački ustanak.

Ovdje sam upotrijebio taj naziv – on se najčešće i koristi kao naziv za događaje u Bosanskom vilajetu od 1875. do 1878. godine – ali bih napomenuo da ga sam autor rijeko koristi. Zapravo, i kada ga navodi, osim u slučajevima citiranja, obično ga stavlja pod navodnike. Utisak je da autor ne preferira naziv Hercegovački ustanak, a naziv Bosanski ustanak još manje (ovim drugim označava ustanak samo u sjeverozapadnim dijelovima Bosne, povremeno). Vjerujem da je razlog tome povezan sa zaključcima do kojih je došao nakon detaljne analize arhivskih i narativnih izvora, smatrajući da je taj ustanak zapravo bio samo jedan u nizu lokalnih nemira, a da je ono što ga je učinilo tako teškim i dugotrajnim zapravo dolazilo izvana, tj. od vanjskih faktora – Crne Gore, Rusije, Austro-Ugarske i stranih dobrovoljaca-aktivista. Drugim riječima, u tom ustanku bilo je više stranog nego hercegovačkog, zbog čega nije ni

precizno ustanak nazivati hercegovačkim. Autor to eksplicitno ne objašnjava tako, ali ostavlja takav dojam.

Grandits se suprotstavlja i predstavljanju suštine ustanka u dosadašnjoj literaturi. Historiografija je stvorila narativ da je riječ o pobuni koju su povelili srpski pravoslavni seljaci u istočnoj Hercegovini sa ciljem nacionalnog oslobođenja, motivisani također i klasnim revolucionarnim ciljevima. Ovdje prvenstveno misli na dva do sada najautoritativnija djela o ustanku – ona Vase Čubrilovića i Milorada Ekmečića. Ovom narativu on protivrječi svojim viđenjem početka ustanka, smatrajući da je nacionalna retorika faktički bila nepostojeća na početku i u prvim fazama. Umjesto toga, on početak ustanka objašnjava kao borbe za vlast u regionu bez jasnih linija razgraničenja, regionu u kojem su takve prekogranične borbe bile stvar kulture i tradicije, i regionu koji je zbog svega toga prirodno privlačio mnoge prestupnike koji su iz različitih razloga došli u sukob sa osmanskim zakonom. Također, i primarno socijalni karakter ustanka, koji preovladava u Ekmečićevoj knjizi (nacionalni preovladava u Čubrilovićevoj), teško je održiv, budući da su bune, pa i ova iz 1875. godine, rijetko vodili najsiromašniji slojevi seoskog stanovništva, već uglavnom seoske glavešine ili, kako autor objašnjava, ugledni mještani. Granditsovo razumijevanje početka ustanka teško je osporiti, budući da je argumentacija mnogo uvjerljivija od onih koje su ranije ponudili Ekmečić i Čubrilović.

Jedan od argumenata, kojima implicitno dokazuje ove tvrdnje, jeste činjenica da se ustanak nije brzo, posebno ne masovno širio ni Hercegovinom, a kamoli cijelim vilajetom. Štaviše, upadi iz Srbije u septembru 1875. godine nisu naišli ni na kakvo pogodno tlo u Bosni, te su vrlo brzo odbijeni. Čete koje su izvršile upad nisu dočekane kao oslobodioci, kako su se možda njihovi komandanti nadali, što jasno govori o nepostojanju podrške za takve akcije među najvećim dijelom bosanskog pravoslavnog stanovništva. Još jedan argument je činjenica da do sredine aprila 1876. godine ustaničko vodstvo zapravo nije ni imalo jasno formulisane ciljeve. Tek su tada na jednom sastanku u Sutorini „ustaničke vođe“, upitnog legitimiteta, predstavile popis od šest zahtjeva. Nijedan od njih, međutim, čak ni tada nije odražavao nacionalnu retoriku. Autor, sa druge strane, primjećuje značaj „gospodara rata“, tj. ustaničkih vođa. Pozivajući se na konzularne izvještaje on ističe da je u Hercegovini tek pet do šest hiljada ljudi učestvovalo u ustanku, a da je značajan dio njih došao izvana. Najistaknutiji među njima stekli su moć i položaj, te im je takva situacija odgovarala, a jednako primjećuje da je ona odgovarala i crnogorskim vlastima, jer su tokom krize dobijale poseban novac – prvenstveno iz Rusije.

Autor se stalno drži i pitanja izbjeglica, ukazujući da je to pitanje dugo vremena u historiografiji bilo marginalno, sve do doktorske disertacije Jareda Manaseka iz 2013. godine. Pozivajući se na brojne konzularne i druge izvještaje, kao i na spomenutu disertaciju naravno, on uporno pokazuje koliko ozbiljnu izbjegličku krizu je ustanak izazvao, a sa kojom se uglavnom manipuliralo. Manipulacija sve većom izbjegličkom krizom politički je motivisana. Povratak izbjeglica bi označio kraj ustanka, a spomenutim gospodarima rata i njihovim sponzorima to nije bilo u interesu. Autor stoga lijepo ilustruje da je tek saradnja osmanskih i uticajnih austrougarskih vlasti bila osnova za rješavanje izbjegličke krize. Donoseći dosta detalja iz dokumenata Austrijskog državnog arhiva o pojedinostima razgovora austrijskog guvernera u Dalmaciji sa crnogorskim knezom Nikolom, autor pokazuje kako je u jednom trenutku Austro-Ugarska vršila snažan pritisak na Crnu Goru da ne opstruira povratak izbjeglica. Iako nema sumnje u tačnost tih navoda, istina je također da je to bilo kratkog vijeka.

U vezi sa pitanjem izbjeglica autor jasno primjećuje promjenjivost austrougarske politike prema ukupnoj situaciji. Prije svega se ističu strani dobrovoljci koji su se okupljali u susjednoj Dalmaciji, tj. na austrougarskoj teritoriji. Toliki broj ovih autor razumijeva kao prešutnu podršku austrougarskih organa vlasti njihovom učešću u ustanku, pa samim time u izvjesnoj mjeri i ustanku kao takvom. Zatim dolazi do saradnje sa osmanskim vlastima na povratku izbjeglica pred prvu zimu u vremenu ustanka, što sam već spomenuo. Suzbijajući prisustvo dobrovoljaca na svojoj teritoriji, dijelom i zbog toga što ih je bilo sve teže kontrolisati, Austro-Ugarska je indirektno ojačala ulogu Srbije, budući da se oni počinju okupljati u Beogradu. Bez sumnje najbolji pokazatelj promjenjivosti austrougarske politike možemo vidjeti na primjeru Crnih potoka i Nikšića. Naime, autor najprije objašnjava slom ustanka u Bosni nakon akcije osmanskih snaga protiv ustaničkog uporišta u Crnim potocima. On pokazuje kako osmanski pokušaj zauzimanja Crnih potoka u maju 1877. godine nije uspio jer su ustanici pobjegli preko austrougarske granice. Nedugo zatim, između osmanskih i austrougarskih vlasti došlo je do dogovora, po kojem je osmanskim snagama dozvoljeno da tajno uđu na austrougarsku teritoriju, kako bi mogle zatvoriti ranije korištene puteve evakuacije kad sljedeći napad otpočne. To je omogućilo zauzimanje ustaničkog uporišta u Crnim potocima početkom augusta 1877. godine i nanošenje udara ustanicima poslije kojeg je ustanak u Bosni ostao marginalan do kraja krize. I dok je u slučaju Bosne Austro-Ugarska pružila odlučujuću podršku Osmanskom carstvu da uguši ustanak, suprotno je bilo na jugu. Austrougarska politika je direktno doprinijela najvećem crnogorskom uspjehu u ratu, zauzimanju Nikšića. Autor to kratko i veoma jasno pokazuje uspostavljajući logički slijed događaja: nakon isteka

primirja između Crne Gore i Osmanskog carstva obnovljena su neprijateljstva, a Velike sile sa izuzetkom Rusije proglasile su neutralnost, koja je podrazumijevala i zabranu isporuke oružja zaraćenim stranama; vrh austrougarske politike u tajnosti je prekršio neutralnost i isporučio tešku artiljeriju Crnoj Gori, tražeći od svojih lokalnih vlasti u Kotoru da zatvore oči na isporuku oružja; Crna Gora je odmah poslala isporučenu artiljeriju na opsjednuti Nikšić; grad se ubrzo predao uz uslov da se osmanskoj vojsci i svom muslimanskom civilnom stanovništvu grada osigura prolaz do Mostara. Autor dalje objašnjava potpuno drugačiji odnos Austro-Ugarske kada su crnogorske snage stigle u Bileću i zaprijetile čak i Mostaru: ministar vanjskih poslova Julius G. Andrassy upozorio je kneza Nikolu da bi svaka daljnja ofanziva ugrozila austrougarske interese, što Monarhija nikada ne bi dozvolila. Ovim primjerima, Grandits slikovito opisuje promjene austrougarske politike prema ovoj krizi, zaključujući da je ona imala povremeno različite, pa čak i suprotne ciljeve u Bosni i Hercegovini. Također, to pokazuje i da je ona već tada vodila računa o mogućim ishodima krize, kakva bi bila njena pozicija u tom slučaju, te šta bi mogla dobiti.

Još jedno pitanje u kojem Grandits iznosi drugačije razumijevanje u odnosu na etablirani historiografski narativ jeste pitanje početka rusko-osmanskog rata 1877. godine. On ukazuje da je u dosadašnjoj historiografiji dominiralo razumijevanje ovog događaja iz ugla visoke diplomatije, pa se došlo do stava da su rat intrigama izazvali lukavi i moćni političari i diplomate Velikih sila. Nausprot tome, Grandits nudi jedno koherentnije razumijevanje kroz pažljivije sagledavanje kompleksne dinamike koja je dovela do rata. Mora se, međutim, imati na umu da visoka diplomatija zaista jeste igrala ključnu ulogu, ali se također dolazi do cjelovitijeg shvatanja ako se sagleda ukupna dinamika. On tako objedinjuje tri pitanja u vezi s početkom ovoga rata: osmansko-crnogorske mirovne pregovore, početak osmanskog parlamentarizma i Londonski protokol. Glavni fokus stavlja na crnogorsko pitanje, objašnjavajući da su zbog nepostizanja mira između Osmanskog carstva i Crne Gore propali svi diplomatski napori za izbjegavanje općeg rata. Uzrok nepostizanja mira on vidi zapravo u ruskom stavu prema tom pitanju, izraženom u jednoj izjavi ruskog ambasadora uoči potpisivanja Protokola. Autor ispravno objašnjava kako je ta izjava istovremeno i uvrijedila osmansku vladu i svezala joj ruke za budući razvoj događaja. Grandits zaključuje da je ovaj ruski (ne)diplomatski potez ostavio veoma širok manevarski prostor vrhu Ruskog carstva da pokrene rat kada god to zaželi. Zaključujući pitanje rusko-osmanskog rata, autor ostavlja dobar opis tog rata jednim ironičnim komentarom: rat koji je započeo pozivanjem na humanitarnu zabrinutost, nakon ruske invazije i totalnog rata, doveo je do potpune humanitarne katastrofe.

Ova knjiga uistinu baca jedno novo svjetlo na prilike u kojima je Bosanski vilajet živio svoje posljednje decenije pod osmanskom vlašću, posebno na godine od 1875. do 1878. Grandits donosi mnogo vrijednih novih saznanja i perspektiva. Naravno, rijetke su knjige bez greške, pa to vrijedi i za ovu. Ostavljajući po strani tehničke greške, kojih nije mali broj, izdvojio bih tri stvari. Prvo, jedna rečenica iz originalnog izdanja je pomalo nejasno prevedena. Na 359. strani bosanskog izdanja stoji: „To dobro ilustrira, naprimjer, povjerljivi izvještaj osmanskog konzularnog agenta Habsburškom Semlina Fitzia efendije ministru vanjskih poslova iz tih dana“. Ovo nije najsretniji prevod rečenice: „This is well illustrated, for example, by this confidential report from the Ottoman consular agent Fitzia Effendi of Habsburg Semlin to his foreign minister from those days“ (str. 276. originalnog izdanja). Nisam siguran da bi obični čitalac razumio da autor govori o izvještaju Fitzia efendije, osmanskog konzularnog agenta u habsburškom Zemunu, tj. Zemunu koji je tada bio pod austrougarskom vlašću. Osim toga, druga rečenica može stvoriti još veću zabunu. Iako je tehnički ispravno prevedena, ona nije tačna, odnosno ne odražava ono o čemu se zapravo radilo. U vezi sa odredbama Londonskog protokola iz 1877. godine u knjizi stoji ovako: „Britanska saglasnost sa Protokolom (što stoji u izjavi u aneksu) bila bi nevažeća samo ako bi se te demobilizacije efektivno izvršile“ (str. 306-307). Ovako postavljena rečenica nema smisla, odnosno može značiti suprotno od onoga što bi trebala. Britanska diplomatija je igrala značajnu ulogu u oblikovanju Londonskog protokola sa pratećim dokumentima, pa stoga nema smisla da njena saglasnost bude nevažeća samo ako se ispuni nešto što čini jednu od odredbi Protokola. Naprotiv, ono što je autor, vjerovatno, želio reći – a ne znam zašto to nije preciznije učinio, jer čak i u originalnom izdanju rečenica nije dovoljno jasno formulisana – jeste da je britanska saglasnost sa Protokolom ustvari važila samo ako se efektivno izvrši planirano razoružanje.

Još jedna zamjerka koju bih imao odnosi se na nominaciju jezika. Jezik domaćeg stanovništva Bosanskog vilajeta autor naziva slavenskim, iako ga domaće stanovništvo gotovo nikada tako nije nazivalo. Također, za zvanični vilajetski list *Bosna* kaže da je izlazio na osmanskome i slavenskom jeziku, iako se na više mjesta u samom listu, kao i u osmanskoj upravi u vilajetu taj jezik naziva bosanskim. Edina Solak je u svojoj studiji objavljenoj 2014. godine u izdanju Instituta za jezik detaljno analizirala nominaciju jezika u Bosni i Hercegovini, između ostalog, i za period tanzimata, stoga ne razumijem stidljivost u upotrebi naziva bosanski jezik za ovaj period, niti upotrebu tog zamjenskog „sveobuhvatnijeg“ naziva koji osim stranih aktera gotovo niko nije koristio. Drugim riječima, ovaj egzonim djeluje suvišnim kad je endonim dovoljno dobro poznat.

Naravno, ovo su takoreći sitnice, ali sam imao potrebu da ukažem na njih. One ničim ne mijenjaju ukupni dojam koji ostavlja ova izuzetna studija. Knjiga Hannesa Granditsa bez ikakve sumnje ući će u red najautoritativnijih studija o kraju osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini, a sasvim je moguće da će biti općeprihvaćena kao prvi izbor mnogih istraživača, predavača, ispitivača, studenata i entuzijasta za historijom. U nauci, svi oni koji se budu bavili temom kraja osmanske vladavine u Bosni, morat će uzeti u obzir ovu knjigu. Ona ozbiljno dovodi u pitanje održivost dosadašnjih historiografskih narativa, te postavlja izazov onim historičarima koji još uvijek drže do primarnosti nacionalnih, odnosno socijalnih motiva ustanka 1875. godine, kao i tvrdnje o neizbježnosti austrougarske okupacije. Na studijskim programima historije na univerzitetima ova knjiga jednostavno mora postati dio osnovne literature za predmete koji obuhvataju historiju Bosne i Hercegovine u 19. stoljeću.

Adresa autora
Author's address

Amir Krpić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
krpic.amir@gmail.com

UDK 341.218(497.6)
94(497.6)

Primljeno: 16. 06. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Samir Sinanović

HRONOLOGIJA I ANALIZA PROCESA KOJI SU DOVELI DO GENOCIDA

**(Muamer Džananović, Jasmin Medić, Hikmet Karačić,
*Nastanak Republike Srpske: Od regionalizacije do strateških
ciljeva (1991-1992)*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje
zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2023)**

Autori knjige *Nastanak Republike Srpske: od regionalizacije do strateških ciljeva (1991-1992)* nastoje ponuditi uvid u glavne događaje koji su doveli do nastanka Republike Srpske 9. januara 1992. godine. Knjiga je podijeljena u šest poglavlja.

U prvom poglavlju pod nazivom “Bosna i Hercegovina i Bošnjaci od početka XIX stoljeća do raspada Jugoslavije” autori navode da cijenu slabljenja Osmanskog carstva u XVII stoljeću i povlačenja sa sjeverozapadnih teritorija plaća muslimansko stanovništvo koje biva prognjeno, ubijano i nasilno migrira na druge teritorije, najviše u Skoplje, Bosanski vilajet i Sandžak. Istovremeno na političku scenu stupa i Rusija koja se predstavljala kao zaštitnik pravoslavnog življa, što uzrokuje dodatne poteškoće muslimanima. Drugi ključan događaj koji se odrazio na sudbinu balkanskih muslimana bilo je formiranje samostalne nacionalne države Srbije i rađanje ideje “velike Srbije” čiju su cijenu plaćali Bošnjaci i Albanci. Zločine počinjene nad muslimanskim stanovništvom od završetka Velikog bečkog rata do Prvog svjetskog rata, kroz tzv. rješavanje “Istočnog pitanja” autori su okarakterisali kao zločin genocida nad muslimanima Balkana u kojem učešće imaju regionalne države, ali i velike svjetske sile. Rascjepkanost srpskog stanovništva i život u dvije imperije, Hasburškoj i Osmanskoj, a nakon toga i Kneževini Srbiji, bilo je motiv za rađanje

ideje ujedinjenja pravoslavnog stanovništva. Tako je Ilija Garašanin 1844. godine izradio spis *Načertanije* kao nacionalni program ujedinjenja i oslobađanja srpskog naroda. Za ostvarivanje tog cilja poslužila je propaganda, ali je i vođena kampanja nacionalizacije pravoslavnog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Djelovale su i tajne organizacije koje su za cilj imale potkopavanje osmanske vlasti i ujedinjenje bosanskih teritorija sa Srbijom. *Gorski vijenac* Petra Petrovića Njegoša objavljen 1847. godine opjevao je zločine nad muslimanima stare Crne Gore pozivajući na "istragu poturica". Muslimani su okarakterisani kao "poturice" ili "Turci" što implicira da su preuzeli identitet drugačiji od izvornog. Prema riječima Sellsa, upravo je *Gorski vijenac* imao ogroman motivacioni uticaj za počinjenje genocida nad Bošnjacima u XIX i XX stoljeću.

S krajem Prvog svjetskog rata nastavlja se agonija Bošnjaka. Bez odluke bošnjačkih političkih predstavnika formirana je zajednička država SHS (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca). Konačni cilj prema planovima i očekivanjima srpskih i hrvatskih političkih ideologija bila je podjela Bosne i Hercegovine između Srbije i Hrvatske. U "sjeni" početka Drugog svjetskog rata sporazumom Cvetković-Maček teritorij Bosne i Hercegovine je podijeljen između susjednih Srbije i Hrvatske, kao tobožnji način da spriječi sukob između njih, pri čemu su Bošnjaci u potpunosti zanemareni. Početkom rata već 1941. godine Bosna i Hercegovina našla se u sastavu Nezavisne Države Hrvatske (NDH). I srpski velikodržavni projekt znatno je osnažen pred početak i tokom Drugog svjetskog rata. *Načertanije* su bile nadopunjene sa nova dva dokumenta – *Homogenom Srbijom* i *Instrukcijama*. Zahvaljujući učešću naroda Bosne i Hercegovine u Narodnooslobodilačkom pokretu tokom Drugog svjetskog rata ona dobija status republike u zajedničkoj jugoslovenskoj državi. Bosanska državnost obnovljena je na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a u novembru 1943. godine u Mrkonjić Gradu. Uprkos otporima Bošnjaci stiču status ravnopravnog naroda 60-tih godina, pod nazivom Muslimani. Do ponovnog zaoštavanja nacionalnog pitanja dolazi 80-tih godina, što će voditi proglašenju nezavisnosti jugoslavenskih republika. U fokusu krize su bile teritorije Jugoslavije koje su bile etnički izmiješane, posebno Bosna i Hercegovina koja je smatrana paradigmom suživota jugoslavenskih naroda.

Nova inicijativa za uređenje Jugoslavije došla je od Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU) 1986. godine. Posebno pitanje se odnosilo na položaj srpskog naroda. Memorandum je započet kao analiza krize jugoslovenskog društva, a završen kao predložak političkih ciljeva i strategija za srpski nacionalni pokret. Memorandum je poslužio kao podloga za krilaticu «svi Srbi u jednoj državi». Nakon toga uslijedila

je pobjeda Slobodana Miloševića u borbi za funkciju predsjednika Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije. S Miloševićem na čelu započeto je rušenje državne strukture Jugoslavije, s ciljem obnove hegemonističko-centralističkog sistema države. Memorandum postaje osnovom Miloševićeve politike. Izmjenama Ustava Srbija je prva definisana kao država, nezavisna i suverena republika, što je otvorilo put i za druge republike. Na prvim višestranačkim izborima pobjedu je odnijela Socijalistička partija na čelu sa Miloševićem. U isto vrijeme kao način ekonomske destabilizacije Bosne i Hercegovine inscenirana je afera «Agrokomerc». U tom procesu narušen je ugled istaknutih političkih predstavnika, prije svega Hamdije Pozderca, koji podnosi ostavku, a što je učinio i Branko Mikulić. Ono što je uslijedilo bila je transformacija oružanih snaga SFRJ. Ukinuta je mogućnost republikama da upravljaju Teritorijalnom odbranom, ukinute su armijske, a uvedene vojne oblasti, koje se nisu poklapale sa republičkim granicama. Tako su Titograd, Sarajevo i Ljubljana izgubili status sjedišta vojnih oblasti. Na taj način izvršena je centralizacija Oružanih snaga SFRJ. Ti događaji su potakli SRBiH na uvođenje okružnih štabova Teritorijalne odbrane (TO) i rezultirali radikalnim razoružavanjem i smanjenjem broja pripadnika TO SRBiH u korist JNA (Jugoslovenske narodne armije).

U drugom poglavlju knjige koje nosi naslov «Vojna i politička situacija od 1990. do 1992. godine» autori navode da je zahvaljujući izmjenama ustava SRBiH 1990. bosanskohercegovačka politička scena postala pluralna. Nakon izbora Bosna i Hercegovina je dobila prvu nekomunističku vlast nakon 45 godina. Stavovi bošnjačkih i srpskih predstavnika bili su suprotni. Bošnjaci su bili za opstanak Jugoslavije, ali u postojećim granicama koje uključuju Sloveniju i Hrvatsku, dok je Karadžić, kao i Milošević, bio oštro protiv konfederalnog uređenja. S obzirom na izostanak kompromisa uslijedilo je proglašenje nacionalnih oblasti tzv. SAO, pri čemu je Knin 19. decembra 1990. godine proglašen Srpskom autonomnom oblašću Krajina. Da Srbi imaju alternativu za Jugoslaviju u vidu «Velike Srbije» prvi put je od Radovana Karadžića javno potvrđeno u martu 1991. godine na mitingu u Banja Luci.

Trećem poglavlju knjige autori su dali naslov «Put u jednostrano proglašenje Srpske republike Bosne i Hercegovine». Srpska demokratska stranka BiH (SDS) osnovana je 12. jula 1990. i na prvim višestranačkim izborima osvojila 30% mandata u Skupštini SR Bosne i Hercegovine. Jedna od značajnih stavki političkog programa SDS-a bila je “zaštita srpskog naroda”. U daljem tekstu autori detaljno navode organizaciju, strukturu i finansiranje SDS-a. Uspostavljen je i sistem komunikacije među članovima stranke, ali i sistem kodova u javnoj komunikaciji u cilju zaštite informacija i očuvanju tajnosti. Neposredno nakon proglašenja Srpske autonomne

oblasti Krajina (SAO Krajina) i pregovora o podjeli bosanskohercegovačke teritorije započeto je i «zvanično» prekranje granica Bosne i Hercegovine. SDS započinje kampanju osnivanja regionalnih zajednica, a 21. januara 1991. predsjednici 21 opštinske skupštine sastali su se u cilju formiranja Zajednice opština Bosanske krajine (ZOBK) u kojima je većinsko srpsko stanovništvo. Inicijativa je odobrena od strane SDS-a 7. aprila '91. Takav vid regionalizacije osuđen je od strane SDA, a skupština SRBiH je donijela rezoluciju kojom se traži obustava ovakvog djelovanja. Ipak, takve reakcije i rezolucija nisu spriječile SDS da 25. aprila u Banjaluci proglase ZOBK. Jedan od zadataka ZOBK-a bila je i organizacija odbrane «svog» teritorija. Nakon Bosanske krajine, uslijedilo je formiranje Zajednice opština Romanija, te Istočne i Stare Hercegovine. SAO Krajina i ZOBK 25. juna 1991. potpisuju sporazum o «ujedinjenju» odnosno stvaranju jedinstvene političko-teritorijalne cjeline. Deklaracija o ujedinjenju sadržavala je i stav o daljem političkom djelovanju usmjerenom na stvaranje jedinstvene države svih Srba na Balkanu. Dalje se autori referišu na svjedočenje predsjednika SDS-a u Bratuncu Miroslava Deronjića koji iznosi da je SAO Krajina donijela odluku o njenom pripajanju Srbiji u aprilu '91, kao i djelovanju u slučaju proglašenja nezavisnosti Bosne i Hercegovine. Samozvana Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini (Skupština SrBiH) potvrdila je proglašenje srpskih autonomnih oblasti u Bosni i Hercegovini 21. novembra 1991. Ove oblasti imale su i svoje regionalne vlasti (skupštinu i vladu). Dalji zadatak je bilo preuzimanje vlasti u opštinama u kojima srpski narod nije imao natpolovičnu većinu. Prva opština koja je krenula tim putem bila je opština Prijedor u kome su Bošnjaci činili relativnu većinu. Na taj način uspostavljen je «srpski koridor» između Banjaluke i dijelova opštine Bosanska Krupa gdje je srpsko stanovništvo bilo većinsko. Primjer Prijedora slijedile su opštine Kotor-Varoš i Donji Vakuf. S obzirom na dešavanja u oktobru 1991. bilo je jasno da koalicija SDA, SDS i HDZ neće opstati. Dokaz tome je sjednica Skupštine Bosne i Hercegovine od 14. i 15. oktobra kada se raspravljalo o nezavisnosti Bosne i Hercegovine. Ostala je zapamćena po tome što je Karadžić otvoreno za govornicom zaprijetio nestankom Bošnjaka. Odbivši glasanje srpski poslanici su napustili Skupštinu. Uprkos izlasku poslanika sjednica je nastavljena, a rezolucija o nezavisnosti usvojena.

Četvrto poglavlje knjige nosi naziv «Od konstituisanja Skupštine srpskog naroda do proglašenja Srpske republike». Bez obzira na neustavno djelovanje Skupština je nastavila sa radom i donošenjem nelegalnih odluka. U novembru je održana druga, a u decembru 1991. treća i četvrta sjednica Skupštine na kojima su doneseni brojni zaključci. Neki od «istaknutih» govornika bili su Karadžić, Brđanin, Krajišnik,

Koljević, Tošić, Buha i drugi. Između ostalog, potvrđeni su rezultati plebiscita o ostanku srpskog naroda u Jugoslaviji sa Srbijom, Crnom Gorom, SAO Krajinom, SAO Slavonijom, Baranjom, Zapadnim Sremom i drugim koji se izjasne, a naglašeno je i očekivanje pomoći od JNA. Na ovim skupštinama, između ostalog, donesena je odluka o neustavnosti odluke Predsjedništva Bosne i Hercegovine o nezavisnosti, te je odlučeno da se izvrše pripreme za proglašenje Republike Srpske Bosne i Hercegovine. Tokom priprema za plebiscit srpskog naroda date su brojne izjave koje su pozivale na sukobe, uspostavu homogene srpske države, ali i genocidne predradnje, koje su predstavnici SDS podržavali. Plebiscit je održan 9. i 10. novembra. Rezultate autori karakterišu veoma upitnim s obzirom na brojne nelogičnosti, te sugerišu neregularnost i manipulacije rezultatima istog.

U petom poglavlju “Zločin na vezi: presretnuti telefonski razgovori između srpske političke elite 1991-1992. godine” autori navode transkripte telefonskih razgovora. Služba državne bezbjednosti (SDB) SRBiH je tokom 1991. godine prisluškivala telefonske razgovore visokorangiranih srpskih političara u Bosni i Hercegovini i Srbiji. Neki od aktera tih razgovora su Milošević, Stanišić, Karadžić, Plavšić, Koljević, Krajišnik i Čosić, ali i druge nižerangirane ličnosti poput Dutine, Dukića, Kuprešina, Brđanina i drugih. Među glavnim akterima je lider SDS-a Radovan Karadžić, koji je najčešće komunicirao sa predsjednikom Srbije Slobodanom Miloševićem. Presretnuti razgovori ukazuju na njihove zajedničke genocidne namjere. Ovi razgovori služe i kao dokaz za težnju i planiranje uspostave separatističke vlasti u Bosni i Hercegovini. Kako autori navode, zahvaljujući ovim razgovorima u mogućnosti smo jasno odrediti sve aspekte pripreme za provođenje srpske nacionalističke politike. Korištenje dostignuća tehnološkog napretka bilo je fokusirano na zametanje traga, odnosno izbjegavanje pisanog traga njihovog djelovanja. Ovi razgovori potvrđuju apsolutnu uključenost beogradskih političkih aktera u sve što se pripremalo za Bosnu i Hercegovinu i Bošnjake. Razgovori su vođeni o položaju Bosne i Hercegovine između Karadžića i Mladića, separatističkim težnjama, pojmu “islamskog”, o nestanku muslimana i Bosne i Hercegovine, intenziviranju priprema i prijetnji.

Šesto i posljednje poglavlje naslovljeno je «Od proglašenja Srpske republike do ozvaničenja strateških ciljeva». 17. decembra 1991. godine Europska zajednica je utvrdila proceduru po kojoj jugoslovenske republike mogu tražiti priznanje i nezavisnost, a formirana je i Arbitražna (Badinterova) komisija, sačinjena od predsjednika ustavnih sudova evropskih zemalja. 20. decembra Predsjedništvo Bosne i Hercegovine usvaja odluku o podnošenju zahtjeva Badinterovoj komisiji za

priznanje Bosne i Hercegovine nezavisnom državom. Vlada SR Bosne i Hercegovine usvaja istog dana identičnu odluku. Slijedeći navedene aktivnosti, već dan kasnije, Skupština srpskog Naroda nalaže provođenje “priprema za osnivanje Srpske republike”. 9. januara 1992. godine u sarajevskom Holiday Inn hotelu SrRBiH je proglasila Republiku srpskog naroda Bosne i Hercegovine. Deklaracijom o planirano je i teritorijalno razgraničenje sa drugim narodima, a koje je bilo moguće jedino masovnim zločinima i genocidom.

Autori knjige *Nastanak Republike Srpske: od regionalizacije do strateških ciljeva (1991-1992)* prateći hronologiju događaja ističu ključne momente i aktivnosti koje su za posljedicu imali zločin genocida. Shodno tome, autori prilažu dokaze u vidu transkripta razgovora, svjedočenja i dokumenata kao potvrdu događajima o kojima pišu. Detaljno analiziraju događaje i opisuju politiku vođenu protiv države Bosne i Hercegovine i Bošnjaka. Knjiga obiluje detaljnim opisima događaja koji su hronološki poredani i predstavlja izvor velikog broja informacija za razumijevanje dešavanja i politika koje su vođene protiv Bosne i Hercegovine i Bošnjaka, a za posljedicu su imale genocid. Ova knjiga ukazuje da genocid kao zločin po međunarodnom pravu nije jednostavan proces, a može i treba poslužiti za buđenje svijesti o genocidu kao zločinu.

Adresa autora
Author's address

Samir Sinanović
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
samir.sinanovic@untz.ba

UDK 821.111.09(049.3)

Primljeno: 03. 11. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Nehrudin Rebihić

DA LI GRAD ODREĐUJE KNJIŽEVNOST KOJA SE O NJEMU I U NJEMU PIŠE?

[Vesna Ukić Košta, Monika Šincek Bregović (ur.), *Preispisivanje urbanog prostora u anglofonoj književnosti i kulturi*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2023]

Neka od temeljnih pitanja “prostornog obrata“ u književnosti jesu koliko i kako grad određuje književnost koja će se o njemu i u njemu pisati, koliko o jednom gradu možemo saznati iz književnih djela te zašto je predodžba o gradovima promjenjiva i proturječna u različitim književnim djelima. Ovakva i slična pitanja postavljena su u zborniku radova *Preispisivanje urbanog prostora u anglofonoj književnosti i kulturi*, s posebnim težištem na odnose urbanog prostora i ljudske subjektivnosti kao temeljnih sastavnica urbane književnosti.

Gradovi su uvijek opsjedali pisce, njihova je gravitaciona sila privlačila, a potom i zrcalila, društvene, ekonomske, političke i kulturne prilike kako samih gradova, tako i šireg prostora (države, regije, kontinenta). Iako je najčešće povezan s civilizacijskim dostignućima koja se poput palimpsesta upisuju u tijelo grada, svaki grad ipak ima osobnost koja se ne ogleda samo u zgradama, ulicama, trgovima... Prirodna, unutrašnja (kulturna, politička, etnička) napetost odražava dinamiku grada. Dakle, gradu je imanentno “jedinstvo razlika“ koje, ako se nameće kao u mehaničko, vanjsko jedinство ili razlike pretvara grad u neželjeni prostor/mjesto za život. Radovi u zborniku tretiraju brojne pisce i djela iz različitih stilsko-paradigmatskih razdoblja pokazujući kako oni/ona – bez obzira na to da li pišu o istom grad – literarno konstruiraju drukčije i proturječne slike urbanog. Inovativnost radova u Zborniku

ogleda se u teorijskoj utemeljenosti na suvremenim pristupima analize prostora u književnosti kombiniranim s teorijama identitetâ (rasa, etnicitet) i (multi)medijskih žanrova (film, videoigre).

Zbornik je podijeljen u četiri tematske cjeline koje nas upoznaju s raznolikim književnim modeliranjima urbanog prostora te s različitim, često i oprečnim, metodama analize prostora u književnosti. Prvi tematski okvir naslovljen *Čudovišni gradovi* sastoji se od četiri studije u kojima se književne reprezentacije gradova rasprostiru od prostora tjeskobe do prostora koji proždire svoje građane. U prvom radu, koji potpisuje Emilija Musap, predočavaju se dvije reprezentacije istočnog Londona (East End) u romanu *I, Ripper* Stephena Huntera. Nakon teorijskog uvoda, zasnovanog na polazištima humane geografije Yi-Fu Tuana i dr., autorica najprije predočava razliku u romaneskoj predodžbi istočnog i zapadnog Londona: prvi je predstavljen kao prostor tjeskobe zbog kriminala i prostitucije, a drugi kao prostor izobilja, žive povijesti, (viktorijanske) kulture. East End je “drugi prostor“ ispunjen mrakom i grijehom; on je replika biblijske Sodome i Gomore, haotična kaljuža ispunjena migrantima i različitim identitetima, mjesto zazora i tjeskobe, dok je istovremeno skriveno naličje i žuđeni prostor u koji bježe stanovnici iz viših društvenih slojeva West Enda kako bi se oslobodili viktorijanskog identiteta. East End se, dakle, prikazuje i kao mjesto slobode čiji žitelji udovoljavaju svojim transgresivni sklonostima, preobražavajući ga iz prostora tjeskobe u prostor zajedništva, dinamični prostor s dva lica: vanjskim – zazornim i nelagodnim i unutrašnjim – žuđenim i dijaloškim.

Polazeći od književne reprezentacije gradova kao ljudskih tijela (antropomorfni grad), Ljubica Matek piše studiju o pripovijeci *U brda, gradovi* Clivea Barkera. Barkerovu sliku grada kao mjesta horora autorica vidi kao repliku na Hobbsov *Levijatan* u kojem je grad predstavljen kao složen i funkcionalan sistem. Matekova pokazuje kako su gradovi Podujevo i Popolac, pozicionirani na graničnom prostoru, nezdrava tijela koja se pretvaraju u čudovišta što prijete nestankom samih sebe (urbicid). Gradovi postaju mjesta eksploatacije, prostori koji ubijaju, mjesta nagonskog i iracionalnog. Kako bi postigao zamišljeni estetski učinak u oblikovanju grada kao dehumaniziranog prostora, Barker je, zaključuje Matekova, pripovijetku zasnovao na žanru horora.

Posljednji rad iz ovog tematskog bloka napisala je Magdalena Maczynska. U njemu se analiziraju romani savremenih britanskih autora (Martina Amisa, Willa Selfa, Chine Mievillea i Maggie Gree) koji se žanrovski mogu odrediti kao “urbane vizionarske satire“. Kritiziraju London prikazujući ga kao nekropolis, kao i

prenapučeni prostor metamorfoze čiji se stanovnici transformiranim u gladavce i majmune. Tom apokaliptičnom zoopolisu prijeti i nuklearna katastrofa.

Drugi tematski blok *Rasa, etnicitet i (ne samo) London* sastoji se od tri studije u kojima se urbani prostori čitaju kroz prizmu savremenih teorija o identitetu, etnicitetu, multietičnosti, postkolonijalizmu, te dihotomija: centar vs. periferija, mi vs. drugi (rasno, rodno, klasno) itd. Rad „Buddha iz predgrađa i magična privlačnost metropole“ Lucije Levanić i Ane Marije Mašić otvara ovaj tematski blok prikazujući kako Hanif Kureishi, najvažniji savremeni pisac koji se bavi temom Londona, piše o odnosu užeg dijela Londona i njegovih predgrađa, te kako glavni protagonista konstantno preobražava identitet pri prelasku iz jednog u drugi dio grada. Glavni lik nije britanskog porijekla, nije bijelac i konstantno se suočava s etničkim, rasnim i socijalnim rasjedima društva, ali on ipak pronalazi slobodu u nepripadanju nadilazeći tako ograničenja nametnuta nebritanskim porijeklom. Autorice svoju analizu zasnivaju na teorijskim postavkama „tekuće modernosti“ Zygmunta Baumana. Naime, prema Baumanu identitet nikada nije bio, a pogotovo nije danas, fiksna nego promjenjiva kategorija pa se ni junak ne može nigdje ukorijeniti i trajno skrasiti.

I rad Vesne Ukić Košta „London u romanima Andree Levy: nerealne predodžbe i breme karipskog nasljeđa“ bavi se također temom identiteta, s tim što je ovdje riječ o imigranatima iz britanskih kolonija nakon Drugog svjetskog rata. Identitetski izazovi s kojima se suočavaju imigranti s Jamajke i Kariba, kako prve tako i druge generacije, pokazuje da britansko društvo, na primjeru Londona, postupno pomjera granice identitetske prihvatljivosti (rasa, britanski identitet) i olakšava život „kolonijalnim subjektima“. London odavno nije samo bjelački grad, nego je dom i za ljude nebritanskog porijekla. Iako nije idealan dom, on je dovoljno dobro mjesto za život, bez obzira što se i dalje odvijaju procesi sukobljavanja monolitnog dominantno bijelog i novog, šireg (inkluzivnog) koncepta britanskog identiteta. Grad kao mjesto artikulacije politike identiteta (različitosti, hibridnosti i multietičnosti) predmet je i rada „(Još) Jedan engleski grad: multietičnost, (post)moderni trenuci i strateške pripadnosti“ Jayne O. Ifektwunigwe. Ovdje se grad prikazuje kao mjesto oblikovanja i poništavanja identiteta. Problemsko pitanje jeste kako se iz pozicije multietičnosti ponovo promišlja o rasnim predodžbama u engleskom i neengleskom društvu te koliko su proživljene i konstruirane predstave o gradu preduvjeti za (jačanje) multietičnost(i).

Treći tematski blok *Velegrad od romantizma do danas* otvara rad Monike Šincek Bregović o Londonu u djelima Virginije Woolf. Kao centralni topos modernizma grad je mjesto pronašao u djelima ove spisateljice, naročito u romanu *Gospođa Dalloway*,

esejističkoj prozi *Ulično lutanje* te zbirci eseja *Prizori iz Londona*. Iscrpnom analizom romana *Gospođa Dalloway* Šincek Bregović pratila je itinerer tipičnog modernističkog junaka gradskog šetača (flaner) predstavljenog u liku Clarisse Dalloway, koja London doživljava kao prostor slobode, nasuprot njene kćerke koja ga doživljava kao prostor tjeskobe. U esejistici Virginije Woolf autorica prepoznaje i eksplicira odnos pojedinca i gomile, odnosno utjecaj urbane energije na sfere intersubjektivnosti i identiteta. Oslanjajući interpretaciju na paradigmatiska gledišta o modernizmu Raymonda Williamsa, autorica uočava da Woolfova grad predstavlja kao prostor bliskosti s ljudima i pripadnosti široj zajednici te mjesto prosvjećenosti i učenosti. Na kraju zaključuje da Woolfova život u Londonu vidi promjenjivim i prolaznim, što ovjerava koncept slojevitosti i kompleksnosti identiteta grada.

Rad Frana Cettla analizira dva narativa *Posljednji čovjek* Mary Shelley i *Rat svjetova* H. G. Wellsa i u njima prati konstrukciju postapokaliptičnog prostora te odnos grada kao ruševine, ispražnjene od ljudskih tijela, spram ljudske želje za opstankom. Zatim, predočava kako su ljudi u modernim urbanim sredinama otuđeni od prirode i sebstva te izloženi konstantnom strahu od vanjske prijetnje (vanzemaljci, kuga) koja potkopava budućnost projiciranu na tehnološkim otkrićima. S obzirom na to da ova djela sekulariziraju biblijski narativ o apokalipsi, studija ukazuje – u foucaultovom smislu – na odnos prirode i društva pri čemu urušavanje državnog poretka dovodi do gubitka smisla i vrijednosti. U ovome tematskom bloku je i studija Arnolda Weinsteina „Fragment i forma modernističkog grada“ u kojoj se na primjerima književnih djela modernizma (Joycea, Eliota, Woolf, Kafke, Beloga) pokazuje da njihova unutrašnja strukturalna fragmentiranost potpuno prati modernističku sliku grada. Autor zaključuje da tekstovi modernizma od recipijenta zahtijevaju promišljanje o obilju vremena i prostora te kako fragmenti, odjeci i sjene govore o poetici povezanosti, koja je odgovor umjetnosti na problem grada i savremenog života. Posljednji rad „Američki grad Iosifa Brodskog: od provincije do megapolisa“ napisala je Rafaela Božić. Autorica uočava da je u poeziji J. Brodskog najzastupljeniji motiv provincije (i prirode) kao prostora sjete i nostalgije usljed emigracije. Američke urbane sredine svojim specifičnim kulturnim slojevima ispisuju trag razlike u odnosu na evropske.

Posljednji tematski blok je zanimljiv jer se bavi analizom narativnih struktura u medijskim žanrovima kao što su videoigre i filmovi. O odnosu narativa (priče) i medija pisali su brojni teoretičari i književnosti i medija ukazujući da ova kombinacija, osim što priču oblikuje na razini tekstualnog, nudi i dodatne dvije razine: vizualnu i auditivnu. Tako u radu „Nestajanje urbanog i fragmentacija narativa u

videoigri Everybody's Gona to the Rapture Dana Pinchbecka“ Zlatko Bukač prati razvoj prostora, čitanja i igranja u videoigrama, s posebnim naglaskom na odnos urbanog i neurbanog. Autor polazi od teorijskih promišljanja Espena J. Aarsetha o “ergodičnoj književnosti“: ona podrazumijeva da recipijent teksta mora uložiti dodatni napor za razumijevanje teksta, a koji uključuje gledanje, slušanje i čitanje. U navedenoj videoigri igrač-čitalac prati apokaliptično propadanje, ružvanje Youghtona osjećajući napuštenost od početka do kraja igre. Na kraju Bukač zaključuje da videoigre, bilo da se smatraju oblikom prepričavanja ili ergodičnom književnošću, pružaju nove oblike prikazivanja apokalipse, osame i napuštanja prostora. Druga studija ovog tematskog bloka, a posljednja u zborniku, jeste studija Silvine Dunat o gradu kao projekciji uma u filmu *Grad tame*. Studija pokazuje kako se urbani prostor u filmu projicira kao mentalni prostor i proizvođač značenja. Dakle, simbolički prostor u filmu ne ostvaruje se samo na planu vizuelnog ili narativnog već konceptualnim metaforama i predodžbenim shemama: SPREMNIK (film, grad, um), IZVOR – PUT – CILJ te SVJETLO – MRAK. Studija, s jedne strane, nudi interpretaciju filma u okvirima teorija konceptualne metafore i konceptualne integracije, odnosno istražuje zajedničke elemente domena grada i filma koji sudjeluju u međuprostornom kognitivnom mapiranju, dok, s druge, kroz shemu SPREMNIK (grad, film, um, vrijeme) te shemu IZVOR – PUT – CILJ prati konstruiranje izvorišta ljudskosti i identiteta.

Zbornik *Preispisivanje urbanog prostora u anglofonij književnosti i kulturi* u cjelini predstavlja iznimno važan doprinos čitanju i razumijevanju urbanog prostora u književnosti i kulturi, i to ne samo za anglofonu književnost, nego i za buduća istraživanja statusa urbanog u južnoslavenskim književnostima.

Adresa autora
Author's address

Nehrudin Rebihić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
nehrudinrebihic@hotmail.com

UDK 1:61
1:316.774

Primljeno: 21. 09. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Amela Delić Aščić

NA POVRŠINI GDJE KRALJUJE PJENA

**(Sead Alić, *Komunicirati ili biti*, Sveučilište
Sjever, Varaždin/Koprivnica, 2023)**

Knjiga *Komunicirati ili biti* Seada Alića štivo je kakvo rijetko srećemo u komunikološkim istraživanjima – slojevita, duboka, umna, knjiga kojoj se čitatelj s vremena na vrijeme mora vratiti kao kompasu u informacijskoj gužvi stvorenoj zahvaljujući „medijskim posrednicima“. Kako autor pojašnjava, pod posrednicima misli na sve naše savremene ekrane, pa i one posrednike koje je McLuhan pobrojao a u kojima ima i igre, i oružja, i stambenih prostora, „tek manjim dijelom služe razvijanju ljudske duhovnosti i zadobijanju svijeta u sebi“ (str. 6). Posrednici nam uglavnom služe da „ubijemo vrijeme“ ili da „zarobimo trenutke“.

Prvi esej u knjizi upravo govori o našoj neutaživoj potrebi za posjedovanjem, za imanjem, a na tragu znamenite Frommove knjige *Imati ili biti*. Posjedovanje je ovaj put zarobljeno u komunikacijskoj praksi, drugim riječima, posjedovati ne znači ništa savremenom čovjeku ako to što posjeduje nije iskomunicirano, predstavljeno. U ovom „zatvoru komunikacije“, sukladno Ballovom mišljenju, previše informacija ubija informaciju. Watzlawickov aksiom „Ne može se ne komunicirati“ doveden je do krajnjih granica. Brza komunikacija, brza reakcija rezultiraju time da smo „gotovo uvijek na površini naših mogućih odnosa“ (str. 13), jer za dubinu vremena nema. Autor će zapisati kako u vremenu savremenih komunikacija nemamo vremena biti u biti, odnosno dosegnuti do onih nivoa našega bića u kojima se krije bitno znanje ili znanje srca.

„Oponašanje svjetlosti“ naziv je drugog eseja u kojem nas Alić vodi putevima svjetlosti zahvaljujući kojoj postoji sve što vidimo. Riječima autora „sve što postoji

samo je podloga za svjetlost“. Svjetlost je „univerzalni pisac“, a fotografija je samo dio njenog umijeća. Nažalost, mi smo fotografiju umnožili do mjere u kojoj ona postoje dokazom našeg postojanja i bivstvovanja. Ako jesam, na fotografiji sam. Na taj način sistem komunikacijskog zatvora isključuje neposlušne, one koji se protive pravilima igre. Ali, jesu li „slike istine istina?“ (str. 34).

Svijet tehnike prognao je mišljenje, a filozofiju od centralne sveo na marginalnu disciplinu, ako filozofiju shvatamo kao ljubav prema mudrosti i mišljenju. Mudrost tehnokapitalizmu ne treba. U eseju „Filozofija i medicina“ autor nas podsjeća na važnost poznavanja čovjekove duše ili suštine, a kako bi se bilo sposobno baviti njegovom formom – tijelom. Prvi ljekari ujedno su bili i vrhunski filozofi i obrnuto. „Nije slučajno Voltaire govorio da trebamo misliti onako kako dišemo, onako kako koračamo. U nama je ritam povezanosti tjelesnog i duhovnog“ (str. 44).

Vrli novi svijet virusa korona tematiziran je u čak četiri eseja. Aludirajući na Huxleyevu distopiju *Vrli novi svijet*, Alić nam je korona životima oprimjerio ono što je Huxley predvidio. Identični ljudi, identično obučeni, sa istim strahovima i maskama na licu, izloženi istim porukama sa teleekrana velikog brata. „Tako se ne kolonizira svemir nego ljudski um. Kolonizira se psiha kao jedan od posljednjih neistraženih oblika izrabljivanja“ (str. 65). U bolesnom društvu, virus je i medij, medij koji nas je „osudio na nas same“. „Mi smo naučili na nogometne ‘ludnice’, na ‘ludnice’ navijačkih strasti. Navikli smo na ‘ludnice’ koncerata, tuluma, dočeka pobjednika ... ali na ‘ludnicu’ sučeljavanja sa vlastitom samoćom nismo“ (str. 77). Ipak, nismo zaista bili sami jer nam naš komunikacijom prožet svijet nije dozvolio da budemo sami. Izloženi istim porukama postali smo glasnogovornici kulture straha. „Ostanite kući“ – pisali smo postavljajući vlastite fotografije sa maskama kao dokaz poslušnosti i odgovornosti. Sa ekrana su nam se obraćali uvijek isti „fast-thinkersi“ (Bourdieu), „koji uvijek isto govore na isti neuvjerljiv način i s jednako neuvjerljivim argumentima“ (str. 95).

Bezosjećajnost i narcizam i njihova sprega sa tehničkim posrednicima svijesti tema su još jednog od eseja. Na tragu Keena, Carra i Mumforda, autor upozorava na nemogućnost viđenja slike svijeta ukoliko smo previše u nju uronjeni. Riječima Watzlawicka, mi smo isuviše uronjeni u komunikaciju. „Moramo izaći iz slike da bismo je vidjeli“, poručuje Alić. „Čovjek je potencijalno umjetničko djelo. To je i ljudski odnos. Analogija je izravna: ako drugoj osobi i životu stojimo preblizu, vidjet ćemo detalje koji uništavaju ljepotu, oblike ponašanja i psihološka stanja koji izlaze iz okvira očekivanih ponašanja. Da bismo bili to što možemo biti neophodno je odlaziti i vraćati se“ (str. 122). Empatija je ključno svojstvo koje moramo vrati-

ti u naše komunikacijske prakse da bismo ponovo došli do dijaloga, a Bosna i Hercegovina sa svojom historijom interkulturalnosti, ali i konflikta i nepovjerenja, prostor je na kojem može i treba ponići istinski dijalog, piše Alić. Za empatiju su potrebni dubinski i suštinski odnosi, ljubav prije ega, ljubav za drugog koji nije odvojen od mene, „ne ljubiti nekoga nego ono u nekome što participira u vječnome“ (str. 135).

Kako je BiH prostor dijaloga i interkulturalnosti, sigurno je poslije rata i prostor govora mržnje kojemu je tehnologija ponudila savršen prostor za iskazivanje bez odgovornosti. Bolesna društva, kako su Fromm i Freud o njima govorili (prema Alić), savršeno su tlo za širenje govora mržnje, odnosno za verbaliziranje našeg „ida“ (Freud). Gora od sveprisutne mržnje je jedino činjenica da je „mržnja svima sasvim normalna“ (str. 152), a govor mržnje je „samo vrh koplja novog oblika komunikacije“ (str. 159).

U eseju „Populistička sapunica Donalda Trumpa“ saznajemo da je Trump upravo finalni „proizvod“ društva ekrana, *reality showa*, društvenih mreža, eksternaliziranog govora mržnje. On je lider „kolektivnog nesvjesnog“ u kojem su godinama drijemali nakupljeni strahovi od svakoga ko nije „bijel“. Profitabilni mediji punili su budžete zahvaljujući kontroverznom izjavama kontroverznog *reality* predsjednika oblikovanim u senzacionalističke poruke. Trump je živio od medija, a i mediji su profitirali od Trumpa.

„Budi u biti“ poruka je i naslov eseja u kojemu se autor vraća Univerzalnome u čovjeku oslanjajući se na djelo Williama C. Chitticka *Sufijski put spoznaje: Ibn al-Arabijeva metafizika imaginacije*. Ovdje nam Alić predstavlja spoznaju kao najiskreniji izraz ljubavi prema Bogu, kao ispunjenje Njegove prve zapovijedi i imperativa – Uči, odnosno spoznaji dok si živ, živ si dok spoznaješ. Biti u biti znači spoznati da Bog jeste, da samo On jeste, biti Mu blizu kroz umnu spoznaju, čeznuti za Njim i prepoznavati Njegove boje u svim slikama svijeta, a to, kako Alić piše – nije lahko. „Ponekad je preteško nositi teret ljepote Božje prisutnosti u svakom dahu života. Puno je jednostavnije Bogu se klanjati, pet puta dnevno, a ostatak dana provesti ‘rasterećen’ blizine Boga“ (2023: 209). Usudujemo se kazati da je ovo centralni esej knjige, on je njeno spoznajno srce, a i pisac sam tvrdi da filozofijska misao „ne može Boga ne misliti“. Koliko god posrednika i igračaka izmislili, od Božijeg se prisustva ne može odmaći, ni u kojim okolnostima ne može se ne misliti Boga, osim izgubljenima. Ali, misliti Boga ne znači „mjeriti ga“ mjerilima savremenoga svijeta. U jednoj svojoj drugoj knjizi, distopijskom romanu/drami, Alić to ovako zaključuje: „Kada je Protagora izjavio da je čovjek mjera svih stvari,

izgovorio je sudbonosnu riječ – mjera. Tisućljeća koja su slijedila donijela su različite mjere kojima se čovjek pretvarao u biće mjere. Sve što nije moglo biti mjereno moralo je ostati duboko u ljudskoj podsvijesti“. Ali, Bog ne može biti potisnut kada su Njegova umjetnička djela svuda oko nas, bježati od Njega znači bježati u besmisao gomilanja materijalnog, zadovoljavanje želja i potreba koje, kako je to Maslow pisao, uvijek samo rađaju nove potrebe. Misliti Boga znači misliti ga srcem, jer on nije i ne treba biti dokaziv mjerama materijalnog svijeta. „Na površini gdje kraljuje pjena, sve se zbiva u okvirima rekla-kazala. Svjetlo dolazi s mislima u kojima je čovjek koji misli sadržan. Mi dajemo sebe razumijevajući. Bez predavanja neće nam se otvoriti most preko rijeke Lethe. U tom smislu i Chittick pojašnjava: da je znanje proizvod Božanskog otkrovenja a ne diskurzivnog mišljenja“ (str. 217). Da spoznamo, moramo se sresti s „neugodnim“ sobom, moramo iz ‘ludnice samoće’ izaći osviješteni, moramo utišati posrednike i oslušivati sebe. „Paradoks duhovnog znanja sastoji se u tome da možemo znati samo ono za što smo pripremljeni, samo ono što potencijalno već jest u nama“ (str. 228).

Ova knjiga Seada Alića posvećena je pjesniku Enesu Kiševiću. Posljednji esej stoga i obrađuje njegov sonetni vijenac posvećen naučniku Nikoli Tesli. Šutnja je „prolaz kroz svjetove“, a Kišević šuti i kad zbori. Šuti lijepo, umno, šuti tišinom koja odgovara na pitanja čije odgovore uzalud tražimo na ekranima.

*U isto smo vrijeme i sneni, i stvarni,
jer u svemu jesmo, a stalno smo sami.*

Nas, u biti, veža ista sudisajnost –

u pokretu stalnom mi bivamo trajnost (Kišević prema Alić, str. 234).

Adresa autorice

Author's address

Amela Delić Aščić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
amela.delic@untz.ba

UDK 94(497.6 Hercegovina)“16“(049.3)

Primljeno: 25. 09. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Dragana Kujović

KOREKTAN I UTEMELJEN PREGLED STANJA I PRILIKA U HERCEGOVAČKOM SANDŽAKU TOKOM 17. VIJEKA, JEDNOG OD NAJMANJE ISTRAŽENIH PERIODA BOSANSKOHERCEGOVAČKE PROŠLOSTI

**(Sedad Bešlija, *Hercegovački sandžak u 17. stoljeću*, Univerzitet
u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2023.)**

Monografska publikacija *Hercegovački sandžak u 17. stoljeću* prva je od dvije knjige kojima autor Sedad Bešlija, nakon dodatnih istraživanja, predstavlja dopunjenu i prerađenu doktorsku disertaciju, odbranjenu 2015. godine pod naslovom *Društveno-političke prilike u Hercegovačkom sandžaku od Žitvanskog do Karlovačkog mira (1606-1699)*. Činjenica da je bosanskohercegovačka istorija 17. vijeka jedan od “najmanje istraženih perioda” bosanskohercegovačke prošlosti i da je istorija Hercegovačkog sandžaka istražena “parcijalno i nedovoljno” (str. 11), bila je autorov motiv da o toj prošlosti piše i pruži detaljniji uvid, slijedeći trag društveno-političkih, administrativno-upravnih, kulturno-obrazovnih i privrednih prilika Hercegovačkog sandžaka u 17. vijeku. Ova publikacija trebalo bi ujedno da bude njegov doprinos prevazilaženju disbalansa kada je riječ o stepenu pažnje, posvećenosti i zainteresovanosti istraživača za bavljenje ovim periodom, u poređenju sa drugim istorijskim periodima, zbog, kako ističe, “manjka raspoloživih izvora” u odnosu na 16, a posebno 18. i 19. vijek (str. 11-12).

Među onima koji su se bavili temama vezanim za prošlost Hercegovačkog sandžaka i čiji radovi su mogli predstavljati pouzdani istraživački oslonac, autor ističe nekoliko imena – najprije Hivziju Hasandedića, zatim Faruka Taslidžu, Vesnu Miović

i Bogumila Hrabaka, i na kraju Jusufa Mulića, za kojeg napominje da je, i pored korištenja podataka iz njegovih radova, „neadekvatan metodološki pristup i veliki broj materijalnih grešaka u tim radovima” (str. 13), bio razlog poteškoćama u istraživanju. Nisu date nikakve napomene o razlozima zbog kojih u redosljedu pominjanja ovih istraživača nije slijedio hronologiju njihovog životnog i naučnog bavljenja, uspostavljajući najvjerovatnije neku vrstu hijerarhije prema značaju njihovih radova koji se odnose na predmetnu oblast. U istraživačkom postupku korišteni su fondovi Osmanskog arhiva Predsjedništva Republike Turske u Istanbulu (Osmanlı Arşivi), Državnog arhiva u Dubrovniku, Arhiva Hercegovačko-neretvanskog kantona u Mostaru, Orijentalnog instituta i Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu. Prema riječima autora, od objavljenih izvora izvršen je uvid u veliki broj dokumenata osmanske, mletačke, vatikanske, dubrovačke i franjevačke provenijencije, između kojih ističe značaj i zastupljenost u radu *Putopisa* Evlije Čelebija iz 17. vijeka.

Sadržaj knjige obuhvatio je prilike u Hercegovačkom sandžaku u 17. vijeku, kao dijelu Bosanskog ejaleta u okvirima Osmanskog Carstva, koji je u svom najvećem prostiranju zauzimaio teritoriju od Ivan planine do Jadranskog mora i od Risna i Novog do Makarskog primorja. Autor istražuje ukupni urbani, privredni i kulturni razvoj ovog sandžaka, smještajući ga u period nakon Žitvanskog mira 1606, zatim tokom dva velika rata u 17. vijeku, te dešavanja krajem vijeka. Utvrđuje poziciju Sandžaka u odnosu na centralnu vlast, kako u Istanbulu tako i Ejaletu, položaj Sandžaka u odnosu na vanjske faktore i položaj hercegovačkih sandžakbegova u osmanskoj administraciji. Među elementima koji su neposredno imali uticaj na sagledavanje i analizu zadatih tema, autor ukazuje na nepostojanje istoriografske sinteze koja bi se odnosila na Hercegovački sandžak u 15. i 16. vijeku, odnosno na Bosanski ejalet u 17. vijeku. Na osnovu toga zaključuje i ističe kako je „razumljivo da su neka pitanja samo otvorena” i da će se u knjizi prioritarno baviti temama vezanim za vojno-političke, privredne i kulturne prilike.

Knjiga je podijeljena na četiri poglavlja: “Opće prilike u osmanskoj državi u 17. stoljeću” (str. 17-35), “Hercegovački sandžak između tri mirovna ugovora: administracija, privreda, arhitektura, kultura, svakodnevnica” (str. 37-151), “Hercegovački sandžak u Kandijskom ratu (1645-1669.)” (str. 153-194), i “Hercegovački sandžak u Bečkom/Morejskom ratu (1683/84-1699.)” (str. 195-259). Ova poglavlja na kraju zaokružuj Zaključak na bosanskom i turskom jeziku (str. 261-276), uz koji slijedi sažetak na engleskom jeziku, zatim popis izvora i literature, registri ličnih imena i geografskih pojmova, i biografija autora. Zanimljive pojedinosti o stanovništvu, kulturi i svakodnevici prisutne su i u trećem i četvrtom poglavlju, iako se primarno bave ratnim prilikama.

Prvo, uvodno poglavlje odnosi se na opšte prilike u osmanskoj državi i ključne procese tokom 17. vijeka u poređenju sa dešavanjima i stanjem u Evropi toga vremena. Prema kazivanju autora, za ovaj pregled, osim “klasičnih” historiografskih tekstova, korišteni su “noviji rezultati svjetske osmanistike” (str. 15). Za sadržaj drugog poglavlja koje se bavi slikom Hercegovačkog sandžaka “između tri mirovna ugovora” karakteristična je kondenzovana informacija, dokumentovano nabranje, sažeti opisi i detaljni podaci, koji grade skeletni osnov za solidno utemeljen prikaz života na pomenutom području. Najprije su predstavljeni podaci koji se odnose na administrativno-političke granice Hercegovačkog sandžaka, da bi se u nastavku autor bavio položajem i ulogom hercegovačkih sandžakbegova, donoseći imena svih njih koji su imali taj naziv tokom 17. vijeka.

Najveći dio drugog poglavlja posvećen je osnovama privrednog života i ovo poglavlje prezentovano je u međunaslovu “Osnove privrednog života” (str. 58-101), sa tri izdvojene teme: “Odnosi između Hercegovačkog sandžaka i Dubrovačke Republike” (str. 78-82), “Ratne prilike” (str. 82-98), “Faktori nepovoljni po razvoj privrede” (str. 98-101). U međunaslovu o izgradnji sakralno-profanih objekata (str. 101-137) najprije je istaknuta društvena uloga vakufa, koji su na različite načine bili „zastupljeni u svim kadilucima i važnijim gradskim centrima” (str. 102). Naveden je dio izjave hadži Mahmuda, sina Sofija Kelimana iz Mostara (januar 1633.) (prema Sidžilu mostarskog kadije 1632-1634, bilj. 187), koja ilustrativno govori o motivima zadužbinara (“Ja sam iz čiste namjere i plemenite pobude, Allaha velikog radi, u želji da izbjegnem Njegovu bolnu kaznu, izdvojio iz svog čistog imetka i od najboljeg što imam...”, str. 102). Od sačuvanih vakufnama koje se odnose na Hercegovački sandžak, naveden je niz mostarskih sačuvanih vakufnama. Kada je riječ o sakralno-profanim objektima, podignutim tokom 17. vijeka u okviru Hercegovačkog sandžaka, dati su najprije podaci o vakufskim objektima – vjerskog, obrazovnog, dobrotvornog ili trgovačkog karaktera. Zanimljiva je autorova primjedba da su na prostoru Hercegovačkog sandžaka u pograničnim krajevima vakufski objekti bili skromniji i bez monumentalnosti, s obzirom da su bili više izloženi opasnosti od rušilačkih pohoda u odnosu na unutrašnjost. Uopšte uzev, za mnoge objekte nije bilo moguće ustanoviti datum izgradnje, odnosno raspoloživi podaci o njima vrlo često se oslanjaju na drugorazredne i trećerazredne istorijske izvore. Za obradu ove teme autor se uglavnom oslanja na istraživačke rezultate Hivzije Hasandedića, Jusufa Mulića, Mehmeda Mujezinovića, Faruka Taslidže, Ismeta Kasumovića, i *Putopis* Evlije Čelebija. Nakon prezentovanja podataka o izgradnji sakralno-profanih objekata, slijedi uopšten opis položaja hrišćanskih zajednica: najprije katoličke a

zatim pravoslavne zajednice, koja je, prema autorovim riječima, bila „još od srednjeg vijeka prisutna na rubnim prostorima Huma, kasnije Hercegovine” (str. 135). Autor konstatuje kako je „moguće primijetiti da izgradnja sakralnih objekata muslimana u 17. stoljeću i kasnije nije bila naglašena kao u 15. i 16. vijeku, kada je izgrađena većina takvih objekata”, za razliku od objekata drugih konfesionalnih zajednica koji se na tlu Hercegovačkog sandžaka tokom 17. vijeka “nastavljaju izgrađivati” (str. 127), između ostalog i kao zadužbine pobožnih hrišćana. Ističe da je tokom 17. vijeka bilo aktuelno pitanje odnosa između pravoslavnog sveštenstva i franjevačkog reda, odnosno katolika na prostoru Hercegovačkog sandžaka, tako da je Bosanska franjevačka provincija bila zavedena kao jedna od arhiepiskopija pod jurisdikcijom srpskih patrijarha, ali je franjevački red imao potpunu autonomiju unutrašnjeg ustrojstva i njihov odnos prema pravoslavnoj jurisdikciji bio je isključivo finansijski. U međunaslovima “Crtice iz kulturnog života” (str. 137-145) i “Hercegovačka svakodnevnica” (str. 145-151) date su ilustrativne zabilješke iz svakodnevnog života, “tek toliko da bi se obogatilo sadržaj, ali i stekao uvid u raznovrsnost života običnog čovjeka kao i situacija u kojima se nalazio”, uz primjedbu da izvori koji su na raspolaganju “pružaju dosta podataka o ovoj temi” (str. 145-146).

Treće i četvrto poglavlje naglašeno se fokusiraju na položaj i prilike u Hercegovačkom sandžaku u drugoj polovini 17. vijeka, tj. za vrijeme Kandijskog (1645-1669.) i Morejskog rata (1683/84-1699.), a autorova pažnja je usmjerena na uticaj i posljedice ovih ratova u Sandžaku (“Posljedice ratnih prilika po Sandžak”, str. 175-194, u okviru poglavlja o Hercegovačkom sandžaku u Kandijskom ratu; “Od pada Novog do pada Gabele pod mletačku vlast 1687-1694. godine”, str. 221-236, i “Hercegovački sandžak u svjetlu Karlovačkog mira – nova granica”, str. 246-259, u okviru poglavlja o Hercegovačkom sandžaku u Morejskom/ Bečkom ratu), umjesto da se isključivo zadržava na prikazu “vojski i bitaka”.

Knjiga *Hercegovački sandžak u 17. vijeku* predstavlja rezultat ambicioznog istraživačkog projekta. Cilj je bio da se vrlo širok zadati okvir ispuni tekstem dovoljno relevantne, razrađene i informativne sadržine na 268 strana. Upravo zbog širne istraživačkog zahvata primjetan je manir saopštavanja činjenica na nivou osnovne informacije ili izbjegavanje opširnih uvoda i objašnjavanja, ponekad na štetu narativnosti i dobre čitljivosti. Međutim, autor Sedad Bešlija, zasnivajući svoju monografiju o Hercegovačkom sandžaku u 17. vijeku na pouzdanim arhivskim izvorima (objavljenim i neobjavljenim) i relevantnoj literaturi (knjigama, člancima, raspravama, putopisima, hronikama, katalogima i leksikonima), uz jasne i nepretencione zaključke i obilje dobro uvezanih konkretnih podataka, uspio je da preda

čitaocima u tematsko-hronološkom postupku čvrsto utemeljen pregled stanja i prilika u ovoj administrativnoj jedinici tokom pomenutog perioda u kontekstu događanja na širem planu.

Adresa autorice
Author's address

Dragana Kujović
Univerzitet Crne Gore
Istorijski institut
draganakujovic2212@gmail.com

UDK 398.8(497.6)
39(=163.43)

Primljeno: 30. 09. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Kerima Filan

FOLKLORNI MATERIJAL KAO ODREDNICA OČUVANJA KULTURNOG IDENTITETA

(Sead Šemsović, *Život Bošnjaka – Od Bašeskije do Nametka, Slovo bosansko, Sarajevo, 2023*)

Pred nama je jedna knjiga o životu Bošnjaka. Na koje je aspekte bošnjačkog života usredotočena sugerira drugi dio njenoga naslova, a pojašnjava autor Sead Šemsović u predgovoru prikladno naslovljenom „O knjizi“. Mula Mustafu Bašeskiju (oko 1730-1809) autor uzima kao začetnika bošnjačke folkloristike, a Aliju Nametka (1906-1987) kao istraživača koji je svojim radom označio vrhunac bošnjačke folkloristike. U prvom dijelu knjige *Život Bošnjaka* autor donosi analizu folklorističke građe zastupljene u *Ljetopisu* Mula Mustafe Bašeskije te u drugom dijelu detaljan pregled djelovanja Alije Nametka na polju folkloristike. To su, autorovim riječima, temelji na kojima nastaju svi ostali radovi iz oblasti bošnjačke folkloristike.

Uvodeći čitatelja u problematiku kojom se bavi u prvom dijelu knjige, autor definira svoj pristup folklorističkim bilješkama u Bašeskijinom *Ljetopisu*. Iznosi da je folklorni materijal uvijek oblik pamćenja, a ne materijal sam po sebi, te Bašeskijine bilješke takvoga sadržaja obrađuje kao oblik pamćenja kulturnih obrazaca u prošlosti koji svoje refleksije imaju u savremenosti.

Naslovi poglavlja „Materijalna kultura u *Ljetopisu* Mula Mustafe Bašeskije“, „Folklor pokreta – kao prijelaz od materijalnog ka idejnom stvaralaštvu“, „Folklor ideja“, „Folklor kao umjetnost riječi“ pokazuju da autor obrađuje folklorističke bilješke iz *Ljetopisa* Mula Mustafe Bašeskije prateći klasifikaciju folklora koju je, kao prvu cjelovitu, sačinio Edward B. Tylor u drugoj polovini 19. stoljeća. Tako

poglavlja u ovoj knjizi, kao u klasičnim etnografijama, opisuju društvo, vjerovanja, običaje i svakodnevnicu – riječ je o opisu grada Sarajeva, odnosno o opisu bosanskohercegovačke sredine u 18. stoljeću.

Bašeskijine bilješke autoru su ponudile podatke na osnovu kojih o materijalnoj kulturi Bošnjaka govori kroz teme o kući i okućnici te o odjevnim predmetima. Prva tema je kratko obrađena, o drugoj se govori opširnije, što je odredila njihova obimom različita zastupljenost u Bašeskijinom *Ljetopisu*. Bilješke u kojima ljetopisac donosi podatke o odjevnim predmetima autora su dovele do zapažanja da su pripadnici različitih društvenih slojeva nosili određeni tip odijela te se po odjeći može raspoznavati pripadnost pojedinca nekoj grupi ili sloju društvene zajednice. Naročito se raznovrsni tipovi kapa i turbana pojavljuju kao „označitelji“ osoba koje ih nose. Tako u primjerima iz *Ljetopisa* prezentiranim u knjizi *Život Bošnjaka* čitamo kako su sarajevski građani Ibrahim-baša Jednjak i izvjesni Karić nosili na glavi „turban namotan na misirski način“, a obojica su bili „misirski trgovci“ (poslovali sa trgovačkom robom iz Egipta).

Autor je ukazao na to da je u *Ljetopisu* posve malo obavijesti o ženskoj odjeći. Ipak, dovoljno je pročitati dvije bilješke koje niže navodimo da se zna kako se u minulim stoljećima žena u javnom prostoru pojavljivala u *feredži*, ogrtaču koji ju je cijelu pokrivaio. U jednoj od dvije bilješke riječ je o nekoj ludoj djevojci koja je jedno vrijeme svakodnevno hodala po čaršiji „lijepo zamotana u feredžu, tako da se nimalo nije mogla vidjeti“, što znači da se, iako duševno bolesna u javnosti pojavljivala u skladu sa vladajućim običajem. Druga bilješka obavještava o jednoj prosjakinji, također ludoj ženi, „koja na sebi nije nosila feredžu“, što je bilo suprotno uobičajenom ženskom odijevanju.

U drugom poglavlju autor predstavlja tri prakse „folklor pokreta“: igre (igrači i mjesta za igru), pjevanje (svirači, pjevači i graditelji instrumenata) i pripovijedanje (pripovjedači). Vijesti iz prošlosti o ovim vidovima nematerijalne kulture od iznimne su vrijednosti za baštinike zato što se ostvaruju u znanju i umijeću, te žive onoliko koliko žive njihovi nositelji. Tradicionalnim postaju ako postoji kontinuitet prenošenja tog znanja i umijeća iz generacije u generaciju. Tako (o)čuvana, nematerijalna kultura unapređuje ljudsku kreativnost i ima važnu ulogu u razvoju društva. S druge strane, prekidom lanca prenošenja ti vidovi nematerijalne kulture ostaju u prošlosti. Od zaborava ih sačuvati može samo pismeno svjedočanstvo. Prezentirajući dosta obiman materijal iz *Ljetopisa* o narodnim igrama, pjevanju i pripovijedanju, Šemsović iznosi da Bašeskija zauzima mjesto u samom vrhu informatorâ o nematerijalnoj kulturi Bošnjaka.

Ovo poglavlje obavještava o različitim oblicima druženja u prošlim stoljećima. Neka su se druženja održavala kao pomno organizirani zvanični skupovi na kojima su se uz posebnu ceremoniju unapređivali mlađi pripadnici zanatskih udruženja u zvanje majstora. Neka su druženja imala za svrhu intelektualno i duhovno uzdizanje, na nekima su se pak održavala nadmetanja u igrama i fizičkim vještinama, na nekima se zabavljalo uz pjesmu, svirku ili pripovijedanje.

Iz Bašeskijinih bilježaka ne vidi se uloga žene u praksama „folklor pokreta“, što je u vezi sa njegovim svjetonazorom. No ovom prilikom možemo spomenuti da je visoki državni dužnosnik Ahmed Dževdet-paša u zvaničnim izvještajima o svome djelovanju u Bosni sredinom 19. stoljeća zabilježio kako se u nekim danima ranim jutrom mogla čuti pjesma djevojaka dok odlaze na izlet u prirodu. Među oblicima zabave na izletima Ahmed Dževdet-paša spominje i igranje narodnih igara.

Za promatranje nematerijalne baštine važno je ustanoviti kriterije pomoću kojih će se, koliko je moguće pouzdano, utvrditi njen lokalni ili pak nadlokalni karakter. Na taj način moguće je uočiti one oblike nematerijalne kulture, prisutne na jednom lokalitetu, koji se mogu učitati i širem prostoru. Takvim pristupom analizi bilježaka iz Bašeskijina *Ljetopisa*, koje se u prostornom smislu odnose na Sarajevo, Šemsović je uspio većinu oblika nematerijalne kulture sadržane u njima da odredi kao ukupnu bošnjačku kulturu.

„Folklor ideja“ naslov je trećeg poglavlja u kojem autor Sead Šemsović, na osnovu bilježaka u Bašeskijinom *Ljetopisu*, govori o običajima, vjerovanju, sujevjerju, narodnoj medicini. Od običaja autor je dosta prostora posvetio jednome koji Bašeskija spominje pod nazivom *devr-i iskat*. Potrebno je podsjetiti da se Bašeskija ne zadržava na samom opisu običaja ili obreda. No to što često spominje *devr-i iskat*, običaj koji se prakticirao u povodu nečije smrti, siguran je pokazatelj njegove raširenosti. Šemsović je u tome vidio potrebu da u svojoj knjizi obuhvatno predstavi *devr-i iskat* koji se, po njegovim nalazima, i danas prakticira u nekim krajevima. Govoreći, nadalje, u ovome poglavlju o čudnim događajima koje je Bašeskija zabilježio – kao vlastiti ili pak tuđi doživljaj – Šemsović ističe da te bilješke pokazuju „bogato narodno vjerovanje u začudno, kao i spremnost pojedinca da uđe u susret sa onostranim kako bi pomogao drugome čovjeku“. Riječ je o liječenju kroz susret sa onostranim.

Autorova analiza bilježaka iz *Ljetopisa* pokazuje da u tom svijetu ima pojedinaca za koje su, kako Bašeskija kaže, „neki smatrali“ ili za koje „se govorilo“ da su vidoviti, što se smatra posebnom osobinom pojedinca koji je dostigao visok stepen duhovne spoznaje. Dok u bilješkama o vidovitim osobama Bašeskija navedenim jezičkim formulacijama sebe ostavlja na distanci naspram narodnog vjerovanja, u

drugim bilješkama neposredno iskazuje i svoje vjerovanje „da onaj ko ubije drugoga i sam bude ubijen“, „da u isto vrijeme ne haraju dvije bolesti jer dvije vatre ne mogu gorjeti na jednom ognjištu“, „da nije dobro u životu prebrzo napredovati jer ko brzo napreduje brzo i strada“. Ovakve bilješke obično sadrže i formulaciju „poznato je da...“ ili „iskustvo je pokazalo da...“.

Između Bašeskijinih bilježaka koje autor obrađuje u podnaslovu „Predskazivanje i snovi“ istaknut ćemo one u kojima se spominje predviđanje budućih događaja prema knjizi *melhemi*, što je jedna forma narodne književnosti koja tumači buduće događaje uzimajući kao znakove položaj mjeseca i zvijezda te prirodne pojave u određenim mjesecima i danima u godini. Predviđanje budućnosti prema *melhemi* odnosi se na društvene događaje mnogo više nego na život pojedinca. U bilješkama tog sadržaja koje autor predočava u svojoj knjizi vidimo Bašeskiju kako čita *melhemu* i na osnovu te knjige predviđa da pojava crvenila na nebu u predvečerje tog i tog dana u godini ukazuje na rat, ili ukazuje na smrt visokog dostojanstvenika, ili na bolest. Neodvojivi, sastavni dio takvih bilježaka su Bašeskijine riječi da „tako kaže *melhema*, a samo je Bog onaj koji zna“.

Tim riječima Bašeskija zaključuje i svoje bilješke o tumačenju snova u kojima se pojavljuje kao tumač i svojih tuđih snova. U toj praksi autor Sead Šemsović vidi brigu bosanskog čovjeka da odgonetne dešavanja kojima je okružen, vidi nastojanje da se obavljanjem posebne molitve (*istahara namaz*) čovjek približi Bogu i vježba svoj duh da bude zadovoljan sudbinom. Na tumačenje snova autor ukazuje kao na dio onodobnog razumijevanja života „te je samim tim ta praksa dio ukupne slike kulturnog razvoja“.

Naredna tema u poglavlju „Folklor ideja“ je narodna medicina u *Ljetopisu*. Autor se ovdje zanima za jedan raritetan segment bosanskohercegovačke kulture. Kroz prikaz literature o njima autor se osvrće na prve ljekaruše sa prostora Bosne koje potječu iz 15. stoljeća. Potom ukazuje na malobrojne primjerke ljekaruša iz osmanskog perioda koje su pisane na našem jeziku arapskim pismom te na franjevačke, pravoslavne i jevrejske ljekaruša. Istaknuli bismo da su sve spomenute ljekaruše vrijedni dokumenti bosanskohercegovačke etnomedicine. Iznimna je vrijednost ljekaruša u tome što su u njima zapisani, i na taj način sačuvani, recepti i naputci o liječenju budući da su se ta znanja mahom prenosila usmenim putem. Za Bašeskijine bilješke koje po sadržaju pripadaju historijskoj medicinskoj tematici, autor ističe da su to mahom obavijesti o bolestima i bolesnicima, o ljekovitim biljkama i ljudima koji su se bavili liječenjem, dok samo dvije govore o pripremljanju lijekova. Pa ipak, iz nekih saznajemo o manjim hirurškim zahvatima. Osim bilježaka

koje kazuju o ovakvim „konkretnim“ načinima liječenja, autor se pozabavio i onima koje obavještavaju o praksi „apstraktnog“ oblika liječenja (praksa *zapisa*). Rekli bismo da je autor u ovome poglavlju pregledno i obuhvatno ponudio jedan dio bosanskohercegovačke kulturne medicinske baštine.

„Folklor kao umjetnost riječi“ naslov je posljednjeg poglavlja u prvom dijelu knjige *Život Bošnjaka*. Materijal iz *Ljetopisa* koji obrađuje u okviru ove tematike autor je svrstao u tri kategorije. Prvu kategoriju čine kratki prozni tekstovi (poučne i šaljive priče) i poezija, u drugu je kategoriju uvrstio paremiološke žanrove (poslovice i izreke) te u treću nadimke. Za prvu kategoriju zanimljivo je uočiti da je šest poetskih cjelina Bašeskija u svojoj *Medžmui* zabilježio na našem jeziku arapskim pismom. Osim jedne, za koju je vrlo vjerovatno da je njen autor sâm Bašeskija, preostale pjesme pripadaju našoj usmenoj književnosti. Za razliku od poezije, poučne i šaljive priče Bašeskija je zapisao na osmansko-turskom jeziku. Nadat se da će buduća istraživanja kazati nešto više o porijeklu ovih kratkih priča.

U drugom tematskom bloku ove knjige autor prikazuje i analizira ukupan folkloristički rad Alije Nametka. Svjestan da je Alija Nametak javnosti najprije prepoznatljiv kao književnik, autor već u prvoj rečenici iznosi ocjenu da je Nametak, uz istaknut kulturni rad, „zasigurno najizrasliji kao folklorist“. Naredne stranice pokazat će da ova ocjena proizlazi iz temeljite analize kojom je Šemsović zašao u sve detalje Nametkovog rada. Do tog izlaganja čitatelja dovodi kroz prikaz literature i dosadašnjih istraživanja Nametkovog doprinosa folkloristici. „Tematski krugovi“ naslov je poglavlja u kojem autor sve Nametkove radovi tretira u sedam oblasti djelovanja: Sakupljanje usmene književnosti, Narodni običaji i obredi, Folkloristi, istraživači i sakupljači, Historijske ličnosti u usmenom pamćenju, Teme i motivi usmene književnosti, Muzički folklor, Bibliografija, nekrolozi i natuknice. Naglašavajući da je unutar svake Nametkov doprinos izuzetan, autor podcrtava sakupljanje usmene književnosti kao najbogatiji segment njegovog djelovanja kojim je bio zaokupiran od rane mladosti. Između ovih radova istaknimo „Interpretaciju epskih narodnih pjesama kod bosansko-hercegovačkih iseljenika u Turskoj“ u kojem je Alija Nametak donio i dva kraća notna zapisa o načinu izvođenja epske pjesme među Bošnjacima u Turskoj, čime je, kako je Šemsović istakao, dao doprinos etnomuzikologiji. Nametkovu zbirku narodnih pjesama *Od bešike do motike* objavljenu 1970. autor opisuje kao jednu od najvažnijih zbirki usmene lirske poezije Bošnjaka. Pedesetogodišnje djelovanje Alije Nametka u oblasti folkloristike Šemsović izlaže navodeći hronološkim redom i komentirajući svaki pojedini rad. Prethodno navedeni tematski krugovi te „Bibliografija folklorističkih radova Alije

Nametka“ koja zauzima posljednjih šest stranica ovoga dijela knjige omogućavaju čitatelju da sagleda širinu prostora koji je Nametak zahvatio u svojim folklorističkim radovima i u njima dao veliki doprinos poznavanju života Bošnjaka.

Veliki je doprinos poznavanju života Bošnjaka dao i Sead Šemsović ovom knjigom. U njoj je uspješno ponuđeno vrlo zanimljivo i važno istraživanje zbog čega će, smatram, osim naučnicima i stručnjacima iz oblasti folkloristike, etnologije i antropologije ova knjiga biti korisna i širokom čitateljstvu, prvo zbog zanimljivosti tematike, a potom i zbog lakoće sa kojom se njen sadržaj prati.

Adresa autorice
Author's address

Kerima Filan
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
kerima.filan@ff.unsa.ba

UDK 070:[316.774:004.738.5

Primljeno: 02. 10. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Tahani Komarica

NOVINARSTVO U DIGITALNOJ ERI

(Amela Delić Aščić, *Novinarstvo digitalnog doba: Kako sačuvati profesiju?*, Lijepa riječ, Tuzla, 2023)

Knjiga Amele Delić Aščić *Novinarstvo digitalnog doba – Kako sačuvati profesiju?*“ spada među ona naučna djela koja u svojoj fokusiranosti na predmet istraživanja zapravo govore o višestrukosti slojeva koji formiraju svakog čovjeka, građanina, konzumenta, novinara, prosumera kroz efekte međusobnog djelovanja sila socio-materijalnog svijeta. Čovjek je u stalnoj potrazi za istinom koja mu je potrebna za razumijevanje svijeta i sebe u svijetu. Istinu spoznaje iz neposredovanog i posredovanog okruženja. Ljudske istine nemaju atribut apsoluta, već su uvijek manje ili više fragmentirane, uvjetovane različitim uglovima, ličnim iskustvima koja oblikuju percepcije, pojedinačnim motivima i zonama interesa, načinima prezentacije. Stoga autorica i ističe da je fokus knjige na „novinarskoj istini, ili najboljem od istine što se novinarskom praksom može dosegnuti“ (str. 2). *Novinarska istina* ima zadatak da omogući širi kontekst razumijevanja realnosti koja izmiče neposrednom iskustvu pojedinca. Geografski i prostorno udaljena ili bliska ona pozicionira čovjeka u datom trenutku vremena i trasira buduće puteve i oblike njegovog bivstvovanja. Stoga, *novinarska istina* nosi visoku moralnu odgovornost.

Iako knjiga, s obzirom na širinu koju tema obuhvata, obiluje višestrukim uvidima, istakla bih prije svega tri iznimno važna kvaliteta ovog djela: aktuelnost, prijemčivost širokoj čitalačkoj publici i praktičnu primjenjivost.

Novinarstvo u izmijenjenoj paradigmi, sa novim mogućnostima, zahtjevima i pravilima digitalnog *terena*, sa mnoštvom pozitivnih i negativnih aspekata ne samo

kvaliteta već i samog opstanka profesije, temu čini izuzetno aktuelnom. Za digitalno medijsko okruženje već odavno je tačno reći da živimo u medijima, a ne sa medijima, a poznavanje okruženja je za svakog čovjeka od temeljne važnosti u određivanju samopostojanja i svojih relacija sa svijetom.

Prijemčivost široj čitalačkoj publici je posebno značajna. Knjiga je naučna i namijenjena je studentima žurnalistike/komunikologije, medijima, urednicima, kao i naučnicima i stručnjacima u ovoj oblasti, međutim, ona je i izuzetno korisno štivo za svakog korisnika digitalnih medija koji održava svoj profil na društvenim mrežama ili ima intencije proaktivnog djelovanja u društvu, jednako tako i svim građanima koji žele razumjeti medijski posredovanu stvarnost. Iako autorica koristi za profesiju specifične termine, svaki od termina je detaljno i razumljivim jezikom obrazložen, što čini mogućim razumijevanje i onima koji nisu profesionalni komunikatori. Ovakva upotreba jezika nam ukazuje i na činjenicu da je sama autorica odličan komunikator, jer uspijeva poruku prenijeti razumljivo i van okvira naučne javnosti.

Praktična primjenjivost nalaza autorice je doprinos praksi izvještavanja, upotrebe medija, podizanja kredibilitnosti i relevantnosti novinarske profesije u praksi. Upute su jasne, objašnjene tekstom, ali i praćene infografikom koja je u funkciji prezentacije i mnemotehnike. Upotreba vizuelnih elemenata na svrsishodan način ukazuje da je autorica relevantan stručnjak i naučnik koji spaja teorijska znanja i njihove praktične primjene.

Knjiga je koncipirana u tri cjeline kojima prethode *Zahvalnost i Predgovor*. U *Predgovoru* je jasno predstavljen i naučni književno-umjetnički profil autorice, koji obogaćuju jedan drugog međusobno se prožimajući i nadopunjavajući, a da pritome nisu na štetu jedan drugog.

Prvi dio knjige nudi široku obuhvat promišljanja o epistemologiji novinarstva čiji je cilj da „relevantne informacije učine što zanimljivijim i prijemčivijim za javnost, što ne znači trivijalnim i senzacionalnim“ (str. 6.). U ovom dijelu autorica detaljno obrađuje različita filozofska stajališta o komunikološkim temama sa vlastitim kritičkim osvrtom i prema skepticima i prema pobornicima, temeljne postulate novinarstva, vrijednosti, norme, strukture kako u klasičnim tako i u digitalnim medijima, te potencijalne zamke (ne)pristranosti, konfliktne ili pak kolaborativni odnos profesionalnih i građanskih novinara, probleme provjeravanja činjenica ili *fact-checking*.

Među specifične vrijednosti koje karakteriziraju digitalnu paradigmu novinarskog izvještavanja autorica ubraja „ekskluzivnost, hipertekstualnost, potencijal za dijeljenje na društvenim mrežama, potencijal da vijest bude komentarisana, zabava, potencijal

za prikazivanje priče kroz multimediju i dostupnost izvora za priču na društvenim mrežama“ (str. 66.). U digitalnim medijima očito je prelijevanje određenih uloga novinarstva u skladu sa zahtjevima nove paradigme novinarstva, ali ne nužno i narušavanje novinarske profesije. Brzina je faktor koji ima utjecaj na mnoge dimenzije novinarstva u digitalnoj sferi, te se uloga naknadnog *fact-checkinga* prelijeva na organizacije civilnog društva i druge specijalizirane platforme koje „ekspanziju doživljavaju od 2014. godine“ (str. 169), kao i kreiranje algoritama koji bi trebali olakšati ovu funkciju. Također, kolaboracija profesionalnih novinara sa konzumentima može biti dobra praksa provjeravanja. Trenutni problemi *fact-checkinga* kao i djelomično prepuštanje drugim zainteresovanim društvenim akterima za obavljanje funkcije provjere ima potencijal umanjiti dodatne pritiske na medije i smanjiti medijski klijentelizam kao jedan od pojava oblika korupcije između elite i medija. Redistribucija uloga u digitalnoj sferi može pozitivno utjecati na vraćanje temeljnim postulatima profesije i posebno javnog interesa građana.

Iz mnoštva sjajnih uvida izdvaja se detaljna elaboracija konstruktivnog novinarstva koje se „fokusira na izvještavanje o načinu na koji je neki problem moguće riješiti“ (str. 130.) kao pozitivnog koncepta za prevazilaženje narušenih postulata novinarstva koji se uglavnom odnose na „povratak kredibiliteta i relevantnosti u javnosti“ (str. 264.). Također, autorica ne zaobilazi ni ostale specifičnosti digitalnih medija u odnosu na klasične kao što su: interaktivnost, multimedijalnost, hipertekstualnost, konvergencija, uloga društvenih mreža. Veoma značajno poglavlje prvog dijela knjige obrađuje problematične odnose kapitalizma, demokratije i medija čije razumijevanje je neophodno za promišljanje odnosa moći u posredovanoj stvarnosti i stvarnih intencija komunikatora, ali i druge društvene promjene izazvane digitalizacijom kao što je rast ekonomskog jaza, urušavanje obrazovanja i drugih javnih socijalnih struktura, odnos ličnih podataka i ciljanog oglašavanja, te proizvodnja potrošačkog mentaliteta nemislećeg građanina.

Drugi dio knjige čini obimno empirijsko istraživanje medija u Bosni i Hercegovini u svjetlu ranije elaboriranih teorija i promjena. Autorica je provela kvalitativnu i kvantitativnu analizu sadržaja klasičnih i digitalnih medija operacionalizacijom varijabli proizašlih iz istraživačkih pitanja. Istraživanjem su obuhvaćene 663 jedinice analize u printanim novinama i na najčitanijim web portalima. Drugi dio empirijskog istraživanja je kvalitativna i kvantitativna analiza korisničkih navika. Kvalitativna analiza korisničkih navika provedena je putem fokus grupa, a kvantitativna putem anketnog upitnika. Rezultati analize medija ukazuju da između istraživanih portala, ali i klasičnih štampanih novina, „ne postoje prevelika odstupanja u načinu na koji

obrađuju događaje o kojima izvještavaju“ (str. 206.). Mediji u Bosni i Hercegovini ne koriste potencijale proširene digitalne paradigme novinarstva posebno u smislu djelotvorne upotrebe hiperlinkova i konstruktivnog komuniciranja sa građanima, dok web portali narušavaju vlastiti kredibilitet ne navodeći podatke o novinaru i načinu kontaktiranja novinara, što bi omogućilo bolju saradnju medija i građana. U medijima koji su bili predmet istraživanja evidentan je nedostatak konstruktivnog novinarstva. Također, u oba tipa istraživanih medija pohvalno je da se u većini slučajeva „još uvijek ozbiljno pristupa kreiranju najvažnijih elemenata novinarskih članaka – naslova i lida“ (str. 208.). Kvalitativna i kvantitativna analiza navika korisnika medijskih sadržaja ukazuje da postoje dobne razlike u načinu korištenja medija, te da korisnici, iako su još uvijek uglavnom pasivni konzumenti medijskih informacija, žele kvalitetnu, objektivnu, gramatički i pravopisno ispravnu, te kredibilnu informaciju. Korisnici medijskih informacija u Bosni i Hercegovini preferiraju multimedijalni sadžaj, informativan naslov i lid, ali ne i da budu aktivni kreatori medijskog sadržaja kroz komentare.

U trećem dijelu knjige autorica nudi višestruka i vrlo konkretna rješenja za hibridne forme novinarstva, kao što su saradnja sa korisnicima, podizanje kredibiliteta potpisivanjem novinara imenom i prezimenom, svrhu i način upotrebe hiperlinkova. Na osnovu analiziranih podataka sadržaja medija u Bosni i Hercegovini i korisnika medijskih informacija u skladu sa zahtjevima i mogućnostima digitalne paradigme novinarskog izvještavanja autorica je ponudila odgovor na pitanje iz naslova trećeg dijela knjige: *Kako pisati po standardima profesije i biti zanimljiv?* Rješenje je predstavljeno kroz vrlo zanimljivu i čitku infografiku strukture vijesti u mrežnim medijima, koju je i tekstualno pojasnila. Struktura vijesti u digitalnim medijima je nova vrijednost kako za profesionalne medije i novinare, tako i za sve građane koji su usmjereni na komuniciranje sa širokom publikom putem vlastitih profila i stranica na društvenim medijima poput facebooka, instagrama, tik-tok, youtube ili drugih digitalnih kanala komunikacije.

U zaključnom dijelu autorica je sintetizirala i poentirala najvažnije nalaze svog teorijskog i empirijskog istraživanja.

Autorica u naslovu knjige postavlja pitanje *Kako sačuvati profesiju?* (novinarstva op. a.). Ne zanemarujući sve potencijalne zamke i probleme, specifičnosti digitalnog okruženja, specifičnosti samih korisnika i nivoa razvoja novinarskog izvještavanja u digitalnim medijima u Bosni i Hercegovini ona postavlja vrlo jasne smjernice kako novinarstvo u Bosni i Hercegovini može povratiti narušeni kredibilitet, te u digitalnoj eri nastaviti ispunjavati svoj osnovni cilj – težnju ka „novinarskoj istini, ili najboljem

od istine što se novinarskom praksom može dosegnuti“ (str. 2). Kako sama autorica kaže „novinarstvo će kao profesija propasti ukoliko nastavi da proizvodi umjesto da stvara“ (str. 162). Ujedno daje i opći recept za *stvaranje* konstrukta, interpretacije, istinitosti, kredibiliteta. Istovremeno, uvažavajući i nestrpljivog korisnika medijskih informacija 21. vijeka nudi i način upotrebe interaktivnih i multimedijalnih alata dostupnih u digitalnom medijskom okruženju za postizanje zanimljivosti.

Adresa autorice
Author`s address

Tahani Komarica
Agencija za prevenciju korupcije i koordinaciju borbe protiv korupcije,
Istočno Sarajevo
tahani.kolar@gmail.com

UDK 37.091.3:004
37.015.3:159.953.5

Primljeno: 06. 10. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Belma Alić Ramić

AKTIVNO UČENJE KAO DIDAKTIČKI ODGOVOR NA ZAHTJEVE SAVREMENOG DOBA

[Filduza Prušević Sadović i Sefedin Šehović, *Tehnologije aktivnog učenja (medijska didaktika)*, Narodna biblioteka "Dositej Obradović", Novi Pazar, 2023]

Problematika aktivnog učenja nerijetko se verbalno aktuelizira, ali rijetko se empirijski povezuje sa tehnologijom aktivnog učenja i poučavanja, što vrlo pregnantno prikazuje knjiga o kojoj ćemo govoriti u nastavku. Osvrnuvši se na biografiju autora, evidentno je da su je pisali iskusni stručnjaci iz didaktičko-metodičke oblasti, Filduza Prušević Sadović i Sefedin Šehović, profesori pri Učiteljskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, Nastavno odelenje u Novom Pazaru. Knjiga se javlja kao svojevrsan odgovor na rastuće digitalne potrebe i promjenu obrazovne paradigme, koja težište sa nastavnika prenosi na učenika. S tim u vezi, autori na 250 stranica knjige nude različite načine osavremenjivanja nastavnog procesa korištenjem digitalne tehnologije učenja. Ova monografija je podijeljena u tri dijela, od kojih svaki ima nekoliko naslova i međunaslova, ukazujući na aktualne probleme u nastavi danas, te nudi moduse za prevazilaženje jaza između potreba društva i potreba nastave. U iskustvenom i konstruktivističkom načinu učenja autori vide priliku za prevazilaženje jaza u društvu i sticanja konkurentnog znanja kompatibilnog tržištu rada. Autori polazišta za pisanje knjige pronalaze u didaktičkim teorijama, s naglaskom na konstruktivističkoj teoriji nastave. Monografija na kraju sadrži i pojmovnik koji vrlo podrobno elaborira ključne pojmove odabrane problematike, a najuže su u vezi sa

aktivnosti učenja, refleksijom, mentalnom aktivnošću i odgovaraju na pitanje kako uspješno poučavati u savremenom dobu.

Prva je cjelina „Tehnologija učenja i poučavanja“ u okviru koje postoji sedam poglavlja. Kroz naslove i međunaslove ove cjeline autori govore o osnovnim pojmovima odabrane problematike, te elaboriraju specifičnosti nastavne tehnologije i njenu ulogu u nastavnom procesu. Koristeći termin tehnologija u nastavnom procesu autori polaze od njegovog šireg značenja koje podrazumijeva uvođenje inovacija u nastavnu praksu prateći koncept ukupnog razvoja svakog pojedinca i uvažavajući savremena didaktička pravila i principe. Pri determiniranju tehnologije aktivnog učenja autori polaze od Blumove taksonomije i Finkove teorije suštinskog znanja. Upravo ovakav metateorijski pristup autora potvrđuje da ne postoji jedna univerzalna teorija za kvalitetnu nastavu, nego savremeni diskurs potrebuje znalački i raznovrstan pristup nastavnoj praksi. Tragajući za didaktičkim odgovorima na specifična pitanja o organiziranju nastavnog procesa autori nude upotrebu tehnologije aktivnog učenja koja, vodeći računa o ciljevima i ishodima nastavnog procesa, doprinosi efikasnosti istog. Također, ova cjelina nudi objašnjenja perspektive i evaluiranja razredno-predmetno-satnog sistema, pri čemu autori navode i sveprisutne kontradiktornosti unutar razredno-predmetno-satnog sistema. Zbog efikasnosti i kvaliteta nastavnog procesa autori zagovaraju prevazilaženje kontradiktornosti, napuštanje tradicionalne i uvođenje moderne tehnologije u odgojno-obrazovni rad. Korisnost i razloge upotrebe moderne tehnologije u obrazovanju autori vide u aktivnom radu učenika zasnovanom na upotrebi tehnologije igara, interaktivnom učenju kroz istraživanje i različitim modelima digitalnih nastavnih materijala, što sve zapravo i jeste adekvatan način prevazilaženja tradicionalnih kontradiktornosti. Ono po čemu se savremena tehnologija aktivnog učenja razlikuje od tradicionalne nastavne tehnologije sublimirano je u sedam Šatolovih principa, uz čiju implementaciju savremena tehnologija osigurava proaktivno učenje, bazirajući se na diferenciranju nivoa učenja, individualiziranju učenja, različitim vrstama programiranog učenja i uvažavanju razlike među učenicima. Upravo na ovaj način tehnologija aktivnog učenja odgovara na važno didaktičko pitanje – kako naučiti učenike da rješavaju probleme i uče kroz proces rješavanja problema, dok nastavnicima nudi spektar mogućnosti da uz njenu upotrebu implementiraju inovacije u odgojno-obrazovni rad.

U prvoj cjelini autori također navode specifičnosti digitalne tehnologije učenja, a kao primjere navode interaktivni stol za kreativno učenje, 3D štampač, skener i olovku (tehnologija za učenje u tri dimenzije) te interaktivna tabla. Ovdje autori detaljno elaboriraju značenje i specifičnosti interaktivnog stola za kreativno učenje,

3D štampač, skener i olovku, interaktivnu tablu. Interaktivni stol znatno doprinosi kvaliteti poučavanja i aktivnom uključivanju svih učenika u nastavni proces jer kombinuje funkcionalnost table, računar i projektor istovremeno. Uz upotrebu 3D tehnologije naglasak je na didaktičkom principu zornosti i vizualizacije nastavnog sadržaja putem olovke, skenera i štampača, dok interaktivna tabla omogućava predstavljanje nastavnog sadržaja iz različitih uglova. Autori također unutar ove cjeline potenciraju specifičnosti edukativnih aplikacija koje su vrhunac svoje doživjele u vrijeme COVID-19 pandemije i online nastave, te djelotvorno prevazišle različite prostorne barijere. Njihova upotreba je neizostavna i u hibridnom modelu poučavanja, koji se sve više primjenjuje. Autori naglašavaju i važnost upotrebe digitalnih igara u nastavi, jer putem igre djeca najprirodnije i najlakše uče. Korist od njih u nastavi je višestruka, ali trebaju imati preciziranu intenciju, kako bi olakšale usvajanje nastavnog sadržaja, a ne bile same sebi svrhom.

Druga cjelina knjige nosi naziv „Iskustveno učenje i zahtjevi savremenog doba“. Vodeći se premisom da je iskustveno učenje najbolji učitelj i Djujijevim poimanjem da svako pravo učenje dolazi iz iskustva, autori se fokusiraju na iskustveno učenje u okviru Kolbovog ciklusa, objašnjavajući svaku fazu pojedinačno, te se osvrćući na Kolbove stilove učenja. Autori naglašavaju da efikasnost i svrsishodnost iskustvenog učenja u nastavi zavisi od više faktora – od toga da učenici budu lično uključeni u proces učenja, da cilj iskustvenog učenja treba biti smislen i jasan, svako iskustveno učenja treba da polazi od intelekta učenika, te da bude raznovrsno u odnosu na specifičnosti učenika. Autori također kroz ovu cjelinu zagovaraju uvođenje problemske, projektne i programirane nastave kao moduse didaktičkog odgovora na razvoj tehnologije, mogućnosti saznavanja i učenja. U problemskoj, projektnoj i programiranoj nastavi naglasak je upravo na aktivnom učenju i na procesu učenja, a ne na konačnom produktu učenja. Ove vrste nastave visoko uvažavaju didaktičke principe individualizacije, očiglednosti, aktivnosti, sistematičnosti i postupnosti. Princip postupnosti posebno je potkrepljujući u programiranoj nastavi, jer svaki učenik usvaja znanja svojim ličnim tempom, uz optimalno prilagođavanje nastavnog sadržaja kroz različite vrste programa i sekvence. Efekti primjene ovih vrsta nastave su višestruki, jer one promiču samostalni rad učenika, samostalno sticanje znanja uz voditeljsku ulogu nastavnika i nude ostvarivanje kontinuirane samoevaluacije. Uloga nastavnika je posredna i moderirajuća, usmjerena na generiranje različitih ideja i puteva učenja.

Treća cjelina „Aktivan učenik – ideal savremenog obrazovanja“ govori o principima aktivnog učenja, klasifikaciji metoda aktivne nastave, ulozi motivacije u

procesu učenja te metodama i tehnikama aktivnog učenja. Ova cjelina slijedi sistematiku prethodnih spoznaja tako što autori predstavljaju više istraživanja koja dokazuju da učešće i aktivnost u nekom događaju dovodi do veće efikasnosti nego samo posmatranje, govoreći u prilog tezi da učenik bolje nauči ono što sam uradi, nego kad pasivno sluša ono što nastavnik govori. Aktivno učenje autori objašnjavaju kao široku lepezu različitih strategija učenja kojima je cilj aktivirati učenika. Nastoje skrenuti pažnju na značajnu povezanost aktivnog učenja sa perspektivom nastavnika o istom. Aktivno učenje prije svega traži promjenu uloge nastavnika. Kao motivator i saradnik on učenicima pomaže da istražuju i stiču iskustva u procesu učenja rješavajući različite problemske zadatke. Ako je isključivi prenosilac znanja ne može kreirati takve prilike u nastavi. Uvažavajući principe aktivnog učenja poput individualizacije, fleksibilnosti, saradnje, adekvatnosti edukativnih i kognitivnih aktivnosti pri kreiranju praktičnih zadataka moguće je razvijati i podržavati motivacionu uključenost svakog učenika u nastavni proces. U ovoj cjelini autori navode više vrsta aktivnih metoda prema različitim kriterijama podjele: debatne metode, metoda igre, senzitivni trening, simulacijske metode, nesimulacione metode, metode analize konkretnih situacija. Implementaciju navedenih metoda u nastavi diktira karakter obrazovnog sadržaja te u odnosu na njega bira se najefikasnija nastavna metoda aktivnog učenja. Prema autorima, aktivno učenje obuhvata i tehnike poput aktivnog slušanja, aktivnosti na časovima, misaone aktivnosti, bilježenje na času, verbalne aktivnosti, aktivno čitanje. Upotrebom ovih tehnika pragmatično se ispunjava cilj savremenog obrazovanja, a to je samoaktualiziran pojedinac spreman za istrajnost na cjeloživotnom putu učenja.

Uzimajući u obzir društvo znanja u kojem egzistiramo te dostupnost različitih vrsta informacija nastava potrebuje aktivno učenje kao odgovor na sveprisutne promjene u društvu, što se potencira kroz svaku cjelinu, naslove i međunaslove ove knjige. Knjiga jasno ukazuje na neminovnost prenošenja težišta nastave sa nastavnika na učenika te šalje poruku da se proces učenja nikad ne završava i da se uspjeh svakog pojedinca počiva na sposobnosti aktivnog učenja i spremnosti na cjeloživotno učenje. Ova monografija je primarno namijenjena nastavnicima s ciljem unapređenja odgojno-obrazovne prakse, ali je namijenjena i učenicima koji čitanjem ove knjige razvijaju svijest o važnosti aktivnog učenja u njihovim koracima na piramidi uspjeha. Također, namijenjena je stručnoj i naučnoj javnosti te studentima fakulteta nastavničkih usmjerenja koji će pronaći u njoj mnogo didaktičko-metodičkih preporuka koje mogu implementirati u nastavnu praksu. Nastavna tehnologija djelotvorno posreduje između sadržaja i proceduralnih aspekata obrazovanja, implementirajući

tri važna pristupa: predmetno-informacioni, pristup aktivnosti i vrijedonosno-orijentacioni. Ova tri pristupa odgovaraju zahtjevima savremenog obrazovanja, jer uvažavaju princip „učiti kako učiti“ i u prvom planu im je aktivnost učenika. Autori kroz sve cjeline i naslove nastoje skrenuti pažnju na Elkonin-Davidov sistem poučavanja u kojem osnovu sadržaja obrazovanja treba da čine opće metode rješavanja problema, čija je uspješnost i značajnost dokazana rezultatima različitih do sada objavljenih istraživanja.

Svaka cjelina ove monografije naglašava potrebu restrukturiranja nastavnog procesa u pravcu razvoja samoorganiziranog učenja. Tehnologija aktivnog učenja inicira upotrebu dijaloških nastavnih metoda, olakšava i racionalizira proces učenja, istovremeno obavljajući obrazovnu, razvojnu, edukativnu, motivacionu i organizacionu funkciju. Sadržaj ove knjige svjedoči da upotreba savremene tehnologije učenja u nastavi doprinosi većoj interaktivnosti učenika. Ova mnogorafija u punoj mjeri reflektira specifičnosti obrazovnog diskursa danas, koji je u sukobu između utilitarističkog tehnokratskog pogleda na obrazovanje i potrebe demokratskog društva da pruži mogućnosti za individualni razvoj svakog pojedinca. Danas obrazovni sistem treba da prepozna potrebe za ličnim rastom, koje su u tradicionalnom sistemu bile zanemarene. Odnos prema posredovanju znanja, koji uvažava potrebe za ličnim rastom, upravo aktivno učenje promatra kao priliku putem koje se podržava aktivnost i lični rast svakog pojedinca. Cilj obrazovanja nekad je bio uniformnost i pripremljenost poslušnih članova društva, dok savremena nastava treba da insistira na aktivnom kritičkom sudjelovanju u društvu i (pre)ispitivanju dostupnih informacija. *Postoji nevjerovatan paradoks u tome što je društvo uvek nezadovoljno svojim obrazovnim sistemom, uvek ga izlaže oštoj kritici, ali uglavnom sve ostaje isto* (str. 16). Osvrnuvši se na ove riječi autora dodali bismo da svaka promjena počinje od promjena na mikrorazini. Shodno tome, ova knjiga može poslužiti kao vodič za promjene čiji inicijator može biti svaki nastavnik unutar kreiranja vlastitih metodičkih scenarija na svakom nastavnom satu koji mogu biti prilika za aktivno učenje.

Adresa autorice
Author's address

Belma Alić Ramić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
alic.belma@hotmail.com

UDK 371.3::811.163.43(049.3)

Primljeno: 13. 10. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Refik Bulić

VRIJEDAN DOPRINOS IZUČAVANJU BOSANSKOG JEZIKA U NASTAVNOJ PRAKSI

(Ismail Palić, Mirela Omerović, *Bosanski jezik i komunikacija u nastavnoj praksi*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2023)

Knjiga *Bosanski jezik i komunikacija u nastavnoj praksi* ima uvodni dio i jedanaest poglavlja: 1. Jezik, govor, mišljenje; 2. Komunikacija, lingvistika i kompetencije govornika; 3. Jezičke djelatnosti i govorno-jezički razvoj; 4. Usmena i pismena komunikacija; 5. Sociolingvistička dimenzija jezika: jezički varijeteti, jezičke norme i standardni jezik; 6. Standardni bosanski jezik u povijesnoj i savremenoj perspektivi; 7. Bosanski jezik kao nastavni predmet u višejezičkom okruženju; 8. Pragmatika i govorni činovi: ka unapređenju pragmatičke kompetencije kroz nastavu bosanskoga jezika; 9. Jezičke vježbe i nastava jezičkog izražavanja; 10. Nastavničke vještine i poučavanje jezika; 11. Neverbalna komunikacija u nastavi.

Nakon navedenih poglavlja daju se zaključci i navodi obimna literatura. Knjiga ima registar imena i pojmova te bilješke o autorima.

Ova je knjiga nastala nakon rada na projektu „Jezičko izražavanje i razvoj komunikacijske kompetencije“ iz 2021. godine, čiji je nosilac bio Pedagoški fakultet Univerziteta u Sarajevu.

U *Uvodnoj riječi* na početku knjige navodi se značaj proučavanja maternjeg jezika kao temelja izučavanja svih obrazovnih sadržaja tokom osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja u odgojno-obrazovnom sistemu bilo koje društvene i jezičke zajednice. Taj se značaj dovodi u vezu s razvojem jezičkih, socijalnih i drugih kompetencija učenika istaknutih u *Evropskom referentnom okviru o ključnim*

kompetencijama za cjeloživotno učenje, prvenstveno kompetencijom pismenosti ili komuniciranja na maternjem, a zatim i drugim važnim kompetencijama kao što su jezičko komuniciranje na stranom jeziku, matematička, digitalna, lična i socijalna kompetencija, kompetencija učenja, građanska kompetencija, kompetencija poduzetništva te kompetencija kulturne svijesti i izražavanja. Naglašeno je kako kompetencija pismenosti predstavlja sposobnost „učinkovitog komuniciranja i povezivanja s drugim ljudima na primjeren i kreativan način“ te da „razvoj pismenosti čini osnovu za dalje učenje i jezičku interakciju“ (str.9).

S obzirom na to da je „kompetencija pismenosti ili sposobnost uspješne komunikacije na maternjem jeziku“ (str.9) osnova za djelovanje pojedinaca u društvu, jasno je da ta kompetencija zaslužuje posebnu pažnju svih onih koji su dio odgojno-obrazovnog procesa, uključujući učenike i njihove nastavnike, kreatore obrazovne politike te visokoškolske ustanove koje se bave školovanjem nastavnika.

Posebnu važnost u cijelom procesu formiranja učeničkih kompetencija, uključujući i pismenost kao jedan od njenih najvažnijih segmenata, imaju visokoškolske ustanove za obrazovanje nastavnika jer su nastavnici ti subjekti u odgojno-obrazovnom procesu koji su nosioci svih aktivnosti u vezi s usvajanjem odgojno-obrazovnih zadataka svake škole, pa i pismenosti kao jednog od najvažnijih segmenata u tome.

Na početku svakoga poglavlja knjige autori polaze od teorijskog tumačenja lingvističkih termina koji su upotrijebljeni kao polazište, a potom razrađuju njihovu ulogu u procesu nastavne prakse, sagledavajući pri tome i uloge nastavnika i učenika u kompleksnome odgojno-obrazovnom procesu. Uz ovo je važno napomenuti da se svi sadržaji ove knjige na teorijskom nivou zasnivaju na savremenim lingvističkim shvatanjima koja se potom ugrađuju u njihovu konkretnu primjenu u nastavnoj praksi.

Posebna se pažnja u knjizi posvećuje usmenoj i pismenoj komunikaciji kao produktivnim jezičkim djelatnostima u nastavnoj praksi, naročito u kulturi izražavanja, za koju treba osposobiti učenike, ali je još više nego do sada treba približiti i nastavnicama da u procesu nastavne prakse mogu taj važan zadatak odgojno-obrazovnog procesa postizati na najbolji mogući način.

U prvom poglavlju knjige s naslovom „Jezik, govor i mišljenje“ autori tumače termine iz naslova, polazeći od uobičajene definicije jezika da je on „sistem znakova koji ljudima služi za sporazumijevanje i među čijim se jedinicama uspostavlja mreža relevantnih odnosa koji takav sistem čine organiziranom strukturom“ (str. 15). Govor definiraju kao „konkretnu realizaciju jezičkog sistema“ koji „utjelovljuje jezik kao apstraktnu društvenu tvorevinu i pretače ga u individualni produkt svakog pojedinca

u konkretnoj upotrebi“ (str. 15). Nakon toga se daju pojašnjenja razlikovanja između jezika i govora, a potom uspostavljaju relacije između jezika, govora i mišljenja, pri čemu se naglašavaju različita tumačenja tih relacija – od izjednačavanja govora i mišljenja, njihovog neovisnog odnosa do zaključka da je proučavanje ljudske komunikacije „neodvojivo od proučavanja mišljenja te da se prijelaz misaone u jezičku aktivnost odvija putem tzv. unutarnjega govora“ (str.15). U vezi s mišljenjem autori citiraju Dunju Pavličević-Franić:

„Čovjek misli da bi spoznao i uspostavio veze i odnose u objektivnoj stvarnosti i izvan nje. Riječ je o intelektualnoj aktivnosti, odnosno nizu kognitivnih operacija (analiza, sinteza, komparacija, apstrahiranje, generalizacija) koje zajedničkim imenom nazivamo mišljenje, a kojima prethodi osjetilna spoznaja (percepcija). Rezultat mišljenja jest misaona spoznaja (shvaćanje, razumijevanje, pimanje), koje polazi od percepcije, ali nadilazi njene okvire i omogućava da shvatimo i ono što nismo neposredno percipirali.“ (str. 15.)

U analizi veza odnosa između jezika, govora i mišljenja svi su zaključci nastali na osnovu relevantne lingvističke literature i literature iz drugih naučnih disciplina koje se bave izučavanjem odnosa jezika, govora i mišljenja od Sassaurea do kasnijih i savremenih gledanja na značenje navedenih lingvističkih termina i njihovu međosobnu povezanost (Piaget, Chomsky, Vygotski, Wood, Lakoff, Johnson, Skinner, Tomasello, Stančić, Ljubešić, Pavličević-Franić, Minović, Peti-Stanić, Alader Slovaček, Erdeljac). Kao zaključak prethodne analize u ovome poglavlju može poslužiti ovaj citat, kojim autori uspostavljaju vezu između jezika, govora i mišljenja te jezičke komunikacije, koja je u naslovu knjige:

„Jezička komunikacija i razvoj cjelovite čovjekove ličnosti nisu mogući bez međusobnog prožimanja jezika, govora i mišljenja zato što čovjek govori misleći, a misli govoreći i pišući, što je svakako temelj za realizaciju procesa učenja kao temeljne aktivnosti u odgojno-obrazovnoj praksi koji vodi ka spoznaji. Usvajanje i učenje jezika od iznimne su važnosti za proces spoznaje, uspješnu komunikaciju i socijalizaciju čovjeka u okruženju i široj društvenoj zajednici, te se taj proces, pored lingvističkih, bitno određuje i psihokognitivnim i sociokulturološkim faktorima u procesu čovjekova razvoja.“ (str. 20)

Drugo poglavlje knjige „Komunikacija, lingvistika i jezička kompetencija govornika“ počinje opisom i tumačenjem različitih aspekata termina komunikacija, koja se s obzirom na vrstu koda može podijeliti na verbalnu (jezičku) i neverbalnu (nejezičku), pri čemu se verbalna komunikacija određuje kao „najprodorniji oblik komunikacije u ljudskom društvu“ (str. 22), koji se može ostvarivati usmenim i

pismenim govorom. Pozivajući se na relevantnu literaturu, neverbalnu komunikaciju autori dijele na paralingvističku i ekstralingvističku, pri čemu za paralingvističku komunikaciju kažu da „se zasniva na neverbalnim pratećim elementima govora kao što su: intonacija, prozodija, brzina i intenzitet govora i sl., dok se ekstralingvistička komunikacija temelji na neverbalnim izvanjezičkim sredstvima: pokretima i položaju tijela, kretanju u prostoru, tzv. teritorijalnom ponašanju, facijalnoj ekspresiji itd.“ (str. 22). Nakon toga autori tumače pojedine vrste komunikacije i njezino ostvarivanje, definirajući pri tome termine karakteristične za komunikacijski proces kao što su neverbalni sistemi znakova (akustički, vizualni, kinetički (kinezički), taktilni (haptički), proksemički, olfaktivni, gustativni), temporalna komunikacija, komunikacija artefaktima, indirektnost, jednosmjerna komunikacija, dvosmjerna komunikacija, komunikacijski kanal, poruka, kod, buka u kanalu, sociolingvistička kompetencija, jezička djelatnost, komunikacijska sposobnost, komunikacijska kompetencija itd. Tumačenje termina smatramo značajnom odlikom ovoga poglavlja, ali i cijele knjige, s obzirom na to da su nastavnici ciljna grupa kojoj se knjiga upućuje te da je njihova općelingvistička naobrazba često nedovoljna za posao kojim se bave jer su programi njihova obrazovanja u tom pogledu različiti s obzirom na to da se školuju na različitim fakultetima (filozofskim i pedagoškim) i na različitim usmjerenjima (za razrednu i predmetnu nastavu, za osnovne i srednje škole) te da na pojedinim studijskim odsjecima te vrste uopće nema (opće) lingvistike, već se sadržaji te prirode nalaze u sklopu programa za različite predmete ili ih, možda, i nema. No to je poseban problem koji će se teško uskladiti s potrebama nastave jer se na fakultetima programi i predmeti često „kroje“ prema potrebama nastavničke norme pojedinih odsjeka pa se desi da na pojedinim studijskim odsjecima za razrednu nastavu zbog mnoštva drugih predmeta ne bude mjesta za lingvistiku, ali ima i drugih, objektivnih poteškoća u vezi s usklađivanjem nastavnih programa na odsjecima za obrazovanje nastavnika. Ovdje se komunikacija povezuje s pragmatikom, što su samo neophodne napomene u vezi s tim jer je osmo poglavlje knjige posvećeno pragmatici i govornim činovima.

U vezi s odnosom komunikacije i lingvistike autori navode „da se komunikacija odnosi na proces sporazumijevanja općenito bez obzira na znakovni sistem kojim se odvija, dok se lingvistika kao naučna disciplina primarno bavi pitanjima komunikacije putem jezika kao sistema znakova i govora kao njegove konkretne realizacije“ (str. 29).

Ovo je poglavlje vrlo značajno zbog toga što pruža teorijski uvid u značenje različitih termina koji spadaju u komunikaciju, lingvistiku i jezičku kompetenciju

govornika te istovremeno pruža uvid u njihovu povezanost s jezičkom praksom, u čemu posebnu ulogu imaju pragmatički aspekti jezičke komunikacije.

U trećem poglavlju knjige autori se bave teorijskim i praktičnim postavkama jezičke djelatnosti i govorno-jezičkog razvoja, što su sadržaji značajni za realiziranje svih nastavnih oblasti koje su zastupljene u nastavnim programima i za osnovnu i za srednju školu: jezik i jezičko izražavanje, književnost i medijska kultura. Poznato je da je jezička djelatnost ili jezička praksa sve ono što ljudi mogu stvoriti jezikom i ona obuhvata i jezik i govor jer su jezik i govor konkretizacija jezičke djelatnosti. Ovdje se, naravno, pod pojmom govor podrazumijeva i ostvarivanje jezika pisanjem, što bi se moglo nazvati i pismeni govor. Autori navode da u jezičku djelatnost spadaju slušanje, govorenje, čitanje i pisanje, a slušanje podrazumijeva i razumijevanje onoga što se sluša. Ovo poglavlje u knjizi sadrži mnoštvo značajnih podataka o razvoju govora kod djece i kognitivnom razvoju uopće tako da predstavlja dragocjene informacije za nastavnike koji rade u predškolskom i ranom osnovnoškolskom odgoju i obrazovanju. Sve se informacije daju kroz tumačenje razvoja jezičke djelatnosti – slušanja, razumijevanja, govorenja, čitanja i pisanja, što je u objašnjavanju na osnovu relevantne literature iz te oblasti povezano s važnim teorijskim postavkama, ali i s nastavnom praksom na različitim nivoima odgoja i obrazovanja. Ovo je poglavlje vrlo značajno i može biti od pomoći u razumijevanju postupaka u nastavnoj praksi, posebno za nastavnike koji su iz različitih razloga u toku školovanja ostali uskraćeni za obrazovanje iz navedene oblasti.

Usmena i pismena komunikacija osnovi su nastavne prakse na svim nivoima obrazovanja pa je jedno poglavlje knjige posvećeno tome, prvenstveno tumačenju njihovih karakteristika i međusobnih razlika. Posebno je značajno što se uz tumačenje govorenja tumače i auditivne karakteristike kao što su intonacija, intenzitet, tempo, pauza, boja glasa, ali i vizualne karakteristike u toku govorenja, kao što su geste, mimika i kontekst u kome se govori.

Značajnu vrijednost ove knjige predstavlja tumačenje sociolingvističkih dimenzija jezika: jezičkih varijeteta, jezičke norme i standardnog jezika. Ovo ističemo zbog toga što su u javnom diskursu prisutna pogrešna shvatanja termina jezička norma i jezičko normiranje, pri čemu neki pojedinci iz različitih razloga, pa i interesa, svojim tumačenjima žele utjecati na javno mnijenje tako što o ovim terminima govore na način neprimjeren shvatanjima moderne lingvistike. Knjiga Mirele Omerović i Ismaila Palića rasvjetljava i tu opću zabludu, ističući da je „neposredni cilj (jezičkog) planiranja stvaranje standardnog jezika“ te da „nosioci jezičkog planiranja mogu biti akademske institucije, udruženja, vjerske zajednice pa i pojedinci“ (str. 86-87). U

ovome poglavlju tumače se važni lingvistički termini i njihova povezanost s komunikacijom u nastavnoj praksi (varijabilnost, standardni jezik, jezičke norme, jezičko planiranje, jezičke politike, kodifikacija, faze normiranja jezika, grafizacija, gramatizacija), tako da tumačenje termina nema samo svrhu upotpunjavanje općelingvističkih znanja o jeziku, već je ono povezano i s komunikacijom u nastavi kao jednom neizostavnom segmentu obrazovanja uopće, a ne samo obrazovanja u nastavi maternjeg jezika.

Posebno poglavlje knjige s naslovom „Standardni bosanski jezik u povijesnoj i savremenoj perspektivi“ posvećeno je tumačenju važnih činjenica iz prošlosti i sadašnjosti standardnoga bosanskog jezika, dakle jezičkog planiranja ili njegove standardizacije, od vremena stjecanja statusa standardnog jezika u devetnaestom stoljeću do savremenog stanja. Navodi se podatak da je bosanski standardni jezik prošao kroz pet historijskih tokova standardizacije: prvi (1866–1878), drugi (1878–1907), treći (1907–1970), četvrti (1970–1991) i peti od 1991. Za bolje razumijevanje ovoga poglavlja treba znati da *standardni bosanski jezik* i *književni bosanski jezik* ne znače isto te da ovakvo navođenje faza standardizacije bosanskog jezika nikako ne znači da *bosanski jezik* i *bosanski književni jezik* nisu postojali prije standardizacije jer se može govoriti i fazama razvoja govornoga bosanskog jezika i fazama razvoja književnoga bosanskog jezika.

Sedmo poglavlje knjige posvećeno je bosanskom jeziku kao nastavnom predmetu u višejezičkom okruženju i u njemu se autori bave pitanjima poučavanja i učenja standardnoga bosanskog jezika u okviru nastavnog predmeta u našim školama, posebno onim nacionalno mješovitim školama, kakvih je mnogo u Bosni i Hercegovini. Nakon tumačenja termina višejezičko okruženje, koji je u naslovu ovoga poglavlja, autori obrazlažu i opravdavaju četiri standardna srednjojužnoslavenska jezika (bosanski, hrvatski, srpski i crnogorski). U ovome dijelu knjige autori opisuju stanje u bosanskohercegovačkom školstvu u pogledu učenja maternjeg jezika, pri čemu uz opis trenutnoga stanja obrazlažu i zakonske okvire u kojima se odvija proces izučavanja maternjeg jezika, ukazujući na propuste, kršenja učeničkog prava i moguća rješenja problema. I autorima je, naravno, jasno da se tekstovima ove vrste neće promijeniti stanje izazvano različitim političkim stavovima i kršenjem učeničkih prava i sloboda, ali je to tema o kojoj se mora govoriti. Autori zaključuju „da problem o kojem je ovdje riječ – tj. pitanje organizacije nastave bosanskoga jezika (a to isto vrijedi i za hrvatski i srpski jezik) u višejezičkom okruženju – nigdje u Bosni i Hercegovini nije na zadovoljavajući način riješen“ (str. 127). U nastavku ovoga poglavlja autori obrazlažu „dinamički balansirani model“ ili „model 1-1-3-1“, što,

prema njihovu tumačenju, predstavlja jedan predmet – jedan nastavni kurikulum – tri udžbenika – jedna nastavna grupa. Autori dalje obrazlažu prijedlog toga modela, kao jednog od mogućih za razrješenje složenog pitanja izučavanja maternjih jezika u višejezičkim zajednicama u Bosni i Hercegovini.¹

Osmo poglavlje posvećeno je pragmatici i govornim činovima, a njegov je zadatak da pokaže da je pragmatička kompetencija vrlo značajna u nastavi maternjeg jezika. Samo opredjeljenje autora da govore o pragmatičkoj kompetenciji, odnosno o govornim činovima, značajno je, s obzirom na to da su takve teme rijetke u tekstovima i uputama za izvođenje nastave maternjeg jezika u osnovnim i srednjim školama. Značaj ovoga poglavlja i u tome je što se pragmatička kompetencija i njezino ostvarivanje tumače i na praktičnim primjerima, koji kao ilustracija mogu biti ideja i pomoć nastavnicima da sami pokušaju praviti praktične situacije u kojima bi učenici mogli na jednostavan način razumijevati razlike među govornim činovima, na svim nivoima obrazovanja, bez ikakvih teoretiziranja iz oblasti pragmatike. U okviru ovoga poglavlja govori se o izvinjenju, prigovoru, komplimentima, pozdravima, pozivima, zahtjevima, odbijanju i zahvalama – sve na primjerima i uputama na osnovu kojih se mogu razumijevati načini iskazivanja navedenih činova.

Gotovo cijela druga polovica knjige (poglavlje 9, str. 165–320) posvećena je jezičkim vježbama i nastavi jezičkog izražavanja. Autori u ovom dijelu knjige rasvjetljavaju čitaocima teorijske osnove nastave jezičkog izražavanja i pri tome sve upotpunjuju adekvatnim primjerima, uključujući i praktične vježbe, čijom se primjenom, kako kažu autori, „stvaraju potrebni uvjeti za kvalitetan razvoj komunikacijske kompetencije učenika, razvoj izražajnih komunikacijskih kompetencijskih sposobnosti svih vrsta, uspješno usmeno i pismeno sporazumijevanje i snalaženje u svakodnevnim situacijama te uspješno institucionalno proučavanje bosanskog jezika“ (str.165). Pri tome je fokus na osnovnoškolskoj nastavi jer je ona u razdoblju „kada se kod učenika dešavaju različite promjene u kognitivnom razvoju djeteta, koje su praćene specifičnim govorno-jezičkim razvojem, koji se približava zreloj jezičkoj upotrebi“ (str. 165). Jezičke su vježbe podijeljene na gramatičke, leksičke, pravogovorne (ortoepske) i stilsko-kompozicijske. Svaka od ovih vrsta vježbi nudi teorijske upute i praktične primjere, koji se kao takvi mogu koristiti u nastavi, ali, također, biti inspirativni modeli nastavnicima da sami kreiraju vježbe za svoje učenike, imajući u vidu i njihove individualne sposobnosti i dostignute

1 Navedeni je model prof. Ismail Palić predstavio i na Naučnom savjetovanju *Bosanski, hrvatski i srpski jezik i književnosti naroda Bosne i Hercegovine u obrazovnom sistemu u Bosni i Hercegovini*, održanom u Sarajevu 6. aprila 2019. godine.

kompetencije. Ovaj dio knjige najbliži je nastavnoj praksi i nudi obilje različitih oblika vježbi za jednostavnije usvajanje potrebnih učeničkih kompetencija, bez njihova opterećivanja pamćenjem teorijskih postavki o pojedinim jezičkim nivoima, odnosno učenja definicija napamet. Ovim dijelom knjige obuhvaćene su sve vrste vježbi koje su sastavni dio nastavnih programa na svim nivoima nastave kulture izražavanja, što se do sada nije moglo pronaći na jednom mjestu. U vježbama se na jednostavan, kreativan i u nastavnoj praksi lahko primjenljiv način nude praktične ideje za realizaciju nastavnih sadržaja, koje učenicima neće djelovati kao neka obaveza, kao nešto na šta ih neko tjera, već kao rješavanje praktičnih zadataka koji su bliski njihovom uzrastu i stvarnom životnom okruženju.

U desetom poglavlju knjige koje ima naslov „Nastavničke vještine i poučavanje jezika“ govori se o poučavanju jezika, kreiranju nastavnog procesa, o tome šta uključuju nastavničke vještine, šta predstavlja kvalitet nastavnika, značaju lingvodidaktičkih podložaka, korišćenju didaktičke igre, ciljevima kreativne nastave, komunikacijsko-funkcionalnom pristupu proučavanju maternjeg jezika te nizu drugih pojava svojstvenih poučavanju maternjeg jezika i postizanju željenih ciljeva u tome procesu.

Dobro je što se u knjizi govori i o neverbalnoj komunikaciji u nastavi (11. poglavlje), s obzirom na to da je i ona prisutna u nastavnoj praksi, jer su verbalne i neverbalne poruke često u interakciji.

Nakon iscrpne i svestrane analize o poučavanju bosanskog jezika i komunikacije u nastavnoj praksi dolazi Zaključak (str. 341–346), u kome se daju najbitnije napomene značajne za ovu temu, a koje mogu pomoći unapređenju nastave maternjeg jezika.

O naporu uloženom u nastanak ove knjige svjedoče brojne bibliografske jedinice navedene u literaturi i izvorima. Značajno je što knjiga ima registre koji omogućuju lakše pretraživanje termina i imena. Knjiga nastala s ciljem da se nastavnicima omogući bolji uvid u značaj komunikacije u nastavnoj praksi, da im se približe teme koje su dio nastavnih programa u osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj nastavi te da im se ukaže na moguće načine realiziranja takvih tema i lakše usvajanje ne samo jezičkih već i drugih kompetencija koje su cilj odgojno-obrazovnog sistema u našoj zajednici. Knjiga ima naziv *Bosanski jezik i komunikacija u nastavnoj praksi*, ali to ne znači da se najveći dio njezinih sadržaja ne može primijeniti i u obrazovnim sistemima u kojima se nastava odvija na hrvatskom ili na srpskom jeziku. Stoga mislim da će ova knjiga kao uputa za jednostavnije i sigurnije postizanje nastavnih ciljeva u vezi s usvajanjem kompetencije pismenosti, ali i drugih važnih kompetencija učenika, moći poslužiti svim nastavnicima, koji bi ideje knjige prilagođavali potrebama svojih učenika.

Posebnu praktičnu vrijednost knjige ima poglavlje posvećeno jezičkim vježbama i nastavi jezičkog izražavanja, u kojemu su nastavnicima ponuđene brojne gramatičke, leksičke, pravogovorne, pravopisne i stilsko-kompozicijske vježbe.

Autori knjige su izvrsni univerzitetski nastavnici koji su dio procesa obrazovanja nastavnika za osnovnoškolsku i srednjoškolsku nastavu u našoj zemlji te su dobro upoznati s funkcioniranjem odgojno-obrazovnog procesa u bosanskohercegovačkim školama, također i s problemima u funkcioniranju škola kao i s načinima prevazilaženja dosadašnjih nedostataka u tome procesu. S obzirom na to da smatramo da je ova knjiga veoma značajna za unapređivanje odgojno-obrazovnog procesa u bosanskohercegovačkim školama, rado je preporučujemo nastavnicima i studentima nastavničkih fakulteta.

Pojavu ove izuzetno značajne knjige željeli bismo iskoristiti i za promoviranje jedne ideje. Naime, nekad je u Zavodu za izdavanje udžbenika u Sarajevu postojala edicija s nazivom *Nastavna biblioteka*. U njoj su se izdavale knjige za nastavnike, koje su im omogućavale lakši rad u nastavnoj praksi. Iniciramo da neko od izdavača, možda i izdavač ove knjige, ponovo pokrene takvu biblioteku i pokaže se kao društveno-odgovorna izdavačka kuća koja će nastavnicima osigurati bolju pomoć u važnom, mnogo kritiziranom i teškom odgojno-obrazovnom procesu. Knjiga o kojoj ovdje govorimo mogla bi biti prva u takvoj ediciji. Postojanje takve edicije pomoglo bi nastavnicima da svoje časove kreiraju prema takvoj literaturi, a ne prema udžbenicima jer su užbenici namijenjeni učenicima, a ne nastavnicima.

Na kraju, još jednom čestitamo autorima na izvrsnoj knjizi i iskazujemo svoje uvjerenje da će ona naći svoje mjesto među nastavnicima i omogućiti unapređenje komunikacijskih kompetencija u nastavnoj praksi.

Adresa autora

Author's address

Refik Bulić

univerzitetski profesor u penziji, Tuzla

refikblc@yahoo.com

UDK 32:141.78
141.78:32

Primljeno: 14. 10. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Sarina Bakić

POSTMODERNA KAO DEKONSTRUKCIJA DEMOKRATIJE

(Bernard Harbaš, *Politike postmoderne*, Centar za kulturu i edukaciju Logos, Tuzla, 2023)

U vremenu kada mislimo da o savremenim politikama ‘sve znamo’ praksis postmoderne pokazuje mnoga iznenađenja koja, često, i zbunjuju i to ne samo prosječnog čovjeka već i mnoge umne ljude, pa i one koji su se bavili teorijama i praksama postmoderne vjerujući da su je apsolvirali. Mada smo svjedoci svojevrsnog ‘povampirenja’ postmodernog svijeta, njegovog manifestiranja u do sada nevidenim oblicima i formama, te silnog praktičnopolitičkog i teorijskog reagovanja na masivnost i težinu tih pojavnosti, uvijek nas obraduje prilika da svjedočimo teorijskoj elaboraciji ovih problema, da se pored dnevnopolitičkog, ideološki navigiranog i dirigiranog pogleda i stava suočimo s mišljenjem onkraj prizemnog uticaja neposrednog.

Politike postmoderne knjiga Bernarda Harbaša je upravo jedno takvo ostvarenje i našu pažnju privlači iz nekoliko razloga. Svojom tematskom struktuiranošću u dvanaest tematskih cjelina: Postmoderna – osnovni elementi; „Zasnivanje“ moderne politike, rastapanje i regeneracija političkog; Suverenitet; Estetizacija politike; Nasilje politike; Totalitarizam; Zajednica protiv zajednice; Reprezentativnost: ko koga politički predstavlja; Mnoštvo; Demokratija protiv same sebe; Politika, nasilje i pravo predstavlja logičan slijed razvoja teorijskog i praktičnopolitičkog razmatranja postmoderne.

Knjigu čine autorova promišljanja najznačajnijih teoretičara postmoderne kao što su Jean Francois Lyotard, Jacques Derrida, Giorgio Agamben, Jean-Luc Nancy,

Robert Esposito, Alain Badiou, Etienne Balibar i drugi, a koja se u odnosu na bosanskohercegovačku produkciju radova o postmoderni i njoj pripadajućim fenomenima doimaju izrazito koherentno izvedena i teorijski potkrijepljena. Osobnost im daje filozofski *background*, odnosno filozofska supstanca Harbaševog promišljanja, a što nije baš uvijek karakteristika naše naučne teorijske misli. Spomenuta filozofska supstanca uranja u orbitu kritičkog sagledavanja društvenih problema i fenomena postmoderne na šta autor ukazuje na samom početku knjige tvrdnjom kako je „želja da se piše o postmoderni u politici rezultat sve izraženijeg nepovjerenja u politička rješenja koja su se pojavljivala pod oreolom demokratske, suverene, pravne i građanske države“ (str. 7), odnosno nepovjerenja u ‘dobronamjernost’ političkih aktera i djelotvornost političkih rješenja u skladu sa novim, drugačijim uslovima življenja, nadolazećim tendencijama u politici, kulturi, ekonomiji.

Prva tematska cjelina Harbaševe knjige nas uvodi u samo nastajanje postmoderne s akcentom na teoretičare koji su uveli ovaj pojam u društvenu teoriju. Cjelina počinje sa definiranjem postmoderne od strane američkog književnog teoretičara i kritičara Ihab Hassana. Nadalje, Harbaš analizira teorijska promišljanja francuskog filozofa Jean-Francoisa Lyotarda i njegovo određenje postmoderne kao „kraja velikih priča“, potom američkog sociologa Georga Ritzera i njegovo stajalište o postmoderni koja „nastoji da pokaže da ne postoji kategorija velikih narativa ili teorija, jer je društvo fragmentirano i decentrirano i, zbog toga ga je nemoguće obuhvatiti jednim, apsolutnim, grandioznim teorijskim uvidom“ (str.15). Pored ostalih, tu su i promišljanja Baudrillarda, Lacana, Derride, koja autor vezuje za dekonstrukciju pojma demokratije čime nas autor uvodi u prikaz „zasnivanja“ postmoderne politike oslanjajući se ponajviše na uporišta teoretičara kao što su Jean-Luc Nancy i Jacques Derrida. Harbaš nas podsjeća da za postmodernu, „pojam političkog nije samo vezan za oblast političkog djelovanja, nego je u bliskoj vezi sa procesom mišljenja“ (str. 27). Tu se autor oslanja i na Schmittovo određenje pojma političkog povezujući ga sa Heideggerovim stajalištem o razlikama između bitka i bića, kao i mišljenja i filozofije, da bi se fokusirao na Nancyja i Agambena kao najvažnije protagoniste postmodernog propitivanja demokratije *per se*, naglašavajući da je demokratija prema postmodernim mjerilima „tendencija ka jednakosti, ali i mogućnost da se i ona sama dovede u pitanje“ (str. 31).

Harbaš akcentira i izvode iz analiza Hannah Arendt na koju se postmodernističke teorije politike naslanjaju u dijelu koji pretpostavlja da „totalitarno nije samo neki konkretni politički režim, nego svaki oblik i nastojanje politike da u potpunosti ovlada

društvom“ (str. 33). Hardt i Negri pak kao referentnu tačku političke akcije, prakse i društvenog angažmana pronalaze u pojmu mnoštva kao mogućem obliku otpora totalitarističkim politikama. Ovom pojmu Harbaš posvećuje tematsku cjelinu u knjizi. Jedno od najzanimljivijih poglavlja kada su u pitanju politike postmoderne jeste ono koje govori o rastapanju i regeneraciji političkog, a u kojem se autor nanovo, referirajući se na brojne postmoderne teoretičare, vraća određenju političkog Carla Schmitta, prema kojem političko ima „dimenziju mišljenja u i o konkretnoj situaciji“ (str. 47). Prema Harbašu, svim postmodernim teoretičarima je zajedničko da se svako društvo pretpostavlja postojanje „nametnute službene politike i kritičkog mnoštva koje dovodi u pitanje samu politiku“. Prateći vizure Bodina, Derride, Foucaulta, Laclauove i Mouffove, Harbaš nam nudi i eksplikaciju koncepta suvereniteta, ali i razlike u mišljenjima biopolitičke orijentacije i mislilaca razlike u postmoderni te šta tačno suverenitet podrazumijeva za obje te orijentacije. U kontekstu estetizacije politike autor u središte postavlja filmsku umjetnost, dok se u cjelininama o nasilju politike i poveznica između politike, nasilja i prava ponajviše oslanja na promišljanja Balibara, Derride, Hardta i Negrija, zaključujući da je neodvojivi dio politike upravo nasilje uključujući i kontekst međunarodnog prava ili, prema riječima Harbaša, o pravu se ne može govoriti u međunarodnom kontekstu, već samo o autoritetu koji posjeduju isključivo velike svjetske sile. Autor iz perspektive postmoderne daje teorijske uvide i o pojmu totalitarizma, pojmu zajednica (ne društva), reprezentativnosti s aspekta ko koga predstavlja, nanovo se vraćajući na promišljanja o demokratiji i njenih kontradiktornosti, kojih smo danas itekako svjesni.

Moglo bi se zaključiti da su aktuelne politike(a) u svjetskim dimenzijama veoma opore, sa izrazitim identitetskim, klasnim i drugim sudarima i nasiljem (politika kao nastavak rata drugim sredstvima) iza kojih su ideološki, kulturalni i politički motivi, sve do nacionalizma i rasizma, eksploatacije i proste mržnje kao takve. Sve s čime se suočava svijet danas razložno postavljaju pitanje odgovornosti i dužnosti naučne misli humanističke i društvene orijentacije.

U knjizi *Politike postmoderne* Bernarda Harbaša dat je značajan teorijski i humanistički obol sagledavanju politike(a) postmoderne koju čitamo u svjetlu aktuelne situacije u svijetu, u dekonstruisanju demokratije koja je prema riječima autora „istisnula svoju političku svrhu, a usvojila kulturološku ideju polarizacije svijeta na moderno i tradicionalno“ (str. 9).

Na kraju treba reći da je riječ o knjizi koju odlikuje naučna analiza, teorijska i metodološka konzistentnost i argumentacijska utemeljenost. Knjiga *Politike postmoderne* zarad svega rečenog zauzet će vidno mjesto u bibliografiji o postmoderni kako u bosanskohercegovačkoj, tako i u široj naučnoj javnosti.

Adresa autorice
Author's address

Sarina Bakić
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
sarina.bakic@fpn.unsa.ba

UDK 340.12(049.3)

Primljeno: 27. 10. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Nasir Muftić

POGLED KOJI ODBIJA ISKLJUČITI MORAL IZ PRAVA

(Dželaludin Hodžić, *Pravo između bioetike i biopolitike: Filozofija prava Ronalda Dworkina, Logos, Tuzla, 2023*)

Postaviti okvir za razmatranje važnih pitanja je često teže nego dati odgovore na njih. Ponekad nespornih odgovora i nema, naročito kada ih se pokuša dati u ime određenog društva, kada su pitanja takva da društvo dijele prema nekoj duboko osjetljivoj osnovi kao što su religija, političko uvjerenje ili određena ideologija. Djelo Dželaludina Hodžića je pokušaj razumijevanja paradigme na kojoj se za društvo važna pitanja mogu osloviti. Kako je u njegovom fokusu filozofija prava Ronalda Dworkina, autor nam najprije daje njene osnovne postavke. Istini za volju, opus ovog filozofa je teško sažeti u jednom djelu, budući da je riječ o vrlo plodnom autoru koji ima elaborirana razmišljanja o najvažnijim, često ujedno i najkotraverznijim temama koje su bile aktuelne za njegova života. Zapravo, riječ je o sjevremenim temama, čemu svjedoči i to da društveni konsenzus o nekima od njih, kao što su abortus ili eutanazija, ni danas nije uspostavljen u brojnim društvima širom svijeta. Ni knjiga Dželaludina Hodžića ne predstavlja pokušaj da se daju odgovori na ta pitanja. Iako obiluje analizama Dworkinovog djela u odnosu na konkretna društvena pitanja, osnovna vrijednost knjige je što se nastoji dokazati, i u tome uspijeva, da je filozofija prava Ronalda Dworkina u svojoj cjelini dosljedna i u današnjem vremenu aktuelna. Hodžić nam nudi nit koju možemo pratiti od prvog do posljednjeg djela ovoga mislioca, u kojem se upravo bavio pitanjem značaja i uloge prava. Riječ je o Dworkinovoj poziciji u kojoj pravo uvijek integriše sa moralno-etičkim i političkim pogledima.

Na ovom mjestu je prikladno spomenuti i esej Isiaha Berlina pod nazivom “Jež i lisica” objavljen 1953. godine. Berlin je inspiraciju našao u stihu Arhiloha, pjesnika iz antičke Grčke, koji kaže da lisica zna mnogo stvari, ali jež zna jednu veliku stvar. U svom eseju Berlin razvija ideju da se veliki svjetski mislioci mogu podijeliti na one u čijem djelu dominira jedna velika ideja, koja predstavlja temeljno polazište ili centralno mjesto njihovog pogleda na svijet, i one u čijem ukupnom djelu postoje ideje koje međusobno nisu nužno povezane ili usklađene. Potonji mislioci na različite načine pristupaju društvenim problemima, ne naglašavajući vezu između vlastitih pogleda na njih, ili rješenja koja predlažu. Slijedeći distinkciju iz spomenutog stiha, Berlin prvu grupu mislioca naziva ježevima, a drugu lisicama. O važnosti navedenog eseja za Ronalda Dworkina govori i to da svoje posljednje veliko djelo, svoj magnum opus, koje je potpuno posvećeno filozofiji prava naziva *Pravda za ježeve*. Hodžić, polazeći od ove ideje, daje uvid u ono što bi Dworkina svrstalo u grupu ježeva – pogled prema kojem moral mora biti utkan u pravo, njegovo tumačenje i primjenu.

Hodžić je prvi autor iz Bosne i Hercegovine koji na sistematičan način pristupa analizi opusa Ronalda Dworkina. Naša literatura, kako to Hodžić navodi, iako prepoznaje ovog filozofa, ipak nema sintetičko djelo o Dworkinovom cjelokupnom intelektualnom dostignuću. Ova knjiga u tom smislu predstavlja pionirski poduhvat. Jezik kojim se autor služi nije hermetičan, što se ponekad prigovara autorima filozofskih djela. Hodžićev izraz i stil, iako zahtijevaju poznavanje osnovnog terminološkog aparata filozofije prava, ipak omogućuju čitaocima da razumiju najvažnije poruke i probleme kojima se bavi. Djelo Ronalda Dworkina se na ovaj način približava široj čitalačkoj publici.

Hodžić adresira pitanja biopolitike i bioetike pristupajući im kao fenomenima za koje pravo ima sasvim određen značaj. Zaključak do kojeg se dolazi je da, iako terminološki možda novi, ovi pojmovi su zapravo prožeti sadržajima koji imaju dugu povijest. Dworkin nije upotrebljavao termine bioetike i biopolitike, ali se u suštini bavio njima u svojim djelima. U uvodnom dijelu autor govori o važnosti prava u raspravama o biotehnoškoj epohi, naglašavajući stavove nekih od vodećih autoriteta u ovim pitanjima, kao što su Agamben, Wolcher, Krivak i Beck. Posebna pažnja se posvećuje pitanju značaja života, odnosno njegove svetosti. Dworkinova razmatranja ovih teških pitanja, takozvanih pitanja na granici između života i smrti, pitanja abortusa i eutanazije, nisu nimalo izgubila na značaju i aktualitetu.

Dworkin tako razmatra predmet *Roe v. Wade*, u kojem je odluka Vrhovnog suda Sjedinjenih Američkih Država iz 1973. godine, prema kojoj se Sud ideološki odredio o postojanju prava na abortus, izazvala velike turbulencije u tamošnjem društvu. Da

je riječ o jednom od vječnih pitanja o kojem američko društvo (uključujući i vodeće pravnike) decenijama nakon odluke nije uspostavilo konsenzus, govori činjenica da je Vrhovni sud Sjedinjenih Američkih Država 2022. godine donio odluku u predmetu *Dobbs v. Jackson Women's Health Organization*, kojom je odlučio na potpuno drugačiji način, vrativši državama članicama Sjedinjenih Američkih Država da svojim zakonima urede pravo na abortus. Formulirajući svoje mišljenje, Dworkin polazi od principa autonomije, najboljeg interesa i svetosti života koji su u funkciji ljudskog dostojanstva. Autor se dalje bavi pitanjem odgovornosti, ilustrirajući kako je ovaj pojam teško stabilizirati u doba velikih tehnoloških promjena kojima je obilježeno svako područje života. Naglašavajući da Dworkin ne nudi univerzalne odgovore, njegovu filozofiju prava Hodžić razumijeva kao „put odgovornog razumijevanja i posredovanja vrijednosnih stavova” kako bi se došlo do “rješenja koja ne ugrožavaju pluralni karakter društva, demokratske institucije i ideju jednakosti ljudi u njihovom dostojanstvu” (str. 130).

U Bosni i Hercegovini, pitanje odgovornosti u biotehnološkoj epohi nije često predmet rasprave u pravničkim krugovima. Dok je uglavnom fokusirana na probleme koje smatra životnim, a ponekad i egzistencijalnim, pravnička zajednica se uglavnom ne bavi razmatranjima šireg okvira u kojem se pravo primjenjuje na pitanja iz, na prvi pogled, daleke sfere realnosti. Međutim, biotehnološka epoha, čija je osnovna odrednica brzina, kako to autor primjećuje, neće nas zaobići i brojna takva pitanja su već dugo prisutna u našim životima, dok će mnoga to tek postati. Knjiga Dželaludina Hodžića nam približava jedan pogled koji odbija isključiti moral iz prava. Iako ne nudi uvijek lake ili jasne odgovore filozofija prava Ronalda Dworkina će u tom smislu ostati relevantna u vremenu koje slijedi.

Adresa autora
Author's address

Nasir Muftić
Univerzitet u Sarajevu
Pravni fakultet
n.muftic@pfsa.unsa.ba

UDK 304.4(497.6)
338.46-6:7/8(497.6)

Primljeno: 20. 09. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Amra Banda

VRIJEDAN DOPRINOS UDŽBENIČKOJ LITERaturi U OBLASTI JAVNIH POLITIKA

(Esad Delibašić, Mirza Džananović, *Javne politike kulture: Kulturalna baština i kulturni turizam*, University Press, Sarajevo, 2023)

Autori naučne monografije *Javne politike kulture: Kulturalna baština i kulturni turizam* Esad Delibašić i Mirza Džananović profesori su na Katedri za opću kulturologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici. Njihovo glavno područje istraživanja je upravo kulturalna politika te značaj i uloga kulture u društvu.

Monografija se sastoji iz dva dijela i na 119 stranica obrađuju teme relevantne za javne politike kulture, te uspostavu istih u Bosni i Hercegovini. U bibliografiji navedenih 108 domaćih i stranih konsultovanih izvora uključuju strategijske dokumente, konvencije i naučno-stručnu literaturu u ovoj oblasti. S obzirom na relevantnost navedenih izvora za multidisciplinarno područje javnih politika kulture, čitateljima koji se bave ovom tematikom ili to imaju namjeru, pomaže i olakšava potragu za literaturom. Cijela knjiga je pisana jasno i koncizno, elaboriranjem termina na početku, nakon čega slijedi teorijska i praktična analiza, zasnovana na citiranoj naučno-stručnoj literaturi te iskustvima i saznanjima samih autora u ovoj oblasti.

U predgovoru naslovljenom *Konstituiranje javnih praktičnih kultura* autori govore o razlozima koji su ih opredijelili da napišu ovu monografiju, ističući niz pitanja koja se nameću kao zahtjevi pred sve zainteresovane aktere u bosanskohercegovačkom sektoru kulture, kulturne baštine i kulturnog turizma, a to su poimanje javnih praktičnih politika, afirmacija i principi zaštite kulture i kulturnih dobara te značaj konstituiranja i razvoja javnih politika kulture kao javnog dobra.

Prvi dio knjige *Kultura i javne politike* podijeljen je na devet potpoglavlja. Prvo potpoglavlje *Javne politike* posvećeno je detaljnom definisanju pojmova i razlika između politike (*politics*) i javne politike (*public policy*), te njihovom historijskom razvoju. Autori zatim u drugom potpoglavlju *Kulturna politika kao javna politika* definišu pojam kulturne politike (*cultural policy*), te elaboriraju ulogu i značaj države u njenom artikulisanju. Značajan je volumen potpoglavlja *Kultura kao javno dobro*, gdje autori prvo utvrđuju razliku između javnog i privatnog dobra. Konstatuju da su javna dobra važna za funkcionisanje svake države, te da su u većini postsocijalističkih zemalja nerijetko prisutni različiti oblici uzurpacije i devastacije javnih dobara. Autori u ovom dijelu navode da je i kultura javno dobro, te analiziraju modele kulturne politike, koji se, kako navode, ponekad zasnivaju na suprotnim gledištima u vezi sa načelom kulture kao javnog dobra. Predstavljeni su i analizirani koncept demokratizacije kulture, državni model kulturne politike, paradržavni model kulturne politike, nordijski model, liberalno-demokratski model te neoliberalni model kulturne politike. Koncept demokratizacije kulture se zasnivao na ideji o dostupnosti kulturnih i umjetničkih dobara svim građanima te je uticao i na kulturnu politiku socijalističke Jugoslavije. Državni model zagovarao je obavezu države da stvori uslove za opću dostupnost kulturnih dobara, a u paradržavnom odgovornost za kulturu dijele država i paradržavna tijela poput savjeta za kulturu. Autori dalje objašnjavaju da nordijski model kombinuje elemente državnog i liberalno-demokratskog modela, koji se zasniva na uvjerenju da je funkcija države stvaranje uslova za nesmetan razvoj kulture. S druge strane, neoliberalni model je u cijelosti tržišno orijentisan te, kako autori navode, u suprotnosti je sa konceptom kulture kao javnog dobra.

U sljedećem potpoglavlju *Kultura i ekonomija*, autori pokušavaju objasniti složen odnos kulture i tržišta, te širi kontekst ekonomskih koncepata primjenjivih na kulturnu politiku, ukazujući na promjenu značenja pojma kultura pod uticajem globalizacije, ekonomike kulture itd. Potpoglavlje *Razlozi konstituiranja kulturne politike* predstavlja kratki osvrt na konstituiranje kulturnih politika kroz historiju. Donosi analizu razloga koji su kulturnoj politici dali važno mjesto u savremenom društvu. Modelima kulturne politike je također posvećeno posebno potpoglavlje u okviru kojeg autori razlikuju tri podmodela: državni-birokratsko-prosvjetiteljski model, državni-prestižno-prosvjetiteljski model i nacionalno-emancipatorski model. U potpoglavlju *Instrumenti i ciljevi kulturne politike* autori navode da su metode i instrumenti realizovanja ciljeva jedan od tri važna segmenta kulturne politike. Analiziraju stimulativne i represivne instrumente kulturne politike, objašnjavajući da svaka demokratska kulturna politika teži primjeni stimulativnih, odnosno izbjegavanju represivnih in-

strumenata. Unutar ovog potpoglavlja autori razmatraju i ciljeve kulturne politike definišući podizanje nivoa kulturne svijesti i razvoj kulturnih potreba kao osnovni cilj. Posljednje potpoglavlje *Evropska kulturna politika* predstavlja analizu historijskog razvoja koncepta kulture i kulturne politike unutar Evropske unije. Autori ističu dva modela evropske kulturne politike. Prvi model podrazumijeva izgradnju jedinstvenog kulturnog prostora, dok se drugi zasniva na ideji o jedinstvu u različitosti.

Drugi dio knjige *Zagovaranje za uspostavu bosanskohercegovačkih javnih politika kulture* sastoji se iz četiri poglavlja, podijeljenih u zasebna potpoglavlja. Prvo poglavlje *Kulturna baština i kulturni turizam* započinje potpoglavljem *Sektor kulture u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini*, u kojem autori objašnjavaju složen političko-administrativni sistem Bosne i Hercegovine koji je uzrokovao nepostojanje državne kulturne politike. U ovom poglavlju grafički je jasno prikazana struktura nadležnih tijela za oblast kulture u Bosni i Hercegovini (str. 61). Drugo potpoglavlje donosi promišljanja autora o nužnosti uspostave javnih politika kulture u Bosni i Hercegovini. U trećem potpoglavlju *Zagovaranje za uspostavu politike kulturne baštine i politike kulturnog turizma* autori objašnjavaju da navedene politike posmatraju kao sektorske politike unutar kulturne politike. Nadalje, navode i analiziraju pet konstitutivnih elemenata svake javne politike (akteri/subjekti, interakcija aktera/subjekata, značenje, ciljevi i instrumenti), te ističu važnost uspostave politike kulturnog turizma prvenstveno zbog svih pozitivnih efekata koje razvoj turizma i kulturnog turizma donosi bosanskohercegovačkom društvu.

Drugo poglavlje *Politika kulturne baštine* posvećeno je analizi sveobuhvatnog pojma baštine, njenoj podjeli na prirodnu i kulturnu, te važnosti konstituiranja politike kulturne baštine. Potpoglavlje *Kulturna baština u politici kulturne baštine* daje prikaz UNESCO-vog koncepta i podjele kulturne baštine. Autori ističu da je podjela baštine na materijalnu i nematerijalnu čisto teorijska, jer se ovi aspekti kulturne baštine ne granaju u dva međusobno odvojena smjera. Potpoglavlje *Akteri politike kulturne baštine* samim naslovom daje naslutiti svoju tematiku. Autori predstavljaju sve formalne i neformalne aktere u oblasti kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, te ih razvrstavaju u tri kategorije: akteri iz vlasti, akteri izvan vlasti i međunarodni akteri. Ovako detaljna klasifikacija daje čitateljima jasniju predodžbu o ulozi i nadležnosti pojedinih aktera u ovoj oblasti. U potpoglavlju *Interakcija aktera politike kulturne baštine* autori ističu važnost saradnje i uključenosti aktera iz svih segmenata društva u izradi kvalitetne politike kulturne baštine. U potpoglavlju *Okvir značenja* autori definišu vrijednosti kroz koje se sektor kulturne baštine treba posmatrati i na kojima će se kreirati konkretna politika kulturne baštine. U sljedećem potpoglavlju *Ciljevi politike kulturne*

baštine autori pojašnjavaju razliku između kulturne baštine i kulturnog dobra, te kriterije za uvrštavanje kulturnih dobara na liste ili registre na nacionalnom nivou. Posljednje potpoglavlje predstavlja prikaz pravnih, ekonomskih, organizacionih i edukativno-informacijskih instrumenata politike kulturne baštine.

Treće poglavlje pod nazivom *Politika kulturnog turizma* posvećeno je širokoj oblasti kulturnog turizma, koja se, kako autori navode, klasificira kao segment dvije javne politike (politike turizma i kulturne politike). U ovom poglavlju, slično kao u prethodnom, autori ističu nužnost konstituiranja politike kulturnog turizma. Potpoglavlje *Interakcija turizma i kulture* predstavlja kratku analizu historijskog razvoja fenomena turizma, te objašnjava razloge nastanka kulturnog turizma kao jednog od selektivnih oblika turizma. U sljedećem poglavlju autori definišu kulturni turizam, pojašnjavaju ulogu države u ovoj oblasti, te čitateljima predstavljaju projekat „Evropska prijestolnica kulture“. Različitim stavovima u poimanju kulturne baštine autori započinju potpoglavlje *Kulturna baština i turizam*, te ističu ulogu turizma u povezivanju kulturne baštine sa trenutnim društvenim kontekstom. Potpoglavlje *Akteri politike kulturnog turizma* daje prikaz privrednih i neprivrednih subjekata, institucija i organizacija u ovoj oblasti, dok u potpoglavlju *Interakcija aktera*, autori naglašavaju važnost uspostavljanja dinamične i kvalitetne interakcije prilikom definisanja razvojnih pravaca politike kulturnog turizma. U potpoglavlju *Okvir značenja* autori ističu koncept održivog razvoja kao osnovni okvir za korištenje kulturnih resursa. U potpoglavlju *Ciljevi politike kulturnog turizma* autori objašnjavaju šta podrazumijeva analiza trenutnog stanja u oblasti politike kulturnog turizma, te njenu važnost u procesu definisanja ključnih ciljeva. Posljednje potpoglavlje daje prikaz osnovnih instrumenata politike kulturnog turizma.

U posljednjem poglavlju *Zaključno o uspostavi javnih politika kulture* autori kratko rezimiraju terminologiju korištenu u monografiji te predstavljaju i analiziraju ciklus praktične politike, koji se sastoji iz šest faza: definisanje problema, definisanje raspoloživih opcija javne politike, izbor rješenja / izbor najpogodnije opcije, izrada koncepcije praktične politike kulture, provođenje i praćenje (monitoring) praktične politike kulture i procjena/evaluacija javne politike. Posebno važan dodatak predstavljaju smjernice koje sadrže uputstvo kako pisati tekst prijedloga praktične politike kulture sadržane u posljednjem potpoglavlju pod naslovom *Izrada prijedloga praktične politike kulture*.

Monografija *Javne politike kulture: Kulturna baština i kulturni turizam* je metodički dobro koncipiran i vrijedan dodatak udžbeničkoj literaturi potrebnoj studentima različitih studijskih profila koji ih spremaju za učešće u procesima donošenja javnih

politika u različitim sferama i na različitim nivoima. Nedostatak stručne literature u ovoj oblasti na bosanskom jeziku čini ovu monografiju iznimno vrijednim prinosom domaćoj naučno-stručnoj literaturi. S druge strane, jednostavnost i razumljivost koje odlikuju ovu monografiju čine je optimalnom i za sve one čitatelje koji se žele informisati i saznati više o predmetnoj tematici.

Adresa autorice
Author's address

Amra Banda
Univerzitet u Sarajevu
Prirodno-matematički fakultet
amra.banda@pmf.unsa.ba

UDK 37.015.2(049.3)

Primljeno: 03. 11. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Edina Nikšić Rebihić

RAZUMIJEVANJE PEDAGOGIJE IZ SAME LJUDSKE PRIRODE

(Mujo Slatina¹, *O pedagogiji čovjeka – od čovjeka kao bića učenja do učećeg društva*, Ilum, Bužim, 2023)

Pedagoški pojmiti čovjeka znači tragati za odgovorom na pitanje *Šta je čovjek?* Pedagoška moć razumijevanja čovjeka jamči adekvatnost odgojnog i obrazovnog pristupa i djelovanja. U tom kontekstu paradigmu promatranja čovjeka kroz ideju nedovršenosti ili manjkavosti ljudske prirode potrebno je mijenjati idejom potencijalnosti. Upravo se autor Mujo Slatina u knjizi *O pedagogiji čovjeka – od čovjeka kao bića učenja do učećeg društva* suštinskim ljudskim snagama kao potencijom čovjekova bića za učenje i nastajanje, na čemu uspostavlja legitimnost odgoja i obrazovanja.

Knjiga se sastoji od pet dijelova u kojima autor dokazuje svrhu postojanja pedagogije samo u okrilju ideje čovjeka i predstavlja ishodište profesionalnog i privatnog traganja autora za smislom čovjeka kroz pedagoška istraživanja ljudske prirode. Premijerno objavljeni tekstovi, kao i neki koji su uvršteni u knjigu uz djelimične korekcije, na svoj način svjedoče o dugogodišnjoj posvećenosti i znanstvenoj privrženosti izvornoj ideji odgoja i obrazovanja koja je u osnovi an-

¹ Mujo Slatina je umirovljeni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Magistar je socioloških i doktor pedagoških nauka. Najznačajnija objavljena djela: *Pedagoška recepcija Marksova metoda; Nastavni metod – prilog pedagoškoj moći suđenja; Od individue do ličnosti: Uvođenje u teoriju konfluentnog obrazovanja; Edukometrija: Mjerenje i mjerni instrumenti u odgoju i obrazovanju* i *O pedagogiji čovjeka - od čovjeka kao bića učenja do učećeg društva*. Profesor Slatina je preminuo u decembru ove godine.

tropološka ideja, ideja čovječanstva. Tako je, prema autoru, neizgrađenost pedagogije njena antropološka neizgrađenost. Na tome tragu, prvi dio knjige *O teoriji antropoloških odgojnih/obrazovnih polja* oprimgjerenje je teorije koju je autor godinama razvijao i afirmirao. U ovom dijelu prikazan je odgojno/obrazovni razvoj čovjeka u tri antropološka polja: individualno – po mjeri ljudske individualnosti, grupno – po mjeri čovjekove društvenosti i kulturalnosti i općeljudsko – po mjeri ljudske vrste, tj. po mjeri ljudske prirode. Svako antropološko odgojno/obrazovno polje čini prostor za slobodno funkcioniranje individualnih životnih snaga, uz promicanje obrazovnih dobara iz područja temeljnih vrednota ljudskog opstojanja: Istine, Pravde, Ljepote, Dobrote i Sve(to)sti. Autor ih označava *trajnim putokazima ljudskog duha* i govori o *petopletu* ili suglasju ovih vrednota u kojem svaka utiče na funkcioniranje druge. Stoga, zanemarivanjem bilo koje vrednote trpi cjelokupna ličnost te može doći do vrijednosne dezorijentacije odgajnika.

Teorija antropoloških odgojno/obrazovnih polja određuje čovjeka kao biće učenja koje svoju egzistencijalnu bit ostvaruje upravo kroz taj proces. Naime, čovjek kao individua upravo prolazi kroz autentičnu i holističku transformaciju u ličnost procesom učenja, zahvaljujući odgojivosti kao prirodnoj mogućnosti ili odgojnom potencijalu i odgojnosti kao mogućnosti humanog razvoja ličnosti.

U drugom dijelu *Iščitavanje pedagogije čovjeka iz ljudske prirode* autor analizira dvije sastavnice ljudske prirode: stalni dio ljudske prirode koji se potvrđuje i promjenjivi dio koji se razvija. Temeljem toga autor prepoznanje učenje kao proces u kojem čovjek „dijelom potvrđuje, a dijelom razvija svoje individualne životne snage” (str. 97). Zato se antropološko učenje poima kao ishod dijalektičkog odnosa ovih sastavnica ljudske prirode. Korištenjem životnih snaga (gledanje, slušanje, mišljenje, htijenje, svijesti, savjesti, snage intelekta i razuma, imaginacije, snage mašte itd.) čovjek uči i biva sposoban za autentične preobražaje. Ljudska priroda ispoljava se kroz potrebe kojima treba pedagoški tretman kultiviranja i razvijanja te specifične antropološke manifestacije: razum, istinoljubivost, svijest, savjest i empatija. Spomenute manifestacije autor vidi kao životne i pokretačke snage koje treba koristiti u življenju Istine, Pravde, Ljepote, Dobrote i Sve(to)sti. Pojašnjava ih na sljedeći način: (1) *razum* je sposobnost rasuđivanja, činjenja i ponašanja, (2) *istinoljubivost* je osnova ljudske prirode, jer bez istine nije moguće humano funkcionirati, a traženje istine je svrha čovjekova života, zatim (3) *svijest* je svevideće oko i unutarnja simbioza uma i srca, koja traga za smislom i svrhom života, (4) *savjest* i (5) *dostojanstvo* su ontološke suštine čovjeka gdje čista savjest čuva ljudsko dostojanstvo i na kraju (6) *empatija* koju je nužno razvijati kod djece još od rane dobi i

kroz empatičku intuiciju i kroz empatičku spoznaju. Posebnu pažnju autor posvećuje ulozi i značaju specifičnih čovjekovih životnih snaga u procesu odgoja i obrazovanja.

Zahtjev ljudske prirode u ranom odgoju autor nastoji oprimirati u trećem dijelu knjige *Ispunjavanje zahtjeva ljudske prirode – ilustracija na ranom odgoju*. Prema stajalištu autora, spontanitet i samoaktivitet su prvi signali koje emituje ljudska priroda, a kojim se otkrivaju: „proncljivost, radoznalost, znatiželja, aktivno odnošenje prema svijetu, kreativnost“ (str. 169). Autor ističe da je nužna pedagoška podrška izvornim aktima ljudske prirode kako ne bi atrofirala manifestacija istih. Nadalje, preporučuje tri najvažnije metode u ranom odgoju: *metoda subsidijacije*, *metodu ugrađivanja uspjeha* i *metodu suprotstavljanja na prihvatljiv način*. Prva metoda opisana je kao slobodni tok osjetilnog unosa u čovjekovu individualiziranu ljudsku prirodu, kojom se upotpunjavana nepopunjeno. Ova metoda je dopuna dijalektičkom odnosu promjenjive i stalne sastavnice ljudske prirode. *Metodu ugrađivanja uspjeha* autor vidi kao poticanje i jačanje odgajaničova samopouzdanja s ciljem otklanjanja slabosti i straha uz sticanje dostojanstva i iskrenosti. *Metoda suprotstavljanja na prihvatljiv način* predstavlja strategiju da se bezvoljna ili opiruća unutrašnjost djeteta privoli odgojnom cilju, pridržavajući se spoznaje o ljudskoj prirodi koja se protivi represiji, prisili i sličnim stegovnim postupcima.

Osluškujući pozive ljudske prirode potrebno je adekvatno odgovoriti antropološkim razumijevanjem čovjeka kao bića učenja, te objasniti antropologiju učenja, koju autor zorno ilustrira u sljedećem poglavlju *Uvođenje u antropologiju učenja*. Pretpostavka antropološkog učenja je spoznajno i slobodno humanističko i kreativno razmišljanje o učenju. Univerzalnost i suština učenja sažeti su u pojmovnom mišljenju. Čovjek nije biće gotovosti i datosti, već biće učenja. Ljudska priroda svakom čovjeku daje *moć učenja*. Učenje autor nedvojbeno određuje kao temeljni i nadređeni pojam u pedagogiji, jer ono predstavlja antropološku kategoriju, odrednicu čovjekova postojanja. Učenje je proces u kojem se čovjek „dijelom potvrđuje, a dijelom razvija svoje suštinske ljudske snage kroz igru izlazećeg/ulazećeg duha ljudske prirode“ (str. 182). Dijalektika izlazećeg duha takva je da se susreće sa sadržajem iz svijeta i nakon ostvarene interakcije s njim vraća onamo odakle je potekao unoseći duh otkrivenog sadržaja. Autor igru izlazećeg/ulazećeg duha ljudske prirode opisuje kroz isprepleteni odnos između impulsa za učenje ugrađenog u ljudsku prirodu, ili kako ga još autor naziva prirodnog pobuđivačkog mehanizma, čovjekovih individualnih životnih snaga i obrazovnih dobara kojima streme ove snage. Na učenje kao sposobnost svakog čovjeka, autor ne gleda samo kao ve-

ličanstveni dar, već kao na sami bitak pedagogije. Nadalje, u ovom poglavlju autor posebnu pažnju poklanja metodi ikre transformacijskom procesu koji određuje kao postupno i postepeno uzdižuće čovjekovo usavršavanje ili unutarnji probražaj individue u ličnost. Transformacijski proces prolazi kroz sva tri antropološka polja, ali i tri modusa učenja: modus znati/činiti, modus živjeti/bititi i modus vrednovati/vjerovati.

Autor kritizira u javnom diskursu uvriježen termin *društvo znanja* u kojem se promovira znanje u mirovanju, te preporučuje sintagmu *ućeće društvo* koja promovira dinamiku učenje. O ućećem društvu piše u posljednjem poglavlju *Čovjek kao biće učenja gradi ućeće društvo*. Ovdje se ukazuje na osnovne manjkavosti današnje škole koje vidi u kognitivnom modelu nebaziranom na ljudskom prirodi, nepoticanju individualnih snaga itd. Takva slika škole nužno implicira promjene koje autor vidi u poučavanju u *otvorenoj školi programskih razreda*, baziranoj na metodološkim polazištima (antropologija učenja), metodološkim putokazima (teorija antropoloških odgojno-obrazovnih polja), metodološkom pristupu (nauka o čovjeku kao biću učenja) i metodi istraživanja (metoda kretanja od apstraktnom ka realno konkretnom). Ovakvu metodologiju pulsira ućeće društvo. Pretpostavke poučavanja u otvorenoj školi programskih razreda su: vjera u uspjeh učenika, podrška učenikovim izvornim aktima ljudske prirode, uvid u ono što potiče i ometa proces učenja, razumijevanje učenikovih pogrešaka u procesu učenja, posredovanje nastavnog sadržaja u obrazovno dobro i pedagoško suglasje između onoga što učitelj govori, misli i čini. Samo tako neće si dati za pravo da okrivljuje učenike, za ono što je on odgovoran.

Umjesto zaključka autor na osebujan način u završnom dijelu *Dvanaest teza o čovjeku kao biću učenja i (ili) o pedagogiji čovjeka* sublimira ključne ideje pedagogije čovjeka koja su zasnovane na izvornoj ideji odgoja i obrazovanja.

Autor ukazuje na nužnost bavljenja ljudskom prirodom i životnim snagama u procesu odgoja i obrazovanja. Iako zvuči paradoksalno, trenutni pristupi (obrazovne politike, prakse u odgojno-obrazovnim institucijama, a na kraju i znanstveni obzori pedagogije) odgoju i obrazovanju, ponajmanje su "čovječni", a ponajviše "sistemske". Ovom knjigom autor nastoji upozoriti na opasnost nepedagoškog mišljenja i djelovanja, te poziva na odgovornost one koji se bave pedagogijom u teorijskom, metodološkom i praktičnom smislu da trebaju „presijecati puteve razmahanoj pedagogiji bez čovjeka” (str. 33), jer jedino takvim pristupom možemo ostvariti izvornu ideju pedagogije, a time i zaštititi čovjeka.

Knjiga je bogata slikama (28) i priložima (40) koji recipijenta potiču na razmišljanje i stavljaju ih u aktivan odnos prema određenim sadržajima prikazanih

fragmenata i primjera. Autor knjigu završava sa indeksom imena i pojmova, što omogućava prohodnije čitanje i vraćanje na sadržaj. Zsigurno knjiga *O pedagogiji čovjeka – od čovjeka kao bića učenja do učećeg društva* pedagoška je riznica ideja koja će čitaoca poticati na razumijevanje pedagogije iz same ljudske prirode. Ova knjiga je obistinjenje autentičnosti kojom autor dokazuje da pripada prominentnim misliocima savremene pedagoške znanosti.

Adresa autorice
Author's address

Edina Nikšić Rebihić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
niksic.edina@gmail.com

UDK 159.928:159.954

Primljeno: 10. 11. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Džejlja Idrizović

KREATIVNOST KAO LJUDSKI POTENCIJAL I IZAZOV SAVREMENOG DOBA

(David Gauntlett, *Creativity: Seven keys to unlock your creative self*, Polity Press, Cambridge, UK, 2023)

David Gauntlett je britanski sociolog i medijski teoretičar čiji su radovi usmjereni na proučavanje utjecaja digitalnih i društvenih medija na stvaranje i razmjenu kreativnih kultura, te razvoj samorefleksije i identiteta pojedinca. U fokusu njegovih istraživanja su kreativni procesi i samoinicijativna svakodnevna kreativnost. Oslanjajući se na niz naučnih disciplina, od neuronauke i filozofije, preko umjetnosti do sociologije, Gauntlett istražuje načine na koje istraživači mogu prigriliti svakodnevnu kreativnost ljudi i razumjeti društveno iskustvo. Od 2018. godine je voditelj Katedre za kreativne inovacije i liderstvo na Toronto Metropolitan Univerzitetu. Prethodno je bio profesor kreativnosti i dizajna na Univerzitetu u Westminsteru (GB), gdje je dao veliki doprinos razvoju interdisciplinarnog i kreativnog istraživačkog rada. Radio je sa brojnim vodećim svjetskim kreativnim organizacijama, ali kao posebnu izdvaja saradnju sa LEGO fondacijom na inovacijama u kreativnosti, igri i učenju.

U knjizi *Creativity: Seven keys to unlock your creative self* Gauntlett kroz devet poglavlja, uključujući uvod i zaključak, nudi istraživanja, savjete i filozofiju kojima kod čitalaca nastoji probuditi razumijevanje i strast za kreativnošću. Knjiga nije klasična zbirka "savjeta" i tehnika *per se*, kako kazuje autor, već na jedan kolokvijalan način ukazuje na kreativni potencijal svakog pojedinca, daje upute kako ga razviti i napraviti promjene.

U uvodnom dijelu autor promišlja o kreativnosti kao izrazitoj potrebi za suočavanjem sa izazovima koji se postavljaju pred pojedinca u današnjem društvu. Kreativnost nije luksuz, niti je okretanje leđa ljudskim problemima. Ona, ako se pravilno koristi, znači izgradnju zajednice i razumijevanja među ljudima. Iako se danas mnogo govori o moći kolaboracije u postizanju važnih ciljeva, ipak saradnja nije ništa bez kreativnih pojedinaca. Kreativnost dolazi iz njihovog samopouzdanja, radoznalosti i iskustva. Osvrćući se kratko na period pandemije COVID 19, kada je život bio uvjetovan mnogim ograničenjima, kreativnost se pokazala kao važan segment u borbi za opstanak. Izgradnja kreativnosti značila je biti otvoren za nove stvari i postati dijelom nečeg većeg, pa i ako se sve činilo pomalo zastrašujućim. Stoga, kako navodi autor, potreba za otključavanjem kreativnosti nikada nije bila pravovremenija i univerzalnija. Čak i kada pomislimo odustati od nje, ona će svakako naći put do nas. Ideja otključavanja kreativnosti upravo se temelji na promišljanjima opisanim u uvodnom poglavlju, implicirajući da u svakom pojedincu postoji kreativni potencijal, te da samo treba pronaći načine da ga oslobodimo. Autor u ovoj knjizi nudi sedam ključeva za kreativnost, koji će pomoći da otkrijete svoj kreativni identitet, da ga razvijete i povežete se sa drugima. Iako to nije jedinih sedam načina za otključavanje kreativnih potencijala, pažljivo su odabrani i zasnovani na iskustvu dugogodišnjeg istraživanja kreativnosti, radeći sa pojedincima i organizacijama na pronalasku načina za njihovo otključavanje. Narednih sedam poglavlja jeste zapravo tih sedam ključeva kreativnosti, koje je autor naslovio kao: *Identitet, Eksperimentisati, Raditi, Inspiracija, Različitost, Nastavljati i Postajati*.

U poglavlju *Identitet* autor promatra kreativnost kroz sociološke teorije na mikro i makro razini, fokusirajući se na važnost individualne kreativnosti svakog pojedinca u kreiranju i stvaranju promjena. Društveni sistem se mijenja kada ljudi rade na drugačije načine u svakodnevnom životu. To bi značilo da male stvari postaju dijelom velikih stvari, ali s druge strane ne mogu se razumjeti velike stvari bez razumijevanja malih. Na taj način dva odvojena sociološka pristupa analizi, mikro i makro, postaju dijelom istog kruga, koji čini srce Giddensove sociološke teorije, na koju se autor poziva. Ona pokazuje međusobnu povezanost stvari, kako pojedinačne akcije mogu napraviti razliku, kao i to kako kultura može oblikovati individualne akcije. Nadalje, autor navodi kako kreiranje vlastitog identiteta ne vodi nužno kreativnosti, dok kreativnost također može doprinijeti razvoju identiteta. U tom procesu promišljanje i propitivanje su presudno važni aspekti. Za Gauntletta naši identiteti su centralni za eksperimente i načine na koje radimo, kako inspiriramo i primamo inspiraciju, kako nastavljamo dalje i na kraju kako transformišemo sebe i svijet oko sebe putem kreativnosti.

Kao drugi ključ za otključavanje kreativnosti autor navodi *Eksperimentisanje*. U ovom poglavlju govori se o eksperimentisanju sa kreativnom praksom i sistemima kao o prostoru unutar kojega možemo eksperimentisati, drugim riječima o okruženju koje nam dopušta da se kreativnost dogodi. U tom odnosu Gauntlett kreativnost opisuje kao procvat neočekivanih izvanrednosti koje odstupaju od svega što sistem jeste: formalnost, organiziranost, ustaljenost. Iako ne možemo znati kakvi će biti naši kreativni ishodi, sistem obezbjeđuje okvir i hranjive materije unutar kojih kreator eksperimentiše, igra se i cvjeta. Stoga, da bi se naši kreativni potencijali na pravi način ispoljili, treba imati poticajno okruženje. Autor daje nekoliko smjernica na koji način možemo iskoristiti taj prostor za buđenje i stvaranje kreativnosti, te metaforički govori o samorasipavanju (eng. *self-extracting*), sistemskom razmišljanju, modelu umjetničke škole, "okidačima za iskustva", artikuliranju svrhe kreativnog djelovanja, ali i kreiranju platforme za kreativnost. Platformu za kreativnost mogu činiti različite vrste događaja, različita sredstva, igračke, kombinacija digitalnog i stvarnog životnog okruženja, pri čemu autor nudi i deset principa ili smjernica za uspješno kreiranje platforme koja će doprinijeti samopouzdanju i ohrabriranju pojedinca da se kreativno istakne istupajući iz suhoparnih društvenih zadatosti. Iskustva u kreativnim procesima i moć prepoznavanja sebe kao osobe koja kreira i može činiti kreativne stvari važni za svakog pojedinca.

Naredno poglavlje pod nazivom *Raditi* razmatra mogućnosti organiziranja vremena za kreativno djelovanje. Kreativnost je nešto čemu se treba posvetiti i čime se treba baviti, a za to su potrebni vrijeme i prostor. Organizacija i izdvajanje vremena i prostora za kreativnost su ključni i neizbježni. U tom procesu je važno ne razvijati odmah prvu ideju koja se javila. Izdvajanje vremena za promišljanje i generiranje više ideja prije odabira jedne pokazalo se uspješnijim nego posvećivanje vremena usavršavanju prve ideje do koje smo došli. Kao drugu važnu lekciju autor navodi važnost povratne informacije o vašem kreativnom radu, ali ne povratnu informaciju nakon završenog procesa, jer može biti uznemirujuća. Umjesto toga, smatra da je mnogo važnije zatražiti mišljenje jedne ili dvije osobe od povjerenja koje će u samom toku vašeg rada dati svoj iskren sud i čiji će savjet biti od koristi za kreativni proces.

Kreativnost inspirira kreativnost. Ovom rečenicom autor započinje četvrto poglavlje pod nazivom *Inspiracija*. A najbolje razumijevanje inspiracije jeste da je to pozitivna vrsta indirektnog kopiranja, odnosno pojava kada promatranje drugih kreativnih postignuća djeluje motivirajuće na stvaranje vlastitih ideja. No u toj pojavi, kako kazuje Gauntlett, nas zapravo inpirišu osobine kreatora, njegova hrabrost i smjelost, radije nego sadržaj koji je stvorio. U ovom poglavlju autor nadalje nastoji

čitaocima približiti funkcionisanje inspiracije u praksi, te kroz nekoliko primjera govori o ranjivosti, hrabrosti i odvažnosti ljudi čija su kreativna ostvarenja nailazila na neuspjeh prije no što su postigli i ostvarili nešto veliko. Važan je proces više nego sam produkt, jer proces vas mentalno priprema za mnoge druge stvari. Raditi najjednostavniju moguću stvar i pri tome biti zadovoljan i zahvalan može biti više nego dovoljno.

U petom poglavlju *Različitost* autor promišlja o raznolikostima identiteta i kultura, te zadire dublje u temeljna, nerijetko bolna pitanja koja tište sva savremena društva i shodno tome predstavljaju izazov za kreativnost. A upravo to su oblasti u kojima kreativnost može doprinijeti promjenama i poboljšanju stvari. Pozicija ili kategorija u kojoj se pojedinac nalazi često može dovesti do obezvređivanja njegovog kreativnog identiteta i obeshrabrivanja kreativnog djelovanja. No, pozitivan razgovor o različitosti može biti način da se izbjegne suočavanje sa brutalnim realnostima društvene nejednakosti. S druge strane, različitost je sama po sebi inspiracija kreativnosti.

Upornost je jedan od važnih ključeva kreativnosti. Ukoliko želite napredovati, istaći se u onome što radite, jednostavno morate “ići naprijed, nastavljati”. Stoga u šestom poglavlju *Nastavljati* autor ukazuje na važnost upornosti, naročito u vrijeme kada politika i društveni mediji sve čine nedodirljivim. Kroz ovo poglavlje nudi se nekoliko primjera istrajnosti, koji mogu poslužiti kao inspiracija ili razlozi da ostanemo uporni i nastavimo raditi na sebi i na onome što nas čini sretnim. Jedan od izazova na koje se autor osvrće u ovom poglavlju jeste internet i njegov utjecaj na kreativnost. Sama ideja da vašu kreativnost možete podijeliti sa bilo kim i bilo kada je nevjerovatna i još uvijek je ogromno dostignuće za čovječanstvo.

Naredno poglavlje ove knjige kao sedmi ključ za otključavanje kreativnosti Gauntlett je nazvao *Postajanje*. Prvobitna ideja je bila nazvati ga transformacija, jer kako autor kazuje, “transformacija” sugerira neke magične promjene – od nečega što već postoji napraviti nešto bolje i drugačije. Ali dublje promišljajući o kultivisanju kreativnosti ne želi se iskorijeniti osobnost pojedinca i zamijeniti je nečim novim. Cilj je u pronalaženju načina kako kapitalizirati svoj kreativni potencijal, odnosno postati više od onoga što smo bili. Proces postajanja je evolucija, bit je ne ostati isti, a ovo poglavlje daje neke od smjernica kako to postići: suočavanje sa samim sobom, prihvatanje i napredovanje, razumijevanje, individualnost, vjerovanje vlastitim instiktima i oslanjanje na ono što/ko želite postati.

U zaključku autor sumira sve najvažnije ideje ili ključeve za kreativnost i razmatra njihove implikacije u šest oblasti: pojedinci, preduzeća i organizacije, socijalna

pravda, gradovi i mjesta, obrazovanje i digitalni mediji. Kreativnost u svakom području je jednako važna i može doprinijeti izgradnji uspješnijih međuljudskih odnosa koji su od vitalnog značaja u savremenom izazovnom svijetu.

Knjiga obiluje stvarnim, nadasve inspirativnim primjerima kreativnih procesa koji opovrgavaju nekadašnje uvriježeno mišljenje da samo neki ljudi imaju dar kreativnosti. Stoga je vrijednost ovog djela upravo u njegovoj širini, u promatranju kreativnosti u širem društvenom kontekstu iz kojeg svaki čitalac može uzeti pouku i ideje kako iznimno složen proces učiniti pristupačnim i dostupnim svakome u buđenju i ostvarivanju njegovih vlastitih kreativnih potencijala i postignuća.

Adresa autorice
Author's address

Džejlja Idrizović
Univerzitet u Sarajevu
Prirodno-matematički fakultet
dz_idrizovic@hotmail.com

UDK 904(497.6-18)“652“(049.3)

Primljeno: 25. 11. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Almir Marić

NOVE PERSPEKTIVE PROUČAVANJA PROSTORA BOSNE I HERCEGOVINE U ANTIČKO DOBA

(Mersiha Imamović, *Sjeveroistočna Bosna u antičko doba*, Univerzitet u Tuzli, 2023)

Bosanskohercegovačka historiografija usmjerena na proučavanje antičke prošlosti posljednjih godina bilježi značajne istraživačke i izdavačke poduhvate. Najvećim dijelom za to su zaslužni profesori mlađe i srednje generacije sa fakultetskih odsjeka za historiju i arheologiju iz cijele Bosne i Hercegovine. U naučni fokus stavljaju se teme u širokom dijapazonu od sinteza ilirske prošlosti do npr. rimskih pomoćnih kohorti u rimskom logoru na Humcu ili sjeverne Bosne u okvirima rimske Panonije. U taj kontekst treba postaviti i monografiju *Sjeveroistočna Bosna u antičko doba* Mersihe Imamović, vanredne profesorice starog vijeka na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli. Dok je u prethodnom razdoblju fokus njenih istraživanja uglavnom bio na kasnoantičkom periodu na području nekadašnje rimske provincije Dalmacije ovom prilikom se posvetila cjelokupnom antičkom razdoblju.

Nakon uvodnog dijela i nešto opširnijeg osvrtu na geografske karakteristike sjeveroistočne Bosne, autorica je, deduktivnim pristupom, prvo obradila temu rimskog osvajanja prostora današnje Bosne i Hercegovine. Poglavlje *Naseljenost i naselja na tlu sjeveroistočne Bosne* u hronološkom slijedu sadrži pregled naselja i staništa na ovom prostoru od prethistorije, kao i osvrt na indigene zajednice na tlu sjeveroistočne Bosne. Nakon toga slijedi glavni dio poglavlja sa analizom naselja i naseljenosti u antičko doba po različitim dijelovima sjeveroistočne Bosne, od srednjeg i donjeg Podrinja, Semberije, Bosanske Posavine do šireg tuzlanskog područja.

Svakako najznačajniji tragovi iz antičkog razdoblja u ovom dijelu sjeveroistočne Bosne zabilježeni su u srednjem i donjem Podrinju gdje su se razvile upravno-administrativne jedinice *municipium Malvesiatium* i *municipium/colonia Domavia* o čemu autorica iscrpno piše. Ovo poglavlje završava podnaslovom *Urbanizacija* u kojem se obrađuju područja u sjeveroistočnoj Bosni sa najvećim stepenom urbanizacije poput Bratunca, te posebno Skelana i Domavije. U Domaviji su još u austrougarsko doba otkriveni značajni tragovi urbanizacije, te je potvrđeno postojanje objekata koji su se mogli pronaći u razvijenim rimskim gradovima poput termi ili javnog kupatila (*balneum*), gradske vijećnice (*curia*), zgrade sudnice (*tribunal*), nekropole, manjeg foruma, tržnice (*macellum*) i vodovoda. Na osnovu podataka Vaclava Radimskog, koji je krajem 19. stoljeća uradio tlocrte nekoliko građevina i upoređivanje sa sličnim građevinama iz drugih rimskih provincija, u ovoj knjizi je po prvi put urađena idealna rekonstrukcija ovih objekata. Rekonstrukcije su izvedene stručno, sa očito profesionalnim pristupom, ali i određenim oprezom, pošto je uvijek nezahvalno raditi ovu vrstu posla sa nedovoljno informacija. U svakom slučaju, urađene rekonstrukcije predstavljaju značajan doprinos ove knjige u vizualizaciji važnih urbanih centara iz rimskog doba na prostoru današnje Bosne i Hercegovine.

Rudarstvo je u antičko doba, ali i tokom prethistorije, bilo važna privredna grana na ovom prostoru, zbog čega mu je posvećen najveći dio poglavlja o privredi uz poseban osvrt na istočnobosansku rudarsku oblast koja je imala veliku ulogu u cjelokupnom rimskom sistemu uređenja rudnika u Dalmaciji i Panoniji kao značajan izvor srebra i olova za rimsku državu. Osim toga, pojašnjen je i način eksploatacije rudnog blaga. Pored rudarstva, među važnije privredne grane spadali su zanatstvo, poljoprivreda i trgovina. Autorica je u svrhu pisanja ovog poglavlja posjetila nekoliko lokaliteta u sjeveroistočnoj Bosni. Posebno ističe kamenolom jamskog tipa Dardagani kod Zvornika, koji je jedini takav u Bosni i Hercegovini.

U poglavlju o vojsci i utvrđenjima, prema općeprihvaćenom obrascu u nauci kada je u pitanju proučavanje ove tematike, prvo je urađen pregled rimskih legija i pomoćnih jedinica u Panoniji i Dalmaciji sa posebnim fokusom na područje današnje Bosne i Hercegovine. Analizirani su i natpisi konzularnih beneficijara koji su pronađeni na prostoru sjeveroistočne Bosne. U drugom dijelu poglavlja autorica je, dokazujući tezu prema kojoj su „u svim rudarskim područjima kao i na strateški važnim putnim komunikacijama bila izgrađena vojna utvrđenja“, vrlo opširno opisala veliki broj potencijalnih vojnih utvrđenja iz rimskog doba u sjeveroistočnoj Bosni. Imamović je posjetila neka od utvrđenja kojima su se Rimljani vjerovatno koristili, kao što su Šetići, Gradovrh kod Tuzle, Gradac kod Kladnja, te ih je detaljno opisala.

Ovim poglavljem postavljeni su temelji za širu analizu boravka i smještaja rimske vojske, kako legijskih tako i augzilijarnih odjeljenja u utvrđenjima sjeveroistočne Bosne koja su često nastajala na prehistorijskim osnovama.

Poglavlje o religiji počinje potpoglavljem o nekropolama koje su najvećim dijelom pronađene u Domaviji. Zatim su analizirani nadgrobni spomenici, te rimski, grčki i orijentalni kultovi zabilježeni na ovom prostoru. Iz vremena kasne antike potvrđeni su ostaci zidanih grobnica na području sjeveroistočne Bosne, kao i kasnoantičkih bazilika koje inače predstavljaju jedan od najpoznatijih i najbolje očuvanih materijalnih tragova na prostoru čitave Bosne i Hercegovine kada je u pitanju kasna antika.

U poglavlju o društvenim prilikama analizirane su sve dosad evidentirane socijalne strukture, uglavnom kroz dostupni arheološki materijal. Autorica je prvo pojasnila utjecaj romanizacije na transformaciju društvenih odnosa, a zatim je akcenat stavila na zasebne socijalne strukture od najviših, poput senatora i vitezova, zatim trgovaca i obrtnika, te onih marginalnih poput rudara, robova i oslobođenika. Imamović na osnovu sačuvane izvorne građe ispravno zaključuje da je većina stanovnika ovog područja u antičko doba pripadala nižim društvenim slojevima.

Važno je istaknuti i tehničku opremeljenost knjige čemu je autorica posvetila veliku pažnju. U samom tekstu, a ne kao kao prilog na kraju, što je češće u literaturi iz ove oblasti, autorica donosi veliki broj kvalitetnih fotografija i mogućih rekonstrukcija objekata, što je na razini standarda u ovoj disciplini. Fotografije ustvari pokazuju da je autorica uložila ogroman trud u obilasku brojnih antičkih lokaliteta u sjeveroistočnoj Bosni, od rimskog kamenoloma u Dardaganima, zatim raznih gradina, pripećaka, rimskog vodovoda u Gornjoj Tuzli, rimske ceste na lokalitetu Dobra voda kod Kladnja, bazilike u Mramorku kod Osmaka itd. U knjizi su prikazane i fotografije arheološkog materijala iz fundusa Muzeja istočne Bosne, ali i brojni drugi nalazi i lokaliteti uz zaista dobru prezentaciju.

U zaključku treba istaknuti da knjiga pod naslovom *Sjeveroistočna Bosna u antičko doba* predstavlja važan doprinos u kontekstu proučavanja antičke prošlosti Bosne i Hercegovine. Uz ozbiljan pristup sveobuhvatno je naučno obrađena kompleksna tema i time su u nekim aspektima postavljeni kriteriji za proučavanje ostalih bosanskohercegovačkih regija u ovom historijskom periodu. Autorica je konzistentno primijenila naučnu metodologiju i kvalitetno koristila pisanu izvornu građu kao i arheološki materijal. Također, kroz cijeli tekst evidentan je savremen pristup tematici, ali i ispravno vrednovanje doprinosa ranijih generacija istraživača antičke prošlosti područja sjeveroistočne Bosne. Važno je istaknuti i prijedlog

rekonstrukcije najvažnijih rimskodobnih objekata iz Domavije, što je također ogroman doprinos poznavanju urbanizacije ovog grada u antičko doba, kao i prijedlog razgraničenja provincija Dalmacije i Panonije. Ova knjiga će zbog svega navedenog zauzeti važno mjesto u historiografiji o antičkoj prošlosti Bosne i Hercegovine, a posebno prilikom obrade prostora sjeveroistočne Bosne u ovom historijskom razdoblju.

Adresa autora
Author's address

Almir Marić
Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru
Fakultet humanističkih nauka
almir.marić@unmo.ba

UDK 316.662-055.2(497.6)(048.83)

Primljeno: 01. 12. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Mevlida Đuvic

ZAMISLITI DRUGAČIJU HISTORIJU: O VIDLJIVOSTI ŽENE U IDEOLOŠKIM ZAMISLIMA ŽENSKOG RODA

[Sabina Veladžić i Aida Ličina Ramić (ur.), *Zamišljanje žene. O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*, Heinrich-Böll-Stiftung Sarajevo / Fondacija Heinrich Böll, Sarajevo, 2023]

Zbornik *Zamišljanje žene. O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine* objedinjuje radove koji propituju položaj žene u različitim periodima razvoja bosanskohercegovačkog društva. Zbornik je, kako u uvodnom obraćanju napominju urednice Sabina Veladžić i Aida Ličina Ramić, nastao kao rezultat projekta začetog 2019. godine i osmišljenog s namjerom da se o društvenoj poziciji žena progovori iz svijesti o zarobljenosti recentnog historijskog narativa u nacionalnim i nacionalističkim koncepcijama, a kojima su kooptirani i patrijarhalni obrasci oblikovanja ženskog iskustva. Radovi, njih sedam, publicirani u ovom zborniku sveobuhvatne su i nadasve zanimljive istraživačke studije o ženi u historiji, pisane dosljednom metodologijom, u široko postavljenim okvirima sagledavanja građe, kontekstualnim preslagivanjem fakata i izoštravanjem vizura ženskog naslijeđa u bosanskohercegovačkoj historiji. S obzirom na činjenicu simbiotičkog preplitanja nacionalnog historijskog narativa i žilave institucije patrijarhata, a što stvara predispozicije za selektivne, reduktivne i determinirajuće pristupe aspektima drugosti, urednice Zbornika uvodnu riječ usmjeravaju upravo na potrebu historijske retrospektive koja će u središte svog interesa postaviti ženu i njenu ulogu u razvoju bosanskohercegovačkog društva. Na fonu tog nastojanja radovi

publicirani u Zborniku kreću od najranijih konstrukcija ženskog iskustva, kakve nose bosansko srednjovjekovlje i osmanski period, te se u opservaciji tema vezanih za neposrednu prošlost i modernizirajuće društvene procese dotiču savremenih okosnica „zamišljanja“ žene. Otvorenim istraživačkim pristupom i interdisciplinarnim sagledavanjem pretpostavki historiografskog diskursa, radovi usmjeravaju pažnju na rubna mjesta i subalterna iskustva u tokovima zvaničnih historiografija. Potencijal tih vizura osigurao je da se barem privremeno suspendira esencijalistički narativ o prošlosti, a vibrantni kontekst diskurzivnih preplitanja, čuvajući tragove praksi koje su ga uvjetovale – postane okvir unutar kojeg se rekonstruira ženska historija.

Već iz prvog teksta „Sudbine velom zaborava skrivene: žene bosanskog srednjovjekovlja u izvorima, historiografiji i publicistici“ Dženana Dautovića jasno je da uz inventivne tematske pristupe i inkluzivne ciljeve projekta ide i svojevrsna istraživačka invencija. Naime, pitanjima bosanskog srednjovjekovlja, uz rizike nedostupnosti izvora poznatih medievistici, autor pristupa tako što istraživačko polje širi na kontekste evropskog srednjovjekovlja i postignuća usporednih medievistika. Mogućnost da se na marginama teksta i u naizgled perifernim aspektima podnesenih izvora, usporedbom podataka i raspoloživih činjenica iznađu dokazi koje podupiru nove spoznaje ili rekonstruiraju postojeće, u radu se pokazala produktivnom u pristupu ličnostima bosanskih kraljica Katarine i Jelene. Uzmimo li se za primjer izvori i činjenice koje se odnose na život kraljice Jelene Grube, iznimno zanimljive i u historiografiji nedovoljno istražene ličnosti, saznajemo ne samo o ekskluzivitetu njenog statusa vladarice, a ne kraljice majke ili supruge, već i o posebnosti bosanskog srednjovjekovlja u odnosu na Evropu i dvorski život s kraja XIV stoljeća. Rad u tom smislu izdvaja i povelje bosanske vlastele koje svjedoče o jedinstvenom primjeru priznatosti ženskih pozicija u potpisivanju i verifikaciji vladarskih odluka. Također, skreće se pažnja na izvore vezane za pitanja nasljedstva ili imovinsko-pravnih odnosa u kontekstu braka, a koji potvrđuju da je u tom pogledu, a mimo stereotipiziranih srednjovjekovnih predstava o ženi kao biću ploti, položaj bosanske žene bio kompleksniji. Iako su ličnosti srednjovjekovnih bosanskih kraljica tema zahvalna za historiografiju, autor ukazuje na pojave krivotvorenja izvora i prenebregavanja činjenica, posebno kad se radi o kraljici Katarini i tumačenju prošlosti u populističkim kontekstima medijske dominacije. Međutim, važno je još jednom istaknuti ono što nam je ovaj rad potvrdio u svom inventivnom i produktivnom pristupu prošlosti, a to je da je zahvaljujući istraživačkoj minucioznosti moguće pomjeriti fokuse i osigurati nove uvide u žensku historiju, bez obzira na zaboravljivost „zvaničnih“ historija i prostore ostavljene za manipulacije prošlošću.

Kontekste osmanske Bosne i život ondašnje žene približava nam rad Elme Korić „Žena u javnom prostoru Bosanskog ejaleta“. Na samom početku autorica nas upućuje na podatak da uvid u žensku historiju osmanske Bosne vodi putem sačuvanih izvora, raznih spisa i dokumenata koji objektiviziraju mogućnosti ondašnjih žena, svjedočeći o njihovom upisivanju u povijest posredstvom sudsko-pravne prakse i zabilježenih položaja nasljednica, potražioca prava ili vakifa, žena koje su osnivanjem vakufa ostvarivale značajnu društvenu ulogu. Nadalje, evidentno je iz postojećih izvora da su žene različitog imovinskog stanja i socijalnog statusa, od onih bogatijih do krhkih kategorija udovica ili razvedenih žena, poznavale svoja prava, ali i da su nerijetko bile prinuđene da ih ostvaruju dugom i istrajnom borbom. Iako ne treba puno mašte da se zamisli koliko su putevi dosezanja pravde bili teški, činjenica da su žene različitog socijalnog porijekla na sudu uspijevale izvojevati zakonom osigurana prava pokazuje da je pozicija žene u osmanskom svijetu odudarala od egzotičnih predstava haremskog života. Relevantnim se u tom pogledu čini kontekst tzv. *historije emocija* koji u svom istraživanju afirmira autorica, pojašnjavajući da takav pristup polazi od sentimenta samog historičara i mogućnosti uživanja u slučajevima koji se istražuju. Shodno tome, podaci o ženama suočenim s nepravdom i gubitkom ekonomske stabilnosti i socijalne sigurnosti, poput bosanske žene primorane na drastičan potez putovanja u Carigrad u potrazi za pravdom, ovdje nisu tek suhoparni prilozi distanciranog historiografskog sagledavanja činjenica, naprotiv. Potencijali mikrohistorijske perspektive primijenjene u ovom istraživanju osiguravaju da tragovi zasebnog života proniknu u tkivo historijske analize i prekodiraju je u dojmljiv i prodoran govor iskustvenog i proživljenog.

Okvirom modernizirajućih procesa koji dolaze s austrougarskom upravom i nastojanjem integracije u širi evropski kontekst, pozicija žena određena je istovjetnim valerima emancipatornog diskursa koji se upostavlja u takvom poretku. Međutim, bez obzira na ohrabrujući kontekst, izvori koje Sonja M. Dujmović uzima u obzir, pišući o *Bosanskoj vili* („Nacionalizam kao put ženskoj emancipaciji? Vidljivost i uloga žene u Bosni i Hercegovini u austrougarskom periodu prema *Bosanskoj vili*“), utjecajnom časopisu unutar ondašnjih platformi jačanja srpskog građanstva, upućuju na dvostrukost karaktera preporodnih inicijativa. Dok se ideja rodne jednakosti općenito suočavala s nepodudarnostima teorijskog i praktičnog znanja, u bosanskohercegovačkom kontekstu pitanje emancipacije žene nailazilo je na tvrd teren konzervativnih shvatanja života. Analiza predočenih izvora i činjenica na njima zasnovanih potvrđuje da je doprinos žene kontekstu nacionalnog preporoda evidentan, ali da je kapacitet njenog angažmana uvjetovan patrijarhalnim raspodjelama

vrijednosti. Međutim, u radu je istaknuto i u nizu primjera potvrđeno da je časopis *Bosanska vila*, bez obzira na ambivalentnost projekta građanske emancipacije, otvarajući svoje stranice autoricama različitih profila i popularizirajući rad žene književnice, prevoditeljice, kritičarke, umjetnice – ipak omogućio njenu vidljivost u presudnosti vremena tranzicije u moderni svijet. Štaviše, istraživanje samo je iscrpnim pristupom temi, dodatnim objašnjenjima i navodima na kraju teksta, informacijama o autoricama, porijeklu, statusu i prirodi njihovog sudjelovanja omogućilo da se ta vidljivost prepozna u segmentu angažiranosti u kulturi, kao najproduktivnijem obliku ženskog odgovora na izazove kulturne emancipacije.

Austrougarski period u bosanskohercegovačkoj historiji, preciznije preporodna faza u razvoju bošnjačke književnosti i njen prelazak na modernije sadržaje i forme, zastupljeni su u radu Ajle Demiragić „Od ustupaka muške uljudnosti do književnopovijesne obliteracije ženskinja bošnjačke književnosti prema rizomatskim strukturama književne (pri)povijesti ‘odozdo’“. U fokusu ovoga rada usmjerenog feminističkim istraživanjima naći će se *sistematska* književnohistorijska studija Muhsina Rizvića *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918.*, obuhvaćena ciljem ginokritičkog (pre)vrednovanja književnog kanona. Krećući se između pitanja uključenosti žene u kontekste kulturne obnove i konkretnog primjera redukcije ženskog iskustva u književnosti preporodnog perioda, kakav donosi Rizvićeva knjiga, istraživanje uspostavlja sveobuhvatan i detaljan uvid u kulturalne prakse preporodnog pokreta i literarne odjeke tih praksi. Konteksti istraživanja nadograđuju se novim okvirima razumijevanja u namjeri da se emancipatorni potencijal sagleda upravo prema vibrantnoj mreži inicijativa koje uspostavlja modernizacijski proces, ali i prema integrativnom kapacitetu njegovog preporodnog programa. Međutim, da se nerijetko radi o zastupljenosti žene samo na deklarativnom nivou prepoznavanja njenog prisustva u poslovima napretka i kulturne obnove, ponajbolje svjedoči primjer Rizvićeve studije u kojoj se u odnosu na zastupljenost autora pojavljuje znatno manji broj autorica, pri tome predstavljenih unutar simboličkih mandata supruga ili kćerki, vjernih pratilaca androcentričnih kulturnih historija. Važnost Rizvićeve studije u ovom istraživanju ne dovodi se u pitanje, ali se u svjetlu rasprava o subalternom glasu književnohistorijskog znanja ukazuje na nedostatnost i reduktivnost vizura koje slijede monoplane i homogene koncepcije patrilinarnog vrednovanja znanja.

U hronologiji ženske historije koju ispisuje ovaj zbornik slijedi tekst Aide Ličine Ramić „Nova ženska organizacija – Savez ženskih društava Bosne i Hercegovine

(1953-1961)“, tematski vezan za socijalistički period, oblike uključivanja i načine organiziranja žena u tokovima društveno-političkog života toga vremena. Za razliku od brojnih radova, studija i članaka posvećenih djelovanju utjecajnog AFŽ-a, uzmemo li za primjer rad Lydije Sklevicky, podaci o Savezu ženskih društava nešto su skromniji. Potrebe ovog istraživanja, kako napominje autorica, iziskivale su čitanje opsežne arhivske građe, audio zapisa, stenograma, zapravo svih onih dokumenata koji su legitimirali organizaciju žene u okviru socijalističkog društva. S druge strane, istraživački materijal sintetiziran iz obraćanja i referata rukovodećih članica, aktivistkinja i delegatkinja pokazuje da se zamisli i ideje ženske ravnopravnosti u neposrednoj dimenziji rada na terenu suočavaju s problemima, što u pogledu organizacionih kapaciteta, što u obeshrabrujućim činjenicama ekonomske nemoći i socijalne zaostalosti. Naime, izvori podneseni u radu očituju proturječnosti emancipacijskih procesa koji su na tragu socijalističke ideje o ravnopravnosti podsticali ženski angažman, osmišljavajući ga istovremeno kao djelovanje subordinirano upravljačkoj strukturi Saveza, a shodno tome koordinirano političkim ciljevima i partijskim direktivama. Koliko su predstave o ženi predanoj idealima socijalističkog društva bile odraz stanja na terenu pitanje je koje nema jedinstven odgovor. Rječitost podataka kakvu u različitim formama posvjedočenja (fragment teksta, izvod iz referata, zapisi s konferencije, stenogrami i sl.) plasira i ovaj rad potvrđuje da su rubni glasovi i vizure razlike zapravo energija koja tjera točak historije da vibrira na mjestu svoje zakočenosti.

Kako je pitanje rehabilitacije žene od nazadnih običaja i retrogradnih tradicija bilo važno za integraciju u samoupravno socijalističko društvo, tako se godinama kasnije, usljed dezintegracije socijalističke ideje i širenja nacionalnih ideologija, žensko pitanje ponovo promiče u prvi plan, a sekularni model angažirane žene pokušava suspendirati kao zabluda. Naime, kasnih 80-ih i u ranim 90-im godinama na tragu politika nacionalne homogenizacije i konsolidiranja vjerskog kolektivnog identiteta, novoformirana bošnjačka elita pokreće časopise (*Preporod*, *Muslimanski glas*, *Islamska misao*, *Bosanski Pogledi*, *Ogledalo*) na čijim stranicama se populariziraju mladomuslimanske ideje. Reprezentacijama idealne muslimanske žene unutar medijskog diskursa, u sadržajnom i iscrpnom istraživačkom radu „Diskurzivna prezentacija žene u bošnjačkim štampanim medijima 1989-1992“ bavi se Sabina Veladžić. Analiza medijskih diskursa o ženi u samom radu vrši se presjecima novinarskih tekstova i sadržaja, dok se interpretativno-analitički i kritičko-polemički karakter istraživanja pojačava uz pobočna „sjenčenja“ argumenata podacima koje donose citati i bilješke, ali i dodatna dimenzioniranja teksta fragmentima kakvi su

npr. filozofski osvrti, književno-literarni prilozii, intervjui, stenogrami i slično. Takav vibrantan istraživački okvir omogućio je da se predodžbe o muslimanskoj ženi, projektirane u sadržajima časopisa bliskih bošnjačkoj intelektualnoj eliti, izvedu u kontekste izvora, autentičnih svjedočenja, podataka koji dokidaju mistificirajuće zaslone projekta nacionalno-vjerske homogenizacije i o konstruktivnoj mlado muslimanke „slove“ na zgarištu ogoljenih činjenica i mimo ambivalentnih predstava o ženi. Naime, emancipirajući narativ s obzirom na paradoksalno zasnovanu shemu afirmacije žene ulogama čuvarice privatnih sfera, zaštitnice porodičnog ugleda i moralne časti, predodžbe o ženi čvršće je vezao za konzervativna društvena uporišta. Istovremeno, suspenzija predodžbe o novoj muslimanskoj ženi posredstvom koje je bošnjačka elita nastojala konsolidirati zajedništvo, a nju samu pretvoriti u figuru reprodukcije nacionalne časti, razotkrila je i raskole u samom projektu nacionalne homogenizacije. Naime, zagovarajući povlačenje žene u privatnu sferu, intelektualna elita je njene skrajnute pozicije zaštitnice nacionalne časti mapirala i osmišljavala u tekstovima i obraćanjima muškaraca i posebno žena koje su djelovanjem u javnom prostoru kreiranja diskursa o ženi sebe očito izuzele iz okvira obaveznosti. Uz stigmatizaciju sekularnih vrijednosti preuzetih u socijalizmu, sadržaji revizionističkog konteksta s kraja 80-ih podupiru predodžbu žene stradalnice, prevodeći njenu krhkost i žrtvu u simbol kolektivnog stradanja. Naposljetku zaključuje se da postavljanjem figure fragilne žene starice (stare-majke) u središte revidirajućih osvrtu na prošlosti socijalističkog društva, narativ proizvodi viktimizirajuću kulturu sjećanja i prema stigmatizirajućem okviru drugog kao prijatnje osigurava nacionalnu koheziju.

Institucionalna proizvodnja slike o ženi, tačnije reprodukcija znanja o ulozi i mjestu žene u tokovima razvoja društva od njegovih početaka do danas, razmatrana je u tekstu „Žene na marginama savremenih udžbenika historije u Bosni i Hercegovini“, autorice Melise Forić Plasto. Propitujući spregu obrazovnih politika i prevladavajućih paradigmi znanja tekst prvobitno nudi osvrt na zakone i regulative koji uređuju obrazovanje i daju smjernice za formiranje sadržaja udžbenika. Okolnosti „pojavljivanja“ žene u prošlosti, autorica istražuje na materiji osnovnoškolskih udžbenika historije. U svojevrsnoj linearno-kauzalnoj shemi preklapanja historijskih tokova i udžbeničkih sadržaja ispituje se zastupljenost žene, analiziraju slike i ilustracije njenog prisustva (činjenice i razlozi njenog odsustva). Zastupljenosti žene u udžbenicima devetogodišnjeg obrazovanja naposljetku je posredovana unutar konstatacije da se većina podataka o ženi i njenoj ulozi u procesima i događanjima ljudske historije nalazi u marginalnim dijelovima udžbenika, u suplementarnoj funkciji dodatka, a i na toj razini ne dovoljno i ne podsticajno za razumijevanje

važnosti i specifičnosti uloga koje su žene imale u historiji. Naposljetku može se zaključiti da je zbornik *Zamišljanje žene. O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine* za današnje vrijeme izuzetno značajno štivo, prije svega zato što je objedinilo ozbiljne studije o ženi i njenom položaju u različitim razdobljima bosanskohercegovačke historije. Benjaminov anđeo koji zagledan u prošlost pogledava u budućnost, ovdje je skrenuo i zadržao pogled „ustranu“. Ženska historija progovorila je s ruba, ali je u efektu različitih načina autentifikacije ženskih položaja i pozicija u tokovima historije osvojila prostor teksta i on počinje da *zastupa* u sazvučju glasova razlike. Interdisciplinarnim širenjem konteksta istraživanja i eklektičnim pristupima temi zbornik je učinio značajan rez u nacionalno homogenizirajuće kontinuumе prošlosti, a historijsko znanje anticipirano ovakvim historiografskim perspektivama bilo bi zapravo znanje otvoreno mogućnosti *zamišljanja* historije stvaranja, interakcije i brizi nad životom.

Adresa autorice
Author's address

Mevlida Đuvić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
mevlida.djuvic@untz.ba

UPUTSTVO ZA AUTORE

DHS – *Društvene i humanističke studije* časopis je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. U časopisu se objavljuju radovi iz društvenih i humanističkih nauka. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje će časopis biti uključen. Časopis izlazi dvaput godišnje i besplatan je.

Radove treba slati e-mailom na: nir.ff@untz.ba.

Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

- 0. stranica:** i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;
- 1. stranica:** naslov, podnaslov, ključne riječi i sažetak na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);
- 2. stranica i dalje:** glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoje treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoje treba upotrebljavati različite tipove slova:

- 1. Masnim slovima (Times New Roman)**
 - 1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)**
 - 1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom.

Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redoslijed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćena ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;

- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Monnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

